

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Georgian National Museum

**ბაკო-თბილისი-ჯეიჰანი
სამხრეთ კავკასიის მილსადენი
და
არქეოლოგია საქართველოში**

**RESCUE ARCHAEOLOGY
IN GEORGIA:
BAKU-TBILISI-CEYHAN
SOUTH CAUCASIAN PIPELINES**

მთავარი რედაქტორი

გელა გამყრელიძე (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)

ინგლისური ტექსტის რედაქტორი

მაიკლ ვიკერი (ოქსფორდის უნივერსიტეტი, დიდი ბრიტანეთი)

სარედაქციო საბჭო:

ნინო ერქომაიშვილი (BP საქართველო)

გურამ კვირკველია (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)

გოდერძი ნარიმანიშვილი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)

ვაჟა სადრაძე (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)

ზურაბ ცქვიტინიძე (BP საქართველო)

მიხეილ წერეთელი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)

ასისტენტები:

მაია ჩარკვიანი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)

მარიამ კვაჭაძე (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)

Editor in-chief

Gela Gamkrelidze (Georgian National Museum)

Editor of English text

Michael Vickers (University of Oxford)

Editors:

Nino Erkomaishvili (BP Georgia)

Guram Kvirkvelia (Georgian National Museum)

Goderdzi Narimanishvili (Georgian National Museum)

Vazha Sadradze (Georgian National Museum)

Michael Tsereteli (Georgian National Museum)

Zurab Tskvitinidze (BP Georgia)

Assistants:

Maia Charkviani (Georgian National Museum)

Mariam Kvachadze (Georgian National Museum)

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი მადლობას უხდის

BP-ს და მის პარტნიორებს მხარდაჭერისათვის

Georgian National Museum expresses gratitude to the
BP and its Partners for their support

სარჩევი CONTENTS

ნინო ერკომაიშვილი

BP-სა და მისი პარტნიორების როლი საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის შენარჩუნებაში.....	5

NINO ERKOMAISHVILI

BP and its partners' contribution to cultural heritage protection in Georgia.....	8

გელა გამყრელიძე

საქართველოში არქეოლოგიის განვითარების ისტორიიდან	11

GELA GAMKRELIDZE

The development of archaeology in Georgia	33

გურამ გრიგოლია

ჭორატის ქვედა პალეოლითური ნამოსახლარი	48

GURAM GRIGOLIA

The Chorati lower paleolithic settlement	53

ქეთევან სტურუა

ქვის ხანის მონაპოვრები თრიალეთიდან	64

KETEVAN STURUA

Stone Age finds from Trialeti.....	70

გურამ ჩიქოვანი, ზაზაძე შატბერაშვილი, გიორგი გოგოჭური

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ახალი ძეგლი თეთრინყაროდან	80

GURAM CHIKOVANI, ZEBEDE SHATBERASHVILI, GIORGI GOGOCHURI

A new site of the Eneolithic-Early Bronze Age from Tetrtsqaro	91

გიორგი გოგოჭური, ალექსანდრა ორჯონიკიძე

თისელის სერის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარი და სამაროვანი	106

GIORGI GOGOCHURI, ALEXANDER ORJONIKIDZE

The Kura-Araxes culture settlement and cemetery at Tiselis Seri.....	115

ალექსანდრა ორჯონიკიძე, ლერი ჯიბლაძე

ადრებრინჯაოს ხანის კულტურათა ურთიერთობისათვის სამხრეთ
საქართველოში (ორჭოსანის ნასახლარის მიხედვით)..... 129

ALEXANDER ORJONIKIDZE, LERI JIBLADZE

The relationships of Early Bronze Age cultures in South Georgia
in the light of evidence from Orchosani settlement 133

ნინო შანშაშვილი

მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები თრიალეთიდან..... 138

NINO SHANSHASHVILI

Sites of the Kura-Araxes culture in Trialeti..... 157

ზეგაძე შატბერაშვილი, ვახტანგ შატბერაშვილი, ვახტანგ ნიკოლაიშვილი

ტყემლარას ბრინჯაოს ხანის სამარხები 181

ZEBEDE SHATBERASHVILI, VAKHTANG SHATBERASHVILI, VAKHTANG NIKOLAISHVILI

Bronze Age burials at Tqemlara 190

გოდერძი ნარიმანიშვილი, ჯუანშერ ამირანაშვილი

ჯინისის ნამოსახლარი..... 203

GODERDZI NARIMANISHVILI, JUANSHER AMIRANASHVILI

Jinisi settlement..... 220

ოლეგ ბენდუქიძე

ჯინისის ცხენი და ცხოველთა მოშინაურების ზოგიერთი საკითხი..... 250

OLEG BENDUKIDZE

The Jinisi horse: and some thoughts on the role of the onager in the Bronze Age..... 262

გოდერძი ნარიმანიშვილი

თრიალეთი ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებში..... 271

GODERDZI NARIMANISHVILI

Trialeti in the 15th and 14th centuries BC..... 308

გოდერძი ნარიმანიშვილი, ჯუანშერ ამირანაშვილი, მარინა კვაჭაძე,

ნინო შანშაშვილი

ავრანლოს არქეოლოგიური ძეგლები 366

GODERDZI NARIMANISHVILI, JUANSHER AMIRANASHVILI, MARINE KVACHADZE, NINO SHANSHASHVILI

Archaeological sites at Avranlo 377

ბიძინა მურვანიძე

კევრიანი სამარხები ელი-ბაბას სამაროვნიდან 406

BIDZINA MURVANIDZE

Burials with threshing-boards from Eli-Baba cemetery 413

ვასტანგ ნიკოლაიშვილი, ზებედა შატბერაშვილი, ვასტანგ შატბერაშვილი

სხალთის ნამოსახლარი და სამაროვანი 426

VAKHTANG NIKOLAISHVILI, ZEBEDE SHATBERASHVILI, VAKHTANG SHATBERASHVILI

Skhalta Settlement and Cemetery 436

დავით მინდორაშვილი

თისელის ნასოფლარი 488

DAVID MINDORASHVILI

Tiseli settlement 497

მალხაზ ბარამიძე, გურანდა ფხაკაძე

ჭორატის ნამოსახლარი 450

MALKHAZ BARAMIDZE, GURANDA PKHAKADZE

The Settlement at Chorati 457

ვერა ჩიხლაძე

ჭორატის ადრექრისტიანული ხანის სამაროვანი 468

VERA CHIKHLADZE

Chorati Early-Christian Period Cemetery 475

ვასტანგ ლიჩელი, გიორგი რჩეულიშვილი

სამცხე - ძველი მეღვინეობა არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით 522

VAKHTANG LICHELI, GIORGI RCHEULISHVILI

Wine-making in antiquity in the light of evidence from excavations at Samtskhe 529

ლიანა ბიტაძე

საფარ-ხარაბას სამაროვნის ანთროპოლოგიური დახასიათება 543

LIANA BITADZE

Anthropological Characteristics of Sapar-Kharaba Cemetery 548

ქეთევან ესაკია

თრიალეთში არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული ქვის ინვენტარი
(ფუნქციონალური ანალიზი) 554

KETEVAN ESAKIA

Stone finds from archaeological sites in Trialeti: a functional analysis 562

ელისო ყვავაძე, გოდერძი ნარიმანიშვილი

წალკის პლატოს პალეოლანდშაფტები გვიანპლეისტოცენისა და ჰოლოცენში
(არქეოლოგიური და გეოლოგიური მასალის პალინოლოგიური
მონაცემების მიხედვით) 568

ELISO KVAVADZE, GODERDZI NARIMANISHVILI

The palaeolandscapes of the Tsalka Plateau in the Late Pleistocene and Holocene
(According to palynological data from archaeological and geological material) 582

ქეთევან ლომოური

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიისა და მცირე აზიის უძველესი მოსახლეობის
ანთროპოლოგიური ტიპის ცვალებადობის შესახებ
(ჭორათისა და ორქოსანის სამაროვნების მიხედვით) 602

KETEVAN LOMOURI

On the changes of anthropological types of the ancient populations of the
south-west Caucasus and Asia Minor in the light of evidence
from burials at Chorati and Orchosani 610

BP საქართველოს და ეროვნული მუზეუმის თანამშრომლობა — მემკვიდრეობის დაცვა და უპატიო მომავლის შენება

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი 2004 წლის დეკემბერში, პრეზიდენტის ბრძანების საფუძველზე დაარსდა, თუმცა მისი ფესვები ბევრად უფრო ღრმა წარსულიდან მოდის, როდესაც თბილისში 1852 წელს საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის დეპარტამენტი გაიხსნა.

ეროვნული მუზეუმი აერთიანებს ორ სამეცნიერო დაწესებულებას და ჩვენი ქვეყნის უმნიშვნელოვანეს მუზეუმებს. სამუზეუმო გაერთიანება ქმნის ქსელს, რომელიც ფარავს დედაქალაქსა და საქართველოს ბევრ კუთხეს. ხოლო საგანძური, რომელიც მასშია დაცული მოიცავს — ბუნების ისტორიის, გეოლოგიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის, შუა საუკუნეებისა და თანამედროვე ხელოვნების ძეგლებს.

დღეს მუზეუმი მოქმედებს, როგორც სამეცნიერო და საგანმანათლებლო დაწესებულება და მისი მთავარი მოვალეობაა კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა, მეცნიერული შესწავლა და საზოგადოებისათვის წარდგენა.

ამ მისიის განხორციელებაში მონაწილეობს ეროვნული მუზეუმის ყველა თანამშრომელი და აგრეთვე, პარტნიორი ორგანიზაციები კულტურულ-საგანმანათლებლო თუ კერძო სექტორებიდან. შესაბამის ინსტიტუციებთან გახსნილი, ნდობაზე დაფუძნებული და ორმხრივად სასარგებლო ურთიერთობების ჩამოყალიბება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმის ფუნდამენტური პრინციპია. ამგვარი მიდგომა საშუალებას იძლევა კიდევ უფრო ეფექტურად წარიმართოს დაწესებულების საქმიანობა.

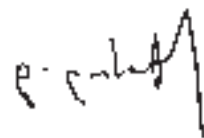
BP საქართველოს ეროვნული მუზეუმის განსაკუთრებული პარტნიორია. ეს პუბლიკაციაც BP-სა და მისი პარტნიორების და ეროვნული მუზეუმის თანამშრომლობის შედეგია. მასში შევიდა ის სამეცნიერო სტატიები, რომლებშიც აისახა **ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანისა და სამხრეთკავკასიური** მილსადენების მშენებლობისას ე.წ. გადარჩენითი არქეოლოგიური პროგრამის ფარგლებში ჩატარებული არქეოლოგიური აღმოჩენები. იგი 2000-05 წლებში განახორციელა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა.

გადარჩენითი არქეოლოგიური პროგრამა უპრეცედენტოა თავისი მასშტაბებით მილსადენების საერთაშორისო პროექტებს შორის; პასუხობს გარემოსა და კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის თვალსაზრისით როგორც საერთაშორისო, ისე BP-ისა და მისი პარტნიორების მიერ შემუშავებულ უმაღლეს სტანდარტებს. ამ სტრატეგიამ ქართველი არქეოლოგების ნაყოფიერი მუშაობისთვის სათანადო პირობა შექმნა და, ამავე დროს, უმძიმესი, 1990-იანი წლების შემდეგ ახალ პროექტებს გაუხსნა გზა.

BP-სა და მისი პარტნიორების და საქართველოს ეროვნული მუზეუმის თანამშრომლობა მრავალმხრივია. ის სცილდება გადარჩენითი არქეოლოგიური პროგრამით გათვალისწინებული სავსე სამუშაოებს. BP-სა და მისი პარტნიორები კეთილი ნება და პასუხისმგებლობა სამუშაოების მთელ ციკლზე ვრცელდება: სადაზვერვო არქეოლოგია, სავსე და ლაბორატორიული კვლევები, ნივთების კონსერვაცია და დაცვა, გამოფენების მოწყობა. მათივე მხარდაჭერით ეროვნულ მუზეუმში გაიხსნა სათანადო უახლესი ტექნიკით აღჭურვილი საკონფერენციო დარბაზი; ჩატარდა დმანისის არქეოლოგიური ძეგლის კვლევა, აიგო დამცავი ნაგებობა და დაარსდა ვიზიტორთა ცენტრი; შეიქმნა საკონსერვაციო ლაბორატორია; უცხოელი სპეციალისტების მონაწილეობით გაიმართა სემინარები ქართველი არქეოლოგებისათვის; გამოიცა არაერთი სამეცნიერო ნაშრომი და კატალოგი.

ამ ორი ინსტიტუციის — BP-სა და მისი პარტნიორების და საქართველოს ეროვნული მუზეუმის — ერთობლივად განხორციელებული ინიციატივები სახელმწიფო და კერძო სექტორთა ნაყოფიერი თანამშრომლობის საუკეთესო მაგალითია, რადგან იგი მრავალ მიმართულებას მოიცავს და მისი მოსარგებლე მთელი საზოგადოებაა.

დავით ლორთქიფანიძე, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
გენერალური დირექტორი

PARTNERSHIP BETWEEN BP AND THE GEORGIAN NATIONAL MUSEUM HERITAGE PROTECTION AND PUBLIC BENEFIT

The Georgian National Museum (GNM) is a complex of ten museums and two research institutes. Together they constitute a rich network devoted to the fine arts, archaeology, ethnography, and natural history. The present legal status of the GNM was created by presidential decree in December 2004, but its oldest constituent member was established as early as 1852.

The GNM acts as a research base and centre for scholarly excellence. Its mission is to uphold the highest standards of research, conservation and presentation of Georgia's cultural and natural heritage; to increase public involvement; to maintain an effective organizational structure; and to ensure the sustainability of the institution. One way in which the GNM hopes to accomplish these goals is through constructive collaboration with other cultural, educational, and research institutions as well as with the private sector.

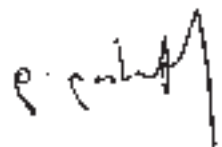
The GNM's highest aim, however, is to play a major role in the cultural life of the country and to present Georgia's rich heritage to a wide audience through exhibitions, educational programmes, and publication.

BP is one of the largest energy companies in the world, and its local representatives at BP Georgia have been exceptional partners of the GNM. The present publication is the fruit of collaboration between BP Georgia and the GNM. It includes studies resulting from the Rescue Archaeology Programme sponsored by BP and its partners as part of their efforts to protect the cultural resources discovered during the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) and the adjacent South Caucasus pipelines. These activities took place in 2000-05 and were carried out by the Otar Lordkipanidze Archaeological Research Centre of the GNM.

The Rescue Archaeology Programme represents one of the most significant commitments to cultural heritage ever made by an international pipeline project. It met both the highest international requirements and BP's own internal standards for environmental and cultural protection. This approach provided a useful life-line to Georgian archaeologists, and opened the door to new projects after the difficult period of the 1990s.

Cooperation between BP Georgia and the GNM goes far beyond sponsoring fieldwork at the archaeological sites identified during the construction process. The responsibility of BP and its partners extended over the whole cycle of work: survey archaeology, field and laboratory work, the conservation and storage of the objects, and the presentation of the results through exhibitions, publication, and various media. In addition, the GNM has, with the support of BP Georgia and its partners, implemented the following: the construction of an auditorium; research on and the conservation of the site of Dmanisi; the establishment of a conservation laboratory at the Simon Janashia Museum of Georgia; the professional development of Georgian archaeologists; the publication of catalogues, etc.

The collaboration between these two leading institutions, BP Georgia and the GNM, is a prime example of public-private partnership. The special significance of these relationships is a fruitful cooperation that is beneficial for the whole community. Here the economy, culture, and public policy are united in a single endeavour.

David Lordkipanidze

General Director, Georgian National Museum

BP-სა და მისი პარტნიორების როლი საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის შენარჩუნებაში

თანამედროვე საქართველოს ისტორიულ-კულტურული მემკვიდრეობის და კერძოდ, არქეოლოგიური მემკვიდრეობის გამომზეურება-შენარჩუნებაში დიდ როლს თამაშობს საერთაშორისო ნავთობკომპანია BP, რომელიც პარტნიორ კომპანიებთან ერთად აშენებს და მართავს საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალ ნავთობისა და გაზის მილსადენებს. ის საქართველოში სამი მილსადენის ოპერატორია: ბაქო-სუფსის ნავთობის მილსადენის, რომლის საშუალებითაც ხდება ნავთობის ტრანსპორტირება კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდე, კერძოდ კი სუფსის ტერმინალამდე; ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის, რომელიც ნავთობს საქართველოს გავლით აზერბაიჯანიდან თურქეთში ატარებს და ერთმანეთთან აკავშირებს კასპიისა და ხმელთაშუა ზღვებს; და ე.წ. სამხრეთ კავკასიური გაზსადენისა, რომლის საშუალებითაც ხდება აზერბაიჯანული გაზის საქართველოსა და თურქეთისათვის მიწოდება.

კომპანია BP-ისა და მისი პარტნიორების მიერ ინიცირებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მილსადენების ტრასაზე არა ერთი საყურადღებო არქეოლოგიური ძეგლი და უნიკალური არქეოლოგიური ნიმუშია გამოვლენილი, შესწავლილი და ფართო საზოგადოებრიობისთვის საჩვენებლად გამოფენილი მუზეუმებში. BP-ის მხარდაჭერითა და არქეოლოგიური მენეჯმენტის წყალობით განადგურებას გადაურჩა საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის სხვადასხვა ეპოქის მრავალი არქეოლოგიური ძეგლი. საქართველოსთვის უაღრესად მნიშვნელოვანია, რომ ეს პარტნიორული ურთიერთობა კვლავაც გრძელდება, რაც მომავალში დიდად წაადგება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის, და კერძოდ არქეოლოგიური მემკვიდრეობის შესწავლისა და მოვლის საქმეს.

წარმოდგენილი კრებული ასეთი მილსადენების მშენებლობის შედეგად გამოვლენილ არქეოლოგიური მონაპოვრებს შეეხება. ეს არის საქართველოს ტერიტორიაზე განხორციელებული ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საერთაშორისო პროექტი – ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენისა და სამხრეთ კავკასიის გაზის მილსადენის მშენებლობა, რომელიც საქართველოში კომპანია BP-ს ხელმძღვანელობით მიმდინარეობდა. სამშენებლო პროექტში კომპანიის მიერ გადადგმულმა სტრატეგიულმა ნაბიჯებმა დიდი როლი ითამაშა ახალ და მეტად საინტერესო არქეოლოგიურ აღმოჩენებში.

ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენი და სამხრეთ კავკასიური გაზსადენი ერთმანეთის პარალელურად მიემართება და მათი მშენებლობაც 2003-2006 წლებში თითქმის ერთდროულად მიმდინარეობდა. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის სიგრძე ბაქოდან ჯეიჰანამდე 1760 კმ-ია, აქედან 249 კმ საქართველოზე გადის; მილსადენი აზერბაიჯანიდან გარდაბნის რაიონში, სოფელ ჯანდარაში შემოდის, შემდეგ უახლოვდება ქ. რუსთავს, გადადის მარნეულის რაიონში, კვეთს თეთრინყაროს, წალკას, შემდეგ – ბორჯომის, ახალციხისა და ადიგენის რაიონებს და ქ. ვალესთან შედის თურქეთის ტერიტორიაზე. ეს რეგიონები დიდი ხანია უკვე ცნობილია თავისი ისტორიული და კულტურული მნიშვნელობით; ამდენად, მილსადენი გადის ისტორიულ ქვემო ქართლში, სამშვილდეში, ბედენის პლატოზე, თრიალეთში და თორისა და სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიებზე.

ბუნებრივია, რომ ისეთი ძველი და მდიდარი ისტორიული წარსულის მქონე ქვეყნისათვის, როგორც საქართველოა, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საკითხი ძალიან აქტუალური იქნებოდა; ამიტომაც ის თავიდანვე გახდა უცხოელი და ქართველი მკვლევარების განსჯის საგანი. BP-ის, როგორც თანამედროვე საერთაშორისო სტანდარტების მქონე კომპანიას, ვალდე-

ბულება ჰქონდა აღებული დაეცვა მილსადენების არეალში მოქცეული არქეოლოგიური და არქიტექტურული ძეგლები; სამშენებლო პროექტი არ უნდა გამხდარიყო ისტორიული ობიექტების დაზიანების მიზეზი და კომპანია სრულად – სპეციალისტებითაც და ფინანსურადაც — უზრუნველყოფდა კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის პროგრამის განხორციელებას.

BP-ის მიდგომა არქეოლოგიური ძეგლებისადმი ზუსტად ემთხვევა ამჟამად აღიარებულ სტანდარტებსა და საქართველოს და საერთაშორისო კანონმდებლობას კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ. აქედან გამომდინარე, გადაწყდა, რომ თუკი ეს შესაძლებელი იქნებოდა, კომპანია კი არ გათხრიდა ძეგლს, პირიქით, შეეცდებოდა ის მიწაში *in situ* დაეტოვებინა და გვერდი აეარა მისთვის. პროექტის დაგეგმვისას სწორედ არქეოლოგიური და არქიტექტურული ძეგლების არსებობა გახდა მიზეზი მილსადენის მარშრუტის ცვლილებებისა სამშვილდესა და თრიალეთში; თეთრინყაროს ტყეებში გავლისას მილსადენის მარშრუტი რამდენჯერმე შეცვალეს, რათა მშენებლობას ძველი ნამოსახლარები არ დაეზიანებინა, ასევე დააშორეს ის ნადარბაზევის არქიტექტურულ კომპლექსს; თრიალეთში კი ბრინჯაოს ხანის ძეგლებმა გადაადგილა მილსადენი თავდაპირველად შერჩეული ადგილებიდან. იმ ტერიტორიებზე, სადაც ტექნიკური მიზეზების გამო (ლანდშაფტი, ეკოლოგია, ადგილობრივი მოსახლეობა და ა.შ.) მარშრუტის ცვლილება შეუძლებელი იყო — არქეოლოგიური გათხრები დაიგეგმა. გათხრები მშენებლობის დაწყებამდე სამშვილდეში, თრიალეთსა და სამცხეში ჩატარდა. ქართველი სპეციალისტების მიერ გამოვლენილი და შესწავლილი იქნა სხვადასხვა ისტორიული პერიოდის რამდენიმე უმნიშვნელოვანესი არქეოლოგიური ძეგლი.

ამგვარად, მილსადენის მარშრუტი დადგინდა და თითქოს სრულად განთავისუფლდა ხილული არქეოლოგიური ძეგლებისაგან; ამით უნდა დასრულებულიყო კიდევ კულტურული მემკვიდრეობის პროგრამა, მაგრამ შერჩეული მარშრუტის მიმდებარე ტერიტორიებზე არქეოლოგიური ძეგლების ნიშნების სიუხვემ, აუცილებელი გახდა მშენებლობის დროს მუდმივი არქეოლოგიური მეთვალყურეობა. სწორედ მშენებლობის დროს მოხდა უმნიშვნელოვანესი არქეოლოგიური აღმოჩენები; მილსადენის მშენებლობამ შანსი მისცა ქართველ არქეოლოგებს, რათა გამოეცლინათ და შეესწავლათ ადრე უცნობი ძეგლები და სინათლე მოეფინათ ფართო არეალზე გავრცელებული არქეოლოგიური კულტურებისათვის. ყველასათვის, ვისაც კი ოდნავ მაინც ჰქონია შეხება არქეოლოგიასთან ან, ზოგადად კულტურულ მემკვიდრეობასთან, ცნობილია, თუ რაოდენ ინფორმატიულია 249 კილომეტრზე გადაჭიმული 50 მ სიგანის საკვლევი ტერიტორია, რომელიც საქართველოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ პროვინციებს აერთიანებს.

მილსადენის მშენებლობისას დაახლოებით 300-მდე ახალი, სამეცნიერო საზოგადოებისათვის აქამდე უცნობი კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლი გამოვლინდა, რომელთა დიდი ნაწილი მართლაც უნიკალური იყო, როგორც თავისი სამეცნიერო ღირებულებით, ასევე გეოგრაფიული და ლანდშაფტური მდებარეობითაც. მილსადენი ისევე გადის ჭაობიან ადგილებში, სუბალპურ და ალპურ ზონებში, როგორც ბალახიან მინდვრებში, კვეთს მდინარეებს და უღელტეხილებს. ადრე ეს ადგილები უგზოობის გამო მიუწვდომელი იყო მკვლევარებისთვის, ხშირ შემთხვევებში ვერც კი წარმოიდგენდნენ, რომ კონკრეტულ ლანდშაფტურ გარემოში შესაძლებელი იქნებოდა არქეოლოგიური ძეგლის არსებობა. დაახლოებით 70 არქეოლოგიური ძეგლი გათხრილი და შესწავლილი იქნა ქართველი არქეოლოგების მიერ; ძეგლების გავრცელების სიხშირე არავითარ კანონზომიერებას არ ექვემდებარებოდა, მაგალითად, გარდაბნის რაიონში არც ერთი ძეგლი არ აღმოჩენილა, მარნეულის არ იყო განსაკუთრებით უხვი, მაგრამ თეთრინყაროდან მოყოლებული ვიდრე თურქეთის საზღვრამდე, მილსადენი მძივივით იყო ახუნძლული არქეოლოგიური ძეგლებით.

ქართველმა არქეოლოგებმა არნახული პროფესიონალიზმი და გამძლეობა გამოავლინეს; ექსპედიციებს, ძალიან ხშირად, მუშაობა ყინვაში, წვიმაში, ძლიერ ქარში და პაპანაქება სიცხეში უწევდათ. გათხრების გადადება და ხელსაყრელი ამინდის ლოდინი კი შეუძლებელი იყო მშენებლობის მკაცრი რეჟიმისა და ტემპების გამო. თეთრ-წითელი ლენტით შემოსაზღვრული ტერიტორია გამაფრთხილებელი ნიშნით “არქეოლოგიური ძეგლი” კარგად იყო ცნობილი ინჟინრებისათვის, რაც იმას ნიშნავდა რომ ამ ადგილას მიწას ვერავინ შეეხებოდა იქამდე, სანამ არქეოლოგიური

გათხრები არ დამთავრდებოდა და ექსპედიციის ხელმძღვანელი წერილობით დასკვნას არ გასცემდა ტერიტორიის განთავისუფლების შესახებ.

აღმოჩენილი ძეგლები თითქმის სრულ ისტორიულ სპექტრს მოიცავს – აქ შეგვხვდა ძეგლები დაწყებული ენეოლითიდან — დამთავრებული განვითარებული შუა საუკუნეებით. ზოგი ძეგლი ერფენიანია, ზოგი – მრავალ კულტურულ ფენას შეიცავდა. BTC/SCP პროექტის კულტურული მემკვიდრეობის პროგრამის ფარგლებში შესწავლილი ძეგლები ძირითადად შემდეგ ტიპებად შეიძლება დაიყოს: ადრე ბრინჯაოს ხანის სამარხები, შუა ბრინჯაოს ხანის ნასახლარი და გორა-სამარხები, გვიან ბრინჯაოს ხანის სამარხთა კომპლექსები, ენეოლითური – სპილენძის ხანის ნასახლარი საცხოვრებელი მიწურითა და სამარხებით, რკინის ხანის ნასახლარი, ანტიკური პერიოდის ნასახლარი და სამარხები, ადრეული შუა საუკუნეების სასაფლაო (გაითხარა 100-მდე სამარხი) და წინა-ქრისტიანული სამარხები, შუა საუკუნეების მარნების კომპლექსი, შუა საუკუნეების აკვედუკი, რომელიც წყლით ამარაგებდა ახალციხის ციხე-სიმაგრეს, შუა საუკუნეების მონასტრის ნაშთები სოფელ ციხისჯვარში და მრავალი სხვა. ასევე შეგვხვდა მრავალფენიანი და მულტიკომპონენტური არქეოლოგიური ძეგლებიც, რომლებიც განსხვავებული პერიოდებისა და დანიშნულების მქონე კომპლექსებს წარმოადგენდნენ. ასე, მაგალითად, თეთრინყაროში აღმოჩენილი ძეგლი შეიცავდა ენეოლითურსა და ადრე ბრინჯაოს ხანის ნასახლართა ნაშთებს, შუა ბრინჯაოს ხანის საცხოვრებელ მიწურს და გვიან ბრინჯაოს ხანის სამეურნეო ორმოებსა და კერას. ასევე საინტერესო არქეოლოგიური ძეგლი, გათხრილი ბორჯომის რაიონში. შეიცავდა რომაული პერიოდის სამარხებს (რაც ძალიან უჩვეულოა ამ რეგიონისათვის). ის არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებმაც მცირე ნაშთების სახით მოაღწია ჩვენამდე, გარკვეულწილად მაინც იქნა შესწავლილი ისე, რომ ძეგლის სტრატეგრაფია, მისი პერიოდი და გავრცელების საზღვრები, ფუნქცია და ხასიათი მეტ-ნაკლებად მაინც ყოფილიყო გამოკვლეული.

მილსადენის 249 კმ-იან სექციაზე გადაჭიმული სხვადასხვა არქეოლოგიური კულტურა ფართოდაა წარმოდგენილი მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალით — კერამიკული ჭურჭელი, ბრინჯაოს სარიტუალო და საყოფაცხოვრებო ინვენტარი, ასევე მრავლადაა სამკაულები – სხვადასხვაგვარი მძივები, ბეჭდები, სამაჯურები, საყურეები, აღმოჩენილ იქნა არქიტექტურული დეტალები, სხვადასხვა პერიოდის მონეტები და სხვა.

კომპანიის პასუხისმგებლობა არქეოლოგიის მიმართ არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ გათხრების ჩატარებით; როდესაც მოპოვებული მასალა რეგიონებიდან თბილისში ჩავიდა, BP-მ ორგანიზება გაუკეთა არტეფაქტების რესტავრაციას და მათთვის სრულფასოვანი ლაბორატორიული კვლევების ჩატარებას, რაც ნიშნავდა არქეოლოგიურ სამუშაოებში ისეთი სპეციალობების ჩართვას, როგორიცაა ანთროპოლოგია, პალეოზოოლოგია, პალეობოტანიკა, პალინოლოგია და ტრასოლოგია; მომზადდა არქეოლოგიური ძეგლებისა და მასალების ფოტო- და გრაფიკული დოკუმენტაცია, ნახაზები. ჩატარებული ლაბორატორიული კვლევების შედეგები საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ შორეული წარსულის ყოფითი მომენტები, მაგალითად, ცხოვრების წესი (მესაქონლეობა, მომთაბარეობა, მინათმოქმედება და ა.შ.), კვების რაციონი, სიცოცხლის ხანგრძლივობა, დაავადებათა ტიპები და მათი გავრცელების საზღვრები, გენდერული თანაფარდობა, შობადობა და სიკვდილიანობა და სხვა. ამ ტიპის ანალიზებმა მრავალი და უაღრესად საინტერესო ფაქტი წარმოგვიჩინა, მაგალითად არქეოკლიმატის, ლანდშაფტის ცვლილებებისა და კონკრეტული მცენარეების გავრცელების შესახებ. ყველაფერი ეს კი საშუალებას გვაძლევს მოვახდინოთ შორეული წარსულის რეკონსტრუქცია. ყველა გამოვლენილი ძეგლი დაფიქსირებულია GIS-ის (გეოგრაფიული ინფორმაციული სისტემების) მონაცემთა ბაზაში.

კომპანია ამჟამადაც აგრძელებს მჭიდრო თანამშრომლობას საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრთან, რაც გულისხმობს მილსადენების მშენებლობის დროს მოპოვებული არქეოლოგიური აღმოჩენების გამოფენას თბილისისა თუ საქართველოს რეგიონალური მუზეუმების, მათ სამეცნიერო ჟურნალებში გამოქვეყნებას, რისი ერთ-ერთი ნათელი მაგალითია წინამდებარე კრებული.

BP AND ITS PARTNERS' CONTRIBUTION TO CULTURAL HERITAGE PROTECTION IN GEORGIA

BP in Georgia has played an important part in the discovery and preservation of Georgia's historical and cultural heritage, and in particular Georgia's archaeological heritage. The oil company has been responsible, in partnership with other companies, for the construction and management of oil and gas pipelines that run through Georgia. There are three major pipelines operated by BP in Georgia: the Baku-Supsa oil pipeline, which carries oil from the Caspian to the Black Sea, and in particular to the Supsa terminal; the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, which runs from Azerbaijan to Turkey via Georgia and links the Caspian to the Mediterranean; and the South Caucasian pipeline, through which Georgia and Turkey are supplied with oil from Azerbaijan.

Thanks to archaeological excavations initiated by BP and its partners a number of remarkable sites and remarkable finds have been discovered, studied, and put on display in museums for the general public to enjoy. As a result of BP's support and archaeological intervention, many archaeological heritage sites of several periods have been saved from destruction. It is especially important for Georgia that this partnership should continue, for it will be extremely beneficial for future research, and for the support of the cultural heritage of Georgia, and especially its archaeological aspects.

The present publication is concerned with archaeological finds made during the construction of two of these pipelines. Together they constituted one of the most important international projects ever carried out on Georgian territory, namely, the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline led by BP in Georgia. Strategic measures with regard to the cultural heritage taken by the company in the construction project played an important role in making possible a series of fascinating new discoveries.

The Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and the South Caucasian gas pipeline run parallel to each other, and their construction was carried out almost simultaneously in 2003-2006. The length of the BTC pipeline from Baku to Ceyhan is 1760 km, and 249 km runs through Georgia. From Azerbaijan the pipeline enters Georgia at the village of Jandara in Gardabani district, approaches the town of Rustavi, crosses Marneuli district and Tetritskaro, Tsalka, then Borjomi, Akhaltsikhe and Adigeni districts, and at the town of Vale enters Turkish territory. These regions have long been known for their historical and cultural importance, and pipeline runs through the territories of historical Kvemo Kartli, Samshvilde, Bedeni Plateau, Trialeti, Tori and Samtskhe-Javakheti.

Naturally, the problem of protecting the cultural heritage was very pressing for a country like Georgia with its ancient roots and rich historical past. For this it was the subject of debate among foreign and Georgian researchers from the initial stages of the construction project. Conscious of its status as a company of modern international standards, BP took on the commitment of protecting any archaeological and architectural monuments that might present themselves in the course of construction or operation of the pipelines. The construction project should not be the cause of the destruction of historical sites, and the company provided a complete guarantee, in the form of both specialist and financial support, of the cultural heritage protection programme.

BP's approach to archaeological sites meets not only currently recognized standards, but also Georgian and international legislation in the area of cultural heritage. It was consequently agreed that wherever possible, the company would try to leave a site below ground in situ and by-pass it rather than excavate it. During

the planning process, the presence of archaeological sites and architectural monuments became the reason for the diversion of the pipeline route in Samshvilde and Trialeti. In traversing the woods at Tetrtskaro the route had to be altered several times in order not to damage ancient settlements; it was also diverted from the Nadarbazevi architectural complex; in Trialeti, Bronze Age sites caused the pipeline route to be redirected from the originally selected areas. In places where it was impossible to alter the route for technical reasons (landscape, ecology, local population centres, etc.) they planned archaeological excavations. These were carried out in Samshvilde, Trialeti and Samtskhe before construction began. Georgian specialists revealed and investigated several especially significant archaeological sites of different historical periods.

The route of the pipeline was thus determined and seemed to be free of visible archaeological sites. This ought to have been the end of the Cultural Heritage Programme, but an abundance of signs pointing to archaeological sites in areas adjacent to the selected route made it inevitable that there should be constant archaeological monitoring during the construction process. This was in fact when the most significant archaeological discoveries were made. The construction of the pipeline gave Georgian archaeologists a chance to reveal and investigate previously unknown sites and bring to light archaeological cultures spread across vast areas. Anyone who has had some kind of contact with archaeology or with cultural heritage in general, knows how informative has been the detailed study of the territory in question, this piece of ground 249 km long and 50 m wide that unites the eastern and southern provinces of Georgia.

While building the pipeline about 300 new cultural heritage sites, previously unknown to scientific circles, were recovered. Most of them were unique for both their scientific value and their geographical and landscape situation. The pipeline goes through swampy areas, sub-alpine and alpine zones as well as grassy meadows; it crosses rivers and passes. Previously, these areas were inaccessible to scholars who in many cases could not even have imagined the presence of an archaeological site in a particular landscape environment. About 70 archaeological sites were excavated and studied by Georgian archaeologists. There was no pattern to the way in which sites occurred. For instance, Gardabani district did not reveal a single site; nor was Marneuli district especially abundant, but the pipeline route from Tetrtskaro to the Turkish border appeared to be a chain of archaeological sites.

Georgian archaeologists showed incredible professionalism and stamina; sometimes the expeditions had to work in frost, rain, strong wind and scorching heat. It was impossible to delay excavations and wait for convenient weather because of the strict routine and pace of building. Engineers were well aware of the areas confined with red and white tape and the warning signs "Archaeological Site", which indicated that nobody was allowed to even touch the ground here until the archaeological excavations were complete and the leader of the expedition had officially signed the site off to the pipeline builders.

The sites studied within the framework of the BTC Cultural Heritage Programme can be divided as follows: Early Bronze Age burials, Middle Bronze Age settlements and burial mounds, Late Bronze Age burial complexes, an Eneolithic-Bronze Age settlement with a dugout dwelling and burials, an Iron Age settlement, a settlement and burials of the Classical period, an Early Medieval cemetery (of which about 100 graves were excavated) and pre-Christian burials, a complex of Medieval wine cellars, a Medieval aqueduct which supplied the Akhaltsikhe fortress with water, remains of a Medieval monastery in the village of Tsikhisjvari, and more. There were also complex multi-strata and multi-component sites of various periods and with various purposes. For example, the site excavated at Tetrtskaro contained remains of Eneolithic and Early Bronze Age settlements, a dugout residence of the Middle Bronze Age and late Bronze Age household pits, and a hearth of the same period. Another interesting archaeological site excavated in Borjomi district contained Roman period burials (quite unusual for this region). These archaeological sites that have barely survived have now been studied to the degree that it is possible to define their stratigraphy, date, extent, nature and function.

The range of the various archaeological cultures spread over the 249 km section of the pipeline is amply demonstrated by the diverse archaeological material that includes: pottery, bronze ritual and everyday items,

jewellery, including beads of various kinds, finger rings, bracelets, and earrings, architectural details, and coins of different periods.

The company's archaeological responsibilities were not limited to excavation alone. When the excavated material was taken from the regions to Tbilisi, BP with its partners organized restoration and comprehensive laboratory research of the artefacts. This involved specialists in such areas as anthropology, palaeozoology, palaeobotany, palinology and traceology. Photographic documentation and drawings of archaeological sites and material were prepared. The results of laboratory studies allow us to restore aspects of everyday life in the remote past, such as the way of life (livestock breeding, transhumance, farming, etc.), diet, life expectancy, types and distribution patterns of disease, gender correlation, or birth and death. This type of analysis revealed many interesting facts about, for example, the climate in antiquity, changes in landscape, and the distribution of particular plants. All these enable us to reconstruct the remote past. All the recovered sites have been recorded in a GIS (Geographical Information System) database.

The company continues to have close cooperation with the O. Lordkipanidze Archaeological Centre of the Georgian National Museum. This involves the display, in Tbilisi and regional museums of Georgia, of archaeological material recovered during the construction of the pipelines, and their publication in specialist journals. The present collection of articles is a impressive example of this practice.

საქართველოში არქეოლოგიის განვითარების ისტორიიდან

საქართველოში ძველი ნივთების კოლექციონერობას დიდი ხნის ისტორია აქვს. ამ სიძველეების შესწავლისა და მათი ისტორიასთან დაკავშირების ცდა კი გაცილებით გვიან მოხდა. შუა საუკუნეებში ძველი ნივთების საცავი ქართველ მეფეთა კარზე იყო. სულხან-საბა ორბელიანი რომის მუზეუმის დათვალიერებისას იხსენებს, რომ ამგვარი ნივთების საცავი მას უნახავს მეფე ვახტანგ VI კარზე, „სალაროში“. საცავ-სალაროს თბილისში, სადაც სამეფო ხაზინასთან ერთად ინახებოდა მიწაში ნაპოვნი ნივთებიც, კერძოდ, ძველი მონეტები და იარაღ-საჭურველი, მოიხსენიებს ისტორიკოსი თეიმურაზ ბაგრატიონიც. იგი იქვე დასძენს, რომ, სამწუხაროდ, 1795 წელს სპარსელების მიერ საქართველოს დედაქალაქ თბილისის აღება-დანგრევისას მეფის სასახლე და მასთან ერთად ეს საცავ-მუზეუმიც დაუზღუდათ და გაუძარცვავთ.

XIX საუკუნემდე საქართველოში სიძველეთა შესწავლას ფრაგმენტული ხასიათი ჰქონდა. შემოგვრჩა მხოლოდ კანტიკუნტი ცნობები ზოგიერთი ძეგლის შესახებ. ეს ცნობები საინტერესოა თავისი აღწერილობითი ხასიათით, რადგან ზოგიერთი ძეგლი შემდგომ ან სულ განადგურდა, ან დაზიანდა და სახე იცვალა. სიძველეთა აღწერა გვხვდება ჯერ კიდევ სულხან-საბა ორბელიანის, ვახუშტი ბაგრატიონისა და თეიმურაზ ბაგრატიონის თხზულებებში, აგრეთვე უცხოელ მოგზაურთა ნაწერებში — არქანჯელო ლამბერტის, კრისტოფორო დე კასტელის, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს, იოჰან გიულდენშტედტისა და სხვ.

XIX საუკუნის საქართველოში სიძველეთა შესწავლა შედარებით უფრო სისტემურ ხასიათს იღებს. ჯერ კიდევ 1837 წელს საქართველოს სტატისტიკურმა კომიტეტმა მიაქცია ყურადღება ისტორიული ძეგლების აღრიცხვა-დაცვის საქმეს და საამისოდ შეადგინა სპეციალური ინსტრუქცია-მითითება, რომელიც სახელმწიფო დანესებულებებში გაავრცელეს. მასში ყურადღება გამახვილებული იყო ყორღანების ან მსგავსი სიძველეების გამოვლენა-აღნუსხვაზე. ამ ინსტრუქციის შედგენაში მონაწილეობდნენ ნ. ფალავანდიშვილი და მ. ჭილაშვილი, რომლებიც სტატისტიკურ კომიტეტში მსახურობდნენ. მ. ჭილაშვილი სიძველეთა დაცვა-შესწავლისათვის შემდგომშიც იღვწოდა და აქტიურობდა. მისთვის, როგორც სახელმწიფო სტატისტიკური კომიტეტის თანამშრომლისა და სიძველეთა აღნუსხვა-დაცვის შესახებ ინსტრუქციის ერთ-ერთი შემდგენლისათვის, კარგად იყო ცნობილი სიძველეთა შესწავლის მაშინდელი მდგომარეობა საქართველოში. ამიტომ, 1856 წლის 8 დეკემბერს კავკასიის გეოგრაფიული საზოგადოების კრებაზე წარმოთქმულ სიტყვაში მან ერთ-ერთმა პირველთაგანმა აღძრა საკითხი საქართველოში ინტენსიური არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების აუცილებლობის შესახებ. სამწუხაროდ, მისი წინადადება საქართველოში ფართო არქეოლოგიური გათხრების წარმოებაზე მაშინ არ მიიღეს, რადგან ის გეოგრაფიული საზოგადოების მიერ შესასწავლი საკითხების სფეროში არსებულად არ მიიჩნიეს.

მართალია, გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების მსგავსად არც სტატისტიკურ კომიტეტს ჩაუტარებია გათხრები და არც რაიმე მეცნიერული დასკვნები გამოუტანია (რადგან ეს არ შედიოდა მის ფუნქციებში), მაგრამ მან მაინც გარკვეული როლი შეასრულა ძეგლთა აღნუსხვა-დაცვის საქმეში, რასაც მაშინ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა; ამით განადგურება-გაქრობას გადაურჩა ბევრი ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლი. მაგრამ მარტო აღნუსხვა-დაც-

ვით სიძველეთა შესწავლის საქმე წინ ვერ წაიწედა. ამიტომ XIX საუკუნის შუა წლებიდან საქართველოს სიძველეთა უფრო ფართო, მრავალმხრივი შესწავლისათვის საჭირო გახდა გათხრების დაწყება და ამით საქართველოში საფუძველი ჩაეყარა გათხრით არქეოლოგიას.

პირველი გათხრა, რომელიც მეცნიერულ მიზნებს ისახავდა, ჩატარდა 1852 წლის ზაფხულში, ქ. გორიდან დაახლოებით თხუთმეტიოდე კილომეტრით დაცილებულ ნაქალაქარ უფლისციხეში. აქ გათხრებს აწარმოებდა საქართველოს არქეოლოგიის პიონერი დიმიტრი მელვინეთუხუცესი-შვილი (1815-1878 წწ.). სამწუხაროდ დ. მელვინეთუხუცესი-შვილის შესახებ ძალზე მცირე ცნობებია შემონახული, რაც აძნელებს ამ პიროვნებაზე სრული წარმოდგენის შექმნას. მისი თანამედროვეების აზრით, „დიმიტრი მელვინეთუხუცესი-შვილი ნიჭიერი კაცი იყო და საქართველოს ისტორიის დიდი მცოდნე; იგი, სადაც კი შეეძლო, ყველგან ცდილობდა საქართველოს ისტორიის სასარგებლოდ. ბევრი სხვა და სხვა სამეცნიერო, საისტორიო და საარქეოლოგიო საზოგადოებათა წევრი იყო“ (იხ. ჟურნალი „საქართველოს კალენდარი“, ტფილისი, 1895). მაღალ შეფასებას აძლევს დ. მელვინეთუხუცესი-შვილის სამეცნიერო მოღვაწეობას ცნობილი ფრანგი ქართველოლოგი მარი ბროსეც, რომელიც ერთ-ერთ თავის ნაშრომში აღნიშნავს მის სიბეჯითეს და იმ დახმარებას, რომელიც მისგან მიიღო.

დ. მელვინეთუხუცესი-შვილმა აღწერა და შეისწავლა მრავალი საყურადღებო ძველი ძეგლი, შეაგროვა და შთამომავლობას დაუტოვა არაერთი მნიშვნელოვანი ხელნაწერი თუ ნივთი. მან მოიარა და შეისწავლა ქართლი, იმერეთი, გურია, მესხეთი, აჭარა და სხვა. დ. მელვინეთუხუცესი-შვილი თავის ერთ-ერთ წერილში აღნიშნავს: «მე მსურს, რაც საქართველოში ძველი ეკლესიაა თუ მონასტერი, ჯვარი, ხატი და რაზედაც ძველი წარწერილობაა, ყველა აღწერო თვითოეულად და ნაწერიც ეგრეთ გარდმოვიღო“. 1849 წელს იგი დააჯილდოვეს სპეციალური სიგელით სამეცნიერო საქმიანობისა და საინტერესო მოხსენებებისათვის.

დ. მელვინეთუხუცესი-შვილი მსახურობდა ქ. გორის სასამართლოში, რაც მას ხელს უშლიდა სამეცნიერო მუშაობის ფართოდ გაშლაში. ამიტომ 1851 წელს გორიდან გადავიდა ქ. თბილისში სახელმწიფო კანცელარიაში სამუშაოდ, სადაც სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის უფრო მეტი დრო რჩებოდა და მატერიალურადაც უკეთ იყო უზრუნველყოფილი. აქ მას, სხვა საქმეებთან ერთად, დაავალეს მოეწყო ექსპედიციები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, რათა აღეწერა და შეესწავლა ისტორიული სიძველეები. სამწუხაროდ, ამ ექსპედიციებს მთავრობისაგან დაფინანსება-დახმარება მალე შეუწყდა.

1852 წლის ზაფხულში დ. მელვინეთუხუცესი-შვილმა მთავრობისაგან მიიღო გარკვეული თანხა და შეუდგა უფლისციხის ნაქალაქარის გათხრას. მას თბილისიდან მოუწვევია მხატვარი და შეუძენია სათანადო აღჭურვილობა ძეგლის გათხრა-ფიქსაციისათვის. არქეოლოგიური გათხრების დროს დ. მელვინეთუხუცესი-შვილი აწარმოებდა საველე დღიურს. როგორც ჩანს, იგი აპირებდა უფლისციხის გათხრების შედეგების გამოქვეყნებას. სამწუხაროდ, გათხრების შედეგების გამოქვეყნება ვერ მოხერხდა, ხოლო საველე დღიურები და მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა დაიკარგა (ჯერჯერობით არ ხერხდება მათი მიკვლევა). ამიტომ ამ გათხრების შესახებ წარმოდგენას ძირითადად გაზეთ „კავკაზ“-ში (№43, 66; 1852 წ.) დაბეჭდილი მოკლე ანგარიშები გვიქმნის.

უფლისციხის ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლა დ. მელვინეთუხუცესი-შვილს ზედაპირული დაზვერვით დაუწყო — აუგეგმავს ნაგებობები, აღმოუჩენია რამდენიმე წარწერა და გადმოუწერია. ამისათვის მას მოუხდა მაღლა, ფრიალო კლდეებში ნაკვეთი ნახევრად ჩანგრეული ნაგებობების ნახვა, რაც არცთუ უსაფრთხო იყო.

დ. მელვინეთუხუცესი-შვილს პირველად უფლისციხის დიდი დარბაზის გათხრა დაუწყო. გაუჭრია დაახლოებით ორი მეტრის სიგრძის თხრილი; აქ აღმოუჩენია სვეტის ფრაგმენტები და კერამიკის ნატეხები, დიდი დარბაზის გვერდზე მდებარე ოთახში კი ქვევრები. მისი აზრით, დიდი დარბაზი და მიმდებარე ნაგებობები წარჩინებული პირის სასახლეს წარმოადგენდა. დ. მელვინეთუხუცესი-შვილს შეუსწავლია უფლისციხის შესახებ არსებული ყველანაირი ცნობა, კერძოდ, ვახუშტი ბაგრატიონისა და ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები უფლისციხის შესახებ და

ადგილობრივ მცხოვრებთა ფოლკლორული გადმოცემები. იგი ერთმანეთს ადარებს უფლისციხისა და ვარძიის კლდეში ნაკვეთ ნაგებობებს. უფლისციხის არქეოლოგიური შესწავლის დროს დ. მელვინეთუხუცესიშვილს გაუთხრია სამარხებიც.

დ. მელვინეთუხუცესიშვილი გარდაიცვალა 1878 წელს და დასაფლავებულია გორთან, სოფ. ხიდისთავში. დ. მელვინეთუხუცესიშვილის ნაწერებიდან ჩვენამდე მოაღწია ისტორიული ხასიათის რამდენიმე ნაშრომმა: „მეფობა და ცხოვრება ერეკლე II“, „აღწერა გორთან მდებარე ეკლესიებისა, მონასტრებისა და მათ ზედა ღირსსახსოვარ წარწერათა სრულიად“, „მოგზაურობა გორთან, ხიდისთავსა შინა 1849-სა წელსა“, „მოგზაურობა და მოხილვა იმერეთისა 1850 წელსა“ (მოხსენებები ინახება ს.-პეტერბურგში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა საცავში, ბროსესეულ ფონდში — №47).

XIX საუკუნის შუა წლებისათვის საქართველოში 1832 წლის ეროვნულ-განმანათავისუფლებელ გამოსვლას მოყოლილი რეპრესიების შედეგად ჩამკვდარი კულტურული ცხოვრება რამდენადმე გამოცოცხლდა. დაარსდა სამეცნიერო საზოგადოებები; გაიხსნა მუზეუმი, ბიბლიოთეკა; დაიწყო პერიოდული გამოცემების დასტამბვა, სადაც სამეცნიერო სტატიებიც იბეჭდებოდა. ამ პერიოდულ გამოცემებში ხშირად ნახმარ სიტყვა „არქეოლოგია“-ს მაშინ საკმაოდ ფართო, მრავლისმომცველი მნიშვნელობა ჰქონდა, ის ფრიად მოდურ სიტყვად იქცა. გამოქვეყნებულ წერილებში არქეოლოგიური მასალის შესწავლა და ფიქსირება ხშირად შემთხვევით ხასიათს ატარებდა. ამ მასალის აღწერა უმეტესად ჩართულია ან არეულ-გადახლართულია საბუნებისმეტყველო და ფოლკლორულ მონაცემებთან. სიტყვა „არქეოლოგიაში“ მაშინ ძირითადად ყოველგვარ სიძველეთა — ნიგნების, ეკლესია-მონასტრების, ხატების, ეპიგრაფიკული ძეგლების — აღწერა-შესწავლა იგულისხმებოდა. მინისქვეშა ძეგლების კვლევას კი უფრო ნაკლები ყურადღება ექცეოდა. ეს ბუნებრივიც არის, რადგან იმ დროს არქეოლოგია, როგორც მეცნიერება, ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული დღევანდელი მნიშვნელობით. ერთ-ერთი პირველი საზოგადოება, რომელმაც რამდენადმე მიაქცია ყურადღება საქართველოს სიძველეებს, იყო გეოგრაფიული საზოგადოება. ის 1850 წელს გაიხსნა თბილისში. პირველსავე სხდომაზე სხვა საკითხებთან ერთად აღინიშნა, რომ დაარსებულმა საზოგადოებამ უნდა შექმნას მუზეუმი და არქივი. მისი აქტიური წევრები იყვნენ: რ. ერისთავი, პ. იოსელიანი, დ. ყიფიანი, გ. ორბელიანი, გ. ერისთავი, ვ. სოლოგუბი, ა. ბერჟე, პ. უსლარი, მ. ჭილაშვილი და სხვ.

ახლად დაარსებულმა საზოგადოებამ გადაწყვიტა თბილისში მუზეუმის მოწყობასთან დაკავშირებით საზოგადოების წევრებისათვის დაევალებინა ექსპონატების შეგროვება-კატალოგიზაცია და საკვლევ ექსპედიციებში მონაწილეობა. მუზეუმი გაიხსნა 1852 წლის გაზაფხულზე. მისი იმდროინდელი ადგილსამყოფელი იყო დღევანდელ ალ. ჭავჭავაძის ქუჩაზე მდებარე სახლი. ეს იყო პირველი მუზეუმი მაშინდელ კავკასიაში. თბილისში დაარსებული მუზეუმი შედგებოდა ეთნოლოგიური, საბუნებისმეტყველო და ისტორიულ-არქეოლოგიური განყოფილებებისაგან. 1854 წლისათვის მუზეუმი უკვე 3300 ექსპონატს ითვლიდა. მუზეუმის საისტორიო-არქეოლოგიური კოლექციები შეავსო მინის წიაღში აღმოჩენილმა ბევრმა ექსპონატმა. აქ თავი მოიყარა დიდი რაოდენობით ნუმიზმატიკურმა მასალამ, საჭურველ-იარაღის ნაშთებმა, სამკაულებმა და სხვ. მუზეუმს ურთიერთობა ჰქონდა სხვადასხვა უცხოურ სამეცნიერო დაწესებულებასთან.

1863 წელს ეს მუზეუმი დაიშალა. მისი კოლექციები გადაეცა თბილისში ახლად გახსნილ კავკასიის მუზეუმს, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა გ. რადე. ამ მუზეუმსაც, ისევე როგორც მის წინამორბედს, უფრო ეთნოლოგიურ-საბუნებისმეტყველო ხასიათი ჰქონდა. მაგრამ აქ არც ისტორია-არქეოლოგია იყო დავინყებული. შემდგომში კავკასიის მუზეუმის საფუძველზე დღევანდელი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი აღმოცენდა.

პირველი მუზეუმის დაარსებაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო, გეოგრაფიული საზოგადოების ერთ-ერთმა წევრმა პლატონ იოსელიანმა (1809-1875 წწ.), რომელმაც თავის დროზე საყურადღებო ქართველოლოგიური გამოკვლევები შექმნა. კერძოდ, ჩვენთვის ფრიად საინტერესოა მისი ისტორიულ-არქეოლოგიური ხასიათის შრომები, სადაც იგი ეხება საქართველოში ქალაქ-

ბის წარმოშობის საკითხებს. მისი მოსაზრებით, საქართველოში ქალაქები ძირითადად წარმოიქმნა მთავარ მდინარეთა ნაპირებზე და მათ ძირითად შენაკადებთან, სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვან პუნქტებთან, რელიგიურ ცენტრებთან; უფრო იშვიათად, წარმოების თავისუფალი კონცენტრაციის ან ვაჭრობის განვითარების შედეგად. თავისი მოსაზრების დასასაბუთებლად პ. იოსელიანს მცირე მასშტაბის დაზვერვითი გათხრები უწარმოებია დღევანდელ სოფ. ჟინვალთან, ძველი ნაქალაქარის ადგილზე. მას აქ აღმოუჩენია და გაუთხრია რიყის ქვის ნაგებობის ნაშთები, მოუპოვებია კერამიკისა და ლითონის ნივთების ნატეხები (სამწუხაროდ, უფრო დაწვრილებითი ცნობები ამ გათხრების შესახებ არ შემორჩენილა).

ჯერ კიდევ 1844 წელს (ე.ი. გაცილებით უფრო ადრე, ვიდრე მცხეთა მიიქცევდა საყოველთაო ყურადღებას) პ. იოსელიანი თავის ერთ-ერთ ნაშრომში წერდა, რომ მცხეთაში არის ბევრი ნანგრევი, რომელიც ჯერ არავის შეუსწავლიაო.

1867 წელს მცხეთაში, სარკინიგზო ხიდის მახლობლად, მდ. მტკვრის ნაპირზე, გზის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით მიწის სამუშაოების დროს შემთხვევით აღმოჩნდა ქვათილი 75 წელს ამოკვეთილი წარწერით. შემდგომ წლებში მცხეთაშივე, სამთავროს ველზე და ბებრისციხის მიდამოებში, ისევ შემთხვევით, უძველესი სამარხები აღმოჩნდა. ამ აღმოჩენებმა გამოიწვია მთავრობის დაინტერესება და 1871 წელს თბილისში მცხოვრებ ნატურალისტ ფრიდრიხ ბაიერნს სთხოვეს სამთავროს მინდორზე გათხრების წარმოება. აქ გათხარა ქვის ფილებისაგან შედგენილი სამარხები. ამოღებულ იქნა კერამიკა, ლითონის იარაღები, სამკაულები და სხვ. ხსენებულმა ნივთებმა შემდეგ კავკასიის მუზეუმის ფონდები შეავსო. მართალია, არც სავსე სამუშაოები ჩატარებულა სათანადო დონეზე და არც განათხარის ისტორიული გააზრება მომხდარა სწორად, მაგრამ თვით არქეოლოგიურმა მასალამ საზოგადოებრიობის დიდი ინტერესი გამოიწვია. 1885 წელს ქ. ბერლინში დაისტამბა ფრ. ბაიერნის ნაშრომი, რომელშიც სხვებთან ერთად განხილულია სამთავროს ველის სამარხებიც. 1879 წელს ფრანგი ანთროპოლოგი ე. შანტრი სამთავროშივე თხრის რამდენიმე სამარხს.

მცხეთის ამ არქეოლოგიური აღმოჩენების შემდეგ კავკასიისადმი და, კერძოდ, საქართველოსადმი ისტორიკოს-არქეოლოგთა ინტერესი კიდევ უფრო გაიზარდა. ამიტომ 1872 წელს თბილისში შეიქმნა კავკასიის არქეოლოგიური კომიტეტი, რომელსაც ისტორიულ-არქეოლოგიური სამუშაოების კოორდინაცია უნდა მოეხდინა კავკასიაში. კომიტეტის საქმიანობის შესახებ ცნობები იბეჭდებოდა სპეციალურ ჟურნალში, რომელიც გამოდიოდა თბილისში 1872-1873 წწ. აქ მოყვანილი ცნობები ძირითადად ეკლესიების აღწერილობებს შეიცავს. მალე ეს კომიტეტი შეუერთდა „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებას“, რომელიც დაარსდა 1873 წელს ქ. თბილისში.

“კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ დაარსებას წინ უძღოდა გარკვეული სამზადისი. კერძოდ, 1873 წელს ჟურნალ „ცისკარში“ (იხ. №3-4) გამოქვეყნდა დ. ბაქრაძის სტატია, რომლითაც ქართველ მკითხველს საშუალება მიეცა გასცნობოდა თავის სამშობლოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების პერსპექტივებს. სტატიის სათაურია – „შესახებ კავკასიის არქეოლოგიის მოსიყვარულე საზოგადოებისა, რომლის დაფუძნებასაც აპირებენ ტფილისში“. დასაწყისში საუბარია საქართველოს და, საერთოდ, კავკასიის რეგიონის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის აუცილებლობასა და საქართველოს გეოგრაფიული მდებარეობის მნიშვნელობაზე ქვეყნის ისტორიული განვითარებისათვის; შეფასებულია ისტორიული ძეგლების წარწერების ადგილი ქვეყნის წარსულის შესწავლაში. შემდეგ ის აღნიშნავს, რომ არქეოლოგიას ჩვენთანაც მიეცა ყურადღება და გადამწყვეტილია არქეოლოგიური საზოგადოების შექმნა, რათა „მოიყვანონ ცნობაში ძველნი სახსოვარნი, აკლდამების გათხრა, სადაცა მოიპოვებია ძველის დროების კვდართან ჩატანებული ნივთები, ზედ წარწერების შეკრება და რა მოიყვანოს ყველა ეს ცნობაში, გაავრცელონ ეს ცნობები ხალხში. ამ არქეოლოგიის შეწევნა აღიდგინა კარგათ ძველის, დიდი ხნის გამქრალის ხალხების მდგომარეობა კავკასიაში, ამ აზრს ჯერ აქომამდე არ შეხებია, თუმცა ამას, ქვეყნის ზურგზედ, არქეოლოგიის მხრივ თითქმის უჭირავს პირველ ადგილთაგანი“. იქვე:

„ეს სახსოვარნი მარტო თვალსაჩინარნი კი არ არიან, რამდენნი არიან დაფლულნი თვით მიწაში, როგორც გვარნმუნებს, მცხეთა, სადაც, რა გადათხარეს აკლდამები, რამდენი ღირს შესანიშნავი ძეგლის დროსანი, აღმოჩნდნენ“. რაც აღმოაჩინეს, ილუბება ჰაერის შეხებისგანო — შემფოთებულია დ. ბაქრაძე. მას აგრეთვე აწუხებს ის, რომ ხალხი ძველი ნანგრევების ქვებს სამშენებლო მასალად ხმარობს და ამით ზიანს აყენებს ძეგლებს; იგი თვლის, რომ არქეოლოგიური საზოგადოების შექმნა ამიტომაც არის საჭირო — საზოგადოებამ უნდა „... მოიყვანოს ცნობაში ღირს სახსოვარნი შენობები; გაუფრთხილდეს, არავინ წაახდინოს, ფოტოგრაფიებით გადმოიღოს ისინი და იმათი მხატვრობა; გადმოწეროს ზედ წარწერები; შეისყიდოს, სადაცა ჰპოვებს, ძველი ფულები, ოქმები, მანუსკრიპტები და იმისთანა ნივთები, რომელნიცა წარმოგვიდგენს ძველის დროის სახსოვარსა; გადაათხრეინოს ის აკლდამები, სადაცა დაინახავს საჭიროდ“.

როგორც ვხედავთ, ამ სტატიაში მომავალი არქეოლოგიური საზოგადოებისათვის დასახულია ფრიად პროგრესული აზრებით გამსჭვალული პროგრამა; დასმულია საკითხი ძეგლთა დაცვის, გრაფიკული ფიქსაციის, აღწერის, შესყიდვის და გათხრის შესახებ. ამ საპროგრამო სტატიის ავტორი დიმიტრი ბაქრაძე (1826-1890 წწ.) „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ ერთ-ერთი დამაარსებელი და აქტიური მოღვაწე იყო.

დ. ბაქრაძე საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მუშაობის ერთ-ერთ მთავარ გზად საქართველოს ისტორიის წყაროებისა და მასალების ძიებას თვლიდა. მას, სრულიად სამართლიანად, მიაჩნდა, რომ საქართველოს ისტორიისათვის მასალების შეგროვება ძირითადად ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შემწეობით უნდა მომხდარიყო. ამიტომ დ. ბაქრაძე აწარმოებდა კვლევა-ძიებას სვანეთში, აჭარაში, გურიაში, მესხეთ-ჯავახეთში, სამეგრელოში, საინგილოში და სხვ. [ბაქრაძე 1889: 1-15].

ეს ისტორიულ-არქეოლოგიური მოგზაურობები დ. ბაქრაძის მიერ შემუშავებული საერთო გეგმის ნაწილს შეადგენდა. მისი საერთო დიდი მიზანი მთლიანად საქართველოს სიძველეების შესწავლა იყო. ამ მიზნის მიღწევა, ბუნებრივია, მარტო ერთი მეცნიერის ძალებს აღემატებოდა. ამიტომ საჭირო შეიქმნა გარკვეული სამეცნიერო ძალების გაერთიანება. ამ დროისათვის საქართველოში მოღვაწე მეცნიერები კარგა ხნის განმავლობაში არაორგანიზებულად, მაგრამ მაინც დიდი გულისყურით კრებდნენ და სწავლობდნენ საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვან მასალებს. ამიტომ იყო, რომ არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების დაარსების იდეას მონივნად საზოგადოება სიხარულითა და აღტაცებით შეხვდა. დაინტერესებულ წრეებში უკვე საკმაოდ კარგად იცნობდნენ ქართველი მეცნიერ-მოღვაწეების — პ. იოსელიანის, ს. ბარათაშვილის, რ. ერისთავის, დ. ყიფიანის, გ. ორბელიანის, დ. ბაქრაძის და სხვათა საქმიანობას, რაც ნათლად ჩანდა მაშინდელ საქართველოში გამომავალი პერიოდული გამოცემების ფურცლებზე.

1873 წლის 23 მარტს დამტკიცდა „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ წესდება. დაადგინეს, რომ ამ საზოგადოების ცენტრი იქნებოდა ქ. თბილისში და მისი მიზანი იყო ძველი ნაგებობებისა და, საერთოდ, სიძველეთა გადარჩენა დანგრევა-განადგურებისაგან. საზოგადოებას შეძლებისდაგვარად უნდა შეეძინა სიძველეები მოსახლეობისაგან, თვითონაც მოეპოვებინა მასალები და ყოველივე ეს მეცნიერულად შეესწავლა. ამგვარი შესწავლის შედეგები თითოეულ წევრს უნდა მოეხსენებინა კრებაზე და საზოგადოების კომიტეტის დასტურით გამოექვეყნებინა. საზოგადოებას სამეცნიერო კავშირი უნდა ჰქონოდა როგორც კავკასიის, ისე ევროპის სხვადასხვა საზოგადოებასთან, რათა ახალი ინფორმაცია მიეღო. საზოგადოების წესდებაში აღნიშნულია, რომ ის მოაწყოებს სპეციალურ ექსპედიციებს და აწარმოებს გათხრებს. წესდებაში აღნიშნული იყო ისიც, რომ ყველა სამეცნიერო შრომა გადაეცემოდა საჯარო ბიბლიოთეკას, ხოლო არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალა გადავიდოდა საზოგადოების მუზეუმში. შემდგომში ეს მუზეუმი შეუერთდა კავკასიის მუზეუმს,

საზოგადოებას მთავრობისაგან მიეცა შრომების ბეჭდვის ნებართვა. ამგვარად, 1875 წელს თბილისში გამოიცა საზოგადოების პირველი წიგნი. წიგნში დაიბეჭდა საზოგადოების ოქმები და სამეცნიერო სტატიები. როგორც ირკვევა, საზოგადოების წევრობა შეეძლოთ როგორც ადგი-

ლობრივ, ისე უცხო ქვეყნის ქვეშევრდომებს. საზოგადოების ძირითადი წევრი სამოცამდე კაცი იყო. ის არსებობდა საწევროების, საქველმოქმედო შემოწირულობათა ხარჯზე და დიდ ხელმოკლეობას განიცდიდა. სწორედ ამ ხელმოკლეობის გამო საზოგადოებამ ვერ მოახერხა თავისი საქმიანობის ფართოდ გაშლა. მას არქეოლოგიური გათხრები თითქმის არ უწარმოებია და შემოისაზღვრა ძირითადად მიწისზედა ისტორიული ძეგლების აღწერა-პუბლიკაციით; გამოიცა საზოგადოების შრომების სულ ორი კრებული.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ დამსახურება ქ. თბილისში არქეოლოგიური კონფერენციის ჩატარების საქმეში. ის არქეოლოგთა ამ თავყრილობის ჩატარების ერთ-ერთი ინიციატორი და ორგანიზატორი იყო.

1873 წელს კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების გახსნის დღეს, კავკასიაში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების პერსპექტივების შესახებ მოკლე მიმოხილვითი მოხსენება გაკეთდა, რომელიც შემდეგ დაიბეჭდა საზოგადოების კრებულში. აღინიშნა, რომ საჭირო იყო შავიზღვისპირეთის არქეოლოგიური შესწავლა, რადგან აქ აღმოჩნდა ისეთი საინტერესო ნაგებობები, როგორიც დოლმენებია. აქვე აღინიშნა სოხუმის, ფოთის და ბიჭვინთის მიდამოების არქეოლოგიური შესწავლის აუცილებლობა, შემდეგ ჩამოთვალეს ისტორიული ძეგლები, რომელთა შესწავლაც სასურველად მიაჩნდათ. ესენია: დასავლეთ საქართველოში — ბედია, ნოქალაქევი, ფოთი-ფასისი, ოზურგეთი, ქუთაისი, ვარდციხე, ონი, ხონი, შორაპანი; აღმოსავლეთ საქართველოში — სურამი, ოძრხე, თმოგვი, ახალციხე, ახალგორი, კასპი, ბოლნისი, დმანისი, მცხეთა, ჟინვალი, გრემი, ნეკრესი, უჯარმა, ჭერემი და სხვ. აქვე იყო დასმული საკითხი კავკასიის მხარის არქეოლოგიური რუკის შედგენის შესახებ. აღინიშნა, რომ საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების შესახებ საკითხი პირველად 1856 წელს მ. ჭილაშვილმა აღძრა, მაგრამ ამას რეალური შედეგი არ მოჰყოლია.

არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების ერთ-ერთ შეკრებაზე მოხსენებით გამოვიდა დ. ბაქრაძე. მან ილაპარაკა იმაზე, თუ როგორ უნდა განვითარებულიყო საქართველოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების საქმე; ყურადღება გაამახვილა მომავალი გათხრების ობიექტებზე და იმაზე, თუ სად უნდა მოველოდეთ უკეთეს შედეგებს. დ. ბაქრაძემ წამოაყენა წინადადება, რომ იმ ეტაპზე უპირატესად უნდა შესწავლილიყო კავკასიის ადრეული ეპოქები, რადგან მათ შესახებ ყველაზე უფრო მცირე ინფორმაცია ჰქონდათ. ძველი წერილობითი წყაროების გამოყენებით მან მოგვცა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ისტორიულ-არქეოლოგიური მიმოხილვა. შემდეგ იგი საგანგებოდ აღნიშნავს და მოიხსენიებს ორ პუნქტს — მცხეთასა და ვაშნარს. ამ პუნქტებში, მისი აზრით, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ძალიან ნაყოფიერი და საქართველოს ისტორიისათვის ბევრის მომცემი იქნებოდა. 1874 წელს დ. ბაქრაძეს ამ მოსაზრების დასასაბუთებლად სოფ. ვაშნართან (გურიაში) ჩაუტარებია არქეოლოგიური დაზვერვები. გათხრების შედეგად მას მოუპოვებია კერამიკის, მინის, რკინის და ბრინჯაოს ნივთები. მას აქვე უნახავს ნაგებობის ნაშთები, კერძოდ, მარმარილოს სვეტის ნაწილები, აგური, კრამიტი.

დ. ბაქრაძის ხანგრძლივი ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევის შედეგი იყო მისი მონოგრაფია - „კავკასიის ძველი ქრისტიანული ძეგლები“, რომელიც დაიბეჭდა „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ კრებულში. ნაშრომში მოცემულია ძირითადად საქართველოს ქრისტიანული ძეგლების აღწერილობა და კვლევის შედეგები. ძეგლების აღწერას თან ახლავს მეცნიერული ანალიზი, მითითებულია წყაროები, რომელთა საფუძველზეც დაინერა გამოკვლევა. თითოეული ძეგლის აღწერას წინ უძღვის მოკლე მხარეთმცოდნეობითი მიმოხილვა იმ რეგიონისა, სადაც ეს ძეგლი მდებარეობს. ამ ნაშრომში გამოტოვებული არ არის არც ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლი. დ. ბაქრაძისათვის ძეგლის დათარიღებისას მთავარია მისი არქიტექტურული სტილი. ნაშრომში სულ სამას ოცამდე ძეგლია აღწერილი და შესწავლილი. ამ მონოგრაფიისათვის 1877 წელს დ. ბაქრაძე ოქროს მედლით დააჯილდოვეს.

დ. ბაქრაძე ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, რომელიც ცდილობდა საქართველოს ისტორიის კვლევისას გამოეყენებინა ახლად აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა. მას კარგად ესმოდა, რომ საქართველოს ისტორიის უძველესი ხანის შესასწავლად არქეოლოგიური კვლევა-ძიება იყო

საჭირო. იგი თავის ნაშრომში „ისტორია საქართველოსი“ აღნიშნავს, რომ „... ისტორიის წინადა-
როთა არქეოლოგია ჩვენ, რომ გამოკვლეული გვექნედეს, შეიძლება იმათ ყოფა-ცხოვრებას, და-
მოკიდებულებას ერთისა მეორესთან და უცხო ტომნათესავეებთან შევხებიყავით; მაგრამ ამ შემ-
თხვევაში ძალიან ნაკლებად ვართ“. იქვე: „უეჭველია, რომ ქართლ-კახეთში, იმერეთში, მეს-
ხეთში და შავი ზღვის პირად უნდა აღმოჩნდეს მრავალი ძველი ნივთიულობა, რომელიც ნათელს
მოჰფენს ჩვენს წარსულს საუკუნოებსა“.

“კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“ დ. ბაქრაძის აქტიური მონაწილეო-
ბით აღნუსხავდა და უყურადღებოდ არ ტოვებდა კავკასიის ტერიტორიაზე შემთხვევით არქე-
ოლოგიურ აღმოჩენათა თითქმის არცერთ ფაქტს. ამგვარად აღინუსხა ახალციხისკენ მდ. კურ-
ცხანის და ოცხის შესართავთან სახლის საძირკველის თხრის დროს აღმოჩენილი სამი მოთეთრო
ფერის პატარა დოქი; სოფ. ნინოწმინდაში შემთხვევით ნაპოვნი სპილენძის მახვილი; არტანუჯის
ციხესთან მოპოვებული ბრინჯაოს ზარი და თიხის ქოთანის. ამ ზარს ასომთავრული წარწერა
ჰქონდა; სოფ. საგურამოში და სოფ. ურბნისთან 1876 წელს შემთხვევით უპოვიათ თიხის სარკო-
ფაგები. ურბნისშივე მონეტების აღმოჩენის შესახებ ცნობას გვანვდის პ. იოსელიანი. თბილისში
ქალთა გიმნაზიისათვის (ჩიტაძის ქუჩა) ფუნდამენტის გაჭრის დროს უპოვიათ მონეტების განძი.

მცხეთის შემდეგ იმ პერიოდში, არქეოლოგიური თვალსაზრისით ყველაზე დიდი ინტერესი
სტეფანწმინდის (ყაზბეგის) უძველესმა ნივთებმა გამოიწვია. ამ პუნქტმა და მისმა მიმდებარე ტე-
რიტორიამ უკვე XIX ს.-ის 60-იანი წლებიდან მიიქცია სიძველეების მკვლევართა ყურადღება შემ-
თხვევით ნაპოვნი ძველი ნივთებით. ცნობილია გათხრების შედეგად მიკვლეული დიდი რაოდე-
ნობით არქეოლოგიური მასალა დაბა სტეფანწმინდასთან (ყაზბეგთან), რომელიც ამჟამად ინახე-
ბა მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის, ს.-პეტერბურგის ერმიტაჟისა და საქართველოს ეროვნული
მუზეუმის არქეოლოგიურ ფონდებში.

დაბა სტეფანწმინდაში, ახლანდელი ალ. ყაზბეგის სახლ-მუზეუმის გვერდით, სახლის საძირ-
კვლის თხრისას უპოვნიათ ბრინჯაოს ნივთები — საკინძეები, სამაჯურები და სხვ. ამ აღმოჩენას-
თან დაკავშირებით სტეფანწმინდაში ჩამოვიდა გ. ფილიმონოვი, რომელმაც 1877 წელს, ამ ნივ-
თების აღმოჩენის ადგილის აღმოსავლეთით გაჭრა თხრილი. აქ დადასტურდა ე.წ. სხივანა საყუ-
რე, ოქროს ბალთა, პასტის მძივები, ბრინჯაოს ჯაჭვის ნაწყვეტები, ვერცხლის თასი, სპილენძის
სიტულა, სულ ორასამდე სხვადასხვა ნივთი. შემდგომ ამ ნივთების ნაწილი ს.-პეტერბურგის და
მოსკოვის ზემოთ ხსენებულ მუზეუმებში მოხვდა. გამთხრელის აზრით, მის მიერ მოპოვებული
მასალა სამარხეული ინვენტარი იყო. ამ სამარხს კი ის რკინის ხანის დასაწყის ეტაპს აკუთვნებდა
და მიიჩნევდა ადგილობრივი მაღალგანვითარებული კულტურის ნაყოფად.

ამავე ადგილის მომიჯნავე ფართობი 1878 წელს გათხარა ფ. ბაიერნმა. აღმოჩნდა ოქროსა
და ვერცხლის ნივთები, ბრინჯაოს სამაჯურები, ბეჭდები და რკინის შუბისპირები. გამთხრელის
აზრით, ეს ადგილი უნდა ყოფილიყო სალოცავი, სადაც სწირავდნენ სხვადასხვა ნივთებს. ფ. ბაი-
ერნმა აგრეთვე არქეოლოგიურად დაზვერა მდ. სნოს ხეობა. კერძოდ, სოფ. ჯუთაში მან გათხარა
სამი სამარხი, რომლებშიც აღმოჩნდა რკინის ისრისპირები, ბრინჯაოს სასაფეთქლე რგოლები,
ბრინჯაოს და რკინის სამაჯურები და სხვა. აქვე სოფ. ართხმოში გაუთხრიათ სამარხები.

1879 წელს სტეფანწმინდაში ჩასულა არქეოლოგი ალ. უვაროვი, რომელსაც ფ. ბაიერნის მი-
ერ გათხრილი მონაკვეთის სამხრეთით გაჭრილ საცდელ თხრილში აღმოუჩენია სამი უძველესი
სამარხი. აქ უპოვიათ ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოსა და რკინის ნივთები. 1882 წელს დაბა სტე-
ფანწმინდის ჩრდილოეთით, მდ. თერგის ხეობაში სოფ. გველეთთან აღმოჩენილა ძველი ნივთები,
რომლებიც შემდგომ მოხვდა ს.-პეტერბურგის ერმიტაჟში.

ერთ-ერთი საყურადღებო არქეოლოგიური ძეგლი, რომელმაც ადრევე, კერძოდ, 1876 წელს
მიიქცია ძველი ისტორიით დაინტერესებულ პირთა ყურადღება, არის ვანი (მდებარეობს მდ. სუ-
ლორის და მდ. რიონის შესართავის მახლობლად). 1876 წელს გაზეთ „დროებაში“ №52 აღნიშნუ-
ლია სოფ. საჩინოს (ვანი) ახვლედიანების გორაზე სამარხებისა და ოქროს სხვადასხვა ნივთების
ხშირი აღმოჩენის ფაქტები. აქვე გამოთქმულია აზრი - „როგორც ჩანს, დიდი სიმდიდრე უნდა

იყოს ამ გორაში. ვინ იცის, ისტორიის რამდენი მასალები არის ნაპოვნი და პატრონების უცოდინარობისაგან დაღუპულა და რამდენი კვლავ იპოვება ამ გორაში“. ვანში ნაპოვნმა ცალკეულმა საგნებმა თავი იჩინა ჯერ კიდევ 1848 წელს, როცა ქ. ქუთაისში გავლით მყოფ ცნობილ ქართველოლოგს მ. ბროსეს ვანში ნაპოვნი მამაკაცის თხუთმეტიოდე სანტიმეტრის სიმაღლის ქანდაკება გადასცეს. ნივთი მ. ბროსეს ს.-პეტერბურგში გადაუგზავნია. ნივთი ამჟამად დაკარგულია.

1880 წელს მწერალს და საზოგადო მოღვაწეს გიორგი წერეთელს (1842-1900 წწ.) ვანში ნაპოვნი ნივთების შესახებ ინფორმაცია მიუწოდებია არქეოლოგიური კონფერენციის მოსამზადებელი კომიტეტისათვის. ერთგვარად ამის შედეგიც იყო ალბათ ის, რომ 1889 წელს ვანში, ახვლედიანების გორაზე არქეოლოგიური საზოგადოების დავალებით მცირე გათხრები ჩაუტარებიათ. აქ გაუთხრიათ რამდენიმე სამარხი, უპოვიათ ლითონის ნივთები და კერამიკა.

გ. წერეთელს 1878-80-იან წლებში არქეოლოგიური დაზვერვები ჩაუტარებია და მოუხილავს მღვიმევის გამოქვაბული, რომელიც მდ. ყვირილას ხეობაში ქ. საჩხერესა და ქ. ჭიათურას შორის მდებარეობს; საჩხერესთანვე, ციხე მოდინახეს გორის ფერდობზე უნახავს სამარხების ნაშთები. აქ ყოფილა კერამიკისა და ლითონის ნივთები; მდ. ყვირილას ხეობაში შორაპნის ციხესთან უნახავს თიხის ძველი წყალსადენის ნაშთები; სოფ. შორაპანთან, ადგილობრივი მცხოვრებლების გადმოცემით, რკინიგზის ხაზის გაყვანისას მუშებს შემთხვევით უპოვიათ სამარხები, რომელთა ნივთებიც გზის მუშებს დაუტაციათ; ქ. ქუთაისში, მდ. რიონის ნაპირთან, ახლანდელი წითელი ხიდის ახლოს აღმოჩნდა ძველი აბანო; ბაგრატის ტაძრის ჩრდილოეთით შემთხვევით უნახავთ სამაროვნის ნაშთები. ქუთაისშივე, ახლანდელი ბაზრის მიდამოებში, სადაც წინათ ბაღი ყოფილა გაშენებული, აღმოჩნდა კერამიკა. აღწერიდან ჩანს, რომ ის ე.წ. კოლხური კერამიკა უნდა ყოფილიყო. გ. წერეთელსვე შეუტყვია, რომ სოფ. ციხისძირთან, კვირიკეს გორაზე ახალი საფორტიფიკაციო ნაგებობის მშენებლობის დროს უპოვიათ მარმარილოს სარკოფაგი. აქ ნანახი ოქროს და ვერცხლის ნივთები მუშებს დაუტაციათ.

1880 წელს ფოთი-თბილისის რკინიგზის ხაზზე სოფ. ჭოგნარსა და სადგურ აჯამეთს შორის მიწის სამუშაოებისას აღმოჩნდა ორი ძველი ნამოსახლარი გორა ადგილ ნასაჯვარევთან. აქ, დადასტურდა კერამიკული ნანარმი; ლითონის იარაღი — ცულები, დანები, ისრისპირები, ბრინჯაოს სამაჯურები და სხვ.

XIX საუკუნის 80-იან წლებში ქ. სოხუმის ერთ-ერთ სკოლაში ყოფილა მცირე არქეოლოგიურ-მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმი, რომელიც შემდეგ, საომარი მოქმედებების გამო, ქვეყნის შიდა რაიონებში გადაუტანიათ. შემდგომში ეს ძველი ნივთები დაკარგულა. დაახლოებით ამავე დროს, ქ. სოხუმში ჩაუტარებიათ კვლევა-ძიება: უნახავთ ძველი დიოსკურიის ნანგრევები. ამის შესახებ მიუწოდებიათ ცნობა არქეოლოგიური კონფერენციის მოსამზადებელი კომიტეტისათვის. ცნობაში აღნიშნულია არქეოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესო ადგილები. ესენია: ქ. სოხუმის სანაპირო დღევანდელი საზღვაო პორტის ჩრდილოეთით, სადაც ზღვის ნაპირზე პოულობდნენ ხოლმე ძველ ნივთებს; აგრეთვე ბიჭვინთის ტერიტორიასთან ინკიტის ტბის სანაპირო, მდ. ნე-ბელდის ხეობა.

1886 წელს ქ. სოხუმში არქეოლოგიური საზოგადოების დავალებით, ახლანდელი რუსთაველის ბაღის დასავლეთ ნაწილში მცირე მასშტაბის გათხრები ჩაუტარებიათ. განათხარში აღმოჩნდა კერამიკა, მათ შორის ამფორის, შავ და წითელლაკიანი ჭურჭლის ნატეხები. აქვე ნახეს ქ. ამისოს მონეტა.

1880 წელს სოფ. დილომთან, იქ სადაც დილმისწყალი უერთდება მდ. მტკვარს, მცირე გათხრები აწარმოეს. ამ ადგილზე ნაპოვნ სიძველეებს ჯერ კიდევ 1866 წელს მიუქცევია ყურადღება. ნანახი ნივთების მიხედვით გამოითქვა აზრი, რომ ისინი მცხეთის სამთავროს სამაროვნის მონაპოვარს ჰგავდა. ხსენებულ ტერიტორიაზე გაითხარა თერთმეტი სამარხი. მათში ვერცხლის სამკაულები და თიხის ჭურჭელი აღმოჩნდა.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებამ“ პირველმა წამოჭრა საკითხი ქ. თბილისში არქეოლოგიური კონფერენციის ჩატარების შესახებ.

ჩამოყალიბდა მოსამზადებელ-საორგანოზაციო კომიტეტი, რომლის მუშაობასაც ხელს უწყობდა „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“. 1878 წელს ქ. თბილისში აირჩიეს კონფერენციის მომწიფი ადგილობრივი საორგანოზაციო-მოსამზადებელი კომიტეტი დ. ბაქრაძის ხელმძღვანელობით. კომიტეტმა დიდი მუშაობა განა — მას უნდა შეეკრიბა მასალები კავკასიის ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიის, ფოლკლორის და ენების შესახებ. თბილისის კომიტეტის მოსამზადებელ სამუშაოებში აქტიურად მონაწილეობდნენ — დ. ბაქრაძე, დ. ჯორჯაძე, ა. ცაგარელი, რ. ერისთავი, ა. კომაროვი, ა. ბერჟე, ე. ვეიდენბაუმი, გ. რადე და სხვ. ხალისიანად ჩაება კონფერენციის მოსამზადებელ საქმიანობაში ქ. თბილისის ინტელიგენციაც. არქეოლოგიური კონფერენციისათვის ეს მზადება ძლიერი ბიძგი იყო საქართველოში ჰუმანიტარული მეცნიერებების, კერძოდ, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიის და ენათმეცნიერების განვითარების საქმეში.

არქეოლოგიური ყრილობის საორგანიზაციო კომიტეტმა თბილისის ყრილობაზე მოიწვია ორმოცამდე ცნობილი უცხოელი მეცნიერი. მათ შორის — ოს. მონტელიუსი (სტოკჰოლმი), რ. ვირხოვი (ბერლინი), ჰ. შლიმანი (ათენი), ა. რამბო (პარიზი), ე. შანტრი (ლიონი), გ. მორტილი (პარიზი), ე. როსი (რომი) და სხვ.

არქეოლოგიური კონფერენცია თბილისში 1881 წლის 8 სექტემბერს 13 საათზე გაიხსნა, ხოლო დაიხურა 21 სექტემბერს. კონფერენციამ ქალაქში დიდი აჟიოტაჟი გამოიწვია. მას ესწრებოდა 850-მდე კაცი, რომელთაც ჰქონდათ სპეციალური საშვები და სამკერდე ნიშნები. კონფერენცია დაიყო რვა განყოფილება-სექციად: პირველყოფილი საზოგადოების ძეგლები; წარმართული და კლასიკური ხანის ძეგლები; ქრისტიანული ხანის ძეგლები; მუსულმანური სიძველეები; ხელოვნების და მხატვრობის ძეგლები; დამწერლობის ძეგლები; ლინგვისტიკა; ისტორიული გეოგრაფია. სექციების სხდომებზე 81 მოხსენება იქნა წაკითხული. კონფერენციის თავმჯდომარემ, სხვა საკითხებთან ერთად, დამსწრეთ მოკლედ მოახსენა არქეოლოგიური კონფერენციის მოსამზადებელი კომიტეტის მიერ ჩატარებულ საქმიანობაზე. კონკრეტულად საქართველოს ტერიტორიის არქეოლოგიური შესწავლის თვალსაზრისით საინტერესო იყო მხოლოდ მცირე არქეოლოგიური მოხსენება-ინფორმაცია სტეფანწმინდაში (ყაზბეგში) და მდ. რიონის გაყოლებაზე მდებარე არქეოლოგიური ძეგლების შესახებ. მომხსენებლებს საუბარი ჰქონდათ კონფერენციის წინ ამ პუნქტებში ჩატარებულ არქეოლოგიურ დაზვერვაზე, რაზეც ზემოთ უკვე იყო საუბარი. საყურადღებოა, რომ ამ კონფერენციაზე, უკვე მეორედ, წამოიჭრა საკითხი კავკასიის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური აღმოჩენების რუკის შედგენის თაობაზე. სამწუხაროდ, შემდგომშიც ეს ჩანაფიქრი არ განხორციელდა. კონფერენციის სტუმრებისათვის სპეციალურად მოეწყო არქეოლოგიური ნივთების გამოფენა; ამასთანავე განაახლეს კავკასიის მუზეუმის ექსპოზიციები. კონფერენციის მონაწილეებისათვის ექსკურსიები მოეწყო მცხეთაში, უფლისციხეში, გელათში.

სახელი „არქეოლოგიური“ თბილისის არქეოლოგიური კონფერენციისათვის ფრიად პირობითია, რადგან მისი მუშაობის დროს სხვა მეცნიერებები უფრო ფართოდ იყო წარმოდგენილი, ვიდრე არქეოლოგია. კონფერენცია კავკასიაში ჰუმანიტარული მეცნიერების განვითარებისათვის დიდმნიშვნელოვანი იყო; მაგრამ საქართველოს არქეოლოგიური შესწავლისათვის, საერთოდ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების მეთოდიკის გაუმჯობესებისათვის, მისი, როგორც მეცნიერების წინსვლისათვის თითქმის არაფერი გაკეთებულა. ცნობილი ისტორიკოს-არქეოლოგი ექვთიმე თაყაიშვილი იხსენებს, რომ ამ არქეოლოგიურ თავყრილობაზე „...რატომღაც არც ბაიერნი გამოჩენილა, არც მისი მცხეთას ნამუშევარი და, საერთოდ, არც ჩვენში წარმოებული თხრის შედეგები“. ამგვარად, ეს კონფერენცია მხოლოდ იმით არის ნიშანდობლივი, რომ მან კიდევ უფრო გააღვივა კავკასიის, კერძოდ, საქართველოს სიძველეებისადმი ინტერესი.

1881 წელს „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“ უსახსრობის გამო დაიშალა. 1881 წლის 28 ნოემბერს ამ საზოგადოების ყოფილი წევრები გაერთიანდნენ „კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საზოგადოებაში“. ამ ახალი საზოგადოების წესდების მიხედვით გაფართოვდა მისი მოღვაწეობის არე. საზოგადოებას უნდა შეესწავლა კავკასიის ისტორია, უპი-

რატესად მისი ისტორიის წერილობითი და ნივთიერი წყაროები; შესაძლებლობის ფარგლებში უნდა დაეცვა ეს ისტორიული ძეგლები განადგურებისაგან; გათხრების შედეგად მოპოვებული ან მოსახლეობისაგან შესყიდული ძველი ნივთები ბარდებოდა კავკასიის მუზეუმს (ამჟამად საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), ხოლო ძველი ხელნაწერები თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკას.

ამ ახალი საზოგადოების დაარსების ერთ-ერთი ინიციატორი იყო ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე, რომელიც მას 1886 წლამდე ხელმძღვანელობდა. 1881-85 წლების განმავლობაში მოხერხდა ნაშრომების ორი ტომის გამოცემა. აქ გამოქვეყნებული ძეგლებიდან არქეოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესოა რამდენიმე პუნქტი, სადაც მოუპოვებიათ ზედაპირული არქეოლოგიური მასალა. ესენია: ახალციხე, ახალქალაქი, სოხუმი, ახალი ათონი, ხუცუბანი, ანაკოფია და სხვ. საინტერესოა საზოგადოების შრომებში დაბეჭდილი სამხედრო მოსამსახურის პოლკოვნიკ ნ. წილოსანის ინფორმაცია დილიჯანთან (ამჟამად სომხეთშია) ჩატარებული გათხრების შესახებ. ნ. წილოსანის აზრით, აქ აღმოჩენილი სამარხები თავისი აღნაგობით და ინვენტარით ჰგავს მცხეთის სამთავროს სამარხებს.

საზოგადოების შრომების მეორე კრებულის გამოსვლის შემდეგ, „კავკასიის ისტორიის და არქეოლოგიის საზოგადოება“, მის წინამორბედ „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებასავით“, უსახსრობის გამო დაიშალა. საზოგადოებას არქეოლოგიური გათხრები არ უწარმოებია.

მიუხედავად ამ საზოგადოების დაშლისა, საქართველოს სიძველეებისადმი ინტერესმა მაინც არ იკლო. ამას მოწმობს ტროისა და მიკენის აღმოჩენის და გათხრების ჰენრიხ შლიმანის დაინტერესება საქართველოს შავიზღვისპირეთით, ძველი კოლხეთით, საბერძნეთის ისტორიასთან კავშირში. კერძოდ, არგონავტების ოქროს სანმისისათვის ჩამოსვლის ამბავი. ჰ. შლიმანს 1883 წელს საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების ნებართვა უთხოვია, მაგრამ სამუშაოები ვერ ჩატარდა.

XIX ს-ის ბოლოსათვის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი განწყობილებების გააქტიურებასთან დაკავშირებით, იხურებოდა ყოველგვარი საზოგადოება, სადაც კი შეიძლებოდა ადამიანების თავშეყრა და მსჯელობა. ამან კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების გარკვეული ჩაკვდომა გამოიწვია. ექ. თაყაიშვილის თქმით, 1887 წელს, როცა იგი ევროპიდან საქართველოში დაბრუნდა, თითქმის სულ მიტოვებული დახვდა არქეოლოგიური კვლევა-ძიება. ამ მხრივ მხოლოდ 1889 წელი გამოირჩევა, როცა მცხეთის სიძველეებმა ისევ მიიქცია ყურადღება. უძველესი ნივთები იმჟამად ბაგინეთთან, არმაზციხეზე აღმოჩნდა. ბაგინეთში ნივთების აღმოჩენის ფაქტს ყურადღება მიაქცევს ილია ჭავჭავაძემ და დიმიტრი ბაქრაძემ. ამ უკანასკნელს ხნოვანების გამო თვითონ აღარ შეეძლო თხრის მეთვალყურეობა და თავზე დადგომა, ამიტომ გათხრების წარმოება ბაგინეთში ექვთიმე თაყაიშვილს და დავით ქუთათელაძეს დაავალა.

ბაგინეთთან მუშაობა სულ სამი კვირის განმავლობაში მიმდინარეობდა, ხოლო შემდეგ უსახსრობის გამო შეწყდა. გათხრები, ხანმოკლეობის მიუხედავად, საინტერესო და საყურადღებო გამოდგა. გაითხარა ნაგებობა, სადაც დადასტურდა სამი სხვადასხვა პერიოდის კულტურული ფენა. ნაგებობის ნანგრევებში აღმოჩნდა ქვათილიები, ალიზის აგური, მარმარილოს ნატეხები, მინისა და თიხის ჭურჭელი, სპილენძის ცული. ნაგებობის შემორჩენილ კედელზე გამოხატული ყოფილა ქალის გამოსახულება. ბაგინეთში მუშაობის ხელმძღვანელობა ქართველოლოგიის სწორუპოვარი მკვლევარის და დიდი მამულიშვილის ექვთიმე თაყაიშვილისათვის (1863-1953 წწ.) ერთ-ერთი პირველი არქეოლოგიური გათხრა იყო.

მცხეთის ამ გათხრებიდან მოყოლებული საქართველოში არქეოლოგიურ კვლევას სათავეში უდგება ექ. თაყაიშვილი. კერძოდ, სადგურ მცხეთის დასავლეთით, არმაზისხევის მახლობლად, იგი თხრის სამაროვანს, სადაც ყელსაბამები, ბეჭდები, საყურეები, სამაჯურები, მინის ნაშთები და ჭურჭელი აღმოჩნდა. ხსენებული ძველი ნივთები ექ. თაყაიშვილმა ახ.წ. I-V საუკუნეებით დაათარილა.

1896 წელს ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიურ გათხრებს ატარებს მდ. სულორის ხეობაში, ვანის ახვლედიანების გორაზე და ამის შესახებ გვთავაზობს რამდენიმე საყურადღებო მოსაზრებას. ახვლედიანების გორაზე მან პირველმა დაადასტურა თლილი ქვით აშენებული ნაგებობების ნაშთები, თიხის ჭურჭელი, სხვადასხვა სამკაულები, მონეტები, ლითონის სამეურნეო და საბრძოლო იარაღი. აქ აგრეთვე აღმოჩნდა ეგვიპტური, ბერძნული, ირანული და რომაული ნივთები. ექ. თაყაიშვილი ვანის არქეოლოგიური თხრის შედეგს განიხილავს საერთო ისტორიულ ჭრილში; მკვლევარი ითვალისწინებს აგრეთვე აქ წინა წლებში ნაპოვნ მასალას და უკვე იმ დროს აღნიშნავს, რომ ახვლედიანების გორაზე კლასიკური პერიოდის ძველი ნაქალაქარის ნაშთებთან უნდა გვექონდეს საქმე; იგი უცხოური ნაწარმის და მონეტების მიხედვით ვარაუდობს, რომ ეს ნაქალაქარი ძველ სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალთან მდებარეობდა, ხოლო ნაქალაქარზე ნაპოვნი ოქროს სამკაულები ადგილობრივი ნაწარმია, რადგან აქვე, მდ. სულორის შენაკადის — საქვაბისას ღელის ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს.

1896 წელს დასავლეთ საქართველოშივე — სოფ. საჯავახოსთან, მდ. რიონის მარცხენა მხარეს (ამჟამად სამტრედიის რ-ნში) და სოფ. ხუცუბანთან, მდ. კინტრიშის მარჯვენა ნაპირზე (ამჟამად ქობულეთის რ-ნში) ექ. თაყაიშვილს ჩაუტარებია არქეოლოგიური თხრა. სოფ. ხუცუბანში შემთხვევით აღმოჩენილმა ძველმა ნივთებმა იმთავითვე მიიქცია ყურადღება და ამ პუნქტისადმი ექ. თაყაიშვილის ინტერესი გამოიწვია. დასახელებულ ადგილზე ექ. თაყაიშვილს მიუკვლევია კულტურული ფენებისათვის, სადაც აღმოჩენილა კერამიკა და ლითონის რამდენიმე ნივთი. სოფ. საჯავახოსთან დრანდალელეს ნაპირზე არქეოლოგიური დაზვერვისას დიდი რაოდენობით კერამიკა აღმოჩნდა, რის მიხედვითაც ექ. თაყაიშვილი აქ კერამიკული სახელოსნოს არსებობას ვარაუდობდა.

1902 წელს არქეოლოგიური თვალსაზრისით ყურადღება მიიქცია სოფ. ბორმა მდ. ბორიშელას მარჯვენა ნაპირზე. აქ ადგილობრივი მცხოვრებლები მიწის ხვნის დროს შემთხვევით წააწყდნენ მდიდრულ სამაროვანს, სადაც აღმოჩნდა ოქროს და ვერცხლის სამკაულები, ჭურჭელი. აქ განსაკუთრებით საინტერესოა ვერცხლის თასი საკურთხეველთან მდგომი ცხენის გამოსახულებით; რომაული და პართული მონეტები. სოფ. ბორში ნაპოვნი ძვირფასი ნივთები ს.-პეტერბურგის „ერმიტაჟის“ მუზეუმში მოხვდა (ახლაც იქ ინახება).

1904 წელს ციხისძირთან (ქობულეთის რ-ნი) სახლის საძირკვლის გაჭრის დროს II საუკუნის მდიდრული ნივთები აღმოჩნდა. ესენია ოქროსა და ვერცხლის სამკაულები, ჭურჭელი, მონეტები, ამოკვეთილ გამოსახულებიანი ქვები (გემები). სულ ორმოცამდე საგანი (ინახება ს.-პეტერბურგის „ერმიტაჟში“).

1908 წელს მდ. ქსნის ხეობაში სოფ. საძეგურთან მიწის სამუშაოების დროს შემთხვევით წააწყდნენ მდიდრულ ნივთებს, რომლებიც ცნობილია „ახალგორის განძის“ სახელით. სამწუხაროდ, ამ ძვირფასი ნივთების მხოლოდ ნაწილის შეგროვება და კავკასიის მუზეუმისათვის შეძენა შეძლო ექ. თაყაიშვილმა. ეს ნივთებია ოქროს საყურეები, საკისრე რკალები, სასაფეთქლეები, სამაჯურები, ყელსაბამი, ბეჭდები, ვერცხლის ფიალები, ცხენის აღკაზმულობა და სხვ.

ამავე წელს სოფ. ახალქალაქთან (ახლა კასპის რ-ნშია) მიწის სამუშაოების დროს იპოვეს ბრინჯაოს ცულები და ლითონის რამდენიმე ზოდი. ნივთები ექ. თაყაიშვილმა კავკასიის მუზეუმისათვის შეიძინა. ამ ნივთების აღმოჩენამ ექ. თაყაიშვილს, ჯერ კიდევ მაშინ, აქ ლითონსაღნობი სახელოსნოს არსებობა ავარაუდებინა.

1912 წლის ზაფხულში ექ. თაყაიშვილს არქეოლოგიური გათხრები ჩაუტარებია მდ. ბანისხევის და მდ. მტკვრის შესართავთან. აქ აღმოჩნდა ბრინჯაოს სამაჯურები, საკინძეები, სარდიონის მძივები. ამავე პერიოდში ექ. თაყაიშვილს არქეოლოგიურად დაუზვერავს აგრეთვე საჩხერე, სადაც სპილენძის რამდენიმე ცული, სამაჯურები, საკინძეები და თიხის ჭურჭელი უპოვია.

ექ. თაყაიშვილი, რომელიც ამ დროს ახლადდაარსებულ საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას ედგა სათავეში, ცდილობდა საქართველოს მიწის წიაღში შემთხვევით ნაპოვნი არცერთი ნივთი არ გამოჰპარვოდა მხედველობიდან, რათა კავკასიის მუზეუმისათვის შეეძინა.

საქართველოს არქეოლოგიის განვითარების ამ ეტაპზე ექ. თაყაიშვილმა პირველმა გამოთქვა ზოგიერთი ფრიად საყურადღებო მოსაზრება: არქეოლოგიური მონაპოვრის გააზრებისას ადგილობრივი ეთნოლოგიურ-ფოლკლორული ფაქტების მოშველიების აუცილებლობა; მოსაზრებები ვანის ნაქალაქარის შესახებ (იხ. ზემოთ); ოქროსა და სხვა ლითონის იარაღის და სამკაულის ადგილობრივი წარმოშობის შესახებ (ადრე თითქმის ყველა ლამაზ, პენიან ნივთს შემოტანილად და უცხოურად თვლიდნენ); მიუთითა აუცილებლად შესასწავლ ძეგლებზე — ვანში, საჩხერეში, თრიალეთ-ნალკაში, ბაგინეთში და ჟინვალში.

1918 წელს ცნობილმა ენათმეცნიერმა ნიკო მარმა ექ. თაყაიშვილი მიიწვია მის მიერ თბილისში ახლად დაარსებულ კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიურ ინსტიტუტში. ეს ინსტიტუტი ფართო პროფილის დაწესებულება იყო. ნ. მარის მოუცლელობის გამო ინსტიტუტს ძირითადად ექ. თაყაიშვილი უძღვებოდა. ამავე პერიოდში ექ. თაყაიშვილი თბილისის უნივერსიტეტის სტუდენტთათვის ადგენს არქეოლოგიის კურსის პროგრამას და იწყებს ამ კურსის კითხვას.

1924 წელს საქართველოს მთავრობის დადგენილებით — „სიძველეთა და ხელოვნების ძეგლების დაცვის შესახებ“, სათანადო სამეცნიერო დაწესებულებათა ნებართვის გარეშე საქართველოს ტერიტორიაზე ყოველგვარი თვითნებური არქეოლოგიური გათხრები აკრძალა. ამ წლიდან მოყოლებული, არქეოლოგიური მემკვიდრეობის მოვლა-მზრუნველობაზე სახელმწიფო იღებდა პასუხისმგებლობას.

თავდაპირველად არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოება და მოპოვებული ნივთების მოვლა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტს, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმსა და საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას დაევალა. პირველ ეტაპზე არქეოლოგიურ აღმოჩენებს უმეტესწილად შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა და დაგეგმილი წინასწარ მომზადებული არქეოლოგიური კვლევა არ ტარდებოდა. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს გიორგი ნიორაძის მიერ 1925-1931 წლებში ჩატარებული გათხრები კარსნისხევში, ზემო ავჭალაში, სასირეთში, დევისხვრელში და საკაჟიაში. გ. ნიორაძეს პროფესიული არქეოლოგიური განათლება ევროპაში ჰქონდა მიღებული და კარგად იცნობდა იმ პერიოდის სავსე არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოების მეთოდებს. 1925 წელს იგი დაბრუნდა სამშობლოში და სათავეში ჩაუდგა სავსე არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას. გ. ნიორაძე დაინიშნა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური განყოფილების ხელმძღვანელად. მან სავსე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების გადახალისების მიზნით შემოიკრიბა ძველი და ახალი თაობის მეცნიერები — ს. მაკალათია, გ. გოზალიშვილი, ს. იორდანიშვილი, ბ. კუფტინი, ლ. მუსხელიშვილი და გ. ჩიტაია, რომლებიც მაშინ სავსე არქეოლოგიურ კვლევას ეწეოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, კერძოდ, ფლავისმანში, თავილონში, იყალთოში, ნოქალაქევაში, კიკეთში და წინამურში.

1925 წელს გ. ნიორაძემ გააგრძელა და განაახლა ექ. თაყაიშვილის მიერ ჯერ კიდევ 1918 წელს თბილისის უნივერსიტეტში დაწყებული არქეოლოგიის კურსის კითხვა. თავდაპირველად გ. ნიორაძე ძველი ისტორიის კათედრაზე მუშაობდა, ხოლო 1934 წლიდან — მატერიალური კულტურის ისტორიის კათედრაზე, რომელიც ისტორიის ფაკულტეტზე ჩამოყალიბდა და აერთიანებდა არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სპეციალობებს. ამ კათედრას 1953 წლამდე ხელმძღვანელობდა გ. ნიორაძე. 1953 წლიდან, წლების განმავლობაში არქეოლოგიის კათედრას სათავეში ედგა ოთარ ჯაფარიძე. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კათედრა საქართველოში პროფესიონალი არქეოლოგების აღზრდის მთავარ კერად იქცა. ქართველი არქეოლოგების უმრავლესობა სწორედ ამ კათედრაზე დაეუფლა არქეოლოგიის საფუძვლებს.

თბილისის სახ. უნივერსიტეტი თუ არქეოლოგების ახალი კადრების მთავარი სამჭედლო იყო, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი რესპუბლიკის ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ძირითად საცავს წარმოადგენდა. მათ ერთმანეთთან ახლო სამეცნიერო ურთიერთობა ჰქონდათ.

1919 წლიდან კავკასიის მუზეუმს, რომელიც ჯერ კიდევ 1852 იქნა დაარსებული, საქართველოს მუზეუმი ეწოდა. ამჟამად ის საქართველოს ეროვნულ მუზეუმშია გაერთიანებული. 1929-30

ნლებში საქართველოს მუზეუმს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების, უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის კოლექციები გადაეცა. საქართველოს არქეოლოგიის სამსახურში ძირითადად მუზეუმის ერთი, წინასწარმეტყველებული არქეოლოგიის განყოფილება იდგა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1925 წლიდან გიორგი ნიორაძე სათავეში ჩაუდგა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მიერ წარმოებულ არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი დამსახურება საქართველოს ქვის ხანის ძეგლების შესწავლის საქმეში. ამ არქეოლოგიური კვლევის შედეგად, საბოლოოდ, მეცნიერულად დასაბუთდა, რომ ბრინჯაოს ხანის წინ საქართველოს ტერიტორიაზე ქვის ხანის ადამიანი ცხოვრობდა. ამ დრომდე კი გავრცელებული იყო აზრი, თითქოს პალეოლითური ხანის ადამიანს არ უცხოვრია არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელს კავკასიაშიც.

1926-31 წლებში მიმდინარეობდა ქვის ხანის ადამიანის სადგომის დევისხვრელის (ხარაგაულის რ-ში) გათხრები. მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების საფუძველზე გ. ნიორაძემ გამოაქვეყნა მონოგრაფია, რომელიც პირველი მნიშვნელოვანი ნაშრომი იყო საქართველოს პალეოლითის შესახებ. შემდეგ დევისხვრელის არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე საქართველოს სახ. მუზეუმში გამოქვაბულის მაკეტი დამზადდა, რომლითაც საზოგადოებას მიეცა საშუალება ქვის ხანის ადამიანის ცხოვრებას გაცნობოდა.

დევისხვრელის გათხრებს მოჰყვა ქვის ხანის სხვა არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლა. კერძოდ, 1936 წელს გაითხარა საკაჟიას გამოქვაბული (თერჯოლის რ-ნი). 1934-1936 წლებში ითხრებოდა მღვიმევის გამოქვაბული (ჭიათურის რ-ნი), ხოლო აფხაზეთში ქალაქ სოხუმის მახლობლად გაითხარა იახშთხვას ქვის ხანის უძველესი სადგომი.

1936 წელი საქართველოს არქეოლოგიური მეცნიერების განვითარებისათვის ფრიად მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა. ამ წელს კავკასიისმცოდნეობის ინსტიტუტის (ნ. მარის მიერ დაარსებული ყოფილი კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტი) ბაზაზე ჩამოყალიბდა ნიკო მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი (შემოკლებით „ენიმკი“), რომელიც ძირითად ქართველოლოგიურ ცენტრად იქცა. ინსტიტუტში სხვა ქართველოლოგიურ დარგებთან ერთად გაიხსნა საქართველოს არქეოლოგიის, ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის განყოფილება, რომელსაც 1938 წელს ცალკე გამოეყო არქეოლოგიის განყოფილება. ამ განყოფილებას შეუერთდა განათლების სამინისტროს არქეოლოგიის ინსტიტუტიც. „ენიმკის“ ინსტიტუტის არქეოლოგიის განყოფილების ხელმძღვანელად იმთავითვე დაინიშნა გ. ნიორაძე. აქედან მოკიდებული ეს განყოფილება საქართველოში არქეოლოგიური კვლევის ძირითად კერად იქცა. განყოფილებაში შეიქმნა სათანადო სამეცნიერო-მატერიალური ბაზა, რომელიც აუცილებელი იყო გეგმაზომიერი სავსე არქეოლოგიური სამუშაოების ჩასატარებლად.

„ენიმკი“-ს არქეოლოგიის განყოფილების გარდა მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური სამუშაოები ჩატარდა რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმში. ეს მუზეუმი ძირითადად შუა საუკუნეების, კერძოდ, რუსთაველის ეპოქის ამსახველი გამოფენის მოსაწყობად იყო დაარსებული. ამ მუზეუმმა 1936-1939 წლებში გათხრები აწარმოვა დმანისში, გუდარეხში, ბოლნისში, გეგუთში და სხვ. აქედან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გამოდგა ბოლნისში აღმოჩენილი ქვაზე ამოკვეთილი 493 წ. ასომთავრული წარწერა, რომელიც ერთ-ერთ უძველეს ქართულ დათარიღებულ წარწერად ითვლება.

ივანე ჯავახიშვილმა, ისევე როგორც სხვა ქართველოლოგიურ დარგებს, ქართულ არქეოლოგიასაც დასდო ამაგი. მან იმთავითვე მიუთითა, რომ „არქეოლოგია ისტორიის უძველესი ხანისათვის მთავარ საგნად უნდა ჩაითვალოს“, „არქეოლოგია, ვითარცა თავისი საკუთარი მეთოდის მქონე მეცნიერების დარგი, სათანადო სპეციალისტთა კვლევა-ძიების სარბიელს შეადგენს და ჩვეულებრივ ისტორიკოსი მისი მონაპოვრით სარგებლობს ხოლმე თავისი მიზნებისათვის“.

ივ. ჯავახიშვილს საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდის შესასწავლად არქეოლოგიური მონაცემების გამოყენება აუცილებლად მიაჩნდა. ჯერ კიდევ „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველ გამოცემაში გამოყენებულია არქეოლოგიური მასალა, ხოლო ამავე წიგნის 1928 წლის

გამოცემას წინ უძღვის სპეციალური ნაწილი — „კავკასიისა და ქართველების ნივთიერი კულტურა“, რომელშიც, მაშინდელი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, განხილულია კავკასიის ბრინჯაოს და რკინის ეპოქების მატერიალური კულტურა. აქვე მოცემულია არქეოლოგიური მასალის ფოტოები და გრაფიკული ჩანახატები.

გათხრით საველე არქეოლოგიურ სამუშაოებში ივ. ჯავახიშვილი 1930 წლიდან მონაწილეობს, როცა იგი ნოქალაქევ-არქეოპოლისის არქეოლოგიური შესწავლის ერთ-ერთ ხელმძღვანელად ინიშნება. სამწუხაროდ, ნოქალაქევის გათხრები მხოლოდ ორიოდ თვე მიმდინარეობდა და მერე შეწყდა. 1936 წლიდან კი ივ. ჯავახიშვილი უფრო აქტიურად ებმება საველე არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებაში. იგი საერთო ხელმძღვანელობას უწევს დმანისის, გუდარეხის, გეგუთის და ბოლნისის არქეოლოგიურ გათხრებს. ივ. ჯავახიშვილმა პირველმა შეიმუშავა საქართველოში შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის მეცნიერულად დასაბუთებული გეგმა. მასში საქართველოს ძველი კულტურის შესწავლის ერთ-ერთ საყურადღებო ამოცანად ძველი ნაქალაქარების შესწავლაა მიჩნეული. კერძოდ, გეგმარების, საშენი მასალის და სხვადასხვა დანიშნულების ნივთების კვლევა. ამავე დროს იგი ყურადღებას ამახვილებს წყალსადენებისა და სარწყავი არხების შესწავლაზეც, რისი კვლევაც მაშინ სრულიად ახალი საქმე იყო.

1937 წელს ივ. ჯავახიშვილი კრებულ „ენიმკის მოამბეში“ ბეჭდავს სპეციალურ წერილს, რომელიც სხვა ქართველოლოგიურ დარგებთან ერთად, საპროგრამო საქართველოს არქეოლოგიისათვისაც — „ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში“, სადაც აღნიშნავს: „... აუცილებლად საჭიროა, რომ ამიერიდან არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გარკვეული გეგმისდა მიხედვით, ისტორიული სააღებშიცემო გზების მიმართულებით და გზათა შესაყარების გათვალისწინებით, ძველი ყველა ისტორიული ცნობების ცოდნითა და კულტურის ისტორიის მთავარი ამოცანების გადასაჭრელად ყველა მასალისადმი ჯეროვანი ყურადღების მიპყრობით წარმოებდეს“.

ივ. ჯავახიშვილის მიერ მოცემული ძირითადი მიმართულების მიხედვით მცხეთაში 1937 წელს არქეოლოგიური გათხრები დაიწყო. აქ „ენიმკი“-ს ინსტიტუტიდან გაიგზავნა არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელმაც არმაზისხევის შესართავთან, მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს აღმოაჩინა ძველი აბანოს ნაშთები. ამ აღმოჩენის გარდა მცხეთაში ყურადღება მიიქცია სამთავროს ველის ცნობილმა სამაროვანმა. ადგილობრივ ხელისუფლებას ამ ველის დასახლება განეზრახა, რაც ძველი საქართველოს ისტორიისათვის პირველხარისხოვან არქეოლოგიურ ძეგლს განადგურებას უქადდა. ამ ამბავმა კიდევ ერთხელ მიიქცია არქეოლოგთა ყურადღება და დააჩქარა გეგმაზომიერი გათხრების დაწყება მცხეთაში. სამთავროს ველის დაზიანებული სამაროვნის საკითხი განიხილეს „ენიმკის“ სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე და მისი არქეოლოგიური შესწავლა გადაწყდა. ამის საფუძველზე შეიქმნა და 1938 წლის 27 ოქტომბერს მუშაობას შეუდგა „მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიცია“, თოთხმეტი კაცის შემადგენლობით. არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელად დაინიშნა ივ. ჯავახიშვილი. იგი ჩვეული პასუხისმგებლობით და ენერგიით შეუდგა საექსპედიციო საქმიანობას.

მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ყველა მეცნიერ-თანამშრომლის შრომის შედეგია დღეს საყოველთაოდ ცნობილი, უდიდესი მეცნიერული მნიშვნელობის აღმოჩენები. ესენია ნაგებობები, სამარხები და სხვადასხვა დანიშნულების ნივთები, რომლებიც საქალაქო ცხოვრების მაღალ დონეზე მიგვანიშნებს იმ ეპოქის საქართველოში. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია პროფესიული საველე არქეოლოგიური დაოსტატების სკოლად იქცა. აქ არქეოლოგიურ და საველე-საექსპედიციო საქმიანობაში მრავალი ქართველი არქეოლოგი გამოიწრო. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სამეცნიერო მუშაობის იმ დროინდელი ეტაპის შეჯამება იყო 1955 წელს გამოცემული მონოგრაფიული ნაშრომი — მცხეთა I (არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები).

1936-40 წლებში ხრამჭესის წყალსაცავის მშენებლობასთან დაკავშირებით ნალკის რაიონში, თრიალეთში მდიდრული ყორღანები გაითხარა. აქ ბრინჯაოს ხანის შესანიშნავი ძეგლების მთელი წყება აღმოჩნდა, რომელიც „თრიალეთული კულტურის“ სახელით არის დღეს ცნობილი.

თრიალეთის და საერთოდ საქართველოს არქეოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე არქეოლოგმა ბ.კუფტინმა კიდევ ერთხელ დაადასტურა, რომ ქართველთა კულტურის უძველესი ფესვები ადგილობრივ-ავტოქტონურია.

1941 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში გაიხსნა არქეოლოგიური გამოფენა — „თრიალეთი და მცხეთა — უძველესი ქართული კულტურის კერები“. ეს მცხეთის და თრიალეთის ბრწყინვალე არქეოლოგიური მასალის პირველი საყოველთაო-საზოგადოებრივი ჩვენება იყო. მოწყობილი გამოფენა ქართული არქეოლოგიის ერთ-ერთი მესვეურის სიმონ ჯანაშიას ენერგიული ორგანიზაციული ძალისხმევის შედეგი იყო. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგ ს. ჯანაშიაზე გადავიდა საქართველოში არქეოლოგიური სამუშაოების საერთო ორგანიზაციული ხელმძღვანელობა, შემდეგ კი ეს საქმე ნ. ბერძენიშვილმა იტვირთა. ჯერ კიდევ „ენიმკის“ ინსტიტუტის შექმნისას არქეოლოგიის განყოფილებას დაუსახეს არქეოლოგიური კვლევის სამეცნიერო-საორგანიზაციო გეგმა, რომლის მიხედვითაც შემდგომში სამუშაოები საქართველოს ყველა კუთხეში ჩატარდა.

საქართველოს ტერიტორიაზე გეგმაზომიერმა არქეოლოგიურმა კვლევამ განსაკუთრებით ფართო მასშტაბი გასული საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში მიიღო. ამ დროისათვის გათხრები ჩატარდა გრემში, რუსთავში, დმანისში, ხოვლეში, ბაკურციხეში, უჯარმაში, ნადარბაზევში, თბილისში, საგარეჯოში, თეთრწყაროში, ბოლნისში, გუდარეხში, სამშვილდეში, ურბნისში, ვაშნარში, ეშერაში, ტყვიავში, გელათში, სკანდაში, შორაპანში, კლდეეთში, იაშთხვაში, საკაჟიაში, საგვარჯილეში, ოდიშში, თეთრამინაში, საკაოში, საჩხერეში, ბრილში, ანაკლიაში, დაბლაგომში, ქობულეთ-ფიჭვნარში, ურეკში, ყულევში, ბიჭვინთაში, გეგუთში, სოხუმში და სხვ. ჩამოთვლილი არქეოლოგიური ძეგლებიდან მომდინარე მასალის განზოგადების საფუძველზე 1959 წელს საქართველოს არქეოლოგიის საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო გამოიცა.

1941 წელს ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტიდან ცალკე გამოყვეს ისტორიის ინსტიტუტი, რომელიც 1943 წლიდან ივ. ჯავახიშვილის სახელს ატარებს. შესაბამისად, „ენიმკი“-ში მომუშავე არქეოლოგები ჩაირიცხნენ ისტორიის ინსტიტუტში, რომელსაც 1964 წლიდან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი ეწოდა. ისტორიის ინსტიტუტს „ენიმკისაგან“ გამოყოფისას არქეოლოგიის მხოლოდ ერთი განყოფილება ჰქონდა. ამ განყოფილების ბაზაზე ინსტიტუტში შემდგომ არქეოლოგიის სექტორი შეიქმნა, რომელშიაც უკვე რამდენიმე არქეოლოგიური განყოფილება გაერთიანდა.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ფართოდ გაშლილ ახალმშენებლობებთან დაკავშირებით გაიზარდა მოთხოვნილება სასწრაფო გადაუდებელ არქეოლოგიურ სამუშაოებზე. ამიტომ 1977 წელს პროფ. ოთარ ლორდქიფანიძის ძალისხმევით ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტთან ჩამოყალიბდა – არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი (შემოკლებით — აკც). არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ძირითადი სამეცნიერო უჯრედები იყო: პალეოლითის, ბრინჯაო-ადრერკინის, ანტიკური ხანის იბერია-კოლხეთის, შუა საუკუნეების, ინტერდისციპლინარული კვლევის დანაყოფები. ხსენებული სტრუქტურული დანაყოფების საშუალებით არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრში მუშავდებოდა საქართველოს არქეოლოგიის კარდინალური პრობლემები. კერძოდ, საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლთა სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური დახასიათება-კლასიფიკაცია; ადამიანის თავდაპირველი განსახლება საქართველოს ტერიტორიაზე; მწარმოებლური ეკონომიკის ჩასახვა-განვითარება; ქართველთა ეთნოგენეზი; ბრინჯაოს და რკინის მეტალურგია; პოლიტოგენეზი საქართველოს ტერიტორიაზე (იბერია, კოლხეთის სამეფოები); პალეოურბანისტიკა; არქეოლოგიური კულტურა და სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურები; ძველი კულტურების ურთიერთობები გარე სამყაროსთან; საომარი იარაღი; ხელოსნური წარმოება და ვაჭრობა; სამონეტო მიმოქცევა; შუა საუკუნეების ქალაქები და სხვ.

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში მიმდინარეობდა ცალკეული არქეოლოგიური არტეფაქტების კომპლექსური შესწავლა და საძიებო სისტემების შექმნა. ინტერ-დისციპლინარული კვლე-

ვის ლაბორატორიაში ხორციელდება რენტგენულ-სპექტრული, ქიმიური, მეტალოგრაფიული, არქეომაგნიტური, პალეობოტანიკური, პალეოზოოლოგიური, პალეოდენდროლოგიური და სხვა ანალიზები; ხდება არქეოლოგიური ნივთების კონსერვაცია. ცენტრში მიმდინარეობს აეროფოტოგადაღებების არქეოლოგიური დეშიფრირება. 1985 წლიდან ტარდება წყალქვეშა არქეოლოგიური კვლევები საქართველოს შავიზღვისპირეთსა და ტბა პალიასტომში. ჰიდროარქეოლოგიურად შესწავლილია ბიჭვინთის, სოხუმის, ანაკლიის, ფოთის, ციხისძირის შელფები [იხ. Gamkrelidze 1992; Гамкრелидзе 1992: 30-48].

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი სადღეისოდ იწოდება — საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი. ის ამჟამად არქეოლოგიური კვლევა-ძიების მთავარ დაწესებულებას წარმოადგენს საქართველოში. მისი მეცნიერ-თანამშრომლები არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებენ საქართველოს ყველა კუთხეში. ამ გათხრების მოკლე ანგარიშები ყოველწლიურად იბეჭდება კრებულში — „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება“.

ამჟამად მიმდინარე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად შესწავლილია საქართველოს თითქმის ყველა კუთხე.

თანამედროვე ქართული არქეოლოგიის დიდ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, დმანისის ნაქალაქარის ქვედა ფენებში ჰომინიდების თავის ქალების აღმოჩენა. მათი ასაკი 1,8 მილიონი წლითაა განსაზღვრული. აქვე, თავის ქალებთან დადასტურდა ქვის პრიმიტიული იარაღები და მრავალფეროვანი პალეოფაუნისტური და პალეობოტანიკური მასალა. დმანისში არქეოლოგიურად შესწავლილი უძველესი ადამიანების ნაშთები *Homo erectus*-ის ტიპს მიეკუთვნება და ტრანსკავკასია წარმოადგენს ჰომინიდების ევროპაში გავრცელების ერთ-ერთ უძველეს კერას.

სადღეისოდ საქართველოს ტერიტორიაზე მიკვლეულია 350-ზე მეტი პალეოლითური პერიოდის სადგომი [საქართველოს არქეოლოგია, 1991]. მათ შორის მნიშვნელოვანი სტრატეგიული სადგომებია – კუდარო I, კუდარო II, წონა, წოფი, ჯრუჭულა, ორთვალა, აფიანჩა, საკაჟია, ეძანი, ქვაჭარა, დარკვეთი, საგვარჯილე, თეთრი მღვიმე და სხვ. რომლებიც შავიზღვისპირეთში, რიონ-ყვირილას ხეობაში, ჯავახეთის პლატოზე, ქვემო ქართლში მდებარეობენ. ამ ძეგლებზე გამოვლენილმა ქვისა და ოსტეოლოგიურმა მონაცემებმა საინტერესო მასალა მოგვცა პალეოლითის ეპოქის ადამიანის ცხოვრების შესახებ. ამ მასალაზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე პალეოლითის პერიოდის უძველესი საფეხურიდან დაწყებული ადრე სამინათმოქმედო კულტურის ჩათვლით ადამიანის ცხოვრების უწყვეტი სურათი დასტურდება. საქართველოს ზედაპალეოლითურ არქეოლოგიურ ძეგლებში გარკვეულად შეიმჩნევა მსგავსება მესოპოტამიისა და სირია-პალესტინის სინქრონულ ძეგლებთან.

ნეოლითის ანუ ახალი ქვის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები სადღეისო კვლევა-ძიების შედეგად მრავლადაა აღმოჩენილი საქართველოს ტერიტორიაზე. კერძოდ, ანასეული, პალური, დარკვეთი, ხორში, ჩხორთოლი და სხვ. ამ ძეგლების სულ გვიანდელ ეტაპს ძვ.წ. VI ათასწლეულით ათარიღებენ. ამ ეტაპის სამოსახლოებზე უკვე გვხვდება სასოფლო-სამეურნეო იარაღები – ნამგლის ჩასართები, სასრეს-საფეხავები და სხვ. ეს არტეფაქტები კი მიაწინებენ იმაზე, რომ იმდროინდელი მცხოვრებლები უკვე მიწათმოქმედება-მესაქონლეობაზე გადავიდნენ. ეს კი საზოგადოებაში მიმდინარე კარდინალურ ძვრებზე მიგვანიშნებს. ამ პროცესის ბოლო ფაზა გამოკვეთილად ჩანს ძვ.წ. IV ათასწლეულის საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ადრესამინათმოქმედო კულტურის ძეგლებზე [იხ. Kiguradze 1986].

ქვემო ქართლის ძვ.წ. V-IV ათასწლეულის სამოსახლოთა არქეოლოგიური კვლევის საფუძველზე აღმოჩნდა უძველესი ადგილობრივი სამინათმოქმედო საზოგადოება, რომელთა ცხოვრების ეკონომიკურ საფუძველს წარმოადგენდა მარტივ მორწყვაზე დამყარებული მიწათმოქმედება და მასთან ერთად მეცხოველეობაც. ეს არქეოლოგიური ძეგლებია – არუხლო I - IV, შულავერის გორა, იმირის გორა, ხრამის დიდი გორა და სხვ. მათი გათხრებისას აღმოჩნდა ალიზით აშენებული ნაგებობანი, სამეურნეო სათავსები, მრავალფეროვანი კერამიკა, ქვისა და ძვლის იარაღები

(ძირითადად სამინათმოქმედო დანიშნულების). აქვე დადასტურდა მრავალფეროვანი პალეობოტანიკური მასალა – ხორბალი, ღომი, ქერი.

ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან იწყება ახალი ეტაპი ადგილობრივი საზოგადოების განვითარებაში. ეს ეტაპი საქართველოს სამეცნიერო ლიტერატურაში „მტკვარ-არაქსის კულტურის“ სახელით იხსენიება. ეს არქეოლოგიური კულტურა ვრცელდება ტრანსკავკასიაში, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ჩრდილოეთ ირანში და საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს. საქართველოში ამ კულტურის კლასიკურ ძეგლებად მიჩნეულია – საჩხერის ყორღანები, ქვაცხელები, ხიზანანთ გორა, ამირანის გორა, ილტო, სამშვილდე, კოდა, ჟინვალის ნამოსახლარი, ღრმახევისთავი, დილომი და ა.შ. „მტკვარ-არაქსული კულტურა“ თანამედროვე სამეცნიერო გამოკვლევებით განვითარებული მინათმოქმედ-მესაქონლეთა საზოგადოების კულტურადაა მიჩნეული. მასში უკვე ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევარიდან აღინიშნება მეტალურგიის გამოყოფა ცალკე დარგად [საქართველოს არქეოლოგია, 1992].

წარმატებით მიმდინარეობს საქართველოში ძვ.წ. III ათასწლეულის დასასრულის და II ათასწლეულის პირველი ნახევრის ანუ შუა ბრინჯაოს პერიოდის არქეოლოგიური შესწავლა, რასაც საფუძველი დაედო თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანული კულტურის აღმოჩენით [იხ. Куфтин 1941]. ასეთივე არქეოლოგიური მონაცემები დადასტურდა დმანისის რ-ნში გომარეთის პლატოზეც. გასული საუკუნის 70-80-იან წლებში ამ კულტურის ახალი კერები დადასტურდა – მცხეთაში, კახეთში და სხვ. აქ არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩნდა – ხის ძელებით ნაგები სამარხი ნაგებობები, მდიდრული არტეფაქტები: დასაკრძალავი ეტლები, ოქროსა და ვერცხლის სამკაულები, ბრინჯაოს იარაღი, შავად ნაპრიალები კერამიკა.

უახლესი გამოკვლევებით ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარი საქართველოს ტერიტორიაზე აღინიშნება საწარმოო ძალების, პირველ რიგში, ბრინჯაოს მეტალურგიის დაჩქარებული განვითარებით, მინათმოქმედების კიდევ უფრო აღმავლობით და პროტოურბანისტული ცივილიზაციის წანამძღვრების გამოჩენით. ამ ტიპის ძეგლების კვლევა სათავეს იღებს მცხეთის სამთავროს გათხრებიდან [იხ. ჯაფარიძე 2003; ჯაფარიძე 2006].

საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლადაა აღმოჩენილი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები – სამოსახლოები, სამაროვნები, სამლოცველოები, მეტალურგიული და კერამიკული წარმოების ნაშთები. ამ პერიოდის ძეგლები აღნუსხული და ნაწილობრივ გათხრილ-გამოკვლეულია: შიდა ქართლში, ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე, ივრისა და არაგვის ხეობებში, ქვემო ქართლში, მესხეთ-ჯავახეთში, კახეთში, კოლხეთში, სვანეთში, რაჭაში და ა.შ.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის მსხვილი დასახლება, რომელიც პროტოქალაქური ტიპის დასახლებას ჰგავს, აღმოჩენილია თბილისთან, დილომი – „თრელი გორები“. მისი არქეოლოგიური გათხრები დღესაც მიმდინარეობს.

ქართველმა არქეოლოგებმა გარკვეულწილად წარმატებას მიაღწიეს რკინის მეტალურგიის შესწავლისას, საქართველოს ტერიტორიაზე რკინის წარმოების დაწყება არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ძვ.წ. XIV ს-დან ჩანს, ხოლო მისი ფართოდ ათვისება ძვ.წ. IX ს-დან ივარაუდება. საქართველოს ტერიტორიაზე ამ პერიოდის რკინის წარმოების ასეულობით ფაქტია გამოვლენილი, რკინის გამოსადნობი ქურის, ნიდეების და მადნეულის სახით. ეს არტეფაქტები არქეოლოგიურად აღმოჩენილია – პალურში, ნიგვზიანში, ურეკში, მერხეულში, ბრილში და სხვ. ძვ.წ. VIII-VII სს. დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურად შესწავლილ ძეგლებზე დადასტურებულია რკინის სასოფლო-სამეურნეო და საომარი იარაღების საოცარი სიმრავლე [იხ. Хахуцаишвили 1987].

კლასიკურ ეპოქაში ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე პოლიტიკური ჰეგემონობა კოლხეთისა და იბერიის (ქართლის) სამეფოებმა მოიპოვეს (ორივე ეს სამეფო ბერძნულ-რომაული და ქართული წერილობითი წყაროებით კარგად არის ცნობილი), რომელთა ადგილსა და საფუძველზე წარმოიქმნა ერთიანი სახელმწიფო – საქართველო.

სწორედ კლასიკური ეპოქის ამ სამეფოთა შესწავლის საქმეში ქართველმა არქეოლოგებმა მიაღწიეს გარკვეულ წარმატებებს. დღესდღეობით არქეოლოგიურად შესწავლილია ქართულ და ბერძნულ წყაროებში არაერთგზის დაფიქსირებული ნაქალაქარები, კერძოდ: მცხეთა-არმაზციხე [იხ. აფაქიძე, გობეჯიშვილი, კალანდაძე, ლომთათიძე 1955], ნასტაკისი, უფლისციხე, ძალისი, სარკინე, შორაპანი, ბიჭვინთა, აფსაროსი და სხვ. ამავე პერიოდის ძეგლებია – სამადლო, ციხიაგორა, ვანი, ეშერი, ქობულეთი-ფიჭვნარი, საირხე, საქორქიო, სოხუმი-დიოსკურია, ოჩამჩირე და სხვ. ამ არქეოლოგიური ძეგლების უმეტესობას ურბანიზაციისათვის დამახასიათებელი ნიშნები აქვთ. კერძოდ, თავდაცვითი კედლები, აკროპოლისი, კრამიტით გადახურული და თლილი ქვით ნაგები საზოგადოებრივი და საკულტო შენობები, აბანოები [იხ. ლორთქიფანიძე 2002; Lordkipanidze 1991; გამყრელიძე 2002; გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005; Braund 1994].

ქართველი არქეოლოგების მრავალწლიანი ძალისხმევით ბერძნულ-რომაული წერილობითი წყაროების კოლხეთი გამოჩნდა როგორც რეალური ქვეყანა თავისი სახელმწიფოებრივით, განვითარებული მინათმოქმედებით, ქალაქებით, მრავალმხრივი ხელოსნური წარმოებით, საომარი იარაღებით, თავისებური კერამიკით, ტორევტიკით, ოქრომჭედლობით, მონეტებით, არქიტექტურით და სხვ.

ზემოთ ნახსენები არქეოლოგიური ძეგლებიდან მომდინარე არტეფაქტები ძირითად წყაროდ იქცა საქართველოს ისტორიის ისეთი პირველხარისხოვანი სამეცნიერო საკითხების შესწავლისას, როგორიცაა არქაულ-კლასიკური პერიოდის საქართველოს საზოგადოების სტრატეფიკაცია, სამოსახლოების და ქალაქების ტოპოლოგიურ-ფუნქციური კლასიფიკაცია, სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობები გარე სამყაროსთან, ხელოსნური წარმოება, მინათმოქმედება, ფულადი მიმოქცევა, იდეოლოგია, ხელოვნების ნიმუშების კვლევა, არქიტექტურა და სხვ.

საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები სხვა პერიოდის ძეგლებთან შედარებით უფრო მრავალია. ქართველმა არქეოლოგებმა შეისწავლეს შუა საუკუნეების ნაქალაქარები, ნასოფლარები, ციხესიმაგრეები, წარმოების ნაშთები, საკულტო ხუროთმოძღვრება, სარწყავი და სანიტარული სისტემები. მიმდინარეობს კონკრეტული არტეფაქტების კვლევა – კერამიკა, ლითონი, მინა, სამკაული, იარაღი, ნუმიზმატიკური მასალა და სხვ. [იხ. ლომთათიძე 1977].

გასული საუკუნის 60-70-იან წლებიდან მოყოლებული ფართო საველე კვლევითი სამუშაოები მიმდინარეობს შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე: თბილისში, რუსთავში, უჯარმაში, ვარდციხეში, ჟინვალში, სოფ. კაზრეთში, სოფ. მთისძირში (ვანის რ-ნ), ბალიჭში, დმანისში, ახალქალაქში (ჯავახეთის რ-ნ), გავაზში, თელავში, ფოთში (პალიასტომის ტბასთან) და სხვ. გრძელდება ცალკეული არქეოლოგიური არტეფაქტების კომპლექსური შესწავლა. კერძოდ, კერამიკის, ოქროს და ვერცხლის სამკაულების, ტორევტიკის ნიმუშების, მინის ნაწარმის, შეიარაღების, სამშენებლო მასალების და კონსტრუქციების, გლიზტიკური, ნუმიზმატიკური და სხვა ნიმუშების კვლევა.

არქეოლოგიის ცენტრის, საქართველოს კლასიკური და შუა საუკუნეების პერიოდში მომუშავე მეცნიერ თანამშრომელთა სამეცნიერო საქმიანობის ძირითადი მიზანი და საგანია:

1. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი კლასიკური და შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლთა სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია.
2. არქეოლოგიურ არტეფაქტთა ტიპოლოგიური შესწავლა.
3. ბიოგეოგრაფიკა (ფლორა, ფაუნა, კლიმატი, ზღვის ტრანსგრესია და სხვ.) კლასიკურ და ადრე-შუა საუკუნეებში არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
4. პოლიტოგენეზი – საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბება-განვითარების საკითხები არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
5. საქართველოს ტერიტორიაზე კლასიკური და ადრე შუა საუკუნეების ეპოქის სოციალური სტრატეფიკაციის კვლევა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.

6. ინტერდისციპლინარული კვლევის მეთოდების გამოყენება კლასიკური და შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალის ინტერპრეტაციისათვის.
7. საქართველოს კლასიკური და შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების კარტოგრაფირება და ზუსტი კოორდინატების განსაზღვრა.
8. სამარხთა აღნაგობის, ტიპის, სამარხეული კომპლექსების ანალიზის; დაკრძალვის წესის და რიტუალის კვლევა კლასიკური და ადრე შუა საუკუნეების საქართველოს არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
9. ურბანიზმის გენეზისის პრობლემების კვლევა.
10. კლასიკური და შუა საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური სტრუქტურების კვლევა არქეოლოგიური თვალთახედვით.
11. ხელოსნური წარმოების კვლევა; ლითონის, კერამიკის, მინის, ქსოვილის, ტყავის საწარმოების.
12. ვაჭრობის ხასიათის; გზების, ხიდების, გადასასვლელების, საზღვაო და სამდინარო გზების, სატრანზიტო მაგისტრალის კვლევა.
13. სატრანსპორტო საშუალებების კვლევა (სახმელეთო, საზღვაო, სამდინარო და სხვ.).
14. სამონეტო მიმოქცევის და ვაჭრობის კვლევა.
15. დემოგრაფიული სიტუაცია და მოსახლეობის მიგრაციის კვლევა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
16. სამოსახლოთა განლაგების ხასიათი და ტიპი.
17. ნაგებობათა მორფოლოგია და გეგმარების თავისებურებები.
18. სამოსახლოთა საამშენებლო მასალების (ქვა, ხე, ალიზი, აგური, კრამიტი) და მშენებლობის ტექნიკის კვლევა.
19. რელიეფის მიხედვით, სამოსახლოთა შედარებითი ანალიზი.
20. კლასიკური და შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების გეგმარების და არქიტექტურის კვლევა.
21. კლასიკური და შუა საუკუნეების სამეურნეო იარაღების კვლევა.
22. მცირე პლასტიკის კვლევა.
23. კლასიკური და ადრე შუა საუკუნეების ადგილობრივი და უცხოური ტარის (ამფორების ტიპოლოგიური) კვლევა.
24. კლასიკური საუკუნეების ტორეფტიკის კვლევა.
25. კლასიკური საუკუნეების ტერაკოტების ნიმუშების კვლევა.
26. შავლაკიანი და წითელლაკიანი კერამიკის კვლევა.
27. გლიფტიკური მონაცემების კვლევა.
28. სამკაულების კვლევა.
29. იბერია-კოლხეთის ურთიერთობების კვლევა ანტიკურ და ირანულ სამყაროსთან (ბერძნული, აქემენიდური, პონტოს, ბოსფორის, ალბანური, პართული, რომაული, სასანური და სხვ.).
30. საქართველოში აღმოჩენილი კლასიკური და შუა საუკუნეების უცხოური ნაწარმის კვლევა.
31. იბერია-კოლხეთი მახლობელი აღმოსავლეთის და კავკასიის არქეოლოგიურ კულტურათა სისტემაში.
32. მატერიალური კულტურის განვითარების დინამიკა კლასიკური და ადრე შუა საუკუნეების საქართველოში.
33. ქალაქის ეკონომიკური რადიაციის დონე სასოფლო დასახლებებთან მიმართებაში.
34. სარწყავი სისტემების კვლევა.
35. ადრე შუა საუკუნეების საქართველოს ურთიერთობების კვლევა გარე სამყაროსთან (ბიზანტია, ირანი, მახლობელი აღმოსავლეთი, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი, ევროპა).
36. შეიარაღებისა და საფორტიფიკაციო ნაგებობების არქეოლოგიური კვლევა.
37. ქალაქისა და სოფლის თავდაცვითი სისტემების ურთიერთმიმართებითი კვლევა.

38. ქრისტიანული კულტურის გენეზისი საქართველოში არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
39. ქრისტიანული ეპოქის არქეოლოგიური მონაცემები საქართველოში.
40. წერილობითი წყაროების და არქეოლოგიური მონაცემების ურთიერთმეჯერება.
41. საკრალური ნაგებობების და არტეფაქტების კვლევა კლასიკური საუკუნეების საქართველოში.

ძირითადად ამ, და კიდევ სხვა, საკვლევ საკითხების მიხედვით არქეოლოგიის ცენტრში მუშავდება მოცემული ეპოქის საქართველოს არქეოლოგიის კარდინალური პრობლემები. ზემოთ ჩამოთვლილი პრობლემატიკა მაღალ მეცნიერულ დონეზე, თანამედროვე მეთოდოლოგიით იკვლევა.

მოწინავე მეთოდოლოგიის მიხედვით არტეფაქტები შეიცავენ მონაცემებს ზოგადად ძველი საზოგადოებების სოციუმების და კულტურულ-ეკონომიკური სისტემების შესახებ. არქეოლოგიური მონაცემების დედუქციური მეთოდით გაშიფრვა და გარკვეული ჰიპოთეზური მოსაზრებები წარმატებული კვლევის საწინდარია.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სხვადასხვა ქრონოლოგიური მონაკვეთის კულტურულ ფენას მისთვის დამახასიათებელი სპეციფიკური მახასიათებლები გააჩნია. მეცნიერ-არქეოლოგმა უნდა გაარკვიოს ესა თუ ის არტეფაქტი ან არტეფაქტთა კომპლექსი როგორ აღმოჩნდა ამ კულტურულ ფენაში და როგორი იყო წინათ მისი ფუნქცია საერთო კონტექსტში. საერთო ერთიანი სურათის შესაქმნელად მნიშვნელოვანია სინქრონული ძეგლების, გარკვეული ისტორიულ-კულტურული არეალების მიხედვით, ერთობრივი არქეოლოგიური შესწავლა. მთელი არქეოლოგიური მონაცემები, წინასწარ, გარკვეული კითხვარის მიხედვით, უნდა მომზადდეს სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური და სისტემურ-სტრუქტურული ანალიზისათვის. ეს შემდეგ, გაცილებით გააადვილებს, არქეოლოგიური კვლევის მთავარი მიზნის, მატერიალურ მონაცემებში ასახული ისტორიულ-კულტურული პროცესების კანონზომიერებათა რეკონსტრუქციას.

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს არქეოლოგიური მონაცემების სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური მეთოდით ანალიზს და სისტემურ, თანმიმდევრულ აღწერას, რაც აპრობირებულია მოწინავე არქეოლოგიურ დაწესებულებებში. ამ მეთოდიკაზე უნდა მოხდეს მთლიანად გადასვლა. არტეფაქტების აღწერისას საჭიროა: 1. არტეფაქტის ზუსტი კოორდინატი და საერთო ტოპოგრაფია. 2. არტეფაქტების ორიენტაცია ანუ მათი აღწერა მუდამ ერთნაირი პოზიციიდან; ზომების, გეომეტრიული ფორმების, შემკულობის პლანიმეტრიის, კოლორიმეტრით განსაზღვრული ფერის, მორფოლოგიური მახასიათებლის, გაკეთების ტექნოლოგიის, დაცულობის და სხვ. მონაცემები. 3. არტეფაქტის დიფერენციაცია ანუ ცალკეული სეგმენტის ცალკე კლასიფიკაცია. 4. მომდევნო ეტაპზე განისაზღვრება — არტეფაქტების ტიპოლოგიური ევოლუცია; სინქრონული ტიპოლოგიური ჯგუფები; არტეფაქტების კულტურულ ფენასთან მიმართება; არტეფაქტების ტიპოლოგიის მიხედვით ცალკეული ტოპოარქეოლოგიური არეალების გამოყოფა და სხვ.

არქეოლოგიის ცენტრის მეცნიერ-თანამშრომელთა ძალისხმევის მოსალოდნელი შედეგი იქნება საქართველოს არქეოლოგიის მრავალტომეულის, საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლთა ნუსხის, საქართველოს არქეოლოგიური ატლასის, ბიბლიოგრაფიული ცნობარების, არქეოლოგიური არტეფაქტების ელექტრონული საძიებო სისტემების შექმნა; „ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონის“ შედგენა.

არქეოლოგიური ექსპედიციები ახორციელებენ საველე-არქეოლოგიურ კვლევას საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, რათა აღმოაჩინონ და შეისწავლონ ახალი არქეოლოგიური ძეგლები — სამოსახლოები, საფორტიფიკაციო და საკულტო ნაგებობები, სამაროვნები, მეტალურგიული და კერამიკული წარმოების კერები, ხელოვნების უნიკალური ნიმუშები. შემუშავებულია არქეოლოგიურ ძეგლთა კვლევა-ძიების ახალი ვრცელი პროგრამა. განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ახალმშენებლობებზე საველე-გადარჩენით სამუშაოებს.

ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის სამეცნიერო საბჭო განიხილავს ახალ სამეცნიერო მიზნებს და პროექტებს. ზრუნავს, რომ შექმნას კონკურენტუნარიანი გარემო საუკეთესო პროექტების და ახალი იდეების განსახორციელებლად. სამეცნიერო საბჭოზე განიხილავენ და განსაზღვრავენ ცალკეული ჯგუფების სამეცნიერო კვლევით პროგრამებს; საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების პროგრამებს; სამეცნიერო ნაშრომების გამოცემის რეკომენდირების საკითხებს; სახელმწიფო, უცხოეთის და სხვა ფონდებში წარსადგენ პროგრამებს და პროექტებს; საზღვარგარეთის სამეცნიერო დანესებულებებთან ერთობლივ სამეცნიერო-კვლევითი სამუშაოების გეგმებს; არქეოლოგიაში მეცნიერთა ახალი კადრების მომზადების (მაგისტრატურის, დოქტორანტურის) საკითხებს და სხვ.

ამგვარად, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრში, სამეცნიერო-სტრუქტურული რეფორმის შედეგად, უნდა შეიქმნას არსებული სამეცნიერო პოტენციალის ეფექტური ამოქმედების პირობები. სამეცნიერო თემატიკის პრიორიტეტულობის პრინციპის გათვალისწინებით დაგეგმვა, პროგრამული ჯგუფების შექმნა, ახალი იდეების გენერაცია, რეგულარული კონტაქტები მსოფლიოს მოწინავე სამეცნიერო ცენტრებთან, თანამედროვე მოთხოვნების და ინოვაციების დროულად დანერგვა დასახული ამოცანების განხორციელებას სამეცნიერო საბჭო მაქსიმალურად შეუწყობს ხელს.

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის და ამჟამად საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის წინამორბედი დანესებულებების არქეოლოგთა ნაშრომები ქვეყნდებოდა ჯერ „ენიმკის მოამბეში“, მერე „ისტორიის ინსტიტუტის შრომებში“ და კრებულ „მიმომხილველში“, ხოლო 1955 წლიდან ქართველ არქეოლოგებს უკვე ცალკე სისტემატური კრებული აქვთ — „მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის“. შემდგომ წლებში დაარსდა და სერიულად გამოიცა სხვა არქეოლოგიური კრებულებიც: „საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები“, „ვანი“, „დიდი პიტიუნტი“, „მცხეთა“, „თბილისი“, „კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები“, „ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები“, „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოს ახალმშენებლობებზე“, „კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები“, „ჟინვალის ექსპედიციის შრომები“, „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“, „იბერია-კოლხეთი“ (კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის კვლევები), „კავკასიის არქეოლოგია“ (რუსულ ენაზე), „ქართული არქეოლოგიის ჟურნალი“ (ინგლისურ ენაზე) და სხვ. [იხ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ბიბლიოგრაფია 1977-1996, 1997; Kacharava, D., 1987; *Journal of Georgian Archaeology*, 2004; ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №1 2003.].

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების საცავი დღევანდელი საქართველოს ეროვნული მუზეუმია, რომელიც ქვეყნის უძველესი სამეცნიერო-საგანმანათლებლო ცენტრია. აქვეა სპეციალური სარესტავრაციო დანაყოფი, სადაც არქეოლოგიური მასალის რესტავრაცია-კონსერვაცია მიმდინარეობს. მუზეუმი უზრუნველყოფს და ხელს უწყობს ახალ აღმოჩენილ არქეოლოგიურ ძეგლთა დაცვას და პოპულარიზაციას. სპეციალური ნებართვის გარეშე საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრები აკრძალულია და ისჯება კანონით (იხ. „საქართველოს კანონი კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის შესახებ“ და „საქართველოს სისხლის სამართლის კოდექსი“ მუხლი 257).

საქართველოს არქეოლოგთა ყველა თაობის წვლილი და დამსახურებაა თანამედროვე ქართველოლოგიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი დარგის — ქართული არქეოლოგიის — საყოველთაოდ ცნობილი წარმატებები. არქეოლოგიური კვლევის შედეგად საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებულია ადამიანის განვითარებისა და ცხოვრების ამსახველი ყველა საფეხურის ძეგლები ქვის ხანიდან მოყოლებული შუა საუკუნეების ჩათვლით. ამ წარმატებების უტყუარი მოწმობაა რამდენიმე ათასი სამეცნიერო სტატია და მონოგრაფია, რომლებიც ქართველმა არქეოლოგებმა სამშობლოში და უცხოეთში გამოაქვეყნეს.

ბიბლიოგრაფია:

- არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ბიბლიოგრაფია 1977-1996, 1997: (რედ. დ. კაჭარავა). არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის გამოცემა, თბილისი.
- აფაქიძე ან., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ. 1955: მცხეთა (არქეოლოგიური კვლევები), ტ. I. თბილისი.
- ბაქრაძე დ. 1889: ისტორია საქართველოსი. ტფილისი.
- გამყრელიძე გ. 2002: კოლხეთი (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი). გამომცემლობა „ლოგოსი“, თბილისი.
- გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ. 2005: ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები (გარემო, წერილობითი წყაროები, პოლიტიკური სიტუაცია, ფორტოფიკაცია, შეიარაღება). გამომცემლობა „არტანუჯი“, თბილისი.
- იბერია-კოლხეთი, № 1 (2003), № 2 (2005), № 3 (2007), № 4 (2008), № 5 (2009): ჟურნ. (საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი), თბილისი.
- ლომთათიძე გ. 1977: საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა I-XIII სს. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. 2002: ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თსუ გამომცემლობა, თბილისი.
- ოქრომრავალი კოლხეთი, 2005: საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გამოცემა. თბილისი.
- საქართველოს არქეოლოგია, 1991: ტ. I. თბილისი.
- საქართველოს არქეოლოგია, 1992: ტ. II. თბილისი.
- ჯაფარიძე ოთ. 2003: საქართველოს ისტორიის სათავეებთან. თსუ გამომცემლობა, თბილისი.
- ჯაფარიძე ოთ. 2006: ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავეებთან. გამომცემლობა „არტანუჯი“, თბილისი.
- Braund D. 1994: Georgia in Antiquity 550 BC – AD 562. Clarendon Publisher. Oxford.
- Gamkrelidze G. 1992: Hydroarchaeology in the Georgian Republic. – The International Journal of Nautical Archaeology, NY-London, 21, №2, pp. 101-129.
- Journal of Georgian Archaeology, № 1, 2004: Published by Centre for Archaeological Studies, Tbilisi (see BIBLIOGRAPHY)
- Kacharava D. 1987: BIBLIOGRAPHY, Georgian Archaeological Literature in 1976-1986. – Dialogues d'histoire ancienne, 13, pp. 275-312.
- Khakhutaishvili, D. 2009: *Iron Production in Ancient Colchis*, Oxford.
- Kiguradze T. 1986: *Neolitische Siedlungen von Kvemo Kartli, Georgien*. Munich.
- Le Pont-euxin vu par les Grecs, 1990: Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, (ed. Ot. Lordkipanidzé, P. Lévêque), vol. 100, Paris.
- Lordkipanidze Ot. 1991: *Archäologie in Georgien von der Altsteinzeit bis zum Mittelalter*, Weinheim.
- Куфтин Б. А. 1941: Археологические раскопки в Тrialeti. Тбилиси.
- Куфтин Б. А. 1944: К вопросу о древнейших корнях Грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. – ВГМГ, XII, сс. 93-136.
- Хахутайшвили Д. 1987: Производство железа в древней Колхиде. Издательство «Мецниереба», Тбилиси.

THE DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGY IN GEORGIA

Georgia is a land rich in matters antiquarian, and the collecting of antiquities has a long history. Attempts to study these antiquities in a serious manner, and to relate them scientifically to specific periods of Georgian history were only made comparatively late. There was a depository of antiquities at the royal Georgian court in the Middle Ages, overseen by the *mechurchletukhutsesi* (royal treasurer). Whilst on a visit to a museum in Rome, the enlightened Georgian Sulhkan-Saba Orbeliani (1658-1725) recalled seeing similar objects in the depository of the Georgian king Vakhtang VI (1675-1737).

The Georgian historian Teimuraz Bagrationi (1782-1846) also mentions the storage of excavated objects such as coins and weapons, in the royal treasury of the Georgian capital, Tbilisi: "In various times there were found dead people, buried at differing localities in Iberia [i.e. Georgia], not only in earlier periods, but even in modern times during the rule of Erekle II there were found dead people buried in the period of Idolatry [paganism] with coins put in their mouths and with iron weapons. These artefacts are housed in the depository of king Erekle II...". He adds that unfortunately the Royal Court, together with the depository, was pillaged during the Persian sack of Tbilisi (1795).

Until the nineteenth century, the study of antiquities in Georgia was of a haphazard nature. Some information was been preserved concerning certain relics. This testimony is most interesting because of its descriptive character, inasmuch as these remains have either been completely destroyed or damaged almost beyond recognition. Despite the untimely destruction of these quintessential Georgian antiquities, copious descriptions of the articles in question are to be found in the works of such Georgian scholars as Sulkhan-Saba Orbeliani, Teimuraz Bagrationi and Vakhushti Bagrationi. They are mentioned by foreign travellers such as Arcangelo Lamberti, Cristoforo de Castelli, Frédéric Dubois de Montpéreux, Johann Anton Gldenstaedt, and others.

In the nineteenth century, the study of Georgian antiquities belatedly acquired a more systematic character. Beginning in 1837, the Georgian Statistical Committee gave attention to the recording and protection of historical monuments; special instructions were drawn up and circulated to administrative offices (see: The Central State Historical Archives of Georgia, depository 16, file 5433). One of the compilers of these pioneering instructions was M. F. Chilashvili, who, as a staff member of the Committee of Statistics was familiar with the state of affairs in this field. While addressing a meeting of the Caucasian Geographical Society on the 8th of December, 1856, he underscored the necessity of conducting an intensive campaign of archaeological excavations throughout the whole of Georgia. The instructions composed by the Committee of Statistics played a special role in the location and preservation of Georgian antiquities and proved to be of importance since many archaeological and historical monuments were saved as a result. But this was only a small step to advance the study of antiquity. The need for a study of Georgian antiquities on a larger scale that was at the same time more flexible led to the start of scientific archaeological excavations.

The first excavations undertaken with a truly scientific purpose were conducted in the summer of 1852 at the ancient city site of Uplistsikhe, about 15 km from Gori. The excavations were conducted by Dimitri K. Meghvinetukhutsesishvili (1815-1878), a pioneer of Georgian archaeology. Regrettably, very little is known about him, hence the sketchy nature of his biography. His contemporaries thought him to be one of their most

gifted colleagues. "He knew Georgian history very well and was, in point of fact, a reconstructor of Georgian history" (*Sakartvelos Kalendari*, Tiflis, 1895). The eminent French Kartvelologist Marie Brosset thought highly of his scholarly activity and refers in one of his works to the assistance he had received from him.

Meghvinetukhutsesishvili described and studied many important historical monuments, relics and remains of Georgia. He gathered and left for posterity many important manuscripts and items of archaeological interest. He surveyed several regions of Georgia: Kartli, Imereti, Guria, Meskheta, Adjara, and other regions. In one of the letters sent to Marie Brosset, Meghvinetukhutsesishvili notes as follows: "I should like to describe all the churches and monasteries, crosses and icons bearing ancient inscriptions, and make copies of these inscriptions as well".

First serving in Gori he worked as an official in the local Gori court, but this hindered him in his wide-scale scientific researches, and, in 1851 he moved to Tbilisi to work in the Governor's office, where he had more free time for scientific research. He received financial assistance from the government and was charged with the responsibility of arranging expeditions to different parts of Georgia, with the object of describing and studying significant historical remains. Regrettably, financial support for these expeditions came to an abrupt halt, and Meghvinetukhutsesishvili returned to Gori to work in the court there. But he then received a sum of money from the government in 1852, and began to excavate at Uplistsikhe, an ancient city site not far from Gori. He invited an artist from Tbilisi, and purchased the necessary equipment for excavation and the recording of relics. During the excavations he kept a field journal, and apparently intended to publish a full report of his work. Sadly, only short reports published in the *Kavkaz* newspaper (1852, Nos. 43, 66, 70) have been preserved.

Meghvinetukhutsesishvili began the archaeological study of Uplistsikhe by surveying the area and made drawings of the ancient structures; he discovered and copied several Georgian inscriptions. In order to make these copies, he had to climb high cliffs to see half-destroyed rock-cut edifices. He braved many dangers in order to harvest the fruits of his archaeological studies. He began by excavating the great hall of Uplistsikhe; cutting a trench about 4 m long, he unearthed fragments of a column and potsherds. In the room adjacent to the great hall were found huge wine jars, or *pithoi*. He concluded that the great hall and the adjoining structures seemed to be the palace of a nobleman. He studied all materials related to Uplistsikhe, namely the written sources containing evidence for Uplistsikhe as well as folk traditions preserved among the local inhabitants. At the same time, he excavated burials in the area.

Meghvinetukhutsesishvili died in 1878 and was buried in the village of Khidistavi near Gori. His surviving works include several historical studies, namely: *The Reign and Life of the Georgian King Erekle II, A Full Description of Important Inscriptions on the Churches and Monasteries of the Gori District, A Journey to the Khidistavi Region of the Gori District in 1849*, and *A Journey and Survey of Imereti in 1850*, amongst others.

By the middle of the nineteenth century, the cultural life of Georgia was newly active. European-type scientific societies were established, a museum was founded and a library was opened. Periodicals for scientific articles began to be published. An over-arching meaning was ascribed to the word "Archaeology", which was often used in these articles. It became a very fashionable word. In articles published at the time, the study and recording of archaeological material were often of a casual nature. Descriptions are often placed side by side with reports on natural history, ethnography, or folklore. At the time the term "archaeology" was applied to the description and study of all kinds of antiquities (books, churches, monasteries, icons, epigraphic monuments, etc.), while the search for remains buried in the ground was given less attention. This was quite natural because in those days archaeology had not yet developed into a science in its present-day meaning.

The Geographic Society, which held its first meeting in Tbilisi in 1850, was one of the first to devote attention to Georgian antiquities. At this meeting, among other matters, the decision was taken to create a museum and an archive. Among the active members of the society were many notable public figures active in Georgia, who included R. Eristavi, D. Qipiani, P. Ioseliani, G. Orbeliani, G. Eristavi, M. Chilashvili, A. Berger, P. Uslar and others. The newly founded society decided to charge its members with the responsibility of gath-

ering relics, compiling catalogues, and taking an active part in expeditions, in order to create the museum which opened in the spring of 1852. It was housed at the time in a building at what is today 5 Alexander Chavchavadze St. It became the very first museum in the Caucasus. The Museum contained departments of ethnography, natural history and history. By 1854, the Caucasian Museum already collected some 3300 exhibits. The historical and archaeological collections of the Museum were replenished by many artefacts found by excavation. Numismatic materials, weapons, armour, jewellery, etc. were amassed. The Museum established contacts with several scientific institutions.

In 1863 the Museum ceased to exist, its collection being transferred to the newly opened Caucasus Museum in Tbilisi, which, like its predecessor, had a bias towards ethnography and natural history, though neither history nor archaeology were ignored. The modern State Museum of Georgia succeeded the Caucasus Museum.

One of the most active founders of the Caucasus Museum, the historian Platon Ioseliani (1809-1875), was also a member of the Geographic Society and the author of noteworthy Kartvelological studies; especially interesting are his works in history and archaeology, namely those dealing with the origin of towns in Georgia. According to Ioseliani, towns were founded on the banks of major rivers and their main tributaries, near the sites of strategic importance, and sometimes near religious centres. Occasionally, they established on these sites independent centres of production which focused on the development of trade. In support of his views, Ioseliani conducted small-scale excavations on an ancient city-site near the modern village of Zhinvali. He discovered and excavated the remains of cobblestone structures, which contained fragments of pottery and metal wares. Already, in 1844 (i.e. much earlier than the period when Mtskheta became the overwhelming object of scientific attention), Ioseliani noted in one of his works that there existed many ruins in Mtskheta which had never been explored.

In 1867, in Mtskheta, the ancient capital of Georgia, during road reconstruction works on the right bank of the Mtkvari river at Bagineti (Armazistsikhe), there was a casual find made of a slab with an inscription dated to AD 75. In later years in the same region of Mtskheta, in Samtavro and Bebristsikhe chance finds of ancient burials (cist-graves) were also made. These finds attracted governmental interest, and in 1871 F. Bayern (1817-1886), an Austrian natural historian who lived in Tbilisi was charged to carry out excavations in the Samtavro valley. There were found cist-graves, which yielded pottery, metal weapons, and jewellery (*Kavkaz* 1872, Nos. 7, 8), and the finds were later added to the depository of the Caucasus Museum. Although the fieldwork was hardly conducted on a scholarly level, nor the historical significance of finds correctly interpreted, the resulting archaeological material did foment great public interest. In 1885 Bayern's work was published in Berlin, in which the Samtavro valley graves were discussed.

Following these archaeological finds in Mtskheta, interest in the Caucasus, and especially in Georgia, grew among historians and archaeologists. As a result, a Caucasus Archaeological Committee was set up in Tbilisi in 1872 with the aim of co-ordinating historical and archaeological studies in the Transcaucasus. Soon the Committee merged with the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology that was established in Tbilisi in 1873. The founding of the latter society was preceded by much preparatory work. Thus, an article by Dimitri Bakradze (1826-1890) was published in the Georgian language magazine *Tsiskari* in 1873, and familiarised Georgian readers with the prospects for archaeological studies in their native land. The article was entitled: "Concerning the Society of Amateurs of Caucasian Archaeology, the foundation of which is contemplated in Tiflis". The beginning of the article underscored the necessity for the historical and archaeological study of the Caucasus region, as well as the importance, geographically speaking, of the region's location in determining the historical development of the country. Moreover, an assessment was given of the significance of inscriptions found on historical monuments related to the study of the country's past. Afterwards, Bakradze noted that attention had also been paid to the study of archaeology in Georgia, and that it was decided to create an Archaeological Society in order more fully to explicate a listing of antiquities. Other plans included "to excavate tombs which contain items dedicated to the dead of ancient times, to gather inscriptions and

after collecting these finds, and considering their nature, to spread this knowledge throughout the Society". Thanks to archaeology, it became possible to reconstruct the early history of peoples of the Caucasus region. This had never been studied, although the Caucasus is arguably one of the most important regions in the world from an archaeological point of view. He added: "For the most part, remains are not visible, but, rather, are buried in the ground, as Mtskheta proved, where many ancient tombs were revealed." Bakradze was also concerned with the re-use of stones from ancient ruins that consequently damaged the sites in question. He determined that the formation of the Archaeological Society was necessitated by these facts: "The society needed to comprehend fully the significance of these ancient remains, to preserve them and not to allow anyone to damage them further; to take photographs of buildings, and their wall-paintings; to copy the inscriptions; to purchase old coins, manuscripts, and all those items which comprised such a gift from antiquity; to organize the archaeological excavation of tombs where it was necessary, etc.". As is evident from this the present article, Bakradze outlined a significant programme imbued with progressive ideas for the proposed archaeological society; the question was raised of the necessity of protecting monuments, and the need for their mapping, recording, description, purchase, and excavation. In this way, Bakradze, the author of this programmatic article, was one of the founders and an active member of the society of the Amateurs of Caucasian Archaeology.

In Bakradze's view, the search for sources and materials of Georgian history was one of the principal approaches in this field of research. He believed quite correctly that materials of Georgian history should be gathered chiefly through historical and archaeological research. Thus, he carried on scientific research in various regions of Georgia, such as Svaneti, Ajara, Guria, Meskhet-Javakheti, and Mingrelia. These historical and archaeological surveys represented but a part of the larger plan that Bakradze had worked out. His ultimate objective was the study of Georgian antiquities as a whole. This goal was naturally beyond the powers of a single scholar, hence the need for pooling scholarly effort. By this time, scholars working in Georgia, though not organised into a corporate body, carefully gathered and studied materials important for Georgian history (Bakradze 1880). This is why the progressive public received the idea of founding a society of amateurs of archaeology with delight and enthusiasm. The work of Ioseliani, Baratashvili, Eristavi, Qipiani, Orbeliani, Bakradze, and others was known in scholarly circles, as it is apparent from the Georgian periodicals of the time. The Charter of the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology was endorsed on 23 March 1873. It was decided that the Society would be set up in Tbilisi, and that its aim would be to protect old buildings, and antiquities in general, from destruction. As far as possible, the Society was to purchase antiquities from the population, to search for material on its own account, and to conduct research. Every member was to report on the results of his study to a meeting of the Society, and then publish it on the recommendation of the Committee of the Society. The Society was to establish close scholarly contacts with various similar societies of the Caucasus and of Europe with a view to obtaining new information. The charter envisaged the organization of special expeditions and excavations. The Society was so keen on an intensive archaeological study of antiquity that it offered interested persons awards and certificates. The Charter provided for the transfer of all scholarly papers to the Public Library (now the National Library of the Georgian Parliament), while the material from archaeological excavations would be placed in the custody of the Society's Museum, an institution that subsequently merged with the Caucasian Museum.

The Society's first publication appeared in Tbilisi in 1875. The volume contained reports on the Society's meetings as well as scholarly articles (*Transactions* 1, 1875; 2, 1877). The Archaeological Society had its honorary, full, and founding members, as well as corresponding members. Both local residents and subjects of foreign countries were eligible to work for the Society. The Society counted up to sixty members. Relying on membership fees and charitable donations, the Society suffered from a shortage of funds, preventing it from expanding its activities. Special mention should be made, however, of the contribution of the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology to the organisation of an Archaeological Congress in Tbilisi. The Society was one of the main initiators and organisers of this Congress. At the first meeting of the Society of the Ama-

teurs of Caucasian Archaeology in 1873, a brief review paper was presented. Dealing with the prospects of archaeological studies in the Caucasus, it noted the need for an archaeological study of the Black Sea littoral in view of the discovery there of such interesting monuments as dolmens. The need for an archaeological study of the environs of Sukhumi, Poti, and Bichvinta was also pointed out. The historical sites whose study was desirable were listed, viz. in West Georgia: Bedia, Nokalakevi, Phasis, Ozurgeti, Kutaisi, Vartsikhe, Oni, Khoni, and Shorapani; in East Georgia: Surami, Atsquri, Odzrkhe, Tmogvi, Akhaltsikhe, Akhagori, Kaspi, Bolnisi, Dmanisi, Mtskheta, Zhinvali, Gremi, Nekresi, Ujarma, and Cheremi. The question was raised at the Congress of the need of compiling an archaeological map of Georgia.

One of the meetings of the Society was addressed by Bakradze. Speaking about the future development of archaeological exploration in Georgia, he focused attention on sites for future excavation that promised best results. He gave priority to the study of the early periods of the Transcaucasus inasmuch as information on those periods was very meagre. Using ancient written sources, he presented an historical overview of ancient Greek colonisation on the eastern Black Sea coast. He referred specifically to Mtskheta and Vashnari as points whose archaeological study would, in his opinion, be very fruitful. To support his view, in 1874 Bakradze excavated near the village of Vashnari (modern Ozurgeti district). The finds included fragments of pottery, glass, iron and bronze wares, as well as the remains of a building, namely parts of a marble pillar, bricks, and tiles.

Bakradze's historico-archaeological studies were summed up in his monograph: *Old Christian Monuments of the Caucasus*, published in a volume of the Society of Amateurs of Caucasian Archaeology. Some 320 sites and monuments are described alphabetically with a scholarly analysis and references to sources. The description of each site is preceded by a review of the relevant local traditions of the region where the site is located. In dating a monument, Bakradze gives priority to its architectural style. Bakradze was one of those researchers who tried to use newly discovered archaeological material in the study of Georgian history, for he was well aware of the importance of archaeology when dealing with the ancient history of Georgia. In his monograph *A History of Georgia*, Bakradze notes: "...had we studied the archaeology of the early periods of history, we could have touched upon their way of life and interrelationship and relations with foreign tribes and peoples. But of this we have scant knowledge"; he continues: "There can be no doubt that many objects must come to light in Kartli and Kakheti, Imereti, Meskheta (i.e. various regions of Georgia) and on the Black Sea littoral, shedding light on our past centuries".

With Bakradze's active participation, the Society preserved records in a ledger which included almost all the details of casual archaeological finds in the Caucasus. Here, for example, were recorded three whitish jugs found while digging the foundations of a house at the confluence of the Kurtskhana and Otskhi rivers, near Akhaltsikhe; a casual find of an inscription and a clay pot near the Artanuji fortress; sarcophagi without grave goods, discovered by chance in 1876 in the village of Saguramo and near Urbnisi; a hoard of Bactrian coins brought to light while digging the foundation for a girls' school in Tbilisi.

After Mtskheta, the greatest archaeological interest lay in the antiquities of Qazbegi (modern Qazbegi district). This locality and its adjoining area had claimed the attention of students of antiquities as far back as the 1860s through casual finds of ancient objects. The archaeological depository of the State Museum of Georgia possesses a copper dagger excavated in the village of Ninotsminda; a bronze bell with an ancient Georgian inscription, and a large quantity of material from Qazbegi (formerly the village of Stepantsminda) found through excavation.

In Qazbegi in 1877, in digging the foundation of a house close to the today's museum of the writer Alexander Qazbegi, bronze objects (pins, bracelets) were found, as well as a so-called radial earring, a gold plaque, rings of a bronze chain, and a silver cup, and a copper situla; in total around 200 items. An adjoining area of the same site was dug in 1878, yielding gold and silver items, bronze bracelets, finger-rings and iron spearheads. Besides Qazbegi, archaeological explorations were carried out in the Sno river valley, namely in Juta, where three burials were excavated, yielding iron arrowheads, bronze temple hoops, bronze and iron bracelets, etc.

Nearby, a burial was excavated at Artkhmo, which though robbed, still contained some surviving objects, such as bronze temple hoops and bracelets.

Vani, situated near the confluence of the Sulori and Rioni rivers, is one of the noteworthy archaeological sites that early claimed the attention of those interested in ancient history. In 1876, the Georgian language newspaper *Droeba* (No. 52) reported on the discovery of burials and various gold objects in the village of Sachino (modern Vani). The paper added: "There seems to be considerable wealth in this hill. Who knows how many historical materials found here have been lost owing to the ignorance of the owners, and how much is still hidden in this hill". The discovery of individual items in Vani had been previously reported in 1848, e.g. a male sculptured head, 15 cm in height. In 1880, the Georgian writer and public figure Giorgi Tsereteli (1842-1900) informed the public about objects found in Vani. This helped to start the small-scale excavations conducted in 1889 on the Akhvledianebis Gora hill in Vani, on the instruction of the Archaeological Society. Several burials were excavated and pottery and metal items found.

Between 1878 and 1880 G. Tsereteli carried out archaeological explorations of the Mghvimevi cave (in the Qvirila valley, between Sachkhere and Chiatura). Near the town of Sachkhere, on the slope of the hill of Modinakhe fortress, remains of burials were discovered, featuring pottery and metal wares. In the Qvirila valley, near Shorapani fortress (Sarapanis, mentioned by Strabo), he found remains of an ancient clay water-pipe; near Shorapani burials were found. In Kutaisi, near the bank of the Rioni, close to the modern Red Bridge, an ancient bath was unearthed; to the north of the Bagrati church a chance discovery of a damaged burial was made. Elsewhere in Kutaisi, remains of pottery were found in the area of the present-day market, where there had formerly been a garden. Judging by the description, this must have been Colchian pottery.

In 1880 two ancient settlement mounds were discovered during soil extraction at Nasajvarevi between Chognari and Ajameti stations on the Poti-Tbilisi railway line. Successive levels contained pottery, metal tools and weapons such as axes, knives, and arrowheads, and bronze bracelets. Also in the 1880s there was a small museum of archaeology and local history in a school at Sukhumi, but it was later transferred inland. In 1886 small-scale excavations were conducted in Sukhumi, in the western part of today's Rustaveli garden. A coin of Amisos and fragments of pottery were found, including those of an amphora and black- and red-glazed wares. In 1880, eleven burials were excavated in the village of Dighomi, at the confluence of the Dighmistsqali and Mtkvari (Kura) rivers. They mostly contained silver jewellery and earthenware vessels. There were no weapons in any of the burials.

As already noted, the Society of Amateurs of Caucasian Archaeology raised the question of holding an archaeological congress in Tbilisi. In 1878 a preparatory Committee headed by Dimitri Bakradze was set up in Tbilisi, a committee that continued to carry out extensive work towards gathering material on the history, archaeology, ethnography, folklore and languages of the Caucasus. Participants included D. Bakradze, D. Jorbenadze, A. Tsagareli, R. Eristavi, G. Tsereteli, A. Berger, E. Weidenbaum, F. Bayern, and G. Radde. The Tbilisi intelligentsia threw themselves into the preparatory work for the congress, which proved a strong stimulus for the development of the humanities, namely the history, archaeology, ethnology and linguistics of Georgia. The Organising Committee of the Archaeological Congress invited up to forty eminent foreign scholars to the Congress, including O. Montelius (Stockholm), R. Virchow (Berlin), H. Schliemann (Athens), A. Rambaud (Paris), E. Chantre (Lyons), G. Mortillet (Paris), E. Rossi (Rome) and others. The Archaeological Congress was opened on 8 September 1881 in a palace at Rustaveli Avenue (for details see: *Kavkaz* 1881, Nos. 198, 199, 200).

The Congress caused quite a stir in the city. It was attended by up to 850 persons bearing special passes and badges. The Congress was divided into eight sections: the remains of primitive society; the remains of the pagan and Classical periods; the remains of the Christian period; oriental monuments; the remains of art and painting; monuments of languages and writing; linguistics; historical geography and ethnography. In all 81 papers were read at the sessions of the Congress. So far as Georgia was concerned, there was only a short paper on Qazbegi and archaeological sites along the Rioni (mainly in Kutaisi). An exhibition of archaeological items was specially arranged for participants, and the displays in the Caucasian Museum were renewed.

Excursions were organised to Mtskheta, Uplistsikhe, and Gelati. The term “archaeological” is highly relative with respect to the Fifth Archaeological Congress, for during its work other sciences were represented on a wider scale than archaeology. The Congress in the Caucasus was of major importance, however, for the development of the humanities in general, even though next to nothing was done for the study of Georgian archaeology as such, or for the improvement of archaeological study and method in general. The eminent historian-cum-archaeologist Ekvtime Taqaishvili recalled that “excavational archaeology was scantily represented at the Tbilisi Congress”.

After the Congress in 1881, the Society of Amateurs of Caucasian Archaeology broke up for lack of funds. But on 28 November 1881 the former members of the Society united in a new Society of Caucasian History and Archaeology. According to its Charter, the scope of the activity of this society broadened. It was to study the history of the Caucasus, and primarily the written and material sources of its history; to protect as far as possible these historical monuments and sources from destruction; ancient objects unearthed in archaeological excavations or purchased from the population were to be handed over to the Caucasian Museum (now the State Museum of Georgia), and old manuscripts to the Public Library (now the Library of the Georgian Parliament).

Again the historian Dimitri Bakradze was the initiator, and he directed it until 1886. Two volumes of papers came out in between 1881 and 1885, and discussed surface finds from sites that are still archaeologically interesting today, namely, Akhaltsikhe, Akhalkalaki, Sukhumi, Akhali Atoni, Khutsubani, and Anakopia. After the publication of the second collection of papers of the Proceedings of the Society, it too dissolved for lack of funds, without having done much at all in the way of excavation. Even so, interest in Georgia’s antiquities did not wane, as is demonstrated by the interest in the Georgian Black Sea coast (ancient Colchis) shown in 1883 by Heinrich Schliemann, of Troy and Mycenae fame. His interest came about through the story of the arrival of the Argonauts in Colchis in quest of the Golden Fleece.

In 1889, the antiquities of Mtskheta again claimed attention, and this time Bagineti, or Armaztsikhe, produced antiquities. Bakradze was again the driving force, but due to his old age, he was unable to supervise the excavations in person, and charged Ekvtime Taqaishvili (1863-1953) with the task. Work at Bagineti lasted for only three weeks, being discontinued for want of funds. Although the excavations did not last long, they proved to be of interest. A structure was excavated, and three different levels were identified. The remains contained hewn stone, adobe bricks, fragments of marble, remains of glass and clay vessels, and a copper axe. A female head was depicted on a surviving wall. These were the first of many excavations conducted by Taqaishvili. He was later to resume the archaeological study of Mtskheta, excavating to the west of the Mtskheta station, near Armaziskhevi, where he dug burials built of slabs, that yielded necklaces, finger-rings, ear-rings, bracelets, and glass unguentaria. The remains of a structure built of lime mortar and fragments of vessels were found here too, and Taqaishvili dated the burials to between the first and eighth centuries AD.

In 1896 Taqaishvili excavated on the Akhvlediani Hill at Vani, in the Sulori river valley. He expressed several noteworthy views concerning the hill. Here he found remains of structures of hewn stones, fragments of clay vessels, divers ornaments, coins, metal weapons, etc. The finds here included imported (Egyptian, Greek, Roman) coins and other items. Taqaishvili considered the archaeological finds from Vani against the historical background, taking into account the above-mentioned material found in earlier years. He concluded that the Akhvledianis’ Hill held the remains of a classical period city; on the basis of the imported items and coins, he believed the site to be on an ancient trade and transit highway.

Also in 1896, Taqaishvili carried out archaeological explorations near the villages of Sajavakho (on the left bank of the Rioni, in modern Samtredia district) and Khutsubani (on the right bank of the Kintrishi, now Kobuleti district). Finds at Khutsubali had attracted claimed attention as far back as 1879, and this had given rise to Taqaishvili’s interest in the locality. He traced cultural levels with remains of pottery and a few metal items. At the archaeological exploration of “Dranda-ghele” at Sajavakho a large quantity of potsherds came to light, and Taqaishvili concluded that he was dealing with a ceramic workshop. In 1902 Bori, on the left bank of the river Borimela, attracted attention. In the course of ploughing, local residents found rich burials containing

gold and silver jewellery, and vessels (especially interesting is a silver cup with a representation of a horse at an altar and an inscription), and coins (both Roman and Parthian). Near Tsikhisdziri (modern Kobuleti district) first to third century AD gold and silver jewellery, vessels, coins, and stones with carved images came to light while digging the foundations for a house.

Rich items, known as the Akhagori Treasure, were found accidentally during earth removal near Sadzeguri (in Akhagori district). The items include: gold earrings, torques, temple hoops, bracelets, a necklace with images of toads, finger-rings, silver phialai, and horse harness (now in the State Museum of Georgia). In the same year bronze axes and several metal bars were found while digging near Akhalkalaki (now in Kaspi district). The items were purchased by Taqaishvili for the Caucasian Museum. The discovery of these items prompted Taqaishvili to assume the existence of a smelting workshop for metal.

Taqaishvili carried out small-scale excavations at the confluence of the Baniskhevi and Mtkvari (Kura) rivers. A burial was found containing bronze bracelets, fibulae, sard beads, etc. In this period Taqaishvili explored Sachkhere, discovering several copper axes, bracelets, fibulae and fragments of a clay vessel. He was at this time the head of the newly established Historical-Ethnographic Society, and kept a watchful eye on casual finds made on Georgian soil in order to purchase them for the Caucasian Museum.

Taqaishvili was something of a pioneer in that he made some proposals concerning archaeology in Georgia that were to prove highly influential. He expressed the need to employ local ethnographic and folklore in interpreting archaeological finds; we have already mentioned his views on the character and significance of the location of the Vani city-site; he also stated which sites, such as Vani, Sachkhere, Trialeti-Tsalka, and Bagineti should be studied as a first priority. At the same period Taqaishvili drew up the curriculum of an archaeological course for Tbilisi University students.

In 1924 the Georgian government issued a decree "On the Protection of Antiquities and Monuments of Art", and since then all unwarranted archaeological digging, without the permission of relevant scholarly institutions has been forbidden in Georgia. In addition, the state took over the care and protection of all archaeological discoveries. Initially, Tbilisi State University, the State Museum of Georgia and the Georgian Historical-Ethnographic Society were charged with conducting archaeological excavations and safe-keeping of the items brought to light. Subsequently, these were joined by a newly-established Institute of Archaeology, attached to the Ministry of Education. The character of the latter Institute was, however, oriented more to the study of trends in art. In the early period archaeological discoveries were largely of a casual nature, with no planned archaeological studies being carried out.

In this respect, the excavations carried out by Giorgi Nioradze in 1925-1931 at *i.a.* Karsniskhevi, Zemo Avchala, Sasireti, Devis Khvreli, and Sakazhia were an exception. He had received a professional archaeological education in Europe and was well acquainted with the advanced methods of field archaeological work of the time. Returning to Georgia in 1925, he was appointed head of the archaeological department of the State Museum of Georgia. With a view to re-vitalizing field archaeological explorations, he rallied round himself the scholarly forces of the old and new generations, such as S. Makalatia, G. Gozalishvili, S. Iordanishvili, G. Muskhelishvili, G. Chitaia and others; individuals who were at the time active in various regions of Georgia, such as at Plavismani, Tagiloni, Iqalto, Nokalakevi, Kiketi, or Tsitsamuri.

In 1925 Nioradze restored the archaeology course at Tbilisi University that had been initiated by E. Taqaishvili in 1918. At first Nioradze was Chair of Ancient History, and from 1934 Chair of the History of Material Culture, created in the Faculty of History, uniting the specialities of the history of archaeology, ethnography and art. Nioradze was Chair until 1953, after which Otar Japaridze was to hold the post for many years. The chair of archaeology at Tbilisi State University became the principal seat for training professional archaeologists in Georgia, and most Georgian archaeologists have learned the basics of archaeology in this department.

While the State University was the main forge for new specialists of archaeology, the State Museum of Georgia was the principal repository of the archaeological material discovered in Georgia. The institutions maintained close contacts. In 1919, the Caucasian Museum, founded in 1852, was renamed the Museum of

Georgia. In 1929-1930 the collections of the Historical and Ethnographic Society and of the Museum of Antiquities of the University were transferred to the Museum of Georgia. Georgian archaeology was mainly served by one department of the Museum, that of prehistoric archaeology.

As noted above, in 1925 Giorgi Nioradze headed the archaeological studies conducted by the State Museum of Georgia. Special mention should be made of his contribution to the study of Georgian Palaeolithic sites. This research proved finally that man inhabited Georgian territory prior to the Bronze Age, successfully challenging an earlier view that Palaeolithic man had lived neither in Georgia nor the Caucasus.

In 1926-1931 the Palaeolithic dwelling at Deviskhvreli (Kharagauli district) was excavated. On the basis of the finds, Nioradze published a monograph, the first significant work on the Palaeolithic in Georgia. Subsequently, a model of the cave was constructed at the State Museum of Georgia, illustrating the life of Stone Age man for the general public. The excavations at Deviskhvreli were followed by the study of other archaeological sites. In particular, the Sakazhia cave (Terjola district) was excavated in 1936. In 1934-1936 the Mghvimevi cave (Chiatura district), and the Palaeolithic habitation at Yashtkhva near Sukhumi in Abkhazia were excavated.

1936 proved an important year for the development of Georgian archaeology. In that year the Academician N. Marr Institute of Language, History and Material Culture (the Georgian abbreviation of which was ENIMKI) was set up on the basis of the former Institute of Caucasian Studies (the former Historico-Ethnographical Institute, founded by N. Marr). The newly-founded Institute became a leading Kartvelological centre, and along with other branches of Kartvelology, a Department of Georgian Archaeology, Anthropology and Ethnography was opened at the Institute. In 1938 the Archaeology Department was detached from the latter, and it was united with the Archaeological Institute of the Ministry of Education. G. Nioradze was appointed head of the Archaeology Department of ENIMKI, and this Department became the main centre of archaeological studies in Georgia. An appropriate scientific and material base necessary for the conduct of extensive, planned field archaeological work was created at the Department.

Apart from the Archaeological Department at ENIMKI, significant archaeological work was carried out at the Museum of Rustaveli and his Age. This museum was created essentially to organize an exhibition of the Middle Ages, in particular of the period of Rustaveli. In 1936-1939 this museum conducted excavations at Dmanisi, Gudarekhi, Bolnisi, Geguti and other places. An inscription in the *asomtavaruli* script recorded in Bolnisi and dated to of 492-493 proved especially valuable in that it is one of the oldest dated inscriptions in Georgian.

Academician Ivane Javakhishvili made as substantial contribution to archaeology as he did in other Kartvelological fields. From the start he correctly observed that "Archaeology must be counted the principal subject for the ancient period of history", and that "Archaeology, as a branch of science having its own method, is an arena of research of relevant specialists and an ordinary historian usually makes use of its gains for his own purposes".

Javakhishvili considered it necessary to use archaeological evidence in the study of the earliest period of Georgian history. In the very first edition of his *History of the Georgian Nation* use is made of archaeological material, which the 1928 edition of the same book is prefaced by a special part: "The material culture of the Caucasus and the Georgians", in which the Bronze and Iron Age material culture is discussed according to the archaeological evidence then available. Photos and drawings of archaeological material were also added to the second edition.

Javakhishvili took part in field work from 1930, when he was appointed as one of directors of the Nokalakevi (Archaeopolis) excavations, but digging at Nokalakevi unfortunately only lasted for two months, and was discontinued. From 1936 Javakhishvili became more actively involved in fieldwork, giving general guidance to the archaeological excavations at Dmanisi, Gudarekhi, Geguti, and Bolnisi. Javakhishvili was the first to draw up a scientific plan for an archaeological study of medical sites. It included the study of old city sites

(planning, building material, etc.), and he stressed the need for the study of water conduits and irrigation canals, this being a novelty in research at the time.

In 1937 Javakhishvili published an article in the *Moambe* of ENIMKI entitled "Our tasks in the sphere of linguistics and history of culture", which was programmatic for Georgian archaeology as well. The author noted which studies ought to be carried out according to the plan: historical trade routes, with accounts of cross-roads, and using all relevant knowledge of the ancient historical evidence and focusing appropriate attention on material that might help in solving the principal problems in the history of culture.

In 1937, archaeological excavations commenced at Mtskheta along Javakhishvili's guidelines, and conducted by a team from the ENIMKI Institute. The expedition discovered traces of an ancient bath on the right bank of the Mtkvari, at the confluence of the Armaziskhevi. Formal excavations at Mtskheta began as the result of a rescue excavation at Samtavro. The cemetery there had had been encroached on by new buildings and the local authority planned to build there, thus threatening an archaeological site of paramount importance for Georgian history. The question of the damaged necropolis in the Samtavro Field was discussed at a meeting of the ENIMKI scientific council, and it was determined to undertake archaeological research there. On this basis the Mtskheta-Samtavro Archaeological Expedition was formed. It started work on 27 October 1938 with Javakhishvili at its head. He took charge of both the academic and practical sides with characteristic energy.

The tireless labours of the members of the Mtskheta Archaeological Expedition were rewarded by discoveries of great scholarly significance, of burials and other finds, which indicate a high level of urban existence in Georgia of that period. The Mtskheta Archaeological Expedition turned into the principal school for training professional archaeologists. Here nearly every representative of the senior generation of Georgian archaeologists was introduced to the scientific processing of archaeological material through fieldwork. The first stage of the scientific work of the Mtskheta Archaeological Expedition was published in a fundamental work, *Mtskheta I: Archaeological remains of Armaziskhevi*.

In 1936-1940 rich barrow burials were excavated in Trialeti in connection with the construction of the Khrami Water Power Station reservoir. A series of extraordinary Bronze Age remains were discovered here, known by the name of "Trialeti Culture". Academician B. Kuftin was able, on the basis of a study of Trialeti, and of archaeological material in general, to show how Georgian culture had deep local roots. In 1941 an exhibition, "Trialeti and Mtskheta: Seats of Ancient Georgian Culture", opened in the State Museum of Georgia. This was the first popular exhibition of the brilliant archaeological material from Mtskheta and Trialeti, and the exhibition came about thanks to the energetic scientific and organizational efforts of Academician Simon Janashia. After the death of I. Javakhishvili, the entire burden of the general direction of archaeological work in Georgia devolved on Janashia. Subsequently N. Berdzenishvili took over this task. When ENIMKI was set up, its Department of Archaeology was assigned the role of planning archaeological work on a national basis.

Planned archaeological studies in Georgia were carried out on an especially wide scale in the 1980s. In this period excavations were carried out in, Rustavi, Bakurtsikhe, Gremi Dmanisi, Khovle, Ujarma, Nadarbazevi, Tbilisi, Sagarejo, Tetrisqaro, Bolnisi, Gudarekhi, Samshvilde, Urnisi, Nabi, Vashnari, Eshera, Tvqviavi, Gelati, Skanda, Shorapani, Kldeeti, Yashtkhva, Sakazhia, Sagvarjile, Odishi, Tetrmiste, Sakao, Sachkhere, Brili, Anaklia, Dablagomi, Kobuleti-Pichvnari, Ureki, Quleri, Bichvinta, Geguti, Sukhumi, and elsewhere. The first university textbook, *The Archaeology of Georgia* was published based largely on the material from these sites.

In 1941 the Institute of History was separated from the Institute of Language, History and Material Culture, and from 1943 it bore the name of I. Javakhishvili. As a result, the archaeologists working at ENIMKI were transferred to the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Georgian Academy of Sciences. At the time its detachment from ENIMKI, the Institute of History had only one department of archaeology. Subsequently a whole archaeological sector was created on the basis of this department, uniting several archaeological departments.

An urgent need for archaeological work grew as a consequence of house building on a widespread scale. At the insistence of Professor Otar Lordkipanidze, a Centre for Archaeological Studies (CAS) was set up at the Institute of History, Archaeology and Ethnography in 1977. The principal departments of the CAS are: the Palaeolithic period, Stone and Bronze Age, Classical period Iberia and Colchis, the Middle Ages and interdisciplinary studies. Cardinal problems of Georgian archaeology are studied at the CAS through the description and classification of Georgia's archaeological sites, and via consideration of such topics as: the original settlement of man on Georgian territory; the inception and development of a manufacturing economy; the ethnogeny of the Georgians; bronze and iron metallurgy; the genesis of polities on Georgian territory (the kingdoms of Colchis and Iberia), palaeo-urbanistics; archaeological culture and socio-economic structures, contacts of ancient cultures with other worlds; medical centres, etc.

The complex study of individual archaeological artefacts is carried out in the various departments of the Centre for Archaeological Studies. There are research programmes in: spectral, metallographic, archaeo-magnetic, palaeozoological, dendrological analysis, as well as sections for the conservation of archaeological artefacts and the interpretation of aerial photographs. Since 1985 underwater archaeological studies have been carried on under the direction of G. Gamkrelidze on the Black Sea coast and at Lake Paliastomi. The off-shore shelves of Bichvinta, Sukhumi, Anaklia, Poti and Tsikhisdziri have been studied hydroarchaeologically (Gamkrelidze 1992; 1993: 30-48). The Centre for Archaeological Studies (now the Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology of the Georgian National Museum) is at present the main institution for archaeological research in Georgia. Its scientific collaborators conduct excavations in all regions of Georgia. Brief reports on these excavations are published annually in the collection *Archaeological Field Studies* (see the Bibliography).

The discovery of hominid skulls in the lower layers of the Dmanisi site in the south-eastern part of Georgia should be considered as the major success of modern Georgian archaeology. The age of the skulls has been established at 1.8 million years. Primitive stone tools and diverse palaeofaunal and palaeobotanical material were attested in the context of the skulls. The remains of ancient man found in Dmanisi belong to the *homo erectus* type, representing the earliest evidence for the spread of hominids in Western Eurasia.

More than 350 Paleolithic habitations have been traced on Georgian territory to date. Important stratified sites include: Kudaro I, Kudaro II, Tsona, Tsopi, Jruchula, Ortvala, Apiancha, Sakazhia, Edzani, Kvachara, Darkveti, Sagvarjile, Tetri Mghvime, which are situated on the Black Sea littoral, in the Rioni-Qvirila valley, on Javakheti Plateau and Kvemo Kartli. The stone and osteological material brought to light on these sites provides interesting evidence for the life of Palaeolithic man. On the basis of this material it may be said that beginning with the earliest stage of the Paleolithic period to the start of early farming, an uninterrupted picture of human life on Georgian territory is attested. Georgia's Upper Palaeolithic displays a certain similarity with contemporary remains in Mesopotamia and Syria-Palestine (*Archaeology of Georgia*, 1991).

As a result of new explorations, numerous Neolithic archaeological sites have been discovered in Georgia (Kighuradze 1986), in particular: Anaseuli, Palauri, Darkveti, Khroshi, and Chkhortoli. The latest stage of these sites is dated to the sixth millennium BC. On settlement sites of this stage we already come across farming tools such as sickle blades or querns. These artefacts point to the transition effected by the early inhabitants to farming and livestock-breeding, and which are indicative of important changes under way in society. The last phase of this process is clearly visible in Early Farming Culture sites of the 6th-4th millennia BC in Georgia (Kiguradze 1986).

The archaeological study of the Kvemo Kartli settlements of the 5th-4th millennia BC has revealed an ancient local farming society, whose economic basis of life was farming based on simple irrigation, as well as livestock breeding. These archaeological sites are: Arukhlo I-II, Shulaveris gora, Imiris gora, Khramis gora, etc. Excavations brought to light adobe structures, household facilities, diverse pottery, stone and bone tools (largely for farming use). Diverse palaeobotanical material was also found here, such as evidence for millet, barley, durum and common wheat.

A new stage begins in the development of local society from the second half of the 4th millennium BC. In Georgian scholarly literature this stage is referred to as the Kura-Araxes culture. This archaeological culture spread in Transcaucasia, north-eastern Caucasia, eastern Anatolia, and northern Iran, covering a fairly large area. In Georgia the following are considered to be classic sites of this culture: Sachkhere barrows, Kvatshelebi, Khizanaant gora, Amiranis gora, Ilto, Samshvilde, Koda, Jhinvali settlement site, Gharmakhevistavi, and Dighomi (*Archaeology of Georgia* 1992; Japaridze 2006).

According to modern scholarly research, the Kura-Araxes culture is considered to have been that of an agricultural, livestock breeding society. In it, metallurgy becomes detached as a separate branch from the first half of the 3rd millennium BC. Archaeological study of the end of the 3rd millennium and first half of the 2nd millennium BC (the Middle Bronze Age period in Georgia) is being carried on successfully, the way having been brilliantly paved by the discovery of the barrow culture of Trialeti (Kuftin 1941). Similar archaeological evidence was found on Gomarteli plateau, Dmanisi district. In the 1970s and 1980s, new centres of this culture were attested in Mtsketa, Kakheti, and elsewhere. Excavations revealed burial structures built with wooden beams, rich in artefacts (burial wagons, gold and silver jewellery, bronze weapons, black-burnished pottery, etc.) (Japaridze 2003).

According to the latest studies, Georgia in the second half of the 2nd millennium witnessed the accelerated development of productive forces, primarily of metallurgy, the further advance of farming and the emergence of the antecedents of early city-dwelling. Study of sites of this type stems from the Samtavro necropolis in Mtskheta.

Numerous Late Bronze-Early Iron Age archaeological sites have been discovered in Georgia: settlements, burial grounds, temples, traces of metallurgical and ceramic manufacture. Sites of this period have been recorded and partly excavated and studied: in Shida Kartli; on the southern slope of the Central Caucasus Range, in the Iori and Aragvi valleys, Kvemo Kartli, Meskhet-Javakheti, Kakheti, Kolkheti, Svaneti, Racha, etc. A major Late Bronze-Early Iron Age settlement, resembling a proto-urban type settlement, called Treli gorebi, has been discovered at Dighomi, near Tbilisi. Its excavation is under way.

Georgian archaeologists have made some headway in the study of iron metallurgy. Judging by the archaeological data iron production appears to begin in the 14th cent. BC, while its wide adoption is presumed from the 12th cent. BC. Hundreds of artefacts relating to iron manufacture have been found in the shape of iron smelting furnaces, slags and ore. These finds have been made at Paluri, Nigvziani, Ureki, Merkhethi, Brili, and elsewhere. An astonishingly large number of iron agricultural tools and weapons have been discovered on west Georgian sites of the 8th-7th cent. BC (Khakhutaishvili 1987, 2009).

In the Classical period, the kingdoms of Colchis and Iberia (Kartli) emerged, both well known from Greek, Roman and Georgian written sources. This led to the eventual creations of a united state of Georgia. (Gamkrelidze 1993, 5-101). Georgian archaeologists have achieved considerable success in the study of these kingdoms in the Classical period. To date city sites, repeatedly mentioned in Georgian and Greek sources, have been studied archaeologically, namely: Mtskheta-Armaztsikhe (Apakidze, Gobejishvili, Kalandadze, and Lomtadze 1955), Nastakisi, Uplistsikhe, Dzalisi, Sarkine, Shorapani, Bichvinta, Apsarus, and others. Sites of the same period are: Samadlo, Tsikhiagora, Vani, Eshera, Kobuleti-Pichvnari, Sairkhe, Sakorkio, Sukhumi-Dioskurias, Ochamchire, etc. Most of these sites bear characteristics of urbanization, viz., defensive works, an acropolis, public and cult buildings built of hewn stone and roofed with tiles, baths (Lordkipanidze 1991; 2002; Gamkrelidze 2002; Gamkrelidze and Pirtskhalava 2005; Braund 1994).

Through the long-standing endeavours of Georgian archaeologists the Colchis of the Greek and Roman written sources has emerged as a real country with statehood, a developed agriculture, cities, diversified craftsmanship, weapons, distinctive pottery, toreutics, goldsmithing, architecture, coinage, etc.

The artefacts from the above-mentioned sites have proved to be principal source for the study of such outstanding scholarly problems as the social stratification of Classical period Georgia, the typological and

functional classification of settlements and towns, trade, economic and cultural contacts with the outer world, craftsmanship, agriculture, monetary circulation, ideology, the study of the fine arts, architecture, etc.

Georgian medieval archaeological sites are more numerous in comparison with those of other periods. Georgian archaeologists have studied medieval city and village sites, fortresses and strongholds, evidence for manufacture, cult architecture, sanitary systems, etc. The study of specific artefacts is under way: pottery, metal, glass, ornaments, arms, numismatic material, etc. (Lomtadze 1977).

Since the 1960s and 1970s wide-scale field work has been conducted on medieval sites: in Tbilisi, Rustavi, Ujarma, Vardtsikhe, Jhinvali, Kazreti, Mtsidziri (Vani district), Balichi, Dmanisi, Akhalkalaki (Javakheti district), Gavazi, Telavi, Poti (near Lake Paliastomi), etc.

The main aim and subject of research of the collaborators of the Centre of Archaeology working in the Classical period and the Early Middle Ages is:

A statistical and typological classification of Classical and Early Medieval archaeological sites brought to light in Georgia.

The bio-geo-environment (flora, fauna, climate, sea transgression, etc.) in the Classical period and the Early Middle Ages according to archaeological data.

The genesis of polity; questions of the formation and development of statehood in Georgia according to archaeological data.

Research into social stratification in Georgia in the Classical and Early Medieval periods according to archaeological data.

Mapping Georgia's Classical and Early Medieval archaeological sites.

Analyses of the structure and type of burials, as well as burial complexes; research into the burial customs and rites according to archaeological data from Classical and Early Medieval sites.

The study of problems of the genesis of urbanism.

Research into Classical and Early Medieval Georgia's political and economic structures from an archaeological standpoint.

Research into craftsmanship; metal, ceramic, glass, textile and leather workshops.

Research into the character of trade: roads, bridges, passes, sea- and river routes, main transit roads; means of transport (by land, sea, river, etc.).

The study of the circulation of coins and of trade.

The demographic situation and the study of the migration according to archaeological data.

The character and type of settlements. The morphology of structures and planning peculiarities.

The study of building materials (stone, wood, adobe, brick, tile) in settlements and the technology of construction.

The study of the planning and architecture of Classical and Early Medieval farming establishment.

The study of small-scale sculpture.

The typological study of Classical and Early Medieval local and foreign containers (amphorae).

Research into Classical toreutics.

The study of Classical terracottas.

The study of black-gloss and red-gloss pottery.

The study of glyptics.

The study of jewellery.

Research into Iberian-Colchian relations with the Classical and Iranian worlds (Greek, Achaemenid, Pontic, Bosphoran, Albanian, Parthian, Roman, Sasanian, etc.). Study of Classical and Medieval foreign wares discovered in Georgia.

Iberia and Colchis in the system of Near Eastern and Caucasian archaeological cultures.

The study of irrigation systems.

Research on Early Medieval Georgia's relations with the outside world (Byzantium, Iran, the Near East, the Northern Black Sea area, Europe).

The archaeological study of armaments and fortification works.

The genesis of Christian culture in Georgia according to archaeological data.

The juxtaposition of written sources and archaeological data as exemplified by Georgian archaeological material.

Research into sacred structures and artefacts in Classical Georgia.

Cardinal problems of Georgian archaeology of the relevant periods are being studied at the Centre of Archaeology mainly according to the topics listed above, but in other ways as well. By means of a specially created questionnaire, all the archaeological data are prepared for statistical-typological and systemic-structural analysis. This facilitates the subsequent solution of the principal aim, i.e. the reconstruction of historical-cultural regularities reflected in the material data.

The Centre's Archaeological Expeditions conduct fieldwork throughout Georgia in order to discover and study new archaeological sites: settlements, fortification and religious structures, burial grounds, centres of metallurgical and ceramic manufacture, and unique specimens of art. Special attention is given to field and rescue excavation on new construction sites.

Papers by archaeologists belonging to institutions that were the predecessors of the Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology were first published in the *Enimkis moambe* ("Proceedings of ENIMKI"), then in the "Proceedings of the Institute of History" and in the collected papers *Mimomkhilveli* ("Reviewer"). Since 1955 Georgian archaeologists have issued a separate systematic publication *Material for the Archaeology of Georgia and the Caucasus*. In later years other archaeological collections were also founded and published serially, namely, *Archaeological Sites of Feudal Georgia*, *Questions of Georgian Archaeology*, *Vani*, *The Great Pitunt*, *Mtskheta*, *Tbilisi*, *The Archaeological Sites of Kavtiskhevi*, *Archaeological Studies on New Construction Sites*, *Proceedings of the Kakheti Archaeological Expedition*, *Proceedings of the Zhinvali Archaeological Expedition*, *Dziebani* ("Researches") of the CAS, *Iberia-Colchis: Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and Early Medieval Periods*, *Journal of Georgian Archaeology*, etc. (Kacharava 1997; *Iberia-Colchis* 1 [2003], 2 [2005], 3 [2007]; *Journal of Georgian Archaeology*, 2004; Kacharava 1987).

The principal repository of the archaeological material brought to light on Georgian territory is the National Museum of Georgia, the oldest scientific educational institution of the country. Today it is engaged in a fruitful field of archaeological studies. The Museum has a special restoration and conservation department, and it facilitates the protection and popularization of newly discovered archaeological monuments.

Other regional institutes also carry out archaeological research, namely the D. Gulia Abkhazian Institute of History, and the Tskhinvali Scientific Research Institute and the Batumi Scientific Research Institute. Special archaeological departments exist at these institutions.

Archaeological work carried out on Georgian territory is supervised by the Archaeological Commission which grants permission to conduct excavations. Without such permission archaeological excavations on Georgian territory are forbidden and are punishable by law.

The universally acknowledged successes of Georgian archaeology, one of the branches of modern Kartvelology, have come about thanks to the work of generations of Georgian archaeologists. Archaeological research in Georgia has confirmed the existence of sites of all stages of human life and development, ranging from the Palaeolithic to the Medieval period. Proof of this success is to be found in the several thousands of papers and monographs published by Georgian archaeologists over the years.

Bibliography:

- Apakidze, A., Gobejishvili, G., Kalandadze, A., Lomtadze, G. 1955: *mtskheta (arkeologiuri kvleva-dziebis shedegebi)* (*Mtskheta: Results of archaeological studies*). 1. Tbilisi.
- Archaeology of Georgia (*saqartvelos arkeologia*), 1, 1991. Tbilisi.
- Archaeology of Georgia (*saqartvelos arkeologia*), 2, 1992. Tbilisi.
- Bakradze, D. 1889: *Istoria sakartvelosi* (*The History of Georgia*), Tbilisi.
- Bibliography 1997: arkeologiuri kvlevis tsentris bibliographia 1977-1996 (Bibliography of the Centre for Archaeological Studies 1977-1996)* (D. Kacharava, ed.). Tbilisi.
- Braund, D. 1994: *Georgia in Antiquity 550 BC – AD 562*. Oxford.
- Colchis: Land of golden fleece, 2005: okromravali kolkheti*. Georgian National Museum Exhibition. Tbilisi.
- Gamkrelidze, G. 1992: Hydroarchaeology in the Georgian Republic, *The International Journal of Nautical Archaeology* 21: 101-129.
- Gamkrelidze, G. 1993: *kolxeti (kulturul-istoriuli narkvevi)* (*Colchis: Research on the culture and history of West Georgia*). Tbilisi.
- Gamkrelidze, G. 1993: *K arkeologii doliny Fasisa* (*On the Archaeology of the Phasis Vally*). Tbilisi.
- Gamkrelidze, G., Pirtskhalava, M. 2005: *dzveli sakartvelos samkhedro istoriis sakitkhebi (garemo, wtserilobiti tsqaroebi, politikuri situatsia, fortoohikatsia, sheiaragheba)* (*On the Military History of Ancient Georgia in the 5th century BC-2nd century AD [Environment, Sources, Political Situation, Fortification, Armament]*). Tbilisi.
- Iberia-Colchis 1* (2003), 2 (2005), 3 (2007), 4 (2008), 5 (2009): *iberia-kolkheti* (sakartvelos klasikuri da adremedievuri periodis arkeologiur-istoriuli kvlevani) (*Iberia-Colchis, Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and Early Medieval Period*), Tbilisi.
- Japaridze, O. 2003: *sakartvels istoriis sataveebtan* (*At the source of Georgian History*). Tbilisi.
- Japaridze O. 2006: *Kartveli eris etnogenezis sataveebtan* (*Georgia at its Prehistoric Origins*), Tbilisi.
- Journal of Georgian Archaeology*, 2004: Tbilisi.
- Kacharava, D. 1987: Georgian Archaeological Literature in 1976-1986, *Dialogues d'Histoire Ancienne* 13: 275-312.
- Kacharava, D. (ed.) 1997: *arkeologiuri kvlevis tsentris bibliographia 1977-1996* (*Bibliography of the Centre for Archaeological Studies 1977-1996*). Tbilisi.
- Khakhutaishvili, D. 1987: *Proizvodstvo zheleza v drevnei Kolkhide* (*The production of iron in ancient Colchis*). Tbilisi.
- Khakhutaishvili, D. 2009: *Iron Production in Ancient Colchis*. Oxford.
- Kiguradze, T. 1986: *Neolithische Siedlungen von Kvemo Kartli, Georgien*, Munich.
- Kuftin, B. 1941: *Arkheologicheskie raskopki v Trialeti* (*Archaeological Excavations in Trialeti*). Tbilisi.
- Le Pont-euxin vu par les Grecs, 1990: Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, (ed. Ot. Lordkipanidzé, P. Lévêque), vol. 100, Paris.
- Lomtadze, G. 1977: *sakartvelos mosaxleobis kultura da qopha I-XIII ss.* (*The Culture and Mode of Life of the Georgian Population in the 1st-13th centuries*). Tbilisi.
- Lordkipanidze, O. 1991: *Archäologie in Georgien von der Altsteinzeit bis zum Mittelalter*, Weinheim.
- Lordkipanidze, O. 2002: *dzveli kartuli civilizatsiis sataveebtan* (*At the Source of Ancient Georgian Civilization*). Tbilisi.
- Lordkipanidze, O, Leveque, P. (eds.) 1990: *Le Pont-Euxin vu par les Grecs. Symposium de Vani (Colchide) septembre-octobre 1987*. Paris.
- Picchelaury, K. 1997: *Waffen der Bronzezeit aus Ost-Georgien*, *Archäologie in Eurasien* 4, Göttingen.

ჭორატის ქვედა პალეოლითური ნამოსახლარი

ჭორატის სახელით ცნობილი მრავალფენოვანი არქეოლოგიური ძეგლი მდებარეობს ახალციხიდან სამხრეთ-დასავლეთით, 12 კმ დაშორებით, ქ. ვალესთან, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდ. ფოცხოვის მარჯვენა ნაპირის 70-80 მ. სიმაღლის ტერასაზე.

აქ ჩრდილოეთისაკენ 5-10% დახრილ ტერასაზე 2004-2006 წლებში არქეოლოგიურ სამუშაოებს აწარმოებდა ჭორატის არქეოლოგიური ექსპედიცია პროფ. მალხაზ ბარამიძის ხელმძღვანელობით.

ექსპედიციის შესწავლის ძირითად ობიექტს წარმოადგენდა ელინისტურ-რომაული ხანის სამაროვანი და ადრე შუა საუკუნეების ნამოსახლარი. ხსენებული ძეგლების შესწავლის პროცესში, 2004 წ. ექსპედიციის ერთ-ერთმა წევრმა პროფ. მანანა გაბუნიამ ზედაპირულად შეაგროვა ქვის ხანის მასალები (72 ერთეული), რომელიც მან ზოგადად აშელ-მუსტიური ხანით დაათარიღა [გაბუნია 2006: 17-27].

2005 წელს, ჭორატის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში მონაწილეობის დროს, გვიანი პერიოდის ძეგლების შესწავლის პარალელურად, ყურადღება გავამახვილეთ უშუალოდ გასათხრელ ფართობზე და მის შემოგარენში ქვის ხანის თვალსაზრისით არსებულ სიტუაციაზე. გათხრების შედეგად ძეგლზე გამოვლინდა მარტივი, მაგრამ საყურადღებო სტრატეგრაფიული სურათი, რომელიც შემდეგი სახით არის წარმოდგენილი: I (ზედა) ფენა წარმოადგენს ლეგა ფერის ჰუმუსურ ნიადაგს, რომლის სისქე 0,60-1,00 მეტრია. პირობითად იგი შეიძლება ორ თანაბარ ნაწილად გაიყოს, მისი ზედა 30-40 სმ სისქის მონაკვეთი შეიცავს აშლილი ფენებიდან მომდინარე მუსტიური ხანისა და ანტიკურ-შუა საუკუნეების საყოფაცხოვრებო არქეოლოგიურ მასალებს. შედარებით უფრო მნიშვნელოვანია I ფენის ქვედა მონაკვეთი, რომელშიც ელინისტურ — რომაული ხანის ორმოსამარხები და შუა საუკუნეების ნაგებობათა ნაშთებია დადასტურებული. კულტურული ფენის ამ ნაწილსაც მნიშვნელოვანი რაოდენობით ერევა გადაადგილებული, მუსტიური ხანის მასალები.

I ფენა უშუალოდ ადევს II (ქვედა) ფენას, რომელიც წარმოდგენილია ღია მოყვითალო ფერის, ქვიშნარისა და სხვადასხვა ზომის ქვარგვლების შემცველი კონგლომერატით.

გაზსადენის მიწებისათვის გაჭრილ თხრილებში გამოვლენილი სურათის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, II ფენის სისქე სულ ცოტა 4 მეტრია. მისი ზედა ნაწილი დაახლოებით 30-40 სმ-ს სისქეზე ოდნავ ღია შეფერილობისაა და შეცემენტებულია, რაც გამოწვეულია მასში მნიშვნელოვანი რაოდენობით თაბაშიროვანი ნიადაგის შერევით.

II ფენის ზედა ჰორიზონტში ადგილ-ადგილ ჩართულ-ჩაცემენტებული სახით აღმოჩნდა არქაული იერის მქონე ქვის იარაღ-ანატეკეები, რომელთა ზედაპირის ნახნაგები ინტენსიური გორების შედეგად თითქმის მთლიანად გადალესილია, სქელი პატინა ფარავს და ზედაპირის მნიშვნელოვან ნაწილზე თაბაშიროვანი ნალექები აქვს შემორჩენილი.

ამთავითვე უნდა ითქვას, რომ პირველი და მეორე ფენიდან მომდინარე მასალები, როგორც ტიპოლოგიური, ისე ტექნიკური ნიშნებით და დაცულობის თვალსაზრისით ამკარად განსხვავდება ერთმანეთისგან.

I ფენაში აღმოჩენილია ანდეზიტ-ბაზალტებისაგან ნაკეთები ქვის იარაღ-ანატეკეები (37 ც.).

მასალა გადაადგილებულია და ყველა ნიმუშის ზედაპირს ფარავს ღია ნაცრისფერი პატინა, რომელიც სრულიად ნილბავს ქანის თავდაპირველ ლეგა შეფერილობას. ამ შემთხვევაში ნაკეთობათა ზედაპირულ ნახნაგებს ინტენსიური გორების ნიშნები არ ეტყობათ.

I ფენიდან მომდინარე ქვის მასალების კოლექციაში რაოდენობით ჭარბობს სხვადასხვა ზომის ნუკლეუსები (10 ც.). მათ დასამზადებლად გამოყენებულია ანდეზიტ-ბაზალტების სამკუთხა ან ოვალური მოყვანილობის ქვარგვალები.

ნუკლეუსების ზედა-ფართო ნაწილი, დარტყმის სიბრტყის მიღების მიზნით გადამტვრეულია და ზურგისკენ დაქანებული ანატკეცებით არის დამუშავებული. ნუკლეუსების უმეტესობა ინტენსიური გამოყენების შედეგად ბრტყელია, რომლის ზედა სიბრტყეზე ლევალუური ტექნიკით შესრულებული მარაოსებურად გაშლილი, ან პარალელური მიმართულების ლამელისებურ ანატკეცთა ნეგატიური ნახნაგებია შემორჩენილი (ტაბ. I₁₋₃; ტაბ. II₁₋₂). ნუკლეუსების უმეტესობის ზურგს მთლიანად კაჭრის ქერქი ფარავს, ან ნაწილობრივ თავისუფალია ასეთი დეტალებისაგან. ნუკლეუსებს ემსგავსება აგრეთვე არგილიტისებური მონაცრისფრო შეფერილობის, ოთხკუთხა მოყვანილობის მასიური ქვის ნიმუში, რომელიც ორმხრივ არის ატკეცილი.

ასევე ბიფასური ტექნიკითაა დამუშავებული სამკუთხა მოყვანილობის ორი იარაღი, რომელიც თავდაპირველად შესაძლოა ნუკლეუსები ყოფილიყო. მათ ერთ-ერთ ფართო გვერდს კაჭრის ქერქი ფარავს, დანარჩენი ზედაპირი კი უსისტემოდ, ორმხრივ არის ატკეცილი.

სახოკი კომპლექსში ოთხი ერთეულითაა წარმოდგენილი. მათ შორის ერთი კვარცის მასიურ ნატეხზეა გაფორმებული, რომლის ყუა უფორმო და სქელია. მოპირდაპირე, თხელი, სწორხაზოვანი კიდე კი სხვადასხვა სიბრტყიდან დაკბილული, ჩანატეხებიანი რეტუშით არის გაფორმებული (ტაბ. III₁). ანდეზიტის დაკუთხულ, ფართო ანატკეცზეა გაფორმებული მეორე სახოკი, რომლის სწორი ოდნავ მომრგვალო გვერდი ფართო ფაცეტებიანი ანატკეცებით არის დამუშავებული (ტაბ. III₂).

სახოკად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული აგრეთვე ანდეზიტის მოგრძო, ოვალურ ანატკეცზე გაფორმებული იარაღი. სახოკის ქვედა სიბრტყეზე ორი განივი, ფართო ანატკეცის ნეგატივია შემორჩენილი. მისი ქვედა ნახევარი, მორკალულ ბოლოსთან ერთად, ორივე სიბრტყიდან არის გაფორმებული წყვეტილი რეტუშით. სახოკის დარტყმის სიბრტყე ზურგისაკენ დაქანებულ ანატკეცებით გულმოდგინედ არის შესწორებული (ტაბ. III₃).

ანალოგიური მოყვანილობისაა კიდევ ერთი სახოკი. მის ნამზადად გამოყენებულია მოგრძო, ფართო, ოვალური მოყვანილობის ორფერდა ანატკეცი, რომლის ერთ-ერთი სიგრძივი გვერდი ორივე სიბრტყიდან ჩანატეხებიანი რეტუშითაა გაფორმებული. სახოკის მორკალური ბოლო დამრეცი რეტუშით ქვედა სიბრტყიდანაა გაფორმებული (ტაბ. IV₁).

სახოკების თუ დანა-სახოკების კატეგორიაში შეიძლება გავაერთიანოთ ლევალუური, ორფერდა ანატკეცი, რომლის ქვედა მორკალური ბოლო ზურგის მხრიდანაა რეტუშირებული, როგორც ეს სახოკებსა და დანა-სახოკებს შეეფერება. იარაღის მეორე გვერდი ქვედა სიბრტყიდან არის სახოკისებურად გაფორმებული, დამაბლაგვებელი რეტუშით (ტაბ. IV₂).

წვეტანა კომპლექსში ერთად-ერთი ნიმუშით არის წარმოდგენილი და ისიც არატიპიურია. იარაღი გაფორმებულია ანდეზიტის განივ, სამკუთხა ანატკეცზე, რომლის ზედა სიბრტყე მთლიანად კაჭრის ქერქით არის დაფარული. გამონაკლისს წარმოადგენენ ანატკეცის შემხვედრი სიგრძივი გვერდები, რომლებიც ზედა სიბრტყიდან ჩანატეხებიანი რეტუშით არის გაფორმებული და მათი შეხვედრის წერტილში მახვილი წვერია წარმოქმნილი (ტაბ. II₃).

დანა-სახოკის დანიშნულებით უნდა ყოფილიყო გამოყენებული იარაღი, რომელიც ჩამოყალიბებულია ანდეზიტის მოგრძო, ფართო ორფერდა ანატკეცზე. იარაღის ერთი მორკალური გვერდი ციცაბო რეტუშითაა დაკბილულ-დაბლაგვებული. მისი მოპირისპირე სწორი კიდე კი ფხის მიმცემი რეტუშით არის გაფორმებული (ტაბ. V₁).

ზურგიანი დანები ჭორატის კომპლექსში ოთხი ერთეულითაა წარმოდგენილი, რომლებიც მოგრძო ლევალუურ ანატკეცებზე არის გაფორმებული. ყველა მათგანს გააჩნია თითის საყ-

რდენი მასიური ყუა და საჭრელი დანიშნულების მოპირდაპირე გვერდი, რეტუშირებისა და ხმარების შედეგად წარმოქმნილი ჩანატეხებით (ტაბ. IV₃; ტაბ. V₃).

ლევალუური ანატკეცები, 2 ც. ორივე ნიმუში სამფერდა, მოგრძო, სწორკუთხა ანატკეცია, რომელთა სწორხაზოვან კიდეებს ხმარების შედეგად წარმოქმნილი რეტუშირებული ჩანატეხები დაუყვება. ორივე ანატკეცის დარტყმის სიბრტყე საგანგებოდ არის შესწორებული (ტაბ. III₄; ტაბ. IV₄).

„კლექტონური“ იერის მქონე ანატკეცები კოლექციაში ხუთი ერთეულითაა წარმოდგენილი.. ყველა მათგანი დაბალი, ფართო და მასიურია, აქვთ ზურგისკენ დახრილი დარტყმის მოედანი, რელიეფური ატკეცის ბურცობი და ხმარების შედეგად წარმოქმნილი ჩანატეხები ამა თუ იმ ფხიანი კიდის გასწვრივ (ტაბ. V₂).

ჭორატის აღწერილი ბაზალტ-ანდეზიტისგან ნაკეთებ იარაღ-ანატკეცთა კომპლექსი ზედაპირის პატინირების ხარისხით და ლევალუური ტექნიკურ ნიშნებით ახლო მსგავსებას ამჟღავნებს კუმურდოს (ჯავახეთი) მუსტიურ მასალასთან [გრიგოლია 1966], მაგრამ ტიპოლოგიურად და ტექნოლოგიურად მასზე უფრო არქაული ჩანს, აშელურ ტრადიციებს ატარებს (ბიფასური ტექნიკის გადმონაშთები, მარაოსებრი ნუკლეუსები) და ადრე მუსტიეს ხანით უნდა დათარიღდეს. ვფიქრობთ, ასევე უნდა დათარიღდეს პროფ. მ. გაბუნიას მიერ მოპოვებული მასალაც [გაბუნია მ. 2006: 17-27].

კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი მასალა მოგვცა ჭორატის მეორე (ქვედა) ფენამ, რომელიც სხვადასხვა ზომის ქვარგვალეებისა, ყვითელი შეფერილობის ქვიშისა და თაბაშიროვანი ნიადაგის შერევის შედეგად წარმოქმნილ კონგლომერატს წარმოადგენს.

მხარის მეოთხეული გეოლოგიით დაინტერესებულ მკვლევართა მონაცემების მიხედვით მდ. ფოცხოვის ხეობაში გამოვლენილი 12 ტერასული საფეხურიდან [მაისურაძე 1969: 233], ჭორატი რიგით მეხუთე ტერასულ საფეხურს უნდა შეესატყვისებოდეს, რომელიც 70-80 მ შეფარდებით სიმაღლეზეა გავრცელებული.

როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, ახალციხის ქვაბულის მეოთხეულ ნაღებებში ჯერ-ჯერობით არავის უპოვნია სახელმძღვანელო ნამარხი ფორმები, რომლებიც საშუალებას მისცემდა მკვლევარებს დაედგინათ ტერასებისა და ახალგაზრდა ლავური განფენების მდებარეობა მეოთხეული ნაღებების სტრატиграფიულ სვეტში [მაისურაძე 1969: 313]. აქედან გამომდინარე, ჭორატის ქვედა ფენის აღმოჩენებმა შესაძლოა მნიშვნელოვანი კორექტივი შეიტანოს V ტერასის დათარიღების საქმეში. ამ შემთხვევაში განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ჭორატის II ფენის მასალები უშუალოდ ჩართული იყო კონგლომერატებში, რაც იმის დასტურია, რომ V ტერასის ფორმირება ხდებოდა ამ მასალების უშუალო მონაწილეობით და ამდენად ტერასებიც მისი ასაკის თანადროული უნდა იყოს.

ჭორატის №№ 16-31 კვადრატების მონაკვეთში, I ანუ ჰუმუსური ფერის მოხსნის შემდეგ, როდესაც გაშიშვლდა II ფენის ე. წ. „გრუნტის“ ზედაპირი, მის თაბაშიროვან ზედა ჰორიზონტში, ადგილ-ადგილ ჩაკირული აღმოჩნდა ანდეზიტ-დიორიტული მასალის ქვის იარაღ-ანატკეცები (10 ც.). სიმცირის მიუხედავად მოპოვებული მასალა ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიური, ქრონოლოგიური და პალეოგეოგრაფიული თვალსაზრისით არის საინტერესო.

უნდა ითქვას, რომ კომპლექსში შემავალი ყველა ნიმუშის ზედაპირული ნახნაგები ინტენსიურადაა გადალესილი, რაც ტიპიურია წყლის მიერ ნაგორები ალუვიური მასალებისათვის. ამ მასალის ზედაპირზე წარმოქმნილი პატინის სქელი ფენა სრულიად ნილბავს ქვის მასალის ბუნებრივ, მუქ შეფერილობას.

მეორე ფენის მონაპოვრებს შორის განსაკუთრებით საინტერესოა ბიფასური ტექნიკით გაფორმებული გულის ფორმის ხელცული (ტაბ. V₄).

ხელცულის დასამზადებლად გამოყენებულია ბაზალტისა თუ დიორიტის(?) კაჭარი, თუ უხეში ანამტვრევი. იარაღის ერთი გვერდი, ზედა სიბრტყიდან, მთელ სიგრძეზე, მორკალული ფუძით

და მისი მომიჯნავე მეორე სიგრძივი გვერდის ჩათვლით, კიდეებზე მიყენებული დარტყმებით ჩამოცილებული განივი მასიური ანატკეცებით არის გაფორმებული.

ხელცულის ქვედა სიბრტყე მაღალი, ტეხილი, ქედით, ორად არის გაყოფილი. მისი მარცხენა ნახევარი დაუმუშავებელია, გლუვია და დამრეცია, ხოლო მარჯვენა ზედა ნაწილი განივი ანატკეცებით არის გაფორმებული, როგორც ეს ბიფასებისათვის არის ტიპიური. ხელცულის სიგრძივი გვერდების მაგისტრალური ხაზი ტეხილია, რაც ქვის დამუშავების არქაული ტექნიკური ტრადიციებისთვის არის დამახასიათებელი.

იარაღის ქვედა სიბრტყის დიდ ნაწილს თაბაშიროვანი წარმონაქმნის სქელი ფენა ფარავს, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ იგი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ამ ნაწილით ჩაკირული იყო თაბაშიროვან კონგლომერატში, რამაც ხელცულის ქვედა სიბრტყე დაიცვა ინტენსიური გადალესვისა და ინტენსიური პატინირებისაგან.

ზედაპირის მდგომარეობის ანალოგიური მახასიათებელი ნიშნები ტიპიურია კოლექციაში შემავალი სამი, კონუსისებური მოყვანილობის ნუკლეუსისათვის, რომლებიც ფაქტიურად წარმოადგენდნენ ანდეზიტის ქვარგვალეებს, ზურგისაკენ დახრილი, სუსტად ატკეცილი დარტმის სიბრტყით და ზედაპირზე შემორჩენილი სხვადასხვა მიმართულების ანატკეცების დაბალი ნახნაგებით, რომლებიც თითქმის მთლიანად გადალესილია (ტაბ. VI₁₋₂). ნუკლეუსების ზურგის მხარეს როგორც წესი თაბაშიროვანი ხსნარის სქელი ფენა ფარავს.

ჩოპერი, II ფენის მონაპოვართა შორის ერთ-ერთი თვალსაჩინო იარაღია. იგი დამზადებულია ანდეზიტის ოვალური ფორმის, შუაზე გახეთქილი ქვარგვალისაგან, რომლის ქვედა სიბრტყე ჰორიზონტალურია, ხოლო ზედა ამობურცულია (ტაბ. VII₁). ჩოპერის ძირითად სამუშაო ნაწილს მისი ქვედა, ფართო სწორხაზოვანი გვერდი წარმოადგენს, რომელიც ზურგის მხრიდან ფართო ანატკეცებითაა დამუშავებული და ხმარების შედეგად დაჩეჩქვილია. იარაღის ზედა სიბრტყის ნახნაგები ძლიერ გადალესილია და სქელი, გაუმჭირვალე, ნაცრისფერი პატინითაა დაფარული. თაბაშიროვანი დანალექი ჩოპერის ქვედა სიბრტყეზეა შემორჩენილი. ასევე ჩოპერისა თუ ჩოპინგის მსგავსი საჩეხი დანიშნულების იარაღი უნდა იყოს ანდეზიტის, ოვალური მოყვანილობის, მასიური ქვარგვალი. მისი ზედა მხარე ორფერდაა, რომლის შუა, ამოზიდული, ტეხილი ცენტრალური ქედი ძლიერაა გადალესილი. მას თავსა და ბოლოში სამ-სამი ფართო სიგრძივი მიმართულების ანატკეცი აქვს ჩამოცილებული. იარაღის მეორე მხარე ფაქტიურად ჰორიზონტალურია, რომელზეც სუსტად შეიმჩნევა, ორი, ფართო, განივი ანატკეცის ჩამოცილების კვალი (ტაბ. VII₂). საჩეხის ვიწრო ბოლოში სამი ანატკეცის ნეგატივი ქვედა სიბრტყიდანაც შეინიშნება, როგორც ეს ტიპიურია ჩოპერისა თუ ჩოპინგის სახელით ცნობილ საჩეხი დანიშნულების იარაღებისათვის. იარაღის მთელ ზედაპირს სქელი გაუმჭირვალე, ნაცრისფერი პატინა ფარავს. იგი აღმოჩნდა ჭორატის №32° კვადრატში, სადაც მუცლის მხრიდან იყო ჩაკირული II ფენის თაბაშიროვან კონგლომერატში.

სახოკი იარაღები ჭორატში ოთხი ერთეულითაა წარმოდგენილი. ყველა ნიმუში გაფორმებულია ანდეზიტის უხეშ ანატკეცზე, ცალმხრივი დამუშავების წესით.

გამონაკლისს წარმოადგენს სამფერდა, ოვალური მოყვანილობის იარაღი. მისი ორივე სიგრძივი გვერდი და ქვედა განივი ბოლო უხეში ციცაბო რეტუშით, ზედა სიბრტყიდანაა გაფორმებული. მისი ქვედა ბოლო ბრტყელი ანატკეცებით, მუცლის მხრიდანაც არის შესწორებული (ტაბ. VI₃), რაც ბიფასური ტექნიკის დამახასიათებელ ელემენტს მოგვაგონებს.

ანალოგიური ტექნიკური ნიშნებით ხასიათდება კიდევ ერთი სახოკი, რომელიც ანდეზიტის ფართო, მასიურ ანატკეცზეა გაფორმებული. იარაღი ირგვლივ არის რეტუშირებული, ორივე სიბრტყიდან. განსაკუთრებით ეს ითქმის სახოკის ამოღარულ გვერდებზე, რომელიც ორივე სიბრტყიდან, ციცაბო რეტუშით არის გაფორმებული (ტაბ. VII₃). ამ ნიშნით იარაღი გვერდამოღარული სახოკის ტიპიური ნიმუშია.

სახოკებს ისევე როგორც კომპლექსში შემავალი იარაღ-ანატკეცების ყველა ნიმუშს ზედაპირული ნახნაგები და კიდეები მკვეთრად აქვს გადალესილ-დაჩეჩქვილი, რაც ტიპიურია წყლის

მიერ ნაგორები მასალისათვის. სახოკებისათვის ასევე ტიპიურია ზედაპირის პატინირება და ერთ-ერთ სიბრტყეზე შემორჩენილი თაბაშიროვანი დანალექი.

ჭორატის II ფენის მასალები ზედაპირულად თითქმის არ გვხვდება. ყველა ნიმუშებისათვის ნიშანდობლივია თავისებური, არქაული ტექნიკური გაფორმება, ზედაპირის ინტენსიური პატინირება, ნახნაგების გადალესვა და ზედაპირზე შემორჩენილი თაბაშიროვანი დანალექები, ყველა ის არქაული ნიშანი, რაც ასე ტიპურია ჭორატის აშელური ხანის ნამოსახლარისათვის.

ჭორატის II ფენის მასალები საერთო იერით გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს სამცხე-ჯავახეთისა და აჭარის აშელური ხანის ისეთ ძეგლებთან, როგორიც არის ახალქალაქი I და II [გრიგოლია 1966], მურჯი, ახალქალაქი III და ახალქალაქი IV [გაბუნია 1994], ჩრდილო-დასავლეთ ანატოლიის — ყარსის სადგომები თურქეთში, სომხეთის ზეგანის აშელური ძეგლები და მაღალმთიან აჭარაში, ადგილ ბულულას (ხულოს რაიონი) მონაპოვრები [გრიგოლია 2002; გრიგოლია 2007].

ზოგადი მსგავსების მიუხედავად ჭორატის II ფენის მასალები, როგორც ზედაპირის დაცულობით, ისე ტიპოლოგიური და ტექნოლოგიური ნიშნებით, ამკარად არქაული იერისაა და წინასწარულად ადრე აშელური ხანით უნდა დათარიღდეს.

ჭორატი II-ის პალეოლითური ნამოსახლარის აღმოჩენა საყურადღებოა მხარის პალეოგეოგრაფიული სურათის დასაზუსტებლად, კერძოდ, მდ. ფოცხოვის ხეობის ტერასების დათარიღებისათვის. როგორც უკვე ითქვა, ჭორატის ნამოსახლარი მდებარეობს ახალციხის ქვაბულის 70-80 მეტ. შეფარდებით სიმაღლის V-ე ტერასულ საფეხურზე, რომელსაც მეოთხეული გეოლოგიის სპეციალიტები: დ. ჯილაური, ჯ. წერეთელი, გ. მაისურაძე და სხვ. ზედა მეოთხეულით ათარიღებენ [მაისურაძე 1969: 205].

ჩვენი აზრით, ჭორატის ქვის ხანის ძეგლების აღმოჩენის შემდეგ ტერასების სავარაუდო თარიღები მომავალში, კრიტიკულად უნდა გადაისინჯოს, მათი დაძველების ნიშნით.

ლიტერატურა

- გაბუნია მ.** 1994: სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის ძველიქვის ხანა. დისერტაცია ისტ. მეცნ. დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.
- გაბუნია მ.** 2006: ჭორატის ქვედაპალეოლითური ღია ადგილსაპოვნელი. — ძიებანი, № 17-18, 17-27.
- გრიგოლია გ.** 1966: ჯავახეთის ქვედა პალეოლითური ძეგლები. — მსკა, IV.
- გრიგოლია გ.** 2002: პირველყოფილი ადამიანის უძველესი ნაკვალევი აჭარაში. — ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II. თბილისი.
- გრიგოლია გ.** 2007: ქვედა პალეოლითური ძეგლი აჭარის მაღალ მთიანეთში. — სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I. თბილისი.
- მაისურაძე გ.** 1969: ახალციხის ქვაბულის მეოთხეული ნალექები და რელიეფის განვითარების ისტორია (მტკვრის ზემოაუზი საქართველოს ფარგლებში) სადისერტაციო ნაშრომი გეოგრაფიულ მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად (ხელნაწერი), თბილისი.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I-VII — ქვის მასალები ჭორატის ნამოსახლარიდან.

THE CHORATI LOWER PALEOLITHIC SETTLEMENT

The multi-level site of Chorati is located 12 km south-west of Akhaltsikhe, in the northern part of the town of Vale, on a terrace 70-80-m high on the right bank of the river Potskhovi.

In 2004-2006 investigations were carried out under the supervision of Prof. Malkhaz Baramidze on a sloping terrace inclined to the north.

The main objective of the investigation was a Hellenistic-Roman cemetery and an early Medieval settlement, but in the course of this work, Prof. Manana Gabunia who was a member of the expedition, collected 72 Stone Age objects which she dated for the most part to the Acheulian-Mousterian period (Gabunia 2006, 17-27).

During the Chorati archaeological expedition of 2005, in addition to work on sites of later periods, attention was also focused on the Stone Age. A simple but remarkable picture emerged: the upper Level I consists of grey humus 0.6-1 m thick. Theoretically, it can be divided into two equal parts: the upper 30-40 cm thick disturbed layer containing domestic material of the Mousterian, Classical and Medieval periods; the lower, comparatively more important, layer containing Hellenistic-Roman period pit graves and remains of Medieval constructions that were revealed *in situ*. A considerable amount of Mousterian material was mixed in the earth here.

Level I lies immediately above Level II which was a conglomerate consisting of light sandy soil and lithic cores of various sizes. Judging by the material recovered in the trenches dug for the pipeline, Level II is at least 4 m deep. Its upper part, to a depth of about 30-40 cm, is light in colour and is harder, probably as the result of an admixture of a modest amount of gypsum in the soil. The upper horizon of Level II yielded stone tools and flakes of an archaic appearance embedded here and there. Their facets are almost completely worn as a result of intensive rolling, they are covered with a thick patina, and deposits of gypsum are visible over most of their surface. It is important to note that the finds from Levels I and II clearly differ from each other typologically and technically, as well as by their degree of preservation.

Tools and flakes of andesite and basalt were found in Level I (37 items). The material had been displaced and the surface of each object has a light grey patina that thoroughly obscures the original dark grey colour of the rock. In this case the facets do not bear signs of intensive rolling. Triangular or oval andesite and basalt lithic cores of various sizes predominate (10 items) in Level I. The broad upper parts of the nuclei had been struck in order to obtain a striking platform, and are treated with flakes sloping to the back. Most of the nuclei are flat through intensive use. Negative facets of fan-like or parallel lamellar flakes executed in Levallois technique on the upper platforms of the nuclei have survived (pl. I, 1-3; pl. II 1-2). The dorsal sides of most retain the surface of the original pebbles, or else are free of any of such details. An argillite-like grey square stone object which is flaked on two sides also belongs to the class of nuclei.

Two tools of triangular shape which might have once been nuclei are also treated in the bifacial technique. One of their broad sides retains the surface of the original pebble, while the rest of the surface is irregularly flaked on two sides.

There are four examples of scrapers in the complex. One of them is formed from a solid piece of quartzite, whose end is thick and formless. The opposite thin linear edge is formed by means of coggled, chipped

retouch from different platforms (pl. III, 1). The second scraper is fashioned on a broad angular andesite flake whose straight, slightly rounded, side is treated with broad faceted flakes (pl. III, 2).

A tool formed on an elongated oval flake of andesite must also have been used as a scraper. On the lower platform the negative scarring of two lateral broad flakes has survived. Its lower half including the arched distal end is formed by means of broken retouching from both platforms. The striking platform of the scraper is carefully corrected with flakes sloped to the back (pl. III, 3).

There is one more scraper of similar shape. It is made from an elongated, broad, oval flake with two sloping sides whose one longitudinal side is formed by means of chipped retouching from both platforms. The arched bottom of the scraper is fashioned from the lower platform with sloping retouch (pl. IV, 1).

A Levallois flake with two sloping surfaces can be included in the category of scrapers or knife-scrapers. Its lower arched bottom is retouched on the dorsal side as is usual on both scrapers and knife-scrapers. The other side of the tool is modelled scraper-wise from the lower platform with blunting retouch (pl. IV, 2).

The assemblage contains a single example of an atypical pointed tool. It is fashioned on a lateral, triangular andesite flake whose upper platform is completely covered with the coating of the original pebble. The longitudinal sides of the flake are an exception, and are fashioned from the upper platform with a chipped retouch and they meet at the tip in a sharp point (pl. II, 3).

A tool formed on an elongated andesite flake with two broad sides was probably used as a knife-scraper. One arched side of the tool is coggled and blunted with steep retouch while its opposite straight edge is formed with sharpening retouch (pl. V, 1).

The Chorati complex produced four knives with backs formed on elongated Levallois flakes. All have a solid butt on which a finger might rest and an opposing edge for cutting. The edge is chipped as the result of retouching and use (pl. IV, 1; pl. V, 3). Both examples of Levallois flakes are elongated three sided rectangular flakes whose straight edges have retouched chips formed as through use. The striking platforms of both flakes have been specially corrected (pl. III, 4; pl. IV, 4).

There are five examples of "Clactonian" flakes in the assemblage. All are low, wide and solid. Their striking platform slopes towards the back, and they have a projection of relief flaking and chips along the sharp edge produced through use (pl. V, 3).

Taking into account the degree of patination and the presence of Levallois technical features, this complex of basalt and andesite tools and flakes is close to the Mousterian material of Kumurdo (Javakheti) (Grigolia 1966), but seems more archaic in terms of typology and technology, and displays such signs of Acheulian traditions as bifacial technique and fan-like nuclei. It should therefore be dated to the early Mousterian period and the material found by Prof. Gabunia should presumably be dated to the same period (Gabunia 2006: 17-27). More important material was revealed in the second (lower) level at Chorati, a conglomerate consisting of lithic cores of various sizes, yellow sand and gypsum-bearing soil. Judging by the local Quaternary data, Chorati must correspond to the fifth of the 12 terraces recovered in the Potskhovi valley (Maisuradze 1969, 233), at a height of 70-80 m relative to the Akhaltsikhe depression.

It has been noted that there have not so far been found any examples of fossil forms in the Quaternary sediments of the Akhaltsikhe basin that would enable us to estimate the location of terraces and the extent of the young lava in the stratigraphic column of Quaternary sediments (Maisuradze 1969, 313). The discoveries in the lower level at Chorati might therefore serve as significant correctives to the dating of Terrace V at Potskhovi. In which case, it is remarkable that the material of level II was incorporated in the conglomerates, and this in turn indicates that the formation of Terrace V took place incorporating this material and that the terraces must consequently be contemporary.

In the area of grids Nos 16-31 at Chorati, the first or the humus layer was removed and when the earth surface of the second layer was uncovered, ten stone tools and flakes of andesite-diorite came to light em-

bedded in the upper gypsum-bearing horizon. Although only a small amount of material was recovered, it is very interesting from the typological, chronological and palaeogeographical perspectives.

It must be mentioned that the exterior facets of every piece in this complex are badly worn, typical of water driven alluvial material. A thick patina completely obscures the natural dark colour of the stone. A heart-shaped hand-axe fashioned by means of the bifacial technique is especially note-worthy among the finds of Level II (pl. V, 4). A basalt or perhaps diorite pebble or rough chip was used for making the hand-axe. The whole length of one side of the tool, including its rounded bottom and the adjoining long side was formed by having lateral solid flakes knapped off by striking the edges. The lower platform of the hand-axe is divided into two parts by a high, broken crest. Its left half is untreated, smooth and sloping, while the upper right part is formed with lateral flakes, typical of bifacial tools. The main line of the longitudinal sides of the hand-axe is broken, a feature that is diagnostic of archaic technical traditions of stone treatment. Most of the lower platform of the tool is covered with a thick coating of gypsum indicative of its having been embedded for a long time in a gypseous conglomerate, which somehow protected the lower platform of the hand-axe from intensive wear or patination.

Similar surface states occur on three conical nuclei, which are actually andesite cores with a slightly flaked striking platform sloping to the back, and low facets of flakes in different directions which are almost worn off preserved on the surface, (pl. VI₁₋₂). The dorsal sides of the nuclei are, as a rule, covered with a thick coating.

One of the most remarkable tools among the finds of Level II was a chopper. It was made from an oval andesite lithic core split in the middle, whose lower platform is horizontal and the upper convex (pl. VII₁). The lower wide rectilinear side was the main operating part of the tool. It is treated with wide flakes on the dorsal side and is crushed through use. The facets of the upper platform are badly worn and are covered with a thick opaque grey patina. A gypsum deposit is preserved on the lower platform. Another oval solid andesite core must have had the same chopping function. Its upper side has two sloping sides whose central raised uneven crest is badly worn. At top and bottom three wide longitudinal flakes are chipped off. The other side of the tool is, in fact, horizontal and has slight traces of chipping on two wide lateral flakes (pl. VII₂). At the narrow end of the chopper the negative scars of three flakes can also be discerned on the lower platform, diagnostic of tools made for chopping. The surface of the tool is completely covered with thick opaque grey patina. It was uncovered in grid No. 32a at Chorati, where it was embedded in the gypsum-rich conglomerate of Level II.

There were four scrapers in the Chorati assemblage; all are formed on a rough chip of andesite by single side treatment. An exception is an oval tool with three sloping sides. Both longitudinal sides and its lower end are formed from the upper platform with rough steep retouching. The lower end is also corrected from the ventral side with flat flakes (pl. VI₃), which resembles a common element for bifacial technique.

Another scraper formed on a solid wide andesite flake displays similar technical features. The tool is re-touched all round from both platforms. This is particularly true of the grooved sides of the scraper which are formed with steep retouch from both platforms (pl. VII₃). The presence of this feature means that this tool is a typical example of a grooved-sided scraper. The facets and edges of the scrapers, as well as of all the tools and flakes in the complex are badly worn and abraded, typical of material that has been in a river. Patination of the surface and a gypsum-rich deposit on one of the platforms is also typical of scrapers.

Material from Level II is hardly ever found on the surface. The distinctive archaic technical modeling, the intensive patination of the surface, worn facets and gypsum-rich sediments preserved on surfaces, all the archaic features diagnostic of the Chorati Acheulian period settlement, are occasionally found. The material from Level II at Chorati has something in common with Acheulian period sites in Samtskhe-Javakheti and Adjara; sites such as Akhalkalaki I and II (Grigolia 1966), Murji, Akhalkalaki III and Akhalkalaki IV (Gabunia 1994), dwellings in Kars, Turkey, north-west Anatolia, Acheulian sites on the Armenian plateau and finds from Bulula

(Khulo district) in the mountains of Adjara (Grigolia 2002; Grigolia 2007). As well as general similarities, the assemblage of Level II at Chorati can be deemed to be archaic by the preservation of the surface as well as typological and technological features. It should preliminarily be dated to the Early Acheulian period.

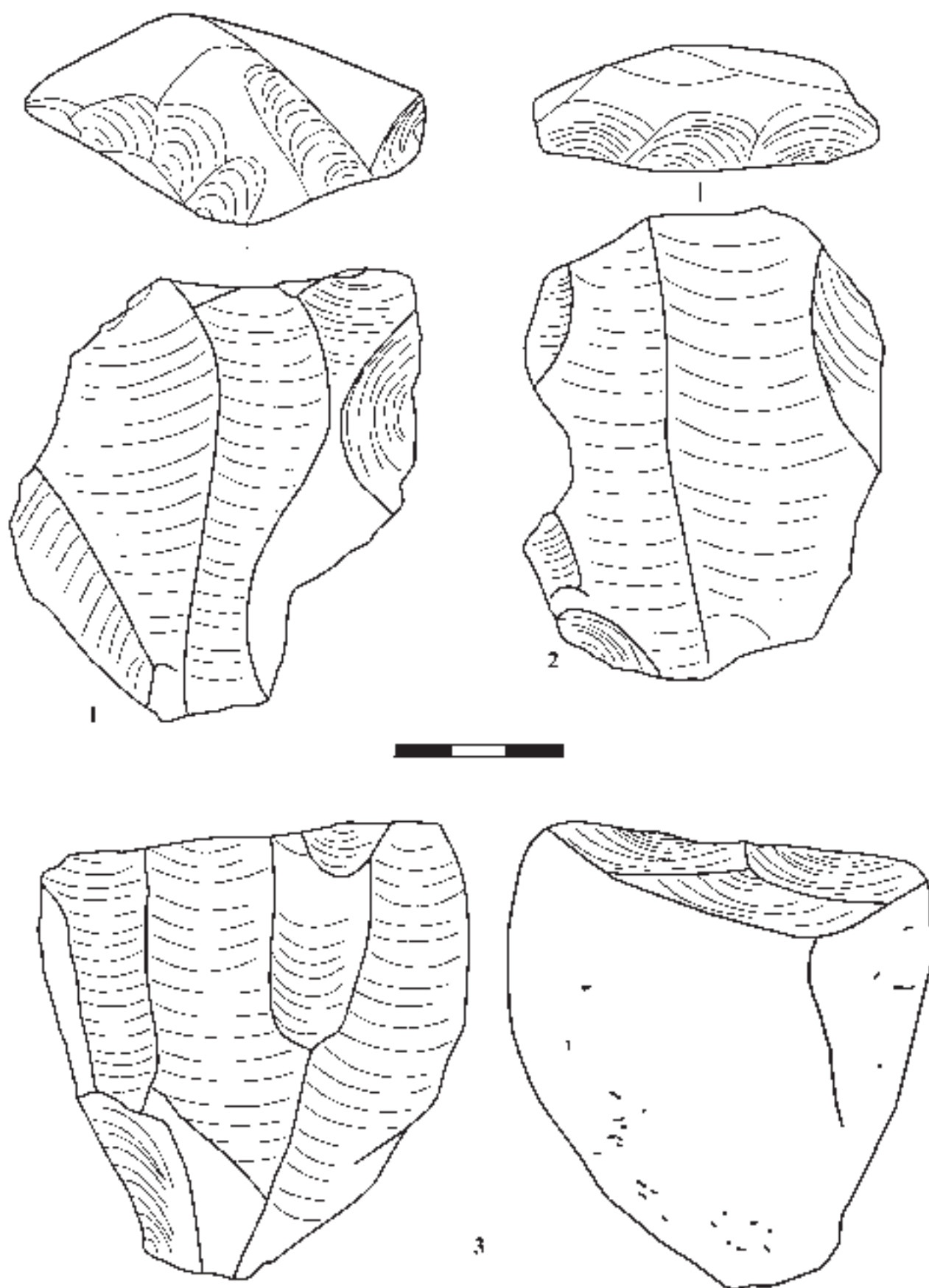
The discovery of the Chorati II Paleolithic settlement is important because it helps to define more precisely the palaeo-geographic situation in the area, in particular the dating of the terraces of the Potskhovi valley. As mentioned above, the Chorati settlement is situated on Terrace V at 70-80 m above the Akhaltsikhe depression, dated by specialists of Quaternary geology, such as D. Jighauri, J. Tsereteli, or G. Maisuradze, to the Upper Quaternary (Maisuradze 1969: 205). In our view, the discovery of Stone Age sites at Chorati should lead to a reconsideration of presumed dates of the terraces.

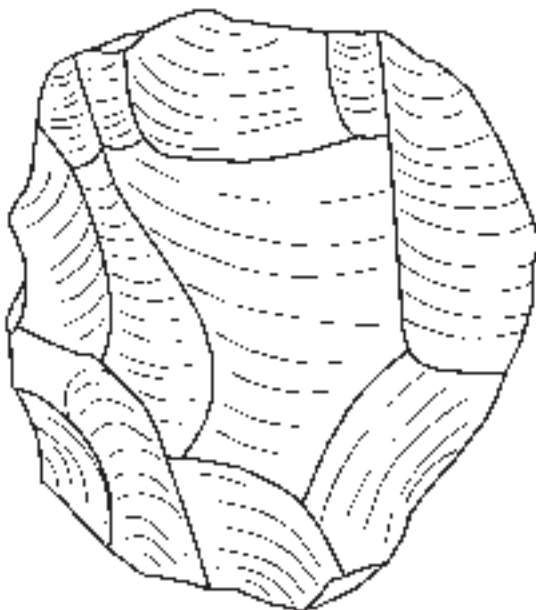
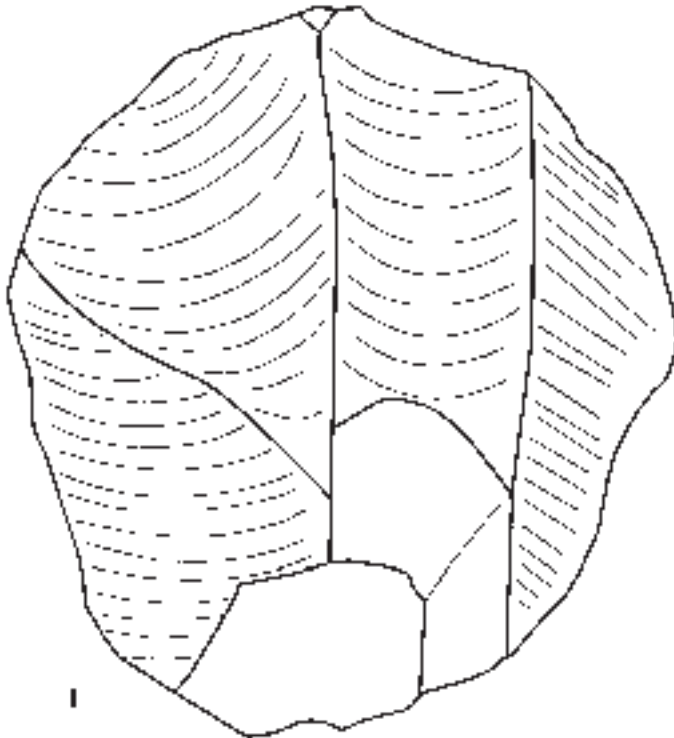
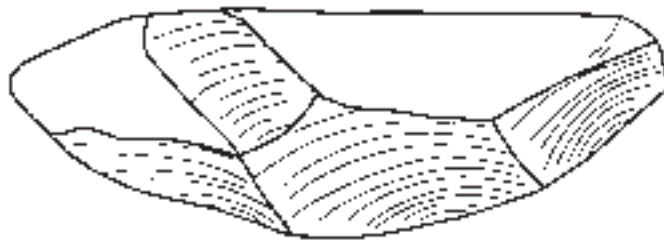
Bibliography:

- Gabunia M. 1994:** *samkhret sakartvelos vulkanuri mtianetis dzveliqvis khana (The Lower Paleolithic Period of the South Georgian Volcanic Highlands)*. Doctoral thesis, Tbilisi.
- Gabunia M. 2006:** tchoratis qvedapaleolituri ghia adgilsapovneli (The Chorati Lower Paleolithic open dwelling). *Dziebani. Researches in Georgian Archaeology* 17-18, 17-27.
- Grigolia G. 1966:** javakhetis kveda paleolituri dzegebi (Lower Paleolithic Monuments of Javakheti. *Materials for Georgian and Caucasian Archaeology* 4, Tbilisi.
- Grigolia G. 2002:** pirvelqophili adamianis udzvelesi nakvalevi archarashi (Ancient traces of primitive man in Adjara). *Proceedings of the Batumi Archaeological Museum* 2, Tbilisi.
- Grigolia G. 2007:** kveda paleolituri dzeqli atcharis maghal mtianetshi (A Lower Paleolithic site in the highlands of Adjara). *Studies on South-West Georgian History, Adjara* 1. Tbilisi.
- Maisuradze G. 1969:** *akhaltsikhis kvabulis meotkheuli nalekebi da reliephis ganvitarebis istoria (mtkvrის zemo აუზი საქართველოს ფარგლებში) (Quaternary Sediments of the Akhaltsikhe Depression and the History of Relief Development [The upper basin of the Mtkvari within Georgia])*. Doctoral thesis, Tbilisi.

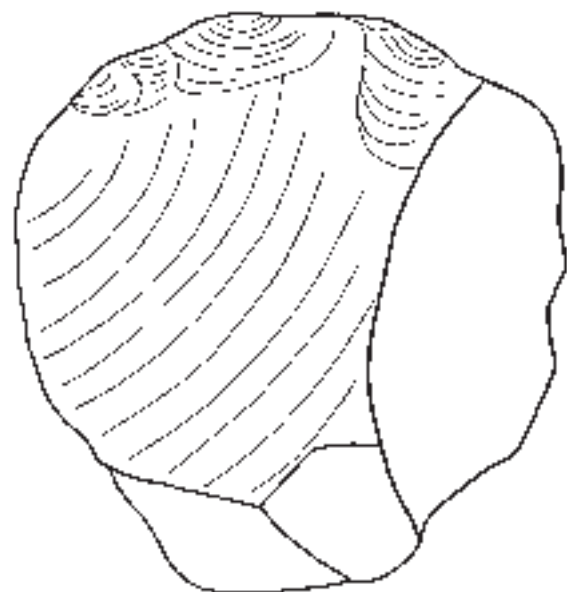
Illustrations:

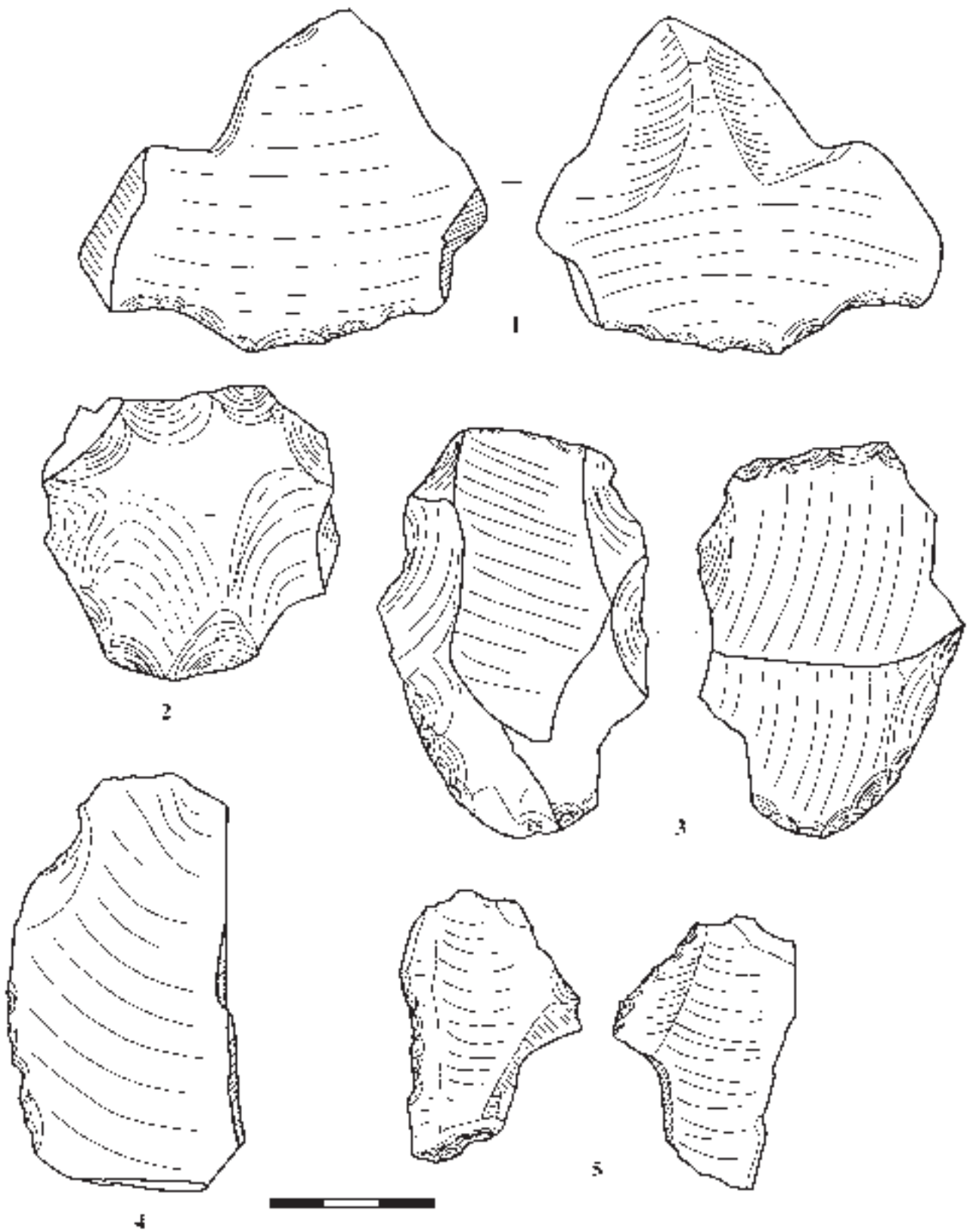
Pls I – VII – Stone industry from the Chorati settlement.

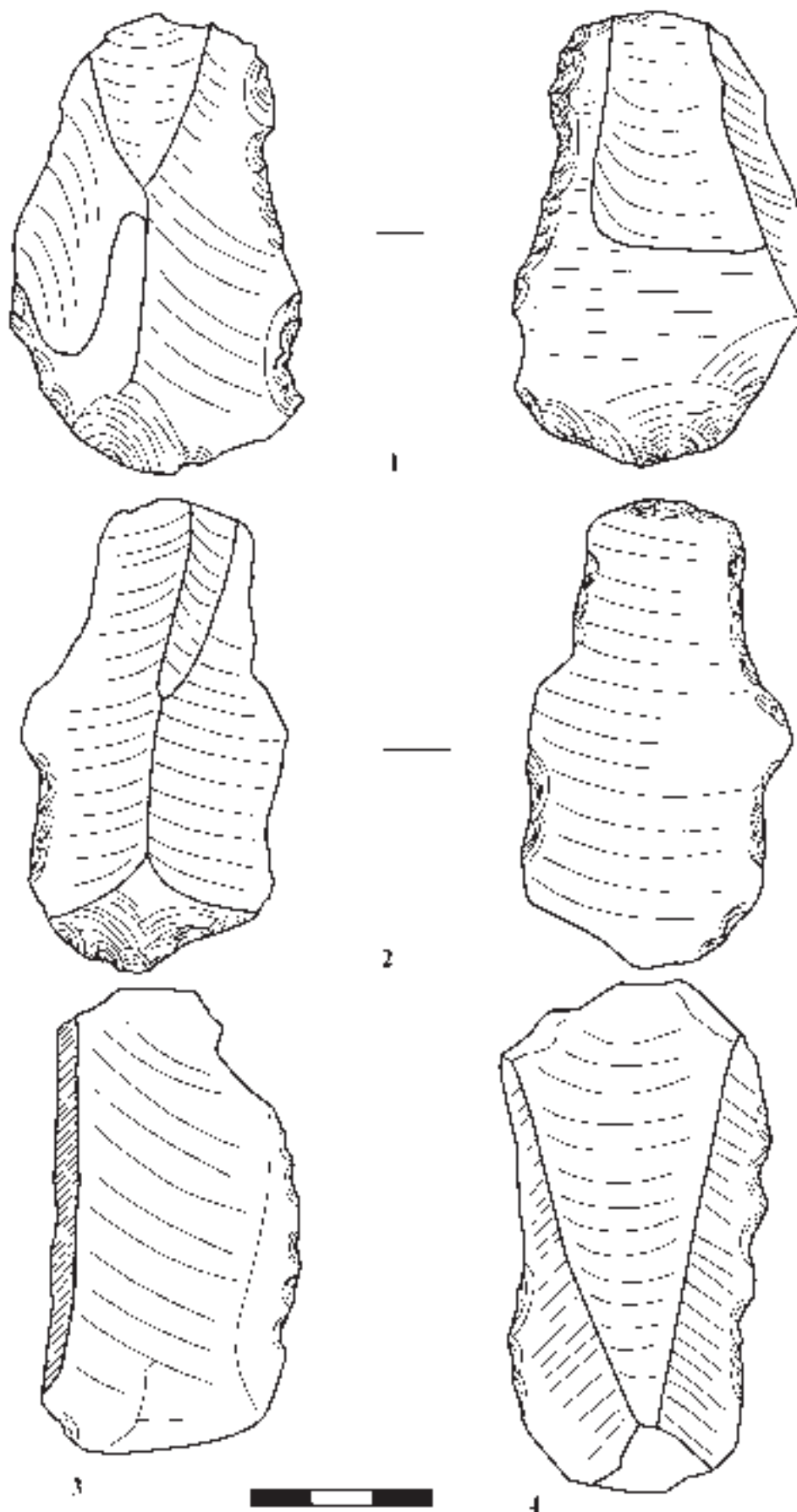

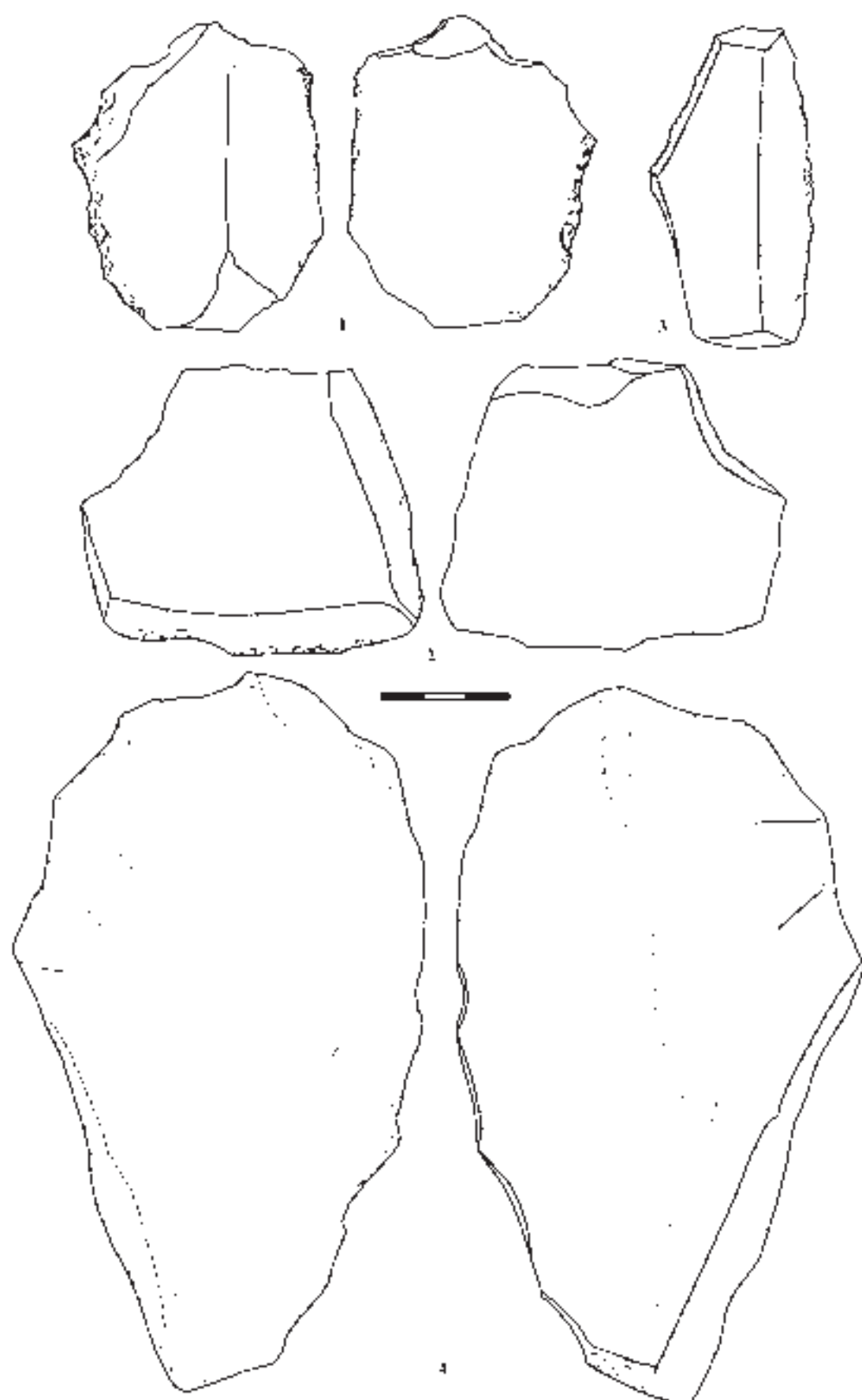

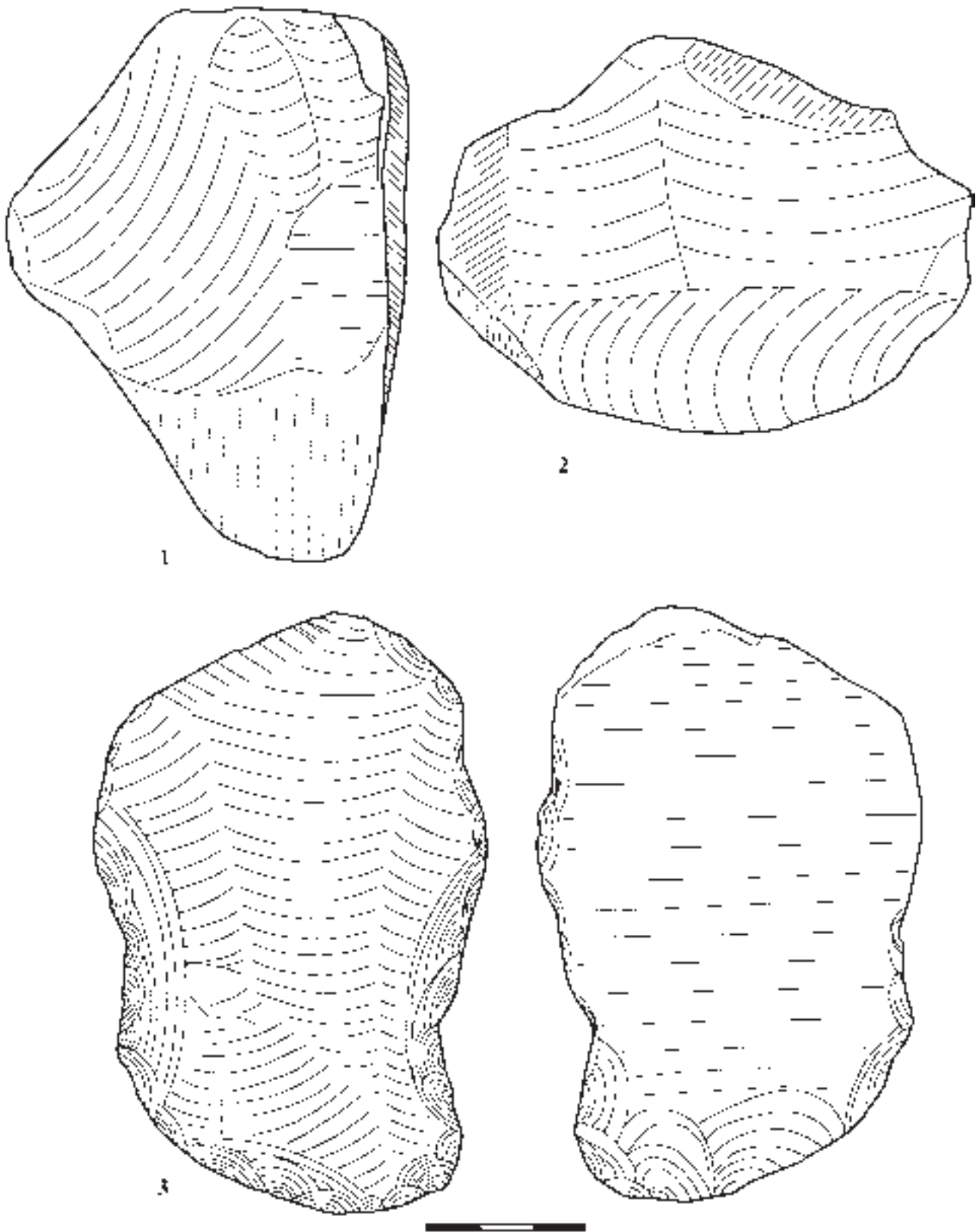
2

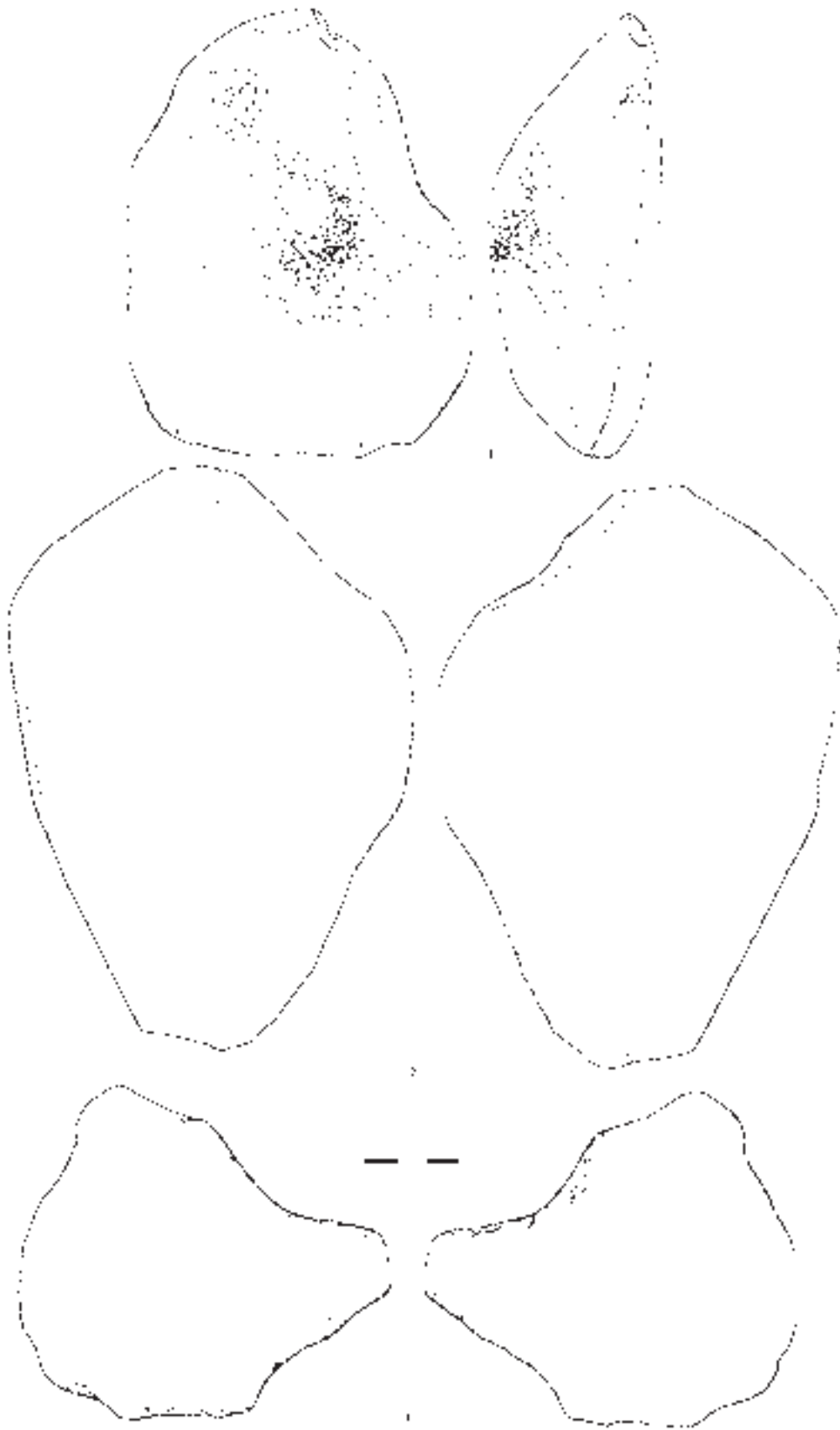

ქვის ხანის მონაპოვრები თრიალეთიდან

2002 წელს ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობასთან დაკავშირებით ნალკა-თრიალეთის რეგიონში ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური სამუშაოები გაიშალა. ეს მხარე ათწლეულების მანძილზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პუნქტს წარმოადგენდა. გასული საუკუნის 30-იან წლებში თრიალეთის მაღალმთიან ზოლში, ნალკის პლატოზე წარმოებული საველე სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა უნიკალური კულტურები, რამაც საფუძველი ჩაუყარა სისტემატურ არქეოლოგიურ გათხრებს ამ რეგიონში. 1936 წლიდან მოყოლებული დღემდე, მეცნიერთა ინტერესი ამ მხარისადმი არ შენელებულა და, როგორც მოსალოდნელი იყო, უკანასკნელი წლებში ჩატარებულმა სამუშაოებმა არაერთი უმნიშვნელოვანესი აღმოჩენა შესძინა საქართველოს არქეოლოგიას.

ერთ-ერთი პირველი ცნობა პრეისტორიული არტეფაქტების აღმოჩენის შესახებ სწორედ ამ რეგიონიდან მომდინარეობს. ეს გასაკვირი არცაა, მთელს თრიალეთში ძნელად თუ მოიპოვება ადგილი, სადაც პირველყოფილი ადამიანის კვალი არ ფიქსირდებოდეს – მსურველი დღესაც მრავლად მოიპოვებს უძველესი ადამიანის მიერ დამზადებულ ხელოვნურ ანატაკეცებს.

ჯერ კიდევ 1887 წ. ა. უვაროვმა გამოაქვეყნა მოკლე ცნობა თანდართული ტაბულით ხრამის ხეობაში მოპოვებულ მასალაზე [Уваров 1887: 85]. ა. იოაკიმოვის ობსიდიანის კოლექცია მოგვიანებით კავკასიის მუზეუმის კატალოგში გამოქვეყნდა [Уваров 1887: 205]. 1896 წ. ექ. თაყაიშვილმა ნალკის რაიონში ადგილობრივი მოსახლეობისაგან შეძენილი ობსიდიანის ფირფიტებისა და ნვეტანების კოლექცია გამოაქვეყნა. 1936 წ. ხრამის ჰიდროელექტროსადგურის მშენებლობისთან დაკავშირებით დაწყებული სისტემატური საველე სამუშაოების დროს ბ. კუფტინმა სოფ. ბარმაქსიზში აღმოაჩინა მეზოლითური სადგომი [Куртин, 1941: 119-123]. 1946 წ. ლ. მარუაშვილმა გეომორფოლოგიური კვლევებისას კიდევ ერთი მეზოლითური ძეგლი, ზურტაკეტის სადგომი გამოავლინა [Маруашвили, 1946: 56-61]. 1943-63 წწ. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის ხრამის ხეობის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით ხსენებულ რაიონში მუსტიესა და ადრენეოლითის ხანის კაჟისა და ობსიდიანის მასალა მოიპოვა. ეს კოლექციები გამოქვაბულებსა და მათ მიმდებარე ტერასებზე იყო შეგროვილი [ბერძენიშვილი, 1963: 5-12]. 1963-67 წწ. ეძანსა და ზურტაკეტში განახლებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგებს მონოგრაფიული კვლევა მ. გაბუნიამ მიუძღვნა.

იმ დროიდან მოყოლებული დღემდე, თრიალეთში მიმდინარე სტაციონარული თუ დაზვერვითი სამუშაოების პროცესში მკვლევარებს არაერთხელ მიუთითებიათ სპორადულად გამოვლენილი ქვის ხანის მასალების არსებობაზე ამ რაიონში. 1998 წელს ნალკა-თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი გ. ნარიმანიშვილი) ადგილობრივი მოსახლეობისაგან მუსტიერული ხანის ნიშანდობლივი კოლექცია შეიძინა (დაცულია ნალკის მუზეუმში). 2003 წელს ადგილობრივი მაცხოვრებლისაგან ექსპედიციამ მრავალრიცხოვანი კოლექცია შეიძინა, რომელიც ქვედა პალეოლითიდან მოყოლებული შუა საუკუნეების ჩათვლით ყველა ეპოქის მასალას შეიცავს [ნარიმანიშვილი, 2004: 3].

ამავე წლებში ნალკის პლატოზე დაფიქსირდა რამდენიმე ღია (სავარაუდოდ მეზოლითური) და მღვიმური სადგომი. 2002-2006 წწ. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის დერეფანში წარმოე-

ბული გათხრების შედეგად, სოფ. ავრანლოს, სანთასა და ბეშთაშენის მიმდებარე ტერიტორიაზე ქვის ხანის მასალები გამოვლინდა [ნარიმანიშვილი, 2003: 17]. ავრანლოში ზედაპირულად აკრეფილი და აი-ილიას სადგომებზე გავლებული თხრილებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა გვიანდელი ხანის მონაპოვრებთან ერთად პალეოლითის, მეზოლითისა და ნეოლითის ეპოქის არტეფაქტებით იყო წარმოდგენილი.

სოფელი ავრანლო მდებარეობს წალკის რაიონში, მდინარე ქციის ნაპირებზე, წალკიდან 35 კმ დაცილებით, ზღვის დონიდან 1580 მ სიმაღლეზე. 1998 წელს რეგიონში განახლებული სამუშაოების შედეგად, თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ზედაპირულად აიკრიფა პალეოლითური და ბრინჯაოს ხანის არტეფაქტები (ქვის ნაკეთობები, კერამიკა).

სამუშაოები მიმდინარეობდა სოფ. ავრანლოს ჩრდილო-დასავლეთით აღმართულ ზეგანზე მდებარე მინდვრის აღმოსავლეთ კიდე-სთან. მინდვრის სამხრეთით მოედინება მდ. ქცია, რომლის ღრმა კანიონის გასწვრივ, ფრიალო ფერდობებზე და თხემზე გაშენებულია „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრე, კანიონის კედელში მრავალი გამოქვაბულია გამოკვეთილი. ციხეს ჩრდილოეთიდან ჩამოუდის მოზრდილი რუ, რომელიც გამოედინება ციხის ჩრდილოეთით, დაახლ. 1,5-2,0 კმ დაშორებული წყაროდან. ციხეს ჩრდილოეთით და დასავლეთით ეკვრის მდელი, რომლის ზედაპირზეც ვიზუალურად შეინიშნება ნამოსახლარისა და სამაროვნის ნაშთები. ქვის მასალა სწორად ამ მიდამოებში გამოვლინდა.

თრიალეთის სიძველეებს პირველი ფუნდამენტური გამოკვლევა მიუძღვნა ექ. თაყაიშვილმა. მანვე მიუთითა პირველად სოფ. ავრანლოსთან გამოქვაბულებისა და სხვა ნაგებობების კვალის არსებობაზე. ხრამის კანიონისებურ ხეობაში (ვახუშტის მიხედვით, „თევზის ხრამი“) მდებარე გამოქვაბულთა ჯგუფებიდან ყველაზე მასშტაბური ავრანლოს გამოქვაბულთა კომპლექსია. [ბახტაძე, 1991: 92]. მღვიმეები მდინარის მარცხენა ნაპირზე, წმ. გიორგის ეკლესიის მიდამოებში, შვეულ კლდეში სამ იარუსადაა გამოკვეთილი. ცხოვრების კვალი დაფიქსირებულია ადრეული, გვიანი ბრინჯაოსა და შუა საუკუნეების ფენებით. კლდის ძირში ობსიდიანის იარაღები მოიპოვება [ნარიმანიშვილი, 2004: 5].

გამოქვაბულების მეორე ჯგუფი უფრო აღმოსავლეთით, წმ. ღვთისმშობლის ეკლესიის მიდამოებშია. ერთი მათგანი მდინარისეულ პირველ ტერასაზევეა განლაგებული. მესამე ტერასაზე, ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის მარჯვნივ მდებარე ბუნებრივი გამოქვაბული მიწითაა შევსებული ისე, რომ მისი სიმაღლე 1,0-1,2 მ-ს არ აღემატება. სიგრძე 9-10 მ-ია, სიგანე – 6-7 მ. გამოქვაბულის წინ მოედანია, რომელიც მსხვილი ქვებითაა შემოზღუდული. ბაზალტის იარაღები შესასველთან და მოედანზეა აღმოჩენილი. ლამელები მხოლოდ ზედა მინდორზე გვხვდება [ნარიმანიშვილი 2004: 8].

ვინაიდან ამ მიდამოებში აღმოჩენილი ქვის მასალა სტრატиграფიულ კონტექსტს მოკლებულია, კოლექციისა და ცალკეული არტეფაქტების ეპოქალური კუთვნილების განსაზღვრის მცდელობა ვარაუდის ფარგლებს ვერ გასცილდება. ინვენტარის დიდი ნაწილი, სავარაუდოდ, მუსტიესა და მეზოლითის ეპოქებს განეკუთვნება. რაც შეეხება ნამგლის ჩასართებს, ამ ეტაპზე უფრო მართებული იქნებოდა ამ მასალის მტკვარ-არაქსის კულტურული კომპლექსისათვის მიკუთვნება.

ციკლოპური ციხე-სიმაგრის მიმდებარე ზეგანზე, ქციას მარცხენა შენაკადთან ხევში ჩამენწყრილ ფენაში აღმოჩენილ იქნა ქვის იარაღების მცირერიცხოვანი კოლექცია. იარაღები გაფორმებულია ანდეზიტისა და ობსიდიანის მოზრდილ ანატაკეცებზე. ანატაკეცებს საკმაოდ ფართო დარტყმის მოედანი და მკვეთრად გამოხატული ბურცობი აქვს. ზოგიერთზე შენარჩუნებულია კაჭრის კანი, რაც კოლექციას არქაულ იერს სძენს (ტაბ. I). ამავე ფენაში განლაგებული იყო ორმხრივ ამოღარული ობსიდიანის საფხეკი (ტაბ. II); სამი მხრიდან რეტუშირებული ობსიდიანის მომრგვალო საფხეკი (ტაბ. II_გ) და ობსიდიანის კომბინირებული იარაღი – საფხეკ-საჭრისი (ტაბ. II_გ). სოფ. ავრანლოდან რეხასაკენ მიმავალ გზასა და ციკლოპურ ციხე-სიმაგრეს შორის მოქცეულ მინდორზე, პატარა ხევით ეროზირებულ მდ. ქციას ნაპირზეა აღმოჩნდა ობსიდიანის რეტუშირე-

ბული ანატკეცი (ტაბ. II₁₀), სამი ერთეული კაჟის ნამგლის ჩასართი (ტაბ. II₁₁₋₁₃) და ერთი კომბინირებული იარაღი – საფხეკ-სახვრეტი (ტაბ. II₁₄).

ციკლოპური ციხე-სიმაგრის ტერიტორიაზე აიკრიფა ორმოცამდე ერთეული ქვის იარაღი. კოლექცია შემდეგნაირადაა წარმოდგენილი: ობსიდიანის ორი მხრიდან რეტუშირებული წვეტანები (ტაბ. II_{15,17,20}); ორმხრივ რეტუშირებული საჭრისი (ტაბ. II₁₆); ობსიდიანის საფხეკი წვრილი გამაფხიანებელი რეტუშით (ტაბ. II₁₈); ობსიდიანის დიდი ზომის ცალ მხარეს დამუშავებული საფხეკი, (ტაბ. II₁), ობსიდიანის საჭრისი წვრილი რეტუშით (ტაბ. II₂); ობსიდიანის წვრილად რეტუშირებული ლამელები და ლამელის ფრაგმენტი (ტაბ. II_{3-4,19}); ობსიდიანის ანატკეცები მსხვილი რეტუშით (ტაბ. II_{6,23}); ობსიდიანის ნუკლეუსი (ტაბ. II₂₁); ანდეზიტის ხელცულები (ტაბ. III_{1-2,4}); ანდეზიტის დაუმუშავებელი და ნაწილობრივ დამუშავებული ანამტკერეები (ტაბ. III_{3,5-11}); ანდეზიტისა და ობსიდიანის ნატეხი ფირფიტები დამუშავებისა და გამოყენების კვალით (ტაბ. V_{8-11,41-47}); კაჟის ნამგლის ჩასართები (ტაბ. V₁₋₇).

უფრო მრავალრიცხოვანი და სტრატეგრაფიულად გაკონტროლებული (თუმცა გადაადგილებული და არეული) ქვის მასალა აი-ილიას ნამოსახლარზე იქნა მოპოვებული. აი-ილიას ნამოსახლარი მდებარეობს სოფ. ბეშთაშენსა და სანთას შორის აი-ილიას მთის გარშემო ზ.დ. 1683,1 მ სიმაღლეზე. მთის თხემი და ფერდობები უკავია “ციკლოპურ” სიმაგრეს, ნამოსახლარსა და ხელოვნურ ტერასებს. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი მილსადენი გადის აი-ილიას მთის სამხრეთ კალთაზე, “ციკლოპურ” სიმაგრესა და ნამოსახლარს შორის.

2002 წლის სექტემბერში დაწყებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გამოვლენილი ქვის მასალა აქ გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური სადგომის არსებობაზე მიუთითებდა [ნარიმანიშვილი 2003:]. 2002 წ. მთის თხემი და ფერდობები აიგემა ტოპოგრაფიულად. ტერიტორია დაიყო A, B, C, D უბნებად. 2003 წ. წარმოებული გათხრების დროს ფართობს E უბანი დაემატა. უძველესი ფენების შემცველი თხრილები 1.0×1.0 კვადრატებად დაიყო.

აი-ილიას ფენათა სტრატეგრაფია ამგვარად იყო წარმოდგენილი:

1. კორდოვანი ფენა, 0,05-0,1 მ სიმძლავრის. შეიცავდა კერამიკისა და ობსიდიანის მასალას.
2. შავი ყომრალი ნიადაგის ფენა, 0,1-0,3 მ სიმძლავრის. შეიცავდა შუა საუკუნეების კერამიკასა და ობსიდიანის მასალას.
3. მოყვითალო თიხნარი ფენა, 0,05-0,26 მ სისქის. ზოგ ადგილას მისი სიმძლავრე 1,2-1,4 მ აღწევს.
4. ღორღოვანი ფენა (კლდოვან დედაქანამდე დასულ უბნებზე) სტერილური.
5. ვულკანური წარმოშობის დედაქანი.

ქვის ინვენტარი ძირითადად ქვემოთ დასახელებულ ეგზემპლარებს შეიცავდა: ლამელები გამაფხიანებელი და დამაბლაგვებელი რეტუშით (ტაბ. IV_{29,32,35,37,38,40}); ლამელები დაუმუშავებელი (ტაბ. IV_{30,31,33,34,36,39,41}); ოვალური საფხეკები (ტაბ. IV_{18,24-26}); ბოლოკიდურა საფხეკი (ტაბ. IV₂₇; ტაბ. V₄₈); მართკუთხა საფხეკი (ტაბ. IV₂₈; ტაბ. V₅₂); მიკროსაფხეკები (ტაბ. IV_{1-17,21}; ტაბ. V_{38,53,54}); მრგვალი საფხეკები (ტაბ. V_{22,23}; ტაბ. V_{50,51}).

სატეხები ერთი და ორი სამუშაო პირით (ტაბ. V₂₄₋₂₉; ტაბ. V₃₄). საჭრისი დამზადებული ანატკეცის გადანატეხზე (ტაბ. V₃₀). ობსიდიანის ნუკლეუსები (ტაბ. V₃₁₋₃₃).

ანატკეცები დამაბლაგვებელი რეტუშით (ტაბ. V_{12,17}; ტაბ. V₃₇). ანატკეცები გამაფხიანებელი რეტუშით (ტაბ. V_{13,15,16,19}). ამოღარული რეტუშირებული ანატკეცები (ტაბ. V_{20-23,39}).

ძირითადი სანაკეთობო მასალა ობსიდიანია. სულ რამდენიმე ერთეულითაა წარმოდგენილი კაჟის იარაღი. ქვის ინვენტარი, უმეტესწილად დამზადებულია მცირე და საშუალო ზომის ანატკეცებზე. მათი სამუშაო პირი გაფორმებულია წვრილი, გამაფხიანებელი და წვრილი და მსხვილი დამაბლაგვებელი რეტუშით მუცლიდან და ზურგიდან, ურთიერთსაპირისპირო რეტუშით ან ორივე ბოლოზე ბრტყელი და სასაჭრისე ანატკეცების ჩამოთლით.

2002 წ. მოპოვებული კოლექცია წარმოდგენილია რეტუშირებული ანატკეცებით (14) და ლამელებით (11). ანატკეცებში გამოიყოფა 6 რეტუშირებული ამოღარული ანატკეცი, 5 ანატკეცი დამაბლაგვებელი რეტუშით ნაპირებზე და 3 ანატკეცი ფხისმიმცემი რეტუშით. ლამელებს შორის 8 ცალი წვრილი ფხისმიმცემი რეტუშითაა ერთ ან ორივე მხარეს (სიგანე 1,5-3 სმ), 2 ცალი ორივე მხრიდან დამაბლაგვებელი რეტუშითაა გაფორმებული (სიგანე 1,2 სმ), ერთიც – ცალმხრივაა რეტუშირებული და ამოღარული (სიგანე 1,5 სმ).

შედარებით მრავალრიცხოვანი სერიითაა წარმოდგენილი საფხეკები, რომლებიც ძირითადად ანატკეცებზეა დამზადებული (16 ც). მათგან უმრავლესობა მიკროსაფხეკებია – 6 ამოღარული, 4 მომრგვალებული, 2 ოვალური. საფხეკები რეტუშირებულია ზურგიდან ან ურთიერთსაპირისპიროდ მთელს პერიმეტრზე. მოპოვებულია აგრეთვე 3 ბოლორეტუშიანი მიკროსაფხეკი ოვალური სამუშაო პირით და ერთი გვერდულ საფხეკი, რომლის სამუშაო პირი გაფორმებულია ანაკეცის ფართო ბოლოზე. საჭრისი 7 ცალია: ლამელის გადანატეხის კუთხეზე დამზადებული 1 ეგზემპლარი (სიგანე 3,2 სმ), და 1 ორმაგი საჭრისი (სიგანე 2,4 სმ), ანატკეცის გადანატეხზე დამზადებული 3 საჭრისი და ორი კუთხის საჭრისი. სატეხებიდან 4 ცალი ანატკეცებზეა დამზადებული, ერთი — ნუკლეუსზე. სახვრეტები ერთი ეგზემპლართაა წარმოდგენილი. ესაა 2,4 სმ სიგანის რეტუშირებულ კაჟის ლამელაზე დამზადებული იარაღი სუსტად გამოხატული წვეთით.

კოლექციაში ჭარბობს მასალა მეორადი დამუშავების გარეშე – ძირითადად ანატკეცები. ლამელები, ნუკლეუსები და იარაღები შედარებით ცოტაა.

2003 წ. აი-ილიაზე ჩატარებული გათხრების შედეგად აღმოჩნდა გაპოპილი ქვის 487 ერთეული (484 ობსიდიანის და 3 კაჟის). 2 ბაზალტის ქვა, რომელიც, როგორც ჩანს დასარტყმელ იარაღად გამოიყენებოდა. მასალაში კვლავინდებურად ჭარბობდა დაუმუშავებელი ანატკეცების რიცხვი (386 ცალი). აღმოჩნდა 23 ცალი დაუმუშავებელი ლამელა, 4 ნუკლეუსი, ორი სასაჭრისე ანატკეცი და 81 ცალი სხვადასხვა დასახელების იარაღი. იარაღებს შორის კვლავინდებურად ჭარბობს საფხეკები (41 ცალი): მიკროსაფხეკები, მცირე ზომის ანატკეცებზე დამზადებული მომრგვალო, ოვალური, მართკუთხა საფხეკები საპირისპირო რეტუშით მთელს პერიმეტრზე (33 ცალი). 3 საფხეკი დამზადებულია საშუალო ზომის ანატკეცებზე. ბოლოკიდურა საფხეკი 5 ცალია. რეტუშირებული ანატკეცები და ლამელები გაფორმებულია ფხისმიმცემი ან დამაბლაგვებელი რეტუშით ერთ კიდეზე ზურგის ან მუცლის მხრიდან.

სატეხი სულ 8 ცალია, ორ- ან ერთსამუშაოპირიანი. აქვე აღმოჩნდა ანატკეცის გადანატეხის კუთხეზე დამზადებული 1 საჭრისი, დიდი ზომის ანატკეცებზე დამზადებული სახოკი, მცირე ზომის ანატკეცებზე დამზადებული 2 საფხეკ-სახვრეტი. აი-ილიას ქვის მასალა პირობითად სამ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს. ყველაზე ადრინდელი – მუსტიერული კოლექცია, გვიანმეზოლითისა და ადრენეოლითის ინვენტარი, რომელშიც უფრო არქაული იერის ეგზემპლარები გამოიყოფა (ობსიდიანის ლამელისებური ანატკეცები და კაჟის სახვრეტი, დამზადებული კაჭრის კანით დაფარულ მასიურ ლამელაზე). ეს უკანასკნელნი შეიძლება მეზოლითის უფრო ადრეული საფეხურიდან დათარიღდეს. ყველაზე გვიანდელი კოლექცია მსგავსებას ავლენს ელი-ბაბას სამაროვანზე გამოვლენილ თანადროულ მასალასთან და თითქმის იდენტურია აი-ილიას სხვა თხრილებში მოპოვებული ინვენტარისა [ჭელიძე, 2005: 34-45].

ამრიგად, აი-ილიას მთის თხემი და ფერდობები, ავრანლოს მიმდებარე არეები ადამიანს მეზოლითის ეპოქაში ფართოდ ჰქონდა ათვისებული. ზურტაკეტისა და ეძანის სადგომების, პატარა ხრამის პეტროგლიფების აღმოჩენა თავიდანვე ნათელს ხდიდა თრიალეთის რეგიონის მნიშვნელობას, სამხრეთ კავკასიაში ყველაზე სუსტად შესწავლილი მეზოლითის ეპოქის კვლევის თვალსაზრისით. მართალია, აქ მოყვანილ მასალას ერთი დიდი ნაკლი აქვს – ქვის ხანის მონაპოვრები ან ზედაპირული კოლექციების სახითაა წარმოდგენილი, ან გადაადგილებულია და არეული ფე-

ნებიდან მომდინარეობს, რაც მეტად ზოგად წარმოდგენას გვიქმნის პირველყოფილი ადამიანის ყოფასა და საქმიანობაზე. ასეთ პირობებში ამ მასალის ინტეგრირება ინტერდისციპლინარული კვლევის ბაზაში ძალზე პირობითი იქნებოდა. თუმცა ერთი რამ ნათელია, მასალის ასეთი სიმრავლე აქ მეზოლითური სადგომების არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. ქვის ხანის არქეოლოგიური მასალა აღმოჩენილია აი-ილიას მთის თხემის თითქმის ყველაზე მაღალ წერტილში და მისი ჩამორეცხვა მხოლოდ აქვე 30-40 მ-ში მდებარე მთის წვერიდან ან ფერდობიდან იყო შესაძლებელი. ამიტომ, ამ ადამიანის საცხოვრებლის ნაკვალევიც სწორად ამ ადგილებშია საძებნელი. თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ აი-ილიაზე მასალა დიდად არ იყოს გადაადგილებული, ან სულაც *in situ* მდგომარეობაშიც იყოს აღმოჩენილი. ამაზე უნდა მიუთითებდეს ერთ-ერთ თხრილში დაფიქსირებული სიტუაცია, სადაც ბაზალტის ქვებით შედგენილი კედლის ქვეშ მხოლოდ ობსიდიანის იარაღები იქნა აღმოჩენილი. მოგვიანო პერიოდის თიხის ჭურჭლის ნატეხები კი მხოლოდ დანარჩენი ფართობის პრეპარაციისას აღმოჩნდა [ნარიმანიშვილი 2004: 57].

რაც შეეხება ავრანლოს, აქ შესაძლო რეკულტივაციის ნიშნები არ დასტურდება - მასალა აშკარად გამორეცხილია გამოქვაბულებიდან და მიმოფანტულია მღვიმის მიმდებარე მოედნებზე, ან გადაადგილებულია გამოქვაბულების ძირში მდებარე ტერასებზე. როგორც ჩანს, აქაც მეზოლითელი ადამიანი დასავლეთ საქართველოს კარსტული ოლქების მსგავსად, ფართოდ იყენებდა ბუნებრივ მღვიმეებს საცხოვრებლად. უფრო მეტიც, ვინაიდან ელი ბაზაზე, აი-ილიასა და ავრანლოს კოლექციებში უფრო არქაული იერის მატარებელი ეგზემპლარებიცაა წარმოდგენილი, არ არის გამორიცხული, რომ დაზვერვითმა სამუშაოებმა პალეოლითის ხანის სადგომებიც გამოავლინოს. ნალკის წყალსაცავთან, სოფ. ბეშთაშენთან აკრეფილი ზედაპირული მასალა მიუთითებს, რომ აქ ქვედა პალეოლითელ ადამიანსაც დაუდგამს ფეხი. გარდა მუსტიეს ეპოქის ნივთებისა, აქ აშელური ხანის მასიურ ტლანქ ანატეკეცებთან ერთად ბიფასებიც გვხვდება. 2006 წ. სოფ. სანთის სამხრეთით მილსადენის დერეფნის 137 კმ-ზე შემთხვევით იქნა აღმოჩენილი ანდეზიტის ორმხრივ დამუშავებული ხელცული. საყურადღებოა ნალკაში აღმოჩენილი ძალზე დიდი ზომის ობსიდიანის ნუკლეუსი (32×12) მრავლობითი პარალელური დარტყმის მოედნებით კაჭრის კიდის გასწვრივ.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნული, კიდევ ერთხელ ადასტურებს თრიალეთის მრავალმხრივი კვლევის აუცილებლობას და იმ პერსპექტივას, რასაც ამ რეგიონში აღმოჩენილი მასალების სიმრავლე სახავს. ქვემო ქართლი, დასავლეთ საქართველოს ადრეული კულტურებისაგან განსხვავებით. ხანგრძლივ იზოლაციაში არ უნდა მოქცეულიყო. სამხრეთ კავკასიონის ოროგრაფია აიოლებდა ადამიანების მოძრაობას სამხრეთიდან სუბმერიდიანული ქედების გასწვრივ. ადამიანთა ჯგუფების ინტენსიური გადაადგილებით უნდა აიხსნას თრიალეთის მეზოლითური კულტურის თავისებურება, რომელიც ერთდროულად საქართველოს შავიზღვისპირეთისა და წინააზიური კომპლექსების ზოგად ნიშნებს ითავსებს. ნალკასა და თრიალეთში აღმოჩენილი ახალი მასალები გარკვეულ სიახლოვეს ავლენენ ეძანის ქვის ინვენტართან, რაც უპირველეს ყოვლისა გამოიხატება მიკროლითური საფხეკებისა და მცირე ზომის ანატეკეცებზე დამზადებული მრგვალი საფხეკების სიმრავლით, თუმცა ლამელარული ტექნიკა აქ უფრო სუსტადაა გამოხატული. ეს საფუძველს გვაძლევს წინასწარულად განხილული მასალა გვიანმეზოლითური ხანით დავათარილოთ. ცალკე მსჯელობის საგანია ავრანლოსა და აი-ილიას კოლექციებში წარმოდგენილი ტრაპეციის ფორმის ნამგლის ჩასართები. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ტიპის იარაღი გვიანდელ კულტურებშიც გვხვდება, ალბათ არ უნდა გამოირიცხოს მათი ნეოლითური ან ადგილობრივი ადრესამინათმოქმედო კულტურისათვის მიკუთვნების შესაძლებლობაც. ერთი რამ კი უდავოა, თრიალეთი ქვის ხანის ძეგლების მნიშვნელოვან საცავს წარმოადგენს და ამ რეგიონის კომპლექსურმა და გეგმაზომიერმა კვლევამ შესაძლოა ნათელი მოფინოს სამხრეთ კავკასიის ქვის ხანის არქეოლოგიის არაერთ მეტად საინტერესო საკითხს.

ლიტერატურა

- ბახტაძე ნ. 1991:** ქვემო ქართლის კლდის ძეგლები. თბილისი
- ბერძენიშვილი ნ. 1963:** ხრამის ხეობის პალეოლოთური ძეგლები. – მსკა, III, 5-17.
- ნარიშკინიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ. 2003:** წალკის რაიონში 2002 წლის სექტემბერში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში (ხელნაწერი), ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში
- ნარიშკინიშვილი გ., დავლიანიძე რ., მინდიაშვილი გ., კვაჭაძე მ., ჭელიძე ლ. 2004:** აი-ილიას (BPGA-6) ნაოსახლარზე 2003 წელს ჩატარებული სამუშაოების წინასწარი ანგარიში (ხელნაწერი).
- ჭელიძე ლ. 2005:** ქვის პერიოდის ახალი სადგომი წალკაში. – ძიებანი, № 15-16, 30-45.
- Маруашвили Л. 1946:** Зуртакетская палеолитическая стоянка в Южной Грузии и ее геологическое значение. – “Природа”. Тбилиси.
- Куфтин А. 1941:** Археологические раскопки в Тrialeti. Тбилиси
- Уваров А. 1887:** Об обсидиановых орудиях найденных на Цалке А.Я. Иоакимовым. – Труды Археологического съезда в Тифлисе. Москва

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – 1-9. ავრანლო, ობსიდიანისა და ანდეზიტის ანატკეცები.
- ტაბ. II – ავრანლო. 1, 7, 8, 18. საფხეკები; 2, 16. საჭრისი; 3, 4, 19. ლამელები; 5, 6, 10, 22, 23. ანატკეცები; 9, 14. კომბინირებულ იარაღი; 11-13. ნამგლის ჩასართები; 15, 17, 20. წვეტანები; 21. ნუკლეუსი.
- ტაბ. III – ავრანლო. 1, 2, 4. ანდეზიტის ხელცულები; 3, 5-11. ანდეზიტის დაუმუშავებელი და ნაწილობრივ დამუშავებული ანამტვრევები.
- ტაბ. IV – აი-ილია. 1-17, 21. მიკროსაფხეკები; 18-20, 22-28. საფხეკები; 29-41. ლამელები.
- ტაბ. V – ავრანლო. 1-7. ნამგლის ჩასართები; 8-11, 18, 41-47. ნატეხი ფირფიტები; აი-ილია. 12, 13, 15-17, 19, 20-23, 29, 35, 37, 39. ანატკეცები; 24-29, 34. სატეხები; 48-52. საფხეკები; 37, 38, 40, 53, 54. მიკროსაფხეკები; 30. საჭრისი; 31-33. ნუკლეუსები.

STONE AGE FINDS FROM TRIALETI

In 2002 wide-scale archaeological work was carried out in the Tsalka-Trialeti region in connection with the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline. This region had been one of the most important areas of archaeological research for decades. In the 1930s unique cultures were revealed as a result of fieldwork conducted in the highlands of Trialeti, on the Tsalka Plateau, and this laid the foundations of systematic archaeological excavation in the region. Scientific interest in this area has not diminished since 1936 and, as anticipated, research conducted in recent years has provided Georgian archaeology with several more significant discoveries. One of the first reports of the discovery of prehistoric artefacts comes from this very region. It is no surprise since traces of primitive humans are recorded almost everywhere throughout Trialeti; one can find numerous stone flakes produced by ancient people even today.

In 1887 A. Uvarov published a short illustrated report on material from the Khrami valley (Uvarov 1887, 85). A. Ioakimov's collection of obsidian later appeared in the catalogue of the Caucasian Museum (Uvarov 1887, 205). In 1896 E. Taqaishvili published a collection of obsidian objects and pointed tools that he had acquired from members of the public. In 1936, during systematic field works begun in connection with the construction of the Khrami hydro-electric station, B. Kuftin discovered a Mesolithic dwelling in the village of Barmaksizi (Kuftin 1941, 119-123). Another Mesolithic site, a dwelling at Zurtaketi, was found in 1946 by T. Maruashvili in the course of geo-morphological research (Maruashvili 1946, 56-61). The Khrami Valley archaeological expedition of the I. Javakhishvili Institute of History under the supervision of N. Berdzenishvili found Mousterian and early Neolithic flint and obsidian material in caves and on associated terraces (Berdzenishvili 1963, 5-12). M. Gabunia wrote a monograph on the results of excavations at Edzani and Zurtaket that had been resumed in 1963-1967.

Ever since, continued research in Trialeti has shown that Palaeolithic material occurs throughout the region. In 1998 the Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition directed by G. Narimanishvili acquired a significant Mousterian collection from members of the public, that is now in the Tsalka Museum. In 2003 the expedition bought a large collection from a local resident, containing material from all periods from the lower Paleolithic to the Middle Ages (Narimanishvili 2004, 3).

In the same year several (presumably Mesolithic) dwellings were found on open ground and in caves on Tsalka Plateau. As a result of excavations carried out in the ROW [Right of Way] of the BTC pipeline between 2002-2006, Palaeolithic material was uncovered on the area adjacent to the villages of Avranlo, Santa and Beshtasheni (Narimanishvili 2003, 17). Surface finds from Avranlo and finds from trenches dug at the Ai-Ilia dwellings, together with later finds, included artefacts of the Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic periods.

Avranlo is situated in Tsalka district, on the banks of the River Ktsia, 35 km from Tsalka, and 1580 m above sea level. In 1998, when work was resumed in the region, surface finds of Palaeolithic and Bronze Age artefacts were made by the Trialeti Archaeological Expedition (including stone objects and pottery). Work was carried out on the eastern edge of a field on a plateau to the north-west of Avranlo. The field is

bounded to the south by the river Ktsia. A "Cyclopean" fortress stands on the steep slopes and the crest of the deep canyon of the Ktsia. Numerous caves are cut in the wall of the canyon. A large stream flows to the north of the fortress, which has its source 1.5-2 km to the north. A meadow to the north produced lithic material.

E. Taqaishvili was the first to carry out research on the antiquities of Trialeti. He it was that first pointed to the existence of caves and other features at Avranlo. Of the clusters of caves situated in the canyon-like valley of the Khrami ("Tezis Khrami" according to Vakhushti) the Avranlo cave complex is the largest (Bakhtadze 1991, 92). The caves are carved in three tiers through the cliffs on the left bank of the river near St. George's church. Traces of domestic occupation are recorded through Early and Late Bronze and Medieval levels. Obsidian tools are found at the bottom of the cliff (Narimanishvili 2004, 5).

The second cluster of caves is located further east, near the church of the Virgin. One of them is situated on the first terrace of the river. A natural cave on the third terrace, to the right of the Avranlo "Cyclopean" fortress is filled with earth so that its height does not exceed 1.0-1.2 m. It is 9-10 m long and 6-7 m wide. There is a square in front of the cave, which is defined by large stones. Basalt tools were found at the entrance and on the square. Lamellae are found only on the upper field (Narimanishvili 2004, 8).

Since the lithic material found in this area lacks any stratigraphic context, the identification by period of the various artefacts is based merely on assumption. Most of the inventory, however, probably belongs to the Mousterian and Mesolithic periods. As for the sickle blades, they can be ascribed to the Kura-Araxes cultural complex.

On the plateau next to the "Cyclopean" fortress, at the left tributary of Ktsia, a small number of lithics were discovered in a level of fallen earth in the gorge. The tools are fashioned from large andesite and obsidian flakes. The flakes have a wide striking platform and prominent round protrusions. The outer skin of the original pebble is preserved on some of them, which gives the collection an archaic appearance (pl. I). The same layer contained an obsidian scraper with grooves on both sides (pl. II, 7), an obsidian rounded scraper retouched on three sides (pl. II, 8), and a composite obsidian tool part scraper and part burin (pl. II, 9). A retouched obsidian flake (pl. II, 10), three fragments of flint sickle blades (pl. II, 11-13) and one scraper-burin (pl. II, 14) were found in a field between the road running between Avranlo and Rekha and the "Cyclopean" fortress, where the bank of the Ktsia is eroded by a small gorge.

Nearly forty stone tools were collected within the "Cyclopean" fortress. They included: obsidian pointed tools retouched on two sides (pl. II, 15, 17, 20); a burin retouched on two sides (pl. II, 16), an obsidian scraper with a thin sharpening retouch (pl. II, 18), a large obsidian scraper treated with a single-sided retouch (pl. II, 1), an obsidian burin with a thin retouch (pl. II, 2), thinly retouched obsidian lamellae and a fragment of a lamella (pl. II, 3-4, 19), obsidian flakes with a thick retouch (pl. II, 6, 23), an obsidian nucleus (pl. II, 21), andesite hand-axes (pl. III, 1-2, 4), untreated and partly treated andesite chips (pl. III, 3, 5-11), broken plaques of andesite and obsidian with traces of working and use (pl. V, 8-11, 41-47), and flint sickle blades (pl. V, 1-7).

The Ai-Ilia settlement yielded even more pieces, and this time in stratigraphically controlled contexts (for all that they were somewhat disturbed). The Ai-Ilia settlement is located between the villages of Besh-tasheni and Santa around Mount Ai-Ilia, at 1683 m above sea level. The crest and the slopes of the mountain are occupied by a "Cyclopean" fortress, a settlement and artificial terraces. The BTC pipeline runs along the south slope of Mount Ai-Ilia between the fortress and the settlement.

The lithic material revealed by excavations begun in September 2002 pointed to the existence of a late Mesolithic and early Neolithic dwelling in this area (Narimanishvili 2003). A topographical plan of the crest and the slopes of the mountain was made in 2002. The area was divided into plots A, B, C and D. In 2003 plot E was added. The trenches containing the ancient levels were divided into grids of 1.0 x 1.0.

The stratigraphy of the levels of Ai-IIia was represented as follows:

A layer of turf 0.05-0.1 m thick; contained pottery and obsidian.

A layer of black grayish soil 0.1-0.3 m thick; contained Medieval pottery and obsidian.

A yellowish loamy layer 0.05-0.26 m thick; in places 1.2-1.4 m.

A layer of detritus; in places reaching bedrock; sterile.

Volcanic bedrock.

The principal contents of the lithic inventory were: lamellae with sharpening and blunting retouch (pl. IV, 29, 32, 35, 37-38, 40); untreated lamellae (pl. IV, 30-31, 33-35, 39, 41); oval scrapers (pl. IV, 18, 24-26); a scraper-end scraper (pl. IV, 27; pl. V, 48); a rectangular scraper (pl. IV, 28; pl. V, 52); micro scrapers (pl. IV, 1-17, 21; pl. V, 38, 53-54); round scrapers (pl. V, 22-23; pl. V, 50-51).

Chisels with single and double edges (pl. V, 24-29; pl. V, 34). A chisel formed from a broken flake (pl. V, 30). Obsidian nuclei (pl. V, 31-33).

Flakes with blunting retouch (pl. V, 12, 17; pl. V, 37). Flakes with sharpening retouch (pl. V, 13, 15-16, 19). Engraved retouched flakes (pl. V, 20-23; 39).

Obsidian was the principal material; only a few flint tools were found. The lithic inventory was mostly made from small and medium-sized flakes. Their edges are formed with thin sharpening and thin and thick blunting retouching from the dorsal and ventral sides, opposed retouching or by knapping flat and cutting flakes on both edges.

The collection made in 2002 contains retouched flakes (14) and lamellae (11). There are 6 retouched engraved flakes, 5 flakes with blunting retouch on the edges and 3 flakes with sharpening retouch. Eight of the lamellae are formed with blunting retouch on both sides (width 1.2 cm) and one is retouched and engraved on one side (width 1.5 cm).

The number of scrapers is relatively greater and they are mainly formed on flakes (16 items). Most of them are micro scrapers: 6 engraved, 4 rounded, and 2 oval. The scrapers are retouched on the dorsal side or on two opposite sides along the whole perimeter. There are three micro scrapers with retouched ends and oval cutting edges and one scraper whose cutting edge is formed on the wide end of the flake. There are 7 burins: one example is made on the corner of a chip of a lamella (width 3.2 cm) and one double burin (width 2.4 cm), three burins formed on a chip of a flake and two corner burins. Four of the chisels are made on flakes, while one is formed on a nucleus. There is only one perforator. It is a 2.4 cm wide tool produced on a retouched flint lamella with a weakly expressed point. Most of the material lacks secondary treatment: what we mostly have are flakes. Lamellae, nuclei and tools are relatively few in number.

As a result of excavations on Mount Ai-IIia in 2003, 487 items of split stone (484 obsidian and 3 flint) were collected. There were 2 basalt stones which were apparently used as striking tools. Again most were untreated flakes (386 items). There were 23 untreated lamellae, 4 nuclei, 2 burin flakes and 81 different tools. There are 41 scrapers among the tools: micro scrapers, rounded, oval, rectangular scrapers with opposed retouching along the whole perimeter produced on small-sized flakes (33 items). Three scrapers are formed on medium-sized flakes. There are 5 scraper-end scrapers. The flakes and the lamellae are formed with a sharpening or blunting retouch on one edge either from the dorsal or ventral side.

There are only eight chisels with one or two cutting edges. Nearby appeared a chisel made on a broken piece of a flake, a scraper made from large flakes, and two scraper-perforators made on small flakes. The material from Mount Ai-IIia can theoretically be divided into three groups ranging from Mousterian at the earliest, to late Mesolithic and early Neolithic (containing examples of a more archaic appearance (obsidian

lamellar flakes and a flint perforator made on a solid lamella retaining the coating of the original pebble). The latter may be dated to an even earlier stage of the Mesolithic. The latest collection resembles contemporary material from the Eli-Baba cemetery and is almost identical with the inventory obtained from other trenches at Ai-Ilia (Chelidze, 2005, 34-45).

Thus, the crest and slopes of Mount Ai-Ilia, areas contiguous to Avranlo, were densely inhabited in Mesolithic. The discovery of the Zurtaketi and Edzani dwellings, and of the petroglyphs of Patara Khrami make it clear how important is the Trialeti region for the investigation of the Mesolithic period, perhaps the least studied in the South Caucasus, from its very beginnings. The material recovered here has one major drawback however: Stone Age material is either represented by surface finds or else it came from mixed layers, giving us only an approximate picture of the life and activities of primitive man. In these circumstances to integrate this material into an interdisciplinary research database would be very conditional. It is clear, however, that the numerous finds should point to the existence of Mesolithic dwellings. The Stone Age material was found at the highest point of Mount Ai-Ilia and could only have been washed down from the top or the slope of the mountain some 30-40 m away. Traces of human habitation should probably be looked for in this area, although it is just possible that the material on Ai-Ilia was mostly brought from elsewhere, or that it was found *in situ*. The situation recorded in one of the trenches, where only obsidian tools were unearthed beneath the wall of basalt stones, may be significant. Later potsherds were found during preparation work in the rest of the area (Narimanishvili 2004, 57).

As for Avranlo, signs of likely re-occupation have not been observed here; the material has obviously been washed out of the cave and is strewn on squares adjacent to the cave or has been transferred to the terraces below. It would appear that, as in western Georgia, Mesolithic people regularly lived in natural caves. Since, moreover, the collections made at Eli Baba, Avranlo, and Ai-Ilia include specimens of a more archaic appearance, future research may well reveal Palaeolithic dwellings as well. Surface finds made in the environs of Beshtasheni near the Tsalka reservoir point to the fact that Lower Paleolithic humans once walked here too. Apart from Mousterian items, there are bifacial objects next to Acheulean solid rough flakes. In 2006 an andesite hand-axe treated on both sides was found by chance south of the village of Santa, at 137 km on the ROW. A large obsidian nucleus (32 x 12 cm) with numerous parallel striking platforms along the boulder edge is also worthy of note.

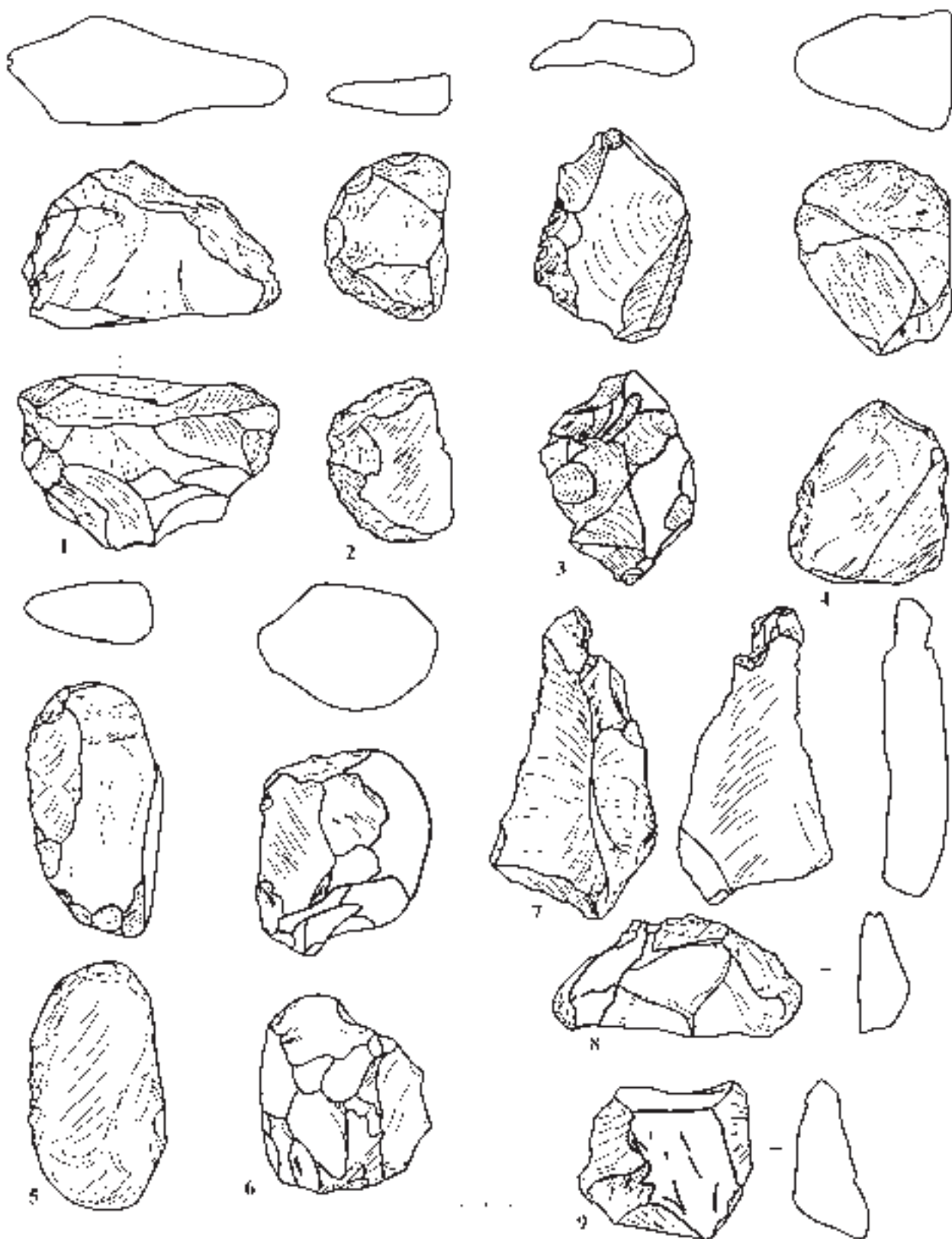
All of this emphasizes once again the importance of wide ranging research in Trialeti and the possibilities suggested by the quantity of the material excavated in the region. Kvemo Kartli, unlike the early cultures of western Georgia, cannot have been isolated for a long period of time. The South Caucasus landscape made it easier for humans to move from the south along the sub-meridian mountain ranges. The peculiarity of the Trialeti culture of the Mesolithic period can only be explained by an intensive movement of human groups. The Trialeti culture combines general traits of both Georgian Black Sea coastal and Near Eastern complexes. The latest material discovered at Tsalka and Trialeti is close to the lithic inventory of Edzani, which is expressed in the first place by the quantity of microlithic and round scrapers made on small flakes, although lamellar technique is less evident here. It provides a basis for dating the material provisionally discussed here to the late Mesolithic period. The trapezoidal sickle blades represented in the Avranlo and Ai-Ilia collections are the subject of special discussion. This type of tool is common in later cultures as well, and they may be associated with Neolithic or Early Farming Culture. One thing is indisputable, Trialeti is a significant source of Stone Age sites and the comprehensive and systematic investigation of this region may shed new light on many interesting problems of the South Caucasian Stone Age.

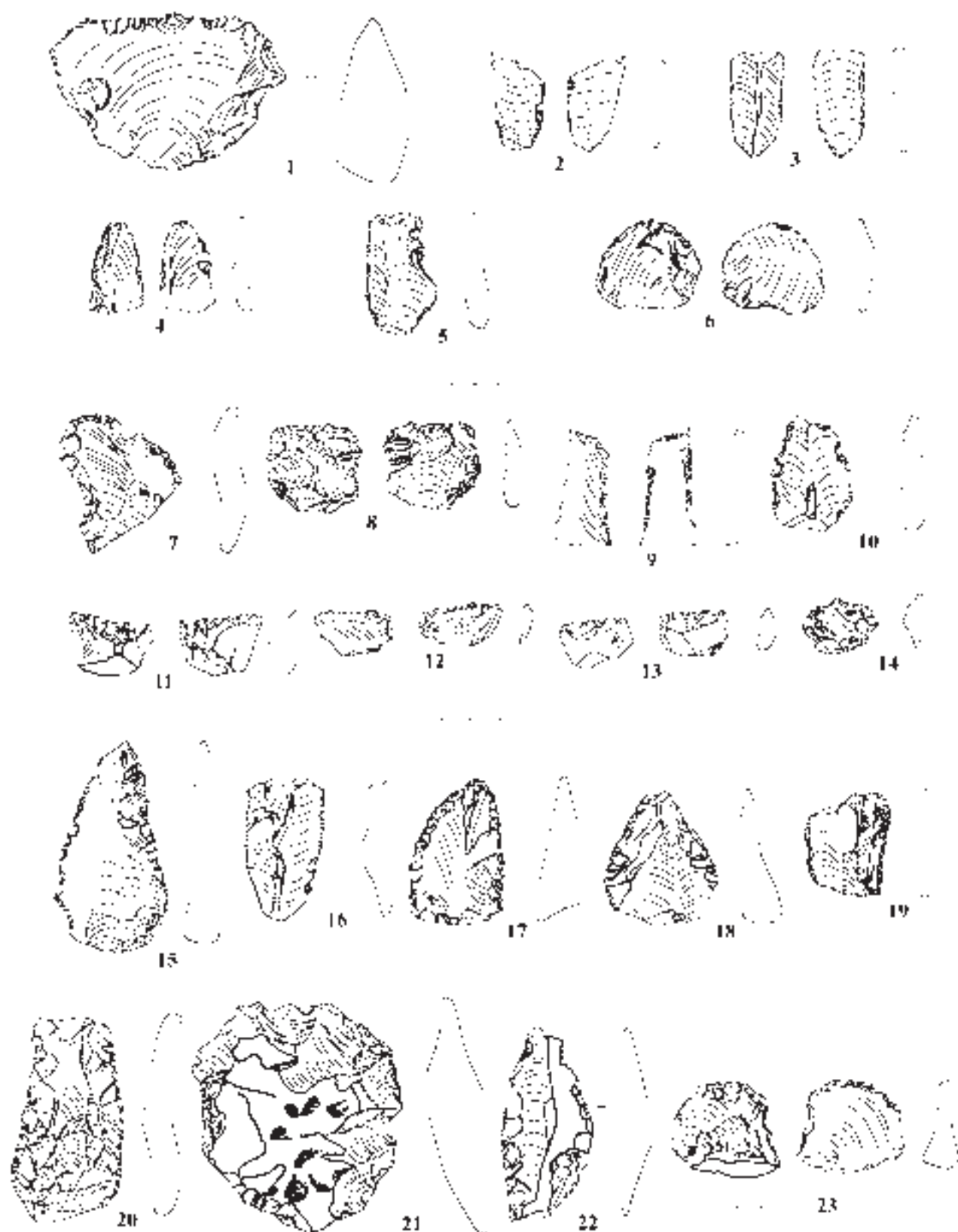
Bibliography:

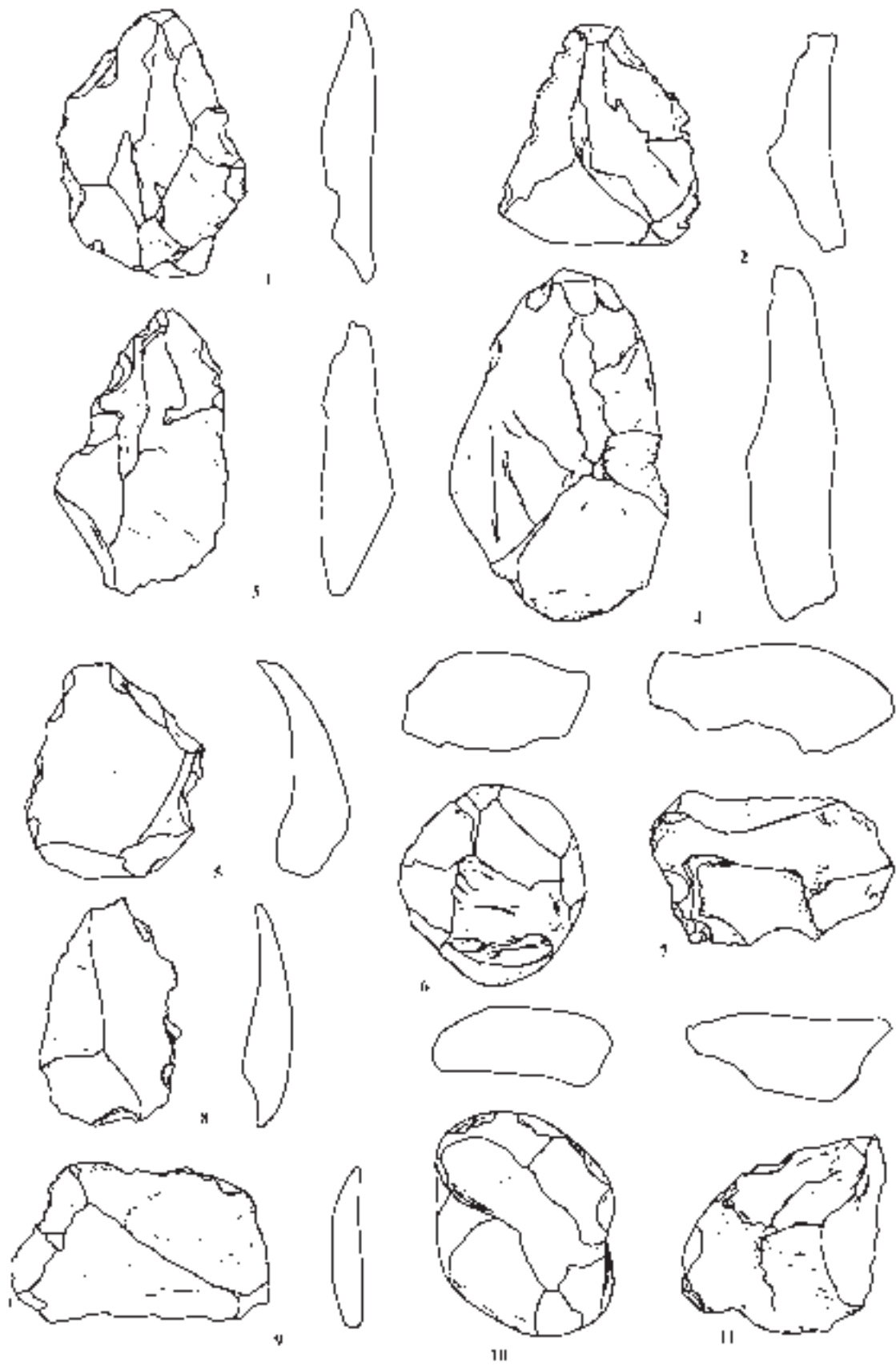
- Bakhtadze N. 1991:** *kvemo kartlis kldis dzeglebi (Rock Sites of Kvemo Kartli)*. Tbilisi.
- Berdzenishvili N. 1963:** khramis kheobis paleoloturi dzeglebi (Paleolithic sites of the Khrami Valley. *MSKA*, 5-17.
- Chelidze L. 2005:** kvis periodis akhali sadgomi tsalkashi (A New Stone Age Dwelling in Tsalka). *Dziebani* 15-16, 30-45 (in Georgian).
- Kuftin B. 1941:** *Arkheologicheskie raskopki v Trialeti (Archaeological Excavations in Trialeti)*. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Makharadze Z., Shanshashvili N. 2003:** *tsalkis raionshi 2002 tsliis sektembershi chatarebuli arkeologiuri samushaoebis angarishi (Report on Archaeological Excavations conducted in Tsalka District in September 2002)* (Manuscript in the Centre for Archaeological Studies, Tbilisi).
- Narimanishvili G., Davlianidze R., Mindiashvili G., Kvachadze M., Chelidze L. 2004:** *ai- ilias (BPGA-6) namosakhlarze 2003 tsels chatarebuli samushaoebis tsinastsari angarishi (Preliminary Report on Work at Ai-Ilia (BPGA-6) Settlement in 2003)* (Manuscript).
- Maruashvili R. 1946:** *Zurtaketskaya paleoliticheskaya stoyanka v Yuzhnoi Gruzii i ee geologicheskoe znachenie (Zurtaketi Paleolithic dwelling in South Georgia and its geological importance)* Tbilisi (in Russian).
- Uvarov A. 1887:** Ob obsidianovikh orudiakh naidennikh na Tsalke A. Ia. Ioakimovim (On obsidian tools found in Tsalka by A. Yakimov). *Trudi Arkheologicheskogo Sezda v Tiflise*, XXXV.

Illustrations:

- Pl. I - 1-9. Avranlo, obsidian and andesite flakes
- Pl. II – Avranlo, 1, 7, 8, 18: scrapers; 2, 16: burin; 3, 4, 19: lamellae; 5, 6, 10, 22, 23: flakes; 9, 14: composite tool; 11-13: sickle blades; 15, 17, 20: pointed tools; 21: nucleus
- Pl. III – Avranlo, 1, 2, 4: andesite hand-axes; 3, 5-11: untreated and partly treated andesite chips
- Pl. IV – Ai-Ilia, 1-17, 21: micro scrapers; 18-20, 22-28: scrapers; 29-41: lamellae
- Pl. V – Avranlo, 1-7: sickle blades; 8-1, 18, 41-47: broken plaques; Ai-Ilia, 12, 13, 15-17, 19, 20-23, 29, 35, 37, 39: flakes; 24-29, 34: burins; 48-52: scrapers; 37, 38, 40, 53, 54: micro scrapers; 30: burin; 31-33: nuclei.

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ახალი ქაბლი თეთრინყაროდან

ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობისა და გაზის ტრასის სამშენებლო დერეფანში მიწის სამუშაოებისას, საქართველოს მონაკვეთში, მესხეთსა და ქვემო ქართლის რეგიონში მრავალი ახალი არქეოლოგიური ძეგლი გამოვლინდა. ახალმა აღმოჩენებმა კიდევ უფრო წინ წამოსწია სხვადასხვა ეპოქის ძეგლებით ისედაც მდიდარი ამ რეგიონების მნიშვნელობა და როლი პრეისტორიული და ისტორიული ხანის საზოგადოების განვითარების რიგი საკვანძო საკითხის შესწავლის საქმეში.

ახლად აღმოჩენილი ძეგლებიდან განსაკუთრებულად გამორჩეულია ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლი, რომელიც მდებარეობს თეთრინყაროს რაიონში, მილსადენის ტრასის 85-ე კმ-ზე, ტერიტორიაზე, რომელსაც „ნაჭივჭავებს“ უწოდებენ. აღნიშნული ძეგლი 2003 წლიდან 2004 წლამდე, სამი საველე კამპანიის განმავლობაში, ითხრებოდა თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ [შატბერაშვილი და სხვ. 2005]. ექსპედიციამ აქ შეისწავლა 1000 მ² ფართობი.

ადგილი „ნაჭივჭავები“ მდებარეობს თეთრინყაროდან სამხრეთ-დასავლეთით 4 კმ-ის დაშორებით. იგი წარმოადგენს ფართოფოთლოვანი ტყითა და ბუჩქნარებით დაფარულ მთიან ზოლზე გარდამავალ დამრეც ფერდობს, ტყეში არსებული მცირე მინდვრებით. უშუალოდ არქეოლოგიური ძეგლის ტერიტორია მოქცეულია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ჩამომდინარე მდინარე ჭივჭავის ღრმა და სამხრეთ-დასავლეთიდან არსენას მცირე ხევის შორის.

ნაჭივჭავებში, მილსადენის მშენებლობისას, მიწის ფენის მოჭრის შემდეგ, მოყვითალო თიხნარზე, მეტ-ნაკლები ინტენსივობით გამოიკვეთა შავი, წრიული ლაქები. როგორც არქეოლოგიური გათხრებით გაირკვა, ლაქების უმრავლესობა ორმოები გამოდგა, ნაწილი სამარხები, ხოლო ერთი – ნახევრად მიწურის ნაშთი.

საბოლოოდ, ძეგლზე გაითხარა 49 ენეოლითური ორმო, ერთი ნახევრადმიწური და ხუთი სამარხი. ყვითელ თიხნარში ჩაჭრილი ორმოები შევსებული იყო არქეოლოგიური მასალების შემცველი შავი მიწით, ზოგიერთ ორმოში ჩაყრილი იყო ქვები, რომელთა ნაწილი წარმოადგენდა ბაზალტის ხელსაფეკავს, ზოგი კი ფილაქვას.

ორმოები გამართული იყო მჭიდროდ, ერთმანეთისაგან 1,5-4 მეტრის დაშორებით და ეკავა გათხრილი ფართობის ძირითადი ნაწილი. სამარხები აღმოჩნდა თხრილის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში, ხოლო ნახევრადმიწური — მის სამხრეთ ნაწილში (ტაბ. I).

ნასახლარზე გათხრილი 49 ორმოდან ყველაზე მცირე ორმოების პირის დიამეტრი 0.7-0.9 მ-ია, ხოლო სიღრმე 0,25-0,30 მ. საშუალო ორმოების პირის დიამეტრი – 1,5 მ-ია, ხოლო სიღრმე 0,50-0,70 მ. დიდი ზომის ორმოების პირის დიამეტრი 1,7-1,9 მ-ია, სიღრმე - 0,7-1,6 მ, ხოლო ძირის დიამეტრი - 2,5 მეტრი. ორმოების მცირე ნაწილი სწორკედლიანი იყო, ხოლო მათი უმრავლესობა ძირისკენ ფართოვდებოდა და ე.წ. „მსხლისებრი“ ფორმა ჰქონდა.

არქეოლოგიური მასალა – თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ობსიდიანის, ქვის, ძვლისა და რქის იარაღები და ცხოველთა ძვლები, აღმოჩნდა ორმოებში, სამარხებსა და მიწურში; სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ხელსაფეკავების ძირითადი ნაწილი ჩვეულებრივ ქვებთან ერთად გამოყენებული იყო ორმოების შევსებაში და იშვიათად გვხვდებოდა სამარხის ქვაყრილში, თვით სამარხსა და მიწურში.

ნაჭივჭავებში გათხრილი ძეგლი დასახლების ტიპის ძირითადი ელემენტებითა და კულტურულ-სამეურნეო საქმიანობის მონაცემებით მსგავსებას ამჟღავნებს, როგორც საქართველოს, ისე მის ფარგლებს გარეთ გათხრილ ძეგლებთან და ასევე გამოირჩევა რიგი თავისებურებით, რაც კიდევ უფრო ზრდის მის მეცნიერულ მნიშვნელობას. ნაჭივჭავებზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა მიეკუთვნება ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანას, რომელიც ძირითადად მომდინარეობს ორმოებიდან და სამარხებიდან. სავარაუდოა, რომ ადრებრინჯაოს ნასახლარი მდებარეობს დერეფნის გარეთ, გაუთხრელ ფართობში.

ადრესამინათმომქმედო კულტურის ნასახლარების შესწავლა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში დაიწყო XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან. ქიულ თეფე I-ის აღმოჩენით საფუძველი დაედო მანამდე უცნობი მრავალპორიზონტიანი წრიულ-გუმბათოვანი საცხოვრებელი ნაგებობების შესწავლას. ასეთი ხელოვნური გორა-ნასახლარები, ძირითადად, შესწავლილ იქნა ქვემო ქართლსა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, მდინარეთა სიახლოვეს ან გაშლილ ველზე და სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრდა შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის სახელწოდებით [კილურაძე 1976: 105].

მეორე ტიპის ერთფენიანი ნასახლარები შესწავლილია საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ, როგორც გაშლილ ველზე, ასევე მდინარეთა ნაპირზე, მთისწინეთსა და მთიან ზოლზეც და „სიონის ტიპის“ [მენაბდე, კილურაძე 1981: 31], ან „ნოფი-გინჩის“ წრის ძეგლებს მიეკუთვნება [Чиковани 1989: 86]. ამ წრის ნასახლარების თავისებურებაა სავარაუდო მიწისზედა ფაცხისებრი საცხოვრებლების არსებობა, თუმცა ცალკეულ შემთხვევაში დადასტურებულია ნახევრადმიწურები და ქვით ნაგები კომპლექსები. მიმოიხილავს რა ნეოლით-ენეოლითური ერთფენიანი ძეგლების სამშენებლო ტრადიციებს, გ. მირცხულავა ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით (პალური, ხორში, ქობულეთი, დარკვეთი, ჩიხორი, გუანდრა) ასკვნის, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე წარმოებითი მეურნეობის განვითარების ამ ეტაპზე ოთხკუთხა და მრგვალ მიწისზედა ან ნახევრადმიწურ საცხოვრებლებს აშენებდნენ [მირცხულავა 2001: 41].

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და, მათ შორის, შიდა ქართლში, ასევე აღმოჩნდა მაღალ სამშენებლო ტრადიციაზე დაფუძნებული საცხოვრებელი და სატაძრო კომპლექსის ნაშთი გალავნით, ადგილ „ბერიკლდეებზე“, ქარელის რ-ნში [Глonti, Джавахишвили 1987: 84-85] და ამავე კულტურული წრის ყორღანული სამარხი სოფ. კავთისხევთან, ე.წ. „იორამის გორასთან“, კასპის რ-ნში [Makharadze 2007: 124-125]. მსგავსი ნასახლარები და ყორღანები შედარებით უფრო მეტი რაოდენობით შესწავლილია აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე და ცნობილია „ლეილა თეფეს“ კულტურის სახელით [Алиев, Нариманов 2001: 7].

XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან ჩატარებული გეგმაზომიერი, ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური გათხრებით ირკვევა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ადრესამინათმომქმედო კულტურის განვითარების პროცესი სხვა რეგიონებთან შედარებით თავისებურად მიმდინარეობდა და აქ შესაძლებელია გამოიყოს სამი – შულავერ-შომუ თეფეს, ნოფი-გინჩის წრის და ბერიკლდეები-ლეილა თეფეს არქეოლოგიურ კულტურათა ძეგლები, რომლებიც განვითარების გარკვეულ ეტაპზე თანაარსებობდნენ და გავლენას ახდენდნენ ერთმანეთზე [ჩიქოვანი 1998ბ: 3-5].

ნაჭივჭავების ენეოლითური ნასახლარი და მოპოვებული მასალები მიეკუთვნება ნოფი-გინჩის წრის ძეგლებს, რომელთა მსგავსი ნასახლარები შესწავლილია აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონშიც. უშუალოდ ქვემო ქართლში ასეთია – ნოფი [Кушнарева, Чубинишвили 1970: 28-32], სიონი [მენაბდე, კილურაძე 1981: 7], წითელი სოფელი, არუხლო VI, ჯავახი [გოგელია, ჭელიძე 1992: 59-62], ვაზიანი [ჩიქოიძე და სხვ. 2003: 11], კახეთში – კვირიასწყალი, დამწვარი გორა და სხვ. [Варазашвили 1992: 18, 32]. შიდა ქართლში კი – აბანოსხევი, ბოდორნა, ახალი ჟინვალი, ჟინვალი, ჩინთი, ხერთვისი [ჩიქოვანი 1999 ბ: 7-11], თანდინყარო I [ჩიქოვანი 1999ა: 19], ნიჩბისი [ჩიქოვანი 2001: 16].

ამავე კულტურულ წრეს ეკუთვნის ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის 74-ე და 77 კმ-ზე, გამოვლენილი მრავალფენიანი ძეგლი. სადაც დერეფნის გაჭრისას დაზიანდა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ფენა [მირცხულავა და სხვ. 2005; მირცხულავა 2007].

ასეთი ძეგლებისათვის დამახასიათებელია მცირე – 0,5-დან 1 მ-მდე სისქის არქეოლოგიური მასალების შემცველი კულტურული ფენა, რომლის ელემენტებია ორმოები, მცირე ქვაყრილები, ნაცეცხლურები, უფრო იშვიათად კი - ნახევრადმინურები და სამარხები. აღმოსავლეთ საქართველოში მათი არეალი გაცილებით ფართოა, ვიდრე შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის ნასახლარებისა, რომლებიც ძირითადად გავრცელებულია ქვემო ქართლის ორ რაიონში – ბოლნისსა და მარნეულში.

წოფი-გინჩის წრის ტიპური ძეგლია ნაჭივჭავეების ენეოლითური ნასახლარი. ნაჭივჭავეებზე გათხრილი ყველა ორმოს შევსება, მინური და სამარხი შეიცავდა არქეოლოგიურ მასალას, მაგრამ მასალის სიუხვით მაინც გამოირჩეოდა ზოგიერთი მათგანი, რომელიც, კონკრეტულ შემთხვევაში, ცალკე კომპლექსადაც კი შეიძლება, რომ განვიხილოთ. მოპოვებულ მასალებში, განსაკუთრებით თიხის ჭურჭლის ნატეხებში, კარგად ჩანს როგორც კულტურის უწყვეტობის, ისე სხვა რეგიონებთან ურთიერთობის კვალი. ამის საფუძველზე, ნაჭივჭავეების მასალებში შესაძლებელია გამოიყოს როგორც ადრეული, ისე შედარებით გვიანდელი მასალები, რაც მნიშვნელოვანი ფაქტორია ძეგლის ქრონოლოგიური ჩარჩოს დასადგენად.

ნაჭივჭავეების ენეოლითური თიხის ჭურჭლის ნატეხები ძირითადად ფრაგმენტულია, თუმცა მოხერხდა ზოგიერთი მათგანის ნაწილობრივ აღდგენა, ხოლო ერთი, დერგისებრი, დიდი ზომის ჭურჭელი მთლიანად აღდგა. ისინი ძირითადად უხეშპეციაანია, ჭარბი არაორგანული მინარევეებით, თუმცა ზოგიერთს ეტყობა მცენარეული ჩანარების კვალიც. თიხის ჭურჭლის ნატეხები გამომწვარია მოყავისფრო-მოჩალისფროდ, მაგრამ ასევე გვხვდება მოშავო და მონითალოდ გამომწვარი ნატეხებიც. მათი ფრაგმენტულობის გამო ჭირს ფორმის დადგენა, თუმცა პროფილირებული და ნაწილობრივ აღდგენილი ეგზემპლარები მაინც იძლევიან შესაძლებლობას, მივაკუთვნოთ ისინი ჭურჭელთა გარკვეულ ტიპს. პირ-გვერდის მიხედვით შეიძლება გამოვყოთ მცირე და საშუალო ზომის ჭურჭლები; ასეთებია – არაპროფილირებული ან მცირედ პროფილირებული ჭურჭლის ნატეხები, რომელთაც სწორი ტანი, ოდნავ მოყრილი ან გადაშლილი პირი აქვთ (ტაბ. II_{2,3,8,10}). ცალკე შეიძლება გამოვყოთ სხვადასხვა ზომის დაბალყელიანი, პირგადაშლილი ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. II_{1,2,5}); ალსანიშნავია სხვადასხვა ზომის, მაღალყელიანი, ოდნავ პირგადაშლილი, მუცლიანი ჭურჭლები (ტაბ. II_{10,13}; ტაბ. III_{1,2,4}). ჭურჭლის სხვა ფორმებიდან გამოიყოფა შედარებით ვიწროძირიანი ჯამისებრი (ტაბ. II₄) და დაბალტანიანი, ოდნავ ქუსლგამოყოფილი, ფართოძირიანი ჭურჭლები (ტაბ. II₁₂). ყელ-გვერდისა და ძირ-გვერდის მიხედვით გამოირჩევა გამობერილმუცლიანი, ბრტყელძირა ჭურჭლები, რომელთა ნაწილს ქუსლი გამოყოფილი აქვთ (ტაბ. II_{7,11}). ჭურჭლის ფრაგმენტებიდან შეიძლება აღვნიშნოთ ე.წ. „ბიბილოსებრპირიანი“, შვერილიანი და კოპისებრდანაძერნიანი ნატეხები (ტაბ. II_{3,6,8,9}).

ქვის ნატეცი იარაღების აბსოლუტური უმრავლესობა დამზადებულია ობსიდიანისგან, რომელთაგან განირჩევა ლამელები და სხვადასხვა ფორმის ლამელასებრი ანატეციები. მათ ნაწილს ეტყობა მეორადი დამუშავების ან გამოყენების კვალი. ზოგი კი წარმოადგენს კომბინირებულ იარაღს (ტაბ. II₁₅₋₁₇). ერთ-ერთ ორმოში აღმოჩნდა ყუნწოტეხილი კაჟის ისრისპირი. ხელსაფქვავეები დამზადებულია ბაზალტისაგან. ქვედა ქვების უმრავლესობა ნავისებრი ფორმისაა, ხოლო ზედას - ბრტყელი მუცელი და სწორზურგის ტანი აქვს. ქვის სანაყებიდან ალსანიშნავია მაღალტანიანი, ღრმაფოსოიანი სანაყი (ტაბ. II₁₄). წარმოდგენილია ორმხრივ პირლესილი ქვის ცულისებრი იარაღის ნაწილი. ასევე გვხვდება სწორი, ვიწროტანიანი და მომრგვალო ფორმის ქვები, რომლებიც, შესაძლებელია, სანაყ-სასრესებად გამოეყენებინათ. ორმოებსა და მინურში აღმოჩნდა ირმის რამდენიმე დატოტვილი რქა გადანაჭრების კვალით, რომელთაგან ერთს წამახვილებული წვერი აქვს.

რაც შეეხება სამარხეულ კომპლექსებს, როგორც აღვნიშნეთ, ერთი სამარხი ენეოლითური ნასახლარის თანადროული იყო, ოთხი კი მომდევნო – ადრე ბრინჯაოს ხანისა. ენეოლითური, მცირე ქვაყრილიანი ორმოსამარხი დაკრძალვის წესის მხრივ, ძალიან საინტერესოა. თავდაპირველად ქვაყრილის პრეპარაციისას ჩვეულებრივ ქვებს შორის აღმოჩნდა დიდი ზომის, ბაზალ-

ტის ნავისებრი ფორმის ხელსაფქვავე; თვით სამარხეული ორმო ოდნავ ოვალური ფორმის იყო. ქვაყრილის ზომა $1,80 \times 1,50$ მ შეადგენდა, თვით ორმოსამარხისა კი – $1,40 \times 1,30$ მ. ამ სამარხის თავისებურება ისაა, რომ მიცვალებული დაკრძალულია მუხლებში ძლიერ მოხრილ პოზაში, ისე რომ ფეხის ტერფები მიტანილია მენჯთან. ორმოს შეესებაში შერეული იყო ენეოლითური თიხის ჭურჭლის რამდენიმე მცირე ფრაგმენტი. სამარხში აღმოჩნდა: ნაპობი ძვლის სადგისი მარჯვენა იდაყვთან, რქის იარაღი, შუაზე გატეხილი ხელსაფქვავეს ზედა ქვა, რომლის ერთი ნაწილი მიცვალებულის მენჯის ქვეშ იდო, მეორე ნაწილი კი მარჯვენა ტერფთან (ტაბ. IV₁₋₃). ამ სამარხმა უკვე მიიქცია ავტორთა ყურადღება და გამოითქვა გარკვეული მოსაზრება [Шатберашвили, Чиковани 2007: 230], კონსტრუქციით მისი მსგავსია არუხლო I ქვაყრილიანი ორმოსამარხები [Чиковани 2005: 178]. დანარჩენი ოთხივე სამარხი ეკუთვნის მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ეტაპს და სამარხის კონსტრუქციითა და დაკრძალვის წესით სრულიად განსხვავებულია ენეოლითური სამარხისაგან. კიდევ ერთხელ აღვნიშნავთ, რომ ხუთივე სამარხი აღმოჩნდა გათხრილი ფართობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში ერთმანეთის სიახლოვეს (ტაბ. I, კვ. 7-8/10-12).

აკლდამა № 1. გარე ზომა $2,40 \times 2,20$ მ, ხოლო შიდა – $1,90 \times 1,45$ მ-ია, სიღრმე – $0,50$ მ. სამარხი გათხრული იყო მოყვითალო თიხნარში, ქვედა რიგის ქვები ჰორიზონტალურად იყო დანყობილი, ზედა კი ვერტიკალურად, იატაკი მოგებული იყო ქვის ფილებით. შესასვლელი ორსაფეხურიანი კიბე სამხრეთ მხარეს ჰქონდა. აკლდამა მრავალჯერადი დაკრძალვისთვის იყო გამოყენებული, ბოლო მიცვალებული დაკრძალული იყო სამხრეთ ნაწილში, თავით სამხრეთით. ანთროპოლოგ ლ. ასლანიშვილის დასკვნით, დაკრძალული იყო 40-44 და 30-34 წლის ორი მამაკაცი, 50-54 წლის ორი დედაკაცი და 12-14 წლის გოგონა.

სამარხში აღმოჩნდა თიხის 8 ჭურჭელი, ობსიდიანის ლამელა, ნუკლეუსი და მძივები – სარდინის – 1 და პასტის 38 ერთეული (ტაბ. V₁₋₁₁).

აკლდამა № 2 ოთხკუთხა ფორმისაა. გარე ზომა $2,20 \times 1,70$ მ, შიდა კი $1,84 \times 1,35$ მ-ია. კედლის ქვები ჩადგმულია შვეულად. სულ გამოყენებულია 12 ქვა. პირველი აკლდამისაგან განსხვავებით მისი იატაკი არ იყო მოგებული ქვის ფილებით. დაკრძალული იყო 3 მიცვალებული, ხელფეხმოკეცილი, თავით სამხრეთით. პირველი დაკრძალული იყო ცენტრში, მარცხენა გვერდზე. მეორე ესვენა მარჯვენა გვერდზე აკლდამის აღმოსავლეთ ნაწილში. მამაკაცის ასაკი განისაზღვრა 55-59 წლით, დედაკაცისა – 30-34 წლით. მესამე მიცვალებული იყო 16-18 წლის გოგონა. სამარხში აღმოჩნდა ოთხი ჭურჭელი (ტაბ. VI₁₋₄), ძვლის კვირისტავი და ობსიდიანის ორი ანატეკი.

სამარხი № 3 მცირე ქვაყრილიან ორმოსამარხს წარმოადგენს. მომრგვალებულ ორმოსამარხში დაკრძალული იყო მცირეწლოვანი ბავშვი, თავით სამხრეთით. მიცვალებულის სახის წინ იდო ერთმანეთში ჩადგმული მცირე ზომის ორი ჭურჭელი – ჯამი და კოჭობი (ტაბ. VI_{5,6}).

№ 5 აკლდამის მნიშვნელოვანი ნაწილი დანგრეული იყო. გადარჩენილი ნაწილის მიხედვით მას ქვით ნაგები კედელი და ფილაქვებით მოგებული იატაკი ჰქონდა. სამარხში აღმოჩნდა ორი ბადია (ტაბ. VI_{7,8}).

საყურადღებოა პალეოზოოლოგიური, პალინოლოგიური და კარპოლოგიური კვლევის მონაცემები. პალეოზოოლოგ ო. ბენდუქიძის ანალიზით, ორმოებსა და ნახევრადმინურში მოპოვებულ ცხოველთა ძვლების 35-40% ეკუთვნის გარეულ ცხოველებს. შინაური ცხოველებიდან დადასტურებულია ღორის, ცხვრის, თხისა და ძროხის ძვლები. მსხვილფეხა საქონლის ძვლები ეკუთვნის ტანმორჩილი ძროხის ჯიშს. გარეული ცხოველების ძვლების მიხედვით ნადირობა აქ მოსახლეთა შორის დიდ როლს თამაშობდა. აღმოჩენილია გარეული ცხენის – *Equus caballus fossilis* ზედა საჭრელი კბილი, კავკასიური ტახის – *Sus scrofa ottila* ქვედა ეშვის ფრაგმენტი, კავკასიური კეთილშობილი ირემი – *Cervus elaphus maral*, კავკასიური ღორი – *Alces alces caucasicus*, გარეული ხარის – *Bos primigenius* ძვლები. გარეული ხარის ძვლები ენეოლითურ ნამოსახლარებზე არც თუ ბევრია დადასტურებული, მისი ძვლები აღმოჩენილია კახეთში „დამწვარ გორაზე“ [Варазашვილი 1992: 98] და არაგვის ხეობაში, აბანოსხევეში [ჩიქოვანი 1999b: 10]. რაც შეეხება ირმის რქებს, ადრესამინათმოქმედო კულტურის ძეგლებიდან მისგან დამზადებული თოხები ბევრია აღმოჩენილი შულავერ

-შომუ თეფეს კულტურის ნასახლარებში. თითო-ოროლა ეგზემპლარი გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოში, ნოფის ჯგუფის ძეგლებში. ნაჭივჭავეებში კი დადასტურებულია ირმის დატოვილი რქები გადანაჭრების კვალით და ერთ შემთხვევაში ნამახვილებული წვერით. ო. ბენდუქიძის დასკვნით, აქაურ მოსახლეებს შეეძლოთ შეეგროვებინათ ირმის გამონაცვალი რქები და გამოეყენებინათ იარაღების დასამზადებლად.

ნაჭივჭავეების ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მოსახლეთა სამეურნეო საქმიანობისა და იმ დროის ეკოსისტემაზე გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა კარპოლოგიური და პალინოლოგიური ანალიზის შედეგები. ნ. რუსიშვილისა და ნ. მელაძის მიხედვით სამეურნეო ორმოებიდან და სამარხებიდან ფლოტაციის მეთოდით დამუშავდა 42 ნიმუში. აღსანიშნავია კულტურულ მცენარეთა მარცვლების აღმოჩენა. ესენია: რბილი ხორბალი – *Triticum aestivum* L., ორმარცვალი ხორბალი – *Triticum dicoccum* Schiibl., კილიანმარცვლიანი ქერი – *Hordeum vulgare* L., ფეტვი – *Panicum miliaceum* L.

პალინოლოგ ე. ყვავაძის მიერ შესწავლილ იქნა 14 ორმოსა და ერთ-ერთი სამარხის ჭურჭლიდან აღებული ნიმუშები. მისი დასკვნით პალინოლოგიური სპექტრისათვის დამახასიათებელია კულტურული მარცვლოვანებისა და სარეველა მცენარეთა მტვრის სიჭარბე. ნაკლებია ტყის ელემენტები და გვიმრის სპორები. ენეოლითური ორმოებიდან აღებულ ნიმუშებში აღმოჩენილია ხორბალი – *Triticum type*, შვრია – *Avena type*, ქერი – *Hordeum type*, ნემსინვერა – *Geranium* და ნარშავი – *Carduus*.

ტყის ელემენტებიდან *Pinus* – ფიჭვი, *Picea* – ნაძვი, *Abies* – სოჭი, *Tilia* – ცაცხვი, *Carpenus Caucasica* – რცხილა, *Palipodium vulgare* – გვიმრა კილამურა, *Polypodiaceae undiff.* – გვიმრისნაირების სპორა.

№ 3 სამარხის ჭურჭელში კი აღმოჩნდა ჩვეულებრივი თხილის – *Corylus avellana*, დათვის თხილის – *Corilus colurna*, ჩვეულებრივი კაკლის ხის *Juglans regia*, კულტურული ვაზის – *Vitis vinifera*, ქართული მუხის – *Quercus iberica* მტვერი. მისი აზრით, ნასახლარის არსებობის პერიოდში აქ უფრო თბილი კლიმატი უნდა ყოფილიყო.

ნაჭივჭავეებზე ჩატარებული კომპლექსური კვლევის შედეგების მიხედვით შესაძლებელია გამოითქვას გარკვეული მოსაზრება აქ მოხინაძრე ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მოსახლეთა კულტურულ-სამეურნეო, სულიერი და მეზობელ რეგიონებთან ურთიერთობის საკითხების შესახებ.

თიხის ჭურჭლის ნატეხების ანალიზით ირკვევა, რომ „ნაჭივჭავეების“ სხვადასხვა კომპლექსში მოპოვებულ მასალებს შორის, გარკვეულ თავისებურებასთან ერთად, ჩანს პირდაპირი მსგავსება გამოწვის ტექნიკის, ფორმისა და ორნამენტის მიხედვით. ამის დასტურია პირს ქვემოთ გამჭოლ ნასვრეტიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომლებიც აღმოჩენილია ორმოებში (ტაბ. II₉). ერთ ნატეხს კი ტანი ხშირი ნასვრეტებით აქვს დაფარული. მცირე რაოდენობით გვხვდება კოპებიანი და შვერილებიანი ნატეხები (ტაბ. II_{6,13}).

ასევე საინტერესოა ორმოებში უყურო ჭურჭლების გვერდით, ყურიანი ჭურჭლების გამოჩენა (ტაბ. II₅; ტაბ. III_{1,2}). ორიგინალური ფორმით გამოირჩევა ე.წ. „ბიბილოსებრშვერილიანი“ ნატეხები ორმოებიდან, რომლებსაც, ერთის გარდა, დამატებით გამჭოლი ნასვრეტები აქვს დატანილი (ტაბ. II₉).

ცალკე აღსანიშნავია ჭურჭლის ორი ნატეხი, № 11 და № 31 ორმოდან, ყელიდან მხარზე გადასვლის ადგილას ტეხილხაზოვანი ორნამენტით და მაღალი, ზურგიანი სარტყლით (ტაბ. II_{3,11}) – ასევე ორმოში აღმოჩენილ ჭურჭლის ძირის ერთ მცირე ფრაგმენტს კი ეტყობა წრიულად მოწნული ჭილოფის ანაბეჭდი.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ნაჭივჭავეების ენეოლითური ნასახლარი მიეკუთვნება ნოფი-გინჩის წრის ძეგლების რიცხვს, რომლის მსგავსი აღმოსავლეთ საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ ბევრია გათხრილი. მართალია, ორმოები თითქმის ყველა ნასახლარისათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ ამ მხრივ ნაჭივჭავეები უფრო ახლოსაა ისეთ ძეგლებთან, როგორიცაა ნოფი,

სადაც გაითხარა 27 ორმო, ნითელი სოფლის ნასახლარი – 18 ორმო, [გოგელია, ჭელიძე 1992: 55, 61] და დამწვარი გორა – 26 ორმო [Варазашвили 1992: ტაბ. II]. საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო მასალებიც სხვა ადრესამინათმოქმედო ნასახლარების მასალების მსგავსია. განსაკუთრებით ეს ითქმის თიხის ჭურჭლის ნატეხებზე, რომლებსაც რიგი ძეგლების მასალებთან ეძებნება პარალელური, როგორც კეცის სტრუქტურისა და გამოწვის ტექნიკის, ისე ფორმისა და ორნამენტის მიხედვით. ამ ნიშნებით ნაჭივჭავების სამეთუნეო ნაწარმი მეტ მსგავსებას ან უშუალო ანალოგიებს პოულობს ნოფი-გინჩის წრის ძეგლების მასალებთან. პირს ქვემოთ ან ყელის არეში გამჭოლნახვრეტიანი ნატეხები დამახასიათებელია აბანოსხევის, ახალი ჟინვალის, ხერთვისის, ჩინთის [ჩიქოვანი 1999ბ: 14-18], ნიჩბისის [ჩიქოვანი 2001: 16], დამწვარი გორისა და კვირიასწყლის [Варазашвили 1992: 21, ტაბ. XII], არუხლო VI [გოგელია, ჭელიძე 1992: 60], ნოფის [Кушнарева, Чубинашвили 1970: 32], დასავლეთ საქართველოში კი დარკვეთის [ნებიერიძე 1978: 26], საგვარჯილეს [ნებიერიძე 2003: 200], აზერბაიჯანში პადარის [Ахундов 2001: ნახ. XXV₁], ქეჩილის [Нариманов 1987: ნახ. XXXV₁₁], სომხეთში მაშტოცბლურის, ტერტერიძორის, ტეხუტის [Мунчаев 1982: ტაბ. XLVII₁₋₃; ტაბ. XLVIII₂₅] და არატაშენის [Palumbi 2007: 70, სურ. II_{3,4,5}, სურ. III_{1,2,3}], დალესტანში კი – რუგუჯის, გინჩისა და ჩინას მასალებისათვის [Гаджиев 1991: ნახ. XX; ნახ. XII_{12,13,16}; ნახ. XV_{2,7}].

კოპებისა და შვერილების სხვადასხვა სახე ძეგლების ფართო წრისათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ მრგვალი, წაგრძელებული შვერილები გვხვდება ენეოლითის მოგვიანო ხანის მასალებში. კერძოდ, ნაჭივჭავების ენეოლითური, შვერილებიანი თიხის ჭურჭლის მსგავსი მასალა დადასტურებულია დამწვარ გორაზე [Варазашвили 1992: ტაბ. XIII₁₋₃], ჩინთში [ჩიქოვანი 1998ა: ტაბ. II], აზერბაიჯანში, ოვჩულარ-თეფეზე [Алиев, Нариманов 2001: ტაბ. XXV₉].

ბრტყელი ან ოდნავ ქუსლგამოყოფილ ძირებსაც გავრცელების ფართო არეალი აქვს, მაგრამ მომრგვალებულ და ვიწროძირიან ჭურჭლებთან ერთად ისინი გვხვდებიან ნოფი-გინჩის წრის მოგვიანო ხანის ნასახლარებში. ძირების ერთ ნაწილს კი ეტყობა ჭილოფის ანაბეჭდები. შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის ძეგლებში ასეთი ჭურჭელი უქუსლო ძირებთან ერთად ჩნდება განვითარების მესამე საფეხურიდან [კილურაძე 1976: 121]. აღნიშნული კერამიკა გვხვდება კვირიასწყლის, დამწვარი გორის [Варазашвили 1992: ტაბ. XXVII-XXVIII], ჩინთის [ჩიქოვანი 1998ა: ტაბ. I₈], გინჩის [Гаджиев 1991: ნახ. XV_{3,4}] და სხვა ძეგლების მასალებში. ნაჭივჭავების დაბალტანიანი, ფართოძირიანი ჭურჭლების (ტაბ. II₁₂) მსგავსი მასალები აღმოჩენილია არუხლო VI-ზე [გოგელია, ჭელიძე 1992: XVII-XVIII], დამწვარ გორაზე [Варазашвили 1992: ტაბ. XX], აზერბაიჯანში ილანლი-თეფეზე [Нариманов 1987: ნახ. XI₁₁], გინჩში [Гаджиев 1991: ნახ. XIII₄].

ნაჭივჭავებში აღმოჩენილი „ბიბილოსებრპირიანი“, ჭურჭლის ნატეხების შედარებით განსხვავებული ვარიაციები აღმოჩენილია არაგვის ხეობის ნასახლარებზე [ჩიქოვანი 2005: 60], თანდინყარო I-ში [ჩიქოვანი 1999 ა: ტაბ. V₇₁₋₇₆], დამწვარ გორაზე [Варазашвили 1992: ტაბ. XII₃], მაგრამ ნაჭივჭავებში აღმოჩენილი ჭურჭლის ნატეხები შესაძლებელია ე.წ. პირჩადრეკილი ჭურჭლების მსგავსი იყოს. ასეთი ნატეხები აღმოჩენილია როგორც მაშტოცბლურის ენეოლითურ [Мунчаев 1982: ტაბ. XVII₃], ისე ადრე ბრინჯაოს გალგალათლის ძეგლებზე [Гаджиев 1991: ნახ. XXVIII₁₀₈].

კავკასიის ადრესამინათმოქმედო კულტურებში ყურიანი ჭურჭლები ჩნდება მათი განვითარების გარკვეულ ეტაპზე. ამ მხრივ საყურადღებოა ნაჭივჭავების მრგვალგანიკვეთიანი, ქედიანი და სქელი, მასიურყურიანი ჭურჭლები (ტაბ. II₅; ტაბ. III_{1,2}), რომელთა ანალოგიები გვხვდება ჩინთის [ჩიქოვანი 1998ა: ტაბ. I_{2,3}], დამწვარი გორის [Варазашвили 1992: ტაბ. XII₁₂₋₁₆, ტაბ. XIII_{6,9}, ტაბ. XXIV₂], ნითელი სოფლის [გოგელია, ჭელიძე 1992: ტაბ. XVII], საგვარჯილეს [ნებიერიძე 2003: ტაბ. XXXIV], თეთრი მღვიმეს [კალანდაძე 1994: ტაბ. XXII_{4,6}], აზერბაიჯანში ალიკემეკ-თეფესის [Мунчаев 1982: ტაბ. XIV_{5,6}], პადარის [Ахундов 2001: ნახ. II_{1,2}] და ოვჩულარ-თეფეს ნასახლარზე, სადაც გვხვდება მასიურ ყურიანი ჭურჭლები [Алиев, Нариманов 2001: ტაბ. XXVII_{5,8,9}, ტაბ. XXVIII₁₋₄], დალესტანში, გინჩის [Гаджиев 1991: ნახ. XIII₉₋₁₇], ჩრდილოეთ ოსეთში, რედანტის მასალებისათვის დამახასიათებელია გამჭოლი ნასვრეტები, შვერილები, ყურები [Ростунов 2005: 159-160, ტაბ. II-III].

ნაჭივჭავების დაბალყელიანი, ყურიანი ჭურჭლის პირდაპირი ანალოგი აღმოჩენილია დამნვარი გორის ნასახლარზე [Варазашвили 1992: ტაბ. XXIV₂], ასეთივე ანალოგი ეძებნება მცირე ზომის ჭურჭლის ნატებს კორპუსზე მაღალი სარტყლით (ტაბ. II₅) ჩინთის ნასახლარის მასალებში [ჩიქოვანი 1998ა: ტაბ. I_{2,3}].

ნაჭივჭავების ენეოლითური თიხის ჭურჭლებზე საუბრისას, მკვლევართა ყურადღება გვინდა მივაპყროთ ნახევრადმინურის გვერდზე, № 31-ე ორმოში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭლებზე, რომლებიც ერთგვარად გამოირჩევიან დანარჩენი სამეთუნეო ნაწარმისაგან. ასეთია მაღალი, ცილინდრულყელიანი, 0.85 მ სიმაღლის ორყურა ჭურჭელი (ტაბ. III₂). მოყავისფრო-მოჩაღისფროდ გამომწვარი, რომელიც გამოწვის ტექნიკითა და ყურის ფორმით ერთგვარად უახლოვდება მტკვარ-არაქსის კულტურის ჭურჭლებს, მაგრამ მეტი მსგავსება ჩანს ზემოთ აღნიშნული ოვჩულარ-თეფესისა და გინჩის მასალებთან. ასეთი მასიურყურიანი დიდი ზომის ჭურჭელი სიახლეა აღმოსავლეთ საქართველოს ადრესამინათმოქმედო კულტურის ძეგლებში. ასევე სიახლეა საშუალო სიდიდის მაღალყელიანი, მკვეთრად პირგადაშლილი, ვიწრო, ბრტყელძირა ჭურჭელი, რომელსაც შედარებით პრიალა მოშავო ზედაპირი აქვს (ტაბ. III₄). მისი პარალელი ამიერკავკასიის ძეგლებში ჩვენში უცნობია, მაგრამ ზუსტი ანალოგი ეძებნება არსლან თეფე VII თიხის ჭურჭელთან [Frangipane, Palumbi 2007: 235, ნახ. III_{1,2}]. ასევე ტიპოლოგიურად ახალია მაღალყელიანი, პირგადაშლილი, სფერულმუცლიანი, ყურიანი ჭურჭელი (ტაბ. III₁), ხოლო ამავე ტიპის უყურო ჭურჭელს, რამდენადმე მსგავსი პარალელი ეძებნება გინჩის მაღალხარისხოვან ჭურჭლებსა [Гаджиев 1991: 70, ნახ. XIV_{20,21}] და ლეილა თეფეს მასალებთან [Алиев, Нариманов 2001: ტაბ. X₁]; რაც შეეხება ბიკონუსური ჭურჭლის ძირ-გვერდის ნატებებს (ტაბ. III_{3,5}), რამდენადმე მსგავსი ფორმის ჭურჭლები გვხვდება დამწვარი გორას, შავწყალას [Варазашвили 1992: ტაბ. XI₁; ტაბ. XI_{11,4}] და ლეილა თეფეს მასალებში [Алиев, Нариманов 2001: ტაბ. VIII₇₋₁₀], ხოლო ჯამისებრ ჭურჭელს (ტაბ. II₄), ასევე ლეილა თეფესა და მის თანადრულ ძეგლების მასალებში ეძებნება პარალელი [Алиев, Нариманов 2001: ტაბ. XII_{10,11}].

კიდევ შეიძლება გაგვეგრძელებინა ნაჭივჭავების სამეთუნეო ნაწარმის პარალელების ჩვენება ფორმისა და ორნამენტის მიხედვით, თუმცა საკმაოდ გვეჩვენება მოძიებული პარალელები ძეგლის ხასიათისა და კულტურული კუთვნილების განსასაზღვრად. რაც შეეხება ნაჭივჭავების ენეოლითური ეტაპის დანარჩენ მასალებს, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ადრესამინათმოქმედო კულტურისათვის დამახასიათებელი ძვლისა და რქის თოხები, სადგის-სახვრეტები, კოვზები, საპრიალელები და სხვა იარაღები აქ თითქმის არ გვხვდება, რაც ძეგლის თავისებურებას შეიძლება მივანეროთ. საყურადღებოა, რომ ნაჭივჭავებში გავრცელებული ნავისებრი ხელსაფქვავეები უფრო მეტ მსგავსებას ამჟღავნებს შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის ნასახლარების ხელსაფქვავეებთან, ხოლო ობსიდიანის ანატკეც მასალაში, რომელთა მცირე ნაწილი წარმოდგენილია სტატიკაში (ტაბ. II₁₅₋₁₇), არ ჩანს ადრესამინათმოქმედო კულტურის სამეთუნეო და საყოფაცხოვრებო იარაღების რიგი სერიები, თუმცა მასალის ეს ნაწილი ტიპოლოგიურ და ტრასოლოგიურ დამუშავებას საჭიროებს.

ნაჭივჭავების ენეოლითური ნასახლარის თანადროული, მცირე ქვაყრილიანი ორმოსამარხის აღმოჩენა თავისთავად საინტერესო ფაქტია, რადგან აღმოსავლეთ საქართველოში ამ პერიოდის სამარხები მხოლოდ რამდენიმე ძეგლზეა აღმოჩენილი – აბანოსხევში, ნითელგორებზე, არუხლო I, III-ზე, ბერიკლდეებზე, იორამის გორაზე კავთისხევთან [Шатберашвили, Чиковани 2007: 230].

ნაჭივჭავების ენეოლითურ ნასახლარზე ადრე ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მტკვარ-არაქსის კულტურის სამი აკლდამისა და ერთი მცირე ქვაყრილიანი ორმოსამარხის აღმოჩენა თავისთავად მრავლისმეტყველი ფაქტია, თუმცა გათხრილ ფართობზე, სამწუხაროდ, მისი თანადროული ნასახლარის ნაშთი არ დადასტურდა. აქ გათხრილ აკლდამებსა და ორმოსამარხს კონსტრუქციით, დაკრძალვის წესით და აღმოჩენილი არტეფაქტებით, განსაკუთრებით თიხის ჭურჭლებს – ქოთნებს, ბადიებს, დოქებს, კოჭობს მრავალი პარალელი გააჩნია როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს, ისე მის ფარგლებს გარეთ შესწავლილ ნასახლარებსა და სამარხებში. ნა-

ჭიჭკავეების სამარხებში გამოვლენილი თიხის ჭურჭლები გამოწვის ტექნიკით, ფერით, ფორმით, კოპებითა და ყურებით მიეკუთვნებიან მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ეტაპისათვის დამახასიათებელ კლასიკურ ტიპებს. ნაჭიჭკავეებში ამ კულტურის სამარხების აღმოჩენა მოულოდნელი არ უნდა იყოს, რადგან მდინარე ნაჭიჭკავეების ხეობაში შესწავლილია თეთრიწყაროს ცნობილი ნასოფლარი [გობეჯიშვილი 1978], მარნეულის რ-ნში სამშვილდის ნასოფლარი და სამაროვანი [მირცხულავა 1975], დმანისის რ-ნში სოფელ ვარდისუბანთან ღრმახევისთავის ნასახლარი და სამარხები [აბრამიშვილი და სხვ. 1980], ასევე მარნეულის რ-ნში სოფელ თამარისთან აკლდამა და გარდაბნის რ-ში კიკეთის სამაროვანი [ფხაკაძე 1963] და სხვ. ნაჭიჭკავეების სამარხების მსგავსი ქვის ფილებით მოგებული ან ჩვეულებრივი მინის იატაკიანი აკლდამები სხვადასხვა ვარიაციებით ცნობილია ამირანის გორიდან, კიკეთიდან, ღრმახევისთავიდან, სამშვილდიდან, კოდადან, ელარიდან [მირცხულავა და სხვ. 1992: ტაბ. XVII]. სადღეისო მონაცემებით მტკვარ-არაქსის კულტურის სამარხების ძირითადი ნაწილი და მათ შორის აკლდამები აღმოჩენილია ამიერკავკასიაში [Мунчаев 1994: 34].

მკვლევართა დაკვირვებით, მტკვარ-არაქსის კულტურის პირველ ეტაპზე კერამიკა თითქმის ერთგვაროვანია. საქართველოში ასეთია დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის, სომხეთში - ელარის და აზერბაიჯანში ბაბადერვოშის ადრეული ეტაპის ძეგლები [მირცხულავა და სხვ. 1992: 77].

მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ჭურჭლის ფორმებისა და ორნამენტის ნამყვანი ტიპების მიხედვით ალ. ორჯონიკიძე ასკვნის, რომ ქვემო და შიდა ქართლისა და კახეთის რეგიონებს შორის მჭიდრო კავშირი ჩანს ადრეულ და მოგვიანო ეტაპზე, რასაც ვერ ვიტყვით ამ კულტურის განვითარების შუა საფეხურზე, რაც გამოწვეულია ამ ეტაპის ძეგლების არარსებობით. ასევე ქვემო ქართლი ადრეული კერამიკული ფორმებითა და ორნამენტით ახლოს დგას სამხრეთ საქართველოს მოგვიანო ხანის მასალებთან, რაც შეიძლება აიხსნას ქვემო ქართლის სამეთუნეო წარმოების ტრადიციების ამ მაღალმთიან ზონაში გადანაცვლებით [ორჯონიკიძე 2001: 91].

მკვლევართა უმრავლესობა მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ეტაპს ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით ათარილებს [Мунчаев 1994: 17]. ნაჭიჭკავეების სამარხები კონსტრუქციითა და ინვენტარით სწორედ ადრეული ეტაპის ძეგლებთან ავლენს კავშირს.

მკვლევართა მოსაზრება ძირითადად ერთმანეთს ემთხვევა ნოფი-გინჩის წრის ძეგლების დათარილებაში, რაც ძირითადად ძვ.წ. IV ათასწლეულს პირველ ნახევარზე მოდის. ამ წრის ძეგლების ზოგადი და შიდა ქრონოლოგიური ჩარჩოს დადგენაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა შიდა ქართლში, მდ. არაგვის ხეობის მთისწინეთში გათხრილმა ნასახლარებმა. ამ ძეგლების სტრატეგრაფიული და მასალების შედარებით-ტიპოლოგიური ანალიზის საფუძველზე პირობითად განისაზღვრა მათი ქრონოლოგიური ჩარჩო — ძვ.წ. V ათასწლეულს მეორე ნახევრით და IV ათასწლ. პირველი ნახევრით [Чиковани 1989: 86]. ნაჭიჭკავეების ენეოლითურ სამეთუნეო ნაწარმს უფრო მეტი ანალოგი ეძებნება იმ ძეგლების მასალებთან, რომლებიც ძვ.წ. ის IV ათასწლეულს პირველი ნახევრით თარიღდებიან. მათი დათარილების დაკონკრეტებაში ჭურჭლის ფორმებსა და ორნამენტთან ერთად მნიშვნელოვანი ელემენტია ბრტყელი და ვიწრო, მომრგვალებულძირიანი და ყურიანი ჭურჭლები, რომლებიც დამახასიათებელია ძვ.წ.-ის IV ათასწლეულის პირველ ნახევრის ძეგლებისათვის და მიჩნეულია ადრესამინათმოქმედო კულტურის ეტაპობრივი განვითარების ერთ-ერთ კომპონენტად [Чиковани 2003: 47-48].

ამ მოსაზრებას ზურგს უმაგრებს თიხის ჭურჭლები №31 ორმოდან, რომლებსაც ანალოგები ეძებნებათ ბერიკლეები-ლეილა თეფე – არსლან თეფე VII სინქრონულ ძეგლებზე. დღესდღეობით კავკასიის ადრესამინათმოქმედო კულტურის მკვლევართა ყველაზე ცხოველ ინტერესს იწვევს ბერიკლეები-ლეილა თეფეს კულტურის ძეგლების გამოჩენა კავკასიაში და მათი კავშირი წინააზიურ კულტურულ ცენტრებთან. [Dzavaxishvili 1998: 7-16; Мусеибли 2007: 155-158]. ამ მხრივ სხვა მკვლევარებთან ერთად საყურადღებოდ გვეჩვენება აზრი კავკასიაში ახალი კულტურული ტალღის გამოჩენაში ურუქის კულტურის ფენომენის შესახებ [Гулиев 2005: 82; Мунчаев 2007: 8-9], რომელსაც გარკვეულწილად ესადაგება ბ. ლიონეს ქრონოლოგიური სქემა [Lyonnet 2007: 13].

ამრიგად, ნაჭივჭავების სახით საქმე გვაქვს ახალ ძეგლთან, სადაც კარგად ჩანს, როგორც ნოფი-გინჩის წრის ძეგლების კულტურული ტრადიცია, ისე არსლან თეფე VII სინქრონული ინოვაცია და მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ეტაპისათვის დამახასიათებელი დაკრძალვის რიტუალი თანმხლები არტეფაქტებით. ძნელია საუბარი, არის თუ არა ნაჭივჭავების ენეოლითურ ნამოსახლარსა და მტკვარ-არაქსის სამარხებს შორის ქრონოლოგიური წყვეტილი, მაგრამ იგი შეიძლება ჩაითვალოს ერთ-ერთ გამორჩეულ ძეგლად, სადაც აშკარად ჩანს ფინალურ ენეოლითსა და ადრებრინჯაოს ადრეულ ეტაპს შორის მჭიდრო ქრონოლოგიური სიახლოვე. მოხმობილი პარალელებისა და მკვლევართა მიერ ცალკეული ძეგლების დათარიღების საფუძველზე შეიძლება ნაჭივჭავების ნასახლარისა და სამარხების სავარაუდო ქრონოლოგიურ ჩარჩოდ ძვ.წ. IV ათასწლეული მივიჩნიოთ.

ლიტერატურა

- აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. 1980:** ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. – რ. აბრამიშვილი (რედ.), ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები, 7-88, თბილისი.
- გობეჯიშვილი გ. 1978:** თეთრიწყაროს ნასოფლარი. თბილისი.
- გოგელია დ., ჭელიძე ლ. 1992:** ენეოლითი. – ო. ჯაფარიძე (რედ.), საქართველოს არქეოლოგია, ტ. II. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა, 17-69. თბილისი.
- კალანდაძე კ. 1994:** თეთრი მღვიმე. თბილისი.
- კილურაძე თ. 1976:** აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამინათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია. თბილისი.
- მენაბდე მ., კილურაძე თ. 1981:** სიონის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- მირცხულავა გ. 1975:** სამშვილდე. თბილისი.
- მირცხულავა გ., ორჯონიკიძე ა., მინდიაშვილი გ., ჯაფარიძე ო. 1992:** ადრებრინჯაოს ხანა. – ო. ჯაფარიძე (რედ.), საქართველოს არქეოლოგია, ტ. II. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა, 70-151, თბილისი.
- მირცხულავა გ. 2001:** ადრესამინათმოქმედო კულტურების ნამოსახლართა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. – ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.), კავკასია, ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის საკითხები, 40-45. თბილისი.
- მირცხულავა გ., მაისურაძე ბ., კოპალიანი ჯ., მინდორაშვილი დ., ჩიხლაძე ვ., რამიშვილი ქ. 2005:** სამშვილდის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2004 წლის მუშაობის ანგარიში. ხელნაბეჭდი. თბილისი.
- მირცხულავა გ. 2007:** სამშვილდის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2005 წლის მუშაობის კომპლექსური ტექნიკური ანგარიში. ხელნაბეჭდი. თბილისი.
- ნებიერიძე ლ. 1978:** დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. თბილისი.
- ნებიერიძე ლ. 2003:** მღვიმე საგვარჯილეს ენეოლითური ხანის ნამოსახლარი. თბილისი.
- ორჯონიკიძე ალ. 2001:** რეგიონთშორისი კავშირები ადრებრინჯაოს ხანის საქართველოში. – ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.), კავკასია, ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები, 88-93. თბილისი.
- ფხაკაძე გ. 1963:** ქვემო ქართლის ენეოლითი (კიკეთის ენეოლითური ძეგლები). თბილისი.
- ჩიკოიძე ც., მინდიაშვილი გ., ჩხატარაშვილი მ., პაჭიკაშვილი ნ. 2003:** კუხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში. – ვ. ჯაფარიძე (რედ.), მილსადენის არქეოლოგია, ტ. II, 10-17. თბილისი.
- ჩიქოვანი გ. 1998ა:** ადრესამინათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარი სოფელ ჩინთიდან. – ნ. ტაბიძე (რედ.), „ლეგია და კომპანიის“ უნივერსიტეტის შრომები, ტ. II, 72-80. თბილისი.
- ჩიქოვანი გ. 1998ბ:** კულტურული პროცესები აღმოსავლეთ საქართველოს ენეოლითურ ნამოსახლარებში წინა აზიის მასალების მიხედვით. – V სამეცნიერო სესია: „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცე-

- სი და საქართველო“ (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით) მოხსენებათა თეზისები, 3-5. თბილისი.
- ჩიქოვანი გ. 1999ა:** ადრესამინათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარი თანდინყარო I სოფელ ხელთუბანთან (გორის რაიონი). ძიებანი, № 3, 19-23. თბილისი.
- ჩიქოვანი გ. 1999ბ:** შიდა ქართლი ძვ.წ.-ის V-IV ათასწლეულებში (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით) ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.
- ჩიქოვანი გ. 2001:** სოფელ ნიჩბისის ადრესამინათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარი. – ძიებანი, № 8, 16-18.
- ჩიქოვანი გ. 2005:** ბიბილოსებრპირიანი ჭურჭლები აღმოსავლეთ საქართველოს ადრესამინათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებიდან. – ძიებანი, № 15-16, 60-63.
- შატბერაშვილი ზ., ამირანაშვილი ჯ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ., გრიგოლია გ., ნიკოლაიშვილი ვ. 2005:** თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის სამუშაოები 2003-2004 წლებში, ხელნაბეჭდი. თბილისი.
- Алиев Н., Нариманов И. 2001:** Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку.
- Ахундов Т. 2001:** Северозападный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку.
- Варазашвили В. 1992:** Раннеземледельческая культура Иоро-Алазанского бассейна. Тбилиси.
- Гаджиев М. 1991:** Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа. Москва.
- Гулиев Ф. 2005:** Урукская керамика южного Кавказа. – Т. Бунятов (ред.), Археология, этнология, фольклористика Кавказа, 82. Баку.
- Глonti Л., Джавахишвили А. 1987:** Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита – поздней бронзы в Шида Картли – Бериклдееби. – КСИА, вып. 192, 80-87.
- Кушнарева К., Чубинишвили Т. 1970:** Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград.
- Мунчаев Р. 1982:** Памятники культуры энеолита Кавказа. – Б. Рыбаков (ред.), Археология СССР, энеолит СССР, 100-137. Москва.
- Мунчаев Р. 1994:** Куро-Аракская культура. – Б. Рыбаков (ред.), Археология эпохи бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа, 8-57. Москва.
- Мунчаев Р. 2007:** Урукская культура (Месопотамия). – Г. Гамбашидзе (ред.), Кавказ – Археология, этнография и фольклористика Кавказа, 8-9. Махачкала.
- Муσειбли Н. 2007:** К вопросу о хронологии леилатепинской культуры. – Г. Гамбашидзе (ред.), Археология, этнография и фольклористика Кавказа, 155-158. Тбилиси.
- Нариманов И. 1987:** Культура древнего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку.
- Ростунов В. 2005:** Памятники типа «Редант» из предгорной зоны Северной Осетии. – Т. Бунятов (ред.), Археология, этнография и фольклористика Кавказа, 159-160. Баку.
- Чиковани Г. 1989:** Новые памятники раннеземледельческой культуры Арагвского ущелья. – И. Дьяконов (ред.), Кавказ и цивилизации Древнего востока, 84-86. Орджоникидзе.
- Чиковани Г. 2003:** Глиняная посуда с ушками как один из определяющих компонентов поэтапного развития раннеземледельческих культур Грузии. – Л. Абрамян (ред.), Археология, этнография и фольклористика Кавказа, 47-48. Эчмиадзин.
- Чиковани Г. 2005:** Глиняный сосуд с седьмого погребения из раннеземледельческого поселения Арухло I. – Т. Бунятов (ред.), Археология, этнография и фольклористика Кавказа, 178. Баку.
- Шатберашвили З., Чиковани Г. 2007:** Погребения № 4 из раннеземледельческого поселения Начивчавеби. – Г. Гамбашидзе (ред.), Археология, Этнология и фольклористика Кавказа, 230-232. Тбилиси.
- Frangipane M., Palumbi G. 2007:** Red-Black Ware, Pastoralism, Trade, and Anatolian-Transcaucasian interactions in the 4th-3rd millennium BC. – B. Lyonnet (ed.), Les cultures du Caucase (VI-IIIe millénaires av. n. è.). Leurs relations

avec le Proche-Orient, 233-255. Paris.

Lyonnet B. 2007: Introduction. – B. Lyonnet (ed.), Les cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires av. n. è.). *Leurs relations avec le Proche-Orient*, 11-19. Paris.

Makharadze Z. 2007: Nouvelles Données sur le Chalolithique en Georgie orientale. – B. Lyonnet (ed.), Les cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires av. n. è.). *Leurs relations avec le Proche-Orient*, 123-132. Paris.

Palumbi G. 2007: A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery From Aratashen (Armenia). – B. Lyonnet (ed.), Les cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires av. n. è.). *Leurs relations avec le Proche-Orient*, 63-76. Paris.

ტაბულის აღწერილობა

ტაბ. I – ნაჭივჭავეები. გენგეგმა და ჭრილი.

ტაბ. II – თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ქვის სანაყი და ობსიდიანის იარაღები ორმოებიდან.

ტაბ. III – ნახევრადმინურისა და № 31 ორმოს გეგმა და ჭრილი; თიხის ჭურჭელი № 31 ორმოდან.

ტაბ. IV – № 4 ენეოლითური ორმოსამარხის გეგმა და ჭრილი; 1. ხელსაფეკვავი, 2. ძვლის იარაღი, 3. რქის იარაღი № 4 სამარხის ორმოდან.

ტაბ. V – აკლდამა № 1, გეგმა და ჭრილი. 1. სარდიონისა და პასტის მძივები, 2. ობსიდიანის ლამელა, 3-9, 11. თიხის ჭურჭელი, 11. ძვლის კვირისტავი № 1 აკლდამიდან.

ტაბ. VI – აკლდამა № 2. გეგმა და ჭრილი; 1-4. თიხის ჭურჭელი № 2 აკლდამიდან; № 3 ორმოსამარხის გეგმა; 5-6. თიხის ჭურჭელი № 3 ორმოსამარხიდან; 7-8. თიხის ჭურჭლები № 5 დანგრეული აკლდამიდან.

A NEW SITE OF THE ENEOLITHIC-EARLY BRONZE AGE FROM TETRITSQARO

A number of archaeological sites came to light as a result of work carried out in Georgia in connection with the construction of the BTC pipeline and ROW [Right of Way], specifically in Meskheta and Kvemo Kartli regions. The new discoveries emphasized the important role played by these regions, rich in ancient sites, in the study of the development of prehistoric and historic societies. Particularly interesting among the new discoveries is the Eneolithic-Early Bronze Age site situated at Nachivchavebi in Tetristsqaro district, at 85 km on the pipeline. The site was excavated in 2003-2004 during three campaigns by the Tetristsqaro archaeological expedition (Shatberashvili et al. 2005), and an area of 1000 m² was investigated.

Nachivchavebi is situated 4 km south-west of Tetristsqaro. It lies on a slope on a mountainside covered with broad leaf forest and occasional fields and shrub-lands. The area of the archaeological site itself is deep within a gorge on the river Chivchavi, that flows from Arsena gorge in the north-east to the south-west. Once the topsoil was removed at Nachivchavebi, round black spots appeared in the yellowish loam. Most of these spots proved to be pits, although some were burials, and one was the remains of a semi-dugout dwelling.

Forty-nine Eneolithic pits, one semi dugout-dugout dwelling and five burials were eventually excavated. The pits were filled with black earth containing archaeological material, although some yielded stones such as basalt hand- grinders and slabs. The pits were close to another, roughly 1.5-4 m apart, and they occupied most of the eastern part of the trench, while the adobe dwelling was in the south (pl. I). The smallest pits were 0.7-0.9 m in diameter, and 0.25-0.30 m deep; the medium-size pits were 1.5 m in diameter, and 0.50-0.70 m deep; the largest pits were 1.7-1.9 m in diameter at the top, 0.7-1.6 m deep, and 2.5 m at the bottom. A small number of the pits had vertical walls, while most of the pits were in effect pear-shaped, broadening towards the base.

The finds: potsherds, obsidian, stone, bone and horn tools as well as animal bones were found in the pits, burials and the dugout dwelling; hand-grinders of various sizes and shapes were largely heaped in stone mounds, and were found together with ordinary stones in the pits but rarely occurred in the burials themselves or the dugout dwelling.

The settlement type and the domestic and industrial activities carried out at Nachivchavebi have affinities with other sites both in Georgia and beyond. The site is also distinguished by a number of particularities which increase its scientific importance. The finds belong to the Eneolithic-Early Bronze Age, and come mainly from the pits and burials. The settlement is presumably situated in an unexcavated area outside the ROW, but this has not been confirmed archaeologically.

The study of Early Farming Cultures began in the eastern Caucasus as early as the 1950s. The discovery of Kjul-tepe I laid the foundation for the study of multi-horizon round-domed residential buildings unknown before. Such artificial hill-settlements were mainly studied in Kvemo Kartli and Azerbaijan, near rivers or on open ground and it was called in the literature the Shulaver-shomu Tepe culture (Kiguradze 1976, 105).

Another type of single-stratum settlement is known as the Sioni type (Menabde, Kiguradze 1981, 31) or Tsopi-ginchi group of sites (Chikovani 1989, 86) and it has been studied in Georgia and beyond. Sites lie on

open ground as well as on river banks, foothills, and mountain ranges. Settlements of this group are characterized by the presence, presumably above ground, of huts with wattle and daub walls, although in some cases semi-dugout dwellings and stone-built complexes have been recorded. In a review of the building traditions of Neolithic-Eneolithic single-stratum sites, G. Mirtskhulava concluded on the basis of evidence from Paluri, Khorshi, Kobuleti, Darkveti, Chikhori and Guandra that square and round above-ground or semi-dugout dwellings were built at this stage of development of the productive economy (Mirtskhulava 2001, 41).

Remains of a dwelling and temple complex with an outer wall based on a sophisticated building tradition have also been found in east Transcaucasia, in Shida Kartli, at Berikldeebi in Kareli district (Ghlonti, Javakhishvili 1987, 84-85) and in a kurgan near the village of Kavtiskhevi, near the so-called Ioramis Gora, in Kaspi district (Makharadze 2007, 124-125). Similar settlements and kurgans have been studied in larger numbers in Azerbaijan and are known as Leila Tepe Culture (Aliev, Narimanov 2001, 7).

Systematic wide-scale archaeological excavations since 1960 have shown that the development of the Early Farming Culture in eastern Georgia took place in an idiosyncratic fashion compared with other regions. Here sites of three archaeological cultures: Shulaver-shomu Tepe, the Tsopi-ginchi group and Berikldeebi–Leila Tepe, can be distinguished. They apparently co-existed at a certain stage of their development and impacted on each other (Chikovani 1998b, 3-5).

The finds from the Nachivchavebi Eneolithic settlement belong to the Tsopi-ginchi group. Similar settlements have been studied elsewhere in eastern Georgia: at sites in Kvemo Kartli such as Tsopi (Kusznareva, Chubinishvili 1970, 28-32), Sioni (Menabde, Kiguradze 1981, 7), Tseli Sopeli, Arukhlo VI, Javakhi (Gogelia, Chelidze 1992, 59-62), Vaziani (Chikoidze et al. 2003, 11); in Kakheti: Kviriastskali, Damtsvari Gora, etc. (Varazashvili 1992, 18, 32); in Shida Kartli: Abanoskhevi, Bodorna, Akhali Zhinvali, Zhinvali, Chinti, Khertvisi (Chikovani 1999b, 7-11), Tanditsqaro I (Chikovani 1999a, 19) and Nichbisi (Chikovani 2001, 16).

The multi-level site recovered at 74 and 77 km on the BTC pipeline belongs to the same cultural group. The Eneolithic-Early Bronze Age level was damaged while digging the ROW (Mirtskulava et al. 2005; Mirtskhulava 2007). Such sites are characterized by a thin (between 0.5 and 1 m thick) cultural layer containing archaeological material. This includes pits, small stone mounds, hearths, and rarely semi-dugouts and burials. The site extends over a wider area in eastern Georgia than do the settlements of the Shulaver-shomu Tepe Culture, which is mainly to be found in two districts of Kvemo Kartli, in Bolnisi and Marneuli.

The Nachivchavebi Eneolithic settlement is a typical site of the Tsopi-ginchi group. Finds came from all of the pits, dugouts and burials, but some were outstanding by virtue of the abundance of material, and they might even be considered as separate complexes. The finds, especially potsherds, clearly demonstrate the continuity of the culture as providing evidence for relations with other regions. Both early and late material can be distinguished, an important factor in establishing the chronology of the site.

The Eneolithic potsherds from Nachivchavebi tend to be large, and some have been partly restored. In one case, a large pot was completely restored. The fabric is mostly coarse, with excess non-organic admixture, though some vegetal matter has been noted embedded on some of them. The ceramic vessels were mostly fired brown, but there are some that are black or reddish. Their fragmentary condition does not permit complete restoration of their shapes, but partly restored examples still enable us to establish certain categories of vessels. Judging by rims and walls, small and medium-sized vessels can be distinguished; non-profiled or slightly profiled vessels with straight-walled bodies or slightly incurved or offset rims (pl. II, 2-3, 8, 10). A separate group consists of different sized, low-necked vessels with slightly offset rims and convex bodies (pl. II, 10, 13; pl. III, 1-2, 4). Other shapes include bowl-like vessels with a narrow base (pl. II, 4), and others with low bodies, slightly protruding heels and broad bases (pl. II, 12). Judging by rim and wall fragments some vessels had convex bodies and flat bases, some of which have protruding feet (pl. II, 7, 11). Other shapes we have termed “comb-rims”, with ledges and knobs (pl. II, 3, 6, 8-9).

Most flaked tools were made from obsidian, and lamellae and lamellar flakes can be distinguished.

Some bear traces of secondary treatment or use. Some are combined tools (pl. II, 15-17). In one pit there was a flint arrowhead with a broken shaft. Hand-grinders were made from basalt. Most of the lower stones are boat-shaped, while the upper ones have flat ventral and straight dorsal sides. Among stone mortars, one with a tall body and a deep cavity is noteworthy (pl. II, 14). There is part of the blade of a double-edged stone axe-like tool. There are also straight, narrow and round stones that might have been used as pestles. Pits and dugouts yielded several antlers with cut-marks. One has a pointed tip.

One burial complex was contemporary with the Eneolithic settlement, and four belonged to the Early Bronze age. The Eneolithic pit-burial with a small stone mound is very interesting in terms of burial practice. During the cleaning of the stone mound there appeared a large, boat-shaped basalt hand-grinder among the ordinary stones; the pit-burial itself was oval. The size of the stone mound was 1.8 x 1.5 m, while the pit-burial measured 1.4 x 1.3 m. The peculiarity of this burial is that the deceased was found lying in an extreme crouched position, with the feet close to the pelvis. Several small fragments of an Eneolithic vessel were mixed in the filling of the pit. The burial produced a bone awl, a horn tool at the right elbow, and the upper stone of a hand-grinder broken in two parts, one of which lay beneath the pelvis of the deceased and the other at the right foot (pl. IV, 1-3). This burial has already attracted scholarly attention (Shatberashvili, Chikovani 2007, 230), and has been compared construction-wise to the Arukhló I pit-burials with stone mounds (Chikovani 2005, 178). The other four burials belong to an early stage of the Kura-Araxes Culture and completely differ from the Eneolithic burial in both construction and funeral rite. All five burials were found close to each other in the north-east part of the excavated area (pl. I, grids 7-8/10-12).

Burial No. 1. External dimensions: 2.4 x 2.2 m; internal: 1.9 x 1.45 m x 0.5 m. The burial was dug into yellowish loam. The stones in the lower row were laid horizontally, while those in the upper course were vertical; the floor was paved with stone slabs. There were two steps to the south. The chamber had been used for multiple burials, the most recent one in the south part, with the head to the south. The anthropologist L. Aslanishvili has concluded that two males of 40-44 and 30-34, two mature females of 50-54 and a girl of 12-14 were buried here. The burial contained eight ceramic vessels, an obsidian lamella, a nucleus and beads: one of sardonyx and 38 of paste (pl. V, 1-11).

Burial No. 2 is oval, externally 2.2 x 1.7 m, internally 1.84 x 1.35 m. The twelve stones of the walls are fitted vertically. Unlike Burial No. 1, it was unpaved. There were three individuals all buried in the crouch position, the head to the south. A male of 55-59 lay in the centre, resting on his left. A female of 30-34 lay in the eastern part on her right. The other deceased was a girl of 16-18. Grave goods included four vessels (pl. VI, 1-4), a bone patella and two obsidian flakes in the burial.

Burial No. 3 was a pit-burial with a stone mound containing the remains of a child with the head to the south. Two small vessels, a pot nestling in a bowl, lay before the face (pl. VI, 5-6).

Most of the Burial No. 5 had been destroyed. Judging by what survived it had a stone wall and a floor paved with stone slabs. There were two bowls in the burial (pl. VI, 7-8).

Palaeozoological, palynological and carpological analysis were carried out. The palaeozoologist O. Bedukidze reported that 35-40% of the animal bones recovered in the pits and the semi-dugout belonged to wild animals. Domestic animals were represented by pig, sheep, goat and cow bones, the latter being small in stature. In view of the wild animal bones, it is clear that hunting was an important activity for the local community. There was the upper incisor of a wild horse, *Equus caballus fossilis*, a fragment of the lower tusk of a Caucasian boar, *Sus scrofa ottila*, a Caucasian stag, *Cervus elaphus maral*, a Caucasian pig, *Alces alces caucasicus*, bones of a wild ox, *Bos primigenius*. The bones of wild oxen are not often found in large numbers in Eneolithic settlements, but are known from Damtsvari Gora, Kakheti (Varazashvili 1992, 98) and Abanoskhevi in the Aragvi Valley (Chikovani 1999b, 10). Antlers were used as hoes in the Early Farming settlements of the Shulaver-shomu Tepe Culture. One or two examples have been found in eastern Georgia, at a site of the Tsopi group. Nachivchavebi yielded antlers with traces of cutting and in one case a pointed tip. O. Bendukidze notes that the local inhabitants could have collected shed antlers and used

them for making tools.

Carpological and palynological analysis throws light on the domestic activity of the Eneolithic-Early Bronze Age population of Nachivchavebi and the ecosystem of the time. N. Rusishvili and N. Meladze analyzed 42 samples from the household pits and burials. The most remarkable finding is the discovery of cereals – soft wheat, *Triticum aestivum* L.; emmer wheat, *Triticum dicoccum* Schübl.; hulled barley, *Hordeum vulgare* L.; millet, *Panicum miliaceum* L.

The palynologist Eliso Kvavadze investigated samples from 14 pits and from a vessel found in one of the burials. She concluded that the palynological spectrum is characterized by a prevalence of the pollen of cereal crops and attendant weeds with relatively few forest elements and fern spores. Samples from Eneolithic pits produced wheat, of *Triticum* type; oats, of *Avena* type; barley, of *Hordeum* type; geranium, *Geranium* and thistle, *Carduus*.

Among the forest elements were: pine, *Pinus*; fir, *Picea*; nordman fir, *Abies*; lime, *Tilia*; hornbeam, *Carpenus caucasica*; sweetroot, *Palipodium vulgare*; the spores of undifferentiated ferns, *Polypodiaceae*.

In the vessel from Burial No. 3 there was pollen of: hazelnut, *Corylus avellana*, bear-nut, *Corylus colurna*, walnut, *Juglans regia*; the cultivated vine, *Vitis vinifera*; Georgian oak, *Quercus iberica*. Dr Kvavadze concludes that the climate must have been warmer at the time the settlement functioned.

Thanks to the research at Nachivchavebi, we can now express an option on various cultural, economic and religious questions relating to the local Eneolithic-Early Bronze Age community, as well as on their relationship with neighbouring regions.

An analysis of the potsherds shows that apart from certain peculiarities among the material recorded from different complexes of Nachivchavebi there seems to be an overall similarity in terms of firing technique, form and ornament. This is supported by fragments of ceramic vessels with perforations beneath the rims that were recovered from the pits (pl. II, 9). One fragment has holes all over the body. There are a few fragments with knobs and ridges (pl. II, 6, 13).

It is also interesting that there are vessels both with and without handles (pl. II, 5; pl. III, 1-2). The shape of the fragments from the pits with so called “comb-like” ridges stands out for originality, and the fragments have additional perforations (pl. II, 9).

Two fragments from pits Nos 11 and 31 should be singled out. They have granular and hatched ornament on the upper wall. The rim and wall fragment of a small vessel with a high base on the body (pl. II, 3-11) were also discovered in the pit. A small fragment of a base bears the impression of a woven mat.

It has already been mentioned that the Nachivchavebi Eneolithic settlement belongs to the Tsopi-ginchi group of monuments, of which large numbers have been excavated in eastern Georgia and beyond. Although pits are diagnostic of almost every settlement, Nachivchavebi nevertheless stands closer to such sites as Tsopi, where 27 pits have been recovered, the settlement of Tsiteli Sopeli with 18 pits (Gogelia, Chelidze 1992, 55, 61) and Damtsvari Gora with 26 pits (Varazashvili 1992, pl. II). The everyday and industrial material is also similar to that of the Early Farming settlements. It is particularly true for pottery which resembles the material from a number of sites in terms of the structure of the fabric and the firing technique as well as in terms of ornament. Judging by these features, the Nachivchavebi pottery displays more immediate affinities with material of the Tsopi-ginchi group of sites. Fragments with perforations beneath rims or on necks are common to material from Abanoskhevi, Akhali Zhinvali, Khertvisi, Chinti (Chikovani 1999b, 14-18), Nichbisi (Chikovani 2001, 16), Damtsvari Gora and Kviriastsqali (Varazashvili 1992, 21, pl. XII), Arukhlo VI (Gogelia, Chelidze 1992, 60) Tsopi (Kushnareva, Chubinishvili 1970, 32); in western Georgia: Darkveta (Nebieridze 1978, 26), or Sagvarjile (Nebieridze 2003, 200); in Azerbaijan: Padar (Akhundov 2001, fig. XXV, 1), or Kechil (Narimanov 1987, fig. XXXV, 11); in Armenia: Mashtotsblur, Terteridzor, Tekhut (Munchaev 1982, pl. XLVII, 1-3; pl. XLVIII, 25), or Aratashen (Palumbi 2007, 70, fig. II, 3-5, fig. III, 1-3), in Daghestan: Ruguj, Ginchi or China (Gadjiev 1991, fig. XX; fig. XII, 12-13. 16; fig. XV, 2, 7).

Different kinds of knobs and ridges are diagnostic of a wide group of sites but round, elongated ridges

occur on late Eneolithic material. In particular, material similar to the Nachivchavebi Eneolithic pottery with ridges is recorded at Damtsvari Gora (Varazashvili 1992, pl. XIII, 1-3), Chinti (Chikovani 1998a, pl. II), and Ovchulartepe in Azerbaijan, (Aliev, Narimanov 2001, pl. XXV, 9).

Flat, slightly projecting feet occur over a vast area, but they are recorded at late period settlements of the Tsopi-Ginchi group together with vessels with a round and narrow base. The impression of a woven mat can be seen on the base of some vessels. On sites of the Shulaver-Shomu Tepe culture such pottery appears alongside the footless vessels from the third stage of development (Kiguradze 1976, 121). This type of pottery is recorded in the material from Kviriastsqali, Damtsvari Gora (Varazashvili 1992, pl. XXVII-XXVIII), Chinti (Chikovani 1998a, pl. I, 8), Ginchi (Gadjiev 1991, fig. XV, 3-4), etc. Similar material to that of Nachivchavebi, namely, vessels with a low body and broad base (pl. II, 12) came to light at Arukhlo VI (Gogelia, Chelidze 1992, XVII-XVIII), Damtsvari Gora (Varazashvili 1992, pl. XX), Ilanlitepe in Azerbaijan (Narimanov 1987, fig. XI₁₁), and Ginchi (Gadjiev 1991, fig. XIII, 4).

Different variations of "comb-rim" sherds from Nachivchavebi come from settlements of the Aragvi Valley (Chikovani 2005, 60), Tanditsqaro I (Chikovani 1999a, pl. V, 71-76), and Damtsvari Gora (Varazashvili 1992, pl. XII₃), but the fragments from Nachivchavebi might be similar to vessels with incurved rims. Such fragments have been recorded both at Mashtotsblur Eneolithic (Munchaev 1982, pl. XVII, 3) and Galgalatli Early Bronze Age sites (Gadjiev 1991, fig. XXVIII, 108).

Handled vessels appear at sites of Early Farming Cultures at a certain stage of their development. Special interest should be attached to vessels with high swung, thick, solid handles round in section (pl. II, 5; pl. III, 1-2), for which parallels exist at settlements in Chinti (Chikovani 1998a, pl. I, 2-3), Damtsvari Gora (Varazashvili 1992, pl. XII, 12-16, pl. XIII, 6-9, pl. XXIV, 2), Tsiteli Sopeli (Gogelia, Chelidze 1992, pl. XVII), Sagvarjile (Nebieridze 2003, pl. XXXIV), Tetri Mghvime (Kalandadze 1994, pl. XXII, 4-6), Alikemek Tepesi in Azerbaijan (Munchaev 1982, pl. XIV, 5-6), Padar (Akhundov 2001, fig. II, 1-2) and Ovchular tepe, where vessels with solid handles are found (Aliev, Narimanov 2001, pl. XXVII, 5, 8-9, pl. XXVIII, 1-4), but perforations, ridges, handles are found at Ginchi in Daghestan (Gadjiev 1991, fig. XIII, 9-17) and Redant in North Ossetia (Rostunov 2005, 159-160, pl. II-III).

A direct parallel for a vessel with a low neck and a handle came from the Damtsvari Gora settlement (Varazashvili 1992, pl. XXIV, 2). A fragment of a small vessel with a tall band on the body (pl. II, 5) has a parallel in the material from the Chinti settlement (Chikovani 1998a, pl. I, 2-3).

In discussing the Eneolithic pottery from Nachivchavebi, we would like to draw attention to pottery vessels found in a small pit near the semi-dugout, for they are in some ways different from the rest of the pottery. One vessel is 0.85 m tall with two handles and a cylindrical neck (pl. III, 2). It is fired brown and both firing technique and the handle shape resemble analogous features on vessels of the Kura-Araxes Culture, although they are closer still to those from the aforementioned Ovchulartepe and Ginchi settlements. Such a large vessel with a solid handle is a novelty among the sites of the eastern Georgian Early Farming Culture. Another novelty is a medium-sized vessel with a long neck, an offset rim and a flat narrow bottom, and which has a black-burnished surface (pl. III, 4). We do not know of any parallels from Transcaucasian sites, but it is exactly analogous to a ceramic vessel from Arslan Tepe VII (Frangipane, Palumbi 2007, 235, fig. III, 1-2). Typologically new is a handled vessel with a tall neck, an offset rim, and a spherical body (pl. III, 1), but the same type vessel without a handle has affinities with the high quality pottery of Ginchi (Gadjiev 1991, 70. Fig. XIV, 20-21), and with the material from Leila Tepe (Aliev, Narimanov 2001, pl. X, 7). As for the fragments of bottom and wall of bi-conical vessel (pl. III, 3), vessels of a similar shape are known from Damtsvari Gora, Shavtsqala (Varazashvili 1992, pl. XI, 1, pl. XI, 11.4) and Leila Tepe (Aliev, Narimanov 2001, pl. VIII, 7-10), while a bowl-like vessel (pl. II, 4) has parallels at Leila Tepe and contemporary sites (Aliev, Narimanov 2001, pl. XII, 10-11).

We could continue demonstrating parallels from Nachivchavebi pottery in terms of shape and ornament but we believe the material we have found is enough to establish the nature and cultural affiliation of

the site. As for the rest of the Eneolithic material, it should be noted that there are hardly any bone or horn hoes, perforators, spoons, polishers or other tools, but this can be put down to the peculiarity of the site. Stone mortars, hand-grinders, however, occur almost everywhere. It is remarkable that boat-shaped hand-grinders common at Nachivchavebi more closely resemble those from the settlements of the Shulaver-Shomu Tepe Culture, while among the flaked obsidian material, a small part of which is represented here (pl. II, 15-17), there are no tools characteristic of the Early Farming Culture. But it should be said that this part of the material requires further typological and traceological analysis.

The discovery of a small pit burial with a stone mound contemporary with the Eneolithic settlement is remarkable in itself, since in eastern Georgia burials of this period have been discovered at only a few sites, at Abanoskhevi, Tsitelgorebi, Arukhlo I and III, Berikldeebi, and Ioramis Gora near Kavtiskhevi (Shatberashvili, Chikovani 2007, 230).

The discovery of three stone-built tombs and a small pit-burial with a stone mound of the early stage of the Bronze Age Kura-Araxes Culture is significant. There are no remains, however, of a contemporary settlement recorded at Nachivchavebi. The construction, burial practices and finds, especially the pottery, the stone-built tombs and the pit-burial have many parallels with settlements and burials investigated in eastern Georgia and beyond. In terms of firing technique, colour, shape, knobs and handles the pottery from the Nachivchavebi burials belongs to classical types diagnostic of the early stage of the Kura-Araxes Culture. The discovery of the burials of this culture at Nachivchavebi cannot be accidental as in the Nachivchavebi Valley there were studied the famous settlement at Tetrtsqaro (Gobejishvili 1978), the Samshvilde settlement and cemetery in Marneuli district (Mirtskhulava 1975), the Ghramakhevistavi settlement and burials near the village of Vardisubani in Dmanisi district (Abramishvili et al. 1980), a stone-built tomb near the village Tamarisi in Marneuli district, the Kiketi cemetery in Gardabani district (Pkhakadze 1963) etc. Stone-built tombs paved with stone slabs or with an earthen floor similar to the Nachivchavebi burials are known with different variations from Amiranis Gora, Kiketi, Ghramakhevistavi, Samshvilde, Koda, Elari (Mirtskhulava et al. 1992, pl. XVII). So far, the majority of burials and stone-built tombs of the Kura-Araxes Culture were excavated in Transcaucasia (Munchaev 1994, 34).

Scholars have noted that in the first stage of the Kura-Araxes Culture pottery is almost uniform. In Georgia such is the case at the early stage sites of Didube-Kiketi group, in Armenia at Elar and in Azerbaijan at Babadervish (Mirtskhulava et al. 1992, 77). A. Orjonikidze concludes on the basis of the leading types of shape and ornament on the pottery of the Kura-Araxes Culture, that there seem to be close ties between Kvemo and Shida Kartli and Kakheti regions at the early and later stages, but that this is not the case for the middle stage of the evolution of this culture. The reason must lie in the absence of sites of this stage. Furthermore, in terms of early shapes and ornament of pottery Kvemo Kartli stands close to the later period material of southern Georgia, a fact that can be explained by movement of Kvemo Kartlian traditions of pottery production to these highlands (Orjonikidze 2001, 91).

Most scholars date the early stage of the Kura-Araxes Culture to the second half of the 4th millennium BC (Munchaev 1994, 17). From the point of view of their construction and grave inventory, the Nachivchavebi burials relate to sites of early stage. Scholars mostly concur in dating the sites of the Tsopi-Ginchi group, which has its beginnings in the first half of the 4th millennium BC. Settlements excavated in the foothills of the Aragvi Valley in Shida Kartli played an important part in working out the chronological framework both in general and in detail. The overall period was conventionally defined as the second half of the 5th millennium and the first half of the 4th millennium BC based on an analysis of the relevant stratigraphy and the typology of the material (Chikovani 1989, 86). The Eneolithic pottery of Nachivchavebi finds more analogies in the material from sites dated to the first half of the 4th millennium BC. An important element for accurate dating, apart from the shapes and ornamentation of the vessels, is the presence of flat and narrow vessels with a round bottom and handles, diagnostic of sites of the first half of the 4th millennium BC and considered to be one of the components of the gradual development of the Early Farming Culture

(Chikovani 2003, 47-48). This view is supported by the vessels from one of the pits, which have analogies in contemporary sites of Berikldeebi, Leila Tepe and Arslan Tepe VII.

At present, scholars of the Caucasian Early Farming Culture have been especially interested in the discovery of sites of the Berikldeebi-Leila Tepe culture in Caucasia and links with Near Eastern cultural centres (Dzavaxishvili 1998, 7-16; Museibli 2007, 155-158). In this connection the suggestion that the phenomenon of the Uruk Culture emerging as a new cultural wave in the Caucasus is rather appealing to us and to other researchers (Guliev 2005, 82; Munchaev 2007, 8-9); B. Lyonnet's chronological scheme also tends to bear out this suggestion (Lyonnet 2007, 13).

Thus, Nachivchavebi is a new site which clearly demonstrates the cultural traditions of sites of the Tsopi-Ginchi group and the contemporary innovations of Arslan Tepe VII, as well as burial practices that involve grave goods that resemble those of the early stage of the Kura-Araxes Culture. Even though it is difficult to establish whether there is a chronological break between the Nachivchavebi Eneolithic settlement and the Kura-Araxes burials, Nachivchavebi can nevertheless be considered to be an outstanding site that is close in chronological terms to the final Eneolithic and the early stage of the Early Bronze Age. The likely date for the Nachivchavebi settlement and burials is the 4th millenium on the basis of the parallels we have noted and dates that scholars attribute to other sites.

Bibliography

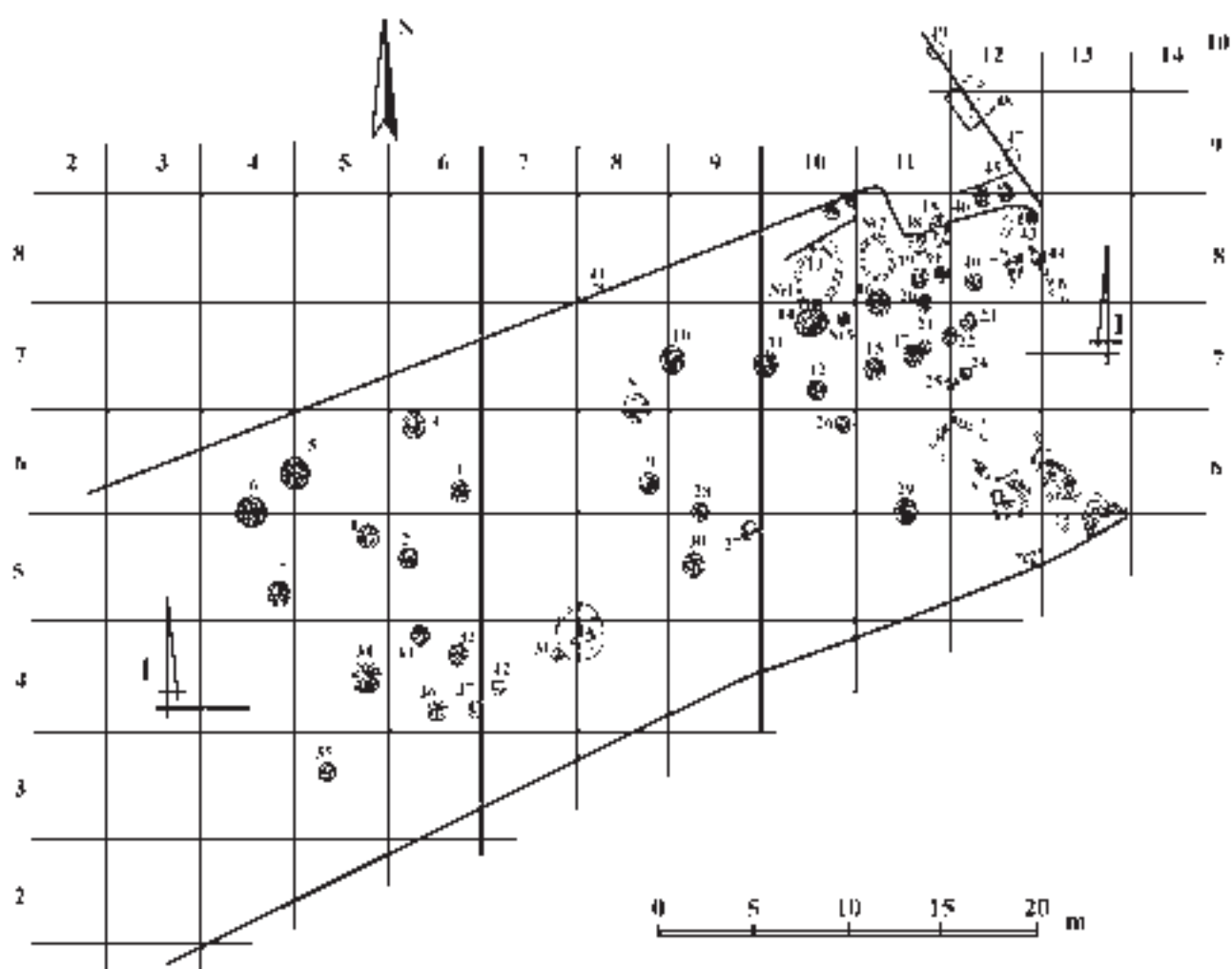
- Abramishvili R., Giguashvili N., Kakhiani K. 1980:** ghrmaxevistavis arkeologiuri dzeglebi (Ghrmakhevistavi Archaeological Sites). In: R. Abramishvili (ed.), *Ghrmakhevistavi Archaeological Sites*, 7-88, Tbilisi.
- Akhundov T. 2001:** *Severozapadnij Azerbajdjan v epokhu eneolita i bronzy (North-West Azerbaijan in the Eneolithic and the Bronze Age)*. Baku.
- Aliev N., Narimanov I. 2001:** *Kultura severnogo Azerbaidjana v epokhu pozdnego neolita (The culture of north Azerbaijan in the Late Neolithic)*. Baku.
- Chikoidze T., Mindiasvili G., Chkhatarashvili M., Pachikashvili N. 2003:** kukhetis arkeologiuri ekspeditsiis mushaobis angarishi (Report of the Kukheti Archaeological Expedition). In: V. Japaridze (ed.), *Archaeology of the Pipeline 2*: 10-17. Tbilisi.
- Chikovani G. 1989:** Novye pamyatniki rannezemledelcheskoi kulturi Aragvskogo ushchelya (New sites of the Early Farming Culture of the Aragvi Valley). In: I. Dyakonov (ed.), *Kavkaz i civilizatsii drevnego vostoka*, 84-86. Ordjonikidze.
- Chikovani G. 1998a:** adresamitsatmoqmedo kulturis namosaxlari sophel chintidan (An Early Farming Culture settlement at the village of Chinti). In: N. Tabidze (ed.), *proceedings of "Legia de Compania" University 2*: 72-80. Tbilisi.
- Chikovani G. 1998b:** kulturuli protsesebi aghmosavlet sakartvelos eneolitur namosakhlarebsi tsina aziis masalebis mikhedvit (Cultural processes in East Georgian Eneolithic settlements in the light of material from the Near East. In: Scientific Session 5: "World Cultural-Historical Processes and Georgia (in the light of archaeological data)", *Abstracts 3-5*. Tbilisi.
- Chikovani G. 1999a:** adresamitsatmoqmedo kulturis namosaxlari tanditsqaro I sophel xeltubantan (goris raioni) (The Early Farming Culture settlement of Tanditsqaro I near the village of Kheltubani (Gori district). *Dziebani 3*: 19-23.
- Chikovani G. 1999b:** shida kartli dzv.ts. V-IV atatsleulebshi (arkeologiuri masalebis mikhedvit) (*Shida Kartli in the 5th-4th millennia BC (in the light of archaeological material)*). Doctoral thesis. Tbilisi.
- Chikovani G. 2001:** sophel nichbisi adresamitsatmoqmedo kulturis namosaxlari. (An Early Farming Culture Settlement at Nichbisi). *Dziebani 8*: 16-18.
- Chikovani G. 2003:** Glinyanaya posuda s ushkami kak odin iz opredelyayushchikh komponentov poetapnogo razvitiya rannezemledel'cheskikh kul'tur Gruzii (Pottery with handles as one of the defining components of the gradual

- development of Early Farming Cultures in Georgia). In L. Abramyan (ed.), *Arkheologiya, etnografiya i fol'kloristika Kavkaza*, 47-48. Echmiadzin.
- Chikovani G. 2005:** Glinianii sosud s sedmogo pogrebeniya iz rannezemledel'cheskogo poseleniya Arukhlo I (A ceramic vessel from Burial No. 7 at the Early Farming settlement Arukhlo I). In T. Bunyatov (ed.), *Arkheologiya, etnografiya i fol'kloristika Kavkaza*, 230-232. Tbilisi.
- Chikovani G. 2005:** bibilosebrpiriani tchurtchlebi aghmosavlet sakartvelos adresamitsatmoqmedo kulturis namosakhlarebidan (Comb-rim vessels from East Georgian Early Farming Culture settlements). *Dziebani* 15-16: 60-63. Tbilisi.
- Dzavxisvili Al. 1998:** Ausgrabungen in Berikldeebi (Shida Kartli). In: H. Fenrich (ed.), *Georgien* 21: 7-16. Konstanz.
- Frangipane M., Palumbi G. 2007:** Red-black ware, pastoralism, trade and Anatolian-Transcaucasian interactions in the 4th-3rd millennia BC. In: B. Lyonnet 2007, 233-55
- Gadjiev M. 1991:** *Rannezemledelcheskaya kul'tura severo-vostochnogo Kavkaza (The Early Farming Culture of the north-east Caucasus)*. Moscow.
- Glonti L. Javakhishvili A. 1987:** Novye dannye o mnogoslainom pamyatnike epokhi eneolita-posdnei bronzy v Shida Kartli-Berikldeebi (New data on the multi-level site of the Eneolithic and Late Bronze Age in Shida Kartli-Berikldeebi). *KSIA*, 192: 80-87.
- Gobejishvili G. 1978:** tetrtsqaros nasophlari (*Tetrtsqaro Settlement*). Tbilisi.
- Gogelia D., Chelidze L. 1992:** Eneoliti (Eneolith). In: O. Japaridze (ed.), *Georgian Archaeology 2. Eneolithic-Early Bronze Age*. Tbilisi.
- Guliev F. 2005:** Urukskaya keramika yuzhnogo Kavkaza (The Uruk pottery of South Caucasus). In: T. Bunyatov (ed.), *Arkheologiya, etnologiya, i fol'kloristika Kavkaza*, 82, Baku.
- Kalandadze K. 1994:** *Tetri Mgvime*. Tbilisi.
- Kighuradze T. 1976:** aghmosavlet amierkavkasiis adresamitsatmokmedo kulturis periodizatsia (*The Division into Periods of East Transcaucasian Early Farming Culture*). Tbilisi.
- Kushnareva K., Chubinishvili T. 1970:** *Drevnie kultury Yuzhnogo Kavkaza (The ancient cultures of South Caucasia)*. Leningrad.
- Lyonnet B. 2007:** Introduction. In: Lyonnet 2007, 11-19.
- Lyonnet B. (ed.) 2007:** *Les cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires av. n. è.). Leurs relations avec le Proche-Orient*. Paris.
- Makharadze Z. 2007:** Nouvelles données sur le Chalcolithique en Georgie orientale. In: Lyonnet 2007, 123-132.
- Menabde M., Kighuradze T. 1981:** *sionis arkeologiuri dzeglebi (Archaeological Sites at Sioni)*. Tbilisi.
- Mirtskhulava G. 1975:** *Samshvilde*. Tbilisi.
- Mirtskhulava G., Orjonikidze A., Mindiashvili G., Japaridze O. 1992:** adrebrinjaos khana (Early Bronze Age). In: O. Japaridze (ed.), *Georgian Archaeology 2. Eneolithic-Early Bronze Age*, 70-151. Tbilisi.
- Mirtskhulava G. 2001:** adresamitsatmoqmedo kulturebis namosakhlarta ganvitarebis zogierti sakitkhi (Problems of Development of Settlements of Early Farming Cultures). In: O. Japaridze (ed.), *Caucasia, Problems of the Neolithic-Bronze Age*. Tbilisi.
- Mirtskhulava G., Maisuradze B., Kopaliani J., Mindorashvili D., Chikhladze V., Ramishvili K. 2005:** *samshvildis arkeologiuri ekspeditsiis 2004 tslis mushaobis angarishi (Report of the Samshvilde Archaeological Expedition of 2004)*. (Manuscript). Tbilisi.
- Mirtskhulava G. 2007:** *samshvildis arkeologiuri ekspeditsiis 2005 tslis mushaobis kompleksuri teknikuri angarishi (A Comprehensive Technical Report of the Samshvilde Archaeological Expedition of 2005)*. (Manuscript). Tbilisi.
- Munchaev R. 1982:** Pamyatniki kul'tury eneolita Kavkaza (Eneolithic sites of the Caucasus). In: B. Rybakov (ed.), *Arkheologiya SSSR, Eneolit*, 100-137. Moscow.
- Munchaev R. 1994:** Kuro-Araskaya kul'tura (The Kura-Araxes Culture). In: B. Rybakov (ed.), *Arkheologiya epokhi bronzy Kavkaza i Srednei Azii (The Early and Middle Bronze Age in the Caucasus and Central Asia)*, 8-57. Moscow.
- Munchaev R. 2007:** Urukskaya kul'tura (Mesopotamia) (Uruk Culture (Mesopotamia)). In: G. Gambashidze (ed.), *Arkheologiya, etnografiya i fol'kloristika Kavkaza*, 8-9. Makhachkala.

- Museibli N. 2007:** K voprosu o khronologii leilatepinski kul'tury (On the chronology of the Leilatepe Culture). In: G. Gambashidze (ed.), *Arkheologiya, etnografiya i fol'kloristika Kavkaza*, 155-158. Tbilisi.
- Narimanov I. 1987:** *Kul'tura drevnego zemledelchesko-skotovodcheskogo naseleniya Azerbaidjana* (The culture of the ancient farming-cattle-breeding population of Azerbaijan). Baku.
- Nebieridze I. 1978:** *darkvetis mravalpheniani ekhi* (Darkveti Multilayered Cave). Tbilisi.
- Nebieridze L. 2003:** *mghvime sagvarjiles eneolituri khanis namosakhlari* (The Eneolithic Settlement at Sagvarjile Cave). Tbilisi.
- Orjonikidze A. 2001:** regiontshorisi kavshirebi adrebrinjaos khanis sakartveloshi (Inter-regional Links in Early Bronze Age Georgia). In: O. Lordkipanidze (ed.), *Caucasia, Archaeological Problems of the Neolithic-Bronze Age*, 88-93. Tbilisi.
- Palumbi G. 2007:** A preliminary analysis of the prehistoric pottery from Aratashen (Armenia). In: Lyonnet 2007, 63-76.
- Pkhakadze G. 1963:** *kvemo kartlis eneoliti (kiketis eneolituri dzeglebi)* (The Eneolithic Period in Kvemo Kartli (Kiketi Eneolithic Sites). Tbilisi.
- Rostunov V. 2005:** Pamyatniki tipa "Redant" iz predgornoi zony Severnoi Osetii (Sites of "Redant" type from the foothill zone of North Ossetia). In: T. Bunyatov (ed.), *Arkheologiya, etnografiya i fol'kloristika Kavkaza*, 159-160. Baku.
- Shatberashvili Z., Amiranashvili J., Gogochuri G., Mindorashvili D., Grigolia G., Nikolaishvili V. 2005:** *tetrtsqaros arkeologiuri ekspeditsiis samushaoebi 2003-2004 tslebshi* (Activities of the Tetrtsqaro Archaeological Expedition in 2003-2004. (Manuscript). Tbilisi.
- Shatberashvili Z., Chikovani G. 2007:** Pogrebenie № 4 rannezemledel'cheskogo poseleniya Nachivchavebi (Grave 4 from the Early Farming settlement of Nachivchavebi. In: G. Gambashidze (ed.), *Arkheologiya, etnografiya i fol'kloristika Kavkaza*, 230-232. Tbilisi.
- Varazashvili V. 1992:** *Rannezemledel'cheskaya kul'tura loro-Alazanskogo basseina* (The Early Farming Culture of the Lori-Alazani basin). Tbilisi.

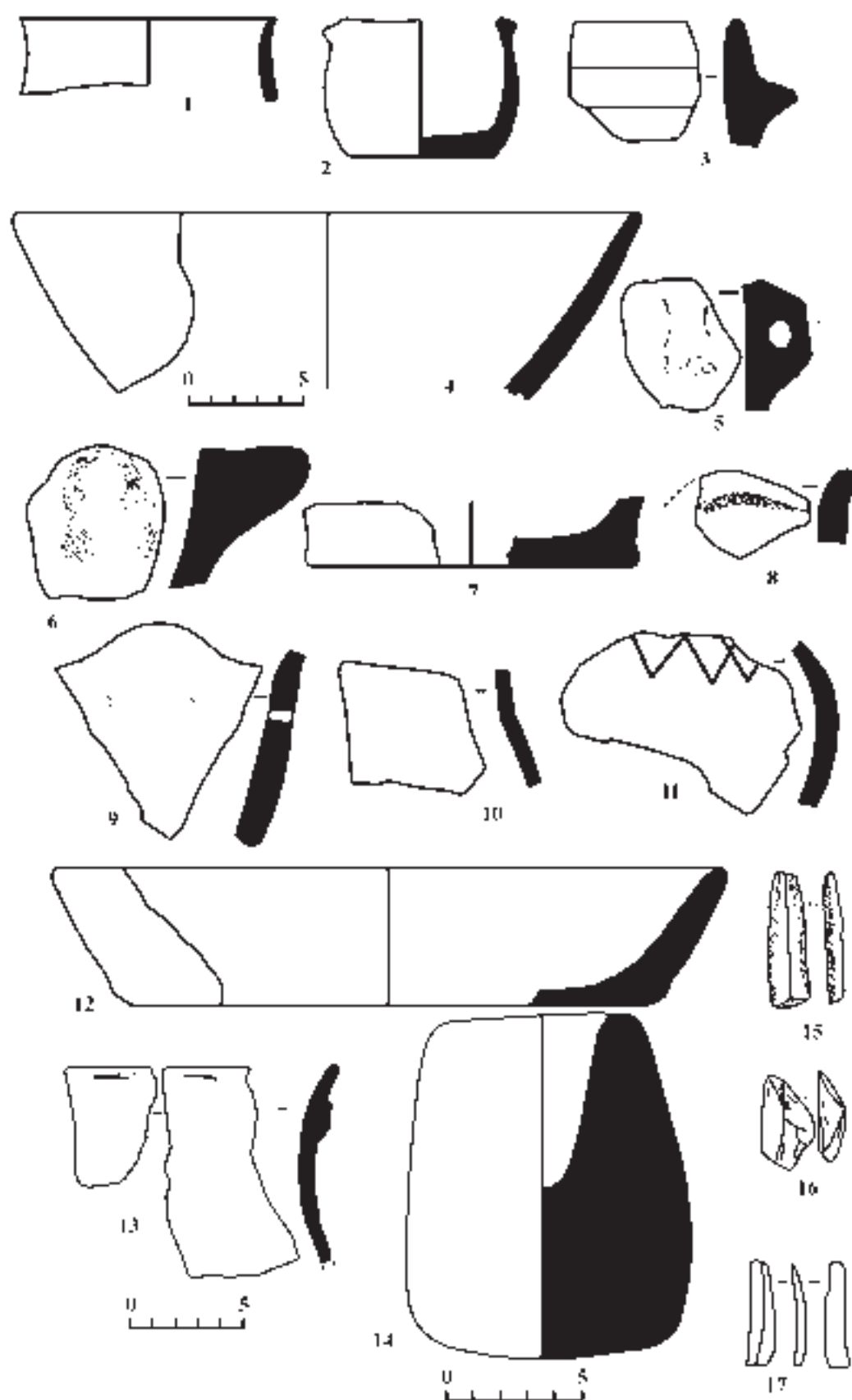
Illustrations

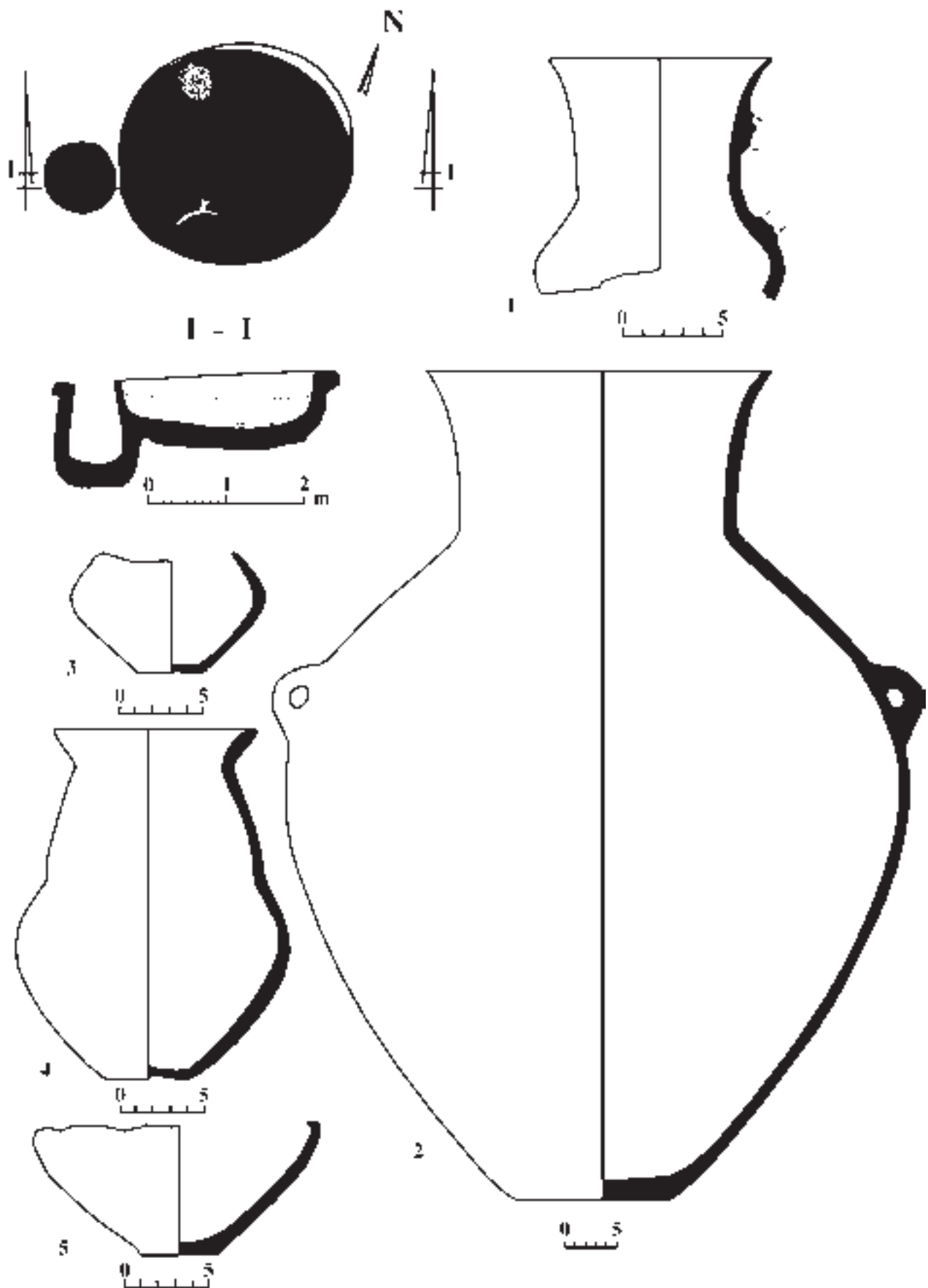
- Pl. I – Nachivchavebi. General plan and section.
- Pl. II – Fragments of pottery, stone mortar and obsidian tools from the pit.
- Pl. III – Plan and section of the semi-dugout and pit No. 31; pottery from pit No. 31
- Pl. IV. Plan and section of No. 4 Eneolithic pit-burial: 1. hand-grinder, 2. bone tool, 3. horn tool from No. 4 burial pit
- Pl. V – Crypt No. 1, plan and section. 1. sardonyx and paste beads, 2. obsidian lamella, 3-9, 11. pottery, 11. bone patella from crypt No. 1
- Pl. VI – Crypt No. 2. Plan and section; 1-4. pottery from crypt No. 2; plan of pit-burial No. 3; 5-6. pottery from pit-burial No. 3; 7-8. pottery from destroyed crypt No. 5.

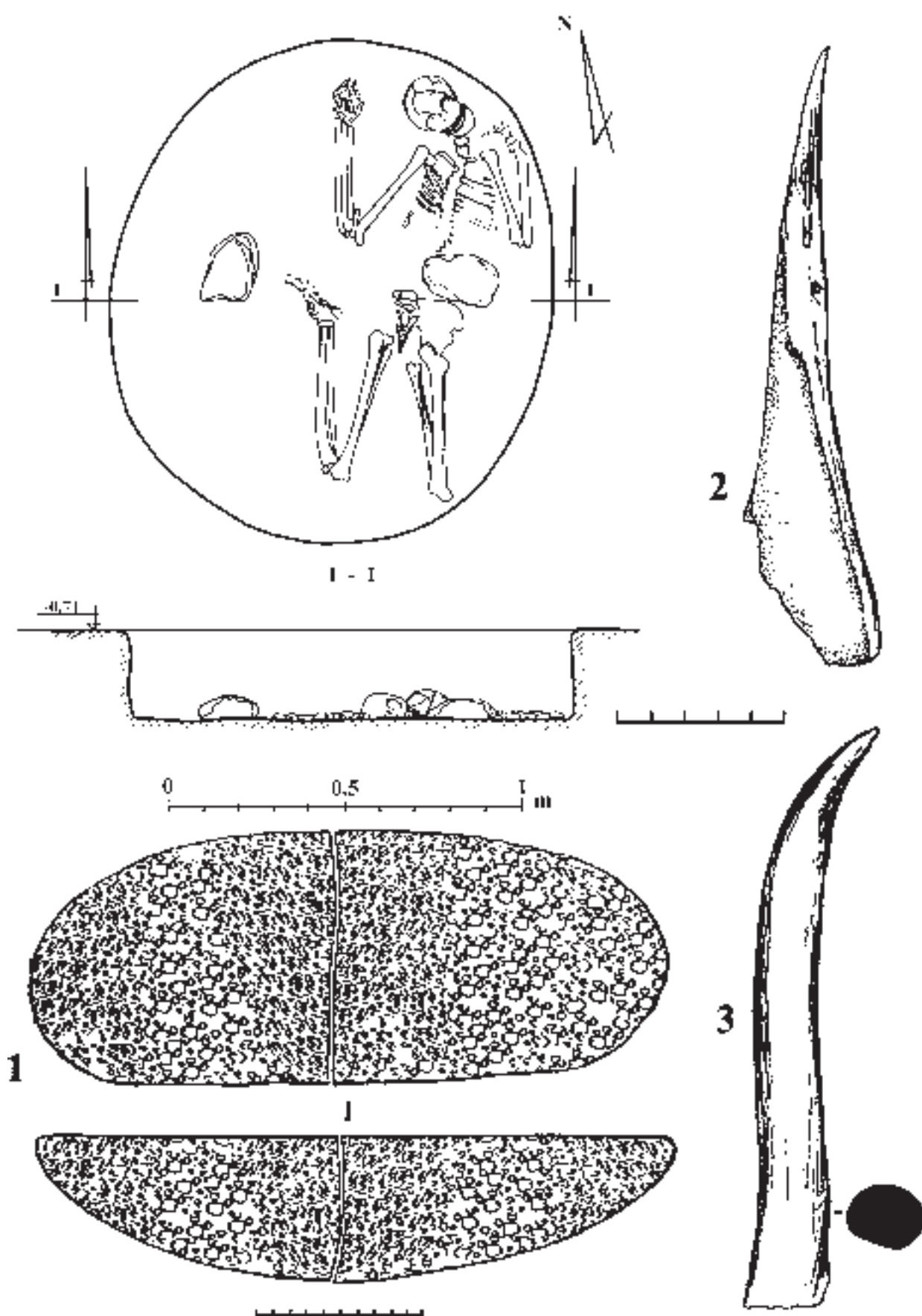

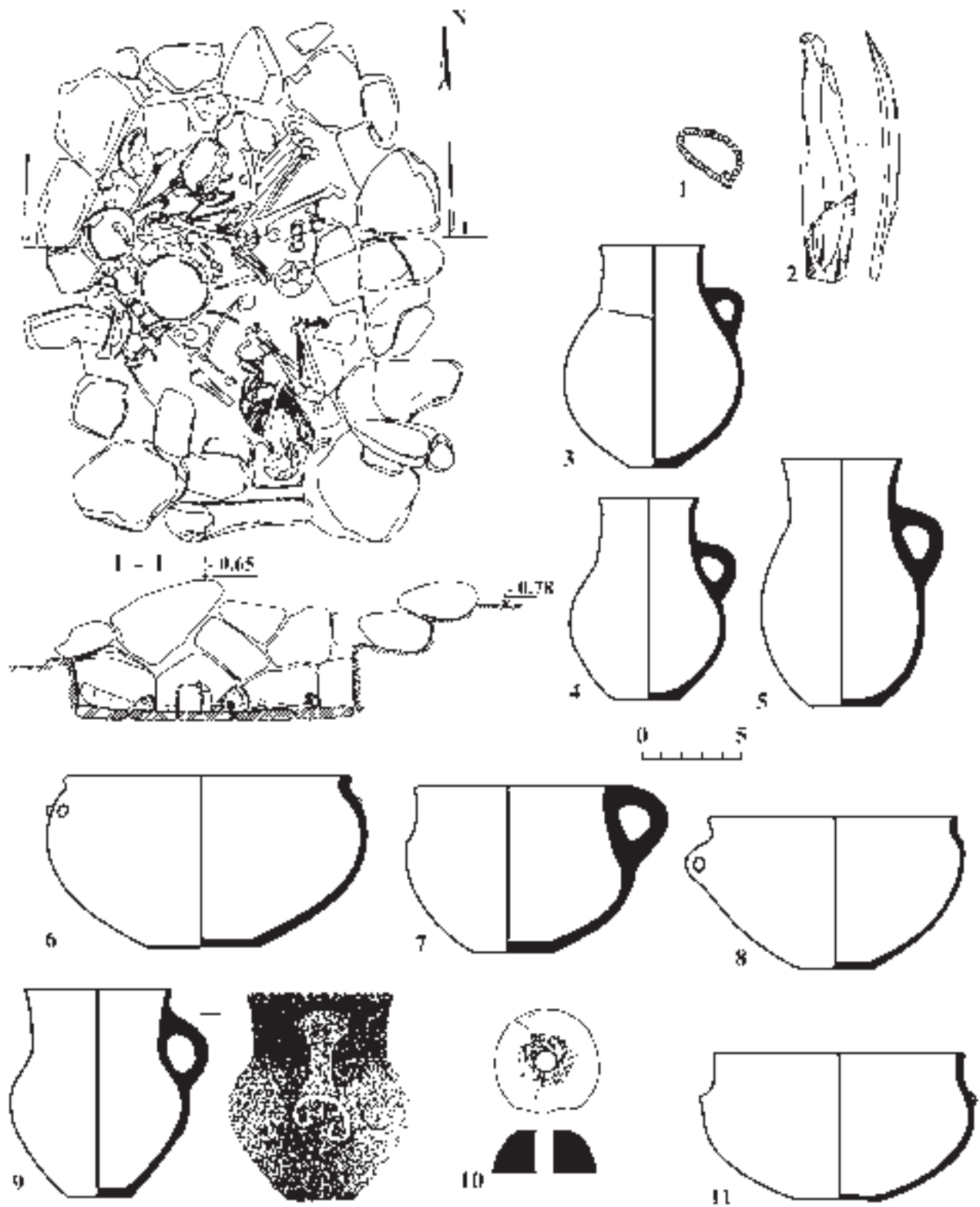
I - I

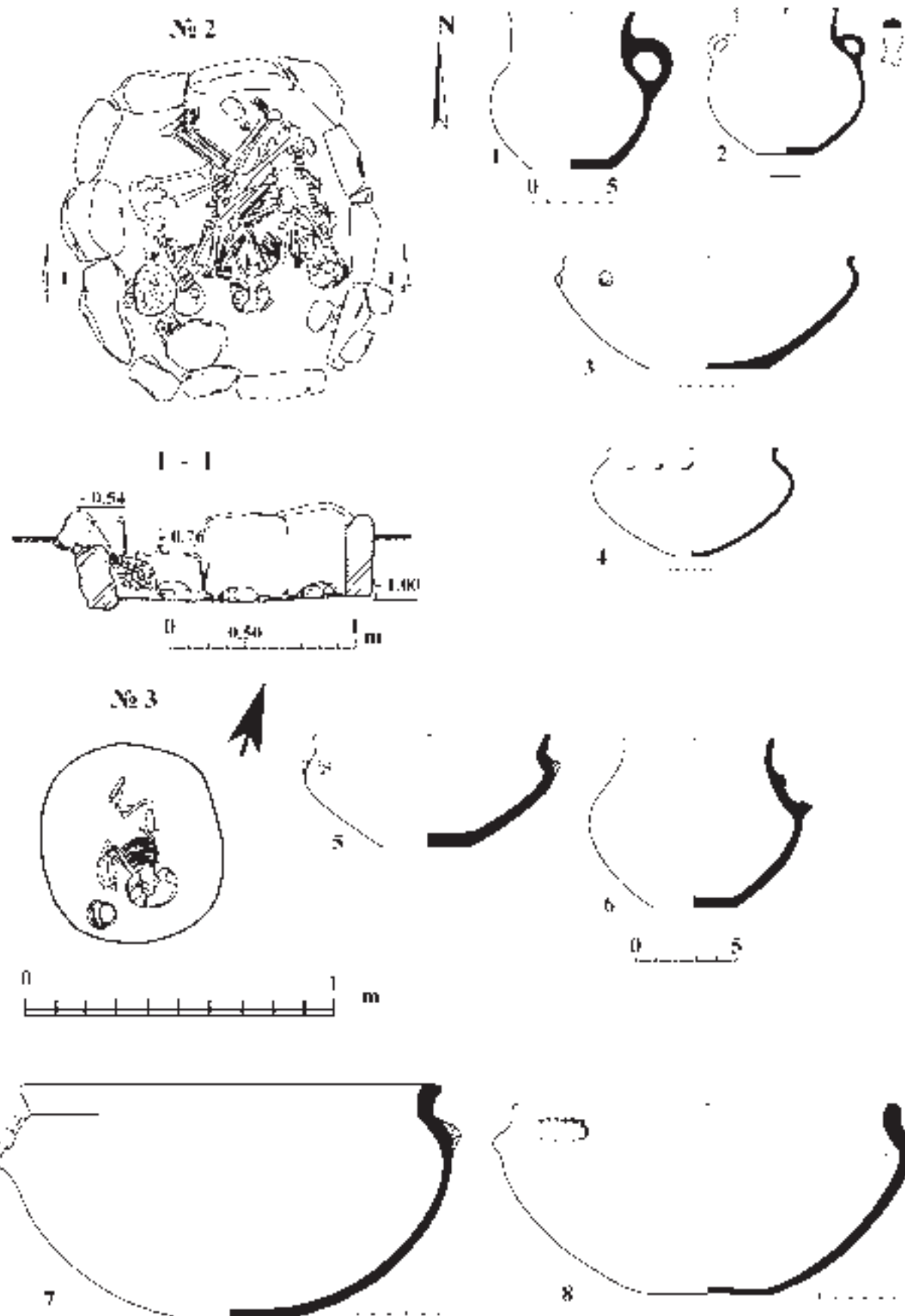

თიხელის სერის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარი და სამაროვანი

მტკვარ-არაქსის კულტურა პირველად ბ. კუფტინმა გამოყო მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით გასული საუკუნის 40-იან წლებში. განსაზღვრა რა ამ კულტურის ძირითადი ნიშნები და მისი კერამიკის მახასიათებლები, მან ამ კულტურას მტკვარ-არაქსის ენეოლითი უწოდა [Куфтин 1944a; Куфтин 1944b]. დღეისათვის დადგენილია, რომ ამ კულტურის გავრცელების არეალი საკმაოდ ფართოა, ვიდრე სამხრეთ-კავკასიის ორმდინარეთი. მან მოიცვა: თითქმის მთელი ამიერკავკასია, ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთი და ცენტრალური ნაწილი, ჩრდილო-დასავლეთი ირანი და აღმოსავლეთ ანატოლია. მტკვარ-არაქსის კულტურის ცალკეული ელემენტები და ნიშნები ჩანს კავკასიიდან ძალიან შორს, სამხრეთით, სირიასა და პალესტინაში, სადაც ისინი შეადგენენ ე.წ. კირბეტ-კერაკის კულტურას [Мунчаев 1975: 149]. უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთ სხვა კავკასიურ კულტურას, არც მანამდე და არც მერე, ისეთი ფართო გავრცელება არ მიუღია, როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურას, რომლის მატარებელმა ტომებმა უთუოდ მეტად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს კავკასიისა და წინა აზიის უძველეს ისტორიაში [ჯაფარიძე 1976a: 79]. მიუხედავად იმისა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის შესწავლას მრავალი პუბლიკაცია და შემაჯამებელი ნაშრომი მიეძღვნა [ჯაფარიძე 1961; ჯაფარიძე 1976b; ჩუბინიშვილი 1965; Кушнарева, Чубинишвили 1970; Мунчаев 1975; Мунчаев 1994; ორჯონიკიძე 2004], ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის მისი წარმომავლობის, პირველი ადგილსამყოფელისა და წინამორბედ კულტურასთან ურთიერთობის საკითხები. ასევე შემდგომ კვლევას მოითხოვს ამ კულტურის ლოკალური ვარიანტების თავისებურება. ერთიანი აზრი არ არის მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური საფეხურის თაობაზე. ამასთან დაკავშირებით განსაკუთრებით მნიშვნელობას იძენს მტკვარ-არაქსის კულტურისა და მისი მომდევნო ადრეული ყორღანების კულტურის ურთიერთობის საკითხები [ჯაფარიძე 1988; ჯაფარიძე 1989; ჯაფარიძე 1998].

ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურას განიხილავენ როგორც ერთიან კულტურულ-ისტორიულ მოვლენას, მაგრამ თავისი ლოკალური თავისებურებებით. განსხვავება ლოკალურ ვარიანტებს შორის გამოიხატება ნამოსახლარების ტოპოგრაფიაში, ნაგებობების არქიტექტურასა და მშენებლობის ტექნიკაში, მატერიალური კულტურის ზოგიერთ ელემენტში [მახარაძე 1994: 4].

სწორედ თიხელის სერის ნამოსახლარი და სამაროვანია ის ძეგლი, სადაც აისახა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გამოყოფილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ლოკალური ვარიანტების კონტაქტები. აქედან მომდინარე არქეოლოგიური მასალის ანალიზი და შემდგომში ძეგლზე დამატებითი სავსე კვლევა-ძიების ჩატარება გარკვეულ წარმოდგენას შეგვიქმნის მტკვარ-არაქსის კულტურის წიაღში მიმდინარე პროცესებზე.

მტკვარ-არაქსის კულტურა მძლავრადაა წარმოდგენილი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, რამდენადმე განსხვავებული მდგომარეობაა ბორჯომის ხეობასა და მის მიმდებარე ტყიანი ლანდშაფტების მქონე რაიონებში. ამ ხანის ძეგლების რაოდენობით ის მნიშვნელოვნად ჩამორჩება მეზობელ რაიონებს [ორჯონიკიძე 2004: 11]. აქ ბოლო დრომდე შესწავლილი არ ყოფილა მტკვარ-არაქსის კულტურის არც ერთი ძეგლი. მდგომარეობა შედარებით შეიცვალა ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ენერგომაგისტრალის მშენებლობის შემდეგ.

2004 წლის ზაფხულში, ბორჯომის რაიონის მონაკვეთზე, სოფ. ტაძრისის სამხრეთ-დასავლეთით, ახალციხისა და ბორჯომის რაიონების გამყოფი ქედის — „თისელის სერის“ დასავლეთ ფერდობზე, ენერგოდერეფნის საზღვრებში მიწის სამუშაოების დროს გამოვლინდა ნამოსახლარისა და სამაროვნის ნაწილი. ძეგლი რთულ რელიეფზეა განთავსებული და ის ზღვის დონიდან 1607 მ სიმაღლეზე მდებარეობს. არქეოლოგიური გათხრები ჩატარდა მხოლოდ ნავთობისა და გაზის მილების ჩასანყობ ზოლში. ნაგებობების არსებობის კვალი დაფიქსირდა ენერგოდერეფნის სამხრეთ მონაკვეთში. აქვე აღმოჩნდა ორი სამარხი. ნამოსახლარის თანადროული 8 სამარხი გამოვლინდა დერეფნის ჩრდილოეთ ნაწილში, გაზსადენის მხარეზეც (ტაბ. I).

თისელის სერის ნამოსახლარის ძირითადი ტერიტორია, როგორც ჩანს მდებარეობს ენერგომარტრალის გარეთ, მისგან სამხრეთით არსებული ბუნებრივი ბორცვის ფერდობზე. ის ჩრდილო-დასავლეთი კალთიდან თანდათანობით მაღლდება და მთავრდება სწორი, ტყით დაფარული თხემით. მშენებლობის ზონაში სწორედ ნამოსახლარის ქვედა ტერასა აღმოჩნდა. გათხრილ ფართობზე დაფიქსირებული არქიტექტურული დეტალები (კედლის მცირე ფრაგმენტები, იატაკში ჩაჭრილი სტაციონალური კერის ფოსო) გვაფიქრებინებს, რომ ამ მონაკვეთში რამდენიმე ნაგებობა უნდა არსებულიყო (ტაბ. II₁₋₃).

ნასახლარის შესწავლილი ნაწილი ვერ იძლევა ნათელ სურათს აქ არსებულ ნაგებობების არქიტექტურასა და გეგმარებაზე. ამიტომ შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ მთის ფერდობზე არსებული სოფელი, რელიეფის შესაბამისად, ტერასულად უნდა ყოფილიყო გაშენებული. ქვით, ტალახზე ნაშენი სწორი კედლების ფრაგმენტების მიხედვით თითქოს ისე ჩანს, რომ აქ საქმე უნდა გვექონდეს ოთხკუთხა ნაგებობებთან, რომელთაც, ალბათ, ბანური გადახურვა ჰქონდა. ქვის ნაგებობა ძალზე დამახასიათებელია მეზობელი რეგიონებისათვის. იქაურ ძეგლებთან პოულობს საერთოს თისელის სერის ნასახლარის სამაროვნის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი თიხის ცილინდრული ფორმის უშვერილო კერა და ამგვარივე კერის ნატეხებიც (ტაბ. VI_{18,19}), რომელსაც უახლესი ანალოგი ახალციხის ამირანის გორაზე ეძებნება [ჩუბინიშვილი 1963: სურ. 2, 4].

თისელის სერზე მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარის თანადროული 10 სამარხი გაითხარა. აქედან ორი № 1 და № 3 ნასახლარის მონაკვეთზე, დანარჩენი 8 (№№ 2, 4-10) კი გაზსადენის ტრასაზე. საინტერესოა, რომ ამ მონაკვეთში სამარხები გამართულია დასახლების სინქრონულ თხრილში, რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ 22 მ სიგრძეზე ყოფილა გაჭრილი. თხრილის მაქსიმალური სიღრმე ცენტრალურ ნაწილში 1,6 მ-ია, ნაპირებისკენ კი თანდათანობით კლებულობს (ტაბ. I₂). მისი ბოლომდე შესწავლა ობიექტური მიზეზების გამო ვერ მოხერხდა და, ბუნებრივია, გაურკვეველი დარჩა თხრილის თავდაპირველი ფუნქცია.

თხრილი, როგორც ჩანს, დროდადრო ივსებოდა კულტურული „ნარჩენებით“ და აქვე კრძალავდნენ მიცვალებულებსაც. შევსებაში მოხერხდა ექვსი ჰორიზონტის გამოყოფა. ისინი ერთიმეორისაგან ძირითადად ფერებითა და არქეოლოგიური მასალის ინტენსივობით განირჩევა. თხრილში სხვადასხვა დონეზე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, 8 სამარხი იქნა გათხრილი.

შესწავლილი 10 სამარხიდან ცხრა ორმოსამარხია (№№ 1-3, 5-10), ერთი კი სამარხი-აკლდამა (№ 4), რომლის კედლები ნაშენი იყო მშრალად თირის ქვით. აკლდამა ხის ძელებით უნდა ყოფილიყო გადახურული, რომელზედაც მცირე ზომის ქვაყრილი ყოფილა მოწყობილი. ქვაყრილიანი იყო № 6 ორმოსამარხიც, დანარჩენი სამარხები მინაყრილიანია (ტაბ. III).

თისელის სერზე გათხრილი სამარხების დამხრობაში გარკვეული კანონზომიერება შეინიშნება. ექვსი სამარხი (№ 4-10) გრძივი ღერძით ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენაა ორიენტირებული (ტაბ. I). მიცვალებულები დაკრძალული არიან ხელ-ფეხ მოკეცილ მდგომარეობაში. შვიდ შემთხვევაში მარცხენა, ხოლო სამში – მარჯვენა გვერდზე. სამარხები ძირითადად ინდივიდუალურია, მხოლოდ ორში (№№ 7, 9) დაფიქსირდა წყვილადი დაკრძალვა, ორივე შემთხვევაში მამრობითი სქესის ინდივიდი იყო დაკრძალული. მიცვალებულთა უმრავლესობას თავი სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ აქვს მიმართული.

სამარხებში 11 ინდივიდი აღმოჩნდა. აქედან სამი ბავშვია. რვა მიცვალებულიდან ექვსი მამრობითი, ხოლო ორი – მდედრობითი სქესის წარმომადგენელია.

სამარხების უმრავლესობა უინვენტაროა. ნივთები აღმოჩნდა ოთხ სამარხში (№№ 1, 2, 4, 6). ის წარმოდგენილია ოთხი ჭურჭლით, ძვლის კვირისტავითა და მძივებით (ტაბ. IV₁₅₋₁₇; ტაბ. V₁₋₃). უინვენტარო სამარხებში ხშირად ცხვრის, თხის, ხარისა და ძროხის ძვლები ჩნდებოდა თავებისა და კიდურების სახით.

მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების დაკრძალვის წესები რთული და მრავალფეროვანი იყო. ასევე მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა სამარხი ნაგებობები და მათი კონსტრუქცია. სამაროვნები უმეტესწილად ნამოსახლარების სიახლოვეს იმართებოდა [Мунчаев 1994: 34]. ამ მხრივ გამონაკლისს არც თისელის სერის ნამოსახლარი და მისი სამაროვანი წარმოადგენს.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე მსგავსი ტიპის სამარხები დაკრძალვის ანალოგიური წესით, კარგადაა ცნობილი. არსებობის ხანგრძლივობითა და გავრცელების ფართო დიაპაზონით გამოირჩევა ორმოსამარხი. ის განსაკუთრებით დამახასიათებელი ჩანს შიდა ქართლური ძეგლების წრისათვის, სადაც მას ვხვდებით ქვაცხელაზე [ჯავახიშვილი, ღლონტი 1962: 23], ხიზანანთ გორაზე (კიკვიძე 1972: 43), ურბნისში [ჭილაშვილი 1964: 9] და სხვ. ამგვარი სამარხი სამხრეთ კავკასიის სხვა ოლქებშიცაა, თუმცა აქ, ამის გარდა, განსხვავებული ტიპიც გვხვდება, მათ შორის ქვით ნაგები აკლდამაც, მსგავსი თისელის სერის სამარხისა. ის ცნობილია ძირითადად ქვემო ქართლიდან [მირცხულავა და სხვ. 1992: 99], არის ახალციხის ამირანის გორაზე [ჩუბინიშვილი 1963: 36], სომხეთში [Ханзадян 1979: 152], თავს იჩენს დაღესტანშიც [Гаджиев 1969: 103].

თისელის სერის ნამოსახლარსა და სამაროვანზე მოპოვებული არტეფაქტების უმრავლესობა კერამიკული ნაწარმითაა წარმოდგენილი, რომლის დიდ ნაწილს თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები შეადგენს. მასში გამოირჩევა დერგის, ქოთნის, კოჭობის ჯამისა და სხვა ფორმები. თიხის ჭურჭელი უმთავრესად სადაა. იშვიათად გვხვდება რელიეფური (სპირალი, რკალი, გველის გამოსახულება) და ნაკანრი გეომეტრიული ორნამენტით (სამკუთხედები, ზოომორფული ფიგურები) შემკული ფრაგმენტებიც. თიხის ჭურჭელი მთლიანად ხელითაა დამზადებული, სამეურნეო მორგვის გამოყენების გარეშე. უმეტესობა მოვარდისფროა, გვხვდება მონაცისფრო და შავპირილა ზედაპირიანიც, მოვარდისფრო და მონაბლისფრო სარჩულით. თისელის სერის ნამოსახლარზე მოპოვებული კერამიკული მასალა ტიპიური მტკვარ-არაქსული ნაწარმია და მიეკუთვნება ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარს.

დერგი ფრაგმენტების სახით სამკაოდ მრავლადაა წარმოდგენილი. უმეტესობას აქვს მაღალი ცილინდრული ან კონუსური ყელი, რომელიც გარდატეხის ხაზით გადადის კვერცხისებრი ფორმის კორპუსზე. ოვალურ განივკვეთიანი ყურები დაძერწილია ყელსა და მხარზე ან მხოლოდ ტანზე. გამოირჩევა ერთი დერგი, რომელსაც ყური აქვს ყელსა და მხარზე, ასევე – ტანზეც, რაც სამკაოდ იშვიათია მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის (ტაბ. IV₇). ღია ფერის მქონე ჭურჭლის ზედაპირი ხაოიანი და შლადია, მაშინ, როცა შავი ფერის ნაწარმი გამოირჩევა ნაპრიალები ზედაპირით (ტაბ. IV₁₋₆).

ზოგიერთი დერგი შემკულია რელიეფური სპირალური ორნამენტით (ტაბ. IV₇), თუმცა ჭარბობს ამოკანვრით შესრულებული შემკობა, რომელიც ჭურჭლის გამოწვის შემდეგაა დატანილი კორპუსის ზედა ნაწილზე. ესაა რომბების მწკვრივი, შიგ ჩახაზულ პატარა რომბებით (ტაბ. IV₁₋₆). აქვე არის წვერებით შეერთებული ტოლფერდა სამკუთხედებით გამოსახული სტილიზებული თხებიც (ტაბ. IV₉₋₁₁).

თისელის სერის ჭურჭელს ემსგავსება ახალციხის ამირანის გორაზე აღმოჩენილი დერგები, შემკული რელიეფური ორნამენტით [მირცხულავა და სხვ. 1992: ტაბ. CX], ზველის გვიან მტკვარ-არაქსული ჭურჭელი, მხარზე ნაკანრი სამკუთხედებით [მირცხულავა და სხვ. 1992: ტაბ. CXVII] და ამავე ხანის ბეშთაშენის ეგზემპლარებიც [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. 34-35]. გარკვეული მსგავსება ჩანს ციხიაგორის ფენის შედარებით ფართოყელიან და ვიწროძირიან ჭურჭელთანაც [მახარაძე 1994: ტაბ. LVI]. რამდენადმე ახლოა დიგაშენი I ნასახლარის კვერცხისებრტანიანი დერგიც რელიეფური ორნამენტით მხარზე [ორჯონიკიძე 1998: ტაბ. I₈]. წვერით შეტყუპებული სამკუთხ-

ედებით სტილიზებული რქოსანი ცხოველების გამოხატვა ცნობილია ზველის სამარხიყანებიდან მომდინარე დერგიდანაც [ორჯონიკიძე 1983: ტაბ. 27₃]. ამგვარივე შემკობას ვხვდებით სომხეთში – შენგავითის ჭურჭელზე [Мунчаев 1975, სურ. 26] და ანატოლიაში – თეფე-ჯიკსა და არსლან-თეფეზე [Sagona 1984, Fig. 250, 256]. აღნიშნული მოტივი ფართოდ იყო გავრცელებული წინააზიის ადრეული კულტურების მოხატულ კერამიკაზე [Массон 1963: სურ. 7]. მტკვარ-არაქსული კულტურის თიხის ჭურჭელზე წინააზიური წარმომავლობის ეს მოტივი ადგილობრივი ტრადიციული ტექნიკური ხერხებითაა გამოყვანილი და მიანიშნებს სამხრეთ საქართველოს კულტურულ-ეკონომიკურ კავშირ-ურთიერთობების არსებობაზე ამ რეგიონთან ადრეობინჯაოს ხანაში.

ქოთანის წარმოდგენილია თითქმის თანაბარი რაოდენობის მოვარდისფრო მოყვითალო და შავ-ზედაპირიანი ეგ ზემპლარებით. ამგვარი სამი ჭურჭელი აღმოჩნდა გაზსადენის მონაკვეთზე, კერასა და სამარხებს შორის მოქცეულ კულტურულ ფენაში. სამივე მათგანი ცალყურაა და ხასიათდება გამოყვანილი ყელით, ნიბურით გამოყოფილი, ზედა ნაწილში გამოზნექილი კორპუსით და ყელსა და მხარზე მიძერწილი ყურით [ტაბ. IV₁₂₋₁₄]. ამ ფორმის ჭურჭელი, ოღონდ ყურით პირსა და ყელზე, კარგადაა ცნობილი შიდა ქართლის ძეგლებზე [ჯავახიშვილი, ლლონტი 1962: ტაბ. IV; კიკვიძე 1972: სურ. 14, 15]. ამგვარი ჭურჭლის ერთ ფრაგმენტს მსხვილი ნახვრეტის ქვეშ აქვს რელიეფური ზოლი (გველი), მსგავსად დიგაშენი I ნასახლარის ჭურჭლისა [ორჯონიკიძე 1998: ტაბ. I].

თისელის სერის სამარხებში აღმოჩნდა ბიკონუსური ფორმის ქოთნები, რომლებიც შემკულია წყვილი კოპებითა და უნაგირისებრი დანაძერწით, ზოგჯერ ფოსოების მოკლე მწკრივით [ტაბ. IV₁₅₋₁₇]. განხილული ქოთნებიდან ერთი, მცირე ზომის ძირშედრეკილ, ქოთანს [ტაბ. IV₁₂] ბევრი პარალელი მოეპოვება შიდა ქართლის ძეგლებზე. მიჩნეულია, რომ ამ ნიშნის მქონე ჭურჭელი შიდაქართლური ლოკალური წრისთვისაა დამახასიათებელი [კიკვიძე 1972, ნახ. 72-73].

ქილა თისელის სერის კერამიკულ ნაწარმში თითქოს იშვიათია. აქ აღმოჩენილი ორივე ქილა ღია ფერისაა, მაღალი ცილინდრული ყელით. ერთი გამოვლინდა ნაგებობის სიახლოვეს, მეორე – სამარხში. ამ უკანასკნელს აქვს ყელისგან მკვეთრი ნიბურით გამოყოფილი დაბალი, გამობერილი კორპუსი. ყელსა და მხარზე მიძერწილია ყური (ტაბ. V₃). ფორმით ეს ჭურჭელი შეიძლება შევადაროთ ჯავახეთში, სათხეს ნასახლარზე აღმოჩენილ ქილებს [ქიქოძე და სხვ. 1998, ტაბ. V_{5,6}]. რამდენადმე ემსგავსება იგი ციხიაგორის ფენის შედარებით დაბალყელიან ჭურჭელსაც [მახარაძე 1994: ტაბ. XXVIII]. ფორმით გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს იგი თრიალეთის ადრეული ყორღანებისა და ახალციხის ამირანის გორის ორმოსმარხების მსხლისებრ და სამწილადტანიან ძირვინრო და უხვად ორნამენტირებულ ნაწარმთან [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. 48; ჩუბინიშვილი 1963: სურ. 17]. საერთო იერით ასევე შეიძლება შევუდაროთ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული – დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის ძეგლების მომრგვალებულტანიან ჭურჭელსაც [მირცხულავა და სხვ. 1992: ტაბ. XXX].

თისელის სერის ნამოსახლარის კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი ჯამის ფრაგენტები უმეტესად ღია მოვარდისფრო-მონაცისფროა, იშვიათად ნაპრიალები, უპირატესად ნახევარსფერული ფორმის, პირმოყრილი, უორნამენტო. ზოგჯერ პირთან გარედან კოპით ან ნახვრეტიანი შვერილით [ტაბ. V_{4,5,6}], რითაც გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ბედენურ კერამიკასთან [ჯალაბაძე 1998: 15]. აღსანიშნავია, რომ აქ არ გვხვდება შიდაქართლური ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ზარისებრი ფორმის ჯამები.

ტაფისებრი ჭურჭელი ღია მონითალო ან მოვარდისფროა, შიდაპირი მას კარგად აქვს მოგლუვებული და ნაპრიალები, გარეთა კი ზერელედაა მოსწორებული. ძირი უხეში და უსწორმასწორო აქვს. ზოგიერთი ტაფის ძირი და გვერდები გახვრეტილია (ტაბ. V₈₋₁₀). ამ ტიპის ჭურჭლის გვერდი ერთ ადგილას შიგნითაა შედრეკილი, ხოლო მის მოპირდაპირე მხარეს – გახსნილია. შედრეკილ ადგილზე გარედან ზოგჯერ ყური ან ნალისებრი დანაძერწი გააჩნია [ტაბ. V₁₀]. მტკვარ-არაქსის კულტურაში მსგავს ჭურჭელს პარალელები უმთავრესად მოგვიანო ეტაპის ძეგლებზე ეძებნება. ის ცნობილია ჯავახეთიდან [ქიქოძე და სხვ. 1998: ტაბ. IV], თრიალეთიდან [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. XVII], შიდა ქართლიდან [კიკვიძე 1972: სურ. 4; მახარაძე 1994: ტაბ. LXII], სომხეთიდან

[Петросян 1989: ტაბ. 13] და სხვ. ზოგიერთი ავტორი ყურთან ამგვარ ჭურჭელს შიდაქართლურ ორიგინალურ ფორმად თვლის [კიკვიძე 1972: 75].

ხუფის ნატეხები თისელის სერის ნამოსახლარის კულტურულ ფენებში დიდი რაოდენობით იქნა ნაპოვნი. ხუფები ყველა დისკოსებრი ფორმისაა, ისინი ხასიათდება მოშავო ან მოყავისფრო ზედაპირით. გვხვდება მონაცისფრო-მოვარდისფრო ეგზემპლარებიც. ზედაპირი კარგადაა მოგლუვებული-ნაპრიალები. ცენტრში ხუფს უმთავრესად მიძერწილი აქვს ოვალურგანივკვეთიანი ყური ან სვეტისებრი სახელური. პირის კიდის მოყვანილობით გამოირჩევა სწორკუთხა, ნამახული, მომრგვალებული და სხვა ფორმის ხუფები. (ტაბ. V₁₁₋₁₇).

დისკოსებრი ხუფი ძალზე დამახასიათებელია მტკვარ-არაქსის კერამიკული კომპლექსისათვის. თისელის სერის ეგზემპლარები სრულიად იმეორებს ამ კულტურის ხუფების აღნიშნულ თავისებურებებს. მტკვარ-არაქსის კულტურაში უფრო ყურიანი ხუფია გავრცელებული. შედარებით იშვიათია ხუფი სვეტისებრი სახელურით. უკანასკნელი ცნობილია ზღუდრისგვერდიდან, აბელი-ადან [Кушнарева, Чубинишвили 1970: სურ. 51], ქვაცხელადან [ჯავახიშვილი, ლლონტი 1962, 31] და რეხადან [Гамбашидзе, Квижинадзе 1981] და სხვ.

კერამიკულ ნაწარმს მიეკუთვნება ნამოსახლარზე და სამაროვანზე აღმოჩენილი სხვადასხვა ფორმისა და ზომის კერები და სადგრები. ყველა მათგანი კარგადაა ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურაში. სულ გამოვლინდა კერის 26 ფრაგმენტი. სრული სახით წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი კერა და ისიც სამაროვანზე დაფიქსირდა და რომელიც, როგორც ჩანს, დაკრძალვის რიტუალთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

მტკვარ-არაქსის კულტურის კერები ორ ჯგუფად იყოფა: პირველს წარმოადგენს ე.წ. სტაციონარული კერა, რომელიც კეთდებოდა ადგილზე, ნაგებობის იატაკის ცენტრალურ ნაწილში ამოღებული ორმოს ნამჯანარევი თიხით მოლესვის გზით, კერის ბორდიური გადადიოდა იატაკზე და მისგან ოდნავ იყო გამოყოფილი წრიული შემადგენით. მეორე ჯგუფს ქმნის ე.წ. გადასატანი კერა, რომელშიც გამოიყოფა ცილინდრული და შვერილიანი ტიპები. ისინი მზადდებოდა ცალკე და შემდეგ ხდებოდა მათი დამონტაჟება იატაკში. თისელის სერის მტკვარ-არაქსულ ძეგლზე გამოვლენილი კერა და კერის ფრაგმენტები განეკუთვნება ცილინდრულ და შვერილიან კერებს (ტაბ. V_{18,19}), რომელთაც ახლო პარალელები საკმაოდ მრავლად მოეპოვება ამ კულტურის გავრცელების თითქმის ყველა ნამოსახლარზე.

კერასთანაა დაკავშირებული თიხის ზესადგრები. ძეგლის ორივე უბანზე (ნამოსახლარი, სამაროვანი) ნაპოვნი არა ერთი სადგრის ფრაგმენტი. ფრაგმენტულობის გამო ზოგიერთი ნატეხის მიკუთვნება დღემდე ცნობილი რომელიმე სადგრის ტიპისათვის თითქმის შეუძლებელია. მიუხედავად აღნიშნულისა მაინც მოხერხდა ნალისებრი, რქისებრი, კონუსური და ა.შ. ტიპების გამოყოფა. უმეტესობას ნალისებრი ტიპის ზესადგრის ფრაგმენტები ქმნის. მასში გამოიყოფა უშვერილო და ცენტრალურ შვერილიანი ტიპები. ორივე ტიპი კარგადაა ცნობილი საქართველოს მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ უკანასკნელი ამ კულტურის მოგვიანო ხანას განეკუთვნება და ძირითადად მესხეთ-ჯავახეთის ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი [ორჯონიკიძე 1999: 16-17]. ხშირად ასეთ სადგარს ცენტრში ჰქონდა ანთროპომორფული შვერილი, წინ პატარა ფალოსით (ტაბ. V_{7,20,21}). ერთ ამგვარ სადგარს ტერფი ორნამენტირებული აქვს ნაჭდევი, ტეხილ-ხაზოვანი ლენტით, რომელშიც ჩახაზულია სამკუთხედები და რომბები, შუაში მსხვილი, ნაჩხვლეთი, წერტილებით (ტაბ. 21). უნდა ითქვას, რომ ეს პირველი შემთხვევაა საქართველოში ნალისებრი ზესადგრის ტერფების შემკობისა [ორჯონიკიძე 2004: 126].

მიჩნეულია, რომ ნალისებრ სადგარს უნდა ჰქონოდა როგორც პრაქტიკული, ისე საკულტო-სარიტუალო დანიშნულება. მასზე გამოსახულია მჯდომარე მამაკაცი ძლიერ შემცირებული ტანით, რკალურად მოხრილი ფეხებით. იგი ითიფალური მამაკაცის კერპს წარმოადგენს და კერის კულტს უკავშირდება [ჩუბინიშვილი 1963: 66-68, ტაბ. X, XI]. საქართველოს ტერიტორიაზე ამგვარი სადგრის უმეტესობა ახალციხის ამირანის გორაზეა აღმოჩენილი. გაცილებით მრავლადაა ის საქართველოს სამხრეთით მდებარე რეგიონებში – სომხეთში, აღმოსავლეთ ანატოლიასა და აღ-

მოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში, სადაც ნალისებრ ანთროპომორფულ სადგრებს ზოგჯერ, თისელის სერის ზედაპირის მსგავსად აქვს ტერფები ორნამენტირებული [Braidwood, Braidwood 1960: 374, 400]. ამ ნამოსახლარის აღმოჩენამდე ნალისებრი სადგრის საქართველოში გავრცელების ჩრდილო ზღვარი ახალციხის ამირანის გორაზე გადიოდა [ორჯონიკიძე 1999: 18]. ამ აღმოჩენამ ეს საზღვარი უფრო ჩრდილოეთით, ბორჯომის ხეობამდე გადაწია.

რქისებრი სადგარი წარმოადგენს თიხის ბრტყელ ფილას, რომლის ზედა ცალ მხარეს რქისე-ბურად აწეული ორი შვერილია გამოყვანილი, მოპირდაპირე მხარეს კი მსხვილი ნახვრეტი აქვს. ამგვარი სადგრის ფრაგმენტები აღმოჩნდა თისელის სერის ნამოსახლარის კულტურულ ფენებშიც [ტაბ. V_{22,23}]. მსგავსი სადგრები ფართოდაა გავრცელებული მცირე აზიასა და ბალკანეთზე. კარგადაა წარმოდგენილი ის კავკასიაშიც მტკვარ-არაქსულ ძეგლებზე ამ კულტურის ადრეული ეტაპებიდანვე [მირცხულავა და სხვ. 1992: 76].

ტორსისებრი სადგარიც, რქისებრი სადგრის მსგავსად, ფართოდაა გავრცელებული მცირე აზიასა და ეგეოსიურ სამყაროში [ჯაფარიძე 1961: 81]. საქართველოში ამ ტიპის სადგარსაც ხანგრძლივი გამოყენება ჰქონდა მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობის განმავლობაში.

თისელის სერის ნამოსახლარის № 3 ნაგებობის არეალში აღმოჩნდა ცხოველის (ცხვარი?) მოვარდისფრო-მოყავისფროდ გამომწვარი თიხის მომცრო ფიგურა (სიგრძე – 7,8 სმ; სიმაღლე – 4,3 სმ). ის დაზიანებულია, მოტეხილი აქვს ფეხები და სახის მარჯვენა ზედა ნაწილი. სახე სამკუთხაა, ზედა ნაწილი განიერია, ქვედა, დრუნჩის მხარე კი შევიწროვებული. მარცხენა და მარჯვენა ზედა კუთხეებში თვალები გამოსახულია გამოუწვავ თიხაზე დატანილი ფოსოების საშუალებით. მარჯვენა თვალის ადგილი დაზიანებულია, პირი არ იკითხება, თავიდან გავამდე გაუყვება ქედი, ფეხები ირიბადაა აქვს განზე გაშვებული. ცხოველი გადმოცემულია მდგომარე პოზაში [ტაბ. VI₁].

ცხვრის ფიგურები ხშირად ჩნდება მტკვარ-არაქსის ნამოსახლარებზე. მეტ-ნაკლებად მსგავს ფიგურებს ვხვდებით ისეთ ძეგლებზე, როგორიცაა ახალციხის ამირანის გორა [ჩუბინიშვილი 1963: სურ. 2], ხიზანაანთ გორა, ქვაცხელა და სხვ. [მირცხულავა და სხვ. 1992: ტაბ. XCII, C].

ცხვრის გარდა ნამოსახლარზე ხარის მცირე ქანდაკების არსებობაცაა სავარაუდო. ამას გვაფიქრებინებს მოვარდისფროდ გამომწვარი თიხის რქის ფრაგმენტის აღმოჩენის ფაქტი № 2 ნაგებობის არეალში (ტაბ. VI₂).

საქართველოში, ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე, ხარის ძალზე სტილიზებული ქანდაკებებია ცნობილი, მოკლე, დაბალი რქებით. თისელის სერის ნასახლარზე ნაპოვნი რქის ნატეხი, ალბათ, ეკუთვნოდა ხარის ისეთ ფიგურას როგორიც ცნობილია ციხიაგორის ნასახლარიდან [მახარაძე 1994: ტაბ. LXXVII] და სომხეთიდან, არიჭის ნამოსახლარიდან [Хачатрян, 1975: სურ. 41].

თისელის სერის ნამოსახლარზე ნაგებობის არეალში აღმოჩნდა ჯერჯერობით ლითონის ერთადერთი ნივთი – ცული. ის ტრაპეციის ფორმისაა, ყუადაქანებული, ყუაზე დაუყვება დაბალი ქედი. აქვს მრგვალი სატარე ხვრელი. ტანი პირისკენ თანდათანობით თხელდება და გადადის მორკალულ ბლაგვ პირში [ტაბ. VI₃]. დამზადებულია ყალიბში ჩამოსხმის გზით. იგი 12 სმ სიმაღლისაა, სხმული 1,5% დარიშხანს შეიცავს, რაც შენადნობში მის ხელოვნურად შეტანაზე უნდა მიუთითებდეს. ამ ფორმის ცული სამეცნიერო ლიტერატურაში ქულბაქების ტიპის სახელითაა ცნობილი. მსგავსი იარაღი აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე: ქულბაქებზე, იალბუზში, მეჯვრისხევში, ბრდაძორში. ამგვარივე ცული ნაპოვნია სომხეთშიც – ლენინაკანთან. სომხეთიდანვეა ცნობილი მსგავსი ტიპის ცულის ჩამოსახმელი ყალიბები გარნისიდან და შენგავითიდან. აღნიშნული ტიპის ცული მიჩნეულია ადგილობრივ, მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჩამოყალიბებულ ფორმად, რომელიც აქ ჯერ კიდევ ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში ჩნდება. როგორც ფიქრობენ, წინააზიურ დაწინაურებულ სამყაროსთან კონტაქტების გაძლიერების შედეგად [ჯაფარიძე 1961: 92; ჯაფარიძე 1991: 225]. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამგვარი ცულის პროტოტიპი შეიძლება ყოფილიყო მსგავსი ფორმის ქვის ზოგიერთი ცულიც [ორჯონიკიძე 2004: 101].

თისელის სერის ნასახლარზე ნაპოვნი ცულის სამეცნიერო მნიშვნელობას ზრდის ის ფაქტიც, რომ იგი ერთადერთი ყუადაქანებული ცულია, რომელიც გათხრებით იქნა გამოვლენილი და კულტურულ ფენაში იქნა აღმოჩენილი.

თისელის სერის ნამოსახლარისა და სამაროვნის კულტურულ ფენებში აღმოჩნდა ქვის სხვადასხვა ფორმისა და დანიშნულების იარაღი, რომელიც დამზადებულია ბაზალტის, რიყის, ქვიშაქვის, კაჟისა და ობსიდიანისაგან. სულ ნაპოვნი 50-მდე ერთეული, რომელიც წარმოდგენილია ხელსაფქვავეებით, სანაყებით, სასრესებით, სალესებით, ნამგლის ჩასართებითა და ლამელებით (ტაბ. VI₄₋₁₃).

ქვის იარაღებიდან გამოვყოფთ კაჟის შუბისპირს, რომელსაც ფოთლისებური ფორმა და წანვეტებული ფუძე აქვს. ის შესანიშნავადაა დამუშავებული მცოცავი რეტუმით. მისი ზომებია: სიგრძე – 7,7 სმ, სიგანე – 3,2 სმ, სისქე – 1,0 სმ (ტაბ. VI₄). ის აღმოჩნდა სამაროვნის კულტურულ ფენაში. მსგავსი ფორმის იარაღი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე იშვიათია. რამდენადმე უახლოვდება მას ნამოსახლარ ხიზანანთგორის B ფენის ერთი შუბისპირი [კიკვიძე 1972: 20₅₋₄]. უფრო ახლო ანალოგები მას დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულების მასალებში ეძებნება საგვარჯილესა [ნებიერიძე 2003: ტაბ. VIII₄] და სამელეკლდის კოლექციებში [ნებიერიძე 1986: ტაბ. XXXIV]. წინააზიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი ამგვარი იარაღი „ტელ-ბრაკის“ ტიპშია გაერთიანებული. აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ნორშუნთეფეს ნასახლარზე ის ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულით თარიღდება [Schmidt 1996: 68, ტაბ. 60].

თისელის სერის ნამოსახლარისა და სამაროვნის კულტურული ფენებიდან აღებული მიწის ნიმუშების კვლევის შედეგებმა გარკვეული წარმოდგენა შეგვიქმნა აქაური მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაზე. მიწათმოქმედების არსებობაზე მიუთითებს ძეგლზე დადასტურებული კულტურული მარცვლეულის ნაშთები: რბილი ხორბალი (*Triticum aestivo-compactum schiemanni*); ორმარცვალა ხორბალი (*Triticum dicocum schübl*); კილიანმარცვლიანი ქერი (*Hordeum vulgare* L.) და კულტურული ფეტვი (*Panicum miliaceum* L.).

თისელის სერის მაცხოვრებლები რომ მიწათმოქმედებას მისდევდნენ ამას ადასტურებს ქვის იარაღების (ნამგლის ჩასართები, ლამელები, საფხეკები და ა.შ.) ტრასოლოგიური კვლევა. ნამგლის ჩასართები და ლამელები ძირითადად გამოიყენებოდა კულტურული მარცვლეულის ასაღებად. მეურნეობის ერთ-ერთი ნამყვანი დარგი მესაქონლეობაც უნდა ყოფილიყო. კულტურულ ფენებსა და სამარხებში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა შინაური ცხოველის ძვლები: ძროხა (*Bos taurus*), ცხვარი (*Ovis aries*), თხა (*Capra hircus*). ძვლოვან მასალაში გამოირჩა გარეული ღორის (*Sus scrofa*) – ტახის ეშვი და შველის (*Capreolus capreolus*) წინა კიდურების ძვლები, რაც სამონადირეო საქმიანობის არსებობაზე მიანიშნებს.

საინტერესო აღმოჩნდა ნასახლარსა და სამაროვანზე შალისა და სელის ბოჭკოების დაფიქსირება. აღნიშნული მასალებისაგან დამზადებული ფერადი ძაფების არსებობა უსათუოდ საფეიქრო ოსტატობაზე მიუთითებს. აღნიშნულის დასტურია აგრეთვე თიხის ჭურჭლის ძერწვის ტექნოლოგიაში ქსოვილის გამოყენების ფაქტიც.

თისელის სერზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა ცხადყოფს, რომ საქმე გვაქვს ტიპიურ მტკვარ-არაქსულ ნასახლართან, რომელსაც მახლობლად სინქრონული სამაროვანიც გააჩნია. მართალია, სამარხებში არსებული მცირეოდენი კერამიკული ნაწარმი არ იძლევა საშუალებას მოვახდინოთ ამ კომპლექსების პირდაპირი შედარება, მაგრამ მოტანილი პარალელები თითქოს შესაძლებელს ხდის მათი თანადროულობის დაშვებას და ძეგლის ასაკის ამ კულტურის მოგვიანო საფეხურით – ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე მეოთხედით განსაზღვრას (ტრადიციული ქრონოლოგიით).

ეს ის დროა, როცა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მტკვარ-არაქსის კულტურის რამდენიმე ლოკალური ვარიანტის არსებობა შეინიშნება. ჩნდება კითხვა, თუ რომელ ვარიანტთან იჩენს კავშირს სამცხე-ჯავახეთსა და შიდა ქართლს შორის მოქცეული თისელის სერის ნამოსახლარი. სავარაუდოდ, ნაგებობათა მცირე ნაშთების მიხედვით და აკლდამის არსებობით ის ახლოს დგას

სამცხე-ჯავახეთის ნასახლარებთან. მასთან ურთიერთობის არსებობაზე მიუთითებს რელიეფური სპირალებით შემკული კერამიკაც. ნალისებრი ანთროპომორფული ზესადგრებიტაც სიახლოვე ჩანს სამხრეთ საქართველოს ამ მხარესთან, რომელიც ამ მხრივ მჭიდროდაა დაკავშირებული სომხეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოსთან [ჯაფარიძე 1976: 113; Кавтараძე 1983: 90]. თუმცა, სომხეთისათვის დამახასიათებელ კერამიკას, რომელიც ამ პერიოდში გავრცელებას იწყებს ქართლის აღმოსავლეთ ნაწილში (ჯაფარიძე 1976: 142; მახარაძე 1994: 52), თისელის სერის მასალებში ვერ ვხედავთ. ეს გარემოება ასევე აკავშირებს საკვლევ ძეგლს სამცხე-ჯავახეთის მტკვარ-არაქსულ ძეგლებთან. ამ რეგიონთან შენიშნული სიახლოვის მიუხედავად, თისელის სერის თიხის ჭურჭლის გარკვეული ნაწილი, კერძოდ კი მცირე ზომის ცალყურა ქოთნები (ტაბ. IV₁₂₋₁₄), უფრო შიდა ქართლური წარმომავლობისა უნდა იყოს.

ამდენად, თისელის სერის ნასახლარი წარმოგვიდგება მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა ქართლური და სამხრეთული ვარიანტების საკონტაქტო ძეგლს, რომელზედაც უკანასკნელის ნიშნები გაცილებით მეტია.

ლიტერატურა

- კიკვიძე ი. 1972: ხიზანთგორის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი. თბილისი.
- მახარაძე ზ. 1994: ციხიაგორის მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი. თბილისი.
- მირცხულავა გ., ორჯონიკიძე ა., მონღიაშვილი გ., ჯაფარიძე ო. 1992: ადრებრინჯაოს ხანა. – ო. ჯაფარიძე (რედ.), საქართველოს არქეოლოგია, II, 70-215. თბილისი.
- ნებიერიძე ლ. 1986: დასავლეთ საქართველოს ადრესამინათმოქმედო კულტურის განვითარების ადრეული საფეხურები. თბილისი.
- ნებიერიძე ლ. 2003: მღვიმე საგვარჯილეს ენეოლითური ხანის ნამოსახლარი. თბილისი.
- ორჯონიკიძე ალ. 1983: სამცხე-ჯავახეთი ადრებრინჯაოს ხანაში. თბილისი.
- ორჯონიკიძე ალ. 1998: ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი დიგაშენი I. – ძიებანი, № 1, 15-22.
- ორჯონიკიძე ალ. 1999: მტკვარ-არაქსის კერა – ზესადგარი. – ძიებანი, № 4, 13-22, თბილისი.
- ორჯონიკიძე ალ. 2004: მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ძირითადი საფეხურები. თბილისი.
- ქიქოძე ზ., კოლი ფ., მინდიაშვილი გ., ორჯონიკიძე ალ., 1998: ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალა სამხრეთ საქართველოდან. – ძიებანი, № 2, 42-51.
- ჩუბინიშვილი ტ. 1963: ამირანის გორა. თბილისი.
- ჩუბინიშვილი ტ. 1965: მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა. თბილისი.
- ჭილაშვილი ლ. 1964: ნაქალაქარი ურბნისი. თბილისი.
- ჯავახიშვილი ალ., ლლონტი ლ. 1962: ურბნისი, I. თბილისი.
- ჯალაბაძე მ. 1998: ბედენის კულტურა შიდა ქართლში. ავტორეფერატი. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1961: ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1976a: მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმომავლობის საკითხისათვის – გ. მელიქიშვილი (რედ.), ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, 79-91. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1976b: ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1988: ადრეული ყორღანების კულტურა საქართველოში – მაცნე, №4, 25-40.
- ჯაფარიძე ო. 1989: ადრეული ყორღანების კულტურა საქართველოში – მაცნე, № 2, 26-40.
- ჯაფარიძე ო. 1991: საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1998: ქართველთა ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძვ. წ. III ათასწლეულში. თბილისი.

- Гаджиев М. 1969: Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы. Махачкала.
- Гамбашидзе О., Квижинадзе К. 1981: Работы Месхет-Джавахетской экспедиции. – ПАИ в 1978 году, 57-64. Тбилиси.
- Жоржикашвили Л., Гогадзе Э. 1974: Памятники эпохи ранней и средней бронзы. Каталог, I. Тбилиси.
- Кавтарадзе Г. 1983: – К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии. Тбилиси.
- Куфтин Б. А. 1944 а: – К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. – ССММ, XII-в, 291-440.
- Куфтин Б. А. 1944б: Урартский “Колумбарий” у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит. – ССММ, XIII-В, 1-171.
- Кушнарева К., Чубинишвили Т. 1970: Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград.
- Массон В. 1963: Средняя Азия и Иран в III тыс. до н. э. – КСИА, 93, 15-23.
- Мунчаев Р. М. 1975: Кавказ на заре бронзового века. Москва
- Мунчаев Р. М. 1994: Куро-аракская культура. – Кушнарева К. Х., Марковин В. И. (ред.), Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа, 8-156. Москва.
- Петросян Л. 1989: Раскопки памятников Кети и Воскеаска. Ереван.
- Ханзадян Э. 1979: Элан-Дарани. Ереван.
- Хачатрян Т. 1975: Древняя Культура Ширака. Ереван.
- Braidwood R., Braidwood L. 1960: Excavations in the Plain of Antioch. Chicago.
- Sagona A. 1984: The Caucasian region in the early bronze age. Oxford.
- Schmidt K. 1996: Norsuntepe. Mainz am Rhein.

ტაბულების აღწერილობა

- ტაბ. I – 1. თისელის სერის ნამოსახლარსა და სამაროვანზე ჩატარებული გათხრების გენგეგმა; 2. გაზსადენის ზოლში გამოვლენილი სამაროვნის გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. II – 1-3. თისელის სერის ნამოსახლარის ნაგებობათა ნაშთები.
- ტაბ. III – თისელის სერის სამაროვანზე გათხრილი სამარხების ტიპები: სამარხი აკლდამა № 4 და ქვაყრილიანი ორმოსამარხი № 6.
- ტაბ. IV – 1-11. თიხის დერგების ფრაგმენტები № 2 ნაგებობის ნაშთიდან; 12-14. მცირე ზომის ცალყურა ქოთნები სამაროვნის კულტურული ფენიდან; 15,16. თიხის ქოთნები № 1 ორმოსამარხიდან; 17. ქოთნის ფრაგმენტი № 2 ორმოსამარხიდან.
- ტაბ. V – 1. პასტის შავ-თეთრი მძივები; 2. ძვლის კვირისტავი № 4 აკლდამიდან; 3. თიხის ქილა № 6 ორმოსამარხიდან; 4. თიხის ჯამის ნატეხი № 2 ნაგებობის ნაშთიდან; 5, 6. თიხის ჯამები სამაროვნის კულტურული ფენიდან; 7. ნალისებრი სადგრის თიხის ანთროპომორფული გამოსახულების ნაწილი; 8, 9. ტაფისებრი ჭურჭლის ნატეხები სამაროვნის კულტურული ფენიდან; 10. ტაფისებრი ჭურჭლის ნატეხი რელიეფური ორნამენტით № 1 ნაგებობის ნაშთიდან; 11-17. ხუფის ფრაგმენტები ნასახლარისა და სამაროვნის კულტურული ფენებიდან; 18-19. ცილინდრული კერა და ამგვარივე კერის ბორტის ნატეხი სამაროვნის კულტურული ფენიდან; 20-21. ნალისებრი სადგრის ფრაგმენტები № 2 და № 3 ნაგებობათა ნაშთებიდან; 22-23. რქისებრი სადგრის ფრაგმენტები სამაროვნის კულტურული ფენიდან.
- ტაბ. VI – 1. ცხოველის, ცხვრის თიხის ფიგურა № 3 ნაგებობის ნაშთიდან; 2. ხარის ფიგურის რქის ნატეხი თიხისა № 2 ნაგებობის ნანგრევიდან; 3. ბრინჯაოს ცული № 1 ნაგებობის ნაშთიდან; 4. კაჟის შუბისპირი; 8. კაჟის ნამგლის ჩასართი; 11. ობსიდიანის ლამელა; 12. ხელსაფქვევის ნატეხი სამაროვნის კულტურული ფენიდან; 5, 7. კაჟის ნამგლის ჩასართები; 10. ობსიდიანის ლამელას ნატეხი № 3 ნაგებობის ნაშთიდან; 6. კაჟის ნამგლის ჩასართი; 9. ობსიდიანის ლამელას ფრაგმენტი; 13. ხელსაფქვევის ნატეხი № 1 ნაგებობის ნაშთიდან.

THE KURA-ARAXES CULTURE SETTLEMENT AND CEMETERY AT TISELIS SERI

The Kura-Araxes Culture was first defined archaeologically by B. Kuftin in the 1940s. He based his conclusions on material excavated in the Kura (the Greek name of the river Mtkvari) and the Arezi (Araxes) valleys. Having defined the main features and diagnostic elements of its pottery he called this culture the Kura-Araxes Eneolithic (Kuftin 1944a; Kuftin 1944b). This culture extended over a larger area than the valleys of the Kura and Araxes in South Caucasus, and embraced almost the whole of Transcaucasia, the eastern and central parts of the North Caucasus, north-western Iran and eastern Anatolia. Separate elements and features of the Kura-Araxes Culture also appear a long way from the Caucasus, namely to the south in Syria and Palestine, where they form the so-called Kirbet-Kerak Culture (Munchaev 1975: 149). Neither before nor since has any other Caucasian culture extended as widely as the Kura-Araxes Culture. The tribes who participated in this culture clearly played a vital role in the ancient history of the Caucasus and the Near East (Japaridze 1976a:79).

Although numerous articles and monographs have been devoted to the Kura-Araxes Culture (Japaridze 1961; Japaridze 1976b; Chubinishvili 1965; Kushnareva, Chubinishvili 1970; Munchaev 1975; Munchaev 1994; Orjonikidze 2004), problems and uncertainties still exist concerning its origins, its first stages and its interaction with its predecessors. Further studies are needed in view of local variants **of this culture**. Nor is there any unanimity regarding the eventual collapse of the Kura-Araxes Culture. Extremely relevant here, however, are problems arising from the correlation between the Kura-Araxes and the ensuing Early Kurgan Cultures (Japaridze 1988; Japaridze 1989; Japaridze 1998).

The Early Bronze Age Kura-Araxes Culture is generally thought to be a uniform cultural phenomenon, with only local peculiarities. The local variants are expressed in such matters as the topography of the settlements, architecture and building technique, and in some elements of material culture (Makharadze 1994: 4).

The Tiselis Seri settlement and cemetery is the very site in which the contacts of the local variants of the Kura-Araxes Culture in eastern Georgia are reflected. The analysis of the archaeological material from this area and further investigations at the site will give us a better impression of the processes going on beneath the surface of the Kura-Araxes Culture.

The Kura-Araxes Culture is strongly represented in eastern Georgia, while the situation in the Borjomi Valley and its contiguous forested zone is somehow different. This region has fewer sites of the period than its neighbours (Orjonikidze 2004, 11), and until recently no Kura-Araxes Culture site had been studied here. The situation has markedly improved since construction of the BTC pipeline was begun.

In the summer of 2004, part of a settlement and cemetery came to light during construction work on the Borjomi section of the project ROW (Right of Way). The site lies to the south-west of the village of Tadzrisi, on the west slope of the ridge between Akhaltsikhe and Borjomi called Tiselis Seri ("Tiseli Hill"). The site has a complicated relief and is situated at an altitude of 1607 m. Archaeological excavations could only be conducted along the line created for the insertion of oil and gas pipes. Traces of a building were recorded

in the southern section of the ROW. Two more burials were recovered nearby. Eight burials contemporary with the settlement were unearthed by the gas pipeline in the northern part of the ROW (pl. I).

The main area of the Tiselis Seri settlement is apparently situated beyond the ROW, on the slope of a hillock to the south. It rises gradually from the north-west slope and ends in a flat woody ridge. It was the lower terrace of this settlement that was revealed in the modern construction area. Architectural details recorded in the excavated area (small wall fragments, a permanent hearth dug into the earth) allow the conclusion that several buildings once stood in this section (pl. II, 1-3).

The part of the settlement that we studied does not give a clear picture of the architecture or plan of the building. We assume that the village located on the slope of the hill was built in terraces conforming to the relief. It would seem from the straight stone and mud walls that they were rectangular structures with (probably) flat roofs. Stone constructions are a regular feature in neighbouring regions. The circular clay hearth (without projections) and fragments of a similar hearth excavated in the cemetery of the Tiselis Seri settlement (pl. VI, 18, 19) have affinities on nearby sites (Chubinishvili 1963, fig. 2,4).

Ten burials contemporary with the Kura-Araxes Culture settlement were excavated at Tiselis Seri. Two of them, Nos 1 and 3, were found in the settlement section and the rest (Nos 2, 4-10) in the ROW. It is remarkable that in this section burials are arranged in a 22 m long EW trench contemporary with the settlement. The greatest depth of this trench was 1.6m in the central part, but it became gradually shallower at each end (pl. I, 2). There were practical reasons why we could not investigate it thoroughly, and its original function remained unclear.

The trench was apparently occasionally filled with cultural waste and burials also took place here. It was possible to distinguish six horizons that could be distinguished by the colour of the earth and the frequency of archaeological material. As already noted, eight burials were excavated at different levels.

Among the ten recovered burials nine are pit-graves (Nos 1-3, 5-10), while one is a stone-built tomb (Tomb No. 4), whose walls were built with dry-stone masonry. The tomb must have been roofed with timbers over which a modest stone mound had been constructed. Pit-grave No. 6 also had a stone mound, but the mounds over other burials were of earth (pl. III).

There is a certain regularity to be seen in the arrangement of the burials at Tiselis Seri. Six burials (Nos 4-10) are oriented NW to SE (pl. I). The deceased are buried in a crouched position with no apparent regularity as to whether they lay on the left or the right. The burials are mainly single, only two (Nos 7, 9) were double burials and in both cases of males. Most had their heads turned to the SE. There were 11 individuals in the burials: three children, six adult males and two females. Most of the burials do not contain any grave goods; only four (Nos 1, 2, 4, 6) produced anything. There were four vessels, a bone patella and beads (pl. IV, 15-17, pl. V, 1-3). In the burials lacking grave goods, there were often bones of sheep, goat, and bovines, mainly heads and feet.

The burial practices of the tribes of the Kura-Araxes Culture were complex and diverse. Burial structures and the ways in which they were built also varied. Cemeteries were mainly near settlements (Muchaev 1994, 34) and this was also the case with the Tiselis Seri settlement and cemetery. Similar burials with analogous burial customs are widely known on sites of the Kura-Araxes Culture. Pit-graves existed over a notably long period and across a wide area. They are highly characteristic of the Shida Kartli group, where they occur at Kvatskhela (Javakhishvili, Glonti 1962, 23), Khizanaant Gora (Kikvidze 1972, 43), Urbnisi (Chilashvili 1964, 9), etc. Similar burials occur in other regions of South Caucasia as well, but yet other types are also recorded here. Among them is a stone-built tomb similar to the Tiselis Seri burial. It is of a kind mainly known from Kvemo Kartli (*Georgian Archaeology* 1992, 99), Amiranis Gora at Akhaltsikhe (Chubinishvili 1963, 36), Armenia (Khanzadian 1979, 152) and in Daghestan (Gadjiev 1969, 103).

Most of the finds from Tiselis Seri are ceramic, mainly fragments of vessels, such as pots, jugs and bowls. They are usually plain, but occasional fragments are decorated with reliefs of e.g. spirals, arches, snakes, or with incised geometrical motifs such as triangles, or animal figures. The pottery is all hand-, not wheelmade. Most are pinkish, some have a grey- or black-burnished exterior over a pink or brown fabric. The ceramic assemblage from the Tiselis Seri settlement is typical of the Kura-Araxes Culture and belongs to the first half of the 3rd millennium BC.

There are several fragments of large pots. Most have a tall conical neck above an egg-shaped body with a line at the point of junction. Handles oval in section are attached to the neck and the body or to the body only. One large pot has a handle on the neck and shoulder as well as on the body, which is rather rare in the Kura-Araxes Culture (pl. IV, 2). A vessel light in colour had a rough surface and did not survive in good condition, whereas black vessels have a burnished surface (pl. IV, 1-6).

Some large pots are decorated with relief spiral ornament (pl. IV₇), but incised ornamentation, done on the upper part of the body after firing, is prevalent. These are rows of lozenges enclosing smaller lozenges drawn inside (pl. IV, 1, 6). There are also stylized goats and triangles (pl. IV, 9-11).

The Tiselis Seri pottery is close to large pots decorated with relief ornament recovered at Amiranis Gora in Akhaltsikhe (*Georgian Archaeology* 1992, pl. 110), to Zveli late Kura-Araxes period vessels with triangles incised on the shoulder (*Georgian Archaeology* 1992, pl. 117) and to contemporary Beshtasheni examples (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. 34-35). There is a certain similarity to a vessel with a relatively wide neck and narrow bottom from Tsikhiagora (Makharadze 1994, pl. 56). A large egg-shaped pot from the Digasheni I settlement with relief ornament on the shoulder is also close (Orjonikidze 1998, pl. I₁₈). Pottery with stylized goats and triangles are known from a pit at Zveli Samarkhiqanebi (Orjonikidze 1983, pl. 27, 5). Similar ornament occurs in Armenia on a vessel from Shengavit (Munchaev 1975, fig. 26) and in Anatolia, at Tepe Jik and Arslan-Tepe (Sagona 1984, fig. 250, 256). This motif was widespread on the painted ceramics of early Near Eastern cultures (Masson 1963, fig. 7). This motif of Near Eastern provenance on Kura-Araxes Culture pottery is executed with traditional local technical means and points to cultural and economic links between South Georgia and the Near East in the Early Bronze Age.

Another kind of pot is represented by an almost equal number of pinkish-yellow and black fragments. Three of such vessels turned up in the ROW, in the cultural layer between the hearth and burials. All three of them have single handles and are of a shape (pl. IV, 12-14) that has parallels at Shida Kartli (Javakhishvili, Glonti 1962, pl. IV; Kikvidze 1972, fig. 14-15). One fragment of such a vessel has a snake in relief beneath a perforation, just like a vessel from the Digasheni I settlement (Orjonikidze 1998, pl. I).

The Tiselis Seri burials also yielded pots of bi-conical form decorated with a pair of knobs and a saddle-like attachment, sometimes with a short row of holes (pl. IV, 15-17). One of the small pots with a concave base (pl. IV, 12) has many parallels at sites in Shida Kartli. Such pottery is diagnostic of the local, Shida Kartli group (Kikvidze 1972, fig. 72-73).

Jars appear to be rare among the pottery of Tiselis Seri. The two that were found are light in colour and have a tall cylindrical neck. One came from near the building and the other from a burial. The latter has a low convex body sharply detached from the neck with a rib. A handle is attached to the neck and shoulder (pl. V, 3). In shape this vessel can be compared to jars excavated at the Satkhe settlement in Javakheti (Kikodze et. al. 1998, pl. V, 5-6). It resembles in some respects low-necked vessels from Level 2 at Tsikhiagora (Makharadze 1994, pl. XXVIII). In shape it is close to the ornate, pear-shaped, tripartite vessels with a narrow base from the early kurgans of Trialeti and pit graves of Amiranis Gora in Akhaltsikhe (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. 48; Chubinishvili 1963, fig. 17). In general terms they can also be compared to vessels with a round body from the sites of the early Didube-Kiketi group of the Kura-Araxes Culture (*Georgian*

Archaeology 2, 1992, pl. LXXX).

Bowl fragments recovered in the cultural layers of the Tiselis Seri settlement are mainly light pinkish-grey and rarely burnished. They are mainly hemispherical with incurved rims and crudely made, sometimes with a knob or a ridge at the exterior of the rim (pl. V, 4-6), by which it exhibits a certain similarity to Bedena pottery (Jalabadze 1998, 15). It is remarkable that bell-like bowls common to Shida Kartli do not occur here.

Pan-like vessels are reddish or pink, with a well smoothed and burnished interior and roughly finished exterior. Their undersides are rough and irregular. The bases and walls of some pans are perforated (pl. V, 8-10). The side of this type of vessel is concave in one part and open opposite. On the concave part it sometimes has either a handle or a horseshoe-like attachment (pl. V, 10). In the Kura-Araxes Culture there are parallels for this vessel mainly at sites of later stages, for example from Javakheti (Kikodze et al. 1998, pl. IV), Trialeti Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. XVII), Shida Kartli (Kikvidze 1972, fig. 4; Makharadze 1994, pl. LXII), Armenia (Petrosian 1989, pl. 13), etc. Some believe that the shape had its origins in Shida Kartli (Kikvidze 1972, 75).

Lid fragments were found in large quantity in occupation levels at the Tiselis Seri settlement. All the lids are disc-shaped and have a black or brown surface. There are also grey-pink examples. The surface is well-smoothed and burnished. In the centre of the lids there are usually attached handles that are oval in section or in the form of small projecting shafts. Judging by the shape of the rim edges there are rectangular, pointed, rounded and other shapes (pl. V, 11-17).

Disc-like lids are common in ceramic complexes of the Kura-Araxes Culture. The Tiselis Seri examples are wholly in character. Handled lids are common in the Kura-Araxes Culture, although lids with small projecting shafts are relatively rare. The latter are known from Zghudrisgverdi, Abelia (Kushnareva, Chubinishvili 1970, fig. 51), Kvatskhela (Javakhishvili, Glonti 1962, 31) and Rekha (Gambashidze, Kvizhinadze 1981), etc.

Hearths and mountings of different shapes and sizes excavated at the settlement and the cemetery belong in the category of ceramics. All are well attested in the Kura-Araxes Culture. A total of 26 hearth fragments were found. Only one hearth was undisturbed and it was found at the cemetery, which suggests it was related to burial practice.

The hearths of the Kura-Araxes Culture are divided into two groups: one is the so-called stationary hearth which was made *in situ*, by plastering a pit dug into the central part of the floor of the structure with a clay and straw mixture. The kerbstone of the hearth went over the floor and was detached from it by a low platform. The second group consists of so-called portable hearths, among which cylindrical and ledged types can be distinguished. They were produced elsewhere and later fitted into the floor. The hearth and fragments of hearths from Tiselis Seri belong to the category of cylindrical and ledged hearths (pl. V, 18-19), which have numerous close parallels at almost all settlements of the Kura-Araxes Culture.

Ceramic mounts are related to the hearths, and fragments of several were found in both the settlement and the cemetery. Due to their fragmentary condition it is difficult to ascribe some of them to any known type of mounts. It was nevertheless possible to distinguish horseshoe-shaped, horn-like, and conical types. Most fragments are of the horseshoe-shaped type, including pieces with and without central ridges. Both types are common on Kura-Araxes sites in Georgia. It should, however, be mentioned that the kind with central ridges belong to the later period of this culture and is diagnostic of sites mostly in Meskhet-Javakheti (Orjonikidze 1999, 16-17). Such mounts often had an anthropomorphic ridge in the centre, with a small phallus in front (pl. V, 7, 20-21). One of these mounts has an ornamented foot: a hatched band of geometrical motifs (pl. V, 21). It is worth mentioning that this was the first example of a horseshoe-shaped mount with an ornamented foot (Orjonikidze 2004, 126).

It is believed that the horseshoe-like mount had both a practical and ritual function. It carries a representation of a seated man with a diminutive body and his feet bent in an arch. He is an ithyphallic male idol related to the cult of the hearth (Chubinishvili 1963, 66-68, pl. X, 9; XI). Such mounts are found in Georgia at Amiranis Gora in Akhaltsikhe, and more in regions to the south, in Armenia, eastern Anatolia and the eastern Mediterranean, where the feet of horseshoe-like anthropomorphic mounts are ornamented like the one from Tiselis Seri (Braidwood, Braidwood 1960, 374, 400). Before the discovery of Tiseli Seri no horseshoe-shaped mounts were known north of Amiranis Gora in Akhaltsikhe (Orjonikidze 1999, 18), but now they are attested in the Borjomi Valley.

A horn-like mount consists of a flat terracotta slab with two horn-like projections on the upper side, and a large hole on the other. Fragments of such mounts were also found in occupations levels in the Tiselis Seri settlement (pl. V, 22-23), and similar examples are widespread in Asia Minor and the Balkans, as well as on early Kura-Araxes Culture sites in the Caucasus (Japaridze 1991-2, 2.76). A torus-like mount is also widespread throughout Asia Minor and the Aegean world (Japaridze 1961, 81). In Georgia, too, this type of a mount was employed for a long time throughout the duration of the Kura-Araxes Culture.

Near Building No. 3 of Tiselis Seri there was found a terracotta figure of a small standing animal, perhaps a sheep. It is fired a pinkish-brown, and is 7.8 cm long and 4.3 cm high. It is rather damaged with its legs and the right upper part of its face broken. The face is triangular, broad at the top. To the upper left and right the eyes are depicted by means of holes made before firing. The right eye is damaged, the mouth is difficult to discern. A ridge runs along the back from the head to the haunches, and the legs are splayed (pl. VI, 1).

Figurines of sheep are quite often found on Kura-Araxes Culture settlements. More or less similar figures turn up at such sites as Amiranis Gora in Akhaltsikhe (Chubinishvili 1963, fig. 2), Khizanaant Gora, Kvatskhela, etc. (Japaridze 1991-2, pl. XCII, C). Besides sheep there were presumably figurines of oxen. This seems likely from the fact that a fragment of a terracotta horn was found near Building No. 2 (pl. VI, 2). On Early Bronze Age sites in Georgia, stylized figurines of oxen have short horns. The fragment from Tiselis Seri probably belonged to an ox like those known from layer B at Tsikhiagora (Makharadze 1994, pl. LXXVII) and the Narich settlement in Armenia (Khachatryan 1975, fig. 41).

The only metal object, a cast copper axe of "Kulbak" type, was found near the building at Tiselis Gora settlement. It is trapezoidal, with a slanting butt with a low ridge, and a round hole for the handle. The body becomes thinner towards the edge (pl. VI, 3). It is 12cm long, and contains 1.5% arsenic (deliberately added to the alloy). Similar tools have been discovered in eastern Georgia at Kulbakebi, Ialbuzi, Mejvriskevi, and Brdadzori, as well as near Leninakan in Armenia. Moulds have been found at Garni and Shengavit. It belongs to a type of axe that is thought to have developed within the local Kura-Araxes Culture, which emerges here as early as the first half of the 3rd millennium BC as a result of intensifying contacts with the advanced world of the Near East (Japaridze 1961, 92; Japaridze 1991, 225). It has been suggested that the prototypes of such axes might have been stone axes of a similar shape (Orjonikidze 2004, 101).

The scientific importance of the axe from Tiselis Seri is enhanced by the fact that it is the only axe with a slanting butt to have been found in a recognised archaeological context. The cultural strata of the Tiselis Seri settlement and cemetery yielded stone tools of different shapes and function made from basalt, pebble, sandstone, flint and obsidian. There was a total of about 50 items, mainly hand-grinders, mortars, whetstones, sickle-blades and lamellae (pl. VI, 4-13).

A leaf-shaped flint spearhead with a pointed base is noteworthy among the stone weapons. It is perfectly treated with inverse retouch, and is 7.7 cm long, 3.2 cm wide, and 1 cm thick (pl. IV, 4). It appeared in the cultural stratum of the cemetery. Weapons like this are rare on Kura-Araxes Culture sites. A spearhead

from layer B at the Khizanaantgora settlement shares certain features (Kikvidze 1972, 20, 4-5), but there are even closer analogies among the material from caves in western Georgia in the Sagvarjile (Nebieridze 2003, pl. VIII₄) and Samelekldé collections (Nebieridze 1986, pl. XXXIV). Such weapons from Near-Eastern sites are said to belong to the "Tell-Brak" type; one from the Norshuntepe settlement in eastern Anatolia is dated to the end of the Early Bronze Age (Schmidt 1996, 68, pl. 60).

Results of the analysis of the soil samples taken from the cultural strata of the Tiselis Seri settlement and cemetery tell us a little about the economic life of the local community. The presence of agriculture is indicated by remains of cultivated cereals: soft wheat (*Triticum aestivo-compactum Schiemann*), emmer wheat (*Triticum dicoccum Schübl.*), hulled barley (*Hordeum vulgare L.*), and cultivated millet (*Panicum miliaceum L.*)

Traceological research on stone tools (sickle blades, lamellae, scrapers, etc.) also suggests that the Tiselis Seri community practised agriculture. The sickle blades and lamellae were mainly used for harvesting cultivated crops. One of the leading fields of economy must have been cattle breeding. Cultural strata and burials yielded a large quantity of bones of domestic animals: cow (*Bos taurus*), sheep (*Ovis aries*), goat (*Capra hircus*). Among the bone material there were a wild boar's tusk (*Sus scrofa*), and the forepart of a roe (*Capreolus capreolus*).

Wool and flax fibres were recorded at both the settlement and the cemetery. The presence of coloured thread indicates a certain level of textile craftsmanship. This is supported by the way in which cloth was apparently used in pottery modelling.

The finds from Tiselis Seri suggest that we have a typical settlement of the Kura-Araxes Culture with a contemporary cemetery nearby. Although the scanty pottery from the cemetery does not allow a direct comparison between the complexes, the parallels noted above do however make it possible to consider it likely that they are contemporary and that they belong to late stage of the Kura-Araxes Culture, namely to the second quarter of the 3rd millennium BC (according to the traditional chronology).

This is a time when several local variants of the Kura-Araxes Culture can be observed in eastern Georgia. The question is which variant is related to Tiselis Seri settlement, situated as it is between Samtskhe-Javakheti and Shida Kartli. Judging by occasional ruins of buildings with basements, it presumably stands closer to the Samtskhe-Javakheti settlements. A relationship with this area is confirmed by the pottery decorated with relief spirals. Horseshoe-shaped anthropomorphic mounts also display affinities with this region of southern Georgia, which is closely linked to Armenia and eastern Georgia (Japaridze 1976, 113; Kavtaradze 1983, 90). However, pottery diagnostic of Armenia, which begins to spread in the eastern part of Kartli at this time (Japaridze 1976, 142; Makharadze 1994, 52), is absent from the finds from Tiselis Seri. This relates our site to those of the Kura-Araxes Culture in Samtskhe-Javakheti. Although these regions are not very far away, one group of pottery from Tiselis Seri, in particular small one-handled pots (pl. IV, 12-14) must be of Shida Kartlian provenance.

Thus, the Tiselis Seri settlement represents a transitional link between the Shida Kartlian and southern variants of the Kura-Araxes Culture, and demonstrates rather more features of the latter.

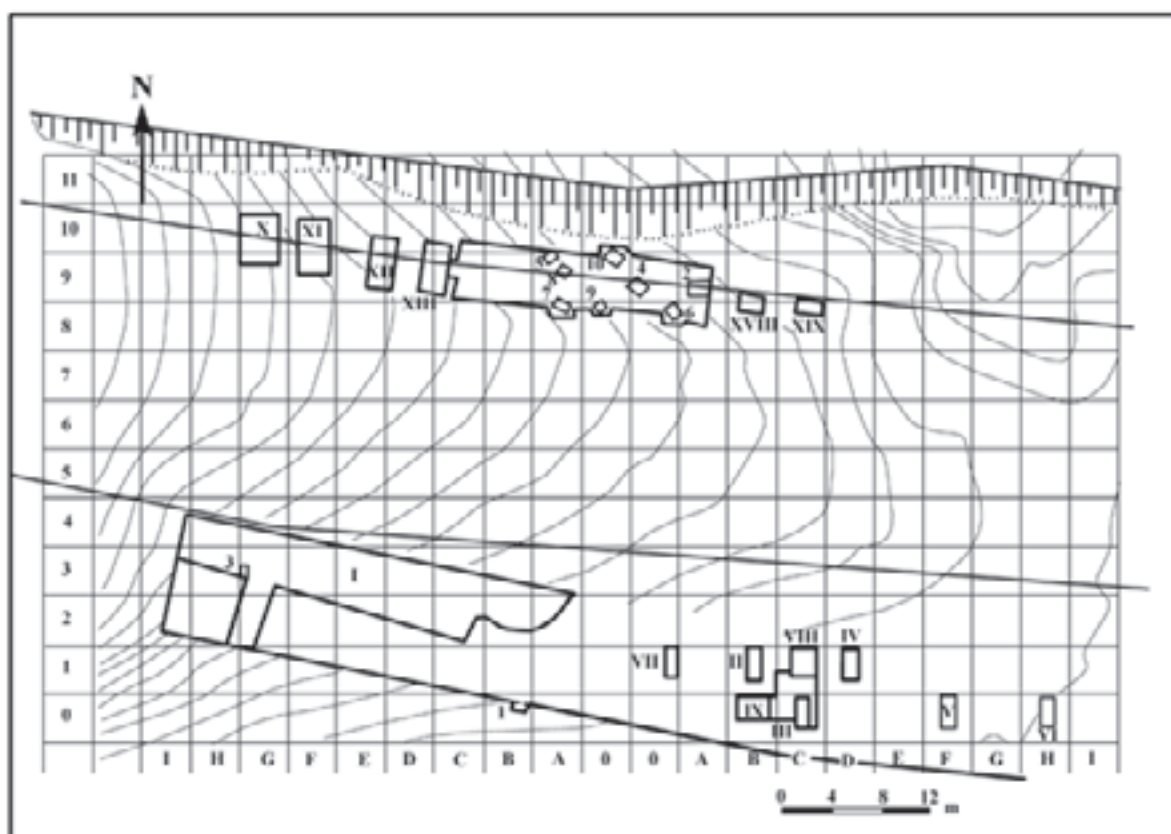
Bibliography:

- Braidwood R., Braidwood L. 1960: *Excavations in the Plain of Antioch*. Chicago.
- Chilashvili L. 1964: *nakalakari urbnisi (The Urbnisi Settlement)*. Tbilisi.
- Chubinishvili T. 1963: *Amiranis Gora*. Tbilisi.
- Chubinishvili T. 1965: *mtkvrisa da araksis ormdinareti udzvelesi kultura (The Ancient Culture of Kura and Araxes Valleys)*. Tbilisi.
- Gadjiev M. 1969: *Iz istorii kul'turi Dagestana v epokhu bronzy (On the history of Dagestan in the Bronze Age)*. Makhachkala.
- Gambashidze O., Kvizhinadze K. 1981: *Raboty Meskhet-Javakhetsoi ekspeditsii (The work of the Meskhet-Javakheti Expedition)*. *PAI in 1978*, 57-64.
- Jalabadze M. 1998: *bedenis kultura shida kartlshi (Bedeni culture in Shida Kartli)*. Thesis. Tbilisi.
- Japaridze O. 1961: *kartveli tomebis istoriasatvis litoris tsarmoebis adreul saphekhurze (On History of Georgian Tribes at the Early Age of Metallurgy)*. Tbilisi.
- Japaridze O. 1976a: *mtkvar-araksis kulturis tsarmomavlobis sakitkhisatvis (On the origins of the Kura-Araxes Culture)*. In: G. Melikishvili (ed.), *A Collection of Essays Dedicated to the 100th Anniversary of Ivane Javakhishvili*, 79-91. Tbilisi.
- Japaridze O. 1976b: *kartvel tomte etnikuri istoriis sakitkhisatvis (Problems of Ethnic History of Georgian Tribes)*. Tbilisi.
- Japaridze O. 1988: *adreuli qorghanebis kultura sakartveloshi (Early Kurgan Culture in Georgia)*. *Matsne* 4, 25-40.
- Japaridze O. 1989: *adreuli qorghanebis kultura sakartveloshi (Early Kurgan Culture in Georgia)*. *Matsne* 2, 26-40.
- Japaridze O. 1991-2: *sakartvelos arkeologia (Georgian Archaeology)*. Tbilisi.
- Japaridze O. 1998: *kartvelta tomebis etno-kulturuli istoriasatvis dzv. ts. III atastsleulshi (On the Ethno-cultural History of Georgian Tribes in the 3rd Millennium BC)*. Tbilisi.
- Javakhishvili A., Glonti L. 1962: *Urbnisi I*. Tbilisi.
- Kavtaradze G. 1983: *K khronologii epokhi eneolita i bronzy Gruzii (On the chronology of the Eneolithic and the Bronze Age in Georgia)*. Tbilisi.
- Khachatrian T. 1975: *Drevnyaya kul'tura Shiraka (The ancient culture of Shirak)*. Erevan.
- Khanzadian E. 1979: *Elar-Darani*. Erevan.
- Kikodze Z., Kohl F., Mindiasvili G., Orjonikidze A. 1998: *adrebrinjaos khanis arkeologiuri masala samkhret sakartvelodan (Early Bronze Age archaeological material from South Georgia)*, *Dziebani*, 2, 42-51.
- Kikvidze I. 1972: *khizaantgoris adrebrinjaos khanis nasakhlari (The Early Bronze Age Settlement at Khizanaantgori)*. Tbilisi.
- Kuftin B. A. 1944 a: *K voprosu o drevneishikh kornyakh gruzinskoi kul'tury na Kavkaze po dannym arkheologii (On the ancient roots of Georgian culture in the Caucasus in the light of archaeological data)*, *SSMM*, XII-B, 291-440.
- Kuftin B.A. 1944 b: *Urartskii "Kolumbarii" u podoshvy Ararata i kuro-arakskii eneolit (A Urartian "Columbarium" in the foothills of Ararat and the Kura-Araxian Eneolithic)*, *SSMM*, XIII-B, 1-171.
- Kushnareva K., Chubinishvili T. 1970: *Drevnie kul'tury Yuzhnogo Kavkaza (Ancient cultures of South Caucasia)*. Leningrad.
- Makharadze Z. 1994: *tsikhiagoris mtkvar-araksuli namosakhlari (The Kura-Araxes Settlement at Tsikhiagora)*. Tbilisi.
- Masson V. 1963: *Srednyaya Azia i Iran v III tisyacheletii do n.e. (Central Asia and Iran in the 3rd millennium BC)*, *KSIA*, 93, 15-23.
- Munchaev R. M. 1975: *Kavkaz na zare bronzovogo veka (The Caucasus at the dawn of the Bronze Age)*. Moscow.
- Munchaev R. M. 1994: *Kuro-arakskaya kul'tura (The Kura-Araxes Culture)*, in: Kushnareva K., Markovin V. (eds.), *Epokha bronzy Kavkaza i srednei Azii (The Bronze Age in the Caucasus and Central Asia)*, 8-156, Moscow.
- Nebieridze L. 1986: *dasavlet sakartvelos adresamitsatmokmedo kulturis ganvitarebis adreuli saphekhurebi (Early Stages of the Development of Early Farming Culture in West Georgia)*. Tbilisi.
- Nebieridze L. 2003: *mghvime sagvarjiles eneolituri khanis namosakhlari (The Eneolithic Settlement at Sagvarjile Cave)*. Tbilisi.
- Orjonikidze A. 1983: *samtskhe-javakheti adrebrinjaos khanashi (Samtskhe-Javakheti in the Early Bronze Age)*. Tbilisi.

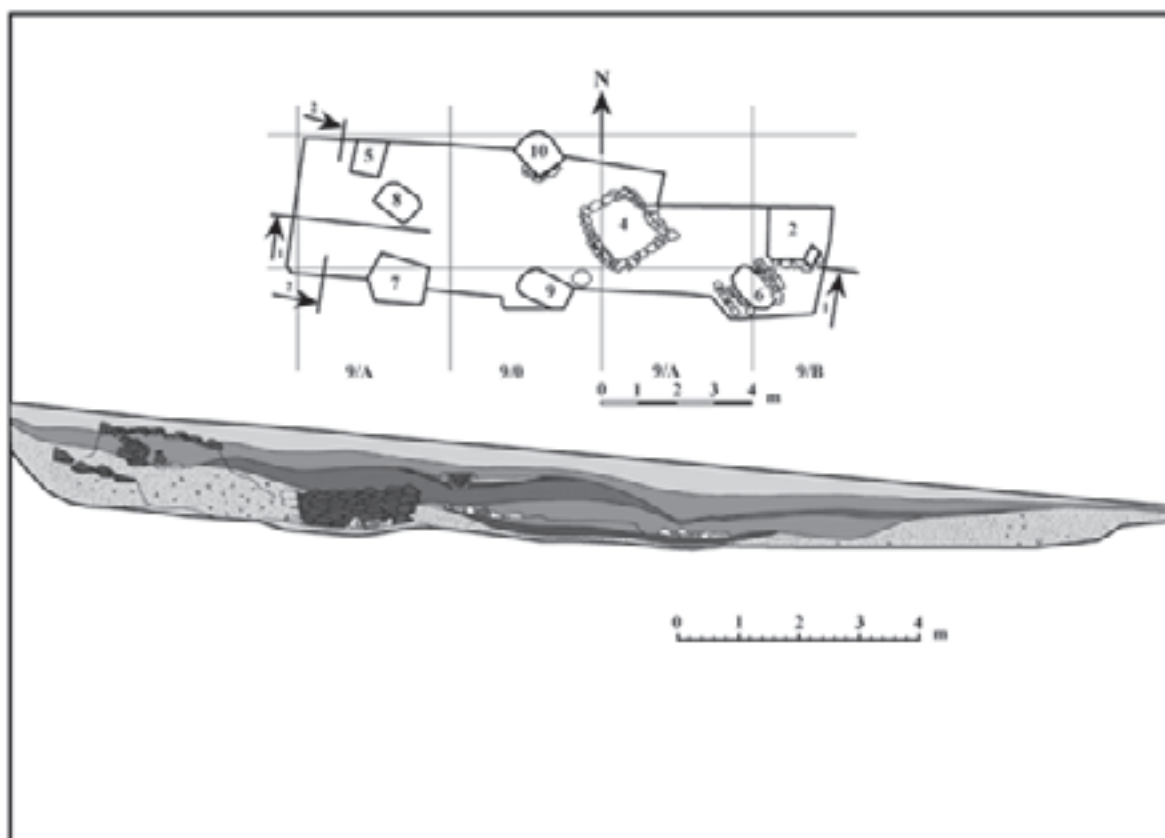
- Orjonikidze A. 1998:** adrebrinjaos khanis namosakhlari digasheni I (The Early Bronze Age Settlement of Digasheni I), *Dziebani* 1, 15-22.
- Orjonikidze A. 1999:** mtkvar-araksis kera-zesadgari (A Kura-Araxes hearth-mount). *Dziebani* 4, 13-22. Tbilisi.
- Orjonikidze A. 2004:** mtkvar-araksis kulturis ganvitarebis dziritadi saphekhurebi (*The Main Stages of Development of the Kura-Araxes Culture*). Tbilisi.
- Petrosyan L. 1989:** *Raskopki pamyatnikov Ket'i i Voskeaska (Excavations of Sites at Ket'i and Voskeask)*. Erevan.
- Sagona A.G. 1984:** *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*. Oxford
- Schmidt K. 1996:** *Norsuntepe*. Mainz am Rhein.
- Zhorzhikashvili L., Gogadze E. 1974:** *Pamyatniki epokhi rannei i srednei bronzy (Early and Middle Bronze Age sites)*. Catalogue, I. Tbilisi.

Illustrations:

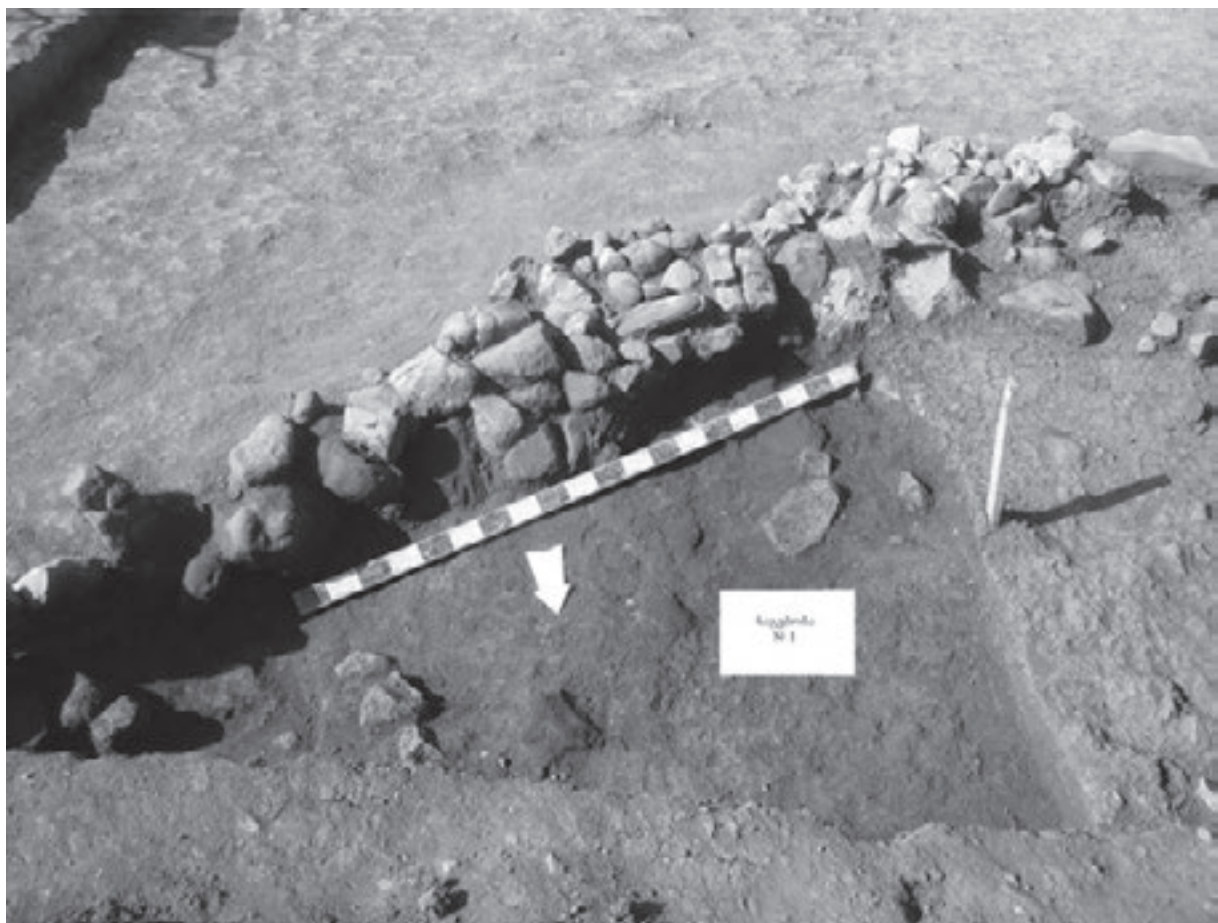
- Pl. I -1. General plan of the excavations carried out at the Tselis Seri settlement and cemetery; 2. Plan and section of the cemetery revealed in the ROW
- Pl. II – 1-3. Remains of constructions of the Tselis Seri settlement
- Pl. III – Types of burials excavated at the Tselis Seri cemetery: crypt-burial No. 4 and stone mounded pit-burial No. 6
- Pl. IV – 1-11. Fragments of ceramic large pots from the ruins of construction No. 2; 12-14. Small-size single-handle pots from the cultural stratum of the cemetery; 15, 16. Ceramic pots from pit burial No. 1; 17. Fragment of a pot from pit burial No. 2
- Pl. V – 1. Black and white paste beads; 2. bone patella from crypt No. 4; 3. ceramic jar from pit burial No. 6; 4. fragment of a ceramic bowl from the remains of construction No. 2; 5,6. ceramic bowls from the cultural stratum of the cemetery; 7. fragment of a clay anthropomorphic representation of a horseshoe shape mounting; 8, 9. fragments of a pan-like vessel from the cultural stratum of the cemetery; 10. Fragment of a pan-like vessel with a relief ornament from the remains of construction No. 1; 11-17. Fragments of a lid from cultural strata of settlement and cemetery; 18-19. Cylindrical hearth and a fragment of a curb of the same kind of hearth from cultural stratum of cemetery. 20-21. Fragments of horseshoe mountings from the remains of construction No. 2 and No. 3; 22-23. Fragments of a horn-like mounting from the cultural stratum of the cemetery
- Pl. VI – 1. Clay figure of sheep from remains of construction No. 3; 2. Fragment of a clay horn of a figure of ox from ruins of construction No. 2; 3. Bronze axe from remains of construction No. 1; 4. Flint spearhead; 8. Flint sickle blade; 11. Obsidian lamella; 12. Fragment of a hand-grinder from cultural stratum of the cemetery; 5,7. flint sickle blades; 10. fragment of an obsidian lamella from remains of construction No. 3; 6. flint sickle blade; 9. fragment of an obsidian lamella; 13. fragment of a hand-grinder from remains of construction No. 1.

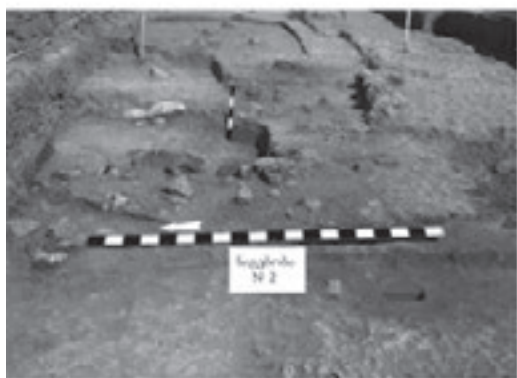
I

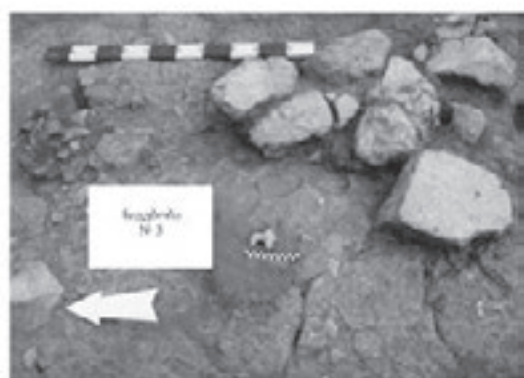
2

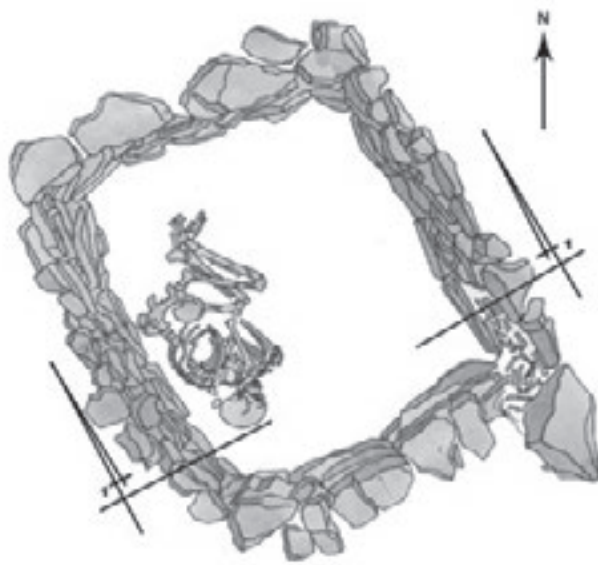
1

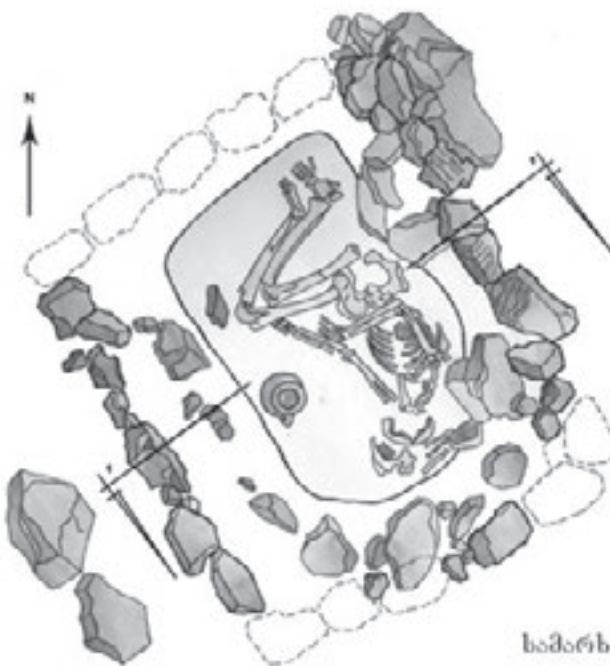
2

3

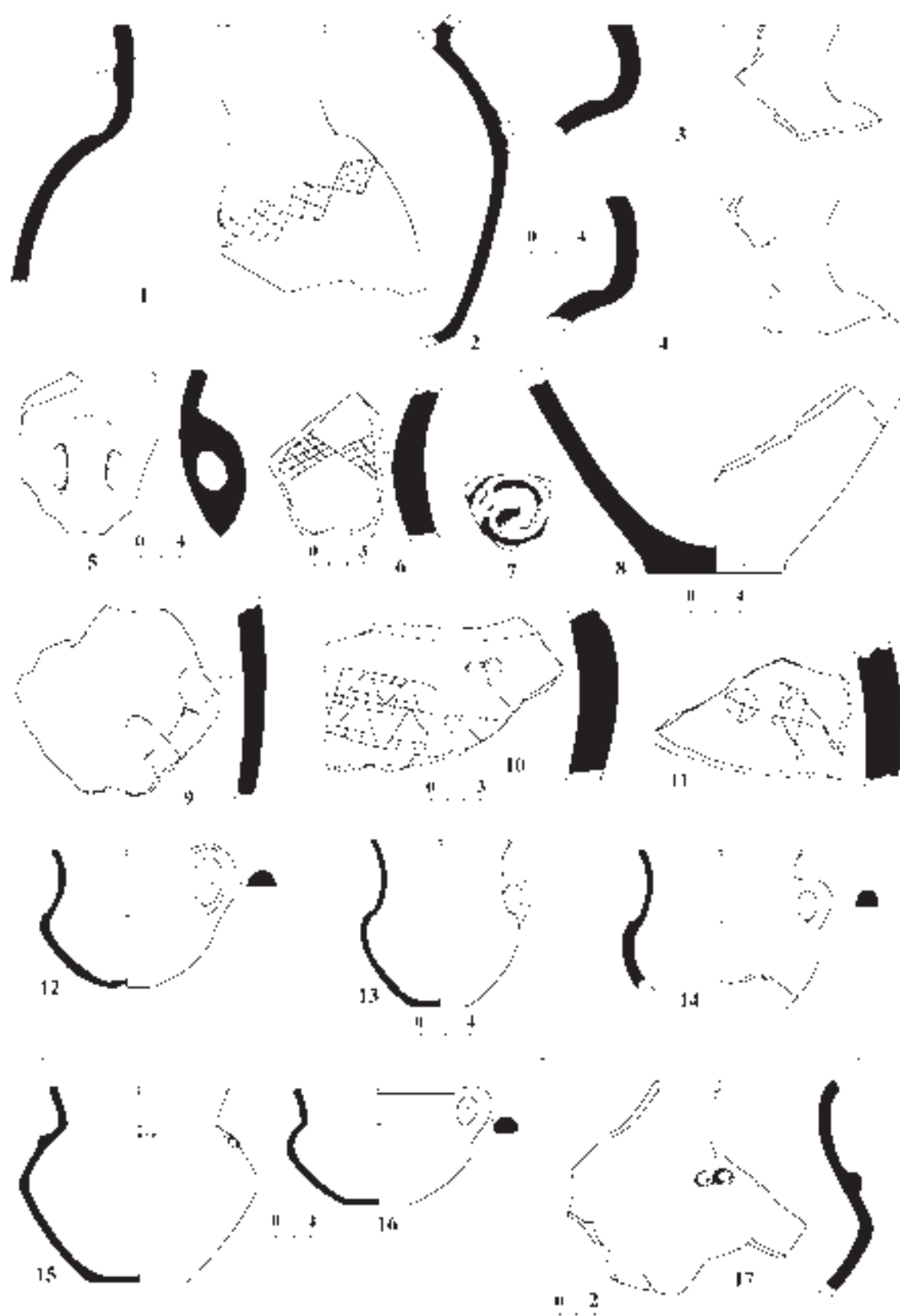

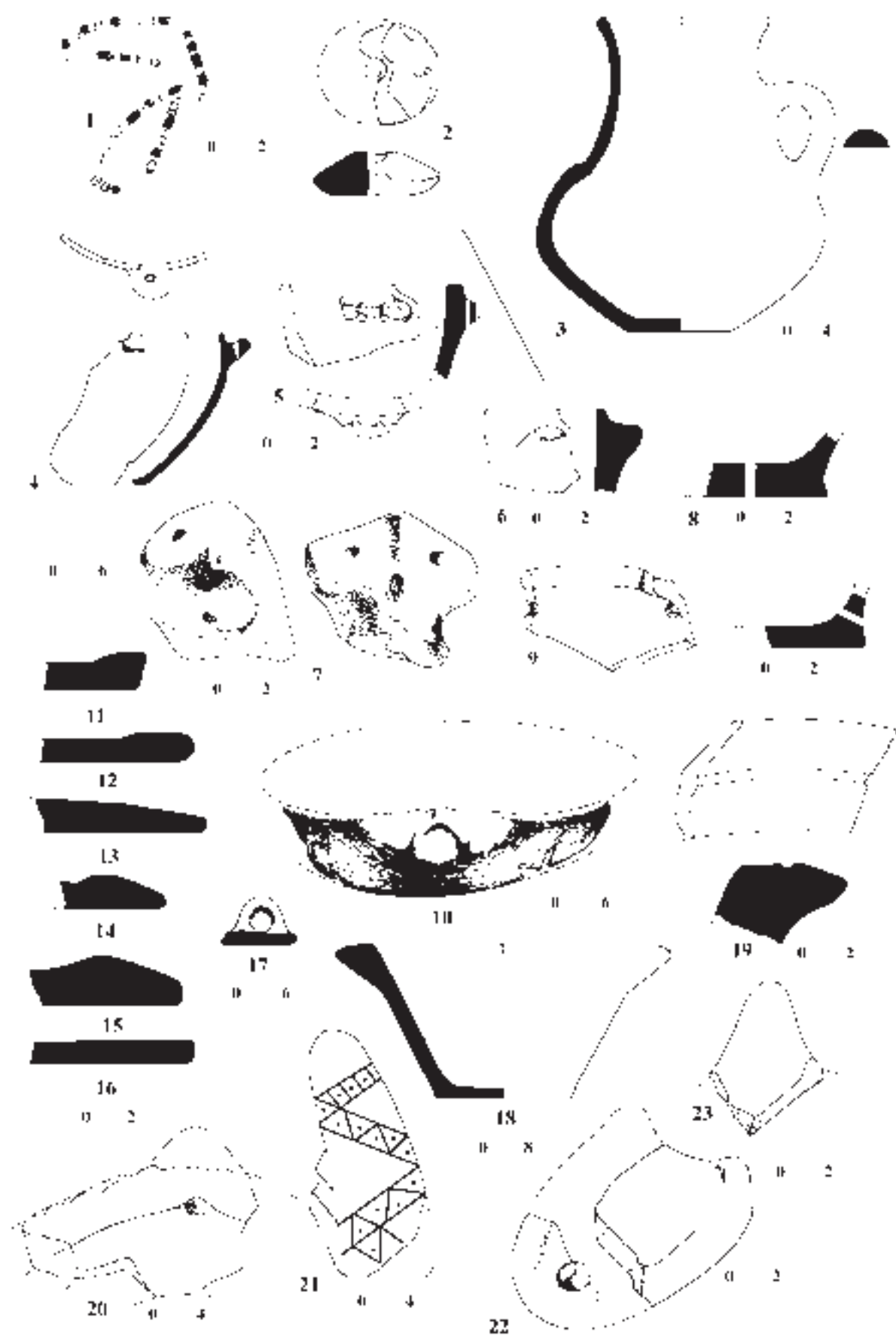
ბაძარხი № 4

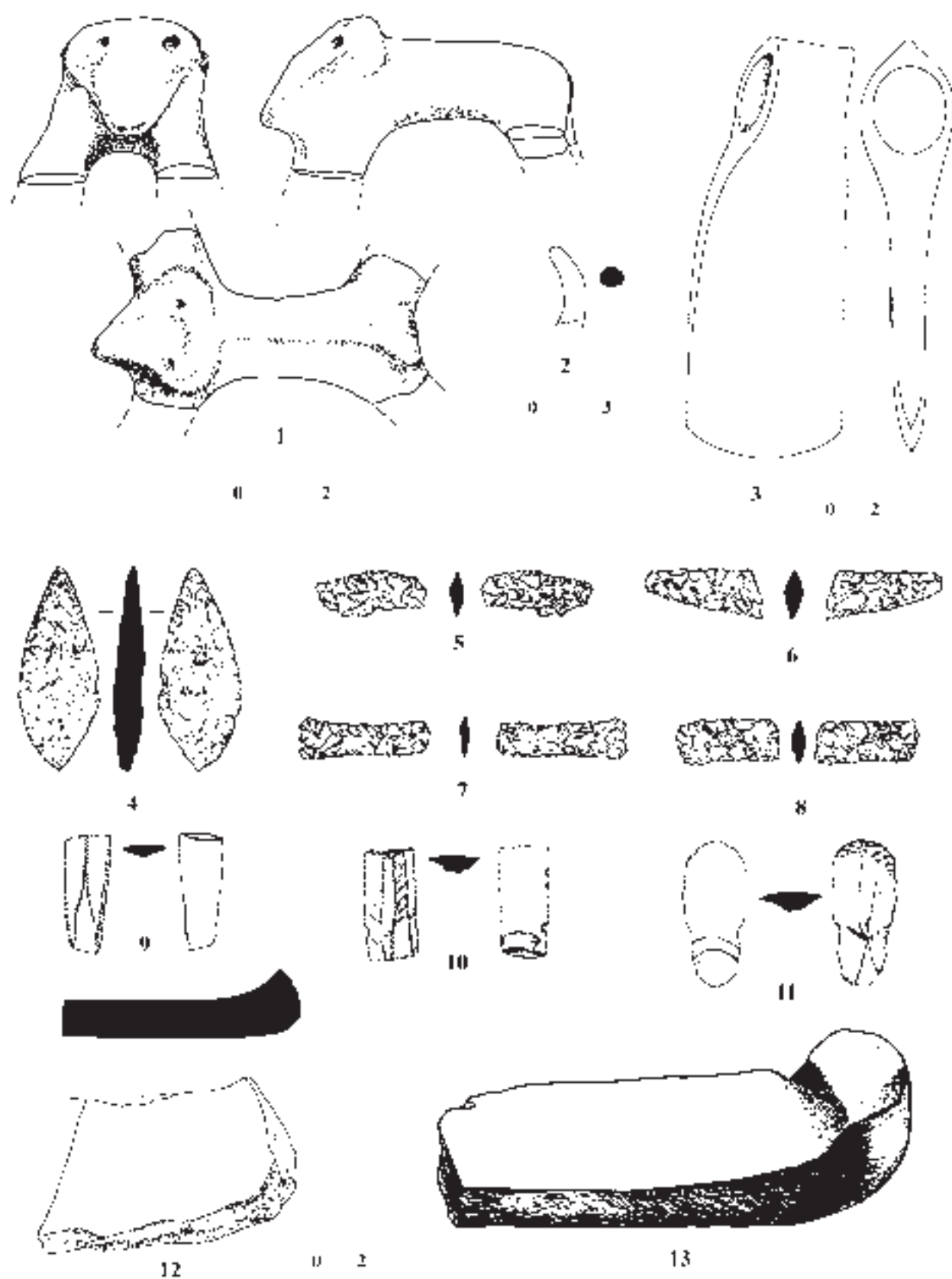

ბაძარხი № 6

ადრებრინჯაოს ხანის კულტურათა ურთიერთობისათვის სამხრეთ საქართველოში (ორჭოსანის ნასახლარის მიხედვით)

საქართველოს ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანაში რამდენიმე კულტურა გამოიყოფა. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ პერიოდში გავრცელებული ჩანს მძლავრი მტკვარ-არაქსის კულტურა. მოგვიანებით მას ცვლის ე.წ. ადრეყორღანული, წარმოდგენილი ორი — მარტყოფული და ბედენური ჯგუფებით. ადრეყორღანული კულტურის გარკვეულ ნიშნებს ვხედავთ დასავლეთ საქართველოშიც. თუმცა აქ, განსაკუთრებით მის აღმოსავლეთ ნაწილში, უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურა მძლავრობს, რომელსაც კოლხეთის დაბლობზე გავრცელებული კულტურა ენაცვლება. აქვე, იმერეთის მღვიმეებში, ადგილობრივის გარდა, შეინიშნება ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიური — მაიკოპის კულტურის ელემენტებიც. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში კი ფეხს იკიდებს დოლმენები. მის კერამიკას ბევრი აქვს საერთო კოლხეთის დაბლობის თიხის ჭურჭელთან [Кухтин 1950: 139; ჯაფარიძე 1991: 164; ფხაკაძე 1993: 121; ჯიბლაძე 2007: 125].

ადრებრინჯაოს ხანის განსხვავებული ხასიათის მქონე ეს კულტურები რომ არ ვითარდებოდნენ ერთმანეთისაგან იზოლირებულად, კარგად ჩანს მათთვის დამახასიათებელი მასალების ერთად აღმოჩენის შემთხვევებით ზოგიერთი რეგიონის, მათ შორის სამცხის ძეგლებზე.

ამის ნათელ მაგალითს წარმოადგენს აბასთუმნის ყანობილის ნასახლარი, რომელიც შეიცავს როგორც მტკვარ-არაქსულ, ისე ზემო იმერეთის გამოქვაბულების კულტურათა ნიშნებს [Пхакадзе, Каландадзе, Орджоникидзе 1982: 20-21].

დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის დაწყებული ეს ურთიერთობები ჩანს შემდგომაც, შუაბრინჯაოს ხანაშიც არ შეწყვეტილა, რაც აისახა კიდევ კოლხური ცულის ერთ-ერთი ვარიანტის პროტოტიპად მიჩნეულ „მაჭახეთის“ ბრინჯაოს იარაღში [Гамбашидзе, Квижинадзе 1981: 57-64]. სოფ. ანის ბრინჯაოს ცულსაც გვიანბრინჯაოს ხანის ორი კულტურული წრის — კოლხურისა და ცენტრალურამიერკავკასიურის ნიშნები აქვს [Гамбашидзе, Гамбашидзе 1995: 48-54]. სოფ. უდის ცნობილი განძიც აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შორის არსებულ კულტურულ კავშირებს გამოხატავს [ქსე 1986, ტ. 10, 102]. ამდენად, არის საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ეს კავშირურთიერთობანი აქ ისტორიულ ჭრილში ვითარდებოდა.

კონტაქტები საქართველოს ამ ორ ნაწილს შორის გამოვლინდა ქ. ვალეს მახლობლად მდებარე, BP-ის მილსადენის დერეფანში გათხრილ ორჭოსანის ნასახლარის ადრებრინჯაოს ხანის კომპლექსებშიც. ამ ნასახლარის ქვის ოთხკუთხა ნაგებობა ტიპიურია მტკვარ-არაქსის კულტურის არაერთი ძეგლისათვის. განსაკუთრებით დამახასიათებელია ის მეზობელი — ახალციხის ამირანის გორისათვის [ჩუბინიშვილი 1963: 24]. სამეურნეო და საკულტო დანიშნულების ორმოთა სიმრავლეც მტკვარ-არაქსისა და ბედენის კულტურათა ნასახლარებზე დასტურდება [ორჯონიკიძე 2005: 70]. მტკვარ-არაქსული და ადრეყორღანული წარმომავლობისა ჩანს ბრინჯაოს ნივთების ნაწილიც — დანისპირი, ისრისპირი და სხვ. ამავე კულტურათა კერამიკასთან იჩენს ყველაზე მჭიდრო კავშირს ორჭოსანის ნასახლარის შავპირი და მოყვითალო ფერის ბიკონუსური, სფერულტანიანი და ქილისებრი ფორმის ჭურჭლის უმეტესობაც (ტაბ. I₉).

ზოგიერთი ჭურჭელი კი ძალზე ემსგავსება ბედენურ ნაწარმს (ტაბ. I₃₉) ქვემო ქართლის, კახეთის, ხაშურის ნაცარგორისა და ბერიკლდეების შესაბამისი კომპლექსებიდან [ორჯონიკიძე 2005: 71]. რაც შეეხება ტაფისებრ ჭურჭელს პირქვეშ შემოყოლებული ნახვრეტების მწკრივითა და ძირ-

ზე წნული, წრიული ანაბეჭდის კვალით (ტაბ. I₁₀₋₁₁), საქართველოში იგი გამოიყენებოდა ენეოლითიდან შუაბრინჯაოს ხანამდე [Дедабришвили 1969: 52]. ამავე პერიოდში ჩანს გავრცელებული იგი დაღესტანშიც, სადაც აღმოსავლეთ საქართველოსთან მჭიდრო კულტურული კავშირები განსაკუთრებით ნათლად იკვეთება. მიუხედავად ამისა, ჩვენში მტკვარ-არაქსული კერამიკული კომპლექსებისათვის ეს ჭურჭელი თითქმის უცნობი დარჩა [ორჯონიკიძე 2005: 73]. სამაგიეროდ, კარგადაა წარმოდგენილი ის დასავლეთ საქართველოში — ზემო იმერეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე [ჯაფარიძე 1991: 119; ფხაკაძე 1992: 253, 265, 280]. ზემო იმერეთისავე მღვიმურ მასალასთან იჩენს კავშირს ორჭოსანის ნასახლარზე აღმოჩენილი მაიკოპური ტიპის სფერულ-ტანიანი და ძაბრისებრყელიანი თიხის ჭურჭელიც (ტაბ. I₁₂₋₁₃).

ამავე კულტურასთან უნდა იყოს დაკავშირებული ორჭოსანის ბრინჯაოს თოხიც. იგი ყალიბშია ჩამოსხმული, პირისაკენ თანდათანობით გაფართოებული ტრაპეციისებრი მოყვანილობის მისი მასიური ტანი მთავრდება უკანდაქანებული, მომრგვალებული განივკვეთის ყუით, რომელშიც ხის სახელურის მჭიდროდ დასამაგრებლად დატანებულია მოზრდილი მრგვალი სატარე ხერელი (ტაბ. II₅). ამ იარაღის აღმოჩენა საინტერესოა იმით, რომ იგი ახლო დგას ადრემაიკოპურ თოხებთან. ლაპარაკია არა უბრალო მსგავსებაზე, არამედ ფორმათა სრულ იდენტურობაზე [Джибладзе 2005: 100], განსაკუთრებით ახლოა გალიუგაი I-ის ეგზემპლარი, რომელიც მსგავსებას თითქმის ყველა ელემენტში ავლენს [Джибладзе 2005: 100]. ნიშანდობლივია, რომ სამხრეთ კავკასიისათვის სრულიად უცხო ფორმის ორჭოსანის ეს თოხი ნიკელის შემცველობითაც (4,2%) განირჩევა ადრებრინჯაოს ხანის ამიერკავკასიური ბრინჯაოს ნივთებისგან, რომელთაც დარიშხანიანი ბრინჯაოა დამახასიათებელი [ჯაფარიძე 1991: 130]. სამაგიეროდ, ნიკელიანი ბრინჯაოს იარაღი კარგადაა ცნობილი მაიკოპის კულტურაში [Кореневский 2004: 99], რაც ერთხელ კიდევ უსვამს ხაზს ორჭოსანისა და ჩრდილო-დასავლეთი კავკასიის თოხების გენეტიკურ სიახლოვეს. მართალია, არის მსგავსება მაიკოპურსა და წინააზიურ თოხებს შორის როგორც ფორმით, ისე ნიკელის შემცველობით, რაც ქმნის ცდუნებას მაიკოპისა და ორჭოსანის თოხების საერთო წინააზიური წინაპარი ვივარაუდოთ. მაგრამ წინააზიურთან მჭიდრო დამაკავშირებელი რგოლების არ არსებობის გამო მაიკოპური იარაღი უფრო ადგილობრივ ნაწარმად მიჩნეული [Кореневский 2004: 96], რომლის დამზადება შესაძლოა აქვე ხდებოდა გარედან შემოტანილი მადნიდან [ჯაფარიძე 1976: 215]. ორჭოსანის ბრინჯაოს თოხის განსაკუთრებული მსგავსება მაიკოპურებთან, საქართველოსა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიას შორის სიახლოვეს ჯერჯერობით უფრო მეტად უჭერს მხარს და გვაფიქრებინებს მის აქ გამოჩენას ჩრდილოეთიდან მომავალი გზით.

ორჭოსანის ნასახლარზე აღმოჩენილი სატევარი ბრტყელია, მომცრო ზომის, ყუნწიანი, სატარეზე ნახვრეტის გარეშე. ოდნავ დაქანებული მხრები თითქმის ვერტიკალურ გვერდებზე გადადის და მომრგვალებული წვერით თავდება (ტაბ. II₄).

ორჭოსანის ნასახლარის ბრინჯაოს ისრისპირები სამი ტიპითაა წარმოდგენილი, სამივე ყუნწიანია და სავსებით შეესაბამება სამხრეთ კავკასიაში, განსაკუთრებით კი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანაში გავრცელებულ იარაღის ტიპებს.

I ტიპს მიეკუთვნება ბიპირამიდული ფორმის მქონე, თავ-ბოლო წანვეტებული ისრისპირი, მას პირი ღეროსგან გამოყოფილი არა აქვს (ტაბ. II_{9,10,11}). II ტიპს წარმოადგენს დიფერენცირებულ-ტანიანი ისრისპირი. ღეროსგან გამოყოფილი მოგრძო სამკუთხა ან რომბისებრი ფორმის პირით (ტაბ. II_{12,13}). პირისა და ღეროს შეერთების ადგილი ერთ ეგზემპლარს მკვეთრად აქვს განზიდული. იგი დაბრტყელებულია და შენადნობში შეიცავს 1,2% ნიკელს (ტაბ. II₁₂). III ტიპს აქვს მომცრო პირამიდული თავი, რომელიც რბილად გადადის ოთხნახნაგა ან მრგვალი განივკვეთის მქონე გრძელ ღეროში (ტაბ. II_{14,15}).

I ტიპის ბრინჯაოს ისრისპირი ფართოდაა გავრცელებული ევრაზიის საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე, მათ შორის მტკვარ-არაქსის კულტურის არეალზე, სადაც ის არსებობს ამ კულტურის განვითარებული საფეხურიდან მოკიდებული, ვიდრე ადრებრინჯაოს ხანის ბოლომდე. როგორც

ჩანს, ამგვარი ისრისპირი, წინააზიური იარაღის მსგავსად, ჩვენშიც უადრეს ფორმას წარმოადგენდა [ჯაფარიძე 1969: 168].

II ტიპის ბრინჯაოს ისრისპირი ადრებრინჯაოს ხანის მხოლოდ მოგვიანო ეტაპზე იჩენს თავს და თანაარსებობს I ტიპის ისრისპირთან. იგი სამცხე-ჯავახეთისათვისაა დამახასიათებელი [ორჯონიკიძე 2005: 70].

III ტიპი — პირამიდულთავიანი ისრისპირი კი ე.წ. ადრეყორღანული კულტურისათვისაა დამახასიათებელი, განსაკუთრებით მარტყოფული ჯგუფის ძეგლებისათვის. თუმცა, იგი არც ბედენის ჯგუფის სამარხებისთვისაა უცხო [ჯაფარიძე 1998: 80]. ზოგიერთი ძეგლის მონაცემი მოწმობს, რომ ბედენის კულტურისთვის ლითონის ისრისპირის I და II ტიპიცაა ცნობილი [ჯალაბაძე 1998: ტაბ. IX], მაგრამ III ტიპის ისრისპირის გამოჩენა უკვე ახალი, ე.წ. ადრეყორღანული კულტურის დამკვიდრების მანიშნებელია. იგი არ გვხვდება წინარე - მტკვარ-არაქსისა და მომდევნო, თრიალეთურ კულტურებში [ჯაფარიძე 1998: 81].

ორჭოსანის ნასახლარზე აღმოჩენილი ანკესები მავთულისგანაა დამზადებული (ტაბ. II_გ). სამხრეთ კავკასიაში ამ პერიოდის ძეგლებზე ლითონის ანკესი იშვიათია. მცირე რაოდენობით ისინი ცნობილია დასავლეთ საქართველოდან. საგვარჯილეს მღვიმის ზოგიერთი ანკესი თითქმის ანალოგიურია ჩვენი ეგზემპლარებისა [ნებიერიძე 2003: ტაბ. XXII₁₄]. ამგვარი იარაღის ახლო პარალელები ძირითადად კავკასიის ჩრდილოეთით - ჩრდილო შავი ზღვისპირეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი ევროპის ადრეულ კულტურებში გვხვდება [ნებიერიძე 2003: 49].

ლითონის სამკაულს უნდა მიეკუთვნებოდეს მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისგან დამზადებული რამდენიმე ღერო, რომლებიც, შესაძლოა, ქინძისთავის ფრაგმენტები იყოს (ტაბ. II_{1,2}). ერთი, ოდნავ შესქელებული თავით კი აშკარად ქინძისთავს წარმოადგენს (ტაბ. II₃).

როგორც ჩანს, ორჭოსანის ნასახლარის ადრეული კომპლექსების ლითონის ნივთები არ მიეკუთვნება ერთ მეტალურგიულ ცენტრს. მათი უმეტესობა მჭიდროდ უკავშირდება ბედენის კულტურის ხანაში გავრცელებულ ბრინჯაოს იარაღთა ტიპებს, ნაწილი კი - გარკვეულად უახლოვდება ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში არსებულ მაიკოპის კულტურის ნაწარმს.

სამცხის ამ ნაწილში, რომელსაც დასავლეთ საქართველოსთან მეზობლობა და მსგავსი ბუნებრივი პირობები აახლოვებს, დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურათა თანაარსებობა ადვილად ასახსნელია. ჩვენი აზრით, სწორედ ამ გზით ხდებოდა მაიკოპური ელემენტების მოხვედრა სამცხეში [ორჯონიკიძე 2004, 75].¹ ორჭოსანის ნასახლარის ადრეული კომპლექსების არქეოლოგიური მასალაც სწორედ ამის დასტური უნდა იყოს. ეს ნასახლარი წარმოგვიდგება იმ პუნქტად, სადაც ერთმანეთს ხვდებოდა ადრებრინჯაოს ხანის აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს კულტურათა ტრადიციები, რომლებიც, თავის მხრივ, მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მეზობლად მდებარე დიდ კულტურულ წრეებთან.

¹ აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოს მღვიმეებში მაიკოპის ან მტკვარ-არაქსის კულტურათა ფენები არ დასტურდება. აქ მათი პროდუქციის მხოლოდ ერთეული ეგზემპლარები გვხვდება (ფხაკაძე 1993: 44; ფხაკაძე 1992: 230-231). ეს გარემოება კი მიუთითებს იმაზე, რომ ზემო იმერეთში ამ კულტურათა ნაწარმი შემოსულია მათი კონცენტრაციის ძირითადი არედან, მაიკოპისა — ჩრდილო—დასავლეთი კავკასიიდან, მტკვარ-არაქსის კი — აღმოსავლეთ საქართველოდან.

ლიტერატურა

- ნებიერიძე ლ. 2003:** მღვიმე საგვარჯილეს ენეოლითური ხანის ნასახლარი. თბილისი.
- ორჯონიკიძე ა. 2004:** მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ძირითადი საფეხურები აღმოსავლეთ საქართველოში. თბილისი.
- ორჯონიკიძე ა. 2005:** ორჭოსნის ნასახლარის ადრეული კომპლექსები. — ძიებანი, № 15-16, 69-83.
- ფხაკაძე გ. 1992:** ენეოლითი და ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში. — ო. ჯაფარიძე (რედ.), საქართველოს არქეოლოგია, ტ. II, 216-280 თბილისი.
- ფხაკაძე გ. 1993:** დასავლეთი ამიერკავკასია ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბილისი.
- ქსე. 1986,** ტ. 10.
- ჩუბინიშვილი ტ. 1963:** ამირანის გორა. თბილისი.
- ჯალაბაძე მ. 1998:** ბედენის კულტურა შიდა ქართლში (ბერიკლდეების ნამოსახლარი), საკანდიდატო დისერტაცია. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1991:** საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1998:** ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბილისი.
- ჯიბლაძე ლ. 2007:** კოლხეთის დაბლობის ძვ.წ. III-II ათასწლეულების ნამოსახლარები. თბილისი.
- Гамбашидзе О, Гамбашидзе И. 1995:** Работы Месхет-Джавахетской экспедиции. — ПАИ в 1987 г., 48-54.
- Гамбашидзе О, Квижинадзе К. 1981:** Работы Месхет-Джавахетской экспедиции. — ПАИ в 1978г., 57-64.
- Дедабришвили Ш. 1969:** Памятники эпохи ранней и средней бронзы. — О. Лордкипанидзе (ред.), ТКАЭ, 1, 35-75.
- Джибладзе Л. 2005:** Новая уникальная Археологическая находка из Орджошани — Т. Бунятов (ред.). Археология, этнография и фольклористика Кавказа, 100-101. Баку.
- Кореневский С. 2004:** Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья. Москва.
- Куфтин Б. 1950:** Материалы к археологии Колхиды, т 2. Тбилиси.
- Пхакадзе Г., Каландадзе К., Орджоникидзе А. 1982:** Результаты работ Абастуманской экспедиции — ПАИ в 1980 г., 20-21.

ტაბულების აღწერილობა

- ტაბ. I. — ორჭოსნის ნასახლარის ადრეული კომპლექსები: 1-2. მტკვარ-არაქსული ტიპის კერამიკა; 3-9. ბედენური ტიპის კერამიკა; 10-11. ტაფისებრი ჭურჭელი, ძირზე წნული, წრიული ანაბეჭდის კვალით; 12-13. მაიკოპის ტიპის კერამიკა.
- ტაბ. II - ბრინჯაოს ნივთები ორჭოსნის ნასახლარის ადრეული კომპლექსებიდან: 1-3. ქინძისთავები; 4. სატევრისპირი; 5. თოხი; 6-8. ანკესები; 9-15. ისრისპირი.

THE RELATIONSHIPS OF EARLY BRONZE AGE CULTURES IN SOUTH GEORGIA IN THE LIGHT OF EVIDENCE FROM ORCHOSANI SETTLEMENT

In the Early Bronze Age several cultures can be distinguished within Georgia. A powerful Kura-Araxes Culture seems to have been widespread in East Georgia at the time. Later it was replaced by the so-called Early Kurgan Culture represented by two groups, Martqopi and Bedeni. Certain signs of Early Kurgan Culture can also be observed in West Georgia. Here, though, the Kura-Araxes Culture is prevalent and especially in the eastern part, later overtaken by the culture that flourished on the Colchian plain. Here, in the caves of Imereti, elements of the north-west Caucasian Maikop Culture can be observed in addition to local elements. In north-west Colchis by contrast, dolmens begin to occur. The pottery has much in common with ceramic vessels of the Colchian plains (Kuftin 1950, 139; Japaridze 1991, 164; Pkhakadze 1993, 121; Jibladze 2007, 125).

The development of these different Early Bronze Age cultures did not occur in isolation from each other, and this can be well illustrated by means of diagnostic material found in various regions including Samtskhe. The Qanobili settlement at Abastumani provides a vivid example, in that it includes features of both the Kura-Araxes and Zemo (Upper) Imereti cave cultures (Pkhakadze, Kalandadze, Orjonikidze 1982, 20-21). These relationships between West and East Georgia can also be traced later, in the Middle Bronze Age; witness the "Machakheti" bronze tool that is generally regarded as being the prototype of a version of the Colchian axe (Gambashidze, Kvizhinadze 1981, 57-64). The bronze axe from the village of Ani also displays features of two cultural trends of the Late Bronze Age, the Colchian and central Transcaucasian (Gambashidze, Gambashidze 1995, 48-54). The famous treasure from the village of Ude also reflects the presence of cultural ties between East and West Georgia (GSE 10, 1986, 102). Thus, there is reason to presume that these relations were developing here throughout the relevant historical period.

Contacts between these two parts of Georgia were revealed in the Early Bronze Age complexes of the Orchosani settlement excavated near the town of Vale in the ROW (Right of Way). The squared stone construction of this settlement is typical of a number of sites of the Kura-Araxes Culture. It is particularly diagnostic at the neighbouring Amiranis Gora in Akhaltsikhe (Chubinishvili 1963: 24). A large number of pits with domestic and religious functions is recorded at settlements of the Kura-Araxes and Bedeni Cultures (Orjonikidze 2005, 70). Some of the bronze finds, e.g. a knife blade or an arrowhead, seem to be of Kura-Araxes and early Kurgan origin. The closest parallels for the pottery of these cultures is to be found in the black burnished and yellowish bi-conical vessels with spherical bodies from the Orchosani settlement (pl. I, 1-9).

Some vessels closely resemble the Bedeni type material (pl. I, 3-9) that comes from complexes of Kvemo (Lower) Kartli, Kakheti, Natsargora and Berikldeebi in Khashuri (Orjonikidze 2005, 71). As for the pan-like vessel with a row of perforations beneath the rim and traces of plaited, circular impressions on the base (pl. I, 10-11), it was employed in Georgia from the Eneolithic to the Middle Bronze Age (Dedabrishvili 1969, 52). It seems to be common in Daghestan at the same period; here cultural contacts with East Georgia were particularly close. Nevertheless, this kind of vessel remained unknown in ceramic assemblages of the Kura-Araxes Culture in Georgia (Orjonikidze 2005, 73). Instead, it is widely represented in West Georgia, at Early Bronze Age sites in Imereti (Japaridze 1991, 119; *Georgian Archaeology* 2, 1992, 253, 265, 280). The Maikop-type ceramic vessel with a spherical body and a funnel-like neck bears a certain relationship to the cave assemblage of

Imereti (pl. I, 12-13).

The bronze hoe from Orchosani must also be related to this culture. It was cast in a mould, with a solid trapezoidal body gradually widening towards the edge. It ends in a butt that slants backward, is round in section and has a large hole for holding a wooden shaft firmly (pl. II, 5). The discovery of this tool is very interesting as it stands close to hoes of the early Maikop Culture. They do not simply resemble each other but are wholly identical (Jibladze 2005, 100). The hoe is particularly close to an example from Galugai I which is identical in nearly every respect (Jibladze 2005, 100). It is remarkable that this hoe from Orchosani, with a shape completely unfamiliar in South Caucasia, differs from Early Bronze Age Transcaucasian bronze objects in respect of its nickel content (4.2%), for the latter are made of bronze with an admixture of arsenic (Japaridze 1991, 130). Instead, bronze tools containing nickel are widely known in the Maikop Culture (Korenevskii 2004, 99), which emphasizes again the genetic proximity between hoes from Orchosani and those from north-west Caucasia. There is some similarity between the Maikop and Near Eastern hoes both in terms of shape and nickel content, which leads to the conclusion that hoes from Maikop and Orchosani may have a common Near Eastern ancestor. And yet, in the absence of transitional links with Near Eastern examples, the tool from Maikop is considered to be a local product (Korenevskii 2004, 96), manufactured there using imported ore (Japaridze 1976, 215). The similarities between the hoe from Orchosani and that from Maikop favour the view that Georgia and the north-west Caucasus were close and that influence had come from the north.

The dagger recovered at the Orchosani settlement is flat, small, with a hoop and lacks a hole in the haft. There are slightly slanting shoulders above almost vertical sides and the tip is rounded (pl. II, 4). Bronze arrowheads from the Orchosani settlement fall into three types. All three have hoops and correspond in detail to the types of weapons common in South Caucasia, especially in East Georgia in the Early Bronze Age. Type I consists of bi-pyramidal arrowheads with a pointed head and an end whose head is not separated from the shaft (pl. II, 9-11). Type II are arrowheads with a differentiated body and an elongated triangular or rhomboid head separated from the shaft (pl. II, 12-13). On one specimen the place where head and shaft come together is distinctly wide. It is flattened and its alloy contains 1.2% nickel (pl. II, 12). Type III has a small pyramidal head which fits over a long shaft that is either rectangular or round in section (pl. II, 14-15). Bronze arrowheads of Type I are widespread over a vast part of Europe and Asia, including the area of the Kura-Araxes Culture, where it is present from the developed stage of this culture to the end of the Early Bronze Age. Such arrowheads, like their Near Eastern equivalents, were the earliest here too (Japaridze 1969, 168).

Arrowheads of Type II emerge only at the later stage of the Early Bronze Age and coexist with Type I arrowheads. They are characteristic of Samtskhe-Javakheti (Orjonikidze 2005, 70). Type III arrowheads with pyramidal heads are typical of the so-called Early Kurgan Cultures, especially of the Martqopi group of sites, although it is not unknown in the burials of the Bedeni group (Japaridze 1998, 80). Data from some of the sites suggest that metal arrowheads of Types I and II are also familiar in the Bedeni Culture (Jalabadze 1998, pl. IX), while the emergence of the Type III arrowhead already indicates the establishment of the so-called Early Kurgan Culture. It does not occur in the previous Kura-Araxes Culture, or the subsequent Trialeti Culture (Japaridze 1998, 81).

Fish-hooks from the Orchosani settlement are made of wire (pl. II, 6-8). Metal fish-hooks are a rarity at the sites of this period in South Caucasia, and are hardly known in western Georgia. Some fish-hooks from Sagvarjile are almost identical to ours (Nebieridze 2003, pl. XXII, 14). Close parallels are mostly to be found in the north Caucasus, and in the early cultures of the northern Black Sea coast and south-eastern Europe (Nebieridze 2003, 49). A few rods made from wire that is round in section must come from jewellery, and are probably pin fragments (pl. II, 1-2). This is certainly the case with one that has a slightly thickened head (pl. II, 3). Metal items from the Orchosani settlement do not apparently come from a single metallurgical centre. Most are close to bronze objects of the Bedeni Culture epoch, others to those of the Maikop Culture of the north-west Caucasus.

In this part of Samtskhe, which adjoins western Georgia and enjoys a similar natural environment, it is

easy to understand how western and eastern Georgian cultures coexisted. This was presumably the way by which Maikop elements reached Samtskhe (Orjonikidze 2004, 75)¹, and the finds from the early complexes of the Orchosani settlement appear to confirm this. It is likely that this is a place where traditions of East and West Georgian Early Bronze Age cultures converged, which were in turn closely related to neighbouring cultural movements.

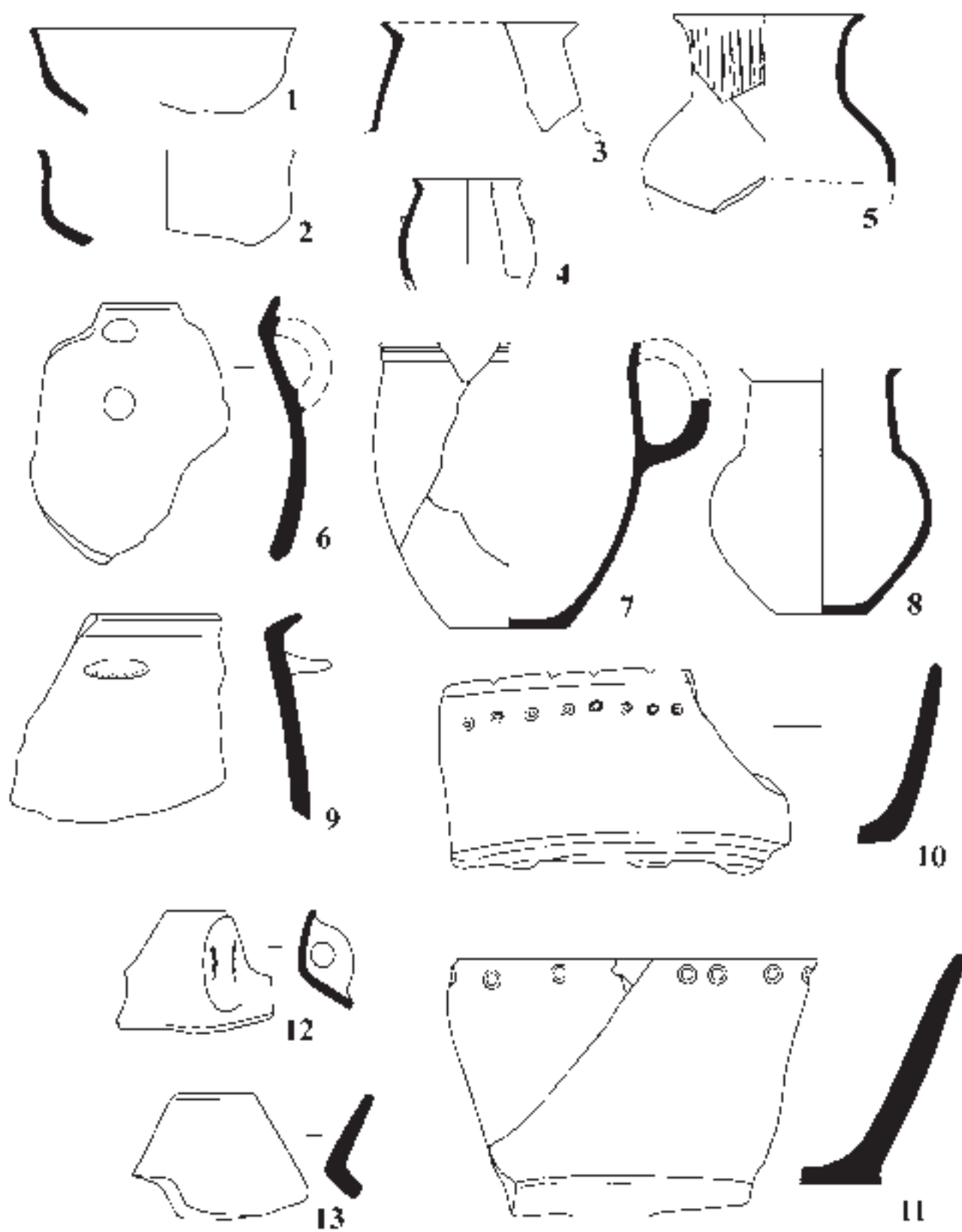
Bibliography:

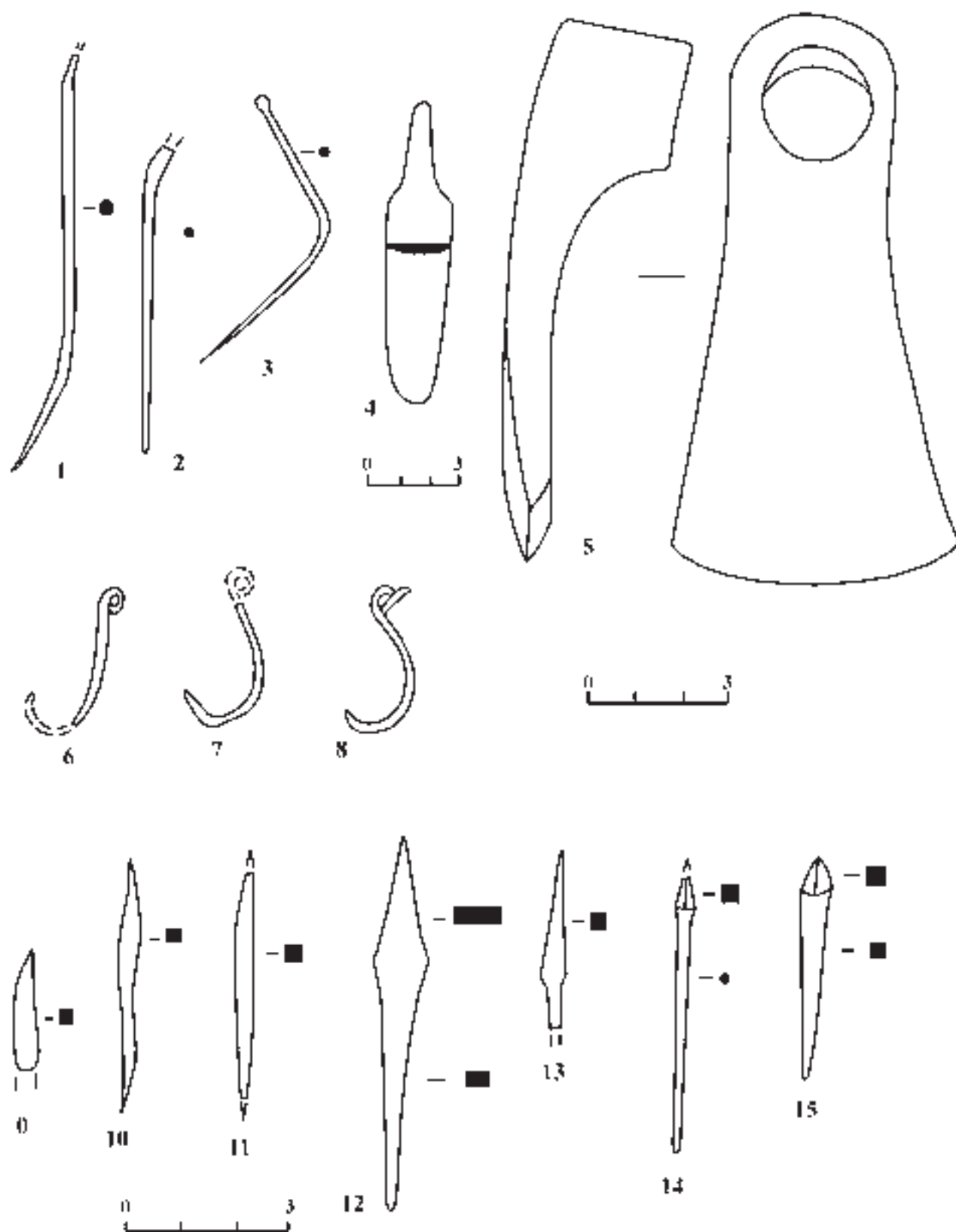
- GSE (Georgian Soviet encyclopedia), 1986, vol. 10. Tbilisi.
- Chubinishvili T. 1963: *Amiranis Gora*. Tbilisi.
- Dedabrishvili Sh. 1969: Pamyatniki epokhi rannei i srednei bronzy. (Early and Middle Bronze Age sites). *TKAE* 1, 35-75.
- Gambashidze O., Gambashidze I. 1995: Raboty Meskhet-Javakhetsoi ekspeditsii (The work of the Meskhet-Javakheti expedition). *PAI in 1987*, 48-54. Tbilisi.
- Gambashidze O., Kvizhinadze K. 1981: Raboty Meskhet-Javakhetsoi ekspeditsii. (The work of the Meskhet-Javakheti expedition). *PAI in 1978*. 57-64. Tbilisi.
- Pkhakadze G. 1992: Eneoliti da adrebrinjaos khana dasavlet sakartveloshi (*Eneolith and Early Bronze Age in Western Georgia*). – O. Japaridze (ed.) *Georgian Archaeology*, vol. II, 216-280. Tbilisi.
- Jalabadze M. 1998: *bedenis kultura shida kartlshi (berikldeebis namosakhlari)* (*The Bedeni Culture in Shida Kartli (Berikldeebi settlement)*), doctoral thesis. Tbilisi.
- Japaridze O. 1991: *sakartvelos arkeologia (Georgian Archaeology)*. Tbilisi.
- Japaridze O. 1998: *kartveli tomebis etnokulturuli istoriisatvis dzv.ts. III atastsleulshi (On the Ethnocultural History of Georgian Tribes in the 3rd Millennium BC)*. Tbilisi.
- Jibladze L. 2005: Novaya unikal'naya arkheologicheskaya nakhodka iz Orchosani (A new unique archaeological find from Orchosani). In: T. Bunyatov (ed.), *Archeologiya, etnografiya i fol'kloristika Kavkaza*, 100-101. Baku.
- Korenevskii S. 2004: *Drevneishie zemledeltsi i skotovody Predkavkazya. (The ancient agriculturists and cattle-breeders of Transcaucasia)*. Moscow.
- Kuftin B. 1950: *Materialy k arkheologii Kolkhidy (Materials on the archaeology of Colchis)*, 2. Tbilisi.
- Nebieridze L. 2003: *mghvime sagvarjiles eneolituri khanis nasakhlari (The Eneolithic Settlement of the Sagvarjile Cave)*. Tbilisi.
- Orjonikidze A. 2004: *mtkvar-araksis kulturis ganvitarebis dziritadi saphekhurebi aghmosavlet sakartveloshi (The Main Stages of the Evolution of the Kura-Araxes Culture in East Georgia)*. Tbilisi.
- Orjonikidze A. 2005: ortchosnis nasakhlaris adreuli kompleksebi (Early Complexes of Orchosani Settlement). *Dziebani* 15-16, 69-83.
- Pkhakadze G. 1993: dasavleti amierkavkasia dzv.ts. III atastsleulshi (*Western Transcaucasia in the Third Millennium BC*). Tbilisi.
- Pkhakadze G., Kalandadze K., Orjonikidze A. 1982: Rezultaty rabot Abastumanskoj ekspeditsii (Results of the work of the Abastumani expedition). *PAI in 1980*, 20-21.

Illustrations:

- Pl. I – Early complexes of Orchosani Settlement: 1-2. Kura-Araxes type pottery; 3-9. Bedeni type pottery; 10-11. Pan-like vessel with a trace of plaited circular impression on the base; 12-13. Maikop type pottery.
- Pl. II – Bronze objects from early complexes of Orchosani settlement: 1-3. pins; 4. dagger-blade; 5. hoe; 6-8. fish-hooks; 9-15. arrowhead.

¹ It should be mentioned that there is no evidence for cultural layers of the Maikop and Kura-Araxes Cultures in the caves of western Georgia, apart from occasional finds of single pieces (Pkhakadze 1993, 44; *Archeology of Georgia* II, 1992, 230-231). This suggests that Maikop Culture material reached Zemo Imereti (west Georgia) from the North, and that Kura-Araxes Culture material came from eastern Georgia.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ქებლები თრიალეთიდან

თრიალეთი საქართველოს სამხრეთ ნაწილში, თრიალეთის ქედის გასწვრივ მდებარეობს, რომელიც მცირე კავკასიონს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრება (ტაბ. I.).

თრიალეთი, არქეოლოგიური კვლევის თვალსაზრისით, სამხრეთ კავკასიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რეგიონია. აქ თავმოყრილია თითქმის ყველა პერიოდის, როგორც პრეისტორიული, ასევე ისტორიული პერიოდის ძეგლი, რომლებიც მდიდარ და მრავალფეროვან მასალას შეიცავს.

შესწავლის ისტორია. თრიალეთის არქეოლოგიური შესწავლა ჯერ კიდევ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში დაიწყო. XX საუკუნის დასაწყისში ფუნდამენტური გამოკვლევა თრიალეთის სიძველეებს ექ. თაყაიშვილმა მიუძღვნა [Такайшвили 1913]. 1936 წელს ნალკის წყალსაცავის მშენებლობასთან დაკავშირებულმა მასშტაბურმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა, რომელსაც პროფ. ბ. კუფტინი ხელმძღვანელობდა, სრულიად ახლებურად გააშუქა არა მხოლოდ თრიალეთის, არამედ სამხრეთ კავკასიის ძველი ისტორიის არაერთი საკითხი [Куфтин 1938; Куфтин 1940; Куфтин 1941; Куфтин 1948].

თრიალეთში ბ. კუფტინმა სრულიად ახალი არქეოლოგიური არტეფაქტები აღმოაჩინა, რომელიც, მისი აზრით, წარმოადგენდა „განსაკუთრებულ კერამიკულ კომპლექსს, რომელსაც ძალზე ერთგვაროვანი და კარგად გამოხატული თავისებურებები აქვს. ფორმების სიმდიდრის მიუხედავად, მას თან ახლავს საოცრად მწირი არაკერამიკული ინვენტარი. ამ გარემოებითაა გამოწვეული თრიალეთის „ენეოლითური“ კერამიკის ბოლომდე ამოუცნობი ხასიათი. მას უზარმაზარი მნიშვნელობა აქვს საქართველოსა და მისი მიმდებარე ქვეყნების სამეურნეო-კულტურული ფორმების ჩამოყალიბების შესწავლაში“ [Куфтин 1941: 106]. ბ. კუფტინმა თრიალეთში აღმოჩენილი „ენეოლითური“ კერამიკა დაუკავშირა სამხრეთ კავკასიის ძეგლებზე ადრე აღმოჩენილ კერამიკულ კომპლექსებს, რის საფუძველზე გამოყო მტკვარ-არაქსის ორმდინარეთის კულტურა. ამ ეპოქას იგი „თრიალეთის არქეოლოგიის ყველაზე საიდუმლო ფურცელს“ უწოდებს [Куфтин 1941: 106].

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა უძველესი ნამოსახლარების შესწავლას, რომლის საფუძველზეც ბ. კუფტინმა მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებაში გამოყო ორი ეტაპი: ენეოლითური და ადრე ბრინჯაოს ხანის. ახლად აღმოჩენილი კულტურა მან ძვ.წ. 3000-2200 წწ. დაათარილა [Куфтин 1947: 67; Куфтин 1949: 75]. ბ. კუფტინმა თრიალეთში გათხრები ჩაატარა მტკვარ-არაქსის კულტურის ორ ნამოსახლარზე (ბეშთაშენი, ოზნი). მან მტკვარ-არაქსის ეპოქის რამდენიმე სამარხიც (ბეშთაშენი, ოზნი, ტაშ-ბაში, ბარმაქსიზი) გათხარა.

1998-2006 წლებში თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვ. გ. ნარიმანიშვილი) ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის მშენებლობასთან დაკავშირებით, გამოვლენილ და შესწავლილ იქნა აგრანლოს ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [ნარიმანიშვილი 2007].

თრიალეთის ნამოსახლარები. აგრანლოს ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი აღმოჩნდა სოფ. აგრანლოსთან, „ციკლოპური“ ციხის ჩრდილოეთით მდებარე მინდორში (ტაბ. I₂), სადაც 1998 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვების დროს გამოვლინდა მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი შავი და წითლად გაპრიალებული კერამიკის ფრაგმენტები.

2003 წელს სოფ. ავრანლოს მკვიდრმა გ. აშკალოვმა თრიალეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციას გადასცა სოფლის მიდამოებში მის მიერ შემთხვევით მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა, რომელიც მრავლად შეიცავდა ავრანლოს ნამოსახლარზე აღმოჩენილ, მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ყურების (ტაბ. VII₁₋₁₀), ხუფების (ტაბ. VII_{28,29,31-36}) და პირ-გვერდების (ტაბ. VII_{11-16,30}) ფრაგმენტებს.

ნამოსახლარზე 2006 წელს არქეოლოგიური გათხრები ჩატარდა, რომელიც დაკავშირებული იყო წალკის ზემო ზონის სოფლების წყალმომარაგების სისტემის მშენებლობასთან. წყალსადენის მილის მშენებლობამ ნამოსახლარის ერთი ნაწილი წარმოაჩინა.

ნამოსახლარი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ განფენილია მთელ მინდორზე, „ციკლოპური“ ციხიდან სამანქანო გზამდე. ის უფრო ინტენსიური ჩანს სამხრეთ ნაწილში, ციხესთან ახლოს, რომლისაგანაც ხევითაა გამოყოფილი. ეს ხევი ნამოსახლარს ორად ყოფს.

ნამოსახლარზე ოთხი თხრილი იქნა გავლებული, რომელთაგან ორში ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის ნაშთები დადასტურდა. მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი ძლიერაა დაზიანებული გვიანი ბრინჯაოს და ანტიკური ხანის სამარხების მიერ (ტაბ. II₂; ტაბ. III_{1,2}). ადრე ბრინჯაოს ხანის შენობების ფრაგმენტები ორ თხრილში დადასტურდა (ტაბ. IV_{1,2}; ტაბ. V₁₋₃).

№ 2 თხრილის ზომებია 4,0×8,0 მ (ტაბ. II₁). გაითხარა ძვ.წ. XIII-XII სს-ის ორი სამარხი, ადრებრინჯაოს ხანის სახლის იატაკის ნაწილი და ამავე ეპოქის სამეურნეო ორმო (ტაბ. III₂; ტაბ. IV₃). მტკვარ-არაქსის ეპოქის კერამიკა თხრილის ყველა მონაკვეთში აღმოჩნდა.

სამარხების ბაზალტის ქვისაგან შედგენილი კრომლები მინის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,2-0,3 მ სიღრმეზე გამოვლინდა. ქვების საფუძვლები კი 0,45-0,5 მ-ზე მდებარეობს. მათ ქვეშ, 0,1-0,3 მ და მინის ზედაპირიდან 0,6-0,8 მ სიღრმეზე თიხატკეპნილი იატაკების ფრაგმენტები აღმოჩნდა (ტაბ. III_{1,2}).

ადრებრინჯაოს ხანის იატაკი ყველაზე უკეთ № 5 სამარხის ზონაში გამოვლინდა. სამარხის კრომლები მთლიანად მოიცავს თხრილს, ამავე ფართობზეა გავრცელებული ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენაც (ტაბ. II₂). თუმცა ის თხრილის ჩრდილოეთ, სამხრეთ და აღმოსავლეთ ჭრილებშიც შეინიშნება, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ეს ფენა თხრილის გარეთაც ვრცელდება. კრომლების ქვების ქვედა დონიდან თიხატკეპნილ იატაკამდე 0,2-0,25 მ-ია.

ადრებრინჯაოს ხანის სახლის კედლები თხრილში გამოვლენილი არ იქნა, რაც მათი არქიტექტურული ფორმის და გეგმარების გარკვევის საშუალებას არ იძლევა. თუმცა იატაკის დონეზე ნაპოვნი იქნა ალიზის გამომწვარი ფრაგმენტები, რომლებზეც სარ-ლასტის ანაბეჭდები შეინიშნება. ასევე უნდა აღინიშნოს, რომ სამშენებლო ქვის არანაირი ნაშთი არ ყოფილა აღმოჩენილი. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სახლები ხით იყო ნაგები და ალიზით შელესილი.

ერთ-ერთი სამარხის ზონაში (CXCIII ნაკვეთის მე-12, CXCV ნაკვეთის მე-10, CCXXIII ნაკვეთის მე-3 და CCXXIV ნაკვეთის 1 კვადრატები) გამოვლენილი თიხატკეპნილი იატაკის ფართობი 2,5×4,0 მ-ს აღწევს (ტაბ. III_{1,2}). მას ყვითელი თიხის თხელი საფუძველი აქვს, რომელზეც 0,005-0,008 მ სისქის კარგად გამომწვარი თიხის იატაკია გამართული. იატაკზე კერამიკული მასალა და ნამგლის ჩასართებია ნაპოვნი (ტაბ. VII_{37,38,40,44}).

ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკის კონცენტრაციის ადგილები და იატაკის ცალკეული ფრაგმენტები თხრილის ცენტრალურ ნაწილში, სხვა სამარხის ზონაშიც (CCXXIV ნაკვეთის 1 კვადრატი) აღმოჩნდა. ამ ადგილას დარღვეულია არა მხოლოდ ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა, არამედ სამარხის კრომლებიც. თუმცა ნამოსახლარის ეს ნაშთი ზემოთ აღწერილის მსგავსია.

№ 3 თხრილის აღმოსავლეთ ნაწილში, მე-5 და მე-6 კვადრატების საზღვარზე ადრებრინჯაოს ხანის სამეურნეო ორმო გაითხარა. ორმოს ქვაყრილი მინის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,5 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა (ტაბ. IV₃). ქვაყრილს წრიული ფორმა აქვს და მისი დიამეტრი 1,9 მ-ს უდრის. ორმოს დიამეტრი 0,8 მ-ია, სიღრმე კი 0,95 მეტრს უდრის. ის შევსებული იყო საშუალო და წვრილი ზომის ქვით (ტაბ. III₂). სხვადასხვა დონეზე გვხვდებოდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტაბ. VII_{39,46}).

ადრე ბრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარის ნაშთები 4 თხრილშიც აღმოჩნდა. თხრილის ზომებია 6,0×8,0 მ, რომელშიც გამოვლინდა შვიდი სამარხი და ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის ნაშთები (ტაბ. II₂). გაითხარა ძვ.წ. IV ს-ის ერთი (№ 1) და ძვ.წ. XIII-XII სს სამი სამარხი (№№ 2, 3, 4). მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენის ნაშთები თხრილის ყველა მონაკვეთში გამოვლინდა. უძრავი მძლავრი ფენა კი მხოლოდ თხრილის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, CXCI ნაკვეთის 5 კვადრატის 2, 3 მონაკვეთებში დაფიქსირდა (ტაბ. IV₂). ნაცარ-ნახშირის 0,3 მ სიმძლავრის ფენა 1,8×2,4 მ ფართობზე ვრცელდება (ტაბ. V₁). აღმოსავლეთიდან ამ ფენას ბაზალტის ქვებით შედგენილი კედლის ფრაგმენტი საზღვრავს, სამხრეთით და დასავლეთით გაუთხრელ ფართობში შედის. ჩრდილოეთით ანტიკური ხანის ქვაყუთია გამართული, რომელსაც ჩაჭრილი აქვს ადრებრინჯაოს ხანის ფენა. ერთი სამარხი თხრილის სამხრეთ კედელთანაც გამოვლინდა (არ გათხრილა). როგორც ჩანს, CXCI ნაკვეთის მე-5 კვადრატის 2, 3 მონაკვეთებში გამოვლენილი ნამოსახლარის ფრაგმენტი ადრებრინჯაოს ხანის სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეს წარმოადგენს. ქვის ცალპირად ნაგები კედელი გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამარხის კრომლესხის ნაწილს წარმოადგენს და არა სახლის კედელს, რამდენადაც იატაკი მცირედ, მაგრამ მაინც შედის მის ქვეშ (ტაბ. V_{2,3}). სახლს თიხატკეპნილი იატაკი აქვს, რომელზეც სხვადასხვა ფორმისა და ზომის თიხის ჭურჭელი მდგარა (ტაბ. VII_{41-43, 45, 47-50}). განსაკუთრებით აღსანიშნავია დიდი ზომის დერგის ფრაგმენტი, რომელზეც ცხოველის რელიეფური გამოსახულებაა დატანილი (ტაბ. VII₄₅). თიხის ჭურჭელი კარგად განლექილი თიხისაგანაა დამზადებული, ზედაპირი გაპრიალებული აქვს. ყველა მათგანი მონითალო ფერისაა. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ სახლს ძლიერი ხანძრის კვალი ემჩნევა და კერამიკის ფერი შეიძლება მეორადი გამოწვის შედეგი იყოს. იატაკზე აღმოჩნდა ქვის სანაყები და ბათქაშის ნაწილები. ამ უკანასკნელზე დაფიქსირებული წნელების ანაბეჭდები მიუთითებს, რომ ეს სახლიც, № 3 თხრილში გათხრილი სახლის მსგავსად, „ჯარგვალის“ ტიპისა იყო.

ნამოსახლარის ტერიტორიაზე და სახლების იატაკებზე *in situ* მდგომარეობაში მრავლადაა აღმოჩენილი სხვადასხვა ჭურჭლის: დერგების (ტაბ. VI₁; ტაბ. VII_{45,47}), ქოთნების (ტაბ. VI₈; ტაბ. VII_{11,40}), ბადიების (ტაბ. VI₉; ტაბ. VII_{24,46,49}), ჯამების (ტაბ. VII_{25,27}) პირ-გვერდების (ტაბ. VII_{20,21}), ნახევარსფერული ყურების (ტაბ. VII_{1,5}), ე.წ. ცრუ ყურების (ტაბ. VII_{6,38,39}), ძირების და ხუფების (ტაბ. VII_{28,29,31-36}) ფრაგმენტები. გვხვდება თიხის კერების, კერის სადგრების ცალკეული ნაწილები, ტიგელი (ტაბ. VI₅) და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებისაგან დამზადებული სხვადასხვა ზომის დისკები (ტაბ. VII₁₇₋₁₉). მრავლადაა აღმოჩენილი კაჟისაგან დამზადებული ნამგლის ჩასართები (ტაბ. VI₃) და ობსიდიანის იარაღ-ანატკეცები (ტაბ. VII_{22,23,44}).

ბეშთაშენის ნამოსახლარი მდებარეობს წალკის რაიონში, სოფ. ბეშთაშენის ჩრდილო-დასავლეთით, 0,5 კმ-ის დაცილებით, მდინარეების ჩილ-ჩილის და ბაშკოვ-სუს ხერთვისში. აქ, სამკუთხა ფორმის კონცხზე, „ციკლოპური“ სიმაგრეა განლაგებული.

ნამოსახლარის გარშემო სხვადასხვა ეპოქის რამდენიმე სამაროვანია. გვიანი ბრინჯაოს ხანის ერთი სამაროვანი ნამოსახლარის ჩრდილოეთით, მეორე კი მდ. ჩილ-ჩილის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს. სიმაგრის ჩრდილო-აღმოსავლეთით აქემენიდური ხანის სამაროვანია, აღმოსავლეთით და დასავლეთით შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხების რიგია განლაგებული [Куфтин 1941: 108].

ბეშთაშენის ციკლოპური სიმაგრის ტერიტორიის არქეოლოგიური შესწავლა ბ. კუფტინმა 1939 წელს დაიწყო, 1991-1992 წლებში ძეგლის შესწავლა თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ განაახლა [ნარიშკინი 2004]. ნამოსახლარი მრავალფენიანია. მისი ზედა ფენა შუა საუკუნეებს განეკუთვნება, მის ქვემოთ გვიანი ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარია, ხოლო ქვედა ფენა მტკვარ-არაქსის კულტურას ეკუთვნის. კულტურული ფენის სიმძლავრე ზოგან 3,5 მეტრს აღწევდა. მტკვარ-არაქსული კერამიკა 2,0 მეტრის სიღრმის ქვემოთ აღმოჩნდა [Куфтин 1941: 109]. ბ. კუფტინმა ის სამ ქრონოლოგიურ ჯგუფად დაყო [Куфтин 1941: 115-117].

ჰორიზონტები მრავლად შეიცავს ნაგებობათა ნაშთებს, გამოვლენილია თიხატკეპნილი იატაკების ფრაგმენტები, კერები და ღუმელები. ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი იმდენად ძლიერ არის დაზიანებული გვიანი პერიოდის ფენებით, რომ შენობათა გეგმის დადგენა არ მოხერხდა.

ბ. კუფტინი ამასთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ „სიმაგრის“ შიდა ტერიტორია გაჭრილია ოდნავ შესამჩნევი შიდა კედლების და ოთხკუთხა ნაგებობების ქვის საძირკვლების ნაშთებით. ადრე აქემენიდური პერიოდის სამარხებს შორის გამოვლინდა თიხატკეპნილ იატაკზე დაძვრნილი წრიული ფორმის 1,65 მ დიამეტრის კერა, სადაც ნახშირის და ნაცრის სქელი ფენის ზემოთ აღმოჩნდა პრიზმული ფორმის საკვამლე მილის თიხის მოლესილობის ფრაგმენტები. აქვე იდო ქვის ხელსაფქვავეები, შლაკის ნარჩენები და თიხის ჭურჭელი [Куфтин 1941: 109]. იგივე პერიოდის შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანი და წითელი ანგობით დაფარული კერამიკის ფრაგმენტების შემცველი კულტურული ფენა აღმოჩნდა ადრე აქემენიდური ხანის №№ 45 და 46 სამარხებს შორის. ოდნავ მოშორებით გაითხარა ნაგებობის თიხატკეპნილ იატაკზე გამართული კერის, თუ ღუმელის კარნიზის კერამიკული ფრაგმენტები [Куфтин 1941: 113]. ნამოსახლარზე მრავლადაა აღმოჩენილი ქვისგან დამზადებული სამუშაო თუ საბრძოლო იარაღი: კაჟის ისრისპირები და ნამგლის ჩასართები, დანა, ხელსაფქვავე. საინტერესოა ცხოველის (ხარის) თიხის ქანდაკება. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სხვადასხვა გეომეტრიული სახეებით მოხატული კერამიკის ფრაგმენტები და „პიქტოგრამებით“ შემკული ჭურჭელი [Куфтин 1941: 109-111].

ოზნის ნამოსახლარი მდებარეობს სოფ. ოზნის სამხრეთ განაპირას, „ნადარ-შაჰის“ მთის სამხრეთ კიდეზე. ნამოსახლარი გადაჭრილია მდ. გუნია-ჯურის არხით. ბ. კუფტინი აქ გათხრებს ანარმოებდა 1947-48 წლებში. არქეოლოგიური სამუშაოები ორ უბანზე ჩატარდა: ა) პირველ ტერასაზე, სადაც გამოვლინდა საცხოვრებლის ნაშთები და თიხატკეპნილი იატაკი საკულტო კერის ფრაგმენტებით და ბ) ჰიდროსადგურის მშენებლობის ტერიტორიაზე [Куфтин 1948, 35-42].

პირველ უბანზე, სოფ. ოზნის სამხრეთით, ნადარ-შაჰის მთის კალთაზე, არხთან გაითხარა 7,5 მ დიამეტრის მქონე ნახევარწრიული საძირკველი, რომელიც თხელი ქვის ფილებით იყო წარმოგენილი. ბ. კუფტინის აზრით ეს იყო კონუსური ნაგებობის ნაშთი, რომელიც ნაგებია არა მარტო ხისგან, არამედ ქვისა და აგურისგან. მსგავსი შენობები, ცნობილია მტკვარ-არაქსის კულტურაში (შენგავითი). მრგვალი არქიტექტურა დამახასიათებელია ზემო მესოპოტამიის და აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ენეოლითისათვის, რაც ბ. კუფტინს ავარაუდებინებს რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ხალხი ეკუთვნოდა ზემო მესოპოტამიურ და აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირულ კულტურულ წრეს [Куфтин 1948: 27-29].

მრგვალი შენობის გარეთ მდებარეობდა წრიული ფორმის შვერილიანი თიხის კერა, მოშორებით კი – 1-2 სმ სისქის თიხატკეპნილი იატაკი, რომელზედაც ნალისებურ სადგარსა და „პიქტოგრამებით“ შემკულ ჯამთან ერთად აღმოჩნდა სხვადასხვა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები [Куфтин 1948: 26-48, ტაბ. XXIX-XXXVII]. ოზნის ნამოსახლარის არქიტექტურა შედარებით უკეთაა შემორჩენილი, ვიდრე ბეშთაშენის.

ოზნის ნამოსახლარზე გათხრილი მეორე უბანი, ჰიდროსადგურთან, ორფენიანი იყო. ამ უბანზე აღმოჩნდა კერამიკის ფრაგმენტები, სპილენძის ოთხნახნაგოვანი სადგისი და მინიატურული დანა [Куфтин 1948: ტაბ. XXXVII-XLI]. ამის გარდა აქ გამოვლინდა ძალზე საინტერესო მრგვალნახვრეტიანი კერის თიხის ბრტყელი ფილები, რომელთაგან შემდგარი დისკო 0,98 მ. დიამეტრისაა. ბ. კუფტინი მას „სამსხვერპლო მაგიდას“ უწოდებს [Куфтин 1948: ტაბ. XLII]. ამ ობიექტზე გამოვლინდა აგრეთვე ოთხნახნაგა წითლად შეღებილი სასაკმევლე [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. 39-63].

სამაროვნები. თრიალეთში ბ. კუფტინის მიერ ადრე ბრინჯაოს ხანის სამარხებიც გათხარა. 1936-1940 და 1947-1948 წლებში ბარმაქსიზთან (წალკა), ტაშ-ბაშთან, ბეშთაშენთან და ოზნიში შესწავლილი სამარხები წარმოადგენს მცირე ზომის ქვაყუთებს. მათი ინვენტარი საკმაოდ მწირია: ძირითადად გვხვდება კერამიკა, სპილენძის სამაჯურები, ქვის და მინისებური პასტის მძივები.

მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის შემცველი ქვაყრილიანი ყორღანი გამოვლინდა 2003 წელს ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის დერეფანში (KP-117+550) წარმოებული სამშენებლო სამუშაოების დროს. ძეგლის გამოვლენისას ყორღანის ბაზალტის ქვის ყრილი ძლიერ იყო დაზიანებული, მისი დიამეტრი 10-12 მ-ს უდრიდა. როგორც ჩანს, შიდა სივრცე მთლიანად იყო ქვაყრილით შევსებული. ქვაყრილის ცენტრში ბაზალტის ფილებით ნაგები სამარხი კამერა დადასტურდა, რომელიც ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა დამხრობილი. კამერის ოთხივე კედელი ბაზალტის ბრტყელი, სპეციალურად შერჩეული ფილებითაა ამოშენებული. ქვები ერთმანეთზე კარგადაა მორგებული, ისე, რომ მათ შორის ცარიელი ადგილები დატოვებული არ არის. აღსანიშნავია, რომ როგორც ცალკეული ქვები, ისე კედლები მყარადაა ერთმანეთზე გადაბმული (ტაბ. IX_{1,2}).

სამარხი კამერა გეგმაში „ნალისებურია“. მისი ჩრდილოეთი კედელი გვერდით კედლებთან მართკუთხედს ქმნის, მაშინ როდესაც სამხრეთი კედლის კუთხეები აშკარად მომრგვალებულია (ტაბ. IX_{2,5}). აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ კედელს წყობის ქვედა ერთი რიგი არ აქვს. დანარჩენი სამი კედლის საფუძველი სამარხის იატაკზე ღრმად არის ჩაჭრილი. სამხრეთით იატაკის დონიდან 0,1 მ სიმაღლის მიწის საფეხურია დატოვებული და მასზეა ამოყვანილი ქვის კედელი. თითოეული კედელი ქვის წყობის რვა რიგს შეიცავს. ამდენად, ამ მცირე ნაგებობას არქიტექტურული ფორმაც გააჩნია და ესთეტიკური მხარეც აშკარადაა გამოხატული.

სამარხში ერთი მიცვალებული, 50-60 წლის მამაკაცია ჩასვენებული. იგი ხელფეხმოკეცილი, მარცხენა გვერდზე დაუკრძალავთ. თავი სამხრეთით უდევს. სახის წინ ჩადგმული აქვს მოზრდილი თიხის ბადია (ტაბ. IX₃). კეცი გადანატეხში მოყავისფროა, შიდაპირი მოყავისფრო, ზედაპირი ლეგა-მოშავო. პირი მხრისაგან ღარით გამოიყოფა. მხარზე აქვს ოვალურგანივკვეთიანი ორი შვერილი. დასავლეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში, იატაკის დონეზე კი მინისებური თეთრი პასტის ორი მძივი (ტაბ. IX₄) აღმოჩნდა.

სამარხი კამერის სამხრეთით, 0,1-0,15 მ.-ის დაცილებით შავი ფერის ლაქა გამოიკვეთა. მისი სიგრძე 1,55 მ, ხოლო სიგანე 0,8 მ-ია. პრეპარაციის შემდეგ გაირკვა, რომ ის წარმოადგენს ამავე ფართობის ორმოს, რომლის სიღრმე 0,1 მ-ია (ტაბ. IX₂). სამარხი კამერის პირი და სარიტუალო ორმოს ძირის მიმართება გვიჩვენებს, რომ ორმოს თავდაპირველი სიმაღლე 0,3 – 0,4 მ მაინც უნდა ყოფილიყო. ორმოს იატაკზე აღმოჩნდა მცირე ზომის ქვის სამი დაუმუშავებელი ფრაგმენტი და საქონლის ნეკნისაგან დამზადებული იარაღი, რომელიც ალების დროს დაიშალა. ორმო დაკრძალვის რიტუალთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ასევე რიტუალთან უნდა იყოს დაკავშირებული ორმოს სამხრეთით, 1,4 მ-ის დაცილებით დადასტურებული კერამიკის ნამტვრევების გროვა და ობსიდიანის ანატკეცები.

საფარ-ხარაბას ყორღანში აღმოჩენილი ბადია ტიპიურია მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის. მსგავსი ბადიები აღმოჩენილია სამშვილდეში, № 2 [მირცხულავა 1975: ტაბ. X₉], № 5 [მირცხულავა 1975: ტაბ. XIII_{17,18}], № 14 [მირცხულავა 1975: ტაბ. XXII_{8,9}], № 18 [მირცხულავა 1975: ტაბ. XXVI₉], № 19 [მირცხულავა 1975: ტაბ. XXVII_{6,11}], № 20 [მირცხულავა 1975: ტაბ. XXVIII_{4,5}], № 23 [მირცხულავა 1975: ტაბ. XXIX_{6,7}], № 31 [მირცხულავა 1975: ტაბ. XXXIV_{5,6,9,14}], № 36 [მირცხულავა 1975: ტაბ. XXXVIII_{2,4}], № 38 [მირცხულავა 1975: XXXIX_{4,5}] სამარხებში; კიკეთში, № 6 [ფხაკაძე 1963: სურ. 3₁₂], № 8 [ფხაკაძე 1963: სურ. 5₂₆], № 9 [ფხაკაძე 1963: სურ. 6_{27,30,32}], № 12 [ფხაკაძე 1963: სურ. 7₅₂], № 14 [ფხაკაძე 1963: სურ. 10₇₃] სამარხებში; დიდუბეში [ქორიძე 1955: ტაბ. III₁₇]; დანგრეულ გორაზე [ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები 1975: სურ. 56₈], ყაითმაზზე [ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები 1975: სურ. 55₂₆], მარნეულის № 3 ყორღანში [ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები 1975: ტაბ. XXXIII₂], გომარეთში [ცქვიტინიძე 2001: ტაბ. XVI].

როგორც ჩანს, უყურო, ორი პარალელურად განლაგებული შვერილის მქონე ბადიები ძირითადად ქვემო ქართლისთვის არის დამახასიათებელი და გავრცელებულია ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრამდე.

ქვით ნაგები აკლდამების დიდი უმრავლესობა სამხრეთ საქართველოში – კიკეთი [ფხაკაძე 1963: 71-72, სურ. 4], კოდა [Чубинишвили, Небиеридзе, Пхакадзе 1976: 19], არდასუბანი [თუშიშვილი 1968], თამარისი [ფხაკაძე 1963: 73, ტაბ. XV], ახალციხის ამირანის გორა [ჩუბინიშვილი 1963: 36, სურ. 10, ტაბ. IV], გომარეთი [ცეკეტინიძე 2001: 103-14], ღრმახევისთავი [ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები 1980: 17] და სომხეთში — გელაროტი [Badalyan, Smith 2007: 38-40], ჰორომი [Badaljan, Edens, Gorny, Kohl 1993: 4] არის აღმოჩენილი.

გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ქვით ნაგები აკლდამები მხოლოდ სამხრეთ რეგიონებში იყო გავრცელებული და ქვემო ქართლის ჩრდილოეთით არ ვრცელდებოდა. თუმცა შიდა ქართლშიც, სოფ. დოესში, აღმოჩნდა ქვაყრილიანი აკლდამა, რომელიც ქვის ფილებით არის ნაგები [კახაძე 1990: 155].

ყველა აკლდამა ნაგებია ბრტყელი ქვით. დამხრობილია სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ. შესასვლელი სამხრეთიდან აქვთ. ჩრდილოეთი კედელი მორკალურია. ზოგი სამარხი კოლექტიურია (ღრმახევისთავი, კოდა, ამირანის გორის № 16 სამარხი, კიკეთი, თამარისი, გომარეთი, გელაროტი, ჰორომი), ზოგიც – ინდივიდუალური (ამირანის გორის № 36 სამარხი, კიკეთის № 7 სამარხი, დოესი). აკლდამების ნაწილი ქვაყრილითაა დაფარული (გომარეთი, ღრმახევისთავი, დოესი). სამარხების საშუალო ზომა 2,5×1,5 მ; 3×1,8 მ-ია. მათი ნაწილი დიდი ზომის ბრტყელი ლოდებითაა გადახურული (ამირანის გორის №№ 16, 36 სამარხები, ღრმახევისთავი, გომარეთი, კოდა), ნაწილს კი – თაღოვანი გადახურვა აქვს (თამარისი, კიკეთის №№ 7, 12 სამარხები). აკლდამებში შესასვლელი სამხრეთიდანაა, ზოგან ქვის ლოდებითაა ჩაკეტილი (გომარეთი); ერთ შემთხვევაში საფეხურებია გამოხატული (თამარისი); ზოგი შესასვლელი ღიაა (კიკეთი), ზოგან კი – ვერტიკალურად ჩამდგარი ლოდებია გამოვლენილი (ამირანის გორის №№ 16, 36 სამარხები). ზოგი სამარხის იატაკი ქვის ფილებითაა მოგებული (კოდა).

სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი ანალოგიური სამარხები თარიღდება ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით. ჰორომის აკლდამა C¹⁴ მეთოდის ანალიზის მიხედვით თარიღდება ძვ.წ. 3350-3050 წწ. და ძვ.წ. 3371-3136 წწ. [Badaljan, Kohl, Stronach, Tonikjan 1994: 14; Badaljan, Edens, Gorny, Kohl 1993: 3], გელაროტისა კი – ძვ.წ. 3100-2700 წწ. (AA 52898) [Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004: 20]. ამ თარიღების გათვალისწინებით, ჩვენი აზრით, საფარ-ხარაბას ქვით ნაგები აკლდამა ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულით უნდა დათარიღდეს.

კერამიკა. თრიალეთის ადრე ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე მრავლად არის აღმოჩენილი სხვადასხვა ზომის, ფორმის და დანიშნულების თიხის ჭურჭელი. ნამოსახლარებზე აღმოჩენილია დიდი ზომის დერგები (ბეშთაშენი, ოზნი, ავრანლო), დიდი და მცირე ზომის ყურიანი და უყურო ქოთნები, ქილები, ბადიები, ჯამები, კოჭობები, ხუფები (ბეშთაშენი, ოზნი, ავრანლო), სამყურა მაღალყელიანი ჭურჭელი (ოზნი), ქუსლიანი ჯამები (ოზნი), ორმაგი ჭურჭელი (ბეშთაშენი), ოთხნახნაგა, ნითლად შეღებილი სასაკმევლე (ოზნი).

ბეშთაშენის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კერამიკული მასალა ბ. კუფტინმა ჰორიზონტების მიხედვით სამ ქრონოლოგიურ ჯგუფად დაჰყო. ყველაზე ადრეულ, ქვედა ჰორიზონტში აღმოჩენილ ჭურჭელს ახასიათებს მასიურობა და ზედაპირის ზერელე დამუშავება. ეს ჯგუფი წარმოდგენილია ფართო ძირიანი, დიდი ზომის დერგებით და ქოთნებით [Куфтин 1941: 115, სურ. 122]. რომლებსაც ცილინდრული ყელი და შესქელებული პირი აქვთ. ზოგი ჭურჭელი უყუროა, ზოგს ორი ყური აქვს, ზოგსაც – ე.წ. ცრუ ყურები.

მეორე ჯგუფის კერამიკა ხასიათდება მაღალი ტექნიკური და მხატვრული თვისებებით და ზედაპირის გაპრიალების მაღალი ხარისხით. ამ ჭურჭლის არქიტექტონიკაც განსხვავებულია [Куфтин 1941: 115, სურ. 124]. ამ ჯგუფის კერამიკა წარმოდგენილია ფართოპირიანი ჯამებით, რომელთაც აქვთ გადაშლილი და შეთხელებული პირი; აგრეთვე ფართო და მაღალყელიანი ქოთნებით, რომელთა მუცელი ძირისკენ მკვეთრად ვიწროვდება პატარა, ზოგჯერ სპეციფიურად შედრეკილი ძირისკენ. ჭურჭლების ყურები, როგორც წესი, ნახევარსფერულია. ორნამენტიც საკმა-

ოდ თავისებურია: წვრილი ამოკანრული ორნამენტის გარდა გვხვდება ჭურჭლის დეკორირების ახალი მეთოდი – ამოღარულ-ამოზურცული წვრილი რელიეფური ორნამენტი [Куфтин 1941: 116].

მესამე ქრონოლოგიურ ჯგუფს შეადგენს კერამიკის ფრაგმენტები, რომლებიც აღმოჩნდა იგივე სასიმაგრო მოედანზე, ოდნავ ზედა ფენებში. ამ კომპლექსში ბ. კუფტინი აერთიანებს შავ-პრიალა კერამიკას ნატიფი ამოღარული ორნამენტით და მოხატული კერამიკის ფრაგმენტებს [Куфтин 1941: 117].

თრიალეთის ადრე ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე იშვიათად გვხვდება მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის არადამახასიათებელი თიხის ჭურჭელი. ასეთად, ჩვენი აზრით, შეიძლება ჩაითვალოს „პიქტოგრამით“ შემკული ქუსლიანი ჯამი ოზნიდან. ამ ტიპის ჭურჭელი სრულიად უცნობია სამხრეთ კავკასიაში, თუმცა ის ირანში, იანიკ-თეფეზე [Burney 1961: ტაბ. LXXIV₅₁], მტკვარ-არაქსულ ფენაში გვხვდება. მსგავსი ჯამები ირანის ადრე ბრინჯაოს ხანის სხვა ძეგლებზეც არის დადასტურებული [Станкевич 1978: სურ. 11, 17, 19], რომლებიც ელამის კულტურულ წრეში არიან გაერთიანებული.

მტკვარ-არაქსის კერამიკისათვის ასევე უჩვეულოა ორმაგი ჭურჭელი, რომელიც ბეშთაშენში აღმოჩნდა. ეს არის ძალიან მცირე ზომის (6,7 სმ. სიმაღლის) შავპრიალა ორი სასმისი, რომელიც ერთმანეთთან გვერდებით არიან შეერთებული და აქვთ საერთო ნახევარსფერული ყური [Куфтин 1941: ტაბ. CXXIV; Жоржикашвили, Гогадзе 1974: 46, ტაბ. 34-211]. ჭურჭელი აღმოჩნდა ქვედა, III ფენაში. ანალოგიური სასმისი აღმოჩნდა დასავლეთ საქართველოში, ფიჩორის ნამოსახლარის მე-8 ფენაში [ფხაკაძე 2002: 29], ბედენის № 5 ყორღანში [გობეჯიშვილი 1981: 75,87] და ჩრდილოეთ კავკასიის ადრე ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე [ფხაკაძე 2002: 29]. მსგავსი ჭურჭლის სხვადასხვა ვარიანტი (სამი და ოთხი შეერთებული ეგზემპლარი) აღმოჩენილია, ძირითადად, ხმელთაშუა ზღვის სანაპირო ზოლზე პალესტინიდან პირინეის ნახევარკუნძულამდე (ბეთ-იერაჰი [Esse 1991: ტაბ. 9-A], კვიპროსი-ვუნუ [Dikaios 1932: ტაბ. LXXIII₃], მერსინი, ტარსუსი, კარატაში [Garstang 1953: 2; Huot 1982: სურ. 64], ბიბლოსი, ბალკანეთი [ფხაკაძე 2002: 30], ელ-არგარი-ესპანეთი) [Historia de España 1954: სურ. 480], თუმცა ცალკეული ეგზემპლარები ირანშიც გვხვდება (სუზა, სიალკი, პისარ I) [ფხაკაძე 2002: 30]. როგორც ჩანს, ამ ტიპის ჭურჭელი გამოიყენებოდა მხოლოდ სარიტუალო დანიშნულებით.

ავრანლოს ნამოსახლარზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი წითლად ან შავადაა გამომწვარი, მათი ზედაპირი გაპრიალებილია. გვხვდება მოხატული ჭურჭლების ფრაგმენტებიც (ტაბ. VII₄₃); კერამიკული მასალა ძირითადად ბადიებით, ქოთნებითა და დერგებითაა წარმოდგენილი.

ავრანლოს ნამოსახლარზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებიდან მხოლოდ ბადიისა და ქოთნის აღდგენა მოხერხდა.

ბადია, წითელი ზედაპირით, შიდაპირით და კეცით. ზედაპირი ანგობირებულია. აქვს მომრგვალებული ბაკო, ცილინდრული ყელი, წიბოიანი მუცელი, პირსა და გვერდზე მიძერწილი ყური (ტაბ. VI₉; ტაბ. VII₄₉). აღმოჩნდა CXII ნაკვეთის 5-2,3 კვ-ში, 0,52 მ სიღრმეზე.

ქოთან, წითელი ნაპრიალები ზედაპირით, ასეთივე ფერის შიდაპირითა და კეცით; აქვს მრგვალი ბაკო, გადაშლილი პირი, მაღალი ცილინდრული ყელი, მომრგვალებული მუცელი, ბრტყელი ძირი; ყელსა და მუცლის გამყოფ ხაზზე დაძერწილი აქვს კოპი. ზედაპირზე შერჩენილი აქვს წითელი ანგობის კვალი (ტაბ. VI₈; ტაბ. VII₅₀).

აღსანიშნავია წითლად გამომწვარი დერგის ფრაგმენტები, რომელსაც წვრილმინარევებიანი კეცი და მოყვითალო შიდაპირი აქვს. ზედაპირი დამსკდარია და ალაგ-ალაგ ეტყობა ანგობის კვალი. აქვს მრგვალი ბაკო, მაღალი ცილინდრული ყელი. ყელსა და მხარს ღარი გამოყოფს, ღართან 1,5 სმ დიამეტრის გამჭოლი ნახვრეტია. მხარი შემკულია მაღალრელიეფური ორნამენტით (ტაბ. VI₁₇; ტაბ. VII₄₅).

წითელპრიალა ბადია ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი მეოთხედით თარიღდება.

ანალოგიური ბადიები აღმოჩენილია ხიზანანთ გორაზე [კიკვიძე 1972: ტაბ. XX₁, XXI_{1,6,7}] და ქვაცხელების C1 და B1 ფენებში [ჯავახიშვილი, ლლონტი 1962: 119-120, ტაბ. IV₃₆₈₋₃₇₅], ასევე საჩხერისა და ნაჩერქეხევის № 2 ყორღანებში [ფხაკაძე 1993: ტაბ. XVIII, XVI₂], ნაცარგორის № 196 სამარხში [Рамишвили 1997: სურ. 36₂]. ის გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ოზნიში [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. 27₁₀₉] და ციხიაგორის №17 ორმოში [მახარაძე 1994: ტაბ. XLIX_{2,3}] აღმოჩენილ ბადიებთან.

ქოთანი ახლო პარალელებს პოულობს ქვემო ქართლის და სომხეთის ძეგლებზე: ამირანის გორაზე [ორჯონიკიძე 1983: ტაბ. 5, 16, 19], ოზნიში [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. 24₆₇, 27₁₁₀, 29_{120,126}], ბეშთაშენში [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. 31₁₅₂], კიკეთში [ფხაკაძე 1963: ტაბ. XIII₆], დანგრეულ გორაზე [ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები 1975: სურ. 56₁₀], ოკამში, ზველში, ახალქალაქის რ-ნში [ორჯონიკიძე 1983: ტაბ. 28₁, 37], გელაროტში [Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004: სურ. 12_{d,ef}], ჰორომში [Badaljan, Kohl, Stronach, Tonikjan 1994: სურ. 12_{20,22}] აღმოჩენილ ჭურჭელთან. აღსანიშნავია, რომ ანალოგიური ქოთანი აღმოჩნდა არსლანთეფე VI B1 ფენაში, ე.წ. „მეფის“ სამარხში, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. 3000-2900 წწ. გვიან ურუქულ კერამიკასთან ერთად [Frangipane 2004: სურ. 91, 158].

საყურადღებოა ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი ჭურჭლების გვერდებისგან დამზადებული სხვადასხვა ზომის თიხის დისკები (ტაბ. VII₁₇₋₁₉). მსგავსი დისკები ხშირად გვხვდება როგორც ადრე, ისე გვიანი ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარების ტერიტორიაზე. მრავლადაა აღმოჩენილი ასეთი საგნები ბალკანეთის ნეოლითური ხანის ძეგლებზეც. მეცნიერთა ვარაუდით, ეს დისკები წონის ერთეულს წარმოადგენდნენ [Gimbutas, Winn, Shimabuku 1986: 254].

ნიშნები და სიმბოლოები. თრიალეთის ადრე ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილი ჭურჭლის დეკორი არ არის მრავალფეროვანი. კერამიკა შემკულია რელიეფური, ამოკანრული, ამოლარული ორნამენტით, ან შეღებილია. რელიეფური ორნამენტი ძირითადად დიდი ზომის ჭურჭელს ახასიათებთ. გვხვდება რელიეფური ორმაგი სპირალების (ბეშთაშენი, ოზნი), ორმაგი სპირალისა და სირაქლემასებრი ფრინველების (ოზნი), სირაქლემასებრი ფრინველის (ავრანლო), ცხოველის, თუ ქვეწარმავალის (ავრანლო) გამოსახულებები. ამოკანრული და ამოლარული ტექნიკით შესრულებულია სხვადასხვა გეომეტრიული ფიგურები და ფრინველების გამოსახულებები (ბეშთაშენი, ოზნი, ავრანლო).

მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე, განსაკუთრებით ქვემო ქართლის, სომხეთის, ანატოლიის და ირანის ტერიტორიაზე საკმაოდ ხშირად გვხვდება რელიეფური, ამოკანრული და მოხატული სირაქლემასებრი ფრინველების გამოსახულებები: კიკეთში [ფხაკაძე 1963: 150], ამირანის გორაზე [ჩუბინიშვილი 1963: 67, ტაბ. 13_{3,4}], ბეშთაშენში [Куфтин 1941: 109. სურ. 116], ოზნიში [Куфтин 1948: 35], დანგრეულ გორაზე [ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები 1975: სურ. 56_{6,13}], ქვაცხელებზე [ჯავახიშვილი, ლლონტი 1962: 25, ტაბ. IV], გარნში, არევიკში, კარნუტში, შენგავითში [Хачатрян 1975: სურ. 46, 74, 75, 78, 79], იანიკ-თეფეზე [Burney 1961: ტაბ. LXX], მალათიის და ქებანის რეგიონებში, ანატოლიაში [Marro 1997: ტაბ. 86-92].

საინტერესოა ავრანლოში აღმოჩენილი ნითელპრიალა ჭურჭლის ფრაგმენტი, რომელზეც რელიეფურად ყარყატია გამოსახული (ტაბ. VI₄; ტაბ. VII₁₄). მეცნიერების მიერ ყარყატების გამოსახულებების თაობაზე მრავალი სხვადასხვა შეხედულება გამოითქვა. ისინი დიდ მსგავსებას ავლენს მესოპოტამიის და ირანის ნეოლითურ კულტურებში დამონმებულ თიხის ჭურჭელზე გამოსახულ სირაქლემასებრი ფრინველების პროცესიებთან. მტკვარ-არაქსის კერამიკაზე ხშირია ამ ფრინველების გამოსახულება ორმაგი სპირალის თანხლებით (ორმაგი სპირალი ფლანკირებულია ორი ფრინველის გამოსახულებით, რის შედეგადაც ვიღებთ ე.წ. „სამწილად კომპოზიციას“), რაც მას აახლოვებს ძვ.წ. II ათასწლეულის სირია-მესოპოტამიური ხელოვნებისათვის დამახასიათებელ იკონოგრაფიულ სახესთან – ორი ფრინველით ფლანკირებული ქალღმერთის ფიგურა

[Wegner 1981: 89-93] ქალღმერთის (ინანა-იშთარი-შაგუშქა) სიმბოლო, ბერძნული ომეგას მსგავსი ნიშანი სწორედ ორმაგ სპირალს მოგვაგონებს.

ავრანლოში აღმოჩენილ ერთ-ერთი შავპრილა ჭურჭლის მცირე ფრაგმენტზე (ტაბ. VI₆; ტაბ. VII₁₂) გამოსახულია სამკუთხედით შეკიდული ორმაგი ვოლუტი და ცალი ჩახვეული სპირალი. მსგავსი გამოსახულებები აღმოჩენილია ქვემო ქართლში [ლლონტი 1972: 53] და სომხეთში [Хачатрян 1975: სურ. 7] როგორც აღნიშნავდა ლ. ლლონტი, მსგავსი ორმაგი ვოლუტი გვხვდება არა მხოლოდ კერამიკაზე, „არამედ ამ პერიოდისათვის მეტად დამახასიათებელ ლითონის საკინძებზე და საკიდებზე ... გავრცელებულია მცირე აზიაში ხეთურ ხანაში, მონუმენტურ რელიეფებზე და გლიპტიკაში“ [ლლონტი 1972: 57]. მსგავსი ფორმის გულსაკიდი აღმოჩნდა გელაროტში [Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004: სურ. 15], ოქროსგან დამზადებული ორვოლუტიანი საკიდი აღმოჩნდა შენგავითში [The State History Museum of Armenia 1991: სურ. 6]. ძალზე მდიდრული და მასიური ოქროს გულსაკიდი ნაპონია ანანაურის ყორღანში [ჯაფარიძე 2003: ტაბ. XXXI]. ჩვენი აზრით, ამ ფორმის საკიდი არის ცულის სიმბოლური გამოსახულება, რომელიც თავის მხრივ რომელიღაც ღვთაების, შესაძლოა თეშუბის ატრიბუტს განასახიერებდა და ამდენად მის სიმბოლურ გამოსახულებას წარმოადგენდა.

მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ტერიტორიაზე აღმოჩნდა რამდენიმე თიხის ჭურჭელი, რომელთა ორნამენტი გამორჩეულია. კერამიკის შემკულობას არ გააჩნია რითმი, ელემენტების განმეორებადობა. ასეთი ჭურჭლების აღმოჩენისთანავე გაჩნდა აზრი, რომ ეს უცნაური ორნამენტი – ნიშნები, „პიქტოგრაფიულ“ დამწერლობას წარმოადგენენ [შანშაშვილი 1999: 3]. ორი ასეთი ჭურჭელი აღმოჩნდა თრიალეთში, ოზნისა და ბეშთაშენის ნამოსახლარებზე.

„წარწერით“ შემკული ჯამი აღმოჩნდა 1947 წელს, სოფ. ოზნიში ჩატარებული გათხრების დროს, თიხატყეპნილ მოედანზე [Куфтин 1948: 26]. წრიულად ამოკანრული ნიშნები ბ. კუფტინმა პროტოელამურ დამწერლობას მიახლოებდა [Куфтин 1948: 90]. საინტერესოა, რომ მსგავსი ჯამი ამოკანრული ნიშნებით აღმოჩნდა იანიკ-თეფეზე. ჩ. ბარნეის აზრით, ირანის აზერბაიჯანში და მიმდებარე რეგიონებში ადრე ბრინჯაოს ხანის მოსახლეობას გააჩნდა თავისი დამწერლობა, რისთვისაც ხის ფირფიტებს იყენებდნენ [Burney 1961: 147-149]. შესაძლოა, 2002 წელს ირანში იუსუფ მაჯიზადეჰის მიერ ახალი ცივილიზაციის აღმოჩენით, რომელიც არატას სახელით იყო ცნობილი შუმერებისთვის და არსებობდა ძვ.წ. 3000-1500 წწ-ში [Muscarella 2005], შუქი მოეფინოს მტკვარ-არაქსული მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებასა და კულტურას ირანის ტერიტორიაზე.

„პიქტოგრამიანი“ მცირე ზომის ჭურჭელი აღმოჩნდა ბეშთაშენშიც, რომლის ზედაპირზე სწორხაზოვანი ნიშნებია ამოკანრული [Куфтин 1941: 109-110].

ნიშნებიანი კერამიკა აღმოჩენილია საქართველოს, სომხეთის, ანატოლიის და ირანის ადრე ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე და დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო გარკვეულ სოციალურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ძვრებთან, რომლებიც მიმდინარეობდა ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მახლობელ აღმოსავლეთში.

მინათმოქმედება. თრიალეთის ნამოსახლარებზე ხშირია ნამგლის კაჟის ჩასართების (ტაბ. VI₃), სანაყების (ტაბ. VIII_{2,3,7,11}) და ხელსაფქვავეების (ტაბ. VIII₁₀) აღმოჩენის ფაქტები. საინტერესოა ავრანლოში აღმოჩენილი თიხის ოვალური ფორმის საგანი (ტაბ. VIII₄), რომელსაც ოთხი ღრმა ღარი კვეთს ვერტიკალურად. მსგავსი, გეომეტრიული დეკორით შემკული ნივთი აღმოჩენილია სირიაში, მარიში, სასახლის ტერიტორიაზე და წარმოადგენდა პურის საცხობ ფორმას [Fortin 1999: 101, სურ. 34].

ავრანლოს ნამოსახლარზე აღმოჩნდა ბაზალტის მრგვალი ფორმის ხელსაფქვავეის ერთი ნაწილი (ტაბ. VIII₉), რომელსაც შუაში ნახვრეტი აქვს. ძვ.წ. III-II ათასწლეულებში ახლო აღმოსავლეთში გავრცელებული იყო ორი ერთმანეთში ჩასმული ქვისაგან შემდგარი ხელსაფქვავეები. ეს

იყო მნიშვნელოვნად გაუმჯობესებული ხალსაფქვაკების ვარიანტი, რომელიც ძალზე წვრილად ფქვავდა მარცვალს. სირიაში, ნამოსახლარ ტელ-ბაზიზე აღმოჩნდა ავრანლოს მსგავსი ხელსაფქვაკის ორივე ნაწილი [Fortin 1999: 182, სურ. 120].

მტკვარ-არაქსის კულტურა სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე მიჩნეულია მინათმოქმედ-მესაქონლეთა საზოგადოებად. მინათმოქმედების დიდ როლზე მეურნეობაში მეტყველებს ნამოსახლარებზე მრავალრიცხოვანი სამინათმოქმედო იარაღის აღმოჩენა: ირმის რქისაგან დამზადებული სახვნელი იარაღი, კაჟისგან დამზადებული ნამგლის ჩასართები, ხელსაფქვაკები, მარცვლეულის შესანახი ჭურჭლები და თვით მარცვლეულის ნიმუშები [ჯავახიშვილი, ლლონტი 1962: 45; Лисицына, Прищипенко 1977: 65-69; Лордкипანიძე 1989: 100]. ცნობილია ლითონის ნამგლის აღმოჩენის ფაქტებიც [კიკვიძე 1976: 54; Кушнарёва, Чубинишвили 1970: 126]. მტკვარ-არაქსელები მევენახეობასაც [Лисицына, Прищипенко 1977: 15, 25] მისდევდნენ. კვირისტავების დიდი რაოდენობა და ქსოვილის ანაბეჭდები თიხის ჭურჭელზე ფეიქრობის განვითარებაზე მეტყველებს [ჯავახიშვილი, ლლონტი 1962: 33; Лордкиპანიძე 1989: 101]. მეურნეობაში დიდ როლს მესაქონლეობაც ასრულებდა. სადღვებლების და სანურების აღმოჩენა ნამოსახლარებზე მესაქონლეობის მნიშვნელობაზე და რძის პროდუქციის ფართო წარმოებაზე მეტყველებს [Лордкиპანიძე 1989: 101]. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარების ტოპოგრაფიას რომ გადავაჯლოთ თვალი, ადვილი შესამჩნევია მათი სპილენძით მდიდარ რეგიონებში კონცენტრაცია. იშვიათია მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი, სადაც ლითონი და ლითონის წარმოება დამოწმებული არ იყოს. „შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ეს კულტურა მეტალურგიის ბაზაზე განვითარებული“ [კიკვიძე 1976: 75].

თრიალეთის ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე ძალზე იშვიათად გვხვდება ლითონის იარაღი და მეტალურგიასთან დაკავშირებული საგნები, მაგ. ტიგელი ავრანლოდან (ტაბ. VI₅). შესაძლოა, თიხის დისკებიც ლითონის ნედლეულის ასაწონად იხმარებოდა. ავრანლოდან ხანდოსკენ მიმავალ გზაზე კი დღესაც არსებობს სპილენძის საბადო ძველი შახტებით და მთა, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა მადანს ეძახის.

თრიალეთის ადრე ბრინჯაოს ხანის ძეგლების დათარიღების საკითხები. თრიალეთის ადრე ბრინჯაოს ნამოსახლარებსა და სამარხებში აღმოჩენილი კერამიკული მასალა მსგავსია სამხრეთ საქართველოში, სომხეთში და ანატოლიაში (მალათიის რეგიონში) აღმოჩენილი კერამიკისა. თუმცა ზოგიერთი ეგზემპლარი შიდა ქართლისთვისაც დამახასიათებელია. ბ. კუფტინის მიერ ბეშთაშენის ნამოსახლარზე ადრეულ კომპლექსად მიჩნეული კერამიკა იდენტურია არსლანთეფე VI B1 ფენაში, გვიან ურუქულ კერამიკასთან ერთად აღმოჩენილი ქოთნებისა და სომხეთში, გელაროტსა და ჰორომში აღმოჩენილი ჭურჭლისა. სომხეთში აღმოჩენილი მსგავსი კერამიკის შემცველი ფენები ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულით და III ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება. გელაროტის მსგავსი კერამიკა მომდინარეობს ფენებიდან, რომელთა C14 მეთოდის მიხედვით თარიღდება ძვ.წ. 3100-2700 წწ. [Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004: 20], ხოლო ჰორომიდან ძვ.წ. 3350-3050 წწ. და ძვ.წ. 3371-3136 წწ. [Badaljan, Kohl, Stronach, Tonikjan 1994: 14; Badaljan, Edens, Gorny, Kohl 1993: 3]. არსლანთეფე VIB ფენა ტრადიციული „საშუალო“ ქრონოლოგიით ჯემდეტნასრის/ადრე დინასტიური I ეპოქის თანადროულია და 3100-2800წწ. თარიღდება [Conti, Persiani 1993: 386].

ბ. კუფტინის მიერ გამოყოფილი მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფის კერამიკა ბეშთაშენიდან მსგავსებას იჩენს შიდა ქართლის ნამოსახლარებთან.

მესამე ქრონოლოგიური ჯგუფის მოხატული ფრაგმენტები მალათიის და ქებანის რეგიონებში აღმოჩენილი მოხატული კერამიკის ანალოგიურია. არსლანთეფეს VI C და ნორშუნთეფეს XXI-XVIII ფენებში დადასტურებული მოხატული ჭურჭელი ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევართა და შუა ხანებით თარიღდება [Conti, Persiani 1993: 388]. ანალოგიური კერამიკის შემცველი

პულურის VIII ფენა C¹⁴ მეთოდით ძვ.წ. 2470±150წ თარიღდება [Kosay 1976: 130]. უნდა აღინიშნოს, რომ ბედენის № 5 ყორღანშიც აღმოჩნდა მოხატული კერამიკა. ღია ფერის ზედაპირზე მუქი საღებავით დატანილი იყო ორნამენტი, რომელიც სრულიად გაქრა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ლაბორატორიაში მათი გარეცხვის დროს [გობეჯიშვილი 1981: 48]. ბეშთაშენის მოხატული ფრაგმენტებიც ღია ფერის ფონზე მუქი საღებავებითაა შესრულებული. სავარაუდოა, რომ ნამოსახლარის მახლობლად აღმოჩენილი ადრეული ეპოქის ყორღანები ბეშთაშენის მესამე ქრონოლოგიური ჯგუფის შემცველ სამოსახლოს მაცხოვრებლებს ეკუთვნოდა.

ჩვენი აზრით, ბეშთაშენის ადრე ბრინჯაოს ეპოქის ნამოსახლარი შეესაბამება არსლანთეფეს VI B და C და პულურის X-VIII ფენებს. გამომდინარე აქედან, ფუნქციონირებდა ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულიდან ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებამდე და ორი არქეოლოგიური კულტურის (მტკვარ-არაქსი, ბედენი) თანაარსებობის ამსახველ ფენებს შეიცავს.

ოზნის და ავრანლოს ნამოსახლარებზე გვხვდება როგორც ადრეული, ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულით დათარიღებული კერამიკა, ასევე მოხატული კერამიკის ფრაგმენტები, რომლებიც ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება. ამდენად, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ბეშთაშენის, ოზნის და ავრანლოს უძველესი ნამოსახლარები ფუნქციონირებდა დაახლოებით 500 წლის განმავლობაში, ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულიდან ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანამდე.

დასკვნა. მტკვარ-არაქსის ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურა გავრცელების ფართო არეალით არის გამორჩეული: სამხრეთ-დასავლეთით ანატოლიაში, ელიაზიგ-მალათიის რეგიონს მოიცავს და სირია-პალესტინაში ვრცელდება; დასავლეთ საქართველოში - ყვირილის აუზსა და გურიაში გვხვდება; სამხრეთით ვანის ტბამდე აღწევს, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით - ურმიის ტბასა და თავრიზის რაიონს მოიცავს. აღმოსავლეთით კი მილისა და ყარაბაღის სტეპებშია გავრცელებული. ამ კულტურისათვის მზარდი დემოგრაფიის ფონზე ინტენსიური განსახლების პროცესია დამახასიათებელი. მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენომენი მის ხანგრძლივობაში, უზარმაზარ ტერიტორიაზე გავრცელებასა და თვისებების საოცარ ერთგვაროვნებაში მდგომარეობს, თუმცა ლოკალური თავისებურებებიც შეიმჩნევა. ასეთ ლოკალურ რეგიონად შეიძლება ჩაითვალოს ქვემო ქართლი, თრიალეთი, მესხეთი და დღევანდელი სომხეთი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ერთნაირი კერამიკული ფორმები, კერამიკის ორნამენტული სახეები, დაკრძალვის წესები და საცხოვრებლების არქიტექტურა.

მტკვარ-არაქსული კერამიკა ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან მცირე რაოდენობით ჩნდება ევფრატის ზემო წელზე, ელიაზიგ-მალათიის რეგიონში, რომელიც ამ პერიოდში ეკონომიკურ აყვავებას განიცდიდა. ელიაზიგ-მალათიის ეკონომიკური აყვავება დაკავშირებული იყო ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებში ურუქელი ვაჭრების შემოღწევით ამ რეგიონში. ამას ადასტურებს კორუჯუთეფე B-ს მდიდრული სამარხები, რომელთა ინვენტარი და აკლამების არქიტექტურა ახლო პარალელებს პოულობს თეფე გავრას XI-IX ფენებთან. არსლანთეფეს მონუმენტური არქიტექტურა და სიმდიდრე მ. ფრანჯიპანეს ავარაუდებინებს არსლანთეფეში ადმინისტრაციული აპარატის და ადრე სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციული სისტემის არსებობას [Frangipane 1997: 45-48]. ამდენად, ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულს მალათიის რეგიონი წარმოადგენდა ეკონომიკურად განვითარებულ და კარგად ორგანიზებულ რეგიონალურ ცენტრს, რომელსაც სავარაუდოა, რომ მტკვარ-არაქსული მოსახლეობა ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებიდან აწვდიდა ბრინჯაოს და შესაძლოა ოქროსაც. არსლანთეფეს მოსახლეობის სიმდიდრის წყარო ლითონით ვაჭრობა იყო. ამას მოწმობს III შენობის ერთ-ერთი ოთახში (113) აღმოჩენილი იარაღის საწყობი [Burney 1993: 314-315]. არსლანთეფე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა სირია-მესოპოტამიასთან ურთიერთობაში, რადგანაც სხვადასხვა კულტურულ არეალებს შორის არსებულ

სასაზღვრო ხაზზე მდებარეობდა. ჩვენი აზრით, ურუქელი ვაჭრების და მტკვარ-არაქსელი ადრეული მელითონეების საკონტაქტო ზონა არსებობდა სწორედ ამ რეგიონში. შესაძლოა მესოპოტამიელთა სავაჭრო ინტერესმა გამოიწვია მეტალურგიის განვითარება და ბრინჯაოს ეპოქის დასაწყისი სამხრეთ კავკასიაში, რომელსაც თან სდევდა საერთო ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობა. ამ პროცესების შედეგი იყო დემოგრაფიული ზრდა და მტკვარ-არაქსის კულტურის დიდ ტერიტორიაზე გავრცელება.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის აღინიშნა, რომ გვიანურუქული პერიოდის მდიდარი არსლანთეფე სამხრეთ კავკასიიდან მოსულმა ხალხმა დაანგრია. მ. ფრანჯიპანეს გამოთქმით „ნახევრად მომთაბარე კავკასიელებმა“ თავისი სარ-ლასტით ნაგები ქოხები აღმართეს დანგრეული სასახლეების ადგილზე.“ მისი აზრით მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ხალხი ნახევრად მომთაბარე, პასტორალური მეურნეობის მქონე საზოგადოებას წარმოადგენდა [Frangipane 2003: 32-34].

ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში სამხრეთ კავკასიასა და ანატოლიიდან სირია-პალესტინისაკენ და ირანისკენ მტკვარ-არაქსელთა ერთი ნაწილის ინტენსიური ინფილტრაცია მიმდინარეობდა, თუმცა ამ კულტურის ხალხის ძირითადი ნაწილი თავის ძირ-ძველ ადგილსამყოფელზე რჩება.

ანატოლიისა და სირია-პალესტინის ადრებრინჯაოს ხანის ზოგიერთი ნამოსახლარზე ძლიერი ხანძრის კვალი დასტურდება. მეცნიერთა ნაწილი თვლის, რომ ისინი მტკვარ-არაქსელებმა გაანადგურეს [Schaeffer 1961: 231; Frangipane 2003: 33-34]. უკანასკნელ ხანს მ. როტმანმა მტკვარ-არაქსელთა ახლო აღმოსავლეთში გამოჩენა თურქ-სელჯუკთა მიგრაციას შეადარა [Rothman 2003: 98-99].

ჩვენი აზრით, ორივე ეს მოსაზრება სერიოზულ კორექტირებას მოითხოვს. ხაზგასასმელია, რომ სამხრეთ კავკასიაში გათხრილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარები გამოირჩევა თავისი მშვიდობიანი ხასიათით. ამ ტერიტორიაზე დადასტურებული არქეოლოგიური ძეგლები სრულ უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ხალხს მაღალგანვითარებული მიწათმოქმედება ჰქონდა.

სამხრეთ კავკასიაში არქეოლოგიურად შესწავლილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარების მნიშვნელოვანი ნაწილი მრავალფენიანია და დიდ ფართობზეა გაშლილი. მაგ. ქვაცხელას ფართობი 3,5 ჰა-ს უდრის და სამ კულტურულ ფენას შეიცავს, შვიდი სამშენებლო ჰორიზონტით. ხიზანაანთ გორა ნიადაგის ეროზიით ძლიერ არის დაზიანებული, თუმცა თავის დროზე საკმაოდ დიდ ნამოსახლარს წარმოადგენდა. მისი სამი სამშენებლო ჰორიზონტი უფრო ადრეულია, ვიდრე ქვაცხელასი. ამდენად, ეს ნამოსახლარი საკმაოდ დიდხანს ფუნქციონირებდა. ახალციხის ამირანის გორას ეკავა 8 ჰა. ამ ტერასულ ნამოსახლარზე სამი სამშენებლო ჰორიზონტი გამოიყოფა [Джавахишвили 1973: 114, 131, 150]. ბეშთაშენის ნამოსახლარი 12 ჰა-ზეა განფენილი. ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენის სიმაღლავრე 1,5 მ-ია და სამ სამშენებლო ჰორიზონტს მოიცავს. ავრანლოს ფართობი 6 ჰექტარია. აქაც სამი ქრონოლოგიური პერიოდი გამოიყოფა. ოზნის ნამოსახლარი 10 ჰა ფართობზე ყოფილა გაშენებული. შენგავითის ფართობი დაახლოებით 30 ჰა-ს უდრიდა. ოთხი მეტრის სისქის ადრე ბრინჯაოს ეპოქის კულტურულ ფენაში ე. ბაიბურთიანმა სამი სამშენებლო ჰორიზონტი გამოყო [Джавахишвили 1973: 168, 182].

სამხრეთ კავკასიის ადრე ბრინჯაოს ხანის დასახლებებისა და საცხოვრებლების დაგეგმარებას მთელი რიგი საერთო ნიშნები ახასიათებს, მიუხედავად იმისა, თუ რა სამშენებლო მასალაა გამოყენებული (ქვა, ხე, ალიზი, აგური). სამშენებლო მასალის არჩევა დამოკიდებული იყო ბიოგარემოზე. ყველა მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი მდებარეობდა სამიწათმოქმედო სავარგულებში, მდინარის ნაპირას. სოფლები ერთმანეთის სიახლოვეს იყო განლაგებული. ინდივიდუალ-

ლური სახლებიც შემჭიდროვებულად იდგა. შეიმჩნევა საკულტო ცენტრის, აგრეთვე ქუჩების და მოედნების გამოყოფის ტენდენცია [Джавахишвили 1973: 110-116].

ამ ეპოქის სამშენებლო საქმე და არქიტექტურა, ასევე ის ფაქტი, რომ ნამოსახლარები დროის საკმაოდ ხანგრძლივ მონაკვეთში ფუნქციონირებდა, გამორიცხავს ამ საზოგადოების ნახევრად-მომთაბარე პასტორალურ მეურნეობას. ისინი მიწათმოქმედები და მელითონეები არიან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ კავკასიაში გათხრილი ადრებრინჯაოს ხანის სამაროვნები საბრძოლო იარაღს თითქმის არ შეიცავს. დასახლებებს კი მძლავრი თავდაცვითი სისტემები არ გააჩნია. საბრძოლო იარაღი დიდი რაოდენობით მხოლოდ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალურ სტადიაზე ჩნდება (საჩხერე). ბ. კუფტინის და ო. ჯაფარიძის აზრით, საჩხერეში აღმოჩენილი საბრძოლო და საპარადო იარაღი წინააზიურ მინაბადებს წარმოადგენენ [Куфтин 1949: 71-74; ჯაფარიძე 1991: 124-125]. თუმცა ნამოსახლარების ადრეულ ფენებში აღმოჩენილი სხვადასხვა სახის საბრძოლო და შრომის იარაღის ყალიბები და იარაღი სავარაუდოდ ხდის მათ ფართო გამოყენებას ყოფაში [Кушнарёва, Чубинишвили 1970: 114-116]. ამდენად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მილიტარიზაციის ნიშნები სამხრეთ კავკასიაში ჩნდება შედარებით გვიან და შესაძლოა, ახლო აღმოსავლეთში განვითარებულ პოლიტიკურ მოვლენებთან იყოს დაკავშირებული, რასაც ჩვენი აზრით, ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებში, მტკვარ-არაქსელთა ნაწილის კავკასიაში დაბრუნება მოჰყვა.

ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე მტკვარ-არაქსის კულტურის ხალხი ელიაზიგ-მალათიის რეგიონში მკვიდრდება. თუ ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში მტკვარ-არქსული, ანუ რასაც თანამედროვე თურქეთში „ქარაზულ“ კერამიკას უწოდებენ, ქებანის რეგიონში, სირიულ, ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ანატოლიურ კერამიკის 35% შეადგენს, ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე — 60%, ხოლო ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში 80%-მდე გაიზარდა [Abay 1997: 18-19]. ჩვენი აზრით, ელიაზიგ-მალათიის რეგიონში ქვემო ქართლის ლოკალური ერთობის წარმომადგენლები დამკვიდრდნენ. მათ სამხრეთ კავკასიაში მესოპოტამიური კულტურის ელემენტები შემოიტანეს.

მ. კელი-ბუჩელატის აზრით, არსლანთეფე VI B1 პერიოდში მოსულმა ადრეტრანსკავკასიური კულტურის (მტკვარ-არაქსის კულტურა) ხალხმა ლითონის საბადოებზე და ვაჭრობაზე კონტროლი დააწესა და გამანაწილებელი პუნქტების რეორიენტაცია მოახდინა [Kelly-Buccellati 1990: 122]. მტკვარ-არაქსელთა შემოსვლამ არსლანთეფეს განვითარებაზე უარყოფითად იმოქმედა. „კავკასიელები“ ვერ ჩაერთნენ ადგილობრივ ეკონომიკურ სისტემაში, რამაც მალათიის რეგიონში ხანმოკლე პერიოდით ეკონომიკური კრიზისი გამოიწვია [Frangipane 2003: 32-34]. თუმცა სწორედ მესოპოტამიური კულტურული გავლენით უნდა აიხსნას ინოვაციები სამხრეთ კავკასიის კულტურაში.

ძვ.წ. IV ათასწლეულის ახლო აღმოსავლეთისთვის ქვით, ან აგურით ნაგები აკლდამები საკმაოდ იშვიათი მოვლენაა. თითქმის ყველა შემთხვევაში ისინი გამოირჩევა მდიდარი ინვენტარით და შესაბამისად წარჩინებულთა დასაკრძალავებს წარმოადგენს. ქვით და აგურით ნაგები მდიდრული აკლდამები პირველად ჩნდება თეფე გავრას XI-VIII ფენებში და ურუქის პერიოდით, ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება [Плойд 1984: 72]. თითოეულში მრავლადაა ფირუზის, ობსიდიანის, სერდოლიკის, ლაზურიტის, სპილოს ძვლის და ოქროს სამკაული, რომელიც სავარაუდოდ ტანისამოსსა და დიადემებზე იყო მიმაგრებული. როგორც ჩანს, ისინი თემის წარჩინებულ პირებს ეკუთვნოდათ [Плойд 1984: 93]. თეფე-გავრას აკლდამებთან ახლო პარალელებს პოულობს მდიდრული ინვენტარის შემცველი, ქვით და აგურით ნაგები კოლექტიური აკლდამები მალათიის რეგიონიდან [Burney 1980: 161]. კორუჯუთეფე B ფენაში, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. 3500-3000 წწ. აგურით ნაგები ორი აკლდამა აღმოჩნდა. პირველ სამარხში ესვენა ქალი, რომელიც შემკული იყო მრავალრიცხოვანი ქვის და ვერცხლის სამკაულით, რომელთა შორის აღსანიშნავია

ვერცხლის დიადემა. მეორე სამარხში ესვენა ორი მიცვალებული – ქალი და მამაკაცი. ორივე შემკული იყო ვერცხლის და სპილენძის სამკაულით [Loon van, Güterbock 1971: 17].

ძვ.წ. 3000-2900 წწ. თარიღდება არსლანთეფეს VI B1 ფენაში აღმოჩენილი ე.წ. „მეფის“ აკლდამა, რომელიც ქვის ფილებით არის ნაგები. კერამიკის ნაწილი ადგილობრივი, გვიანურქული ტიპისაა, ნაწილი კი – მტკვარ-არაქსული, შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანი. ძირითადი მიცვალებულის გარდა, იქ კიდევ ოთხი ახალგაზრდა მიცვალებულის ჩონჩხი აღმოჩნდა. მ. ფრანჯიპანეს აზრით, ორი მათგანი შესაძლოა მსხვერპლად იყო შეწირული. სამი მიცვალებული შემკული იყო სპილენძის, ვერცხლის და ოქროს სამკაულით, რომელთაგან აღსანიშნავია ვერცხლის და სპილენძის შენადნობისაგან დამზადებული დიადემა, რომლებიც ქვაცხელას №2 სამარხში აღმოჩენილი დიადემის მსგავსია. ძირითად მიცვალებულს ჩატანებული ჰქონდა დიდი რაოდენობით სამხრეთ კავკასიური წარმომავლობის ლითონის იარაღი, სამკაული და კერამიკა. მრავალრიცხოვანი მძივები დამზადებული იყო მთის ბროლის, ვერცხლის და ოქროსგან. მძივები ისე იყო განლაგებული, რომ შესაძლოა ტანსაცმლის და სუდარის მოკაზმულობას წარმოადგენდნენ. ლითონის ინვენტარი (შუბისპირები, სატევრები, მახვილები, ცულები, ხვები, სამაჯურები და სხვა) დამზადებულია სპილენძის, ბრინჯაოს, ვერცხლის და ისეთი არატიპიური შენადნობისგან, როგორცაა ვერცხლი და სპილენძი. მ. ფრანჯიპანეს აზრით, ძირითადი მიცვალებული უცხოელია, კავკასიელი, თუმცა დიდებული წარმომავლობის და ძველი ელიტის მემკვიდრეცაა [Frangipane 2003: 33-34].

ჩვენი აზრით, სამხრეთ კავკასიაში ქვის აკლდამები ზემო მესოპოტამიური მინაბადით იგებოდა, რადგანაც მტკვარ-არაქსის კულტურის საზოგადოების გარკვეულ ნაწილს უკვე „მეფობის“ პრეტენზია ჰქონდა. ისინი ცდილობდნენ გარეგნულად მაინც მიეზიდათ თეფე-გავრას დიდებულებისათვის, მიუხედავად იმისა, რომ ამის ეკონომიკური საფუძველი, როგორც ჩანს, არ ჰქონდათ.

როგორც ჩანს, დროის გარკვეულ მონაკვეთში მტკვარ-არაქსელებმა შეძლეს აღმოსავლეთ ანატოლიის ბაზრის მონოპოლიზირება და უშუალოდ დაუკავშირდნენ მესოპოტამიელ ვაჭრებს, რადგან ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარსა და შუახანებში შავპრიალა კერამიკა ჩრდილო სირიის ქალაქებში ტელ-ბრაქსა [Oates 1987: 198] და ტელ-მოზანში [Kelly-Buccellati 1990: 121] ჩნდება. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე მტკვარ-არაქსელები მესოპოტამიური კულტურის მიღწევებს ეზიარნენ და შეეცადნენ მისი მინაბადები შემოეტანათ სამხრეთ კავკასიაში (მაგ. ოზნიში აღმოჩენილია ოთხნახნაგა სასაკმევლე [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. 39_{გვ}]). მსგავსი ნივთები, რომლებიც შედარებით უკეთ გამოსახავს შენობების მინიატურულ მოდელებს და ამავე დროს, შესაძლოა, წარმოადგენს სასაკმევლეებს, აღმოჩენილია ქვაცხელაზე [ჯაფარიძე 1976: სურ. 43], ამირანის გორაზე [ჩუბინიშვილი 1963: სურ. 4_ა], ხიზანანთ გორაზე [კიკვიძე 1972: ტაბ. XXIV₁] და დიგაშენში [Орджоникидзе 1995: სურ. 141₁]. აღსანიშნავია, რომ ასეთი მაკეტები არც ანატოლიაში გვხვდება და არც კავკასიის სხვა რეგიონებში და გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს მესოპოტამიურ სასაკმევლებთან. მსგავსი სასაკმევლეები აღმოჩენილი იყო უბეიდის პერიოდის ერიდუში – აბუ-მახრეინში, აგრეთვე თეფე გავრას XI ფენაში, რომელიც ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით თარიღდება და ჯემდეთ-ნასრის პერიოდის (ძვ.წ. 3200-2800 წწ.) ხაფაჯში [Goff 1963: სურ. 147, 237, 328, 496]. მრგვალი შენობის მაკეტი აღმოჩნდა მარიში ძვ.წ. 2700-2500 წწ. დათარიღებულ ფენებში [Fortin 1999: 278]. მტკვარ-არაქსული სასაკმევლეები მსგავსად მესოპოტამიური censer, ან incense burner-ისა სახლების მაკეტებს წარმოადგენს. ოვალური (ხიზანანთ გორა), ან ოთხკუთხა (ოზნი, ქვაცხელა, დიგაშენი), ფანჯრიანი და ალბათ საკვამლე მილიანი მინიატურული სახლები ყველაზე მეტ სიახლოვეს პოულობს უბეიდურ ეპოქის სასაკმევლებთან (თეფე-გავრა, ტელ-ბრაქი, ხაფაჯე) და აბსოლუტურად განსხვავდება მოგვიანებით, ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ანატოლიასა და ირანში გავრცელებუ-

ლი წელში გამოყვანილი და ფართოპირიანი სასაკმევლებისაგან. ჩვენი აზრით, ოზნის, ისევე როგორც საქართველოს სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილი სასაკმევლები დაკავშირებულია მესოპოტამიურ საკულტო პრაქტიკასთან.

როგორც აღვნიშნეთ, თრიალეთში (ოზნი, ბეშთაშენი) აღმოჩნდა ორი ჭურჭელი, რომელზეც წრიულად ნიშნებია გამოსახული. ასეთი ჭურჭლები აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე საქართველოში, სომხეთში, ირანსა და ანატოლიაში (ქვაცხელა, ამირანის გორა, არადეთი, შენგავითი, არიჭი, იანიკ-თეფე, ნორშუნთეფე, პულური) და როგორც ჩანს, „პიქტოგრაფიული“ დამწერლობის შექმნის მცდელობას წარმოადგენდა.

ყველგან ძველ მსოფლიოში, დამწერლობის შექმნა თან სდევს ცივილიზაციის გაჩენას. დამწერლობის შემოღება ქრონოლოგიურად ემთხვევა სახელმწიფოს შექმნას, დიდ ძვრებს ხელოსნობაში, ვაჭრობაში, წარმოებაში, მეტალურგიაში, სატრანსპორტო გზების და საშუალებების და სოფლის მეურნეობის განვითარებაში. ამ პროგრესული მოვლენების ფონზე ყველა დამწერლობამდელი კულტურა შედარებით პრიმიტიულად გვეჩვენება [Гелх 1982: 211]. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის საზოგადოება გარკვეულ ეტაპზე ასული იყო იმ საფეხურზე, როდესაც ჩნდება დამწერლობის შექმნის მოთხოვნილება, მაგრამ ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო ვერ დაძლია ეს ეტაპი და ნიშან-სიმბოლოები დამწერლობით სისტემად არ გადაიზარდა. აღსანიშნავია, რომ ნიშნები ჩნდება მხოლოდ მტკვარ-არაქსის კულტურაში და აღარ გვხვდება არც „თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების“ კულტურაში და არც გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე. როგორც ჩანს, ისინი გამოიყენებოდა მხოლოდ მაგიური, საკრალურ-რიტუალური დანიშნულებით და ფუნქცია დაკარგეს გარკვეული სოციალ-ეკონომიკური ცვლილებების და სტრუქტურულად ახალი საზოგადოების ჩამოყალიბების შედეგად.

ძველი წელთაღრიცხვის IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე სამხრეთ კავკასიაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ტერიტორიაზე, ჩნდება ახალი კულტურული ელემენტების მთელი რიგი, რომელიც, ჩვენი აზრით, ჩრდილო მესოპოტამიური კულტურული გავლენით უნდა აიხსნას. კულტურულ ნოვაციებს მიეკუთვნება ალიზის აგურით ნაგები შენობები (ქვაცხელა, ქიულ-თეფე II, შენგავითი), საცხოვრებელი შენობების იატაკის ქვეშ დაკრძალვა (ამირანის გორა), ქვით ნაგები აკლდამები (თამარისი, კოდა, კიკეთი, არდასუბანი, საფარ-ხარაბა და სხვა) პოლიქრომული მოხატულობა შენობების კედლებზე (გუდაბერტყა), იდეოგრამული ნიშნები კერამიკაზე (ოზნი, ამირანის გორა, ბეშთაშენი, არადეთის ორგორა), მოხატული კერამიკა (ქვაცხელა, ბეშთაშენი, არაგვის ხეობა), მინიატურული არქიტექტურული მოდელები – სასაკმევლები, (ქვაცხელა, ხიზანანთ გორა, ამირანის გორა, ოზნი, დიგაშენი), თიხის ანთროპომორფული ქანდაკებები (ქვაცხელა, ციხიაგორა, ხიზანანთ გორა, ამირანის გორა), რქიანი ზესადგრები (ქვაცხელა, ხიზანანთ გორა, ქულბაქები, არიჭი), შტამპური საბეჭდავები (ახალი ჟინვალი, გუდაბერტყა), საბეჭდავით დაბეჭდილი კერამიკა (ქვაცხელა). ამ კულტურულ ნოვაციებს თან სდევდა მთელი რიგი სოციალური ცვლილებები: ჩნდება დიდი და მცირე სამლოცველოები (ქვაცხელები, გუდაბერტყა, ამირანის გორა, შენგავითი), განსხვავებული, აგურით ნაგები სახლები, რომლებიც შესაძლოა თემის წარჩინებულებს ეკუთვნოდა (ქვაცხელები, ბაბა-დერვიში), ბელად-ქურუმები, თუ „მეფეები“ იკრძალებიან განსხვავებულ სამარხებში (საჩხერე, თამარისი, ამირანის გორა, კიკეთი, კოდა, საფარ-ხარაბა), მათ გამორჩეული სამარხეული ინვენტარი გააჩნიათ (დიადემა ქვაცხელადან, საპარადო იარაღი საჩხერედან, ნიშნებიანი ჭურჭელი ამირანის გორადან). ეს ფაქტები მოწმობს, რომ არსებობს გარკვეული ფენა, რომელიც სარგებლობს უფრო დიდი პრივილეგიებით, ვიდრე ჩვეულებრივი მეთემე. არსებობს სატაძრო, თუ სათემო საკუთრება, რომელიც დაცვას საჭიროებს და არსებობს ნიშანთა სისტემა, რომლის საშუალებითაც ფიქსირდება და ინახება გარკვეული ინფორმაცია. ჩვენი აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ ეტაპზე, ძვ.წ. III ათას-

წლეულის პირველ ნახევარში, ფორმირების სტადიაში იყო ადმინისტრაციულ-ბიუროკრატიული აპარატი, რომელიც მესოპოტამიური სატაძრო ადმინისტრაციული სისტემის მოდელის პრიმიტიულ ასლს წარმოადგენს. მტკვარ-არაქსელ დიდებულებს, კი რომელთაც მეფობის პრეტენზია გააჩნდათ, კრძალავდნენ განსაკუთრებული რიტუალით და იშვიათ შემთხვევაში გამორჩეული ინვენტარით.

მიუხედავად ამისა მტკვარ-არაქსელთა სოფლები ვერ გადაიქცა ქალაქებად, არსად ჩანს მონუმენტური არქიტექტურა, ნიშან-სიმბოლოები ვერ გადაიქცა დამწერლობად და ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზების გამო ეს საზოგადოება „ქალაქური ცივილიზაციის“ დონემდე ვერ ამაღლდა.

ძვ.წ. III ათასწლეულის მიწურულისათვის სამხრეთ კავკასიაში ჩნდება „მეფეთა“ და დიდებულთა „ბრწყინვალე ყორღანები.“ მათ გამორჩეულ დასაკრძალავებთან, ძველი აღმოსავლეთისათვის ტრადიციული, მაგრამ სამხრეთ კავკასიისათვის მანამდე სრულიად უცნობი გრანდიოზული საპროცესიო-სარიტუალო გზები იგება [ნარიმანიშვილი 2000; Narimanishvili 2004.]. ყორღანებში დიდი რაოდენობითაა ფუფუნების საგნები, ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებული ჭურჭელი, სამკაული და იარაღი. კერამიკის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, აშკარად შეინიშნება წინარე, მტკვარ-არაქსის კულტურის ტრადიციები. ასევე შესამჩნევია მესოპოტამიური და ირანული გავლენა კერამიკულ და საიუველირო ნაწარმში.

ჩვენი აზრით, „თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანებში“ დაკრძალული „მეფეები“ და დიდებულები სამხრეთიდან Urheimat-ში დაბრუნებული მტკვარ-არაქსელთა შთამომავლები არიან. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსელთა ერთი ნაწილი ანატოლიასა და მესოპოტამიაში დარჩა, ხოლო მეორე ნაწილი სამშობლოში დაბრუნდა და წინა აზიის კულტურული მიღწევები ძველ ტრადიციებს შეესაბამა.

ლიტერატურა

- გობეჯიშვილი გ. 1981:** ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბილისი.
- თუშიშვილი ნ. 1968:** არდასუბნის ზოგიერთი ადრეული ძეგლი. – ძმ, № 15, 41-45.
- კახაძე კ. 1990:** დოესი. – სიკძა, 5, 155. თბილისი.
- კიკვიძე ი. 1972:** ხიზანანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი. თბილისი.
- კიკვიძე ი. 1976:** მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი.
- მახარაძე ზ. 1994:** ციხიგორის მტკვარ- არაქსული ნამოსახლარი. თბილისი.
- მირცხულავა გ. 1975:** სამშვილდე. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ., მელიქიძე შ. 2004:** წალკის ექსპედიცია 1990-1992 წლებში. – საკძ, 123-128.
- ნარიმანიშვილი გ. 2000:** ძვ.წ. II ათასწლეულის სარიტუალო გზები თრიალეთში. – ძიებანი, № 5, 47-54.
- ნარიმანიშვილი გ. 2004:** წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 2003 წლის სექტემბერ-ნოემბერში (ხელნაწერი). თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2007:** ავრანლოში 2006 წელს ჩატარებული სამუშაოების ანგარიში (ხელნაწერი). თბილისი.
- ორჯონიკიძე ა. 1983:** სამცხე-ჯავახეთი ადრე ბრინჯაოს ხანაში. თბილისი.
- ფხაკაძე გ. 1963:** ქვემო ქართლის ენეოლითი. თბილისი.
- ფხაკაძე გ. 1993:** დასავლეთ ამიერკავკასია ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბილისი.
- ფხაკაძე გ. 2002:** ადრებრინჯაოს ხანის ზიარჭურჭლის დანიშნულებისა და გავრცელების შესახებ. – ძიებანი, № 9, 29-33.

- ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები 1975:** ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971). თბილისი.
- ქორიძე დ. 1955:** თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები. ნაწილი I. თბილისი.
- ლლონტი ლ. 1972:** დანგრეული გორა. – ძმ, № 30, 50-57.
- ღრმასხვეისთავის არქეოლოგიური ძეგლები 1980:** ღრმასხვეისთავის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისი.
- შანშაშვილი ნ. 1999:** ნიშნები და სიმბოლოები მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე. თბილისი.
- ჩუბინიშვილი ტ. 1963:** ამირანის გორა. თბილისი.
- ცქვიტინიძე ზ. 2001:** ქვემო ქართლი ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში. – ჯ. კოპალიანი (რედ.), დმანისი, III, 77-128. თბილისი.
- ჯავახიშვილი ალ., ლლონტი ლ. 1962:** ურბნისი, I. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1976:** ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1991:** საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 2003:** საქართველოს ისტორიის სათავეებთან. თბილისი.
- Гельб И.Е. 1982:** Опыт изучения письма. Москва.
- Жоржикашвили Л., Гогадзе Э. 1974:** Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тбилиси.
- Джавахишвили А. 1973:** Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V-III тыс. до н.э. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1938:** Дневник. Триалетская археологическая экспедиция. Рукопись.
- Куфтин Б. 1940:** Дневник. Триалетская археологическая экспедиция. Рукопись.
- Куфтин Б. 1941:** Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1947:** К проблеме энеолита Внутренней Картлии и Юго-Осетии. – სსმ, ტ. XIV, 67-88.
- Куфтин Б. 1948:** Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1949:** Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тбилиси.
- Кушнарёва К., Чубинишвили Т. 1970:** Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград.
- Лисицына Г., Прищипенко Л. 1977:** Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. Москва.
- Ллойд С. 1984:** Археология Месопотамии. Москва.
- Лордкипанидзе О. 1989:** Наследие Древней Грузии. Тбилиси.
- Орджоникидзе А. 1995:** Работы Джавахетской экспедиции на памятниках бронзового века. – ПАИ в 1987 году, 80-82. Тбилиси.
- Рамишвили А. 1997:** Раскопки в с. Нацаргора (Хашурский район). – ПАИ в 1988 году, 40-44. Тбилиси.
- Станкевич И. Л. 1978:** Керамика Южной Туркмении и Ирана в бронзовом веке.- Древность и средневековые народы Средней Азии. 17-31. Москва.
- Такашвили Е. 1913:** Археологические экскурсии, разыскания и заметки. – Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, Вып. III. Тифлис.
- Хачатрян Т. С. 1975:** Древняя культура Ширака. Ереван.
- Чубинишвили Т. Небиеридзе Л., Пхакадзе Г. и др. 1976:** Итоги полевой работы Квемо-Картлийской Археологической экспедиции. – ПАИ в 1974 году, 14-20. Тбилиси.
- Abay E. 1997:** Die Keramik der Frühbronzezeit in Anatolien. Münster.
- Badaljan R., Edens Ch., Gorny R., Kohl Ph. 1993:** Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia. – Iran, Vol. XXXI, 1-24.
- Badaljan R., Kohl Ph., Stronach D. and Tonikjan A. 1994:** Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia. – Iran, Vol. XXXII, 1-29.
- Badalyan R., Smith A.T. 2007:** L'Arménie à l'âge du Bronze et à l'âge du Fer. – Les Dossiers d'archéologie. № 321, 38-41.
- Burney Ch. 1961:** Excavation at Yanik Tepe, North-West Iran. – Iraq. Vol. XXIII. London.

- Burney Ch. 1980:** Aspects of the excavations in the Altinova, Elazig. – *Anatolian Studies*. Vol. XXX, 157-167.
- Burney Ch. 1993:** Arslantepe as a gateway to the highland: a note on periods VI A-VID. – M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (eds.), *Between the rivers and over the mountains*, 311-312. Roma.
- Conti A. M., Persiani C. 1993:** Cultural Developement in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age. – M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (eds.), *Between the rivers and over the mountains*, 361-413. Roma.
- Dikaïos P. 1932:** Les cultes préhistoriques dans île de Chypre. – *Syria*, № 13, 348-354.
- Esse D.L. 1991:** Subsistence, trade and social change in Early Bronze Age Palestine. Chicago.
- Fortin M. 1999:** Syrie. Terre de civilisation. Quebec.
- Frangipane M. 1997:** A 4th millenium temple/palace complex at Arslantepe-Malatya. North-South relations and the formation of early state societies in the northern regions of Greater Mesopotamia. – *Paléorient*, vol.23/1, 45-73.
- Frangipane M. 2003:** Splendore e misteri di una tomba. – *Archeologia Viva*, Anno XXII, № 99, 32-34.
- Frangipane M. 2004:** Arslantepe. Alle origini del potere. Milano.
- Garstang J. 1953:** Prehistoric Mersin – Yümük Tepe in Southern Turkey. Oxford.
- Gimbutas M., Winn S., Shimabuku D. 1986:** Achelleion. A Neolithic settlement in Thessaly, Greece: 6400-5600 B.C. – *Monumenta Archaeologica*, 14, Los Angeles.
- Goff B.L. 1963:** Symbols of Prehistoric Mesopotamia. London.
- Hauptmann H. 1972:** Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, 1970. – *Keban Project 1970*, 103-117. Ankara.
- Historia de España. 1954:** Dirigada por R. Menendez Pidal. Tomo I. Madrid.
- Huot J.-L. 1982:** Les céramiques monochromes lissées en Anatolie à l'époque du Bronze ancien, Vol.II. Paris.
- Kelly-Bucchellati M. 1990:** Trade in metals in third millenium: northeastern Syria and Eastern Anatolia. – *Resurrecting the past. A joint tribute to Adnan Bounni*. 117-131. Istanbul.
- Koşay H. Z. 1976:** Pulur excavations 1968-1970. *Keban Project*. Ankara.
- Marro C. 1997:** La culture du Haut-Euphrate au Bronze Ancien: Essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Kéban (Turquie). Paris.
- Muscarella O. W. 2005:** Jiroft and "Jiroft- Aratta", A Review article of Yousef Madjizadeh, Jiroft: The earliest Oriental Civilization. – *Bulletin of the Asia Institute*, 15, 173-198.
- Narimanishvili G. 2004:** Ritual roads at Trialeti barrows. – *Journal of Georgian Archaeology*, № 1, 120-133. Tbilisi.
- Oates J. 1987:** A Note on Ubaid and Mittanni pottery from Tell Brak. – *Iraq*, vol. XLIX, 193-198.
- Rothman M. S. 2003:** Ripples in the stream: Transcaucasia – Anatolian interaction in the Murat/ Euphrates basin at the beginning of the third millennium BC. – A. Smith and K. Robinson (eds.), *Archaeology in the borderlands: Investigations in Caucasia and beyond*, 95-110. Los Angeles.
- Schaeffer C.F.A. 1961:** Les fondements pré- et protohistoriques de Syrie du néolithique ancien au bronze ancien. – *Syria*, XXXVIII, 221-242.
- Smith A.T., Badalyan R., Avetisyan P., Zardaryan M. 2004:** Early complex societies in Southern Caucasia: A preliminary report on the 2002 investigations by project ArAGATs on the Tsakahovit plain, Republic of Armenia. – *AJA*, 108, 1-41.
- The State History Museum of Armenia 1991:** Museums of Armenia. St. Peterburg.
- Wegner I. 1981:** Gestalt und Kult der Istar-Sawuska in Kleinasien. – *AOAT*. Neukirchen.

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – 1. საქართველოს რუკა თრიალეთის აღნიშვნით; 2. ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრისა და ნამოსახლარის ხედი.
- ტაბ. II – 1. № 3 თხრილის საერთო ხედი; 2. №3 თხრილი. ადრებრინჯაოს ხანის სახლის იატაკი, № 5 სამარხის კრომლები და სამარხი კამერის ქვაყრილი.
- ტაბ. III – 1. № 3 თხრილი. გეგმა და ჭრილები. IV დონე; 2. №3 თხრილი. გეგმა და ჭრილები. V დონე; 3. ადრებრინჯაოს ხანის ორმო. გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. IV – № 4 თხრილი. 1. საერთო ხედი; 2. ადრებრინჯაოს ხანის სახლის იატაკი. მარცხნივ № 1 სამარხი; 3. № 3 თხრილი. ადრებრინჯაოს ხანის ორმოს ქვაყრილი.
- ტაბ. V – 1. № 4 თხრილი, II დონე, გეგმა და ჭრილი; 2. № 4 თხრილი, III დონე, გეგმა და ჭრილი; 3. №4 თხრილი. ჭრილები.
- ტაბ. VI – 1, 2. ნამოსახლარი. შემთხვევით მოპოვებული კერამიკა; 3. ნამგლის ჩასართები; 4. ყარყატის გამოსახულება; 5. ტიგელი; 6. სპირალით შემკული ჭურჭელი; 7. № 4 თხრილი. დერგის ფრაგმენტი; 8. № 4 თხრილი. ქოთან; 9. № 4 თხრილი. ბადია.
- ტაბ. VII – 1-36. ნამოსახლარი. შემთხვევით მოპოვებული კერამიკა და ობსიდიანის ლამელები; 37,38,40,44. № 3 თხრილი. სახლის იატაკზე აღმოჩენილი არტეფაქტები; 39, 46. № 1 ორმოში აღმოჩენილი მასალა; 41-43, 45-50. № 4 თხრილი. შენობის იატაკზე აღმოჩენილი მასალა.
- ტაბ. VIII – 1, 2, 4-6, 10. № 4 თხრილში აღმოჩენილი ქვისა და თიხის არტეფაქტები; 3, 7-9, 11. ნამოსახლარზე შემთხვევით მოპოვებული მასალა.
- ტაბ. IX – 1. საფარ-ხარაბა. აკლდამიანი ყორღანის გეგმა და ჭრილები; 2. აკლდამის გეგმა და ჭრილები; 3-4. აკლდამაში აღმოჩენილი ბადია და მძივები; 5. აკლდამა. ჩანახატი.

SITES OF THE KURA-ARAXES CULTURE IN TRIALETI

Trialeti is situated in the southern part of Georgia, along the Trialeti mountain range, on the north side of the Lesser Caucasus (pl. I, 1). In terms of archaeological research, Trialeti is one of the most significant regions in South Caucasia. There is a concentration of sites of almost all periods both prehistoric and historic, and which contain rich and varied material.

History of research. The archaeological investigation of Trialeti began as early as the second half of the 19th century. At the beginning of the 20th century E. Taqaishvili devoted a monograph to the antiquities of Trialeti (Taqaishvili 1913). Large-scale archaeological excavations carried out in 1936 in connection with the construction of the Tsalka reservoir under the leadership of Prof. B. Kuftin, gave a completely new perspective for a number of issues relating to the ancient past not only of Trialeti but also of South Caucasia (Kuftin 1938; Kuftin 1940; Kuftin 1941; Kuftin 1948).

In Trialeti Kuftin brought to light entirely new archaeological artefacts which, in his opinion, formed a “special ceramic complex, very uniform with clearly distinctive peculiarities. Despite an abundance of shapes, it is accompanied by a very scanty non-ceramic inventory. This is the reason for the unidentified nature of Trialeti “Eneolithic” pottery. “Its importance for the study of the formation of economic and cultural patterns in Georgia and its contiguous countries is enormous” (Kuftin 1941: 106). Kuftin related the Eneolithic pottery excavated in Trialeti to ceramic complexes recovered earlier at South Caucasian sites, on the basis of which he distinguished the culture of the Kura and the Araxes. He calls this period “the most mysterious page of the archaeology of Trialeti” (Kuftin 1941: 106).

The study of the ancient settlements was of the utmost importance, and enabled Kuftin to distinguish two stages in the development of the Kura-Araxes Culture: Eneolithic and Early Bronze Age. He dated the newly found culture to 3000-2200 BC (Kuftin 1947, 67; Kuftin 1949, 75). He conducted excavations at Trialeti at two Kura-Araxes Culture sites, at Beshtasheni and Ozni. He also excavated some Kura-Araxes period burials, at Beshtasheni, Ozni, Tash-Bashi, and Barmaksizi. In 1998-2006, in connection with the building of the BTC pipeline, the Trialeti Archaeological Expedition, directed by G. Narimanishvili investigated the Early Bronze Age settlement of Avranlo.

Trialeti settlements. The Avranlo Early Bronze Age settlement was found near the village of Avranlo, in a field to the north of the “Cyclopean” fortress (pl. I, 2), where archaeological survey work in 1998 produced fragments of black- and red-burnished pottery diagnostic of the Kura-Araxes Culture. In 2003 G. Ashkalov, a resident of Avranlo, gave the Trialeti Archaeological Expedition some chance finds made in the area. The material included fragments of handles (pl. VII, 1-10), lids (pl. VII, 28-29, 31-36) rims and walls (pl. VII, 11-16, 30) typical of Kura-Araxes Culture pottery.

In 2006 excavations were conducted in connection with the construction of an irrigation system for the villages in the upper zone of Tsalka. The building of the water-pipe found one part of a settlement that stretches over the field from north to south, from the main road to the “Cyclopean” fortress. It seemed more densely occupied in its southern part near the fortress, from which it was detached by a gorge that divides

the settlement into two parts.

Four trenches were dug across the settlement. Two yielded remains of the Early Bronze Age Kura-Araxes settlement, badly damaged, however, by Late Bronze and Classical period burials (pl. II, 2; pl. III, 1-2). Fragments of Early Bronze Age buildings were recorded in two trenches (pl. IV, 1-2; pl. V, 1-3). Trench No. 2 measures 4.0 x 8.0 m (pl. II, 1). Two burials of the 13th-12th centuries BC, part of the floor of an Early Bronze Age building and a household pit of the same period (pl. III, 2; pl. IV, 2) were excavated. Pottery of the Kura-Araxes period appeared in all the sections of the trench.

Chamber tombs of basalt were found 0.2-0.3m below the modern ground level. The bases of the stones were at a depth of 0.45-0.5 m. Fragments of an earthen floor plastered with clay appeared beneath the bases, at a depth of 0.6-0.8 m (pl. III, 1-2). The Early Bronze Age floor was best found in the area of Burial No. 5. The chamber tomb filled the whole trench. The Early Bronze Age level also extends over this area (pl. II, 2), and can also be observed in the north, south and east parts sections of the trench, which suggests that it extends beyond the trench as well. The distance between the lower level of the stones of the chamber tomb and the earthen floor is 0.2-0.25 m.

The walls of the Early Bronze Age house were not recorded in the trench, which makes it impossible to define their architectural form or plan. Fragments of fired adobe with impressions of wood, however, were found lying on the floor. It is a notable fact that no building stone was detected, which suggests that the constructions were built of wood and plastered with adobe.

The area of the clay plastered floor in the zone of one of the burials (Grid 12 of Plot CXCIII, Grid 10 of Plot CXCIV, Grid 3 of Plot CCXXIII and Grid 1 of Plot CCXXIV) is 2.5 x 4 m (pl. III, 1-2). It has a basis of thin yellow clay overlaid with a well-baked clay floor 0.005-0.008 m thick. Pottery and sickle blades were found on the floor (pl. VII, 37-38, 40, 44).

Areas of concentration of Early Bronze Age pottery and separate fragments of floor were found near of another burial in the central part of the trench (Grid 1 of Plot CCXXIV). Both the Early Bronze Age level and the chamber tomb were disturbed. Nevertheless, this remnant of the settlement was similar to the one described above.

In the eastern part of trench No. 3, at the border of Grids 5 and 6, an Early Bronze Age household pit was excavated. A circular stone mound 1.9 m in diameter constructed over the pit appeared at a depth of 0.5 m (pl. IV, 3). The pit itself was 0.8 m in diameter and 0.95 m deep. It was filled with small and medium sized stones (pl. III, 2). Potsherds occurred at various levels (pl. VII, 39, 46).

Remains of Kura-Araxes Culture dwellings of the Early Bronze Age were also recorded in Trench No. 4. It measured 6.0 x 8.0m and was found to contain seven burials and the remains of an Early Bronze Age dwelling (pl. II, 2). One burial of the 4th century BC (No. 1) and three burials of the 13th-12th centuries BC (Nos 2, 3, 4) were excavated. Every part of the trench contained Early Bronze Age remains. An undisturbed thick layer was recorded only at the south-west corner of the trench, in sections 2, 3 of Grid 5, Plot CXCII (pl. IV, 2). Consisting of ash and carbon 0.3 m thick, it covers an area of 1.8 x 2.4 m (pl. V, 1). Part of a basalt wall abuts this layer, and continues through the unexcavated areas to the south and west. To the north was a Classical period cist burial, which cut through the Early Bronze Age layer. One burial appeared in the south face of the trench, but was left unexcavated. The part of the settlement found in sections 2, 3 of Grid 5, Plot CXCII proved to be the north-east corner of an Early Bronze Age house. The stone wall dressed on one side is a part of the chamber tomb of the Late Bronze Age burial and not the wall of the house since at least a small part of the floor goes under it (pl. V, 2-3). The house has an earth floor plastered with clay on which vessels of different shapes and sizes had stood (pl. VII, 41-43). Particularly important is a fragment of a large pot with a representation of an animal in relief (pl. VII, 45). The pottery is made from well-precipitated clay and its surface is burnished. All of it is reddish, although it should be mentioned that the house displays traces of an intense fire and the colour of the pottery might be the result of secondary burning. There appeared stone mortars and pieces of plaster on the floor. The latter have impressions of wood which points to the fact that this house, like the one excavated

in Trench No. 3 was of *jargvali* type, or a timber house.

Within the settlement and on the floors of the houses there were numerous vessels *in situ*: fragments of large pots (pl. VI, 7, pl. VII, 45, 47), smaller pots (pl. VI, 8; pl. VII, 11, 40), large bowls (pl. VI, 9; pl. VII, 24, 26), smaller bowls (pl. VII, 25, 27), rims and wall fragments (pl. VII, 20-21), hemispherical handles (pl. VII, 1, 5), so called pseudo-handles (pl. VII, 6, 38-39), bases and lids (pl. VII, 28-29, 31-36). There are separate pieces of clay hearths, hearth mountings, a crucible (pl. VI, 5) and discs of various sizes made from potsherds (pl. VII, 17-19). There are numerous flint sickle blades (pl. VI, 3) and obsidian tools and flakes (pl. VII, 22-23, 44).

Beshtasheni settlement is located at 0.5km north-west of the village of Beshtasheni in Tsalka region, at the confluence of the rivers Chil-chil and Bashkov-su. A "Cyclopean" fort is situated here on a triangular cape. There are several cemeteries of different periods around the settlement. A Late Bronze Age cemetery is situated north of the settlement, and another is on the bank of the River Chil-chil. An Achaemenid period cemetery is at the north-east of the fortress, while east and west are taken up by a row of Middle Bronze Age burial mounds (Kuftin 1941, 108).

Archaeological investigation of the Beshtasheni "Cyclopean" fort was begun by B. Kuftin in 1939 and the Trialeti Archaeological Expedition resumed the investigation in 1991-1992 (Narimanishvili 2004). It is a multi-level settlement. Its upper level is Medieval; the layer below is of the Late Bronze Age, while the lowest one belongs to the Kura-Araxes Culture. The thickness of the cultural stratum at some places reached 3.5 m. The Kura-Araxes pottery appeared at a depth of two metres (Kuftin 1941:109). Kuftin divided it into three chronological phases (Kuftin 1941, 115-117). The various archaeological horizons contain many remains of buildings, fragments of clay plastered earthen floors, hearths and stoves. The Early Bronze Age settlement is so badly damaged by strata of later periods that it proved impossible to attempt a plan of the structures.

Kuftin remarks in this connection: "The inner territory of the fort is criss-crossed by remains of stone foundations of interior walls and square constructions that are difficult to discern. Among the Early Achaemenid period burials a circular hearth of 1.65m diameter modeled on a clay plastered earthen floor was found, where there appeared fragments of clay plaster of a prismatic chimney over a thick coating of carbon and ash. Nearby lay stone hand grinders, remains of slag and pottery" (Kuftin 1941, 109). Black-burnished potsherds of the same period with a pink interior and a red slip were found in the cultural levels situated between the early Achaemenid period burials Nos 45 and 46. A little further away there appeared ceramic fragments of a hearth arranged on the clay plastered earthen floor (Kuftin 1941, 113). Numerous stone tools and weapons were found at the settlement: flint arrowheads and sickle blades, a knife, and a hand grinder. There is also a clay statue of an ox. Particularly remarkable are ceramic fragments painted with various geometrical patterns and a vessel ornamented with "pictograms" (Kuftin 1941, 109-111).

Ozni settlement is situated on the southern outskirts of the village of Ozni, at the southern edge of Mount Nadir-Shah. The settlement is crossed by a canal of the river Gunia-Juri. Kuftin conducted excavations here in 1947-48. Archaeological work was carried out in two areas: 1: on the first terrace where remains of a dwelling and a clay plastered earthen floor with fragments of a ritual hearth were found and 2: at the hydro-station building site (Kuftin 1948, 35-42).

In the first area south of the village of Ozni, on the slopes of Mount Nadir-Shah and near the canal, a semi-circular foundation 7.5 m in diameter consisting of thin stone slabs was excavated. According to Kuftin it was the remains of a conical structure built of wood, stone and brick. Similar buildings are known from the Kura-Araxes Culture, at Shengavit. Circular buildings are common to Eneolithic Mesopotamia and the eastern Mediterranean, which led Kuftin to the conclusion that the community of the Kura-Araxes Culture belonged to the upper Mesopotamian and eastern Mediterranean cultural group (Kuftin 1948, 27-29).

Outside the round building there stood a circular hearth with a projection and further away there was a clay plastered earthen floor over which there appeared a horseshoe shaped "andiron" and a bowl decorated with "pictograms" together with fragments of various potsherd (Kuftin 1948, 26-48, pl. XXIX-XXXVI). The architecture of the Ozni settlement is relatively better preserved than that of Beshtasheni.

The second area excavated at the Ozni settlement near the hydro-station consisted of two levels. This area yielded fragments of pottery, a copper four-faceted awl and a miniature knife (Kuftin 1948, pl. XXXVII-XLI). Apart from these, flat clay slabs of a hearth with a round hole forming a disc 0.98 m in diameter were found here. Kuftin called it a "sacrificial table" (Kuftin 1948, pl. XLII). This area also yielded a red-painted four-faceted incense burner (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. 39-63).

Cemeteries. Kuftin also excavated Early Bronze Age burials in Trialeti. Burials investigated near Barmaksizi (Tsalka), Tash-Bashi, Beshtasheni and Ozni in 1936-1940 and 1947-1948 consist of small cists. The grave goods are rather scanty: mainly pottery, copper bracelets, stone and vitreous paste beads.

A kurgan overlaid with a stone mound and containing Kura-Araxes Culture pottery was found during building work in the BTC pipeline ROW (KP-117+550) in 2003. The basalt stone mound of the kurgan was badly damaged by the contractor, but it was established that its diameter was 10-12 m. The interior was entirely filled with a stone mound in the centre of which a tomb chamber of basalt slabs lying north-south was recorded. All four walls of the chamber are built with specially selected flat basalt slabs that fit together so well that there are no spaces between them. It is remarkable that the separate slabs as well as the walls are so firmly joined together (pl. IX, 1-2).

The burial chamber is horseshoe-shaped in plan. Its north wall forms a right angle with the side walls, while the corners of the south wall are clearly rounded (pl. IX, 2, 5). We should note that the south wall lacks one lower row of masonry. The foundations of the other three walls are deeply cut into the burial floor. To the south a step 0.1m high was left and a stone wall built upon it. Each wall consists of eight rows of masonry. Thus, this small structure possesses both architectural form and clearly expressed aesthetic qualities.

There was a single burial: of a male of 50-60, lying on his left side in a crouched position, the head to the south, with a large ceramic bowl in front of the face (pl. IX, 3). The latter is of brownish fabric with a grey-black exterior. A groove runs between rim and shoulder, and there are two projections oval in section on the shoulder. In the central part of the west wall two vitreous paste beads lay on the floor (pl. IX, 4).

At 0.1-0.15 m south of the burial chamber a black stain 1.55 x 0.8 m was observed. It proved on cleaning to be a pit 0.1m deep (pl. IX, 2). The edges and orientation of the base of this ritual pit indicate that its original depth was at least 0.3-0.4 m. The floor yielded three small untreated stone fragments and a tool made from the rib of a bovine which disintegrated on lifting. The pit must be related to the burial ritual. A pile of ceramic fragments and obsidian flakes recorded at 1.4 m south of the pit must also be connected this ritual.

The bowl found in the Sapar-Kharaba kurgan is typical of the Kura-Araxes Culture. Similar bowls have been found at Samshvilde in Burials No. 2 (Mirtskhulava 1975, pl. X, 9), No. 5 (Mirtskhulava 1975, pl. XIII, 17-18) and No. 14 (Mirtskhulava 1975, pl. XXII, 8-9), No. 18 (Mirtskhulava 1975, pl. XXVI, 9), No. 19 (Mirtskhulava 1975, pl. XXVII, 6, 11), No. 20 (Mirtskhulava 1975, pl. XXVIII, 4-5), No. 23 (Mirtskhulava 1975, pl. XXIX, 6-7), No. 31 (Mirtskhulava 1975, pl. XXXIV, 5-6, 9, 14), No. 36 (Mirtskhulava 1975, pl. XXXVIII, 2, 4), No. 38 (Mirtskhulava 1975, pl. XXXIX, 4-5); in Kiketi Burials No. 6 (Pkhakadze 1963, fig. 3, 12), No. 8 (Pkhakadze 1963, fig. 5, 26), No. 9 (Pkhakadze 1963, fig. 6, 27, 30, 32), No. 12 (Pkhakadze 1963, fig. 7, 52), No. 14 (Pkhakadze 1963, fig. 10, 73); in Didube (Koridze 1955, pl. III, 17); at Dangreuli Gora (Results 1975, fig. 566, 8); at Qaitmazi (Results 1975, fig. 5526), at Kurgan No. 3 in Marneuli (Results 1975, pl. XXXIII, 2), in Gomareti (Tskvitinidze 2001, pl. XVI). It would appear that handle-less bowls and with two parallel projections are mainly diagnostic of Kvemo Kartli and are common from the second half of the 4th millennium BC to the second half of the 3rd millennium BC.

The majority of stone tomb chambers are found in South Georgia, at Kiketi (Pkhakadze 1963, 71-72, fig. 4), Koda (Chubinishvili, Nebieridze, Pkhakadze 1976, 19), Ardasubani (Tushishvili 1968), Tamarisi (Pkhakadze 1963, 73, pl. XV), Amiranis Gora in Akhaltsikhe (Chubinishvili 1963, 36, fig. 10, pl. IV), Gomareti (Tskvitinidze 2001, 103-14), and Ghrmakhevistavi (Ghrmakhevistavi 1980, 17) and in Armenia, at Gegharot (Badalyan, Smith 2007, 38-40), and Horom (Badalyan, Edens, Gorny, Kohl 1993, 4). There was a view that tomb chambers built of stone were only common in southern regions and that they did not extend to the north of Kvemo

Kartli. However, a tomb chamber with a stone mound was found in the village of Doesi in Shida Kartli, which was built with stone slabs (SIKZA 1990: 155).

All the tomb chambers are built of flat stone slabs and are oriented south to north, with the entrance at the south. The north wall is curved. Some burials are collective (Ghrmakhevistavi, Koda, Burial No. 16 at Amiranis Gora, Kiketi, Tamarisi, Gomareti, Gegharot, Horom) and some are individual (Burial No. 36 at Amiranis Gora, Burial No. 7 in Kiketi, Doesi). Part of the tomb chamber might be covered with a stone mound (Gomareti, Ghrmakhevistavi, Doesi). The average size of the burials is between 2.5 x 1.5 m and 3 x 1.8 m. Some are covered with large slabs (Burials Nos 16, 36 at Amiranis Gora, Ghrmakhevistavi, Gomareti, Koda), and some have arched roofs (Tamarisi, Burials Nos 7, 12 in Kiketi). The tomb chambers can be entered from the south, sometimes entrances are closed off with stone blocks (as at Gomareti); in one case steps could be seen (at Tamarisi); some entrances are open (Kiketi), while in other cases vertically fitted stone slabs are found (Burials Nos 16, 36 at Amiranis Gora). Some burials are paved with stone tiles (Koda).

Similar burials excavated in South Caucasus are dated to the second half of the 4th millennium BC. According to the results of C¹⁴ analysis, the Horom tomb chamber dates to 3350-3050 BC and 3371-3136 BC (Badalyan, Kohl, Stronach, Tonikyan 1994, 14; Badalyan, Edens, Gorny, Kohl 1993, 3), while the Gegharot tomb chamber dates to 3100-2700 BC (AA 52898) (Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004, 20). In the light of these dates we conclude that the Sapar-Kharaba stone tomb chamber should be dated to the end of the 4th millennium BC.

Pottery. The Trialeti Early Bronze Age sites produced numerous ceramic vessels of different sizes, shape and function. The settlements yielded large pots (at Beshatasheni, Ozni, and Avranlo), large and small pots with and without handles, jars, bowls, and lids (at Beshtasheni, Ozni, and Avranlo), a three-handled vessel with a tall neck (at Ozni), footed bowls (at Ozni), a double vessel (at Beshtasheni), a four-faceted incense burner painted red (at Ozni).

Kuftin divided the pottery from the Beshatasheni settlement into three chronological groups according to horizons. The pottery found in the earliest, lower, horizon is characterized by their size and the superficial treatment of the exterior. This group is represented by large pots with broad bases (Kuftin 1941, 115, fig. 122). The second group is characterized by high technical and artistic qualities. Pottery of the second group is represented by wide-rimmed bowls with an offset and delicate rim; also by broad pots with high necks, whose bodies narrow dramatically towards the base, which is sometimes deliberately concave. Handles are as a rule hemi-spherical. The ornament is also distinctive: beside the thin incised decoration a new method is introduced: small grooved and convex relief ornaments (Kuftin 1941, 116). The third chronological group consists of pottery fragments found in the same area of the fort, in its upper layers. Kuftin brought together fragments of black burnished pottery with sophisticated engraved ornament and painted ceramics (Kuftin 1941, 117).

The Trialeti Early Bronze Age sites rarely produce any pottery that cannot be attributable to the Kura-Araxes Culture. The footed bowl ornamented with a "pictogram" from Ozni can be regarded as one of these exceptions. Pottery of this type is completely alien to South Caucasus, although it is found in Iran, in a Kura-Araxes stratum at Ianik-tepe (Burney 1961, pl. LXXIV, 51). Similar bowls have also been excavated at other Early Bronze Age sites in Iran (Stankevich 1978, fig. 11, 17, 19), which are attributable to the Elam cultural group.

The double vessel found at Beshtasheni, is another exception. It consists of two very small (6.7 cm high) black burnished drinking vessels joined to each other at the sides and having a hemispherical handle in common (Kuftin 1941, pl. CXXIV; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, 46, pl. 34-211). The vessel appeared in the lower level III. An analogous drinking vessel appeared in West Georgia, in level 8 at the Pichori settlement (Pkhakadze 2002, 29), Kurgan No. 5 at Bedeni (Gobejishvili 1981, 75, 87) and at early Bronze Age sites in north Caucasus (Pkhakadze 2002, 29). Different variants of the similar vessel (three or four conjoined vessels) have been recorded mainly on the Mediterranean coastline from Palestine to the Pyrenees (Bet-lerah [Esse 1991, pl. 9-A], and at Vounu, Cyprus [Dikaos 1932, pl. LXXIII-3], Mersin, Tarsus, Karataş [Garstang 1953, 2; Huot

1982, fig. 64], Byblos, the Balkans [Pkhajadze 2002, 30], and El-Algar in Spain [Menendez Pidal 1954, fig. 480]), although separate specimens have been recorded in Iran as well (at Suza, Sialk, and Hissar I [Pkhakadze 2002, 30]). This type of vessel clearly only had a ritual function.

The pottery recovered at the Avranlo settlement is fired red or black with a burnished exterior. There are also fragments of painted vessels (pl. VII, 43). The ceramic material is largely represented by bowls and pots. Among the fragments from the Avranlo settlement only a large bowl and a smaller pot could be restored. The large bowl has a red exterior, interior and fabric. The surface shows signs of a slip. It has a rounded rim, a cylindrical neck, a ribbed body, and a handle modelled to the rim and side (pl. VI, 9; pl. VII, 49). It was recovered at a depth of 0.52m in Grid 5-2,3 of Plot CXCII. The smaller pot has a red-burnished exterior, and a red interior and fabric. It has a round lip, an offset rim, a tall cylindrical neck, a rounded body, and a flat base; it has a knob attached at the point where neck joins the body. A trace of red slip can be seen on the surface (pl. VI, 8; pl. VII, 50).

Fragments of a large pot fired red should be mentioned. The fabric contains fine admixtures. The interior is yellowish. The exterior is cracked and traces of slip can be observed here and there. It has a round rim and a tall cylindrical neck. There is a groove at the junction of neck and shoulder with a hole 1.5 cm in diameter. The shoulder is decorated with an ornament in high relief (pl. VI, 7; pl. VII, 45).

The red-burnished large bowl can be dated to the first quarter of the 3rd millennium BC. Similar large bowls have been found at Khizanaant Gora (Kikvidze 1972, pl. XX, 1, XXI, 1, 6-7) and in levels C1 and B1 at Kvatskhelebi (Javakhishvili, Glonti 1962, 119-120, pl. IV, 368, 375), also at Sachkhere and in Kurgan No. 2 at Nacherkezevi (Pkhakadze 1993, pl. XVIII, XVI, 2), and in Burial No. 196 at Natsargora (Ramishvili 1997, fig. 36, 2). It is close to the bowls excavated in Ozni (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. 27, 109) and in Pit No. 17 at Tsikhiagora (Makharadze 1994, pl. XLIX, 2-3).

The pot finds close parallels among vessels excavated at sites in Kvemo Kartli and Armenia: at Amiranis Gora (Orjonikidze 1983, pl. 5,16,19), Ozni (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. 24, 67; 27, 110; 29, 120, 126), Beshtasheni (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. 31, 152), Kiketi (Pkhakadze 1963, pl. XIII, 6), Dangreuli Gora (Results of Archaeological Expedition of Kvemo Kartli 1975, fig. 56, 10), Okami, Zveli, Akhalkalaki district (Orjonikidze 1983, pl. 28, 1; 37), Gegharot (Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004, fig. 12, d-f), and Horom (Badalyan, Kohl, Stronach, Tonikyan 1994, fig. 12, 20, 22). It is worth noting that an analogous pot was found in level B1 at Arslantepe VI, in the so called "King's Burial", which is dated to 3000-2900 BC together with Late Uruk pottery (Frangipane 2004, fig. 91, 158).

There were also discs of various sizes made from the walls of clay vessels (pl. VII, 17-19). Similar discs come from settlements of both the Early and Late Bronze periods and they occur in great numbers on Neolithic sites in the Balkans. Scholars assume that these discs were weights (Gimbutas, Winn, Shimabuku 1986, 254).

Signs and symbols. The decoration on the vessels excavated at the Trialeti Early Bronze Age sites is not complex. The pottery is decorated in relief, or is incised, engraved, or painted. Relief ornament mainly occurs on large vessels. There are double spirals (at Beshtasheni and Ozni), double spirals and ostrich-like birds (at Ozni and Avranlo), animals or reptiles (at Avranlo). Various geometrical shapes and birds are incised or engraved (at Beshtasheni, Ozni, and Avranlo).

Relief, incised and painted representations of ostrich-like birds are fairly frequent at Kura-Araxes Culture sites, and especially in Kvemo Kartli, Armenia, Anatolia and Iran. They are known from Kiketi (Pkhakadze 1963, 150), Amiranis Gora (Chubinishvili 1963, 67, pl. 13, 3-4), Beshtasheni (Kuftin 1941, 109, fig. 116), Ozni (Kuftin 1948, 35), Dangreuli Gora (Results 1975, fig. 56, 6, 13), Kvatskhelebi (Javakhishvili, Glonti 1962, 25, pl. IV), Garni, Arevik, Karnut, Shengavit (Khachatryan 1975, fig. 46, 74, 75, 78, 79), Ianik-tepe (Burney 1961, pl. LXX), and in Malathia and Keban regions, in Anatolia (Marro 1997, pl. 86-92).

A stork is represented in relief on a red-burnished vessel found at Avranlo (pl. VI, 4; pl. VII, 14). Scholars differ as to the significance of such images. They are close to processions of ostrich-like birds to be seen on the pottery of Eneolithic cultures of Mesopotamia and Iran. These birds are accompanied by a double spiral

on Kura-Araxes pottery. One kind is known as “triptych composition” consisting of a double spiral flanked by two birds, a motif that comes close to an image common to Syrian and Mesopotamian art of the 2nd millennium BC, namely a figure of a goddess flanked by two birds (Wegner 1981, 89-93). The symbol of the goddess (Inana-Ishtar-Shavushka), a sign resembling the Greek “Ω”, recalls the double spiral.

A small fragment of black-burnished ware from Avranlo (pl. VI, 6; pl. VII, 12) has a double volute resting on a triangle and a single coiled spiral. Similar motifs have been found in Kvemo Kartli (Glonti 1972, 53) and Armenia (Khachatryan 1975, fig. 7). According to L. Glonti, similar double volutes occur not only on the pottery “but also on metal pins and pendants very typical of this period... they are widespread in Asia Minor in the Hittite period on monumental reliefs and in glyptics” (Glonti 1972, 57). A pendant of a similar shape was found at Gegharot (Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004, fig. 15), and a double volute gold pendant at Shengavit (Armenia 1991, fig. 6). A very rich solid gold pendant was found in Ananuri kurgan (Japaridze 2003, pl. XXXI). In our opinion, a pendant of this shape must be a symbolic image of an axe which, in its turn, was an attribute of some deity, probably Teshub, and this was his symbolic representation.

Several ceramic vessels with distinctive ornament have been recovered in the area in which the Kura-Araxes Culture flourished. The decoration is irregular and no elements are repeated. When such vessels were first discovered, it was thought that this strange ornament represented “pictographic” writing (Shanshashvili 1999, 3). Two such vessels were found in the Ozni and Beshtasheni settlements in Trialeti.

A bowl decorated with an “inscription” was found in 1947 resting on a floor plastered with clay during excavations at Ozni (Kuftin 1948, 26). Kuftin compared the signs incised in a circular manner to proto-Elamite script (Kuftin 1948, 90). It is interesting that a similar bowl with incised signs appeared at Ianik-tepe. According to C. Burney, the Early Bronze Age population of Iranian Azerbaijan and its contiguous regions had their own writing which was employed on wooden plaques (Burney 1961, 147-149). It is possible that Iusup Majizadeh's discovery of a new civilization in Iran in 2002, which was known as Arata to Sumerians and existed around 3000-1500 BC (Muscarella), will illuminate the way of life and culture of the Kura-Araxes Age population of Iran. A small vessel with a “pictogram” was also found at Beshtasheni; there are linear signs incised on its exterior (Kuftin 1941, 109-110). Pottery bearing such signs has been excavated on Early Bronze Age sites in Georgia, Armenia, Anatolia and Iran and was probably related to social, political and cultural changes occurring in the Near East over the 4th-3rd millennia BC.

Agriculture. The Trialeti settlements were very productive of flint sickle blades (pl. VI, 3), mortars (pl. VIII, 2-3, 7, 11) and hand grinders (pl. VIII, 10). An oval clay object (pl. VIII, 4) excavated at Avranlo is of special interest. It has four deep vertical grooves. A similar object embellished with geometrical décor was found within the palace at Mari, Syria, which is a loaf pan (Fortin 1999, 101, fig. 34).

The Avranlo settlement produced part of a round basalt hand grinder (pl. VIII, 9) with a perforated centre. In the 3rd-2nd millennia BC hand grinders consisting of two stones fitted together were widespread across the Near East. It was a significantly advanced variety of hand grinder used to grind corn finely. The Tell-Bazi settlement in Syria produced both parts of a grinder similar to the Avranlo specimen (Fortin 1999, 182, fig. 120).

Kura-Araxes Culture in South Caucasia is thought to have been that of a community of farmers and cattle-breeders. The significant role of agriculture in the economy is emphasized by the discovery of numerous agricultural tools in settlements: a plough of deer horn, flint sickle blades, hand grinders, vessels for the storage of grain and actual surviving examples of grain (Javakhishvili, Glonti 1962, 45; Lisitsina, Prishchipenko 1977, 65-69; Lordkipanidze 1989, 100). Metal sickles have also been found (Kikvidze 1976, 54; Kushnareva, Chubinishvili 1970, 126). The Kura-Araxes community also practised viticulture (Lisitsina, Prishchipenko 1977, 15, 25). A large number of spindle-whorls and impressions of textiles on clay vessels point to the existence of an advanced textile industry (Javakhishvili, Glonti 1962, 33; Lordkipanidze 1989, 101). Livestock breeding also played an important part in the economy. The discovery of churns and sieves in settlements stresses the importance of livestock breeding and the widespread manufacture of dairy produce (Lordkipanidze 1989,

101). But if we consult the topography of Kura-Araxes Culture settlements it will quickly be clear that there is a concentration in regions rich in copper. There is hardly any Kura-Araxes settlement where metal or metallurgy is not recorded. "It can be stated that this culture developed on the basis of metallurgy" (Kikvidze 1976, 75).

The Trialeti Early Bronze Age settlements, however, rarely produce metal tools or objects connected with metallurgy; a crucible from Avranlo (pl. VI, 5) is an exception. The clay discs might have been used for weighing raw materials. On the road from Avranlo to Khando there still is a source of copper ore with old mines and a mountain called "Ore" by the local inhabitants.

Problems of dating the Trialeti Early Bronze Age sites. Pottery excavated in the Early Bronze settlements and cemeteries in Trialeti show affinities to that excavated in South Georgia, Armenia and Anatolia (Malatya region). However, some examples are also diagnostic of Shida Kartli. The pottery from the Beshtasheni settlement, regarded by Kuftin as an early complex, is identical with pots excavated in level BI at Arslantepe VI together with Uruk ceramics, and also with pottery found in Armenia, at Gegharot and Horom. Strata with similar ceramic content in Armenia are dated to the late 4th and early 3rd millennia BC. Pottery similar to Gegharot comes from strata dated by C¹⁴ analysis to 3100-2700 BC (Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004, 20), while the vessels from Horom date to 3350-3050 BC and 3371-3136 BC (Badlyan, Kohl, Stronach, Tonikyan 1994, 14; Badalyan, Edens, Gorny, Kohl 1993, 3). According to traditional chronology, Arslantepe VI level B is contemporary with Jemdet-Nasr/Early Dynastical period I and dates to 3100-2800 BC (Conti, Persiani 1993, 386).

Pottery of the second chronological group from Beshtasheni noted by Kuftin has parallels in settlements in Shida Kartli. Painted fragments of the third chronological group resemble the painted earthenware found in Malatya and Keban regions. Painted vessels recorded in level C at Arslantepe VI and in stratum XXI-XVIII at Norshuntepe are dated to the first half and the middle of the 3rd millennium BC (Conti, Persiani 1993, 388). Stratum VIII at Pulur containing analogous pottery is dated to 2470±150 BC by C¹⁴ analysis (Kossay 1976, 130). It should be mentioned that painted earthenware also appeared in Kurgan No. 5 at Bedeni. An ornament applied with dark paint on light coloured exterior vanished completely during washing in the laboratory of the Georgian State Museum (Gobejishvili 1981, 48). Painted fragments from Beshtasheni are also executed with dark paint over a light coloured background. The earlier kurgans excavated near the settlement presumably belonged to the community of the Beshtasheni settlement that made the material of the third chronological group.

In our opinion, the Beshtasheni Early Bronze Age settlement corresponds to levels B and C of Arslantepe VI and levels X-VII at Pulur. Consequently, it functioned from the late 4th millennium BC down to the middle of the 3rd millennium BC and contains strata reflecting co-existence between two archaeological cultures, namely Kura-Araxes and Bedeni.

Ozni and Avranlo settlements produced early pottery dated to the late 4th millennium BC as well as fragments of painted earthenware dated to the middle of the 3rd millennium BC. The ancient settlements of Beshtasheni, Ozni and Avranlo presumably functioned for about 500 years, from the late 4th to the mid-3rd millennium BC.

Conclusion. The Kura-Araxes Culture of the Early Bronze Age is characterized by its vast extent: it covers the Eliazig-Malatya region in south-west Anatolia and Syria and Palestine; in West Georgia it is to be found in the Qvirila basin and Guria; in the south it reaches Lake Van and in the south-east it embraces Lake Urmia and the Tabriz region. In the east it is spread across the steppes of Mill and Qarabagh. This culture is characterized by a process of intensive occupation against a background of population increase. The marvel of the Kura-Araxes Culture lies in its duration, its spread over a vast area and in its strangely uniform quality (although with some local peculiarities). Kvemo Kartli, Trialeti, Meskheti and present-day Armenia can be considered to be such local regions, characterized by similar ceramic shapes, ornamental patterns, burial practices and domestic architecture.

From the second half of the 4th millennium BC, the pottery of the Kura-Araxes culture emerges in small quantities in the upper part of the Euphrates, in Eliazig-Malatya region, that enjoyed economic prosperity at the time. This came about thanks to penetration of the region by Uruk merchants in the middle of the 4th millennium BC. It is demonstrated by the rich burials of Korujutepe B, whose grave goods and architecture find close parallels with levels XI-IX at Tepe Gavra. The monumental architecture and wealth of Arslantepe enabled M. Frangipane to assume the presence of administrative organs and an early state system at Arslantepe (Frangipane 1997, 45-48). Thus, at the end of the 4th millennium BC Malatya region was an economically advanced and well-organized regional centre, provided with bronze and probably gold by the Kura-Araxes population from the middle of the 4th millennium BC. The source of wealth of the Arslantepe community was trade in metal. This is suggested by the discovery of a weapon store in one of the rooms (113) of Building III (Burney 1993, 314-315). Arslantepe played an important part in relations with Syria and Mesopotamia as it lay over the border of different cultural areas. We may assume that the contact zone of the Uruk merchants and the Kura-Araxes early metallurgists lay in this very region. It is possible that Mesopotamia's commercial interest brought about the development of metallurgy and the beginnings of the Bronze Age in South Caucasia, which was accompanied by mutual economic and cultural development. Population increase and the spread of the Kura-Araxes Culture over a vast area were the results of these processes.

It has been suggested several times in the scientific literature that the rich Arslantepe of the Late Uruk period was destroyed by people who arrived from South Caucasia. According to M. Frangipane, "half-nomadic Caucasians erected their wattle and daub huts over ruined palaces." In his opinion, the people enjoying the Kura-Araxes Culture were a half-nomadic community with a pastoral economy (Frangipane 2003, 32-34).

At the beginning of the 3rd millennium BC there was an intensive infiltration of part of the Kura-Araxes population from South Caucasia and Anatolia to Syria-Palestine and Iran, although most of the population remained in their ancestral home. Traces of intense fire are recorded in some of the Early Bronze Age settlements of Anatolia and Syria-Palestine. Some scholars believe that they were destroyed by the Kura-Araxes people (Schaeffer 1961, 231; Frangipane 2003, 33-34). Recently M. Rothman compared the emergence of the Kura-Araxes people in the Near East to the migration of the Turkish Seljuks (Rothman 2003, 98-99). We suppose that both views require serious reappraisal. It must be emphasized that the Kura-Araxes settlements excavated in South Caucasia are distinguished by their peaceful nature. Archaeological sites recorded here allow us to assume that the people who enjoyed the Kura-Araxes Culture had highly developed agriculture.

The majority of South Caucasian settlements of the Kura-Araxes Culture that have been investigated so far are multi-levelled and are spread over a wide area. For example, the area of Kvatskhela is 3.5 ha and contains three cultural strata with seven building horizons. The soil at Khizanaant Gora is damaged by erosion, although it used once to be a rather large settlement. Its three building horizons are earlier than those of Kvatskhela. This settlement therefore functioned over a long period. Amiranis Gora at Akhaltsikhe occupied 8 hectares with three building horizons (Javakhishvili 1973, 114,131,150). The Beshtasheni settlement is situated over 12 ha. The Early Bronze Age stratum is 1.5 m deep and contains three building horizons. The area of Avranlo is 6 ha and also has three chronological periods. The Ozni settlement occupied an area of 10 ha. Shengavit was built over about 30 ha, and in the 4 m thick cultural stratum E. Baiburtyan distinguished three building horizons (Javakhishvili 1973, 168,182).

The layout of the Early Bronze Age settlements and dwellings is characterized by a number of common features in South Caucasia despite the variety of building materials employed (stone, wood, adobe, brick). The choice of the building material depended on the bio-environment. All the Kura-Araxes settlements were located in fertile areas, on river banks. Villages were situated close to each other. Private dwellings were densely set. There is noticeable tendency to separate religious centres, streets and public squares. (Javakhishvili 1973, 110-116).

The building skills and fine architecture of this period, as well as the fact that the settlements functioned over a long period excludes the "half-nomadic pastoral economy" hypothesis. These people were farmers

and metallurgists. It is particularly remarkable that Early Bronze Age cemeteries excavated in South Caucasia hardly ever contain weapons. The settlements do not have powerful defensive systems. Weapons only appear in large quantities in the final stages of the Kura-Araxes Culture (as at Sachkhere). According to B. Kuftin and O. Japaridze, both ordinary and ceremonial weapons found at Sachkhere were imitations of Near Eastern prototypes (Kuftin 1949, 71-74; Japaridze 1991, 124-125), but moulds for different kinds of weapons and tools, together with weapons excavated in earlier strata of the settlements, allows us to believe that they were widely employed in everyday life (Kushnareva, Chubinishvili 1970, 114-116). It is thus conceivable that signs of militarization in South Caucasia emerge relatively late and that they might be associated with political events that took place in the Near East, which in our opinion were followed by the return of the Kura-Araxes population to the Caucasus in the final centuries of the 4th millennium BC.

At the turn of the 4th-3rd millennia BC, the people of the Kura-Araxes Culture settled in Elazig-Malatya region. In the second half of the 4th millennium BC the pottery of the Kura-Araxes Culture, known in present Turkey as Karaz-type pottery, constituted 35 % of the Syrian, Central and Eastern Anatolian earthenware in the Keban region; at the turn of the millennia it was 60%, and in the first half of the 3rd millennium BC it increased to 80% (Abay 1997, 18-19). In our view, Elazig-Malatya region was occupied by the local community of Kvemo Kartli who launched elements of Mesopotamian culture in South Caucasia.

According to M. Kelly-Buccellati, the community that introduced the Early Transcaucasian Culture (Kura-Araxes Culture) to Arslantepe VI B1 established control over metal ores and commerce and reoriented the distribution points (Kelly-Buccellati 1990, 122). The advent of the Kura-Araxes people had a negative influence on the development of Arslantepe. The "Caucasians" failed to become involved in the local economic system which resulted in a short-term economic crisis for the Malatya region (Frangipane 2003, 32-34). It was Mesopotamian cultural influence, however, that brought about innovations in South Caucasian culture.

Tomb chambers built of stone or brick are a rarity in the Near East of the 4th millennium BC. In almost every case they are distinguished by rich grave goods and are consequently to be regarded as burials of nobles. Rich tomb chambers built of stone and brick first appear in levels XI-VIII at Tepe Gavra and are dated to the middle of the 4th millennium BC (Lloyd 1984, 72). Each of them contains numerous turquoise, obsidian, cornelian, lapis lazuli, ebony and gold ornaments, which were probably attached to clothes and diadems. Apparently, they apparently belonged to members of the community of high rank (Lloyd 1984, 93). The Tepe Gavra tomb chambers find close parallels with collective tomb chambers in Malatya region, which were built with stone and brick and contained rich grave goods (Burney 1980, 161). In the Korucutepe level B dated to 3500-3000 BC, two brick tomb chambers were found. In the first one a woman embellished with numerous stone and silver ornaments was buried with a remarkable silver diadem. The second contained a couple; both were adorned with silver and copper jewellery (van Loon, Güterbock 1971, 17).

The so called "King's Tomb" excavated in level B1 at Arslantepe VI is dated to 3000-2900 BC. It is built of stone slabs. One part of the pottery can be characterized as local, Late Uruk; another is typically Kura-Araxes in style and is black-burnished on a pinkish fabric. Apart from the principal deceased there were skeletons of four youths. According to M. Frangipane, two of them might have been sacrificed. Three of the deceased were adorned with copper, silver and gold ornaments, among which diadems of silver and bronze stood out. They are similar to the one found in Burial No. 2 at Kvatskhela. The principal deceased was buried together with many metal weapons, jewellery and pottery of South Caucasian origin. There were numerous beads of rock crystal, silver and gold arranged as though they were appliqués on clothes or the shroud. The metal objects (spearheads, daggers, swords, axes, spiral ornaments, bracelets, etc.) are made of copper, bronze, silver and rare alloy of silver and copper. M. Frangipane concludes that the principal deceased was a foreigner, a Caucasian, but also noble and the heir of an ancient elite (Frangipane 2003, 33-34).

In our opinion, stone tomb chambers in South Caucasia were built in imitation of Upper Mesopotamian practice, since a certain part of the community of Kura-Araxes Culture already made claims on "kingship". They tried to imitate, at least outwardly, the aristocracy of Tepe-Gavra despite the fact that they did not apparently

have any economic basis for doing so.

The Kura-Araxes community clearly managed at some period to monopolise the east Anatolian market and came into direct contact with Mesopotamian merchants, since black-burnished pottery emerges in the cities of North Syria, at Tell-Brak (Oates 1987, 198) and Tell-Mozan (Kelly-Buccellati 1990, 121). We may assume that at the turn of the 4th-3rd millennia BC the community of the Kura-Araxes Culture became acquainted with the achievements of Mesopotamian culture and made attempts to launch its imitations in South Caucasia (cf. the four-faceted incense-burner excavated at Ozni [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. 39, 63]). Similar objects which are at the same time miniature models of buildings or incense-burners have been found at Kvatskhela (Japaridze 1976, fig. 43), Amiranis Gora (Chubinishvili 1963, fig. 4, 24), Khizanaant Gora (Kikvidze 1972, pl. XXIV,) and Digasheni (Orjonikidze 1995, fig. 141, 1). It is remarkable that such models are not found either in Anatolia or in other regions of Caucasia, which suggest their proximity to Mesopotamian incense-burners. Similar objects were recovered at Ubeid period Eridu, in Abu-Shahreïn, in level XI of Tepe Gavra, dated to the second half of the 4th millennium BC, and at Jemdet-Nasr (3200-2800 BC) Khafaje (Goff 1963, fig. 147, 237, 328, 496). A model of a round structure was found in levels dated to 2700-2500 BC at Mari (Fortin 1999, 278). Incense-burners of the Kura-Araxes Culture, like those of Mesopotamia, represent houses. These oval (Khizanaant Gora) or square (Ozni, Kvatskhela, Digasheni) miniature houses and those with windows and chimneys show the closest affinity to incense-burners of the Ubeida period (Tepe-Gavra, Tell-Brak, Khafaje) and are completely different from the broad-rimmed examples widespread in Anatolia and Iran from the second half of the 4th millennium BC. In our opinion, the incense-burners from Ozni as well as those from other sites in Georgia are related to Mesopotamian religious practice.

As mentioned above, two vessels with circular symbols were found in Trialeti (at Ozni and Beshtasheni). Such vessels were excavated at Kura-Araxes Culture sites in Georgia, Armenia, Iran and Anatolia (at Kvatskhela, Amiranis Gora, Aradeti, Shengaviti, Arich, Ianik-tepe, Norshuntepe, and Pulur) and their decoration was apparently an attempt at creating "pictographic" writing.

Throughout the ancient world the creation of writing accompanies the birth of civilization. The introduction of writing occurs simultaneously with state formation, developments in crafts, commerce, manufacture, metallurgy, transport and agriculture. All pre-writing cultures seem to be relatively primitive compared with societies that enjoyed such progress (Gelb 1982, 211). By a certain stage the community of the Kura-Araxes Culture had already risen to the level where there emerged a demand for the creation of writing, but for reasons unknown to us they did not manage to pass beyond this stage, and the signs and symbols consequently did not get transformed into a writing system. It is remarkable that the signs appear only in the Kura-Araxes Culture and do not occur in either the "splendid kurgans of Trialeti" or at sites of the Late Bronze Age. They seem to have been applied only for magic, sacral or ritual functions and to have become redundant as a result of social and economic changes and the formation of a structurally different society.

South Caucasia at the turn of the 4th-3rd millennia BC witnessed, in the area in which the Kura-Araxes Culture spread, a number of emergent cultural elements explicable by influence from North Mesopotamia. Such innovations included: building with adobe brick (cf. Kvatskhela, Kul-tepe II, Shengavit); burial beneath the floor of a dwelling (e.g. Amiranis Gora), tomb chambers built of stone (at Tamarisi, Koda, Kiketi, Ardasubani, Sapar-Kharaba, etc.); polychrome painting on the walls of buildings (e.g. Gudabertqa), ideogrammatic signs on pottery (at Ozni, Amiranis Gora, Beshtasheni, and Aradeti Orgora); painted pottery (Kvatskhela, Beshtasheni, the Aragvi Valley), miniature architectural models used as incense-burners (cf. Kvatskhela, Khizanaant Gora, Amiranis Gora, Ozni, Digasheni); clay anthropomorphic sculptures (e.g. Kvatskhela, Tsikhiagora, Khizanaant Gora, Amiranis Gora), horned mounts (at Kvatskhela, Khizanaant Gora, Kulbakebi, Arichi), stamp seals (from Akhali Zhinvali, Gudabertqa); pottery stamped with a seal (at Kvatskhela). These cultural innovations were accompanied by a number of social changes: large and small places of worship appear (at Kvatskhelebi, Gudabertqa, Amiranis Gora, and Shengavit), as do houses built of brick, perhaps belonging to local dignitaries (at Kvatskhelebi, Baba-Dervish): chiefs, priests or "kings" are buried in distinguished settings (at Sachkhere, Tama-

risi, Amiranis Gora, Kiketi, Koda, Sapar-Kharaba), they have distinctive grave goods (a diadem at Kvatskhela, a ceremonial weapon at Sachkhere, a vessel with symbols at Amiranis Gora). These facts suggest that there existed a certain social class more privileged than ordinary members of the community. There was temple or community property that needed to be protected and there was a system of symbols by means of which certain information was recorded and preserved. In our opinion, at the developed stage of the Kura-Araxes Culture, in the first half of the 3rd millennium BC, an administrative-bureaucratic organ was in the process of formation, a primitive copy of Mesopotamian temple administration system. Nobles within the Kura-Araxes Culture who claimed to rule were buried with special rituals and occasionally with exceptional grave goods.

Nevertheless, the villages of the Kura-Araxes community did not transform into towns, there are no signs of monumental architecture, signs and symbols did not turn into writing and for reasons unknown to us, this society did not manage to rise to the level of an "urban civilization".

By the end of the 3rd millennium BC in South Caucasus there appear "kings" and the "splendid kurgans" of aristocrats. Near their burial places grand processional or ritual roads were paved in a manner traditional in the ancient Near East, but hitherto entirely unfamiliar in South Caucasus (Narimanishvili 2000; Narimanishvili 2004). Kurgans contain numerous luxurious objects, vessels made from precious metals, ornaments and weapons. Judging by the pottery, the traditions of the previous Kura-Araxes Culture were clearly observed. The influence of Mesopotamia and Iran are also obvious in both pottery and jewellery.

In our view, the "kings" and aristocrats buried in the "splendid kurgans of Trialeti" were the successors of the people of the Kura-Araxes culture who came back to their *Urheimat* from the south. Apparently part of the Kura-Araxes people stayed in Anatolia and Mesopotamia, while another returned to their homeland and fused the cultural achievements of Near East with their old traditions.

Bibliography:

Manuscript reports are to be found in the Library of the Otar Lordkipanidze Archaeological Centre of the Georgian National Museum. Tbilisi

Abay E. 1997: *Die Keramik der Frühbronzezeit in Anatolien. Münster.*

Armenia 1991: *The State History Museum of Armenia. St Petersburg.*

Badaljan R., Edens Ch., Gorny R., Kohl Ph. 1993: Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia. *Iran* 31, 1-24.

Badaljan R., Kohl Ph., Stronach D. and Tonikjan A. 1994: Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia. *Iran* 32, 1-29.

Badalyan R., Smith A.T. 2007: L'Arménie à l'âge du bronze et à l'âge du fer. *Les Dossiers d'archéologie*. 321, 38-41.

Badalyan R., Smith A., Avetisyan P. 2003: The emergence of sociopolitical complexity in Southern Caucasus. In A.T. Smith and K. Robinson (eds), *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasus and Beyond*, 144-166. Los Angeles.

Boehmer R. 1997: Einige altere, in jüngeren Zeiten wiederbenutzte altorientalische Siegel. *Beiträge zu altorientalischen und mittelmeerischen Kulturen*, Festschrift für Wolfgang Röllig, 23-41. Kevelaer - Neukirchen-Vluyn.

Burney C. 1961: Excavation at Yanik Tepe, North-West Iran. *Iraq* 23. London.

Burney C. 1980: Aspects of the excavations in the Altinova, Elazığ. *Anatolian Studies* 30, 157-167.

Burney C. 1993: Arslantepe as a gateway to the highlands: a Note on Periods VI A-VI D. In: M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains*, 311-312. Rome.

Chubinishvili T. 1963: *Amiranis Gora*. Tbilisi.

Chubinishvili T., Nebieridze L., Pkhakadze G. et al. 1976: *Itogi polevoi raboty Kvemo-Kartliiskoi arkheologicheskoi ekspeditsii (Results of fieldwork of the Kvemo Kartli).*

- Conti A.M., Persiani C. 1993: When worlds collide: cultural development in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age. In: M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (eds.), *Between the River and over the Mountains*, 361-413. Rome.
- Dikaïos P. 1932: Les cultes préhistoriques dans l'île de Chypre. *Syria* 13, 348-354.
- Esse D.L. 1991: *Subsistence, Trade and Social Change in Early Bronze Age Palestine*. Chicago.
- Fortin M. 1999: *Syrie. Terre de civilisation*. Quebec.
- Frangipane M. 1997: A 4th millenium temple/palace complex at Arslantepe-Malatya. North-South relations and the formation of early state societies in the northern regions of Greater Mesopotamia. *Paléorient* 23, 45-73.
- Frangipane M. 2003: Splendore e misteri di una tomba. *Archeologia viva* 22, 32-34.
- Frangipane M. 2004: *Arslantepe. Alle origini del potere*. Milan.
- Garstang J. 1953: *Prehistoric Mersin: Yümük Tepe in Southern Turkey, The Neilson Expedition in Cilicia*. Oxford.
- Gelb I.E. 1982: *Opyt izucheniya pis'ma (Experience of the study of writing)*. Moscow.
- Gimbutas M., Winn S., Shimabuku D. 1986: Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece: 6400-5600 B.C. *Monumenta Archaeologica*, 14, Los Angeles.
- Glonti L. 1972: Dangreuli Gora. *Dzeglis megobari*, 30, 50-57.
- Ghrmakhevistavi 1980: ghrmakhevistavis arkeologiuri dzeglebi (*Ghrmakhevistavi Archaeological Sites*). Tbilisi.
- Gobejishvili G. 1981: *bedenis gorasamarkhebis kultura (Bedeni Burial Mound Culture)*. Tbilisi.
- Goff B.L. 1963: *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*. London.
- Hagen R.-M. and R. 2002: *Egypt: People, Gods, Pharaohs*. Cologne.
- Hauptmann H. 1972: Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, 1970. *Keban Project 1970*, 103-117. Ankara.
- Huot J.-L. 1982: Les céramiques monochromes lissées en Anatolie à l'époque du Bronze ancien. 2. Paris.
- Japaridze O. 1976: *kartvel tomta etnikuri istoriis sakitkhisatvis (On the Problem of the Ethnic History of Georgian Tribes)*. Tbilisi.
- Japaridze O. 1991: *sakartvelos arkeologia (Georgian Archaeology)*. Tbilisi.
- Japaridze O. 2003: *sakartvelos istoriis sataveebtan (At the Beginning of Georgian History)*. Tbilisi.
- Javakhishvili A. 1973: *Stroitel'noe delo i arkhitektura poselenii yuzhnogo Kavkaza V-III tys. do n.e. (Building skills and architecture of the population in South Caucasia in the 5th-3rd centuries BC)*. Tbilisi.
- Javakhishvili A., Glonti L. 1962: *Urbnisi*, 1. Tbilisi.
- Kakhadze K. 1992: Doesi. *SIKDZA*, 5, 155.
- Kelly-Buccellati M. 1990: Trade in metals in the third millenium: northeastern Syria and Eastern Anatolia. In: *Resurrecting the past. A Joint Tribute to Adnan Bounni*. 117-131. Istanbul.
- Khachatryan T. S. 1975: *Drevnyaya kultura Shiraka (Ancient culture of Shirak)*. Erevan.
- Kikvidze I. 1972: *khizanaant goris adrebrinjaos khanis nasakhlari (Khizanaant Gora Early Bronze Age Settlement)*. Tbilisi.
- Kikvidze I. 1976: *mitsatmokmedeba da samitsatmokmedo kulti dzvel sakartveloshi (Agriculture and Agricultural Cults in Ancient Georgia)*. Tbilisi.
- Koridze D. 1955: *tbilisis arkeologiuri dzeglebi (Tbilisi Archaeological Sites)*. Part I. Tbilisi.
- Koşay H.Z. 1976: Pulus Excavations 1968-1970. *Keban Project*. Ankara.
- Kuftin B. 1938: *Dnevnik. Trialetskaya arkheologicheskaya ekspeditsiya (Diary. Trialeti Archaeological Expedition)* (Manuscript).
- Kuftin B. 1940: *Dnevnik. Trialetskaya arkheologicheskaya ekspeditsiya (Diary. Trialeti Archaeological Expedition)* (Manuscript).
- Kuftin B. 1941: *Arkheologicheskie raskopki v Trialeti (Archaeological excavations in Trialeti)*. Tbilisi.
- Kuftin B. 1947: *K probleme eneolita Vnutrennei Kartli i Yugo-Osetii (On problems of the Eneolithic in Shida Kartli and South Ossetia)*. *SSMM*, vol. XIV, 67-88.
- Kuftin B. 1948: *Arkheologicheskie raskopki 1947 goda v Tsalkinskom raione (Archaeological excavations in Tsalka district in 1947)*. Tbilisi.
- Kuftin B. 1949: *Arkheologicheskaya marshrutnaya ekspeditsia 1945 goda v Iugo-Osetiu i Imeretiu (Archaeological route*

- expedition in South Ossetia and Imereti in 1945*). Tbilisi.
- Kushnareva K., Chubinishvili T. 1970:** *Drevnie kul'turi yuzhnogo Kavkaza (Ancient cultures of South Caucasasia)*. Leningrad.
- Lisitsina G., Prishchipenko L. 1977:** *Paleoetnobotanicheskie nakhodki Kavkaza i Blizhnego Vostoka (Paleoethnobotanical finds in Caucasus and Near East)*. Moscow.
- Loon M. van 1971:** Korucutepe near Elaziğ. Recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 21, 17-19.
- Lloyd S. 1994:** *Arkheologiya Mesopotamii. (Archaeology of Mesopotamia)*. Moscow.
- Lordkipanidze O. 1989:** *Nasledie drevnei Gruzii (The Heritage of Ancient Georgia)*. Tbilisi.
- Makharadze Z. 1994:** *tsikhiagoris mtkvar-araksuli namosakhlari (The Tsikhiagora Kura-Araxes Settlement)*. Tbilisi.
- Mansfeld G. 2001:** Die "Konigsgraber" von Alaca Hoyuk und ihre Beziehungen nach Kaukasien. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 33, 19-61. Berlin.
- Marro C. 1997:** *La culture du haut-Euphrate au Bronze ancien: essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie)*. Istanbul.
- Menendez Pidal, R. 1954:** *Historia de España* 1. Madrid.
- Mirtskhulava G. 1975:** *Samshvilde*. Tbilisi.
- Muscarella O. W. 2005:** Jiroft and "Jiroft-Aratta". Review of Yousef Madjizadeh, *Jiroft: The Earliest Oriental Civilization*. *Bulletin of the Asia Institute*, 15, 172-198.
- Narimanishvili G. 2000:** dzv.ts. II atastsleulis saritualo gzebi trialetshi (Ritual Roads of the 2nd Millennium BC in Trialeti). *Dziebani* 5, 47-54.
- Narimanishvili G. 2004:** Ritual Roads at Trialeti Barrows. *Journal of Georgian Archaeology* 1, 120-133. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2004:** *tsalka-trialetis arkeologiuri ekspeditsia 2003 tslis sakternoembershi (Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition in September-November 2003)*. Manuscript.
- Narimanishvili G. 2007:** *avranloshi 2006 tsels chatarebuli samushaebis angarishi (Report of Work Carried Out in Avranlo in 2006)*. Manuscript (in Georgian).
- Narimanishvili G., Makharadze Z., Shanshashvili N., Melikidze Sh. 2004:** *tsalkis ekspeditsia 1990-1992 tslebshi (Tsalka Expedition in 1990-1992). Field archaeological investigations in 1989-1992 (brief reports)*, 123-128.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N. 1997:** The "Cyclopean" settlements of Trialeti in the light of new archaeological discoveries. *Caucasian Archaeology, latest Discoveries and Prospects. Reviews of international scientific reports*, 29-31; 67-69. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N. 2001a:** Cyclopean settlements and the Ancient States of the South Caucasus (Diaukhi). *Second International Congress on Black Sea Antiquities, Bilkent University, Abstracts*, 71. Ankara.
- Narimanishvili G., Šanšašvili N. 2001:** Zu den "zyklopischen" Siedlungen in Trialeti. *Georgica* 24, 5-34.
- Oates J. 1987:** A note on 'Ubaid and Mittanni Pottery from Tell Brak. *Iraq* 49, 193-198.
- SAKZ Field archaeological investigations in 1989-1992 (brief reports)*, 123-128 (in Georgian).
- Orjonikidze A. 1983:** *samtskhe-javakheti adre brinjaos khanashi (Samtskhe-Javakheti in the Early Bronze Age)*. Tbilisi.
- Orjonikidze A. 1995:** Raboty Javakhetskoi ekspeditsii na pamyatnikakh bronzovogo veka (Work of the Javakheti expedition at Bronze Age sites). *PAI in 1987*, 80-82. Tbilisi.
- Pkhakadze G. 1963:** *kvemo kartlis eneoliti (The Eneolithic in Kvemo Kartli)*. Tbilisi.
- Pkhakadze G. 1993:** *dasavlet amierkavkasia dzv.ts. III atastsleulshi (Western Transcaucasia in the 3rd Millennium BC)*. Tbilisi.
- Pkhakadze 2002:** adrebrinjaos khanis ziartchurtchlis danishnulebisa da gavrtselebis shesakheb (On Function and Distribution area of the Early Bronze Age double vessel). *Dziebani* 9, 29-33 (in Georgian).
- Ramishvili A. 1997:** Raskopki v s. Natsargora (Khashurskii raion) (Excavations at Natsargora (Khashuri district)). *PAI in 1988*, 40-44. Tbilisi.
- Results 1975:** *Results of the Kvemo Kartli Archaeological Expedition (1965-1971)*. Tbilisi (in Georgian).
- Rothman M.S. 2003:** Ripples in the Stream: Transcaucasia-Anatolian interaction in the Murat/Euphrates Basin at the beginning of the third millennium BC. In: A. T. Smith, K. S. Robinson (eds), *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasasia and Beyond*, 95-110. Los Angeles.

- Salje B. 1990:** *Der "Common Style" der Mitanni-Glyptik und die Glyptik der Levante und Zyperns in der Späte Bronzezeit.* Mainz am Rhein.
- Schaeffer C.F.A. 1961:** Les fondements pré- et protohistoriques de Syrie du néolithique ancien au bronze ancien. *Syria*, 38, 221-242.
- Shanshashvili N. 1999:** *nishnebi da simboloebi mtkvar-araxis kulturis keramikaze (Signs and Symbols on Kura-Araxes Culture Pottery).* Tbilisi.
- SIKZA 1990:** *sakartvelos istoriisa da kulturis dzeghta aghtseriloba (Description of the historical and cultural monuments of Georgia),* 5. Tbilisi.
- Smith A.T., Badalyan R., Avetisyan P., Zardaryan M. 2004:** Early complex societies in Southern Caucasia: a preliminary report on the 2002 investigations by Project ArAGATs on the Tsakahovit Plain, Republic of Armenia. *AJA*, 108, 1-41.
- Stankevich I. L. 1978:** Keramika yuzhnoi Turkmenii i Irana v bronzovom veke (Pottery of South Turkmenistan and Iran in Bronze Age). *Antiquity and the Middle Ages in Central Asia.* 17-31. Moscow.
- Taqaishvili E. 1913:** Arkheologicheskie ekskursii, razyskaniia i zametki (Archaeological excursions, investigation and notes). *Izvestia Kavkazskogo otdelenia Imperatorskogo Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva.* 3. Tiflis.
- Tskvitinidze Z. 2001:** kvemo kartli dzv.ts. IV-III atastsleulebshi (Kvemo Kartli in the 3rd-4th Millennia BC). *Dmanisi* 3, 77-128. Tbilisi.
- Tushishvili N. 1968:** ardasubnis zogierti adreuli dzegli (Some Early Sites of Ardasubani). *Dzeglis megobari*, 15, 41-45.
- Wegner I. 1981:** Gestalt und Kult der Istar-Sawuska in Kleinasien. Neukirchen.
- Zhorzhikashvili L., Gogadze E. 1974:** *Pamyatniki Trialeti epokhi rannei i srednei bronzy. (Sites of the Early and Middle Bronze Age in Trialeti).* Tbilisi.

Illustrations

- Pl. I – 1. Map of Georgia marked with Trialeti; 2. View of the Avranlo "Cyclopean" fort and settlement
- Pl. II – 1. General view of Trench No. 3; 2. Trench No. 3. Floor of the early Bronze Age structure, cromlecj of Burial No. 5 and stone mound of chamber burial.
- Pl. III – 1. Trench No. 3. Plan, sections. Level IV; 2. Trench No. 3. Plan and sections. Level V; 3. Early Bronze Age pit. Plan and section
- Pl. IV – Trench No. 4. 1. General view; 2. Floor of the early Bronze Age structure. Left – Burial No. 1; 3. Trench No. 3. Stone mound over Early Bronze Age pit
- Pl. V – 1. Trench No. 4, level II, plan and section; 2. Trench No. 4, level III, plan and section; 3. Trench No. 4. Sections.
- Pl. VI – 1,2. Settlement. Scattered pottery; 3. Sickle blades; 4. Representation of a stork; 5. Crucible; 6. Vessel ornamented with a spiral; 7. Trench No. 4. Fragment of a large pot; 8. Trench No. 4. Pot; 9. Trench No. 4. Bowl
- Pl. VII – 1-36. Settlement. Scattered pottery and obsidian lamellae; 37, 38, 40, 44. Trench No. 3. Artefacts found on the floor of the structure; 39, 46. Material from Pit No. 1; 41-43, 45-50. Trench No. 4. Material found on the floor of the structure
- Pl. VIII – 1, 2, 4, 5, 10. Stone and clay artifacts found in Trench No. 4; 3, 7-9, 11. Chance finds from the settlement
- Pl. IX – 1. Sapar-Kharaba. Plan and sections of kurgan with tomb chamber; 2. Plan and sections of the tomb chamber; 3-4. Bowl and beads found in the tomb chamber; 5. Tomb chamber. Drawing.

1

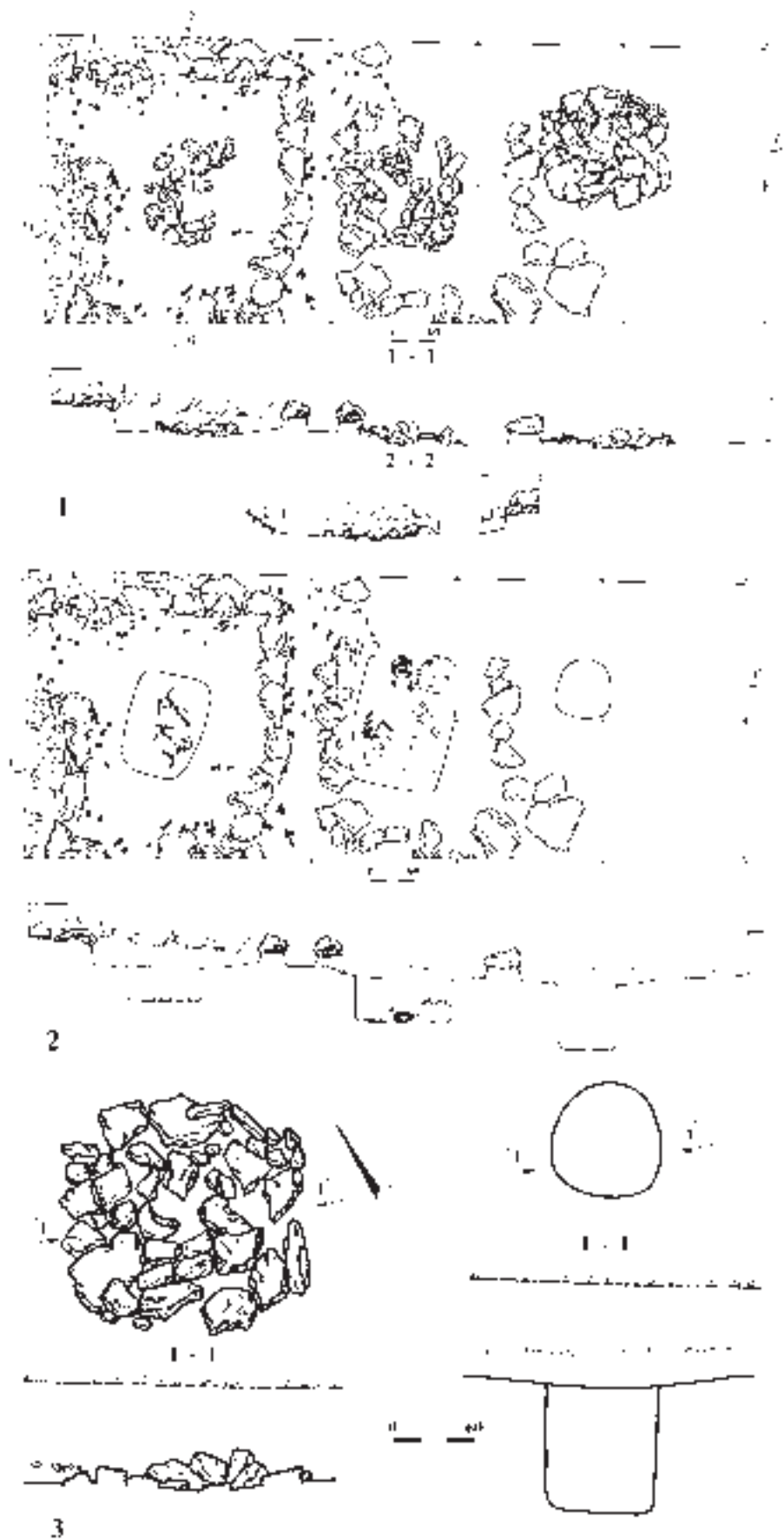
2

1

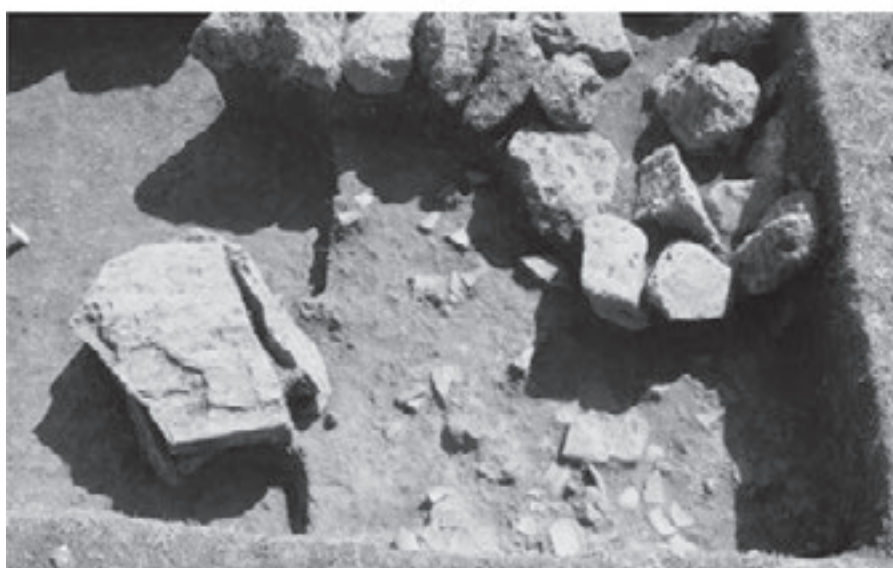

2

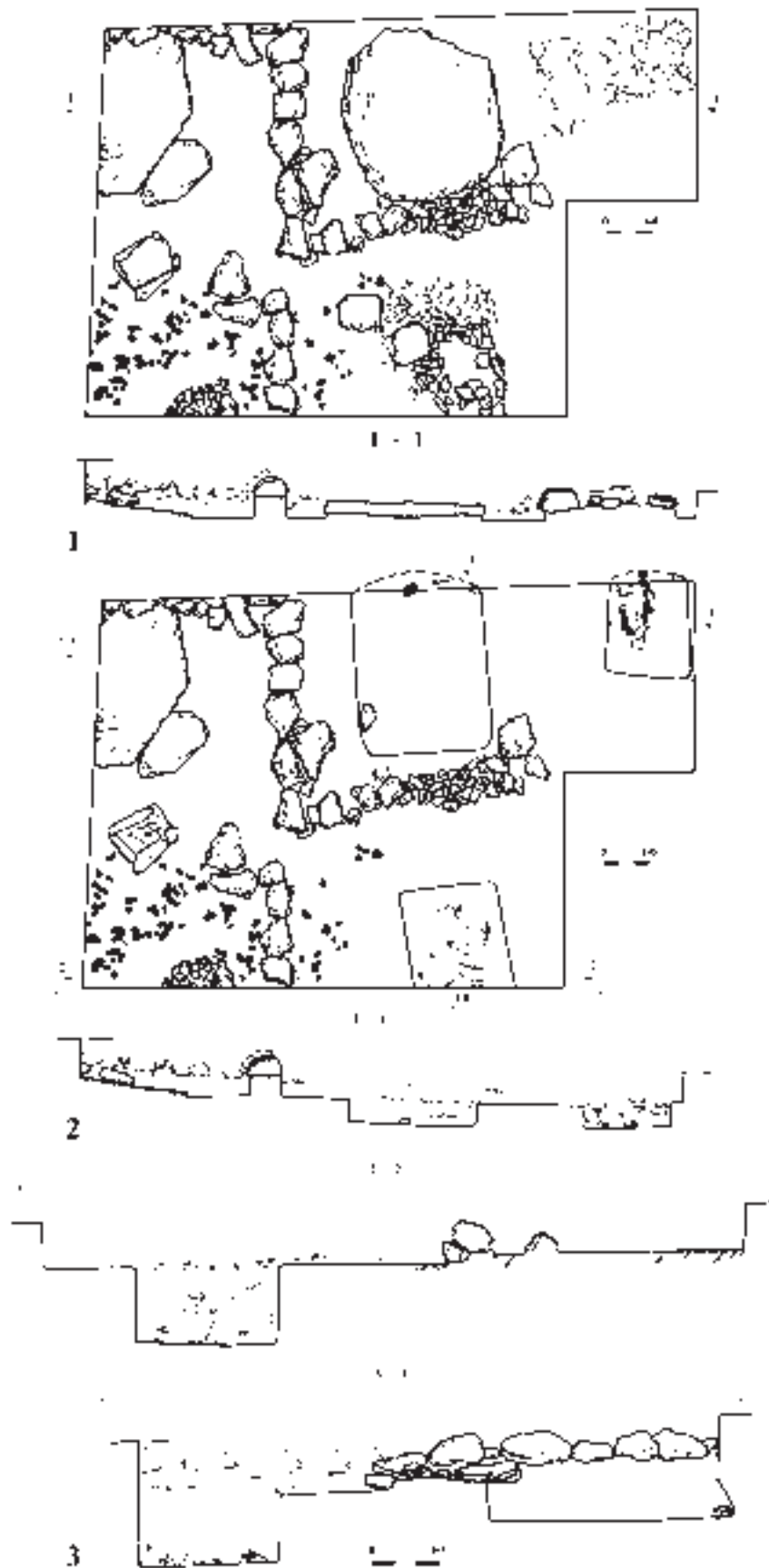
1

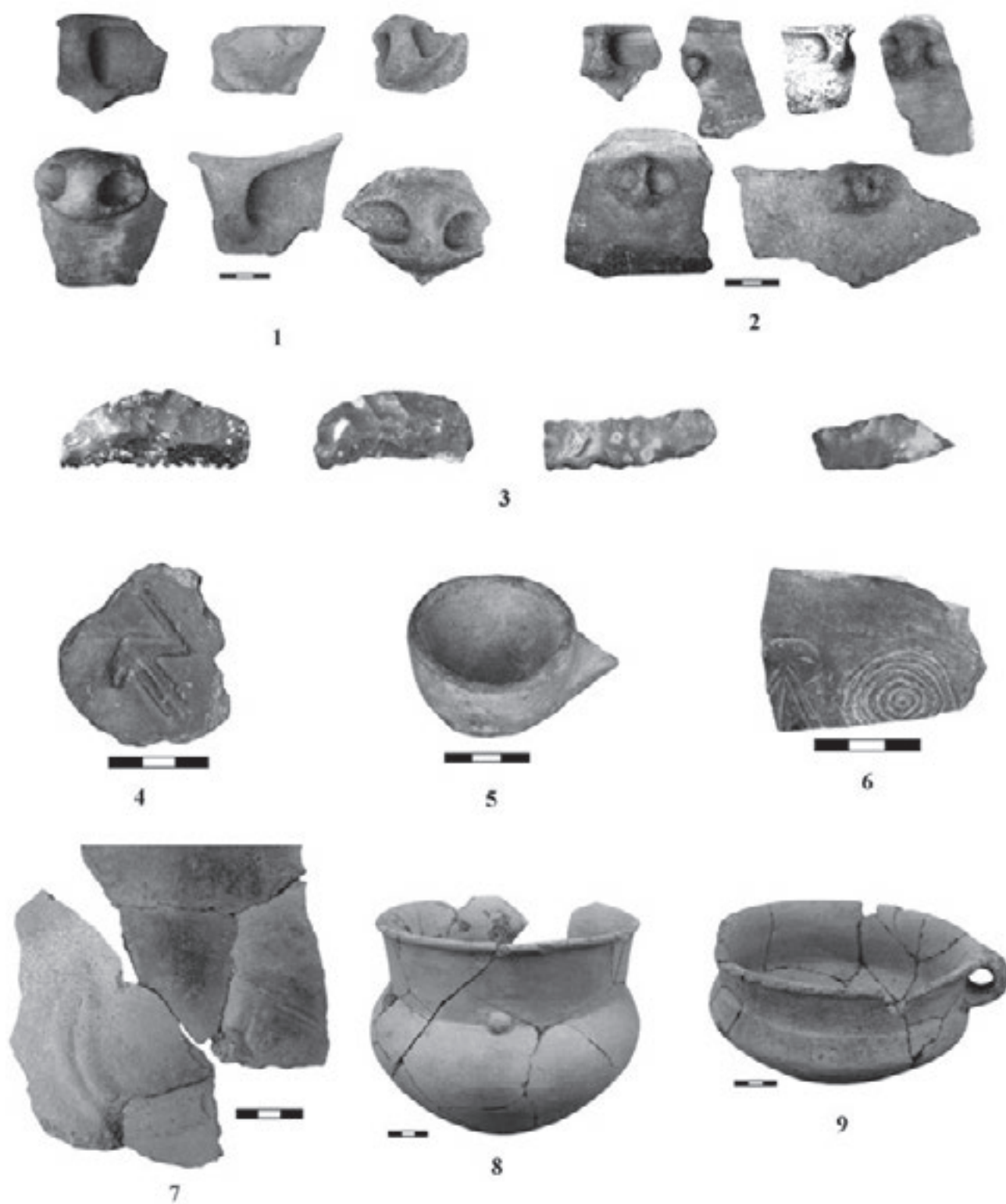

2

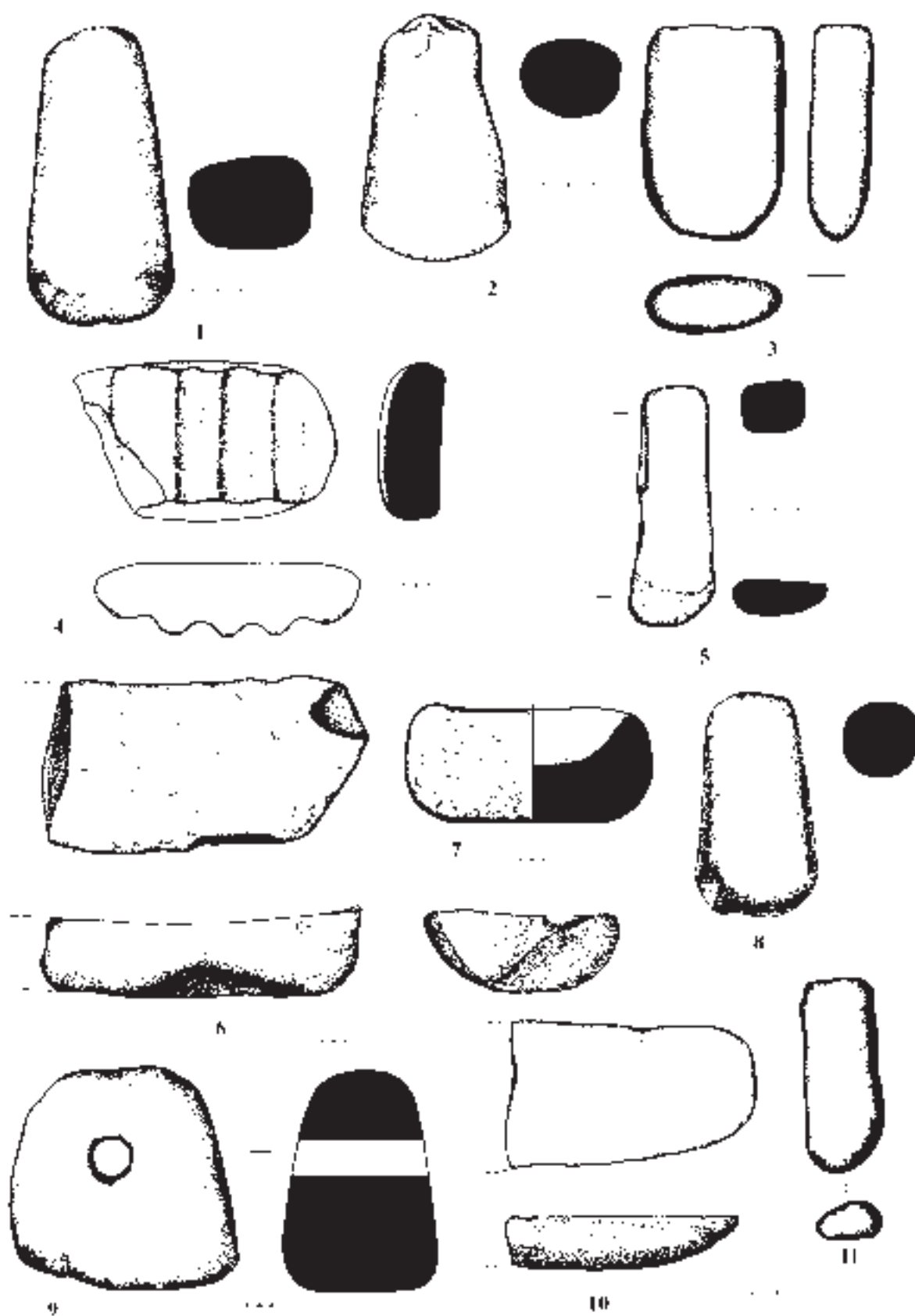
3

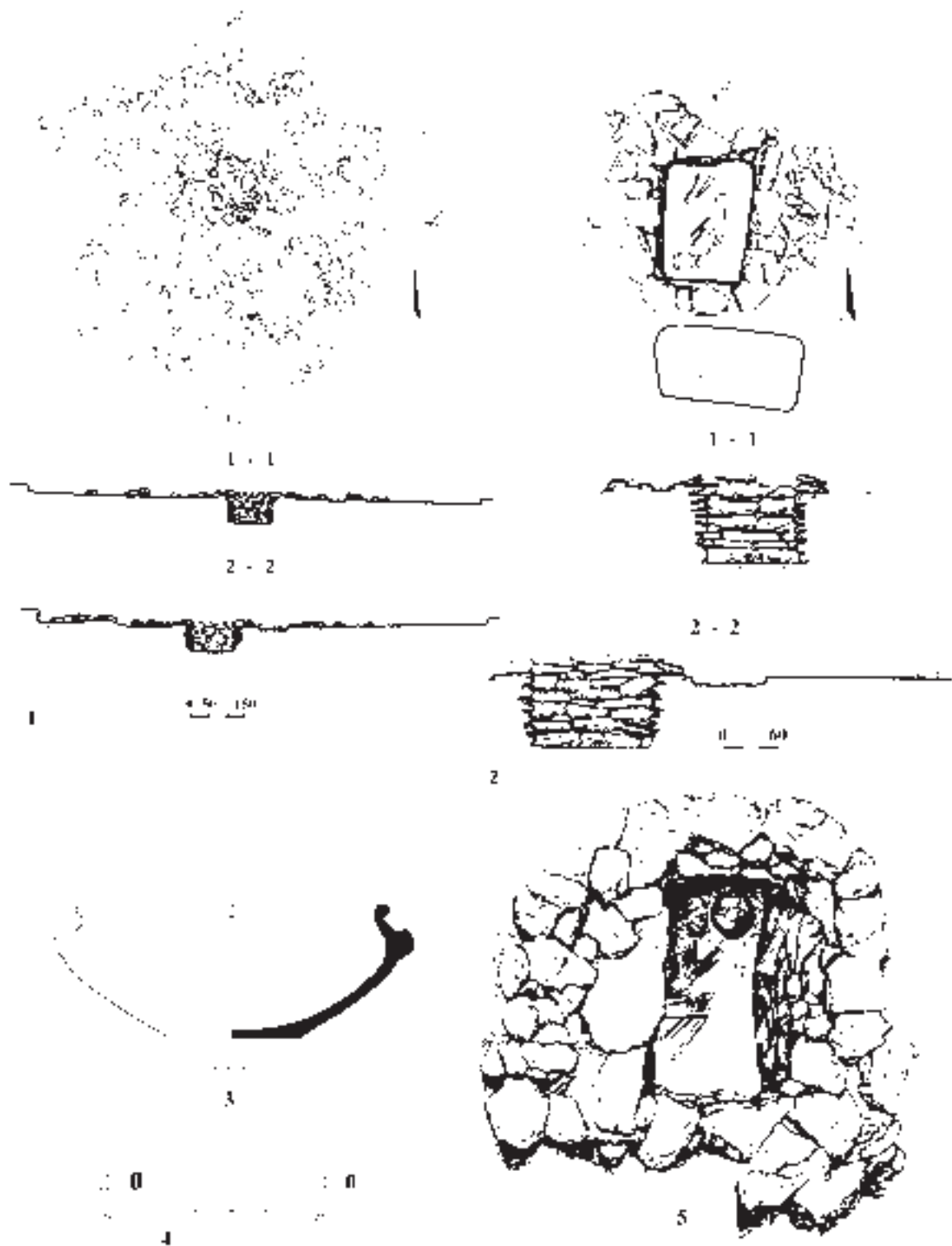

VII

ტყემლარას ბრინჯაოს ხანის სამარხები

ტყემლარას ყორღანული ველი მდებარეობს ქვემო ქართლში, თეთრინყაროს რაიონში, ბედენის მთის სამხრეთ-დასავლეთ ფერდობზე, მდ. ჭიჭყავის სამხრეთით. იგი ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენაა დაფერდებული, ველის აღმოსავლეთით შუა საუკუნეების მცირე ეკლესიაა, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ასევე შუასაუკუნეების ნასოფლარი ტყემლარა, გარშემო კი რკინიგზა უვლის. ამჟამად მისი დიდი ნაწილი მოქცეულია ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის № 2 ნავთობსაქაჩი სადგურის ტერიტორიაზე.

1987-88 წლებში, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის მარაბდა-ახალქალაქის ექსპედიციამ (ხელმ. ზ. შატბერაშვილი) ამ მიდამოებში ადრებრინჯაოს ხანის ორი ყორღანი შეისწავლა [Шатберашвили 1997: 63-65]. 2002-2003 წლებში, ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის მშენებლობისას ნავთობსაქაჩი სადგურისათვის გათვალისწინებულ ტერიტორიაზე, ტყემლარას ველზე, არქეოლოგიურ სამუშაოებს აწარმოებდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თეთრინყაროს ექსპედიცია (ხელმძღვ. ზ. შატბერაშვილი), რომელმაც ბრინჯაოს ხანის რამდენიმე სამარხი შეისწავლა. მცირე სიმაღლის გამო ყორღანები ჩრდილო-დასავლეთიდან თითქმის შეუმჩნეველი იყო. როგორც ჩანს, ჩამორეცხილმა მიწამ მათი ჩრდილო-დასავლეთი მხარე დამარხა. ყორღანები ჯგუფურად იყო განლაგებული, ზოგიერთი მათგანი ერთმანეთთან ქვის დაბალი ყრილებით (ბილიკებით) იყო დაკავშირებული. 2002 წელს გაითხარა 5 ყორღანი და მათ შორის დამაკავშირებელი ბილიკი [შატბერაშვილი 2003], 2003 წელს კი 2 ყორღანი და 2 ქვყრილიანი ორმოსამარხი [შატბერაშვილი და სხვ. 2005]. თითოეულ სეზონზე სამარხებს დამოუკიდებელი საველე ნომრები ეძლეოდა. წინამდებარე წერილში ჩვენ შევეცადეთ გამოგვესწორებინა ეს შეცდომა და ერთიანი ნუმერაცია მიგვეცა ყველა მათგანისათვის. №№ 1-2 1987-88 წლებში გათხრილი ყორღანებია, 2002 წელს გათხრილმა №№ 1, 2, 3, 4, 5 ყორღანებმა შესაბამისად მიიღეს 3, 4, 5, 6, 7 ნომრები (№№ 5, 6, 7 მცირე ზომისა და ცარიელი იყო), 2003 წელს შესწავლილი სამარხები კი შემდეგნაირად დაინომრა: № 13 ყორღანმა (ძალზე დაზიანებული და, სავარაუდოდ, გაძარცვული იყო) მიიღო № 8, ხოლო № 16-მა კი № 9; ორმოსამარხებმა № 1 და № 2 შესაბამისად 10 და 11 ნომრები.

ტყემლარას ველზე ყორღანები ორ სხვადასხვა პერიოდში, კერძოდ, ადრებრინჯაოს ხანასა და შუაბრინჯაოს ხანის მიწურულში აუგიათ.

ნავთობსადენის მშენებლობისას შესწავლილი სამარხების აღწერამდე ყურადღებას შევაჩერებთ 1987-88 წლებში გათხრილ ორ, № 1 და № 2 ყორღანზე. ორივე მათგანი ქვყრილიანი იყო და დიდი ზომებით არ გამოირჩეოდა – მათი მაქსიმალური დიამეტრი 15 მეტრს აღწევდა, ორმოები ოვალური ფორმისა იყო (№ 1 – 3,5×3,8 მ, h – 1,5 მ; № 2 – 3,8×3,6 მ). № 1 ყორღანს ყრილი თითქმის მთლიანად გადაცლილი ჰქონდა. ორივე ყორღანის ყრილში ობსიდიანის ანატკეცები აღმოჩნდა.

№ 1 ყორღანში აღმოჩნდა: 1. ქოთანის, შავპრიალა, თხელკედლიანი, კეცი მოყავისფრო-მორუხოა, ცილინდრულყელიანი, სფერულმუცლიანი, ყურიანი, (ტაბ. I₂); 2. ტოლჩა, შავპრიალა, კეცი მოყავისფრო-მორუხო, ცილინდრულყელიანი, სფერულმუცლიანი, ყურიანი, ყელისა და მხრის მიჯნაზე სამი განივი, პარალელური ზოლია ამოღარული (ტაბ. I₄); 3. ტოლჩა, შავპრიალა, კეცი რუხია. ტანი ბიკონუსურია, ყური მხარზეა მიძერწილი (ტაბ. I₃); 4. ტოლჩა, შავპრიალა, კეცი მო-

ყავისფრო-მორუხო, შემორჩენილია ყელის ფრაგმენტი (ტაბ. I₅); 5. ლახტის თავი – ქვიშაქვის, მსხლისებური ფორმის (ტაბ. I₁).

№ 2 ყორღანში აღმოჩნდა: 1. დერგი, შავპრიალა, შიგნიდან აგურისფერი, ორყურა, ბიკონუსურტანიანი. მხარი შემკულია ირიბი ხაზებით შევსებული სამკუთხედებითა და თევზიფხური ორნამენტით (ტაბ. I₆); 2. დერგი, რუხად გამომწვარი, ჰქონდა ბიკონუსური ტანი, მხარზე ამოღარული იყო ორი პარალელური ხაზი (ტაბ. I₆); 3. ქოთანი, რუხკეციანი. ტანი ბიკონუსურია, ყური მხარზეა მიძერნილი. მხარზე ორ პარალელურ ხაზს შორის ამოღარულია ორი ზიგზაგისებური ხაზი (ტაბ. I₇); 4. კოჭობი, ვარდისფერი, ფართომუცლიანი, უყურო (ტაბ. I₉).

ყორღანი № 3 (2002 წლის № 1) ქვა-მიწა ყრილიანი, წრიული ფორმისა, d – 22,5 მ, ყრილის მაქსიმალური h – 1,4 მ. ქვაყრილის ჩრდილოეთ ნაწილში გამოიკვეთა ქვანრე (d – 3,3 მ). ქვაყრილში აღმოჩნდა: ობსიდიანის ანატკეცი – 233 ც. (მათ შორის 8 რეტუშირებული), ანამტვრევი – 3 ც., საფხეკი – 4 ც., ნუკლეუსი – 5 ც., ლამელა – 13 ც., სახვრეტი – 1 ც., სახოკი – 1 ც., საჭრისი – 7 ც., ხონისებური იარაღი – 8 ც., შალაშინისებური იარაღი – 1 ც., ზურგიანი დანა – 51 ც., დანა-საფხეკი – 1 ც.

ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში, 1,4 მ-ის სიღრმეზე, შავი მიწის ფენაში, მოყავისფეროდ და შავად გამომწვარი, გაპრიალებული, ობდისიანის მინარევებიანი კერამიკის სამი ფრაგმენტი აღმოჩნდა. ყორღანში დასაკრძალავი კამერა არ გამოვლენილა, იგი უორმო უნდა ყოფილიყო.

ყორღანი № 4 (2002 წლის № 2 ყორღანი) – ქვა-მიწაყრილიანი, წრიული ფორმისა იყო, d – 23 მ, ყრილის h – 1,23 მ (ტაბ. II_{1,2}). იგი № 3 ყორღანის შემდეგ უნდა აეგოთ (მისი ყრილის აღმოსავლეთი ნაწილი მესამე ყორღანის ყრილზე გადადიოდა). ქვის ჯავშანი კიდეებისაკენ 0,3-0,4 მ-ის სიმაღლისა, ცენტრში – 0,6-0,8 მ (ტაბ. II_{1,2}).

ყორღანის ჰუმუსის ფენაში აღმოჩნდა შუასაუკუნეებისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ფრაგმენტები. ზედაპირიდან 0,4-1,2 მ-ის სიღრმეზე, ჰუმუსსა და ყრილში ობსიდიანის იარაღი ჩნდებოდა: 1) ანატკეცები – 142 ც., 2) ანამტვრევები – 19 ც., 3) ნუკლეუსები – 21 ც., 4) ლამელა 24 ც., 5) რეტუშირებული ანატკეცები – 24 ც., 6) ხონისებური იარაღი – 7 ც., 7) ანკესისებური იარაღი – 3 ც., 8) ზურგიანი დანა – 14 ც., 9) სახოკი – 11 ც., 10) სახვრეტი – 2 ც., 11) საჭრისი – 2 ც., 12) საფხეკი – 13 ც., 13) ქუსლამოღარული ისრისპირი – 1 ც.

ყორღანის ცენტრში გამოიკვეთა ოთხკუთხა ფორმის, თიხნარში ამოჭრილი დასაკრძალავი კამერა (h – 1,75 მ, d – 4,2×3,2 მ). იგი სავარაუდოდ, ხით იყო გადახურული, შემდეგ კი ქვის ჯავშნით დაუფარავთ და თიხით მოუტკეპნიათ.

კამერის თავზე, მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, აღმოჩნდა ჩაშვებული სამარხი (სავარაუდო ზომები – 1,5×1,2 მ) (ტაბ. II₃). მიცვალებული დაკრძალული იყო მარცხენა გვერდზე, თავით დასავლეთით. თავი და ზედა კიდურების ნაწილი ყვითელ თიხნარზე ესვენა, ქვედა კიდურები კი ქვაყრილზე. ჩონჩხის ზედა ნაწილი კამერის პირიდან 0,3 მ-ის, ქვედა კი 0,5-0,6 მ-ის სიღრმეზე მდებარეობდა და აღმოსავლეთისაკენ იყო დაქანებული. ძვლები ცუდად იყო დაცული.

ჩაშვებულ სამარხში აღმოჩნდა: 1) სატევარი, ბრინჯაოსი, ყუნწიანი, მხრებდაქანებული, ოდნავ შესამჩნევი ქედით (ტაბ. III₄); 2) ცული, ქვიშაქვის, კარგად დამუშავებული. ყუა გაბრტყელებულია, პირი ოვალურია, ფხიანი (ტაბ. III₆); 3) ტოლჩა, მოშავოდ გამომწვარი თიხის, თხელკედლიანი, მოყავისფრო სარჩულით. პირგადაშლილი, ყელი თითქმის ცილინდრული, მხრებისაკენ ოდნავ გაფართოებული, მუცელი – სფერული. კალთა ძირისაკენ მკვეთრად შევიწროვებულია, ძირი – ბრტყელი. ყური მხარსა და მუცელზეა დაძერნილი. ყურის მოპირდაპირე მხარეს ცერა თითის ანაბეჭდის ზომის ფოსო შეიმჩნევა. ყელისა და მხარის შეერთების ადგილზე ამოღარული სარტყელი ემჩნევა (ტაბ. III₃); 4) ქოთანი, შავად გამომწვარი, პრიალა ზედაპირიანი, ყავისფერსარჩულიანი, თხელკედლიანი. პირი გადაშლილია, ყელი თითქმის ცილინდრულია, მუცლისაკენ ოდნავ გაფართოებული, მუცელი სფერულია, მხარზე ცერა თითის ანაბეჭდის ზომის ერთი ფოსოა დატანილი. მხარსა და ყელს ყოფს ამოღარულ ზოლებს შორის დატანილი ფოსოებისაგან შედგენილი სარტყელი. სარტყლიდან მუცლისაკენ ეშვება წვრილი ფოსოებით შედგენილი, ფოთლისებრი

შვერილები, რომლებიც ამოღარული ხაზებითაა შევსებული (ტაბ III₁); 5) ტოლჩის ყელგვერდის ფრაგმენტი, შავპრიალა, მოყვითალო-მორუხო სარჩულიანი. ჭურჭელს გადაშლილი პირი ჰქონდა. მხარზე ცერა თითის ანაბეჭდის ზომის ფოსო ემჩნევა, ფოსოს ქვემოთ ამოღარული ხაზები შეიმჩნევა (ტაბ III₈); 6) ტოლჩების პირისა და ყელის ფრაგმენტები (3 სასმისი). შავპრიალა, მოყავისფრო-მორუხო სარჩულიანი, სამივე პირგადაშლილია. ყელი თითქმის ცილინდრულია; ორ მათგანს ყური ყელსა და მხარზე ჰქონდათ მიძერნილი (ტაბ. III_{2,5,7}).

დასაკრძალავი კამერის (ტაბ. II_{4,5}) იატაკი მოტკეპნილი იყო. ცენტრში, თიხნარზე, დანახშირებული წნულის (ლასტის) ანაბეჭდები იყო შემორჩენილი. სამარხის ძირიდან 1,4 მ-ის სიმაღლეზე, კედლების გასწვრივ, 0,6 მ-ის სიგანე თიხის ბაქანი იყო გამართული, რომლის დასავლეთ მხარეს ბრინჯაოს ფოთლისებრი დანა აღმოჩნდა. იატაკის N და S მხარეს, კლდოვან დედაქანში გაჭრილი იყო ორი თხრილი (2,5×0,5×0,6 მ). თხრილებში ხის ურმის თითო ბორბალი და ღერძის ნაწილი იყო ჩანყოფილი. მის გასწვრივ, თხრილებსა და იატაკზე თიხის რამდენიმე ჭურჭელი – დერგები და ტოლჩები ელაგა. მიცვალებული სამარხში არ აღმოჩნდა. აღსანიშნავია, რომ კამერის იატაკზე აღმოჩენილი კერამიკის ფრაგმენტების ერთი ნაწილი ჩაშვებული სამარხის ჭურჭელს ეკუთვნოდა, ხოლო ზედა ფენებში კი სამარხის იატაკზე აღმოჩენილი ჭურჭლების ფრაგმენტებსაც ვხვდებით, რაც, შესაძლოა, სამარხის გაძარცვაზე მეტყველებს.

დასაკრძალავ კამერაში აღმოჩნდა: 1) ურმის ფრაგმენტები, ხე დანახშირებულია, გადასულია მინაში. მოხერხდა ბორბლებისა და ღერძის დაფიქსირება და ლაბორატორიული დამუშავება. ლაბორატორიული სამუშაო შეასრულა ნინო კალანდაძემ, რეკონსტრუქცია - ნინო ოქრუაშვილმა (იხ. ტაბ II₃); 2) წნულის დანახშირებული ფრაგმენტები; 3) დანა, ბრინჯაოსი, პატინირებული, დაზიანებული, ფოთლისებური ფორმის (ტაბ. III₁₄); 4) ტოლჩა, შავპრიალა, მოყავისფრო სარჩულიანი, პირი მკვეთრად გადაშლილია, ტანი – ბიკონუსური, ყური მხარზეა დაძერნილი. მხარი შემკულია ე.წ. მარგალიტებისაგან შედგენილი ორი სარტყლით, რომელთა შორის რელიეფური ზოლია მოქცეული. მუცელზე ოდნავ შესამჩნევი ნიბო აქვს. ძირი ბრტყელია (ტაბ. III₁₂); 5) დერგი, მოვარდისფრო-მოყავისფრო, პირგადაშლილი, ბაკო მომრგვალებული, ყელ დაბალი, მუცელი სფერულია, ძირი მომრგვალებული (ტაბ IV₂); 6) დერგი, მოშავო მორუხო, ორყურა; ბაკო მომრგვალებულია, ყელი ცილინდრული, მუცელი სფერული. ორი ოთხკუთხა განივკვეთიანი ყური მხარზეა დაძერნილი. ძირი ბრტყელია. ყურის თავების ორივე მხრიდან გამოდის მორკალური რელიეფური ზოლი, რომელთა შორის ასევე რელიეფურადაა გამოსახული დაკლაკნილი თითო გველი. ცალ მხარეს, გველის თავიდან ჭურჭლის ყურებამდე ორი რელიეფური კოპია (ტაბ. IV₁); 7) დერგი, მორუხო-მოშავო, ორყურა; პირი გადაშლილია, ბაკო მომრგვალებული, ყელი ცილინდრული, მუცელი სფერული, ძირი ვიწრო. ყურები მხარსა და მუცელზეა დაძერნილი (ტაბ. IV₃); 8) ქოთანი, შავპრიალა, ყავისფერსარჩულიანი, ცალყურა. პირი გადაშლილია, ბაკო მომრგვალებული, ყელი გამოყოფილია ამოღარული ხაზით. ტანი ოდნავ გამობერილია, ძირისაკენ ბიკონუსური, კალთა მოკლე და მკვეთრად შეწეულია, ძირი ბრტყელი. ყური ტანზეა დაძერნილი. ყელის ქვემოთ და ნიბოს ზემოთ ჭურჭელს გასდევს ჰორიზონტული, ამოღარული ხაზების რამდენიმე რიგი. ვერტიკალურ ხაზებს შორის ამოკანრული ხაზებითაა გადმოცემული ბადისებური ორნამენტით შევსებული რომბები (ტაბ. III₉); 9) ქოთანი, შავპრიალა, ყავისფერსარჩულიანი, პირი გადაშლილია, ყელი თითქმის ცილინდრული – ქვემოთკენ გაფართოებული, მუცელი სფერული, ძირი – ვიწრო და ბრტყელი. ყური მხარსა და მუცელზეა დაძერნილი. მხარი გოფირებულია – ემჩნევა ექვსი ამოღარული ხაზი (ტაბ. III₁₀); 10) ტოლჩა, შავპრიალა, ყავისფერსარჩულიანი; პირი გადაშლილია, ყელი – ცილინდრული, მუცელი – სფერული, ძირი – ბრტყელი. ყური ყელსა და მუცელზეა მიძერნილი, მხარი გოფირებულია – ამოღარული ხაზები ჭურჭელს ყელსა და მუცელზე გასდევს, ყურთან კი შვეულად ეშვება ძირისაკენ (ტაბ. III₁₄); 11) ქოთანი, შავპრიალა, ნაწილობრივ აღდგენილი, პირი გადაშლილია, მუცელი სფერული, მხარზე დაუყვება ორი, ამოღარული, განივი ზოლი, რომლის ქვემოთაც შეინიშნება ამოღარული, დამრეცი ხაზები. ყური მხარზეა მიძერნილი (ტაბ. III₁₁); 12) დერგი, მოშავო-მორუხო, ორყურა, პირი გადაშლილია, ყელი ცილინდრული, ოდნავ შეზ-

ნეკილი, მუცელი სფერულია, ძირი ვიწრო. ზეანეული ყურები მხარზეა დაძერწილი. მხარზე 6 რელიეფური კოპია (ტაბ. IV₄).

№№ 1, 2 და 4 ყორღანებში აღმოჩნდა სხვადასხვა მასალისა და დანიშნულების ნივთი, რომელთაგან უპირველეს ყოვლისა განვიხილავთ კერამიკულ ნაწარმს. სამივე სამარხში მოპოვებული კერამიკის აბსოლუტური უმრავლესობა შავად გამომწვარი და ნაპრიალებია, თუმცა გამოირჩევა მცირე ზომის ჭურჭლის ერთი ჯგუფი — ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელი, ნატიფი, თითქმის სარკისებურად ბზინვარე ტოლჩები და ქოთნები — რომელიც №№ 1 და 4 ყორღანებში აღმოჩნდა.

ტოლჩებში გამოიყოფა: 1) მაღალცილინდრულყელიანი, სფეროსებურმუცლიანი (ტაბ. I₂ — ყორღანი № 1; ტაბ. III₁₃ — ყორღანი № 4, ძირითადი სამარხი); 2) დაბალყელიანი, სფეროსებურმუცლიანი (ტაბ. III₃, ყორღანი № 4, ჩაშვებული სამარხი); 3) ბიკონუსური ტოლჩა, რომლის ტანის მაქსიმალური დიამეტრი მის სიმაღლეზე მეტია (ტაბ. III₁₂, ყორღანი № 4, ძირითადი სამარხი); 4) ბიკონუსურტანიანი გრძელმხრიანი, მოკლექალთიანი (ტაბ. I₄, ყორღანი № 1). ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა ჭურჭელი მხოლოდ ბედენურ კომპლექსებში გვხვდება [გობეჯიშვილი 1981: 62-68; Дедбришвили 1979: 44-47].

ქოთნები ტოლჩებზე მოზრდილია და ფორმით მათი მსგავსია: 1) № 4 ყორღანის ჩაშვებულ სამარხში აღმოჩენილ უყურო ქოთანს დაბალი, ცილინდრული ყელი და სფეროსებური ტანი აქვს (ტაბ. III₁); 2) № 4 ყორღანის ძირითად სამარხში ცალყურა, ოდნავ გამობერილ მუცლიანი, მოკლექალთიანი და ბრტყელძირიანი, ორნამენტირებული ქოთანია (ტაბ. III₆); 3) №№ 1 და 4 ყორღანებში ცილინდრულყელიანი, სფეროსებურტანიანი, ცალყურა ქოთნებია (ტაბ. I₂; III₁₀).

ცალკე დგას № 2 ყორღანის, ბედენურ ჭურჭელთან შედარებით უხეშად დამუშავებული, ბიკონუსურტანიანი, ცალყურა ქოთანი (ტაბ. I₇), რომელიც ბედენურ კომპლექსებში ნაკლებად ჩანს გავრცელებული და უფრო მარტყოფილი კომპლექსებისათვის უნდა იყოს დამახასიათებელი.

№ 2 ყორღანში მიკვლეული ორი ბიკონუსური ფორმის დერგი მარტყოფილი ყორღანებისათვისაა დამახასიათებელი (ტაბ. I_{6,8}). მართალია, ერთი მათგანის ფორმის ზუსტი აღდგენა ვერ მოხერხდა, მაგრამ მეორის ანალოგები მარტყოფის № 2 [ჯაფარიძე 1998: 15-16] და თრიალეთის XII [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: 55] ყორღანებიდანაა ცნობილი. ამგვარად, ტყემლარას № 2 ყორღანის მასალა მარტყოფილია.

ტყემლარას ველზე მოპოვებული დანარჩენი დერგები № 4 ყორღანის ძირითადი სამარხიდან მომდინარეობს. მოვარდისფრო-მოყავისფროდ გამომწვარი, პირგადაშლილი, დაბალყელიანი, სფერულმუცლიანი, ძირმომრგვალებული დერგი (ტაბ. IV₂) ინტერესს იწვევს იმით, რომ განსხვავდება ბედენური ყორღანების შავპრიალა ნაწარმისაგან და შედარებით იშვიათად გვხვდება ამ კულტურული წრის ყორღანებში. ჩვენთვის მისი ზუსტი ანალოგი ცნობილია ბედენის № 10 ყორღანიდან [გობეჯიშვილი 1981: 105, სურ. 41]. მარტყოფის № 5 ყორღანში მიკვლეულია ამავე ფორმის, ნითლად გამომწვარი დერგი, რომელიც აღწერილი ეგზემპლარისაგან ტანზე შემორჩენილი მოხატულობის კვალით განსხვავდება [ჯაფარიძე 1998: 45].

სამი დერგი შავად გამომწვარი და შავად ნაპრიალებია, ორყურაა და ცილინდრული ყელი აქვს (ტაბ. IV_{1,3,4}). ასეთი ფორმის დერგები ბედენური კომპლექსებისათვისაა დამახასიათებელი (მაგ. იხ. წნორის № 1 ყორღანი) [Дедбришвили 1979: табл. XXII]. ერთი დერგის ყურის თავების ორივე მხრიდან გამოდის მორკალური რელიეფური ზოლი, რომელთა შორის ასევე რელიეფულადაა გამოსახული თითო, დაკლანკილი გველი: ჭურჭლის ერთ მხარეს - გველის თავისა და ყურების გასწვრივ ორი რელიეფური კოპია დატანილი (ტაბ. IV₁), მეორე დერგზე კი ყურებს შორის, მხარზე 6 კოპია დაძერწილი (ტაბ. IV₄).

№ 1 და № 4 ყორღანებში აღმოჩნდა ქვიშაქვის ლახტისთავი, ამავე მასალის გახვრეტილი ცული, ბრინჯაოს სატევრისპირი და ბრინჯაოსვე მცირე ზომის დანა, აქვე აღსანიშნავია ობსიდიანის ფუძემოლარული ისრისპირი, რომელიც № 4 ყორღანის ყრილში იქნა ნაპოვნი.

ტყემლარას № 4 ყორღანის ჩაშვებულ სამარხში აღმოჩენილი მსხლისებური, ცილინდრულ-ნახვრეტიანი ლახტისთავი ინსიგნია უნდა იყოს. მსგავსი ლახტისთავები მიკვლეულია ადრეულ

ყორღანებში: თრიალეთის XL (ფარავნის № 3) ყორღანსა და საპიტიახშოში (შემთხვევითი აღმოჩენა) [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: 13, 59-60]. ასეთივე ნივთებია მოპოვებული მარტყოფის № 5 (ბედენური), ზილიჩის № 2, ანაგის №1, აგრეთვე სტეფანაკერტის ყორღანებში [ჯაფარიძე 1998: 115].

ქვის გახვრეტილი ცულები საქართველოში საკმაოდ იშვიათია. ტყემლარას № 4 ყორღანის ჩაშვებულ სამარხში მოპოვებული ცულის ყველაზე ახლო პარალელი მარტყოფის № 1 ყორღანის (უადრესი ყორღანია) ყრილში, კამერის თავზე აღმოჩენილი ასეთივე იარაღია [ჯაფარიძე 1998: 14]. მსგავსი ცულები ჩრდილოეთ კავკასიიდანაცაა ცნობილი [Мунчаев 1961: 76], თუმცა ისინი მაინც განსხვავდებიან ზემოთ აღწერილი ნივთისაგან – მათი სატარე ხვრელი უფრო ზემოთ, ყუასთან ახლოსაა.

ტყემლარას №4 ყორღანის ჩაშვებულ სამარხში მოპოვებული ბრინჯაოს სატევრისპირი ყველაზე მეტად ბაკურციხის ეტლიან, ბედენურ ყორღანში აღმოჩენილი იარაღის მსგავსია [Пицхелаური 1982: 18]. დაქანებული მხრები და ვიწრო პირი მას მკვეთრად განასხვავებს სხვა ადრეულ ყორღანებში მოპოვებული სატევრებისაგან. ასეთივე ნივთია მოპოვებული ჯერ გამოუქვეყნებელ, სოფ. ხანდაკის მახლობლად, კენჭიყარას ყორღანშიაც (ზ. შატბერაშვილის გათხრები).

ბედენური კულტურის ყორღანებისათვის უმნიშვნელოვანესი, დამახასიათებელი და სხვა ადრეული ყორღანებისაგან განმასხვავებელი ნიშანია ხის ეტლის სამარხში ჩატანება. ტყემლარას № 4 ყორღანის ძირითად სამარხში აღმოჩენილია ეტლის ღერძისა და ორი ბორბლის ფრაგმენტები, ხე დანახშირებულია, გადასულია მიწაში და მისი ფორმის აღდგენა საკმაოდ რთულია. როგორც ჩანს, თავიდანვე, ოთხთვალა ეტლის სწორედ ეს ნაწილი იყო ჩატანებული. ბედენურ ყორღანებში გვხვდება როგორც მთლიანი ეტლები (მაგ. ბედენის №№ 5, 8, 10 ყორღანები) [გობეჯიშვილი 1981: 42, 39, 99], ასევე მათი ნაწილები (მაგ. წნორის №№ 1 და 2 ყორღანები) [Дедабришвили 1979: 22, 40]. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ პალინოლოგიური კვლევის შედეგად, ტყემლარას № 4 ყორღანში მიკვლეულ ურმის ბორბალზე აღმოჩნდა მრავალძარღვას მტვრის მარცვლების დიდი რაოდენობა, რაც, მკვლევარის აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ ურემი ფუნქციონირებდა [ყვავაძე 2003: 6]. გამოთქმულია აზრი, რომ, როგორც ბედენური, ისე თრიალეთური ეტლები ყოფაში არ გამოიყენებოდა და საკულტო დანიშნულებისა იყო – მათ სამარხებში ათავსებდნენ [ჯაფარიძე 1981: 99]. სავარაუდოა, რომ ეტლები სწორედ ბედენური ყორღანებისათვის იყო დამახასიათებელი და თრიალეთურ კულტურაში ინერციით გადავიდა, ისიც მხოლოდ მის ადრეულ მონაკვეთში. უნდა აღინიშნოს, რომ ბ. კუფტინის შესწავლილი XXIX ყორღანიც, რომელიც თრიალეთურად მიიჩნეოდა [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: 22, 101-102], ბედენურ ყორღანებს მიეკუთვნება.

ადრეყორღანული კულტურის არეალი საქართველოს ტერიტორიაზე მოიცავს ქვემო ქართლს, შიდა ქართლსა და კახეთს. იგი გავრცელებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, აზერბაიჯანსა და სომხეთშიც. ამ კულტურის ბედენურ და მარტყოფულ ჯგუფებს აერთიანებს რეგიონისათვის სრულიად ახალი მოვლენა – მიცვალებულების ყორღანებში დაკრძალვა. თუმცა, დაკრძალვის წესში არის ერთი არსებითი განსხვავება: ბედენურ ყორღანებში გვხვდება ეტლი ან საკაცე, რაც სრულიად უცხოა მარტყოფულისათვის. განსხვავებულია კერამიკაც – მარტყოფული ყორღანებისათვის დამახასიათებელია მსხლისებური ფორმისა და ბიკონუსურტანიანი, ორყურა, შავზედაპირიანი დერგები, აგრეთვე შავი ფერის მოზრდილი, ცალყურა ტოლჩები, რომლებიც გარკვეულ მსგავსებას ავლენენ მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან [მირცხულავა და სხვ. 1992: 126]. ბედენური კერამიკა ნატიფია, მას ახასიათებს კეცის სითხელე და სიმკვრივე, ზედაპირის თითქმის მეტალისებური ბზინვარება (მაგალითისათვის იხ. № 4 ყორღანის მასალა).

საკამათო საკითხია ბედენური და მარტყოფული კულტურების ქრონოლოგიური ურთიერთობა. ზოგიერთი მკვლევარი მარტყოფულს ბედენურზე უფრო ადრეულად თვლის, სხვების აზრით, ბედენური უფრო ადრეულია. არსებობს მოსაზრება, რომ მტკვარ-არაქსული კულტურის ფინალური ეტაპის სინქრონულად არსებობს მარტყოფული და ბედენური ძეგლებიც (ამ საკითხთან დაკავშირებული ლიტერატურა იხ. [ორჯონიკიძე 2002: 23]). საკითხს ნათელი ვერც შიდა ქართლში შესწავლილმა იმ ძეგლებმა მოჰფინა, სადაც მტკვარ-არაქსული, მარტყოფული და ბედენუ-

რი მასალა გამოვლინდა. საინტერესოა დმანისის № 1 ყორღანი, რომლის ინვენტარი მსგავსებას ავლენს როგორც ბედენურ, ისე მარტყოფულ ნაწარმთან [Кахиани и др. 1991: 66]. საყურადღებოა ხოვლეს ყორღანი [ჯაფარიძე 1998: 148-150], სადაც ქვაყრილის ცენტრალურ ნაწილში, ერთმანეთის თავზე, ორი ჩაშვებული სამარხი იყო გამართული, ძირითადი სამარხი კი უინვენტარო იყო. ქვედა, № 2 სამარხში მიკვლეული კერამიკა ბედენური იყო, ზედა, № 1 სამარხში აღმოჩენილი მასალა კი უფრო მარტყოფულ იერს ატარებს, ვიდრე მტკვარ-არაქსულს [შდრ. ჯაფარიძე 1998: 148-150].

ამგვარად, ტყემლარას ველზე შესწავლილი, ინვენტარიანი ყორღანები №№ 1, 2, 4 ადრეული ყორღანების რიცხვს მიეკუთვნება: № 2 ყორღანის კერამიკა მარტყოფულია, №№ 1 და 4 კი ბედენური კომპლექსია, რომელთა შორის ქრონოლოგიური სხვაობის დადგენა ჭირს. სამივე მათგანი ძვ.წ. III ათასწლეულის შუახანებით თარიღდება.

2003 წლის ივლისში, ტყემლარას ველზე არქეოლოგიური კვლევა განახლდა. გათხრები, ამჯერად, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ჩატარდა. შესწავლილ იქნა ოთხი სამარხი, აქედან ორი ყორღანი (№№ 8 და 9) და ორიც (№№ 10 და 11) ორმოსამარხი.

სამარხი № 10 (2003 წლის № 1) წარმოადგენდა მოყვითალო ფერის თიხნარ ნიადაგში გაჭრილ, ოთხკუთხა, კუთხეებმომრგვალებულ ორმოსამარხს, რომლის ქვანრე დარღვეული იყო (ზომები: 1,10×1,20×0,40მ). მიცვალებულის ჩონჩხის ძვლები დაშლილი იყო. იგი მარცხენა გვერდზე დაუკრძალავთ, თავით ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. სამარხში, ჩრდილო კედელთან ცხვარი ჩაუტანებიათ (ტაბ. V₁).

სამარხში აღმოჩნდა: 1) ქოთანის, მოყავისფრო მოშავო, კეცი მოშავო-მონაცრისფრო, ქვიშანარევი. ყელი — დაბალია, ცილინდრული, მუცელი — სფერული, ძირისკენ თანაბრად დაქანებული, ძირი — ბრტყელი (ტაბ. V₃); 2) ქოთანის, მოყავისფრო-მონაცრისფრო. კეცი მოყავისფროა, ქვიშანარევი. პირი გადაშლილი ჰქონდა, ყელი — დაბალი, გამოყოფილი, მუცელი — სფერული, ძირი ბრტყელი (ტაბ. V₄); 3) თიხის ჭურჭლის (ქილის) ფრაგმენტები; 4) კოჭობი, ხელით ნაძერწი, კეცი მოყავისფროა, პირს ქვემოთ კოპი ემჩნევა (ტაბ V₅); 5) საკინძი ბრინჯაოსი, პირამიდისებურ-თავიანი, ნაკლული; 6) დანა, ობსიდიანის; 7) იოტები, თეთრი ფერის.

სამარხი № 11 (2003 წლის № 2) ქვაყრილიანი ორმოსამარხია (ზომები: 180×120×50 სმ). მის სამხრეთ აღმოსავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა ცხვრის მთლიანი ჩონჩხი, ჩრდილო-დასავლეთით კი ძროხის ჩონჩხი (ნეკნები და თავის ქალა). დასავლეთ ნაწილში იდო თიხის დაშლილი სამი ჭურჭელი. ძროხის ჩონჩხზე იდო ბრინჯაოს ყუნწიანი სატევრისპირი. სამარხის თიხატკეპნილ იატაკზე აღმოჩნდა კერამიკის ნატეხები (ტაბ. V₂).

სამარხში აღმოჩნდა: 1) სატევარი, ბრინჯაოსი, პატინირებული, ყუნწიანი, თავთან სამანჭვლე ხვრელი აქვს (ტაბ. V₆); 2) ქოთანის, მოშავოდ გამომწვარი, ნაკლული. კეცი მოყავისფრო-მოშავოა, სილანარევი. პირი გადაშლილია, ბაკო-მომრგვალებული, ყელი — გამოყოფილი, ცილინდრული, მუცელი — სფერული, ძირისკენ თანაბრად შევიწროებული. ძირი — ბრტყელი. ყელისა და მხრის შეერთების ადგილზე შემოუყვება ამოღარული ზოლი. მხარზე, ნვერით მუცლისკენ მიმართული, სავარცხლისებრი შტამპით შევსებული ამოღარული სამკუთხედიება გამოსახული (ტაბ. V₇); 3) ქოთანის, მოყავისფრო-მოშავო, კეცი მოყავისფროა, სილანარევი. პირი გადაშლილი ჰქონია, ბაკო — გამოყოფილი, ტანი — ვიწრო, მუცელი ოდნავ გამობერილი, ძირი — ბრტყელი. ყური ყელსა და მხარზე უნდა ჰქონოდა მიძერწილი (ტაბ. V₈); 4) თიხის ჭურჭლის ნატეხები, მოყავისფრო-მოშავოდ გამომწვარი, კეცი გადანატეხში მონითალო-მოყავისფროა და სილანარევი. დაშლილია. ზემოაღწერილი ჭურჭლის ანალოგიური უნდა ყოფილიყო; 5) მსგავსი თიხის ჭურჭლის ნატეხები აღმოჩნდა სამარხი ორმოს იატაკზე, აგრეთვე ყრილში (შესაძლოა ორი-სამი ჭურჭლის ნაწილები იყოს).

გათხრების შედეგების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ № 11 სამარხი გაძარცვული უნდა ყოფილიყო.

ყორლანი № 8 (2003 წლის № 13) ქვამინაყრილიანი, ორმოიანია. დაზიანებულია მიწის სამუშაოების შედეგად, შემორჩა მხოლოდ ქვატეხილისგან შედგენილი ყრილის ნაწილი ($3 \times 2,8$ მ) და კამერის ნაშთი ($1,2 \times 0,75 \times 0,25$ მ). კამერა კლდეში ჩაუჭრიათ, მას ოვალისებური მოყვანილობა ჰქონია. იატაკზე შემორჩა 14-16 წლის გოგონას თავის ქალას ნაწილი, რამდენიმე თიხის ჭურჭლის ნატეხი, მონათალო სარდიონის გამჭოლნახვრეტიანი მძივი. ყორლანი გაძარცვულია.

ყორლანი № 9 (16) ქვამინაყრილიანი და ორმოიანია. დაზიანებულია მიწის სამუშაოების დროს. შემორჩენილი იყო მხოლოდ მომრგვალებული ფორმის დედაქანში გაჭრილი კამერა ($1,9 \times 1,65 \times 0,74$ მ). მიცვალებული დაუკრძალავთ კამერის ცენტრალურ ნაწილში (ოდნავ აღმოსავლეთისკენ), მარცხენა გვერდზე, მის წინ ცხვრის მთლიანი ჩონჩხი დაფიქსირდა (ტაბ. VI₁).

ყორლანში აღმოჩნდა: 1) სატევარი ბრინჯაოსი, პატინირებული. ყუნწი ფართო აქვს, ბრტყელი, თავთან ამოღარული, მხრებისკენ გაფართოებული. ტარის დასამაგრებლად სამი თანაბარი მანძილით დაცილებული ნახვრეტი ჰქონდა. წვერისკენ შევიწროვებულია. ქედი ოდნავ შემადლებულია (ტაბ. VI₂); 2) ქოთანი, მოშავოდ გამომწვარი, პირნაკლული, კეცი გადანატეხში ორფენიანი, სილანარევი, მორუხო-მოშავო და ნაცრისფერი. ყელი — ცილინდრულია, მხრისგან გამოყოფილი, მუცელი — სფერული, ძირისკენ თანაბრად შევიწროვებული, ძირი — ბრტყელი. მხარზე წვერით მუცლისკენ მიმართული ამოღარული წერტილოვანი ხაზებით შევსებული 12 სამკუთხედიან გამოსახული (ტაბ. VI₄); 3) ქოთანი, მოშავოდ გამომწვარი, პირნაკლული. კეცი გადანატეხში ორფენიანი, შიდაპირი ვარდისფერსარჩულიანია. ყელი ცილინდრულია — ძირისკენ გაფართოებული. ყელისა და მხრის შეერთების ადგილზე ამოღარული ზოლი შემოსდევს; მუცელი სფერულია, ძირისკენ თანაბრად შევიწროვებული, ძირი — ბრტყელი. მხარზე წვერით მუცლისკენ მიმართული, ამოღარული წერტილოვანი ხაზებით შევსებული 14 სამკუთხედიან დატანილი (ტაბ. VI₂); 4) ბადია, მოშავო-მოყავისფრო, კეცი გადანატეხში სამფენიანია — სილანარევი, პირმოყრილია, ბაკო გამოყოფილია, მხარი — გამობერილი, ძირისკენ თანაბრად შევიწროვებული, ძირი — ბრტყელი (ტაბ. VI₃); 5). სასმისი (კოჭობი), მოყავისფრო, ხელით ნაძერწი, პირმრგვალია, ვიწრო, ძირისკენ გაფართოებული, ძირი ბრტყელია (ტაბ. VI₇); 6) კოჭობი, მოყავისფრო მოშავო, კეცი გადანატეხში აგურისფერია, სილანარევი, პირი მრგვალია, გადაშლილი, ყელი — დაბალი, გამოყოფილი, მუცელი სფერული, ძირი — ბრტყელი (ტაბ. VI₆); 7) ქოთანი, მოყავისფრო-მოშავო, დაშლილი, კეცი გადანატეხში მოყავისფროა, სილანარევი, კირქვის ჩანართებიანი, პირი გადაშლილი ჰქონდა, ბაკო — დაბრტყელებული, ყელი დაბალი, გამოყოფილი, მხარი — ამოღარული წერტილოვანი ხაზებით შედგენილი ორნამენტით იყო შემკული; 8) ქოთანი, მოყავისფრო-მოშავო, კეცი გადანატეხში მოყავისფროა, პირი გადაშლილი ჰქონდა, ბაკო — დაბრტყელებული, ყელი დაბალი და გამოყოფილი, ძირი — ბრტყელი; 9) ხუფი, ბაზალტის, სახელურიანი, ჯამისებური მოყვანილობისაა, ზედაპირი დაბრტყელებული აქვს, სახელური ამოღარულ ქუსლს წააგავს. შესაძლოა სადგარი ან სასრესი იყოს (ტაბ. VI₈); 10) სასაფეთქლე (?) ბრინჯაოსი, პატინირებული, ბოლოებგახსნილი, განივკვეთში მრგვალი, დაზიანებული, სამად გატეხილია, ბოლოები შევიწროვებული აქვს, რკალის d — 3 სმ.; 11) სასაფეთქლე ხვია ბრინჯაოსი (4 ც). წარმოადგენს ბრინჯაოს მავთულისაგან დამზადებულ ერთნახევარ რგოლს, ბოლოები გახსნილი და ერთმანეთზე გადასული აქვს, d — 1 სმ (ტაბ. VI₁₀); 12), საკინძი ბრინჯაოსი, შემორჩენილია ორი ნატეხი; 13) მძივები, ბრინჯაოსი და სარდიონის, ყელსაბამი უნდა იყოს. შედგება ბრინჯაოს ბორბლისებური მძივებისაგან, რომელთა შორის გარკვეული ინტერვალით ჩართულია მონათალო სარდიონის 4 მძივი. ყელსაბამის სიგრძე — 16 სმ; ბრინჯაოს მძივის d — 0,3-0,4 სმ; სარდიონის მძივის d — 0,4 სმ. (ტაბ. VI₉); 14) მძივები პასტისა, თეთრი ფერის, ბორბლისებური და სფერული; (ტაბ. VI₁₁);

ტყემლარას ყორლანების ველზე, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩენილ სამარხებში დადასტურებული ინვენტარი (შევრონებით შემკული ქოთნები, ბრინჯაოს სატევრები და სხვა) დამახასიათებელია შუა ბრინჯაოს ხანის ფინალური ეტაპის სამარხებისათვის [კალანდაძე 1980: სურ. 18-19; სადრადე 1990: 657—660; რამიშვილი 2004: 117, სურ. 746] და ზოგადად ძვ.წ. II ათას-

ნლეულის შუა ხანებით უნდა დათარიღდეს. აღსანიშნავია, რომ ეს მასალა უფრო მეტად შიდა ქართლის სინქრონულ ძეგლებთან ავლენს მსგავსებას.

ტყემლარას ველზე გათხრილ №№ 5 და 6, უინვენტარო ყორღანებს შორის გაიწმინდა 24 მ-ის სიგრძისა და 3 მ-ის სიგანე, მიწის ზედაპირიდან ოდნავ ამოზრდილი, ქვით მოკირწყლული "ბილიკი". აღსანიშნავია, რომ მისი ზედაპირი მოფენილი იყო ობსიდიანის იარაღ-ანატკეცებით. ვინაობილიკი ნადარბაზევის მახლობლად არსებულ № 2 და № 4 ყორღანებსაც აკავშირებს, ასეთივე სურათი ჩანს საპიტიახშოს, კუშჩისა და ზურტაკერტის ყორღანებთანაც [გობეჯიშვილი 1981 :8]. ტყემლარას, ნადარბაზევისა და სხვა ყორღანებს შორის არსებულ ბილიკების შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ისინი მიხვეულ- მოხვეულია, რითაც მკვეთრად განსხვავდებიან თრიალეთში, ნალკის წყალსაცავის ტერიტორიაზე არსებული სარიტუალო დანიშნულების გზებისაგან. ტყემლარასა და სხვა ადგილებზე აღმოჩენილი ბილიკები ყორღანებს ერთმანეთთან აკავშირებდა, გზები კი კონკრეტული სამარხი ნაგებობისათვის იყო განკუთვნილი და მათკენ სწორ ხაზზე გადაჭიმული, დრომოსისაკენ მიემართებოდა [ნარიშკინი 2003: 9-11].

შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულით დათარიღებულ № 8 ყორღანთან 2003 წელს გაითხარა ბილიკის მონაკვეთი. სამწუხაროდ, ამ ყორღანის ყრილი ძლიერ დაზიანებული იყო, ამიტომ, ბილიკისა და ყორღანის ურთიერთკავშირი (ან პირიქით, მათი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად არსებობა) ვერ დადგინდა. ამგვარად, სარიტუალო გზებისაგან განსხვავებით, დღეისათვის ამ "ბილიკების" დანიშნულება და თარიღი გაურკვეველია.

ლიტერატურა

გობეჯიშვილი გ. 1981: ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბილისი.

გოგაძე ე. 1972: თრიალეთის ყორღანული კულტურის ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია. თბილისი.

კალანდაძე ა. 1980: სამთავრო. წინანატიკური ხანის არქეოლოგიური ძიებანი (= ა. აფაქიძე (რედ.) მცხეთა IV). თბილისი.

მირცხულავა გ., ორჯონიკიძე ა., მინდიაშვილი გ., ჯაფარიძე ო. ადრებრინჯაოს ხანა. – ო. ჯაფარიძე (რედ.), საქართველოს არქეოლოგია, II, 70-215. თბილისი.

ნარიშკინი გ. 2003: სარიტუალო გზები თრიალეთის ყორღანებთან. – ძიებანი, № 2, გვ. 9-23.

ორჯონიკიძე ა. 2002: მტკვარ-არაქსული ტრადიციები ადრეული ყორღანების გავრცელების ხანაში. – ძიებანი, № 9, 23-28.

რამიშვილი ა. 2004: ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ნაღვლში. თბილისი.

სადრაძე ვ. 1990: სამთავროს სამაროვნის შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლების ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია. – სმამ, 138, №3, 657-660.

ყვავაძე ე. 2003: ტყემლარას გორასამარხის 2002 წლის ნოემბრისა და დეკემბრის თვეებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გახსნილი შრეების ნალექთა პალინოლოგიური და პალეოეთნობოტანიკური შესწავლის შედეგები. ხელნაწერი, ინახება ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში. თბილისი.

შატერაშვილი ზ. 2003: თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის სამუშაოები 2002 წლის ნოემბერ-დეკემბერში. ხელნაწერი, ინახება ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში. თბილისი.

შატერაშვილი ზ., ამირანაშვილი ჯ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ., გრიგოლია გ., ნიკოლაიშვილი ვ. 2005: თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის სამუშაოები 2003-2004 წლებში. ხელნაწერი, ინახება ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში. თბილისი.

- ჯაფარიძე ოთ.** 1961: ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის ნარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბილისი.
- ჯაფარიძე ოთ.** 1998: ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბილისი.
- Дедабришвили Ш.** 1979: Курганы Алазанской Долины (Труды Кахетинской археологической экспедиции, II). Тбилиси.
- Кахиани К., Глигвашвили Э., Каландадзе Г., Цквитинидзе З.** 1991: О работе экспедиции Машаверского ущелья в 1987 г. – ПАИ в 1987 г., 62-69.
- Мунчаев Р. М.** 1961: Древнейшие культуры Северного Кавказа. Москва.
- Пицхелаури К. Н.** 1982: Исследования Кахетинской археологической экспедиции. – ПАИ в 1980 г., 17-20.
- Жоржикашвили Л., Гогадзе Э.** 1974: Памятники Триалети эпохи ранней и средней Бронзы. Тбилиси.
- Шатберашвили З.** 1997: Результаты работ Марабда-Ахалкалакской экспедиции. – ПАИ в 1988 г., 63-65.

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – 1-5. № 1 ყორღანის ინვენტარი; 6-9. № 2 ყორღანის ინვენტარი.
- ტაბ. II – 1, 2. ყორღანი № 4, გეგმა და ჭრილი; 3. ჩაშვებული სამარხის გეგმა; 4. ძირითადი სამარხის გეგმა; 5. ძირითადი სამარხის ჭრილი.
- ტაბ. III – 1-8. № 4 ყორღანის ჩაშვებული სამარხის მასალა; 9-14. № 4 ყორღანის ძირითადი სამარხის მასალა.
- ტაბ. IV – 1-4. დერგები № 4 ყორღანის ძირითადი სამარხიდან.
- ტაბ. V – 1. სამარხი № 10, ჭრილი და გეგმა; 2. სამარხი № 11, ჭრილი და გეგმა; 3-5. № 10 სამარხის ინვენტარი; 6-8. № 11 სამარხის ინვენტარი.
- ტაბ. VI – 1. ყორღანი № 9, ჭრილი და გეგმა; 2-11. № 9 ყორღანის ინვენტარი.

BRONZE AGE BURIALS AT TQEMPLARA

The Tqemplara kurgan field is situated in Tetrtsqaro district, Kvemo Kartli, on the south-western side of Mount Bedeni, south of the river Chivchavi. It slopes north-west to south-east. There is a small Medieval church east of the plain, and the Medieval settlement of Tqemplara lies to the north-east and is bordered by a railway. Currently its greater part is situated in the area of the No. 2 oil pumping station of the BTC pipeline.

In 1987-1988 the Marabda-Akhalkalaki Expedition of the Centre for Archaeological Research directed by Z. Shatberashvili investigated two kurgans of the Early Bronze Age in this area (Shatberashvili 1997: 63-65). During construction of the BTC pipeline in 2002-2003 on land projected for the oil pumping station, excavations were carried out on the Tqemplara field by the Tetrtsqaro Expedition of the Centre for Archaeological Research directed by Z. Shatberashvili. Their object was to investigate several Bronze Age burials which had hitherto escaped notice because their low height meant they were hardly visible from the north-west, having succumbed to land slips on that side. The kurgans stood in clusters and some were connected to each other by low stone paths. In 2002 five kurgans and a connecting path between them were excavated (Shatberashvili 2003) and in 2003, two kurgans and two pit graves overlaid by stone mounds (Shatberashvili et al. 2005). The burials were labeled with separate field numbers each season. In the present article we decided to simplify matters and to give them a fresh enumeration. Nos 1 and 2 are the kurgans excavated in 1987-1988; Kurgans Nos 1, 2, 3, 4, 5 excavated in 2002 are now 3, 4, 5, 6, 7 (Nos 5, 6, and 7 were small and empty). The burials investigated in 2003 were Kurgans Nos 13 (it was badly damaged and, presumably, robbed) and 16, but now Nos 8 and 9; pit graves Nos 1 and 2 are now Nos 10 and 11.

Kurgans on Tqemplara field had been built at two different periods, in the Early Bronze Age and at the end of the Middle Bronze Age.

Before describing the burials investigated during pipeline construction, we will briefly discuss Kurgans Nos 1 and 2 excavated in 1987-1988. Both had stone mounds built over them and were not very large; their greatest diameter was 15 m; the pits were oval (No. 1: 3.5 x 3.8 m 1.5 m deep; No. 2: 3.8 x 3.6 m). The stone mound over Kurgan No. 1 had been almost completely removed. In the filling of both kurgans obsidian flakes were found.

Kurgan No. 1 contained: 1. A handled pot, black-burnished, thin-walled, brownish-grey fabric, cylindrical neck, spherical body (pl. I, 2); 2. A handled mug, black-burnished, brownish-grey fabric, cylindrical neck, spherical body, three lateral grooves at junction of neck and shoulder (pl. I, 4); 3. A handled mug, black-burnished, grey fabric; bi-conical body (pl. I, 3); 4. A mug, black-burnished, brownish-grey fabric, fragment of neck surviving (pl. I, 5); 5. A mace head, sandstone, pear-shaped (pl. I, 1).

Kurgan No. 2 contained: 1. A large two-handled pot, black burnished, reddish interior, bi-conical body; the shoulder decorated with hatched triangles and herring-bone ornament (pl. I, 6); 2. A large pot, fired grey, bi-conical body, two lateral grooves on the shoulder (pl. I, 8); 3. A pot, grey fabric, bi-conical body, handle modelled on the shoulder; two zigzag lines between two grooves on the shoulder (pl. I, 7); 4. A small handleless pot, pink, broad body (pl. I, 9).

Kurgan No. 3 (No. 1 of 2002) is circular and overlaid with a stone and earth mound; diameter 22.5 m, 1.4 m. A stone circle (diameter 3.3m) is visible in the northern part. The stone mound produced the following: 233 obsidian flakes (8 retouched), 3 obsidian chips, 4 scrapers, 5 nuclei; 13 lamellae, a perforator, a side scraper, 7 burins, 8 chisel-like tools, a blade-like tool, 51 knives, and a knife flake. In the central part of the kurgan, at a depth of 1.4 m, there appeared in a black earth layer three fragments of burnished pottery with an obsidian admixture fired brown and black. There was no burial chamber found in the kurgan, and it must have lacked a pit.

Kurgan No. 4 (No. 2 of 2002) is circular and overlaid with a stone and earth mound; diameter 23m, greatest extant height of the mound 1.23 m (pl. II, 1, 2). It must have been built after Kurgan No. 3 (the eastern part overlies the latter). The stone mound was 0.3-0.4 m deep towards the edges, and 0.6-0.8 m in the centre (pl. II, 1, 2). A fragment of Medieval pottery was found in the humus layer of the kurgan. At a depth of 0.4-1.2 m beneath ground level, there emerged from the humus and the mound the following obsidian tools: 142 flakes, 19 chips, 21 nuclei, 24 lamellae, 24 retouched flakes, 7 chisel-like tools, 3 fishhook-like tools, 14 knives, 11 side-scrapers, 2 perforators, 2 burins, 13 scrapers, 1 arrowhead with an engraved base. An oval burial chamber (4.2 x 3.2 m, height 1.75m) cut in loam in the centre of the kurgan was, presumably, once roofed with timber covered with a course of stone and plastered with clay.

On top of the chamber, in its north-west part, there appeared a raised burial (estimated size, 1.5 x 1.2 m) (pl. II, 3). The deceased was buried lying on the left side with the head to the west. The head and part of upper extremities rested on yellow loam, while the lower extremities lay on the stone mound. The upper part of the skeleton was situated 0.3 m below the level of the mouth of the chamber, and the lower 0.5-0.6m below, and was angled towards the east. The bones were badly preserved.

In the raised burial there were: 1. A bronze dagger with a hoop, slanting shoulders and a slightly prominent ridge (pl. III, 4); 2. A sandstone axe, well worked, flattened butt, oval edge, sharp (pl. III, 6); 3. A ceramic mug, fired black, thin-walled, brownish interior, offset rim, almost cylindrical neck slightly broadened towards the spherical body, belly dramatically narrowed towards the flat base. The handle must have been modelled on the shoulder and body; a hole opposite the handle. A groove at the junction of the neck and shoulder (pl. III, 3); 4. A pot, fired black, polished exterior, brown interior and thin-walled. Offset rim, neck almost cylindrical broadening towards the spherical body. Shoulder and neck separated by a band dots between horizontal grooves. Hatched leaf-like projections and made up of small dots run down from the band towards the body (pl. III, 1); 5. A fragment of the neck and wall of a mug with an offset rim, black-burnished, with a yellowish-grey fabric. A thumb-print sized depression on the shoulder; grooves beneath (pl. III, 8). 6. Fragments of mugs with offset rims (from three vessels). Black-burnished, brownish-grey fabric. Neck almost cylindrical; two with handles between neck and shoulder (pl. III, 2, 5, 7).

The floor of the burial chamber (pl. II, 4, 5) was plastered with clay. In the centre, impressions of carbonized textile have survived. At 1.4 m above the bottom of the burial, a 0.6m wide platform was arranged along the walls, on the west side of which was found a leaf-like bronze knife. To the north and south of the floor two trenches were cut in bedrock (2.5 x 0.5 x 0.6 m). There was the wheel and part of the axle of a wooden cart in each trench. Along the platform were several clay vessels, and large pots and mugs lay on the ditch and the floor. There were no traces of the deceased: it is perhaps significant that a part of the fragments of the pottery discovered on the chamber floor belonged to the inventory of the raised burial, while upper levels contained fragments of vessels discovered on the floor of the burial, likely pointers to the grave having been robbed.

The burial chamber included: 1. Fragments of a cart, the wood carbonized and turned to dust. The wheels and the axle were recorded, treated in the laboratory by Nino Kalandadze, and reconstructed by Nino Okruashvili (pl. II, 5). 2. Carbonized textile fragments. 3. A patinated leaf-shaped bronze knife, somewhat damaged (pl. III, 14); 4. A black-burnished mug of a brownish fabric; offset rim, bi-conical body, handle modelled on the shoulder; shoulder decorated with two bands of applied clay "pearls", a relief line between

them; a ridge on the body; flat base (pl. III, 12); 5. A large pot, pinkish-brown; offset, rounded rim, low neck, spherical body, rounded base (pl. IV, 2); 6. A large two-handled pot, blackish-grey, rounded rim, cylindrical neck, spherical body; handles square in section on shoulder; flat base; arched relief lines on either side of the handles with relief representations of coiled snakes between them. On one side, two knobs in relief from the snake heads to the handles (pl. IV, 1); 7. A large pot, greyish-black, with two handles, rounded offset rim, cylindrical neck, spherical body, narrow base; handles modelled on shoulder and body (pl. IV₃); 8. A black-burnished one-handled pot, brown fabric; rounded offset rim, groove at neck; slightly convex body, bi-conical towards base, sharply recessed wall, flat base; handle modelled on the body; below the neck and above the ridge several rows of grooves running around the vessel; incised rhomboid motifs filled with net-like ornament (pl. III, 9); 9. A black-burnished pot, brown fabric, offset rim, almost cylindrical neck broadening towards the base, spherical body, narrow and flat base; handle modelled on shoulder and body; side ribbed, six grooves (pl. III, 10); 10. A black-burnished mug, brown fabric, offset rim, cylindrical neck, spherical body, flat base; handle modelled on neck and body; ribbed wall, grooves running around the neck and the body (pl. III, 14); 11. A black-burnished pot, offset rim, spherical body, two grooved lines on shoulder, beneath which are oblique hatchings; handle modelled on the shoulder (pl. III, 11); 12. A large two-handled pot, blackish-grey, with offset rim, cylindrical neck; slightly concave, spherical body, narrow base; high handles attached to the shoulder; six knobs in relief on the shoulder (pl. IV, 4).

Kurgans Nos 1, 2 and 4 produced objects of different materials and function. Most of the pottery from all three burials is fired black and is black-burnished, although a group of small vessels can be distinguished: mugs and pots diagnostic of the Bedeni Culture, refined, smooth and shiny, found in Kurgans Nos 1 and 4.

The mugs vary: 1. Mugs with a tall cylindrical neck and spherical body (pl. I, 2, Kurgan No. 1; pl. III, 13; Kurgan No. 4, main burial); 2. Mug with a low neck and spherical body (pl. III, 3, Kurgan No. 4, raised burial); 3. Bi-conical mug whose greatest diameter exceeds its height (pl. III, 12, Kurgan No. 4, main burial); 4. Mug with bi-conical body, long shoulder, short wall (pl. I, 4, Kurgan No. 1). All the above listed vessels are exclusively typical of Bedeni complexes (Gobejishvili 1981: 62:68; Dedabrishvili 1979: 44-47).

Pots are larger than mugs but are similar in shape: 1. The pot discovered in the raised burial of Kurgan No. 4 has a low, cylindrical neck and a spherical body (pl. III, 1); 2. an ornamented pot from the main burial of Kurgan No. 4 has a single handle, a slightly convex body, short wall and flat base (pl. III, 9); 3. Kurgans Nos 1 and 4 contained single-handled pots with cylindrical neck and spherical body (pl. I, 2; III, 10).

A single-handled pot with a bi-conical body, coarser than Bedeni ware, stands apart (pl. I, 7), and is of a kind less common in Bedeni complexes and is probably more typical of those of Martqopi type.

Two large bi-conical pots from in Kurgan No. 2 are diagnostic of Martqopi kurgans (pl. I, 6, 8). It was not possible to restore the shape of one of them, but parallels for the other are known from Kurgan No. 2 at Martqopi (Japaridze 1998: 15-16) and Kurgan 12 at Trialeti (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974:55). The contents of Kurgan No. 2 at Tqemlara are thus Martqopian in character.

The other pots from Tqemlara come from Kurgan No. 4. The large pot which is fired pinkish-brown (pl. IV, 2) is interesting as it differs from the black-burnished production of Bedeni kurgans and is relatively rare in this cultural group of kurgans. We know of an exact parallel from Kurgan No. 10 at Bedeni (Gobejishvili 1979: pl. XXII), where again there are snakes in relief (pl. IV, 1; cf. pl. IV, 4).

Kurgans Nos 1 and 4 contained a sandstone mace-head, a perforated axe of the same material, a bronze dagger blade and a small bronze knife, and Kurgan No. 4 also had obsidian arrowhead with and engraved base. The pear-shaped mace head with a round hole for the handle found in the raised burial of Kurgan No. 4 must be a badge of office. Similar mace heads have been found in early kurgans: in Trialeti Kurgan 40 (Paravani No. 3) and in Sapitiakhsho (chance find) (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 13, 59-60). Similar objects come from Martqopi Kurgan No. 5 (Bedeni type), Zalichi Kurgan No. 2, Anagi No. 1, and in kurgans at Stepanakert (Japaridze 1998: 115). Perforated stone axes are a rarity in Georgia. The closest parallel to the specimen found in the raised burial is one from Kurgan No. 1 at Martqopi (the earliest kurgan), just above

the chamber (Japaridze 1998:14). Similar axes are also known from North Caucasia (Munchaev 1961: 76), although they differ from ours in that their handle is higher up, closer to the butt. The bronze dagger blade from Kurgan No. 4 is closest to the weapon found in the Bedeni-type kurgan containing a cart at Bakurtsikhe (Pitskhelauri 1982: 18). The slanting shoulders and narrow head are the features that distinguish them from daggers found in early kurgans. A similar object was found in the Kenchikara kurgan near the village of Khandaki, as yet unpublished (Z. Shatberashvili's excavations).

The most important characteristic feature of the Bedeni Culture kurgans, and one that distinguishes them from other early kurgans, is the practice of depositing a wooden cart in a burial. In the principal burial of Kurgan No. 4 at Tqemlara fragments of a cart axle and wheels were recovered; the wood is carbonized and turned into dust, and thus it is difficult to restore its shape. It seems that what we have is part of a four-wheeled cart that was originally deposited in the tomb. Bedeni kurgans display both whole carts (e.g. Bedeni Kurgans Nos 5, 8, 10) (Gobejishvili 1981:42, 39, 99) and parts of carts (e.g. Tsnori Kurgans Nos 1 and 2) (Dedabrishvili 1979: 22, 40). It is noteworthy that palynological research showed that there was a large amount of plantain pollen on the wheel of the cart in Kurgan No. 4 at Tqemlara which points to the fact that the cart had been used in real life (Kvavadze 2003:6). The view has been expressed that the Bedeni and Trialeti carts only had a religious function, to be placed in burials (Japaridze 1981:99). The carts were presumably peculiar to Bedeni kurgans and the practice of depositing such vehicles was adopted by practitioners of the Trialeti Culture by inertia at an early stage. It should be noted Trialeti Kurgan No. 29, investigated by B. Kuftin, which used to be attributed to the Trialeti Culture (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 22, 101-102), is in fact a Bedeni kurgan.

The area of Early Kurgan Culture in Georgia covers Kvemo Kartli, Shida Kartli and Kakheti. In general it is widespread over North-West Caucasia, Azerbaijan and Armenia. The feature that brings together the Bedeni and the Martqopi groups of this Culture is an entirely new phenomenon for this region, namely, burial in the deceased in kurgans. There is, however, one significant difference in burial practice. Bedeni kurgans contain carts or stretchers, unknown in kurgans of Martqopi type. The pottery is also different: Martqopi kurgans contain large black two-handled pear-shaped pots with a bi-conical body, and also large, one-handled mugs that display a certain affinity with the pottery of the Kura-Araxes Culture (Japaridze 1992: 126). Bedeni pottery is refined, characterized by a thin, strong fabric, and an almost metallic lustre on the exterior (cf. material from Kurgan No. 4).

Chronological correlation between the Bedeni and Martqopi Cultures is a controversial matter. Some scholars regard Martqopi to be earlier than Bedeni, while others believe Bedeni is earlier. There is an opinion that the sites of Martqopi and Bedeni were contemporary with the final stage of the Kura-Araxes Culture (for bibliography, see Orjonikidze 2002: 23). Even sites which produced Kura-Araxes, Martqopi and Bedeni material did not seem to elucidate the problem. Dmanisi Kurgan No. 1 is relevant, in that the grave goods are close both to those of Bedeni and Martqopi (Kakhiani et al. 1991: 66). The Khovle kurgan is also interesting (Japaridze 1998: 148-150), where in the central part of the stone mound there were two raised burials arranged one on top of the other, and the principal burial had no grave goods. The pottery recovered in the lower burial No. 2 belonged to Bedeni Culture, while the upper Burial No. 1 has more of a Martqopi profile than Kura-Araxes characteristics (cf. Japaridze 1998:148-150).

Thus, the Kurgans Nos 1, 2, 4 with grave goods investigated in the Tqemlara valley belong to early kurgans: pottery of Kurgan No. 2 is of Martqopi type while Nos 1 and 4 are Bedeni-type complexes and it is difficult to estimate what the chronological difference between them might have been. All three date from the mid-3rd millennium BC.

Excavations were resumed at Tqemlara in 2003, when the north-east part was investigated. Four burials were studied: two kurgans (Nos 8 and 9) and two pit graves (Nos 10 and 11).

Burial No. 10 (2003, No. 1) was a rectangular pit grave (1.1 x 1.2 x 0.4 m) with rounded corners cut into yellowish loam, whose stone circle had been disturbed. The skeletal remains were badly preserved but it

was possible to see that the deceased lay on the left side with the head to the north-east. There was a sheep placed in the burial at the north end (pl. V, 1). The burial contained: 1. A dark pot, of blackish-grey fabric, with a sand admixture; the neck is low, cylindrical, and the spherical body diminishes in diameter towards the flat base (pl. V, 3); 2. A dark pot, of a brownish fabric with a sand admixture; offset rim, low neck, separate spherical body, flat base (pl. V, 4); 3. Fragments of a ceramic vessel (jar); 4. A small hand-made pot, of brownish fabric, a knob on the surface (pl. V, 3); 5. A bronze pin with a pyramidal head, incomplete; 6. An obsidian knife; 7. Small white beads.

Burial No. 11 (No. 2 of 2003) is a pit grave with a stone mound (size: 1.80 x 1.20 x 0.50 m). A complete sheep's skeleton was found in the south-east corner and the ribs and skull of a bovine in the north-west. There were three broken ceramic vessels in the west. A bronze dagger blade with a hook lay above the cow's skeleton. Pottery fragments were revealed on the clay plastered floor (pl. V, 2). The burial produced: 1. A bronze dagger with a hook and a suspension hole in the handle (pl. V, 8); 2. A pot fired black, incomplete, brownish-black fabric with sand admixture; offset, rounded rim, cylindrical neck, spherical body diminishing in diameter towards the flat base; a groove at the junction of the neck and shoulder; on the shoulder incised inverted triangles (pl. V, 7); 3. A dark pot, blackish-grey fabric, with sand admixture; offset separate rim, narrow body, slightly convex wall, flat base; handle must have been modelled on neck and shoulder (pl. V, 6); 4. Fragments of dark pottery, reddish-brown fabric with sand admixture; similar to the last mentioned; 5. Similar potsherds found on the floor of the pit grave and also in the fill (probably from two or three vessels). Judging by the evidence it would appear that Burial No. 11 had been robbed.

Kurgan No. 8 (2003/No. 13) had a pit and an earth and stone mound. It was damaged during construction work and only a part of the fill stone (3 x 2.8 m) and remains of an oval rock-cut chamber (1.2 x 0.75 x 0.25 m) were preserved; part of the cranium of a 14-16 year-old girl, fragments of a few ceramic vessels and a pierced sardonyx bead were found on the floor. The kurgan had been robbed.

Kurgan No. 9 (16) had a pit and an earth and stone mound. It was damaged during construction work; a round chamber cut in bedrock (1.9 x 1.65 x 0.74 m); the deceased was buried in the central part of the chamber (slightly eastwards), lying on the left; the complete skeleton of a sheep in front of the deceased (pl. VI, 1). The kurgan contained: 1. A bronze dagger; wide hoop, flat, engraved at the tip, broadening towards shoulders; three holes equidistant holes for attaching handle (pl. VI, 5); 2. Dark pot, rim missing; greyish-black; cylindrical neck, spherical body, flat base; triangles on shoulder (pl. VI, 4); 3. Dark pot, rim missing; pinkish fabric; cylindrical neck; groove at junction of neck and shoulder; spherical body; flat base; inverted triangles on the shoulder (pl. VI, 2); 4. A large dark bowl, fabric has a sand admixture; incurved, separated rim, convex shoulder, flat base (pl. VI, 3); 5. A brown hand-made drinking vessel, flat base (pl. VI, 7); 6. A small dark pot, reddish fabric with a sand admixture, round, offset rim, low neck, spherical body, flat base (pl. VI, 6); 7. A dark pot, brownish fabric with sand admixture and limestone insertions, offset flattened rim, low neck, shoulder ornamented with engraved dotted lines; 8. A dark pot, brownish fabric, offset, flattened rim, low neck, flat base; 9. A basalt lid with handle, bowl-shaped, flattened top, handle in form of a foot; perhaps a pestle (pl. VI, 8); 10. Temple pendant (?), bronze, ends open, round in section, damaged, broken into three parts, ends narrowed, diameter 3 cm; 11. Four bronze wire temple spirals; diameter 1 cm (pl. VI, 10); 12. Bronze pin in two fragments; 13. Bronze and sardonyx beads from a necklace 16 cm long; bronze bead 0.3-0.4 cm diameter; sardonyx bead 0.4 cm (pl. VI, 9); 14. White paste, circular and spherical beads, (pl. VI, 11).

The finds from the burials in the north-east part of the Tqemlara kurgan valley (pots decorated with chevrons, bronze daggers, etc.) are diagnostic of burials of the final stage of the Middle Bronze Age (Kalandadze 1980: fig. 18-19; Sadradze 1990: 657-660; Ramishvili 2004: 117, fig. 746) and must generally be dated to the middle of the 2nd millennium BC. It is noteworthy that this material is close to that from contemporary sites at Shida Kartli.

Between the empty Kurgans Nos 5 and 6 there was a slightly raised paved stone path 24m long and 3 m wide. The surface was covered with obsidian tools and flakes. Narrow paths link Kurgans Nos 2 and 4

near Nadarbazevi, kurgans at Sapitiakhsho, Kushchi and Zurtaketi (Gobejishvili 1981: 8). The paths at Tqemlara, Nadarbazevi and elsewhere, are winding, and differ in this respect from the ritual roads of the Tsalka reservoir in Trialeti. The paths at Tqemlara and elsewhere were used to link the kurgans, while Trialeti roads were designed as part of the burial construction and led in a straight line to the dromos (Narimanishvili 2003: 9-11).

In 2003 part of a path was excavated near Kurgan No. 8 datable to the end of the Middle Bronze Age. Unfortunately, the fill of this kurgan was badly damaged and it was therefore impossible to work out the precise relationship between the path and the kurgan. Unlike the ritual roads, therefore, it has so far not been possible to determine the function or date of these paths.

Bibliography:

Manuscript reports are to be found in the Library of the Otar Lordkipanidze Archaeological Centre of the Georgian National Museum. Tbilisi

Dedabrishvili Sh. 1979: Kurgany Alazanskoi dolini (Kurgans of the Alazani Valley). *Proceedings of the Kakheti Archaeological Expedition 2*. Tbilisi.

Gobejishvili G. 1981: *bedenis gorasamarkhebis kultura (Bedeni Kurgan Culture)*. Tbilisi.

Gogadze E. 1972: *trialetis qorghaneli kulturis kronologia da periodizatsia (The Chronology of the Trialeti Kurgan Culture and its Division into Periods)*. Tbilisi.

Japaridze O. 1961: *kartveli tomebis istoriasatvis litonis tsarmoebis adreul saphekhurze (On the History of Georgian Tribes at the Early Stage of Metallurgy)*. Tbilisi.

Japaridze, O. (ed.) 1992: *sakartvelos arkeologia (Georgian Archaeology 2. Eneolithic-Early Bronze Age)*. Tbilisi.

Japaridze O. 1998: *kartveli tomebis etnokulturuli istoriasatvis dzv.ts. III atastsleulshi (On the Ethnocultural History of Georgian Tribes in the 3rd Millennium BC)*. Tbilisi.

Kakhiani K., Gligvashvili E., Kalandadze G., Tskvitinidze Z. 1991: O rabote ekspeditsii Mashaverskogo ushchel'ya v 1987 g. (On the activities of the Mashavera Valley Expedition in 1987). *PAI 1987*, 62-69.

Kalandadze A. 1980: *samtavro. tsinaantikuri khanis arkeologiuri dziebani (Samtavro. Archaeological Studies of the pre-Classical Period)*. *Mtskheta 4*. Tbilisi.

Kvavadze E. 2003: *tqemlars gorasamarkhis 2002 tslis noembrisa da dekembris tveebshi chatarebuli arkeologiuri gatkhebis shedegad gakhsnili shreebis nalekta palinologiuri da paleoetnobotanikuri shestsavlis shedegebi (Results of palynological and palaeoethnobotanical studies of deposits of strata opened as a result of archaeological excavations carried out at Tqemlara Kurgan, November and December 2002)*. (Manuscript) .

Munchaev R. 1961: *Drevneishie kul'turi Severnogo Kavkaza (Ancient Cultures of the Northern Caucasus)*. Moscow.

Narimanishvili G. 2003: *saritvalo gzebi trialetis qorghanebtan (Ritual roads near Trialeti kurgans)*. *Dziebani*, 2, 9-23.

Orjonikidze A. 2002: *mtkvar-araksuli traditsiebi adreuli qorghanebis gavrtselebis khanashi (Kura-Araxes traditions during the spread of early kurgans)*. *Dziebani* 9, 23-28.

Pitskhelauri K 1982: *Issledovaniya Kakhetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii (Studies of the Kakheti Archaeological Expedition)*. *PAI 1980*, 17-20.

Ramishvili A. 2004: *brinjaos khanis arkeologiuri dzeglebi tsaghlvshi (Archaeological sites of the Bronze Age at Tsaghlvi)*. Tbilisi.

Sadradze V. 1990: *samtavros samarovnis shua brinjaos khanis dzeglebis kronologia- periodizatsia (The chronology of*

the Middle Bronze Age sites of Samtavro Cemetery and their division into periods). *SMAM*, 138/3, 657-660.

Shatberashvili Z. 1997: Rezul'tati rabot Marabda-Akhalkalakskoi ekspeditsii (Results of the activities of the Marabda-Akhalkalaki Expedition). *PAI* 1988, 63-65. Tbilisi.

Shatberashvili Z. 2003: *tetrtsqaros arkeologiuri ekspeditsiis samushaoebi 2002 tsli noember- dekembershi* (Activities of the Tetrtsqaro Archaeological Expedition, November-December 2002). (Manuscript) .

Shatberashvili Z., Amiranashvili J., Gogochuri G., Mindorashvili D., Grigolia G., Nikolaishvili V. 2005: *tetrtsqaros arkeologiuri ekspeditsiis samushaoebi 2003-2004 tslebshi* (Activities of the Tetrtsqaro Archaeological Expedition, November-December 2003-2004). (Manuscript) .

Zhorzhikashvili L., Gogadze E. 1974: *Pamyatniki Trialeti epokhi rannei i srednei bronzy* (The Early and Middle Bronze Age Sites of Trialeti). Tbilisi.

Illustrations:

Pl. I – 1-5. Inventory of kurgan No. 1; 6-9. Inventory of Kurgan No. 2

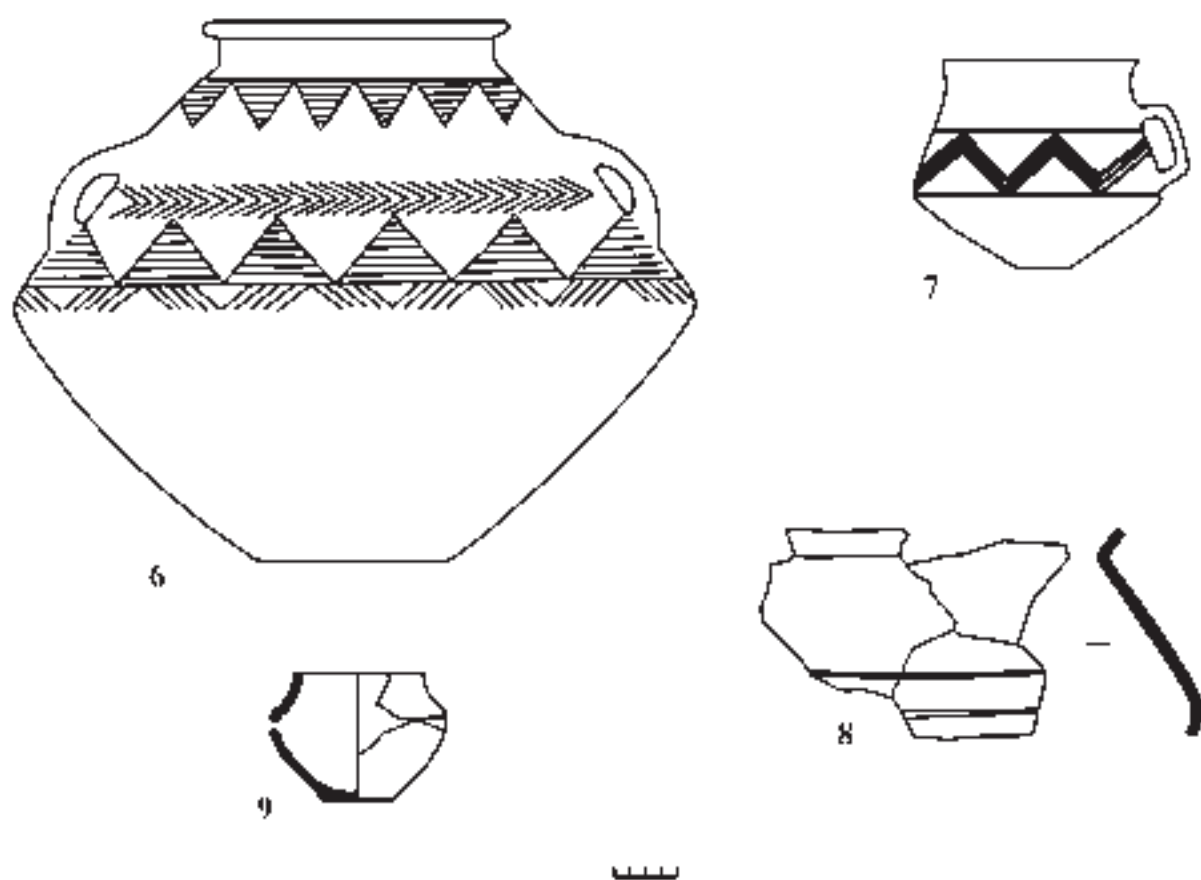
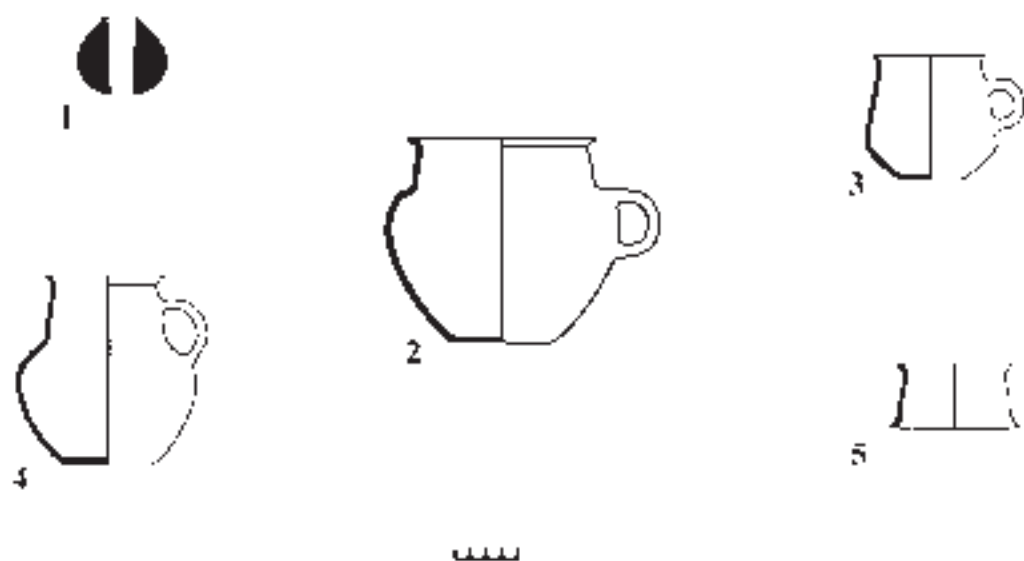
Pl. II – 1,2. Kurgan No. 4, plan and section; 3. Plan of raised burial; 4. Plan of main burial; 5. Section of the main burial

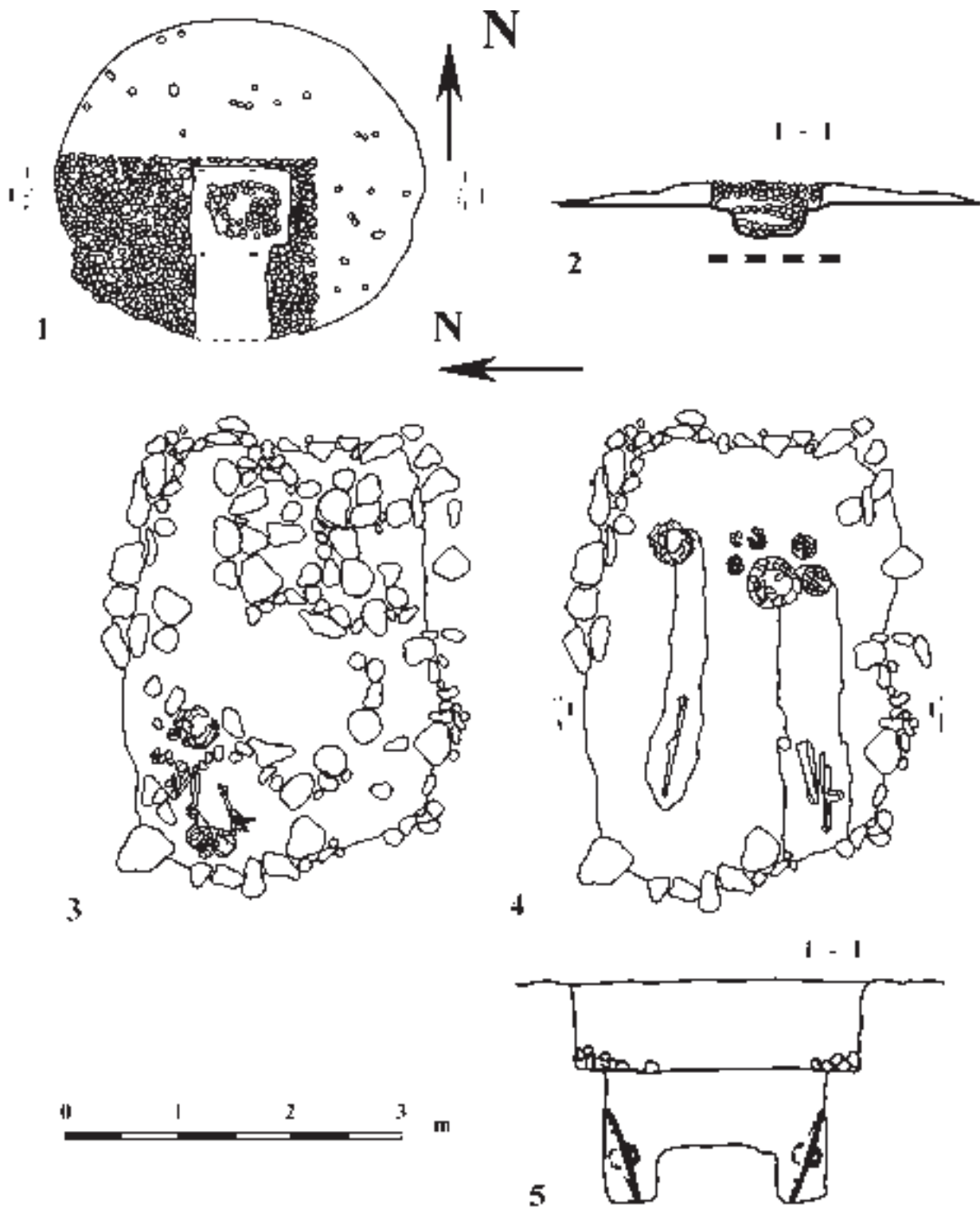
Pl. III – 1-8. Material of the raised burial of Kurgan No. 4; 9-14. Material of main burial of Kurgan No. 4

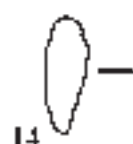
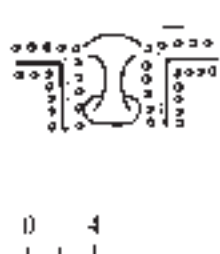
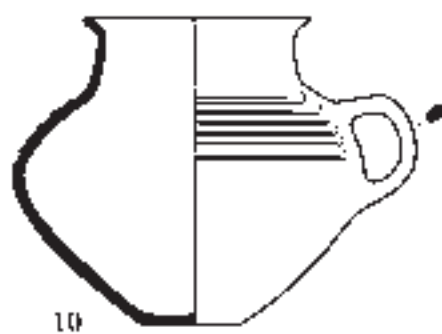
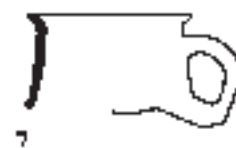
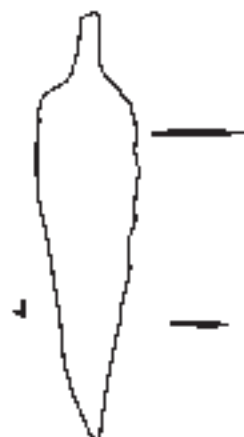
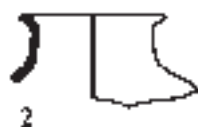
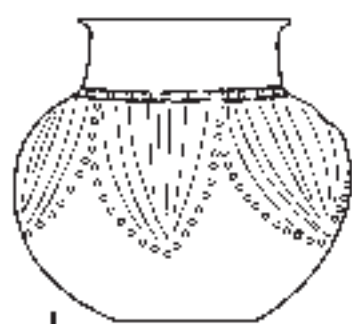
Pl. IV – 1-4. Big pots from the main burial of Kurgan No. 4

Pl. V – 1. Burial No. 10, section and plan; 2. Burial No. 11, section and plan; 3-5. Inventory of Burial No. 10; 6-8. Inventory of Burial No. 11

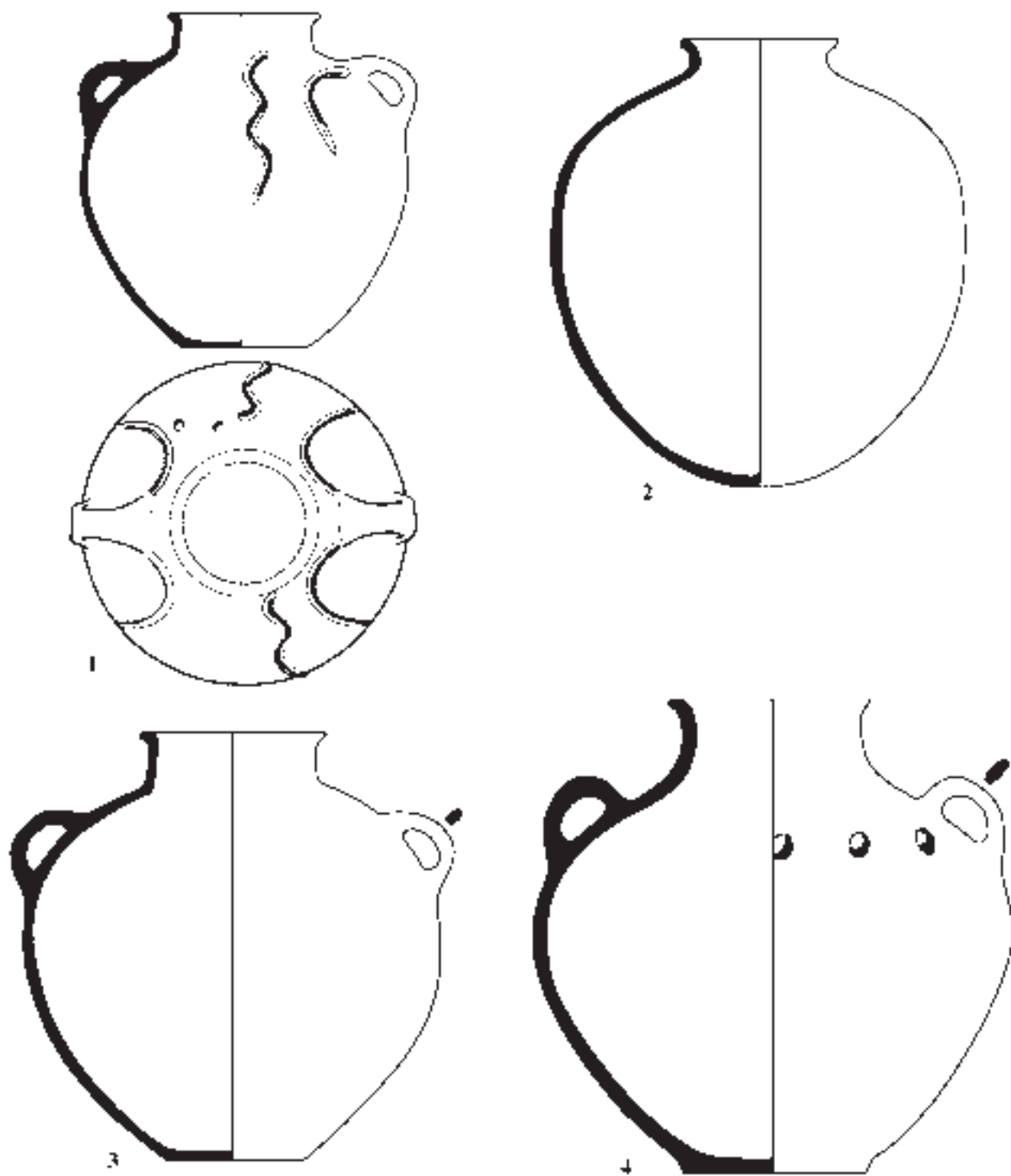
Pl. VI – 1. Kurgan No. 9, section and plan; 2-11. Inventory of Kurgan No. 9

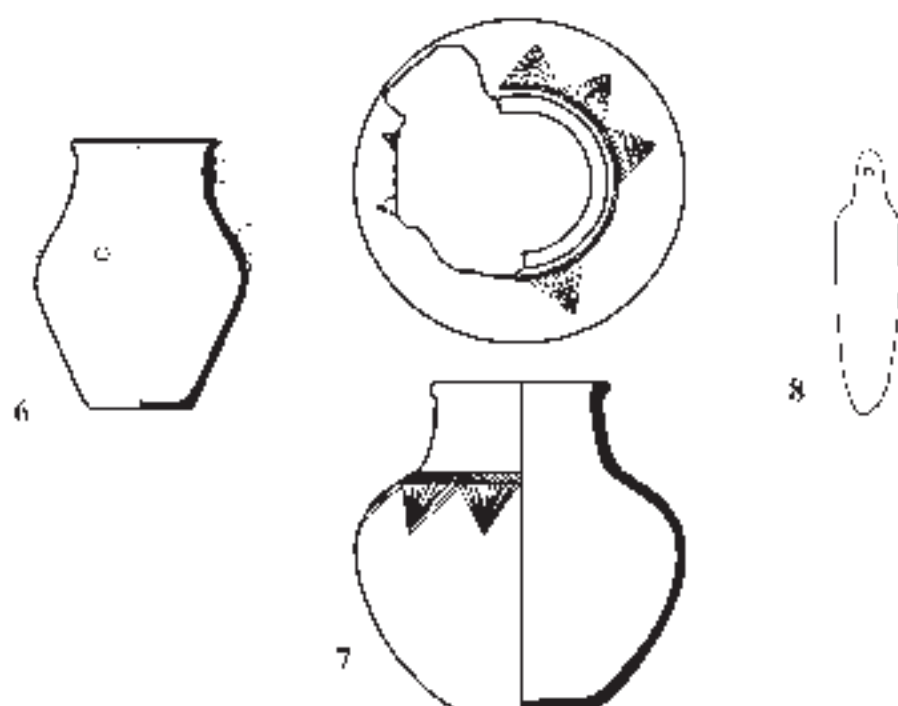
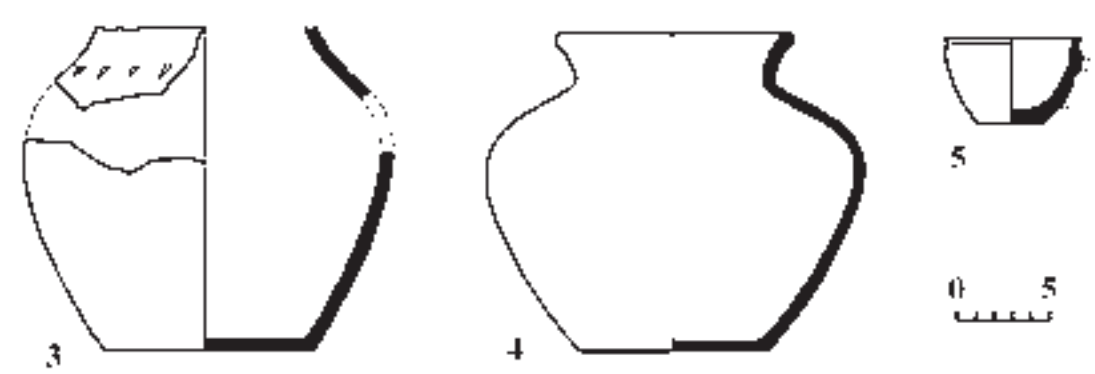
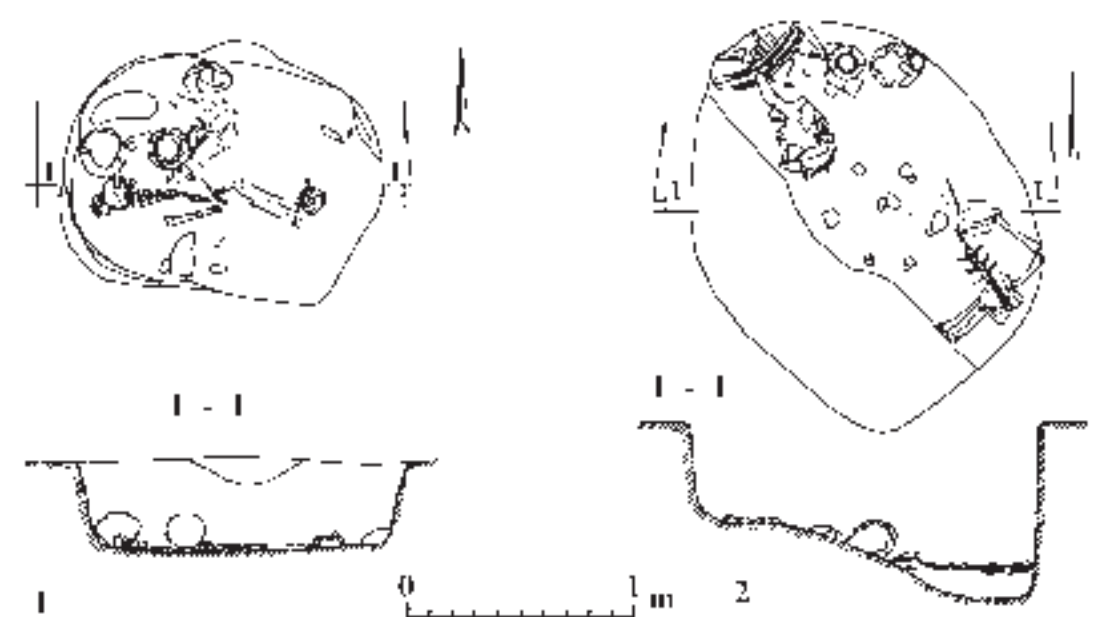

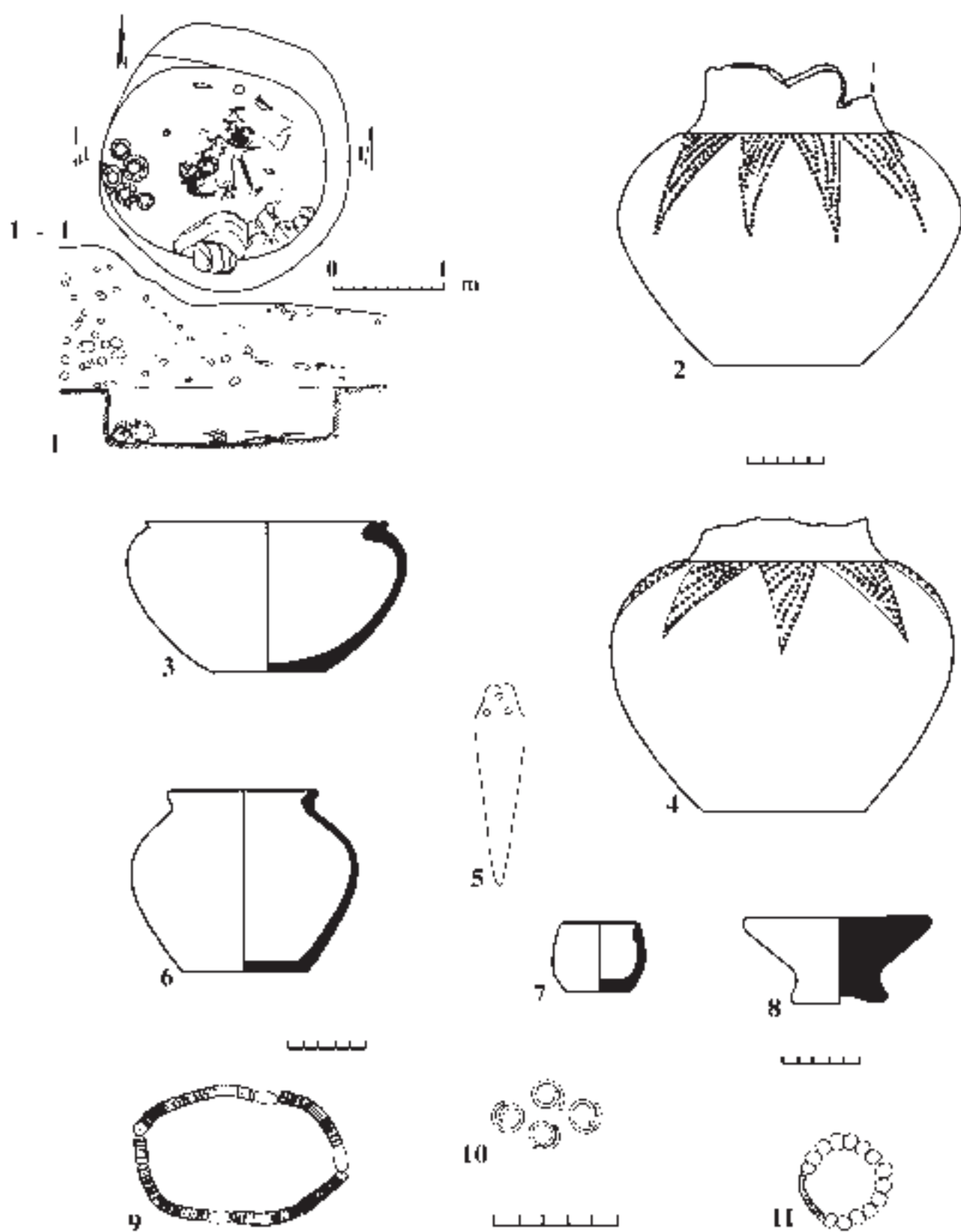

IV

ჯინისის ნამოსახლარი

ჯინისის ნამოსახლარი სამხრეთ კავკასიაში, თრიალეთის ქედის სამხრეთ კალთებზეა განთავსებული. იგი წალკის მუნიციპალიტეტის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, სოფ. ჯინისის უკიდურეს ჩრდილოეთ განაპირას, ჯინისი-გუმბათის სამანქანო გზის დასავლეთით, 30 მ-ის დაცილებით მდებარეობს (ტაბ. I₁).

დასახლება მდ. გუმბათისწყალის მარცხენა ნაპირზე, მეორე ტერასაზე ყოფილა გამართული. რელიეფი, ნამოსახლარის ტერიტორიაზე, დასავლეთის მიმართულებით თანაბრად დამრეცია, ხოლო მდინარისაკენ დახრის კუთხე მატულობს და მდინარის მარცხენა ნაპირთან ფაქტიურად დავაკებულია. თავის მხრივ, მდ. გუმბათისწყალი ჩრდილოეთის მხრიდან მდ. ქციას უერთდება (ტაბ. I₂).

ნამოსახლარი გამოვლინდა ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის მშენებლობის დროს (ტაბ. II₁), ენერგოკორიდორის ჩრდილოეთ მონაკვეთში. გაითხარა 54x24 მ ფართობი, სადაც გამოვლინდა ხუთი სახლი და 24 სამეურნეო ორმო (ტაბ. II₂).

სახლი № 1 წარმოადგენს ნახევრადმიწურ ნაგებობას. სახლის ასაშენებლად, ყვითელ თიხნარში, თავდაპირველად ამოჭრილია ნაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის ორმო, რომლის კიდეებიც ქვებითაა ამოშენებული (ტაბ. III; IV). კედლების შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 1,0 მ-ია. ნაგებობის სიგრძე 12,5 მ-ს, სიგანე 7 მ-ს უდრის. კედლები ნაგებია ცალპირად დაწყობილი რიყის ქვებით. დიდი და საშუალო ზომის ქვების წყობა ძირითადად ჰორიზონტალურია (ტაბ. IV₃). აღმოსავლეთ კედელში ჩადგმულია ვერტიკალურად დაყენებული ბაზალტის დიდი ზომის ქვები. შემორჩენილია კედლის წყობის ორი-ოთხი რიგი, რომლის სიმაღლე 0,8-1,0 მ-ს, სიგანე 0,6 მ-ს უდრის. სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე მომრგვალებულია (ტაბ. III; IV₂), ჩრდილო-დასავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეები მართია, იატაკი თიხატკეპნილია. ალაგ-ალაგ ქვის ფილებით მოგებული იატაკის ნაშთებია შემორჩენილი (ტაბ. IV₂; V₁).

იატაკის შელესილობაში ჩადგმულია ოთხკუთხა ფორმის ბრტყელი ქვები, ისე, რომ მათი ზედაპირი და იატაკის შელესილობა ერთ დონეზეა (ტაბ. IV_{2,3}). ისინი ბალიშებს, გადახურვის კონსტრუქციის საყრდენი ბოძების ბაზისებს წარმოადგენენ და ნაგებობის სიგრძივი ღერძის გასწვრივ ოთხ რიგადაა ჩამწკრივებული. რიგებს შორის მანძილი დაახლოებით 2,0 მ-ს უდრის. ოთხივე კედლის გასწვრივაც ქვის ბალიშები ან საბოძე ორმოებია გამართული (ტაბ. IV₂). ცენტრალურ ნაწილში განლაგებული ბალიშების ზომები 0,45x0,35x0,08 მ-ია. იატაკის დონეზე გამოვლენილი საბოძე ორმოების დიამეტრი 0,25-0,3 მ-ს, სიღრმე 0,2 მ-ს უდრის. როგორც ჩანს, ხის ბოძების დიამეტრი ორმოების ზომებს შეესაბამებოდა.

ამ დონეზე დადასტურებული იატაკის ადების შემდეგ გაირკვა, რომ ქვის ბალიშების ქვედაპირის დონეზე მეორე თიხატკეპნილი იატაკია გამართული. ამ დონეზე თავი იჩინა მისმა შესატყვისმა საბოძე ორმოებმა, ისინი კედლების გასწვრივაა განლაგებული და ზედა დონის საბოძე ორმოების გვერდით მდებარეობენ. ეს იმითაც უნდა ყოფილიყო გამომწვეული, რომ როგორც ჩანს, ქვის ბალიშები ძველი იატაკის ფუნქციონირების დროსაც ასრულებდნენ თავის მოვალეობას. ქვედა დონის საბოძე ორმოების დიამეტრი 0,18-0,2 მ-ია, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ შედარებით სუსტი საყრდენები მოგვიანებით უფრო მძლავრი ბოძებით შეუცვლიათ.

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ სახლი ერთხელ მაინცაა კაპიტალურად შეკეთებული, რომლის დროსაც გამოცვლილია საყრდენი ბოძები და, სავარაუდოა, სახურავიც.

სახლის გათხრისას გამოვლენილი კონსტრუქციული დეტალები და მშენებლობის ტექნიკა საშუალებას იძლევა ვიმსჯელოთ მის არქიტექტურულ ფორმაზე. სახლი წარმოადგენდა ნახევრადმინურს, რომლის იატაკი მიწის თანადროული ზედაპირიდან 1,2-1,5 მ სიღრმეზე იყო გამართული. კედლები, რომლებსაც საძირკველი არ გააჩნია, ამოყვანილია ცალპირად დანყობილი რიყის ქვით. ასეთი კედლები, როგორც ჩანს, მიწის თანადროულ ზედაპირამდე ამოდიოდა. კედლის იმ ნაწილის შესახებ, რომელიც მიწის დონის ზემოთ იყო გამართული, არქეოლოგიური მონაცემები არ გაგვაჩნია. ვარაუდის სახით შეიძლება დავუშვათ, რომ ზედა ნაწილიც ქვით იყო ამოყვანილი. თუ ასეთი კედელი არსებობდა ის, განსხვავებით ქვედა ნაწილისაგან, ორპირი უნდა ყოფილიყო. არ არის გამორიცხული, რომ კედლის ეს ნაწილი ხის ძელებით იყო შეკრული. სახლს, როგორც ჩანს, ბრტყელი გადახურვა ჰქონდა. გადახურვის კონსტრუქცია არ ეყრდნობოდა ქვის კედლებს. გადახურვის სიმძიმეს, კედლები, ქვის ცალპირი წყობის გამო, ვერ გაუძლებდა. ამიტომ, ის ეყრდნობოდა კედლების გასწრივ და სახლის ინტერიერში გამოვლენილ ქვის ბალიშებზე აღმართულ ხის ბოძებს.

სახლის ინტერიერი მარტივია. ის წარმოადგენს წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის დარბაზს, რომელიც სახურავის საყრდენი ბოძებით ოთხადაა გაყოფილი. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში № 1 კერა, ხოლო აღმოსავლეთ კედელში ღუმელია გამართული. იატაკი თიხატკეპნილია, რომელიც რამდენჯერმე ჩანს განახლებული. ზედა დონის იატაკში, რამდენიმე ადგილას, ქვის ფილებით მოგებული მოედნები შეინიშნება. ამ დონეზე იატაკი არ არის თარაზული. მაგალითად 5-6 კვადრატებში არსებული ქვის ფილების ზედაპირი 0,05 მ-ით მაღლაა, ვიდრე მათ შორის არსებული თიხატკეპნილი იატაკი, ხოლო 6 კვადრატში გამოვლენილი კერის ძირი და იატაკი 0,04 მ-ით მაღლაა, ვიდრე ზემოთ აღნიშნულ კვადრატებში მითითებული ქვით მოგებული მოედნები. მათი შეერთების ადგილები კარგადაა გადალესილი, რაც ბოლო ეტაპზე მათ ერთდროულად ფუნქციონირებაზე მიუთითებს.

სახლის ინტერიერის განახლებაზე აღმოსავლეთი კედლის გასწვრივ გამოვლენილი კერების ნაშთებიც მიუთითებენ. ზედა დონის იატაკის შესატყვისი კერა (№ 1) სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან დაფიქსირდა (კვადრატი 6). იგი ნახევარწრიული ფორმისაა. მისი სიგრძე ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე 0,8 მ-ია, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 0,7 მ. წრე ქვის ფილებითაა შედგენილი და შელესილია თიხის ხსნარით. ბორდიურის მაქსიმალური სიმაღლე 0,18 მ-ია. კერა შევსებული იყო ნაცრით. სქელი ნაცრის ფენა მის წინ და სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეშიც აღმოჩნდა.

№ 2 კერა აღმოსავლეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში (კვადრატი 9), № 1 კერიდან 2,25 მ-ის დაცილებით გამოვლინდა. ის ძლიერაა დაზიანებული. შემორჩენილია თიხით ნალესი დაბალი ბორდიური, რომელიც გადალესილი იყო ახალი იატაკის გამართვისას. ზედა იატაკის დონიდან კერის ფსკერი 0,09 მ-ით დაბლაა. კერა მრგვალი ფორმისა (დიამეტრი 0,65 მ) ყოფილა. ის ჩაკვეთილია № 4 სამეურნეო ორმოთი.

№ 3 კერა გამართული ყოფილა სამხრეთი კედლიდან 2,25 მ დაცილებით (კვადრატი 9, 12). მისი ფორმის გარკვევა ძნელია, შემორჩენილია ქვის ოთხკუთხა ფილა (0,5×0,5 მ) და ბორდიურის მცირე ნაშთები. ქვის ფილა ცეცხლის ზემოქმედების შედეგად დამსკდარია. ეს კერაც ზედა დონის იატაკის ქვეშაა მოქცეული.

ძნელია იმის თქმა, თუ ამ ორი უკანასკნელი კერიდან რომელი შეესაბამებოდა ქვედა თიხატკეპნილ იატაკს. მიგვაჩნია, რომ № 2 და № 3 კერები სხვადასხვა დროს ფუნქციონირებდა. ამდენად საფიქრებელია, რომ № 3 კერა თავდაპირველი ინტერიერის ნაწილი იყო. თუ გავითვალისწინებთ № 3 კერის გვერდზე გამოვლენილ ორ ფილას, რომლებზეც ცეცხლის კვალი არ არის, შეიძლება გვეფიქრა, რომ იგი იმ დროს არის გამართული, როდესაც სახლს ქვის იატაკი ჰქონდა.

ყურადღებას იქცევს სახლის დასავლეთი კედლის კონსტრუქციული თავისებურება. სამხრეთ-დასავლეთი კუთხიდან 3,75 მ დაცილებით კედლის წყობა ნახევარკალურად შედის კედლის სისქეში, რის შედეგადაც წარმოქმნილია 0,55 მ სიღრმის და 1,2 მ სიგანის ნიშა. ნიშაში შედგმულია ქვის ფილებით შეკრული, წაგრძელებული ფორმის კონსტრუქცია. მისი სიგრძე აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 1,1 მ-ია, სიგანე 0,45 მ, სიღრმე 0,35 მ. კედლები შედგენილია ვერტიკალურად დაყენებული თხელი ფილებითა და რიყის ქვებით. ეს კონსტრუქცია, როგორც ჩანს, ღუმელს წარმოადგენდა. იგი შეიძლება ორგანოფილებიანი იყო. კონსტრუქცია ძლიერაა დაზიანებული და მისი ფორმის აღდგენაჭირს.

სახლში ხუთი სამეურნეო ორმო (№№ 1-4, 6) გაითხარა (ტაბ. III; IV₁). ყველა მათგანს სახლის თიხატკეპნილი იატაკის სამივე დონე აქვს გაჭრილი.

ინტერიერში მრავალი არტეფაქტი იქნა დადასტურებული. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მე-8 კვადრატის სამხრეთ ნაწილში ირმის რქა (ტაბ. XV₁₀), რომელიც იატაკიდან 0,4 მ სიმაღლეზე იდო. ეს ფაქტი იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ის ან სახლის სახურავზე იყო დამაგრებული ან ინტერიერში იყო ჩამოკიდებული.

სახლი და ორმოები სხვადასხვა ეპოქას მიეკუთვნება. ამაზე მიუთითებს არა მხოლოდ ის ფაქტი, რომ სამეურნეო ორმოების მიერ ჩაჭრილია სახლის თიხატკეპნილი იატაკები, არამედ პალინოლოგიური მონაცემებიც.

სახლის იატაკზე აღმოჩენილი კერამიკული მასალიდან გამოირჩევა კარგად განლეპილი თიხისაგან დამზადებული, შავად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალეებული ჭურჭლების ფრაგმენტები, რომლებიც შემკულია შტამპით დატანილი წერტილოვანი ორამენტით (ტაბ. X₆₋₈; XII_{1-3,6,20}). ასეთივე ფრაგმენტი აღმოჩნდა № 4 ორმოში (ტაბ. X₅; XII₄). ყველა დანარჩენი ჭურჭელი დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან და უხეში კეცი აქვს. მათ შორისაა: ტაფისებური ჭურჭელი, რომელიც წრიული ფორმისაა და გვერდებზე ნახვრეტები აქვს (ტაბ. XI_{5,6}; XV₃). ამავე ტიპის ერთი ჭურჭელი ოთხკუთხა ფორმისაა (ტაბ. XI₁; XV₁). ასეთივე კეცი აქვს ქოთნებს (ტაბ. XIII_{7,22,24,26}), ჯამებს (ტაბ. XIV_{2,3,5-9,17}; XV₂).

თიხის ასეთივე სტრუქტურით ხასიათდება № 4 ორმოში აღმოჩენილი ჯამებიც (ტაბ. XIV_{35,38,39}). შავად გამომწვარი უყურო სადღვებელი № 3 ორმოში იქნა ნანახი (ტაბ. XV₄).

სახლის იატაკზე ნაპოვნია ირმის რქის ძირისაგან დამზადებული კვერთხისთავი (ტაბ. XV₁₁), ბაზალტის ხელსაფქვავეები (ტაბ. XVI_{2,9}) და რიყის ქვის სანაყები (ტაბ. XVII_{1,2,3}).

სახლი № 2 მდებარეობს № 1 სახლის ჩრდილო-დასავლეთით 3-4 მ დაშორებით, II ნაკვეთის მე-6, 9 კვადრატებსა და III ნაკვეთის მე-4, 7 კვადრატებში (ტაბ. II₂). გეგმაში წარმოადგენს წაგრძელებულ ოთხკუთხედს, რომლის სიგრძე 7 მეტრია, სიგანე 5,8 მ. დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთ სამხრეთ-დასავლეთის ხაზზე (ტაბ. V).

სახლი წარმოადგენს ნახევრადმინურს. თიხაში ჩაჭრილი ოთკუთხა ფორმის ორმოს კიდეები ამოშენებულია ცალპირად დაწყობილი რიყის ქვების ჰორიზონტალური წყობით. კედლის ქვედა რიგი დიდი ზომის ქვებისაგანაა (0,6×0,5×0,35 მ) შედგენილი, ზედა რიგები – შედარებით მომცროსი ქვებით (ტაბ. VI).

სამხრეთ-დასავლეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში კარის ლიობი ყოფილა გაჭრილი (ტაბ. VI₁). ამ ადგილზე მცირე დაქანების პანდუსია გამართული, რომელიც ყვითელ თიხნარშია ჩაჭრილი და შავი მიწის ფენითაა შევსებული. მისი საერთო სიგრძე 0,5 მ, სიგანე 1,3 მ-ია. კედლის სისქე კარებთან 0,45-0,5 მ. ამდენად კარის ლიობის ჭრილი 1,3 მ-ია, სისქე 0,5 მ. პანდუსი სამხრეთით მიემართება და კედელს 0,4 მ-ით სცილდება. პანდუსის სამხრეთით 0,32 მ დაცილებით № 8 ორმოა გამართული (ტაბ. VI₁).

სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე მომრგვალებულია, ჩრდილო-დასავლეთის – მართკუთხაა. სხვა კუთხეები შემორჩენილი არ არის (ტაბ. V; VI₁₋₃).

სახლის ინტერიერი მარტივადაა მოწყობილი. ის ერთი დარბაზისაგან შედგება (ტაბ. V), რომელიც ცენტრალურ ნაწილში დაწყობილი საბოძე ბალიშებით (ბაზისები) ორადაა (ტაბ. VI₁) გა-

ყოფილი – აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით იატაკში ჩადგმულია 0,07 სისქის ორი ბრტყელი ქვა (0,45×0,5 მ; 0,35×0,38 მ), რომელთა გაყოლებაზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთი და ჩრდილო-დასავლეთი კედლების ძირში ასეთივე, წრიული (დიამეტრი 0,25 და 0,30 მ) ქვები გამოვლინდა. გადახურვის საყრდენი ბოძების ბალიშებს (ბაზისები) შორის მანძილი დაახლოებით 1,5-1,7 მ-ია.

სახლს თიხატკეპნილი იატაკი აქვს. იატაკი ალაგ-ალაგ დაზიანებულია. მის ქვეშ მოჩანდა კიდევ ერთი შელესილობის კვალი. ზედა დონის იატაკის მოხსნის შემდეგ, 0,05 მ-ით დაბლა, გაინმინდა ქვედა დონის იატაკი, რომელიც ძლიერაა დაზიანებული. იატაკის ეს დონე ქვის ბალიშებზეა შემოლესილი. როგორც ჩანს, ამ სახლს, № 1 სახლისაგან განსხვავებით, საფუძვლიანი რეკონსტრუქცია არ განუცდია. აქ მხოლოდ იატაკი ჩანს განახლებული. ქვედა იატაკის დონეზე არტეფაქტები არ აღმოჩენილა.

სახლის ჩრდილო-დასავლეთ კედელთან, მე-9 კვადრატში კერის ნაშთი დაფიქსირდა.

სახლის შიდა პერიმეტრზე 6 სამეურნეო ორმო გაითხარა (ტაბ. VI_{2,3}). ყველა მათგანს თიხატკეპნილი იატაკი აქვს ჩაკვეთილი. № 6 ორმო კი სახლის შესასვლელშია გაჭრილი. ყურადღებას იქცევს სახლის სამხრეთ-დასავლეთი კედლის სამხრეთით, 0,85 მ დაცილებით (მე-9 კვადრატის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში) გამოვლენილი ორმო (№ 8). იგი სახლის იატაკიდან 0,5 მ-ით მაღლა მდებარეობს და უშუალოდ სახლის გარეთ, შესასვლელის წინ არის გამართული. № 6 და № 8 ორმოების განლაგება (ტაბ. V₁) მიუთითებს, რომ ისინი აშკარად სახლის დანგრევის შემდეგაა ამოთხრილი.

სახლის იატაკზე აღმოჩენილი კერამიკული მასალიდან გამოირჩევა კარგად განლექილი თიხისაგან დამზადებული, შავად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიანებული ჭურჭლების ფრაგმენტები, რომლებიც შემკულია შტამპით შესრულებული წერტილოვანი ორნამენტით (ტაბ. X₄; XII_{7,11-13}). ასეთივე ფრაგმენტი აღმოჩნდა № 2 (ტაბ. XII_{5,8}) № 6 ორმოში (ტაბ. X₄; XII₁₁₋₁₃). ყველა დანარჩენი ჭურჭელი დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან და უხეში კეცი აქვს. მათ შორისაა: ქოთნები (ტაბ. XIII_{8,14,16}), ჯამები (ტაბ. XIV_{1,4,10,11,13,15,16}). ჯამების ფრაგმენტები აღმოჩნდა № 2 (ტაბ. XIV₁₄) და № 3 (ტაბ. XIV₁₉) ორმოებში. იატაკზე დაფიქსირდა ბაზალტის ხელსაფქვაკი (ტაბ. XVI₁) და რიყის ქვის სანაყები (ტაბ. XVII_{10,11,13}). № 6 ორმოში აღმოჩნდა ძვლისაგან (ფალანგა) დამზადებული საკიდები (ტაბ. XV_{8,9}).

სახლი № 3 მდებარეობს № 2 სახლის ჩრდილო-დასავლეთით 4 მეტრის დაშორებით (ტაბ. VII_{1,2}). მოიცავს II ნაკვეთის 4, 5, 7, 8 კვადრატებს. სახლი წარმოადგენს ნახევრადმინურ ნაგებობას. შენობა დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. მის გასამართად ყვითელ თიხნარში ამოღებულია ოთხკუთხა მოყვანილობის ორმო, რომლის ნაპირები ქვითაა ამოშენებული. კედლები აგებულია ჰორიზონტალურ რიგებად დანყობილი რიყის ქვით, მშრალი წყობით, ცალპირად. კედლების ქვედა რიგი დიდი ზომის ქვებით არის გამართული, ყოველი ზედა რიგის ქვების ზომა კი თანდათან მცირდება (ტაბ. VIII₁₋₄).

კედლების შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 1,1 მ-ს უდრის და წყობის ხუთ რიგს შეიცავს. სახლის კუთხეები მომრგვალებულია, კარის ლიობი შემორჩენილი არ არის.

№ 3 სახლის ინტერიერი მარტივია. ის წარმოადგენს მართკუთხა ფორმის დარბაზს, რომელიც სახურავის საყრდენი ბოძებით ორადაა გაყოფილი. ისინი, სხვა სახლებისაგან განსხვავებით, ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა განლაგებული, რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ სახლის კარი ამ ხაზის მოპირდაპირედ, ჩრდილო-დასავლეთ კედელში უნდა ყოფილიყო გაჭრილი. ხის ბოძების საყრდენებად ქვის ბრტყელი ფილებია გამოყენებული (0,45×0,5×0,08 მ; 0,35×0,35×0,07 მ). ქვის ბალიშები სახლის ცენტრალურ ნაწილშია განლაგებული და კედლებიდან 1,65 მ-ითაა დაცილებული (ტაბ. VIII₂).

იატაკი თიხატკეპნილია. ასეთივე მასითაა შემოლესილი ქვის ბალიშებიც. იატაკი ჩაჭრილია სამეურნეო ორმოებით (ტაბ. VII_{1,2}; VIII₂), რომელთა ჭრილში ქვედა იატაკის დონე გამოჩნდა. ზედა იატაკის დონიდან 0,05-0,07 მ ქვეშ მეორე იატაკი გაინმინდა, რომელიც ძლიერაა დაზიანებული.

ამ დონეზე აღმოჩნდა საბოძე ორმოები, მათი დიამეტრი 0,2-0,25 მ-ია, სიღრმე 0,3-0,4 მ-ს უდრის. ისინი კედლების გასწვრივაა განლაგებული.

სახლს საფუძვლიანი რეკონსტრუქცია აქვს ჩატარებული. როგორც ჩანს ცენტრალური ბოძები გამოცვლილია. სტრატეგრაფია უჩვენებს, რომ სახლის სახურავი თავდაპირველად ორმოებში ჩამაგრებულ ხის ბოძებს ეყრდნობოდა. რეკონსტრუქციის შემდეგ ბოძების ბალიშებად უკვე ქვის ფილებია გამოყენებული.

სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეებთან კერებია გამართული. ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში გამართული კერა ზედა დონის იატაკის ალების შემდეგ გამოვლინდა. კერა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელზე ყოფილა მიდგმული, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთი კედლიდან 1,1 მ-ითაა დაცილებული. იგი ძლიერაა დაზიანებული. შემორჩენილია თიხით ამოყვანილი ბორდიურის მცირე ნაწილი. იატაკი თიხის ხსნარით არის შელესილი. შიდა სივრცე ნაცრით იყო შევსებული. კერის შემორჩენილი სიმაღლე 0,05 მ-ს უდრის. მისი სავარაუდო დიამეტრი კი 0,75-0,8 მ უნდა ყოფილიყო.

მეორე კერა სამხრეთ-დასავლეთის კედელზეა მიდგმული, სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედლიდან კი 0,75 მ-ითაა დაცილებული. ის წრიული ფორმისაა (დიამეტრი 0,75 მ). მისი ბორდიურები (სიმაღლე 0,1 მ) წერილი ქვებით და თიხის ხსნარით ყოფილა ამოყვანილი. იატაკი ქვის ოთხი ფილითაა მოგებული. კერის დასავლეთი ნაწილი ნახევარწრიულადაა ჩამოკვეთილი. ამ ადგილზე კერის ნაცროვან ფენას, სრულიად განსხვავებული შავი მიწის ფენა ენაცვლება. ეს უკანასკნელი მიეკუთვნება № 8 ორმოს, რომლის ძირიც სახლის იატაკიდან 0,1 მ-ით დაბლა წყდება. ორმოში აღმოჩნდა კანელურებიანი დოქი (ტაბ. X_{9,10}; XV₅) და ნაპრიალები ზოლებით შემკული თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

კერის შიდა სივრცე შევსებული იყო ნაცრით. ნაცროვანი ფენის და ზედა იატაკის ალების შემდეგ, უშუალოდ კუთხეში, ორი საბოძე ორმო გამოვლინდა. ერთის დიამეტრია 0,3 მ, სიღრმე – 0,2 მ, მეორისა დიამეტრია 0,2 მ, სიღრმე – 0,15 მ.

სახლი რამდენჯერმე ყოფილა შეკეთებული. ამაზე მიუთითებს კედლების გასწვრივ გამართული საბოძე ორმოები, რომლებიც ერთმანეთთან საკმაოდ ახლოს მდებარეობენ (მაგ. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში) და თიხატკეპნილი იატაკები. თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, მხოლოდ ერთხელ ჩანს კაპიტალურად შეკეთებული.

№ 3 სახლში გათხრილი №№ 1-5, 7-8 სამეურნეო ორმოები (ტაბ. VIII₂) სახლის დანგრევის შემდეგაა გამართული. ყველა ამ ორმოს ჩაკვეთილი აქვს თიხატკეპნილი იატაკი. № 3 სამეურნეო ორმოს ჩაკვეთილი აქვს ჩაქცეული კედლების ყრილი (ტაბ. II₂; VII). გარდა ამისა № 8 სამეურნეო ორმოს დაზიანებული აქვს № 2 კერა და მისი სანაცრის ნაწილი. № 4 სამეურნეო ორმო გამართულია კარის ლიობში.

სახლის ის მონაკვეთი სადაც ორმოა გამართული, ძლიერაა დაზიანებული. ჩრდილო-დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი კედლები მთლიანადაა მორღვეული, სახლის იატაკები შემორჩენილი არ არის. აქვე უნდა ყოფილიყო კარის ლიობიც.

სახლის იატაკზე აღმოჩენილი კერამიკული მასალიდან გამოირჩევა კარგად განლექილი თიხისაგან დამზადებული, შავად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალებული ჭურჭლების ფრაგმენტები, რომლებიც შემკულია შტამპით დატანილი წერტილოვანი ორნამენტით (ტაბ. XII₁₀). ყველა დანარჩენი ჭურჭელი დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან და უხეში კეცი აქვს. მათ შორისაა: ტაფისებური ჭურჭელი, რომელიც წრიული ფორმისაა და გვერდებზე ნახვრეტები აქვს (ტაბ. XIV₃₄). ასეთივე კეცი აქვს ქოთნებს (ტაბ. X₁₆; XIII_{17,19-21}) და ჯამებს (ტაბ. X₁₂; ტაბ. XIV_{20,24,25,27,30,33,34,36,40}). ჯამები აღმოჩნდა № 2 (ტაბ. XIV₂₈) და № 3 (ტაბ. XIV_{21-23,26,29}) ორმოებში. № 8 ორმოში კანელურებიანი დოქი (ტაბ. X_{9,10}; XV₅) იქნა ნაპოვნი.

სახლის იატაკზე რამდენიმე ხელსაფქვაკი (ტაბ. XVI_{3,6,10-12,14}), სანაყი (ტაბ. XVII_{5,8,15-17}) და სასრესი (ტაბ. XVII_{4,6}) იდო. ხელსაფქვაკი აღმოჩენილია № 4 (ტაბ. XVI₅) და № 6 (ტაბ. XVI_{4,7,8,13}) ორმოებში.

შიც. სანაყები კი № 4 (ტაბ. XVII₁₂) და № 5 (ტაბ. XVII₉) ორმოში. სახლის იატაკზე აღმოჩნდა ირმის რქა (ტაბ. XI_{9,10}; XV₆) და ძვლის საკიდი (ტაბ. XV₇).

სახლი № 4 მდებარეობს I ნაკვეთის 3, 6 და II ნაკვეთის 1, 4 კვადრატებში, № 3 სახლის ჩრდილო-დასავლეთით 3 მ დაცილებით, ენერგოკორიდორის უკიდურეს ჩრდილოეთ ნაწილში (ტაბ. II).

სახლი დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ (ტაბ. IX₁). წარმოადგენს ნახევარმინუსს. ყვითელ თიხნარში ამოღებულია სახლის პერიმეტრის ფორმის ორმო, რომლის კედლები ამოშენებულია, ცალპირად დანყობილი, რიყის საშუალო და მოზრდილი ქვებით (ტაბ. X₁₋₃).

ჩრდილო-დასავლეთი კედელი გამოვლენილია 2,8 მ სიგრძეზე, მისი სიმაღლე 0,65 მ-ია და ქვის წყობის ორ-სამ რიგს შეიცავს.

სამხრეთ-დასავლეთი კედლის სიგრძე 4,55 მ-ია, შემორჩენილი სიმაღლე 0,65-0,75 მ-ს უდრის და ქვის წყობის ორ-ოთხ რიგს შეიცავს. აღმოსავლეთ კიდედან კედელს მომრგვალებული კუთხე აქვს. აქედან კედელი სამხეთისაკენ უხვევს და კორიდორის კედელში (სიგრძე 2,0 მ) გადადის. სამხრეთით კარის ღიობია დატოვებული, რომლის დასავლეთ კიდე დერეფნის კედელი წარმოადგენს, აღმოსავლეთით კი, 0,75 მ სიგრძის კედელი ებჯინება, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედელს ფიგურულ ფორმას აძლევს. მისი გამოვლენილი საერთო სიგრძე 7,0 მ-ია. შესასვლელიდან 3,5 მ დაცილებით კედელი სახლის შიდა სივრცისაკენ 1,25 მ-ით არის შეჭრილი. კედელი ამ ადგილზე მომრგვალებულია. კედლის სამხრეთ ნაწილში ქვის წყობის ერთი რიგია შემორჩენილი (სიმაღლე 0,3 მ), ჩრდილოეთ ნაწილში კი ხუთი რიგი, რომლის სიმაღლე 0,9 მ-ს აღწევს.

№ 4 სახლი ერთადერთია ნამოსახლარზე გათხრილ სახლებს შორის, რომლის შესასვლელიც შედარებით კარგადაა შემონახული. კარის ღიობიდან სახლის შიდა სივრცისაკენ კორიდორი მიემართება, რომელიც დარბაზის მიმართ ასიმეტრულადაა განლაგებული. კორიდორის სამხრეთ-აღმოსავლეთი და სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედლები ერთმანეთის პარალელურადაა აგებული, მაგრამ კორიდორის კედელი აღმოსავლეთით არის გამოწეული და სახლის კედელს 1,25 მ-ით სცილდება. ამდენად, წარმოიქმნება პანდუსი, რომელიც შესასვლელის დასაწყისიდან იატაკისაკენ 12°-ით არის დაქანებული. კარის ღიობი კორიდორის სამხრეთ კედელშია დატოვებული, რომლის სიგრძე 1,3 მ-ია, შემორჩენილი სისქე 0,4 მ-ს უდრის. კორიდორის სიგანე 2,5 მ-ია. მისი ჩრდილო-დასავლეთი კედელი უფრო მოკლეა, ვიდრე სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და 2,0 მ სიგრძისაა. კორიდორის ეს კედელი მომრგვალებული კუთხით უერთდება დარბაზის სამხრეთ-დასავლეთ კედელს. ამდენად, კორიდორის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი გახსნილია დარბაზისაკენ და მასთან ერთად ერთ სივრცეს ქმნის (ტაბ. X₁).

სახლის ინტერიერი არ არის სრულად გამოვლენილი. გათხრილი ფართობის მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ინტერიერი მარტივად არის გაფორმებული. კედლების გასწვრივ საბოძე ორმოებია აღმოჩენილი, რომელთა ნაწილი (სამხრეთ-აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ კედლებთან) გვერდი-გვერდაა განლაგებული, რაც სახლის შეკეთების მაუწყებელი უნდა იყოს. ხის ბოძების საყრდენი ქვის ბალიშებიდან ერთი (0,25×0,2×0,1 მ) სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედლიდან 1,25 მ დაცილებით, დარბაზის აღმოსავლეთ ნაწილში, იატაკზე დევს. მის გასწვრივ, კედლის ძირში ორი საბოძე ორმოა. ერთის დიამეტრი 0,25 მ-ია, მეორისა 0,38 მ. მათი სიღრმე 0,2 მ-ს უდრის. ქვის ერთი ბალიში (0,25×0,2×0,08 მ) სამხრეთ-დასავლეთი კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში, კორიდორის დასაწყისთან დევს. მეორე (0,2×0,18×0,08 მ) კი პირველისაგან დასავლეთით 1,25 მ დაცილებით დევს. ორივე ბალიშის მახლობლად საბოძე ორმოებია (დიამეტრი 0,2 მ, სიღრმე 0,2 მ) გამართული (ტაბ. IX₁).

ჩრდილო-დასავლეთ კედელთან, სამხრეთ-დასავლეთი კუთხიდან 2,5 მ დაცილებით კერაა გამართული (ტაბ. IX₁; X₃). ის დაძვრნილია სახლის იატაკზე, გამოვლენილია ნაწილობრივ. კერა ელიფსური მოყვანილობისაა და ზურგით კედელზეა მიბჯენილი. მისი სიგრძე 1,2 მ-ია, სიგანე 0,85 მ. კერის ბორდიურები (სიმაღლე 0,15 მ) ნაგებია წვრილი ქვებით და თიხით, ზედაპირი გადალესილია თიხისავე ხსნარით. კერის იატაკზე მეჩხერად ჩანყობილი ქვის ფილები გაიწმინდა, რო-

მელიც ასევე თიხითაა გადალესილი. ამ შელესილობაზე რიყის ორი მოზრდილი ქვა იდო. ქვებზე, ისევე როგორც კერის ყველა დეტალზე, ძლიერი ცეცხლის კვალი შეინიშნება. ამ შელესილობის მოხსნის შემდეგ ქვედა დონის იატაკი გამოვლინდა (ტაბ. X₂). ამ დონეზე მხოლოდ თიხატკეპნილი იატაკი დაფიქსირდა. კერის იატაკებს შორის მანძილი 0,05 მ-ს უდრის.

სახლის იატაკი თიხატკეპნილია. ზედაპირზე შეინიშნება ძლიერი ცეცხლის კვალი. დასავლეთი ნაწილი კარგადაა შემონახული. ეს მონაკვეთი დაფარული იყო ნაცრის თხელი ფენით.

ყურადღებას იქცევს სამეურნეო ორმო, რომლის მხოლოდ ერთი ნაწილი მოექცა გათხრილ ფართობში. ენერგოკორიდორის კიდეში, რომელიც არქეოლოგიური თხრილის ქრილსაც წარმოადგენს სახლის იატაკიდან 0,4 მ სიმაღლეზე კარგად გამოჩნდა ორმოს პირი.

სახლის იატაკზე აღმოჩენილი კერამიკული მასალიდან გამოირჩევა კარგად განლექილი თიხისაგან დამზადებული, შავად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალეებული ჭურჭლების ფრაგმენტები, რომლებიც შემკულია შტამპით შესრულებული ნერტილოვანი ორნამენტით (ტაბ. XII₁₄₋₁₇).

ყველა დანარჩენი ჭურჭელი დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან და უხეში კეცი აქვს. მათ შორისაა: ოთხკუთხა ფორმის ტაფისებური ჭურჭელი (ტაბ. XI₁), ჯამები (ტაბ. X₁₁; XIV_{12,18,31,32,41}), ქოთნები (ტაბ. X₁₄; XIII_{10-13,15,23,25,28}), კოჭობი (ტაბ. XIII₁₈), დერგი (ტაბ. XIII₃).

სახლების კონსტრუქციული და არქიტექტურული თავისებურებანი. ნამოსახლარის არქეოლოგიურად შესწავლილ ნაწილში გამოვლენილი სახლები ნახევრად მიწურ ნაგებობებს წარმოადგენენ. სათავსოები ჩადგმულია მოყვითალო თიხნარ დედაქანში ამოჭრილ ოთხკუთხა მოყვანილობის ორმოებში, რომლის კედლებიც ცალპირად დანყობილი ბაზალტის ქვებითაა მოპირკეთებული. კედელი ქვის ერთ მწკრივს შეიცავს და მიწის თანამედროვე ზედაპირამდეა ამოყვანილი. შემაკავშირებელ მასალად მიწა-თიხის ხსნარია გამოყენებული. სახლების კუთხეები უმეტესწილად მომრგვალებულია, იშვიათად გვხვდება სწორკუთხა ფორმაც.

სახლების გათხრისას გამოვლენილი კონსტრუქციული დეტალები და მშენებლობის ტექნიკა მიუთითებს, რომ ისინი ნახევრადმიწურს წარმოადგენდა, რომელთა იატაკი მიწის თანადროული ზედაპირიდან 1,2-1,5 მ სიღრმეზე იყო გამართული. კედლებს საძირკველი არ გააჩნია. ისინი ამოყვანილია ცალპირად ნაწყობი რიყის ქვით. ასეთი კედლები მიწის თანადროულ ზედაპირამდე ამოდიოდა. როგორც ჩანს, კედლების ზედა ნაწილიც ქვით იყო ამოყვანილი. თუ ასეთი კედელი არსებობდა ის, განსხვავებით ქვედა ნაწილისაგან, ორპირი მაინც უნდა ყოფილიყო.

სახლების გადახურვა ბანურია. სახურავის კონსტრუქციის მზიდი კოჭები ხის მრგვალ ბოძებზე ყოფილა დაყრდნობილი. ბოძები კედლის გასწვრივ და სახლების ცენტრში მდგარა. ამაზე მიუთითებს კედლების შიდაპირის ძირთან და იატაკზე განლაგებული ქვის ბალიშები და მცირე დიამეტრის ორმო-ბუდეები.

გადახურვის კონსტრუქცია ქვის კედლებს კი არ ეყრდნობოდა, არამედ კედლების გასწვრივ და სახლის ინტერიერში გამოვლენილ ქვის ბალიშებზე აღმართულ ხის ბოძებზე იყო დაყრდნობილი. გადახურვისათვის საჭირო საყრდენი ბოძების ასეთი განლაგება თრიალეთის (ზურტაკეტი, კუშჩი) შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანებშია დადასტურებული [ჯაფარიძე 1969: 24-30, 45-54, 68, ტაბ. I; Куфтин 1948: 12-14, ტაბ. X, XI], რომლებიც ძვ.წ. XIX-XVIII სს მიეკუთვნება და ჯინისის ნამოსახლარის გამართვის თარიღს ოდნავ წინ უსწრებს.

სახლების ინტერიერი მარტივია. ისინი წარმოადგენს ნაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის დარბაზებს, რომელიც სახურავის საყრდენი ბოძებით რამდენიმე ნაწილადაა გაყოფილი. ერთ-ერთ კუთხეში კერა, ხოლო აღმოსავლეთ კედელთან ღუმელია გამართული. იატაკები თიხატკეპნილია, რომლებიც რამდენჯერმეა განახლებული.

სახლები ერთხელ მაინცაა კაპიტალურად შეკეთებული, რომლის დროსაც განახლებულია იატაკები, გამოცვლილია საყრდენი ბოძები და ალბათ, სახურავიც.

ნაგებობათა პალინოლოგიური კვლევების შედეგები. ნამოსახლარი მდებარეობს 1569-1572 მ სიმაღლეზე. ჯინისის დღევანდელი ლანდშაფტი არის მოსწორებული ადგილი, სადაც გავრცელებულია უტყეო მდელოები, რომლებიც ძირითადად საძოვრებისთვის გამოიყენება. არის კარტოფილის ნათესებიც.

ჯინისის ნამოსახლარზე პალინოლოგიური მეთოდით შესწავლილია №№ 1, 3 და 4 სახლებიდან აღებული ნიმუშები (ძეგლის პალინოლოგიური დახასიათება მოცემულია ელ. ყვავაძის მიერ ჩატარებულ კვლევის შედეგების მიხედვით). პირველი სათავსოდან აღებულ ნიმუშებში აღმოჩნდა მხოლოდ დამწვარი ორგანული მიკროსკოპიული ნაშთები.

მესამე სათავსოს ნიმუში უხვად შეიცავს ბალახოვნების მტვრის მარცვლებს. ხე-მცენარეთა და ბუჩქნარების მტვერი აქ საერთოდ არ აღმოჩენილა. ბალახოვნებს შორის ჭარბობენ ნათესების სარეველები. ესენია ვარდკაჭაჭასნაირები (*Cichorioideae type*), ჩვეულებრივი მათიტელა (*PolYGONUM aviculare*). კულტურული მარცვლოვნებიდან განსაზღვრულია ხორბალი. აღინიშნება ნაცარქათამა, ღიღილო, წინიბურა, ნარი. საძოვრების სარეველთაგან ამ სათავსოში ნაპოვანია ბაიას და მიხაკისნაირების მტვრის მარცვლები. აქ აღმოჩენილია ფარსმანდუკის მტვერიც, რომელიც მიეკუთვნება სამკურნალო მცენარეების ჯგუფს. ნაპოვანია ქვატეხიას (*Saxifragaceae*), ირმისმხალას (*Serratula*), ასტრას (*Aster*), კიტრისუნას (*Borraginaceae*) მტვრის მარცვლები. აქვე აღინიშნება გვიმრისნაირების სპორები.

№ 3 სახლში აღმოჩენილი ქოთნიდან (ტაბ. X₁₆) ამოღებული მიწის სინჯის პალინოლოგიური სპექტრი თითქმის არ შეიცავს ხე-მცენარეთა და ტყის ჯგუფის ელემენტებს. ნაპოვანია მხოლოდ ფიჭვის 2 მტვრის მარცვალი და გვიმრის 4 სპორა. განხილულ ნიმუშში სულ დათვლილია 111 მტვრის მარცვალი. ბევრია სათესი მარცვლოვნების და მათთან არსებული ნათესების სარეველათა მტვრის რაოდენობა. ეზოს და საძოვრების სარეველები აქ თითქმის არ არის. ამიტომ სავარაუდოა, რომ განხილულ ჭურჭელში ინახებოდა ხორბლეული. ქოთანს ძლიერი ცეცხლის კვალი ეტყობა. როგორც ჩანს ის საკვების მოსამზადებლად გამოიყენებოდა. ქოთანში აღმოჩენილი ხორბალი შეიძლება იმაზეც მიუთითებდეს, რომ მასში ფაფას ხარშავდნენ.

მეოთხე სათავსო. ამ სათავსოდან შესწავლილია ორი სინჯი. ერთი მათგანი იატაკის დონიდანაა აღებული, მეორე კი სათავსოს ზედა შრიდან. იატაკის ნიმუშში შეიმჩნევა ცეცხლის კვალი. აქ არის უამრავი დამწვარი ორგანული ნაშთები და მტვრის მარცვლებზეც შეიმჩნევა ცეცხლის გავლენა. მესამე სათავსოსთან შედარებით, აქ მატულობს ხორბლის მტვრის რაოდენობა. ბევრია ნათესების სარეველებიც. ეზოს სარეველათაგან აღინიშნება ჭინჭარი და ავშანი. ნაპოვანია ფიჭვის და მურყნის მტვრის მარცვლებიც. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ იატაკზე აღმოჩენილია ადამიანის კუჭ-ნაწლავის პარაზიტული ჭიების (ჰელმინტების) კვერცხები.

მეორე ნიმუშის პალინოლოგიური სპექტრი გაცილებით მდიდარია. გარდა ბალახოვნებისა, აქ კარგადაა წარმოდგენილი ხე-მცენარეთა და ტყის გვიმრების ჯგუფიც. ამ შრის სინჯში დათვლილია 211 მტვრის მარცვალი, სადაც ტყის ელემენტს მიეკუთვნება 28.4%. დომინირებს არყის და ფიჭვის მტვრის მარცვლები. აღინიშნება არყის ორი სახეობა. კარგადაა წარმოდგენილი მურყნის და თხილის მტვერი. ცოტაა ლიბანური კედარის, თელას, მუხის და კაკლის მტვრის მარცვლები. ტყის გვიმრებიდან ჭარბობს კილამურას სპორები. კრიპტოგრამას და მარგალიტას სპორები სუსტადაა წარმოდგენილი.

ბალახოვნებიდან, ძირითადად, სარეველების მტვერია აღრიცხული. დომინირებს ვარდკაჭაჭისნაირები, რომლებიც 42.6% შეადგენენ. არის ნაცარქათამას, მათიტელას, ღიღილოს და ნათესების სხვა სარეველათა მტვრის მარცვლები. აღინიშნება ეზოს სარეველებიც: ავშანი, ჭინჭარი, ირმისმხალა. საძოვრების სარეველები აქ ნაკლებადაა წარმოდგენილი. ცოტაა ბაიას და ნარის მტვრის მარცვლები.

რაც შეეხება კულტურულ მარცვლოვნებს, განხილულ სპექტრში მათი როლი არც თუ ისე დიდია, განისაზღვრა მხოლოდ ხორბალი.

სამეურნეო ორმოების პალინოლოგიური დახასიათება. გათხრილ ფართობზე შესწავლილია 8 სამეურნეო ორმოს მასალა. პირველი სათავსოს ტერიტორიაზე დიდად საინტერესოა ორმო № 3-ის პალინოლოგიური სპექტრი. ბევრია ხორბლის, ჭვავის და სხვა კულტურული მარცვლოვნების მტვერი. ნათესების სარეველებიც უხვადაა წარმოდგენილი. დომინირებს ვარდკაჭაჭისნაირები და ნარშავი. ბევრია მათიტელას მტვრის რაოდენობაც. აღინიშნება ღილილო, ნაცარქათამა, ჩვეულებრივი მათიტელა, ბოლოკა და სხვა. განხილულ პალინოლოგიურ სპექტრში საძოვრების სარეველებიც კარგადაა წარმოდგენილი. ბევრია ბაიას, მიხაკისნაირების და ნარის მტვრის მარცვლები. შეიმჩნევა რუდერალურ მცენარეთა მონაწილეობაც. ესენია ჭინჭარი და ფარსმანდუკი. ხე-მცენარეთა ჯგუფში აღინიშნება ფიჭვის, ნაძვის, სოჭის მტვერი. გარდა წიწვოვანებისა არის მურყნის, რცხილის და ნაბლის მტვრის მარცვლები. ტყის გვიმრანაირებიდან აღინიშნება კილამურას სპორები. შესწავლილ ორმოში ნაპოვნია ადამიანის კუჭ-ნაწლავის ჰელმინტების კვერცხები.

№ 4 სამეურნეო ორმოს სინჯის პალინოლოგიური სპექტრი არ არის ისეთი მდიდარი, როგორც მესამე ორმოს სპექტრი. ხე-მცენარეთა ჯგუფში ნაპოვნია მხოლოდ ფიჭვის მტვრის რამდენიმე მარცვალი და ტყის გვიმრის ერთი სპორა. ბალახოვნებს შორის კულტურული მარცვლოვნების როლი დაბალია. განსაზღვრულია ხორბლის მტვრის მარცვლები. ცოტაა ნათესების სარეველათა მტვრის რაოდენობა. ამასთანავე აქ მატულობს ეზოს სარეველათა როლი. ესენია ჭინჭარი, ნარცეცხლა, სამყურა, ავშანი და სხვა. ცოტაა საძოვარ მცენარეთა მაჩვენებლებიც. განხილული ორმოს სინჯშიც ნაპოვნია ადამიანის ჰელმინტების კვერცხები. ორმო ალბათ უფრო სანაგვეს წარმოადგენს, ვიდრე მარცვლეულის შესანახს.

№ 2 სათავსოში გათხრილ № 2 სამეურნეო ორმოს სინჯის პალინოლოგიურ სპექტრში გვხვდება მარცვლოვნების მტვერი. უხვადაა წარმოდგენილი ნათესების სარეველები, სადაც დომინირებს ნარშავი, ნაცარქათამა, მათიტელა და ჩვეულებრივი მათიტელა. აღინიშნება საძოვრების და ეზოს სარეველების მტვრის მარცვლები. ხე-მცენარეთა ჯგუფში არის ნაძვის, ფიჭვის, მურყნის და ჯაგრცხილის მტვერი. ჭარბობს მურყანი და ფიჭვი. სამეურნეო მცენარეთაგან ნაპოვნია ფარსმანდუკის მტვრის მარცვლები, რომელიც ასევე ეზოს რუდერალური კომპონენტია. ორმოში ნაპოვნია ადამიანის ჰელმინტების კვერცხები.

№ 4 სამეურნეო ორმოს სპექტრიც საკმაოდ მდიდარია. გვხვდება ხორბლის, ჭვავის და სხვა კულტურული მარცვლოვნების მტვერი და ნათესების სარეველათა კომპლექსი (ვარდკაჭაჭისნაირები, ნარშავი, მათიტელა, ჩვეულებრივი მათიტელა და სხვა. ბევრია ნაცარქათამას მტვერი). საძოვრების ელემენტები მცირე რაოდენობითაა, ღარიბია აგრეთვე ეზოს სარეველათა შემადგენლობა. ხე-მცენარეთა ჯგუფში აღინიშნება ფიჭვი, რომელიც დომინანტია. ასევე მცირე რაოდენობითაა სოჭის და თხილის მტვერი. ნაპოვნია გვიმრის ერთი სპორა. განხილულ ორმოში ბევრია ადამიანის კუჭ-ნაწლავის ჰელმინტების კვერცხები.

№ 3 სათავსოს № 4 სამეურნეო ორმოში დომინირებს კულტურული მარცვლოვნების და მათთან არსებული ნათესების სარეველათა მტვერი. ბევრია ხორბლის და ჭვავის მტვრის მარცვლები. სარეველებს შორის უხვადაა წარმოდგენილი ვარკაჭაჭისნაირები და მათიტელა. ცოტაა ნარშავის და ნაცარქათამას მტვერი. საძოვრების სარეველები ნათესების სარეველებთან შედარებით ნაკლებადაა აღმოჩენილი. ამასთანავე ბევრია ეზოს რუდერალები. ხე-მცენარეთა ჯგუფში მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი ფიჭვის და სოჭის მტვრის მარცვლები. ნაპოვნია ტყის გვიმრას ერთი სპორა. ადამიანის ჰელმინტების კვერცხები აქ აღმოჩენილი არ არის.

№ 5 სამეურნეო ორმოდან აღებული ნიმუშის პალინოლოგიური სპექტრი მდიდარია. დათვლილია 220 მტვრის მარცვალი. დომინირებს კულტურული მარცვლოვნების მტვერი, რომელთა შორის ჭარბობს ხორბალი და ჭვავი. ნათესების სარეველათა შორის ბევრია ვარდკაჭაჭასნაირები და მათიტელა. აღინიშნება ნაცარქათამა, ნარშავი, ჩვეულებრივი მათიტელა, ღიღილო. საძოვრების ელემენტებიც კარგადაა წარმოდგენილი. ბაიასა და მიხაკისნაირების გარდა, არის გოქშას მტვერი. აღმოჩენილია ეზოს რუდერალებიც: ჭინჭარი, ფარსმანდუკი და სხვა. ხე-მცენარეთა შორის ჭარბობს ფიჭვი. არის სოჭის, ნაძვის, მურყნის და თხილის მტვრის მარცვლები. აღინიშნება ტყის გვიმრისნაირების სპორებიც. ადამიანის ჰელმიტების კვერცხები არ დაფიქსირებულა.

სათავსო № 5, სამეურნეო ორმო № 3. განხილული ორმოს ნიმუშში კულტურული მარცვლოვნების რაოდენობა არც თუ ისე დიდია, მაგრამ ნათესების სარეველების როლი საკმაოდ მაღალია. ესენია ვარდკაჭაჭასნაირები, ნარშავი, ნაცარქათამა, მათიტელა, ჩვეულებრივი მათიტელა და სხვა. პალინოლოგიურ სპექტრში კარგადაა წარმოდგენილი საძოვრების და ეზოს სარეველები. ხე-მცენარეთა ჯგუფში ცოტაა ფიჭვის, სოჭის და მურყნის მტვრის მარცვლები.

სამეურნეო ორმო № 5. ამ ორმოს სინჯში ხორბლის და სხვა სათესი მარცვლოვნების მტვრის რაოდენობა უფრო ნაკლებია, ვიდრე მესამე ორმოში. მაგრამ აქაც ბევრია ნათესების სარეველების მტვერი. დომინირებს ვარდკაჭაჭასნაირები. ბევრია ნარშავის მტვრის მარცვლების რაოდენობაც, აღინიშნება ღიღილო. საძოვარ მცენარეთა მაჩვენებლები დაბალია. ხე-მცენარეთა ჯგუფში არის ფიჭვის და რცხილას მტვერი. ბევრად ჭარბობს ფიჭვის მტვრის რაოდენობა. ტყის გვიმრებისგან აღინიშნება გვიმრუჭა და ჩადუნა (*Asplenium*).

ამრიგად, განხილული ორმოების პალინოლოგიური სპექტრები საშუალებას იძლევა დავადგინოთ, რომ ორმოების პალინოკომპლექსი აჩვენებს უფრო თბილ კლიმატურ პირობებს, ვიდრე სახლებისა.

სახლების აღებული ნიმუშების ანალიზი უჩვენებს, რომ ისინი დიდი რაოდენობით შეიცავს კულტურული მცენარეების ნაშთებს. ორმოებში კი ძირითადად ტყის ელემენტები და გვიმრისნაირების მტვერი ფიქსირდება. ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ ორმოები ღია ცის ქვეშ იყო გამართული. ე.ყვავადის აზრით, ეს ორმოები სანაგვედ გამოიყენებოდა [ყვავაძე 2005].

პალინოლოგიურმა კვლევამ აჩვენა, რომ № 3 სახლის იატაკის და სამეურნეო ორმოების პალინოლოგიური სპექტრიც მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. სახლში დასტურდება კულტურული მარცვლოვნები, დიდი რაოდენობით არის ნათესების სარეველები, გვხვდება ეზოს და საძოვრის სარეველებიც. ორმოებიც დაახლოებით იგივე სპექტრს იძლევა, იმ განსხვავებით, რომ მათში დიდი რაოდენობით არის ხე-მცენარეების და გვიმრისნაირების მტვერი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ორმოების პირი ღია სივრცეში გადიოდა. ელ. ყვავაძის დასკვნით, ორმოების პალეოკლიმატი უფრო თბილ კლიმატურ პირობებს უჩვენებს, ვიდრე სახლებისა.

№ 4 სახლიდან პალინოლოგიური კვლევისათვის ორი ნიმუში შეირჩა. ერთი აღებულია სახლის იატაკიდან, კერასთან, I ნაკვეთის 3 კვადრატში, მეორე კი I ნაკვეთის 3 კვადრატში, იატაკიდან 0,55 მ სიმაღლეზე.

იატაკის დონეზე აღებულ ნიმუშს ცეცხლში ყოფნის კვალი ეტყობა. ცეცხლი მტვრის მარცვლებზეც შეიმჩნევა. პალინოლოგიური სპექტრი ხორბლის მტვრის დიდ რაოდენობას უჩვენებს, ასევე ბევრია ნათესების სარეველები, გვხვდება ეზოს სარეველები და უმნიშვნელო რაოდენობით ფიჭვის და მურყანის მტვრის მარცვლებიც.

მეორე ნიმუშის პალინოლოგიურ სპექტრში ბალახოვნების მტვრის (დომინირებენ ვარდკაჭაჭასნაირები, გვხვდება – ნაცარქათამა, მათიტელა, ღიღილო) გარდა, დიდი რაოდენობითაა ხე-მცენარეთა (არყის ხის ორი სახეობა, მურყანი, თელა, მუხა, ლიბანური კედარი, კაკალი, თხილი)

მტვერი და ტყის გვიმრების სპორები (კილამურა, მარგალიტა). აღინიშნება ეზოს სარეველებიც, საძოვრების სარეველების წილი უმნიშვნელოა.

ამდენად, პალინოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ნათელია, რომ სახლების შევსების ზედა დონე და სამეურნეო ორმოები ერთგვაროვან პალინოლოგიურ სპექტრს შეიცავენ და განსხვავდებიან იატაკის სპექტრისაგან. ისინი სხვადასხვა პალეოკლიმატურ პირობებში ფუნქციონირებდნენ და მიწით შევსებაც სხვადასხვა ეპოქებში მოხდა.

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ ჯინისის ნამოსახლარი ორ ფენას შეიცავს. ქვედა ფენას მიეკუთვნება ყველა სახლი, ზედას კი სამეურნეო ორმოები.

დათარიღების საკითხები. ჯინისის ნამოსახლარის დათარიღება ძირითადად სტრატиграფიულ მონაცემებს, კერამიკული მასალის შედარებით და სტილისტურ ანალიზს ეფუძნება. ნამოსახლარის სტრატиграფიის თავისებურებებზე სახლების აღწერის დროს იყო აღნიშნული.

კერამიკული მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ სახლების იატაკზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ერთი ჯგუფი დამზადებულია კარგად განლეკილი თიხისაგან, გამომწვარია შავად, ზედაპირი გაპრიალებულია. ამ ჭურჭლების ნაწილი შემკულია ამოღარული ან წერტილოვანი ორნამენტით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სამკუთხედის ფორმის, შტამპით დატანილი წერტილოვანი ორნამენტი (ტაბ. X_{4,6,8}; XII). მათი აბსოლუტური უმრავლესობა სახლების იატაკზეა აღმოჩენილი (ტაბ. XII_{1-3,10,12-17}), მხოლოდ ორი ასეთი ფრაგმენტი იქნა დაფიქსირებული ორმოებში (ტაბ. X₅; XII_{4,5,8}).

ამ სტილის ორნამენტით ჭურჭლების შემკობა მხოლოდ „თრიალეთის კულტურის“ კერამიკისათვის არის დამახასიათებელი [ჯაფარიძე 1969: სურ. 19, 22, 25, 36, 50, 51, 54, 58, 60, 61; Жоржикашвили, Гогадзе 1974: ტაბ. 52, 60, 67, 70, 75, 76, 85, 90, 93, 95, 96, 102, 104, 105; გოგაძე 1972: ტაბ. 15, 16, 22, 25, 28-32; Дедაბришвили 1969: სურ. 15; ჯაფარიძე და სხვ. 1981: სურ. 2, 5, 8, 19, 21, 24, 31-33, 35, 48]. ნამოსახლარზე ისინი პირველად ჯინისში იქნა მოპოვებული [Амиранашвили, Нариманишвили 2005: 42-43].

კერამიკის მეორე ჯგუფი მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგანაა დამზადებული, არათანაბრად, სუსტადაა გამომწვარი, ზედაპირი უხეში აქვს. ზოგიერთ ნატეხზე ნაჭდევებით შესრულებული სარტყელების ფრაგმენტებია შემორჩენილი, რითაც ისინი „ბარეთის კულტურის“ მეორე ტიპის კერამიკაზე დატანილ ორნამენტს მოგვაგონებენ (ტაბ. XIII_{8,10,15,25}; XIV_{18,37,41}). თუმცა ჯინისში აღმოჩენილ მასალას შორის არ გვხვდება რელიეფური, დაკეჭილი სარტყლებით შემკული ნატეხები, რაც ესოდენ დამახასიათებელია ე.წ. ბაიბურთული ტიპის ჭურჭლებისათვის, რომელსაც ჩვენ „ბარეთის კულტურის“ წრეში ვათავსებთ და ძვ.წ. XV-XIV ს-ის პირველი ნახევრით ვათარიღებთ [ნარიშკინი 2006: 92-127].

ჯინისის ნამოსახლარზე დაფიქსირებული პირველი ჯგუფის კერამიკის ის ნიმუშები, რომლებიც შემკულია შტამპით დატანილი წერტილოვანი ორნამენტით, მსგავსია „თრიალეთის კულტურის“ ამ სტილის კერამიკისა; მაშინ, როდესაც ასეთი სტილის კერამიკის არცერთი ნიმუში „ბარეთის კულტურის“ ისეთ კლასიკურ ძეგლებზე, როგორიცაა ბეშთაშენის ნამოსახლარი და საფარხარაბას სამაროვნი არ გვხვდება.

ყველა სხვა ჭურჭელი მეორე ჯგუფს მიეკუთვნება. ამ ჯგუფის კერამიკა უხეშკეციანია და ზედაპირი ხაოიანი აქვს.

მეორე ჯგუფის ჭურჭლებს შორის აღსანიშნავია ტაფისებური ჭურჭლები, რომლებიც დიდი რაოდენობით იქნა აღმოჩენილი. მათ ნაწილს გვერდებზე გამჭოლი ნახვრეტები აქვს (ტაბ. XI_{1,7}; XIV₃₄; XV₃), ამ ჯგუფში შედის: ქოთნები (ტაბ. X₁₄; XIII_{3,5,7,8,10-17,19-26,28}), კოჭობი (ტაბ. X₁₃; XIII₁₈), ჯამები (ტაბ. X_{11,12}; XIV₁₋₄₁; XV₁).

ნამოსახლარის ზედა ფენას ეკუთვნის შავად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალებული უყურო სადღვებელი (ტაბ. XV₄) და კანელურებიანი დოქი (ტაბ. X_{9,10}; XV₅).

სახლების იატაკზე დაფიქსირდა ბაზალტის ხელსაფქვავეები (ტაბ. XVI_{3,5,6,10-12}; XVII₃), რიყის ქვის სანაყები (ტაბ. XVII_{5,8,10,11,13,15-17}) და სასრესები (ტაბ. XVII_{1,4,6}). ხელსაფქვავეები (ტაბ. XVI_{4,5,7,8,13}) და რიყის ქვის სანაყები (ტაბ. XVII_{9,12,14}) ორმოებშიც აღმოჩნდა.

სახლების იატაკზე დაფიქსირდა ირმის რქის ძირისაგან დამზადებული კვერთხისთავი (ტაბ. XI₁₁; XV₁₁), ირმის რქები (ტაბ. XI_{9,10}; XV₁₀) და ძვლის (ფალანგა) საკიდი (ტაბ. XV₇). ასეთივე საკიდები (ტაბ. XV_{8,9}) ორმოშიც აღმოჩნდა.

ხაზგასასმელია, რომ ჯინისის ნამოსახლარის მეორე ჯგუფის თიხის ჭურჭელის მსგავსი კერამიკის არცერთი ნიმუში არ არის აღმოჩენილი „თრიალეთის კულტურის“ ძეგლებზე. ასევე აღსანიშნავია, რომ ჯინისის ნამოსახლარის მეორე ჯგუფის თიხის ჭურჭელს ჯერ კიდევ არა აქვს „ბარეთის კულტურის“ კლასიკური ნიმუშებისათვის დამახასიათებელი ფორმა და სტილი.

ამდენად, ჯინისის ნამოსახლარის, „თრიალეთის კულტურისა“ და „ბარეთის კულტურის“ კერამიკული მასალის ფორმალური და სტილისტური ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ჯინისის ნამოსახლარი სტადიალურად ამ ორ კულტურას შორის უნდა მოთავდეს.

ნამოსახლარის სტრატეგრაფია და სახლებში აღმოჩენილი არტეფაქტები მიუთითებენ რომ ჯინისის ნამოსახლარი ორ სამშენებლო ფენას შეიცავს. ქვედას მიეკუთვნება სახლები და შესაბამისად, იატაკებზე დაფიქსირებული არტეფაქტები, ზედას კი სამეურნეო ორმოები. უნდა აღინიშნოს, რომ № 3 სახლში ორმოები ორ დონეზეა განლაგებული №№ 6, 7, 8 ორმოებს ფსკერი მხოლოდ სახლის იატაკის დონეს აღწევს ან ოდნავ კვეთს მას, ამავე დონეზეა სახლის დასავლეთით გათხრილი № 1 ორმოც. ეს ორმოები ზედა სამშენებლო ფენას შეესაბამება, დანარჩენი ორმოები, კი რომელთა პირი სახლის იატაკის დონეზეა, ქვედას უნდა ეკუთვნოდეს. № 2 სახლის ტერიტორიაზე გათხრილი № 4 ორმოს სახლის კედელი აქვს დაზიანებული, № 6 და № 7 ორმოები კი უშუალოდ შესასვლელშია გამართული. აღსანიშნავია, რომ ამ და № 1 სახლში დაფიქსირებულ ყველა ორმოს თიხატკეპნილი იატაკები აქვს ჩაჭრილი.

რაც შეეხება ზოგიერთ, ქვედა ფენის შესაბამის კერამიკულ ფრაგმენტებს, რომლებიც მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა ორმოებში, ისინი გვიან, ორმოების გამართვის ან ფუნქციის შეწყვეტის შემდეგ ჩანს ზედაპირიდან ორმოში მოხვედრილი. პალინოლოგიურმა კვლევამაც აშკარად აჩვენა, რომ სახლები და ორმოები მტვრის სხვადასხვა სპექტრს შეიცავს. ამ კვლევის შედეგად ასევე დადგინდა, რომ ორმოები ღია ცის ქვეშ იყო გამართული.

კვლევის დღევანდელ ეტაპზე უნდა ითქვას, რომ ქვედა ფენა ძვ.წ. XVIII-XVII სს-ს მიეკუთვნება, ზედა კი ძვ.წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება.

დასკვნა. თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები პირველად ბ. კუფტინმა შეისწავლა. მის მიერ XX საუკუნის 30-40-იან წლებში გათხრილი ამ ეპოქის ძეგლები სამარხ ნაგებობებს – ყორღანებს წარმოადგენდნენ. აქ აღმოჩენილმა მდიდრულმა და უნიკალურმა მასალებმა ბ. კუფტინს საშუალება მისცა გამოეყო ახალი არქეოლოგიური კულტურა, რომელსაც „თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურა“ უწოდა. ეს კულტურა დღეს „თრიალეთის კულტურის“ სახელითაა ცნობილი.

ათეული წლების მანძილზე „თრიალეთის კულტურის“ ნამოსახლარები ვერ იქნა მიკვლეული. ამის გამო, გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ კულტურის მატარებელი საზოგადოება მომთაბარე ტომებს წარმოადგენდა. შესაბამისად მათ სტაციონალური ნამოსახლარები არ გააჩნდათ. ასევე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შუა ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებს წინამორბედი და შემდგომი ხანის ნამოსახლარებისაგან განსხვავებული ტოპოგრაფია აქვთ. მკვლევართა ნაწილი ფიქრობს, რომ სამხრეთ კავკასიის ნამოსახლართა ტოპოგრაფია ადრებრინჯაოს ხანიდან მოკიდებული გვიანი შუასაუკუნეების ჩათვლით არ იცვლება. ისინი განლაგებულია დაბალი ქედების თხემებზე, მთის ფერდობებზე და მდინარისპირა ტერასებზე. მდინარისპირა დასახლებას წარმოადგენს თრიალეთში გათხრილი ნამოსახლარიც.

ჯინისის ნამოსახლარის ნაგებობათა კონსტრუქცია და მოპოვებული არტეფაქტები გარკვეულ სიახლეს შეიცავს, რომლებიც საშუალებას გვაძლევს შევისწავლოთ ნამოსახლართა დაგეგმარებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი.

ნამოსახლარზე გათხრილი სათავსოები გამართულია მოყვითალო თიხნარ დედაქანში ამოჭრილ ოთხკუთხა მოყვანილობის სხვადასხვა ზომის ორმოში, რომლის კედლებიც ცალპირად დაწყობილი ბაზალტის ქვებითაა ამოყვანილი. შემაკავშირებელ მასალად მიწა-თიხის ხსნარია გამოყენებული. კედლების შიდა პირი შედარებით სწორპირიანია. ქვის კედლების კუთხეების გადაბმის ადგილები ზოგი მომრგვალებულია, ზოგი კი სწორკუთხაა. ერთი და იგივე ნაგებობაში გვხვდება გადაბმის ორივე ხერხი.

სახლების გათხრისას დაფიქსირებული კონსტრუქციული დეტალები და მშენებლობის ტექნიკა მიუთითებს, რომ ისინი ნახევრადმინურს წარმოადგენდნენ, რომელთა იატაკი მიწის თანადროული ზედაპირიდან 1,2-1,5 მ სიღრმეზე იყო გამართული. კედლები, რომლებსაც საძირკველი არ გააჩნია, ამოყვანილია ცალპირად ნაწყობი რიყის ქვით. ასეთი კედლები მიწის თანადროულ ზედაპირამდე ამოდიოდა. როგორც ჩანს კედლების ზედა ნაწილიც ქვით იყო ამოყვანილი. თუ ასეთი კედელი არსებობდა ის, განსხვავებით ქვედა ნაწილისაგან, ორპირი მაინც უნდა ყოფილიყო.

სახლების გადახურვა ბანურია. სახურავის კონსტრუქციის მზიდი ელემენტის საყრდენად ხის მრგვალი ბოძებია გამოყენებული. ამაზე მიუთითებს კედლების შიდაპირის ძირთან და იატაკზე განლაგებული, ერთმანეთისგან თანაბრად დაშორებული ბრტყელი ქვები და პატარა ზომის ორმო-ბუდეები.

გადახურვის კონსტრუქცია ქვის კედლებს კი არ ეყრდნობოდა, არამედ კედლების გასწვრივ და სახლის ინტერიერში გამოვლენილ ქვის ბალიშებზე აღმართულ ხის ბოძებზეა დაყრდნობილი. გადახურვისათვის საჭირო საყრდენი ბოძების ასეთი განლაგება თრიალეთის (ზურტაკეტი, კუმჩი) შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანებშია დადასტურებული.

სახლების ინტერიერი მარტივია. ისინი წარმოადგენს წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის დარბაზებს, რომელიც სახურავის საყრდენი ბოძებით რამდენიმე ნაწილადაა გაყოფილი. ერთ-ერთ კუთხეში კერა, ხოლო აღმოსავლეთ კედელთან ღუმელია გამართული. იატაკები თიხა-ტეფრისაა, რომლებიც რამდენჯერმეა განახლებული. სახლები ერთხელ მაინცაა კაპიტალურად შეკეთებული. რომლის დროსაც გამოცვლილია საყრდენი ბოძები და ალბათ, სახურავიც.

ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალები მიუთითებენ, რომ მოსახლეობას განვითარებული სოფლის მეურნეობა ჰქონია: მოჰყავდათ მარცვლეული კულტურები (ხორბალი, ქერი), საკვებად გამოიყენებოდა მრავალფეროვანი მცენარეული მასალა; მათი გადამუშავება ხდებოდა სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ხელსაფქვავეებითა და სანაყებით; ჰყავდათ შინაური საქონელი (მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, ცხენი). მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ნადირობას. ნანადირევს ძირითადად ირემი და კანჯარი წარმოადგენდა. კვების რაციონში შედიოდა ხორცი და ფაფები.

ჯინისის ნამოსახლარი დღეისათვის ცნობილი ერთადერთი ძეგლია, რომელიც „თრიალეთის კულტურის“ ფინალურ სტადიას მიეკუთვნება. ნამოსახლარის შესწავლამ საშუალება მოგვცა გაგვერკვია ამ ეპოქის სამშენებლო ტექნიკა, ნაგებობათა არქიტექტურული ფორმა, ინტერიერი, გაგვერკვია ამ ეპოქის დასახლების ტოპოგრაფიის მთელი რიგი საკითხები.

ჯინისის ნამოსახლარი, ადრე და გვიანი ბრინჯაოს ხანის დასახლებებისაგან განსხვავებით გაშლილ მინდორზე, მდინარის პირასაა გაშენებული. თრიალეთის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარების ტოპოგრაფია ქვემო ქართლის ნამოსახლარების ტოპოგრაფიის საკითხების განხილვის საშუალებას იძლევა.

ქვემო ქართლი და თრიალეთი მცირე კავკასიონის ქედებით – ბამბაკი, თრიალეთი, სამსარი და გარე კახეთის ზეგანის ფერდობებით არიან გარშემორტყმული. კლიმატური პირობებით სამი ზონა გამოიყოფა: 1) ზომიერად მშრალი, 2) კონტინენტალური და 3) მკაცრი ზამთარი.

ქვემო ქართლი მდებარეობს მდ. მტკვრის შუა დინების აუზში და ორ ნაწილად იყოფა: ა) გარდაბნის, მარნეულის და ბოლნისის დაბლობები (სიმაღლე 200-300 მ) და ბ) მდინარეების ქცის და ალგეთის ზეგანი (300-600 მ), აქ გამოყოფილია ბედენის პლატო (1600-1800 მ). მცირე კავკასიონის მთისწინეთი უკავია თრიალეთს, სადაც განლაგებულია მაღალმთიანი ზეგნები (წალკის, გომარეთის, ჭოჭიანის – 1400-1800 მ). ქვემო ქართლის ზეგნები თეთრინყაროს მიდამოებში სამხრეთისკენ არიან დაქანებული. ფართო ხეობები კი უშუალოდ ეზღინებიან ქვემო ქართლის დაბლობებს. მთისწინა ზოლი განლაგებულია ქვემო ქართლის მდინარეების შუა დინებაზე, მდინარეები სათავეს იღებენ მაღალ მწვერვალებსა და პლატოებზე.

რეგიონი ადამიანის მიერ უძველესი დროიდანაა ათვისებული და დასახლებული. პირველი სტაციონარული დასახლებები (შულავერი, არუხლო და სხვ.) გამოვლენილია მარნეულის და ბოლნისის დაბლობებზე და ძვ.წ. VI-V ათასწლეულებს მიეკუთვნებიან. შენობები ნაგებია ალიზის აგურით და თიხით. დასახლებები მდებარეობენ სამინათმოქმედო სავარგულებში. დროის განმავლობაში, ნასახლარების განახლებისა და გაშენების შედეგად ბორცვის სახეს იღებენ. ამ ეპოქაში ისახება ნამოსახლარის, ერთიანი სისტემის გეგმარება, რომელიც ასახავს სოფლის, როგორც სოციალური ორგანიზაციის ძირითადი ტიპის ჩამოყალიბების პროცესს.

შემდეგ ათასწლეულებში (ძვ.წ. IV-III ათასწლეულები) ნამოსახლარები განლაგებულია როგორც ბარში (ყაითმაზი, კოდა), ასევე მთისწინა ტერასებზე (სიონი, ღრმახევისთავი, თაშ-ბაში, ავრანლო, ჭალა) და მდინარის ხერთვისებში (ბეშთაშენი), აგრეთვე მთის დამრეც კალთებზე (ოზნი, აბელია, სამშვილდე, თეთრინყარო). ნამოსახლარები და შესაბამისად სამაროვნები არასამინათმოქმედო ნაკვეთებზეა გამართული, რაც განპირობებული იყო მოსახლეობის დემოგრაფიული ზრდით და პროდუქციის მატებით.

ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ნამოსახლარების რეგულარული გეგმარება უფრო სრულყოფილი ხდება. დასახლებები იზრდება მოსახლეობის რიცხვის მიხედვით და დიდ ფართობს აღწევს. ჩნდება საცხოვრებლის ახალი ტიპი, სამშენებლოდ გამოიყენება სხვადასხვა სახის მასალა, რომელთა შორის დომინირებული ხდება ქვა.

ქვემო ქართლში შუა ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები დღეისათვის ცნობილი არ არის. ამდენად, მათი ტოპოგრაფიის გარკვევა შემდგომი კვლევის საგანს წარმოადგენს. საქართველოს სხვა რეგიონებიდან ამ ეპოქის ნამოსახლარები მხოლოდ კახეთიდანაა ცნობილი, სადაც ისინი მდინარისპირა ტერასებზე, მთების ფერდობებზე და დაბლობებშია განლაგებული.

ჯინისის ნამოსახლარი, რომელიც შუა ბრინჯაოს ხანის ფინალურ ეტაპს მიეკუთვნება, მდ. გუმბათისწყალის მდინარისპირა ტერასაზე ყოფილა გაშენებული. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ნამოსახლარი წალკის მაღალმთიან ზეგანზე მდებარეობს, ის ვაკე ადგილზეა გამართული.

გვიანი ბრინჯაოს და ადრე რკინის ხანის ნამოსახლარები ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარების ტოპოგრაფიის მსგავსია. მოსახლეობა ითვისებს და საცხოვრებლად იყენებს დაბალი მთების მწვერვალებსა და ფერდობებს. ძვ.წ. XV საუკუნიდან მცირე კავკასიონის მთიანეთში, მათ შორის ქვემო ქართლში ფართოდ ვრცელდება დასახლების ახალი ტიპი, რომელიც გამაგრებულია „ციკლოპური“ სასიმაგრო კედლებით (ბეშთაშენი, ახალდაბა, საბეჭდავი, კნოლე, სანთა, ოზნი, ბარეთი, აშკალა, გუმბათი, ავრანლო, ნარდევანი, აიაზმა). გვხვდება ნამოსახლარები, რომლებიც გამართული არიან სასიმაგრო კედლების გარეშე (ბარეთი, საბეჭდავი, კნოლე, გოხნარი), აგრეთვე ცალკე მდგომი სიმაგრეები (გუმბათი, ავრანლო, ჩხიკვთა, ნარდევანი). ამ ეპოქის დასაწყისში ისახება ქალაქური, ანუ პროტოქალაქური ტიპის ნამოსახლარები, რომელთაც უჩნდებათ გარე სასიმაგრო სისტემები.

ძვ.წ. VII-VI სს ვრცელდება სოფლის ტიპის დასახლებები (სასიმაგრო კედლების გარეშე), რომლებიც მდებარეობენ მთისწინა ვაკეზე (ახალდაბა, წინწყარო).

ნამოსახლარების ასეთივე ტოპოგრაფია შენარჩუნებულია ანტიკურ ეპოქაშიც (ძვ.წ. V ს. – ახ.წ. IV ს.) (ბეშთაშენი, სანთა, დარაქოი, ენაგეთი, ლოუბანი, ეცო, გომარეთი, შავსაყდარა, პაპიგორა, აბელია, ნახიდრებისჭალა, ბოგვი, თეთრინყარო). ამ ეპოქაში სასიმაგრო სისტემა უფრო

სრულყოფილი ხდება. სიმაგრეები საბოლოოდ გამოეყოფიან მცირე ზომის დასახლებებს და ერთეებიან ქვეყნის ერთიან თავდაცვით სისტემაში. ისინი რეგიონალური დაცვის ფუნქციას ასრულებენ. ამავე ეპოქაში ჩნდება ქალაქები და ქალაქური ტიპის დასახლებები თავდაცვითი კედლებით, რომლებიც ასევე ჩართულნი არიან ქვეყნის ერთიან თავდაცვით სისტემაში.

ადრე შუასაუკუნეებში (V-VIII სს.) ნამოსახლართა ტოპოგრაფია ისეთივეა, როგორც წინა ეპოქებში, შეინიშნება მცირე სხვაობა. რიცხოვნობივად და ხარისხობრივად იზრდება ცალკე მდგომი თავდაცვითი სისტემები. ისინი განლაგებულია საქარავნო გზების გასწვრივ, ერთმანეთისაგან ერთი დღის სავალზე, რაც კომუნიკაციების წარმატებით დაცვასა და ვაჭრობის უსაფრთხოებას უზრუნველყოფდა.

ასეთი სიმაგრეების ირგვლივ დროთა განმავლობაში წარმოიქმნება მუდმივი დასახლებები, რომლებიც თანდათან გადაიქცევიან ფეოდალური ტიპის ქალაქურ დასახლებად. ეს არის ე.წ. „ახალქალაქობის“ ეპოქა, როდესაც ციტადელს გარეთ იზრდება სტაციონარული დასახლება, რომლის ირგვლივ მოგვიანებით აღიმართება დამცავი კედლები (დმანისი, ახალქალაქი).

განვითარებულ შუასაუკუნეებში ნამოსახლარები ინარჩუნებენ წინა ეპოქების ტოპოგრაფიას. მოსახლეობა, დემოგრაფიულ ზრდასთან ერთად მთის დამრეც კალთებზე სახლდება, რაც მეტი სახნავი სავარგულების შენარჩუნების საშუალებას იძლეოდა. სამაროვნები, იგივე მიზეზით იმართება მთის კალთებზე. ქვეყნის თავდაცვითი სისტემა მაგრდება პერიფერიებზეც, სადაც იგება ახალი სიმაგრეები, რომლებიც ქვეყნის ერთიან თავდაცვით სისტემაში ერთვებიან.

გვიანი შუასაუკუნეების დასაწყისში, მტრის მრავალრიცხოვანი შემოსევების გამო, ქვემო ქართლიდან, თრიალეთიდან და საქართველოს სხვა რეგიონებიდან, განსაკუთრებით სასაზღვრო ზოლიდან, მოსახლეობა იძულებული გახდა მიეტოვებია ძველი სამოსახლო ადგილები და თავი დაეცვა ქვეყნის შიდა რეგიონებში, განსაკუთრებით ღრმა ხეობებში გადასახლებით. ამან ქვეყნის სასაზღვრო რაიონების დაცარიელება გამოიწვია, სადაც შემდგომში დასახლდა არამკვიდრი მოსახლეობა, განსაკუთრებით იმ ნამოსახლარებზე, სადაც შენარჩუნებული იყო საცხოვრებელი პირობები. გვიანი შუასაუკუნეების დასასრულს ისახება თავდაცვის ახალი სისტემა, ე.წ. „კომპური“ ტიპის, რომლის ირგვლივ, ტერასებზე წარმოიქმნება დასახლებები.

ქვემო ქართლის დასახლებათა ტოპოგრაფიის კვლევამ გვიჩვენა, რომ განსხვავებულმა კლიმატურმა პირობებმა და მკვეთრმა ვერტიკალურმა ზონალობამ ძვ.წ. III ათასწლეულში ჩამოყალიბებული ნამოსახლართა ტოპოგრაფია ვერ შეცვალა ათასწლეულების მანძილზე.

ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ბორბლიანი ტრანსპორტის გავრცელებით შეიცვალა საკომუნიკაციო სისტემები, რაც ნამოსახლართა ტოპოგრაფიაზეც აისახა. ამ ეპოქაში ჩამოყალიბებული გზები არსებითად არ შეცვლილა ათასწლეულების მანძილზე, რითაც ალბათ აიხსნება სხვადასხვა ეპოქების ნამოსახლართა ტოპოგრაფიის ერთგვაროვნება. სამხედრო საქმეში მომხდარი ცვლილებები გარკვეულწილად ნამოსახლართა ტოპოგრაფიაზეც აისახა. სტაბილურობა რეგიონებში და მთლიანად ქვეყანაში უზრუნველყოფდა დასახლებების წარმოქმნას ვაკე ადგილებსა და დაბლობებში.

ნამოსახლარების ტოპოგრაფიის ცვლილება დამოკიდებული იყო ეკონომიკურ და პოლიტიკურ მდგომარეობაზე, აგრეთვე ახალი სოციალური ინსტიტუტების წარმოქმნაზე. დამჯდარი მინათმოქმედების სწრაფი განვითარება უზრუნველყოფდა სტაციონარული დასახლებების წარმოქმნას და პირიქით. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში სოფლის მეურნეობას შერეული ხასიათი ჰქონდა (მინათმოქმედება, მესაქონლეობა). ჩვენი აზრით, სამხრეთ საქართველოში საიალლო მესაქონლეობა ჩაისახა და განვითარდა შუა საუკუნეებში.

ლიტერატურა

- აბრამიშვილი მ. 2003:** თრიალეთის კულტურის აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხისათვის. – ბ. მაისურაძე, ნ. ახვლედიანი (რედ.), კავკასიის ბრინჯაო- რკინის ხანის არქეოლოგიის პრობლემები (ძიებანი, დამატებანი X), 48-52. თბილისი.
- გოგაძე ე. 1972:** თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2006:** საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი, № 17-18, 92-126.
- ყვავაძე ელ. 2005:** თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს მოპოვებული მასალების პალინოლოგიური კვლევის შედეგები. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს ჩატარებული მუშაობის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 2-36. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1969:** არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი., ავალიშვილი გ., ნერეთელი ა. 1981:** მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები. თბილისი.
- Амиранашвили Дж., Нариманишвили Г. 2005:** Поселение эпохи средней бронзы из Тrialeti. – Т. Бунятов (ред.), Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа, 42-44. Баку.
- Дедабришвили Ш. 1969:** Памятники эпохи ранней и средней бронзы. – Труды Кахетской археологической экспедиции, I, 35-74. Тбилиси.
- Жоржикашвили Л. Гогодзе Э. 1974:** Памятники Тrialeti эпохи ранней и средней бронзы. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1941:** Археологические раскопки в Тrialeti. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1948:** Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси.

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – 1. ჯინისის ნამოსახლარის საერთო ხედი; 2. ჯინისის ნამოსახლარის ტოპოგეგმა.
- ტაბ. II – 1. ნამოსახლარის ტოპოგეგმა; 2. ნამოსახლარის გეგმა.
- ტაბ. III – 1. სახლი № 1, გეგმა; 2. სახლი № 1, ჭრილები.
- ტაბ. IV – 1. სახლი № 1, საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 2. სახლი № 1. ხედი სამხრეთიდან. დეტალი; 3. სახლი № 1. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან. დეტალი.
- ტაბ. V – 1. სახლი № 2, გეგმა; 2. სახლი № 2, ჭრილები.
- ტაბ. VI – 1. სახლი № 2, საერთო ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; 2. სახლი № 2, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან, დეტალი; 3. სახლი № 2, ხედი სამხრეთიდან, დეტალი.
- ტაბ. VII – 1. სახლი № 3, გეგმა; 2. სახლი № 3, ჭრილები.
- ტაბ. VIII – 1. სახლი № 3, ხედი სამხრეთიდან; 2. სახლი № 3, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; 3. სახლი № 3. ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე, დეტალი; 4. სახლი № 3. ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე, დეტალი.
- ტაბ. IX – 1. სახლი № 4, გეგმა; 2. სახლი № 4, ჭრილები.
- ტაბ. X – 1. სახლი № 4. ხედი დასავლეთიდან; 2. სახლი № 4, კერა; 3. სახლი № 4, ხედი აღმოსავლეთიდან, დეტალი; 4. სახლი 2, ორმო 6; 6-8. სახლი № 1. კერამიკის ფრაგმენტები; 5. სახლი № 1, ორმო № 4, კერამიკის ფრაგმენტი; 9, 10. სახლი № 3, ორმო № 8, დოქი; 11, 13, 14. სახლი № 4, კერამიკა; 12, 16. სახლი № 3. კერამიკა; 15. სახლი № 5, ქოთანა.
- ტაბ. XI – 1, 5, 6. სახლი № 1. კერამიკა; 2-4. სახლი № 3, კერამიკა; 7, 8. სახლი № 4, კერამიკა. 9, 10. სახლი № 3, ორმის რქები; 11. სახლი № 1. ორმის რქის ძირის კვერთხი.
- ტაბ. XII – 1-3, 6, 20. № 1 სახლი, იატაკზე; 4. სახლი № 1, ორმო № 4; 7. № 2 სახლი, იატაკზე; 5, 8. № 2 სახლი, ორმო № 2; 9. № 2 სახლი, ორმო № 1; 11-13. № 2 სახლი, ორმო № 6; 10. № 3 სახლი, იატაკზე; 14-17. № 4

სახლი, იატაკზე; 18. № 5 სახლი, ორმო № 3; 19. № 5 სახლი, ორმო № 1.

ტაბ. XIII – 1. № 3 სახლი, ორმო № 2; 17, 19-21. სახლი №3, იატაკზე; 4, 6, 7, 22, 24, 26. № 1 სახლი, იატაკზე; 8, 14, 16. № 2 სახლი, იატაკზე; 3, 10-13, 15, 18, 23, 25, 28. № 4 სახლი, იატაკზე; 2, 5, 9, 27. № 5 სახლი, ორმო № 2.

ტაბ. XIV – 1, 4, 10, 11, 13, 15, 16. სახლი № 2, იატაკზე; 14. სახლი № 2, ორმო № 2; 19. სახლი № 2, ორმო № 3; 2, 3, 5-9, 17. სახლი № 1, იატაკზე; 35, 38, 39. სახლი № 1, ორმო № 4. 12, 18, 31, 32, 37, 41. სახლი № 4, იატაკზე; 20, 24, 25, 27, 30, 33, 34, 36, 40. სახლი №3 იატაკზე; 28. სახლი №3, ორმო №2; 21-23, 26, 29. სახლი № 3, ორმო № 3.

ტაბ. XV – 1-3. № 1 სახლი, იატაკზე აღმორენილი კერამიკა; 4. № 1 სახლი, სადღვებელი № 3 ორმოდან; 10, 11. № 1 სახლი, იატაკზე აღმორენილი ირმის რქა და რქის ძირზე დამზადებული კვერთხისთავი; 8-9. № 2 სახლი, ძვლის საკიდები № 6 ორმოდან; 5. № 3 სახლი, დოქი № 8 ორმოდან; 6, 7. № 3 სახლი, იატაკზე აღმორენილი ირმის რქა და ძვლის საკიდი.

ტაბ. XVI – 1. № 2 სახლი, იატაკზე; 2, 9. № 1 სახლი, იატაკზე; 3, 6, 10-12, 14. № 3 სახლი, იატაკზე; 5. № 3 სახლი, ორმო № 4; 4, 7, 8, 13. № 3 სახლი, ორმო № 6.

ტაბ. XVII – 1-3. № 1 სახლი, იატაკზე; 10, 11, 13. № 2 სახლი, იატაკზე; 14. № 2 სახლი, ორმო № 1; 4-6, 8, 15, 16, 17. № 3 სახლი, იატაკზე; 9. № 3 სახლი, ორმო № 5; 12. № 3 სახლი, ორმო № 4; 7. №4 სახლი. ზედაპირული მასალა.

JINISI SETTLEMENT

Jinisi settlement is situated in South Caucasia, on the southern slopes of the Trialeti range. It is located in the north-west part of Tsalka municipality, on the extreme northern outskirts of the village of Jinisi, 30 m west of the Jinisi-Gumbati main road (pl. I, 1). The settlement was established on the left bank of the river Gumbatistsqali. The area of the settlement slopes equally towards the west, while it becomes steeper towards the river, but it is level on the left bank of the river. The Gumbatistsqali itself joins the river Ktsia to the north (pl. I, 2). The settlement was discovered during the construction of the BTC pipeline (pl. II, 1), in the north section of the ROW. An area of 54 x 24 m, incorporating five houses and 24 household pits was excavated.

House No. 1 is a semi-dugout building. Construction initially involved the cutting of an elongated rectangular pit in the yellowish loam, the edges of which were lined with stone (pl. III; IV). The greatest surviving height of the walls is 1.0 m. The structure is 12.5m long and 7 m wide. The walls are built of pebbles that face inwards. The masonry of large and medium sized stones is mainly laid horizontally (pl. IV, 3). In the east wall large basalt stones are fitted vertically. Between two and four rows of masonry 0.6 m in width have survived to a height of 0.8-1 m. The north-eastern corner of the house is rounded (pl. III; IV, 2), while the north-west and south-west corners are rectangular. The floor is plastered with clay, and there are occasional remains of stone paving slabs (pl. IV, 2; V, 1).

Flat square stones were inserted in the plastering of the floor so that their surface and the plastering of the floor are at the same level (pl. IV, 2-3). Stone cushions act as bases for supporting the columns of the roof, and lie in four rows along the longitudinal axis of the structure. The distance between the rows is approximately 2 m. Stone cushions and pits for pillars are disposed along all four walls (pl. IV, 2). The stone cushions in the central part measure 0.45 x 0.35 x 0.08 m. The diameter of the pillar pits recovered on the floor level is between 0.25 and 0.3 m, while their depth is 0.2m. Clearly the diameter of the wooden pillars corresponded to the size of the pits.

After the floor at this level was removed it emerged that there was another floor plastered with clay at the level of the lower surface of the stone cushions. There also emerged corresponding pillar pits arranged along the walls and located next to the pillar pits of the upper layer. The stone cushions had clearly served their function when the older floor was in use. The diameter of the pillar pits of the lower level is between 0.18 and 0.2 m, which points to the fact that relatively weaker columns had been replaced by stronger. It can thus be concluded that major repairs had been carried out on the house at least once, when the supporting columns and probably the roof were altered.

Construction details and building techniques revealed while excavating the house enable us to discuss its architectural form. The house was a semi-dugout structure whose floor was arranged at between 1.2 and 1.5 m below present ground level. The walls, that lacked foundations, rose to the ground level of their day. There is no evidence for the nature of the superstructure, but we may assume that the upper part was also built of stone. If such a wall had existed, it must have been faced on both sides unlike its lower part. It is probable that this part of the wall was bound with wooden beams. The house is likely to have had a flat roof. The roof construction was not supported by the stone walls alone since the latter would not have sup-

ported the weight of the roof; hence the presence within of wooden columns resting on stone cushions.

The interior of the house was simple. An oblong rectangular hall was divided into four parts by means of pillars supporting the roof. Hearth No. 1 was in the north-east corner and a stove lay against the east wall. The floor was plastered with clay and seems to have been renovated several times. At some places the upper layer of the floor has a surface paved with stone slabs. The floor is uneven at this level. For example, the surface of the stone slabs in grids 5, 6 is 0.05 m higher than the nearby clay plastered floor, while the base of the hearth and floor recovered in grid 6 are 0.04 m higher than the stone paved platforms in the above mentioned grids. The junction is well plastered, which points to the fact that at the final stage they were in use at the same time.

The remains of hearths recovered along the east wall also point to the renovation of the interior. The semicircular hearth (No. 1) of the upper level floor was recorded against the north-east wall of the house (grid 6). It was 0.8 m long (north-south) and 0.7 m wide (east-west). The curved edge was 0.18 m high at the most and consisted of stone slabs plastered with a clay mixture. The hearth was filled with ash, and a thick layer of ash was found in front of it as well as in the north-east corner of the house.

Hearth No. 2 was circular (0.65 m in diameter) and situated in the central part of the east wall (grid 9), 2.25 m away from Hearth No. 1. It was badly preserved, but a low curb survived. It had apparently been plastered with clay in the course of the creation of a new floor. The base of the hearth is 0.09 m lower than the upper floor. The hearth was cut into by the household pit No. 4.

Hearth No. 3 was situated 2.25 m from the south wall (grid 9, 12) but since only a rectangular stone slab (0.5 x 0.5 m) and minor remnants of the curb survived, it was difficult to reconstruct its shape. The stone slab was cracked due to fire. This hearth too lay beneath the level of the upper floor. It is difficult to define which of the latter two hearths corresponded to the lower clay plastered floor. It is likely that hearths Nos 2 and 3 functioned at different times. It is likely therefore that hearth No. 3 was a part of the original interior. If we take into consideration two slabs next to hearth No. 3 that lack any traces of burning, we might conclude that it was created when the house had a stone floor.

The west wall of the house incorporated a peculiar feature, namely a semi-circular niche 0.55m deep and 1.2 m wide situated 3.75 m from south-west corner. An oblong structure 1.1 x 0.45 x 0.35 m consisting of vertical stone slabs and pebbles was inserted into the niche. This structure was badly damaged, but is likely to have been a stove perhaps divided into two compartments. Five household pits were excavated in the house (Nos 1-4, 6) (pl. III; IV₁) and cut through all three levels of the clay plastered floor. Numerous finds were made; in particular an antler in the southern part of grid 8 (pl. XV, 10), which lay at 0.4 m above the floor level, suggesting that it was attached to the roof of the house or suspended in the interior. The house and the pits belong to different periods, as is indicated both by the fact that the clay plastered floor is cut into by the household pits and by palynological data.

Among the ceramic material recovered on the floor of the house there are fragments of black fired burnished vessels made from well-precipitated clay. The fragments are decorated with punched ornament (pl. X, 6-8; XII, 1-3, 6, 20). A similar fragment was discovered in pit No. 4 (pl. X, 5; XII, 4). Other vessels are made of coarse-grained clay and have a rough fabric. They include a circular pan-like vessel with perforations on the sides (pl. XI, 5-6; XV₃), a rectangular version of the same type (pl. XI, 1; XV, 1), and pots (pl. XIII, 7, 22, 24, 26) and bowls (pl. XIV, 2-3, 5-9, 17; XV, 2) of the same fabric. Similar bowls were found in the pit No. 4 (pl. XIV, 35, 38-39), and a handleless churn fired black was found in pit No. 3 (pl. XV, 4). A sceptre-head made from the base of antler (pl. XV, 11), basalt hand-grinders (pl. XVI, 2, 9) and pebble mortars (pl. XVII, 1-3) were found on the floor of the house.

House No. 2 is situated 3-4 m north-west of House No. 1, in grids 6 and 9 of plot II and grids 4, 7 of plot III (pl. II, 2). It is rectangular (7 x 5.8 m), and is oriented NE-SW (pl. V). The house is a semi-dugout. Rectangular pits cut into clay were lined with courses of pebbles dressed on the inside, large stones (0.6 x 0.5 x 0.35 m) below and relatively smaller stones above (pl. VI). There was an opening in the central part of the south-

west wall (pl. VI, 1) approached by a slightly sloping ramp 0.5 m long and 1.3 m wide cut into the yellow loam and filled with a black earth layer. The thickness of the wall near the door is between 0.45 and 0.5 m. The opening is 1.3 m wide. The ramp runs towards the south and stands 0.4 m proud of the wall. Pit No. 8 was situated 0.32 m south of the ramp (pl. VI, 1). The north-east corner of the house is rounded, while the north-west corner is rectangular. The other corners have not survived (pl. V; VI, 1-3).

The house has a simple interior consisting of a single hall (pl. V) divided into two parts (pl. VI, 1) by column bases in the central part, where two flat stones (0.45 x 0.5 m, 0.35 x 0.38 m and 0.07 m thick) are fitted into the floor directed east to west, along which similar circular stones (0.25 and 0.3 m in diameter) were found at the bottom of the south-east and north-west walls. The distance between the column bases for supporting the roof was between 1.5 and 1.7 m.

The floor of the house which is damaged in places was plastered with clay, with traces of earlier plastering beneath. After the upper floor had been cleaned, a badly damaged floor 0.05 m lower was investigated. It would appear that this house, unlike House No. 1, had not undergone serious reconstruction. Only the floor seems to have been renovated here. No artefacts were recovered at the lower floor level. At the north-west wall of the house, in grid 9, the remains of a hearth were recorded. A total of six household pits were excavated inside the house (pl. VI, 2-3). All were cut in the clay plastered floors. Pit No. 6 was at the entrance of the house. Pit No. 8, 0.85 m south of the south-west wall (in the south-west corner of grid 9), is of certain interest in that it was situated 0.5 m above the floor outside the house immediately in front of the entrance. The position of pits Nos 6 and 8 (pl. V, 1) indicate that they were made after the collapse of the house.

Among the ceramic material discovered on the floor of the house there are fragments of black fired burnished vessels made from well-precipitated clay and decorated with punched ornament (pl. XII, 7). A similar fragment was found in pits Nos. 2 (pl. XII, 5-8) and 6 (pl. X, 4; XII, 11-13). Other vessels are made of coarse-grained clay and have a rough fabric. They include pots (pl. XIII, 8, 14, 16), and bowls (pl. XIV, 1, 4, 10-11, 13, 15-16). Fragments of bowls were recovered in pits Nos 2 (pl. XIV, 14) and 3 (pl. XIV, 19). A basalt hand-grinder (pl. XVI, 1) and pebble mortars (pl. XVII, 10-11, 13) were recorded on the floor. Pit No. 6 revealed pendants (pl. XV, 8-9) made of bone (specifically phalanges).

House No. 3 is situated 4 m north-west of house No. 2 (pl. VII, 1-2). It covers grids 4, 5, 7, 8 of plot II. The house is a semi-dugout building oriented NE-SW. Again, it consisted of a rectangular pit lined with stone. The walls are built of pebbles laid in horizontal courses without any binding agent. The lower course of the walls consists of large stones and the size of the stones gradually diminishes in the succeeding courses (pl. VIII, 1-4).

The greatest surviving height of the walls is 1.1 m and they consist of five courses of masonry. The corners of the house are rounded, and the entrance has not survived.

The interior of House No. 3 is very simple. It is a rectangular hall divided into two by columns that supported the roof. Unlike other houses the columns are aligned north-south, which implies that the entrance must have been in the north-west wall of the house. Flat stone slabs (0.45 x 0.5 x 0.08 m; 0.35 x 0.35 x 0.07 m) were used for supporting the wooden columns. Stone bases were arranged in the central part of the house and stood 1.65 m from the walls (pl. VIII, 2).

The floor was plastered with clay, and the same material also covered the stone bases. The floor was cut into with household pits (pl. VII, 1-2; VIII, 2), in the cross-section of which the level of the lower floor was revealed. 0.05-0.07 m from the upper floor another, badly damaged, floor was cleaned. Depressions for columns between 0.2 and 0.25 m in diameter and between 0.3 and 0.4 m deep and arranged along the walls were recorded at this level.

The house had undergone major repairs. Apparently, the central columns had been altered. Stratigraphical evidence indicated that initially the roof of the house was supported by wooden columns fitted in the depressions. After reconstruction stone slabs were used for column bases.

Hearths were situated in the south-east and north-west corners of the house. The badly damaged

hearth in the north-west corner was revealed after the floor of the upper level was removed. It had been placed against the north-east wall but proud of the north-west wall by 1.1 m. A small part of the curb made of clay has survived. The floor was plastered with a clay mixture, and the interior was filled with ash. The surviving height of the hearth is 0.05 m and it probably originally measured between 0.75 and 0.8 m in diameter.

The second hearth was circular (diameter 0.75 m) and was situated against the south-west wall, 0.75 m from the south-east wall. The curb (height 0.1 m) was made of small stones and a clay mixture. The floor was paved with four stone slabs. The west part of the hearth is semicircular. At this point the ash layer of the hearth was succeeded by a completely different black earth layer belonging to pit No. 8 the bottom of which ends 0.1 m lower than the floor level. The pit contained a ribbed jug (pl. X, 9-10; XV, 5), and fragments of clay vessels ornamented with burnished lines. The interior of the hearth was filled with ash, and once this and the upper floor were removed two depressions for columns were revealed in the corner. One was 0.3 m in diameter and 0.2 m deep; the other 0.2 m in diameter and 0.15 m deep. The house had been repaired several times as was clear from the presence of closely spaced column depressions along the walls (e.g. in the south-east corner) and clay plastered floors. As mentioned above, however, the house seems to have undergone major repairs only once.

The household pits Nos 1-5, and 7-8 excavated in House No. 3 (pl. VIII, 2) were made after the house had collapsed. All were cut into the clay plastered floor. Household pit No. 3 was cut into a heap of collapsed walls (pl. II, 2; VII). In addition, Hearth No. 2 of Household pit No. 8 and its pit for ashes are damaged. Household pit No. 4 was situated at the opening of the door. The part of the house where the pit was situated was badly damaged. The north-west and south-west walls were completely destroyed, and no floors have survived. The opening for the door must also have been arranged here.

Among the ceramic material discovered on the floor of the house there were fragments of black fired burnished vessels made from well-precipitated clay and decorated with punched ornament (pl. XV, 10). The other vessels were made of coarse-grained clay with a rough fabric. They include a pan-like circular vessel with perforated sides (pl. XIV, 34). The pots have a similar fabric (pl. X, 16; XIII, 17, 19-21) as do the bowls (pl. X, 12; XIV, 20, 24-25, 27, 30, 33-34, 36, 40). Bowls were found in pits Nos 2 (pl. XIV, 28) and 3 (pl. XIV, 21-23, 26, 29). A ribbed jug was found in pit No. 8 (pl. X, 9-10; XV, 5). Several hand-grinders (pl. XVI, 3, 6, 19-12, 14), a mortar (pl. XVII, 5, 8, 25-27) and a crusher (pl. XVII, 4, 6) lay on the floor of the house. Hand-grinders were also found in pits Nos 4 (pl. XVI, 5) and 6 (pl. XVI, 4, 7-8, 13). Mortars were recovered in pits Nos 4 (pl. XVII, 12) and 5 (pl. XVII, 9). An antler (pl. XI, 9-10; XV, 6) and a bone pendant (pl. XV, 7) were recovered on the floor of the house.

House No. 4 was situated in grids Nos 3,6 of plot I and grids Nos 1,4 of plot II, 3 m north-west of House No. 3, in the extreme north part of the ROW (pl. II, 1). The semi-dugout house was oriented NE-SW (pl. IX, 1). Again, a rectangular pit had been dug in the yellow loam. Its walls are built with medium and large pebbles dressed on one side only (pl. X, 1-3). 2.8 m of the north-west wall consisting of two or three courses of masonry survived to a height is 0.65m.

The south-west wall consisted of between two and four courses of masonry, was 4.55 m long, and survived to a height of between 0.65 and 0.75 m. There was a round corner on the east, from where the wall turned south leading on to a corridor wall 2m long. To the south was an opening for the door whose west edge was the corridor wall, while to the east was a wall 7.0 m long. 3.5 m from the entrance the wall is retracted back into the house by 1.25 m. On the south wall only one course of masonry survived to a height of 0.3 m, while there were five surviving courses in the north wall that was 0.9 m high.

House No. 4 is the only building at the settlement with an entrance that was relatively well preserved. A corridor asymmetrical with the hall ran from the opening towards the interior of the house. The south-east wall of the corridor and the south-east wall of the house were built parallel to each other, but the corridor wall projected beyond the house wall to the east by 1.25 m. A ramp was thus formed sloping from the

beginning of the entrance towards the floor at an angle of 12° . The door opening was in the south wall of a corridor 2.5 m wide. The north-west wall at 2 m was shorter than that at the south-east. There is a round corner at the point where the wall of the corridor joins the south-west wall of the hall. The north-west part of the corridor is thus open towards the hall and forms a unified space with the hall (pl. X, 1).

The interior of the house was not completely excavated. Judging by the part that was, we may assume that the interior was simple in plan. There were depressions for columns along the walls some of which (at the south-east and south-west walls) were situated side by side, an indication that the house underwent repairs. One of the stone bases for wooden columns ($0.25 \times 0.2 \times 0.1$ m) lay on the floor in the eastern part of the hall, 1.25 m from the south-east wall. There were two depressions for columns, one 0.25 m in diameter and the other 0.38 m and both 0.2 m deep, at the bottom of the wall. One stone column base ($0.25 \times 0.2 \times 0.08$ m) lay in the eastern part of the south-west wall, at the beginning of the corridor. The other ($0.2 \times 0.18 \times 0.08$ m) lay 1.25 m to the west. There were depressions for columns near both bases, 0.2 m in diameter and 0.2 m deep (pl. IX, 1).

There was a hearth on the floor of the house near the north-west wall, 2.5 m from the south-west corner (pl. IX, 1; X, 3). Insofar as it could be reconstructed it was 1.2 m long and 0.85 m wide, was elliptical and had its back to the wall. Curbs 0.15 m high were made of pebbles and clay and had their surface plastered with a clay mixture. There were stone slabs, also plastered with clay, scattered on the hearth floor, with two large pebbles lying on the plaster. Traces of intense burning were visible on the stones as well as on all parts of the hearth. After the plaster was removed, another floor plastered with clay was revealed (pl. X, 2) 0.05 m lower down. The floor of the house was plastered with clay, the surface of which showed traces of intense burning. The well-preserved west part was covered with a thin layer of ash. An interesting household pit showed up in section at the very edge of the ROW, at a height of 0.4 m.

Among the ceramic material discovered on the floor of the house there are fragments of black fired burnished vessels made from well-precipitated clay and decorated with punched ornament (pl. XII, 14-17). Other vessels are made of coarse-grained clay with a rough fabric. They include a rectangular pan-like vessel (pl. XI, 7), bowls (pl. X, 11; XIV, 12, 18, 31-32, 41), and pots of various sizes (pl. X, 14; XIII, 3, 10-13, 15, 18, 23, 25, 28).

Constructional and architectural peculiarities of the houses. The houses revealed in the excavated part of the settlement are semi-dugout buildings. The rooms are inserted in rectangular pits cut out in yellowish loamy bedrock, and the walls are faced with basalt stones dressed inwards. The walls contain a single stone course and are built up to the present ground level. Earth and a clay mixture were used as bonding material. The corners of the houses are rounded for the most part, although rectangular corners occasionally occur.

Construction details and building technique observed during excavation indicate that the houses were semi-dugout constructions with floors between 1.2 and 1.5 m below the present surface. The walls do not have any foundations. They are built with pebbles dressed on only one side as far as the ground level of their day. The upper parts of the walls were apparently also built of stone, and such walls, assuming they did indeed exist, must have been dressed on both sides.

The houses had flat roofs, with supporting beams resting on wooden columns that stood along the walls and in the centre. This is indicated by stone bases and depressions at the walls and in the floor. The roofs were not supported on stone walls, but on wooden columns resting on stone cushions found in the interior of the houses. Such an arrangement of columns supporting roofs is known from the Middle Bronze Age kurgans of Trialeti (Zurtaketi, Kushchi) (Japaridze 1969, 24-30, 45-54, 68, pl. I; Kuftin 1948, 12-14, pl. X, XI) of the 19th and 18th centuries BC, and thus slightly earlier than the Jinisi settlement.

The houses are simple in the interior. They are oblong rectangular halls divided into several parts by the supporting columns for the roofs. There is a hearth in one corner and a stove at the east wall. The floors,

which were renovated several times, are plastered with clay. The houses underwent major repairs at least once. The floors were renovated, and the supporting columns and probably the roof were altered.

Results of palynological research. The settlement is situated at an altitude of 1569-1572 m above sea level. The present-day landscape of Jinisi is flat with meadows mainly used for pasture, as well as potato fields. Samples from Houses Nos 1, 3, 4 at the Jinisi settlement were investigated by palynological methods (the palynological references are those based on research conducted by E. Kvavadze). Only burnt organic microscopic remains were recovered from the first room.

The sample from the third room contained plenty of grass pollen, but no pollen of trees or bushes were recognized at all. Among grasses weeds of crops dominate, and include chicories (*Cichorioideae type*) and knotgrass (*Polygonum aviculare*). Among cultivated grains wheat was identified. There were also *Chenopodium album*, cornflower, buckwheat, and thistle. Among pasture weeds, the pollen of buttercup and the pink family were been recorded. The pollen of *archillea* belonging to the group of medical herbs was also found here. There was also pollen of *Saxifragaceae*, *Serratula*, *Aster*, and *Borraginaceae*. Spores of ferns were also recorded.

The palynological content of the sample of earth from the pot (pl. X, 16) found in House No. 3 had hardly any elements of trees. Only two grains of pine-tree pollen and four fern spores were recovered. A total of 111 pollen grains were counted in the aforementioned sample. They included a large quantity of pollen of crops and their accompanying weeds. Yard and pasture weeds are absent. It can therefore be assumed that the vessel in question was used for wheat storage. The pot bears traces of intense burning, and it was clearly used for cooking. The wheat suggests that porridge was made in it.

Room No. 4. Two samples from this room were studied. One was taken at ground level and the other from the upper level of the room. The floor sample has traces of burning. It contains many burnt organic remains and effects of fire can also be observed on the pollen. By comparison with Room No. 3, there was a greater amount of wheat pollen. There were many weeds of crops and among yard weeds are nettle and wormwood. Pine and alder pollen was also recorded. It is remarkable that the eggs of human intestinal parasitic worms were recovered from the floor.

The palynological spectrum of the second sample is far richer. A wide range of grasses, trees and wood ferns were detected here. A total of 211 pollen grains were counted, of which 28.4% belonged to forest types. Pollen of pine and two varieties of birch predominated. There was a large amount of alder and hazel nut pollen grains, but a small amount of Lebanese cedar, elm, oak and walnut. Among forest ferns sweet-root spores prevailed, while parsley fern and moonwort were not presented in large quantities.

Among grasses weed pollen predominated, with chicories the commonest at 42.6% of the sample. Other crop weeds included goosefoot, knotweed and cornflower, and yard weeds present wormwood, nettle and *serratula*. There were a few pasture weeds, and very few grains of buttercup and thistle. Cultivated cereals played a minor role within the spectrum and only wheat was identified.

Palynological characteristics of household pits. Material from eight household pits was investigated. The palynological spectrum of Pit No. 3 in the first room is particularly interesting. There were many pollen grains of wheat, rye and other cultivated cereals. Crop weeds were also identified in abundance, and chicory-type plants and thistle predominated. There were cornflower, goosefoot, knotweed, *Rapistrum rugosum*, etc., and pasture weeds such as buttercup, pinks and thistle pollens. Ruderal plants included nettle and *achillea*. Among the trees were pollen grains of pine, fir and Nordmann fir, and in addition to coniferous plants, there was pollen from alder, hornbeam and chestnut. Among forest fern-types sweetroot spores were identified. The eggs of human intestinal parasitic worms were also discovered in Pit No. 3.

The palynological spectrum of the sample from Household Pit No. 4 was not as rich. Only a few grains of pine and a single spore of forest fern were found from the group of forest plants. Cultivated cereals were hardly represented, apart from wheat. The role of yard weeds gained in importance, and these included

inter alia nettle, cornflower, clover, and wormwood. Indicators of pasture plants were very low. Once again the sample included the eggs of human intestinal parasitic worms. The pit is more likely to have been used for refuse rather than corn storage.

The sample from pit burial No. 2 in Room No. 2 contained cereal pollen and many crop weeds among which thistle, goosefoot, knotweed, and knotgrass predominated. There were pollens of pasture and yard weeds. Among trees, the pollen of fir, pine, alder and oriental hornbeam was recorded, with alder and pine prevailing. As for medical herbs, *achillea* pollen was recovered, a plant which can also be a ruderal component of a garden. The pit displayed eggs of human intestinal helminths.

The spectrum of Household pit No. 4 is also rather rich. It includes dust of wheat, rye and other cultural corns as well as weed complex of crops (chicories, thistle, knotweed, knotgrass, etc. goosefoot pollen is in abundance). Pasture elements are sparse as well as yard weeds. Tree-plants are represented by pine, which predominates. Pollen of Nordmann fir and hazelnut is also scarce. A single spore of fern has been recovered only. There were many eggs of human intestinal helminths in this pit.

Household pit No. 4 of Room No. 3 contained pollen of cultivated cereals and their weeds: plenty of wheat and rye pollen on the one hand, and chicories and knotweeds on the other. Thistle and goosefoot occurred in small quantity. There were fewer pasture than crop weeds, but yard ruderals were in evidence. Trees are represented by rather a few pine and Nordmann fir pollen grains. A single spore of fern was recovered. There were no eggs of human intestinal helminths.

Household pit No. 5 was very rich, and a total of 220 pollens were counted. Pollen of cultivated cereals, notably wheat and rye, predominated. Crop weeds were represented by numerous chicory and knotweed pollen grains, as well as goosefoot, thistle, knotgrass and cornflower. Pasture elements included buttercup, pinks and teasel, and yard ruderals such as nettle and *achillea* were recorded. Among trees pine prevailed, but pollen of Nordmann fir, alder and hazelnut were also recorded, as were spores of forest ferns. There were no eggs of human intestinal helminths.

Room No. 5, Household pit No. 3 did not contain many cultivated cereals, although the role of crop weeds was rather large. These included *inter alia* chicories, thistle, goosefoot, knotweed, knotgrass. The palynological spectrum displayed pasture and yard weeds, while the pollen of pine, Nordmann fir and alder was limited.

Household pit No. 5 proved to contain less pollen of wheat and other cereals than pit No. 3. Pollen crop weeds were, however, present in large quantity among which chicories prevailed. There was much thistle pollen and cornflower was also identified. There were few indicators of pasture plants. Trees were represented by pollen of pine and hornbeam, with pine predominating. Forest ferns were represented by maidenhair and wood fern.

The palynological spectra of the pits allow the conclusion that their palynocomplex indicates that they enjoyed warmer climatic conditions than did the houses. The analysis of the samples from the houses indicates that they contained a large amount of cultivated plant fossils while the pits yielded mainly forest elements and fern spores. Thus suggests that the pits were situated outdoors, and according to E. Kvavadze, they were used for refuse (Kvavadze 2005).

Palynological analysis showed that the spectrum of the floor and the household pits of House No. 3 are very different from each other. The house produced cultivated cereals and numerous crop weeds as well as yard and pasture weeds. The pits show nearly the same spectrum but the difference is that they contain plenty of trees and ferns, which suggests that the pits were situated out of doors. E. Kvavadze concludes that the palaeoclimate of the pits indicates warmer climatic conditions than those of the houses.

Two specimens were selected for palynological analysis from House No. 4. One came from the floor of the house, near the hearth, in grid 3 of plot I and the other in grid 3 of plot I, from a point 0.55m above the floor. The sample from the floor bears traces of burning, as do the pollen grains. The palynological spectrum shows a large quantity of wheat pollen as well as that of crop and yard weeds and a small amount of

pine and alder pollen.

The contents of the second sample included, apart from crop weeds (goosefoot, knotweed, cornflower, chicories predominating) there was plenty of tree pollen (two varieties of birch, alder, elm, oak, Lebanese cedar, walnut, hazelnut) and fern spores (sweetroot, moonwort). Yard weeds were also identified, while the role of pasture weeds was fairly small.

Thus, on the basis of palynological analysis it is apparent that the upper level of the house filling and the household pits contain similar spectra and differ from the floor spectrum. They functioned in different palaeoclimatic conditions, and the earth fill was also deposited at different periods. We can thus conclude that the Jinisi settlement contained two levels. All the houses belong to the lower level, while the household pits belong to the upper one.

Problems of dating. The dating of the Jinisi settlement is based on stratigraphic data for the most part, as well as comparative and stylistic analysis of the pottery. The special features of the stratigraphy of the settlement were mentioned during the description of the houses. Pottery analysis reveals that one group of pottery recovered from the floor of the houses is made from well precipitated clay, is fired black and burnished. Some of these vessels are decorated with engraved or punched ornament. The punched ornament in the shape of a triangle is of particular interest (pl. X, 4, 6, 8; XII). Most specimens were recovered from the floor (pl. XII, 1-3, 10, 12-17); only two fragments were recorded in pits (pl. X, 5; XII, 4-5, 8).

Ceramic decoration of this kind is diagnostic of the pottery of the "Trialeti Culture" alone (Japaridze 1969, fig. 19, 22, 25, 36, 50, 51, 54, 58, 60, 61; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, pl. 52, 60, 67, 70, 75, 76, 85, 90, 93, 95, 96, 102, 104, 105; Gogadze 1972, pl. 15, 16, 22, 25, 28-32; Dedabrishvili 1969, fig. 15; Japaridze et al. 1981, fig. 2, 5, 8, 19, 21, 24, 31-33, 35, 48). Jinisi was the first settlement to produce this group of vessels (Amiranashvili, Narimanishvili 2005, 42-43).

The other group of pottery is made from coarse-grained clay, is unevenly fired and has a rough surface. Some fragments preserved notched bands in which respect they resemble the ornament to be found on pottery of the second type of the "Bareti Culture" (pl. XIII, 8, 10, 15, 25; XIV, 18, 37, 41). The finds from Jinisi did not, however, include any fragments decorated with raised and notched bands, which is very common on the so called "Baiburt" type vessels, that belong to the "Bareti Culture" group and are dated to the 15th and the first half of the 14th centuries BC (Narimanishvili 2006, 92-127).

The specimens of the first pottery group from the Jinisi settlement that are decorated with punched ornament are similar to this kind of "Trialeti Culture" ceramics, while not a single example occurs at such classical sites of the "Bareti Culture" as the Beshtasheni settlement or Sapar-Kharaba cemetery. All the other vessels belong to the second group. The pottery of this group has a coarse fabric and rough surface. Here, the second group the plentiful pan-like vessels should be mentioned. Some have perforations on the sides (pl. XI, 1-7; XIV, 34; XV, 3). This group includes: pots (pl. X, 14; XIII, 3, 5, 7-8, 10-17, 19-26, 28), small pots (X, 13; XIII, 18); and bowls (pl. X, 11-12; XIV, 1-41; XV, 1). A black fired and burnished churn (pl. XV, 4) and a ribbed jug (pl. X, 9-10; XV, 5) belong to the upper layer of the settlement. Basalt hand-grinders (pl. XVI, 3, 5-6, 10-12; XVII, 3), pebble mortars (pl. XVII, 5, 8, 10-11, 13, 15-17) and crushers (pl. XVII, 1, 4, 6) were collected from the floor of the houses. Hand-grinders (pl. XVI, 4-5, 7-8, 13) and pebble mortars (pl. XVII, 9, 12, 14) were recovered in the pits too. The floor of the houses yielded a sceptre head made from the base of an antler (pl. XI, 11; XV, 11), antlers (pl. XI, 9-10; XV, 10) and a bone (phalange) pendant (pl. XV, 7). Similar pendants (pl. XV, 8, 9) were also found in pits.

It must be emphasized that not a single example of pottery of the second group of the Jinisi settlement has been discovered at "Trialeti Culture" sites. It should also be mentioned that this pottery does not resemble in either form or style the classic "Bareti Culture" pottery. Formal and stylistic analysis of the ceramic material of the Jinisi settlement, "Trialeti Culture" and "Bareti Culture" indicates that shows that on typological grounds the Jinisi settlement must be placed between these two cultures.

The stratigraphy of the settlement and excavated artefacts point to the fact that the Jinisi settlement consists of two building strata. The lower stratum includes the houses and, accordingly, the artefacts recovered from the floor, while the pits belong to the upper stratum. It must be mentioned that in House No. 3 the pits are arranged at two levels. The bottoms of pits Nos 6, 7 and 8 just reach the floor of the house or slightly cut into it. Pit No. 1 excavated west of the house is on the same level. These pits correspond to the upper building level while the rest of the pits whose mouth is on the floor level, must belong to the lower stratum. Pit No. 4 excavated in the area of House No. 2 has damaged the house wall, while Pits Nos 6 and 7 are situated immediately at the entrance. It is remarkable that all the pits recorded in Houses Nos 1 and 2 cut into the floors plastered with clay.

The scanty ceramic fragments of the lower stratum that appear in pits must have been deposited later, after the pits had been dug, or when they had ceased to function. Palynological research also indicated that the houses and the pits contain different pollen spectra. This research also concluded that the pits were situated outside. The current stage of research allows us to ascribe the lower stratum to the 18th -17th centuries BC and the upper to the 8th -7th centuries BC.

Conclusion. Middle Bronze Age sites in Trialeti were first studied by B. Kuftin. The sites he excavated in the 1930s and 1940s were burial structures, namely kurgans. The rich and unique material he found led Kuftin to define a new archaeological culture which he called the "Trialeti Culture of Splendid Kurgans". Today this culture is referred to as the "Trialeti Culture".

For many decades settlements of the "Trialeti Culture" were unknown. There was a view that the relevant people were nomadic and consequently did not have any fixed settlements. There was also a view that Middle Bronze Age settlements possessed a different topography from those ones that preceded or followed them. On the other hand some scholars believe that the topography of South Caucasian settlements was the same from the Early Bronze Age to the Late Middle Ages. They are situated on the crests of low mountain ranges, on slopes and on riverside terraces. The settlement excavated at Trialeti was a riverside settlement.

The way that structures in the Jinisi settlement were built and the finds contain certain novel elements that enable us to investigate various problems in connection with settlement planning. The rooms excavated at the settlement are arranged in rectangular pits of different sizes cut in the yellowish loamy bedrock and whose walls are built of basalt stones dressed on one face only. There is a single course stone wall of horizontally laid stones. Earth and a clay mixture are used as bonding materials. The interior of the walls is fairly smooth. Some of the corners are rounded and some are angular.

Construction details and building technique point to the fact that the structures were semi-dugouts whose floor was arranged at a depth of 1.2-1.5 m from the ground level of the day. Walls that have foundations are built with pebbles dressed on one side. These walls reached ground level and apparently had a superstructure also built of stone. If such walls really existed, they must, unlike their lower parts, have been dressed on both sides.

The houses had flat roofs. Wooden columns were used to support the load-bearing parts of the roof. This is clear from the presence of flat stones arranged on the floor at equal distances near the bottom of the walls as well as small depressions in the ground.

The roof construction was not supported by stone walls but by wooden columns erected on stone bases inside the houses along the walls. Such an arrangement of columns to support a roof is known from Middle Bronze Age kurgans in Trialeti (Zurtakerti, Kushchi).

The houses had simple interiors. They were oblong rectangular halls divided into several parts by the columns supporting the roof. A hearth was typically situated in one corner and an oven against the east wall. The floors were plastered with clay and had been renovated several times. The houses underwent major repairs at least once, during which the columns, and probably the roof, were altered.

The finds from the settlement confirms the existence of advanced agriculture: wheat and barley were grown, and a variety of vegetation was used for food. Food was processed by means of hand-grinders and mortars of various shape and sizes; domestic animals were bred (large and small cattle, horse). Hunting played an important part, the prey being mainly deer and onager. The diet included meat and porridges.

So far the Jinisi settlement is the only site belonging to the final stage of the "Trialeti Culture". The study of the settlement has allowed us to identify the building technique, the architectural form of structures, and their interiors, as well as to explain a number of problems of the topography of settlement at this period.

The Jinisi settlement, unlike Late Bronze Age settlements, is built on an open field by a river. The topography of the Trialeti Bronze Age settlements enables us to discuss problems of the Kvemo Kartli settlements.

Kvemo Kartli and Trialeti are surrounded by the mountain ranges of Minor Caucasus: Bambaki, Trialeti, Samsari and the slopes of Gare Kakheta plateau. Different climatic conditions allow us to distinguish three separate zones: 1. Temperate and dry; 2. Continental; 3. Severe winter.

Kvemo Kartli is situated in the middle of the River Mtkvari basin and is divided into two parts: 1) the Gardabani, Marneuli and Bolnisi plains (altitude 200-300m) and 2) the plateau of the rivers Ktsia and Algeti (300-600 m); here the Bedeni plateau stands out (1,600-1,800 m). Trialeti occupies the foothills of the Minor Caucasus, where high mountainous plateaux are located (Tsalka, Gomareti, Chochiani, 1400-1800 m). Kvemo Kartli plateaux are inclined towards the south in the area of Tetristsqaro. Wide valleys immediately border the Kvemo Kartli plains. The foothill zone is situated above the middle of the Kvemo Kartli rivers that rise in high peaks and plateaux.

The region has been assimilated and inhabited since time immemorial. The first stationary settlements (Shulaveri, Arukhlo, etc.) were found on the Marneuli and Bolnisi plateaux and date to the 6th-5th millennia BC. The constructions are built of adobe and clay. The settlements are situated in agricultural areas. In the course of time, in the age of renovation and settlement development, there arose a unified system that reflected the process of village formation, the village being the main type of social organization.

In the following millennia (4th-3rd millennia BC) settlements were situated not only on the plain (Qaitmazi, Koda) but also on foothill terraces (Sioni, Grmakhevisavi, Tashbashi, Avranlo, Chala), and at the confluences of rivers (Beshatsheni), as well as on mountain slopes (Ozni, Abelia, Samshvilde, Tetristsqaro). Settlements, and consequently cemeteries, were arranged on non-agricultural plots and were subject to the vagaries of demographic growth and crop production.

From the 3rd millennium BC there was a more regular arrangement. Settlements greatly increase both in population size and extent. A new type of dwelling appears, different building materials are employed, among which stone predominates.

No Middle Bronze Age settlements have so far been found in Kvemo Kartli. The identification of their topography is therefore a subject for further investigation. Elsewhere in Georgia, settlements of this period are known only from Kakheti, where they are situated on riverside terraces, mountain slopes and plains.

The Jinisi settlement of the final stage of the Middle Bronze Age, was built on a riverside terrace of the River Gumbatistsqali. Although this settlement is located on the Tsalka highland plateau, it is nevertheless built on a level area.

Settlements of the Late Bronze and Early Iron Ages are similar in their topography to Early Bronze Age settlements. The population takes over and occupies the peaks and slopes of low mountains. A new type of settlement fortified by "Cyclopean" fortress walls (Beshtasheni, Akhaldaba, Sabekhdavi, Knole, Santa, Ozni, Baret, Ashkala, Gumbati, Avranlo, Nardevani, Aiazma) begins to spread widely in the mountains of the Lesser Caucasus from the 15th century BC onwards. There are settlements arranged outside the fortress walls (Baret, Sabekhdavi, Knole, Gokhnari) and also freestanding fortresses (Gumbati, Avranlo, Chkhikvta, Nardevani). At the beginning of this period urban, or proto-urban, settlements arise displaying outer fortification systems.

In the 7th-6th centuries BC village-type settlements without fortification walls begin to spread on foothill plains (Akhdaldaba, Tsintsqaro).

This kind of settlement topography was maintained in the Classical period (5th-4th centuries AD) (Beshtasheni, Santa, Darakoi, Enageti, Ghoubani, Etso, Gomareti, Shavsaqdara, Papigora, Abelia, Nakhidrebischala, Bogvi, Tetristsqaro). Fortification systems are greatly improved at this period. Forts cease to be associated with small settlements and form part of country's general defense system. They fulfill the function of regional defence. Cities and urban-type settlements with defensive walls emerge at the same period, which are also participants in the country's general defence system.

The topography of settlements in the Early Middle Ages (5th-8th centuries) is the same as in earlier periods, but with minor differences. The number of freestanding defence systems grows and their quality increases. They are situated along main roads, a day's journey from each other, and successfully protected both communications and commerce.

In the course of time permanent settlements emerge around such fortresses, and they gradually turn into feudal-type urban settlements. This is the period of the "new towns", when settlements grow outside the citadels to be themselves subsequently surrounded with protective walls (Dmanisi, Akhalkalaki).

During the developed Middle Ages settlements maintain the topography of previous epochs. Demographic growth encouraged people to settle on mountain slopes, and this in turn led to the creation of more farmland. Cemeteries were situated on mountain slopes for the same reason. The country's defence system required the construction of new forts on the peripheries, and these too played a part in the general defence system.

At the beginning of the Late Middle Ages, numerous invasions meant that the population was forced to abandon their ancestral places and protect themselves by moving from Kvemo Kartli, Trialeti and other regions of Georgia, and especially from border regions, to inland parts, especially deep valleys. This caused the desolation of the country's border regions which were later settled by newcomers who chose in particular places that retained the requirements for a settled existence. At the end of the Late Middle Ages a new defence system was created: the so called "tower" type, around which settlements emerged on terraces.

An investigation of the topography of Kvemo Kartli reveals that different climatic conditions and distinct vertical zoning were unable to change the topography formed in the 3rd millennium BC over millennia.

The spread of wheeled transport from the 3rd millennium BC meant that communications did not change over millennia, which probably explains the invariability of the topography of settlements of various epochs. Changes that occurred in the military sphere were reflected to a certain extent in the topography. Regional and national stability led to the formation of settlements on plains and level areas.

Regional topographic change depended on the economic and political situation as well as on the formation of new social institutions. The speedy development of agriculture resulted in the emergence of stationary settlements and vice versa. For a long time agriculture was mixed (arable, livestock breeding). Presumably pastoral livestock breeding arose and developed in South Georgia in the Middle Ages.

Bibliography:

- Abramishvili M. 2003:** trialetis kulturis absoluturi kronologiis sakitkhisatvis (On the absolute chronology of the Trialeti Culture). - B. Maisuradze, N. Akhvlediani (eds.), *Problems of Caucasian Bronze-Iron Age Archaeology (Dziebani, Supplement 10)*, 48-52. Tbilisi.
- Amiranashvili J., Narimanishvili G. 2005:** Poslednie epokhi srednei bronzy iz Trialeti (Final Periods Epochs of the Trialeti Middle Bronze Age). T. Bunyatov (ed.), *Arkheologiya, Etnologiya, Fol'kloristika Kavkaza*, 42-44. Baku.
- Dedabrishvili Sh. 1969:** *Pamyatniki epokhi rannei i srednei bronzy* (Monuments of the Early and Middle Bronze Age). *Activities of the Kakheti Archaeological Expedition 1*, 35-74. Tbilisi.
- Gogadze E. 1972:** *trialeitis qorghhanuli kulturis periodizatsia da genezisi* (Periodization and Genesis of the Trialeti Kurgan Culture). Tbilisi.
- Kvavadze E. 2005:** trialetis arkeologiuri ekspeditsiis mier 2004 tsels mopovebuli masalebis palinologiuri kvlevis shedegebi (Results of the palynological investigation of the material recovered by the Trialeti archaeological expedition in 2004). *Report of the Trialeti Archaeological Expedition of 2004* (Manuscript), 2-36. Tbilisi.
- Japaridze O. 1969:** *arkeologiuri gatkhrebi trialetshi* (Archaeological Excavations in Trialeti). Tbilisi.
- Japaridze O., Kikvidze I., Avalishvili G., Tsereteli A. 1981:** *meskhet-javakhetis arkeologiuri ekspeditsiis mushaobis shedegebi* (Results of the Work of the Meskhet-Javakheti Archaeological Expedition). Tbilisi.
- Kuftin B. 1941:** *Arkheologicheskie raskopki v Trialeti* (Archaeological excavations in Trialeti). Tbilisi.
- Kuftin B. 1948:** *Arkheologicheskie raskopki 1947 goda v Tsalkinskom raione* (Archaeological excavations of 1947 in Tsalka region). Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2006:** safar-kharabas samarovani (Sapar-Kharaba Cemetery). *Dziebani* -17-18, 92-126.
- Zhorzhikashvili L., Gogadze E. 1974:** *Pamyatniki Trialeti epokhi rannei i srednei bronzy* (Sites of Early and Middle Bronze Age from Trialeti). Tbilisi.

Illustrations

- Pl. I – 1. General view of Jinisi settlement; 2. Topographic plan of Jinisi settlement.
- Pl. II – 1. Settlement topographic plan; 2. Settlement plan.
- Pl. III – 1. House No. 1, plan; 2. House No. 1, sections.
- Pl. IV – 1. House No. 1, general view from SW; 2. House No. 1. View from south. Detail; 3. House No. 1. View from SE. detail.
- Pl. V – 1. House No. 2. Plan. 2. House No. 2. Sections.
- Pl. VI – 1. House No. 2, general view from SE; 2. House No. 2, view from SW, detail; 3. House No. 2, view from south, detail.
- Pl. VII – 1. House No. 3, plan; 2. House No. 3, sections.
- Pl. VIII – 1. House No. 3; view from south; 2. House No. 3, view from SE; 3. House No. 3. NW corner, detail; 4. House No. 3. NE corner, detail.
- Pl. IX – 1. House No. 4, plan; 2. House No. 4, sections.
- Pl. X – 1. House No. 4, plan; 2. House No. 4, sections.
- Pl. XI – 1. House No. 4. View from west; 2. House No. 4. Hearth; 3. House No. 4, view from east, detail; 4. House No. 2, pit No 6; 6-8. House No. 1. Pottery fragments; 5. House No. 1, pit No. 4, pottery fragment; 9, 10. House No. 3, pit No. 8, jug; 11, 13, 14. House No. 4, pottery; 12, 16. House No. 3. Pottery; 15. House No. 5, pot.
- Pl. XI – 1, 5, 6. House No. 1. Pottery; 2-4. Dwelling No. 3; pottery; 7, 8. House No. 4, pottery. 9, 10. House No. 3, antlers; 11.

House No. 1. Warder made from base of antler.

Pl. XII – 1-3, 6, 20. House No. 1, on the floor; 4. House No. 1, pit No. 4; 7. House No. 2, on the floor; 5, 8. House No. 2, pit n2; 9. House No. 2, pit No. 1; 11-13. House No. 2, pit No. 6; 10. House on the floor; 14-17. House No. 4, on the floor; 18. House No. 5; pit No. 3; 19. House No. 5, pit No. 1.

Pl. XIII – 1. House No. 3, pit No. 2; 17, 19-21. House No. 3, on the floor; 4, 6, 7, 22, 24, 26. House No. 1, on the floor; 8, 14, 16. House No. 2, on the floor; 3, 10-13, 15, 18, 23, 25, 28. House No. 4, on the floor; 2, 5, 9, 27. House No. 5, pit No. 2.

Pl. XIV – 1, 4, 10, 11, 13, 15, 16. House No. 2, on the floor; 14. House No. 2, pit No. 2; 19. House No. 2, pit No. 3; 2, 3, 5-9, 17. House No. 1, on the floor; 35, 38, 39. House No. 1, pit No. 4, 12, 18, 31, 32, 37, 41. House No. 4, on the floor; 20, 24, 25, 27, 30, 33, 34, 36, 40. House n3, on the floor; 28. House No. 3, pit No. 2, 21-23, 26, 29. House No. 3, pit No. 3.

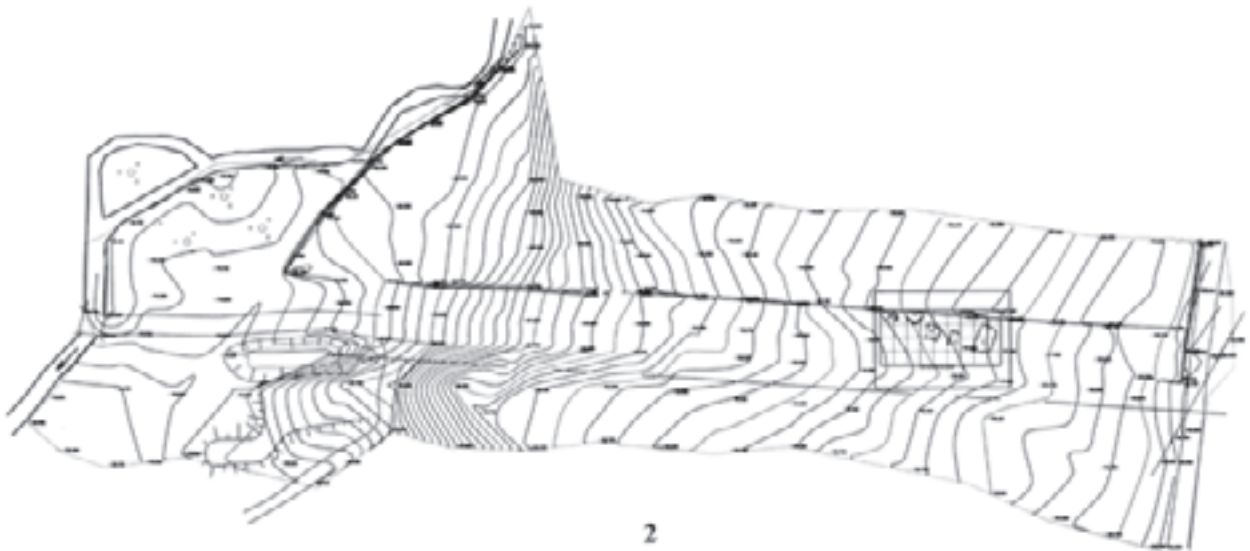
Pl. XV – 1-3. House No. 1, pottery recovered on the floor; 4. House No. 1, churn from pit No. 3; 10, 11. House No. 1, antler and a warder head made of an antler base discovered on the floor; 8-9. House No. 2, bone pendants from pit No. 6; 5. House No. 3, jug from pit No. 8; 6, 7. House No. 3, antler and a bone pendant discovered on the floor.

Pl. XVI – 1. House No. 2, on the floor; 2, 9. House No. 1, on the floor; 3, 6, 10-12, 14. House No. 3, on the floor; 5. House No. 3, pit No. 4; 4, 7, 8, 13. House No. 3, pit No. 6.

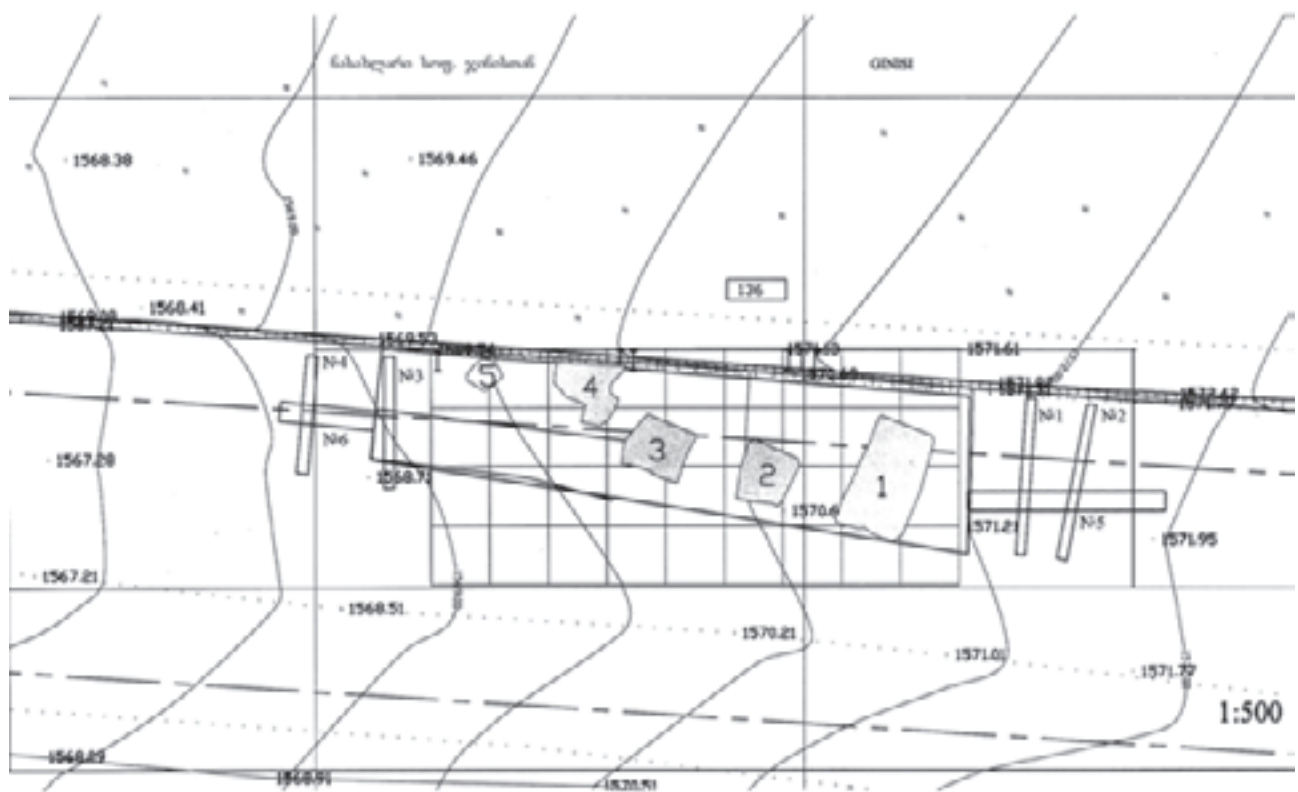
Pl. XVII – 1-3. House No. 1, on the floor; 10, 11, 13. House No. 2, on the floor; 14. House No. 2, pit No. 1; 4-6, 8, 15, 16, 17. House No. 3, on the floor; 9. House No. 3, pit No. 5; 12. House No. 3, pit No. 4; House No. 4.

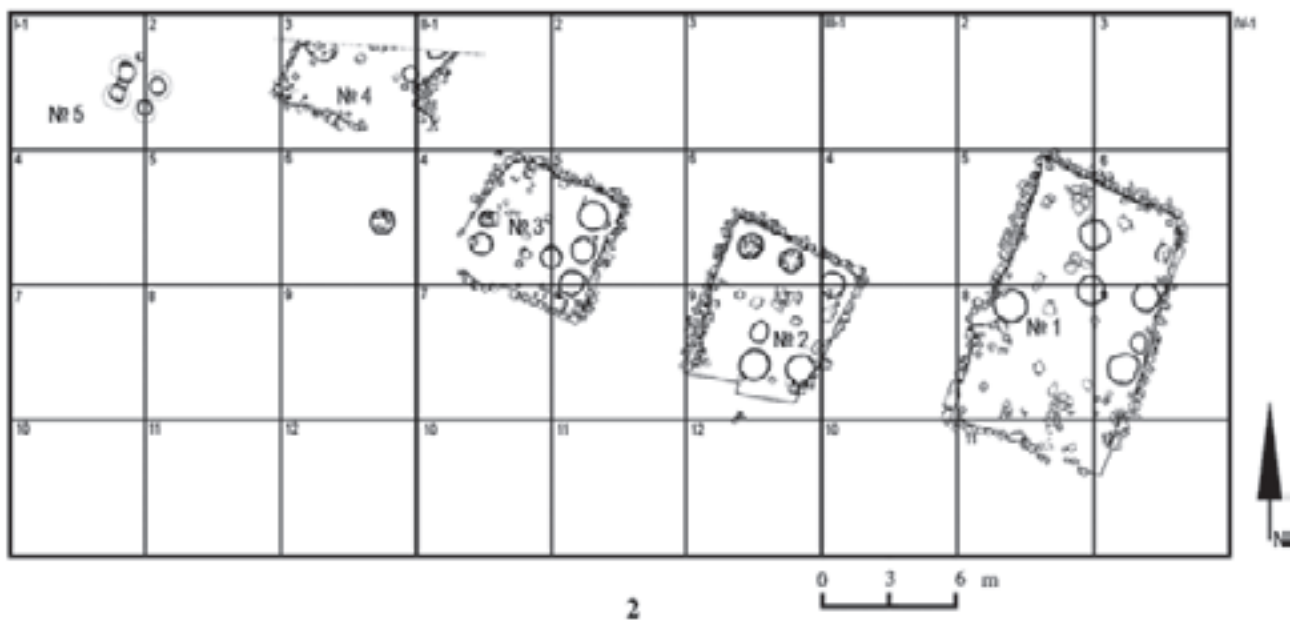
1

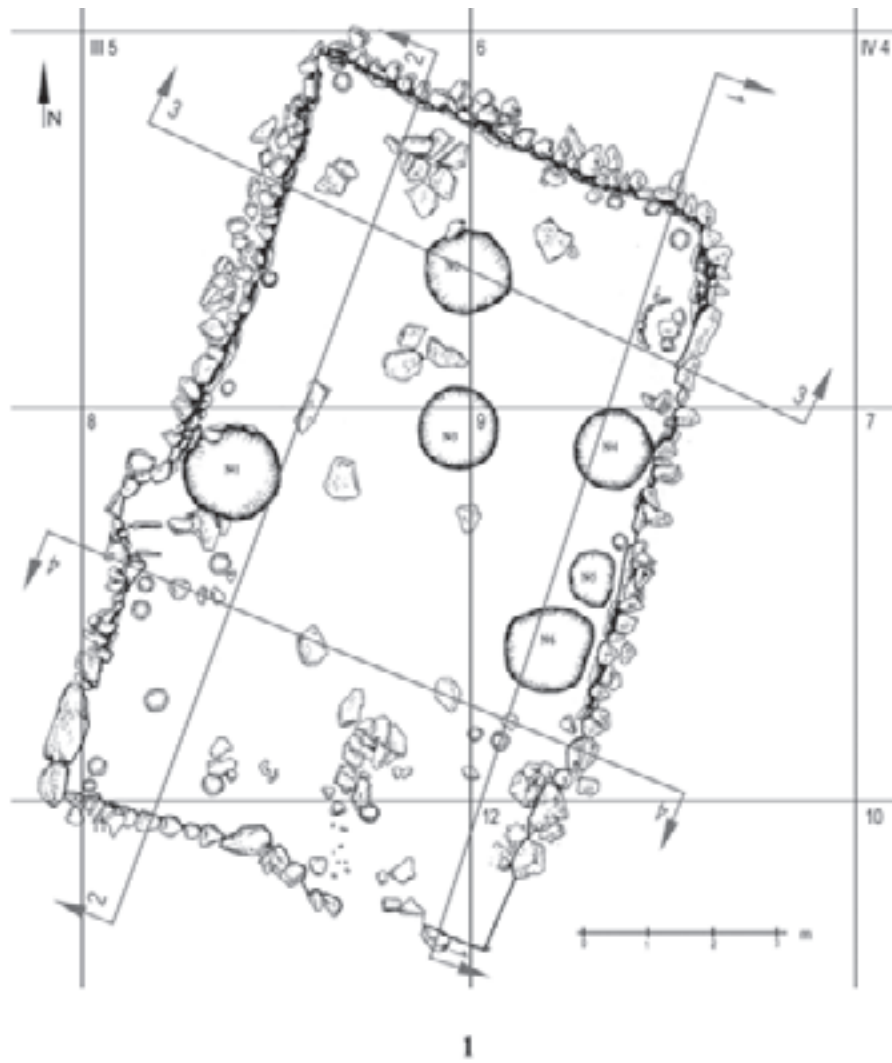
2

1

2

პროექტი 1-1

პროექტი 2-2

პროექტი 3-3

პროექტი 4-4

2

IV

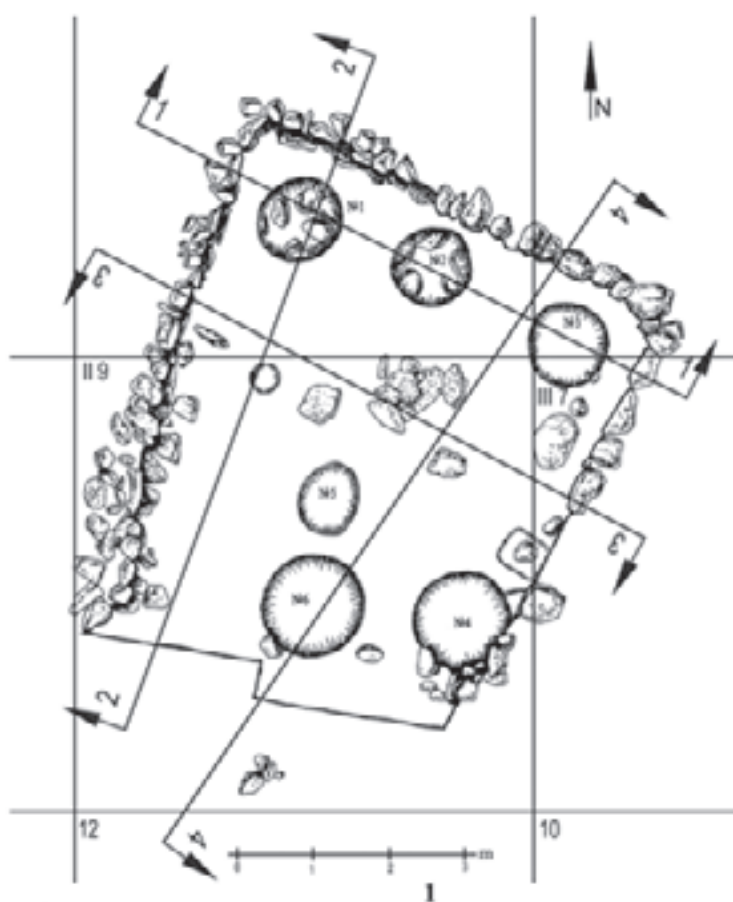
1

2

3

პროექტი 1-1

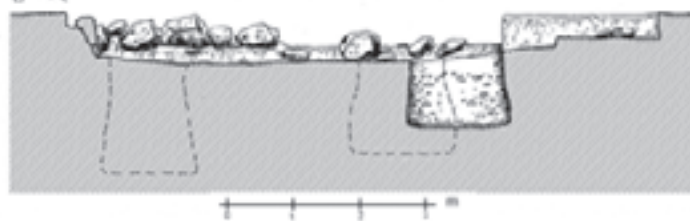
პროექტი 2-2

პროექტი 3-3

პროექტი 4-4

2

VI

1

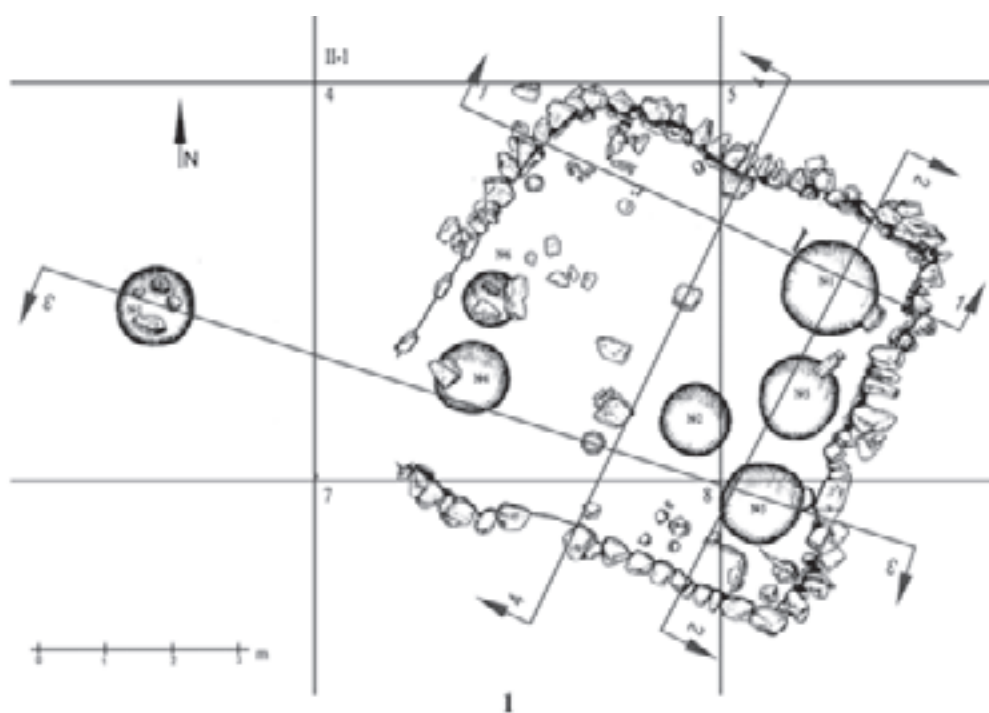

2

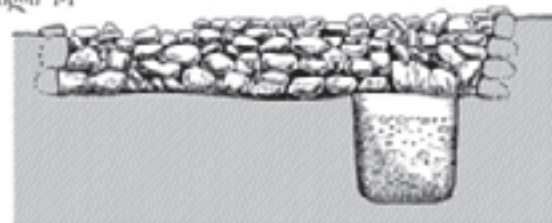

3

VII

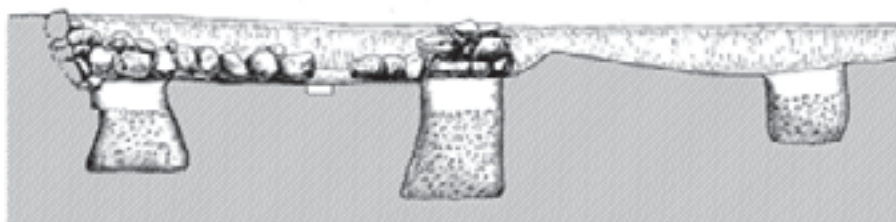
ჭრელი 1-1

ჭრელი 2-2

ჭრელი 3-3

ჭრელი 4-4

2

VIII

1

2

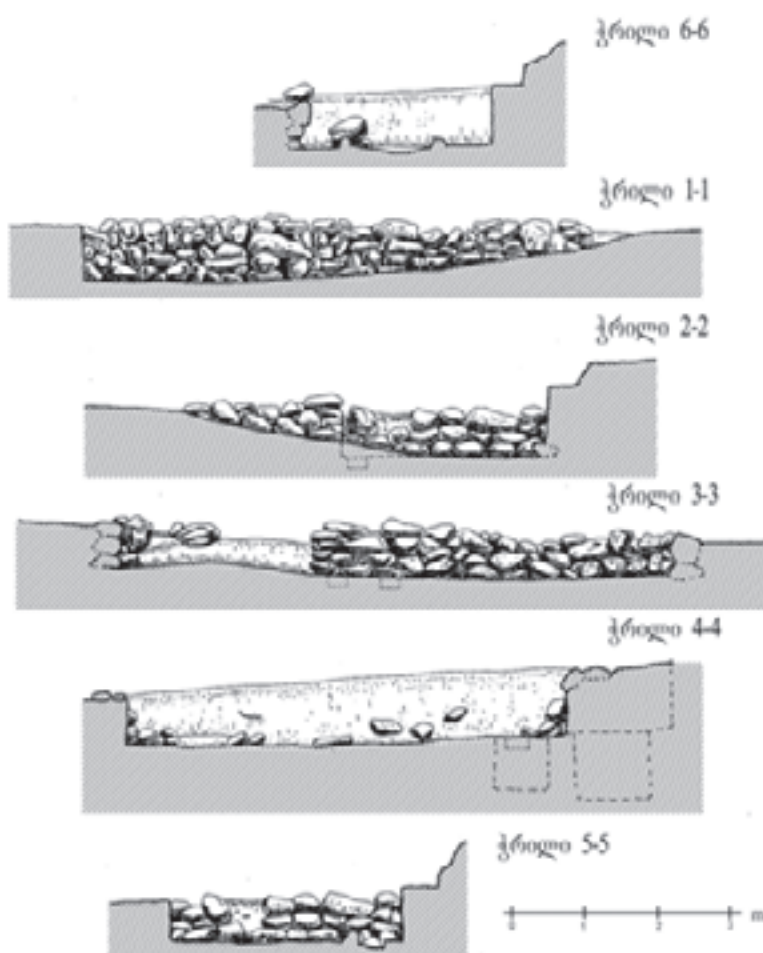
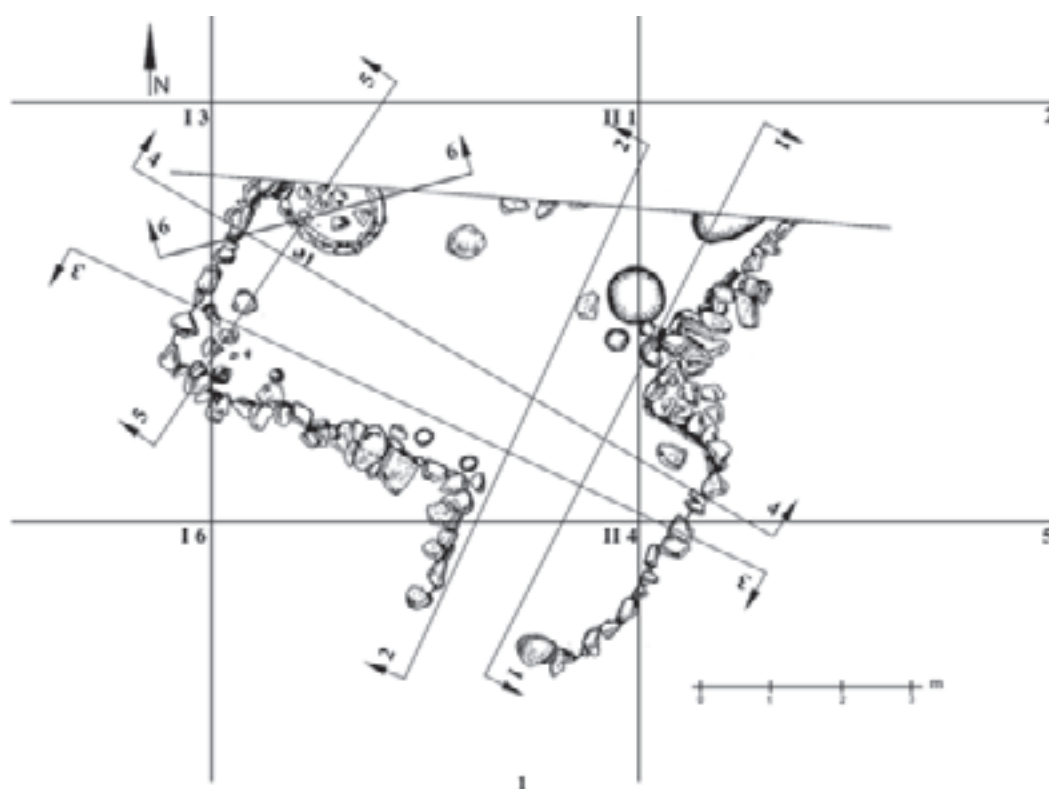

3

4

IX

2

X

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

14

15

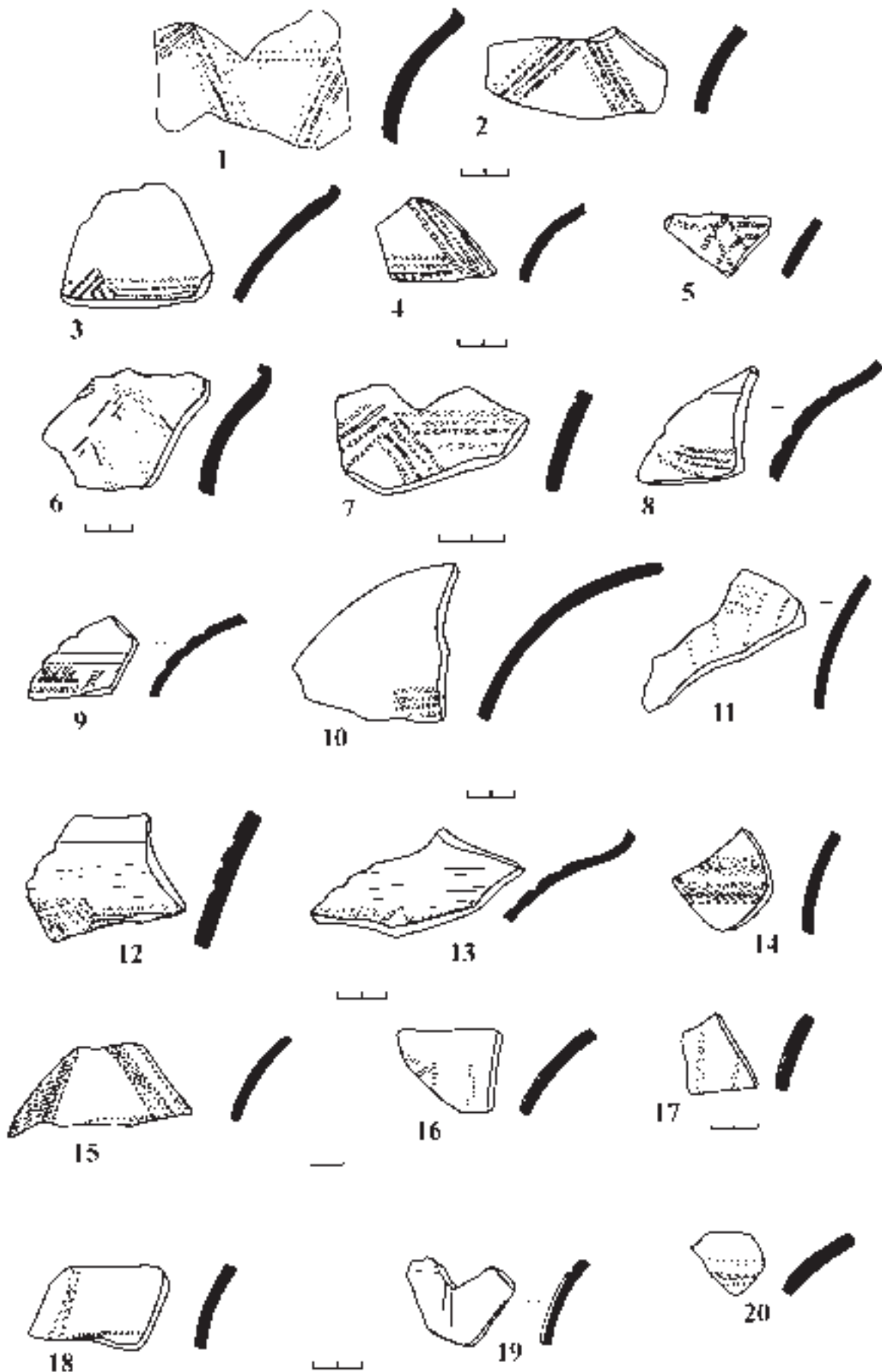
13

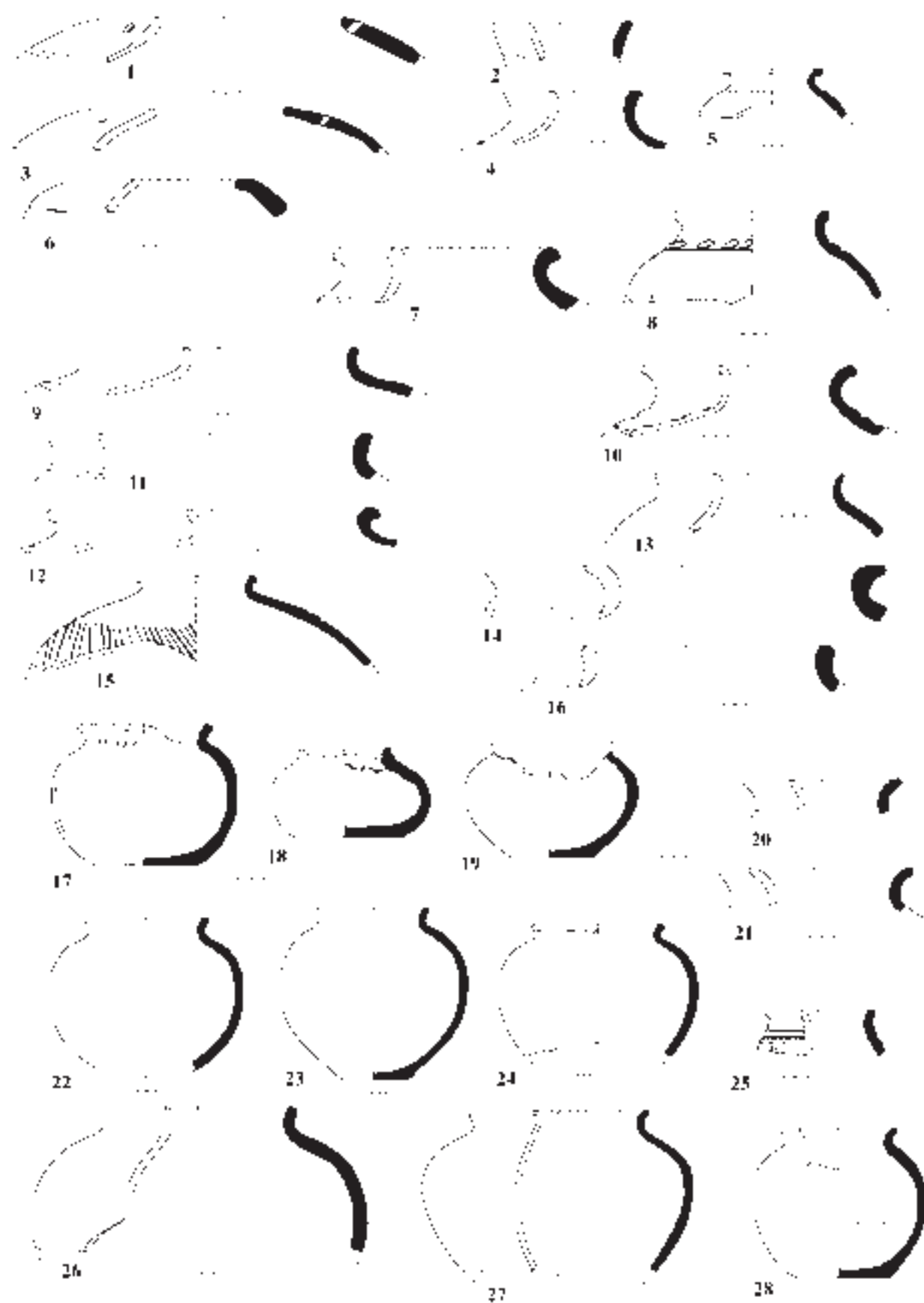

16

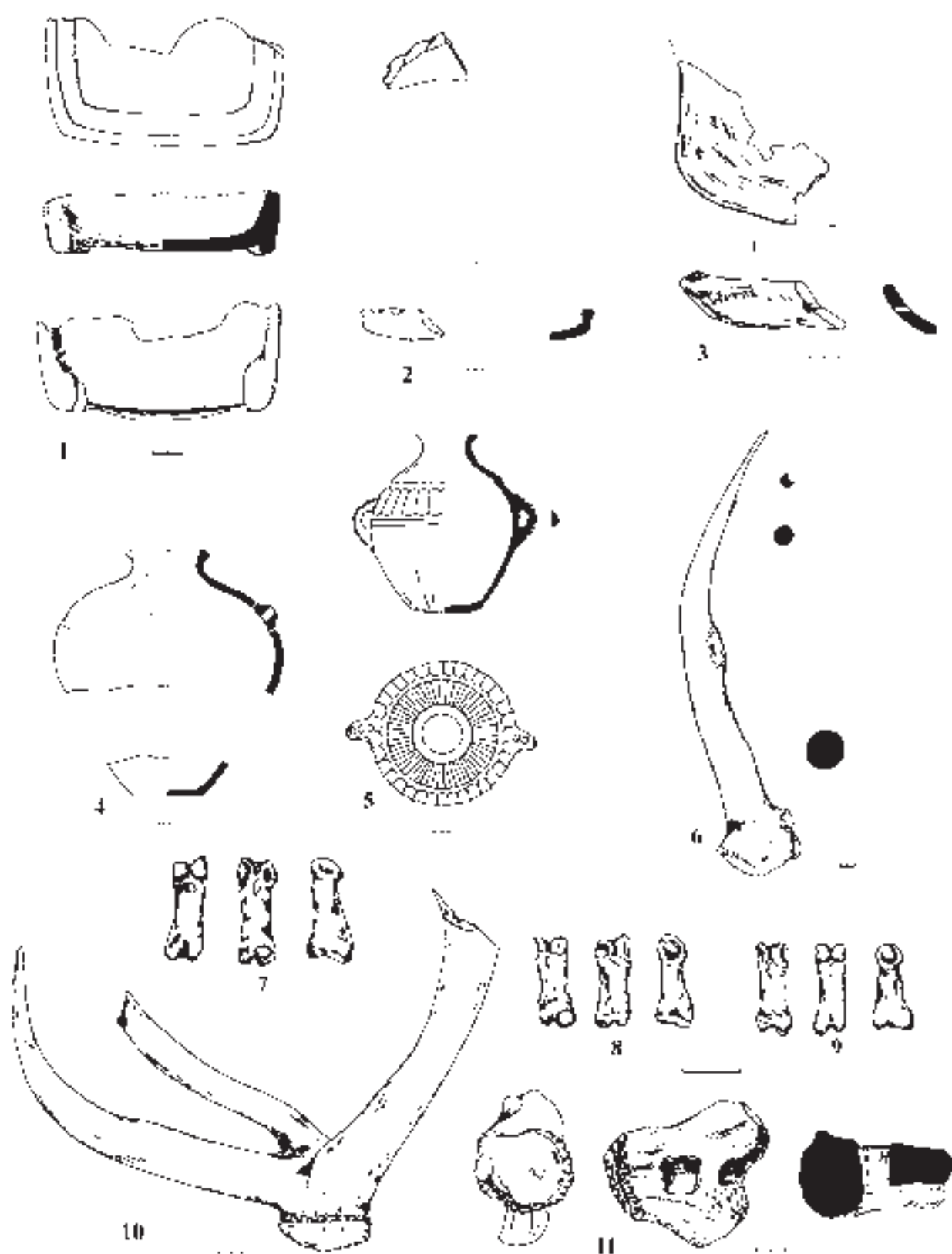
XII

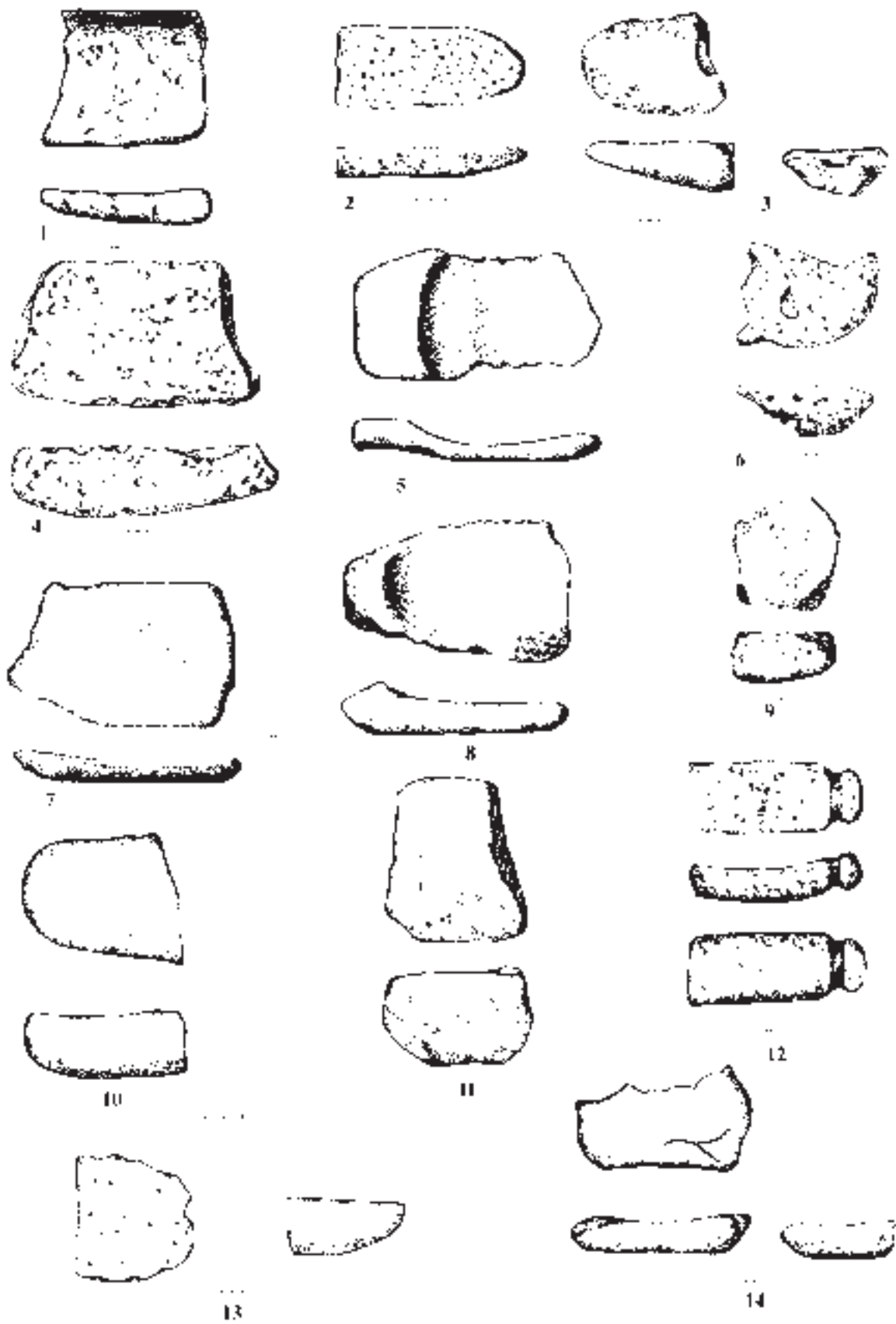

XIV

ჯინისის ცხენი და ცხოველთა მოშინაურობის ზოგიერთი საკითხი

პრეისტორიულ პერიოდში ცხოველების მოშინაურობის პროცესი საკმაოდ რთული, ხანგრძლივი და მრავალეტაპობრივი იყო. ეს ნიშნავს, რომ სასოფლო-სამეურნეო ცხოველები თანმიმდევრობით, სხვადასხვა ეპოქაში ჩნდებოდა. მაგალითად, თუ ძაღლი, ქათამი, ღორი, მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსანი საქონელი და თითქმის ყველა თანამედროვე შინაური ცხოველი უკვე გვიანი ნეოლითის ხანაში არსებობდა, ისეთი სწრაფმავალი ცხოველები, როგორცაა ცხენი ან მორბენალი ცალკუზა აქლემი, როგორც ჩანს, მოგვიანებით, მხოლოდ ბრინჯაოს ხანიდან ჩნდება. ლ. ვულის [Вули 1961] გათხრების შედეგად შუმერთა ქალაქ-სახელმწიფო ურში აღმოჩენილ შტანდარტზე ეტლში შებმული კანჯარის გამოსახულებებისა და ასევე, ამ ცხოველის ძვლების ურუქის სამეფო სამარხებში აღმოჩენის შემდეგ შეგვიძლია დაბეჭდვით ვთქვათ, რომ პირველი სწრაფმავალი ცხოველი, რომელიც ადამიანმა მოაშენა, უნდა ყოფილიყო არა ჩვენთვის კარგად ნაცნობი შინაური ცხენი, არამედ კანჯარი, რომელიც ზოოლოგიურად ნახევრადვირების ქვეგვარს ეკუთვნის. შუამდინარეთსა და წინა აზიაში კანჯარის მოშინაურობა [Bendukidze 2003], როგორც ჩანს, წინ უსწრებდა ნამდვილ ცხენს (ქვეგვარი *Equus*), რომელიც კავკასიაში და მის მიმდებარე რაიონებში მხოლოდ ძვ.წ. II ათასწლეულში, სავარაუდოდ, მიგრაციული პროცესების შედეგად გამოჩნდა.

განუზომლად დიდია ცხენისნაირების (გვარი *Equus*) მნიშვნელობა კაცობრიობის ისტორიისათვის. ამ გვარის სამი წარმომადგენელი: ვირი *Equus (Asinus) asinus*, ნამდვილი ცხენი *Equus (Equus) caballus* და კანჯარი *Equus (Hemionus) hemionus* ადამიანმა ჯერ კიდევ პრეისტორიულ ხანაში მოშინაურა: ვირი — ეგვიპტეში, კანჯარი კი, სავარაუდოდ, მესოპოტამიაში, ცხენი — ცენტრალურ აზიაში. შემდგომში შინაური ვირი და შინაური ცხენი ფართოდ გავრცელდა მთელს ევრაზიაში და ამჟამად, თანამედროვე ეპოქაში შინაური ცხოველები არიან.

სხვაგვარად იყო საქმე კანჯარის შემთხვევაში, რომელიც მხოლოდ გარკვეული დროის განმავლობაში ყოფილა შინაური ცხოველი — ენეოლითის დასასრულიდან ადრებრინჯაოს ხანის ბოლომდე. ისტორიული ეპოქის დასაწყისისათვის უკვე მხოლოდ ველური კანჯარი არსებობდა, მან დაკარგა შინაური ცხოველის სტატუსი, თუმცა მანამდე დასავლეთ ევრაზიის ფართო ტერიტორიაზე იყო მოშინაურებული. შესაძლებელია თამამად ითქვას, რომ ძვ.წ. IV-II ათასწლეულებში შინაური კანჯარი (*Equus hemionus pumpellii* Duerst) მახლობელი აღმოსავლეთისა და წინააზიის ბევრ რეგიონში იყო გავრცელებული: შუამდინარეთში (ურუქი, ური), ირანში (შახრე-სუხტე), კავკასიაში და სავარაუდოდ, თურქმენეთში (ანაუ). სავარაუდოდ, შინაური კანჯარი საქართველოს ტერიტორიაზეც იყო გავრცელებული. როგორც ადრებრინჯაოს ხანის დასახლებებში — ორჭოსანი (სამცხე), ქვაცხელები (შიდა ქართლი), დამწვარი გორა (კახეთი) — აღმოჩენილი კანჯარების ოსტეოლოგიური მასალების შესწავლამ გვიჩვენა, ისინი შინაურ ფორმას მიეკუთვნება. განსაკუთრებით ნიშანდობლივია საქართველოს ტერიტორიული სიახლოვე მესოპოტამიასთან. გარდა ამისა კავკასიაში (აზერბაიჯანში, დაღესტანსა და ჩეჩნეთში) აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლებიც, რომლებშიც ურუქის კულტურის ფენებიც დასტურდება (ყოველ შემთხვევაში, ურუქის კულტურასთან ახლოს მდგომი კულტურისა) გვაძლევს საფუძველს, ვივარაუდოთ, რომ კანჯარის ძვლები, რომელიც ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებში გვხვდება მთელ კავკასიაში, ეკუთვნის

შინაურ კანჯარს. ამ მონაცემებზე დაყრდნობით შეგვიძლია დავადგინოთ შინაური კანჯარის არსებობის პერიოდი კავკასიასა და საქართველოში. ხოლო იმის გამო, რომ შინაური კანჯარი და შინაური ცხენი ერთად ჯერ არსად არ აღმოუჩენიათ, ლოგიკური იქნება მივიჩნიოთ, რომ ცხენი საქართველოში და ყველა სხვა მახლობელ რეგიონში შინაურ კანჯარზე გვიან გაჩნდა, დაახლოებით ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში. გამორიცხული არაა, რომ ცხენმა ჩაანაცვლა შინაური კანჯარი, როგორც უფრო ძლიერმა ცხოველმა, რომელსაც შეეძლო ეტლის ტრანსპორტირება (ეტლებში ოთხ კანჯარს აბამდნენ, ცხენი კი — ორიც საკმარისი იყო).

საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიაში პირველი შინაური ცხენის გამოჩენის დროის დასადგენად, საინტერესო მასალას გვაძლევს ისეთი არქეოლოგიური არტეფაქტების აღმოჩენა, რომლებიც ცხენოსნობასთან არის დაკავშირებული: ლაგამი, მოსართავი, უნაგირის ნაწილები და სხვა, აგრეთვე ცხენის პატარა ფიგურები და ცხენის გამოსახულებები. ამგვარი საგნები აღმოჩენილია გვიანბრინჯაოს ხანის ფენებში: მცხეთაში [სადრადე, მურვანიძე 1987, 437-440; სადრადე 1991], არტიკში (სომხეთი), ბერიკლდეებში და საფარ-ხარაბაში, სადაც მიცვალებულისათვის ჩატანებულ ნივთებს შორის აღმოჩენილი იქნა ისეთი ტიპის უღელი, რომლის მსგავსი გამოსახულებებიც კლდეებზე იყო აღმოჩენილი მთელს ევრაზიაში, კერძოდ კი რამდენიმე ნახატი აღმოჩენილი იქნა სევანის ტბასთან [Межлумян 1972].

სამხრეთ კავკასიის რეგიონში შინაური ცხენის ერთ-ერთი ყველაზე ძველი და საინტერესო აღმოჩენაა ლჭაშენის თავის ქალების სერია, რომლებიც შეისწავლა ცნობილმა პალეოზოოლოგმა ს. მეჟლუმინამ [Межлумян 1972], თუმცა ჩვენ ზუსტად არ ვიცით ცხენის რომელ ჯიშს ეკუთვნოდა ეს თავის ქალები, რადგან თავად არ გვინახავს მასალა. ფოტოასლების მეშვეობით რაიმეს დადგენა კი შეუძლებელია. არ არის გამორიცხული, რომ ლჭაშენის ცხენის თავის ქალები ეკუთვნოდეს იმავე ჯიშს, რაც ჯინისშია აღმოჩენილი [ბენდუქიძე 2005]. ლჭაშენში აღმოჩენილი მასალა საჭიროებს დამატებით ოსტეოლოგიურ შესწავლას.

აკადემიკოსი ბ. კუფტინი (1941 წ.) ცხენს, ბეშთაშენის ციკლოპური ციხე-სიმაგრის გათხრების შედეგად აღმოჩენილ ცხოველთა სიაში ასახელებს. თუმცა თუ მხედველობაში მივიღებთ ისტორიულ პერიოდს, რომლითაც ბეშთაშენის კულტურული ფენები თარიღდება (ადრებრინჯაოს ხანა), შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იქ შესაძლებელი იყო აღმოეჩინათ შინაური კანჯარი. თრიალეთის V ყორღანში ბ. კუფტინმა ცხენის ოქროს ფიგურა აღმოაჩინა [Куфтин 1941, таб. ХСVII], მაგრამ რატომღაც ამ ფაქტმა მეცნიერთა ყურადღება არ მიიქცია. თუ ეს ნივთი იმპორტს არ წარმოადგენს, იგი შუა ბრინჯაოს ხანაში (თრიალეთის კულტურა) მოშინაურებული ცხენის არსებობის უტყუარ საბუთს წარმოადგენს.

ნ. გამრეკელმა ორ მოკლე სტატიაში აღწერა ცხენების ნაშთები, რომლებიც საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრილი ძეგლებიდან (მცხეთა, ილტო, ახალი ულიანოვკა, ქვაცხელები და თრიალეთი) მომდინარეობს. თრიალეთში აღმოჩენილ ცხენის ნაშთებს იგი შუა ბრინჯაოს ეპოქით ათარიღებს [გამრეკელი 1976; გამრეკელი 1980]. თუმცა ასეთი დათარიღება ჩვენში დიდ ეჭვს იწვევს, რადგან ცხენი თრიალეთიდან, მაგალითად, ჩვენი მონაცემებით, აღმოჩნდა შედარებით გვიანდელ, ჩაშვებულ სამარხებში. გაურკვეველია აგრეთვე, კონკრეტულად რომელი ფენებიდან მომდინარეობს ილტოში აღმოჩენილი ცხენის ძვლები და ა.შ. ამრიგად ნ. გამრეკელის მიერ სტატიებში მოყვანილი თარიღები ნდობას არ იმსახურებს.

საერთოდ, ცხენი მახლობელ აღმოსავლეთსა და წინააზიაში შედარებით გვიან გაჩნდა. როგორც ცნობილია, შინაური ცხენის პირველი, ისტორიულად დაფიქსირებული გამოჩენა მიეკუთვნება ეგვიპტეში ჰიქსოსების შემოსევის პერიოდს (ძვ.წ. XVII ს.). ამ ფაქტთან დაკავშირებით, ძალზე ნიშანდობლივია ჯინისის ნამოსახლარზე ცხენების ნაშთების აღმოჩენა, რომლებიც დაახლოებით იმავე ეპოქას განეკუთვნება. ჯინისში ცხენების ნაშთები რაოდენობრივად ჭარბობს სხვა შინაურ ცხოველთა ძვლების საერთო რაოდენობას (არანაკლებ 35-40%-ია). იმის გათვალისწინებით, რომ ცხენების ძვლები არ განირჩეოდა ნასუფრალი სხვა შინაურ ცხოველთა ძვლებისა-

გან [ბენდუქიძე 2005], შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ადამიანი ცხენს ისევე იყენებდა საკვებად, როგორც სხვა შინაურ ცხოველებს.

აქ ისმის საკითხი, რა სტატუსი ჰქონდა ჯინისის ცხენს, ველური იყო თუ შინაურ ფორმას ეკუთვნოდა? ეს საკითხი არც ისე მარტივია. ჩვენი აზრით, თუ ცხენი სამხედრო საქმეში გამოიყენებოდა, მაშინ უძველეს ხალხში აკრძალული უნდა ყოფილიყო ცხენის საკვებად გამოყენება, თუმცა აღმოსავლეთის ხალხებს, ტრადიციულ მეცხენეებს (მონღოლებს, თურქებს) ეს აკრძალვა არ ჰქონიათ. უნდა ითქვას, რომ თავისი ტიპით ჯინისის ცხენი არ განსხვავდებოდა პალეოლითის ეპოქის ველური ცხენისაგან, რომელიც აღმოჩენილი იქნა ეძანში, ზურტაკეტსა და ბავრაში. იგი, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა კარგად ცნობილ მორფოტიპს ე.წ. „სამხრეთული ცხენისა“, რომლისგანაც, სავარაუდოდ, წარმოიშვა არაბული და სხვა მასთან ახლოს მდგომი საჯირითო ცხენი. სამწუხაროდ, ჯინისის ცხენის უფრო დეტალური დახასიათების მოცემა არ შეგვიძლია, რადგან მასალა წარმოდგენილია მხოლოდ იზოლირებული კბილებით, კიდურების წვრილი ძვლებით (ფალანგებით, მეტაპოდიუმების ეპიფიზებით და ტერფისა და წვივის ძვლებით).

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ველური ცხენი უძველესი დროიდან ბინადრობდა სამხრეთ საქართველოში (ჯავახეთის ზეგანზე და წალკაში). მისი ძვლები, პირველყოფილი ადამიანის სამზარეულოს ნარჩენების სახით აღმოჩენილი იქნა ზურტაკეტისა და ეძანის ეპიპალეოლითური სადგომების გათხრის დროს.

ნიშანდობლივია სახელწოდება „ზურტაკეტის“ ეტიმოლოგია. სიტყვა „ზურტაკ“ ზოგ ირანულენოვან ხალხში აღნიშნავს ველურ ცხენს. ჩვენი აზრით, გამორიცხული არაა, რომ საქართველოს ტერიტორიასა და უფრო ფართო მნიშვნელობით სამხრეთ კავკასიაში შესაძლებელია ერთდროულად ეარსება როგორც ველურ, ასევე შინაურ ცხენს. ამაზე, შესაძლოა მიუთითებდეს მცხეთაში აღმოჩენილი თიხის ცხენების ფიგურები [სადრაძე, მურვანიძე 1987; Садрაძე 1991], რომელთა შორისაც აშკარად ჩანს ცხენების ორი ტიპი. ერთი ტიპის ცხენს აქვს გრძელი მოხდენილი კისერი, პატარა ლამაზი თავი, წაგრძელებული ტანი და ეს ცხენი ექსტერიერით ძალიან ჰგავს ძველი პართული ჯიშის ცხენს (თანამედროვე ეპოქაში ეს არის ე.წ. ახალთექური ჯიშის ცხენი). მეორე ტიპის ცხენი, რომელიც მხოლოდ ერთი თიხის ფიგურით არის წარმოდგენილი, აღნაგობით უფრო მასიურია, აქვს დაკუნთული კისერი, მსხვილი თავი, დაბალი ტანი, ხშირი და გრძელი ფაფარი. ამრიგად, გვაქვს ცხენის ორი ტიპი: ერთი — გაკეთილშობილებული, სპეციალურად გამოყვანილი საჯირითო და მეორე — პირველადი სელექციისაგან ხელშეუხებელი, რომელიც ეკუთვნოდა ველურ ცხენს, ან უკიდურეს შემთხვევაში, სამუშაო, უჯიშო საქონელს.

პალეოლითური ხანის დასასრულს ველური ცხენი ბინადრობდა დასავლეთ საქართველოშიც. ცხენის ნაშთების დიდი რაოდენობა აღმოჩენილია ზემო იმერეთის მღვიმეებში.

გასული საუკუნის 70-იან წლებში დ. თუშაბრამიშვილის ექსპედიციაში მონაწილეობის დროს ძუძუანას მღვიმეში ჩვენ მოვიპოვეთ ამ ცხენის ნაშთების დიდი რაოდენობა. სამწუხაროდ, ისევე როგორც ჯინისში, ძუძუანას მღვიმეში ვერ იქნა აღმოჩენილი ცხენის თავის ქალები ან თუნდაც თავის ქალის ნაწილები სადიაგნოსტიკოდ, რათა უფრო დაწვრილებით შეგვეძლებოდა გვემსჯელა ამ ცხენის მორფოლოგიურ ტიპზე. ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ აღვნიშნოთ, რომ დასავლეთ საქართველოს ცხენი იმ ქვესახეობათაგან განსხვავებით, რომლებიც გავრცელებული იყო აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში, სავარაუდოდ ეკუთვნოდა სხვა, უფრო დიდი ზომის ქვესახეობას *Equus caballus strictipes* Gabunia, მაშინ, როდესაც აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს ველური ცხენები მიეკუთვნებოდნენ ქვესახეობას *Equus caballus binagadiensis* Gajiev (= *E. caballus zurtakensis* Bendukidze), რომელიც თავდაპირველად აღწერილი იყო ბინაგადის პლეისტოცენური ადგილსაპოვებელიდან (აზერბაიჯანი), თავისი ტიპის მიხედვით (კბილების მინანქრის ნაოჭების, ჩლიქების მოხდენილობითა და ტანის სიდიდით ეს ქვესახეობა ძალიან ჰგავს ეძანის, ზურტაკეტის, ბავრისა და ჯინისის ცხენს), რაც შეიძლება ნიშნავდეს მხოლოდ იმას, რომ ისინი ეკუთვნიან ცხენების ე.წ. „სამხრეთულ“ ჯგუფს, რომელიც არაბული ჯიშისა და მასთან ახლოს მდგომი უძველესი აღმოსავლური ცხენის წინაპარს წარმოადგენდა.

როგორც ცნობილია, უძველესი დროიდან ცხენისნაირების გამოყენების საშუალება იყო მათი შებმა საბრძოლო ეტლებში. საბრძოლო ეტლი ძირითადად გამოიყენებოდა მტრის წყობის გასარღვევად. შუმერების (ური) უძველესი საბრძოლო ეტლები ძალიან პრიმიტიული იყო, უხეში და მოუხერხებელი. მათ ოთხი მძიმე ბორბალი ჰქონდათ და მასში ოთხი კანჯარი ებმოდა. ეს ყველაფერი კარგად ჩანს ე.წ. „ურის შტანდარტზე“ და ერთი ზარდახშის თავსახურზე, რომელიც ასევე ურშია აღმოჩენილი [Вулли 1961]. ჩვენი ვარაუდით, უფრო გვიანდელი ასურულ-ბაბილონური სამომარი ორბორბლიანი ეტლები წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო შუმერულ ეტლებთან შედარებით. მართალია, ამ ეტლებსაც, როგორც გამოსახულებებზე ჩანს, ძალიან უხეში და მასიური ბორბლები ჰქონდათ, მაგრამ მათში უკვე ორი ცხენი იყო შებმული. იგივე ტიპის ეტლი (უზარმაზარი მასიური ბორბლებით) იყო გავრცელებული ურარტუშიც (იხ. გამოსახულებები მეფე სარდურის საისრეზე).

ხმელთაშუაზღვისპირეთში კიდევ ერთი ტიპის ეტლი იყო გავრცელებული. ჩვენ შეგვიძლია ეს ეტლი ვიხილოთ ბერძნებთან, ეტრუსკებთან, რომაელებთან და, სავარაუდოდ, აქემენიდებთან, რომელთაც დაახლოებით ერთი ტიპის საბრძოლო ეტლები ჰქონდათ. ამგვარი ეტლები ჩვეულებრივ შემკული იყო გამოსახულებებით, ბარელიეფებითა და ჰორელიეფებით. გარდა ამისა, ბერძნებისა და სპარსელების ეტლის ბორბლებს შორის გადებული ღერძების ბოლოები მახვილისებური ჰქონდა, რომლებიც მტერს ჩეხავდა.

ჭეშმარიტი რეფორმა ეტლების გაკეთების საქმეში მოახდინეს ინდოეთისა და ავღანეთის უძველესმა არიელებმა. ისინი ეტლს განსაკუთრებით მაგარი ჯიშის ხისგან ამზადებდნენ, ამიტომ ეტლი მსუბუქი იყო და ზრდასრულ მამაკაცს ცალი ხელით შეეძლო აენია იგი, ამ ტიპის ეტლი პირველად აზიაში გაჩნდა. შემდეგ ჰიქსოსებისაგან იგი ეგვიპტელებმა შეითვისეს, შეამჩნიეს რა მისი საბრძოლო თვისებები. ასეთი ეტლი ხეთებსაც ჰქონდათ. ცხენი საჯირითოდ გამოყენება შედარებით გვიან დაიწყო, როგორც ჩანს, ესეც დაკავშირებული იყო ჰიქსოსთა ეგვიპტეში შეჭრასთან. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეტლთან ერთად ჰიქსოსები, სავარაუდოდ, უკვე ცალკე ცხენსაც იყენებდნენ საჯირითოდ (ძვ.წ. XVII ს.). ამგვარად, იმ დროისათვის არსებობდა ცხენოსანი ჯარი, კავალერია [ბენდუქიძე 2005].

ამრიგად, ჩვენ შეგვიძლია თვალი გავადევნოთ ეტლის ევოლუციას: შუმერთა საბრძოლო ოთხთვლიანი ეტლიდან ასურულ-ბაბილონურ ეტლამდე და შემდეგ არიულ ეტლამდე, რომელიც პროგრესული, გაცილებით უფრო მსუბუქი იყო.

ჩვენი აზრით ცხენების მოშენების მთავარი ცენტრების დადგენა, რომლებიც უძველეს დროს არსებობდნენ, შესაძლებელი იქნება ეტლების ტიპების ანალიზისა და შედარების საფუძველზე, რომლებიც ჰქონდათ სხვადასხვა ხალხებს ევრაზიის სხვადასხვა რეგიონში. სავარაუდოა, რომ ამ მონაცემების სისტემატიზირებამ, საბოლოო ჯამში, შეიძლება საშუალება მოგვცეს, დავადგინოთ რამდენიმე განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი მეცხენეობის ცენტრი მისი განვითარების პრეისტორიულ ეტაპზე.

ჩვენი ვარაუდით, შესაძლებელია ორი სხვადასხვა ტიპის ეტლის გავრცელება მიუთითებდეს ცხენების მოშინაურების ორი ძირითადი ცენტრის არსებობაზე. ეს, სავარაუდოდ, წინააზიის რეგიონში იყო. აქედან გაჩნდა მოშინაურებული ცხენი ბაბილონში, ასურეთსა და ურარტუში. მეორე ცენტრი კი, სავარაუდოდ, შუა და ცენტრალურ აზიაში, მაშინდელი არიული მოდგმის ხალხის გავრცელების არეალში მდებარეობდა.

ცნობილია, რომ ცხენების მოშენების დიდოსტატები უძველეს დროს ხურიტები იყვნენ, კერძოდ კი მითანელები. ამ საქმეში სწორედ ისინი იყვნენ ხეთების მასწავლებლები. ამას ადასტურებს ლურსმული დამწერლობის არქივებში — ბოლაზ-ქოიში (ხათუსა) აღმოჩენილი ვინმე მითანელის სახელად კიკულის ტრაქტატი, რომელიც შეიცავდა ცხენის წრთვნის მეთოდებს. ეს მეთოდები ცოტა რამით თუ განსხვავდება თანამედროვე მეთოდისაგან.

ბოლო ხანებში გათხრების დროს გახშირებული ხურიტული (მითანური) წარმოშობის არტეფაქტების აღმოჩენა სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე (სამხრეთ საქართველო, სომხეთი) [ნა-

რიმანიშვილი 2006], შესაძლოა მიგვითითებდეს, რომ კავკასიის სწორედ ეს რეგიონები, კერძოდ, პრეისტორიული სახელმწიფოებრივი გაერთიანება „დიაოხი“ (ტაოს ისტორიული რეგიონი) ძვ.წ II ათასწლეულში შესაძლოა ყოფილიყო ცხენის მომშენებელი ცენტრი კავკასიაში; რაზეც მიგვითითებს აღმოჩენები ჯინისსა და საფარ-ხარაბაში.

აღსანიშნავია, რომ ასურელი და ურარტუელი დამპყრობლები პირველ რიგში დიაოხის ტერიტორიაზე სწორედ ჯიშიან ცხენებს ეძებდნენ. მათ ეპიგრაფიკულ ლურსმნულ წარწერებში საუბარია ხარკის შესახებ, რომელსაც ისინი დამორჩილებულ მხარეს შეანერდნენ ხოლმე. აღსანიშნავია, რომ პირველ რიგში აქ ჩამოთვლილია ცხენები, როგორც მათი ნადავლის უძვირფასესი ნაწილი [Меликишвили 1959]. უფრო გვიანაც, ანტიკურ ხანაში სამხრეთ საქართველო კვლავ რჩებოდა მეცხენეობის განსაკუთრებული განვითარების ოლქად. ამაზე მიგვითითებს ცხენის ნაშთების დიდი რაოდენობა ჩვენს მიერ განსაზღვრულ ოსტეოლოგიურ მასალაში ჭორატიდან (ახალციხე), სადაც ეს ნაშთები ბევრად ჭარბობდნენ სხვა შინაურ ცხოველთა ნაშთებს.

არ არის გამორიცხული, რომ ცხენის გამოჩენა მესოპოტამიასა და წინა აზიაში დაკავშირებული იყო ე.წ. ზღვის ხალხების გადმოსახლებასთან, რომელთა შორისაც იყვნენ ადრინდელი არიელებიც. შემდგომში ცხენი სწრაფად გავრცელდა ამ რეგიონში (ევრაზიის დასავლეთი ნაწილი), შემდეგ კი ჰიქსოსთა მეშვეობით ცხენმა აფრიკაშიც (ეგვიპტე) კი ჩააღწია. ამ ძლიერი ცხოველის გამოჩენის შემდეგ, რომელსაც შეეძლო მსუბუქი ორთვლიანი ეტლის სწრაფი ტრანსპორტირება (სადაც ცხენი წყვილად იყო შებმული, მაშინ როცა ოთხი კანჯარი იყო შებმული ძალიან მძიმე და პრიმიტიულ ოთხთვალა ეტლში), როგორც ჩანს, კანჯარი აღარ იყო საჭირო და სავარაუდოდ, ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში ადამიანმა მიივიწყა იგი, როგორც შინაური ცხოველი. ამას ხელი შეუწყო შემდეგომმა ფაქტორებმა:

1. როგორც ზევით იყო აღნიშნული, კანჯარი ცხენთან შედარებით ბევრად სუსტი იყო.

2. ლაგამი ჯერ არ არსებობდა, ამიტომ კანჯარის მართვა უფრო რთული იყო, ვიდრე ცხენისა.

3. და ბოლოს, ყველაზე მნიშვნელოვანი: იმავე ურის შტანდარტზე არსებული გამოსახულებების მიხედვით, შუმერთა ეტლები იყო ძალზე მძიმე და ხის ოთხი მასიური ბორბლით იყო აღჭურვილი. ეს ყველაფერი ერთად, სავარაუდოდ იმაზე მიუთითებს რომ, შინაური ცხენის გამოჩენა კანჯარის გაქრობის მიზეზი გახდა. როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ცხენისაგან განსხვავებით კანჯარი სხვა ქვეგვარს ეკუთვნის — *Hemionus-is* ქვეგვარს. მართალია, იგი გარეგნულად პატარა ცხენს მოგვაგონებს, მაგრამ ამასთან ერთად მას ახასიათებს მთელი რიგი მორფოლოგიური თავისებურებებისა, რომლებიც ვირებს აქვთ (ქვეგვარი *Asinus*): შედარებით უფრო გრძელი ყურები, უფრო თხელი კისერი, ფუნჯით დაბოლოებული კუდი, ძალიან მოკლე (თითქოს განგებ შეჭრილი) ფაფარი. ყველაზე მთავარი კი ის არის, რომ მისი საღეჭი კბილები ზედაპირის ჩუქურთმების მიხედვით აშკარად განსხვავდება ნამდვილი ცხენის (*Equus*-ის ქვეგვარი) საღეჭი კბილებისაგან. გარდა ამისა, კანჯარს ძალიან წვრილი, მოხდენილი ფეხები აქვს და ამ მხრივ იგი უახლოვდება სტენონის ცხენს და ზოგიერთ ჰიპარიონებს. კანჯარს ასევე ახასიათებს სტენონისებური ფორმის ქვედა საღეჭი კბილების ორმაგი მარყუჟი, საღეჭი კბილების თხელი მინანქარი, გაუყოფელი მეზოსტილით; ქვედა კბილების განსაკუთრებული ფორმის გარე უბე, რომელსაც წინა კედელზე აქვს ძალიან სუსტად განვითარებული დამატებითი ნაოჭი. დამახასიათებელია ქვედა კბილებზე ამ უბის ძალიან ძლიერი შეჭრა ორმაგი მარყუჟის ყელში.

კანჯარის სხვადასხვა ქვესახეობების (7 ქვესახეობა) გავრცელების არე წარსულში მოიცავდა ერაყის, სირიის, ირანის, ავღანეთის, მონღოლეთის, ჩინეთის, პაკისტანის, ინდოეთის, ტიბეტის, თურქმენეთისა და ყაზახეთის ტერიტორიებს [Соколов 1957; Сосновский 1987]. პოლოცენურ ეპოქაში კანჯარი ასევე ბინადრობდა რუსეთის ზეგანის სამხრეთ ნაწილში, კასპიის გადაღმა რაიონებში, დასავლეთ ციმბირის სამხრეთ ნაწილში, კავკასიაში, მცირე აზიასა და თითქმის მთელი ყაზახეთისა და თურანის (შუა აზია) დაბლობებზე. მაგრამ უკვე XX ს-ის I მესამედში (დაახლ. 30-იან წლებამდე) კანჯარი შემორჩა მხოლოდ ცენტრალურ (ბეთპაკდალა) და აღმოსავლეთ ყაზახეთში (ჯუნგარეთი), ასევე თურქმენეთში (ბათხიზი). დაახლოებით ამავე პერიოდში კანჯარი

არსებობდა აგრეთვე მონღოლეთში, ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთში, დასავლეთ პაკისტანსა და ცენტრალურ ირანში (დეშთეჟევირი, დეშთე-ლუთი). თუმცა მისი ამჟამინდელი გავრცელება ინდოეთში შემოფარგლულია მხოლოდ უდაბნოს რაიონით, ე.წ. კაჩის რაიონით. უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად ამ ცხოველის გავრცელების დიდი არეალისა, მოშინაურებული იყო მხოლოდ ერაყის ქვესახობა (*Equus hemionus hemippus* Geoffroy). მინათმოქმედებისა და მეცხოველეობის განვითარებასთან ერთად კანჯარის გავრცელების არეალი შემცირდა. აღმოსავლეთ ევროპაში დაახლოებით XVII-XVIII სს-ში კანჯარი შემორჩენილი იყო მხოლოდ ვოლგისა და ურალის შუამდინარეთში. XIX ს-ის ბოლოს კანჯარი ამოწყდა დასავლეთ ყაზახეთში და მისი რაოდენობა მკვეთრად შემცირდა თურქმენეთშიც. აღსანიშნავია, რომ კანჯარის შესანარჩუნებლად საბჭოთა პერიოდში შეიქმნა სამი ნაკრძალი: თურქმენეთში (ბათხიზი, 1941 წ.), არალის ზღვის ერთ-ერთ კუნძულზე (ბარსა-ქელმესი, 1953 წ.) და ყაზახეთში, 1982 წ (ყაფჩაგაი).

კანჯარი ძალიან სწრაფი ცხოველია. ზრდასრულ მამრს შეუძლია ირბინოს 60-70 კმ-სთ-ის სიჩქარით 10 კმ-ის მანძილზე. უფრო ნელი ტემპით კი არანაკლებ 20-25 კმ-ისა შეუსვენებლად. კანჯარი საკმაოდ დიდი ცხოველია, მისი სხეულის სიგრძე აღწევს 200-260 სმ-ს, სხეულის სიმაღლე კისრის საძირკველთან 1,5 მეტრია, ხოლო წონა 350 კგ-მდე. კანჯარის ხორცი ძველად დიდად ფასობდა, ხოლო ტყავს შაგრენის დასამზადებლად იყენებდნენ. კანჯარის გავრცელებისათვის ყველაზე სასურველი პირობებია მშრალი სტეპები და ნახევარუდაბნოები, კარგი საძოვრებითა და წყლის დიდი რაოდენობით. მაგ. კოპეტ-დაღის მთისწინა ზოლი, თეჯენგისა და მურღაბის შუამდინარეთი თურქმენეთში [Соколов 1957; Сосновский 1987].

კავკასიაში კანჯარი, სავარაუდოდ, ბინადრობდა ყველგან, სადაც იყო მისთვის შესაფერისი პირობები: აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში, სამხრეთ საქართველოსა და კასპიის ზღვის დაბლობზე. კერძოდ, წარსულში კანჯარი ბინადრობდა აღმ. აზერბაიჯანში აბზინდისა და კაპარის გავრცელების რაიონებში (აღმოსავლეთ აზერბაიჯანი), მულანისა და მილის სტეპები, ყოზუსტანი და აფშერონის ნახევარკუნძულის სხვა რაიონები. სწორედ ამიტომ აღმოაჩინეს აზერბაიჯანელმა არქეოლოგებმა კანჯარის ნაშთები ყოზუსტანის ნეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანის სადგომებში. ამას გარდა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, საქართველოში კანჯარი ბინადრობდა სამხრეთ-დასავლეთ (ახალციხე) [ბენდუქიძე 2006] და სამხრეთ-აღმოსავლეთ (ქვემო ქართლი) [Бендукидзе 1979] რაიონებში. ჩრდილო კავკასიაში კი დაღესტნის დაბლობში, დერბენდთან [Верещагин 1959]. არქეოლოგიურ მასალებზე დაყრდნობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ გვიანი ნეოლითიდან ანტიკური ხანის ჩათვლით (ჭორატი) გარეული კანჯარი ფართოდ იყო გავრცელებული სამხრეთ საქართველოში. ამას ადასტურებს კანჯარის ნაშთების აღმოჩენა არუხლოში და იმირის გორაზე (ნეოლითი) [Бендукидзе 1979], ორჭოსანსა (ადრებრინჯაოს ხანა) [ბენდუქიძე, დევნოზაშვილი 2006] და ჭორატში (ანტიკური ხანის ფენები). ზემოჩამოთვლილი აღმოჩენების გათვალისწინებით შეიძლება ჩაითვალოს, რომ კანჯარი ფართოდ იყო გავრცელებული მთელ სამხრეთ საქართველოში. არ არის გამორიცხული, რომ კანჯარი ყოფილიყო გავრცელებული შიდა ქართლის დაბლობში, რაზეც მიგვიტოვებს მისი ნაშთების აღმოჩენა ქვაცხელებში (ა. ჯავახიშვილის გათხრები). ამ აღმოჩენის მიხედვით ადრებრინჯაოს ხანაში შეიძლება ყოფილიყო შინაური კანჯარი. ამრიგად, დასავლეთით კანჯარის გავრცელება, სავარაუდოდ, აღწევდა ურბნისს (მხედველობაში გვაქვს ქვაცხელების აღმოჩენა). ჩვენი აზრით, ასეთ შემთხვევაში, როცა ფიქსირდება კანჯარის ორი ფორმის (შინაურისა და გარეულის) ერთდროული არსებობა, დგება საჭიროება, განვასხვავოთ ერთმანეთისაგან ეს ორი ფორმა. მითუმეტეს, როცა შინაური ფორმისათვის უკვე არსებობს სპეციალური სისტემატური დასახელება, რომელიც შემოგვთავაზა უ. ფონ დიურსტმა ანაუს (თურქმენეთი) კანჯარისათვის — *Equus hemionus pumpellii*. ჩვენ ვთავაზობთ გამოვიყენოთ ეს სახელწოდება შინაური კანჯარისათვის, რომელიც არსებობდა ადრებრინჯაოს ხანის შუამდინარეთსა და წინა აზიაში. საქმე ისაა, რომ ულრიქ ფონ დიურსტის მიერ *Equus pumpellii*-ს სახელწოდებით აღწერილ იქნა შედარებით პატარა და მოხდენილფეხება ცხენი [Duerst 1908]. თუმცა შემდგომ ვ. გრომოვამ გამოთქვა საკმაოდ საფუძვლი-

ანი მოსაზრება იმის შესახებ, რომ *Equus pumpellii*-ს ძვლები სინამდვილეში შეიძლება ცხენის კი არ ყოფილიყო, არამედ კანჯარისა [Громова 1947]. ჩვენ არ გვაქვს საფუძველი ეჭვი შევიტანოთ ვ. გრომოვას განსაზღვრებაში და ვფიქრობთ, რომ ანაუს ნამოსახლარიდან მომდინარე ძვლები ნამდვილად ეკუთვნოდა კანჯარს. ხოლო იმის გამო, რომ ადრებრინჯაოს ფენები ანაუ II-დან ეკუთვნის იგივე ჰილმენდის კულტურას (მ. საჯადის ზეპირი ცნობა), ისევე, როგორც შახრე-სუხტეს. ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ კანჯარის ნაშთები ანაუდან ასევე ეკუთვნის იგივე შინაურ ფორმას. იმისათვის რომ ეს შინაური კანჯარი განვასხვავოთ მისი გარეული ფორმისაგან, ჩვენ გთავაზობთ უწინდით მას დიურსტის მიერ შემოღებული სახელი — *Equus hemionus pumpellii*.

ჩვენი ვარაუდით, სწორედ ქსეროთერმული ადრეჰოლოცენის ეპოქა იყო კანჯარის ყველაზე ფართო გავრცელების ხანა საქართველოსა და მის მომიჯნავე ტერიტორიებზე: კავკასიაში, მცირე აზიაში, ირანსა და ახლო აღმოსავლეთში. უნდა ვივარაუდოთ, რომ კანჯარისა და სხვა ქსეროფილური ცხოველების განსაკუთრებით ფართო გავრცელება უშუალოდ იყო დაკავშირებული ამ პერიოდში კლიმატის საგრძნობ დათბობასა და სიმშრალესთან.

ისტორიული ცნობები კანჯარის გავრცელების შესახებ შეგროვებული აქვს რუს ზოოლოგ ნ. ვერეშჩაგინს. იგი გვატყობინებს, რომ ქსენოფონტეს აღწერილი აქვს ბერძენთა ნადირობა კანჯარებზე ევფრატის სათავეებთან. სომეხი ისტორიკოსი მოსე ხორენაცი მოგვითხრობს არშაკიდების დინასტიის მეფეების ნადირობის შესახებ კანჯარებზე მდ. არაქსის შუა წელში. სომეხი ისტორიკოსები ანანია შირაკი და გრიგოლ ნარეკაცი მიგვითითებენ კანჯარის არსებობაზე სომხეთში. X ს-ის ცნობილი ისტორიკოსი მოსე კალანკატუაცი იუწყება გარეული კანჯარების არსებობის შესახებ მილისა და ყარაბაღის სტეპებში. აზერბაიჯანელი პოეტი ნიზამი განჯელი თავის ლექსებში აღწერს კანჯარებზე ნადირობას მტკვრისა და არაქსის შუამდინარეთში. რაშიდ ედ დინი (XIV ს.) მოგვითხრობს, რომ იმ ნადირობის დროს, რომელიც მოწყობილა ილხან ყაზან ხანის მიერ თალიშში, ნადავლში სხვა ცხოველებთან ერთად იყო აგრეთვე გარეული ვირები (ანუ კანჯარები). პოლონელი მეცნიერისა და მოგზაურის ადამ ოლეარის ცნობით ირანის შაჰს ისპაჰანის სამხეცეში დაწყევდილი ჰყავდა ე.წ. *ონაგრები*. და ბოლოს, აღსანიშნავია, რომ ირანის ერთ-ერთი სასანიდი შაჰი (ბახრამი) განჯელის ნაწარმოებში „შვიდი პორტრეტი“ სახელდებულია როგორც „ხუურ“ ანუ კანჯარი [Верещагин 1959].

საქართველოს ტერიტორიაზე კანჯარების ბინადრობის შესახებ არავითარი ცნობა არაა შემონახული, თუმცა საყურადღებოა, რომ შოთა რუსთაველს „ვეფხისტყაოსანში“ აღწერილი აქვს როსტევეანისა და ავთანდილის ნადირობა, სადაც სხვა ცხოველებთან ერთად კანჯარიც მოიხსენიება [რუსთაველი 1957: 22].

კანჯარის ნამარხი და ნახევრადნამარხი ნაშთები აღმოჩენილი იქნა ზურტაკეტის ეპიპალეოლითურ სადგომში [Бурчак-Абрамович 1951], არუხლო I-სა და იმირის გორის ადრესამინათმოქმედო სადგომებში [Бендукидзе 1979], ასევე ორჭოსანში (ადრებრინჯაოს ხანა), ქვაცხელებში (ადრებრინჯაოს ხანა ა. ჯავახიშვილის გათხრები) და ჭორატში (ანტიკური ხანა). გარდა ამისა, პლეისტოცენის ხანის კანჯარის ქვედა ყბა აღმოჩენილი იქნა კირმაკუს ადგილსაპოვებელში (აზერბაიჯანი, ნ. ბურჩაკ-აბრამოვიჩის მასალები). და ბოლოს, ძალიან თავისებური ადრინდელი კანჯარის ფორმა აღწერა ა. ვეკუამ ახალქალაქის ადრეპლეისტოცენურ ადგილსაპოვებლიდან, როგორც ახალი სახეობა (*Equus hipparionoides Vekua*) [ვეკუა 1962]. ამ ფორმის კბილები, ისევე, როგორც მისი ახლო მონათესავე ფორმისა ბინაგადიდან (აზერბაიჯანი), ხასიათდება კანჯარისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით: საღეჭი კბილების თხელი ემალი, გაუყოფელი მეზოსტილი, ქვედა კბილების განსაკუთრებული ფორმის გარე უბე, რომელსაც წინა კედელზე აქვს ძალიან სუსტად განვითარებული დამატებითი ნაოჭი. დამახასიათებელია ქვედა კბილების ამ უბის ძალიან ძლიერი შეჭრა ორმაგი მარყუჟის ყელში, მაგრამ თანამედროვე და გვიანი პლეისტოცენის ხანის კირმაკუს კანჯარისაგან განსხვავებით ძალიან მოკლე პროტოკონით (თანამედროვე კანჯარების ზედა მოლარების პროტოკონი თავისი სიგრძით უახლოვდება ნამდვილი ცხენის მოლა-

რების პროტოკონის სიგრძეს). კანჯარის ფორმა ახალქალაქიდან, რომელიც ა. ვეკუამ აღწერა, შეიძლება ჩაითვალოს გვიანპლეისტოცენის ხანისა და თანამედროვე კანჯარის წინაპრად.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ძვ.წ. IV და III ათასწლეულებში კანჯარი მოშინაურებული იყო და არსებობდა მესოპოტამიისა და მის მომიჯნავე ახლო აღმოსავლეთის ტერიტორიებზე. ამის დასტურია IV ათასწლეულის სამარხებში აღმოჩენილი კანჯარის ძვლები და აგრეთვე სურათები ურიდან, რომლებზეც გამოსახულია ეტლში შებმული კანჯარები (ძვ.წ. III ათასწ.), თუმცა ცოტა ხნის წინ გაჩნდა ცნობები იმის შესახებ, რომ ადრებრინჯაოს ხანაში კანჯარი არსებობდა აგრეთვე შუამდინარეთის აღმოსავლეთით, ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში, კერძოდ, ბელუჯისტანისა და სისტანის ადმინისტრაციული ოლქების ტერიტორიაზე [Bendukidze 2003], ის ასევე არსებობდა ამ ტერიტორიის ჩრდილოეთით, თურქმენეთში (ანაუ), სადაც ასევე არის დასახლებები, რომლებიც ეკუთვნის იმავე ჰილმენდის კულტურას, რომელიც არსებობდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში.

2001 წლის შემოდგომაზე ირანის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის დეპარტამენტის ექსპედიციამ დოქტორ ს. მ. ს. საჯადის ხელმძღვანელობით და აგრეთვე ჩვენი მონაწილეობით, აღმოაჩინა კანჯარის ძვლები შახრე-სუხტეში (პროვინცია სისტანი და ბელუჯისტანი). უნდა ითქვას, რომ კანჯარების ნაშთები აღმოჩნდა ჯერ კიდევ იტალიური ექსპედიციის მიერ, რომელიც მუშაობდა შახრე-სუხტეში ისლამურ რევოლუციამდე, თუმცა ითვლებოდა, რომ ყველა კანჯარის ნაშთი ეკუთვნოდა ველურ ფორმას. ამჯერად კანჯარის ნაშთები ისეთ პირობებში იქნა აღმოჩენილი, რომელიც მოშინაურებულ ფორმაზე მიგვითითებს, კერძოდ, კანჯარის სამი ჩონჩხი (ორი ზრდასრულისა და ერთი ახალგაზრდა კანჯარის) აღმოაჩინეს სათავსოში E.R.A. (East Residential Area) მონაკვეთზე ძროხის ერთი სახეობის, ცხვრებისა და თხების რამდენიმე ჩონჩხთან ერთად. აქვე იყო აღმოჩენილი კერამიკის ფრაგმენტები და ხის ნახშირი. შახრე-სუხტეში აღმოჩენილი ჩონჩხების განლაგება (ჩონჩხები არეულ, უნესრიგო მდგომარეობაშია, მაგრამ მათი ძვლები ბუნებრივ ანატომიურ შესახსრებებშია, რაც ქმნის სრულ ჩონჩხებს) გვაფიქრებინებს, რომ ცხოველები დაილუპნენ რაღაც კატასტროფის, შესაძლოა ხანძრის შედეგად. ამაზე მიგვითითებს ნახშირის საკმაოდ დიდი რაოდენობა, რომელიც აღმოჩენილ იქნა ჩონჩხებთან ერთად. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ყველა ზემოჩამოთვლილი ცხოველი იმყოფებოდა ბოსელში, სადაც მოჰყვნენ კიდევ ჩამონგრეულ სახურავსა და კედლებს შორის. ამრიგად, E.R.A.-ს მონაკვეთში მყოფი ცხოველების დაღუპვა მოხდა ერთ ნაშთში. როდის, წლის რომელ სეზონში მოხდა ეს კატასტროფა? ამის შესახებ ჩვენ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ მხოლოდ ვარაუდის სახით, თუმცა თუ მხედველობაში მივიღებთ იმას, რომ კანჯარების ძვლებთან ერთად ბოსელში ბატკნებისა და თიკნების ნაშთებიც იყო აღმოჩენილი, ჯერ კიდევ შემორჩენილი, მაგრამ უკვე მოცვეთილი ქვედა მესამე სარტყე კბილით (dp_3), მაშინ შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ კატასტროფა მოხდა შუა ზაფხულში. უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგი არქეოლოგის მიერ გამოთქმული აზრი E.R.A.-ს სათავსოში აღმოჩენილი კანჯარის ნაშთების შეწირვის რიტუალური ხასიათის შესახებ, ალბათ, არ არის სწორი. კანჯარები ძალიან ფრთხილი ცხოველები არიან, მათთან ახლოს მიპარვა ძნელია და ამიტომ, თავისთავად ცხადია, ისინი გაურბოდნენ ისეთ ხალხმრავლობას, როგორიც იყო შახრე-სუხტეში. ამას გარდა, იმისათვის, რომ მოენადირათ და მოეტანათ დასახლებაში მთელი კანჯარი, საჭირო იქნებოდა ძალიან შრომატევადი და ძველი ხალხის აზრით არარაციონალური ქმედება. ასევე აშკარად ვერ უძლებს კრიტიკას ვარაუდი იმის შესახებ, რომ E.R.A.-ს სათავსოში აღმოჩენილი ძვლების გროვა უნდა ყოფილიყო მთლიანი კანჯარის ხორცის მარაგის ნარჩენები. საქმე ისაა, რომ ზაფხულში ირანის ამ რეგიონში, სისტანში ჰაერის ტემპერატურა, ჩვეულებრივ, აღწევს $+50-55^{\circ}\text{C}$, რაც მნიშვნელოვნად დააჩქარებდა ხორცის გაფუჭებას. ამგვარი რამ ადამიანების იქ ყოფნას აუტანელს და პრაქტიკულად შეუძლებელს გახდიდა. ნათქვამიდან გამომდინარე ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ აღმოჩენილი სამი კანჯარის ჩონჩხი სინამდვილეში ეკუთვნოდა შინაურ ცხოველებს, რომლებიც დამწყვეულნი იყვნენ ბოსელში, სადაც დაილუპნენ კიდევ. ეს ჩვენი ვარაუდი მით უფრო რეალური ჩანს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მესოპოტამიაში დაახლოებით იმავე პერიოდში კანჯარების დომეს-

ტიკაცია დამტკიცებულად ითვლება. უფრო მეტიც, ჩვენი აზრით, კანჯარის აღმოჩენის ფაქტი სხვა შინაურ ცხოველებთან ერთად არის ერთ-ერთი ყველაზე დამაჯერებელი არგუმენტი იმისა, რომ საქმე გვაქვს მოშინაურებულ კანჯართან. მიუხედავად თავისი სიახლისა და სენსაციურობისა, ეს ვარაუდი სულ არ გვეჩვენება შეუძლებლად, მით უმეტეს, თუ მხედველობაში მივიღებთ შინაური კანჯარების არსებობას არა მხოლოდ შუამდინარეთში, არამედ თურქმენეთშიც (ანაუ), სადაც კანჯარის ძვლები აღმოჩენდა ჯერ კიდევ XX ს-ის დასაწყისში [Громова 1947]. ანაუს ფენე-ბი, როგორც უკვე აღვნიშნავდით, მიეკუთვნება ჰილმენდის კულტურას. შახრე-სუხტეში მოშინაურებული კანჯარების აღმოჩენასთან დაკავშირებით უნდა ვახსენოთ აგრეთვე უ. დიურსტის მიერ აღწერილი პატარა ცხენის ნაშთები ანაუს ადგილსაპოვებელიდან (თურქმენეთი), რომელიც მიეკუთვნება იმავე ჰილმენდის კულტურის გვიანდელ ეტაპს [Duerst 1908]. ცნობილი რუსი პალეონტოლოგის ვ. გრომოვას აზრით, პატარა ზომის და წვრილფეხა ცხენი უნდა მიეკუთვნოს კანჯარს [Громова 1947]. რადგან ანაუს ბრინჯაოს ხანის ფენები დაახლოებით იგივე ასაკისაა, რაც შახრე-სუხტეში (მ. საჯადის ზეპირი ცნობა), შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ანაუს კანჯარებიც შინაურ ფორმას ეკუთვნოდნენ.

ჩვენ დავადგინეთ, რომ E.R.A.-ს მონაკვეთზე ნაპოვნი ძვლოვანი მასალა მისი აღმოჩენის მომენტში, „*in situ*“, სავარაუდოდ წარმოდგენილი იყო სამი კანჯარის მთლიანი ჩონჩხის სახით. ამასთან, მათთან ერთად ნაპოვნი იყო აგრეთვე ძროხის ჩონჩხი, თხებისა და ცხვრების ძვლები (სავარაუდოდ, ასევე ჩონჩხების სახით ანატომიურ შესახსრებაში). თუ გავითვალისწინებთ ამ ნეკროცენოზის თავისებურებას (სათავსოში), ჩვენ მივიჩნევთ, რომ შახრე-სუხტეში საქმე გვაქვს შინაურ კანჯართან. ეს დასკვნა დასტურდება სხვა შინაური ცხოველების ნაშთების აღმოჩენით კანჯარის ძვლებთან ერთად (ძროხისა და წვრილფეხა საქონლის).

შახრე-სუხტეს ექსპედიციის ლაბორატორიაში ჩვენთვის E.R.A.-დან ჩამოტანილი ქანის მონოლითში აღმოვაჩინეთ თავის ქალები და სხვა ძვლები (კისრის მალეები, წინა კიდურის ძვლები და ნეკნების ნამტვრევები). განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რომ ოსტეოლოგიური მასალა იყო თავის ბუნებრივ ანატომიურ ნესრიგში ერთმანეთის მიმართ, რაც მიუთითებს ცხოველების დაღუპვაზე კატასტროფისას იმ შენობაში, სადაც დამწყვედეულები იყვნენ. ამასთან დაკავშირებით ჩვენ გვინდა განსაკუთრებით აღვნიშნოთ, რომ კანჯარებისა და შახრე-სუხტეს სხვა ცხოველების ნეკროცენოზში ჩვენ უფრო ვხედავთ პირდაპირ ანალოგიას წარსული გეოლოგიური ეპოქების ნეკროცენოზებთან, ვიდრე არქეოლოგიურ მასალასთან, რომელიც, როგორც წესი არის ძალიან დასახიჩრებული და დანაწევრებული.

ამრიგად, ამჟამად ცნობილია ადრებრინჯაოს ხანის შინაური კანჯარის აღმოჩენის სამი პუნქტი: 1. მესოპოტამია; 2. ირანი (შახრე-სუხტე); 3. თურქმენეთი (ანაუ). ხოლო იმის გამო, რომ საქართველოსა და კავკასიის ტერიტორია გეოგრაფიულად მდებარეობს აღმოჩენათა უკიდურეს დასავლეთსა (შუამდინარეთი) და უკიდურეს აღმოსავლეთს (ირანი) შორის, უნდა დავუშვათ, რომ მოსალოდნელია შინაური კანჯარების ნაშთის აღმოჩენა აგრეთვე კავკასიაშიც, მითუმეტეს, რომ ახალციხის ტერიტორია (ორჭოსანი), სადაც კანჯარის ნაშთები აღმოჩენილი იყო ადრებრინჯაოს ხანის ფენებში, დაშორებულია მესოპოტამიიდან მხოლოდ 1000 კილომეტრით. სწორედ ამიტომ, სულაც არ გამოვირიცხავთ, რომ კანჯარის ნაშთები, რომლებიც ადრებრინჯაოს ხანის ორ ძეგლშია აღმოჩენილი — ორჭოსანსა და ქვაცხელებში, შესაძლოა ეკუთვნოდან ამ ფორმის მოშინაურებულ სახეობას. ამაზე უპირველეს ყოვლისა მიგვიითიბებს საქართველოსა (და მთლიანად კავკასიის) გეოგრაფიული მდებარეობა იმ არეალის ფარგლებში, სადაც დასავლეთში (მესოპოტამია) და უკიდურეს აღმოსავლეთში (ირანი), როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნავდით, ადრებრინჯაოს ხანაში ნამდვილად არსებობდა შინაური კანჯარი. რასაკვირველია, უნდა ითქვას, რომ ჩვენი დასკვნები შინაური კანჯარის სავარაუდო არსებობის შესახებ სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ატარებენ წმინდა ჰიპოთეტურ ხასიათს. მიუხედავად ამისა, ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ სწორ გზაზე ვდაგავართ, თუმცა ეს ჩვენი თვალსაზრისი უნდა დადასტურდეს არქეოლოგიური აღმოჩენებით.

ირანში შინაური კანჯარის აღმოჩენასთან დაკავშირებით ჩნდება კითხვა — სად და როდის გაჩნდა პირველად ეს შინაური ფორმა: დასავლეთში — მესოპოტამიაში, თუ აღმოსავლეთში — ირანსა და თურქმენეთში? შესაძლოა ამ კითხვაზე, პასუხი მოგვცეს გასულ წლებში გაკეთებული ალმოჩენებმა უმ-დაბანიის (უმ-დაბანიის ასაკი ინგლისელ არქეოლოგთა მონაცემებით ძვ.წ. 6200-5750 წლებია), რომლებიც საკმაოდ საგულისხმოა. აქ ინგლისელმა არქეოლოგებმა აღმოაჩინეს მთელი რიგი პატარა კვადრატული ზომის უჩვეულო სათავსოები სახურავის გარეშე, რომლებიც ძალიან მოგვაგონებს იმას, რასაც თანამედროვე ცხენების მწვრთნელები უწოდებენ ბაგებს ანუ ცხენების დასამწყვდევ ადგილებს. სავარაუდოა, რომ ამ ნაგებობებში ხდებოდა დაჭერილ კანჯართა პირველადი მოთვინიერება, რადგან აქვე იყო აღმოჩენილი მათი დასაჭერი ბადეების ნაშთებიც. აღსანიშნავია, რომ კანჯართა ძვლების ხვედრითი წილი უმ-დაბანიის ძველი მოსახლეობის ოსტეოლოგიური მასალის 70%- შეადგენდა [ЯНКОВСКАЯ 1985].

უმ-დაბანიიდან მიღებული მონაცემების მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ კანჯარის მოშინაურება დაიწყო მესოპოტამიაში გვიანი ნეოლითის ხანაში და უკვე შემდეგ, ბრინჯაოს ხანაში მოშინაურებულმა კანჯარმა ირანისა და თურქმენეთის ტერიტორიას მიაღწია. შინაური კანჯარის გამოჩენისა და გავრცელების შესახებ სხვა ვარაუდიც არსებობს: შინაური კანჯარი შეიძლება გაჩენილიყო სხვადასხვა ქვესახეობიდან პარალელურად, მაგრამ მისი მოშინაურების ადრეული კერები, ისეთი, როგორიც აღმოჩენილია უმ-დაბანიისაში, ჯერ არ არის აღმოჩენილი. მაგრამ ეს მოსაზრება ჩვენ ნაკლებ სანმუშოდ მიგვაჩნია, რადგან ამჟამად მიღებულია თვალსაზრისი შინაურ ცხოველთა მონოფილური წარმოშობის შესახებ. ამის საფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ კანჯარის ძალიან ფართო გავრცელების მიუხედავად, ევრაზიაში მოშინაურებულ იქნა მისი მხოლოდ უკიდურესი დასავლური ქვესახეობა, რომელიც გავრცელებული იყო სირიაში, პალესტინაში და ერაყში [Соколов 1987].

თუმცა შუამდინარეთში კანჯარის მოშინაურების პროცესი დაიწყო ბევრად ადრე, ძვ.წ. III-IV ათასწლეულამდე, ხოლო უმ-დაბანიის აღმოჩენები ასახავს ამ ცხოველის მოშინაურების მხოლოდ საწყის ეტაპს და უკვე დანამდვილებით მოშინაურებული კანჯარი ცნობილია ურუქის კულტურის პერიოდში (ძვ.წ. IV ათასწლეული). ინგლისელ მეცნიერთა მონაცემებით, სწორედ კანჯარის ნაშთები და არა ცხენისა, უხვად არის აღმოჩენილი ე.წ. მეფეთა სამარხებში ურუქისა და ურის შემდგომ ხანებში.

ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში კანჯარს, სავარაუდოდ, გარდაცვლილ მეფეთა გასასვენებელ ეტლებში შესაბამელად იყენებდნენ. ამას ადასტურებს კანჯარის ძვლების აღმოჩენა რიტუალურ ეტლებთან ერთად და იმ ეპოქის მეფეთა ნაშთებთან ერთად, რომლებსაც ხშირად პოულობენ პრეისტორიული ხანის მესოპოტამიის ქალაქ-სახელმწიფოებში.

დასასრულს უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველა შინაური ცხოველის მსგავსად, რომელიც 2000 წელზე მეტხანს არსებობდა (ძვ.წ. IV-III ათასწლეულები), შინაურ კანჯარსაც უდაოდ შეეძლო შეეძინა ზოგი მორფოლოგიური და დიაგნოსტიკური თავისებურება, რომელთა საფუძველზეც მომავალში ალბათ შესაძლებელი გახდება განასხვავონ შინაური კანჯარი გარეულისაგან. ეს საკითხი უდაოდ იმსახურებს საფუძვლიან შესწავლას. ამჟამად ჩვენ მხოლოდ ვინყებთ შინაური კანჯარის დეტალურ შესწავლას.

დასკვნა. შინაური ცხენი, როგორც ჩანს, წინა აზიაში და კავკასიაში საკმაოდ გვიან გაჩნდა. შინაურ ცხოველთა სხვა სახეობები ნეოლითში უკვე არსებობდნენ ევრაზიის რეგიონში, მაშინ, როცა შინაური ცხენი სამხრეთ კავკასიაში გამოჩნდა არაუადრეს შუაბრინჯაოს ხანისა (ძვ.წ. II ათასწლეული). თუმცა არსებობს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ ჯერ კიდევ შინაური ცხენის გამოჩენამდე მახლობელ აღმოსავლეთსა და წინა აზიაში იყო მცდელობა მოეშინაურებინათ ცხენის სხვა სახეობა — კანჯარი. მაგალითად ურის ცნობილ შტანდარტზე (მესოპოტამია) გამოსახულია ოთხთავა ეტლში შებმული ოთხი კანჯარი და არა ცხენები. მაგრამ შემდგომ მოშინაურებული კანჯარი, როგორც გამწვევი ძალა, იცვლება ისეთი უფრო ძლიერი სახეობით, როგორიცაა შინაუ-

რი ცხენი, რომელიც სავარაუდოდ ცენტრალური აზიიდან შემოვიდა. ცხენი, როგორც ჩანს, უფრო ძლიერი იყო და უფრო მეტად შეეძლო ეტარებინა სამხედრო ეტლი ან მხედარი.

მოშინაურებული კანჯარის ნაშთების აღმოჩენამ შახრე-სუხტეში იმ მონაცემებთან ერთად, რომელიც ლ. ვულიმ პირველმა მოიპოვა ურიდან, მოგვცა შესაძლებლობა ახლებურად შეგვეხედა ცხენის სხვადასხვა სახეობათა (*sensu lato*, კანჭარის ჩათვლით) როლისა და მნიშვნელობისათვის კაცობრიობის განვითარების პრეისტორიულ ეტაპზე. ირკვევა, რომ კანჯარი, როგორც ერთ-ერთი შინაური ცხოველი (ადრეული ბრინჯაოს ხანის პერიოდი, ძვ.წ. 2800-2850 წწ.) მახლობელი აღმოსავლეთისა და წინა აზიის რეგიონებში, სავარაუდოდ, ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა შინაურ ცხენს. ეს ძალიან მნიშვნელოვანი ფაქტი შესაძლებლობას გვაძლევს მეტ-ნაკლებად ზუსტად დავადგინოთ დასახელებულ რეგიონებში შინაური ცხენის გამოჩენის დრო, რომელიც სავარაუდოდ შუა ბრინჯაოს ხანაა. ამას ადასტურებს ჰიქსოსების შეჭრა ძველ ეგვიპტეში, სადაც გამოჩნდა მათი სამხედრო ძალა ორთველიან ეტლებში შებმული ცხენებით. ამიტომ ყველა ნაშთი ცხენებისა, რომლებიც ბრინჯაოს ხანის ადრინდელ პერიოდებს მიეკუთვნება, შეგვიძლია ავტომატურად მივაკუთვნოთ ველურ ცხენს. რაც შეეხება შინაურ კანჯარს მესოპოტამიიდან, შახრე-სუხტედან და ანაუდან, იგი უკვე არსებობდა ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში და უფრო ადრე კი, ურუქის კულტურის ეპოქაში (ძვ.წ. IV ათასწლეული), თუმცა კანჯარის მოთვინიერება მესოპოტამიაში მოხდა კიდევ უფრო ადრე, გვიან ნეოლითში, რაზეც მიგვითითებს აღმოჩენები უმ-დაბანიში, რომლებიც ასახავს ამ ცხოველის მოთვინიერების საწყის ეტაპს.

ლიტერატურა

- ბენდუქიძე ო. 2005:** ჯინისში აღმოჩენილი ოსტეოლოგიური მასალის შესახებ. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს ჩატარებული სავსელ სამუშაოების ანგარიში. ხელნაწერი. თბილისი.
- ბენდუქიძე ო., დევნოზაშვილი ი. 2006:** ახალი მონაცემები ორჭოსანის ოსტეოლოგიური მასალის შესახებ. – ვ. ბაგრატიონის გეოგრაფიის ინსტიტუტი. ახალი სერია № 1 (80), 239-249. თბილისი.
- გამრეკელი ნ. 1976:** ბრინჯაოს პერიოდის ცხენის ძვლების ნაშთები საქართველოს ტერიტორიიდან. – სსმმ, ტ. XXIX-A, 292-300.
- გამრეკელი ნ. 1980:** შინაური და გარეული ცხოველები თრიალეთის ყორღანებიდან. – სსმმ, ტ. XXX-A, 207-216.
- ვეკუა ა. 1962:** ახალქალაქის ქვედაპლესტოცენური ძუძუმწოვრების ფაუნა. თბილისი.
- ნარიშკინი გ. 2006:** საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი, №17-18, 92-126.
- რუსთაველი 1957:** ვეფხვისტყაოსანი. თბილისი.
- სადრაძე ვ., მურვანიძე ბ. 1987:** ცხენის ქანდაკება დიდი მცხეთიდან. – სმამ, ტ. 127, №2, 437-440.
- ჯაფარიძე ო. 1998:** ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძველი წელთაღრიცხვის მესამე ათასწლეულში (ადრეყორღანული კულტურა). თბილისი.
- Бендукидзе О. 1979:** Голоценовая фауна позвоночных Грузии. Тбилиси.
- Бурчак-Абрамович Н. 1951:** Материалы к изучению фауны палеолита Закавказья (Зуртакетская стоянка). – Изв. АН Азерб. ССР, № 9. Баку.
- Верещагин Н. К. 1959:** Млекопитающие Кавказа. Ленинград.
- Вулли Л. 1961:** Ур халдеев. Москва.
- Громова В. И. 1947:** История лошадей (род *Equus*) в Старом Свете. I, Обзор и описание форм. – Труды

Палеонтологического Ин-та. т. XVII, I. Москва.

Куфтин Б. А. 1941: Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.

Меликишвили Г. 1959: К истории древней Грузии. Тбилиси.

Межлумян С. К. 1972: Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении. Ереван.

Садрадзе В. Г. 1991: Мцхета в XV- XIII в.в. до нашей эры. Тбилиси.

Соколов В. Е. 1957: Систематика млекопитающих. Ленинград.

Сосновский И.П. 1987: Редкие и исчезающие животные. Москва.

Янковская Н. Б. 1985: Новые данные к вопросу о межобластном разделении труда в древнем Двуречье. – Культурное наследие Востока, 84-88. Ленинград.

Bendukidze O.G. 2003: New data about *Equus hemionus* of prehistoric period in I.R.of Iran. – *Proceedings of the Regional Scientific Conference dedicated to the 60th Anniversary of the Institute of Zoology NAN RA*, 36-37.

Duerst J.U. 1908: Animal Remains from the Excavations at Anau. – Pumpelly R. (Ed.) *Excavations in Turkestan*, II, 341-442. Washington.

THE JINISI HORSE: AND SOME THOUGHTS ON THE ROLE OF THE ONAGER IN THE BRONZE AGE

In prehistoric times the domestication of animals was a complex process, which took place over a long period. Dogs, hens, pigs, and cattle, for instance, were already domesticated in the Late Neolithic; animals such as the horse or dromedary, on the other hand, probably appeared on the domestic scene later, in the Bronze Age. Discoveries of representations of an onager harnessed to a chariot at Ur and onager bones in the royal burials of Uruk as a result of excavations conducted by L. Woolley (Woolley 1961) lead to the conclusion that the first fast animal to be domesticated was not the horse, but the onager, which zoologically belongs to the subfamily of semi-asses. In Mesopotamia and Near Asia the domestication of the onager (Bendukidze 2003) thus preceded that of the horse (subfamily *Equus*), which emerged in Caucasus and its contiguous regions, presumably, as a result of migration processes, only in the 2nd millennium BC.

The significance of the horse for human history is enormous. Man domesticated three representatives of this family: asses, *Equus (Asinus) asinus*; horses, *Equus (Equus) caballus* and onagers, *Equus (Hemionus) hemionus* as early as prehistoric times: the ass in Egypt, the onager probably in Mesopotamia, and the horse in Central Asia. Later domestic asses and domestic horses spread widely throughout Europe and Asia.

While asses and horses remain domestic animals today, onagers were domesticated only from the end of the Eneolithic to the end of the Early Bronze Age. By the beginning of the historical epoch only wild onagers remained; although they had been a domestic animal in vast areas of Europe and the Middle East, these animals were now wild. One kind of domestic onager (*Equus hemionus pumpellii* Duerst) was widespread in many regions of Near East in the 4th-2nd millennia BC: in Mesopotamia (Uruk, Ur), Iran (Shakhre-Sukhte), Caucasus and also, presumably, in Turkmenistan (Anau). The domestic onager is likely to have been widespread in Georgia as well. The study of osteological material of onagers excavated from Early Bronze Age settlements, Orchosani (Samtskhe), Kvatskhelebi (Shida Kartli), Damtsvari Gora (Kakheti), showed that they belonged to a domesticated form. Furthermore, archaeological sites studied in the Caucasus (Azerbaijan, Dagestan and Chechnya), where the Uruk cultural strata are also attested (or, at least, strata of a culture close to the Uruk) allow us to assume onager bones, which occur throughout Caucasia at Early Bronze age sites, belong to domesticated onagers. We can thus estimate the period in which the domesticated onager was present in Caucasia and Georgia. But because domesticated onagers and domesticated horses have not yet been found together, it would be logical to assume that domesticated horses emerged in Georgia and neighbouring regions later than domesticated onagers, approximately at the beginning of the 2nd millennium BC. It is quite possible that horses replaced onagers as the stronger animal (for example, four onagers were harnessed to a chariot, while two horses were sufficient).

To estimate the time when the first domesticated horse appeared in Georgia and South Georgia, there is interesting material provided by the discovery of archaeological artefacts related to horse riding: bridles, ornaments, parts of saddle, etc. as well as small figurines and pictures of horses. Such objects have been found in Late Bronze Age strata in Mtskheta (Sadradze, Murvanidze 1987, 437-440; Sadradze 1991), Artik (Armenia), Berikldeebi and Sapar-Kharaba. Here, in particular, in a burial, was found a kind of yoke similar to those discovered on rock-paintings throughout Europe and Asia. Furthermore, several representations were found near Lake Sevan (Mezhlumyan 1972).

In the South Caucasian regions one of the most ancient and interesting discoveries is a series of skulls from Lchashen, which was studied by the illustrious palaeozoologist S. Mezhlumyan (Mezhlumyan 1972). Since I have not personally examined these skulls myself, I cannot state to which breed of horses they belonged. The material excavated at Lchashen requires additional osteological study, but it is probable, however, that the Lchashen horse skulls belong to the same breed as that found in Jinisi (Bendukidze 2005).

Academician B. Kuftin (1941) reckoned that horse bones were found in the “Cyclopean” fortress in Beshtasheni. If, however, if we bear the period in mind (Early Bronze Age), it is likely that it was a domesticated onager that was in question. In Kurgan V B. Kuftin recovered the gold figurine of a horse (Kuftin 1941, pl. XCVII). This, inexplicably, did not attract scholarly attention. If it is not an import, we can see this object as documentary proof of the presence of a domesticated horse in the Middle Bronze Age (Trialeti Culture).

N. Gamrekeli studied equine fossils found on Georgian sites (Mtskheta, Ilto, Akhali Ulianovka, Kvatskhelebi and Trialeti). He dates horse fossils found in Trialeti to the Middle Bronze Age (Gamrekeli 1976; Gamrekeli 1980). Such a dating seems mistaken, however, since the Trialeti horse, according to our information, was recovered in relatively later, intrusive burials. It is also unclear which exact strata the bones of the horse excavated at Ilto come from and so on. Thus, the dates in Gamrekeli’s article are not reliable.

Generally speaking, horses emerged in the Near East relatively late. As is well known, the first historically recorded discovery of a domestic horse belongs to the period of the Hyksos invasion in Egypt (the 17th century BC). The discovery of horse fossils at the Jinisi settlement, which belongs to nearly the same epoch, is truly remarkable in this context. The quantity of horse fossils from Jinisi exceeds the general amount of those of other domestic animals (at least 35-40%). Given that the horse bones were difficult to distinguish from the remains of other domestic animals’ remains (Bendukidze 2005), we can assume that horses, like other domestic animals, were eaten.

The question is now the status of the Jinisi horse: was it wild or domesticated? This is not a easy question to answer. It is likely that if the horse was used for military purposes then its use for meat was not allowed, although oriental horse riders (Mongols, Turks) did not have such a taboo. It must be mentioned that typologically the Jinisi horse did not differ from the wild horse of the Palaeolithic epoch discovered in Edzani, Zurtaketi and Bavra. It was obviously a morphotype of the so-called “southern horse”, from which, probably, the Arab horse was derived. Unfortunately, we are unable to give more detailed characteristics of the Jinisi horse as the material consists only of isolated teeth, and thin leg bones (phalanges, epiphyses of metapodia and foot and shin bones).

As was mentioned above, the wild horse inhabited South Georgia from ancient times (Javakheti Plateau and Tsalka). Its bones were discovered among cooking remains of primitive humans while excavating epipalaeolithic dwellings at Zurtaket and Edzani.

The etymology of the name “Zurtaketi” should be noted. The word *zurtak* means a wild horse in some Persian dialects. It is probable that on the territory of Georgia and throughout South Caucasia both wild and domesticated horses were present simultaneously. In Mtskheta for instance ceramic horse figures have been excavated (Sadradze, Murvanidze 1987; Sadradze 1991), which obviously display two types of horse. One has a long graceful neck, a beautiful small head, and an elongated body. Externally, it looks very much like an ancient Parthian horse (today the so-called “Akhalktekin” breed). The second, attested by only one ceramic figure, is more massively built, has a muscular neck, a large head, a low body and long thick mane. In all probability, one breed was for racing and the other for work.

At the end of the Palaeolithic the wild horse also lived in West Georgia as well. Many horse fossils have survived in caves of Zemo Imereti. In the 1970s, I participated in D. Tushabramishvili’s expedition at Dzudzuana Cave, where many horse fossils were found. Unfortunately, Dzudzuana Cave, just like Jinisi, did not yield horses’ skulls or at least enough fragments of skulls for analysis to enable a more detailed discussion of the morphological type of this horse. We can only remark that, unlike the sub-types of horse widespread in East and South Georgia, the West Georgian horse probably belonged to a different, larger

sub-species (*Equus caballus strictipes* Gabunia), while the wild horse of East and South Georgia belonged to the sub-species *Equus caballus binagadiensis* Gajiev (= *E. caballus zurtakensis* Bendukidze) which was originally described in the Binagadi Pleistocene area (Azerbaijan). Judging by to the type (tooth enamel ridges, smart hooves and a solid body) this sub-species displays a close affinity to Edzani, Zurtaketi, Bavra and Jinisi horses, which suggest that they all belong to the so-called “southern” group, the ancestor of the Arab breed and its near relative, the ancient eastern horse.

In antiquity, fast animals were harnessed to military chariots, which were mainly used to break through an enemy’s line. The ancient Sumerian (Ur) military chariot was extremely primitive, rough and inconvenient. It had four heavy wheels and four onagers were harnessed to it. All this is perfectly illustrated on the so-called “standard from Ur” and on a lid of a box also discovered in Ur (Woolley 1961). In my opinion, the later Assyrian-Babylonian military two-wheeled chariots were more advanced than the Sumerian ones. Although these chariots also had very rough and massive wheels, can be seen in images, they were pulled by two horses. The same type of chariot, with huge wheels, was used in Urartu as well, as shown on the representations on King Argishti’s armour.

Another type of chariot was used by the Greeks, the Etruscans, the Romans and, probably, the Achaemenids, who had nearly the same type of military chariots. Such chariots were usually decorated with representations in relief. Furthermore, the ends of the axle between the wheels of Greek and Persian chariots were pointed and served a useful belligerent purpose in themselves.

Major changes in chariot manufacture were initiated by the ancient Aryans of India and Afghanistan. They made chariots from a particularly strong wood, which meant that the chariot was light and a man could lift it with one hand. This type of a chariot first emerged in Asia. Then the Egyptians adopted it from the Hyksos having appreciated its military qualities. The Hittites also had such chariots.

The use of horses for racing started relatively late, and can also be related to the Hyksos invasion in Egypt. It must be mentioned that, apart from chariots, the Hyksos already used horses for racing (17th c BC). Thus, by that time cavalry units already existed (Bendukidze 2005).

In conclusion, we can trace the evolution of the chariot as follows: from the military four-wheeled chariot of Sumerians and Assyrian-Babylonians, and then to the chariot of the Aryans, which was more advanced and much lighter.

I believe that it would be useful in this context to analyze different types of chariots of Europe and Asia. It is likely that systematization of these data may enable us to define several main horse-breeding centres existing at the prehistoric stage of development.

In my opinion, the diffusion of two different types of chariots indicates the existence of two main centres of horse-breeding. One of them was probably in the Near East; this is where the domesticated horse emerged, from Babylon, Assyria and Urartu. The second was probably in Central Asia, in the area of distribution of Aryan peoples.

As we know from ancient sources, in ancient times Hurrians, particularly Mitannians, were the most skilled at horse breeding; it was Mitannians who taught the Hittites this art. In a treatise by Kikuli, a Mitannian, recovered in the Boghazkoi cuneiform archives, we find methods of horse training which hardly differ from modern ones.

The frequent discoveries of Khurit (Mitannian) artefacts in South Caucasia (South Georgia, Armenia) during recent excavations (Narimanishvili 2006) might indicate that these Caucasian regions, in particular, the prehistoric state union “Diaokhi” (historical region of Tao) could have been the center of horse-breeding in Caucasia in the 2nd millennium BC. This view is supported by the finds at Jinisi and Sapar-Kharaba.

It should be mentioned that Assyrian and Urartuan conquerors used to search for pedigree horses on the territory of Diaokhi. Cuneiform texts speak of the tax levied on subject peoples. Horses top the list, as the most precious part of their booty (Melikishvili 1959). Even later, in the Classical period, South Georgia still remained a region of advanced horse breeding. This is indicated by a large quantity of horse fossils in

the osteological material from Chorati (Akhaltsikhe), where they much exceeded those of other animals.

It is believed that the emergence of the horse in Mesopotamia and Near East was connected to the immigration of the so-called sea peoples (among whom were the ancient Aryans). Afterwards the horse spread quite fast in west Eurasia, and later reached Egypt through the Hyksos. After the emergence of this strong animal, there was no need for onagers any more and, presumably, by the beginning of the 2nd millennium BC humans had forgotten them as domestic animals. This process gained momentum from the following factors:

1. As mentioned above, the onager was weaker than the horse;
2. The bridle having not yet been invented, it was more difficult to direct an onager than a horse;
3. Finally, and most importantly: Judging by representations on the Ur standard, Sumerian chariots were very heavy and were equipped with four massive wheels.

These considerations suggest that the emergence of the domesticated horse was the reason for the disappearance of the onager. The onager belongs to the sub-family of *Hemionus*. Although reminiscent of a small horse, it bears a number of morphological peculiarities common to asses (sub-family of *Asinus*): longer ears, a thinner neck, a tail ending in a brush, a very short (as if specially trimmed) mane. The most important thing is that, judging by their surface relief, the onager's back teeth clearly differ from those of a horse (sub-family of *Equus*). Besides, the onager has elegant and slender legs and by this feature it stands closer to the Stenon horse and to some hipparions. An onager is also characterized by a double loop of stenon-like lower incisors, the thin enamel of the incisors, with an undivided mesostyle; a distinctive outward protrusion on the lower teeth, with a weakly developed additional ridge on the front wall. On the lower teeth this protrusion is deeply cut into the neck of the double loop.

In the past the area of distribution of different sub-species of onagers (seven in all) embraced the territories of Iraq, Syria, Iran, Afghanistan, Mongolia, China, Pakistan, India, Tibet, Turkmenistan and Kazakhstan (Sokolov 1957; Sosnovskii 1987). In the Holocene onagers lived in the southern part of the Russian Plateau, in the regions beyond the Caspian Sea, in the southern part of Siberia, in Caucasia, in Asia Minor and practically all over the Kazakhstan and Turan (Middle Asia) plains. But already in the first third of the 20th century the onager only survived in central (Betpakdala) and eastern Kazakhstan (Jungaret), as well as in Turkmenistan (Batkhez). At about the same period onagers lived in Mongolia, north-west India, western Pakistan and central Iran (Deshtekvir, Desht-Lut). Today its presence in India is limited to the desert region, the so-called *Kachis Ran*. It must be stressed that despite a vast area of distribution of this animal, only the Iraqi sub-species was domesticated (*Equus hemionus hemippus* Geoffroy). With the development of agriculture and livestock breeding the area of onager distribution was reduced. In the 17th and 18th centuries in East Europe onagers survived only in the area between the Volga and the Urals. At the end of the 19th century onagers became extinct in western Kazakhstan and their number dramatically decreased in Turkmenistan too. It is remarkable that in the Soviet period three protected areas were established to preserve onagers: in Turkmenistan (Batkhez, 1941), on one of the islands in the Aral Sea (Barsa-Kelmes, 1953) and in Kazakhstan (Qapchagai, 1982).

The onager is a very fast animal. An adult male can run at 60-70 km/h over a distance of 10 km, while at a lower speed it can run 20-25 km without rest. This animal is also rather big: about 200-260 cm in length, height at the base of neck 1.5 m, and weight up to 350 kilos. Onager meat had a high price in olden times, while its skin was used for producing shagreen leather. The most desirable conditions for onagers are dry steppes and semi deserts with good pastures and a lot of water, e.g. the foothills of Kopet-dagh, the area between the Tejeng and the Murghab in Turkmenistan (Sokolov 1957; Sosnovskii 1987).

It is probable that in Caucasia onagers lived in places with suitable conditions: in east Transcaucasia, the eastern part of the Northern Caucasus, South Georgia and on the plains of the Caspian Sea. In particular, in the past onagers lived in the regions where wormwood and capers grew in east Azerbaijan, at Mughan and on the Mil steppes, in Qobustan and other regions of Apsheron peninsula. This is why Azeri

archaeologists discovered onager fossils in Neolithic and early Bronze Age dwellings of Qobustan. Apart from this, judging by the archaeological data, onagers lived in the south-west (Akhaltzikhe) (Bendukidze 2006) and southeast (Kvemo Kartli) (Bendukidze 1979) regions of Georgia. In the Northern Caucasus they lived on the plains of Daghestan, near Derbend (Vereshchagin 1959). On the basis of archaeological material it can be assumed that the wild onager was widespread in South Georgia from the Late Neolithic to the Classical period (Chorati). This is suggested by the discovery of onager fossils at Arukhlo and Imiris Gora (Neolithic) (Bendukidze 1979), Orchosani (Early Bronze Age) (Bendukidze, 2006) and Chorati (Classical period strata). Given these discoveries, it is likely that onagers were widespread throughout South Georgia. The onager probably lived in the plains of Shida Kartli, as is shown by the recovery of its fossils in Kvatskhelbi (A. Javakhishvili's excavations). Judging by this discovery the domestic onager could have been around in the Early Bronze Age. The onager thus inhabited areas westwards as far as Urnisi (given the discovery in Kvatskhelbi). It is thought that in such a case, when the simultaneous presence of two forms of onager (wild and domesticated) is attested, there arises the need for marking the difference between these forms, and especially so since there already exists an individual systematic name for the domestic form, which was proposed by U. Duerst for the onager from Anau (Turkmenistan): *Equus hemionus pumpellii*. We suggest using this name for the domesticated onager which was lived in Mesopotamia and Hither Asia. The point is that Duerst described a relatively small horse with elegant legs as *Equus pumpellii* (Duerst 1908). However, later V. Gromova expressed the reasonable view that the bones of *Equus pumpellii* could, in fact, belong to an onager and not to a horse (Gromova 1947). I have no reason to challenge V. Gromova's proposal and believe that the bones from the Anau settlement really belonged to an onager. But, because the Early Bronze Age strata from Anau II belong to the same Hilmenid Culture (information from S.M.S. Sajadi) as well as to the Shakhre-Sukhte, I believe that the onager fossils from Anau also belong to the same domesticated form. In order to distinguish this domesticated onager from its wild form, we suggest calling it by the name introduced by Duerst, namely, *Equus hemionus pumpellii*.

We assume that it was during the xerothermic Early Holocene period that onagers were the most widespread in Georgia and its contiguous areas: Caucasia, Asia Minor, Iran and Near East. We must also assume that the particularly wide distribution of onagers and other xerophilic animals was closely linked to significant warming and a dry climate in this epoch.

A Russian zoologist, N. Vereshchagin, has collected historical accounts relating to onagers. Xenophon describes the Greeks hunting onagers at the source of the river Euphrates. An Armenian historian, Mose Khorenats, describes the royal hunts of the Arshakid dynasty of onagers in the middle part of the river Araxes. The Armenian historians Anania Shirkats and Grigol Narekats mention the presence of onagers in Armenia. The famous 10th century historian Mose Kagankatvats speaks of wild onagers on the steppes of Mil and Qarabakh. The Azeri poet, Nizami of Gandja, describes the hunting of onagers in the area between the Mtkvari (Kura river) and the Araxes. Rashid-ed- din (14th century) recounts that during a hunt arranged by Ilkhan Qazan Khan in Talish, there were, among other animals, wild asses (or onagers). According to the Polish scientist and traveler Adam Olear, the Shah of Iran kept so-called onagers in a menagerie in Isfahan. And finally, it should be mentioned, that one of the Sassanid shahs (Bakhrām) is nicknamed as "khuur" or onager in Nizami of Gandja *Seven Portraits* (Vereshchagin 1959).

There is no information about where onagers lived in Georgia. Shota Rustaveli, however, describes Rostevan's and Avtandil's hunt in his *Knight in the Panther Skin*, where the onager is mentioned alongside other animals (Rustaveli 1957:22).

Fossils and semi-fossils of onagers were discovered in the Zurtaketi Epipalaeolithic dwelling (Burchak-Abramovich 1951), in Arukhlo I and in the Imiris Gora Early Agricultural dwellings (Bendukidze 1979), at Orchosani (Early Bronze Age), at Kvatskhelbi (Early Bronze Age, A. Javakhishvili's excavations) and in Chorati (Classical period). The lower jaw of an onager of the Pleistocene was also discovered at Kirmaku (Azerbaijan, N. Burchak-Abramovich's material). And, finally, A. Vekua described a very special form of an early

onager as a new type (*Equus hipparionoides* Vekua) (Vekua 1962). Teeth of this form, as well as those of its related form Binagadi (Azerbaijan) is characterized by features typical of onagers: thin enamel of the back teeth, undivided mesostyle, the special shape of the outer protrusion of the lower teeth, which have a weakly developed additional ridge. On the lower teeth this protrusion is deeply cut into the neck of the double loop. But, unlike the modern and Late Pleistocene onager from Kirmaku, it is characterized by very short protokon (the protokon of the upper molars of modern onagers is close to the length of the protokon of real horses' molars). The form of onager from Akhalkalaki, described by A. Vekua, can be considered to be the ancestor of Late Pleistocene and modern onagers.

As mentioned above, in the 4th and 3rd millennia BC the onager was domesticated and lived in Mesopotamia and the territories adjacent to it. This is proved by the discovery of onager bones in burials of the 4th millennium BC and also by drawings from Ur which show onagers harnessed to chariots (3rd millennium BC), although recently new data suggest that in the Early Bronze Age onagers were also to be found in eastern Mesopotamia (north-east Iran, particularly on the territories of the administrative regions of Belujistan and Sistan) (Bendukidze 2003). They also lived to the north of this territory, in Turkmenistan (Anau), where there are also settlements belonging to the same Hilmend Culture, which existed in north-east Iran.

In the autumn of 2001 I joined the Expedition of the Cultural Heritage Protection of Iran under the leadership of Dr S.M.S. Sajadi. We discovered onager bones in Shakhre-Sukhte (province of Sistan and Belujistan). Furthermore, onager remains had been discovered by an Italian expedition working in Shakhre-Sukhte before the Islamic revolution, although all the remains of onagers were then considered to belong to the wild form. In this case the remains were discovered in the conditions indicating to the domesticated form. In particular, three skeletons (two adult and one young onager) were discovered in room in E.R.A. (East Residential Area) section together with one type of a cow and several skeletons of sheep and goats. Nearby were fragments of pottery and charcoal. The position of the skeletons discovered in Shakhre-Sukhte (the skeletons were disturbed, but the joints were not, and so complete skeletons could be reconstructed) suggests that the animals died as a result of a disaster, probably a fire. A large amount of charcoal was found with the skeletons. It is likely that all the animals were gathered in a stable, where they were trapped under the collapsed roof and walls. Thus, the death of the animals in section E.R.A. came about in seconds.

In which season did this disaster occur? We cannot prove anything, although, if we take into consideration the fact that besides onager bones there were those of sheep and goats with a preserved third milk tooth (dp3), we can suggest that the disaster came about in the middle of the summer. It must be mentioned that the belief of some archaeologists that the E.R.A. room served as a place of sacrifice. Onagers are very skittish animals, difficult to approach, and would naturally try to avoid such crowded places as Shakhre-Sukhte. In addition, hunting an onager and bringing it to the settlement must have been time-consuming and in the eyes of contemporaries an irrational act. Another suggestion, that the pile of bones discovered in the E.R.A. room must have been the remains of a supply of onager meat, does not ring true either. The point here is that the temperature in this region of Iran-Sistan normally reaches 50-55 degrees Celsius in summer, which would speed the decay of such meat. The stench would make human life nearby impossible. In our view, therefore, the recovered onager skeletons in fact belonged to domesticated animals tethered in the stable in which they died. This is supported by the fact that the domestication of the onager in Mesopotamia is thought to be established at more or less this period. The discovery of onagers together with other animals is, moreover, perhaps the most convincing pointer to their being domesticated onagers. Although this might appear to be an unconventional view, it is not inherently unlikely since we know that domesticated onagers existed not only in Mesopotamia, but also in Turkmenistan (Anau), where onager bones were discovered as early as the beginning of the 20th century (Gromova 1947). The Anau strata, as we mentioned above, belonged to the Hilmend Culture. We should also mention in connection with the domesticated onagers from Shakhre-Sukhte the fossils of a small horse at Anau (Turkmenistan), described by U. Duerst, which belong to the later stage of the same Hilmend Culture (Werst 1908). Accord-

ing to V. Gromova, the small, slender-legged horse must be identified as an onager (Gromova 1947). Since the Bronze Age strata of Anau are of the same age as those in Shakhre-Sukhte (information from S.M.S. Sajadi), it may be said that the onagers from Anau also belonged to a domesticated variety.

In the Shakhre-Sukhte laboratory the monolithic rock brought for us from the E.R.A. displayed skulls and other bones (neck vertebrae, bones of front legs and fragments of ribs). It is particularly important that osteological material be naturally articulated, which points to the animals' death during a catastrophe in the building where they were kept. In this connection, we would like to emphasize that in the necrocenosis of the onagers and other animals of Shakhre-Sukhte we find more direct analogies with the necrocenosis of past geological epochs than to archaeological material which is as a rule decayed and disturbed.

There are thus three areas in which Early Bronze Age domesticated onagers have been found: Mesopotamia, Iran (Shakhre-Sukhte), and Turkmenistan (Anau). Because Georgia and Caucasia are geographically situated between the extreme west (Mesopotamia) and extreme east (Iran) of these discoveries, we may expect to find fossils of domestic onagers in Caucasia too, especially as Akhaltsikhe (Orchosani), where fossils of onagers were discovered in Early Bronze Age strata, is only 1000 km from Mesopotamia. It is not out of the question therefore that those onager fossils excavated on two Early Bronze Age sites, Orchosani and Kvatskhelebi, could belong to this domesticated variety. This is suggested in the first place by Georgia's geographical situation within an area where, as we have seen, domesticated onagers did exist in the Early Bronze Age. These conclusions concerning the likely presence of domesticated onagers in South Georgia are hypothetical, and need to be confirmed by archaeological discoveries in the future; they do, however, have a firm logical basis.

There is also the question of the discovery of the domesticated onager in Iran; where and when did the domesticated variety emerge for the first time, in Mesopotamia or in the east, in Iran or Turkmenistan? An answer is suggested by recent remarkable discoveries at Um-Dabania (dated by British archaeologists to 6200-5750 BC). Here the British archaeologists discovered a number of strange small square rooms without roofs, which very much resemble modern places for tethering horses. Presumably, the primary taming of captured onagers occurred here, since remains of nets for their capture were also recovered. It is interesting that the proportion of onager bones was 70% of the relevant osteological material from Um-Dabania (Iankovskaia 1985).

Judging by the data from Um-Dabania we can conclude that the domestication of the onager in Mesopotamia began in the late Neolithic and that later the domesticated onager reached Iran and Turkmenistan. Others believe that the domesticated onager might have emerged from different sub-species in parallel, although early centres of its domestication, like the one in Um-Dabania, have not yet been discovered. This is, however, unlikely since today the monophyletic origin of domestic animals is widely accepted. We can thus conclude that despite wide distribution of the onagers only its extreme western sub-species, found in Syria, Palestine and Iraq, was domesticated in Eurasia (Sokolov 1987).

The process of onager domestication began in Mesopotamia far earlier, before the 4th-3rd millennia BC; the discoveries at Um-Dabania reflect only the initial stage of such domestication and completely domesticated animals are known from the period of Uruk Culture (4th millennium BC). According to the British scholars, there are plenty of onager (but not horse) fossils that have been excavated in the so-called king's burials in the epochs after Uruk and Ur Cultures.

Discoveries of onager bones together with ritual chariots and remains of kings often found in Mesopotamian city-states of prehistoric epoch suggest that in the 4th-3rd millennia BC onagers were used to harness to burial chariots of kings.

Finally, it should be mentioned that like all domestic animals which existed for over 2000 years (4th-3rd millennia BC), the domesticated onager might have adopted some morphological and diagnostic peculiarities, on the basis of which it may become possible in the future to distinguish a domestic onager from a wild one. This problem certainly requires further study; the detailed study of the domesticated onager

has only just begun.

Conclusion: Domesticated horses appeared late on the Near Eastern and Caucasian scene. Other types of domestic animals already existed in Europe and Asia in the Neolithic period, while the domesticated horse appeared in South Caucasia not earlier than the Middle Bronze Age (2nd millennium BC). Nevertheless, we can assume that there were attempts to domesticate another horse-like animal before the emergence of the domesticated horse in the Near East, namely the onager. For example, the well-known standard of Ur (Mesopotamia) represents four onagers, and not horses, harnessed to a four-wheeled chariot. But at a later stage the domesticated onager was replaced by a stronger animal, the domesticated horse, which probably came from Central Asia.

The discovery of domesticated onagers at Shakhre-Sukhte and L. Woolley's finds at Ur allow us to see the role and significance of different types of horses (including *Sensu Lata*, onager) at a prehistoric stage of human history in a new light. It becomes clear that the onager probably came before the horse as one of the domesticated animals of the Near eastern Early Bronze Age (2800-2850 BC). This important fact allows us to estimate more or less accurately the time of emergence of the domesticated horse in populated areas, which may be the Middle Bronze Age. An indication of this is the invasion of Egypt by the Hyksos, who displayed their military power with horses harnessed to two-wheeled chariots. This is why all horse remains of early periods of the Bronze Age can be automatically attributed to the wild horse. The domesticated onager had already existed in the first half of the 3rd millennium BC in Mesopotamia, and at Shakhre-Sukhte and Anau; and even earlier, during the Uruk period (4th millennium BC), although the domestication of the onager occurred in Mesopotamia even earlier, in the Late Neolithic, as indicated by discoveries at Um-Dabania that reflect the initial stage of domesticating this animal.

References:

- Bendukidze O. 1979:** *Golotsenovaya fauna pozvonochnikh Gruzii* (The Holocene fauna of vertebrates of Georgia). Tbilisi.
- Bendukidze O. G. 2003:** New data about *Equus hemionus* of the prehistoric period in I. R. of Iran. *Proceedings of the Regional Scientific Conference dedicated to the 60th Anniversary of the Institute of Zoology NAN RA*, 36-37
- Bendukidze O. 2005:** jinisshi aghmochenili osteologiuri masalis shesakheb (*On Archaeological Material excavated in Jinisi*). Report of fieldwork carried out by the Trialeti archaeological expedition in 2004. Manuscript. Tbilisi.
- Bendukidze O. Devnozashvili I. 2006:** akhali monatsemebi orttshosanis osteologiuri masalis shesakheb (New Data on the Osteological Material of Orchosani). *V. Bagrationi Institute of Geography. New Series* 1 (80), 239-249. Tbilisi.
- Burchak-Abramovich N. 1951:** Materialy k izucheniyu fauny paleolita zakavkaz'ya (zurtaketskaya stoyanka) (Material on the study of Paleolithic fauna of Transcaucasia) (Zurtakert dwelling). *Izv. AN Azerb. SSR* 9. Baku.
- Duerst J.U. 1908:** Animal remains from the excavations at Anau. In: R.W. Pumpelly (ed.), *Explorations in Turkestan* 2, 341-442. Washington
- Gamrekeli N. 1976:** brinjaos periodis tschenis dzvlebis nashtebi sakartvelos teritoriidan (Fossils of Bronze Age horse bones from Georgia). *SSMM* 29, 292-300.
- Gamrekeli N. 1980:** shinauri da gareuli tskhovelebi trialetis qorghanebidan (Domestic and wild animals from Trialeti Kurgans). *SSMM* 30, 207-216.
- Gromova V. I. 1947:** Istoria loshadei (rod *Equus*) v starom svete. I, Obzor i opisaniye form (History of the horse (*Equus*))

- in the ancient world. I, Review and description of forms). *Activities of the Palaeontological Institute* 17/1. Moscow.
- Iankovskaya N. B. 1985: Novie Dannye k voprosu o mezhoblastnom razdelenii truda v drevnem Dvurech'e (New data on the problem of interregional distribution of work in ancient Mesopotamia). *Cultural Heritage of the East*, 84-88. Leningrad.
- Japaridze O. 1998: *kartveli tomebis etnokulturuli istoriisatvis dzveli tseltaghritskhvis mesame atastsleulshi (adreqorghani kultura)* (On Ethnocultural History in the 3rd Millennium BC (Early Kurgan Culture)). Tbilisi.
- Kuftin B.A. 1941: *Arkheologicheskie raskopki v Trialeti* (Archaeological excavations in Trialeti). Tbilisi.
- Melikishvili G. 1959: *K istorii drevnei Gruzii* (on the History of Ancient Georgia). Tbilisi.
- Mezhlumyan S. K. 1972: *Paleofauna epoch eneolota, bronzy i zheleza na teritorii Armenii* (Eneolithic, Bronze and Iron Age Palaeofauna on the territory of Armenia). Erevan.
- Narimanishvili G. 2006: saphar-kharabas samarovani (Sapar-Kharaba Cemetery). *Dziebani* 17-18, 92-126 (in Georgian).
- Rustaveli 1957: *vephkhvistqaosani* (Knight in the Panther Skin). Tbilisi.
- Sadradze V. G. 1991: *Mtskheta v 15-13 v.v. do nashei eri* (Mtskheta in the 15th-13th centuries BC). Tbilisi.
- Sadradze V., Murvanidze B. 1987: *tskhenis kandakeba didi mtskhetidan* (Sculpture of a Horse from Greater Mtskheta). *SMAM* 127/2, 437-440
- Sokolov V. E. 1957: *Sistematika mlekopitayushchikh* (The systematization of mammals). Leningrad.
- Sosnovskii I. P. 1987: *Redkie i ischezayushchie zhyvotnie* (Rare and extinct animals). Moscow.
- Vekua A. 1962: *akhalkalakis kvedapleistotsenuri dzudzumtsovrebis fauna* (Lower Pleistocene Mammal Fauna from Akhalkalaki). Tbilisi.
- Vereshchagin N. K. 1959: *Mlekopitayushchie Kavkaza* (The Mammals of the Caucasus). Leningrad.
- Woolley L. 1961: *Ur Khaldeev* (Ur of the Chaldees). Moscow.

თრიალეთი ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებში

თრიალეთი საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული მხარეა (ტაბ. I₁). დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით ის მთლიანად მოიცავს წალკის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიას და თეთრიწყაროს, დმანისის, ბორჯომისა და ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტების ნაწილს. გეოგრაფიულად და ადმინისტრაციულად შედის ქვემო ქართლში, რომელიც მოიცავს ალგეთისა და ქცია-მაშვერა-ბერდუჯის აუზებს, მდ. მტკვრის ხეობას - ნითელ ხიდამდე. ქვემო ქართლის ჩრდილოეთი საზღვარი მთლიანად თრიალეთის ქედზე გადის, დასავლეთი საზღვარი თრიალეთის ქედის ბაკურიანის მონაკვეთამდე გრძელდება, სამხრეთით ლოქის ქედი გამოყოფს მას სომხეთისაგან, ხოლო აღმოსავლეთით სამგორისა და დავითგარეჯის მთაგრეხილები საზღვრავს.

ბუნებრივი პირობები. ქვემო ქართლი ბუნებრივი, ლანდშაფტური თუ კლიმატური პირობების მიხედვით რამდენიმე რეგიონად იყოფა. ერთ-ერთ ასეთ რეგიონს წარმოადგენს თრიალეთი, რომელიც მოიცავს მდ. ქციის ზემო წელსა და მდ. შავწყაროსწყლის ხეობას. რეგიონს ჩრდილოეთიდან ამავე სახელწოდების ქედი საზღვრავს; დასავლეთიდან ნარიანის ველი, რომელიც ტაბანყურისა და ფარავნის ტბებამდე ვრცელდება; სამხრეთით თრიალეთი მდ. ჭოჭიანისა და შავწყალას წყალგამყოფამდე აღწევს, ხოლო აღმოსავლეთით კლდეკარიდან მდ. ჭოჭიანისა და მდ. ქციის შეერთებამდე.

რეგიონის ზედაპირის აბსოლუტური სიმაღლეები, მისი რთული ლანდშაფტური რელიეფიდან გამომდინარე, ცვალებადია. იგი მერყეობს ზღვის დონიდან 1000 მ-დან 2500 მ-მდე.

მდ. ქცია (ხრამი) და მისი შენაკადები, ხელოვნური წყალსაცავები და პატარა ტბები თრიალეთის ჰიდროგრაფიულ ქსელს წარმოადგენს. მდ. ქცია ამ რეგიონში ყველაზე დიდი და წყალუხვია (სიგრძე 220 კმ). ის სათავეს იღებს ცხრანყაროს მთის სამხრეთ აღმოსავლეთ კალთაზე, თრიალეთის ქედის სამხრეთით მიედინება და ბეშთაშენის ტაფობზე ხელოვნურად აგებულ წყალსაცავში ჩაედინება. მისი მრავალრიცხოვანი შენაკადებიდან გამოირჩევა მდ. ჭოჭიანი, ნარდევანი, გუმბათი, ყარაბულახი და სხვა. მდ. ბეშქენაშენი და ყორსუ უშუალოდ წალკის წყალსაცავს ერთვის. რეგიონისათვის დამახასიათებელია სხვადასხვა სიდიდის ტბები – ბარეთი, ხადიკი, შვიდი ტბა, ყარაბულახი და სხვ.

საკმაოდ მაღალი მთებით გარშემორტყმულსა და თავადაც მაღლა მდებარე ამ მხარეში, გარედან შემოჭრილი ჰაერის ნაკადების ეფექტი ადგილობრივი ოროგრაფიული პირობების ზემოქმედების შედეგად იცვლება. თრიალეთის ჰავა საკმაოდ მკაცრი კლიმატური პირობებით გამოირჩევა. რეგიონის დაბალ ნაწილში ძირითადად მთის სტეპური ჰავაა გავრცელებული, ცივი ზამთრითა და ხანგრძლივი თბილი ზაფხულით. ნალექების საშუალო წლიური რაოდენობა 600-700 მმ-ია. იანვრის საშუალო ტემპერატურა -2°-დან -6°-მდეა, თუმცა ჰაერის აბსოლუტური მინიმუმი ზოგჯერ შეიძლება -30°-მდეც კი დაეცეს, ხოლო უთბილესი კი 14°-15°-მდე მერყეობს, რომლის აბსოლუტური მაქსიმუმი შეიძლება 35°-ს აჭარბებდეს. წლის განმავლობაში მოსული ნალექების უმეტესობა გაზაფხულსა და ზაფხულის დასაწყისში მოდის. ნალექების მინიმუმი კი ზამთრისთვისაა დამახასიათებელი. ამ მხარეში ჰავა მშრალი კონტინენტურია.

ოროგრაფიული პირობების შესაბამისად, თრიალეთის მცენარეული დაჯგუფება ძირითადად უროიანი და ვაციწვერიანი ელემენტებისაგან შედგება. აქ ფართოდაა გავრცელებული პლიდო-

მინანტური ბალახნაირები, სადაც ძირითადი სახეობებია: მარცვლოვანებიდან – სტეპის ნივანა, კენენურა, მდელოს ნივანა, სტეპის ტიმოთელა, ცხვრის ნივანა, თავისარა, ნამიკრეფია, მაჩიტა, ბაია; ვაციწვერას სახეობები: თრიალეთის იონჯა, ქაფურა, წინინაური, ჭაღარა სამყურა; ალსანიშნავია, რომ ადრე ამ ადგილებში საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული ტყეები: ძირითადად ნაძვნარი, ფიჭვნარი, მუხნარი და არყნარი. ახლა ამ მხარეში ტყეები შემორჩენილია უმნიშვნელო ნაშთების სახით, ლოკალურად – უმეტესწილად მდ. კუსრეთისწყლის აუზში (მდ. ქციას ხეობა); სოფ. დაშ-ბაშის მიდამოებში, სადაც ფართოფოთლოვანი ტყეებია წარმოდგენილი – რცხილა, მუხა, ნეკერჩხალი და სხვ.; რეგიონის ნატყევარი ვრცელი ტერიტორიები კი დაფარულია ზემოთ აღწერილი მთის სტეპის მოყვარული მცენარეული საფარით. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რეგიონისათვის დამახასიათებელია წყალ-ჭაობური დაჯგუფებები და ლერწმიანები, რომლებიც მრავლადაა ტბებისა და მდინარეების სიახლოვეს.

დღევანდელი თრიალეთის ფაუნა, თავისი ლანდშაფტური პირობებიდან გამომდინარე აღარ არის ისეთი მრავალფეროვანი, როგორც ადრე იყო. ადგილობრივმა ფიზიკურ-გეოგრაფიულმა და ეკოლოგიურმა პირობებმა, ტყის მასივების სიმცირემ თავისი ზეგავლენა იქონია დღევანდელ ფაუნაზე. თრიალეთში დღეისათვის გვხვდება: შველი, ტურა, მელა, მგელი, მაჩვი; ერთეულების სახითაა შემორჩენილი ტყის კატა, კავკასიური ფოცხვერი; ძალზედ შემცირდა გარეული ღორის რაოდენობაც; ბევრია მღრღნელი: თავგი, ბუჩქნარის მემინდვრია, ზაზუნა; თრიალეთის ფრინველთა სახეობებს შორის აღსანიშნავია: ქორი, შევარდენი, არწივი; ერთეულების სახით გვხვდება კავკასიური როჭო, შურთხი. მდინარეებისა და ტბების სიმრავლემ ხელი შეუწყო წყალმცურავ ფრინველთა პოპულაციის გავრცელებას. აქ მრავლადაა იხვის სხვადასხვა სახეობა, თოლია, წერო და სხვ.

დიდია ადამიანის ზეგავლენა თრიალეთის ბუნებაში მომხდარ ცვლილებებზე. ადამიანის მიერ თრიალეთის ათვისება პალეოლითის ხანაში იწყება და დღემდე მიმდინარეობს. მისმა სამეურნეო საქმიანობამ, რომელიც განაპირობებდა კაცობრიობის ისტორიის შემდგომ განვითარებას, აქტიური როლი ითამაშა თრიალეთის ფლორისა და ფაუნის ცვლილებაში. სამეურნეო მიწებზე მზარდმა მოთხოვნილებამ, ასევე მესაქონლეობის განვითარებამ, რომელიც საძოვრად სულ უფრო და უფრო მეტი ტერიტორიების ათვისებას მოითხოვდა, საგრძნობლად შეცვალა მცენარეული საფარი. ადამიანმა დაიწყო ტყეების მასიური განადგურება დიდ ფართობზე. დღეისათვის ეს ფართობები გასტეპებული ველების სახითაა შემორჩენილი [Квавадзе, Коннор, Нариманишвили 2007]. ტყეების სიმცირემ კი გარკვეული ცვლილებები შეიტანა ცხოველთა სამყაროშიც – მკვეთრად შემცირდა აქ მოხინაღრე ცხოველთა მრავალფეროვანი სახეობები.

თრიალეთის (ნალკის) არქეოლოგიური კვლევის ისტორია. ნალკის არქეოლოგიური შესწავლა XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან დაიწყო. 1876 წელს სოფ. ალექსანდერსჰილფში, ამ სოფლის მკვიდრმა, შემდგომში საიმპერატორო მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების წევრმა, დავით შულცმა არქეოლოგიური გათხრები აწარმოა სოფლის მიდამოებში და სოფ. გუნია-ყალასთან. მიმოიხილა ბარმაქსიზის (დღევანდელი ქ. ნალკა) მიდამოები [Шульц 1907: 3]. 1881 წელს ა. იოაკიმოვმა აღწერა ნალკის არქეოლოგიური ძეგლები [Иоакимов 1882: 7-9]. სოფ. წინწყაროსთან მან მიაკვლია სამაროვანს [Уваров 1887: XXXV, ტაბ. XXXIX]. 1889 წელს ი. ჭავჭავაძემ აღნიშნა ნალკაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის უაღრესად დიდი ისტორიული მნიშვნელობა [მუმლაძე 2002: 98]. 1896-1905 წლებში არქეოლოგიურ გათხრებს ნალკაში აწარმოებდა ე. თაყაიშვილი [Отчёт ... 1898; Такайшвили 1907; Такайшвили 1913; ჩარკვიანი 2002]. XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან თრიალეთის მეგალითური ძეგლების კვლევას იწყებს ლ. მელიქსეთ-ბეგი [მელიქსეთ-ბეგი 1938].

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა XX საუკუნის 30-40-იან წლებში ჩატარებულ სამუშაოებს, რომელიც ხრამჭვსის მშენებლობასთან იყო დაკავშირებული. ნალკის წყალსაცავის მომავალი ფსკერის ტერიტორიაზე ბორის კუფტინმა არაერთი პირველხარისხოვანი ძეგლი შეისწავლა. ამ მონაცემების საფუძველზე მის მიერ პირველად იქნა შემუშავებული კავკასიის ბრინჯაოს

ხანის არქეოლოგიური ძეგლების პერიოდიზაცია და ქრონოლოგია, გამოვლენილ იქნა ახალი არქეოლოგიური კულტურები. პირველ რიგში აღსანიშნავია ტომის ბელადთა თუ მეფეთა გრანდიოზული ყორღანები, რომელთა დასაკრძალავ „დარბაზებში“ მანამდე უცნობი, მდიდრული და უნიკალური მასალა აღმოჩნდა. ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით დათარიღებული ყორღანებიდან მომდინარე ოქროს და ვერცხლის სამკაულებმა, შტანდარტებმა, ჭურჭლებმა, ვერცხლის და ბრინჯაოს იარაღმა, შავპრიალა და მოხატულმა კერამიკამ საფუძვლიანად დაიმკვიდრა ადგილი არა მხოლოდ კავკასიის, არამედ მსოფლიო კულტურის საგანძურში [Куфтин 1941; Куфтин 1948; Жоржикашвили, Гогодзе 1974; კუფტინი 1949; მენაბდე, დავლიანიძე 1968; გოგაძე 1972; გაგოშიძე 1982].

1947 წელს სოფ. ხადიკში იმუშავა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ [გძელიშვილი 1950; გძელიშვილი 1954].

1957 წელს თრიალეთში მუშაობა დაიწყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის გაერთიანებულმა ექსპედიციამ [ჯაფარიძე 1960; ჯაფარიძე 1962; ჯაფარიძე 1964; ჯაფარიძე 1969].

1963-1974 წლებში ნალკაში მუშაობდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ხრამის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია [ბერძენიშვილი 1963; გაბუნია 1965; გაბუნია 1972; გაბუნია 1976; Габунია 1974]. 1989 წლიდან დღემდე ნალკის რაიონში სამუშაოებს აწარმოებს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ნალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია [ნარიმანიშვილი 1992; ნარიმანიშვილი, მინდიაშვილი და სხვ. 1998; შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1996; ნარიმანიშვილი, მახარაძე და სხვ. 1996; ნარიმანიშვილი, შანშაშვილი 1997; შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1998; ნარიმანიშვილი, მახარაძე და სხვ. 2004; Narimanishvili, Shanshashvili 1997; Нариманишвили, Шаншашвили 2000; Narimanishvili, Shanshashvili 2001; Narimanishvili, Shanshashvili 2001a].

ძვ.წ. XV-XIV სს. არქეოლოგიური ძეგლები ხუთ პუნქტში გამოვლინდა – სოფ. საფარ-ხარაბასთან (ბაიბურთი), ბეშთაშენის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარზე, იმერაში, სანთასა და ოზნიში.

საფარ-ხარაბას სამაროვანი. სოფ. საფარ-ხარაბა (ბაიბურთი) მდ. ჩილ-ჩილის (ბაიბურთ-ჩაი) და მდ. ბაშქოვ-სუს ნაპირებზეა გაშენებული. მდინარეთა ხერთვისში ცნობილი არქეოლოგიური ძეგლი „ბეშთაშენის ციკლოპური ნამოსახლარი“ მდებარეობს. სოფელი მისგან ჩრდილოეთით 200-მდე მეტრითაა დაცილებული.

სოფელს ახალი სახელი (საფარ-ხარაბა, ბაიბურთი) XIX ს-ში თურქეთიდან გადმოსახლებულმა ბერძნებმა დაუმკვიდრეს. ისინი იმ ძველი ნასოფლარის ტერიტორიაზე დასახლდნენ, სადაც ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით სოფ. საბეჭდავი მდებარეობდა. სოფლის ტერიტორიაზე დღესაც დგას განვითარებული შუა საუკუნეების არქიტექტურული ძეგლები, რომლებიც ბერძნებმა გადააკეთეს ან განაახლეს.

სოფლის ტერიტორიაზე პირველი არქეოლოგიური გათხრები XIX ს-ის მიწურულს და XX ს-ის დასაწყისში ე. თაყაიშვილმა ჩაატარა, რომელმაც შუა საუკუნეების ძეგლები გათხარა [Отчёт ... 1898: 111].

XX საუკუნის 30-იან წლებში ბ. კუფტინმა საფარ-ხარაბას მიდამოებში სამ პუნქტში იმუშავა:

1. 1938-1939 წლებში ადგილ „ბაიბურთუნ გარსიში“ სამი ყორღანი (XII, XIII, XIV) და ერთი ქვაყრილი შეისწავლა [Куфтин 1939: 3 и сл.].

2. თანამედროვე სასაფლაოსთან 1939 წელს სამი ქვაყრთი გათხარა [Куфтин 1939: 27, 39-41; Жоржикашвили, Гогодзе 1974: 11-12].

3. ბაიბურთის მინდორზე ოთხი სამარხი გათხარა (ტაბ. II₁). ეს სამარხები ჩვენს მიერ გათხრილი სამაროვნის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს და მის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს (ტაბ. I₂). სამწუხაროდ ბ. კუფტინის დღიურის ის ნაწილი, სადაც ბაიბურთის სამარხები უნდა ყოფილიყო აღწერილი, დაკარგულია (1937-1938 წწ. დღიურები). 1939 წლის დღიურში კი არსებითი არაფერია [Куфтин 1939]. დიდი ზომის ორი „ბაიბურთული“ სამარხი 15-18 მ დიამეტრის

ქვის წრეებით არის შემოზღუდული. დასაკრძალავი ორმოები საკმაოდ ფართოა და ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა ორიენტირებული. ადამიანის ძვლები თითქმის არ შემორჩენილა. მხოლოდ მათი ნაშთებით დგინდება, რომ მიცვალებული თავით ჩრდილოეთისაკენ იწვა. თავთან ჩვეულებრივ 3-7 თიხის ჭურჭელი იდგა. ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ ისინი სრულიად განსხვავებულია აქამდე ნალკაში აღმოჩენილი ჭურჭლებისაგან. არც ერთ ჭურჭელს ყური არ გააჩნია. ყველა მორგეზეა დამზადებული და მიუხედავად დიდი ზომებისა, საკმაოდ თხელკედლიანია. ბ. კუფტინი აღნიშნავს „არანაირი გარკვეული ადგილი ამ კერამიკას ჩემთვის ცნობილ სამხრეთ კავკასიურ სამაროვნებს შორის არ ეძებნება“ [Куфтин 1941: 76]. კერამიკის გარდა დიდ სამარხებში სხვა ინვენტარი არ აღმოჩენილა, მცირე ზომის სამარხებში კი თეთრი და ცისფერი პასტის რამდენიმე მძივი, გახვრეტილი ქვა და სპილენძ-ბრინჯაოს საკინძი აღმოჩნდა. საკინძის თავი ჭვირულ სეკირას წარმოადგენს, რომელზეც ჯიხვის ფიგურა დგას.

ბ. კუფტინი ფრთხილობს ბაიბურთის სამარხების დათარიღებისას, თუმცა ზუსტად განსაზღვრავს მათ ადგილს და შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისს შორის ათავსებს.

ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი ოთხი სამარხი სამაროვნის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. სამარხთა ნუმერაციის გარკვევა დღეისათვის არ ხერხდება. გასარკვევია სამარხთა კომპლექსების შემადგენლობაც.

ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი სამარხები დღესაც კარგად ჩანს. ისინი პატარა ფერდობზეა განლაგებული. ქვანრიანი სამარხების წრეები სრულად არის შემორჩენილი. აქვე შეინიშნება დანარჩენი სამარხების ორმოთა კონტურებიც (ტაბ. II). ყველაზე სამხრეთით დიდი ქვანრიანი სამარხი მდებარეობს. მისი წრის დიამეტრი 19 მ-ს უდრის (ბ. კუფტინის მიხედვით ქვედა სამარხი). მისგან ჩრდილო-დასავლეთით 12 მ-ის დაცილებით გამართულია მეორე სამარხი რომელსაც 14 მ დიამეტრის ქვანრე აქვს (ბ. კუფტინის მიხედვით ზედა სამარხი). ორმოსამარხები დიდი ქვანრიანი სამარხის დასავლეთით 4 მ-ის დაცილებით მდებარეობს. ეს სამარხები უშუალოდ მდ. ჩილ-ჩილის მარცხენა ნაპირზე, მდინარისპირა ტერასაზეა გამართული ისე, რომ სამაროვანს დასავლეთით მდინარე საზღვრავს. სამაროვანი განფენილია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე. მისი სიგრძე დაახლოებით 1,5 კმ-ია, სიგანე 0,4-0,5 კმ-ს უდრის.

ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენმა სამაროვანი შუაზე გაკვეთა (ტაბ. I, II). ენერგოდერეფანში გამოვლენილი სამარხების შესწავლა 2003-2005 წლებში მიმდინარეობდა [ნარიმანიშვილი 2006a].

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე 2003 წელს გაითხარა 29 (№№ 1-29), 2004 წელს ორი (№№ 30-31), 2005 წელს 78 სამარხი (№№ 32-122); გასათხრელი დარჩა №№ 46, 57, 58, 60, 65, 66, 70, 102, 111-115 სამარხები და ნავთობისა და გაზის მილებს შორის (მილსადენის 119+350 კილომეტრიდან ვიდრე 120+600-მდე) მოქცეული სამარხები, რომელთა დანომვრა ვერ მოხერხდა.

იმერას სამაროვანი. სამაროვანი სოფ. იმერას აღმოსავლეთით, ბედენის ქედის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. ეს მონაკვეთი მკვეთრად ნაოჭიანია, რელიეფი დამრეცია და ჩრდილოეთისაკენ მიმართული. ფერდობებს მცირე ხევები და ნაკადულები კვეთს. სამარხები ქედის ჩრდილოეთ ფერდობზე და მის ქვემოთ არსებულ მინდორზეა გამართული, რომელსაც წყალმცირე მდინარე ეგრიჩაი კვეთს, იგი სამხრეთიდან უფლის სამაროვანს და სოფ. იმერას გავლით ნალკის წყალსაცავს უერთდება. სამაროვნის ჩრდილოეთით თბილისი-ნალკის სამანქანო გზა გადის. აქვეა ორი ნახევრად დამშრალი ტბაც.

სამაროვანი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის მშენებლობისას (მილსადენის 109 და 110-ე კილომეტრებზე) გამოვლინდა [ნარიმანიშვილი 2005].

სამარხები ორ ჯგუფად მდინარის მარცხენა და მარჯვენა ნაპირზეა განლაგებული. როგორც ჩანს, სამარხთა გამოვლენილი ჯგუფები ორ სამაროვანს განეკუთვნება, რომელთა მხოლოდ მცირე, პერიფერიული ნაწილი მოხვდა მშენებლობის ზონაში. გაითხარა 7 სამარხი (ტაბ. III), მათ შო-

რის 2 ძლიერ დაზიანებული. 5 მათგანი (№№ 1-5) მდინარის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს (110-ე კმ), 2 კი (№№ 6-7) – მარცხენაზე (109-ე კმ).

ბეშქენაშენის (ბეშთაშენის) „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. ნამოსახლარი სოფ. ბეშთაშენის ჩრდილო-დასავლეთით 0,2 კმ-ის დაცილებით, მდ. ჩილ-ჩილისა და მდ. ბაშკოვ-სუს ხერთვისში მდებარეობს (ტაბ. XXVII₃). ამ მდინარეთა ღრმა კანიონებს შორის მოქცეული ფართობი (დაახლ. 20 ჰა), სოფ. საფარ-ხარაბას სამხრეთით მდებარე შემადღებისაგან ხელოვნური თხრილითაა გამოყოფილი, რომლის სამხრეთ კიდედან „ციკლოპური“ კედელია აშენებული ისე, რომ ორმხრივ ბუნებრივად დაცული ფართობი (დაახლ. 4 ჰა), ჩრდილოეთიდან ხელოვნურადაა შემოზღუდული და გამაგრებული. ნამოსახლარის ცენტრალური ნაწილი მდ. ბეიუკ-ჩაის (ბაშკოვ-სუ) და ჩილ-ჩილის (გერიაკ ჩაი) ხერთვისში არსებულ კლდოვან ბორცვზე, ზღვის დონიდან 1550 მ სიმაღლეზეა გაშენებული.

აღსანიშნავია, რომ ეს ადგილი ბეშთაშენის ქვაბულისა და კარიაკ-ბაშქოის ქვაბულის გამყოფი ქედის ყველაზე დაბალ ადგილს წარმოადგენს. სწორედ აქ გადის ქვაბულებს შორის დამაკავშირებელი ერთადერთი გზა, რომელიც შემდეგ თრიალეთის ქედზე არსებული გადასასვლელებისაკენ მიემართება. ბეშთაშენის ქვაბულში კი თავს იყრის თრიალეთზე გამავალი ყველა გზა. ამდენად ბეშქენაშენის „ნაქალაქარი“ მოხერხებულ ადგილზეა გამართული. ეს არის ალბათ იმის მიზეზი, რომ ეს ტერიტორია ძველი ქვის ხანიდან მოკიდებული გვიანი შუასაუკუნეების ჩათვლით ინტენსიურად ყოფილა ათვისებული.

ნამოსახლარზე პირველი არქეოლოგიური გათხრები ბ. კუფტინმა 1939 წელს ჩაატარა. ნამოსახლარის ტერიტორიაზე მან ოთხი თხრილი გაავლო: პირველი თხრილი მთავარ კედელთან გაავლო, სადაც ყველაზე მძლავრი კულტურული ფენა დადასტურდა. კედლის შიდა მხარეს ფენები 3,5 მ, ხოლო გარეთ, ძველი, ხელოვნური თხრილის მხარეს, 1,8 მ სიღრმეზე ჩადიოდა, რომელიც ძირითადად შუა საუკუნეების მასალით იყო შევსებული. კედლის შიდა მხარეს, 2 მ სიღრმეზე, დიდი ზომის ჭურჭელი აღმოჩნდა, რომლის ქვეშაც მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენა დადასტურდა. გათხარა ძველი, ხელოვნური თხრილის დასავლეთი ნაწილიც (მეორე თხრილი), სადაც კულტურული ფენა 3,0 მ აღწევდა. ეს ფენა ნახშიროვანი ზოლით ორად იყო გაყოფილი. ზედა ფენაში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ზედაპირი მონითალო-ოქრისფრად იყო შეღებილი, რითაც ისინი, ბ. კუფტინის აზრით, ყორღანებში აღმოჩენილი მოხატული ჭურჭლების შეფერილობას ემსგავსება, ოღონდ უფრო უხეში ტიპისაა. ქვედა ფენა მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკას შეიცავდა [Куфтин 1941: 109]. მესამე თხრილი ნამოსახლარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გაავლო (ჩვენს მიერ შესწავლილი ნაკვეთი კუფტინის მიერ გავლებულ თხრილს ებჯინება და მისი გაგრძელებაა). ზედა ფენა შუასაუკუნეების მასალას შეიცავდა, მომდევნო კი გერიაკ-ჩაის მარჯვენა სანაპიროზე გათხრილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვნის ანალოგიურ კერამიკას შეიცავდა. ქვედა ფენები კი ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნებოდა [Куфтин 1941: 110-112]. მეოთხე თხრილი მხოლოდ შუასაუკუნეების მასალას შეიცავდა [Куфтин 1941: 109]. ჩატარებული სამუშაოების შედეგად ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ უძველესი ფენა აღმოჩნდა გვიანი და შუაბრინჯაოს ხანის ფენების ქვეშ და ციკლოპური კედლის საფუძვლის დონეზე დაბლა მდებარეობდა [Куфтин 1941: 107].

ბეშქენაშენის ნამოსახლარზე სამუშაოები 1991 წელს განახლდა. გათხრების მიზანი იყო ნამოსახლარი ფენებისა და „ციკლოპური“ ზღუდის ურთიერთმიმართების გარკვევა. ამ მიზნით ნამოსახლარის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მოქცეული ორი ნაკვეთი (XVII, LXVIII ნაკვეთები) შეირჩა (ტაბ. XXVII₃), რომელიც მოიცავს თავდაცვით კედელს და ბ. კუფტინის მიერ გავლებულ მესამე თხრილამდე დარჩენილ ფართობს [ნარიმანიშვილი, მახარაძე და სხვ. 2004: 126, ტაბ. CCXII].

„ციკლოპურ“ ნამოსახლარზე და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე დღეისათვის რვა კულტურული ფენა დაფიქსირდა:

1. მეზოლითური ფენა (1991 წლის გათხრები) სიმაგრის სამხრეთით 100 მ დაცილებით, მდ. ბაშკოვ-სუს მარჯვენა ნაპირზე, მიწის ზედაპირიდან 3,0 მ სიღრმეზე მდებარეობს. არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენილია ობსიდიანისა და კაჟის მიკროლითებით.

2. მტკვარ-არაქსის ეპოქის ფენები გამოვლენილია როგორც სიმაგრის ტერიტორიაზე (1939 და 1993 წწ. გათხრები), ისე მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მდ. ჩილ-ჩილის მარჯვენა ნაპირზე, გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვნის ტერიტორიაზე.

3. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების ნამოსახლარის ნაშთები სიმაგრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გამოვლინდა (1939 და 1991-93 წწ. გათხრები).

4. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლები გამოვლენილია სიმაგრის ტერიტორიაზე და მდ. ჩილ-ჩილის მარჯვენა ნაპირზე (1939 და 1991-93 წწ. გათხრები).

5. ძვ.წ. VII-VI სს. სამაროვანი სოფ. ბეშთაშენიდან სოფ. საფარ-ხარაბასაკენ მიმავალ გზასთან, მშრალი ხევის ნაპირზე გამოვლინდა (1995-99 წწ. გათხრები).

6. ძვ.წ. V-IV სს. სამაროვანი უშუალოდ სიმაგრის ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა გამართული (1939 წლის გათხრები).

7. ძვ. წ. IV-I სს. ნამოსახლარი და სამაროვანი (1991-99 წწ. გათხრები) „ციკლოპური“ ნამოსახლარის სამხრეთით, 100 მ დაცილებით, მდ. ბაშკოვ-სუს მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს.

8. შუა საუკუნეების ნამოსახლარი ძირითადად სიმაგრის შიდა ტერიტორიაზე გამოვლინდა (1939, 1992-93 წწ. გათხრები).

1991 წელს ჩატარებული სამუშაოების დროს ძვ.წ. II ათასწლეულის არქეოლოგიური ნაშთები LXVII და LXVIII ნაკვეთებში აღმოჩნდა. გამოვლენილი ნაგებობებიდან № 1 სახლი მთლიანად, № 2 კი ნაწილობრივ გაითხარა. ამ სახლების აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორია ძლიერაა დაზიანებული და ნაგებობათა კედლები მხოლოდ ფრაგმენტების სახითაა დარჩენილი.

№ 1 სახლი მდებარეობს XVII ნაკვეთის 6,9,12 და LXVIII ნაკვეთის 4,7,10 კვადრატებში (ტაბ. XXVII₃). კედლები ნაგებია ბაზალტის ნატეხი ქვით, რომელთა მაქსიმალური, შემორჩენილი სიმაღლე 0,8 მ-ს აღწევს. სამხრეთი კედლის სიგრძე 7,2 მ-ია, ჩრდილოეთი კედლისა 6,75 მ. მისი აღმოსავლეთი ნაწილის გარეპირი დაზიანებულია, კედლის მაქსიმალური სიგანე 1,5 მ-ია, მინიმალური 1,0 მ, კედლის ცენტრში 0,9 მ სიგანის ნიშაა გამართული. დასავლეთი კედლის სიგრძე 6,75 მ-ია, სიგანე 1,0 მ. აღმოსავლეთი კედლის სიგრძე 6,5 მ-ია, კედლის წყობაში დედაქანის ქვებია ჩართული, ამის გამო კედელი ოდნავ დეფორმირებულია, მისი სიგანე სამხრეთ ნაწილში 1,5 მ უდრის, ჩრდილოეთ ნაწილში კი 1,0 მ-ია. სამხრეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში შესავლელი კარის ღიობია დატოვებული. დასავლეთი კედლის გასწვრივ შემორჩენილია ქვის ფილებით მოგებული იატაკის (ზღვე?) ნაშთი. კედლების სიგანის ასეთი სხვაობა, როგორც ჩანს, სახლის კაპიტალური გადაკეთების შედეგია. სახლის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი კედლები კი გვიანდელი შეკეთების შედეგი უნდა იყოს. სახლის აღმოსავლეთ კედელს ჩაჭრილი აქვს ქვის ფილებით მოგებული იატაკი (LXVIII ნაკვეთის მე-5 კვადრატი). სახლში არქეოლოგიური მასალა სამი დონიდან იქნა აღებული: I დონეს მიეკუთვნა კედლის ზედა დონიდან 0,3 მ სიღრმემდე აღმოჩენილი მასალა, II დონეს – 0,3-0,6 მ შორის მოპოვებული მასალები, III დონე კი იატაკზე დაფიქსირდა.

№ 2 სახლი № 1 სახლზეა მიდგმული, მათ საერთო კედელიაქვთ. № 2 სახლი მდებარეობს LXVII ნაკვეთის 6, 9, 12-ე კვადრატებში, გათხრილია ნაწილობრივ (ტაბ. XXVII₃). ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლები ძლიერაა დაზიანებული, თხრილის დასავლეთ ნაწილში ქვის ფილებით მოგებული იატაკის ნაშთი გამოვლინდა. სახლში არქეოლოგიური მასალა სამი დონიდან იქნა აღებული: I დონეს მიეკუთვნა კედლის ზედა დონიდან 0,3 მ სიღრმემდე დაფიქსირებული მასალა, II დონეს – 0,3-0,6 მ-ს შორის მოპოვებული მასალები, III დონე იატაკზე დაფიქსირდა.

სახლებში აღმოჩენილი კერამიკული მასალა კარგად განლექილი თიხისაა, კეცი შავი ან მონაცრისფროა, ზედაპირი კარგადაა დამუშავებული და გაპრიალების კვალი ემჩვენება. ნაწილი კერამიკისა შემკულია ამოღარული, კონცენტრული ხაზებით; ორ ხაზს შორის მოქცეული ტალღისებური ორნამენტით; სოლისებური შტამპით; ბადიების და ჯამების პირებზე დატანილია წერტილოვანი ან თევზიფხური ორნამენტები, კიდეებზე კი ტალღისებური ორნამენტი შემოსდევს. ნამოსახლარის კერამიკა კუფტინის მიერ აქვე, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე გათხრილ სამარხებში აღმოჩენილი ჭურჭლების ანალოგიურია [Куптин 1941: 65-75, სურ. 67, 82, 83, ტაბ. XLVIII]. ბეშთაშენის სამაროვანი, როგორც ცნობილია ძვ.წ. XIII-XII სს-ით თარიღდება [Abramishvili 2003: 24, 26].

ბეშქენაშენის ნამოსახლარის გათხრებისას კულტურული ფენების ნაშთები LXVIII ნაკვეთის მე-12 და XIX ნაკვეთის მე-4 და მე-10 კვადრატებში დაფიქსირდა. LXIX ნაკვეთის მე-4 კვადრატში გამოვლენილი ფენა ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი, რომელსაც ძლიერი ცეცხლის მოქმედების კვალი ემჩვენება. ეს ფენა „ბაიბურთული“ ტიპის კერამიკის მცირე ფრაგმენტებს შეიცავს და ნამოსახლარის დამცავ „ციკლოპურ“ კედელს უშუალოდ საძირკველს ებჯინება.

ასეთივე მასალის შემცველი ფენა XIX ნაკვეთის მე-10 ნაკვეთშიც დადასტურდა, რომლის გათხრის შემდეგ № 3 სახლის ნაშთები დაფიქსირდა.

№ 3 სახლი LXVIII ნაკვეთის მე-12 და XIX ნაკვეთის მე-10 კვადრატში მდებარეობს (ტაბ. XXVII₃). 0,1 მ სისქის ფენის მოხსნის შემდეგ სახლის ფრაგმენტი გამოვლინდა. შემორჩენილია რიყის ქვის ცალპირი წყობით ნაგები ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე. სამხრეთ-დასავლეთი კედლის შემორჩენილი სიგრძე 1,2 მ-ს, ჩრდილო-დასავლეთისა კი 1,9 მ-ს აღწევს. სახლის ძირითადი ნაწილი ეროზიის შედეგადაა მონგრეული.

კედლის პირიდან 0,2 მ სიღმეზე თიხატკეპნილი იატაკის ნაშთი დაფიქსირდა, რომლის ფართობი 5,5x6,5 მ-ს უდრის (A დონე). ეს დონე შავი მიწის ფენითაა შევსებული. თიხატკეპნილ იატაკს ნაცარ-ნახშიროვანი თხელი ფენა ადევს, რომელიც მცირე რაოდენობით შეიცავს თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს. იატაკი უშუალოდ ადევს ნაცარ-ნახშიროვან ფენას (B დონე), რომლის მოტკეპვნის შედეგადაცაა წარმოქმნილი A დონის იატაკი. იატაკს ალაგ-ალაგ მოლესვის კვალი ეტყობა. ასეთივე იატაკი 0,3 მ ფენის ალების შემდეგაც გამოვლინდა. ამ დონის (B დონე) იატაკიც ზემოთ აღწერილ კედლებს ებჯინება. ფენა მთლიანად შევსებული იყო ნაცარითა და ნახშირით, რომელშიც შერეული იყო ცხოველის ძვლები (ძირითადად მსხვილფეხა საქონლის, მცირე რაოდენობით წვრილფეხა საქონლის) და კერამიკის ფრაგმენტები. კედლის პირიდან 0,7 მ და B დონის იატაკიდან 0,2 მ სიღრმეზე კლდოვანი დედაქანია, რომლის უსწორმასწორო ზედაპირი ნაცროვანი მასითაა მოსწორებული და გადალესილი (C დონის იატაკი). ქვის კედელი ამ დონემდე ჩადის და საფუძვლად კლდოვანი დედაქანი აქვს. C დონის იატაკი კარგად ყოფილა მოსწორებული და დატკეპნილი. იგი ნაწილობრივ დაზიანებულია, ალაგ-ალაგ ბუნებრივი ქვებია ამოჩრილი. იატაკზე დიდი რაოდენობით ნაცარი ყრია, რომელშიც კერამიკის ფრაგმენტები, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები ურევია. აქვე აღმოჩნდა ერთილიქიანი ცხოველის ფეხის და ცხენის ძვლები.

ამდენად, სახლის კედლის პირიდან კლდოვან დედაქანამდე სამი დონე, შესაბამისი იატაკებით, იქნა გამოვლენილი (თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ სულ ზედა ფენაში, რომლის სიმაღლერაც 0,1 მ-ია, აღმოჩენილი კერამიკის ნაწილი სახლში გამოვლენილი მასალების მსგავსია). როგორც ჩანს სახლი რამდენჯერმე იყო გადაკეთებულ-განახლებული. სახლში აღმოჩენილი მცირერიცხოვანი კერამიკული მასალა დანაწევრებული დათარიღების საშუალებას არ იძლევა. ისინი საფარ-ხარაბას სამაროვანზე მოპოვებული ჭურჭლების ანალოგიურია. C დონის მასალებში შეინიშნება გარკვეული განსხვავებაც, ესაა სქელკეციანი უხეში ჭურჭელი (ტაბ. XXVII₄). ეს ფაქტი ამ ძეგლების განსხვავებული ფუნქციით ან თარიღით შეიძლება აიხსნას. საყურადღებოა, რომ ბეშქენაშე-

ნის ნამოსახლარის ჩრდილოეთით, სოფ. საფარ-ხარაბასთან გათხრილ ვრცელ სამაროვანზე მოპოვებული თიხის ჭურჭელი № 3 სახლში აღმოჩენილი კერამიკის იდენტურია. ამ ფაქტისა და ამ ორი ძეგლის ერთმანეთთან ახლოს მდებარეობის გამო მიგვაჩნია, რომ ბეშქენაშენის „ციკლოპური ნაქალაქარის“ მოსახლეობა საფარ-ხარაბას სამაროვანზე იკრძალებოდა.

ბეშქენაშენის თავდაცვითი კედელი ძლიერაა დაზიანებული. XX ს-ში კედლები დაშალეს, ქვები სამეურნეო და საცხოვრებელი სახლების მშენებლობისათვის გამოიყენეს. ბ. კუფტინისა და ჩვენს მიერ ჩატარებული გათხრების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ თავდაცვითი კედლის სიგანე LXVII და LXVIII ნაკვეთებში 3,0-3,5 მ-ია, ხოლო XIX ნაკვეთში 4,0-4,2 მ-ს უდრის. კედლის შიდა, სამხრეთით მიმართული პირი სწორხაზოვანია და თითქმის აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზეა დამხრობილი. გარეპირი კი ტეხილია. ეს ან მშენებლობის თავისებურების, ან გვიანდელი დაზიანების შედეგი შეიძლება იყოს.

№ 1 და № 2 სახლების ჩრდილოეთი კედლები თავდაცვითი კედლის პარალელურადაა გამართული, ისე, რომ მათ შორის გასასვლელია დატოვებული. რაც, თავდაცვითი კედლისა და სახლების ერთდროულად ფუნქციონირებაზე უნდა მიუთითებდეს.

თავადაცვითი კედლის ჩრდილოეთით ღრმა თხრილი ყოფილა, რომელიც მდ. ბაშკოვ-სუს ნაპირიდან მდ. ჩილ-ჩილის ნაპირამდეა გაჭრილი. ბ. კუფტინის მიერ ჩატარებული სამუშაოების [Куфтин, 1941: 109] მიხედვით ირკვევა, რომ თხრილის სიღრმე 3,0 მ მაინც უნდა ყოფილიყო. თავდაცვით სისტემას აძლიერებდა თხრილის ჩრდილოეთით არსებულ შემალებაზე გამართული კედელი [Куфтин 1941: 108], რომელიც დღეს აღარ არსებობს.

საინტერესოა თხრილის და თავდაცვითი კედლის ურთიერთმიმართება. თხრილის ქვედა ფენები ადრებრინჯაოს ხანის მასალებს შეიცავს, რომლის ზემოთ ბედენური კულტურის ფენები დაფიქსირდა, სულ ზედა, 2,0 მ სიმძლავრის ფენა კი, შუასაუკუნეების ნაყარითაა შევსებული. მიუხედავად მცირე მონაცემებისა ვფიქრობთ, რომ თავდაცვითი თხრილი ადრებრინჯაოს ხანაშია გაჭრილი, ხოლო „ციკლოპური“ კედელი ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში აიგო და ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე ფუნქციონირებდა.

სანთის „ციკლოპური“ სიმაგრე. სანთის ციკლოპური სიმაგრე განლაგებულია სოფ. სანთის ჩრდილოეთით განოლილი ქედის თხემზე და კალთებზე (ტაბ. XXVIII, 1). სასიმაგრო კომპლექსი ორი, ზედა და ქვედა ნაწილისაგან შედგება. ზედა სიმაგრე უშუალოდ თხემზეა გაშენებული და მის კონფიგურაციას ემთხვევა. სიმაგრის სიგრძე 1300 მ-ს აღწევს, სიგანე 70-130 მ-ს შორის მერყეობს.

ნამოსახლარი აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა ნაგრძელებული და რამდენიმე გამოცალკევებული უბნისაგან შედგება. მათ შორის გამოკვეთილი ადგილი უკავია ერთიან ზღუდეში მოქცეულ ცენტრალურ უბანს. სიმაგრის აღმოსავლეთით და დასავლეთით გაუმარგებელი უბნებია განთავსებული. შთამბეჭდავია თხემის ცენტრში აგებული კედელი, რომელიც ცენტრალურ უბანს ორ ნაწილად ყოფს. კედლის სიგრძე 100 მ-მდეა, სიგანე 5-6 მ-ია, შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე კი 2,0 მ-ს უდრის. კედელში კარიბჭეა დატოვებული, რომლის ერთ მხარეს კიბეებიანი კოშკი ყოფილა აგებული.

ნაგებობები და დამცავი კედლები აგებულია ბაზალტის დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებით. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ზედა სიმაგრე ძვ.წ. XIII-XII სს. თარიღდება.

ზედა სიმაგრის ცენტრალური ნაწილის, სამხრეთით, პირველსავე ტერასაზე დიდი ზომის ბაზალტის ქვების მშრალი წყობით ნაგები ციხე-სიმაგრე დგას. სიმაგრე გეგმაში მართკუთხედის ფორმისაა, რომლის სამხრეთ კედელში სამი კოშკია გამართული.

სიმაგრის შიდა სივრცეში ბ. კუფტინმა 1936 წელს ერთი თხრილი გაავლო [Куфтин 1936], რომელიც ოთხ ფენას შეიცავდა: 1. მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,2 მ სიღრმემდე ჰუმუსური ფენა არქეოლოგიურ მასალას არ შეიცავდა; 2. 0,2-0,45 მ შორის მოქცეულ ფენაში დიდი რაოდენობით

ნითლად გამომწვარი კერამიკა აღმოჩნდა. აქ აღმოჩენილ ყურმილიანი ჭურჭლის ნატეხს ბ. კუფტინი სავარაუდოდ შუა საუკუნეებით ათარილებს. მასალაზე დაკვირვება ჩვენ გვაფიქრებინებს, რომ ეს ფენა ანტიკურ ეპოქას მიეკუთვნება; 3. მესამე ფენა 0,45-0,8 მ-ს შორისაა. აქ მოპოვებული კერამიკის დიდი ნაწილის კეცი ნაცრისფერია და კარგადაა გამომწვარი. ზედაპირი გაპრიალებულია. ზოგიერთი მათგანი ჭადრაკული ორნამენტითაა შემკული. კერამიკის მეორე ჯგუფის კეცი უხეშია და ობსიდიანის მინარევებს შეიცავს. ამ ფენაში მოპოვებული მასალა ზედა სიმაგრეზე, აგრეთვე სხვა „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი კერამიკის მსგავსია და ძვ.წ. XIII-XII სს. მიეკუთვნება; 4. მეოთხე ფენა ყველაზე მძლავრია. ის 0,8 მ სიღრმეზე იწყება და 1,7 მ-მდე გრძელდება. ამ ფენის ზედა დონეზე გამოვლინდა დიდი ქვებით ნაგები მძლავრი კედელი, რომელმაც თხრილის უძრავ ფენამდე ჩასვლის საშუალება არ მისცა არქეოლოგებს. ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ კედელი 1,7 მ სიღრმემდე დაფიქსირდა, თუმცა მონიტალო-მონაცრისფრო გადამწვარი ფენა უფრო ღრმადაც გრძელდებოდა [Куфтин 1936]. სწორედ ეს ფენაა საფარ-ხარაბას სამაროვნისა და ბეშქენაშენის ნამოსახლარის თანადროული.

ოზნის ნამოსახლარი. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე მოპოვებული ჭურჭლების ანალოგიური კერამიკა ბ. კუფტინმა ოზნის „ციკლოპური“ სიმაგრის სამხრეთ ტერასაზე განთავსებული ნამოსახლარის გათხრებისას აღმოაჩინა.

„ციკლოპური“ სიმაგრე მდებარეობს სოფ. ოზნის სამხრეთ-დასავლეთით, მაღალ პლატოზე. ძველი წარმოადგენს კომპლექსს, რომელიც შედგება ცენტრალური ნაწილისაგან (სიმაგრე), მის შიგნით და გარეთ არსებული დასახლებისაგან (ტაბ. XXVIII₂). სიმაგრე გეგმაში ოთხკუთხა მოყვანილობისაა, რომელსაც დღეისათვის სამი შესასვლელი აქვს. ორი შესასვლელი ჩრდილოეთ კედელშია დატოვებული, ერთი კი დასავლეთის კედელში. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ თავდაპირველად კარიბჭე მხოლოდ დასავლეთ კედელში უნდა ყოფილიყო გაჭრილი. სიმაგრის კედლები ნაგებია დაუმუშავებელი ბაზალტის ლოდებით და ე.წ. პერანგული წყობა ახასიათებს. შიდა ტერიტორია მთლიანად ძველ დასახლებას უკავია, სამხრეთ ნაწილში მოწყობილია საქონლის შესარეკი თანამედროვე ბაკი. სიმაგრის ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის თიხის ჭურჭლის ნატეხები აიკრიფა.

სიმაგრის აღმოსავლეთით ტერასულად განლაგებულია ძირითადი სამოსახლო, რომელიც თანამედროვე სოფლის ფარგლებშიც შედის.

ცენტრალური გამაგრებული ნაწილის დასავლეთით, ძველი შესასვლელის პირდაპირ, კიდევ ერთი სიმაგრეა გამართული. იგი, თავისი მშენებლობის ტექნიკით, აშკარად განსხვავდება ცენტრალური სიმაგრისაგან. მისი კედლები მთლიანად დიდი ზომის ბაზალტის ქვებითაა ნაგები და ერთმანეთზე მჭიდროდაა მორგებული. ასეთივე ტექნიკითაა ნაგები იმ დასახლების სახლები, რომლებიც მეორე სიმაგრეს სამხრეთიდან ეკვრის და ასევე ტერასულად ეშვება სოფლისაკენ. პირველი და მეორე სიმაგრეების კედლების მშენებლობის ტექნიკის განსხვავება მათი ქრონოლოგიური სხვაობით უნდა აიხსნას.

ბ. კუფტინმა გათხრები სამხრეთი ფერდობის ძირში, მდ. ოზნის წყლის მარცხენა ნაპირზე ჩაატარა, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის მძლავრი ნამოსახლარი დაადასტურა. აქვე მიაკვლია საფარ-ხარაბაში (ბაიბურთი) გათხრილ სამარხებში აღმოჩენილი ჭურჭლების ანალოგიური კერამიკის შემცველ კულტურულ ფენებს [Куфтин 1948: 35-36]. ჩემი აზრით ამ ფენის თანადროული უნდა იყოს ოზნის მეორე „ციკლოპური“ სიმაგრე.

ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა არქიტექტურა და მშენებლობის ტექნიკა. თრიალეთის ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. III-I ათასწლეული) არქიტექტურა სამი ძირითადი ტიპითაა წარმოდგენილი: ძეღური, თიხის და ქვის.

საქართველოს სამხრეთ მთიანეთში, მათ შორის თრიალეთში ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში ძირითად სამშენებლო მასალად დაუმუშავებელი ქვები გამოიყენება. ქვით ნაგებ ძეგლებს შორის განსაკუთრებული ადგილი „ციკლოპურ“ არქიტექტურას უკავია. ნაგებობების მონუმენტურობა და ნამოსახლართა დიდი მასშტაბები აშკარად გამოარჩევს მათ სამხრეთ კავკასიის სხვა

ძეგლებისაგან. საქართველოს „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია როგორც საცხოვრებელი, ისე დასახლებათა სასიმაგრო კედლების ან ცალკე მდგომი სიმაგრეების დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებით უდულაბოდ შენება.

მშენებლობის ამგვარი ტექნიკა სამხრეთ კავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულიდანაა გავრცელებული, თუმცა უძველეს დასახლებებს „ციკლოპური“ წყობით ნაგები თავდაცვითი კედლები არ გააჩნია. მშენებლობის ეს ტექნიკა ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანების შემდეგ თითქმის აღარ გვხვდება. ქვა გამოიყენება მხოლოდ ნაგებობათა კედლის საფუძვლის გასამართად, რომელზეც ზემოდან ალიზის აგურია დაწყობილი. ამავე დროს წინა პლანზე გამოდის ხის არქიტექტურა. ხე გამოიყენება როგორც კედლის არმირებისათვის, ისე პერანგული წყობისათვის. შემავსებლად გამოყენებულია წვრილი ქვა და ალიზის მასა. ამავე დროს იწყება დამუშავებული ქვის გამოყენება.

შუა საუკუნეებში, სამხრეთ კავკასიის მთელ რიგ რეგიონებში სოფლებს და მსხვილ დასახლებებსაც ახასიათებს მშრალი წყობა, მაგრამ არ გააჩნია მშრალი წყობით ნაგები სიმაგრეები ან სასიმაგრო სისტემები. ამდენად, „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებსა და სიმაგრეებს მივაკუთვნებთ მხოლოდ იმ ძეგლებს, რომელთაც მშრალი წყობით ნაგები თავდაცვითი კედლები აქვთ.

„ციკლოპურ“ ნამოსახლართა თავდაცვითი კედლები რელიეფს მიუყვება. მშენებლები კარგად იყენებდნენ ბუნებრივად გამაგრებულ ადგილებს. ამასთან ერთად, ვაკე ადგილებზე ჭრიდნენ თავდაცვით თხრილებს, კლდოვანი ბორცვების ფერდების ჩამოკვეთით კი ზრდიდნენ სასიმაგრო კედლის სიმაღლეს. იშვიათი გამონაკლისის გარდა, თავდაცვით სისტემებს და მარტივ სიმაგრეებს კოშკები არ გააჩნიათ.

ამ ტიპის ნამოსახლარების თარიღის და რაობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. მეცნიერთა ნაწილი [Ханзадия 1969: 23; Есаян 1976: 7-18] მათ წარმოშობას ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ვარაუდობს. ს. ესაიანის მიერ ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთში შესწავლილი „ციკლოპური“ სიმაგრეების ნაწილში მხოლოდ ერთი, ძვ.წ. III ათასწლეულის ფენა დადასტურდა [Есаян 1976: 17-18], ამ ეპოქის ფენები თრიალეთში ბეშქენაშენის და თეზის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზეც გამოვლინდა [Куфтин 1941: 108, 115, 117; შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1996]. თუმცა ამ ფენებისა და „ციკლოპური“ წყობით აგებული სასიმაგრო სისტემების თანადროულობის საკითხის გადაწყვეტა გარკვეულ სირთულეს წარმოადგენს.

ბეშქენაშენის ნამოსახლარის გათხრების შედეგები მიუთითებენ, რომ ნამოსახლარების „ციკლოპური“ კედლით შემოზღუდვა, როგორც ჩანს, ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში იწყება (ბეშქენაშენი). მომდევნო ეპოქაში კი „ციკლოპური“ ტექნიკით ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების შენება დიდ მასშტაბებს აღწევს [შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1996; ნარიმანიშვილი, მახარაძე და სხვ. 1996; ნარიმანიშვილი, შანშაშვილი 1997; შანშაშვილი, ნარიმანიშვილი 1998; Ханзадия 1969; Есаян 1976; Нариманишвили, Шаншашвили 2000; Narimanishvili, Shanshashvili 1997; Narimanishvili, Schanshashvili 2001; Narimanishvili, Shanshashvili 2001a].

დღეისათვის, თრიალეთის პლატოზე გათხრილი „ციკლოპური“ ნამოსახლარების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ამ ტიპის ძეგლები ძვ.წ. XVI საუკუნიდან არსებობენ (ბეშქენაშენი), ძვ.წ. XIII-VII საუკუნეში კი გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებენ (საბეჭდავი, კნოლე, ცრიცი, ბარეთი, ახალდაბა, ლოშო, სომხეთის ძეგლები).

სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე გამოვლენილ „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე და სიმაგრეებზე ჩატარებული სამუშაოები და გამოკვლევები ნათლად მიუთითებენ, რომ ძვ.წ. XVI-V სს-ში ამ ტიპის ძეგლებს სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილში გაბატონებული ადგილი უკავია. მათი უმეტესობა ძვ.წ. XIII-VIII სს. მიეკუთვნება. ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში მათი მშენებლობა ინტენსიურად მიმდინარეობს.

„ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე დაფიქსირებული განსხვავება მათ იერარქიაზე მიუთითებს, რაც აშკარად გვიჩვენებს საზოგადოების რთულ სტრუქტურასაც. თრიალეთში შესწავლილ „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე (უწყლო, ბარეთი, საბეჭდავი, ახალდაბა, კნოლე) წარმოდგენილია სი-

ტუაცია, როდესაც გვაქვს ციტადელი, ან რამდენიმე გამაგრებული ნაწილი, მათ გარშემო არსებული გაუმაგრებული ან ნაკლებად გამაგრებული დასახლება. უმეტეს შემთხვევაში ციტადელის გარეთ არსებული ნაკლებად გამაგრებული ნამოსახლარი მძლავრი კედლებითაა გამოყოფილი ციტადელისაგან, თვით ციტადელი კი ორ ან სამ ნაწილადაა გაყოფილი (საბეჭდავი, კნოლე, უწყლო, ახალდაბა, კოხაჯი). ახალდაბაში ციტადელი ორ, ერთმანეთისაგან აბსოლუტურად იზოლირებულ ნაწილადაა გაყოფილი, რომელთაც დამოუკიდებელი შესასვლელები აქვთ. სიმაგრის გარეთ არსებულ დასახლებასთან მხოლოდ ციტადელის ერთი ნახევარია დაკავშირებული. ეს ფაქტი, შეიძლება, არა მხოლოდ სამოქალაქო, არამედ სამხედრო იერარქიაზეც მიუთითებდეს.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრეების ძირითადი ფუნქცია სამხედრო კონტროლი და სუსტად გამაგრებული თუ გაუმაგრებული პუნქტების მოსახლეობის და დოვლათის დაცვა იყო.

დიდი „ციკლოპური“ დასახლებები რთულ კომპლექსებს წარმოადგენს. მათი ძირითადი მახასიათებელი ნიშანია მძლავრი გალავანი და ციტადელი, რეგულარულად დაგეგმარებული საცხოვრებელი კვარტლები. ისინი, როგორც წესი, რამდენიმე გამაგრებულ მონაკვეთს (საბეჭდავი, თეზი, ლოშო), ან ერთიანი გალავნის შიგნით მოქცეულ გამაგრებულ მონაკვეთებს (უწყლო, ბარეთი, ახალდაბა) შეიცავენ და ცენტრალური, ერთიანი დაგეგმარების პრინციპით არის აშენებული. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ძირითადად გალავნის შიგნითაა მოქცეული. გალავნის გარეთ დასახლების გაჩენა, როგორც ჩანს, ოდნავ მოგვიანოდ ხდება, მაშინ როდესაც მოსახლეობა გალავნის შიგნით ვეღარ ეტევა ან არასტაბილური მდგომარეობის გამო გამაგრებული ადგილის სიახლოვეს სახლდება. შიდა ციხის არსებობა კი მმართველი ფენის საზოგადოების დანარჩენი ნაწილისაგან გამოყოფის მანიშნებელია. „ციკლოპურ“ ნამოსახლართა დაგეგმარების პრინციპები ურბანიზაციის მაღალი დონის მაჩვენებელია, რაც ცივილიზაციის ერთ-ერთი უმთავრესი კომპონენტია.

დიდი „ციკლოპური“, მრავალფენიანი დასახლებები (ბეშქენაშენი, თეზი, ლოშო, ბარეთი) სტრატეგიულ ადგილებში, თრიალეთიდან მეზობელი რაიონებისაკენ მიმავალ ძირითად გზებზე მდებარეობს. მხოლოდ ამ ძეგლებზე შეინიშნება ცხოვრების ხანგრძლივი კვალი. ყველა მათგანზე (გარდა ბარეთისა) მტკვარ-არაქსული ფენებიცაა დადასტურებული. შუაბრინჯაოს ხანის ფენები კი, თითქოს მხოლოდ ბეშქენაშენის ნამოსახლარზე შეინიშნება, ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ყველა მათგანი ინტენსიურადაა ათვისებული. ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის ზოგიერთი მათგანი (მაგ. ცრიცი) არსებობას წყვეტს, სამაგიეროდ ჩნდება ახლები (მაგ. კნოლე).

ცალკე მდგომი სიმაგრეები, როგორც ჩანს ფორპოსტებს წარმოადგენდა, იცავდა რა ერთ გარკვეულ მონაკვეთს, იმავდროულად „ციკლოპური“ ძეგლების გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე გზებსაც აკონტროლებდა. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ცალკე მდგომი სიმაგრეები ცენტრალური ხელისუფლების მიერ შექმნილ თავდაცვის სისტემაში იყო ჩართული, რომელსაც ალბათ უფრო მნიშვნელოვანი ფუნქციები ჰქონდა ვიდრე ერთი, კონკრეტული რეგიონის დაცვა იყო.

სამარხთა აღწავლა და დაკრძალვის წესი. საფარ-ხარაბას და იმერას სამაროვანებზე გათხრილი ყველა სამარხი ორმოსამარხს წარმოადგენს (ტაბ. VI_{8,10}; VII₆₋₈; VIII₃). დასაკრძალავი კამერები შემოფარგლულია ბაზალტის დიდი ქვებით შედგენილი წრეებით (კრომლეხებით), რომელთა დიამეტრი 4-18 მ შორის მერყეობს (ტაბ. III₁₋₄; IV₁₋₄; V₁₋₆; VI₁₋₄). კრომლეხების შიდა სივრცე, უმეტეს შემთხვევაში რიყის წვრილი ქვითაა შევსებული (ტაბ. III₁; V₁₋₃; VI₃). ზოგ შემთხვევაში ასეთივე ქვებითაა დაფარული კრომლეხის ქვებიც. გვხვდება ისეთი კრომლეხიანი სამარხებიც, სადაც რიყის ქვის ყრილი მხოლოდ სამარხი კამერების თავზეა გამართული (ტაბ. II₃; III₂). უშუალოდ ამ ქვაყრილების ქვეშაა მოქცეული სამარხი ორმოს გადახურვის კონსტრუქციები (ტაბ. VI_{2,4}). სამარხი კამერები ბაზალტის სხვადასხვა ზომის ფილებით (ტაბ. VI_{1,5,6}) ან ხის ძელებითაა (ტაბ. VI₇₋₁₀) გადახურული.

კრომლეხების ცენტრში ჩვეულებრივ ერთი სამარხი კამერაა მოწყობილი. გამონაკლისს წარმოადგენს № 67 და № 68 სამარხი (ტაბ. VIII₁), რომლებიც ერთი კრომლეხის შიგნითაა გამართული.

საყურადღებოა, რომ ორივე სამარხი ერთდროულად ჩანს გამართული. ამაზე უნდა მიუთითებდეს ის ფაქტი, რომ სამარხი ორმოები კრომლესის ცენტრში კი არ არის გაჭრილი, არამედ წრის შიგნით სიმეტრიულადაა განლაგებული (ტაბ. VIII₂). № 67 სამარხში ახალგაზრდა ქალია დაკრძალული, № 68 სამარხში კი სხვადასხვა ასაკის ოთხი ბავშვი (ტაბ. VIII₃).

სამარხი კამერები ყვითელ თიხნარშია გაჭრილი. მათი უმეტესობა კუთხეებმომრგვალებული ოთხკუთხედის (2,0×1,2 მ) ფორმისაა (ტაბ. VI₉; VII_{1,2}; VIII₃; XI_{1,3-5}). სამაროვანზე გათხრილი 109 სამარხიდან მხოლოდ ოთხს (№№ 10, 23, 30, 90; ტაბ. VII_{3-5,8}) განსხვავებული ფორმა აქვს. ისინი ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა წაგრძელებული და სიგრძეში 5-6 მ-ს აღწევენ. ეს სამარხები იმითაც გამოირჩევიან, რომ იქ დაკრძალული მიცვალებულები ხის სარეცელზე (№№ 10, 23, 90 სამარხები) არიან დასვენებული (ტაბ. VII_{3,6}; XXV₁₋₃) ან ურმის ნაწილები (სამარხი № 30) აქვთ ჩატანებული (ტაბ. XXV₄₋₆; XXVI₁₋₃).

სამარხი კამერები ძირითადად ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა დამხრობილი (შეინიშნება მცირე გადახრებიც (ტაბ. IV₁₋₄; V₁₋₆; XI_{1,3-5}; XVII₇; XXV₁). მიცვალებულები დასვენებულია ხელ-ფეხმოკეცილი, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე (ტაბ. XXV₂₋₃), თავით ჩრდილოეთით (ტაბ. VII_{3,5,8}). სამარხებში თითო მიცვალებულია დაკრძალული. გამონაკლისს წარმოადგენს № 6 (ორი მიცვალებული) და № 68 (ოთხი მიცვალებული) სამარხები, სადაც მცირეწლოვანი ბავშვებია დაკრძალული (ტაბ. VIII₃).

მიცვალებულთა ჩონჩხები უმეტეს შემთხვევაში შავი ფერის მკვრივი მასითაა დაფარული (ტაბ. VII₁; X₂; XI_{1,3-5}). ასეთივე მასა დაფიქსირებულია ჩონჩხის ქვეშაც. ეს ფენა სწორი გეომეტრიული ფორმებით გამოირჩევა და წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა აქვთ. ამ ფენის სისქე 0,2-0,4 მ-ს აღწევს და დიდი რაოდენობით შეიცავს ხის ნაშთებს. აქვე შეინიშნება ტყავის ანაბეჭდებიც. როგორც ჩანს, სამარხებში ტყავით გადახურული, ხის სუსტი კონსტრუქციები იყო გამართული, რომლებიც სამარხი კამერის სახურავის ჩაქცევის შემდეგ უფორმო მასად იქცა. მიცვალებულების ქვეშ შავი მიწის ფენა ართიკის სამაროვანზეც დადასტურდა, რომელიც ხისა და ქსოვილის ნაშთებს შეიცავდა. № 89 სამარხში ჩასვენებულ მიცვალებულს ქსოვილი ჰქონდა გადაფარებული [Хачатрян 1975: 139; Хачатрян 1979: 7].

მიცვალებულისათვის განკუთვნილი ინვენტარი გარკვეული კანონზომიერებით არის განაწილებული. სამარხეული კერამიკა (თითოეულ მიცვალებულს 1-8 ჭურჭელი აქვს ჩატანებული) ძირითადად სამარხის ჩრდილოეთ ნაწილში, მიცვალებულის თავის ქალასთანაა განლაგებული (ტაბ. VIII₅₋₈), საბრძოლო იარაღი სახის წინ უნყვია (ტაბ. XVII_{3,5,7}), ბრინჯაოს საკინძები ყელის, მძივ-სამკაული კი გულ-მკერდის არეში ფიქსირდება. სარდიონის მძივების ასხმები მაჯებზე და ტერფებზეც გვხვდება.

მიცვალებულისათვის ჩატანებული მსხვილფეხა ან წვრილფეხა საქონლის ნაშთები ყველა სამარხში გვხვდება (ტაბ. VII_{6,8}; VIII₅). ისინი, ცალკეული ნაწილების სახით, დაწყობილია სამარხის იატაკზე. ზოგიერთ სამარხში (№№ 1, 2, 30, 90) აღმოჩენილია ცხვრის ან თხის მთლიანი ჩონჩხები (ტაბ. VIII₆), რომელთა ყელის არეში დაუმუშავებელი ობსიდიანის ანატკეცები აწყვია. ალაპის ნაშთებს შეიცავენ ჭურჭლებიც.

გარკვეული რიტუალია შესრულებული კრომლესის გარეთაც (ტაბ. IV_{3,4}; V_{4,6}; VI_{3,4}). სარიტუალო (საალაპე) ორმოები განლაგებულია სამარხი კამერების ჩრდილოეთით, რომლებიც უშუალოდ კრომლესის ქვებზეა მიდგმული გარედან. ისინი წარმოადგენენ მცირე ზომის ორმოებს (0,4×0,5 მ; 0,6×0,8 მ). მათი ნაწილი გადახურულია ქვის ფილებით, ან მონიშნულია წვრილი ქვების ყრილით. ასეთი ორმოების მცირე ნაწილს ზევიდან არანაირი ნიშანი არა აქვს. ორმოებში მხოლოდ თიხის ჭურჭელია ჩადგმული (3-5 ერთეული), რომელთა ნაწილი საქონლის ძვლებითაა შევსებული. ჭურჭლების ნაწილს ქვის სარქველი ეფარა.

სხვადასხვა ფორმის ჭურჭლებში სხვადასხვა სახის საიქიო საგზალია მოთავსებულია. დიდი ზომის ქოთნებში ახლად მოხარშული საკვები ქვის სარქველით იხურებოდა და ისე იდგმებოდა სამარხში. ასეთ ჭურჭლებში მხოლოდ ხორცეულით მომზადებული კერძები გვხვდება. შედარებით

მცირე ზომის ქოთნებში მხალეული და ფაფები ყოფილა მოთავსებული; ბადიებში თაფლი ესხა, ან თხილი და კაკალი ენყო [ყვავაძე 2004; ყვავაძე 2005]. საკვებით სავსე ჭურჭლები ჩანყობილია როგორც სამარხში, ისე სარიტუალო ორმოებში.

სამარხეული ინვენტარი.

კერამიკა. სამარხეული ინვენტარი ძირითადად თიხის ჭურჭლითაა წარმოდგენილი. ისინი მრავალრიცხოვნებითა და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ყველა ჭურჭელი, ერთის გარდა (ტაბ. XIV₁), უყუროა. ჭურჭლების ერთი ჯგუფი განლექილი თიხისაა, ჩარხზეა დამზადებული და თხელკედლიანია, გამომწვარია შავად (ტაბ. XII; XIV; XV). ასეთი ჭურჭლების ზედაპირი გაპრიალებულია და შემკულია ამოღარული და ნაპრიალები ორნამენტით. მეორე ჯგუფის ჭურჭლებიც ჩარხზეა დამზადებული (ტაბ. XIII; XVI), მსხვილმარცვლოვანი თიხისაა, კეცის ზედაპირი მოყავისფრო-რუხია, შიდაპირი შავი. ჭურჭლების ზედაპირი შემკულია რელიეფური სარტყლებით (ტაბ. XIII_{7,9,11,13}; XVI_{9,10,12,13}). ასეთივე ორნამენტი ხშირად ძირზეცაა დატანილი (ტაბ. XVI). ასეთი ჭურჭლები უმეტესად დიდი ზომისაა. ყველა მათგანს ცეცხლის კვალი ეტყობა. ისინი საქონლის ძვლებითაა შევსებული. მესამე ჯგუფის ჭურჭლები უხეშკეციანია, ხელითაა ნაძენი, ცუდად გამომწვარი და შლადია.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლებიდან აღებული ნიმუშების პალინოლოგიური კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ ყოფაში სხვადასხვა სახის, როგორც ცხოველურ (მსხვილფეხა საქონელი, ბატკანი ან ციკანი), ისე მცენარეულ (წაბლი, თხილი, კაკალი, ხორბალი, წინიბურასნაირი მცენარეები, ნაცარქათამა, ჭინჭარი) საკვებს იყენებდნენ. საკვების დასამზადებლად იყენებდნენ ცხოველურ ცხიმს, სანელებლებად კი ქოლგოსან მცენარეებს.

კვების რაციონი საკმაოდ მრავალფეროვანი ჩანს. მაგ. № 10 სამარხში ნაპოვნ ქილაში თაფლი აღმოჩნდა; № 25 სამარხის დერგში ხორბალი, თხილი, ცაცხვის მტვერი; № 28 სამარხის იატაკზე, დამწვარ ნიადაგში, დიდი რაოდენობით გამოვლინდა ხორბალი, ჭვავი და სხვა სათესი კულტურები, ჭინჭარი; აქვეა რცხილის, ცაცხვის, მუხის და წიფლის მტვრის ნაშთები. № 29 სამარხის ქოთანში ღვინის დამწვარი ნაშთები და მტვრის მარცვლები იქნა აღმოჩენილი; პირფართო ქოთანში ცხოველური ცხიმი, დიდი რაოდენობით ხორბალი, ნათესების სარეველები და საძოვრის ბევრი ელემენტი. № 30-ე სამარხის თიხის ჭურჭელში მსხვილფეხა საქონლის ძვლები, ცხოველური ცხიმი, დიდი რაოდენობით ხორბალი და ქოლგოსანი მცენარეები (სანელებლები) აღმოჩნდა [ყვავაძე 2004; ყვავაძე 2005]. ჭურჭელს აშკარად ეტყობა ცეცხლის კვალი. როგორც ჩანს, ჭურჭელი საჭმლის მომზადებისთანავე ჩადგეს სამარხში. ქოთანზე გამოსახული სვასტიკები კი მის საკრალურობაზე მიუთითებს, ხოლო შიგთავსი გარკვეული სარიტუალო საკვების მომზადებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი შინაური ცხოველების ძვლების პალეოზოოლოგიური გამოკვლევა [ბენდუქიძე 2005] მესაქონლეობის (ძროხა, თხა, ცხვარი, ღორი), ხოლო პალინოლოგიური კვლევა მარცვლეული კულტურების (ხორბალი, ჭვავი) განვითარებაზე მიუთითებენ.

საბრძოლო იარაღი.

სატევარი მხოლოდ სამ სამარხში (№№ 8, 13, 85) აღმოჩნდა (ტაბ. XVII_{3,8}). № 13 სამარხში, მიცვალებულის სახის წინ ე.წ. წინააზიური ტიპის სატევარი იდო (ტაბ. XVII₇). მისი საერთო სიგრძე 0.494 მ-ია, პირი სამკუთხა ფორმისაა (ტაბ. XVII₄; XVIII₇), ტარის (სიგრძე 0.105 მ) ჩარჩოში ჩასმულია ხის თხელი ფირფიტები (ტაბ. XVII₅).

ასეთი სატევრები სამხრეთ კავკასიის სხვადასხვა პუნქტშია აღმოჩენილი და ძირითადად ძვ.წ. XV-XIV სს. თარიღდება [Пилипосян 1999: 52, 61, ტაბ. 6; Пицхелаური 1979: 79-81]. მოკლე სატევრებიც ბრინჯაოსია. ერთ მათგანს (სამარხი № 8) წაგრძელებული პირი აქვს (სიგრძე 0.215 მ, სიგანე ვადასთან 0.047 მ; ტაბ. XVII₃; XIX₈), მეორე (სამარხი № 85) მისი ანალოგიურია, მხოლოდ უფრო მოკლე პირი (სიგრძე 0.13 მ, სიგანე ვადასთან 0.06 მ) და ძვლის ტარი აქვს (ტაბ. XVII_{6,8}; XVIII₁; XIX₄).

კაპარჭი აღმოჩნდა № 8 სამარხში (ტაბ. XVII_{1,3}). კაპარჭი დამზადებულია ხის თხელი ფიცრებისაგან რომელსაც გარედან ტყავი აქვს შემოკრული (ტაბ. XVIII₆). კაპარჭის ზედაპირი შემკულია

ბრინჯაოს თხელი ფირფიტებით (ტაბ. XVIII₁₀₋₁₂). ამ ფირფიტებზე ჩატარებული მიკრორენტგენო-სპექტრული ანალიზის მიხედვით დადგინდა, რომ ბრინჯაოს დეტალების მალეგირებული ელემენტი კალა იყო.

კაპარჭის პირიდან 0.15 მ-ის დაცილებით შავი, მომრგვალებული ლაქა აღმოჩნდა რომელსაც ნნული, თოკისებური ბორდიური შემოსაზღვრავდა. კაპარჭში 8 ისარი ყოფილა ჩადებული (კაპარჭის პირთან, სამხრეთის მიმართულებით, იდო 7 ისრისპირი – 6 ობსიდიანის და ერთი კაჟის, ხოლო კაპარჭის ბოლოსთან – ერთი ობსიდიანის ისრისპირი. კაპარჭის მთელ სიგრძეზე აღმოჩნდა ისრის ხუთი ზრო. კაპარჭის სიგრძე 0.51 მ-ია, მაქსიმალური სიგანე 0.17 მ-ს აღწევს. ზროს სიგრძე 0.38 მ-ია (ტაბ. XVIII₆).

კაპარჭის შესამკობელი ფირფიტები აღმოჩენილია თრელის № 74 სამარხში [აბრამიშვილი 1978: 62, ნახ. 28], რომელიც შუა ბრინჯაოს ხანისადმია მიკუთვნებული [აბრამიშვილი 1978: 55], თუმცა აღნიშნულია, რომ „№ 53 და № 74 სამარხები შუაბრინჯაოს ხანის სამარხთა შორის ყველაზე გვიანდელის შთაბეჭდილებას ტოვებენ“ [აბრამიშვილი 1978: 59]. ეს სამარხი ძვ.წ. XV ს-თაა დათარიღებული [აბრამიშვილი 1978: 68]. კაპარჭის ფრაგმენტები აღმოჩნდა ზემო ბოდბის №4 ყორღანში [Пицхелаური 1979: 83, ტაბ. VI₃₋₇], რომელსაც კ. ფიცხელაური უშუალოდ გარდამავალ პერიოდს მიაკუთვნებს [Пицхелаური 1979: 69] და ძვ.წ. XV ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ.წ. XIV ს-ის პირველი ნახევრით ათარიღებს [Пицхелаური 1979: 80].

ისრისპირები ორ სამარხში (სამარხი № 8, ტაბ. XVIII₁₃; სამარხი № 85, ტაბ. XVII₂; XVIII₁₄) აღმოჩნდა. № 8 სამარხში 10 ც., № 85 სამარხში კი 30 ისრისპირი დაფიქსირდა (ტაბ. XVIII₁₃). № 8 სამარხში ისრისპირები ენყო კაპარჭში, № 85 სამარხში კი მიცვალებულის მაჯაზე.

ისრისპირები დამზადებულია შავი ფერის გამჭვირვალე ობსიდიანისა და მონითალო მოყავისფრო ან რუხი-მოთეთრო ფერის კაჟისაგან (ტაბ. XIX₂₁). განსაკუთრებით აღსანიშნავია № 8 სამარხში აღმოჩენილი ისრისპირი (ტაბ. XVIII₂; XIX₉), რომელსაც განსხვავებული ფორმა აქვს.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს **ლანცეტისებური იარაღების** აღმოჩენის ფაქტი, რაც ასევე უნიკალური შემთხვევაა კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ორი ასეთი ნივთი № 8 სამარხში დაფიქსირდა. მათ ბრინჯაოს თხელი პირი, ოთხნახნაგა, ბოლოსკენ დავიწროებული ყუნწი და ლულოვანი ძვლის ტარი აქვთ (ტაბ. XVIII_{8,9}).

ლანცეტისებური იარაღები შეიძლება სკალპელები იყოს და სამედიცინო ინსტრუმენტებს წარმოადგენდეს.

სამკაული. სამროვანზე ბრინჯაოს ორი **სამაჯური** (სამარხი №№ 56, 119; ტაბ. XVIII₃; XIX₁₀) და სამი **საკინძი** (სამარხი №№ 18, 73, 56; ტაბ. XVIII₄₋₅; XIX₅₋₇) აღმოჩნდა. მრავალფეროვნებით გამოირჩევა მძივები. გვხვდება მრგვალი, კასრისებური, ბიკონუსური, ბრტყელი და ცილინდრული ფორმის მძივები, რომლებიც დამზადებულია სარდიონის, მინის, პასტისა და ბრინჯაოსაგან (ტაბ. XIX_{11-20; 22-25}). მძივების ასხმაში გვხვდება ოქროს ფირფიტებისაგან დამზადებული მილაკის ფორმის მძივებიც (ტაბ. XX₉₋₁₁; XXIV₁₉₋₂₅).

საბეჭდავი. სამაროვანზე რამდენიმე სხვადასხვა ფორმის საბეჭდავი იქნა აღმოჩენილი: სამი მათგანი ოთხკუთხაა (ტაბ. XXII₁₀₋₁₂; XXIV₂₋₄), ოთხი ცალი წრიულია (ტაბ. XXII_{5,6,8,9}; XXIV₁₂₋₁₅), ერთი ცალი სამკუთხაგანივკვეთიანია (ტაბ. XX₇; XXIV₁₁), 7 ცალი კი ცილინდრულია, რომელთაგან 5 გეომეტრიული ორნამენტითაა შემკული (ტაბ. XX_{1,2,5,6}; XXII₁₃₋₁₄; XXIV₆₋₁₀), ორზე კი სიუჟეტი გამოსახული (ტაბ. XXII_{1,2}; XXIV_{1,5}).

№ 27 სამარხში აღმოჩენილ ცილინდრულ საბეჭდავზე გამოსახული თევზები ორ რიგადაა განლაგებული (ტაბ. XXII₁; XXIV₅). ანალოგიური საბეჭდავები გავრცელებული იყო სირიაში (რას-შამ-რა) ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში და მითანიური გლიზტიკის ე.წ. „Common Style“-ს ეკუთვნის [Salje 1990: 66, ტაბ. VII₁₃₆₋₁₃₈]. საინტერესოა, რომ ამგვარი სიუჟეტი და სტილი ტიპიური იყო ჯემდეთ-ნასრული (ძვ.წ. 3000-2800 წწ.) საბეჭდავებისათვის [Афанасьева 1979: ტაბ. IV₆]. ასეთი საბეჭდავები, ამუღეტების სახით, დიდხანს იყო ხმარებაში. ცნობილია შემთხვევები, როდესაც ჯემდეთ-ნასრული სა-

ბექდავები აღმოჩნდა ახალბაბილონური და პართული ხანის სამარხებში. ახალასირიულ საბექდავს, როგორც თილისმას, XIII საუკუნეში ერთ-ერთი სელჯუკი სულთანი ატარებდა [Boehmer 1997: 23, 24, 33].

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს № 5 სამარხში აღმოჩენილი ცილინდრული საბექდავი (ტაბ. XXII₂; XXIV₁). საბექდავზე გამოსახულია მამაკაცის ფიგურა, რომელსაც მოკლე ტუნიკა და წანვეტიებული თავსაბურავი ახურავს. მამაკაცს ხელში უკავია კვერთხი, რომლის თავი სხივიან ვარსკვლავს წარმოადგენს. ფიგურა მუხლმოდრეკილია საკურთხეველის წინ, რომელზეც ჯიხვი დგას (ტაბ. XXII_{3,4}). თემატურად ეს საბექდავი სამხრეთ კავკასიის ძვ.წ. II ათასწლეულით დათარიღებულ სხვა საბექდავების (მინგეჩაური, რაზდანი, შახტახტი, შამირამი), ასევე ნუზისა და გეზერის საბექდავების მსგავსია [Пилипосян 1998: ტაბ. 34, 35, 41]. ყველა ამ საბექდავზე გამოსახულია მამაკაცის ფიგურა, ზოგჯერ მუხლმოდრეკილი, რომელსაც ხელში ვარსკვლავის ან მცენარის თავიანი კვერთხი უჭირავს. მის წინ, საკურთხეველზე ან შემადლებზე ჯიხვი დგას. ნუზის ერთ-ერთ საბექდავზე, ცენტრალური ფიგურის ზემოთ თევზების რიგია გამოსახული. რაზდანში, მინგეჩაურში და გეზერში აღმოჩენილ საბექდავებზე, ჯიხვის ზემოთ ტალღოვანი ორნამენტია გამოსახული. ყველა ეს საბექდავი, ისევე როგორც № 27 სამარხში აღმოჩენილი, მითანიური გლიპტიკის ნრეში ექცევა და „Common Style“-ს მიეკუთვნება. ისინი გავრცელებული იყო ლევანტსა და მესოპოტამიაში [Salje 1990: 34, ტაბ. IV-VI].

საფარ-ხარაბას საბექდავის იკონოგრაფია ხური-მითანიური საბექდავების იკონოგრაფიის მსგავსია. გამოსახულებაც ხურიტულ მითოლოგიასთანაა დაკავშირებული. ჩვენი აზრით, საკურთხეველზე შემდგარი ჯიხვი უძველესი მესოპოტამიური ღვთაება ეა-ს გამოსახულებას წარმოადგენს, რომელიც ხურიტულ პანთეონში უკვე აქადურ პერიოდში მოხვდა. ეა-ენქის უძველეს გამოსახულებას ზოგჯერ თევზისკუდიანი ჯიხვი წარმოადგენს. ეა-ენქი ქვესკნელის მტკნარი ოკეანის (აბზუ) მბრძანებელი იყო. იგი სიბრძნეს, ჯადოსნობას განასახიერებდა. ხურიტულ ნაწარმოებში „სიმღერა ულიქუმიზე“ ეა-ს ეპითეტია hassiss (აქადურად hasisu - სიბრძნე) [Вильхельм 1992: 95].

კავკასიის ტერიტორიაზე 13 ცილინდრული საბექდავია აღმოჩენილი, რომლებზეც სიუჟეტური გამოსახულებაა მოცემული. ყველა მათგანი მითანიური გლიპტიკის „Common Style“-ს მიეკუთვნება და ძვ.წ. XVI-XIV სს-შია გავრცელებული [Погребова 2000: 145-150] და ხური-მითანის სამეფოს ძლიერების ხანას ემთხვევა.

გარდა ზემოთ აღნიშნული საბექდავისა, საფარ-ხარაბას სამაროვანზე სხვა ცილინდრული, ოთხკუთხა და სკარაბეოიდის ტიპის საბექდავებიც აღმოჩნდა, რომლებიც იმპორტს წარმოადგენს. იმპორტულია მინის მძივებიც. ლურჯი მინის ერთ-ერთი „სკარაბეოიდი“ ადამიანის სახიანია (ტაბ. XXII₇; XXIV₁₆), რაც არაა უჩვეულო ეგვიპტური სკარაბეოიდებისათვის. მსგავსი ეგზემპლარები ინახება ლონდონში, ბრიტანეთის მუზეუმში [Бадж 2001: 243].

ეგვიპტურ იმპორტს უნდა წარმოადგენდეს პირამიდისებური ქვებიც. მათ წაკვეთილი პირამიდის ფორმა აქვთ, ფართო ფუძიდან გაკეთებული ნახვრეტი გამჭოლი არ არის (ტაბ. XXIII_{4,6}). გარდა ამისა № 8 სამარხში აღმოჩნდა სხვადასხვა ფორმისა და ჯიშის ქვები (ტაბ. XXIII). ამ ფორმის და ზომის ქვები აღმოჩენილია ტუტანჰამონის სამარხში. ისინი „პირის გალების“ რიტუალში გამოიყენებოდა. მსგავსი ინსტრუმენტები ეგვიპტის ძველ სამეფოშიც იგივე მიზნით იხმარებოდა [Hagen 2002: 160].

წარჩინებულ პირთა („სამეფო“) ინსიგნიების შესწავლისათვის. სამაროვანზე აღმოჩენილი ლითონის ნივთებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია სახელისუფლებო ემბლემა-ინსიგნიები.

კვერთხისმაგვარი ნივთი აღმოჩნდა № 8 სამარხში. დამზადებულია ბრინჯაოსაგან, აქვს T-ს მაგვარი თავი და გრძელი გრებილი ღერო, რომელიც კაუჭით ბოლოვდება. თავის შუა ნაწილი შესქელებულია, გახვრეტილია და მასში ჩამაგრებულია ღერო. ღერო ზედა ნაწილში მრგვალგანივ-

კვეთიანია (0.03-0.35 მ-ის სიგრძეზე) შემდეგ ის ოთხკუთხაგანიკვეთიანი ხდება და თავიდან 0.045 მ-ის შემდეგ დაგრეხილია. გრეხილი ღეროს ოთხკუთხაგანიკვეთიანი ბოლო მორკალულ წვეტიან კაუჭში გადადის (ტაბ. XIX₁₋₂). საერთო სიგრძე – 0.62 მ-ია, გატეხილია ორად. ნივთის თავი ჭურჭლის პირზე იდო, კაუჭის წვერი კი თავის ქალას კეფაზე ჰქონდა მიდებული (ტაბ. XVII₃).

წარჩინებული პირის ნიშანია № 85 სამარხში აღმოჩენილი კვერთხისთავიც. იგი მასიური ბრინჯაოსია. ნახვრეტში შემორჩენილი ხის ნაშთი მიუთითებს, რომ კვერთხს ხის ტარი ჰქონდა (ტაბ. XIX₆; XXI₁).

სამხრეთ კავკასიაში გათხრილ ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილი ნივთების მთელი წყება საკულტო-სარიტუალო, სამეურნეო თუ საბრძოლო ინვენტარად მოიაზრება. ამ ნივთების ნაწილი, როგორც ჩანს, სახელისუფლებო ემბლემებს წარმოადგეს, თუმცა ეს საკითხი სპეციალური კვლევის საგანი არ გამხდარა. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ხშირად მოხსენიებული კვერთხისთავები (ბელადის კვერთხი). თუმცა არც ისინია შესწავლილი სათანადოდ. კვერთხისთავების მრავალფეროვნება ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური დანაწევრების საშუალებას იძლევა, რაც შეიძლება მათი ატრიბუციის (კონკრეტული დანიშნულების) საფუძველიც გახდეს.

საფარ-ხარაბას სამაროვნის № 8 სამარხში აღმოჩენილი სახელისუფლებო ემბლემის უახლოესი პარალელი აქვე, თრიალეთშია აღმოჩენილი [Нариманишвили 2005].

წალკის რაიონის სოფ. ავრანლოს ტერიტორიაზე 2003 წელს ადგილობრივმა მოსახლემ მიაკვლია და გათხარა სამარხი, რომელიც კერამიკასთან ერთად ბრინჯაოს ინვენტარსაც შეიცავდა. სამაროვანი, სადაც სამარხი აღმოჩნდა, სოფლის დასავლეთ ნაწილში, მდ. ქციის მარცხენა ნაპირზეა გამართული (აქ ჯერ კიდევ ბ. კუფტინს აქვს ჩატარებული მცირე მასშტაბის გათხრები. დროდადრო ადგილობრივი მოსახლეობა, საკარმიდამო ნაკვეთების დამუშავების დროს გამოვლენილ სამარხებს თხრის. ამ ნივთების უმრავლესობა დღეს თრიალეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში ინახება).

ავრანლოში 2003 წელს აღმოჩენილ სამარხეულ ინვენტარში (აღმოჩენის შესახებ დაწვრილებით იხ. აქვე, გ. ნარიმანიშვილი, ჯ. ამირანაშვილი, მ. კვაჭაძე, ნ. შანშაშვილი - ავრანლოს არქეოლოგიური ძეგლები) განსაკუთრებით გამოირჩევა ბრინჯაოს ნივთების კომპლექსი – კაუჭი, სალტე და ხარის თავის ქანდაკება (ტაბ. XIX₃; XXI₄₋₆). ნივთები, რომელთაც კაუჭისმაგვარი დაბოლოება აქვთ, ადრეც იყო აღმოჩენილი სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე (მაგ. უხეში კაუჭები, რომლებიც სამეურნეო დანიშნულების ნივთებად ითვლება), მაგრამ ასეთი მაღალმხატვრული ნიმუში პირველად იქნა დადასტურებული. მიმაჩნია, რომ იგი მაღალი სახელისუფლებო რანგის მოხელის ინსიგნიას წარმოადგენს.

კაუჭისმაგვარი კვერთხი ძველ ეგვიპტეში ოსირისის სიმბოლოს წარმოადგენდა. იგი მწყემსის ჯოხის (კომბალი) აღმნიშვნელი იყო [Египетская мифология 2002: 72]. მოგვიანებით ამგვარი ნივთი ფარაონების სიმბოლოც გახდა. ასეთი (ამ ფორმის) ნიშანი ძველ ეგვიპტეში სიტყვას „მართვა“ („ბატონობა“) აღნიშნავდა [Леонтьев 1990: 117]. ძველი ეგვიპტელისათვის იდეალური ფარაონი იყო „მწყემსი კეთილი“, რომელიც ყველაფერს ყურადღებით ადევნებდა თვალს [Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Уилсон, Якобсон 2001: 103]. მესოპოტამიაში ღმერთ ანუს სიმბოლო იყო სკიპტრა (სამეფო კვერთხი), კვერთხი, გვირგვინი და მწყემსის არგანი [Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Уилсон, Якобсон 2001: 177]. ძველ ბაბილონში კაუჭი სიკვდილის მომგვრელი და დამანგრეველი ღმერთის – ამურუ (მარტუ) სიმბოლო იყო [Black, Green 1992: 54]. კასიტურ საბეჭდავებზე კაუჭი ადამიან-თევზებს უკავიათ, რომლებიც მიწისქვეშა წყლების ღმერთ ეასთან ასოცირდებოდნენ [Black, Green 1992: 54]. კაუჭი ასურეთის მეფეების ინსიგნიასაც წარმოადგენდა. ეს ნივთი უკავია ასურნასირაპალ II (ძვ.წ. 883-859 წწ), რომლის ქანდაკებაც ქ. კალხუში იდგა (ტაბ. XXI₂). მეფეს მარცხენა ხელში სამეფო სკიპტრა უკავია, მარჯვენაში კი კაუჭისმაგვარი სიმბოლო [Британский музей 1980: 41-42].

ამდენად შეიძლება ითქვას, რომ კაუჭისმაგვარი სიმბოლო-ინსიგნია ძველი აღმოსავლეთის მრავალ ქვეყანაში იყო გავრცელებული და განსაკუთრებული ძალაუფლების სიმბოლოდ (არ არის გამორიცხული, სიკვდილთან დაკავშირებული) აღიქმებოდა. თრიალეთში აღმოჩენილი ინსიგნია (ტაბ. XXI₄) „სამეფო“ ხელისუფლების ემბლემაა.

სატრანსპორტო საშუალებები. სატრანსპორტო საშუალებათა გამოყენებაზე და მათ რთულ კონსტრუქციაზე № 30 სამარხში აღმოჩენილი ურემი და მისი დეტალები მიუთითებენ (ტაბ. XXV₄₋₆; XXVI). საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი ურმის ძარა განსხვავდება შუაბრინჯაოს ხანის ოთხთვალა ურმის ძარის კონსტრუქციისაგან.

სამარხი № 30. ქვაყრილიანი ორმოსამარხია, დამხრობილი იყო ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე. მისი სიგრძე 3,5 მ, სიგანე 1,9 მ-ია. სამარხი კამერის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ორი თიხის ჭურჭელი იდგა.

სამარხის სამხრეთ ნაწილში, 1,4 მ სიღრმეზე, ხის ძელების ნაშთები დაფიქსირდა, რომლებიც ურმის დეტალები აღმოჩნდა (ტაბ. XXV₄₋₆). ხე ცუდად არის შემონახული. იგი ლაქების სახითაა შემორჩენილი.

საფარ-ხარაბას ურმის დახასიათებამდე უნდა ითქვას, რომ ურმის ეს ტიპი სამი მთავარი ნაწილისაგან შედგება – უბე, ღერძ-ბორბალი და უღელი. ურმის უბე ეწოდება მთლიან ნაკეთობას, რომელზედაც უშუალოდ თავსდება ტვირთი. იგი ღერძ-ბორბალზეა შედგმული, ხოლო თავით უღელს ეყრდნობა. უბე შედგება ცალკე ნაწილებისაგან – ხელნები, დანდლები, კოფოები, ჭალები-ჭავლები, ზენრები და სხვა. უბის ძირითადი ნაწილია ორი გრძელი ხისაგან ოთხკუთხად გამოთლილი ხელნა, რომლებიც თავებით ერთდებიან და ქმნიან ტოლფერდა სამკუთხედს. ხელნები არ არის აბსოლუტურად სწორი, მათ ერთგვარი მოხრილობა ახასიათებთ [გეგეშიძე 1956: 48-50].

№ 30 სამარხის ცენტრალურ ნაწილში ურმის ძარა-უბე არის ჩადგმული (ტაბ. XXV_{4,5}; XXVI_{1,2}). იგი რთული შედგენილობისაა. მისი საერთო სიგრძე 2,1 მ-ია, სიგანე ბოლოში 1,1 მ-ს უდრის. ძარას დეტალები ძირითადად ოთხკუთხად გათლილ ხეებს წარმოადგენს. უბეს თავნაკვეთილი თუ თავმომრგვალებული სამკუთხედის ფორმა აქვს. ძარას ჩარჩო შეკრულია დიდი ძელებით, დანდლებით და წინა და უკანა კოფოებით. ჩარჩოს მარცხენა ძელი, თითქოს, ორი ნაწილისაგან შედგება. ერთი დიდი ძელი ძარას უკანა ნაწილშია მოქცეული. მისი სიგრძე 1,25 მ-ს უდრის, სიგანე – 0,12 მ, სიმაღლე კი 0,11 მ-ია. ძელი ბოლოში მორკალულია და ზევით აზიდული. ამ ნაწილში ძარას სიმაღლე, ძელთან ერთად, 0,28-0,3 მ-ია. მეორე ძელის სიგრძე 0,85 მ-ია. მას, 0,1 მ სიგრძეზე, დიდ ძელზე თავი აქვს მიდებული. ამ დეტალთან 0,03 მ სისქის შავი ლაქის (ხის ნაშთები?) მოხსნის შემდეგ გაირკვა, რომ ორივე ძელს ნაჭდევი აქვს გაკეთებული. ნაჭდევები ისეა გამოჭრილი, რომ ერთმანეთში მჭიდროდაა ჩასმული. როგორც ჩანს, ეს მონაკვეთი მათი გადაბმის ადგილს წარმოადგენს, სადაც ორივე ძელის სისქე 0,09 მ-ია, სიგანე 0,1 მ. ძარას თავთან, ვიწრო ნაწილში, მეორე ძელის სისქე 0,05 მ, სიგანე 0,06 მ უდრის. ურმის ძარას დასაწყისში ეს ძელი მომრგვალებულია და ძარას მარჯვენა ძელს უერთდება. ახლა ძნელი სათქმელია, ძარას ეს ნაწილი ერთი ხისაგან იყო გამოთლილი, თუ რამდენიმე ნაწილისაგან შედგებოდა. აქვე, ამავე დონეზე, ფიგურული ძელის ორი ნაშთი დაფიქსირდა. ურმის უბეს თავმომრგვალებული სამკუთხედის ფორმა აქვს (ტაბ. XXVI_{1,2}).

ძარას ამ მონაკვეთში, ზედა ძელების ალების შემდეგ, ხისაგან დამზადებული ოთხკუთხა ჩარჩო დაფიქსირდა, რომელიც ძირითად ძარასთან კონსტრუქციულად არის დაკავშირებული. შეიძლება ეს ორი ოთხკუთხად გათლილი ძელი დანდალი იყოს, რომლებიც ურმის კონსტრუქციაში ძირითადი ჩარჩოს დამაკავშირებელს წარმოადგენდა. პირველი დანდლის სიგრძე 0,30 მ-ია და შესაბამისად ურმის ჩარჩოს სიგანე წინა ნაწილში 0,33 მ-ს უდრის. მეორე დანდალი პირველისაგან 0,2 მ-ითაა დაცილებული. მისი სიგრძე 0,45 მ-ია. პირველი დანდლის სიგანე 0,05 მ, მეორესი 0,07 მ-ია, ორივეს სიმაღლე 0,07 მ-ს აღწევს (ტაბ. XXVI₃).

არ არის გამორიცხული, რომ ზედა, დანდლებზე დაფიქსირებული სტრუქტურა ძარაზე თავდაპირველად ვერტიკალურად იდგა და მისი ნაქცევის შემდეგ მივიღეთ ხის ნაშთების ორი ფენა. აღსანიშნავია, რომ აქვე, გარდა ზემოთ ნახსენები ფიგურული ძელებისა, იქნა აღმოჩენილი სხვადასხვა ფორმის ხის ნაშთები. ერთი მათგანი მცირე ზომის ბორბალს მოგვაგონებს.

ძარას ოთხკუთხა ნაწილი ზევიდან ედო ხის ფიცარს (წინა კოფო?), რომლის სიგანე 0,25 მ-ია (VI დონე) (ტაბ. XXVI₂). სიგრძეში იგი ძარას ორივე მხარეს სცილდება და მისი სიგრძე 0,75 მ-ს აღწევს. ფიცარი მხოლოდ ანაბეჭდის სახითაა შემორჩენილი. ამ მონაკვეთში, სამხრეთიდან, ძარაზე მიდებული იყო წრიული ფორმის (დიამეტრი 0,35 მ), ხის ბრტყელი ფირფიტა (ტაბ. XXV₄₋₆; XXVI₂), რომელიც ზემოთ აღწერილ ფიცარზე დევს. ამავე ფიცრის კიდეზე ორკაპა ხელნის თავია ჩამოღებული (ტაბ. XXV₅; XXVI_{2,3,5}).

როგორც აღწერილობიდან ჩანს, ურმის ძარას წინა ნაწილი რთული შედგენილობისა იყო. მისი ფორმის ზუსტი აღდგენა კვლევის ამ ეტაპზე ძნელია. თუმცა ბერიკლდეებსა და ლჭაშენში აღმოჩენილი მსგავსი, თანადროული ურმები, რომლებიც უკეთესადაა შემორჩენილი, საფარ-ხარაბას ურმის რეკონსტრუქციის გარკვეულ საშუალებას იძლევა. არ არის გამორიცხული, რომ საფარ-ხარაბას ურემსაც მსუბუქი გადახურვის კონსტრუქცია ჰქონდა.

ძარას მარჯვენა, სამარხი კამერის დასავლეთ კედელთან მდებარე ძელი, ორი, შეიძლება სამი ნაწილისაგან შედგება. წვერიდან 0,25 მ დაცილებით ძელზე რელიეფური სარტყელია გამოყვანილი, აქვე შეინიშნება ნაჭდები, რომელიც სხვა ძელთან გადაბმის შთაბეჭდილებას ტოვებს, თუმცა რაიმეს გადაჭრით თქმა ძნელია. მეორე ძელის სიგრძე 0,75 მ-ია, სიგანე ჩრდილოეთ ნაწილში 0,09 მ, სამხრეთ ნაწილში (თუ დაზიანებული არ არის) – 0,04 მ. ძელზე შეინიშნება ოთხკუთხა ფორმის ფოსოები. მათი სიგრძე 0,04 მ-ია, სიგანე 0,02 მ, სიღრმე კი 0,05 მ უდრის. ასეთივე სამი ფოსო მესამე ძელზეც დასტურდება. ეს ფოსოები ჭალების ან მსუბუქი გადახურვის კარკასისათვის იყო ალბათ განკუთვნილი. ამ ძელების დონეზე, დასავლეთი კედლის ძირში, ორი ფიგურული დეტალი დაფიქსირდა (ტაბ. XXVI₄).

მესამე ძელის სიგრძე 1,0 მ-ია, სიგანე 0,08-0,1 მ-ს, სიმაღლე კი 0,12 მ უდრის. ძარას ბოლო ნაწილში ძელი ზევითაა აზიდული და მსგავსია ძარას მარცხენა ძელისა. ასეთი კონსტრუქცია მიუთითებს, რომ ურმის ბოლო შემადგენელი იყო. ძარას ორივე, ძირითადი ძელი, შემადგენელი ნაწილებით, ერთმანეთთან ხის ფიცრითაა (უკანა კოფო) დაკავშირებული. მისი სიგრძე 1,1 მ-ია, სიგანე 0,17 მ-ია. ფიცარი თხლად ყოფილა გათლილი. ასეთივე ფიცრის ფრაგმენტები ძარაზეც დაფიქსირდა. ერთი ფიცრის სიგრძე 0,7 მ-ია, სიგანე 0,14 მ, მეორეს სიგრძე 0,9 მ-ია, სიგანე 0,15 მ. ფიცრები ძარას ჩარჩოს ძირითადი ძელების პარალელურად აწყვიტა.

ძარას მთელ ფართობზე ხის მცირე ნაშთებია აღმოჩენილი, თუმცა მათი მიხედვით რაიმე ფორმის დადგენა ვერ მოხერხდა. ყველა ფიცარზე შავი ფერის, თხელი, მკვრივი ფენა აღმოჩნდა, რომელიც, შეიძლება ტყავის ან ქილოფის ანაბეჭდი ყოფილიყო. ძარას უბის შიდა სივრცეში აღმოჩენილი ფიცრები ურმის იატაკს უნდა წარმოადგენდეს.

ურმის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ფიცრებზე თიხის ორი ჭურჭელი იდგა (ტაბ. XXV₄; XXVI_{1,2}). ერთი მათგანი მოზრდილი დერგია, მეორე ქოთანია. დერგი შევსებული იყო საქონლის ძვლებით. დერგთან ორი, დაუმუშავებელი რიყის ქვა იდო. მათგან ჩრდილოეთით, 0,4 მ დაცილებით, ძარას მარჯვენა ძელთან, ძარაზე ობსიდიანის ანატკეცი აღმოჩნდა.

სამარხის აღმოსავლეთ კედელთან ოთხკუთხად გათლილი ძელი აღმოჩნდა. მისი სიგრძე 2,0 მ-ია, სიგანე და სისქე 0,06 მ-ს უდრის. სამარხის სამხრეთ ნაწილში, ურმის კონსტრუქციის ორი დეტალი დაფიქსირდა. ერთი მათგანი ძარას მარცხენა ძელის ანალოგიურია და თითქოს მის გაგრძელებას წარმოადგენს. მეორე კი ურმის უკანა ნაწილის (კოფოს) პარალელურად დევს. თუმცა ეს ორი დეტალი უფრო მაღლაა (IV დონე) განლაგებული ვიდრე ძარას ძირითადი კონსტრუქცია.

სამწუხაროდ, სამარხის სამხრეთი ნაწილი მთლიანად განადგურებული დაგვხვდა, რამაც ურმის და მისი დეტალების სრული ფიქსაციის საშუალება არ მოგვცა. სამარხში მიცვალებულის ძვლების მდებარეობის მიხედვით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამარხ კამერას ერთ მესამედზე

მეტი აქვს ჩამოჭრილი. ვფიქრობთ, სამარხეული ინვენტარის ნაწილი და ურმის ზოგიერთი დეტალი ამ ნაწილშიც უნდა ყოფილიყო. სამარხის აღმოსავლეთ კედელთან, ზემოთ აღწერილი ხის ძეგლის ქვეშ, ურმის ორი ძირითადი დეტალი – ხელნა და უღელი დაფიქსირდა (ტაბ. XXVI_{2,3,5-6}). ისინი ძარას პარალელურად ეწყო და ნაწილობრივ მის ქვეშ იყო მოქცეული (ტაბ. XXV₅₋₈).

ხელნა ერთი ხისაგანაა გამოთლილი. მას ორკაპი დაბოლოება აქვს, წვერი კი კაუჭით არის გაფორმებული. მისი სიგრძე 1,45 მ-ია. ორკაპის საერთო სიგრძე 0,3 მ-ია, შვერილების სიგანე 0,07-0,08 მ-ია. მათ შორის მანძილი 0,15 მ-ია, ორკაპის სიღრმე 0,22 მ-ია. ხელნის სიგანე კაპების განტოტვის ადგილთან 0,17 მ, სიმაღლე – 0,06 მ-ია. ორკაპის ბოლოდან 0,8 მ-ის დაცილებით, ხელნაზე ორი ბურცობი შეინიშნება, რომლებიც 0,3 მ სიგრძეზე მას ფიგურულ ფორმას აძლევენ. კაუჭისაკენ ხელნა თანდათან ვიწროვდება, სადაც მისი სიგანე და სიმაღლე 0,04 მ-ია. რჩება შთაბეჭდილება, რომ ხელნას ეს ნაწილი მომრგვალებული იყო. ორკაპის ერთ-ერთ შვერილზე 0,05 მ სიგრძის ნაჭდევია გაკეთებული. მეორეზე ასეთი ნაჭდევი არ შეინიშნება, ეს უკანასკნელი კი პირველთან შედარებით, 0,03 მ-ით მოკლეა. არ არის გამორიცხული, რომ ნაჭდევებით ხელნა ძარაზე მაგრდებოდა.

უღელიც ერთი ხისაგანაა გამოთლილი (ტაბ. XXVI₅). მისი ერთი ნაწილი ძარას ქვეშ იდო და იმდენად იყო დაზიანებული, რომ ფორმა აქვს დაკარგული. უღლის საერთო სიგრძე 1,4 მ-ია, სიგანე 0,04 მ-ს, სიმაღლე 0,05 მ-ს უდრის. საქედე ნაწილი ნახევარმთვარისებურად არის მოხრილი, რომლის დასაწყისიც ოთხკუთხა ფიგურითაა გაფორმებული (ტაბ. XXVI_{3,5}). აქვე ნახვრეტის კვალიც შეინიშნება. საქედესთან უღელს მეორე ნახვრეტიც უნდა ჰქონოდა. სამწუხაროდ მისი კვალი გათხრების დროს ვერ დაფიქსირდა.

სამარხის შემორჩენილ ნაწილში არც ურმის ღერძი და ბორბლები აღმოჩენილა. ეს ფაქტი შეიძლება ორი გარემოებით აიხსნას: ეს დეტალები ან სამარხის დაზიანებულ ნაწილში იყო მოთავსებული, ან თავდაპირველადვე არ იყო ჩატანებული. გათხრების პროცესში გაჩნდა ეჭვი, რომ სამარხში მარხილი იყო ჩადგმული და არა ურემი. ეს ვარაუდი ძარას უკანა ნაწილის ფორმის გამო იქნა უარყოფილი, რადგან მარხილს თავი უნდა ჰქონდეს აზიდული და არა ბოლო.

ურმის ძარას ჩარჩოზე დაწყობილი ფიცრების ალების შემდეგ, თიხის ქურჭლების ქვეშ, ორი ბატკნის სრული ჩონჩხი დაფიქსირდა. აღმოსავლეთით მდებარე ბატკანი მარჯვენა გვერდზე იდო, დასავლეთით მდებარე კი - მარცხენაზე. ამ უკანასკნელის თავი ურმის ძარას მარჯვენა ძეგლის ქვეშაა მოქცეული. წინა ფეხებთან ობსიდიანის ანატაკეცი უდევს.

მიუხედავად იმისა, რომ სამარხში არც ბორბლები აღმოჩენილა და არც ღერძის ნაშთები (ისინი შეიძლება სამარხის დაზიანებულ ნაწილში ეწყო) უღლის ფორმა და პარალელური მასალები (ბერიკლდეები) საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ საფარ-ხარაბას სამაროვნის № 30 სამარხში აღმოჩენილი ურმის გამწვევ ძალას ცხენი წარმოადგენდა. საფარ-ხარაბაში აღმოჩენილი უღელის ტიპი დადასტურდა ბერიკლდეების სამარხშიც, სადაც ძვ.წ. XIV-XIII სს. დათარიღებულ ურემში ცხენები იყო შებმული [Mansfeld 2001: 50].

ამ ეპოქაში, თრიალეთში ცხენი ფართოდ გავრცელებული შინაური ცხოველი იყო. ოსტეოლოგიური მონაცემები მიუთითებენ, რომ მეცხენეობას მისდევდნენ ბეშთაშენის [ნარიმანიშვილი 1992: 18] და ჯინისის დასახლებების [Амиранашвили, Нариманишвили 2005: 42-43] მცხოვრებლები.

სარეცელი. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე, ზოგიერთ სამარხში მიცვალებული სარეცელზე იყო დასვენებული (ტაბ. XXV₁₋₃). მათ წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა აქვთ. ზოგიერთი მათგანი (სამარხი № 90) ფიგურული სახელურებითაა შემკული. აღსანიშნავია, რომ სარეცელს სახელურები მხოლოდ ერთ, წინა მხარეს აქვს.

შეიძლება იგი სარეცელი კი არა, არამედ ურმის ნაწილი იყოს. მაგ. ლჭაშენის ერთ-ერთი ურემის ძარის ზედა შემკვრელ ძეგლებს [Мартыросян 1964: 168, სურ. 64] საფარ-ხარაბას № 90 სამარხში

დადასტურებული ძელების მსგავსად, ფიგურული თავები აქვს. თუმცა ეს მსგავსება მათი იდენტური ფუნქციის დასამტკიცებლად საკმარისი არ არის.

თრიალეთის ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების ძეგლების დათარიღების ზოგიერთი საკითხი. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების ძეგლები პირველად ბ. კუფტინმა შეისწავლა. საფარ-ხარაბას (ბაიბურთის) სამაროვანზე გათხრილ სამარხებს თავის ნაშრომში „არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში“ („Археологические раскопки в Триалети“) სპეციალური თავი „ბრინჯაოს ხანის ქვის წრებიანი სამაროვანი“ („Могильник бронзовой эпохи с кругами из камней“) მიუძღვნა. მიუხედავად იმისა, რომ იგი თავიდანვე აღნიშნავს „თრიალეთში ამ ტიპის ძეგლების არასაკმარისი შესწავლის გამო ამ სამაროვნისათვის გარკვეული ადგილის მიჩენა ძნელია“, მან ბაიბურთის სამაროვანი უშუალოდ შუა ბრინჯაოს ხანის მომდევნო და ბეშთაშენის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ორმოსამარხებზე ადრეულად მიიჩნია [Куфтин 1941: 75-77]. კუფტინი მიუთითებს, რომ გათხრილი ოთხი სამარხი მეტად ღარიბ ინვენტარს შეიცავდა და, ძირითადად, თიხის ჭურჭლისაგან შედგებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ბაიბურთის სამაროვანზე მეტად მნიშვნელოვანი მასალები იქნა აღმოჩენილი, მათ დიდხანს ვერ დაიკავეს სათანადო ადგილი. ე. გოგაძე 1972 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში წერს „შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლების ზედა თარიღს ერთგვარად განსაზღვრავს ალმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპის უმთავრესი ძეგლებისათვის მიღებული უახლესი თარიღები. ამ ეტაპის დასაწყისი ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანას უახლოვდება. თრიალეთის ტიპიური ყორღანული ძეგლები დაახლოებით ამ ხანაზე (ძვ.წ. XV ან XV-XIV სს. ზღვარი) უნდა ემიჯნებოდეს გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებს, თუ თრიალეთში სავარაუდო არ არის მნიშვნელოვანი გარდამავალი პერიოდის არსებობა. შესაძლებელია, რომ გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპის ძეგლები მეტ-ნაკლებად სინქრონული იყვნენ ქრონოლოგიურად გარდამავლად მიჩნეული ძეგლებისა, მაგალითად ბაიბურთის ტიპის სამარხებისა თრიალეთში, რომლებიც ჩვენში ერთობლივი მნიშვნელოვანი ჯგუფის სახით ჯერჯერობით გამოყოფილი არ არის. მათ შესახებ ჩვენ ჯერჯერობით ბევრს ვერაფერს ვიტყვით, მაგრამ ბაიბურთის სამარხების გვიანბრინჯაოსაკენ მიდრეკილება უფრო ნათლად ჩანს“ [გოგაძე 1972: 69].

1974 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში [Жоржикашвили, Гогодзе 1974: 11-12] დართულ რუკაზე ბაიბურთის სამაროვნის ადგილზე დატანილია XX და XXI ყორღანები. ამ ნომრის ყორღანები და მათში აღმოჩენილი მასალები ნაშრომში აღწერილი არ არის, თუ არ ჩავთვლით რუკის განმარტებას (ექსპლიკაცია), სადაც ამ ნიშნით მხოლოდ შუა ბრინჯაოს ყორღანებია აღნიშნული. XX და XXI ყორღანის მასალები ე. გოგაძეს არც 1972 წლის ნაშრომში აქვს განხილული (გარდა ზემოთ მოტანილი ციტატისა – სხვა არაფერი წერია), აქვე მოცემულ ქრონოლოგიურ სქემაში მხოლოდ ბაიბურთის სამარხების თარიღია მინიშნებული [გოგაძე 1972: 95]. ამდენად ამ ყორღანების შესახებ სხვა ინფორმაცია არ მოგვეპოვება.

ბ. კუფტინი ფრთხილობს ბაიბურთის სამარხების დათარიღებისას თუმცა ზუსტად განსაზღვრავს მათ ადგილს და შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისს შორის ათავსებს.

ბაიბურთის სამაროვნის თარიღს არაერთი მეცნიერი შეეხო [ქორიძე 1955; 1958; ჩუბინიშვილი 1957; აბრამიშვილი 1957, 1961; გოგაძე 1972 – ქრონოლოგიურ სქემაზე მოცემულია მათი თარიღი 1400 წ.].

შუა ბრინჯაოს დასასრულისა და გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისის ძეგლები კომპლექსურად პირველად კ. ფიცხელაურმა შეისწავლა [ფიცხელაური 1973]. მან, 1973 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი საფეხური გამოყო, რომელიც ძვ.წ. 1450-1350 წწ. შორის მოაქცია და მთელი რიგი თავისებური ნიშნების გამო სამ ეტაპად დაყო. იგი აღნიშნავს „ჩვენ ამ საფეხურს იმიტომ ვუწოდეთ გარდამავალი, რომ იგი შეიცავს ორი სხვადასხვა ეტაპის დამახასიათებელ ნიშნებს და შუალედ რგოლს წარმოადგენს მათ შორის“ [ფიცხელაური

1973: 139]. პირველ ეტაპს მიაკუთვნა ილტოს კენოტაფი; მეორე ეტაპს კი კუფტინის მიერ გათხრილი ბაიბურთის (საფარ-ხარაბა) სამარხები, ზემო ბოდბეს გორასამარხები, ოლეს სამაროვნის ზოგიერთი სამარხი, მესამე საფეხურს — ულიანოვკის № 2 ყორლანი, რომელიც გარდამავალი ეტაპის და გვიანი ბრინჯაოს ხანის მიჯნაზე მოათავსა [ფიცხელაური 1973: 145-146]. 1979 წელს კ. ფიცხელაურმა სქემა შეცვალა - გარდამავალი ეტაპის I ჯგუფის ძეგლები შუა ბრინჯაოს მიწურულს მიაკუთვნა, მეორე ჯგუფი უშუალოდ „გარდამავალ“ ეტაპზე დატოვა, მესამე ჯგუფი კი გვიანი ბრინჯაოს ხანას მიაკუთვნა [Пицхелаური 1979: 67]. შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულს მიაკუთვნა სამთავროს სამხრეთი უბნის №№ 70 და 156 სამარხები, სადულას № 1 ყორლანი, წალვლის სამარხეული ინვენტარი, თრელის 43, 51, 53 სამარხები, შულავრის № 12 სამარხი, გადრეკილის № 1 და № 2 ყორლანები, ილტოს კენოტაფი, ლილოს № 5 ყორლანი, არიჭის № 85, 108 სამარხები. გარდამავალ ეტაპში მოათავსა ზემო ბოდბეს №№ 1, 2, 4-7, ყორლანები, ბაიბურთის სამარხები, ცხინვალის ტყისკომბინატის სამარხები, ნამგალამინების № 2 სამარხი, ნაომარი გორის № 2 სამარხი, თრელის № 74, ბრიმანყლის ორივე კომპლექსი, ჩალიანხევის ქვედა ფენის სამლოცველო, ტაბანყურის № 42 ყორლანი, საბიდახჩას № 28 ყორლანი, ბესასტყე. რაც შეეხება გადრეკილის № 6 სამარხს, ოლეს ყორლანებს, ულიანოვკის № 2 ყორლანს, ისინი გვიანბრინჯაოს ხანას მიაკუთვნა [Пицхелаური 1979: 69-70].

ე.წ. გარდამავალი ეტაპის ქვედა თარიღის განსაზღვრისათვის მნიშვნელოვანია თრიალეთის კულტურის III ჯგუფის ძეგლების ზედა ქრონოლოგიური ზღვარის დადგენა, რომლის განსაზღვრაც, მასალის სიმცირის გამო, ჯერ კიდევ პრობლემატურია. ამ თარიღის დადგენისათვის მეცნიერები ძირითადად თრიალეთის XV ყორლანში აღმოჩენილი მასრიანი შუბისპირის თარიღს ეყრდნობოდნენ [აბრამიშვილი 1978; გოგაძე 1972; ჯაფარიძე 1969]. კ. ფიცხელაური აღნიშნავს „შუა ბრინჯაოს ხანის ზედა თარიღი, რომელიც განსაზღვრულია ძვ.წ. XV ს-ის შუა ხანებით, ჩვენი აზრით (და არა მხოლოდ ჩვენს მსგავსად), არასაიმედოა...“ [Пицхелаური 1979: 101; Пицхелаური 1990: 247]. გ. ქავთარაძის აზრით „თრიალეთის XV ყორლანის მასრიანი შუბისპირის საფუძველზე თრიალეთის კულტურის სასრული თარიღის ძვ.წ. XV ს განსაზღვრა არ უნდა იყოს მართებული“ [ქავთარაძე 1981: 118]. ეს ყორლანი ქავთარაძემ შუა ბრინჯაოს ხანის I ფაზას მიაკუთვნა [ქავთარაძე 1981: 115-118; Кавтарадзе 1983: 130-136] და ძვ.წ. II ათასწლეულის ადრეული საუკუნეებით დაათარიღა [ქავთარაძე 1981: 33, 114].

შუაბრინჯაოს ხანის II ფაზას ქავთარაძემ თრიალეთის ის ყორლანები (XXVIII, XXX, XXXII, XLII) მიაკუთვნა, სადაც გვხვდება მთელი რიგი ისეთი ნიშნები, რომლებიც დამახასიათებელია გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის. ამავე ჯგუფში გააერთიანა თრელის №№ 43, 51, 81, 84, 104, სამთავროს № 156, შულავრის № 12, სადულას № 1 და გადრეკილის № 1 და № 2 ყორლანები, მეტეხის ქვაყრილიანი სამარხი, ნული, ქვასათალი, წალვლის სამარხეული ინვენტარი, არიჭის № 65, 85, 108 სამარხები და ლჭაშენის № 6, № 46 ყორლანები [ქავთარაძე 1981: 121; Кавтарадзе 1983: 136] და აღნიშნა, რომ ისინი უშუალოდ მოსდევნ XV ყორლანსა და მის თანადროულ ძეგლებს, რომელთა ზედა თარიღი ძვ.წ. XVI ს-ის შუა ხანებით განსაზღვრა [ქავთარაძე 1981: 120-121, 128; Кавтарадзе 1983: 36].

მოგვიანებით კ. ფიცხელაურმა შუა ბრინჯაოს ხანის დამამთავრებელ სტადიას მიაკუთვნა გადრეკილის № 1 და № 2 ყორლანები, ფევრების სამაროვნის კრომლესები, ილტოს კენოტაფი, სადულას № 1 ყორლანი, სამთავროს № 70 და № 156 სამარხები, შულავრის № 12 სამარხი, წალვლის №№ 1, 3, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 18, 21 სამარხები და რიგი სამარხებისა თბილისიდან. გარდამავალი ეტაპის ძეგლების ნაწილი (ზემო ბოდბე, ბაიბურთის სამარხები, ცხინვალის ტყისკომბინატის სამარხები, ნამგალამინების № 2 სამარხი, უდაბნოს ყორლანები) გვიანბრინჯაოს ხანის I ეტაპს მიაკუთვნა, ხოლო ადრე, გვიანბრინჯაოს ხანის I ეტაპისადმი (ძვ.წ. 1350-1250) მიკუთვნებული ძეგლები (ფლავისმანი, ცხინვალის ნაცარგორა, ყათლანიხევი, მელიდელე I-სამლოცველო, პირდაპირი მინები, მადნისჭალა, ღრმალელის გორასამარხები, ულიანოვკის № 1 გორასამარხი, სამთავროს

მთელი რიგი სამარხები, მჭადიჯვრის ქვედა ფენა) გვიანბრინჯაოს ხანის II ეტაპს მიაკუთვნა. III ეტაპს მიაკუთვნა შედგენილტარიანი კახური ტიპის და ფოთლისებურპირიანი სატევრების შემცველი სამარხეული კომპლექსები, IV ეტაპს კი ის ძეგლები, სადაც პირველად ჩნდება რკინის ნივთები [Пицхелაური 1990: 248-249].

გვიანი ბრინჯაოს I ფაზის თარიღი გ. ქავთარაძემ ძვ.წ. XVI ს-ის შუა ხანებიდან XIV ს-ის დასაწყისამდე განსაზღვრა [ქავთარაძე 1981: 128; Кавтарадзе 1983: 146], ამ ფაზას მიაკუთვნა თრელის №№ 53, 74, 115 სამარხები, ილტოს კენოტაფი, ლილოს № 5 ყორღანი, სამთავროს სამხრეთი უბნის № 70 სამარხი, ზემო ბოდბის №№ 1, 2, 4-7, ცხინვალის ტყისკომბინატის სამარხები, ნამგალამინების № 2 სამარხი, ნაომარი გორის № 2 სამარხი, ბრიმანყლის ორივე კომპლექსი, ჩალიანხევის A ნამოსახლარის ქვედა ფენის სამლოცველო, ბესასტყის ნამოსახლარიდან მოპოვებული მასალა. აქვე ათავსებს არტიკის №№ 53, 422 და 625 სამარხებს, სადაც დამატარიღებული მნიშვნელობის ცილინდრული საბეჭდავები აღმოჩნდა [ქავთარაძე 1981: 127; Кавтарадзе 1983: 145]. ამ სამარხებს ტ. ხაჩატრიანი არტიკის I (უძველეს) ჯგუფს მიაკუთვნებს და ძვ.წ. XIV-XIII სს. ათარიღებს [Хачатрян 1975: 158; Хачатрян 1979: 14]. არტიკის სამაროვნის უძველეს ჯგუფს, მათ შორის ცილინდრული საბეჭდავების შემცველ სამარხებს, ა. პილიპოსიანი ძვ.წ. XV-XIV სს. ათარიღებს [Пилипосян 1999: 61; Пилипосян 1998: 42-43, ტაბ. 41]. მეცნიერთა ნაწილი ამ ჯგუფის სამარხებს ძვ.წ. XIV ს-ის მეორე ნახევარს მიაკუთვნებს [Badalyan, Smith, Avetisyan 2003: 149].

გ. ქავთარაძემ გვიანი ბრინჯაოს II ფაზა ძვ.წ. XIV ს-ით დაათარიღა [ქავთარაძე 1981: 131; Кавтарадзе 1983: 149], რომელსაც მიაკუთვნა ბაიბურთის სამარხები, ულიანოვკის № 2 სამარხი, თრელის №№ 37, 42, 55, 56 სამარხები, გადრეკილის ქვედა იარუსის სამარხები, ფევრების ქვედა იარუსის სამარხები, ჩალიანხევის კომპლექსის ნამოსახლარის ზედა ფენა, ღრმალელის, მელი-ლელე I და სამთავროს შესაბამისი სამარხები, ასევე არტიკის სამაროვნის II ჯგუფის სამარხები [ქავთარაძე 1981: 128-129].

ამდენად, კ. ფიცხელაურის მიერ გამოყოფილი გარდამავალი ეტაპის ძეგლების ერთი ნაწილი გ. ქავთარაძემ [ქავთარაძე 1981: 125] გვიანი ბრინჯაოს I ფაზას, ე.ი. შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ პერიოდს მიაკუთვნა და ეს ფაზა ძვ.წ. XVI ს-ის შუა ხანებსა და ძვ.წ. XV ს-ის დასაწყისს შორის მოათავსა [ქავთარაძე 1981: 128]. მეორე ნაწილი, მათ შორის ბაიბურთის სამარხები, გვიანი ბრინჯაოს II ფაზას მიაკუთვნა და ძვ.წ. XIV ს დაათარიღა [ქავთარაძე 1981: 131].

მ. აბრამიშვილმა თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის II ფაზის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი ძვ.წ. XIX საუკუნის შუა ხანებით განსაზღვრა [აბრამიშვილი 2003: 51]. ამ თარიღის გაზიარების შემთხვევაში შესაბამისად შეიცვლება III ფაზის ძეგლების თარიღიც.

თრიალეთის კულტურის III ჯგუფის ყორღანების ზედა თარიღი ალბათ იმ დროზე უნდა მოდიოდეს, როდესაც ტიპიურ, შუა ბრინჯაოს ხანის მასალებთან ერთად, ერთეულების სახით ჩნდება ახალი მასალები. რ. აბრამიშვილი, თრელის №№ 43, 51, 81, 84, 104 სამარხებს, სადაც შუა ბრინჯაოს ხანის ცალკეული ნიშნები გვხვდება, ძვ.წ. XVI ს-ით [აბრამიშვილი 1978: 68], ხოლო იმ ძეგლებს, „რომლებშიც შუაბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელ მასალასთან ერთად გვიანბრინჯაოს ხანის ტიპიური ნივთები გვხვდება“ ძვ.წ. XV ათარიღებს [აბრამიშვილი 1978: 68]. რაც შეეხება ბ. კუფტინის მიერ გათხრილ ბაიბურთის სამარხებს, მათ თრელის №№ 37, 42, 55, 56 სამარხებთან, ულიანოვკის № 2, ოლეს № 11 და № 13, საბიდახჩას XXVIII და ტაბანყურის XLII ყორღანებთან, არიჭისა და არტიკის სამაროვნებთან ერთად რ. აბრამიშვილს სამთავროს ფოთლისებური სატევრების შემცველი ძეგლების თანადროულად მიაჩნია და ძვ.წ. XIV ს ათარიღებს [აბრამიშვილი 1978: 85]. თრელის №37 სამარხს ა. პილიპოსიანი ძვ.წ. XV-XIV სს. ათარიღებს [Пилипосян 1998: 62].

უკანასკნელ ხანებში, ალ. რამიშვილმა მის მიერ გათხრილი მასალების მიხედვით ახლებურად წარმოადგინა ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების ძეგლების თარიღები. შუა ბრინჯაოს ხანის II ფა-

ზა (ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე მეოთხედი) ორად გაყო. პირველი ნახევარი მიაკუთვნა შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულს (ძვ.წ. XVII ს.), სადაც არ შეიტანა თრიალეთის ყორღანები; მეორე ეტაპს (ძვ.წ. XVI ს-ის პირველი ნახევარი) მიაკუთვნა თრიალეთის № 32 ყორღანი, ილტოს კენოტაფი, სამთავროს № 70 სამარხი, I კენოტაფი, თრელის № 43, 53 და წაღვლის სამარხების დიდი ჯგუფი, რომლებიც გარდამავალი პერიოდის I ეტაპის ძეგლებად მიიჩნია. იგი აღნიშნავს „სწორედ მაშინ იწყება შუა ბრინჯაოს ხანიდან გვიანი ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი პერიოდი, როდესაც შუა ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი მასალის გვერდით თავს იჩენს გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი ნიშნები [რამიშვილი 2004: 165]. გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზაც ორად გაყო. პირველი ნახევარი ძვ.წ. XVI ს-ის მეორე ნახევრით დაათარილა და გარდამავალი პერიოდის II ეტაპს მიაკუთვნა. ამ ეტაპში მოათავსა კუფტინის მიერ გათხრილი ბაიბურთის სამარხები, საბიდახჩას № 28, ტაბანყურის № 42, სამთავროს № 198, ლილოს № 5, თრელის № 56, № 74, ნამგალამინის № 1, № 2, კასპის № 4, № 18, ცხინვალის №№ 3,4, ოლეს № 11, ზემო ბოდბის №№ 1,2, გადრეკილის №№ 1,2, ბრიმანყლის №№ 1,2 სამარხები. მეორე ნახევარი ძვ.წ. XV ს დაათარილა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპს მიაკუთვნა, სადაც მოათავსა ცხინვალის ნაცარგორა, საციხურის გორა, ხაშურის ნაცარგორა, ყათნალიხევის, მჭადიჯვრის, ბესასტყის (წაღვლი) ნამოსახლარები, წაღვლის №№ 62, 91, ნაცარგორას №№ 510-514, ფლავისმანის, წეროვნის, ღრმალელეს №№ 2,4,6, თრელის №№ 37, 42, 55, ულიანოვლის № 2, ოლეს № 13, ზემო ბოდბის №№ 4-7, გადრეკილის №№ 1, 6, 9-11, 26, 27, 42, 66, 102, 105, პირდაპირი მიწების №№ 1-3, ფევრების №№ 21, 25, 53, სამთავროს №№ 139, 153 სამარხები. გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზაც (ძვ.წ. XIV ს) ორად გაყო. პირველი ეტაპი მიაკუთვნა ფოთლისებური სატევრების გავრცელების პერიოდს, მეორე კი ფოთლისებური და შედგენილტარიანი სატევრების გავრცელების ხანას [რამიშვილი 2004: 178].

ვ. სადრაძე სამთავროს სამაროვნის №№ 70, 156 სამარხებს ძვ.წ. XVI-XV ს-ის პირველ ნახევარით ათარილებს და შუა ბრინჯაოს ხანის უკანასკნელ, III ეტაპს მიაკუთვნებს [სადრაძე 2002: 41]. შუა ბრინჯაოს ხანის III ქრონოლოგიურ ჯგუფში ასევე აერთიანებს თრიალეთის I, II, XV ყორღანებს, საბიდახჩას № 5, ახჩიას №№ 3, 9, 13, ნატახტრის III სამაროვნის №№ 7, 20, 21, 22, 27, სამთავროს №№ 55, 62, 70, 123, 142, 156, 178, 194, 196, 222, 257, 263, წაღვლის №№ 11, 20, 94, 95, თრელის 43, 51, 53, 81 სამარხებს, ილტოს კენოტაფს, ლილოს № 5 ყორღანს [სადრაძე 2002: 101-102], რომლებსაც ძვ.წ. 1600-1450 წწ. ათარილებს [სადრაძე 2002: 108]. გარდამავალ პერიოდს ძვ.წ. 1450-1350 წწ. განსაზღვრავს. გვიანი ბრინჯაოს ადრეული ეტაპი ძვ.წ. 1350-1250 წწ. შორის მოათავსა და ორ პერიოდად გაყო. პირველს, ადრეულ პერიოდს მიაკუთვნა ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურის ძეგლები, რომლების თარიღად ძვ.წ. 1350-1300 წწ. მიიჩნია, მეორეს კი - სამთავრული კულტურის ძეგლები და ძვ.წ. 1300-1250 წწ. დაათარილა [სადრაძე 2002: 148-161, 242-247, იხ. ქრონ. ტაბულები]. ამასთან აღნიშნავს „ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა წყვეტს ფუნქციონირებას და მის ადგილს სამთავრული კულტურისათვის დამახასიათებელი ძეგლები იჭერენ“ [სადრაძე 2002: 163].

კოტე ფიცხელაური შუა ბრინჯაოს ფინალურ ეტაპს დაახლოებით ძვ.წ. XVI ს-ში ათავსებს [ფიცხელაური 2005: 98]. ამასთან აღნიშნავს „ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა შუა და გვიანბრინჯაოს ხანებს შორის გარდამავალი პერიოდის უშუალო გაგრძელებაა. ეს კულტურა წინ უსწრებს ბოლო დრომდის გვიანბრინჯაოს ადრეულ საფეხურად მიჩნეულ სამთავრულ თუ შიდაქართლურ ბრინჯაოს ფოთლისებურპირიანი სატევრების კულტურას. რადიოკარბონული ანალიზების სერიის მიხედვით (ფევრების სამაროვანი) ამ კულტურის თარიღი თითქმის ძვ.წ. XIV-XIII სს. ფარგლებში უნდა მოთავსდეს“ [ფიცხელაური 2005: 107]. ამდენად, ცენტრალურამიერკავკასიურ კულტურას, რომელიც ფევრების სამაროვნისათვის მიღებული რადიოკარბონული ანალიზების სერიის მიხედვით ძვ.წ. XIV-XIII სს. ფარგლებში ათავსებს, თუმცა არ გამოორიცხავს ამ თარიღის

შესწორებას მათი დაძველების მიზნით [ფიცხელაური 2005: 107]. ამ კულტურის ძეგლებად მას მიაჩნია ყათნალიხევის, მჭადიჯვრის გორის, ხოვლეგორას, საჯოგეს, ცხინვალის ნაცარგორას, საციხურის გორას, ზღუდრის ხევის, ბესას ტყის, ხაშურის ნაცარგორას, ჩალიპირაგორების, ფევრების, ჩალიანხევის (ვაისწყალი), ნითელი გორების, დიდი გორის, ტყის ბოლო გორის, მურაკე-ბის გორის, ხაშალ გორის, ნერგით გორის, რუხი გორის, პატარა გორის, ბუმბულა გორის, ანაგის გორის, კომბალა გორის, ნაომარი გორის, დასაქანის, ნაომარი გორის (უდაბნო), საბადურის გორის, ავაზას გორის, ტახტი-მუხას, ჩანკაანის, სასანთლიანთ გორის, ხატის გორის, არხილოსკა-ლოს გორის და ზემოქედის გორის ნამოსახლარები; ბაკურციხის, ნითელი გორების (ყორღანები), სათვალისწყალის, უდაბნოს (№ 8 ყორღანი), უდაბნოს (№ 5 ყორღანი), ჩიჩხიტურის, ოლეს (№№ 11, 13 ყორღანები), ულიანოვკის (სიღნაღის რ-ონი), კოდისწყაროს (ყორღანები), ფევრების, გადრეკილის „ნასადგომევი“, გადრეკილის „პირდაპირი მიწები“, გარდაბნის (ყორღანი), ნეროვნის, ქარელის (ყორღანები), ორგორას (დოღლაური), ზურგოვანის (ყორღანი), სასირეთის (განძი), ციხიაგორას (საყარაულო სერი), ძველი ქანდას, ფლავისმანის, ბულაჩაურის, ბორჯომის, საჯოგეს (ყორღანები), ჩალიპირაგორების, თბილისის (ღრმალელე-ყორღანები), ფლევის, კვირაცხოველის, ნამგალა მიწას, თრელის №№ 37, 42, 55, კოპალას, მადნისჭალის, მაჭარწყალის, სამთავროს, ირგანჩაის (№ 5 ყორღანი), ბორნილელეს, აბანოს ღელეს (ხიმშიანთ მიწები), ბერიკლდეების, ნატახტარი II (ყორღანები), რველის (ბანის ხევის), წაღვლის სამაროვნები [ფიცხელაური 2005: 104-105].

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანის ძეგლების დათარიღების, მათი კულტურული ატრიბუციის საკითხები ჯერ კიდევ დასაზუსტებელია. მაგ. ბაიბურთის სამარხების დათარიღების საკითხი აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ასევეა ილტოს კენოტაფთან და სხვა ძეგლებთან მიმართებაშიც. ასეთი სიტუაცია კი ახალ მასალებსა და ადრე გათხრილი მასალების ახლებურ გაანალიზებას ითხოვს. საკითხის გადანყვეტა დიდად იქნება დამოკიდებული რადიონახშირბადული და სხვა მე-თოდების გამოყენებით მიღებულ სერიულ თარიღებზე. ცენტრალური სამხრეთ კავკასიის ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით დათარიღებულ ყველა ძეგლზე მოპოვებული არტეფაქტების, მკაცრ იერარქიულ სისტემაზე დაფუძნებული, ტიპოლოგიური ანალიზის შედეგად შემუშავებული ტიპოლოგიური რიგების კორელაცია და მათი შეჯერება რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული კალიბრირებულ თარიღებთან, ამ ეპოქის დანაწევრებული ქრონოლოგიის შემუშავებას შეუწყობს ხელს. ამასთან, ახლო აღმოსავლეთში მიმდინარე კულტურულ-ისტორიული პროცესი აუცილებლად უნდა იქნეს გათვალისწინებული. ასეთი კვლევა კი შეიძლება ახალი არქეოლოგიური კულტურის (თუ კულტურების) გამოყოფის საფუძველი გახდეს.

მანამდე კი მხოლოდ გარკვეული ვარაუდების გამოთქმა შეიძლება. მიგვაჩნია, რომ მკვლევართა ნაწილი სამართლიანად გამოყოფს შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე „გარდამავალ“ ეტაპს, რამდენადაც გარკვეულ საფეხურზე მართლაც შეინიშნება ამ ორი კულტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტების თანაარსებობა. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ძეგლების ერთ ნაწილზე შუაბრინჯაოს ხანის მასალების სიჭარბე შეინიშნება, მეორე ნაწილზე კი მხოლოდ „გარდამავალი“ ეტაპისათვის დამახასიათებელი მასალები გვხვდება.

ჩვენი აზრით, შეიძლება დავუშვათ, რომ „გარდამავალი“ ეტაპი ძვ.წ. XVII ს-ს ან ძვ.წ. XVII საუკუნის მეორე ნახევარს მოიცავს. ეს ეტაპი შეესაბამება გ.ქავთარაძის მიერ გამოყოფილ შუა ბრინჯაოს ხანის II ფაზას, ალ.რამიშვილის გარდამავალი ეტაპის I ფაზას (ძვ.წ. XVI ს. პირველი ნახევარი).

ამ ეტაპის უადრეს ძეგლად თრიალეთში ჯინისის ნამოსახლარი მიგვაჩნია. ჯინისის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კერამიკის ნაწილი დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან, თხელკეციაანია და ზედაპირი გაპრიალებული აქვს. მათ შორის გვხვდება სამკუთხედის ფორმის, წვრილი

შტამპით დატანილი სამკუთხედებით შემკული ნატეხები [ამირანაშვილი, ნარიმანიშვილი 2005] (ისინი ჭდევით დატანილ შევრონებს კი არ წარმოადგენენ, რაც დამახასიათებელია გარდამავალი ეტაპის ძეგლებისათვის, არამედ შეუესებელი სამკუთხედების რიგს). მსგავსი ორნამენტით შემკული ჭურჭლები აღმოჩენილია თრიალეთის I და II ყორღანებში [გოგაძე 1972: ტაბ. XV^{20,21,25}; ტაბ. XVI₁₃], ზურტაკეტის № 3 [ჯაფარიძე 1969: ტაბ. XV], № 4 [ჯაფარიძე 1969: ტაბ. XXI, სურ. 37] ყორღანებში, ქვასათალის № 6 სამარხში [ჯაფარიძე 1969: სურ. 64_{1,2}]; ნატახტარი II და III სამაროვნებზე [სადრაძე 2002: ტაბ. XX₁₀; ტაბ. XVI₅; ტაბ. XXVI_{38,48}]; წინამურის № 13 სამარხში [ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995: 59, 69-73, სურ. 358, 362-365, 529-575]. ნატახტარისა და წინამურის სამარხები შუა ბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება [სადრაძე 2002: 87-91, 100, 105-108; ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი, 1995: 59; Апакидзе и др. 1991: 82, ტაბ. 191, 192, 194-195].

შეიძლება ითქვას, რომ ჯინისის ნამოსახლარის ამ ტიპის კერამიკა შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკის იდენტურია და ამ ეპოქის ტიპიურ პროდუქტს წარმოადგენს. ჯინისის ნამოსახლარზე, ზემოთ აღწერილ ჭურჭლებთან ერთად გვხვდება ისეთი კერამიკაც, რომლებიც შედარებით უხემკეციანია, ხაოიანი და დაღარული ზედაპირი აქვთ. ასეთ ჭურჭლებს მხარზე ირიბად დაკეჭნილი სარტყელის რიგი შემოუყვება [ამირანაშვილი, ნარიმანიშვილი 2005: ტაბ. CI₆; CXI₅; CXVII_{4,6}; CXIX₉; CXXVI_{7,8}; CXLIX_{1,3}; CL₅; CLXXII₈; CLXXXVII_{5,7}]. ასეთი ჭურჭლები იმერასა და საფარ-ხარაბას სამაროვნებზე აღმოჩენილ ჭურჭლებს ემსგავსება კეცით და დაკეჭნილი ორნამენტით, იმ განსხვავებით, რომ ჯინისის კერამიკისათვის რელიეფური სარტყლები დამახასიათებელი არ არის.

ჯინისის ტიპის ჭურჭლები პირველად შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულში ჩნდება [Пицхелаური 1979: 67; აბრამიშვილი 1978: 65]. ასეთ კომპლექსებს რ. აბრამიშვილი შუაბრინჯაოს ხანის მიწურულს აკუთვნებს [აბრამიშვილი 1978: 65], კ. ფიცხელაური მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი სახის ჭურჭლების შემცველი კომპლექსების შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულისადმი მიკუთვნებას ეთანხმება, აღნიშნავს, რომ გარდამავალი ეტაპის გამოყოფა ეჭვს არ იწვევს და შემდგომი აღმოჩენები ამ ეტაპის ცალკეული საფეხურების გამოყოფის საშუალებასაც მოგვცემს [Пицхелаური 1979: 67, შენიშვნა].

ამდენად, ჯინისის ნამოსახლარის შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულისათვის მიეკუთვნება მართებულად მიმაჩნია. უფრო სწორად, იგი წარმოადგენს ნამოსახლარს, სადაც პირველად ჩნდება „გარდამავალი“ ეტაპისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ერთეული ფრაგმენტები. ნამოსახლარი, ჩვენი აზრით, ძვ.წ. XVII საუკუნით ან XVII ს-ის მეორე ნახევარით უნდა დათარიღდეს.

ქრონოლოგიურად მისი თანადროული უნდა იყოს ის ძეგლები, რომლებიც კ. ფიცხელაურმა შუა ბრინჯაოს მიწურულსა და უშუალოდ „გარდამავალ“ ეტაპს შორის მოაქცია, გ. ქავთარაძე კი შუაბრინჯაოს II ფაზას აკუთვნებს.

ის ძეგლები კი, სადაც „შუა ბრინჯაოს მასალებთან ერთად გვიანბრინჯაოს ხანის ტიპური ნიშნები“ გვხვდება გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზას შეიძლება მიეკუთვნოს. ეს ფაზა ძვ.წ. XVI ს უნდა მოთავსდეს.

გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზა ძვ.წ. XV-XIV ს-ის შუა ხანებით (ძვ.წ. 1500-1350) უნდა დათარიღდეს. იგი შეესაბამება გ.ქავთარაძის გვიანბრინჯაოს II ფაზას, სადაც ბაიბურთის სამარხებს ათავსებს და ძვ.წ. XIV ს-ით ათარიღებს, ალ. რამიშვილი ამავე სამარხებს გარდამავალი II ფაზა-გვინბრინჯაო I ფაზაში აქცევს და ძვ.წ. XVI ს-ით ათარიღებს.

საფარ-ხარაბას (ბაიბურთის) და იმერას სამაროვნებს ჩვენ გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზაში ვათავსებთ. ბეშქენაშენის (ბეშთაშენი) ნამოსახლარიც ამ ფაზას უნდა მიეკუთვნოს. თუმცა, მასალის სიმცირის გამო, მისი ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოში მოთავსება ჭირს და ამიტომ ზოგადად ძვ.წ. XVI-XIV სს. უნდა დათარიღდეს. თუმცა ძეგლზე დადატურებული ნამოსახლარი ფენის სამი დონე, შემდგომი გათხრების შემთხვევაში, უფრო დანაწევრებული ქრონოლოგიის საფუძველი შეიძლება გახდეს [ნარიმანიშვილი 2006]. ბეშთაშენის ნამოსახლარის და საფარ-ხარაბას სამაროვნის თანადროული დასახლებების ნაშთებს ბ.კუფტინმა სოფ. ოზნისთან [Куфтин 1947: 5,

12, 16, 21; Куфтин 1948: 34-35] და სანთის (უნჯლო) ქვედა „ციკლოპურ“ სიმაგრესთან მიაკვლია [Куфтин 1936: 73-74].

ამ ფაზაზე უკვე გვაქვს წინააზიური სატევრის გარკვეული ტიპი და Common Style-ს ცილინდრული საბეჭდავები, რომელთა თარიღებიც ამ ფაზის თარიღს მისაღებს ხდის.

ამ დროის მასალებში შუა ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი არტეფაქტები პრაქტიკულად აღარ გვხვდება.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე ორი სახის კერამიკაა აღმოჩენილი. ერთი ნაწილი დამზადებულია კარგად განლეკილი თიხისაგან, გამომწვარია შავად, ზედაპირი გაპრიალებულია. ზოგიერთი ეგზემპლარი შემკულია წნევით დატანილი გაპრიალებული ორნამენტით (ტაბ. XII; XIV; XV). მეორე სახის ჭურჭლები დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან (ტაბ. XIII; XVI), სქელკეცია, ზედაპირი და ძირი შემკულია რელიეფური, თოკისებურად გრეხილი ან ირიბად დაკეჭნილი სარტყლებით. ორივე სახის კერამიკა ჩარხზეა ამოყვანილი და უყუროა.

საფარ-ხარაბას და იმერას სამაროვანზე აღმოჩენილ კერამიკულ მასალაზე შუა ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი ორნამენტი აღარ გვხვდება. ამ სამაროვნების თიხის ჭურჭელი არც ცენტრალურ-ამიერკავკასიური კულტურისათვის დამახასიათებელი ე.წ. სოლისებური ორნამენტითაა შემკული, რომელიც გვიანბრინჯაოს ხანის III ფაზას მიეკუთვნება და ძვ.წ. XIV ს-ის შუა ხანებითა და ძვ.წ. XIII ს-ით (ძვ.წ. 1350-1200 წწ) თარიღდება. რაც შეეხება სამთავრულ კულტურას, რომელსაც რ. აბრამიშვილი ძვ.წ. XIV ს-ით ათარიღებს, იგი ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურის მიმდევრო საფეხურს განეკუთვნება [სადრაძე 2002: 148-163, 242-247; ფიცხელაური 2005: 107] და ძვ.წ. XII-XI სს. უნდა დათარიღდეს.

ამდენად, საფარ-ხარაბას სამაროვანი გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზას შეესაბამება და ძვ.წ. XV-XIV ს-ის შუა ხანებით თარიღდება.

კ. ფიცხელაურს აღნიშნული აქვს, რომ ძვ.წ. XV ს-ის დასაწყისიდან ყალიბდება ერთგვაროვანი კულტურა, რომელიც წინამორბედი „თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების“ კულტურის მთელ არეალს იკავებს [Пицхелаური 1979: 70].

ამ „ერთგვაროვანი კულტურის“ წრეს განეკუთვნება თრიალეთში გათხრილი საფარ-ხარაბას (ბაიბურთი), ბეშქენაშენის (ბეშთაშენი), უნჯლოს (სანთა), მეთრევანას (იმერა) და ლოშოს (ოზნი) არქეოლოგიური ძეგლები.

ცენტრალურ სამხრეთ კავკასიაში გვიანი ბრინჯაოს II ეტაპის პირველი ძეგლი თრიალეთში, ადგილ ბაიბურთში გაითხარა, რომელიც ბარეთის ტაფობის ცენტრში მდებარეობს. ამიტომ, იმ „ერთგვაროვან კულტურას“, რომელიც „თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების“ კულტურის მთელ არეალს იკავებს და ძვ.წ. 1500-1350 წწ. თარიღდება, პირობითად, „ბარეთის კულტურა“ შეიძლება ეწოდოს [ნარიმანიშვილი 2006a]. ამ დროს ყალიბდება არტეფაქტების მთელი კომპლექსი, რომელიც შემდგომი, ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურისათვისაც არის დამახასიათებელი.

ბარეთისა და ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურების ერთ-ერთ ძირითად განმასხვავებელ ელემენტს თიხის ჭურჭელი წარმოადგენს. ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურისათვის ე.წ. სოლისებური ორნამენტით (შტამპით) შემკული და ყურიანი კერამიკაა დამახასიათებელი. ასეთი კერამიკა ბარეთის კულტურის ძეგლებზე საერთოდ არ გვხვდება.

ცვლილებები ბარეთის კულტურაში ძვ.წ. XIV ს-ის შუა ხანებიდან შეინიშნება, როდესაც მის წიაღში ჩნდება ახალი მასალები. ეს მოვლენა, როგორც ჩანს, წინა აზიაში მიმდინარე პროცესებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ძალთა ახალმა გადანაწილებამ მითანის სამეფოს დასუსტება და დაცემა გამოიწვია, შეიცვალა კულტურულ-ეკონომიკური გარემო, რამაც სამხრეთ კავკასიაზეც მოახდინა გავლენა.

ბარეთის კულტურის უშუალო გაგრძელებაა ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა, რომელსაც სამთავრული კულტურა მოსდევს [სადრაძე 2002: 148-163, 242-247; ფიცხელაური 2005: 107].

ამდენად, „გარდამავალი“ ეტაპი ძვ.წ. XVII ს-ში უნდა მოთავსდეს, გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზა ძვ.წ. XVI ს-ით დათარიღდეს, გვიანი ბრინჯაოს II ფაზა ძვ.წ. XV-XIV ს შუა ხანებით და ამ ფაზას მიეკუთვნოს „ბარეთის კულტურის“ ძეგლები, გვიანი ბრინჯაოს III ფაზა ძვ.წ. XIV ს-ის შუა ხანებით და ძვ.წ. XIII ს-ით, რომელსაც მიეკუთვნება „ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურის“ ძეგლები, გვიანი ბრინჯაოს IV ფაზაში უნდა მოთავსდეს „სამთავრული კულტურის“ ძეგლები და ძვ.წ. XII-XI სს. დათარიღდეს (ცენტრალურამიერკავკასიური და სამთავრული კულტურების ურთიერთმიმართების საკითხი ამჟამად ჩვენი ნაშრომის ფარგლებს სცილდება და ცალკე მსჯელობის საგანს წარმოადგენს).

დასკვნა. საფარ-ხარაბას და იმერას სამაროვნებზე მოპოვებული მასალები სამხრეთ კავკასიაში ერთ-ერთ ყველაზე ნაკლებად შესწავლილ პერიოდს მიეკუთვნება. ძვ.წ. XV-XIV სს. დათარიღებული სამარხები აღნიშნული რეგიონის ბევრ პუნქტშია გათხრილი, მაგრამ მათი შესაბამისი ნამოსახლარები პრაქტიკულად ცნობილი არ არის. ამ ეპოქის ნამოსახლარის მცირე ნაწილი ნალკაშივე, სოფ. ბეშთაშენსა და სოფ. საფარ-ხარაბას შორისაა გათხრილი. სამაროვნის სამხრეთით მდებარე დიდი დასახლებას რთული თავდაცვითი სისტემა აქვს. იგი მდინარეთა შესართავში, ღრმა კანიონებს შორის მოქცეულ კონცხზეა გამართული, რაც თავდაცვისუნარიანობის გაზრდას უწყობდა ხელს. ნამოსახლარზე გათხრილი ძვ.წ. XV-XIV სს-ის ფენა სამ დონეს შეიცავს.

თრიალეთში დღეისათვის ამ ეპოქის ხუთი ძეგლია გათხრილი: ბეშთაშენის, ოზნის და სანთის ნამოსახლარები, იმერას და საფარ-ხარაბას სამაროვნები.

ბეშთაშენის ნამოსახლარის მხოლოდ მცირე ნაწილია გათხრილი. ნამოსახლარის ის ნაწილი, რომელიც გაითხარა გვიანდელი სამშენებლო საქმიანობით ძლიერაა დაზიანებული, შემორჩენილია სახლის ერთი კუთხე და იატაკის ნაწილი. ამდენად ამ პერიოდის არქიტექტურაზე საუბარი ჭირს. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ განათხარ ფართობზე დაფიქსირდა ერთი ფენა სამი სამშენებლო დონით.

იმერას სამაროვნის ენერგოკორიდორში მოქცეული ნაწილი ინტენსიურად არ არის ათვისებული. სამაროვნის შესწავლილი ფართობი მიუთითებს, რომ სამარხების ძირითადი ნაწილი, სავარაუდოდ ენერგოკორიდორის ჩრდილოეთით მდებარეობს. საფარ-ხარაბას სამაროვნისაგან განსხვავებით, იმერას სამაროვანი ღარიბულ ინვენტარს შეიცავს და არც გამორჩეული სამარხები გვხვდება. თუმცა გასათვალისწინებელია, რომ საფარ-ხარაბაში 115 სამარხი გაითხარა, იმერაში კი მხოლოდ შვიდი.

თრიალეთის ამ ეპოქის ძეგლებს შორის გამორჩეული ადგილი საფარ-ხარაბას სამაროვანს უკავია. აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე მისი სიგრძე 1500 მ-ია, სიგანე კი 400-500 მ-ს აღწევს. 2003-2005 წლებში სამაროვანზე 115 სამარხი გაითხარა. სამაროვანზე აღმოჩენილი მასალები მიუთითებენ, რომ საზოგადოებას, რომელსაც ეს სამარხები ეკუთვნის, მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა არა მხოლოდ სამხრეთ კავკასიის, არამედ ახლო აღმოსავლეთის უძველეს ცივილიზაციებთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია მითანური ცილინდრული საბეჭდავები („Common Style“). ამ ტიპის საბეჭდავები სამხრეთ კავკასიაში იშვიათად გვხვდება, ისინი აქ იმპორტს წარმოადგენენ, რაც ამ რეგიონის გარე სამყაროსთან მჭიდრო კულტურულ-ეკონომიკურ კავშირებზე მიუთითებს. ასეთ ურთიერთობას საფარ-ხარაბას სამაროვანზე და სამხრეთ კავკასიის სხვა, თანადროულ ძეგლებზე აღმოჩენილი მესოპოტამიური, ანატოლიური და ეგვიპტური ნივთებიც ადასტურებენ.

სამხრეთ კავკასიაში ცილინდრული საბეჭდავების და სხვა წინააზიური ნივთების აღმოჩენა ამ რეგიონის ხური-მითანის სახელმწიფოსთან მჭიდრო კავშირზე მიუთითებს, რომელიც ძვ.წ. XVI ს-დან ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო ხდება. მითანის სამეფო დინას-

ტია ნათესაურ კავშირებს ამყარებს ეგვიპტის XVIII დინასტიის (ძვ.წ. 1550-1355 წწ) ფარაონებთან [ИДВ 1988: 73].

ხურიტები ახლო აღმოსავლეთში უძველესი დროიდან სახლობდნენ. ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებსა და ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში ზაგროსის მთიანეთში უკვე არსებობენ ხურიტული სახელმწიფოები (კარახარი, მოგვიანებით შუშარა, არაპხა და ა.შ.). შესაძლოა ძვ.წ. III ათასწლეულში სწორედ ხურიტები იკავებენ ევფრატის ზემო წელს. ხურიტულენოვანი წარმომადგენლობა არსებობდა ქანუმის სავაჭრო ცენტრში და მასთან დაკავშირებულ სხვა ქალაქებში (განსაკუთრებით ურშუში). ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ ტავროსისა და ზაგროსის მთიანეთის მოსახლეობა ახლო აღმოსავლეთის დასავლეთ ოლქებთან ვაჭრობას უფრო ადრე აწარმოებდა, ვიდრე მათთან პოლიტიკურ კონტაქტებს დაამყარებდა [ИДВ 1988: 66-67].

ძვ.წ. XVI საუკუნეში ხურიტული მოსახლეობის გავლენა ევფრატის დასავლეთით უკვე ძლიერი იყო. ძვ.წ. XV საუკუნისათვის ხური-მითანის სამეფო უძლიერეს პოლიტიკურ გაერთიანებას წარმოადგენდა. ძვ.წ. XIV საუკუნისათვის იგი იმდენად ანგარიშგასაწევი ძალა იყო, რომ ეგვიპტის ფარაონები მასთან ბრძოლას მითანის მეფეებთან ნათესაური კავშირების დამყარებას ამჯობინებდნენ. თუთმოს IV-ის ცოლი ართათამა I-ის ასული იყო. ამენხოტეპ III-ს ცოლად ყავდა შუთარნა I-ის ასული, კელუ-ხეფუ. შესაძლოა ამენხოტეპ IV-ის ულამაზესი მეუღლე, ნეფერტიტი თუშრატას ასული იყო [Египетская мифология 2002: 357-358].

მითანელები დაპყრობით ომებში ეყრდნობოდნენ სამხედრო ელიტას, ჯარს, რომელსაც როგორც მითანში, ისე სირია-პალესტინაში ეწოდებოდა *marijanni-na*. ამ სიტყვას დაუსაბუთებლად უკავშირებდნენ ძველ ინდურ *marya-s* რაც „ახალგაზრდა კაცს“, ავესტაში კი „მამაკაცთა კავშირის წევრს“ ნიშნავდა. შემდგომ ეს ფენა გადაიქცა თავისებურ დიდგვაროვანთა ნოდებად — „საბრძოლო ეტლებზე მოარულეებად“, თუმცა ალაღახის არქივის ტექსტებიდან ცნობილია ისეთი *marijanni-na* რომლებსაც არა აქვთ საბრძოლო ეტლი [Вильхельм 1992: 47-48]. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი რომ სირია-პალესტინაში ცხენის და ეტლის შენახვა ძალიან ძვირი ჯდებოდა და მხოლოდ მდიდარ ხალხს შეეძლო [Вильхельм 1992: 47].

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების სამხრეთ კავკასიაში ეტლით, ან ხის სარეცელით (საზიდარით) მიცვალებულის დაკრძალვა, ან მიცვალებულისათვის ურმის დეტალების ჩატანება, შესაძლოა, კავკასიის ტერიტორიაზე სწორედ ამ სოციალური ფენის არსებობაზე მიუთითებდეს. ზემოაღნიშნულზე შეიძლება ის ფაქტიც მიუთითებდეს, რომ ეტლიან სამარხებში დაკრძალულები არიან როგორც მამაკაცები, ისე ქალები (საფარ-ხარაბას № 30 სამარხი, ბერიკლდეები, ლჭაშენი). ჩვენი აზრით, სამხრეთ კავკასიაში ეტლიან სამარხებში დაკრძალული მიცვალებულები სწორედ ეს *marijanni-na* დიდგვაროვნები არიან და მათი მაღალი სოციალური წარმომავლობის მაჩვენებელი ეტლია (საინტერესოა, რომ სვანურად მამაკაცი, მამრი არის მაარე და სახელი *marijanni-na* შესაძლოა ქართულენოვანი წარმომავლობის იყოს).

მეცნიერთა ნაწილის აზრით, ძვ.წ. II ათასწლეულის მთელ მანძილზე მითანის ჩრდილოეთი რეგიონებიდან და არაპხადან თანამედროვე სომხეთისა და სამხრეთ საქართველომდე, შესაძლოა კავკასიის მთებამდეც, მოსახლეობა ეთნიკურად ერთგვაროვანი იყო [ИДВ 1988: 90]. ბ. პიოტროვსკის აზრით, მრავალი საერთო ნიშანი შეინიშნება ამ რეგიონებში გავრცელებულ კერამიკაში, შეიარაღებაში, მშენებლობაში და ა.შ., საერთო ნიშნები ჩანს სამხრეთ ოლქების ხურიტებსა (ტიგროსის სამხრეთი, ზემო მესოპოტამია, ჩრდილოეთ სირია) და ცენტრალური ამიერკავკასიის მოსახლეობას შორისაც [ИДВ 1988: 90].

თანამედროვე ლინგვისტიკური მონაცემებით ხურიტული ენა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური (ნახურ-დაღესტნური) ენების მონათესავეა. უძველესი ხურიტული ტექსტები ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდანაა ცნობილი. ძვ.წ. I ათასწლეულიდან კი ამ ენაზე შესრულებული

ტექსტები აღარ გვხვდება [Лингвистический словарь 1990: 574]. დიაკონოვის აზრით, ცალკეული ლექსიკური მსგავსება ხურიტულსა და ქართველურ ენებს შორის შესაძლოა შორეულ ნათესაურ კავშირებზე მეტყველებს [Дьяконов 1980: 104].

ქართულ ენაში დადასტურებულია ურარტული გამოთქმები, რომლებსაც პირველად ა. სვანიძემ მიაქცია ყურადღება; ასეთებია: „ყირამალა“, „თავდაყირა“, „ივრი არალე“, „არი არალე“, „თარი არალე“. გ. მელიქიშვილი ამ ლექსიკის გაჩენას ხსნის იმით, რომ ურარტული ტომების გარკვეულმა ნაწილმა ქართველურ ტომებთან ასიმილაცია განიცადა და ქართველი ხალხის შემადგენლობაში შევიდა [Меликишвили 1959: 117]. ასევე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ხურიტულ-ქართველური ლექსიკური თანხვედრა იმ უძველეს ერთობაზე მიუთითებს, რომელიც ურარტულ ხანაზე გაცილებით ადრე უნდა არსებულიყო.

ძვ.წ. XIV ს-ს მეორე ნახევარში ხეთების სამეფო, ეგვიპტე და ასურეთი გაერთიანებული ძალებით გამოვიდნენ მითანის წინააღმდეგ. ხეთების მეფე სუფილულიუმა I-მა (ძვ.წ. 1340-1325 წწ) დაიპყრო მითანის მთელი მიწები ხმელთაშუაზღვამდე, კარხემიშის ჩათვლით [Вильхельм 1992: 69]. XIII ს-ის შუა ხანებში ასურეთის მეფე ადადნერარი I დაიპყრო მითანის დიდი ნაწილი [Вильхельм 1992: 75].

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილია თვლიანი მძივები (2005 წელს გათხრილი №№ 6, 56, 73 სამარხები; ტაბ. XIX₁₁; XX_{19,20}), ჯიხვისთავიანი საკინძი [Куфтин 1941: 77, სურ. 87₁] და ქუსლიანი ჭურჭელი (ტაბ. XIV₇), რომელთა უახლოესი პარალელები ჩრდილოეთ ირანში, სამხრეთ თურქმენეთსა და ჩრდილოეთ ავღანეთში გვხვდება. თეთრი ან წითელი პასტით ინკუსტრირებული ბიკონუსური მძივები გავრცელებული იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში (თეფე ჰისარი III); სამხრეთ თურქმენეთში (მურღაბის აუზი), ნამაზგა VI პერიოდში; ინდის ველზე, პოსტხარაპულ კულტურაში; ჩრდილოეთ ავღანეთში (მუნდიგაკი) და ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება. იგივე რეგიონშია გავრცელებული და ამავე პერიოდს მიეკუთვნება რქოსანი ცხოველის (ჯიხვი, ხარი) თავიანი საკინძები [Сарианиди 1977: 83-84, 102-104]. ქუსლიანი ვაზები და სასმისები გავრცელებულია ზაგროსის მთიანეთში, გიანის კულტურაში, სადაც ქრონოლოგიურად II ათასწლეულში ექცევა, ტერიტორიულად კი ჩრდილო-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ ირანშია გავრცელებული [Станкевич 1978: 17-31]. თრიალეთისა და კასპიის ზღვის სამხრეთ რაიონებში მსგავსი მასალების აღმოჩენა ამ რეგიონების გარკვეულ კონტაქტებზეც უნდა მიუთითებდეს.

ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის II ნახევარში ხური-მითანის სამეფოს ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს ნაირის ქვეყნების გაერთიანება იკავებს, რომლის სათავეში დიაუხის სამეფო ჩანს. ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულისათვის, ნაირის ქვეყნების კოალიციიდან წინა პლანზე ურარტუ გამოდის, რომელიც ძვ.წ. IX საუკუნიდან უძლიერესი სახელმწიფო ხდება.

ჩვენი აზრით, ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში, ხური-მითანის ძლიერების ხანაში, თრიალეთი განიცდიდა ამ სამეფოს ძლიერ პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ გავლენას, რის შედეგად საფარ-ხარაბას სამაროვნის ინვენტარში ჩნდება წინააზიური ტიპის მახვილები, „Common Style“-ის ხური-მითანიური საბეჭდავები, მინის მძივები და ეგვიპტური სკარაბეები. ძვ.წ. II ათასწლ. დასწყისში პოლიტიკური ძალების გადანაწილებას და ახალი სახელმწიფოების ჩამოყალიბებას მოჰყვა მახლობელ აღმოსავლეთში ძველი საქარავნო გზების მოშლა. მანამდე (ძვ.წ. IV-III ათასწლეული) სავაჭრო გზა სამხრეთ კავკასიიდან მესოპოტამიაში, სირიასა და პალესტინაში, როგორც ჩანს, გადიოდა მალათიაზე. ამ ფაქტმა ხელი შეუწყო ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურების ჩამოყალიბებას ანატოლიაში [Меллаарт 1985: 24] და შესაძლოა კავკასიაში, აგრეთვე მათ გავრცელებას სამხრეთით. ეს სავაჭრო გზა, ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისში, ისევე როგორც ასირიელების სავაჭრო კოლონიები განადგურდა. II ათასწლ. შუა ხანებისათვის კავშირი სამხრეთ კავკასიასა და მესოპო-

ტამიას შორის, შესაძლოა ხორციელდებოდა მცირე ზაბისა და არბელას გავლით. ამ ტერიტორიებს კი ძვ. წ. XV-XIV სს-ში. აკონტროლებდა მითანი [Нариманишвили 2004: 105].

კავკასიაში კულტურის ახალი ელემენტების გაჩენა თან სდევს ხური-მითანის სახელმწიფოს აყვავებას. მესოპოტამიური და ეგვიპტური იმპორტი წარმოადგენდა პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობის ანარეკლს მახლობელ აღმოსავლეთში. ცილინდრულ საბჭდავებთან ერთად კავკასიაში ვრცელდება წინა აზიური ტიპის სატევრები და მახვილები, მესოპოტამიური და ეგვიპტური იმპორტი (სკარაბეები, საბეჭდავები, მძივები), ყალიბდება კერამიკის დამზადების სრულიად ახალი ტექნოლოგია. გავრცელებას იწყებს კერამიკის ახალი ტიპები. ჩნდება ორბორბლიანი ეტლები და საზიდრები, რომელშიც, როგორც ჩანს, ცხენები იყო შებმული.

ძვ.წ. II ათასწლეულში სავაჭრო ქარავნების ძირითად ტვირთს წარმოადგენდა ქსოვილები. მათ შორის იყო სხვადასხვა ფერის შალის და სელის ქსოვილები. ტანისამოსი, განსაკუთრებით კი კარგი ტანისამოსი ხეთურ ანატოლიაში საკმაოდ ძვირად ფასობდა. ლამაზი ტანსაცმელი ღირდა 30 სიკლი, რაც 30 ცხვარს შეესაბამებოდა [Герни 1987: 78-79].

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დაფიქსირებული იყო სხვადასხვა ფაქტურის და ფერის (მენამული, ფირუზისფერი, ყავისფერი, ნაცრისფერი და ლურჯი) სელის და შალის ქსოვილები. ზოგიერთი ნიმუში ჯერ არაა განსაზღვრული. ზოგი ნიმუში უხეში და შეუღებავია. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია წითელი-მენამული ფერის ქსოვილის ნაშთი (№ 85 სამარხიდან). მენამული ფერის ქსოვილების წარმოება და გავრცელება ძვ.წ. II ათასწლ. შუა ხანებში აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის (ლევანტის) ქალაქების მონოპოლიას წარმოადგენდა. წითელი საღებავი კეთდებოდა მხოლოდ აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის სანაპიროზე არსებული მოლუსკების სახეობისაგან [ИДВ 1988: 74; Бернхардт 1982: 90]. ამ მოლუსკებისაგან საღებავს ფინიკიელებამდეც აკეთებდნენ, მაგრამ ფინიკიელებმა იზრუნეს მის გავრცელებაზე მეზობელ ქვეყნებში [Бернхардт 1982: 90]. სწორედ ფინიკიელებმა დაიწყეს ამ მოლუსკებისაგან (Murex) მიღებული საღებავით სელის და შალის შეღებვა მენამულისფერ-წითლად და ლილისფერ-ლურჯად. ამის შედეგად დიდ სამეურნეო მნიშვნელობას იძენს იაფი შეუღებავი შალის შემოტანა სირიის მეცხოველეობის რაიონებიდან და შემდეგ კი მთელი წინა აზიიდან. ფინიკიიდან კი წითლად და ლურჯად შეღებილი ქსოვილი გადიოდა დიდ ფასად. თავად საღებავი, შეღებილი ნივთებისგან განსხვავებით, ვერ უძლებდა ხანგრძლივ შენახვას, ამიტომ ექსპორტის საგანი ვერ იქნებოდა [ИДВ 1988: 236]. სამხრეთ კავკასიიდან ექსპორტის საგანს ალბათ წარმოადგენდა ლითონი, მატყლი, ტყავი, ხე-ტყე და ცხენები.

ძვ.წ. II ათასწლეულში ახლო აღმოსავლეთში ცხენი და ცხენით შებმული ეტლი ძალზე ძვირად ფასობდა. შესაბამელი ცხენი ანატოლიაში 30 სიკლი ღირდა [Герни 1987: 78]. ცნობილია კიკული მითანიელის და უგარიტის არქივებში შემონახული ტრაქტატები ცხენების მოვლის შესახებ. ეტყობა ცხენი იმდენად ეგზოტიკური ცხოველი იყო და მისი მოვლა იმდენად უჩვეულო საქმე, რომ მეჯინიბეებსა და მეეტლებისათვის სპეციალური ინსტრუქციები იყო საჭირო. ჩვენამდე არ მოუღწევია შრომებს, თუ როგორ უნდა მოიხნას მინა, ანდა გამოიძერნოს ქოთანი. ასეთი ინფორმაცია შთამომავლობას გადაეცემოდა როგორც საყოფაცხოვრებო ცოდნის ელემენტი, რომელიც ყველასათვის კარგად იყო ცნობილი. ტრაქტატები ცხენის მოვლის შესახებ გამონაკლისს წარმოადგენდა [Шифман 1987: 41-42].

ძვ.წ. II ათასწლეულში სირია-პალესტინაში ცხენი დიდი იშვიათობა იყო. ჯერ კიდევ ძვ.წ. XIV-XIII სს-ში ცხენები სახელმწიფოებათშორისო ვაჭრობის ობიექტს წარმოადგენდნენ და ძალზე ძვირად ფასობდნენ [Шифман 1987: 41].

ასირიული წყაროების მიხედვით, ასურეთში უძველესი დროიდან ცხენები მეზობელი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყნებიდან შემოჰყავდათ [Пиотровский 1959: 151].

თიგლათფილესერ I-მა ნაირის მეფეთა კავშირზე გამარჯვების შემდეგ მათ 1200 ცხენი და 2000 მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის გადახდის ვალდებულება დააკისრა. სალამანსარ III ცხენების დიდ რაოდენობას იღებდა ურმიის ტბისპირეთიდან. ურარტულ წარწერებში ხშირად მოხსენიებული ამიერკავკასიის რეგიონებიდან ცხენების გამოჩენის შესახებ ვანის სამეფოს ცენტრში. ნადავლის სიაში პირველ ადგილას ცხენებია მოხსენიებული [Пиотровский 1959: 151].

მოშინაურებული ცხენი ანატოლიასა და სამხრეთ კავკასიაში სავარაუდოდ IV-III ათასწლეულებში არსებობდა [Burney 1993: 314] ძვ.წ. XVII-XVI სს. ნამოსახლარებზე თრიალეთში ოსტეოლოგიური მასალით დასტურდება ამ ცხოველის გამოყენება ყოფაში. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში კი შეიძლება ვილაპარაკოთ განვითარებულ მეცხენეობაზე. შესაძლოა II ათასწლეულში იგი ვაჭრობის, კერძოდ კი სამხრეთ კავკასიიდან ექსპორტის ობიექტი იყო, რასაც ადვილდება ეთნიკურად ერთგვარი მოსახლეობის და ძვ. წ. XVI-XIV სს. ხური-მითანის სამეფოს არსებობა სამხრეთ კავკასიიდან სირია-პალესტინამდე.

ძვ.წ. XV-XIV სს. თრიალეთი, ისევე როგორც ბარეთის კულტურის არეალი, მითანის სამეფოს კულტურულ-ეკონომიკურ გავლენას განიცდის. არ არის გამორიცხული გარკვეული პოლიტიკური ინტეგრაცია.

სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ რეგიონებში ძვ.წ. XVI ს-დან იწყება „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების მშენებლობა, რომლებიც ძვ.წ. XIII ს-დან იმ ტერიტორიას ფარავენ, სადაც ადრე თრიალეთის და ბარეთის კულტურის ძეგლები იყო გავრცელებული. „ციკლოპური“ წყობით ნაგები ძეგლები შუა ბრინჯაოს ხანაშიც გვხვდება (დასაკრძალავდარბაზიანი ყორღანები, შაორის მთის წვერზე განლაგებული სატაძრო კომპლექსი), თუმცა ისინი საკულტო ხასიათისაა. თავდაცვითი ნაგებობების მშენებლობა კი ალბათ, ძვ.წ. XVI საუკუნიდან იწყება (ბეშქენაშენი).

„ციკლოპური“ ძეგლების არეალში, როგორც ჩანს, ყალიბდება ცალკეული „სამეფოები“, რომელთა შორის თავისი სიძლიერით დიაუხი-დაიაენის „სამეფო“ გამოირჩევა.

ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ხური-მითანის სამეფოს ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს „ნაირის ქვეყნების“ გაერთიანება იკავებს, რომლის სათავეში დიაუხის სამეფო ჩანს.

ლიტერატურა

- აბრამიშვილი მ. 2003:** თრიალეთის კულტურის აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხისათვის (დამატებითი საბუთები „მაღალი ქრონოლოგიისათვის“). – ბ. მაისურაძე, ნ. ახვლედიანი (რედ.), კავკასიის ბრინჯაო-რკინის ხანის არქეოლოგიის პრობლემები (ძიებანი, დამატებანი X), 48-52. თბილისი.
- აბრამიშვილი რ. 1957:** სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. – სსმმ, XIX-A და XXI-B, 115-140.
- აბრამიშვილი რ. 1961:** რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. – სსმმ, XXII-B, 291-382.
- აბრამიშვილი რ. 1978:** თრელის შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი. – თბილისი, I, 48-85. თბილისი.
- ამირანაშვილი ჯ., ნარიშკინი გ. 2005:** ჯინისის ნამოსახლარი. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს ჩატარებული მუშაოების ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 333-865. თბილისი.
- ბენდუქიძე ო. 2005:** ჯინისში აღმოჩენილი ოსტეოლოგიური მასალის შესახებ. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს ჩატარებული სავსე სამუშაოების ტექნიკური ჯგუფის ანგარიში (ხელნაწერი. ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ბიბლიოთეკაში), 2-14. თბილისი.

- ბერძენიშვილი ნ. 1963:** ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები. – მსკა, III, 5-17. თბილისი.
- გაბუნია მ. 1965:** ეძანის (ბარმაქსიზის) ეხში 1963-64 წლებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. – სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1964 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, 5-8. თბილისი.
- გაბუნია მ. 1972:** ხრამის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1971 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. – სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1971 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, 3-4. თბილისი.
- გაბუნია მ. 1976:** თრიალეთის მეზოლითური კულტურა. თბილისი.
- გაგოშიძე ი. 1982:** თრიალეთის სამაროვნები. – კატალოგი III. თბილისი.
- გეგეშიძე მ. 1956:** ქართული ხალხური ტრანსპორტი. თბილისი.
- გოგაძე ე. 1972:** თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
- გძელიშვილი ი. 1950:** ხადიკის ყორღანი. – სმამ, ტ. XI, № 10, 697-704.
- გძელიშვილი ი. 1954:** ყორღანი თრიალეთში. – სმამ, ტ. XV, № 1, 49-56.
- კუფტინი ბ. 1949:** ქართული კულტურის უძველესი კერა თრიალეთში. თბილისი.
- მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938:** მეგალითური კულტურა საქართველოში. თბილისი.
- მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968:** თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი, I. თბილისი.
- მუმლაძე მ. 2002:** არქეოლოგია ქართულ პერიოდიკაში. დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 1992:** წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1991 წელს (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 2-35. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2004:** წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2003 წლის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 27-361. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2005:** საფარ-ხარაბას სამაროვანი. - წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2004 წლის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 239-320. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2006:** თრიალეთი ძვ.წ. II ათასწლეულში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით). ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 2006:** საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი, №17-18, 92-126.
- ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., ხიმშიაშვილი კ., შანშაშვილი ნ. 1996:** „ციკლოპური“ ნამოსახლარების შესწავლისათვის. – სამეცნიერო შრომების წელიწდეული II, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვისა და გამოყენების მთავარი სამეცნიერო-საწარმოო სამმართველო, 52-55. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ., მელიქიძე შ. 2004:** წალკის ექსპედიცია 1990-92 წლებში. – საკბ, 123-128. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., მინდიაშვილი გ., შანშაშვილი ნ., ახალაია ლ., ჭანიშვილი გ., მელიქიძე შ., თევზაძე ა., გლურჯიძე ბ. 1998:** თრიალეთის „ციკლოპური“ ნაგებობები. – ეროვნული კულტურული მემკვიდრეობის პროგრამა, ფონდი „ღია საზოგადოება - საქართველო“, 39-55. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ. 1997:** თრიალეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე. – კავკასიის არქეოლოგია, უახლესი აღმოჩენები და პესპექტივები. საერთაშორისო სამეცნიერო მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, 29-31. თბილისი.
- ნიკოლაიშვილი ვ., ნარიმანიშვილი გ. 1995:** წინამური, III. – მცხეთა X, 58-96. თბილისი.
- რამიშვილი ალ. 2004:** ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები წალკაში (ძიებანი, დამატებანი VII). თბილისი.
- სადრაძე ვ. 2002:** მცხეთისა და მისი შემოგარენის ძვ.წ. II-I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.

- ფიცხელაური კ. 1973:** აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV-XII სს). თბილისი.
- ფიცხელაური კ. 2005:** ცენტრალურამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა ძვ.წ. XIV-XIII სს. თბილისი.
- ქავთარაძე გ. 1981:** საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე. თბილისი.
- ქორიძე დ. 1955:** თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. I. თბილისი.
- ქორიძე დ. 1958:** თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. II. თბილისი.
- ყვავაძე ე. 2004:** თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003 წელს მოპოვებული მასალების პალეონოლოგიური შესწავლის ანგარიში. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003 წელს ჩატარებული მუშაობის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 18-72. თბილისი.
- ყვავაძე ე. 2005:** თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს მოპოვებული მასალების პალეონოლოგიური კვლევის შედეგები. – თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს ჩატარებული მუშაობის ანგარიში (ხელნაწერი ინახება საქართველოს არქეოლოგიურ კომისიაში), 2-36. თბილისი.
- შანშაშვილი ნ., ნარიშკინი გ. 1996:** თრიალეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები. – ძმ, № 4 (95), 44-52.
- შანშაშვილი ნ., ნარიშკინი გ. 1997:** „ციკლოპური“ ნამოსახლარების გათხრები წალკის რაიონში. – კავკასიის არქეოლოგიური კონფერენცია I, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, 35-36. თბილისი.
- ჩარკვიანი 2002:** ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული სავსე არქეოლოგიური სამუშაოები. – ძიებანი, № 9, 88-100.
- ჩუბინიშვილი ტ. 1957:** მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1960:** არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში (1957-58 წწ.). თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1962:** თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1960-61 წწ. წინასწარული ანგარიში. – საქართველოში 1961 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, 19-21. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1964:** 1962-1963 წლების თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. – თსუ შრომები, № 107, 65-75.
- ჯაფარიძე ო. 1969:** არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.
- Амиранашвили Дж., Нариманишвили Г. 2005:** Поселение эпохи средней бронзы из Триалети. – Т. Бунятов (ред.), Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа, - 42-43. Баку.
- Апакидзе А., Николаишвили В., Гиунашвили Г., Давлианидзе Р., Джгаркава Т., Нариманишвили Г., Садрадзе В., Сихарулидзе А. 1991:** Мцхетская экспедиция. – ПАИ в 1986 году, 79-85. -
- Афанасьева В. 1979:** Гильгамеш и Энкиду. Москва.
- Бадж Э. А. У. 2001:** Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц. Москва.
- Бернхардт К. 1982:** Древний Ливан. Москва.
- Британский музей. 1980:** составитель текста Б. Ривкин. Москва.
- Вильхельм Г. 1992:** Древний народ хурриты. Москва.
- Габуния М. 1974:** Краткий отчёт Триалетской поисковой археологической экспедиции. – ПАИ в 1973 году, 7-8.
- Герни О. 1987:** Хетты. Москва.
- Дьяконов И. 1980:** Хуритский язык и другие субстратные языки Малой Азии. – Древние языки Малой Азии, 99-106. Москва.
- Египетская мифология. 2002.** - Энциклопедия. Москва.
- Есаян С. 1976:** Древняя культура племён Северо-Восточной Армении (III-I тыс. до н.э.). Ереван.
- Жоржикашвили Л., Гогадзе Э. 1974:** Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тбилиси.

- ИДВ 1988:** История Древнего Востока. Часть II. Под ред. Г. М. Богдан-Левина. Москва.
- Иоакимов А. 1882:** Выписка из дневника археологических работ на Цалке. – Известия Кавказского общества истории и археологии, т. 1, вып. 1. Тифлис.
- Квавадзе Э., Коннор С., Нариманишвили Г. 2007:** Позднеплейстоценовая и Голоценовая история развития ландшафтов окрестностей Цалки (Южная Грузия) по палинологическим данным озёрных и почвенных образований. – პალეობიოლოგიის პრობლემები, ტ. II, 12-23. თბილისი.
- Кавтарадзе Г. 1983:** К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1936:** Дневник работ Археологического отряда Цалкской комплексной экспедиции. рукопись. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1939:** Дневник Археологического отряда Цалкской комплексной экспедиции. рукопись. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1941:** Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1947:** Дневник Триалетской Археологической экспедиции. рукопись. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1948:** Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1949:** Археологическая маршрутная экспедиция 1947 года в Юго Осетию и Имеретию. Тбилиси.
- Леонтьев А. 1990:** Путешествие по карте языков мира. Москва.
- Лингвистический словарь 1990:** Лингвистический энциклопедический словарь. Москва.
- Мартirosян А. 1964:** Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван.
- Меликишвили Г. 1959:** К истории древней Грузии. Тбилиси.
- Меллаарт Дж. 1985:** Торговля и торговые пути между северной Сирией и Анатолей (4000-1500 гг. до н.э.). – сб. Древняя Эбла, 20-33. Москва.
- Нариманишвили Г., Шаншашвили Н., 2000:** Проблемы генезиса на Южном Кавказе в свете новейших археологических открытий в Цалка-Триалети. – Международная научная конференция „археология и этнография Кавказа“, 63-65. Баку.
- Нариманишвили Г. 2004:** Цилиндрические печати из Триалети. – Г. Гамбашидзе (ред.), Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа, 105-106. Тбилиси.
- Нариманишвили Г. 2005:** К изучению знаков отличия (инсигния из Триалети). – Т. Бунятов (ред.), Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа. Баку.
- Пилипосян А. 1998:** Печати Армянского нагорья в системе древневосточной глиптики (на армянск. яз.). Ереван.
- Пилипосян А. 1999:** Древневосточные кинжалы и мечи с рамочной рукоятью. Ереван.
- Пиотровский Б. 1959:** Ванское царство (Урарту). Москва.
- Пицхелаури К. 1979:** Конец Бронзового века на Кавказе. Тбилиси.
- Пицхелаури К. 1990:** Новые аспекты хронологии археологических памятников центральной части Южного Кавказа. – Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, 246-251. Ереван.
- Погребова М. 2000:** Печати митанийского стиля из Закавказья как исторический источник. – ВДИ, № 1, 145-150.
- Сарианиди В. 1977:** Древние земледельцы Афганистана. Москва..
- Станкевич И. 1978:** Керамика Южной Туркмении в бронзовом веке. – Древность и средневековые народов Средней Азии: история и культура, 17-31. Москва.
- Такашвили Е. 1907:** Археологические экскурсии, разыскания и заметки. – ИКОИМАО, II, 96-115. Тифлиси.
- Такашвили Е. 1913:** Археологические экскурсии, разыскания и заметки. – ИКОИМАО, III, 11-176. Тифлиси.
- Отчёт ... 1898:** Отчёт Императорской археологической комиссии за 1896 год, 109-112. Санкт-Петербург.
- Уваров А. 1887:** Об обсидиановых орудиях найденных на Цалке А. Я. Иоакимовым. Труды Археологического Съезда в Тифлисе, XXXV. Москва.

- Ханзадян Э. 1969: Гарни (результаты раскопок 1949-1966 гг), т. IV. Ереван.
- Хачатрян Т. 1975: Древняя культура Ширака. Ереван.
- Хачатрян Т. 1979: Артикский могильник. Ереван.
- Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж, Якобсон Т. 2001: В предверии философии. Духовные искания древнего человека. Санкт-Петербург.
- Шифман И. 1987: Культура Древнего Угарита (XIV-XIII вв. до н.э.). Москва.
- Шульц Д. 1907: Обзор могильников Закавказья и древние пути передвижения народов. – ИКОИМАО, II, 1-9. Тифлиси.
- Abramishvili R. 2003: Towards dating the remains of the Late Bronze Age and of the period of wide adoption of iron, discovered at the Samtavro burial ground. – ბ. მაისურაძე, ნ. ახვლედიანი (რედ.), კავკასიის ბრინჯაო-რკინის ხანის არქეოლოგიის პრობლემები (ძიებანი, დამატებანი X), 12-26. თბილისი.
- Badalyan R., Smith A., Avetisyan P. 2003: The Emergence of sociopolitical complexity in Southern Caucasia. – A. T. Smith, K. Robinson (eds), *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and beyond*, 144-166. Los Angeles.
- Black J., Green A. 1992: *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. London.
- Boehmer R. 1997: Einige ältere, in jüngeren Zeiten widerbenutzte altorientalische Siegel. *Beiträge zu altorientalischen und mittelmeeischen Kulturen*, Festschrift für Wolfgang Rollig, 23-41. Kevelaer-Neukirchen-Vluyn.
- Burney Ch. 1993: Arslantepe as a gateway to the highlands: a note on periods VIA-VID. – *Between the Rivers and over the Mountains*, 316-317. Roma.
- Hagen R-M and R. 2002: *Egypt: People, Gods, Pharaoh*. Cologne.
- Mansfeld G. 2001: Die "Königsgräber" von Alaca Höyük und ihre Beziehungen nach Kaukasien. *Archäologische mitteilungen aus Iran und Turan* 33, 19-61. Berlin.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N. 1997: The "Cyclopean" settlements of Trialeti in the light of new archaeological discoveries. *Caucasian Archaeology, latest Discoveries and Prospects. Reviews of international scientific reports*, 29-31; 67-69. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Šanšašvili N. 2001: Zu den "zyklopischen" Siedlungen in Trialeti. – *Georgica* 24, 5-34.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N. 2001a: Cyclopean settlements and the Ancient States of the South Caucasus (Diaukhi). – *Second International Congress on Black Sea Antiquities, Bilkent University, Abstracts* 71. Ankara.
- Salje B. 1990: *Der "Common Style" der Mitanni-Glyptik und die Glyptik der Levante und Zyperns in der Späte Bronzezeit*. Mainz am Rhein.

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – 1. თრიალეთის ადგილმდებარეობა; 2. საფარ-ხარაბას სამაროვანი. გენგეგმა.
- ტაბ. II – 1. ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი სამარხები. გეგმა; 2. საფარ-ხარაბას სამაროვნის საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 3. საფარ-ხარაბა, № 50 სამარხის ქვაყრილი.
- ტაბ. III – 1. საფარ-ხარაბა, № 17 სამარხის ქვაყრილი; 2. საფარ-ხარაბა, № 20 სამარხის საერთო ხედი სამხრეთიდან; 3. საფარ-ხარაბა, № 62, 63 სამარხების კრომლეხები; 4. იმერა, № 1 სამარხის კრომლეხი.
- ტაბ. IV – 1. საფარ-ხარაბა, №№ 38-40 სამარხები. გეგმა; 2. საფარ-ხარაბა, №№ 89, 90, 93 სამარხები. გეგმა; 3. საფარ-ხარაბა, №№ 50, 100, 110 სამარხები. გეგმა; 4. საფარ-ხარაბა, №№ 49, 51 სამარხები. გეგმა.
- ტაბ. V – 1. საფარ-ხარაბა, №№ 52, 55, 73, 99 სამარხები. გეგმა; 2. საფარ-ხარაბა, №№ 116-122 სამარხების მიმდებარე ტერიტორიაზე დარჩენილი გაუთხრელი სამარხები. გეგმა; 3. საფარ-ხარაბა, №№ 117, 118, 121 სამარხები. გეგმა; 4. საფარ-ხარაბა, № 51 სამარხი. ქვაყრილი და კრომლეხი. გეგმა; 5. საფარ-ხარაბა,

- № 20 სამარხი. გეგმა და ჭრილი კამერის გახსნამდე; 6. საფარ-ხარაბა, № 22 სამარხის გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. VI – 1. საფარ-ხარაბა, № 50 სამარხი. კრომლები და გადახურვა; 2. საფარ-ხარაბა, № 51 სამარხი. კრომ-
ლები და გადახურვა; 3. საფარ-ხარაბა, №№ 49, 51 სამარხები. ქვაყრილი; 4. საფარ-ხარაბა, №№ 49, 51
სამარხები; 5. საფარ-ხარაბა, № 56 სამარხი. გადახურვის ფილები; 6. საფარ-ხარაბა, № 116 სამარხი. სა-
ხურავის ფილა; 7. იმერა, № 1 სამარხი. სახურავის ფილის ნაშთი და ხის ძელები; 8. საფარ-ხარაბა, № 68
სამარხი. სახურავის ძელები. I ფენა; 9. საფარ-ხარაბა, № 68 სამარხი. სახურავის ძელები. II ფენა; 10. სა-
ფარ-ხარაბა, № 67 სამარხი. სახურავის ძელები.
- ტაბ. VII – 1. საფარ-ხარაბა, № 51 სამარხი. გეგმა და ჭრილები კამერის გახსნამდე; 2. საფარ-ხარაბა, № 32
სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 3. საფარ-ხარაბა, № 90 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 4. საფარ-ხარაბა, № 23
სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 5. საფარ-ხარაბა, № 10 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 6. საფარ-ხარაბა, № 90
სამარხის საერთო ხედი; 7. საფარ-ხარაბა, № 10 სამარხის საერთო ხედი; 8. საფარ-ხარაბა, № 23 სამარხის
საერთო ხედი.
- ტაბ. VIII – 1. საფარ-ხარაბა, № 67-68 სამარხების კრომლები; 2. საფარ-ხარაბა, № 67-68 სამარხი კამერები
გახსნის შემდეგ; 3. საფარ-ხარაბა, № 67-68 სამარხები; 4. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხის ქვაყრილი და
კრომლები; 5. საფარ-ხარაბა, კერამიკის განლაგება № 10 სამარხში; 6. საფარ-ხარაბა, კერამიკის განლა-
გება № 90 სამარხში; 7. საფარ-ხარაბა, კერამიკის განლაგება № 120 სამარხში; 8. საფარ-ხარაბა, კერამი-
კის განლაგება № 116 სამარხში.
- ტაბ. IX – 1. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. გეგმა; 2. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. კამერის ქვაყრილის II ფენა.
გეგმა და ჭრილი; 3. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. კამერა ქვაყრილის ალების შემდეგ. გეგმა და ჭრილი. 4.
საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. X – 1. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი. სამარხი კამერის ქვაყრილის II ფენა; 2. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარ-
ხი. სამარხი კამერა ქვაყრილის ალების შემდეგ; 3. საფარ-ხარაბა, № 39 სამარხი.
- ტაბ. XI – 1. საფარ-ხარაბა, № 52 სამარხი. გეგმა და ჭრილები; 2. საფარ-ხარაბა, № 68 სამარხი. გეგმა და
ჭრილები; 3. საფარ-ხარაბა, № 44 სამარხი. I-III დონეების გეგმები და ჭრილები; 4. საფარ-ხარაბა, № 103
სამარხი. I-III დონეების გეგმები და ჭრილები; 5. საფარ-ხარაბა, № 51 სამარხი. I-IV დონეების გეგმები და
ჭრილები.
- ტაბ. XII – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1,2. სამარხი № 19; 3,11. სამარხი № 2; 4. სამარხი № 15; 5. სამარხი №
29; 6,13. სამარხი № 30; 7. სამარხი № 9; 8. სამარხი № 1; 9. სამარხი № 23; 10. სამარხი № 10; 12. სამარხი №
17.
- ტაბ. XIII – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 2; 2,4. სამარხი № 10; 3. სამარხი № 8; 5. სამარხი № 30;
6,7. სამარხი № 1; 8. სამარხი № 29; 9. სამარხი № 15; 10. სამარხი № 6; 11. სამარხი № 12; 12. სამარხი № 5; 13.
სამარხი № 22; 14. სამარხი № 26; 15. სამარხი № 13; 16. სამარხი № 28.
- ტაბ. XIV – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 4; 2. სამარხი № 10; 3. სამარხი № 11; 4,6,9,11. სამარხი
№ 1; 5,10,15,16,19. სამარხი № 22; 7. სამარხი № 8; 8. სამარხი № 27; 12. სამარხი № 17; 13. სამარხი № 16; 14.
სამარხი № 20; 17. სამარხი № 9; 18. სამარხი № 5; 20. სამარხი № 26.
- ტაბ. XV – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 110; 2,6,11. სამარხი № 120; 3. სამარხი № 68; 4,7. სამარხი
№ 116; 5. სამარხი № 90; 8. სამარხი № 52; 9. სამარხი № 121; 10. სამარხი № 10; 12. სამარხი № 95; 13. სამარხი
№ 10.
- ტაბ. XVI – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1,11. სამარხი № 68; 2. სამარხი № 69; 3. სამარხი № 94; 4. სამარხი №
122; 5. სამარხი № 95; 6. სამარხი № 116; 7. სამარხი № 107; 8-10. სამარხი № 120; 12,15. სამარხი № 10; 13.
სამარხი № 15; 14. სამარხი № 34; 16. სამარხი № 22.
- ტაბ. XVII – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 8. დეტალი - კაპარჭი; 2. სამარხი № 85. ისრისპირები;
3. სამარხი № 8; 4,5. სამარხი № 13. სატევარი; 6,8. სამარხი № 85. დეტალი; 7. სამარხი № 13.
- ტაბ. XVIII – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1. სამარხი № 85. სატევარი; 2,13. სამარხი № 8. ისრისპირები; 3.

სამარხი № 56,119. სამაჯურები; 4,5. სამარხი № 56,73. საკინძები; 6,10-12. სამარხი № 8. კაპარჭი და კაპარჭის დეტალები; 7. სამარხი № 13. სატევარი; 8,9. სამარხი № 8. ლანცეტები; 14. სამარხი № 85. ისრისპირები.

ტაბ. XIX – საფარ-ხარაბას სამაროვანი: 1,2. სამარხი № 8. ინსიგნია; 4. სამარხი № 85. სატევარი; 5,7. სამარხი № 56,73. საკინძები; 6. სამარხი № 85. კვერთხისთავი; 8. სამარხი № 8. სატევარი; 9. სამარხი № 8. ისრისპირები; 10. სამარხი № 56. სამაჯური; 11. სამარხი № 110. მძივი; 12. სამარხი № 90. მძივი; 13,18. სამარხი № 73. მძივები; 14. სამარხი № 56. მძივები; 15. სამარხი № 68. მძივები; 16,24,25. სამარხი № 38. მძივები; 17. სამარხი № 95. მძივები; 19. სამარხი № 93. მძივები; 20. სამარხი № 106, მძივები. 21. სამარხი № 85. ისრისპირები; 22,23. სამარხი № 84. მძივები; 3. ავრანლო. ინსიგნია.

ტაბ. XX – საფარ-ხარაბას სამაროვანი. მძივები და საბეჭდავები: 1. სამარხი № 40; 2,3,35. სამარხი № 94; 4,7,8,25. სამარხი № 56; 5,20,30,34. სამარხი № 73; 6,16,17,21,22,24. სამარხი № 38; 9-15,28,31. სამარხი № 84; 18. სამარხი № 90. სამაჯური; 19. სამარხი № 110; 23. სამარხი № 98; 26. სამარხი № 95; 27. სამარხი № 88; 29. სამარხი № 42; 32. სამარხი № 73¹; 33. სამარხი № 33.

ტაბ. XXI – 1. საფარ-ხარაბას სამაროვანი. სამარხი № 85. კვერთხისთავი; 2. ასურნასირპალ II ქანდაკება; 3,5,6. ავრანლო. ინსიგნია, დეტალები; 4. ავრანლო. ინსიგნია, რეკონსტრუქცია.

ტაბ. XXII – საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი საბეჭდავები: 1. სამარხი № 27. ცილინდრული საბეჭდავი; 2-4. სამარხი № 5. ცილინდრული საბეჭდავი; 5-9. სამარხი № 6. „სკარაბეოიდები“; 10-12. სამარხი № 6. ოთხკუთხა საბეჭდავები; 13, 14. სამარხი № 22. ცილინდრული საბეჭდავი.

ტაბ. XXIII – 1-11. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8. ძვლისა და ქვის ნივთები

ტაბ. XXIV – საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი საბეჭდავები და მძივები: 1. სამარხი № 5; 2-4, 20 სამარხი № 6; 5. სამარხი № 27; 6. სამარხი № 38; 7. სამარხი № 40. 8,9. სამარხი № 22; 10. სამარხი № 73; 11. სამარხი № 56; 12-16. სამარხი № 6; 17. სამარხი № 90; 18. სამარხი № 110; 19. სამარხი № 15; 21,23-25. სამარხი № 84; 22. სამარხი № 56.

ტაბ. XXV – საფარ-ხარაბა. 1-2. სამარხი № 90. საერთო ხედი; 3. სამარხი № 90. სარეცელი; 4-6. სამარხი № 30. დეტალი.

ტაბ. XXVI – საფარ-ხარაბას სამაროვანი. სამარხი № 30. 1. I დონის გეგმა და ჭრილები; 2. II დონის გეგმა და ჭრილები; 3. III დონის გეგმა და ჭრილები; 4-6. ურმის დეტალები.

ტაბ. XXVII – 1. ბეშთაშენის ნამოსახლარი. ტოპოგეგმა; 2. ბეშთაშენის „ციკლოპური“ სიმაგრე (ვ. წილოსანის მიხედვით); 3. ბეშთაშენი, 1990-1993 წწ-ში გათხრილი ფართობის გეგმა. მუქი ფერით აღნიშნულია ძვ.წ. XVI-XIV სს-ის კულტურული ფენები; 4. ბეშთაშენი, ძვ.წ. XVI-XIV სს-ის კერამიკა.

ტაბ. XXVIII – 1. სანთის „ციკლოპური“ სიმაგრე. გეგმა (ვ. წილოსანის მიხედვით); 2. ოზნის „ციკლოპური“ სიმაგრე. გეგმა.

TRIALETI IN THE 15TH AND 14TH CENTURIES BC

Trialeti is one of the historic regions of Georgia (pl. I, 1). According to current administrative arrangements, it covers the whole of Tsalka municipality and part of Tetrtsqaro, Dmanisi, Borjomi and Ninotsminda municipalities. Geographically and administratively it is included in Kvemo Kartli, and incorporates the Algeti and the Ktsia-Mashavera-Berduji basins, and the Mtkvari valley up to the Red Bridge. The northern border of Kvemo Kartli runs along the Trialeti mountain range, the western border continues up to the Bakuriani section of the Trialeti mountain range, to the south it is separated from Armenia by the Loki mountain range and to the east it is bordered by the Samgori and Davitgareji ranges.

Natural conditions. On natural, topographic and climatic grounds Kvemo Kartli is divided into several regions. One of these is Trialeti, which embraces the upper part of the river Ktsia and the Shavtsqarostsqali valley. The region is bordered by the Shavtsqarostsqali range at the north; Narianis Veli, which extends to the Tabatsquri and Paravani lakes, is situated to the west of the region; Trialeti reaches the Chochiani and the Shavtsqala watershed to the south and to the east it extends from Kldekari to the confluence of the rivers Chochiana and Ktsia. The altitude varies between 1,000 m and 2,500 m above sea level.

The river Ktsia and its tributaries, artificial reservoirs and small lakes are the principal hydrographic features of Trialeti. The River Ktsia is the largest in this region (its length is 220 km). It rises on the south-east slopes of Tskhratsqaro Mountain, runs south of the Trialeti mountain range and flows into the artificial reservoir on Beshtasheni plateau. Among its numerous tributaries are the rivers Chochiani, Nardevani, Gumbati, Qarabulakhi, etc. The rivers Beshkenasheni and Qorsu join the Tsalka reservoir. There are lakes of various sizes in the region, such as Bareti, Khadiki, Shvidi Tba, Qarabulakhi.

In this region, elevated and surrounded by high hills, the effects of approaching frontal systems are modified as a result of local orographic conditions. Climatic conditions in Trialeti can be severe. The lower part of the region enjoys for the most part a mountain steppe climate with cold winters and long warm summers. Average annual precipitation is 600-700 mm. The average temperature in January is between -2 and -6 degrees C, although the absolute minimum of temperature may fall to -30 degrees C, while the warmest varies up to 14-15 degrees C, and the absolute maximum may exceed 35 degrees. Most of the annual rain comes in spring and at the beginning of summer and minimum rainfall occurs in winter. The climate in the region is dry continental.

In keeping with the orographic conditions, the vegetation of Trialeti consists of elements of feather-grasses and beard-grasses. Plidominant grasses are widespread in this region, where the main varieties are: steppe fescue, field fescue, steppe timothy-grass, sheep fescue, as well as *Ruscus ponticus*, *Agrostis*, bluebell, and buttercup. Feather-grasses include: Trialeti lucerne, *Filipendula hexapetala*, *Polygala*, clover. It is remarkable that this used to be a wooded area, where fir, pine, oak and birch for the most part grew. At present, only woodlands survive, in the Kusretistsqali river basin (the Ktsia valley), and in the environs of Dash-Bashi, where there are mostly deciduous forests, of hornbeam, oak, maple, etc. The area of the former woods is now covered with the above-mentioned mountain steppe flora. It should be mentioned that the region is characterized by reed swamps, which exist in abundance near lakes and rivers.

The fauna of present day Trialeti is not, owing to its landscape, as diverse as it used to be. Physical and ecological conditions, especially the lack of wooded areas, have affected the modern fauna. The wildlife of Trialeti includes: roe, jackal, fox, wolf, badger; there are very few wild cats, notably the Caucasian lynx; the

number of wild boar has declined dramatically; there are many rodents such as mouse, field-vole, hamster; birds are represented by: hawk, falcon, eagle; there are a few grouse, *Tetraogallus*. An abundance of rivers and lakes proved favourable to the growth of the water-bird population. Various species of duck, gull, crane, etc. inhabit the region.

Humans have had a great impact on the landscape of Trialeti. Trialeti has been occupied from the Palaeolithic until the present. Domestic activities, which conditioned the further development of human history, played a great part in the changes of both flora and fauna. A growing demand for farmland, and the development of livestock breeding which required the assimilation of larger and larger areas for pasture, significantly changed the floral community. Man began the wholesale destruction of forests over vast areas. These areas now survive as stepped valleys (Kvavadze, Connor, Narimanishvili 2007). A lack of forested areas led to changes in the faunal community as well, and the variety of species of animals inhabiting the region decreased dramatically.

History of archaeological research of Trialeti (Tsalka). The archaeological investigation of Tsalka began in the 1870s. In 1876 David Schultz, a resident of the village of Alexandershilf who later became a member of the Caucasian department of the Moscow Imperial Archaeological Society, conducted archaeological excavations in the neighbourhood of Tsalka and Guniaqala and also visited Barmaksizi (the present-day town of Tsalka) (Schultz 1907, 3). In 1881 A. Ioakimov described some archaeological sites (Ioakimov 1882, 7-9) including a cemetery near the village of Tsintsqaro (Uvarov 1887, XXXV, pl. XXXIX). In 1889 I. Chavchavadze alluded to the great historic importance of the excavated material (Mumladze 2002, 98). Between 1896 and 1905 excavations were conducted by E. Taqaishvili in Tsalka (Otchiot 1898; Taqaishvili 1907; Taqaishvili 1913; Charkviani 2002). In the 1920s L. Meliksed-beg began the investigation of the Trialeti megalithic sites (Meliksed-beg 1938).

Particularly important was work carried out in connection with the Khrami hydro electric station in the 1930s and 1940s. Boris Kuftin investigated a few excellent sites in the area of what was soon to be the bottom of the Tsalka reservoir. He was the first to elaborate the periodic systematization and chronology of Bronze Age archaeological sites in the Caucasus and to discover new cultures on the basis of these data. To begin with, the grandiose kurgans of kings and tribal chieftains should be mentioned. Their burial chambers produced rich and unique material that had been unknown before. Gold and silver ornaments, standards, vessels, silver and bronze armour, black-burnished and painted pottery from the kurgans dated to the first half of the 2nd millennium BC firmly established itself in the treasury of Caucasian as well as world culture (Kuftin 1941; Kuftin 1948; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974; Kuftin 1949; Menabde, Davlianidze 1968; Gogadze 1972; Gagoshidze 1982).

In 1947 an expedition from the Javakhishvili Institute of History carried out work in the village of Khadiki (Gdzlishvili 1950; Gdzlishvili 1954).

In 1957 a joint expedition of the Tbilisi State University and the Georgian State Art Museum started work in Trialeti (Japaridze 1960, Japaridze 1962; Japaridze 1964; Japaridze 1969).

The Khrami Valley archaeological expedition of the Javakhishvili Institute of History, Archaeology and Ethnography worked in Tsalka in 1963-1974 (Berdzenishvili 1963; Gabunia 1965; Gabunia 1972; Gabunia 1976; Gabunia 1974). The Tsalka-Trialeti archaeological expedition of the Centre of Archaeology has been working in Tsalka district since 1989 (Narimanishvili 1992; Narimanishvili, Mindiashvili et al. 1998; Shanshashvili, Narimanishvili 1996; Narimanishvili, Makharadze et al. 1996; Narimanishvili, Shanshashvili 1997; Shanshashvili, Narimanishvili 1998; Narimanishvili, Makharadze et al. 2004; Narimanishvili, Shanshashvili 1997; Narimanishvili, Shanshashvili 2000; Narimanishvili, Shanshashvili 2001; Narimanishvili, Shanshashvili 2001a).

Archaeological sites of the 15th-14th centuries BC were found in five places: near the village of Sapar-Kharaba (Baiburt), at the "Cyclopean" settlement of Beshtasheni, and at Imera, Santa and Ozni.

Sapar-Kharaba cemetery. The village of Sapar-Kharaba (Baiburt) is built on the banks of the Chil-Chili (Baiburt-Chai) and Bashkov-Su rivers. At the confluence of the rivers and only 200 m from the village, is situ-

ated the site of "Beshtasheni Cyclopean settlement".

The village was given its modern name (Sapar-Kharaba, Baiburt) by Greeks who migrated here from Turkey. They settled where, according to Vakhushti Bagrationi, the old village of Sabechdavi had been situated. Medieval monuments reconstructed or renovated by the Greeks can still be seen in the village. The first excavations were conducted here by E. Taqaishvili at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, when he found Medieval period sites (Otchiot 1898, 111).

In the 1930s Boris Kuftin worked at three places in the environs of Sapar-Kharaba:

Three kurgans (XII, XIII, XIV) and one stone mound studied in "Baiburtun Garsi" 1938-1939 (Kuftin 1939, 3ff.);

Three cist burials excavated near the present cemetery in 1939 (Kuftin 1939, 27, 39-41; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, 11-12);

Four burials excavated in Baiburt valley (pl. II, 1). These burials belong to the cemetery that we excavated and are situated at its extreme western part (pl. I, 2). The part of Kuftin's diary in which the Baiburt burials were described has unfortunately been lost (Diaries 1937-1938). The diary for 1939 does not provide any important information (Kuftin 1939). Two large "Baiburtian" burials are confined by stone circles of between 15 and 18 m in diameter. The wide burial pits are aligned north to south. Very little human skeletal material has been preserved. It can be estimated from what survives that the deceased lay with their heads to the north. Between three and seven ceramic vessels usually lay at the head. Kuftin emphasizes that these vessels are completely different from those formerly found at Tsalka. All the vessels lack handles, and all were made on a potter's wheel. Despite their large size, they are rather thin-walled. Kuftin writes: "I cannot find a certain place for this pottery among south Caucasian cemeteries familiar to me" (Kuftin 1941, 76). No other finds were made in the large burials apart from pottery, while smaller burials yielded several beads of white and blue paste, a perforated stone and a copper-bronze pin. The head of the pin consists of open-work surmounted by the figure of an ibex.

Kuftin was very careful in dating the burials, defining their place exactly and places them between the end of the Middle and the beginning of the Late Bronze Age.

Kuftin's four burials are situated at the extreme western part of our cemetery. It is impossible to re-establish their numbers, and uncertainty reigns with regard to their contents.

These burials can be easily seen today on a small slope. The stone circles have survived, and the outlines of the burial pits can still be discerned (pl. II, 1). A large burial with a stone circle 19 m in diameter is situated at the extreme south (Kuftin's "lower burial"). The second burial 14 m in diameter is situated 12 m to the north-west (Kuftin's "upper burial"). Pit-burials are located 4 m west of the large burial. These burials are situated on the riverfront terrace, on the immediate left bank of the river Chil-Chili so that the cemetery is bordered by the river to its west. The cemetery is 1.5 km long to east and west and 0.4-0.5 km wide.

The BTC pipeline cut the cemetery in the middle (pl I, 2; II, 2). The investigation of the burials found in the ROW was carried out in 2003-2005 [Narimanishvili 2006a].

Excavations in the cemetery in 2003 revealed 29 burials (Nos 1-29). Two were found in 2004 (Nos 30-31), in 2005, 78 (Nos 32-122); there remained to be excavated Burials Nos 46, 57, 58, 60, 66, 70, 102, 111-115 and some unnumbered burials trapped between the oil and gas pipes (between 119+350 km and 120+600 km of the pipeline).

Imera cemetery. The cemetery is situated east of the village of Imera, at the extreme north-west part of the Bedeni mountain range. This section is characterized by mountains in strong relief. The slopes to the north are traversed by minor gorges and streams. The burials are situated on the northern slope of the range and in a field below it, which is crossed by the small river Egrichai which goes past the cemetery to the south and via the village of Imera joins the Tsalka reservoir. The Tbilisi-Tsalka main road runs north of the cemetery. There are also two semi-desiccated lakes.

The cemetery was found during the course of construction of the BTC pipeline (at 109 and 110 km)

(Narimanishvili 2005).

The burials are situated in two groups on the left and right banks of the river. The burials apparently belong to two cemeteries, only the edges of which within the building zone. Seven burials were excavated (pl. III, 4), two of which were badly damaged. Five (Nos 1-5) were located on the right bank of the river (at km 110) and two (Nos 6-7) on the left (at km 109).

Beshkenasheni (Beshtasheni) "Cyclopean" settlement. The settlement is situated 0.2 km north-west of Beshtasheni, at the confluence of the Chil-Chili and Bashkov-Su rivers (pl. XXVII, 2). The area between the deep canyons of these rivers (approx. 20 ha) is separated from the higher ground south of the village of Sapar-Kharaba by an artificial ditch. A "Cyclopean" wall is built at its southern edge so that the area (approx. 4 ha) naturally protected from two sides is artificially confined and fortified from the north. The central part of the settlement is built at 1550m above sea level, on a rocky hill at the confluence of the Beiukchai (Bashkov-Su) and Chil-Chili rivers (Geriak Chai).

It is remarkable that this is the lowest part of the range dividing the Beshtasheni and Kariak-Bashkoi depressions. This is where the only road connecting the depressions runs, to continue to the passes of the Trialeti range. All the roads crossing Trialeti concentrate in Beshtasheni depression. Thus, the Beshkenasheni "settlement" is located in a convenient area. It might be the reason that this territory was intensely occupied from the Stone Age until the Middle Ages.

Kuftin's were the first excavations at the settlement in 1939. He dug four trenches. The first trench was dug near the main wall, which revealed the deepest cultural stratum. The strata were 3.5 m deep on the inner side of the wall, while outside, by the old artificial trench they were 1.8 m deep and filled with mainly Medieval material. Inside the wall, at a depth of 2 m, a large vessel was recovered, beneath which a stratum of the Kura-Araxes culture was recorded. He also excavated the west part of the old artificial trench (second trench), where the cultural layer reached 3 m. This layer was divided into two parts by a carbon strip. The surface of the pottery excavated in the upper layer was painted reddish-ochre, in which respect, according to Kuftin, they resembled the painted pottery from the kurgans, but of coarser workmanship. The lower layer contained pottery of the Kura-Araxes Culture (Kuftin 1941, 109). The third trench was dug in the north-east corner of the settlement (the plot we investigated is connected to, and extends, the trench dug by Kuftin). The upper layer contained Medieval material and the next contained pottery analogous to that of the Late Bronze Age cemetery excavated on the right bank of the Geriak-Chai. The lower layers belonged to the Early Bronze Age (Kuftin 1941, 110-112). The fourth trench contained only Medieval material (Kuftin 1941, 109). As a result of his work Kuftin remarked that the earliest layer was found beneath Late and Middle Bronze Age layers and was situated lower than the foundations of the "Cyclopean" wall (Kuftin 1941, 107).

Work was resumed at the Beshkenasheni settlement in 1991. The purpose of the excavations was to define the correlation between the settlement layers and the "Cyclopean" wall. For this reason two plots (XVII and XVIII) were selected north-west of the settlement (pl. XXVII₃), embracing the defensive wall and the area left by Kuftin's third trench (Narimanishvili, Makharadze et al. 2004, 126, pl. CCXII).

Eight cultural levels were been recorded in the "Cyclopean" settlement and its environs: A Mesolithic level (excavations of 1991) was situated 100 m south of the fortress, on the right bank of the river Bashkov-Su, 3 m above datum. Finds include obsidian and flint microliths. Kura-Araxes period levels were found both within the fortress (excavations of 1939 and 1993) north-east of it, and on the right bank of the river Chil-Chili, in the area of the Late Bronze Age cemetery. Remains of the settlement of the middle of the 2nd millennium BC were discovered in the north-east corner of the fortress (excavations of 1939 and 1991-93). Late Bronze and Early Iron Age sites were found in the fortress and on the right bank of the river Chil-Chili (excavations of 1939 and 1991-93). A cemetery of the 7th-6th centuries BC was excavated near the road running from Beshtasheni to Sapar-Kharaba, on the edge of the dry gorge (excavations of 1995-99). A cemetery of the 5th-4th centuries BC is situated immediately north-east of the fortress (excavations of 1939). A settlement of the 4th-1st centuries BC and a cemetery (excavations of 1991-99) are situated 100 m south of the "Cyclo-

pean" settlement, on the right bank of the river Bashkov-Su. A Medieval settlement was found lying mainly in the inner area of the fortress (excavations of 1939, 1992-93).

During the work of 1991 2nd millennium BC finds were made in plots XVII and XVIII. Among the buildings found House No. 1 was completely excavated and House No. 2 only partly. The area east of these houses was badly damaged and only fragments of the walls of the structures have survived.

House No. 1 is situated in grids 6, 9, 12 of plot XVII and grids 4, 7, 10 of plot LXVIII (pl. XXVII, 3). The walls are built of basalt rocks, whose greatest surviving height is 0.8 m. The length of the south wall is 7.2 m and of the north wall 6.75 m. The exterior of the eastern part is damaged, but the greatest width of the wall is 1.5 m and the least 1.0 m. A niche 0.9 m wide is situated in the centre of the wall. The length of the west wall is 6.75 m, and its width 1.0 m. The east wall is 6.5 m long; its masonry includes bedrock, which is why the wall is slightly deformed; its length in the southern part is 1.5 m and in the northern 1.0 m. There is an entrance in the central part of the south wall. Remains of a floor paved with stone slabs have survived along the west wall. Such differences between the width of the walls is clearly the result of major repairs to the house. The north and east walls of the house must have been built later. The east wall of the house is cut through by a floor paved with stone slabs (grid 5, plot LXVIII). Finds were made at three levels: material recovered at a depth of 0.3 m from the upper part of the wall was ascribed to level I, material from between 0.3 and 0.6 m to level II, and level III was recorded on the floor.

House No. 2 is joined to House No. 1 in that they have a common wall. House No. 2 is situated in grids 6, 9, 12, plot LXVII and was partly excavated (pl. XXVII, 3). The north and south walls are badly damaged; The remains of a floor paved with stone slabs were found in the west part of the trench. Finds were made in three levels: material recovered at a depth of 0.3 m from the upper part of the wall was ascribed to level I, material from between 0.3 and 0.6 m to level II, and level III was recorded on the floor.

All the pottery from the houses was made from well precipitated clay, the fabric is black or greyish, and surface is well-treated and bears signs of burnishing. Part of the pottery is ornamented with engraved, concentric lines, with an undulating ornament between two lines, or with wedge-shaped impressions. The rims of the bowls might have dotted or herring-bone ornament. The pottery of the settlement is analogous to that recovered in the burials excavated nearby, on the right bank of the river by B. Kuftin (Kuftin 1941, 65-75, fig. 67, 82, 83, pl. LXVIII, 1). The Beshtasheni cemetery is dated to the 13th-12th centuries BC (Abramishvili 2003, 24, 26).

During the excavations at Beshkenasheni remains of cultural strata were recorded in grid 12, plot LXVIII and grids 4 and 10, plot XIX. The stratum found in grid 4, plot LXIX is fragmentary and bears a trace of intense burning. This stratum contains small fragments of "Baiburt" type pottery and is immediately attached to the defensive "Cyclopean" wall.

A level containing similar material was also recorded in grid 10, plot XIX, where remains of the House No. 3 were discovered.

House No. 3 is located on grid 12, plot LXVIII and grid 10, plot XIX (pl. XXVII, 3). After removing 0.1 m thick layer part of the house was found. The north-west corner built with pebbles dressed on one face has survived. The surviving length of the south-west wall is 1.2 m and that of the north-west wall 1.9 m. The major part of the house has been destroyed through erosion.

At a depth of 0.2 m from the bottom of the wall the remains of a floor 5.5 x 6.5 m plastered with clay were recorded (Level A). This layer is filled with black earth. Ash and a thin layer of carbon containing stray fragments of pottery cover the clay-plastered floor. The floor is laid immediately upon another ash-carbon layer (Level B), whose plastering formed the floor of the level visible in places. A similar floor was found after removing a 0.3 m thick layer. The floor of this layer (Level B) is also attached to the walls described above. The layer was completely filled with ash and carbon mixed with animal bones (mainly of large rather than small bovines) and pottery fragments. At 0.7 m from the face of the wall and at a depth of 0.2 m from the B level floor was bedrock. The uneven surface had been levelled and plastered with an ashy mixture (floor of Level

C). The stone wall goes down this level and has bedrock for a foundation. The floor of Level C must have been well smoothed and flattened. It is partly damaged with occasional natural stones projecting. There is a large amount of ash on the floor, in which pottery fragments and cattle bones are mixed. Here were recovered bones of a single-hoofed animal and a horse.

Thus, three layers with corresponding floors were found from the face of the wall to bedrock (although it must be mentioned that part of pottery excavated in the top 0.1 m thick layer is similar to the material found in the house). The house seems to have been repaired and renovated several times. The scanty finds from the house are useless for dating. They resemble the pottery from Sapar-Kharaba cemetery. The coarse pottery with thick fabric among the material from Level C level is somewhat different (pl. XXVII, 4), but this might be explained by different functions or different dates. It has to be mentioned that a ceramic vessel recovered north of the Beshkenasheni settlement, in the vast cemetery near Sapar-Kharaba is identical to the pottery found in House No. 3. Bearing this in mind, and the proximity of these two sites, we believe that the residents of the Beshkenasheni "Cyclopean settlement" were buried in the Sapar-Kharaba cemetery.

The defensive wall of Beshkenasheni is badly damaged. In the 20th century the walls were dismantled and the stones were used for building purposes. On the basis of the excavations carried out by Kuftin and our expedition, it can be stated that the width of the defensive wall is 3.0-3.5 m in plots LXVII and LXVIII, and 4.0-4.2m in plot XIX. The interior of the wall facing the south is rectilinear and is oriented almost east-west. The exterior is irregular, which might be either due to the idiosyncrasies of the building or the result of a later damage. The north walls of Houses Nos 1 and 2 are situated parallel to the defensive wall so that there is a passage left between them, which must indicate the simultaneous functioning of the defensive wall and the houses.

There used to be a deep ditch north of the defensive wall cut between the bank of the river Bashkov-Su to that of the Chil-Chili. Kuftin showed (Kuftin 1941, 109) that the ditch must have been at least 3 m deep. The defence system was reinforced by a wall built on a height north of the ditch (Kuftin 1941, 108) which does not exist today.

The correlation between the ditch and the defensive wall is interesting. The lower layers of the ditch contain Early Bronze Age material overlaid by layers of Bedeni Culture. The top layer 2 m thick is Medieval. Despite the scanty data we may assume that the defensive ditch was dug in the Early Bronze Age, while the "Cyclopean" wall was built in the middle of the 2nd millennium and functioned through the middle of the 1st millennium BC.

The "Cyclopean" fortress at Santa. The Santa "Cyclopean" fortress is situated on the crest and the slopes of the mountain range north of the village of Santa (pl. XXVIII, 1). It is 1300 m long and it varies in width between 70 and 130 m. The fortress complex consists of two parts, upper and lower. The upper fortress is built immediately on the crest and is closely follows the terrain.

The settlement extends from east to west and consists of several separate sections. The central section within the confines is the most remarkable. Unfortified sections are situated to the east and west of the fortress. The wall in the centre of the crest, which divides the central section into two parts is really impressive. Its length reaches 100 m and it is 5-6 m wide, while the greatest surviving height is 2 m. There is an entrance in the wall that formerly had a tower with stairs to one side. Buildings and defensive walls are made of large uncut basalt rocks. Judging by the archaeological data the upper fortress should be dated to the 13th-12th centuries BC.

Kuftin made a trench inside the fortress in 1936 (Kuftin 1936), which proved to contain four layers: 1. A sterile humus layer from the present ground level to a depth of 0.2 m; 2. In the layer between 0.2 m and 0.45 m a large amount of red fired pottery was recovered. A fragment of a vessel with a tubular handle was thought by Kuftin to be Medieval, but on closer inspection of the material it is likely that this layer belongs to the Classical period; 3. The third layer is between 0.45m and 0.8 m. The fabric of most of the pottery found here is grey and well fired. The surface is burnished. Some pieces are decorated with a chequer-board orna-

ment. The fabric of the second group of pottery is coarse and contains obsidian admixtures. The material recovered in this layer is similar to that recovered in the upper fortress and at other Cyclopean settlements and belong to the 13th-12th centuries BC; 4. The fourth layer is the thickest. It starts at a depth of 0.8 m and continues to 1.7m. In the upper part of this layer a strong wall built with large rocks was found, which prevented archaeologists from reaching the static layer of the ditch. Kuftin observed that the wall was recorded to a depth of 1.7 m, although the reddish-greyish burnt layer went down even deeper (Kuftin 1936). It is this very layer that is contemporary to the Sapar-Kharaba cemetery and the Beshkenasheni settlement.

Ozni settlement. Pottery analogous to that recovered from the Sapar-Kharaba cemetery was found at the settlement situated on the terrace south of Ozni "Cyclopean" fortress which is situated on a high plateau south-west of the village of Ozni. The site is a complex consisting of a central part (the fortress) and settlements inside and outside the fortress (pl. XXVIII, 2). The fortress is rectangular in plan and at present has three entrances. Two are in the north wall and one in the south. There is an impression that to begin with there was a gateway only in the west wall. The walls of the fortress are built of untreated basalt rocks and are have masonry of dressed stone outside and mortar inside. The area within was completely occupied by the settlement, while a modern enclosure for cattle is situated in the south. Late Bronze-Early Iron Age potsherds were collected in the fortress. The main residential area is situated on terraces east of the fortress, which also encroaches on the borders of the modern village.

Another fortress is situated west of the central fortified part, opposite the old entrance. It clearly differs from the central fortress in building technique. Its walls are built of huge basalt stones and firmly fit each other. Houses of the settlement that are attached to the second fortress to the south and which descend towards the village on terraces are also built in the same technique. The difference in building techniques of the walls of the first and the second fortresses must be explained by their having been constructed at different times.

Kuftin excavated on the left bank of the river Ozni Tsqali, at the bottom of the south slope, where he recorded a solid settlement of the Kura-Araxes Culture. Here he also found cultural layers containing pottery analogous to that of the burials excavated at Sapar-Kharaba (Baiburt) (Kuftin 1948, 35-36). In my opinion, the second "Cyclopean" building of Ozni must be contemporary with this layer.

Architecture and building technique of the Bronze Age settlements. Trialeti Bronze Age (3rd-1st millennia BC) architecture has three main types: timber, clay and stone.

In the southern highlands of Georgia, including Trialeti, untreated stones were used as the principal building material in the middle of the 2nd millennium BC. "Cyclopean" architecture occupies a special place among stone-built sites. The monumentality of buildings and the large scale of settlements distinguish them from other sites in the South Caucasus. The building of houses, fortresses or fortification walls with large untreated stones and without mortar is the main characteristic feature of Georgian "Cyclopean" settlements and castles.

This building technique was common in South Caucasia from the 3rd millennium BC, although earlier settlements were not fortified with defensive walls built with "Cyclopean" masonry.

This building technique was not practised after the middle of the 1st millennium BC. Stone was only used for constructing the foundations of walls which were usually continued upwards in adobe brick. At the same time wooden architecture became prominent. Wood was used for strengthening walls as well as for masonry with a dressed stone exterior and mortar interior. Small pebbles and lumps of adobe were used for filling. At the same time ashlar masonry began to be used.

In the Middle Ages dry-stone masonry is typical of villages and large settlements in a number of regions in South Caucasia, but there are no fortresses or fortification systems built in this manner. Thus, only the sites which have defensive walls built with dry-stone masonry are believed to belong to "Cyclopean" settlements and fortresses.

Defensive walls of "Cyclopean" settlements follow the relief. Builders made splendid use of naturally

fortified places. Besides, defensive ditches were cut across plains and increased the height of fortifying walls by cutting off the slopes of rocky outcrops. With a few exceptions, defensive systems and simple fortresses did not have towers.

The date and definition of this type of settlement are controversial issues. Some (Khanzadyan 1969; 23; Esayan 1976, 7-18) believe that they began in the 3rd millennium BC. Only one level of the 3rd millennium BC was recorded in the "Cyclopean" fortresses investigated by S. Esayan in north-east Armenia (Esayan 1976, 17-18). Levels of this period were found in Trialeti at the Beshkenasheni and Tezi "Cyclopean" settlements (Kuftin 1941, 108, 115, 117; Shanshashvili, Narimanishvili 1996). It is difficult, however, to conclude that these levels and fortification systems built with "Cyclopean" masonry were contemporary with each other.

The results of the excavations at the Beshtasheni settlement point to the likelihood that confining settlements within "Cyclopean" walls apparently began in the 16th-14th centuries BC (Beshkenasheni). In the following period the building of settlements and fortresses with "Cyclopean" technique was conducted on a large scale (Shanshashvili, Narimanishvili 1996; Narimanishvili, Makharadze et al. 1996; Khanzadyan 1969; Esayan 1976; Narimanishvili, Shanshashvili 2000; Narimanishvili, Shanshashvili 1997; Narimanishvili, Shanshashvili 2001; Narimanishvili, Shanshashvili 2001a).

So far judging by to the "Cyclopean" settlements excavated on the Trialeti Plateau we can judge that this kind of construction began exist in the 16th century BC (Beshkenasheni), while they become predominant in the 13th-7th centuries BC (Sabechdavi, Knole, Tsritsi, Baret, Akhaldaba, Losho, Armenian sites).

Works carried out at "Cyclopean" settlements and fortresses situated in South Caucasia clearly indicate that this type of site predominates in the central and eastern parts of Caucasia in the 16th-5th centuries BC, although most belong to the 13th-8th centuries BC. They are intensively built in the second half of the 2nd millennium and the first half of the 1st millennium BC.

The differences recorded in the "Cyclopean" settlements points to their hierarchy, which clearly also reveals a complicated societal structure. The "Cyclopean" settlements investigated at Trialeti (Utsqlo, Baret, Sabechdavi, Akhaldaba, Knole) display a situation when there is a citadel or a few fortified parts with unfortified or less fortified settlement around them. In most cases a less fortified settlement outside the citadel is attached to the citadel by strong walls, while the citadel itself is divided into two or three parts (Sabechdavi, Knole, Utsqlo, Akhaldaba, Kokhaji). At Akhaldaba the citadel is divided into two absolutely isolated parts with independent entrances. Only one half of the citadel was connected to the settlement outside the fortress. This might point not only to the existence of a civil, but also of a military hierarchy. It can be assumed that the main function of "Cyclopean" settlements was military control and the protection of the population and support of the prosperity of weakly fortified or unfortified places.

Large "Cyclopean" settlements are intricate complexes. Their main characteristic feature is a strong outer wall and citadel, and regularly planned residential quarters. As a rule, they contain several fortified sections (Sabechdavi, Tezi, Losho) or fortified sections confined within a common outer wall (Utsqlo, Baret, Akhaldaba) and are built under the central, common planning principle. Residential and household constructions are mainly inside the outer wall. The emergence of a population outside the wall apparently occurs somewhat later, perhaps as a result of population increase or settlement close to the fortified area due to an unstable situation. The presence of an inner castle suggests that the ruling class was separated from the rest of the population. The principle of planning of "Cyclopean" settlements indicates a high level of urbanization, which is one of the main components of civilization.

Huge "Cyclopean", multi-layer settlements (Beshkenasheni, Tezi, Losho, Baret) are situated in strategic areas, on the main roads running from Trialeti to neighbouring regions. Traces of lengthy habitation can only be observed at these sites. All (except Baret) display Kura-Araxes levels too. Middle Bronze Age levels are only recorded at the Beshkenasheni settlement. All are intensively adapted from the second half of the 2nd millennium BC. By the end of the 2nd millennium BC some (e.g. Tsritsi) cease to exist, but new ones emerge (e.g. Knole).

Freestanding fortresses were apparently advanced outposts which, apart from protecting a certain section, controlled roads in the whole area of "Cyclopean" sites. We may assume that isolated fortresses were involved in the defensive system of the central authorities, which must have had more important functions than just protecting a particular region.

The structure of burials and burial practices. All the burials excavated at Sapar-Kharaba and Imera cemeteries were pit burials (pl. VI, 8, 10; VII, 6, 8; VIII, 3). Burial chambers are surrounded by circles consisting of huge basalt stones (chamber tombs) whose diameter varies between 4 and 18m (pl. III, 1-4; IV, 1-4; V, 1-6; VI, 1-4). The interior space of the chamber tomb is mainly filled with small pebbles (pl. III, 1; V, 1-3; VI, 3). In some cases the stone of the chambers are also covered with such stones. There are chamber burials where only the burial chambers are overlaid with pebbles (pl. II, 3; III, 2). The roof structures of the burial pits are immediately beneath these stone mounds (pl. VI, 2-4). Burial chambers are covered with basalt slabs of different sizes (pl. VI, 1, 5-6), or wooden beams (pl. VI, 7-10).

A single burial is usually placed in the centre of a chamber tomb. Burials Nos 67 and 68 are the exception (pl. VIII, 1), which are placed within one chamber tomb. It is remarkable that both burials seem to have been arranged simultaneously, as is suggested by the fact that the pit burials are cut not in the centre of the chamber tomb but are arranged symmetrically within the circle (pl. VIII, 2). A young woman is buried in Burial No. 67, while Burial No. 68 revealed four children of different ages (pl. VIII, 3).

Burial chambers are cut into yellowish loam. Most are rectangular (2 m x 1.2 m) with rounded corners (pl. VI, 9; VII, 1-2; VIII, 3; XI, 1, 3-5). Only four (Nos 10, 23, 30, 90; pl. VII, 3-5, 8) of 109 burials have a different shape. They are extended in a north-south orientation and reach a length of 5-6 m. These burials also stand out because the deceased rest on wooden beds (Nos 10, 23, 90; pl. VII, 3, 6; XXV, 1-3) or they contain parts of a cart (Burial No. 30; pl. XXV, 4-6; XXVI, 1-3).

Burial chambers are mainly oriented north-south (with minor deviations; pl. IV, 1-4; V, 1-6; XI, 1, 3-5; XVII, 7; XXV, 1). The deceased are buried in a crouched position lying on their right or left sides (pl. XXV, 2-3), with their heads to the north (pl. VII, 3, 5, 8). The burials are usually single and only Burials Nos 6 (with two deceased) and 68 (with four) contained young children (pl. VIII, 4).

In most cases the skeletons of the deceased are covered with a black substance (pl. VII, 1; X, 2; XI, 1, 3-5) that also extends beneath the skeletons. This layer is distinguished by straight geometrical forms. It is 0.2-0.4 m thick and contains many wooden fragments and impressions of leather. It would appear that the burials had flimsy wooden structures covered with leather, which turned into an irregular mass when the roof collapsed. A layer of black earth was also recorded beneath the deceased at the Artiki cemetery, which also contained wood and textile remains. The deceased in Burial No. 89 there was covered with cloth (Khachatryan 1975, 139; Khachatryan 1979, 7).

The grave goods follow a regular pattern. Each of the deceased was buried with 1-8 vessels, and the pottery was mainly laid in the north, near the head (pl. VIII, 5-8). Weapons are laid before the face (pl. XVII, 5-7), bronze pins are recorded at the neck, while there are beads and other ornaments. Strings of sardonyx beads also occur at the wrists and feet.

There are remains of both large and small cattle in every burial (pl. VII, 6-8; VIII, 5). They are laid on the floor of burials. Some burials (Nos 1, 2, 30, 90) yielded whole skeletons of a sheep or a goat (pl. VIII₆), with untreated obsidian flakes laid near the neck. Vessels contain the remains of a meal.

A certain ritual was also practiced outside the chamber tomb (pl. IV, 3-4; V, 4, 6; VI, 3, 4); small ritual pits (0.4 m x 0.5m; 0.6m x 0.8m) are situated to the north of burial chambers and are attached immediately to the chamber stones. Some are covered with stone slabs, or are marked with a mound of small stones, although a few do not have any markers. Pottery (3-5 items) might be laid in the pits and some are filled with animal bones. Some of the vessels had stone lids.

Vessels of different shapes have different kind of provisions for the next life. Food freshly boiled in large pots was covered with stone lids and laid in a pit. Such vessels contained only meat. Smaller pots were used

for vegetables and porridge; honey, hazelnuts and walnuts were placed in bowls (Kvavadze 2004; Kvavadze 2005). Food vessels were placed both in burials and in ritual pits.

Grave goods. Pottery. Most grave goods are ceramic, and a large and varied number of vessels were found. All the vessels except one (pl. XIV, 1) lack handles. One group is made of precipitated clay. They are wheel-made, are thin-walled and are fired black (pl. XII; XIV-XV). The surface of such vessels is burnished and decorated with incised and burnished ornament.

Vessels of the second group are also wheel-made (pl. XIII; XVI), are usually large, made of coarse-grained clay, and have a brownish-grey surface and a black core. The exterior is decorated with relief bands (pl. XIII, 7, 9, 11, 13; XVI, 9, 10, 12-13), and similar ornament occasionally occurs on the underside (pl. XVI). All of them bear traces of burning and are filled with cattle bones. Vessels of the third group have a coarse fabric, are hand-made, poorly fired and friable.

As a result of the palaeological study of samples from the vessels found in the Sapar-Kharaba cemetery it was concluded that both animal (cattle, lamb, goat) and vegetable (chestnut, hazelnut, walnut, wheat, buckwheat, goosefoot, nettle) foods were consumed in everyday life. Animal fat was used in cooking, while umbellate plants were used for spices.

The diet seems to have been quite varied. For example, honey was found in a jar recovered in Burial No. 10; a large pot from Burial No. 25 contained wheat, hazelnut, lime pollen; on the floor of Burial No. 28, in the burnt soil, there was a quantity of wheat, rye and other cereals, nettle, the remains of hornbeam, lime, oak and beech pollen. A pot in Burial No. 29 produced the burnt remains and pollen of juniper; a wide-rimmed pot contained animal fat, a quantity of wheat, crop weeds and many pasture elements. A ceramic vessel in Burial No. 30 held cattle bones, animal fat, a quantity of wheat and umbellate plants (spices) (Kvavadze 2004; Kvavadze 2005). The vessel bears vivid traces of burning, and was apparently placed in the grave immediately after cooking a meal. Swastikas on the vessel point to a sacral function and its contents must be related to the preparation of ritual food.

Palaeozoological investigation of domestic animal bones from the Sapar-Kharaba cemetery (Bendukidze 2005) point to advanced livestock breeding (cow, goat, sheep, pig), while palynological research throws light on the development of cereals.

Weapons. Daggers were found in only three graves (Nos 8, 13, 85) (pl. XVII, 3-8). A so-called Near Eastern-type dagger lay before the deceased in Burial No. 13 (pl. XVII, 7). Its overall length is 0.494 m, the blade is triangular (pl. XVII, 4; XVIII, 7), and thin wooden plaques were inserted in the handle frame (length 0.105m; pl. XVII, 5).

Such daggers are known from different parts of the southern Caucasus and are mostly dateable to the 15th-14th centuries BC (Piliposyan 1999, 52, 61, pl. 6; Pitskhelauri 1979, 79-81). Short daggers are also made of bronze. One (in Burial No. 8) has an elongated blade (length 0.215 m, width at the handle 0.047 m; pl. XVII, 3; XIX, 8), and another (in Burial No. 85) is similar to the first, but with a shorter blade (length 0.13m, width at the handle 0.06 m) and a bone handle (pl. XVII, 6, 8; XVIII, 1; XIX, 4).

A quiver 0.51m long and whose greatest width was 0.17 m was found in Burial No. 8 (pl. XVII, 1-3) was made from thin wooden strips overlaid with leather (pl. XVIII, 6). The exterior of the quiver is decorated with thin bronze plaques (pl. XVIII, 10-12). Micro X-ray and spectral analysis showed that bronze details were made from a tin alloy.

There was a round black spot 0.15m from the quiver tip enclosed by a woven, rope-like curb. There had once been eight arrows in the quiver (6 obsidian and 1 flint arrowheads lay at the mouth and an obsidian arrowhead at the bottom of the quiver). There were the stems of five arrows 0.38m long within the quiver. The length of the quiver 0.51 m and the width 0.17 m.

Plaques for decorating quivers were recovered from Burial No. 74 at Trialeti (Abramishvili 1978, 62, fig. 28), which is assigned to the Middle Bronze Age (Abramishvili 1978, 55), although it was stated that "Burials No. 53 and No. 74 give the impression that they are the latest among the Middle Bronze Age burials" (Abra-

mishvili 1978, 59). This burial is dated to the 15th century BC (Abramishvili 1978, 68). Fragments of a quiver were recovered in Kurgan No. 4 at Zemo Bodbe (Pitskhelauri 1979, 83, pl. VI₃₋₇) attributed to the transition period by K. Pitskhelauri (Pitskhelauri 1979, 69) and dated by him to the second half of the 15th century or the first half of the 14th century (Pitskhelauri 1979, 80).

Arrowheads were recovered in two burials (Burial No. 8, pl. XVIII, 13; Burial No. 85, pl. XVII, 2; XVIII, 14). Ten arrowheads were recorded in Burial No. 8, and 30 in Burial No. 85 (pl. XVIII, 13). In Burial No. 8 the arrows were in a quiver, while in Burial No. 85 they lay at the wrist of the deceased.

The arrowheads were made from black transparent obsidian and reddish-brown or greyish/off-white flint (pl. XIX, 21). Particularly interesting is the arrowhead from Burial No. 8 (pl. XVIII, 2; XIX) that has a different shape from the others.

The discovery of lancet-type weapons is of special interest since they are unique in Caucasian archaeology. Two such objects were recorded in Burial No. 8. They have a thin bronze blade, a four-faceted hoop narrowing towards the end and a handle made of tubular bone (pl. XVIII, 8-9). Such objects may in fact have been scalpels and used as medical instruments.

Jewellery. The cemetery produced two bronze bracelets (Burial Nos 56, 119; pl. XVIII, 3; XIX, 10) and three bronze pins (Burial Nos 18, 73, 56; pl. XVIII, 4-5; XIX, 5, 7). The beads are extremely varied in character. There are round, barrel-shaped, bi-conical, flat and cylinder beads of sardonyx, glass, paste and bronze (pl. XIX, 11-20, 22-25; XX, 18-35). Gold tubes occur in strings of beads (pl. XX, 9-11; XXIV, 19-25).

Seals. Several seals of different shapes were discovered in the cemetery: three are rectangular (pl. XXII, 10-12; XXIV, 2-4), four are circular (pl. XXII, 5-6, 8-9; XXIV, 12-15), one is triangular in section (pl. XX, 7; XXIV, 11), seven are cylinder, five of which are decorated with geometrical ornament (pl. XX, 1-2, 5-6; XXII, 13-14; XXIV, 6-10), while two rare pictorial a theme (pl. XXII, 1-2; XXIV.1, 5).

Fish on a cylinder seal from Burial No. 27 are arranged in two rows (pl. XXII, 1; XXIV, 5). Such seals were common in Syria (Ras-Shamra) in the 16th-14th centuries BC and belong to the so called "Common Style" of Mitannian glyptic (Salje 1990, 66, pl. VII, 136-138). It is interesting that such a theme and style was typical of seals from Jemdet-Nasr (3000-2800 BC) (Afanasyeva 1979, pl. IV, 6). Such seals were in use for a long time as amulets. There are cases when Jemdet-Nasra seals were found in burials of the Neo-Babylonian or Parthian periods. A Neo-Assyrian seal was carried by a Seljuk Sultan as an amulet in the 13th century (Boehmer 1997, 23, 24, 33).

Particular attention should be paid to a cylinder seal from Burial No. 5 (pl. XXII, 2; XXIV, 1). It shows a male figure in a short tunic and a pointed headdress. The man holds a sceptre with a radiant star as a finial. He kneels before an altar surmounted by an ibex (pl. XXII, 3-4). Thematically this seal resembles other South Caucasian examples dated to the 2nd millennium BC (Mingeaur, Razdan, Shakh-takht, Shamiram), as well as those from Nuza and Gezeri (Piliposyan 1998, pl. 34, 35, 41). All these seals represent a male figure, occasionally kneeling, holding a sceptre with a star or plant at the tip. There is an ibex front of him, on an altar or on a height. On one of the seals from Nuza rows of fish are depicted above the central figure. On the seals from Razdan, Mingeaur and Gezer there is an undulating ornament above the ibex. All these seals, as well as the one excavated in Burial No. 27, belong to "Common Style" of Mitannian glyptic examples of which are widespread throughout Mesopotamia and the Levant (Salje 1990, 34, pl. IV-VI).

The iconography of the Sappar-Kharaba seal is similar to that of Hurrian-Mitannian seals. The imagery is also related to Hurrian mythology. In our view, the ibex on an altar is a representation of the ancient Mesopotamian deity Ea, who appeared in the Hurrian pantheon as early as the Akkadian period. In ancient times Ea-Enk was depicted as an ibex with a fish's tail. Ea-Enk was the lord of the ocean of the nether world (Abzu) and represented wisdom and magic. In the Hurrian literary work "Song of Ulikumi" Ea is qualified by the epithet *hassiss* (in Akkadian *hasisu* – wisdom) (Wilhelm 1992, 95).

A total of 13 cylinder seals with graphic representations have been excavated in the Caucasus. All belong to the "Common Style" of Mitannian glyptic and were widespread in the 16th-14th centuries BC (Pogre-

bova 2000, 145-150) and coincide with the period at which the Hurrian-Mitannian kingdom was powerful.

Apart from the above mentioned seal, Sapar-Kharaba produced other imported cylinder, rectangular and scarab-type seals. Glass beads were also imported. A blue glass “scaraboid” has a human face (pl. XXII, 7; XXIV, 16), not uncommon on Egyptian scaraboids. There are similar samples in the British Museum in London (Budge 2001, 243).

Pyramid-shaped stones must also be an Egyptian import. They are in the form of a truncated pyramid; the hole on the wide bottom does not go all the way through (pl. XXIII, 4-6). Besides this, Burial No. 8 yielded stones of a different character (pl. XXIII), of such a shape and size as some found in Tutankhamen’s burial, employed in the ritual of “mouth opening”. Similar objects were used in ancient Egypt with the same purpose (Hagen 2002, 160).

Noble (or “royal”) insignia. Among metal objects discovered at the cemetery royal emblems and insignia deserve special mention.

A bronze sceptre-like object was discovered in Burial No. 8. It has a T-shaped head and a long twisted stem ending with a hook. The stem is round in section at the upper part (for 0.03 – 0.35 m) and then it becomes square in section and is twisted for a further 0.045 m from the head. The end of the twisted stem which is rectangular in section transforms into an arched pointed hook (pl. XIX, 1-2). The overall length is 0.62m. It was broken into two parts. The head of the object lay over the rim of vessel No. 62 and the tip of the hook touched the back of the head of the deceased (pl. XVII, 3).

The solid bronze sceptre head from Burial No. 85 is a symbol of nobility. Remains of wood in the hole on the underside indicate that the sceptre once had a wooden stem (pl. XIX, 6; XXI, 1).

A number of objects from Bronze Age sites in south Caucasia are believed to be ritual, household goods and armaments. Some must be royal emblems, although the problem has never received the attention it deserves. There are references to sceptre heads (chief’s sceptres) in the archaeological literature, but these have not yet received proper study either. The diversity of sceptre heads allows us to make a typological and chronological distribution, which might provide a basis for their attribution (i.e. their specific function).

The closest parallel for the royal emblem discovered in Burial No. 8 of Sapar-Kharaba cemetery comes from Trialeti (Narimanishvili 2005).

In 2003 a local resident discovered and excavated a burial in the village of Avranlo, Tsalka district. The burial contained bronze grave goods as well as pottery. The cemetery where the burial was discovered is situated in the western part of the village, on the left bank of the river Ktsia (Kuftin conducted limited excavations here. Every now and then local residents come across burials while farming their land. Today the majority of these objects are kept at the Trialeti archaeological expedition headquarters).

The burial inventory recovered at Avranlo in 2003 (for detailed information see: Narimanishvili, Amiranashvili, Kvachadze, Shanshashvili, Archaeological sites at Avranlo, in this volume). Particularly interesting is the complex of bronze objects: a hook, a belt and a sculpture of an ox head (pl. XIX, 3; XXI, 4-6). Objects with a hook-like ending had been discovered in South Caucasia before (e.g. coarse hooks, considered to be household items), but this is the first time that an example of such high artistic value has been discovered. I believe it to have been the insignia of a high ranking person.

A hook-like sceptre was the symbol of ancient Egyptian Osiris. It symbolized a shepherd’s crook (*Egipetskaya mifologia* 2002, 72), and later also became a symbol of the pharaoh. A character of such a shape denoted the word “govern” in ancient Egypt (Leontiev 1990, 117). The ideal pharaoh for an ancient Egyptian was a “good shepherd”, who watched over everything (Frankfort, Frankfort, Wilson, Jacobson 2001, 103). In Mesopotamia the sceptre, crown and shepherd’s crook were symbols of the god Anu (Frankfort, Frankfort, Wilson, Jacobson 2001, 177). In ancient Babylon a hook was the symbol of the deadly and destructive deity Amuru (Martu) (Black, Green 1992, 54). On Kassite seals hooks are held by human-fish which are associated with the god of underworld streams, Ea (Black, Green 1992, 54). A hook was a symbol of Assyrian kingship too. Ashurnasirpal II (883-859 BC), whose image was erected in the city of Kalhu (Nimrud) (pl. XXI, 2) holds a

royal sceptre in his left hand and a hook-like symbol in his right (*Britanskii muzei* 1980, 41-42).

It can thus be confidently stated that hook-like symbols or insignia were common in many Near Eastern countries and were perceived as symbols of special power (they may also have been associated with death). The insignia excavated at Trialeti (pl. XXI, 4) are symbols of "royal" power.

Means of transport. A cart and its attachments recovered from Burial No. 30 illustrate the use of vehicles and their intricate construction (pl. XXV, 4-6; XXVI). The body of the cart from Sapar-Kharaba cemetery differs in the way the body is constructed on the four-wheeled cart of the Middle Bronze Age.

Burial No. 30 is a pit grave overlaid with a stone mound, oriented north-south. It is 3.5 m long and 1.9m wide. Two ceramic vessels stood in the north-west corner of the burial chamber. At a depth of 1.4 m remains of wooden beams were recorded in the south part of the burial. These turned out to be parts of a cart (pl. XXV4-6). The wood is badly preserved, and the vehicle is only partially intact.

Before discussing the wagon from Sapar-Kharaba it should be noted that this type of vehicle consists of three main parts: body, axle-wheel and yoke. The body is the part where the load is placed. It is mounted on an axle-wheel and the front rests on the yoke. The body is made up of separate parts: shafts, struts, square braces, plank seats, horizontal beams, etc. The main part of the body is a rectangular shaft cut from two long planks, joined together so as to form an isosceles triangle. The shafts are not strictly straight, for they are somewhat curved (Gegeshidze 1956, 48-50).

The body of a cart was placed in the centre of Burial No. 30 (pl. XXV, 4-5; XXVI, 2). Its composition is complicated. Its overall length is 2.1 m and the width at the end is 1.1 m. The individual members of the body are mostly of timber trimmed in a rectangular fashion. The body has the shape of a truncated or rounded triangle. The frame is braced with large joists, and timbers support the floor and the front and rear plank seats. The left joist of the frame appears to consist of two parts. One large joist 1.25 x 0.12 x 0.11 m is situated at the back of the body, is curved at the end and points upwards. At this point the height of the body including the joist is 0.28-0.3 m. The length of the second joist is 0.85 m. It abuts the larger joist at 0.1 m along its length. After the removal of a 0.03m thick blackened area (the remains of wood?), it became clear that both joists were notched in such a way that they fit firmly together.

It would appear that this was where the pieces were joined: at a point where both joists are 0.09 m thick and 0.1 m wide. At the front of the body, where it is narrow, the second joist is 0.05 m thick and 0.06 m wide. At the beginning of the cart body this joist is curved and joins the right joist. Now it is difficult to say whether this part of the body was cut from a single piece of timber or was made up of several parts. Here, at the same level, the remains of a figured joist were recorded. The plan of the body of the cart is triangular with a rounded tip (pl. XXVI, 1-2).

After the removal of the upper beams, a rectangular wooden frame was recorded at this section of the body, connected to the main body structurally connected to the main body. These rectangular joists might have been timbers supporting the floor of the cart, and which bound together the main frame in the construction of the cart. Length of the first plank is 0.30 m and the width of the cart frame at the front is consequently 0.33m. The second timber is 0.45 m long and is detached from the first by 0.2 m. The width of the first plank is 0.05 m and that of the second 0.07 m. Both are 0.07m high (pl. XXVI, 3).

It is probable that the upper structure fixed to the timbers was initially vertical with respect to the body; when it collapsed there were two layers of wood fragments. It is noteworthy that here, apart from the above mentioned figured joists, wood fragments different shapes were also found, including one resembling a small wheel.

The rectangular part of the body lay on a 0.25m wide wooden plank (the front seat bench) (level VI) (pl. XXVI, 2). It projects beyond the body on each side and is 0.75 m long. The plank has only survived as an impression. In this section a flat wooden circular plate (diameter 0.35m) was placed at the south of the body (pl. XXV, 4-6; XXVI, 2), which lay on the above-mentioned plank. The head of the forked shaft was placed on the edge of the plank (pl. XXV, 5; XXVI, 2, 3, 5).

As can be seen from this description, the front of the body of the cart was very complicated. An accurate restoration is difficult at this stage. The discovery of better preserved comparable contemporary carts at Berikldeebi and Lchasheni allow the possibility of a reconstruction the Sapar-Kharaba cart. It is likely that the Sapar-Kharaba cart also had a light roof construction.

The right joist of the body situated at the west wall of the burial chamber consists of two or, perhaps, three parts. A relief band was applied to the joist at 0.25 m from the tip. There is notch cut in the wood as well, which tends to make us think that this joist was joined to another, but it is difficult to be certain. The second joist is 0.75 m long, 0.9 m wide at the north end and 0.04 m at the south (unless it is damaged here). There are rectangular holes on the joist 0.04 m long, 0.02 m wide and 0.05 m deep. There are three holes of the same size on the third beam. These holes must have been used for the shafts or for the framework of a light roof. Two figured details were noted at the bottom of the west wall, at the level of these joists (pl. XXVI, 4).

The third joist is 1.0m long, 0.08-0.1 m wide and 0.12m high. At the back of the body the joist points upwards like the left joist. Such a construction detail suggests that end of the cart was raised. Both principal joists are connected to each other by means of a thin wooden plank (the rear seat bench) that is 1.1 m long and 0.17 m wide. Fragments of similar planks were also recorded on the body. One was 0.7m long, 0.14m wide and the other 0.9 m long and 0.15m wide. The panels are parallel to the main joist of the body frame.

Vestiges of wood were preserved over the whole area of the body, but it was not possible to make sense of them. A thin black firm coating was found on each plank that might have been the remains of leather or a mat. Planks found inside the body of the cart might come from the floor.

In the south-western part of the cart, two ceramic vessels stood on planks (pl. XXV, 4; XXVI, 1-2): a larger and a smaller pot. Two plain pebbles lay next to the larger pot which was filled with cattle bones. At 0.4 m to the north, near the right joist of the body, was an obsidian flake.

A joist rectangular in section (2.0 x 0.06 x 0.06 m) was found at the north wall of the burial. In the southern part of the burial two more members of the cart were recorded. One resembled the left joist of the body and appears to have been its continuation. The second is parallel to the rear part of the cart (seat). They were noticeably higher (level IV) than the main part of the body.

The southern part of the burial had been completely destroyed, so that we could not completely record the cart and its details. Judging by the disposition of the bones of the deceased we assume that over a third of the burial chamber was cut off. It is thought that a part of the burial inventory and some details of the cart were in this section too. Two principal parts of the cart, a shaft and a yoke, were recorded beneath the wooden joist described above, at the east wall of the burial (pl. XXVI, 2, 3, 5-6). They lay parallel to the body of the cart and partly beneath it (pl. XXV, 5-6).

The shaft was made from a single piece of timber 1.45 m long. It has a double-head end and its tip is in the form of a hook. The overall length of the double-head is 0.3m, and the projections are 0.07-0.08 m wide. The distance between them is 0.15 m, and the depth of the double-head is 0.22m. Two protuberances are apparent on the shaft, 0.8 m from the end of the double-head, which give it a countered shape for a distance of 0.3 m. The shaft gradually narrows towards the hook where its width and height is 0.04 m, and it is likely that the shaft was round in section in this part. A 0.05 long notch, perhaps used for attaching the shaft to the body, is cut in one of the projections of the double-head, although the other projection lacks such a feature and is also shorter by 0.03 m.

The yoke is also cut of from a single piece of timber (pl. XXVI, 5). Part lay beneath the body and was so badly damaged that it was deformed. The overall length of the yoke is 1.4 m, and it is 0.04 m wide and 0.05 m high. The ridge is bent into a crescent, with a rectangular shape at the beginning (pl. XXVI, 3, 5). There are traces of a hole, and there must have been another on the ridge, but it was not possible to confirm these details in the course of excavation.

In the surviving part of the cart neither the axle nor wheels were recovered. There are two possible

reasons: either these were in the damaged part of the burial, or were not buried at all. The suspicion arose during the excavations that we were dealing with a sledge and not a cart, but this was rejected on account of the shape of the back of the body, since a sledge should have a raised front and not a raised back.

After the planks lying on the frame of the body of the cart were removed, two complete skeletons of lambs were discovered lying beneath pottery vessels. The lamb to the east lay on its right side and the one to the west on its left. The head of the latter was trapped beneath the right joist of the body of the cart and there was an obsidian flake between its forelegs.

Although neither wheels nor an axle were found in the burial (they might have been in the damaged part of the burial), the shape of the yoke and the analogous assemblage from Berikldeebi allow the conclusion that a horse was the means of traction employed to pull the cart from Burial No. 30 in the Sapar-Kharaba cemetery. The yoke from Sapar-Kharaba was similar to that from Berikldeebi, where horses were harnessed to a cart dated to the 14th-13th centuries BC (Mansfeld 2001, 50).

At this period the horse was a common animal in Trialeti. Osteological data indicate that horse-breeding was common among the population of the Beshatsheni (Narimanishvili 1992, 18) and Jinisi settlements (Amiranashvili, Narimanishvili 2005, 42-43).

Beds. In some burials at the Sapar-Kharaba cemetery the deceased were laid on long rectangular beds (pl. XXV, 1-3). Some (Burial No. 90) are decorated with figured handles. One bed has only handles on the front, but it is likely that was not a bed but a part of a cart. For example the upper joists on the body of one of the carts from Lchasheni (Martirosyan 1964, 168, fig. 64) have figured heads like those from Burial No. 90 of the Sapar-Kharaba settlement, but this resemblance is not sufficient to decide whether they had identical functions.

Chronological problems: mid-2nd millennium BC Trialeti sites. Sites of the middle of the 2nd millennium BC were first studied by B. Kuftin. In his work *Arkheologicheskie raskopki v Trialeti (Archaeological Excavations in Trialeti)* he dedicated a special chapter "A Bronze Age Cemetery with Stone Circles" to burials excavated at the Sapar-Kharaba (Baiburt) cemetery. Although he remarks at the beginning that "due to the insufficient investigation of this type of sites in Trialeti it is difficult to find place this cemetery with any certainty", he attributed the Baiburt cemetery to the period immediately after the Middle Bronze Age but preceding the Beshtasheni burials of the Late Bronze-Early Iron Ages (Kuftin 1941, 75-77). Kuftin mentions that the four excavated burials contained very poor grave goods, mostly pottery.

Although the Baiburt cemetery produced very important material, it was some time before its proper role was recognised. E. Gogadze wrote in 1972: "The upper date of Middle Bronze Age sites is somehow defined by the latest dates accepted for the principal East Georgian sites of the early stage of the Late Bronze Age. The beginning of this stage approaches the middle of the 2nd millennium BC. Typical Trialeti kurgan sites must be very close to being Late Bronze Age sites (15th century BC or the turn of the 15th-14th centuries BC), but only if there were not an important transitional period in Trialeti. It is possible that sites of the early stage of the Late Bronze Age are contemporary with sites recognized as chronologically transitional, e.g. the Baiburt-type burials at Trialeti, which have not yet been identified as a single group. We cannot say much about them, but there is a distinct tendency to view the Baiburt burials as belonging to the Late Bronze Age" (Gogadze 1972, 69).

On a map appended to a work published in 1974 (Zhorzhikashvili, Gogadze 1974, 11-12) Kurgans XX and XXI are mentioned at the Baiburt cemetery. These kurgans and their attendant finds are not described, being simply marked on the map as Middle Bronze kurgans. Material from Kurgans XX and XXI is not described in Gogadze 1972 either (nothing is said apart from the passage quoted above); in the chronological scheme given here only the date of the Baiburt burials is mentioned (Gogadze 1972, 95). We do not have any other information about these kurgans.

Kuftin was very careful about dating the burials, though he defines their position accurately and places them at the end of the Middle Bronze and the beginning of the Late Bronze Age.

The date of the Baiburt cemetery was discussed by a few scholars (Koridze 1955; 1958; Chubinishvili 1957; Abramishvili 1957, 1961; Gogadze 1972 [where the chronological outline indicates a date of 1400 BC]).

Sites of the end of the Middle Bronze and the beginning of the Late Bronze Age were first studied in context by K. Pitshkelaury (Pitshkelaury 1973). He distinguished a transitional stage between the Middle and the Late Bronze Age which he dated to 1450-1350 BC and divided into three stages on the basis of a number of distinctive features. He writes: "We called this stage 'transitional' because it contains features of two different stages and is a link in the chain between them" (Pitshkelaury 1973, 139). He ascribed a cenotaph at Ilto to the first stage; the Baiburt (Sapar-Kharaba) burials excavated by Kuftin, the barrows of Zemo Bodbe, and several burials of the Ole cemetery were attributed to the second stage, and Kurgan No. 2 at Ulianovka to the third, which was placed at the verge of the transitional stage and the Late Bronze Age (Pitshkelaury 1973, 145-146). In 1979 Pitshkelaury changed this scheme: sites of Group I of the transitional stage were placed at the end of the Middle Bronze Age, group II remained in the "Transitional" stage itself and the third group was placed in the Late Bronze Age (Pitshkelaury 1979, 67). He referred to (1) the end of the Middle Bronze Age Burials Nos 70 and 156 of the Samtavro cemetery, Kurgan No. 1 of Sadugha, the grave goods from Tsaghvli, Burials Nos 43, 51, 53, Burial No. 12 of Shulaveri, Kurgans Nos 1 and 2 at Gadrekili, the Ilto cenotaph, Kurgan No. 5 of Lilo, Burials Nos 85, 108 at Arichi. (2) The transitional stage was represented by Kurgans Nos 1, 2, 4-7 at Bodbe, the burials at Baiburt, the burials at the Tskhinvali industrial timber complex, Burial No. 2 at Namgalamitsebi, Burial No. 2 at Naomari gora, Burial No. 74 at Treli, both complexes at Brimatsqali, the sanctuary in the lower level at Chaliankhevi, Kurgan No. 42 at Tabatsquri, Kurgan No. 28 at Sabidakhcha, Besastqe. (3) Burial No. 6 at Gadrekili, kurgans at Ole, Kurgan No. 2 at Ulianovka, were attributed to the Late Bronze Age (Pitshkelaury 1979, 69-70).

In order to define the lower boundary of the transitional stage it is important to estimate the upper chronological boundary of Group III sites of the Trialeti Culture, which is still problematic due to the relative lack of material. To estimate this date scholars mainly based their argument on the date of the butted spearhead excavated in Kurgan XV at Trialeti (Abramishvili 1978; Gogadze 1972; Japaridze 1969). Pitshkelaury noted that "the upper date of the Middle Bronze Age, defined as the mid-15th century BC, must be unreliable..." (Pitshkelaury 1979, 101; Pitshkelaury 1990, 270). G. Kavtaradze believed that "defining the end of the Trialeti Culture in the 15th century BC on the basis of the butted spearhead must be wrong" (Kavtaradze 1981, 118). Kavtaradze attributed this kurgan to the first phase of the Middle Bronze Age (Kavtaradze 1981, 115-118; Kavtaradze 1983, 130-136) and dated it to the early centuries of the 2nd millennium BC (Kavtaradze 1981, 33, 114).

Those kurgans at Trialeti (XXVIII, XXX, XXXII, XLII) that display a number of features common to the Late Bronze Age were placed in Phase II by Kavtaradze. He unified in the same group Kurgans Nos 43, 51, 81, 84, 104 at Treli, No. 156 at Samtavro, No. 12 at Shulaveri, No. 1 at Sadugha and Nos 1 and 2 at Gadrekili, the burial overlaid with stone mound at Metekhi, Nuli, Kvasatali, the burial inventory from Tsaghvli, Burials Nos 65, 85, 108 at Arichi and Kurgans Nos 6 and 46 at Lchasheni (Kavtaradze 1981, 121; Kavtaradze 1983, 136), and noted that they immediately followed Kurgan XV and its contemporary sites, whose date was defined as the middle of the 16th century BC (Kavtaradze 1981, 120-121, 128; Kavtaradze 1983, 36).

Pitshkelaury later attributed the following features to the final stage of the Middle Bronze Age: Gadrekili Kurgans Nos 1 and 2, chamber tombs of the Pevrebi cemetery, the Ilto cenotaph, Kurgan No. 1 at Sedugha, Burials Nos 70 and 156 at Samtavro, Burial No. 12 at Shulaveri, Burials Nos 1, 3, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 18, 21 at Tsaghvli and a number of burials in Tbilisi. He ascribed to Stage I of the Late Bronze Age some of the sites of the transitional stage (Zemo Bodbe, the Baiburt burials, the burials of the Tskhinvali forest industrial complex, Burial No. 2 at Namgalamitsebi, the Udabno kurgans) and those sites formerly attributed to Stage I of the Late Bronze Age (1350-1250 BC. Plavismani, Tskhinvalis Natsargora, Qatlaniskhevi, the Melighele I-sanctuary, Pirdapiri Mitsebi, Madnischala, Ghramaghele barrows, Barrow No. 1 in Ulianovka, a number of burials in Samtavro, the lower level at Mchadijvari) were attributed to stage II of the Late Bronze Age. Burial complexes

containing daggers of Kakhetian type with a compound shaft and those with a leaf-like blade fell into stage III. Sites where the first iron items are recorded were referred to Stage IV (Pitskhelauri 1990, 248-249).

The date of Phase I of the Late Bronze Age was defined by G. Kavtaradze as between the middle of the 16th century BC and the beginning of the 14th century (Kavtaradze 1981, 128; Kavtaradze 1983, 146). He attributed to this phase the following: Treli Burials Nos 53, 74, 115, the Ilto cenotaph, Lilo Kurgan No. 5, Burial No. 70 of the south section of Samtavro, Zemo Bodbe Burials Nos 1, 2, 4-7, Burials of the Tskhinvali forest industry complex, Namgalamitsebi Burial No. 2, Naomari Gora Burial No. 2, both complexes at Brimatsqali, the lower level sanctuary of the Chaliankhevi settlement, and material recovered from the Besastqe settlement. He places Artiki Burials Nos 53, 422 and 625 burials here too, where cylinder seals that could be dated were recovered (Kavtaradze 1981, 127; Kavtaradze 1983, 145). According to T. Khachatryan, these burials belong to Artiki (the earliest) Group I and date to the 14th-13th centuries BC (Khachatryan 1975, 158; Khachatryan 1979, 14). The earliest group from the Artiki cemetery, including the burials containing cylinder seals, is dated to the 15th-14th centuries BC by A. Piliposyan (Piliposyan 1999, 61; Piliposyan 1998, 42-43, pl. 41). Other scholars attribute the burials of this group to the second half of the 14th century (Badalyan, Smith, Avetisyan 2003, 149).

Kavtaradze dated Phase II of the Late Bronze Age to the 14th century BC (Kavtaradze 1981, 131; Kavtaradze 1983, 149), in which he included the Baiburt cemeteries, Ulianovka Burial No. 2, Treli Burials Nos 37, 42, 55, 56, the lower Gadrekili burials, the lower Pevrebi burials, the upper level of the Chaliankhevi complex settlement, Ghmaghele, Meli-Ghele I and Samtavro burials, and burials of Artiki Group II (Kavtaradze 1981, 128-129).

Thus, some of the sites of the transitional stage as defined by Pitskhelauri were attributed to Phase I of the Late Bronze Age by Kavtaradze (Kavtaradze 1981, 125), i.e. to the transitional period from the Middle to the Late Bronze Age and dated this phase to the mid-16th century and the beginning of the 15th century BC (Kavtaradze 1981, 128). The second part, including the Baiburt burials, were attributed to Phase II of the Late Bronze Age and dated to the 14th century BC (Kavtaradze 1981, 131).

M. Abramishvili defined the upper chronological limit of Phase II of the Middle Bronze Age in Trialeti as the middle of the 16th century BC (Abramishvili 2003, 51). If this date is accepted, then that of the sites of Phase III will need to change.

The upper date of Group III kurgans of the Trialeti Culture must fall at the time when individual items of new material appear alongside typical Middle Bronze Age material. R. Abramishvili dates Treli Burials Nos 43, 51, 81, 84, 104, where there occur individual features of the Middle Bronze Age, to the 16th century BC (Abramishvili 1978, 68), while sites "which contain items typical of the Late Bronze Age alongside material characteristic of the Middle Bronze Age" are attributed to the 15th century BC (Abramishvili 1978, 68). As for the Baiburt burials excavated by Kuftin, R. Abramishvili considers them to be contemporary with the Samtavro sites containing leaf-like daggers, as well as with Treli Burials Nos 337, 42, 55, 56, Ulianovka Burial No. 2, Ole Kurgans Nos 11 and 13, Sabidakhcha Kurgan XXVIII, Tabatsquri Kurgan XII, and the Arichi and Artiki cemeteries, and dates them to the 14th century BC (Abramishvili 1978; 85). A. Piliposyan dates Treli Burial No. 37 to the 15th-14th centuries BC (Piliposyan 1998, 62).

Recently A. Ramishvili proposed new dates for sites of the middle of the 2nd millennium BC on the basis of material he had excavated. He divided Phase II of the Middle Bronze Age (the second quarter of the 2nd millennium BC) into two parts. The first he assigned to the end of the Middle Bronze Age (17th century BC), in which he did not include the Trialeti kurgans. He attributed Trialeti Kurgan No. 32, the Ilto cenotaph, Samtavro Burial No. 70, cenotaph I, Treli Burials Nos 43 and 53 and a large group of Tsaghvli burials to Stage II (the first half of the 16th century BC), which he considered to be sites of Stage I of the Transitional period. He writes, "the Transition period from the Middle to Late Bronze Age begins precisely when there emerge features diagnostic of the Late Bronze Age alongside material typical of the Middle Bronze Age (Ramishvili 2004, 165). He divided also Phase I of the Late Bronze Age into two parts. He dated the first half to the sec-

ond half of the 16th century and attributed it to Stage II of the Transition period. In this stage he included the Baiburt burials excavated by Kuftin, Burials No. 28 at Sabidakhcha, No. 42 at Tabatsquri, No. 198 at Samtavro, No. 5 at Lilo, Nos 56 and 74 at Trelī, Nos 1 and 2 at Namgalamitsa, Nos 4 and 18 at Kaspi, Nos 3 and 4 at Tskhinvali, No. 11 at Ole, Nos 1 and 2 at Gadrekili, Nos 1 and 2 at Brimatsqali. He dated the second half to the 15th century BC and attributed it to the early stage of the Late Bronze Age, where he included the settlements at Tskhinvali Natsargora, Satsikhuris Gora, the Khashuri Natsargora, Qatlanikhevi, Mchadijvari, and Besastqe (Tsaghvli), Burials Nos 62, 91 at Tsaghvli, Nos 510-514 at Natsargora, Plavismāni, Tserovani, Nos 2, 4, 6 at Ghrmaghele, Nos 37, 42, 55 at Trelī, No. 2 at Ulianovka, No. 13 at Ole, Nos 4-7 at Zemo Bodbe, Nos 1, 6, 9-11, 26, 27, 42, 66, 102, 105 at Gadrekili, Nos 1-3 at Pirdapiri Mitsebi, Nos 21, 25, 53 at Pevrebi, and Nos 139, 153 at Samtavro. He divided Phase II of the Late Bronze Age (the 14th century BC) into two parts. He referred to the period of daggers with leaf-like blades as Stage I, while the period of daggers with leaf-like blades and those with compound shafts were assigned to Stage II (Ramishvili 2004, 178).

V. Sadradze dates Burials Nos 70, 156 of the Samtavro cemetery to the first half of the 16th-15th centuries BC and refers to them as belonging to the final Stage III of the Middle Bronze Age (Sadradze 2002, 41). He also includes the following in the chronological Group III: Trialeti Kurgans I, II, XV, Burial No. 5 at Sabidakhcha, Nos 3, 9, 13 at Akhchia, Nos 7, 20, 21, 22, 27 at the Natakhtari cemetery III, Nos 55, 62, 70, 123, 142, 156, 178, 194, 196, 222, 257, 263 at Trelī, Nos 11, 20, 94, 95 at Tsaghvli, Nos 43, 51, 53, 81 at Trelī, the Ilto cenotaph, and Lilo Kurgan No. 5 (Sadradze 2002, 101-102), which he dates to 1600-1450 BC (Sadradze 2002, 108). He defines the Transitional period as 1450-1350 BC. He places the early stage of the Late Bronze Age between 1350 and 1250 BC and divides it into two parts. He attributes sites of the Central Transcaucasian culture to the first, earlier period and dates them to 1350-1300 BC, while in the second period he unifies sites of the Samtavro culture and dates them to 1300-1250 BC (Sadradze 2002, 148-161, 242-247; see chronological tables). He remarks, that "the Central Transcaucasian culture ceases to function and it is replaced by sites diagnostic of the Samtavro culture" (Sadradze 2002, 163).

Kote Pitskhelauri locates the final stage of the Middle Bronze Age within the 16th century BC (Pitskhelauri 2005, 98). He states that "the Central Transcaucasian Culture is the immediate continuation of the transitional period between the Middle and Late Bronze Ages. This culture precedes the one which until recently was considered the early stage of the Late Bronze Age and characterized by the Samtavro or Shida Kartli bronze daggers with leaf-like blades. According to a series of radio-carbon analyses (from Pevrebi cemetery), the date of this culture must be defined as the 14th-13th centuries BC" (Pitskhelauri 2005, 107). Thus, the Central Transcaucasian Culture, is consequently be placed by Pitskhelauri in the 14th-13th centuries BC, although he does not exclude some adjustment to this date through decay correction. (Pitskhelauri 2005, 107). He considers the following sites to belong to this culture: the settlements of Qatnalikhevi, Mchadijvris Gora, Khovlegora, Sajoge, Tskhinvali Natsargora, Satsikhuris Gora, Zghudris Khevi, Besas Tqe, Khashuri Natsargora, Chalipiragorebi, Pevrebi, Chaliankhevi (Vaistsqali), Tsiteli Gorebis, Didi Gora, Tqis Bolo Gora, Murakebis Gora, Khashal Gora, Nergit Gora, Rukhi Gora, Patara Gora, Bumbula Gora, Anagis Gora, Kombala Gora, Naomari Gora, Dasakani, Naomari Gora (Udabno), Sabaduris Gora, Avazas Gora, Takhti-Mukha, Chankaani, Sasantliant Gora, Khatīs Gora, Arkhiloskalos Gora and Zemokedis Gora; Bakurtsikhe, Tsiteligorebi (kurgans), Satvalistsqali, Udabno (Kurgan No. 8), Udabno (Kurgan No.5), Chichkhīturi, Ole (Kurgans Nos 11, 13), Ulianovka (Sighnaghi district), Kodistsqaro (kurgans), Pevrebi, Gadrekili "Nasadgomevi", Gadrekili "Pirdapiri Mitsebi", Gardabani (kurgan), Tserovani, Kareli (kurgans), Orgora (Doghlauri), Zurgovani (kurgan), Sasierti (Gandzi), Tsikhiagora (Saqaraulo Seri), Dzveli Kanda, Plavismāni, Bulachauri, Borjomi, Sajoge (kurgans), Chalipiragorebi, Tbilisi (Ghraghele kurgans), cemeteries at Plevi, Kviratskhoveli, Namgala Mitsa, Trelī Nos 37, 42, 55, Kopala, Madnischala, Machartsqali, Samtavro, Irganchai (Kurgan V5), Bornighele, Abanosghele (Khimshiaant Mitsebi), Berikldeebi, Natakhtari II (kurgans), Rveli (Banis Khevi), and Tsaghvli (Pitskhelauri 2005, 104-105).

Problems of dating the sites of the middle of the 2nd millennium BC and their cultural attribution have to be defined more precisely. For instance, the dating of the Baiburt burials is still controversial. The same

can be said of the Ilto cenotaph and some other sites. Such a situation requires new material and innovative analysis of previously excavated material. The solution of the problem will crucially depend on objective data acquired by radiocarbon and other methods. The correlation of typological series created by analysis of artefacts from all mid-2nd millennium BC sites in Central South Caucasus and their comparison with calibrated radiocarbon data will help to elucidate the haphazard chronology of this period. At the same time, historical processes occurring in the Near East should be taken into consideration. Research of this nature may even be the means of identifying a new archaeological culture (or cultures).

At present we can only make some provisional suggestions. We believe that it is correct to define a "Transitional" period from the Middle to Late Bronze Age, since elements diagnostic of these two cultures can really be seen coexisting at a certain stage. It should also be taken into account that Middle Bronze Age material can be seen to predominate at some of the sites, while others only produce material typical of the "Transitional" period.

In our view, it is likely that the "Transitional" stage belongs to the 17th century or at least the second half of the 17th century BC. This stage corresponds to Phase II of the Middle Bronze Age as identified by G. Kavtaradze and Phase I of the Transitional stage according to A. Ramishvili (the first half of the 16th century BC).

We consider the Jinisi settlement to be the earliest site in Trialeti to belong to this stage. Some of the pottery from Jinisi is made of well precipitated clay, is thin-walled and has a burnished exterior. Among them are fragments decorated with small stamped triangles (Amiranashvili, Narimanishvili 2005a) (not chevrons applied by hatching, which is diagnostic of Transitional sites, but a row of unfilled triangles). Pottery decorated with similar ornament has been found in Trialeti Kurgans I and II (Gogadze 1972, pl. XV, 20-21, 25; Pl. XVI, 13), Zurtaketi Kurgans Nos 3 (Japaridze 1969, pl. XV) and 4 (Japaridze 1969, pl. XXI, fig. 37), Kvasatali Burial No. 6 (Japaridze 1969, fig. 64, 1-2), Natakhtari cemeteries II and III (Sadradze 2002, pl. XX, 10; pl. XVI, 5; pl. XXVI, 38, 48), and Tsitsamuri Burial No. 13 (Nikolaishvili, Narimanishvili 1995, 59, 69-73, fig. 358, 362-365, 529-575). The Natakhtari and Tsitsamuri burials belong to the Middle Bronze Age (Sadradze 2002, 87-91, 100, 105-108; Nikolaishvili, Narimanishvili 1995, 59; Apakidze et al. 1991, 82, pl. 191, 192, 194-195).

It can be confidently stated that this type of pottery from the Jinisi settlement is identical to pottery of the Middle Bronze Age and is a typical product of the period. Apart from the pottery described above, the Jinisi settlement also produced pottery with a relatively coarse fabric, rough firing and a grooved exterior. Such vessels have a band of hatching around the shoulder (Amiranashvili, Narimanishvili 2005a, pl. CI, 6; CXI, 5; CXVII, 4-6; CXIX, 9; CXXVI, 7-8; CXLIX, 1, 2; CL, 7; CLXXII, 8; CLXXXVII, 5, 7). They are similar to those excavated in the Imera and Sapar-Kharaba cemeteries in fabric and in the presence of hatched ornament, with the difference that relief bands are not common on the Jinisi pottery.

The Jinisi type vessels first appear at the end of the Middle Bronze Age (Pitskhelauri 1979, 67; Abramishvili 1978, 65). R. Abramishvili attributes such complexes to the end of the Middle Bronze Age as does K. Pitskhelauri, although he notes that the identification of the transitional stage is beyond any doubt and that further discoveries will allow us to identify separate steps of this stage (Pitskhelauri 1979, 67, note).

I thus concur with the assignment of the Jinisi settlement to the end of the Middle Bronze Age. To be more precise, it is a settlement where single fragments of pottery typical of the "transitional" stage appear for the first time. The settlement, in my opinion, should be dated to the 17th century BC or the second half of the 17th century BC.

Sites that K. Pitskhelauri placed between the end of the Middle Bronze Age and immediately in the "transitional" stage, are chronologically assigned to Phase II of the Middle Bronze Age by G. Kavtaradze.

Those sites which "reveal common features of Late Bronze Age beside Middle Bronze material" can be attributed to Phase I of the Late Bronze Age. This phase is probably to be placed in the 16th century BC.

Phase II of the Late Bronze Age must be dated to the 15th-mid-14th century BC (1500-1350 BC). It corresponds to Phase II of the Late Bronze Age as defined by G. Kavtaradze, in which he also places the Baiburt burials and dates to the 14th century BC. A. Ramishvili attributes these burials to Phase II of the Transitional

stage and Phase I of the Late Bronze Age and dates it to the 16th century BC.

We place the Sapar-Kharaba (Baiburt) and Imera cemeteries in Phase II of the Late Bronze Age. The Beshkenasheni (Beshtasheni) settlement must also belong to this phase. However, due to the limited number of finds, it is difficult to fit it within a narrow chronological frame and, therefore, it must be broadly dated to the 16th-14th centuries BC, although three levels of the settlement strata recorded at the site may become the foundations for more a detailed chronology should there be further excavations (Narimanishvili 2006). Remains of settlements contemporary with the Beshatasheni settlement and the Sapar-Kharaba cemetery were recorded by Kuftin near the village of Ozni (Kuftin 1947, 5, 12, 16, 21; Kuftin 1948, 34-35) and near the lower "Cyclopean" fortress of Santa (Utsqlo) (Kuftin 1936, 73-74). We already have a certain type of a Near Eastern dagger and "Common style" cylinder seals, whose dates make it possible to suggest a plausible date for this phase. No artefacts typical of the Middle Bronze Age occur in the material of this period.

Two types of pottery were recovered from the Sapar-Kharaba cemetery. One group is made from well precipitated clay, is fired baked with a burnished exterior. Some examples are decorated with a burnished ornament applied under pressure (pl. XII; XIV; XV). Pottery of the second group is made from coarse-grained clay (pl. XIII; XVI), has a thick fabric, and an exterior and base decorated with relief bands of rope-shaped or oblique hatching. Both types of pottery are made on a potter's wheel and have no handles.

Pottery from the Sapar-Kharaba and Imera cemeteries do not bear ornament diagnostic of the Middle Bronze Age. Vessels from these cemeteries are no longer decorated with the so-called wedge-like ornament common in the Central Transcaucasian Culture, and which belongs to Phase III of the Late Bronze Age and dates to between the mid-14th and the 13th century BC (1350-1200 BC). As for the Samtavro Culture, which R. Abramishvili dated to the 14th century BC, it belongs to the stage following the Central Transcaucasian Culture (Sadradze 2002, 148-163, 242-247; Pitskhelauri 2005, 107) and must be dated to the 12th-11th centuries BC. Thus, the Sapar-Kharaba cemetery corresponds to Phase II of the Late Bronze Age and dates to the 15th-14th centuries BC.

K. Pitskhelauri suggest that a uniform culture was formed from the beginning of the 15th century BC, whose predecessor covers the whole scope of "the Trialeti Splendid Kurgan Culture" (Pitskhelauri 1979, 70). This "uniform culture" group includes the archaeological sites of Sapar-Kharaba (Baiburt), Beshkenasheni (Beshtasheni), Utsqlo (Santa), Metrevana (Imera) and Losho (Ozni) in Trialeti.

The earliest site of Stage II of the Late Bronze Age anywhere in Central South Caucasia was excavated at Trialeti, at Baiburt, situated at the centre of the Baretí plateau. The "uniform culture" that occupies the whole span of "the Trialeti Splendid Kurgan Culture" and dateable to 1500-1350 BC, may conventionally be called "the Baretí Culture" [Narimanashvili 2006a]. This is a time when the whole complex of artefacts is created that is also diagnostic for the ensuing Central Transcaucasian culture.

One of the main distinguishing features of the Baretí and Central Transcaucasian cultures is the pottery. Central Transcaucasian culture is characterized by ceramic vessels with handles decorated with stamped "wedge-like" ornament, but such pottery does not occur at Baretí at all. Changes in the Baretí Culture can be observed from the middle of the 14th century BC, when new materials emerge. This phenomenon is apparently connected with processes occurring in Asia Minor. A new distribution of power brought about the decline and collapse of the Mitannian kingdom, and the cultural and economic environment was changed in ways that also affected South Caucasia. The Baretí Culture led immediately on to the Central Transcaucasian Culture, followed in turn by the Samtavro culture (Sadradze 2002, 148-163, 242-247; Pitskhelauri 2005, 107).

Thus, the "Transitional" stage must be assigned to the 17th century BC, Phase I of the Late Bronze Age must be dated to the 16th century BC, and Phase II must be dated to the 15th or the mid-14th century BC. Sites of the "Baretí Culture" must be attributed to this phase. Phase III of the Late Bronze Age must be dated to the mid-14th century and the 13th century BC, to which sites of the "Central Transcaucasian" Culture are assigned; the "Samtavro Culture" sites must be attributed to Phase IV of the Late Bronze Age and dated to the 12th-11th centuries BC (correlations between the Central Transcaucasian and Samtavro Cultures go beyond the pres-

ent work and are a subject for special discussion).

Conclusion. Material from the Sapar-Kharaba and Imera cemeteries belongs to one of the least studied periods in South Caucasia. Burials dated to the 15th-14th centuries BC have been excavated in many places in the region, but their corresponding settlements have not actually been found. A small part of a settlement of this period was excavated between the villages of Beshtasheni and Sapar-Kharaba in Tsalka. A vast settlement situated south of the cemetery has a complicated defense system. It is situated on a rocky outcrop between deep canyons at the confluence of rivers, which enhanced its defensive capacity. The 15th-14th centuries BC stratum excavated at the settlement contains three levels.

So far five sites of this period have been excavated in Trialeti: the Beshatsheni, Ozni and Santa settlements, and the Imera and Sapar-Kharaba cemeteries. Only a small part of the Beshtasheni settlement was excavated. The part of the settlement which was excavated as a result of recent construction activity is badly damaged; only one corner and a part of a floor have survived. It is difficult therefore to speak of the architecture of the period. It is remarkable enough that one stratum with three building levels was been recorded in the excavated area.

The part of the Imera cemetery that appeared in the ROW was not intensively occupied. The part of the cemetery that was investigated indicates that most of the burials are presumably situated north of the ROW. Unlike the Sapar-Kharaba cemetery, the Imera cemetery contains poor grave goods and there are no special burials. It has to be taken into consideration, however, that 115 burials were excavated at Sapar-Kharaba, while at Imera only seven were found.

The Sapar-Kharaba cemetery occupies an outstanding place among the sites of this period from Trialeti. It stretches over 1500 m east-west and is 400-500 m wide. 115 burials were excavated in the cemetery between 2003 and 2005. The objects recovered from the cemetery points to the society to which these burials belonged to had close relationships not only with South Caucasian, but also with Near Eastern ancient civilizations. In this connection Mitannian cylinder seals (Common Style) are of particular interest. This type of seal is rather rare in South Caucasus, and they were imported, which points to close cultural and economic ties between this region and the outer world. These relationships are also indicated by Mesopotamian, Anatolian and Egyptian items excavated at the Sapar-Kharaba cemetery and contemporary sites of South Caucasia.

The discovery of cylinder seals and other Near Eastern items in South Caucasia points to a close relationship between this region and Hurrian-Mitannian state, which became one of the most powerful states of the Near East from the 16th century BC. The Mitannian royal dynasty established kinship ties with the Egyptian pharaohs of the XVIII dynasty (1550-1355 BC) (*IDV* 1988, 73).

Hurrians had lived in the Near East since ancient times. By the middle of the 3rd and the beginning of the 2nd millennium BC Hurrian states already existed in the Zagros highlands (Karakhar, later Shushara, Arapkha, etc.). It is probable that in the 3rd millennium BC it was the Hurrians who occupied the upper part of the Euphrates. There was Hurrian-speaking representation at the commercial centre of Kanesh and in other cities connected with it (especially Urshu). This fact indicates that the population of the Tavros and Zagros highlands had commercial relations with western regions of Near East before they established political contacts (*IDV* 1988, 66-67).

In the 16th century BC the influence of the Hurrian population over the western Euphrates was considerable. By the 15th century BC the Hurrian-Mitannian kingdom was the strongest political unit. By the 14th century it was a power to be reckoned with, so that Egyptian pharaohs preferred to enter into marriage arrangements rather than fight Mitannian kings. The wife of Thutmose IV was the daughter of Artatama I. Amenhotep III married Kelu-Heba, daughter of Shuttarna I. Nefertiti, the beautiful wife of Amenhotep IV was probably Tushratta's daughter (*Egipetskaia mifologia* 2002, 357-358).

In their wars of conquest the Mitanni depended on a military elite, the army, called *marijanni-na* both in Mitannian and in Syro-Palestinian. The word has been connected with the ancient Indian *marqa* (mean-

ing “young man”), but without any basis, while in the *Avesta* it meant “a member of male society”. What had been simply a social description turned into a noble title: “those riding military chariots” (although texts in the Alalakh archive mention such *marijanni-na* who do not possess military chariots) (Wilhelm 1992, 47-48). It should be mentioned, that it was very expensive to keep a horse and a cart in Syria-Palestine, and only the rich could afford them (Wilhelm 1992, 47).

In mid-2nd millennium BC South Caucasia the practice of burying the dead on a chariot or on a wooden couch, or inserting parts of a chariot into a burial is probably an indication of the presence of this particular social group in Caucasia. This may be indicated by the fact that not only men but women are buried in graves with chariots (Burial No. 30 at Sapar-Kharaba, Berikldeebi, Lchasheni). We believe that the deceased buried in graves with chariots are these *marijanni-na* nobles, and that the symbol of their high social rank is the chariot. (It is interesting that in Svanetian a male is called *mare*, so that the name *mrijanni-na* might be of Georgian origin).

According to some scholars, the population residing in the area from the northern regions of Mitanni and Arapkhan to modern Armenia and South Georgia was ethnically unvaried throughout the 2nd millennium BC (IDV 1988, 90). B. Piotrovski believes that there is much in common among the pottery, weapons, building, etc. throughout these regions. Common features can also be observed between the Hurrians of southern regions (south of the Tigris, Upper Mesopotamia, Northern Syria) and the population of Central Transcaucasia (IDV 1988, 90).

According to modern linguistic theory, the Hurrian language is related to North-East Caucasian (Nakh-Daghestan) languages. Ancient Hurrian texts are known from the second half of the 3rd millennium BC. There are no texts written in this language from the 1st millennium BC (*Lingvisticheskii slovar* 1990, 574). According to I. Diakonov, single lexical similarities between the Hurrian and Kartvelian (Georgian) languages might be evidence for remote marriage links (Diakonov 1980, 104).

Some Urartian expressions have been detected in Georgian. They were first identified by A. Svanadze and include “*qiramala*”, “*tavdaqira*” (upside down), “*ivri arale*”, “*ari arale*”, “*tari arale*”. G. Melikishvili explains the origin of these expressions by the fact that some Urartian tribes assimilated with Kartvelian (Georgian) tribes and integrated with the Georgian people (Melikishvili 1959, 117). We may also assume that Hurrian-Kartvelian (Georgian) lexical coincidences point to an ancient unity that began far earlier than the Urartian period.

In the second half of the 14th century the Hittite kingdom, Egypt and Assyria opposed the Mitanni with joint forces. The Hittite king Suppiluliuma I (1340-1325 BC) conquered all the lands of Mitanni as far as the Mediterranean, including Carcemish (Wilhelm 1992, 69). In the middle of the 13th century BC Adadnerar I king of Assyria conquered a large part of Mitanni (Wilhelm 1992, 75).

The Sapar-Kharaba cemetery produced beads of precious stones (Burials Nos 6, 56, 73, excavated in 2005; pl. XIX, 11; XX, 19-20), a pin with an ibex’s head (Kuftin 1941, 77, fig. 87, 1) and heeled vessels (pl. XIV, 7), whose closest parallels are found in Northern Iran, Southern Turkmenistan and Northern Afghanistan. Bi-conical beads incrustated with white or red paste were common in North-East Iran (Tepe Hisar III), Southern Turkmenistan (the Murghab basin) in the times of Namazga VI; in the Indus Valley, in the post-Harrapian culture, and in Northern Afghanistan (Mundigak), and are dated to the first half of the 2nd millennium BC. Pins with horned animals (ibex, ox) were widespread in the same regions and belong to the same period (Sarianidi 1977, 83-84, 102-104). Heeled vases and drinking vessels were widespread across the Zagros highlands, in the Giani Culture, were belong chronologically in the 2nd millennium BC, and are widespread throughout north-east and north-west Iran (Stankevich 1978, 17-31). The discovery of similar material in southern regions of Trialeti and the Caspian Sea must indicate contacts there too.

In the second half of the 2nd millennium BC the major part of the Hurrian-Mitannian kingdom was taken over by a union of the lands of Nairi, which seems to be led by kingdom of the Diaukhi. By the end of the 2nd millennium BC Urartu had moved into the leadership of the coalition of the lands of Nairi and became the most powerful state from the 9th century BC.

We consider that in the 16th-14th centuries BC at the height of Hurrian-Mitannian power, Trialeti experienced strong political, economic and cultural influence from this quarter, as a result of which there appeared the Near Eastern type daggers, the Hurrian-Mitannian seals of the "Common Style", the glass beads and the Egyptian scarabs among the grave goods in the Sapar-Kharaba cemetery. At the beginning of the 2nd millennium BC the redistribution of political power and the formation of new states were followed by the destruction of old caravan routes. Prior to this (4th-3rd millennia BC) a trade route from South Caucasia to Mesopotamia, Syria and Palestine apparently ran through Malatya. This fact proved favourable to the formation of Early Bronze Age Cultures in Anatolia (Mellaart 1985, 24) and probably in Caucasia, as well as to their spread further south. This trade route, as well as the Assyrian commercial colonies, was destroyed at the beginning of the 2nd millennium BC. In the middle of the 2nd millennium BC contact between South Caucasia and Mesopotamia was presumably via the Lesser Zab and Arbela. These lands were controlled by the Mitanni in the 15th-14th centuries BC (Narimanishvili 2004a, 105).

The emergence of new cultural elements in Caucasia was followed by the flowering of the Hurrian-Mitannian state. Mesopotamian and Egyptian imports were a reflection of the political and economic situation in the Near East. Alongside cylinder seals, Near Eastern type daggers and swords, Mesopotamian and Egyptian imports (scarabs, seals, beads) were widespread across Caucasia. A new technology of pottery production was created and new types of ceramic vessels began to spread. Two-wheeled chariots and carriages appeared, apparently drawn by horses.

In the 2nd millennium BC the main cargo of trade caravans was textiles. There were woollen and linen textiles of various colours. Clothes, especially good ones, were rather expensive in Hittite Anatolia. Beautiful clothes cost 30 shekels, which corresponded to 30 sheep (Gurney 1987, 78-79). Linen and woollen textiles of various weaves and colours (purple, turquoise, brown, grey and blue) were recorded in the Sapar-Kharaba cemetery. Not all have been analysed yet, and some are coarse and undyed. Especially noteworthy are the remains of red and purple cloth (from Burial No. 85). Production and distribution of purple textile was monopolized by eastern Mediterranean (Levantine) cities in the mid-2nd millennium BC. Red dye was produced from a variety of molluscs existing only on the coast of the eastern Mediterranean (IDV 1988, 74; Bernhardt 1982, 90). Dye used to be made from these shellfish even before the Phoenicians, but they exported it to neighbouring countries (Bernhardt 1982, 90). It was the Phoenicians who started dying linen and woollen cloths purple-red and violet-blue with dyes obtained from these molluscs (*murex*). Consequently, the importation of cheap and natural-coloured wool from animal-breeding regions of Syria and later from all over the Near East gains great economic importance. Phoenicia exported textiles dyed red and blue at a high price (the dye itself, unlike the dyed items, was impossible to preserve for a long time; it could not therefore have been exported [IDV 1988, 236]). South Caucasia probably exported metal, wool, leather, timber and horses.

In the 2nd millennium BC a horse, and a horse drawn chariot, were very costly in the Near East. A draught horse cost 30 shekels in Anatolia (Gurney 1987, 78). Treatises on the care of horses are known from the writings of the Mitannite Kikuli from Bogzakoy and from Ugarit. It seems that a horse was such an exotic animal and so unusual to look after that special instructions were necessary for grooms and coachmen. Treatises on potting or ploughing have not been preserved. Such information was passed down through the generations as an element of everyday knowledge that everyone was well aware of. Treatises on the care of horses were an exception (Schifmann 1987, 41-42).

The horse was a great rarity in Syria-Palestine in the 2nd millennium BC. As early as the 14th-13th centuries BC horses were the object of interstate commerce and were very expensive (Schifmann 1987, 41). According to Assyrian sources, horses were imported in Assyria from north-eastern countries from ancient times (Piotrovskii 1959, 151). After gaining victory over the union of the kings of the lands of Nairi, Tiglatpileser I imposed on them as a tax payment of 1200 horses and 2000 cattle. Shalmaneser III received a large number of horses from the lake region of Urmia. Urartian inscriptions often give accounts of driving horses from Transcaucasia into the centre of the kingdom of Kingdom. Horses top the list of trophies (Piotrovskii 1959, 151).

The domesticated horse existed in Anatolia and South Caucasia presumably as early as the 4th-3rd millennia BC (Burney 1993, 314). Osteological material from settlements of the 17th-16th centuries BC confirms its use in Trialeti. In the second half of the 2nd millennium BC horse breeding was already a specialized activity. In the 2nd millennium BC horses could have been the principal export of South Caucasia, a trade which was simplified by the existence of an ethnically uniform population and the presence of the Hurrian-Mitannian kingdom from South Caucasia to Syria-Palestine in the 16th-14th centuries BC.

Trialeti of the 15th-14th centuries BC, as well as the Baret Culture region, experienced the cultural and economic influence of the Mitannian kingdom, and there may even have been in addition some kind of political integration. "Cyclopean" settlements and fortresses began to be built from the 16th century BC in central regions of South Caucasia, and they covered areas of the former Trialeti and Baret Cultures from the 13th century BC. Sites built of "Cyclopean" masonry also occur in the Middle Bronze Age (kurgans with burial chambers, the temple complex on the top of Shaori Mountain), although they have religious function. The building of defensive constructions must have begun from the 16th century BC (Beshkenasheni). Over the region of "Cyclopean" sites, apparently, separate "kingdoms" were formed, among which the Diaukhi-Daiaeni "kingdom" was the most powerful. In the second half of the 2nd millennium BC the majority of the Hurrian-Mitannian kingdom was taken over by the union of the "lands of Nairi" led apparently by the kingdom of Diaukhi.

Bibliography:

- Abramishvili M. 2003:** trialetis kulturis absoluturi kronologiis sakitkhisatvis (damatebiti sabutebi "maghali kronologiisatvis") (On the absolute chronology of the Trialeti Culture (additional evidence for a "high" chronology). In B. Maisuradze, N. Akhvlediani (eds), *Problems of the Bronze-Iron Age Archaeology of the Caucasus* (Dziebani, Supplement 10), 48-52. Tbilisi.
- Abramishvili R. 1957:** samtavros samarovanze aghmochenili gvianbrinjaos khanisa da rkinis pharto atvisebis khanis dzeglebis datarighebisatvis (On dating sites of the Late Bronze and Iron Age from the Samtavro Cemetery). *SSMM* 19-20, 115-140.
- Abramishvili R. 1961:** rkinis atvisebis sakitkhisatvis aghmosavlet sakartvelos teritoriaze (On the assimilation of iron in East Georgia). *SSMM* 22, 291-382.
- Abramishvili R. 1978:** treli shua da gvianbrinjaos khanis samarovani (Treli Middle and Late Bronze Age Cemetery). *Tbilisi* 1, 48-85. Tbilisi.
- Abramishvili R. 2003:** Towards dating the remains of the Late Bronze Age and of the period of the general adoption of iron, discovered at the Samtavro burial ground. In B. Maisuradze, N. Akhvlediani (eds), *Problems of the Bronze-Iron Age Archaeology of the Caucasus* (Dziebani, Supplement 10), 12-26. Tbilisi.
- Afanasyeva V. 1979:** *Gilgamesh i Enkidu* (*Gilgamesh and Enkidu*). Moscow.
- Amiranashvili J., Narimanishvili G. 2005:** Poselenie epokhi srednei bronzi iz Trialeti (The Middle Bronze Age Settlement from Trialeti). In: T. Bunyatov (ed.), *Archaeology, Ethnology, Folklore of the Caucasus. Abstracts*, 42-43. Baku.
- Amiranashvili J., Narimanishvili G. 2005a:** *jinesis namosakhlari. Trialetis arkeologiuri ekspeditsiis mier 2004 tsels chatarebuli mushaoebis angarishi* (*Jinisi Settlement. Report of work carried out by the Trialeti Archaeological Expedition in 2004*) (Manuscript, Georgian Archaeological Commission), 333-865. Tbilisi.
- Apakidze A., Nikolaishvili V., Giunashvili G., Davlianidze R., Jgharkava T., Narimanishvili G., Sadradze V., Sikharulidze A. 1991:** Mtskhetskaya ekspeditsiya (Mtskheta expedition). *PAI in 1986*, 79-85.
- Badalyan R., Smith A., Avetisyan P. 2003:** The emergence of sociopolitical complexity in Southern Caucasia. In A. T. Smith and K. Robinson (eds), *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond*, 144-166. Los Angeles

- Badj E. A. U. 2001:** *Mumiya (Mummy). Materials of archaeological research of Egyptian burials.* Moscow.
- Bendukidze O. 2005:** jinisshi aghmochenili osteologiuri masalis shesakheb (On osteological material excavated at Jinisi). *Report of the technical group on fieldwork carried out by Trialeti Archaeological Expedition in 2004* (Manuscript, Library of the Archaeological Research Centre), 2-14. Tbilisi.
- Berdzenishvili N. 1963:** khramis kheobis paleolituri dzeglebi (Paleolithic sites of the Khrami Valley). *MSKA* 3, 5-17. Tbilisi.
- Bernhardt K. 1982:** *Drevnii Livan (Ancient Lebanon).* Moscow.
- Black J. and Green A. 1992:** *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia.* London.
- Boehmer R. 1997:** Einige ältere, in jüngeren Zeiten wiederbenutzte altorientalische Siegel. *Beiträge zu altorientalischen und mittelmeeischen Kulturen, Festschrift für Wolfgang Röllig*, 23-41. Kevelaer-Neukirchen-Vluyn.
- Britanskii Muzei (British Museum). 1980:** text compiled by B. Rivkin. Moscow.
- Burney Ch. 1993:** Arslantepe as a gateway to the highlands: a note on periods VI A-VI D. In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae & M. Mellink (eds), *Between the Rivers and over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 311-317. Rome
- Charkviani 2002:** ekvtime taqaishvilis mier chatarebuli savele arkeologiuri samushaoebi (Archaeological fieldwork conducted by Ekvtime Taqaishvili). *Dziebani* 9, 88-100.
- Chubinishvili T. 1957:** *mtskhetis udzvelesi arkeologiuri dzeglebi (Ancient Archaeological Sites in Mtskheta).* Tbilisi.
- Diakonov I. 1980:** Khuritskii yazik I drugie substratnie yaziki Maloi Azii (Hurrian and other substrate languages of Asia Minor). *Ancient languages of Asia Minor*, 99-106. Moscow.
- Egipetskaya mifologia (Egyptian Mythology). 2002:** Encyclopedia. Moscow.
- Esayan S. 1976:** *Drevnyaya kul'tura plemen Severo-Vostochnoi Armenii* (Ancient culture of North-east Armenian tribes). Erevan.
- Frankfort, G., Frankfort, G.A., Wilson, J., Jacobson T. 2001:** *V predverii filosofii (Spiritual searches of an ancient man).* St Petersburg.
- Gabunia M. 1965:** edzanis (barmaksizis) ekhshi 1963-64 tslebshi tsarmoebuli arkeologiuri gatkhrebi shedegebi (Results of archaeological excavations at Edzani (Barmaksizi) in 1963-64). *Scientific session, dedicated to the results of field archaeological research of 1964*, 5-8. Tbilisi.
- Gabunia M. 1972:** khramis kheobis arkeologiuri ekspeditsiis mier 1971 tsels chatarebuli arkeologiuri kvleva- dziebis shedegebi (Results of archaeological research conducted by the Khrami archaeological expedition in 1971). *Scientific session, dedicated to the results of field archaeological research of 1971*, 3-4. Tbilisi.
- Gabunia M. 1974:** Kratkii otchet Trialetskoi poiskovoi arkheologicheskoi ekspeditsii (Short report on the Trialeti exploratory archaeological expedition). *PAI in 1973*, 7-8.
- Gabunia M. 1976:** *trialetis mezolituri kultura (Trialeti Mesolithic Culture).* Tbilisi.
- Gagoshidze I. 1982:** *trialetis samarovnebi (Trialeti Cemeteries).* Catalogue 3. Tbilisi.
- Gegeshidze M. 1956:** *kartuli khalkhuri transporti (Georgian Folk Transport).* Tbilisi.
- Gdzelishvili I. 1950:** khadikis qorghani (Khadiki Kurgan). *SMAM* 11/10, 697-704.
- Gdzelishvili I. 1954:** qorghani trialetshi (A kurgan in Trialeti). *SMAM* 15/1, 49-56.
- Gogadze E. 1972:** *trialetis qorghani kulturis periodizatsia da genezisi (The Chronology and Genesis of the Trialeti Kurgan Culture).* Tbilisi.
- Gurney O. 1987:** *Khetti (Hittites).* Moscow.
- Hagen R-M and R. 2002:** *Egypt: People, Gods, Pharaohs.* Cologne.
- IDV 1988:** *Istoriya Drevnego Vostoka (History of the Ancient East)* 2. G. Bogdan-Levin (ed.). Moscow.
- Ioakimov A. 1882:** Vipiska iz dnevnika arkheologicheskikh rabot na Tsalke (Extract from the diary of archaeological

work in Tsalka). *Izvestia Kavkazskogo obshchestva istorii i arkheologii* 1. Tiflis.

Japaridze O. 1960: *arkeologiuri gatkhebi trialetshi* (1957-58 ts.) (*Archaeological Excavations in Trialeti* (1957-58)). Tbilisi.

Japaridze O. 1962: trialetis arkeologiuri ekspeditsiis 1960-61 ts. tsinastsaruli angarishi (Preliminary Report of the Trialeti Archaeological Expedition of 1960-61). – *Results of archaeological research carried out in Georgia in 1961*, 19-21. Tbilisi.

Japaridze O. 1964: 1962-1963 tslebis trialetis arkeologiuri ekspeditsiis shedegebi (Results of the Trialeti Archaeological Expedition in 1962-1963). *Activities of TSU* 107, 65-75.

Japaridze O. 1969: *arkeologiuri gatkhebi trialetshi* (*Archaeological Excavations in Trialeti*). Tbilisi.

Kavtaradze G. 1981: *sakartvelos eneolit-brinjaos khanis arkeologiuri kulturebis kronologia akhali monatsemebis shukze* (*The Chronology of the Eneolithic-Bronze Age Archaeological Cultures of East Georgia in the Light of New Data*). Tbilisi.

Kavtaradze G. 1983: *K khronologii epokhi eneolita i bronzy Gruzii* (*On the chronology of Eneolithic and Bronze Age Georgia*). Tbilisi.

Khanzadian E. 1969: *Garni (rezul'tati raskopok 1949-1966 gg.)* (*Garni [results of the excavations of 1949-1966]*). 4. Erevan.

Khachatryan T. 1975: *Drevnyaya kul'tura Shiraka*. (*The ancient culture of Shirak*). Erevan.

Khachatryan T. 1979: *Artikskii mogil'nik*. (*Artik cemetery*). Erevan.

Koridze D. 1955: *tbilis arkeologiuri dzeglebi* (*Tbilisi Archaeological Sites* 1). Tbilisi.

Koridze D. 1958: *tbilis arkeologiuri dzeglebi* (*Tbilisi Archaeological Sites* 2). Tbilisi.

Kvavadze E. 2004: trialetis arkeologiuri ekspeditsiis mier 2003 tsels mopovebuli masalebis palinologiuri shestsavlis angarishi (Report of the palynological analysis of material recovered by the Trialeti Archaeological Expedition in 2003). *Report of work carried out by the Trialeti Archaeological Expedition in 2003* (Manuscript, Georgian Archeological Commission), 18-72. Tbilisi.

Kvavadze E. 2005: trialetis arkeologiuri ekspeditsiis mier 2004 tsels mopovebuli masalebis palinologiuri kvlevis shedegebi (Report of the palynological analysis of material recovered by the Trialeti Archaeological Expedition in 2004). *Report of work carried out by the Trialeti Archaeological Expedition in 2004* (Manuscript, Georgian Archeological Commission), 2-36. Tbilisi.

Kuftin B. 1936: *Dnevnik rabot Arkheologicheskogo otryada Tsalkskoi kompleksnoi ekspeditsii* (Diary of the work of the archaeological team of the Tsalka complex expedition). Manuscript. Tbilisi.

Kuftin B. 1939: *Dnevnik rabot Arkheologicheskogo otryada Tsalkskoi kompleksnoi ekspeditsii* (Diary of the work of the archaeological team of the Tsalka complex expedition). Manuscript. Tbilisi.

Kuftin B. 1941: *Arkheologicheskie raskopki v Trialeti* (*Archaeological excavations in Trialeti*). Tbilisi.

Kuftin B. 1947: *Dnevnik Trialetskoi Arkheologicheskoi ekspeditsii* (*Diary of the Trialeti archaeological expedition*). Manuscript. Tbilisi.

Kuftin B. 1948: *Arkheologicheskie raskopki 1947 goda v tsalkinskom raione* (*Archaeological excavations of 1947 in Tsalka region*). Tbilisi.

Kuftin B. 1949: *Arkheologicheskaya marshrutnaya ekspeditsia 1947 goda v Yugo-Osetiu i Imeretiu* (*Archaeological excursion of 1947 in South Ossetia and Imeretia*). Tbilisi.

Kuftin B. 1949a: *kartuli kulturis udzvelesi kera trialetshi* (*The Ancient Hearth of Georgian Culture in Trialeti*). Tbilisi.

Leontyev A. 1990: *Puteshestvie po karte yazikov mira* (*Travel round the world language map*). Moscow (in Russian).

Mansfeld G. 2001: Die "Königsgräber" von Alaca Höyük und ihre Beziehungen nach Kaukasien. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 33, 19-61. Berlin.

Martirosyan A. 1964: *Armeniya v epokhu bronzy i rannego zheleza* (*Armenia in the Bronze and early Iron Age*). Erevan.

Melikishvili G. 1959: *K istorii drevnei Gruzii* (*On the history of Ancient Georgia*). Tbilisi.

- Melikséd-Beg L. 1938:** *megalituri kultura sakartveloshi (Megalithic Culture in Georgia)*. Tbilisi.
- Mellaart J. 1985:** Torgovlya i torgovye puti mezhdú severnoi Siriei i Anatoliei (4000-1500 BC) (Trade and trade routes between North Syria and Anatolia). *Collection, Ancient Ebla*, 20-33. Moscow.
- Menabde M., Davlianidze T. 1968:** *trialetis samarovnebi (Trialeti cemeteries)*, Catalogue 1. Tbilisi.
- Mumladze M. 2002:** *arkeologia kartul periodikashi (Archaeology in the Georgian Periodic System)*. Doctoral dissertation. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 1992:** *tsalka-trialetis arkeologiuri ekspeditsia (The Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition in 1991)* (Manuscript, Georgian Archaeological Commission), 2-35. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2004:** *tsalka-trialetis arkeologiuri ekspeditsiis 2003 tsis angarishi (Report of the Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition of 2003)* (Manuscript, Georgian Archaeological Commission), 27-361. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2004a:** Tsilindricheskie pechaty iz Trialeti (Cylinder seals from Trialeti). In: G. Gambashidze (ed.), *Archaeology, Ethnography, Folklore of the Caucasus*, 105-106. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2005:** *K izucheniyu znakov otlichia (insignia iz Trialeti)* (The study of symbols of distinction [insignia in Trialeti]). T. Bunyatov (ed.), *Archaeology, Ethnography, Folklore of the Caucasus*, Baku.
- Narimanishvili G. 2005a:** *saphar-kharabas samarovani. tsalka-trialetis arkeologiuri ekspeditsiis 2004 tsis angarishi* (Sapar-Kharaba Cemetery. Report of the Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition of 2004) (Manuscript, Georgian Archaeological Commission), 239-320.
- Narimanishvili G. 2006:** *Trialeti in the 2nd millennium BC (according to the archaeological data)*. Doctoral dissertation abstract. Tbilisi (in Georgian).
- Narimanashvili G. 2006a:** saphar-kharabas samarovani (Sapar-Kharaba Cemetery). *Dziebani*, 17-18, 92-126 -
- Narimanishvili G., Makharadze Z., Shanshashvili N., Melikidze Sh. 2004:** tsalkis ekspeditsia 1990-92 tslebshi (The Tsalka Expedition of 1990-1992). *Archaeological Field Research in 1989-1992*, 123-128. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Makharadze Z., Khimshiashvili K., Shanshashvili N. 1996:** "tsiklopuri" namosakhlarebis shestsavlisatvis (On the Study of "Cyclopean" Settlements). *Tselitsdeuli. Scientific Works 2, Main Scientific-Production Department of the History, Protection and Use of Cultural Monuments of Georgia*, 52-55. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Mindiashvili G., Shanshashvili N., Akhalaia L., Chanishvili G., Melikidze Sh., Tevzadze A., Glurjidge B. 1998:** trialetis "tsiklopuri" nagebobebi (Trialeti "Cyclopean" Constructions). *National Cultural Heritage Program, Open Society Foundation, Georgia*, 39-55. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N. 1997:** trialetis "tsiklopuri" namosakhlarebi akhali arkeologiuri aghmochenebis shukze (The "Cyclopean" settlements of Trialeti in the light of new archaeological discoveries). *Caucasian Archaeology, latest Discoveries and Prospects. Reviews of international scientific reports*, 29-31; 67-69. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N. 2000:** Problemy genezisa na yuzhnom Kavkaze v svete noveishikh arkheologicheskikh otkritii v Tsalka-Trialeti (Problems of genesis in South Caucasia in the light of latest archaeological discoveries in Tsalka-Trialeti). *International Scientific Conference "Archaeology and Ethnography of the Caucasus"*, 63-65. Baku.
- Narimanišvili G., Šanšašvili N. 2001:** Zu den "zyklopischen" Siedlungen in Trialeti. *Georgica* 24, 5-34.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N. 2001a:** Cyclopean settlements and the Ancient States of the South Caucasus (Diaukhi). *Second International Congress on Black Sea Antiquities, Bilkent University, Abstracts*, 71. Ankara.
- Nikolaishvili V., Narimanishvili G. 1995:** tsitsamuri, III (Tsitsamuri 3). *Mtskheta* 10, 58-96. Tbilisi.
- Otchet ... 1898:** *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komisii za 1896 god*, (Reports of Imperial Archaeological Commission). 109-112. St Petersburg.
- Piliposyan A. 1998:** *Pechati Armyanskogo nagor'ya v sisteme drevnevostochnoi gliptiki (Seals of the Armenian highlands in the ancient eastern glyptic system)*. Erevan.

- Piliposyan A. 1999:** *Drevnevostochnie kinzhaly i mechi s ramochnoi rukoyat'yu* (Ancient eastern daggers and swords with compound handles). Erevan.
- Piotrovskii B. 1959:** *Vanskoe Tsarstvo (Urartu)* (Vani Kingdom [Urartu]). Moscow.
- Pitskhelauri K. 1973:** *aghmosavlet sakartvelos tomta istoriis dziritadi problemebi* (dzv.ts. XV-XII ss.) (The Principal Problems of the History of the East Georgian Tribes (15th-12th centuries BC). Tbilisi.
- Pitskhelauri K. 1979:** *Konets bronzovogo veka na Kavkaze* (The end of the Bronze Age in the Caucasus). Tbilisi.
- Pitskhelauri K. 1990:** Novye aspekty khronologii arkheologicheskikh pamyatnikov tsentralnoi chasti luzhnogo Kavkaza (New aspects of the chronology of the sites of the central part of South Ossetia). *Mezhdistsiplinarnie issledovaniya kulturogeneza i etnogeneza Armianskogo nagoria i sopredelnikh oblastei*, 246 – 251. Erevan.
- Pitskhelauri K. 2005:** *tsentraluramierkavkasiuri arkeologiuri kultura* dzv.ts. XIV-XIII ss. (The Central Transcaucasian Archaeological Culture of the 14th-13th centuries BC). Tbilisi.
- Pogrebova M. 2000:** Pechati mitaniiskogo stilya iz Zakavkaz'ya kak istoricheskii istochnik. (Seals of the Mitannian style from Transcaucasia as a historic source). *VDI* 1, 145 – 150.
- Qvavdze E., Connor S., Narimanishvili G. 2007:** Pozdnepleistotsenovaya i Golotsenovaya istoriya razvitiya landshaftov okrestnostei Tsalki (Yuzhnaya Gruzia) po palinologicheskim dannim ozernykh i pochvennykh obrazovaniy (The history of the development of Late Pleistocene and Holocene landscapes of Tsalka environs (South Georgia) according to palynological data of lake and soil formations). *Problems of Paleobiology* 2, 12-23. Tbilisi.
- Ramishvili A. 2004:** *brinjaos khanis arkeologiuri dzeglebi tsaghlvshi* (Bronze Age Archaeological Sites at Tsaghlvli) (Dziebani, Supplement 7). Tbilisi.
- Sadradze V. 2002:** *mtskhetisa da misi shemogarenis* dzv.ts. II-I atastsleulis pirveli nakhevrishuri dzeglebi (Archaeological Sites of Mtskheta and Its environs of the 2nd-1st half of the 1st millennium BC). Tbilisi.
- Salje B. 1990:** *Der "Common Style" der Mitanni-Glyptik und die Glyptik der Levante und Zyperns in der Späte Bronzezeit*. Mainz am Rhein.
- Sarianidi V. 1977:** *Drevnie zemledel'tsi Afganistana* (Ancient Afghan agriculture). Moscow (in Russian).
- Stankevich I. 1978:** Keramika Yuzhnoi Turkmenii v bronzovom veke (Pottery in South Turkmenistan in the Bronze Age). *Drevnost' i Srednevekov'e narodov Srednei Azii: istoria i kul'tura*, 17 – 31. Moscow.
- Shanshashvili N., Narimanishvili G. 1996:** trialetis "tsiklopuri" namosakhlarebi (Trialeti "Cyclopean" Settlements). *Dzeglis megobari* 4 (95), 44-52.
- Shanshashvili N., Narimanishvili G. 1998:** "tsiklopuri" namosakhlarebis gatkhrebi tsalkis raionshi (Excavations of "Cyclopean" settlements in Tsalka Region). *Caucasian Archaeological Conference 1, review of reports*, 35-36.
- Shifman I. 1987:** *Kul'tura Drevnego Ugarita* (XIV-XIII vv. do n.e.) (The culture of ancient Ugarit [14th-13th centuries BC]). Moscow.
- Shults D. 1907:** *Obzor mogil'nikov Zakavkaz'ya i drevnie puti peredvizhenia narodov* (Review of Transcaucasian cemeteries and the means of conveyance of peoples). *IKOIMAO* 2, 1-9. Tiflis.
- Takaishvili E. 1907:** *Arkheologicheskie ekskursii, raziskaniya i zametki* (Archaeological excursions, research and notes). *IKOIMAO* 2, 96-115. Tiflis.
- Takaishvili E. 1913:** *Arkheologicheskie ekskursii, raziskania i zametki* (Archaeological excursions, research and notes). *IKOIMAO* 2, 11-176. Tiflis.
- Uvarov A. 1887:** *Ob obsidianovykh orudiakh naidennykh na Tsalke* (On obsidian tools excavated in Tsalka). *Trudy Arkheologicheskogo S'ezda v Tiflise* 35. Moscow.
- Wilhelm G. 1992:** *Drevnii narod khuritti* (Hurrians, an ancient nation). Moscow.
- Zhorzhikashvili L., Gogadze E. 1974:** *Pamyatniki Trialeti epokhi rannei i srednei bronzy* (Early and Middle Bronze Age Sites of Trialeti). Tbilisi.

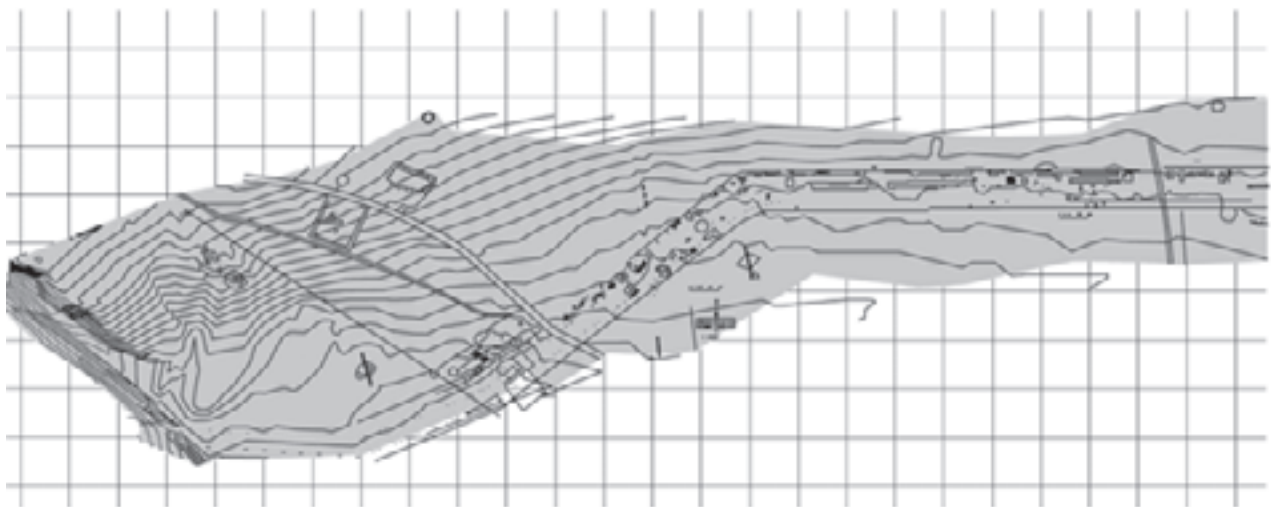
Illustrations:

- Pl. I – 1. Location of Trialeti; 2. Sapar-Kharaba cemetery. General plan.
- Pl. II – 1. Burials excavated by B. Kuftin. Plan; 2. General view of the Sapar-Kharaba cemetery from the south-west; 3. Sapar-Kharaba, stone mound of Burial No. 50.
- Pl. III – 1. Sapar-Kharaba, stone mound of Burial No. 17; 2. Sapar-Kharaba, chambers of Burials Nos 62, 63; 3. Sapar-Kharaba, general view of Burial No. 20 from south; 4. Imera, chamber of Burial No. 1.
- Pl. IV – 1. Sapar-Kharaba, Burials Nos 38-40. Plan; 2. Sapar-Kharaba, Burials Nos 50, 100, 110. Plan; 3. Sapar-Kharaba, Burials Nos 89, 90, 93. Plan; 4. Sapar-Kharaba, Burials Nos 49-51. Plan.
- Pl. V – 1. Sapar-Kharaba, Burials Nos 52, 55, 73, 99. Plan; 2. Sapar-Kharaba, unexcavated burials on the area adjacent to Burials Nos 116-122. Plan; 3. Sapar-Kharaba, Burials Nos 117, 118, 121. Plan; 4. Sapar-Kharaba, Burial No. 51. Stone mound and chamber tomb. Plan; 5. Sapar-Kharaba, Burial No. 20. Plan and section before opening the chamber; 6. Sapar-Kharaba, plan and sections of Burial No. 22.
- Pl. VI – 1. Sapar-Kharaba, burial 50. Kromlex and roof; 2. Sapar-Kharaba, Burial No. 51. Kromlex and roof; 3. Sapar-Kharaba, Burials Nos 49-51. Stone mound; 4. Sapar-Kharaba, Burials Nos 49-51; 5. Sapar-Kharaba, Burial No. 5; 6. Roof tiles; 7. Sapar-Kharaba, Burial No. 116. Roof tile; 8. Imera, Burial No. 1. Remnants of roof tile and timbers; 9. Sapar-Kharaba, Burial No. 68. Roof timbers. Layer I; 10. Sapar-Kharaba, Burial No. 68. Roof timbers. Layer II; 11. Sapar-Kharaba, Burial No. 67. Roof timbers.
- Pl. VII – 1. Sapar-Kharaba, Burial No. 51. Plan and sections before opening the chamber; 2. Sapar-Kharaba, Burial No. 32. Plan and sections; 3. Sapar-Kharaba, Burial No. 90. Plan and sections; 4. Sapar-Kharaba, Burial No. 23. Plan and sections; 5. Sapar-Kharaba, Burial No. 10. Plan and sections; 6. Sapar-Kharaba, general view of Burial No. 90; 7. Sapar-Kharaba, general view of Burial No. 10; 8. Sapar-Kharaba, general view of Burial No. 23.
- Pl. VIII – 1. Sapar-Kharaba, chamber of Burials Nos 67-68; 2. Sapar-Kharaba, chamber Burials Nos 67-68 after opening; 3. Sapar-Kharaba, Burials Nos 67-68; 4. Sapar-Kharaba, stone mound and chamber of Burial No. 39; 5. Sapar-Kharaba, distribution of pottery in Burial No. 10; 6. Sapar-Kharaba, distribution of pottery in Burial No. 90; 7. Sapar-Kharaba, distribution of pottery in Burial No. 120; 8. Sapar-Kharaba, distribution of pottery in Burial No. 116.
- Pl. IX – 1. Sapar-Kharaba, Burial No. 39. Plan; 2. Sapar-Kharaba, Burial No. 39. Layer II of the stone mound over the burial chamber. Plan and section; 3. Sapar-Kharaba, Burial No. 39. Chamber before removal of stone mound. Plan and section; 4. Sapar-Kharaba, Burial No. 39. Plan and section.
- Pl. X – 1. Sapar-Kharaba, Burial No. 39. Layer II of the stone mound over the burial chamber; 2. Sapar-Kharaba, Burial No. 39, burial chamber after removing stone mound; 3. Sapar-Kharaba, Burial No. 39.
- Pl. XI – 1. Sapar-Kharaba, Burial No. 52. Plan and sections; 2. Sapar-Kharaba, Burial No. 68. Plan and sections; 3. Sapar-Kharaba, Burial No. 44. Plans and sections of layers I-III; 4. Sapar-Kharaba, Burial No. 103. Plans and sections of layers I-III; 5. Sapar-Kharaba, Burial No. 51. Plans and sections of layers I-IV.
- Pl. XII – Sapar-Kharaba cemetery: 1, 2. Burial No. 19; 3, 11. Burial No. 2; 4. Burial No. 15; 5. Burial No. 29; 6, 13. Burial No. 30; 7. Burial No. 9; 8. Burial No. 1; 9. Burial No. 23; 10. Burial No. 10; 12. Burial No. 17.
- Pl. XIII – Sapar-Kharaba cemetery: 1. Burial No. 2; 2, 4. Burial No. 10; 3. Burial No. 8; 5. Burial No. 30; 6, 7. Burial No. 1; 8. Burial No. 29; 9. Burial No. 15; 10. Burial No. 6; 11. Burial No. 12; 12. Burial No. 5; 13. Burial No. 22; 14. Burial No. 26; 15. Burial No. 13; 16. Burial No. 28.
- Pl. XIV – Sapar-Kharaba cemetery: 1. Burial No. 4; 2. Burial No. 10; 3. Burial No. 11; 4, 6, 9, 11. Burial No. 1; 5, 10, 15, 16, 19. Burial No. 22; 7. Burial No. 8; 8. Burial No. 27; 12. Burial No. 17; 13. Burial No. 16; 14. Burial No. 20; 17. Burial No. 9; 18. Burial No. 5; 20. Burial No. 26.
- Pl. XV – Sapar-Kharaba cemetery: 1. Burial No. 110; 2, 6, 11. Burial No. 120; 3. Burial No. 68; 4, 7. Burial No. 116; 5. Burial No. 90; 8. Burial No. 52; 9. Burial No. 121; 10. Burial No. 10; 12. Burial No. 95; 13. Burial No. 10.

- Pl. XVI – Safar-Kharaba cemetery: 1, 11. Burial No. 68; 2. Burial No. 69; 3. Burial No. 94; 4. Burial No. 122; 5. Burial No. 95; 6. Burial No. 116; 7. Burial No. 107; 8-10. Burial No. 120; 12, 15. Burial No. 10; 13. Burial No. 15; 14. Burial No. 34; 16. Burial No. 22.
- Pl. XVII – Safar-Kharaba cemetery: 1. Burial No. 8. Detail – quiver; 2. Burial No. 85. Arrowheads; 3. Burial No. 8; 4, 5. Burial No. 13. Dagger; 6, 8. Burial No. 85. Detail; 7. Burial No. 13.
- Pl. – XVIII – Sapar-Kharaba cemetery: 1. Burial No. 85. Dagger; 2, 13. Burial No. 8. Arrowheads; 3. Burial Nos 56, 119. Bracelets; 4, 5. Burial Nos 56, 73. Pins; 6, 10-12. Burial No. 8. Quiver and quiver details; 7. Burial No. 13. Dagger; 8, 9. Burial No. 8. Lancets; 14. Burial No. 85. Arrowheads.
- Pl. XIX – Sapar-Kharaba cemetery: 1, 2. Burial No. 8. Insignia; 4. Burial No. 85. Dagger; 5, 7. Burial Nos 56, 73. Pins; 6. Burial No. 85. Warderhead; 8. Burial No. 8. Dagger; 9. Burial No. 8. Arrowheads; 10. Burial No. 56. Bracelet; 11. Burial No. 110. Bead; 12. Burial No. 90. Bead; 13, 18. Burial No. 73. Beads; 14. Burial No. 56. Beads; 15. Burial No. 68. Beads; 16, 24, 25. Burial No. 38. Beads; 17. Burial No. 95. Beads; 19. Burial No. 93. Beads; 20. Burial No. 106. Beads; 21. Burial No. 85. Arrowheads; 22, 23. Burial No. 84. Beads; 3. Avranlo, Insignia.
- Pl. XX – Sapar-Kharaba cemetery. Beads and seals: 1 Burial No. 40; 2, 3, 35. Burial No. 94; 4, 7, 8, 25. Burial No. 56; 5, 20, 30, 34. Burial No. 73; 6, 16, 17, 21, 22, 24. Burial No. 38; 9-15, 28, 31. Burial No. 84; 18. Burial No. 90. Bracelet; 19. Burial No. 110; 23. Burial No. 98; 26. Burial No. 95; 27. Burial No. 88; 29. Burial No. 42; 32. Burial No. 73¹; 33. Burial No. 33.
- Pl. XXI – 1. Sapar-Kharaba cemetery. Burial No. 85. Sceptre-head; 2. Statue of Aurnasirpal II; 3, 5, 6. Avranlo. Insignia, details; 4. Avranlo. Insignia, reconstruction.
- Pl. XXII – Seals excavated at Sapar-Kharaba cemetery: 1. Burial No. 27. Cylinder seal; 2-4. Burial No. 5. Cylinder seal; 5-9. Burial No. 6. Scaraboids; 10-12. Burial No. 6. Rectangular seals; 13, 14. Burial No. 22. Cylinder seal.
- Pl. XXIII – 1-11. Sapar-Kharaba, Burial No. 8. Bone and stone objects.
- Pl. XXIV – Seals and beads excavated at Safar-Kharaba cemetery: 1. Burial No. 5; 2-4, 20. Burial No. 6; 5. Burial No. 27; 6. Burial No. 38; 7. Burial No. 40. 8, 9. Burial No. 22; 10. Burial No. 73; 11. Burial No. 56; 12-16. Burial No. 6; 17. Burial No. 90; 18. Burial No. 110; 19. Burial No. 15; 21, 23-25. Burial No. 84; 22. Burial No. 56.
- Pl. XXV – Sapar-Kharaba. 1-2. Burial No. 90. General view; 3. Burial No. 90. Bed; 4-6. Burial No. 30. Detail.
- Pl. XXVI – Sapar-Kharaba cemetery. Burial No. 30. 1. Plan and sections of level I; 2. Plans and sections of level II; 3. Plan and sections of level III; 4-6. Details of chariot.
- Pl. XXVII – 1. Beshtasheni settlement. Topographic plan; 2. The “Cyclopean” fortress at Beshtasheni (according to V. Tsilosani); 3. Beshtasheni, plan of the area excavated in 1990-1993. The dark colour marks cultural strata of the 16th-14th centuries BC; 4. Beshatasheni, pottery of the 16th-14th centuries BC.
- Pl. XXVIII – 1. The “Cyclopean” fortress at Santa. Plan (according to V. Tsilisani); 2. The “Cyclopean” fortress at Ozni. Plan.

1

2

1

2

3

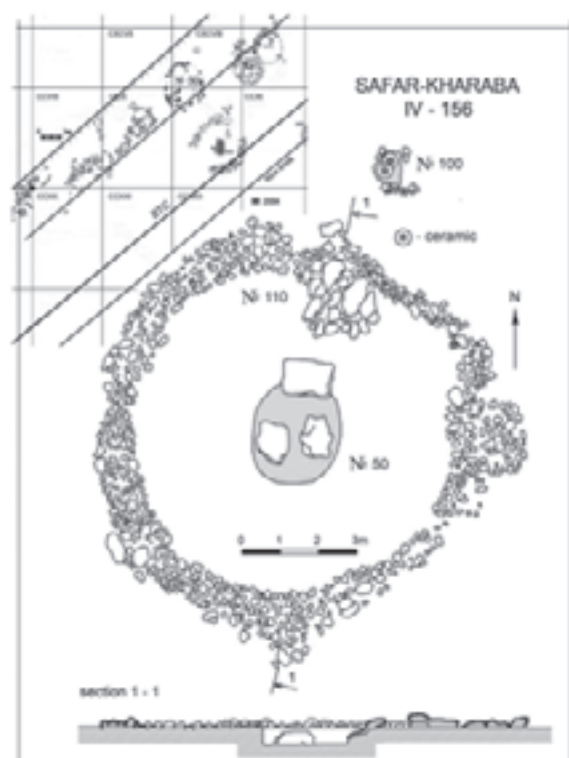
4

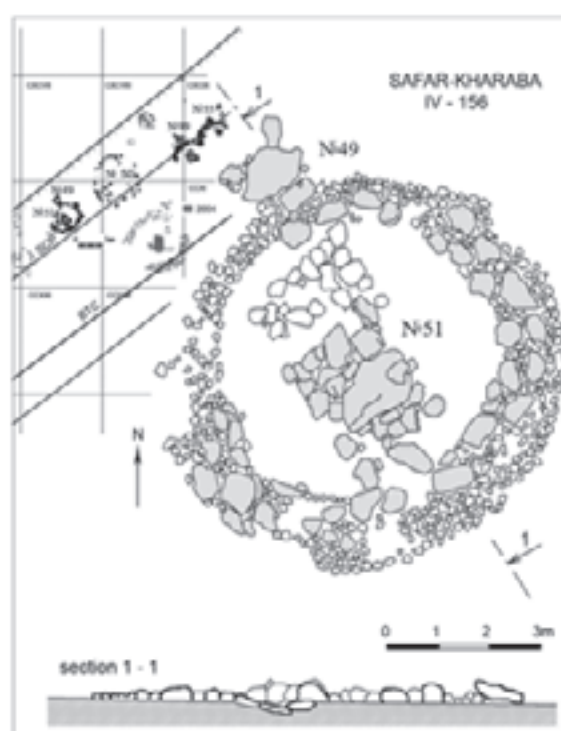
1

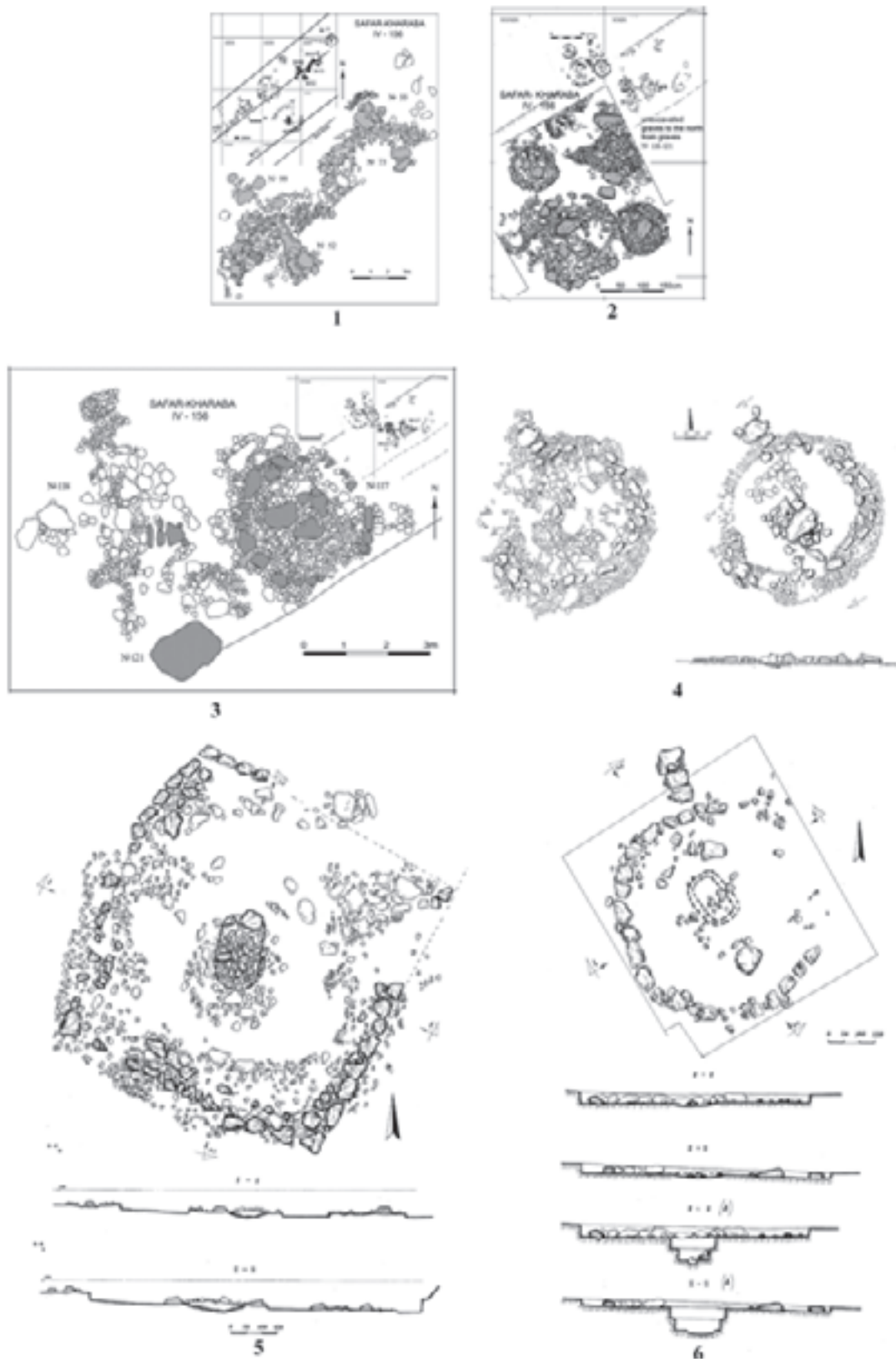
2

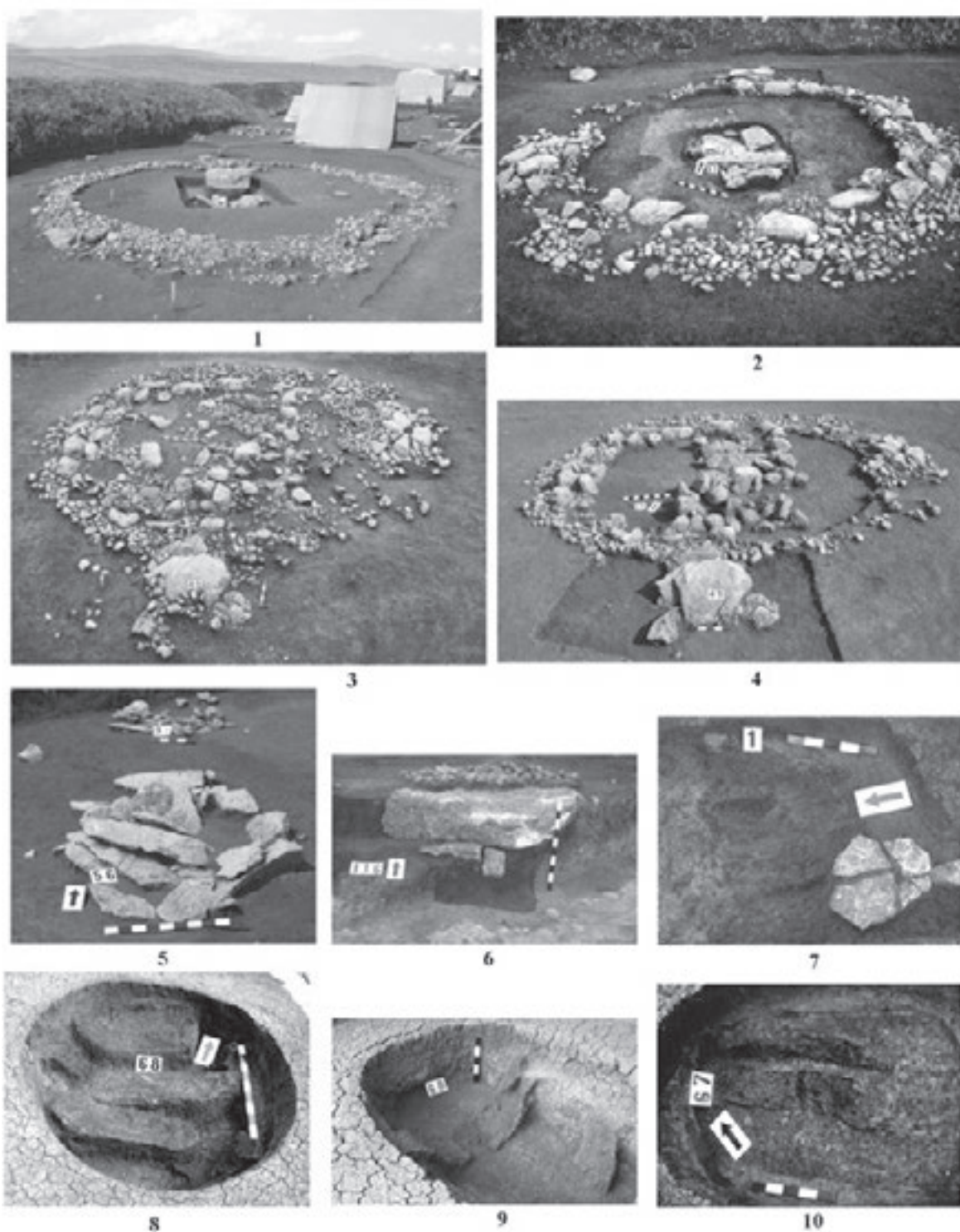

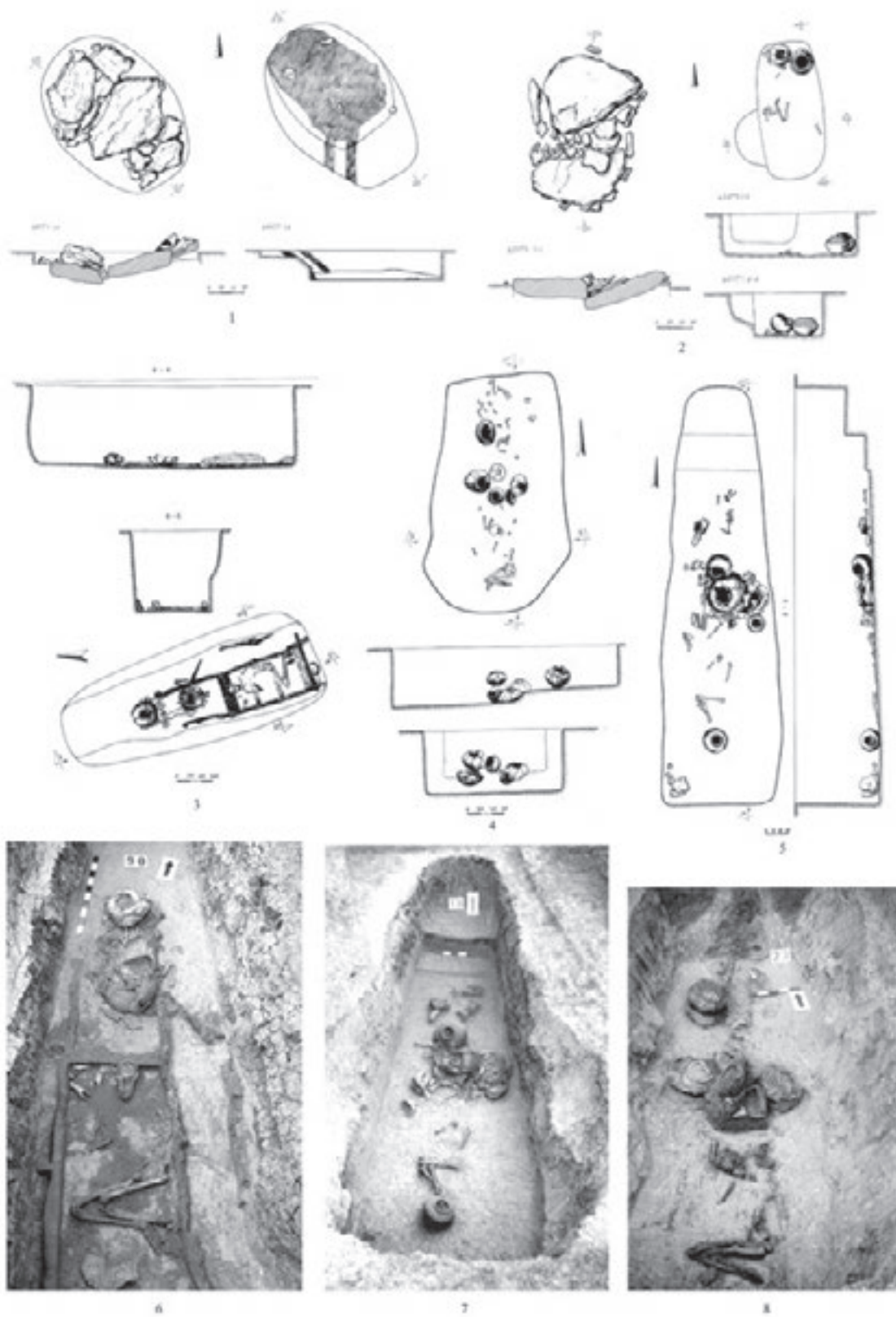
3

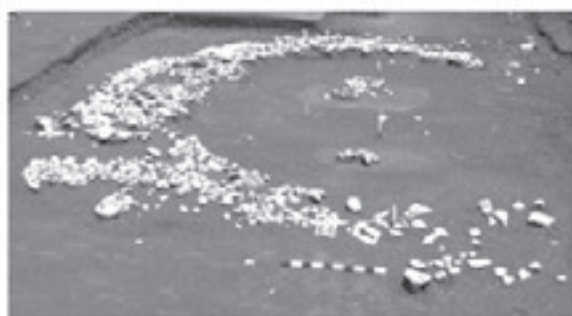

4

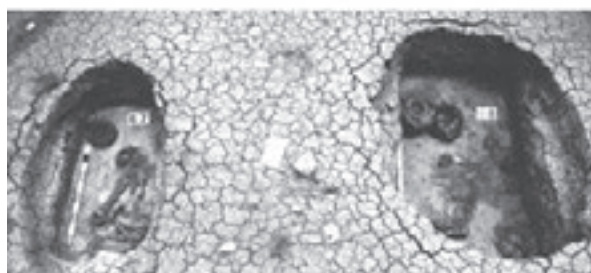

1

2

3

4

5

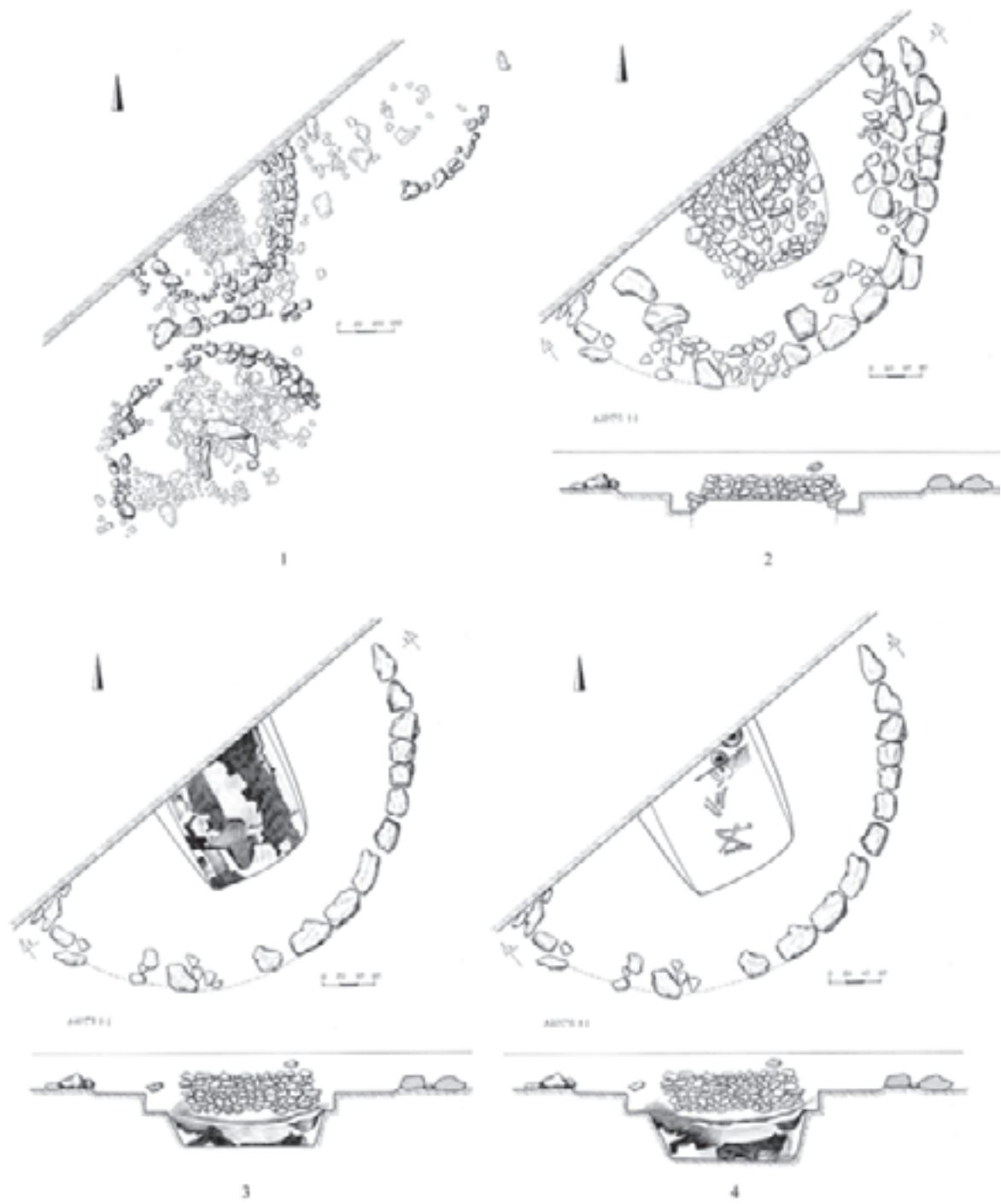
6

7

8

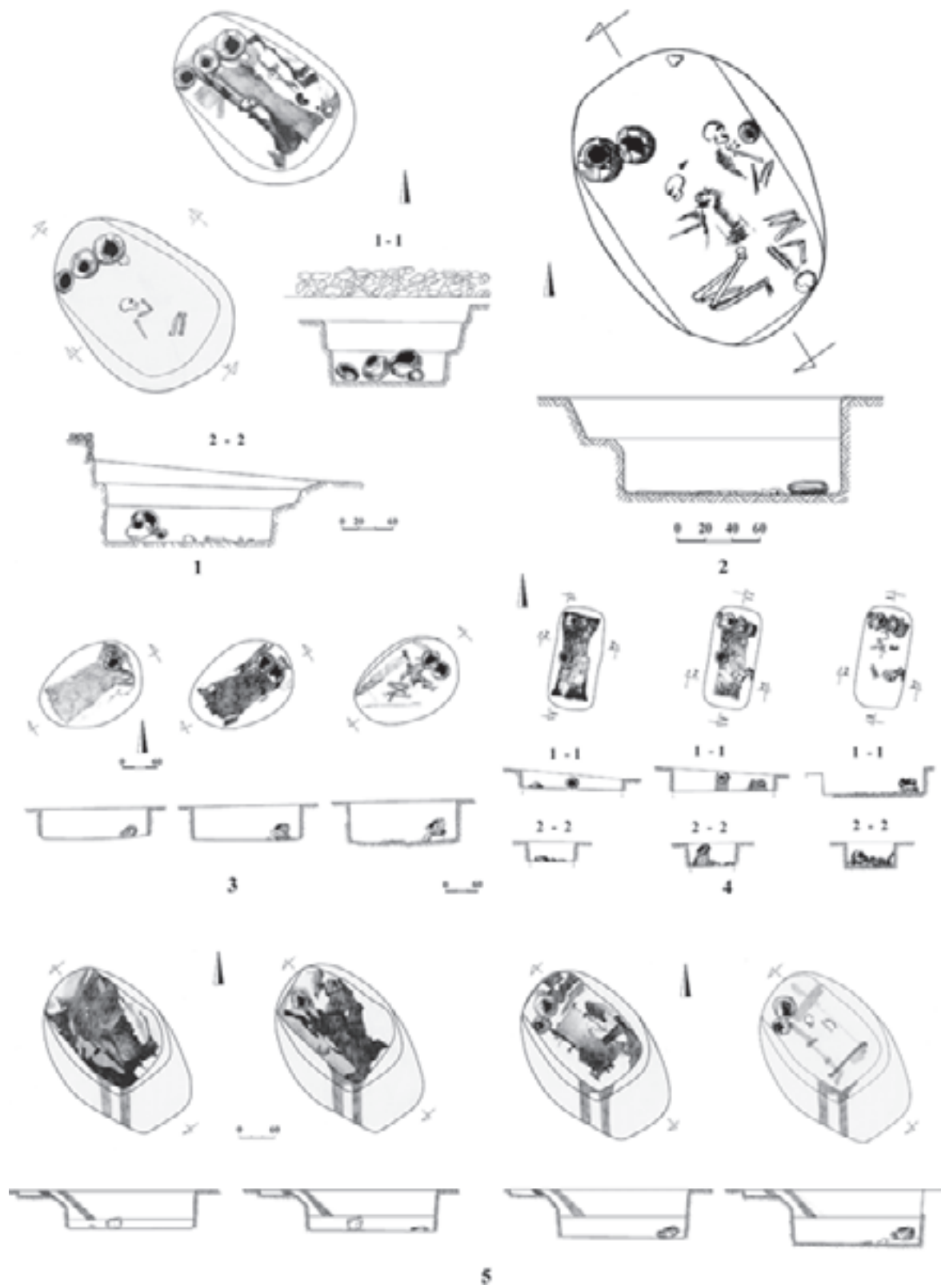
1

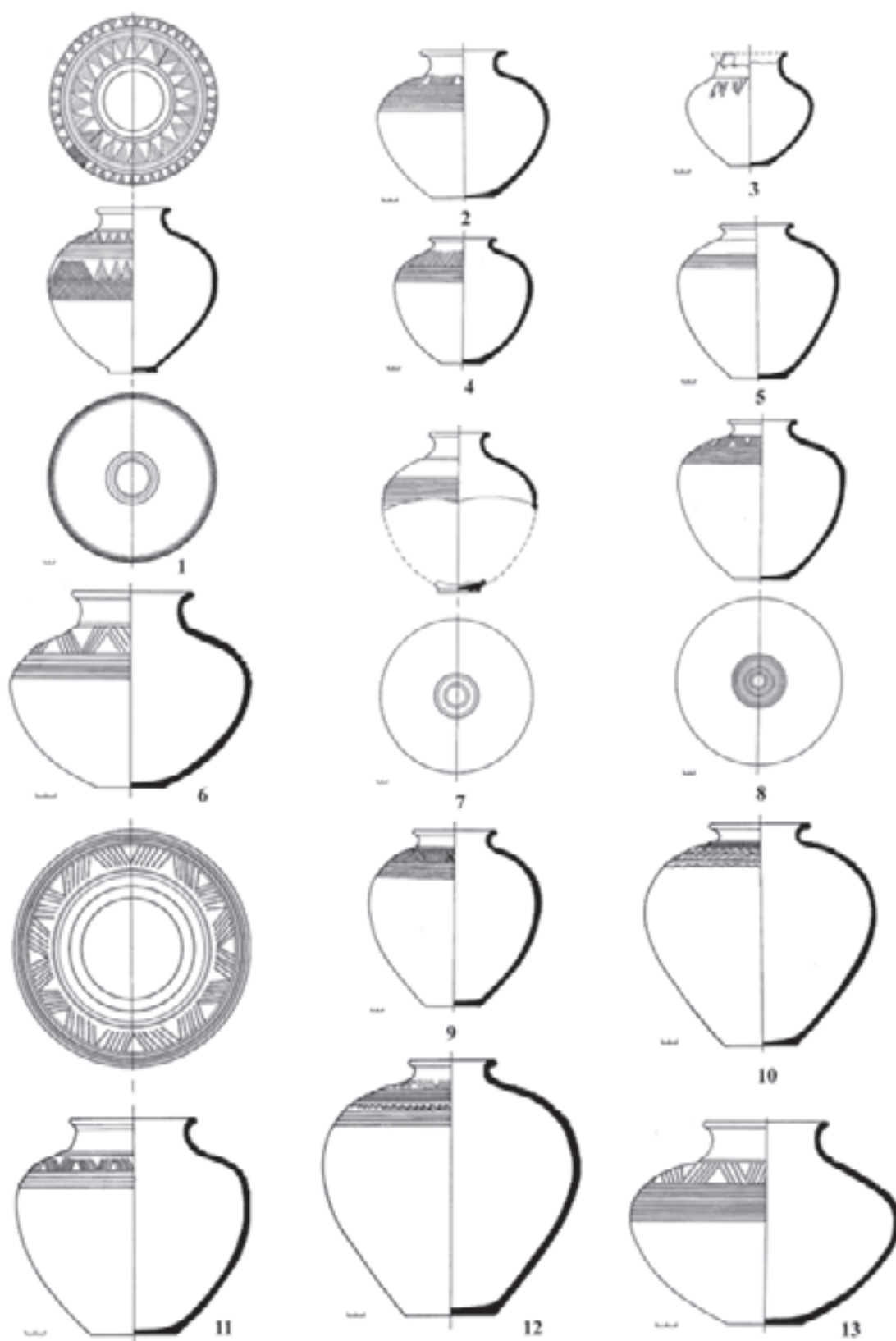

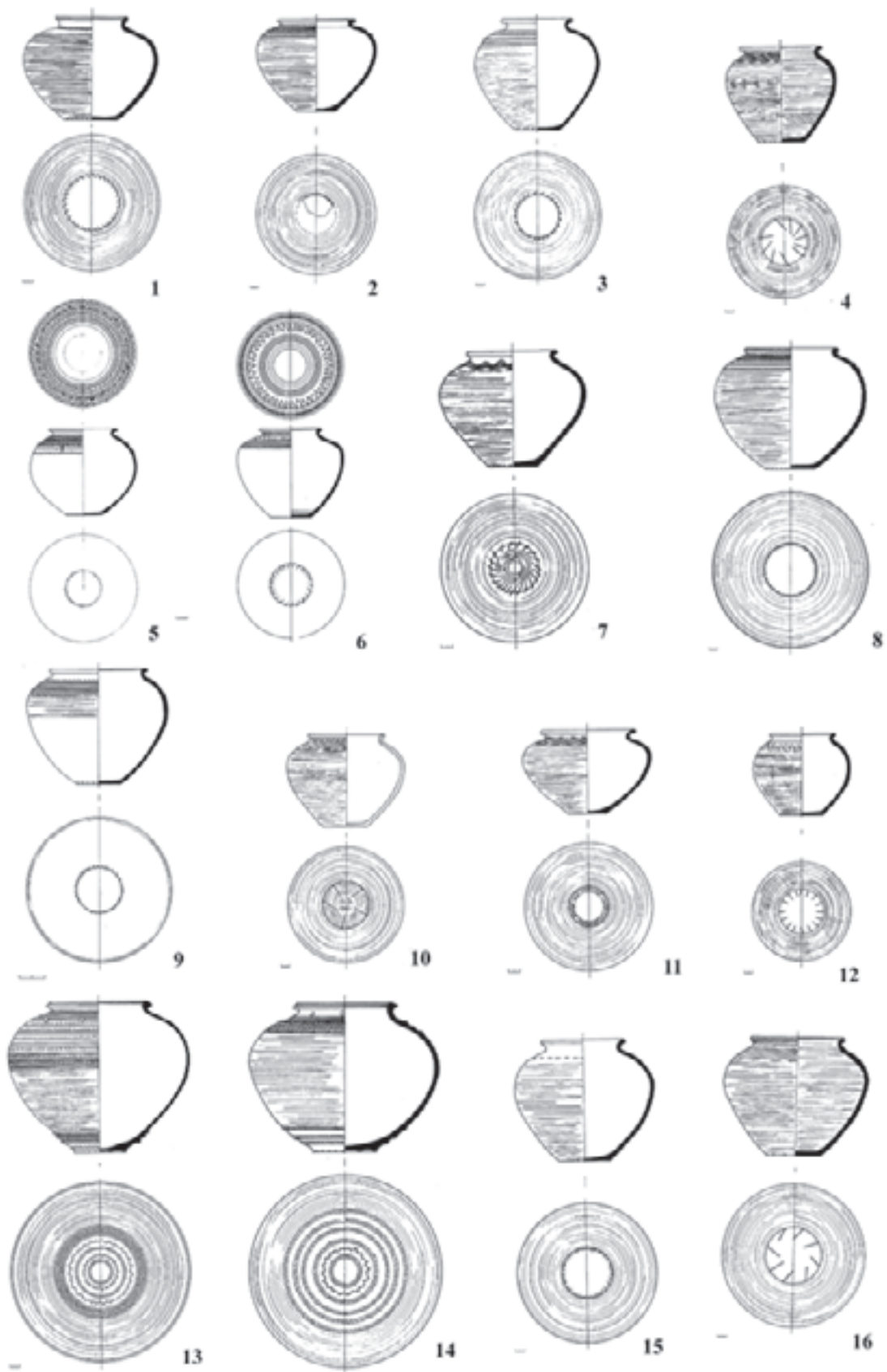
2

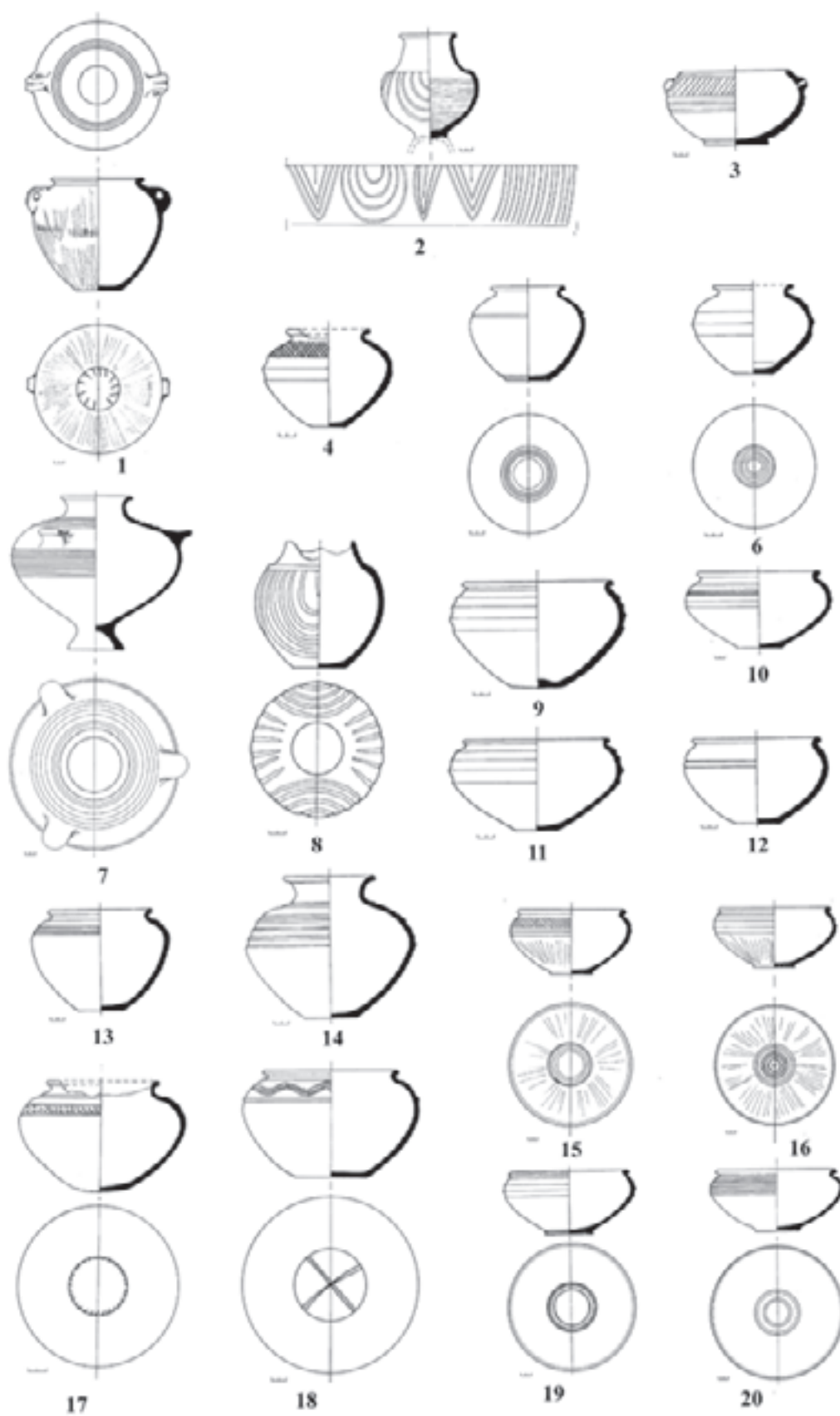

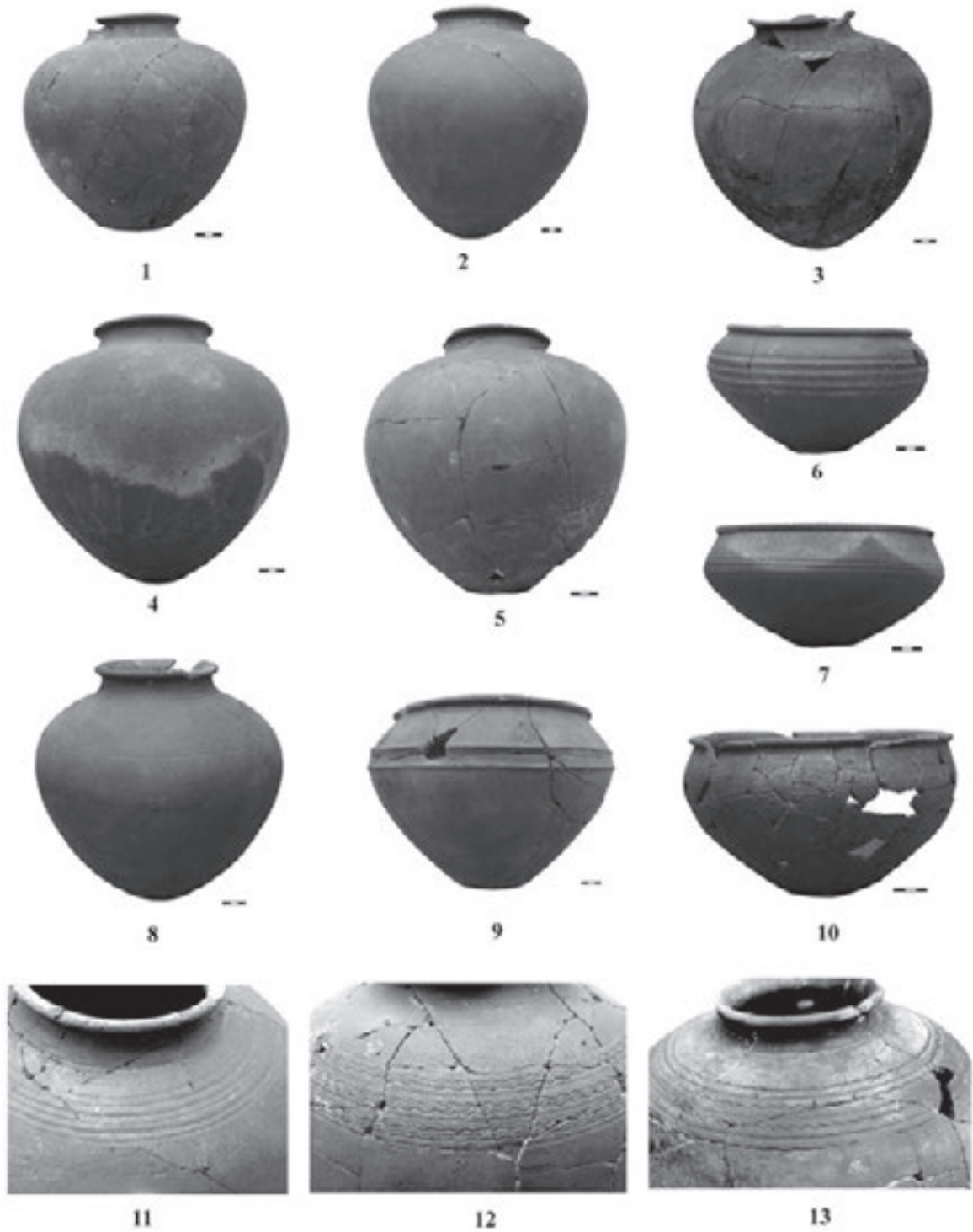
3

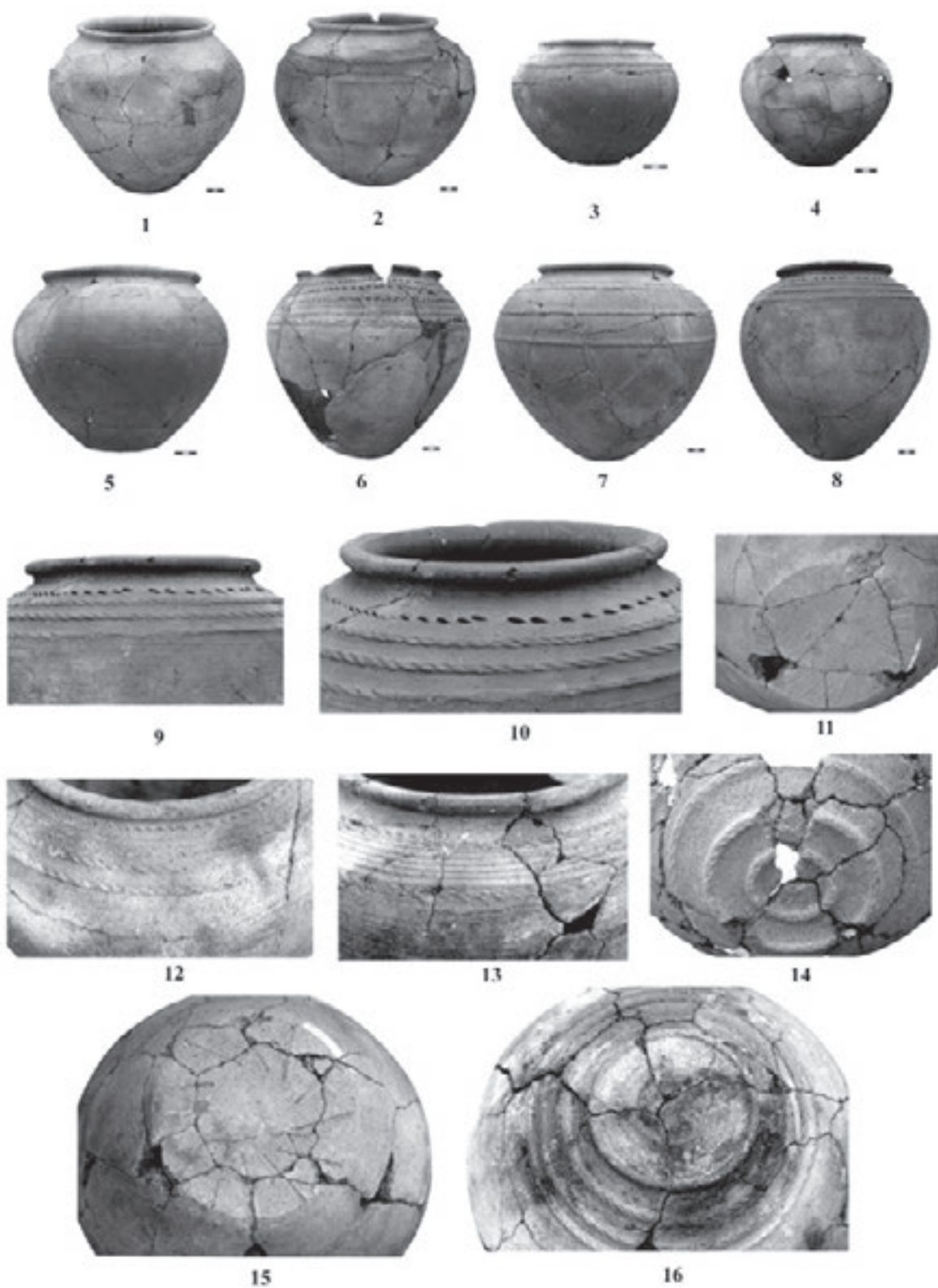

1

2

3

4

5

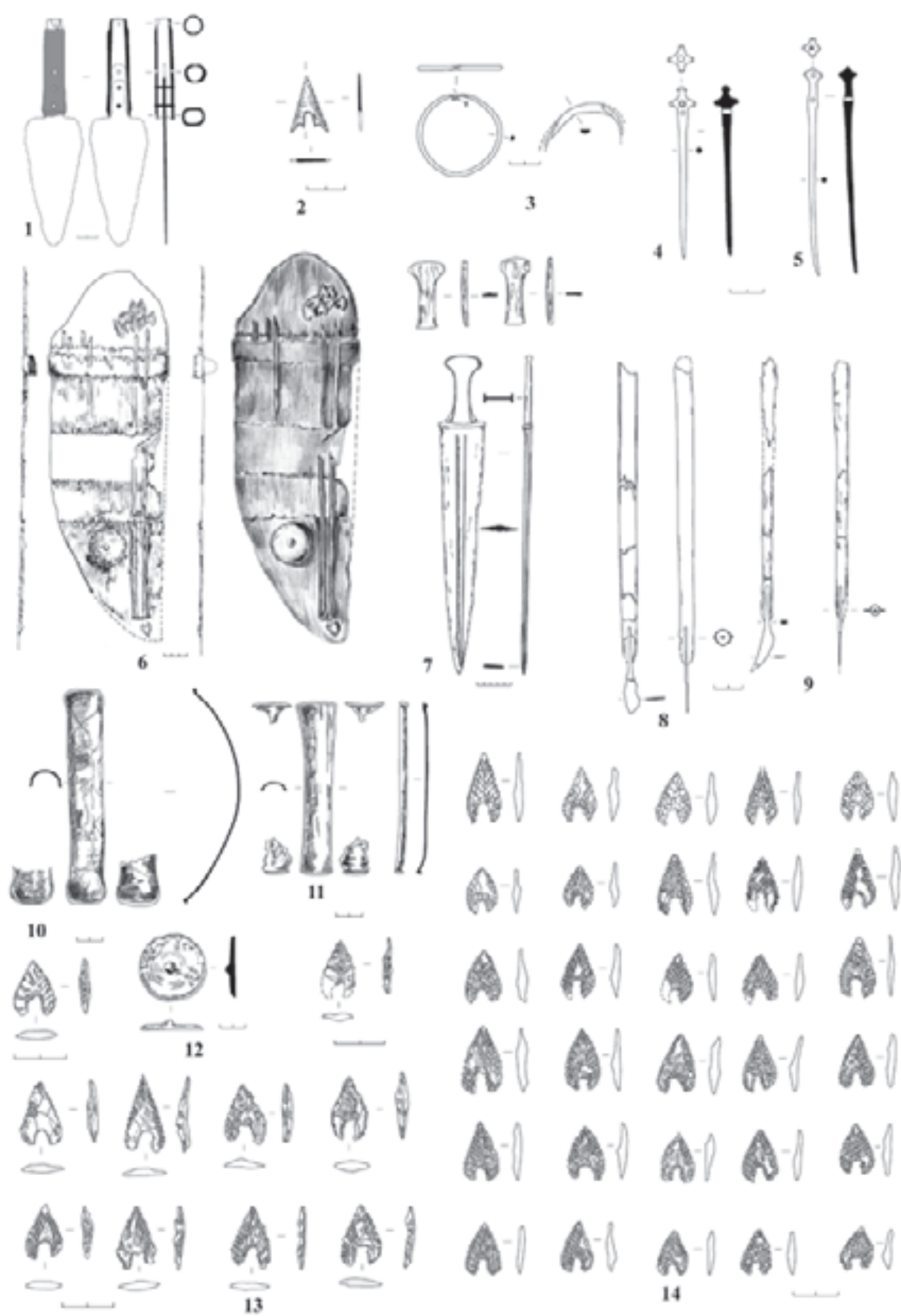
7

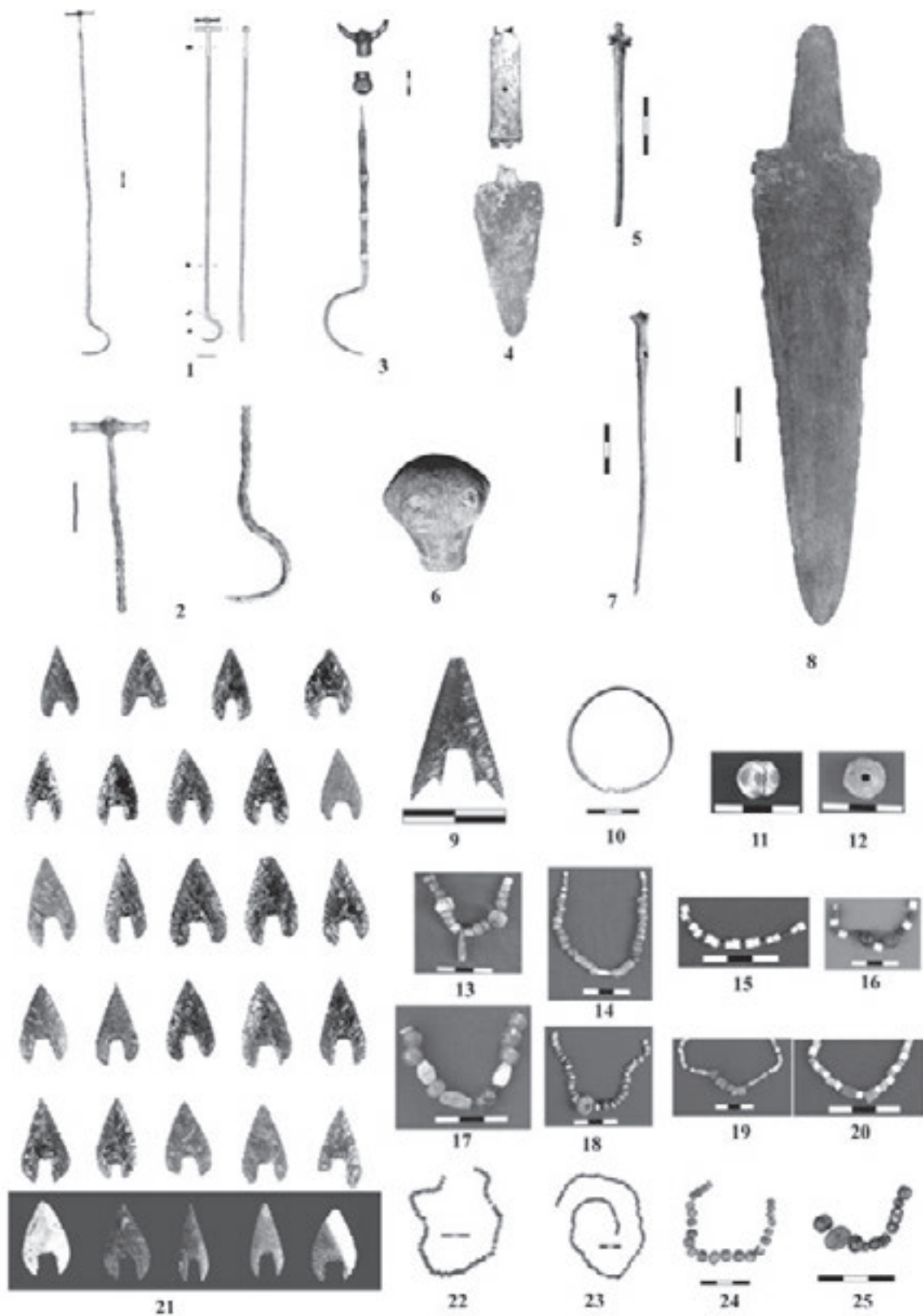

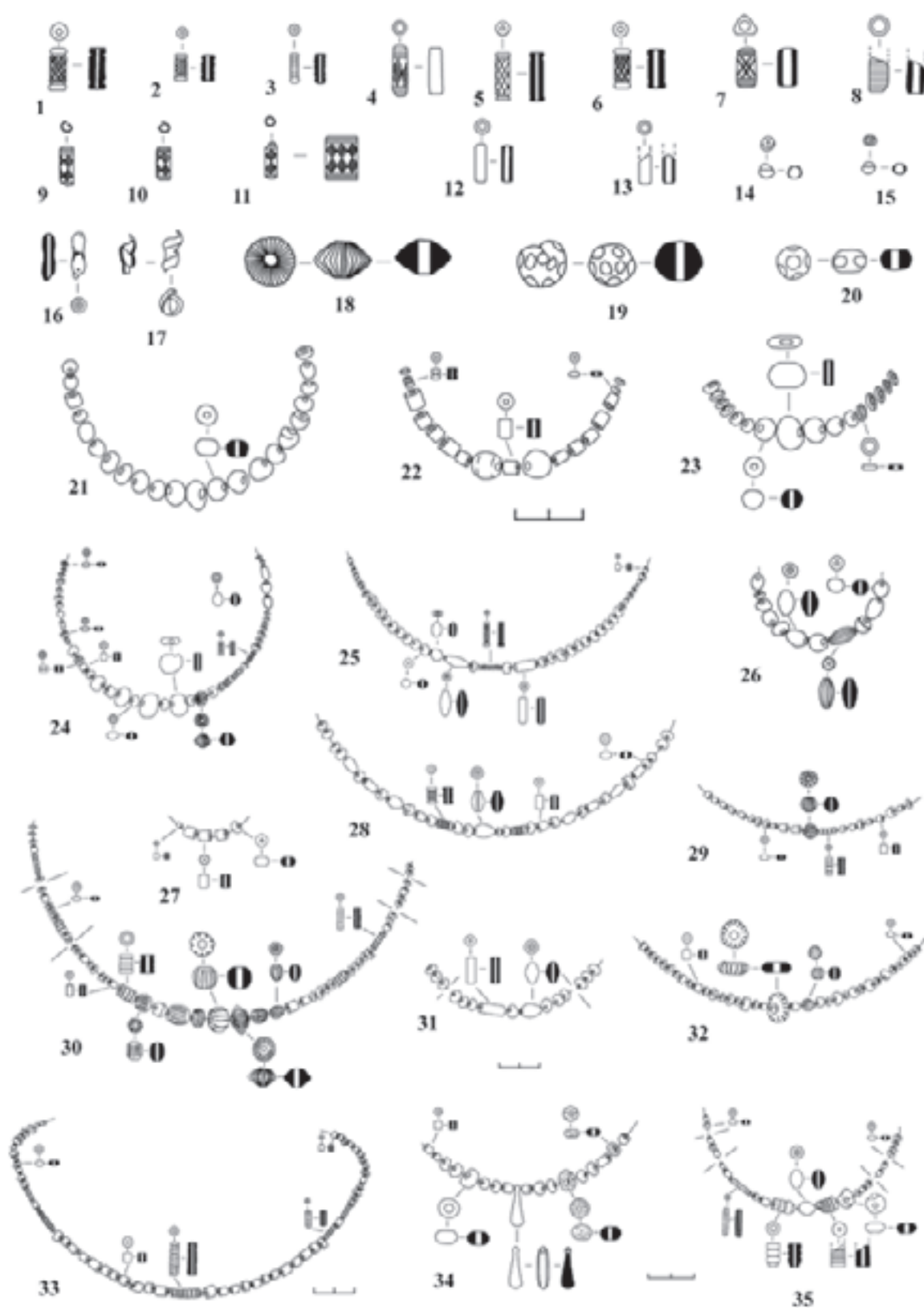
6

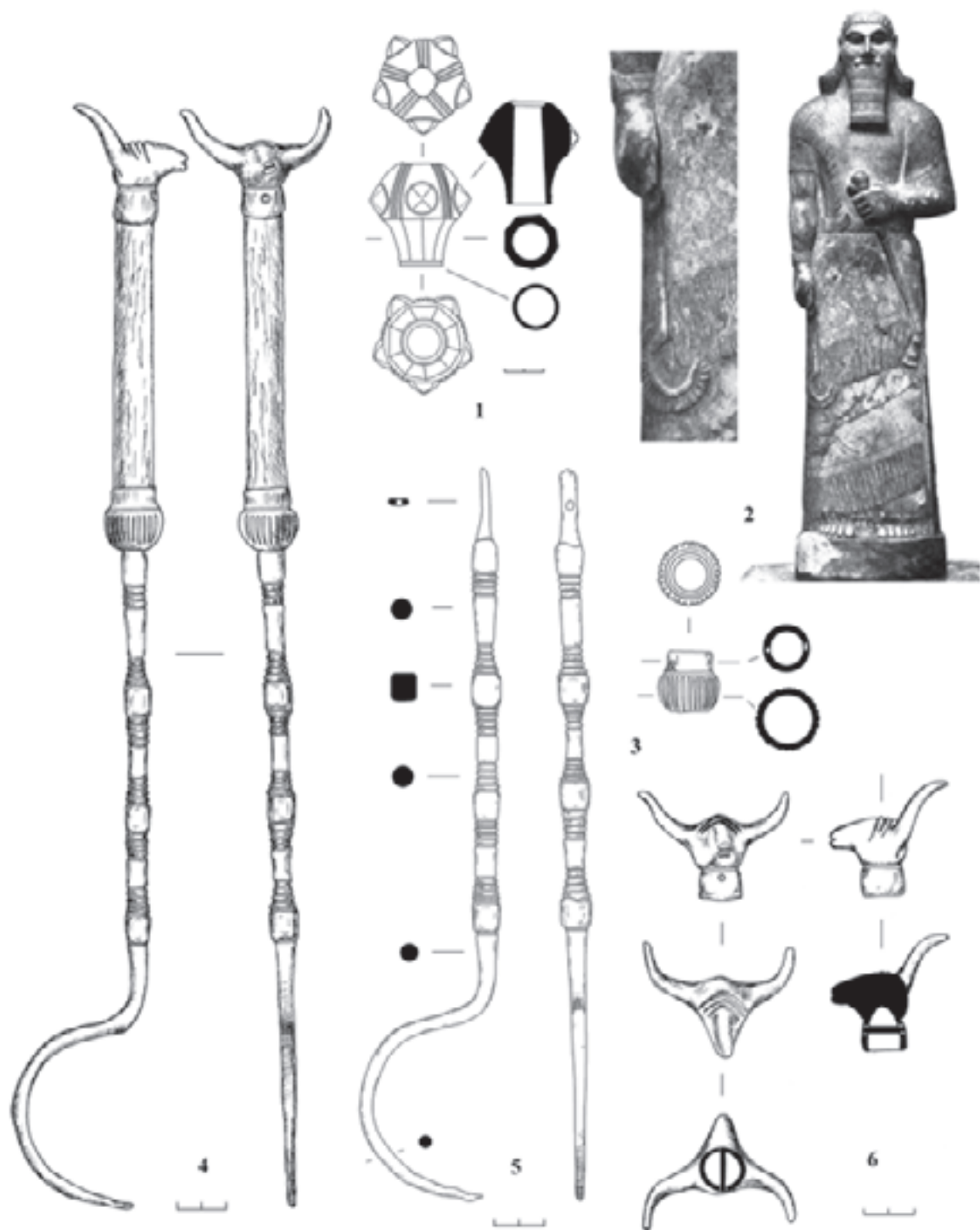

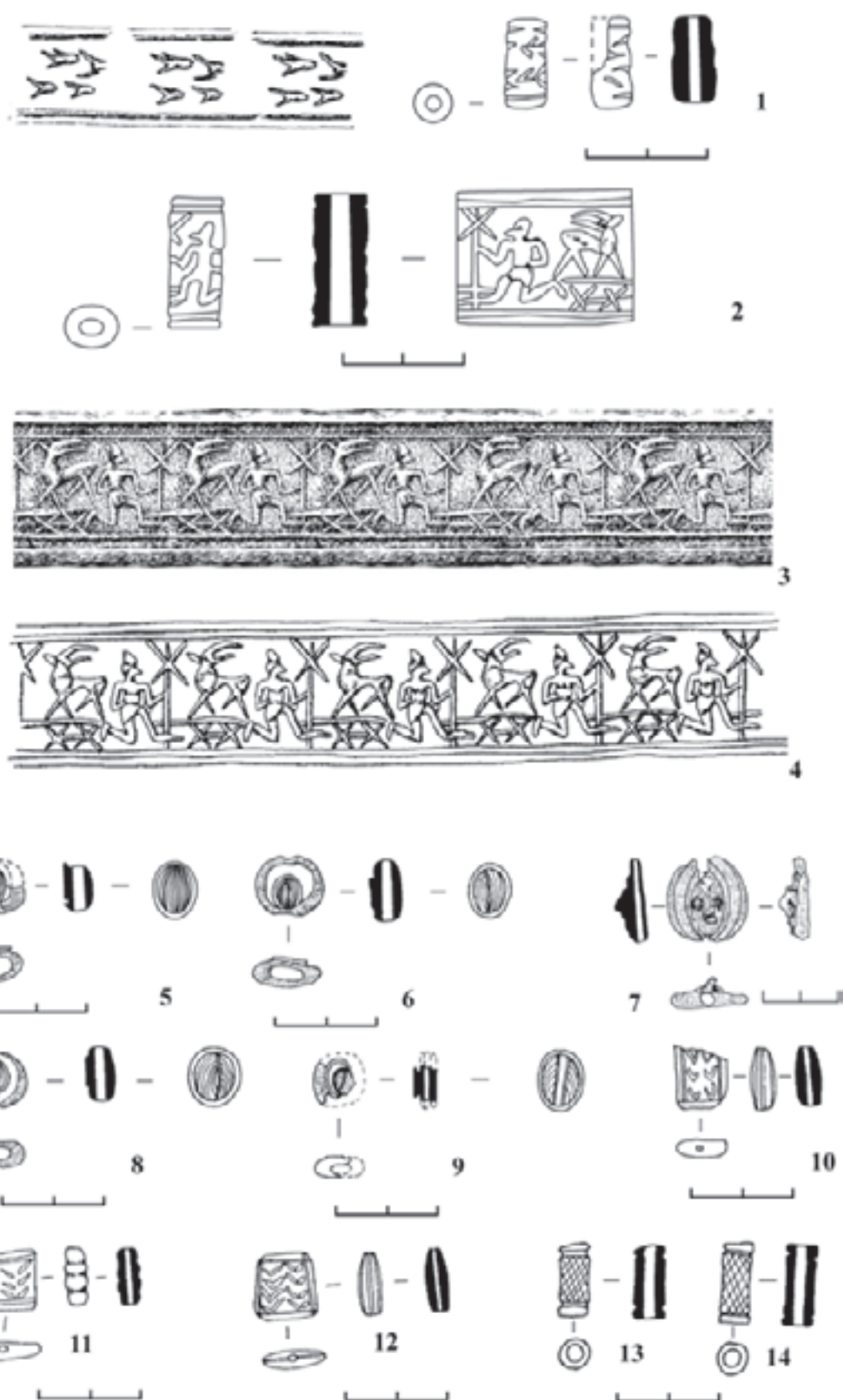
8

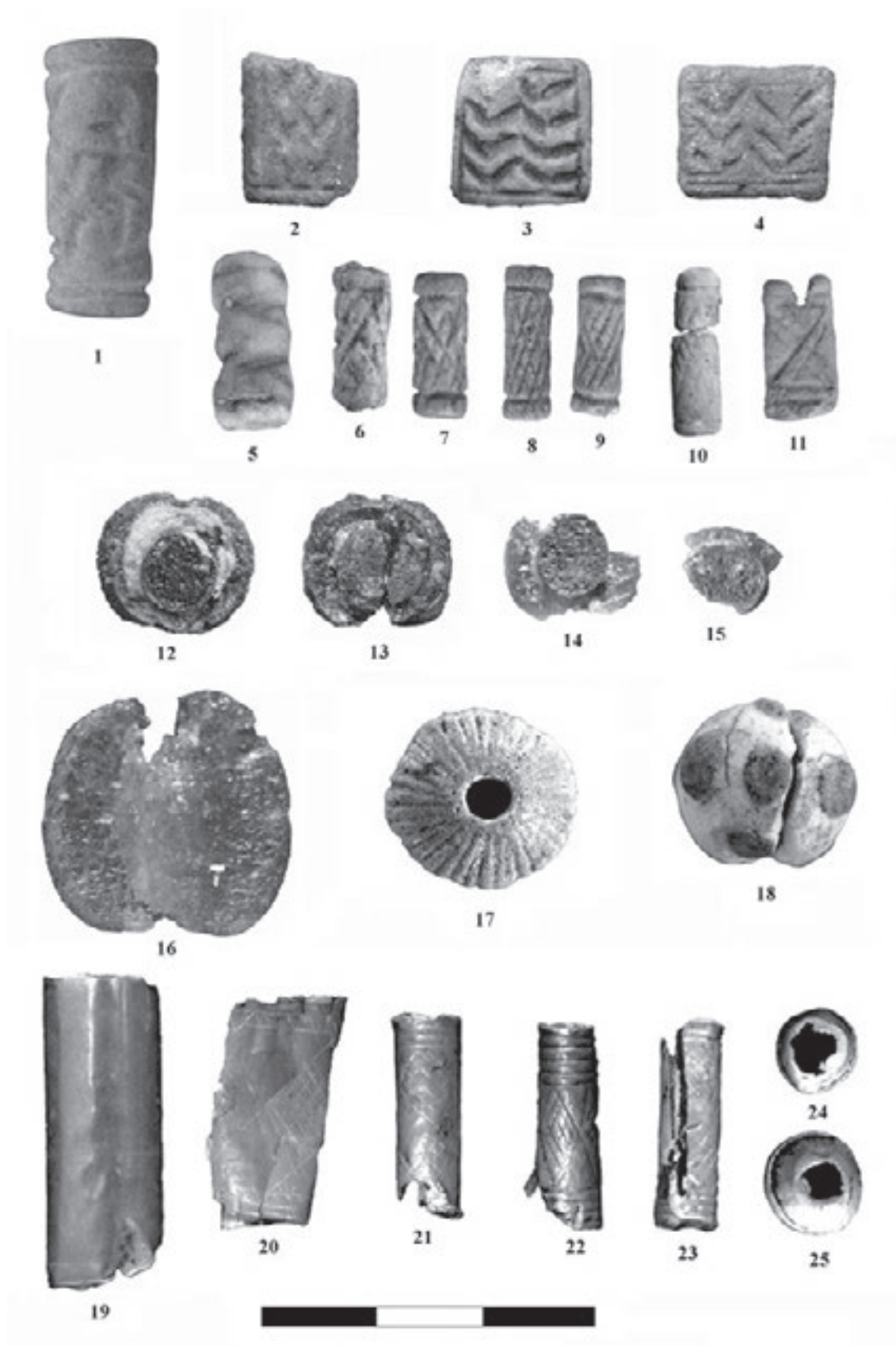

1

2

3

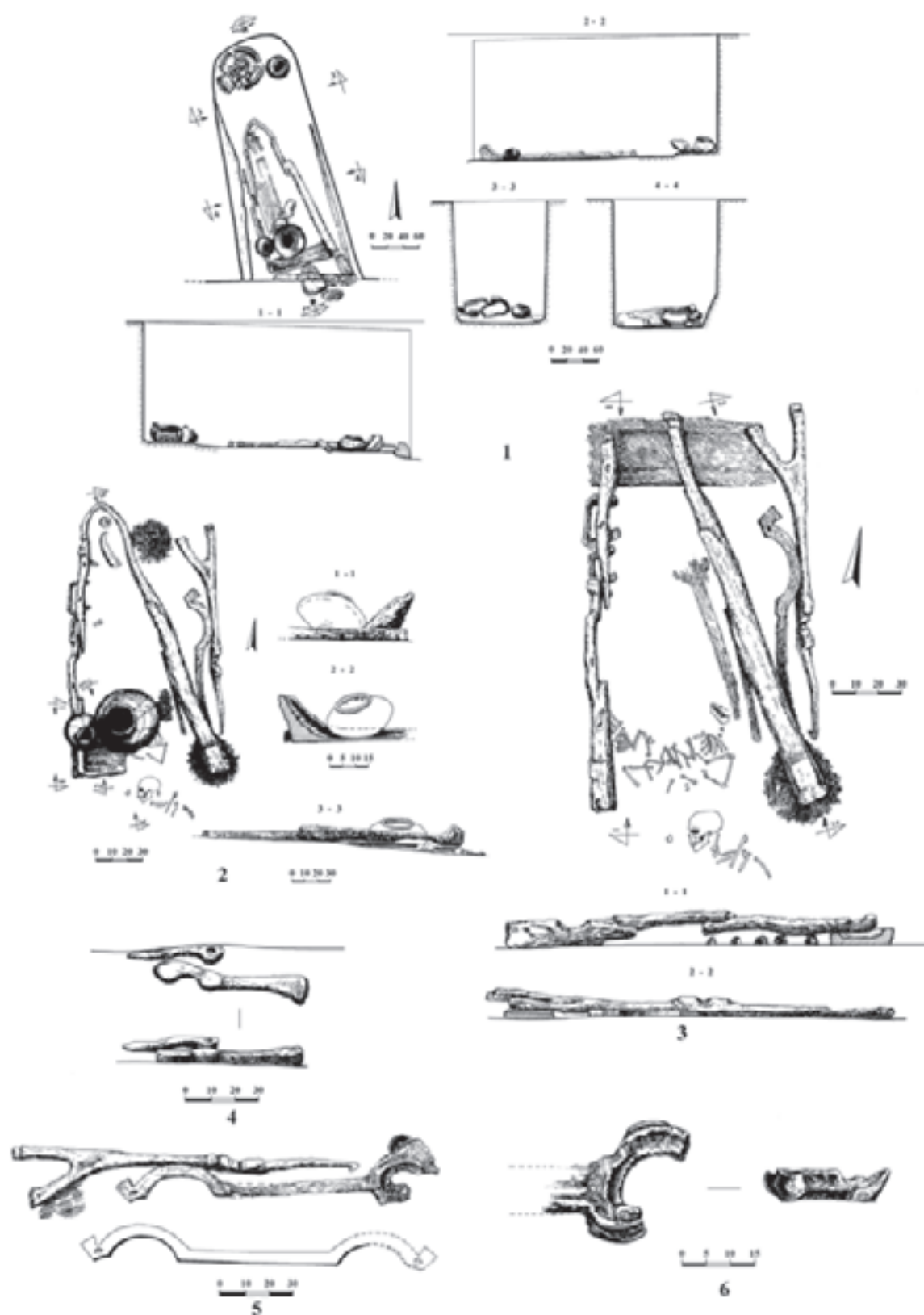
4

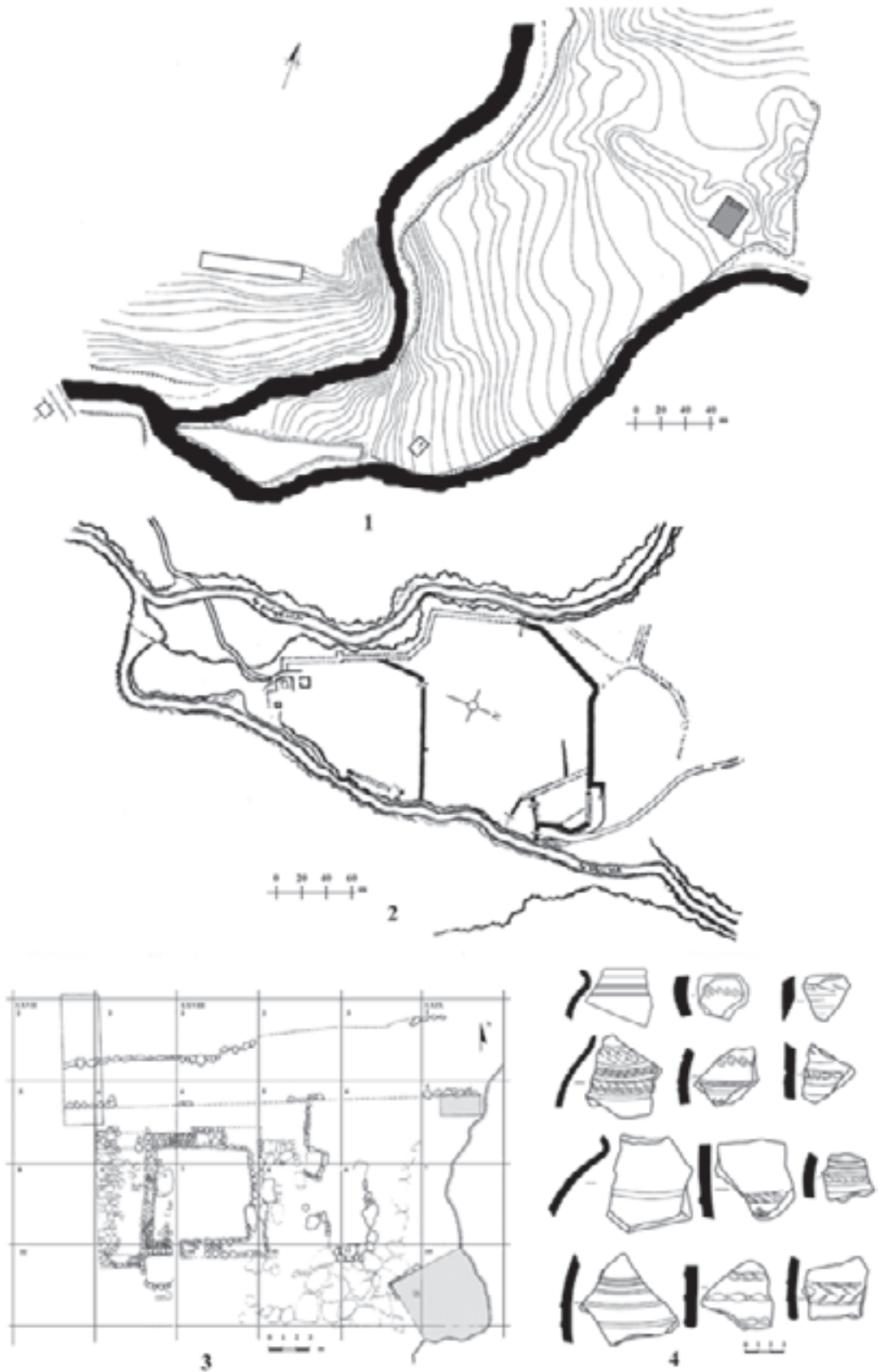

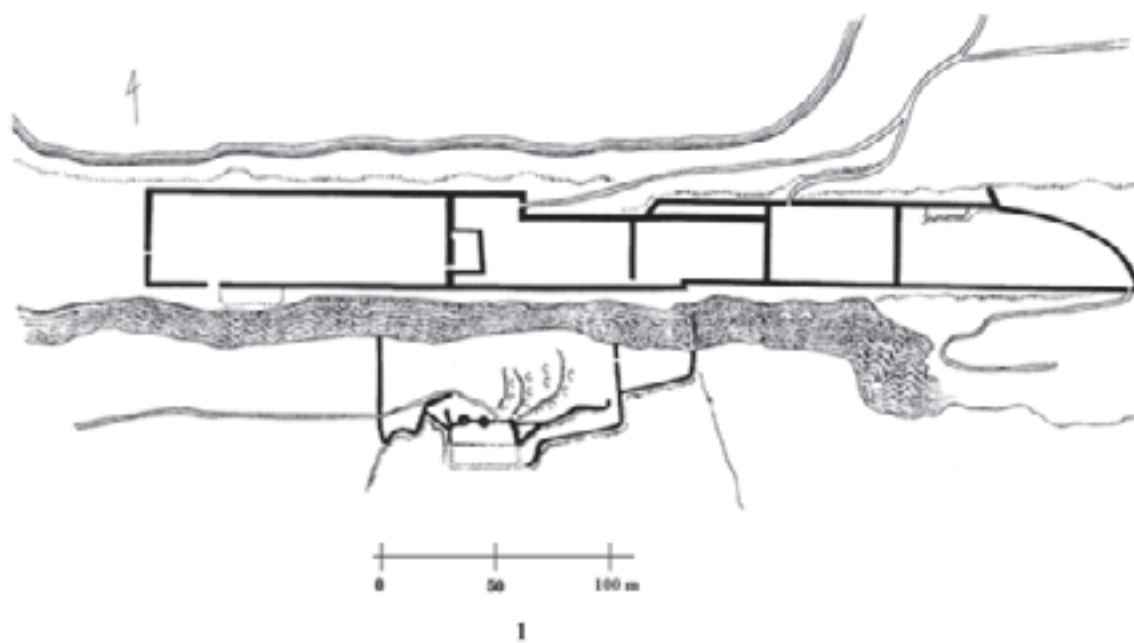
6

5

ავრანლოს არქეოლოგიური ძეგლები

სოფელი ავრანლო მდებარეობს წალკის რაიონში, მდინარე ქციის ნაპირებზე, წალკიდან 35 კმ დაშორებით, ზღვის დონიდან 1580 მ სიმაღლეზე.

სოფლის ძველი სახელწოდებაა თეზი, ავრანლო უწოდეს 1828-1829 წწ. ოსმალეთიდან გადმოსახლებულმა ბერძნებმა. სოფლის ძველი სახელი თეზი რომ ყოფილა, ამას ადასტურებს ვახუშტის რუკის შედარება თანამედროვე რუკებთან. ძველი თეზის და თანამედროვე ავრანლოს გაიგივებას მოიაზრებენ ე. თაყაიშვილი, დ. ბერძენიშვილი, თ. ჩიქოვანი [Такаишвили 1913: 45; ჩიქოვანი 1973: 16; ბერძენიშვილი 1982: 15].

ვახუშტი ბაგრატიონი ამ მიდამოების შესახებ მეტად საინტერესო ცნობას გვანვდის - „არწივანს, თეზის ხრამსა შინა, არს მონასტერი, კლდესა შინა წმიდის აბიბოს ნეკრესელის ქმნული, და ან არს ცარიელი“ [ვახუშტი 1973: 320]. დ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, „მართლაც, კანონში გამოქვაბულებია და ორი დარბაზული ეკლესიაც დგას. ესენი გვიანი გადაკეთების კვალს ატარებენ, მაგრამ ადრეფეოდალური არქიტექტურული დეტალებიცაა შემორჩენილი.... ქციის ზემო წელზე ისეთი ტოპონიმების თავმოყრამ, როგორიცაა საპიტიახშო, რეხა, აბიბოს მონასტერი, წარმოშვა ვარაუდი, რომ აბიბოს ნეკრესელის წამება თრიალეთის რეხაში (ავრანლოს მახლობლად) უნდა მომხდარიყო“ [ბერძენიშვილი 1982: 16]. კ. კეკელიძე თვლიდა, რომ აბიბოსი დასაჯეს შუა ქართლში, სამთავისის მახლობლად, საიდანაც ეს ამბავი შემდეგი დროის ტრადიციამ წალკის რეხაში გადაიტანა; შემდეგ ამ უკანასკნელში გაშენებულა აბიბოსის სახელობის მონასტერი [კეკელიძე 1968: 178]. ჯ. გვასალიას აზრითაც „აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობის“ რეხა უეჭველად შიდა ქართლის რეხაა“ [გვასალია 1982: 52-53]. დ. ბერძენიშვილის აზრით, შიდა ქართლის რეხის სასარგებლოდ მეტყველებს მარტვილობის ის ადგილი, სადაც რეხის „გარემოს ქალაქებზეა“ საუბარი. ასეთი რამ, მისი აზრით VI საუკუნის თრიალეთის რეხასთან წარმოუდგენელია, შიდა ქართლში კი მაშინ იყო ურბნისი, უფლისციხე, კასპი, მცხეთა, სადაც ჯუანშერის ცნობით, საბოლოოდ დაუმარხავთ კიდეც აბიბოსი [ბერძენიშვილი 1982: 17]. მაგრამ „მოქალაქეობა და წამება წმიდისა აბიბოს ნეკრესელისა“ ნათქვამია, რომ როდესაც „მოკლეს და განათრიეს გარეშე ქალაქსა და მცველნი განენესნეს მის ზედა, ხოლო სამგზის სანატრელსა წმიდისა მის მონამისა ხორცთა არაი შეეხო მხეცთა და მფრინველთაგანი. და ვითარ მყუარ სცვიდეს, დაუტევეს იგი და წარვიდეს. მაშინ მოვიდეს რომელნი-იგი მყოფ იყვნენ ქუაბსა მას, რომელი იგი მათვე წმიდათაგან სავანესა აღეშენა მონასტერი და აღიხუნეს ნაწილნი წმიდისა აბიბოსისნი დიდითა პატივითა დაჰკრძაღეს ადგილსა მას“ [ჰაგიოგრაფია 1947: 107].

ჩვენი აზრით ეს ცნობა თეზის ხრამში მდებარე აბიბოს ნეკრესელის მონასტერზე მიუთითებს. თრიალეთშია საპიტიახშო „ქალაქი და ციხენი ბოჟანა“, საიდანაც დავით აღმაშენებელმა გაილაშქრა ანისში; კარუმეთი, სადაც თავისი ლაშქრით იდგა ბაგრატ IV და ხევლრმა, სადაც გარდაიცვალა გიორგი I [ქც 1955: 291]. ასე, რომ ადრე და განვითარებულ შუასაუკუნეების თრიალეთში, საკუთრივ თანამედროვე ავრანლოს მიდამოებში ქალაქური ტიპის დასახლებები და მეფეთა სა-

ზაფხულო რეზიდენცია უნდა არსებულებო. თუ მარტილობა წლის ცხელ სეზონში მოხდა, შეიძლება სპარსელი მოხელეები აქ ისვენებდნენ. თრიალეთი ხომ ქართველ მეფეთა ერთ-ერთი დასასვენებელი ადგილი იყო.

თრიალეთის სიძველეებს პირველი ფუნდამენტური გამოკვლევა მიუძღვნა ე. თაყაიშვილმა. სოფ. ავრანლოსთან მან ნახა გამოქვაბულები, აგრეთვე აღნიშნა, რომ სხვა ნაგებობების კვალიც შეიმჩნევაო. ე. თაყაიშვილის აზრით, ეს არის აბიბოს მონასტრის ნაშთები [Такаишвили 1913: 46]. მონასტრის მიდამოებში ქართულ წარწერას მიაკვლია დ. ბერძენიშვილმა, რომელსაც იგი ასე კითხულობს: “[...] მე ბს [...] მმნი/[დ]აყუდებუ/ლსა ღ(მერთმა)ნ შეუ/ნდვენ ა(მე)ნ მნი/გნ(ო)ბ[რი] [სძე ხა/და (ა)ქ მ(ა)რხია“ და წარწერას XII-XIII სს-ით ათარიღებს. მისი ვარაუდით, ეს იყო ვინმე დაყუდებული მწიგნობრის საფლავი, რომელიც ერთ-ერთ გამოქვაბულში ცხოვრობდა [ბერძენიშვილი 1982: 15-16].

სოფ. ავრანლოს კულტურული მემკვიდრეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრე, რომელიც სოფლის ჩრდილო-დასავლეთ განაპირას დგას. ე. თაყაიშვილი მხოლოდ მეგალითურ კედელზე მიუთითებს: „Вдоль скалы длинная ограда из нагроможденных друг на друга огромных камней“ [Такаишвили 1913: 45], თუმცა მისი აღწერა მოცემული არა აქვს.

ლ. მელიქსეთ-ბეგმა „ციკლოპური ნაგებობის ნაციხარ-ნაქალაქარი“ მიაკუთვნა მეგალითური კულტურის ძეგლებს [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 57]. „ნაქალაქევი, რომელიც მდინარეს დასცქერის ამფითეატრივით, სამი საფეხურისაგან შედგება: 1 - მთის ძირში; 2 - მთის ფერდობის შუა სიმაღლეზე პატარა დავაკებულ ადგილას და 3 - მთის წვერზე პირველი (ქვედა) საფეხური ანუ ტერასა შედგება გრძელი ზღუდისაგან, რომელიც რკალისებრი გეგმისაა, მთაზე მიყუდებული, სიგრძით 100 მეტრამდე, სიმაღლით 3-4 მ, ზოგან 4,5 მ, სისქით 2-2,5 მ. ზღუდეს აქვს ერთი კარი წყაროს მახლობლად, შემდეგი ზომისა: სიმაღლით სისქით და სიგანით 1,5 მ, იგი გადახურულია უზარმაზარი ქვით, რომლის სიგრძეა 2,25 მ., სიგანე - 1,5 მ. ამ ზღუდესა და მთას შორის მოგრძო ტერიტორიაზე ერთადერთი შენობაა პატარა ეკლესია. ამ საეკლესიო კომპლექსის გვერდით, დასავლეთისკენ ზღუდის წვერამდე აუარებელი გამოქვაბულია, ზოგი დაუმუშავებელია, ზოგი კი ოდნავ დამუშავებული. მეორე (საშუალო) ტერასა, რომელიც მთის ფერდობის შუა სიმაღლეზეა, ოთხკუთხედის გეგმისაა, რამდენიმე მეტრის სიგრძისა და სიგანის; იგი წარმოადგენს ნაციხარს, სადაც ახლა ავრანლოელებს ბოსტანი გაუშენებიათ. მესამე (ზედა) ტერასა კი, რომელიც მთის წვერზეა, შედარებით უფრო დიდი ნაციხარია, ოთხკუთხედის გეგმისა; სიგრძით 25 მ, სიგანით 18 მ, კედლის სისქე 3-4 მ, იგი თითქმის დაშლილია“ [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 57-58] (ტაბ. II_{1,2}).

პირველი არქეოლოგიური გამოკვლევა ავრანლოს ტერიტორიაზე ბ. კუფტინმა 1940 წელს ჩატარა [Куфтин 1940: 14]. თუმცა ციკლოპური ნაგებობების შესწავლა მას დღის წესრიგში ჯერ კიდევ 1938 წელს ჰქონდა დაყენებული. იგი აღნიშნავდა „Развернувшиеся исследования ставят целый ряд проблем о связях циклопических строений с различными типами погребений в долине“ [Куфтин 1938: 1]. ავრანლოს ციხის აღწერისას ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, რომ „კედლები იგივე ხასიათისაა, რაც ნარდევანის ციხის, მხოლოდ ნაკლებად მასიური. გეგმაში კი უფრო არასწორი მოხაზულობა აქვს, ვიდრე ნარდევანის ციხეს“ [Куфтин 1940: 14.] ავრანლოს ციხეზე ბ. კუფტინმა ორი შურფი გაჭრა ციხის შიდა ეზოს ზედა მოედანზე და გარეთ, დასავლეთის კედლის წინ. აგრეთვე განმინდა ციხის შესასვლელი კარი, მაგრამ შუასაუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტების გარდა ვერაფერი ნახა [Куфтин 1940: 41-42], თუმცა ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ ავრანლოში მოპოვებული მასალა ნარდევანის კერამიკისგან განსხვავდება იმით, რომ მასში ურევია კარგად გამომწვარი შავპრილა თიხის ჭურჭელი, ზოგჯერ გოფრირებული ზედაპირით [Куфтин 1940: 42].

1941 წელს სოფლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში კარელოვების საკარმიდამო ნაკვეთში ბ. კუფტინმა აღმოაჩინა ადრე რკინის ხანის და აქემენიდური ეპოქის სამაროვანი, რომელიც ძმების სათაროვების, კარელოვების და აშკალოვების ნაკვეთებშიც გრძელდებოდა. ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ ყველა სახლის ზღუდე ნაგები იყო ირიბად დაყენებული საფლავის ქვის ფილებისაგან. შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხების ინვენტარი კი ზოგს სახლში ჰქონდა შენახული. მთელ თი-

ხის ჭურჭელს მეურნეობაშიც იყენებდნენ. საჩვენებლად აქატის და სერდოლიკის მძივებიც მიუტანიათ. ადგილობრივი სკოლის დირექტორმა, ს. იორდანოვმა ბ. კუფტინს გადასცა ამ სამაროვანზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს კაუჭი და ორი მოჭიქული ჭურჭელი, რომლებიც ბ. კუფტინმა ხოჯალიში აღმოჩენილი ჭურჭლის ანალოგიურად მიიჩნია. ეს უკანასკნელი კი კარგად თარიღდებოდა ადადნერარის სახელიანი მძივით. ავრანლოს სამაროვანზე აღმოჩენილი იყო აგრეთვე რომაული ვერცხლის დენარი ავგუსტუსის გამოსახულებით. გიორგი აშკალოვის ცნობით, ეს ნივთები მამამისს, გრიგოლს უნახავს თავის ნაკვეთში. იქვე აღმოჩენილი ყოფილა ბრინჯაოს ორთითა, რომელიც ლენინგრადში წაუღია ა. კარელოვს [Куфтин 1948: 9]. სოფ. ავრანლოს ბ. კუფტინი კვლავ ეწვია 1948 წელს და ორი ყორღანი გათხარა: „კუჩუკ-თეფე“, რომელიც სოფლიდან ჩრდილო-დასავლეთით, სათიბებში მდებარეობდა და სოფ. გუმბათისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარე ე.წ. „სამასწავლებლო“ ყორღანი. ორივე ცარიელი აღმოჩნდა. იმავე წელს ს. კარელოვის მიხედვით გათხარა ადრე რკინის ხანის 15 ქვაყუთი. ზოგი სამარხი გაძარცვული იყო, ზოგში კი კერამიკა, ბრინჯაოს ნივთები, პასტის და სერდოლიკის მძივები აღმოჩნდა [Куфтин 1948: 11]. სოფ. კუშჩისკენ მიმავალ გზაზე მან ორი ყორღანი გამოავლინა; სოფლის ნაპირას ერთი სამარხი გათხარა, რომლის ინვენტარი შედგებოდა თიხის ორი ჭურჭლის, ბრინჯაოს ძეწკვზე ჩამოკიდებული ფეხის ფორმის ამულეტისა და ბეჭედისაგან [Куфтин 1948: 26].

დ. მშენიერაძემ თავის ნაშრომებში „Строительное дело в Древней Грузии“ და „Строительное искусство в Древней Грузии“ აღწერა ავრანლოს ციხე. იგი აღნიშნავს, რომ ციხე სამ იარუსადაა განლაგებული. პირველი იარუსი წარმოდგენილია გრძელი, 80 მ. სიგრძის კედლით, რომლის სიმაღლე ზოგან 3 მ-ს აღწევს. იარუსები სამხრეთ მხარეს არის მიმართული, მდინარისკენ. მთელ კედელში ერთი კარია გამართული. მისი სიმაღლე 1,90 მ, სიგანე 1,75 მ-ია. კარი გადახურულია ერთი მონოლითით, რომლის სიგრძე 2,2 მ, და სიგანე 1,8 მ-ია. ქვედა იარუსში ცალკეული მონოლითების ზომები 2,0×2,5×3,0 მ-ია. მეორე იარუსზე კედლები სამ ფენადაა ნაგები. ნაპირებზე მსხვილი მონოლითებია დაწყობილი, შიდა სივრცე კი მცირე ზომის ქვებითაა შევსებული. მათი ზომები 0,30×0,30×0,20 - 0,15×0,15×0,10 მ-ია. ზედა, მესამე იარუსზე ციხეა განლაგებული. დასავლეთის, სამხრეთის და ჩრდილოეთის მხარე კლდეს გადაჰყურებს. დასავლეთის მხრიდან პატარა მოედანია გამართული, მისი ზომებია 20,0×35,0 მ. იგი მსხვილი ქვებითაა შემოზღუდული. მესამე იარუსის ციხის ზომებია 25,0×35,0 მ. კედლების სისქე 4,0 – 8,0 მ-ია. იარუსებს შორის კავშირი ხორციელდებოდა დიდი მონოლითების მეშვეობით. ციხიდან მარჯვნივ მდებარეობს ბუნებრივი გამოქვაბული დამუშავების კვალით. გამოქვაბულის წინ მოედანია, რომელიც აგრეთვე მსხვილი ქვებითაა შემოზღუდული [Мшвениераძე 1959: 11]. დ. მშენიერაძე აღნიშნავს, რომ ავრანლოში, მეორე და მესამე იარუსზე ნამდვილი „ციკლოპური“ წყობა გვაქვს, რომელსაც ახასიათებს დიდი ზომის ქვები, მშრალი წყობა და წყობის თავისებური ხასიათი (ტაბ. II₁). ისინი იგებოდა როგორც ძნელად დასაშლელი ნაგებობები და მიწისძვრის შემთხვევაში გაცილებით დრეკადია. ამ პრინციპს ეყრდნობოდა არქიტექტურის მთელი შემდგომი კონცეფცია ძველ საქართველოში ანტიკურ ეპოქამდე [Мшвениераძე 1959: 13].

1998 წელს ფონდის „ღია საზოგადოება საქართველო“ დახმარებით, თრიალეთის არქეოლოგიურმა2 ექსპედიციამ შეადგინა ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის გენგეგმა, ზედა და ქვედა სიმაგრეების გეგმები. ამავე დროს ნამოსახლარისა და სიმაგრის ტერიტორიაზე ზედაპირულად აიკრიფა პალეოლითური და ბრინჯაოს ხანის არტეფაქტები (ქვის ნაკეთობები, კერამიკა). 2003 წელს სოფ. ავრანლოს მკვიდრის გიორგი აშკალოვისაგან (ეს პიროვნება კარგად იცნობდა ბ. კუფტინს და მონაწილეობას იღებდა ო. ჯაფარიძის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობაში, რამაც მას სიძველეთა მიმართ ინტერესი დღემდე შემოუნახა) თრიალეთის ექსპედიციამ მრავალრიცხოვანი კოლექცია შეიძინა, რომელიც ქვედა პალეოლითიდან მოყოლებული შუა საუკუნეების ჩათვლით ყველა ეპოქის მასალას შეიცავს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ლითონის ნივთები, მათ შორის გამოირჩევა ხარის თავით შემკული ლითონის კაუჭი.

2006 წელს არქეოლოგიური გათხრები ჩატარდა „ციკლოპური“ სიმაგრის ჩრდილოეთით გაშლილ მინდორზე (ტაბ. I₁). სამუშაოები დაკავშირებული იყო ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის სამშენებლო პროექტის ფარგლებში განხორციელებულ პროექტთან, რომელიც ნალკის მუნიციპალიტეტის ზედა ზონის სოფლების წყალმომარაგების ქსელის მშენებლობას ითვალისწინებდა. სამშენებლო სამუშაოების დროს დაზიანდა ნამოსახლარის კულტურული ფენები. ძეგლის ხასიათის, სტრატиграფიისა და საზღვრების დადგენის მიზნით ექსპედიციამ „ციკლოპური“ სიმაგრის ჩრდილოეთით გაშლილ მინდორზე რამდენიმე თხრილი გაავლო (ტაბ. I₂).

მინდვრის სამხრეთით მოედინება მდ. ქცია, რომლის ღრმა კანიონის გასწვრივ, ფრიალო ფერდობებზე და თხემზე გაშენებულია „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრე (ტაბ. III₁), კანიონის კედელში მრავალი გამოქვაბულია გამოკვეთილი. ციხე აგებულია პატარა კონცხზე, დიდი ზომის ბაზალტის ქვებით, მშრალი წყობით. ჩრდილოეთიდან ჩამოუდის მოზრდილი რუ, რომელიც გამოედინება ციხის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 1,5-2,0 კმ-ის დაშორებული წყაროდან და, როგორც ჩანს, თავის დროზე კომპლექსს ამარაგებდა სასმელი წყლით.

ციხეს ჩრდილოეთით და დასავლეთით ეკვრის ზემოხსენებული მინდორი (ტაბ. I₁), რომლის ზედაპირზეც ვიზუალურად შეინიშნება ნამოსახლარისა და სამაროვნის ნაშთები. მინდვრის ჩრდილოეთ განაპირას აღმართული დაბალი ქედის ძირში შარაგზა გადის, რომელიც სოფ. ავრანლოს სოფ. რეხასთან აკავშირებს, საიდანაც გზა სოფ. ხანდოს გავლით გუჯარეთის ხეობაში გადადის და ბაკურიან-ბორჯომის ხეობაში ჩადის.

ავრანლოს ციხისა და მიმდებარედ არსებული მინდვრის სახელწოდება შემორჩენილი არ არის. ადგილობრივი, მოსული თურქულენოვანი ბერძენი მოსახლეობა ამ მინდორს „დანალახ ღუჟი“-ს უწოდებს, რაც „ხბორების მინდორს“ ნიშნავს.

ნამოსახლარი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ განფენილია მთელ მინდორზე, „ციკლოპური“ ციხიდან სამანქანო გზამდე. იგი უფრო ინტენსიური ჩანს სამხრეთ ნაწილში, ციხესთან ახლოს, რომლისაგანაც ზემოთ აღწერილი ხევიტაა გამოყოფილი. ეს ხევი ნამოსახლარს ორად ყოფს. ხევის დასავლეთით მდებარე მინდორი ათეული წლების მანძილზე იხვნებოდა.

ნამოსახლარის სიგრძე-სიგანე აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 250 მ-ს, ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე კი 360 მ-ს უდრის (ტაბ. I₁; III₂).

ნამოსახლარის მთელი ფართობი დაიყო ოთხ (A, B, C, D) უბნად. უბნები კი 18×24 მ ნაკვეთებად, რომლებიც დანაწილდა 6×6 მ კვადრატებად; კვადრატები კი 2×2 მ მონაკვეთებად დაიყო.

მინდორზე სულ ოთხი თხრილი გაიჭრა (ტაბ. I₂).

№ 1 თხრილი მდებარეობს D უბნის CCLVI ნაკვეთის მე-8 კვადრატში (ტაბ. I₂). თხრილის სიგრძე 4,2 მ-ს, სიგანე კი 2,0 მ-ს უდრიდა. ჰუმუსის მოხსნისთანავე დიდი ზომის ბაზალტის ქვების ყრილი გამოვლინდა. ძეგლის ხასიათის დასადგენად საჭირო იყო თხრილის ყველა მიმართულებით გაფართოვება, ამიტომ სამუშაოები შეწყდა. თხრილში არქეოლოგიური მასალა არ აღმოჩენილა.

№ 2 თხრილი გაიჭრა D უბნის CCXXV ნაკვეთის 11, 12 და CCLV ნაკვეთის 2, 3 კვადრატებში (ტაბ. I₂; IV₃). თხრილის სიგრძე 12,0 მ-ს, სიგანე 2,0 მ-ს უდრიდა. მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,3 მ სიღრმეზე წვრილი ქვით შედგენილი, 0,2 მ სისქის ინტენსიური ქვყრილი გამოვლინდა (I დონე), რომელშიც ალაგ-ალაგ დიდი ზომის ბაზალტის ქვები იყო ამოჩრილი (ტაბ. IV₁). წვრილი ქვყრილის ალების შემდეგ გამოიკვეთა ცალპირად დაწყობილი ბაზალტის ქვების კედლები (II დონე). ისინი, მსგავსად №№ 3, 4 თხრილებში გათხრილი სამარხებისა, ოთხკუთხა ფორმის კრომლებებს წარმოადგენენ, რომელთა ცენტრში ქვის ფილით გადახურული სამარხებია გამართული (ტაბ. IV₂). თხრილში ოთხი სამარხის (№№ 7-10) კრომლები გამოვლინდა. სამუშაო დროის სიმცირის გამო ეს სამარხები არ გათხრილა. № 2 თხრილი ისევ მიწით შეივსო.

№ 3 თხრილი მოიცავს CXCI ნაკვეთის მე-12, CXCV ნაკვეთის მე-10, CCXXIII ნაკვეთის მე-3 და CCXXIV ნაკვეთის 1-ელ კვადრატებს (ტაბ. I₂; VII₁). მისი სიგრძე 9,9 მ-ს, სიგანე 4,0 მ-ს უდრის.

მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,2-0,3 მ-ის სიღრმეზე, თხრილის მთელ სიგრძეზე საშუალო ზომის ბაზალტის ინტენსიური ქვყრილი დაფიქსირდა (II დონე; ტაბ. VI₁). ყრილის ალების

შემდეგ გამოიკვეთა ოთხკუთხა ფორმის კრომლები, რომელთა ცენტრში ორმოსამარხები (№№ 5, 6) გაითხარა. № 5 სამარხის კრომლების ქვები შავი ფერის ნიადაგზე იყო დაწყობილი (ტაბ. V₂). ამ დონიდან 0,3-04 მ სიღრმეზე ნამოსახლარი ფენა დაფიქსირდა. სახლს თიხატკეპნილი იატაკი აქვს, რომელზეც მრავლად აღმოჩნდა კერამიკის ფრაგმენტები. ეს ფენა ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. ნამოსახლარის ნაშთები № 6 სამარხის ზონაშიც აღმოჩნდა (ტაბ. V₁; ტაბ. VI₃).

№ 3 თხრილის აღმოსავლეთ ნაწილში CCXXIV ნაკვეთის 1 კვადრატის 5-6, 8-9 მონაკვეთებში გაითხარა სამეურნეო ორმო № 1 (ტაბ. VI₂). ორმო დაფარული იყო 1,8 მ დიამეტრის ქვაყრილით (ტაბ. V₁). ორმოს დიამეტრი 0,8 მ-ია, სიღრმე 0,9 მ. ორმო შევსებული იყო ქვებითა და ალიზის შელესილობის ფრაგმენტებით, აქვე აღმოჩნდა დიდი ზომის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებიც. ორმო ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება (ამავე კრებულში იხ. ნ. შანშაშვილის სტატია – მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები თრიალეთიდან).

№ 4 თხრილი CXCII ნაკვეთის მე-2, 3, 5, 6 და CXCIII ნაკვეთის მე-4 კვადრატებშია მოქცეული (ტაბ. I₂; VII₂; IX₁). მისი სიგრძე 8,0 მ-ია, სიგანე 5,0 მ. № 4 თხრილში № 3 თხრილის ანალოგიური სიტუაცია დაფიქსირდა. იმ განსხვავებით, რომ ადრებრინჯაოს ხანის ფენა აქ უფრო დაზიანებულია. სარლასტის სახლის კარგად შემორჩენილი თიხატკეპნილი იატაკი მხოლოდ მე-5 კვადრატის მე-2, 3 და 6 მონაკვეთებში დაფიქსირდა. სახლი ძლიერი ხანძრის შედეგად ჩანს განადგურებული. იატაკზე დიდი რაოდენობით სხვადასხვა ზომის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები აღმოჩნდა (ტაბ. IX₂; XI₄).

№ 4 თხრილში ექვსი სამარხი გამოვლინდა (ტაბ. X), მაგრამ იმის გამო, რომ ორი მათგანი გაუთხრელ ფართობში გადიოდა, მხოლოდ ოთხი სამარხი (№№ 1, 2, 3, 4) გაითხარა.

ამრიგად, 2006 წელს ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის მიმდებარე მინდორზე ექვსი სამარხი გაითხარა.

სამარხი № 1 გაითხარა CXCII ნაკვეთის მე-5 კვადრატში (№ 4 თხრილი). ქვის ფილებით შედგენილი ქვაყუთი დამხრობილია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე (ტაბ. VIII₂; IX_{2,3}). ქვაყუთის აღმოსავლეთი კედელი შედგებოდა ორი, ხოლო დანარჩენი კედლები და გადახურვა თითო ფილაქვისაგან. ქვაყუთის სიგრძე 0,5 მ-ია, სიგანე 0,3 მ-ს, სიღრმე 0,25 მ-ს უდრის. სამარხში დაკრძალული იყო ერთი მიცვალებული თავით აღმოსავლეთისაკენ, მარცხენა გვერდზე, კიდურებმოხრილი (ტაბ. IX₄; X; XI₁).

სამარხში აღმოჩნდა: 1. ყურმილიანი დოქი (ტაბ. XIV₁), თიხის, მოყავისფრო ნაპრიალები ზედაპირით, ასეთივე ფერის შიდაპირით და მონითალო კეცით. დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან. სამარხის ჩრდილოეთ კუთხეში; 2. კოჭობი (ტაბ. XIV₂), თიხის, მოშავო-მოყავისფრო ზედაპირით, შიდაპირითა და თხელი კეცით. სამარხის სამხრეთ კუთხეში; 3. მძივები, 5 ც. (ტაბ. XIV₃), სარდონის. მიცვალებულის გულ-მკერდის არეში; 4. ძეწკვი (ტაბ. XIV₄), ბრინჯაოსი. მიცვალებულის გულ-მკერდის არეში.

სამარხი № 2 მდებარეობს CXCII ნაკვეთის 6 კვ-ში და CXCIII ნაკვეთის 4 კვ-ში (№ 4 თხრილი).

სამარხის თავზე გამართული ბაზალტის ქვებისაგან შედგენილი ყრილის ზომებია 2,0×1,2 მ (ტაბ. VIII₁). ქვაყრილის ქვეშ გამართული დასაკრძალავი კამერა დამხრობილია სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ტაბ. XI₂; XIII₁). მისი სიგრძე 1,2 მ-ია სიგანე 1,1 მ, სიღრმე 0,8 მ-ს უდრის. ქვაყრილის ქვეშ გამოვლინდა კვერის კოხის ქვები რომლებიც მიცვალებულს მთლიანად ფარავდა (ტაბ. XI_{2,3}).

სამარხში დაკრძალული იყო ერთი მიცვალებული თავით სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, მარჯვენა გვერდზე, კიდურებმოხრილი (ტაბ. X; XI₃; XIII₁). მიცვალებულის ყბის ქვეშ დაფიქსირდა ბრინჯაოს ძლიერ დაშლილი რგოლი.

სამარხში აღმოჩნდა: 1. კოხის ქვები, 128 ც., ვულკანური წარმოშობის მსუბუქი ჯიშის ქვისა, ნაცრისფერი, ფორებიანი, ორმხრივ დამუშავებული. დიდ ნაწილს ზურგი მომრგვალებული, ფუძე კი დაბრტყელებული აქვს. 15 ც. აღმოჩნდა სამარხის ქვაყრილში, დანარჩენი ქვაყრილის ქვეშ, მიცვალებულის ზემოდან რიგებად იყო დაწყობილი; 2. სალესი, შავი ფერის ქვის. სამარხის ჩრდი-

ლო-დასავლეთ კედელთან; 3. ანატკეცი, შავი ფერის ობსიდიანის. მიცვალებულის მენჯის ძვალზე; 4. საქონლის კბილი. მიცვალებულის მენჯის ძვალზე; 5. ჭურჭლის ძირის ფრაგმენტი, თიხის, მოყვითალო-მოყავისფრო ზედაპირით, შიდაპირითა და სქელი კეცით. მიცვალებულის თავის ქალასთან.

სამარხი № 3 გაითხარა CXCI ნაკვეთის 6 კვადრატში (№ 4 თხრილი). გააჩნდა ბაზალტის ქვებით შედგენილი ძლიერ დაზიანებული ქვაყრილი (ტაბ. VII₂; VIII₂; XI₄; XIII₂). სამარხი ორმო (სიგრძე 1,4 მ, სიგანე – 1,3 მ, სიღრმე – 0,7 მ) დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. სამარხში ჩასვენებული ყოფილა ერთი მიცვალებული, რომლის ჩონჩხის ანატომიური შესახსრება ძლიერ დარღვეული იყო. მიცვალებულს თავი, როგორც ჩანს, სამხრეთით ედო. სამარხი გაძარცვულია. მიცვალებულის ძვლები და სამარხეული ინვენტარი სამარხი ორმოს სხვადასხვა დონეზე აღმოჩნდა (ტაბ. X). თიხის ჭურჭლის ნატეხები, შავად გამომწვარი, სამარხი ორმოს შემავსებელ ქვაყრილში აღმოჩნდა. აქვე იყო ობსიდიანის ანატკეცი. იატაკის დონეზე, ცენტრალურ ნაწილში, დაფიქსირდა ბრინჯაოს რგოლი (ტაბ. XIV₅); კოხის ქვა, ბაზალტის; ობსიდიანის ანატკეცი; ობსიდიანის ლამელა; ხუფის ფრაგმენტი, თიხის.

სამარხი № 4 გაითხარა CXCI ნაკვეთის მე-3 და 6 კვადრატებში (№ 4 თხრილი). ქვაყრილი, რომელსაც მართკუთხა ფორმა ჰქონდა, ძლიერაა დაზიანებული. როგორც ჩანს, სამარხს დიდი ქვებით შედგენილი ოთხკუთხა კრომლეხი ჰქონდა (ტაბ. VIII₂; XI₄). შემორჩენილია მისი სამხრეთი (4,0 მ) და დასავლეთი (3,0 მ) კედლების ფრაგმენტები (ტაბ. VIII₁; IX₁). სამარხი ორმო გადახურული იყო ბაზალტის დიდი (2,2x2,1 მ) ფილით. სამარხი გაძარცვულია. დასაკრძალავ ორმოში (2,4x1,6x0,3 მ) მიცვალებულის ჩონჩხი და ინვენტარი არ აღმოჩნდა (ტაბ. VIII₂; X). კამერის გადასახურ ფილაზე გამოვლინდა სადღვებელისა და სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტაბ. XIV_{28,31}). აქვე იდო ობსიდიანის ანატკეცი. სამარხის იატაკზე დაფიქსირდა შავად გამომწვარი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტაბ. XIV_{29,30}), ობსიდიანის ანატკეცი და საქონლის ძვლები.

სამარხი № 5 მდებარეობს CXCI ნაკვეთის მე-12, CXIV ნაკვეთის მე-10, CCXXIII ნაკვეთის მე-3 და CCXXIV ნაკვეთის 1-ელ კვადრატებში (№ 3 თხრილი. ტაბ. VII₁).

სამარხს ჰქონდა მართკუთხა ფორმის ქვაყრილი (ტაბ. XII₁), რომელიც შემოზღუდული იყო დიდი ზომის ბაზალტის ქვებით (3,8x3,1 მ). კრომლეხი დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ (ტაბ. XI₅). ზედა დონის ქვაყრილის მოხსნის შემდეგ გამოვლინდა უშუალოდ დასაკრძალავ ორმოზე გამართული ქვაყრილი (2,5x1,8 მ). მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,6-0,7 მ სიღრმეზე სამარხი კამერის პირი დაფიქსირდა. ამავე დონეზეა ადრებრინჯაოს ხანის სახლების იატაკებიც (ტაბ. V₂).

სამარხი ორმო გაჭრილია ყვითელ თიხნარში და კუთხეებმომრგვალებული მართკუთხედის ფორმა აქვს. დამხრობილია სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. მისი სიგრძე 1,5 მ-ია, სიგანე 1,1 მ. სიღრმე მიწის ზედაპირიდან 1,2 მ. სამარხს ჩაჭრილი აქვს ადრებრინჯაოს ხანის სახლის იატაკი. ამ დონიდან 0,3 მ სიღრმეზე გადახურვის ხის ძელები აღმოჩნდა, რომლებიც სამარხის სიგრძივ იყო მიმართული (ტაბ. XI₆). სამარხის იატაკი კი 0,5 მ სიღრმეზე დაფიქსირდა. სამარხში დაკრძალული იყო ერთი მიცვალებული თავი სამხრეთით, ხელ-ფეხი მოკეცილი, მარცხენა გვერდზე (ტაბ. VI₃ XII_{2,3}; XIII₃).

სამარხში აღმოჩნდა: 1. ჭურჭლის ფრაგმენტები, თიხის, მონითალო ზედაპირით, შიდაპირითა და კეცით. აღმოჩნდა სამარხის პრეპარაციის დროს ხის ძელის დონეზე; 2. ანატკეცი, ანდეზიტის. აღმოჩნდა სამარხის პრეპარაციის დროს ხის ძელის დონეზე; 3. ფრინველის ფიგურა – საკიდი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₈). აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში; 4. მძივი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₁₂). აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში; 5. რგოლი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₁₄). აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალას ქვეშ; 6. საკინძი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₁₀). აღმოჩნდა მიცვალებულის ნიკაპთან; 7. საკინძი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₁₁), აღმოჩნდა მიცვალებულის ყბასთან; 8. ძენკვი საკიდით, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₉). აღმოჩნდა მიცვალებულის მარცხენა წინამხრის ძვალთან; 9. რგოლი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₁₃), მრგვალგანივკვეთიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელის

არეში; 10. მძივები, 5 ც., პასტის (ტაბ. XIV₇). აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელისა და გულ-მკერდის არეში; 11. მძივები 17 ც., სარდიონის (ტაბ. XIV₆). აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელისა და გულმკერდის არეში; 12. მძივი-საბეჭდავი, პასტის. აღმოჩნდა მიცვალებულის მარცხენა ხელის მაჯასთან.

№ 6 სამარხი გაითხარა CCXXIV ნაკვეთის 1 კვადრატში (№ 3 თხრილი). ქვაყრილიანი ორმოსამარხია (ტაბ. XII₁; XIII₄). ყრილი ძლიერაა დაზიანებული. მას, ისევე როგორც № 5 სამარხს მართკუთხა კრომლები ჰქონია. შემორჩენილია დასავლეთი (4,0 მ) და სამხრეთი (3,6 მ) კედლები (ტაბ. VI₃). კრომლების ცენტრალურ ნაწილში საშუალო ზომის ქვაყრილიც იყო, მის ქვეშ აღმოჩნდა დასაკრძალავი ორმო (1,9×1,3 მ), რომლის იატაკი ადრებრინჯაოს ხანის ფენიდან 0,8 მ სიღრმეზე დაფიქსირდა. სამარხში დაკრძალულია ერთი მიცვალებული, მარჯვენა გვერდზე, კიდურებმოხრილი, თავით სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. ჩონჩხის ზედა ნაწილი ანატომიურ შესახსრებაში იყო, ქვედა კი გადაადგილებული - სამარხის ჩრდილოეთ ნაწილში, იატაკიდან 0,25 მ სიმაღლეზე არეულ მდგომარეობაში დაფიქსირდა (ტაბ. XII₄₋₆). მიცვალებულის გულ-მკერდის წინ მსხვილფეხა საქონლის ბეჭი და კიდურები ენყო (ტაბ. XII₄).

სამარხის ქვაყრილში აღმოჩნდა: 1. ჭურჭლის პირისა და გვერდის ფრაგმენტები, თიხის, ლეგა-მოყავისფრო ზედაპირით, შიდაპირითა და მოყავისფრო-მონაცრისფრო კეცით. შეიცავს წვრილმარცვლოვან მინარევებს; 2. ჭურჭლის ფრაგმენტები, თიხის, მონითალო ზედაპირით, შიდაპირითა და კეცით; 3. ჭურჭლის ფრაგმენტები, თიხის, მოყავისფრო ზედაპირით, შიდაპირითა და ასეთივე ფერის სქელი კეცით.

სამარხში აღმოჩნდა: 1. ჭურჭლის ფრაგმენტი, თიხის, მორუხო ზედაპირით, მოყავისფრო შიდაპირითა და მორუხო-მოყავისფრო ორფენოვანი კეცით. ეტყობა ყურის მიძერწის კვალი. 2. ჭურჭლის პირის ფრაგმენტი, თიხის, შავი ზედაპირით, შიდაპირითა და ყავისფერი კეცით, წვრილმარცვლოვანი მინარევებით. აქვს მრგვალი ბაკო და ოდნავ გადაშლილი პირი. 3. ჭურჭლის პირის ფრაგმენტი, თიხის, ლეგა მონაცრისფროდ გამომწვარი. 4. ჭურჭლის გვერდის ფრაგმენტები, თიხის, მოშავო ზედა და შიდა პირით, ლეგა-მოყავისფრო კეცით. 5. სასმისი (ტაბ. XIV₂₇), თიხის, მორუხო ზედაპირით, შიდაპირითა და კეცით. დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან (ყველა ეს ფრაგმენტი აღმოჩნდა მიცვალებულის ქვედა კიდურებთან ერთად). 6. ქოთანის (ტაბ. XIV₂₄), თიხის, მოშავო-მონაცრისფრო ზედაპირით, შიდაპირითა და მოყავისფრო კეცით, შეიცავს წვრილმარცვლოვან მინარევებს. აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელთან; 7. სატევრისპირი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₂₅). აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის წინ, ქვაზე; 8. შუბისპირი, ბრინჯაოსი. მასრაში შერჩენილია ტარის ხის ნაშთი (ტაბ. XIV₁₅). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში; 9. ისრისპირი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₂₀), აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან; 10. ისრისპირის ფრაგმენტი, ძვლის (ტაბ. XIV₂₂). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან; 11. საკინძი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₂₃). აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის წინ, ქვაზე; 12. მძივები 8 ც., მომწვანო ფერის პასტის (ტაბ. XIV₁₆). აღმოჩნდა მიცვალებულის მაჯასთან; 13. მძივები 2 ც., სარდიონის (ტაბ. XIV₁₆). აღმოჩნდა მიცვალებულის მაჯასთან; 14. კვერთხისთავი, ირმის რქის (ტაბ. XIV₂₆). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კედელთან; 15. ისრისპირი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₁₇). ყუნწზე დახვეულია ზროს დასამაგრებელი ძაფი. აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან; 16. ისრისპირი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₁₉). ყუნწზე დახვეულია ზროს დასამაგრებელი ძაფი. აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან; 17. ისრისპირი, ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV₁₈). ყუნწზე დახვეულია ზროს დასამაგრებელი ძაფი. აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან. 18. ისრისპირი, ძვლის (ტაბ. XIV₂₁). აღმოჩნდა ალაპის ძვლებთან, სამხრეთით.

გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამარხების თანადროული დასახლება, როგორც ჩანს ამავე მინდორზე და „ციკლოპური“ სიმაგრის ტერიტორიაზე იყო. ამაზე მიუთითებს კერამიკის მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტი, რომლებიც ამ ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. ამავე ფართობზე ოდნავ მოგვიანო ხანის ნამოსახლარისა და სამაროვნის არსებობასაც გვაგვარაუდებინებს გიორგი აშკალოვისაგან

შეძენილი ბრინჯაოს არტეფაქტები და ჩვენს მიერ შეგროვილი კერამიკული მასალაც (ტაბ. XV-XX).

მინდვრის დასავლეთ ნაწილში, სოფ. რეხასაკენ მიმავალი გზის პირას გორანამოსახლარია. მისი კიდე გზასა აქვს ჩამოჭრილი, სადაც კარგად ჩანს მძლავრი კულტურული ფენა. ზედაპირულად მოპოვებული მასალების მიხედვით ჩანს, რომ ნამოსახლარი მრავალფენია და ძირითადად ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის მასალებს შეიცავს.

2003 წელს გიორგი აშკალოვი დაგვეხმარა მის მეზობლად მდებარე საკარმიდამო ნაკვეთში ადგილობრივი მოსახლის მიერ გათხრილი სამარხის ინვენტარის შეძენაში. ადგილის დათვალიერების და ნივთების მომპოვებელთან საუბრის შედეგად გაირკვა, რომ სამარხი მიეკუთვნებოდა ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხების ჯგუფს. სამარხი კამერა ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე ყოფილა დამხრობილი. მიცვალებული თავით ჩრდილოეთით, მარცხენა გვერდზე ყოფილა დაკრძალული (“გამთხრელის” თქმით აღმოსავლეთით „იყურებოდა“). სამარხში თიხის ოთხი ჭურჭელი, ბრინჯაოს დანა, ისრისპირები, რგოლები და ინსიგნიის დეტალები აღმოჩენილა. ინსიგნიის ძირითადი ნაწილი, კაუჭი მიცვალებულის სახის წინ ყოფილა, ღეროზე წამოცმული ჰქონია სალტე (ფიგურული გარსაკრავი), მათგან 10-15 სმ მოცილებით, ჩრდილოეთით კი ხარის თავის ქანდაკება აღმოჩენილა. ქანდაკებასა და სალტეს შორის დაშლილი ხის ნაშთები ყოფილა.

შეძენილი სამარხეული ინვენტარი:

1. დოქი, თიხის, მონაცრისფროდ გამომწვარი, ზოომორფული ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე. ტანი შემკულია რელიეფური სარტყლებითა და ვერტიკალური ხაზებით. ვერტიკალურ ზოლებს შორის მოთავსებულია ორი გველის რელიეფური გამოსახულება (ტაბ. XIX₁; XX₂).

2. დოქი, თიხის, მონაცრისფროდ გამომწვარი, დამზადებულია ობსიდიანის მინარევებიანი თიხისაგან, სამკუთხაგანიკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და მხარზე, მუცელზე აქვს გამჭოლი ნახვრეტი (ტაბ. XIX₆; XX₃).

3. ქოთანი, თიხის, ლეგა-მოშავოდ გამომწვარი, დამზადებულია ქარსმინარევებიანი თიხისაგან, მხარი შემკულია სამი ამოღარული ხაზისაგან (ტაბ. XIX₅; XX₁).

4. ქოთანი, თიხის, მოყავისფროდ გამომწვარი, თეთრმარცვლოვანი მინარევებით, მხარი შემკულია ამოღარული ხაზებით (ტაბ. XIX₃; XX₄).

5. დერგი, თიხის, ლეგა-მონაცრისფროდ გამომწვარი, მხარი შემკულია ამოღარული ჰორიზონტალური, ურთიერთგადამკვეთი ხაზებითა და ნაჭდევებით, მხარსა და პირზე ეტყობა ყურის ნაკვალევი (ტაბ. XIX₄).

6. ისრისპირი, ბრინჯაოსი, წაგრძელებული ფრთებით და ბრტყელგანიკვეთიანი გრძელი ყუნწით (ტაბ. XVI₂).

7. ისრისპირი, ბრინჯაოსი, წაგრძელებული ფრთებით და ბრტყელგანიკვეთიანი გრძელი ყუნწით (ტაბ. XVI₃).

8. დანა, ბრინჯაოსი, მოკლე სატარე ყუნწით, ყუნწზე სამანჭვლე ნახვრეტით (ტაბ. XVI₁).

9. გარსაკრავი, ბრინჯაოსი, ვერტიკალური ამოღარული ხაზებით, ორი გამჭოლი ნახვრეტით (ტაბ. XVI₇).

10. ხარის თავის ქანდაკება, ბრინჯაოსი (ტაბ. XVI₈).

11. კვერთხისებრი ნივთი, ბრინჯაოსი, მოკაუჭებული ბოლოთი, ორნამენტირებული ღეროთი და გამჭოლნახვრეტიანი ყუნწით (ტაბ. XVI₆).

12. რგოლი, ბრინჯაოსი, განიკვეთში რვანახნა (ტაბ. XVI₄).

13. რგოლი, ბრინჯაოსი, მრგვალგანიკვეთიანი, თავებგახსნილი (ტაბ. XVI₅).

დასკვნა: სოფ. ავრანლოს ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებისა და დაზვერვების შედეგად გაირკვა, რომ აქ ადამიანი ქვის ხანაში დასახლებულა (იხ. აქვე ქ. სტურუას სტატია). დიდი და მნიშვნელოვანი დასახლება კი ადრებრინჯაოს ხანაში ჩნდება (იხ. აქვე ნ. შანშაშვილის სტატია).

გვიანი ბრინჯაოს ხანაშია აგებული „ციკლოპური“ სიმაგრე, რომლის გარშემო ახალი დასახლება ჩნდება. დღეისათვის ამ ეპოქის I (ძვ.წ. XVI ს.) და II ფაზის (ძვ.წ. XV-XIV ს-ის შუა ხანები) ნაშთების ფენები და სამაროვნები აქ მიკვლეული არ არის. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ შემთხვევით მოპოვებულ მასალებში II ფაზის (ბარეთის კულტურა [იხ. ნარიმანიშვილი 2006: 101]) კერამიკის რამდენიმე ფრაგმენტი შეინიშნება. გვიანი ბრინჯაოს ხანის III ფაზას, ძვ.წ. XIV ს-ის შუა ხანებსა და XIII ს-ს მიეკუთვნება შემთხვევით მოპოვებული კერამიკის ძირითადი ნაწილი (ტაბ. XVII-XVIII), რომელიც „ცენტრალურამიერკავკასიური“ კულტურის მასალის მსგავსია [ფიცხელაური 2005: ტაბ. X, XX, XXX, XVIII, II, XII, XIX, XCIV, CXIX, CXXX, CLVI, CLXIII]. ამავე კულტურის ძეგლია 2003 წელს სოფლის ტერიტორიაზე გათხრილი სამარხიც (ტაბ. XVI; XIX₁₋₆; XX₁₋₄).

2006 წელს გათხრილი №2, 3-6 სამარხების ინვენტარი „სამთავრული კულტურის“ კომპლექსების მსგავსია [სადრაძე 1997; სადრაძე 2002] და ძვ.წ. XII-XI საუკუნეებით თარიღდება.

ყურადღებას იქცევს №4 თხრილში შესწავლილი №1 სამარხი, რომელიც ძვ.წ. IV-III სს-ით თარიღდება. ეს სამარხი ავრანლოს ტერიტორიაზე მიკვლეული ერთადერთი ძეგლია, რომელიც ამ ეპოქას მიეკუთვნება. სამარხში აღმოჩენილი ყურმილიანი დოქი იშვიათია არა მხოლოდ თრიალეთში, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოში. ამ ტიპის ჭურჭლები ძირითადად დასავლეთ საქართველოში გვხვდება.

ახ.წ. პირველი საუკუნეების ძეგლები უშუალოდ სოფლის ტერიტორიაზე გვხვდება. საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებისთანავე, ნალკის რეგიონში იწყება ეკლესიების მშენებლობა. ახ.წ. VI საუკუნეში ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის მიდამოებში დაარსებულ მონასტერს კი ამ რეგიონისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

არქეოლოგიური ძეგლების სიმრავლე და „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრე აშკარად მიუთითებს, რომ ავრანლო მნიშვნელოვან გზაჯვარედინზე მდებარეობდა და ასევე მნიშვნელოვან პუნქტს წარმოადგენდა. აქ თავს იყრიდა ბორჯომ-ბაკურიანიდან და გორი-ქარელიდან სამხრეთისაკენ მიმავალი გზები. ბორჯომი-ბაკურიანი-ახალქალაქის სამანქანო გზას, სოფ. ციხისჯვრის გავლის შემდეგ, ცხრანყაროს უღელტეხილთან ერთი გზა გამოეყოფა, რომელიც მარცხნივ, აღმოსავლეთისაკენ მიდის. 7-8 კმ გავლის შემდეგ ტაბანყურის ტბას მიაღებდა, სოფ. ტაბანყურს მარჯვნივ მოიტოვებს და ტბის ჩრდილოეთი ნაპირის გავლის შემდეგ ვიწრო ხეობაში შედის. თავკვეთილის მთას გზა სამხრეთიდან ჩაუვლის და მთის ფერდობზე არსებული მცირე უღელტეხილის ყველაზე მაღალ წერტილში ნალკის მუნიციპალიტეტის საზღვარს გადაკვეთს. გზის გასწვრივ, 3,5 კმ სიგრძეზე რამდენიმე ათეული ყორღანია. გზა შავნაბადას მთას ჩაუვლის და თანდათან ქვემოთ ეშვება. შემდეგ გადის მთა ეგოიასარის აღმოსავლეთი კალთის ძირში გაშლილ მინდორზე, სადაც ძველი საპიტიახშო მდებარეობდა. აქედან გზა ორად იყოფა. ერთი სოფ. ბურნაშეთში ჩადის, მეორე კი ყიზილ-ქილისაში. ტაბანყურიდან ნალკის სოფლებამდე დაახლოებით 20 კმ-ია. სოფ. ტაბანყურიდან ნალკაში ნარიანის ველისა და მდ. ქციის გაყოლებითაც შეიძლება შემოსვლა, საიდანაც სოფ. ხანდოსა და რეხაში შეიძლება მოხვედრა. სოფ. რეხაში საპიტიახშოდან წამოსული გრუნტის გზითაც შეიძლება შესვლა.

სოფ. რეხაზე გადის ნალკაში შემოსასვლელი კიდეც ერთი გზა, რომელიც გუჯარეთის ხეობიდან გადმოდის და რეხას გავლის შემდეგ სოფ. ავრანლოში ჩადის. გუჯარეთის ხეობაში შესასვლელი გზა ბორჯომი-ბაკურიანი-ახალქალაქის გზის მე-10 კმ-ზე, სოფ. ნალვერთან იწყება. სამანქანო გზა სოფლის ცენტრში მარცხნივ უხვევს, გაივლის სოფ. კიმოთესუბანს, გვერდისუბანს, ღვთისმშობელს, მაჭრანყალს და სოფ. გუჯარეთამდე მიდის. გუჯარეთიდან გამოსული გრუნტის გზა სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მიდის და 4,0 კმ გავლის შემდეგ თრიალეთის ქედზე არსებულ უღელტეხილს მიაღებდა, სადაც ნალკის საზღვარი იწყება. უღელტეხილიდან სოფ. ავრანლომდე 10-12 კმ-ია.

სოფ. ნალვერთან დაწყებული გზის ერთი ტოტი სოფ. კიმოთესუბნიდან 2,5 კმ გავლის შემდეგ მარჯვნივ უხვევს და სოფ. პატარა მიტარბის გავლით შედის დიდ მიტარბში, საიდანაც მდ. ქციის ხეობაში, ნარიანის ველზე შეიძლება მოხვედრა. აქვე, ნარიანზე ამოდის სოფ. გვერდისუბნი-

დან და სოფ. ღვთისმშობლიდან მომავალი გრუნტის გზები. ნარიანის დასავლეთით ტაბანყურის ტბაა, აღმოსავლეთით, მდ. ქციის გაყოლებით წამოსული მგზავრი კი სოფ. ხანდოში მოხვედბა.

გუჯარეთი-რეხას გზით, ნალვერ-ბორჯომის მიმართულებით გადაადგილების გარდა, ქ. ქარელშიც შეიძლება მოხვედრა. გუჯარეთის ხეობაში მდებარე სოფ. წითელსოფლიდან და მაჭარ-წყლიდან გრუნტის გზა მდ. აბუხალოსლელეს და მდ. ტყემლოვანის წყლის (მდ. მტკვრის აუზი) ხეობებში გადადის. სოფ. ტყემლოვანთან ეს ორი მდინარე ერთდება. ამ სოფლიდან მიმავალი გზა სოფ. ზღუდერის გავლით ქ. ქარელში ჩადის. ამ გზის ერთი განშტოება კი ქ. გორისაკენ მიემართება.

სოფ. ავრანლოდან გზები ქვემო ქართლსა და ჯავახეთისაკენ მიდის, საიდანაც ერთის მხრივ არარატის დაბლობსა და ურმიისტბისპირეთთან გადის, მეორე მხრივ კი ფარავნის ტბას გაუვლის და მდ. მტკვრის ხეობით ცენტრალურ ანატოლიაში ჩადის.

მიუხედავად იმისა, რომ ას წელზე მეტი ხანია რაც ავრანლოს ტერიტორიაზე მიკვლეული ძეგლების შესახებ არაერთი ინფორმაცია არსებობს, გეგმაზომიერი და ფართო მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები არ ჩატარებულა. დღემდე არც აქ მოპოვებული მასალები იყო გამოქვეყნებული. წინამდებარე სტატია ამავე კრებულში გამოქვეყნებული ქ. სტურუასა და ნ. შანშაშვილის ნაშრომებთან ერთად სოფ. ავრანლოში მოპოვებული მასალების პუბლიკაციის პირველი მცდელობაა.

მიუხედავად იმისა, რომ ავრანლოს ტერიტორიაზე მიკვლეულ ძეგლებზე მცირე სამუშაოებია ჩატარებული შეიძლება ითქვას, რომ აქ სტაციონალური გათხრების წარმოებას არა მხოლოდ თრიალეთის, არამედ სამხრეთ კავკასიის უძველესი ისტორიის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნება.

ლიტერატურა

- ბერძენიშვილი დ. 1982:** თრიალეთის უცნობი წარწერები. – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. VI, 3-28. თბილისი.
- გვასალია ჯ. 1982:** ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. VI, 29-57. თბილისი.
- ვახუშტი 1973:** აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. თბილისი.
- კეკელიძე კ. 1968:** ეტიუდები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. თბილისი.
- მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938:** მეგალითური კულტურა საქართველოში. თბილისი.
- ნარიშკინიშვილი გ. 2006:** საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი, № 17-18, 92-126.
- სადრაძე ვ. 1997:** სამთავროს სამაროვნის ბრინჯაოს ხანის ძეგლები. თბილისი.
- სადრაძე ვ. 2002:** მცხეთისა და მისი შემოგარენის ძვ.წ. II-I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- ფიცხელაური კ. 2005:** ცენტრალურამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა (ძვ.წ. XIV-XIII სს.). თბილისი.
- ქც 1955:** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი.
- ჰაგიოგრაფია 1947:** მოქალაქეობა და წამება წმიდისა აბიბოს ნეკრესელი ეპისკოპოსისა. – აპოკრიფები. ჰაგიოგრაფია. თბილისი.
- ჩიქოვანი თ. 1973:** თრიალეთი. თბილისი.
- Такайшвили Е 1913:** Археологические экскурсии, разыскания и заметки. – Известия Кавказского отделения

Императорского Московского археологического общества. Вып. III. Тифлис.

Куфтин Б 1938: Дневник. Тriaлетская археологическая экспедиция. рукопись. Тбилиси.

Куфтин Б 1940: Дневник. Тriaлетская археологическая экспедиция. рукопись. Тбилиси.

Куфтин Б 1948: Дневник. Тriaлетская археологическая экспедиция. рукопись. Тбилиси.

Мшвениерадзе Д 1952: Строительное дело в Древней Грузии. рукопись. Тбилиси.

Мшвениерадзе Д 1959: Строительное искусство в Древней Грузии. рукопись. Тбилиси.

ტაბულების აღწერა

ტაბ. I – 1. ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრისა და ნამოსახლარის ტოპოგეგმა; 2. საძიებო თხრილების განლაგება ნამოსახლარზე.

ტაბ. II – 1. სასიმაგრო სისტემის გეგმა ვ. ნილოსანის მიხედვით; 2. სასიმაგრო სისტემა (ვ. ნილოსანის ჩანახატი).

ტაბ. III – 1. სასიმაგრო სისტემის ხედი აღმოსავლეთიდან; 2. ნამოსახლარის ხედი აღმოსავლეთიდან.

ტაბ. IV – თხრილი № 2: 1. I დონის გეგმა და ჭრილი; 2. II დონის გეგმა და ჭრილი; 3. გეგმა.

ტაბ. V – თხრილი № 3: 1. V დონის საერთო ხედი; 2. № 5 სამარხის კრომლები და ადრებრინჯაოს ხანის სახლის იატაკი.

ტაბ. VI – თხრილი № 3: 1. II დონის გეგმა; 2. IV დონის გეგმა და ჭრილი; 3. თხრილი გათხრების დასრულების შემდეგ. გეგმა და ჭრილი.

ტაბ. VII – 1. თხრილი № 3. გეგმა; 2. თხრილი № 4. გეგმა.

ტაბ. VIII – 1,2. თხრილი № 4. საერთო ხედი სამარხების გახსნამდე.

ტაბ. IX – თხრილი № 4: 1. I დონის გეგმა; 2. II დონის გეგმა და ჭრილი; 3-4. სამარხი № 1. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. X – თხრილი № 4. გეგმა და ჭრილები სამარხების გახსნის შემდეგ.

ტაბ. XI – თხრილი № 4: 1. სამარხი № 1; 2, 3. სამარხი № 2; 4. წინა პლანზე სამარხი № 3, უკანა პლანზე სამარხი № 4. თხრილი № 3: 5, 6. სამარხი № 5.

ტაბ. XII – თხრილი № 3: 1. სამარხი № 6. ქვაყრილი; 2, 3. სამარხი № 5; 4-6. სამარხი № 6.

ტაბ. XIII – 1. სამარხი № 2. გეგმა და ჭრილი; 2. სამარხი № 3. გეგმა და ჭრილი; 3. სამარხი № 5. გეგმები და ჭრილები; 4. სამარხი № 6. გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. XIV – ინვენტარი: 1-4. სამარხი № 1; 5. სამარხი № 3; 6-14. სამარხი № 5; 15-27. სამარხი № 6; 28-31. სამარხი № 4.

ტაბ. XV – 1-28. ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის ტერიტორიაზე შემთხვევით მოპოვებული მასალა.

ტაბ. XVI – 1-8. გ. აშკალოვის ეზოში გათხრილ სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნივთები.

ტაბ. XVII – 1-40. ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის ტერიტორიაზე შემთხვევით მოპოვებული მასალა.

ტაბ. XVIII – 1-23. ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის ტერიტორიაზე შემთხვევით მოპოვებული მასალა.

ტაბ. XIX – 1,3-6. გ. აშკალოვის ეზოში გათხრილ სამარხში აღმოჩენილი კერამიკა; 2,7-10. ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის ტერიტორიაზე შემთხვევით მოპოვებული კერამიკა.

ტაბ. XX – 1-4. გ. აშკალოვის ეზოში გათხრილ სამარხში აღმოჩენილი კერამიკა; 5,6. ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის ტერიტორიაზე შემთხვევით მოპოვებული კერამიკა.

Goderdzi Narimanishvili
Juansher Amiranashvili
Marine Kvachadze
Nino Shanshashvili

ARCHAEOLOGICAL SITES AT AVRANLO

The village of Avranlo is situated on the banks of the River Ktsia in Tsalka region, some 35 km from Tsalka at an altitude of 1,580 m above sea level. The old name of the village is Tezi. It was called Avranlo by the Greeks who migrated from Turkey in 1828-1829. A comparison of a map of Vakhushti Bagrationi with modern ones confirms the fact that the village was called once called Tezi, and E. Taqaishvili, D. Berdzenishvili, T. Chikovani share this opinion (Taqaishvili 1913, 45; Chikovani 1973, 16; Berdzenishvili 1982, 15).

Vakhushti Bagrationi provides some very interesting information about this area: "In Artsivani, in the Tezis Khrami, there is a monastery created in the rock by Saint Abibos of Nekresi, now empty" (Vakhushti 1973, 320). D. Berdzenishvili notes, "In fact, there are caves and two basilicas in the canyon. They bear a trace of late redecoration, although early Medieval architectural details have survived ... In the upper reaches of the Ktsia the accumulation of such toponyms as Sapitiakhsho, Rekha. Abibos Monastery gave rise to the opinion that the martyrdom of St. Abibos must have occurred at Rekha in Trialeti (near Avranlo)" (Berdzenishvili 1982, 16). K. Kekelidze considered that Abibos was punished in Shua Kartli, near Samtavisi, from where this story was transferred in the course of time to Rekha in Tsalka; then a monastery dedicated to Abibos was built there, at Rekha in Tsalka (Kekelidze 1968, 178). J. Gvasalia also agrees that the Rekha where Abibos of Nekresi was tortured is definitely the Rekha of Kartli (Gvasalia 1982, 52-53). According to D. Berdzenishvili, the section where "the cities around Rekha" is discussed speaks in favour of the Rekha in Kartli. In his opinion, such a thing must have been impossible to consider in connection with the Trialeti Rekha of the 6th century. In those times there were Urbnisi, Uplistsikhe, Kaspi, Mtskheta, where, according to Juansher's information, Abibos was finally buried (Berdzenishvili 1982, 17). However, the work "Life and Martyrdom of Saint Abibos of Nekresi" says that when Abibos "was killed and dragged to the outskirts of the city and guards were appointed to watch his body, not a single animal or bird dared to touch his greatly blissful flesh. And those guarding him left him. Then came those living in the cave near the monastery and took him and buried him with great respect" (Hagiography 1947, 107).

We think this information must indicate the Monastery of Abibos of Nekresi located in the Tezis Khrami. The "cities and castles of Bozhana" from where David the Builder marched against Anis and Karusheti, where Bagrat IV stationed his army, Khevghrma where Giorgi I died (*Life of Kartli* 1955, 291) and Sapitiakhsho are all in Trialeti. Therefore, In the Trialeti of the Early and Middle Medieval period, and in particular in the environs of Avranlo, there must have been urban-type settlements and the summer residence of kings. If the martyrdom occurred in the hot season, it is possible that Persian officials were resting here, since Trialeti used to be one of the Georgian kings' favourite resorts..

The first fundamental study of the antiquities of Trialeti was written by E. Taqaishvili. He saw caves near the village of Avranlo and noted that traces of other structures could also be seen. He thought that these were the remains of Abibos' monastery (Taqaishvili 1913, 46). D. Berdzenishvili found a Georgian inscription in the environs of the monastery, which he interpreted as: "God...have mercy...on the hermit buried here" and dated it to the 12th-13th centuries. It was presumably, in his view, from the burial of a scholar recluse living in one of the caves (Berdzenishvili 1982, 15-16).

One of the most important cultural heritage sites at Avranlo is a "Cyclopean" fortress situated in the

north-west outskirts of the village. E. Taqaishvili only noted the megalithic wall: "Along the rock there is a barrier of huge blocks heaped up on each other" (Taqaishvili 1913, 45), although he does not actually describe it.

L. Meliksed-Beg attributed a "castle-settlement of Cyclopean construction" to a site of megalithic culture (Meliksed-Beg 1938, 57). "The settlement that overlooks the river like an amphitheatre consists of three steps: 1, at the bottom of the hill; 2, on a small flat area in the middle of the slope and 3, on the top of the hill... The first, lower step or terrace consists of a long wall curved in plan, up against the hill. It is 100 m long, 3-4 m high, and in some places 4.5 m high and 2-2.5 m thick. The wall has one door near the stream. It is 1.5 m high, thick and wide. It is covered with a huge block that is 2.25 m long and 1.5 m wide. In the elongated area between this wall and the hill the only building is a small church. Next to this religious complex, to the west up to the top of the wall there are plenty of caves. Some are natural and some are enhanced. The second (middle) terrace is rectangular in shape at the middle of the slope, and is but a few metres long and wide; it is in the area of a former castle where the local residents have planted an orchard. The third (upper) terrace on the top of the hill is a comparatively larger area of the former castle. It is rectangular in plan, measuring 25 m x 18m. The wall is 3-4 m thick, and "is almost ruined" (Meliksed-Beg 1938, 57-58) (pl. II_{1,2}).

B. Kuftin carried out the first archaeological research at Avranlo in 1940 (Kuftin 1940, 14). He was planning to study "Cyclopean" structures as early as 1938. He wrote: "The archaeological investigation that we carried out gives rise to a number of problems ... connected to the relations between Cyclopean structures and the different types of burials on the valley" (Kuftin 1938, 1). In describing the Avranlo castle Kuftin noted that "the walls are of the same kind as those of the Nardevani castle, but less massive. In plan it has a more irregular outline than the Nardevani castle" (Kuftin 1940, 14). At the Avranlo castle Kuftin cut two shafts in the surface of the inner court of the castle and outside, in front of the west wall. He also cleaned the gate of the castle, but found nothing but potsherds (Kuftin 1940, 41-42). He mentions, however, that the material recovered at Avranlo differs from the pottery from Nardevani by virtue of the fact that it contains well-baked black-burnished pottery, some with a crimped exterior (Kuftin 1940, 42).

In 1941 Kuftin found an Early Iron Age and Achaemenid period cemetery in the private plot of the of the Karelov family, which extended into the plots of the Satarov brothers, and of the Karelovs and Ashkalovs. He writes that the fences of all the houses were built with tombstones set at an angle. Some of the local inhabitants kept chance find from the burials, and some unbroken items were even in everyday use. They even showed Kuftin agate and cornelian beads. The principal of the local school, S. Iordanov, gave Kuftin a bronze hook and two glazed vessels found in the cemetery, and Kuftin considered them to be analogous to the pottery found at Khojali. The latter was well dated by a bead with the name of Adadnerare on it. The Avranlo cemetery also produced a Roman silver denarius of Augustus. According to Giorgi Ashkalov, these objects had been found by his father in his own plot. Nearby, a bronze fork had also been found, which A. Karelov had taken to Leningrad (Kuftin 1948, 9).

Kuftin visited Avranlo again in 1948 and excavated two kurgans: "Kuchuk-tepe", situated in meadows north-west of the village, and the so called "teacher's kurgan" located on the road running towards the village of Gumbati. Both proved to be empty. In the same year 15 cists of the Early Iron Age were excavated in S. Karelov's garden. Some of the burials had been robbed, but others yielded pottery, bronze objects, and paste and cornelian beads (Kuftin 1948, 11). On the road leading to the village of Kushchi he investigated two kurgans; one burial was excavated on the outskirts of the village, and the finds included two ceramic vessels, a foot-shaped amulet hanging on a bronze chain, and a finger ring (Kuftin 1948, 26).

D. Mshvenieradze described the Avranlo castle in *The Building Business in Ancient Georgia* and *Building Art in Ancient Georgia*. He says that the castle is arranged in three tiers facing south towards the river. The first consists of an 80 m long wall 3 m high in places. There is a single gate 1.9 m high and 1.75 m wide cut through the wall. The gate is blocked by a monolith 2.2 m long and 1.8 m wide. In the lower tier separate monoliths measure 2.0 x 2.5 x 3.0 m. In the second tier the walls are built in three courses. Large monoliths

are placed at the edges, while the inner space is filled with small-sized stones. They measure between 0.30 x 0.30 x 0.20 m and 0.15 x 0.15 x 0.10 m. The castle is situated on the upper, third tier. It overlooks the rock to the west, south and north. A small ground is arranged to the west measuring 20.0 x 35.0 m. It is edged with large stones. The castle on the third tier measures 25.0 x 35.0 m, with walls between 4.0 and 8.0 m high. The tiers were connected by means of large monoliths. To the right of the castle there is a cave that has been enlarged. There is a space in front of the cave which is also edged with large rocks (Mshvenieradze 1959, 11). D. Mshvenieradze says that in Avranlo the second and the third tiers reveal a genuine "Cyclopean" masonry, characterized by large rocks, dry-stone masonry and an unusual mode of arrangement (pl. II_{1,2}). They were constructed so as to be difficult to demolish, but to have some flexibility in case of earthquakes. The whole subsequent conception of architecture in ancient Georgia until the Classical period was based on this principle (Mshvenieradze 1959, 13).

In 1998, with the support of the Open Society-Georgia foundation, the Trialeti Archaeological Expedition drew up a general plan of the Avranlo "Cyclopean" fortress as well as plans of upper and lower fortresses. At the same time scattered Palaeolithic and Bronze Age artefacts (of stone and pottery) were collected in the areas of the settlement and the fortress. In 2003 the Trialeti Expedition purchased a substantial collection from a local inhabitant of Avranlo, one Giorgi Ashkalov who had known Kuftin well, had taken part in the archaeological expedition carried out by O. Japaridze, and subsequently developed a personal interest in antiquities. The collection contains material of all periods from the lower Palaeolithic to the Medieval. Metal objects, in particular a metal hook adorned with a bull's head, are especially noteworthy.

In 2006 archaeological excavations were conducted in a field north of the "Cyclopean" fortress (pl. I₁). The work was connected with the BTC pipeline project, which wanted to construct a water supply system for the upper zone of villages of Tsalka Municipality. During these building works cultural layers of the settlement were damaged. With a view to defining the type, stratigraphy and boundaries of the site the expedition dug several trenches across the field north of the "Cyclopean" fortress (pl. I₂).

The river Ktsia flows south of the field. The "Cyclopean" castle is built along its deep gorges, on steep slopes and on the crest (pl. III₁). Many caves are cut in the side of the gorge. The castle is built on a small promontory with large basalt blocks and dry-stone masonry. It is washed by a large tributary to the north which flows from a stream some 1.5-2.0 km north of the castle and which seems formerly to have supplied the castle with drinking water.

The field is attached to the castle to north and west (pl. I₁), where there are signs of remains of a settlement and a cemetery. At the bottom of the mountain range at the north edge of the field there is a road which connects Avranlo with the village of Rekha, from where the road runs to the Gujaeti valley via Khando, and descends to the Bakuriani-Borjomi valley.

The original name of the Avranlo castle and its adjacent field has not been preserved. The local, comparatively newly settled Turkish-speaking Greek population call this field "Danalakh Duzhi" or "calves' field". The settlement extends across the whole field from north to south, from the "Cyclopean" castle to the metalled road. It seems to be more concentrated in the south part, near the castle, which is cut off by the gorge described above, and which divides the settlement into two parts. The field west of the gorge has been farmed for many decades.

The settlement measures 360 m from north to south, and 250 m from east to west (pl. I₁; III₂). The whole area of the settlement was divided into four lots (A,B,C,D), and these were in turn divided into plots of 18 x 24 m, which were then divided into 6 x 6 m grids; the grids were divided into 2 x 2 m sections. Four trenches in all cut across the field (pl. I₂). Trench No. 1 is situated in grid 8, plot CCLVI, lot D (pl. I₂). The trench was 4.2 m long and 2.0 m wide. On removing the humus a mound of large basalt stones was revealed. In order to estimate the type of construction, it was necessary to widen the trench in all directions, which brought the work to a halt. The trench did not, however, contain archaeological material.

Trench No. 2 was cut in lot D, in grids 2 and 3 of plot CCLV and grids 11 and 12 of plot CCXXV (pl. I₂; IV₃).

The length of the trench was 12.0 m, and the width 2.0 m. A stone mound 0.2 m thick made up of small stones was revealed at a depth of 0.3 m below the present ground level (level I), in which large basalt stones were embedded (pl. IV₁). After removing the small stone mound basalt stone walls were revealed arranged treated on one side (level II). Like the burials excavated in trenches Nos 3 and 4, they were square chamber tombs in the centre of which burials covered with a stone slab are arranged (pl. IV₂). Chamber tombs containing four burials were revealed in the trench (Nos 7-10). Due to the lack of time these burials were not excavated. Trench No. 2 was filled with earth again.

Trench No. 3 includes grid 12 of plot CXCIII, grid 10 of plot CXCIV, grid 3 of plot CCXXIII and grid 1 of plot CCXXIV (pl. I₂; VII₁). It is 9.9 m long and 4.0 m wide. At a depth of 0.2-0.3 below the present ground level a stone mound of medium-sized basalt blocks was recorded for the whole length of the trench (level II; pl. VI₁). After removing the mound, rectangular chamber tombs were revealed. Pit-graves (No. 5, No. 6) were excavated in their centre. Stones of the chamber of Burial No. 5 lay on black earth (pl. V₂). A settlement stratum was recorded at a depth of 0.3-0.4 m below this level. The house had a clay plastered floor on which many sherds were found. This stratum belongs to the Early Bronze Age. Remnants of a settlement also appeared in the area of Burial 6 (pl. V₁; pl. VI₃).

A household pit was excavated in the eastern part of Trench No. 3, in sections 5-6, 8-9 of grid 1 plot CCXXIV (pl. VI₂). The pit was covered with a stone mound 1.8m in diameter (pl. V₁). The pit is 0.8 m in diameter and 0.9 m deep. The pit was filled with stones and fragments of adobe plastering, and fragments of a large vessel were also recovered here. The pit belongs to the Early Bronze Age (see Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", in this volume).

Trench No. 4 is situated between grid 4 of plot CXCIII and grids 2, 3, 5, 6 of plot CXCII (pl. I, 2; VII, 2; IX, 1). It is 8 metres long and 5 metres wide. Trench No. 4 revealed a situation similar to Trench No. 3. The only difference was that the Early Bronze Age level is more damaged here. Many fragments of pottery of various sizes were recorded on the floor (pl. IX, 2; XI, 4). Six burials were revealed in Trench No. 4 (pl. X), but since two of them extended into an unexcavated area, only four were excavated (Nos 1-4). In 2006 six burials were thus excavated on the field adjacent to the Avranlo "Cyclopean" fortress.

Burial No. 1 was found in grid 5 plot CXCII (Trench No. 4). The cist consists of stone slabs and is oriented east-west (pl. VIII, 2; IX, 2-3). The east wall of the cist consisted of two slabs, while the rest of the walls and the roof had only one. The cist is 0.5 m long, 0.3 m wide and 0.25m deep. There was a single occupant with the head to the north, lying in a crouched position on the left (pl. IX, 4; X; XI, 1).

The burial yielded: 1. A pottery jug with a tubular handle (pl. XIV₁), brown burnished exterior and interior and reddish fabric, made from well precipitated clay; found in the north corner of the burial; 2. Bowl (pl. XIV₂), clay, blackish-brownish exterior and interior, thin fabric; found in the south corner of the burial; 3. 5 beads, (pl. XIV₃), cornelian, found near the chest of the deceased; 4. Chain (pl. XIV, 4), bronze, again found near the chest.

Burial No. 2 is situated in grid 6 plot CXCII and grid 4 plot CXCIII (Trench No. 4).

A basalt stone mound on top of the burial measures 2.0 x 1.2 m (pl. VIII, 1). The burial chamber beneath the mound is oriented south-west to north-east (pl. XI, 2; XIII, 2) and is 1.2 m long, 1.1 m wide and 0.8 m deep. Beneath the stone mound were found asbestos stones from a threshing-board completely covering the deceased (pl. XI, 2-3).

The burial had a single occupant with the head to the south-west, lying in a crouched position on the right (pl. X; XI, 3; XIII, 1). A badly damaged bronze ring was found beneath the jaw.

The burial yielded: 1. Asbestos stones, 128 items, made of a light sort of stone of volcanic origin, grey, porous, treated on two sides. Most have a rounded back and a flattened base. 15 of them were found in the stone mound of the burial and the rest 2 beneath the stone mound laid above the deceased in courses; 3. Grind-stone, black, found at the north-west wall of the burial; 4. Flake, black obsidian, found on the pelvis of the deceased; 5. Bovine tooth, found at the pelvis of the deceased; 6. Fragments of the base of a pottery

vessel, yellowish-brownish exterior and interior, thick fabric, found near the head of the deceased.

Burial No. 3 was excavated in grid 6 plot CXCII (Trench No. 4). There was a badly damaged stone mound consisting of basalt stones (pl. VII, 2; VIII, 2; XI, 4; XIII, 2). A pit burial, 1.4 m long, 1.3 m wide, and 0.7m deep, is oriented north-east to south west. The burial had a single occupant whose bones had been badly disturbed. The head of the deceased lay, apparently, at the south. The burial had been robbed. The bones of the deceased and grave goods were found at different levels (pl. X). Fragments of fired black pottery and an obsidian flake were found within the stone mound filling the pit-grave. A bronze ring was found on the floor in the central part (pl. XIV, 5); fireproof stone, basalt; an obsidian flake; an obsidian blade; a fragment of a clay lid.

Burial No. 4 was excavated in grids 3 and 6 of plot CXCII (Trench No. 4). A rectangular stone mound is badly damaged. It seems that the burial had a rectangular chamber consisting of very large stones (pl. VIII, 2; XI, 4). Fragments of its south (4.0 m) and west (3.0m) walls have survived (pl. VIII, 1; IX, 1). The pit burial was covered with a huge basalt slab (2.2 x 2.1 m). The burial had been robbed, and there were no human remains or grave goods in the burial pit (2.4 x 1.6 x 0.3m) (pl. VIII, 2; X). Fragments of a churn and other vessels, and an obsidian flake were found on the cover slab of the chamber (pl. XIV, 28-31). Fragments of fired black pottery (pl. XIV, 29-30), an obsidian flake and cattle bones were recorded on the floor of the burial.

Burial No. 5 is situated in grid 12 of plot CXCIII, grid 10 of plot CXCIV, grid 3 of plot CCXXIII and grid 1 of plot CCXXIV (Trench No. 3. pl. VII, 1).

The burial was covered with a rectangular stone mound (pl. XII, 2) surrounded by large basalt stones (3.8 x 3.1m). The chamber tomb is oriented north-east to south-west (pl. XI, 5). After removing the stone mound of the upper level there appeared another arranged immediately over the burial pit (2.5 x 1.8 m). The mouth of the burial chamber was recorded at a depth of 0.6-0.7 m below the modern ground level. The floors of Early Bronze Age houses are also on this level (pl. V, 2).

The pit grave was cut in yellow loam and is rectangular with round corners. It is oriented south-west to north-east. It was 1.5 m long, 1.1m wide, and 1.2 m below ground level. The burial was cut through the floor of an Early Bronze Age house. At a depth of 0.3 m beneath this level roof timbers appeared parallel to the long dimension of the burial (pl. XI, 6). The floor of the latter was recorded at a depth of 0.5 m. The burial had a single occupant with the head to the south, lying in a crouched position on the left (pl. VI, 3; XII, 2-3; XIII, 3).

The burial yielded: 1. Fragments of pottery, with a reddish exterior, interior and fabric. It was found at the level of the timber during cleaning; 2. Flake, andesite, found at the level of the timber during cleaning; 3. A bird figurine pendant, bronze (pl. XIV, 8), found at the chest area; 4. Bead, bronze (pl. XIV, 12), found at the chest area; 5. Ring, bronze (pl. XIV, 14); found beneath the skull; 6. Pin, bronze (XIV, 10); found at the chin; 7. Pin, bronze (pl. XIV, 11), found at the jaw; 8. Chain with a pendant, bronze (pl. XIV, 9), round in section; found at the left shoulder; 9. Ring, bronze (pl. XIV, 13), round I section; found at the neck; 10. 5 beads, paste (pl. XIV, 7), found at the neck and chest area; 11. 17 beads, cornelian (pl. XIV, 6), found in the neck and chest areas; 12. Bead-seal, paste; found at the left wrist.

Burial No. 6 was excavated in grid 1, plot CCXXIV (Trench No. 3). A pit grave overlaid with a stone mound (pl. XII, 1; XIII, 4). The mound was badly damaged. Like Burial No. 5, it had a rectangular chamber. West (4.0m) and south (3.6m) walls have survived (pl. VI, 3). In the central part of the chamber tomb there was a medium-sized stone mound which covered a burial chamber (1.9 x 1.3 m). Its floor was recorded at a depth of 0.8 m beneath the Early Bronze Age level. The burial had a single occupant with the head to the south-west, lying in a crouched position on the left. The upper part of the skeleton was undisturbed, while the lower had been disturbed and displaced and to the north part of the burial, some 0.25 m above floor level (pl. XII, 4-6). In front of the chest of the deceased there lay a bovine shoulder blade and hooves (pl. XII, 4).

The stone mound of the burial yielded: 1. Fragments of the rim and side of a pottery vessel. Grey-brown

exterior, interior and fabric; traces of a handle attachment; 2. Fragment of the round and slightly offset rim of a pottery vessel, black exterior, interior and brown fabric, containing fine-grained admixtures; 3. Fragment of rim of a pottery vessel, fired grey; 4. Fragments of the wall of a pottery vessel, blackish exterior and interior, grey-brown fabric; 5. Pottery drinking vessel (pl. XIV, 27), greyish exterior, interior and fabric; made from well precipitated clay (all the fragments were found near the lower extremities of the deceased); 6. Pot (pl. XIV, 24), grey-black exterior, interior and brownish fabric, contains fine-grained admixtures, found at the north-east wall of the burial; 7. Dagger blade, bronze (pl. XIV, 25), found in front of the chest, on a stone; 8. Spearhead, bronze, remains of a wooden shaft surviving in the butt (XIV, 15), found in the south-west corner of the burial; 9. Arrowhead, bronze (pl. pl. XIV, 20), found at the south-west corner of the burial; 10. Fragment of an arrowhead, bone (pl. XIV, 22), found at the south-west corner of the burial; 11. Pin, bronze (pl. XIV, 23), found in front of the chest, on a stone; 12. 8 beads, greenish paste (pl. XIV, 16), found at the wrist 13. 2 beads, cornelian (pl. XIV, 16), found at the wrist of the deceased; 14. Sceptre-head, antler (pl. XIV, 26), found at the south-west wall; 15-17. Three arrowheads, bronze (pl. XIV, 17-19), a thread for fastening the shaft rolled over the butt, found at the south-west corner; 18. Arrowhead, bone (pl. XIV, 21); found with *agape* bones, found to the south of the burial.

It is clear that the settlement contemporary with the Late Bronze Age burials was situated in the same field and in the same area as the "Cyclopean" fortress. Numerous fragments of pottery recovered in the area support this hypothesis. Artefacts obtained from Giorgi Ashkalov and the ceramic material collected by us (pl. XV-XX) allow the assumption that there were also settlement and a cemetery here at a later period.

In the western part of the field, near the road to the village of Rekha, there are the remains of a hill-settlement. The edge had been cut off by the road, where a thick occupation layer is clearly visible. Judging by surface finds, it is clear that it was a multi-level settlement containing mainly material of the second half of the second millennium BC.

In 2003 Giorgi Ashkalov helped us to obtain some grave goods excavated by a local resident on his land. After a survey and discussions with the finder it became clear that the burial belonged to a group of pit-graves covered with stone slabs. The burial chamber had been oriented north-west. The deceased was buried lying on the left side with the head to the north ("facing east" – as the "excavator" explained). There had been four ceramic vessels, a bronze knife, arrowheads, rings and fragments of a staff of office. The main detail of the staff, a hook, was found in front of the face of the deceased, and had a decorated band around the shaft; at 10-15 cm further to the north a bronze bull's head was recovered. There were remains of decomposed wood between the head and the band.

Grave goods recovered:

Jug, clay, fired grey; a zoomorphic handle attached to the neck and shoulder; the body decorated with relief bands and vertical lines; two snakes in relief between the vertical lines (pl. XIX, 1; XX, 2).

Jug, fired grey; made from clay with an obsidian admixture; handle triangular in section attached to the rim and the shoulder, à jour decoration on the body (pl. XIX, 6; XX, 3)

Pot, fired grey-black, made from clay with a mica admixture; shoulder decorated with three engraved lines (pl. XIX, 5; XX, 1).

Pot, clay, fired brown, with white-grained admixture; shoulder decorated with engraved lines (pl. XIX, 3; XX, 4)

Large pot, clay, fired grey; shoulder decorated with engraved horizontal, hatched lines and notches, trace of handle visible on the rim and shoulder (pl. XIX, 4)

Arrowhead, bronze, with elongated barbs and a long butt flat in section (pl. XVI, 2)

Arrowhead, bronze, with elongated barbs and long butt flat in section (pl. XVI, 3)

Knife, bronze, with a short hoop for a shaft and a nail hole on the hoop (pl. XVI, 1)

Band, bronze, with engraved vertical lines and two à jour perforations (pl. XVI, 7)

Bull's head, bronze (pl. XVI, 8)

Sceptre-like object, bronze, with a hooked end, ornamented shaft and a butt with an à jour perforation (pl. XVI, 6)

Ring, bronze, octagonal (pl. XVI, 4)

Ring, bronze, penannular (pl. XVI, 5)

Conclusion: Thanks to archaeological excavations and surveys conducted in the village of Avranlo, it became clear that occupation first began here in the Stone Age (see Sturua in this volume). A large and significant settlement emerged here in the Early Bronze Age (see Shanshashvili in this volume).

The “Cyclopean” fortress, around which the new settlement emerged, was built in the Late Bronze Age. No traces of Phase I (16th century BC) or Phase II (15th -14th centuries BC) of the settlement or the cemetery have yet been found. It is worth mentioning, however, that chance finds have included several fragments of pottery of Phase II and the of the 13th century BC (pl. XVII-XVIII), which look similar to the material of the “Central Transcaucasian” culture (Pitskhelauri 2005, pl. X, XX, XXX, XCVIII, II, XII, XIX, XCIV, CXIV, CXIX, CXXX, CLVI, CLXIII). The burial excavated in the village in 2003 belongs to the same culture (pl XVI; XIX, 1-6; XX, 1-4).

The finds from Burials Nos 2, 3-6 excavated in 2006 are similar to those of the “Samtavro Culture” complexes (Sadradsze 1997; Sadradsze 2002) and are to be dated to the 12th-11th centuries BC.

Particular attention should be paid to Burial No. 1 investigated in Trench No. 4, which is dated to the 4th-3rd centuries BC. This burial is the only site of this period at Avranlo. The jug with a tubular handle excavated in this burial is a rarity not only for Trialeti but for east Georgia too. These types of vessel mainly occur in west Georgia.

Sites of the modern era are also to be found in the village. The construction of churches starts in Tsalka region shortly after Christianity was proclaimed the state religion in Georgia. The monastery founded in the area of the Avranlo “Cyclopean” fortress in the 6th century AD had great importance for the region.

The great number of archaeological sites and the “Cyclopean” fortress point to the fact that Avranlo was situated at an important crossroads and was also significant in its own right. It was situated at a concentration of roads running from Borjomi-Bakuriani and Gori-Kareli to the south. A road diverts from the Borjomi-Bakuriani-Akhalkalaki main road, after passing the village of Tskhijvari, near Tskhratsqaro, which runs left to the east. After 7-8 km it comes to Tabatsquri Lake, then goes past it and after passing the north shore of the lake goes into a narrow gorge. The road passes Mount Tavkvtili to the south and crosses the border of Tsalka municipality at the peak of a minor pass on the slope. At 3.5 km along the road there are dozens of kurgans. The road passes Mount Shavnabada and gradually descends. Then it goes through an open field at the bottom of the east slope of Mount Egoiasar, where the old Sapitiakhsho was situated. From here the road divides into two. One runs to the village of Burnasheti, and the other to Qizil-Kilisa. The distance from Tabatsquri to the villages of Tsalka district is 20 km. From Tabatsquri the villages of Tsalka region can be approached through the Nariani Valley and along the river Ktsia, from where one can reach the villages of Khando and Rekha. Rekha can be reached via the dirt track running from Sapitiakhsho.

One more road leading to Tsalka runs through Rekha, and it runs from the Gujareti Valley and after passing Rekha reaches Avranlo. The road going into the Gujareti Valley starts near Tsaghveri, at 10 km on the Borjomi-Bakuriani-Akhalkalaki road. The motor road turns left in the centre of the village, passes through the villages of Kimotesubani, Gverdisubani, Ghvtismshobeli, Machartsqali before reaching Gujareti. The dirt track running from Gujareti goes south-east and after 4 km reaches the pass on the Trialeti mountain range, where the borders of Tsalka start. The distance from the pass to Avranlo is 10-12 km.

One branch of the road that starts near Tsaghveri turns right at 2.5 km from Kimotesubani and enters Didi Mitarbi via Patara Mitarbi, from where one can reach the Nariani Valley. Nariani is a concentration of dirt tracks running from Gverdisubani and Ghvtismshobeli. Tabatsquri Lake is west of Nariani, while the traveller using the road along the river Ktsia will reach Khando.

The Gujareti-Rekha road leads to Kareli. The dirt track from Tsitelsopeli and Machartsqali, situated in the Gujareti Valley, goes over the valleys of the Abukhalosghele and the Tqemlovanis tsqali (the Mtkvari

basin). These two rivers join at Tqemlovani. The road from this village goes to Kareli via Zghuderi. A fork from this road runs towards Gori.

From Avranlo roads run to Kvemo Kartli and Javakheti, whence one leads to the plain of Ararat and Lake Urmia and another runs past Lake Paravani and goes to central Anatolia via the Mtkvari valley.

Even though there has been quite a lot of information about sites at Avranlo for over a hundred years, no systematic or wide-scale archaeological excavations have been carried out. The material recovered here has not been published hitherto. This article is the first attempt, together with others by K. Sturua and N. Shanshashvili, at publishing material excavated at Avranlo.

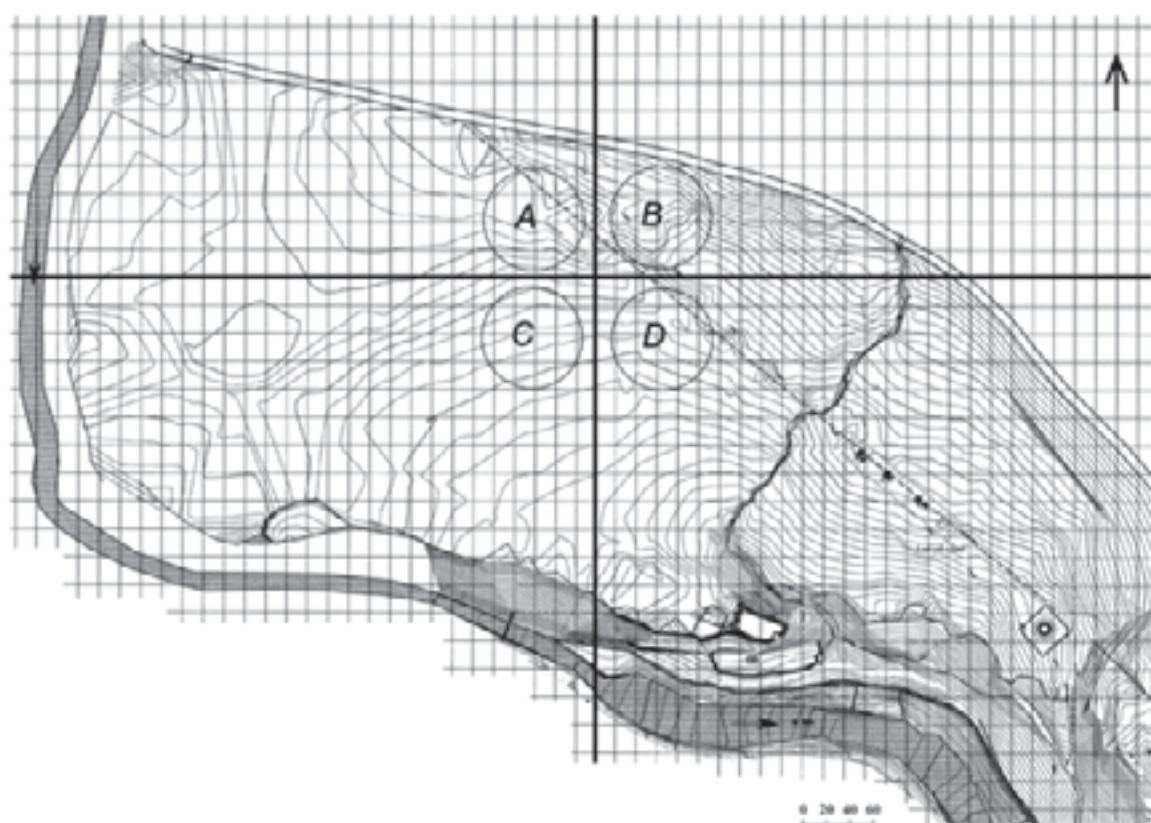
Although only minor works have been carried out at Avranlo, it still possesses great importance for the study of the ancient history of both Trialeti and South Caucasia.

Bibliography

- Berdzenishvili D. 1982:** trialetis utsnobi tsartserebi (Unknown Inscriptions from Trialeti). *Collection of Georgian Historical Geography* 6, 3-28. Tbilisi.
- Chikovani T. 1973:** *Trialeti*. Tbilisi.
- Gvasalia J. 1982:** liakhvis kheobis istoriuli geografiis sakitkhebi (Problems of Historical Geography of the Liakhvi Valley). *Collection of Georgian historical Geography* 6, 29-57. Tbilisi.
- Hagiography 1947:** mokalakeoba da tsameba tsmidisa abibos nekreseli episkoposisa (Life and Martyrdom of Saint Bishop Abibos of Nekresi). *Apocrypha. Hagiography*. Tbilisi.
- Kekelidze K. 1968:** *etiudebi kartuli literaturis istoriidan (Studies on the History of Georgian Literature)*. Tbilisi.
- Kuftin B. 1938:** *Dnevnik. Trialetskaya arkheologicheskaya ekspeditsiya (Diary. Trialeti Archaeological Expedition)* (Manuscript).
- Kuftin B. 1940:** *Dnevnik. Trialetskaya arkheologicheskaya ekspeditsiya (Diary. Trialeti Archaeological Expedition)* (Manuscript).
- Kuftin B. 1948:** *Dnevnik. Trialetskaya arkheologicheskaya ekspeditsiya (Diary. Trialeti Archaeological Expedition)* (Manuscript).
- Meliksed-Beg L. 1938:** *megalituri kultura sakartveloshi (Megalithic Culture in Georgia)*. Tbilisi.
- Mshvenieradze D. 1952:** *Stroitelnoe delo v Drevnei Gruzii (The Building Business in Ancient Georgia)*. Manuscript. Tbilisi.
- Mshvenieradze D. 1952:** *Stroitelnoe iskusstvo v Drevnei Gruzii (Building Art in Ancient Georgia)*. Manuscript. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2006:** saphar-kharabas samarovani (Sapar-Kharaba Cemetery). *Dziebani* 17-18, 92-126.
- Pitskhelauri K. 2005:** *tsentraluramierkavkasiuri arkeologiuri kultura (dzv.ts. XIV-XIII ss.) (Central Transcaucasian Archaeological Culture (14th-13th centuries BC)*. Tbilisi.
- Qaukhchishvili, S. (ed.) 1955:** *Kartlis Tskhovreba (Life of Kartli)* 1. Tbilisi.
- Sadradze V. 1997:** *samtavros samarovnis brinjaos khanis dzeglebi (Bronze Age Sites at Samtavro Cemetery)*. Tbilisi.
- Sadradze V. 2002:** *mtskhetisa da misi shemogareni dzv.ts. II-I atastsleulis pirveli nakhevris arkeologiuri dzegleb (Archaeological Sites in Mtskheta and its Environs of the First half of the II-I Millennia BC)*. Tbilisi.
- Taqaisvili E. 1913:** *Arkheologiicheskie ekskursii, raziskania i zametki (Archaeological excursions, research and notes)*. *Messenger of the Caucasian Department of the Moscow Imperial Archaeological Society* 3. Tiflis.
- Vakhushiti, 1973:** *aghtsera samephosa sakartvelosa (Description of the Kingdom of Georgia)*. *Kartlis Tskhovreba (Life of Kartli)* 4. Tbilisi.

Illustrations:

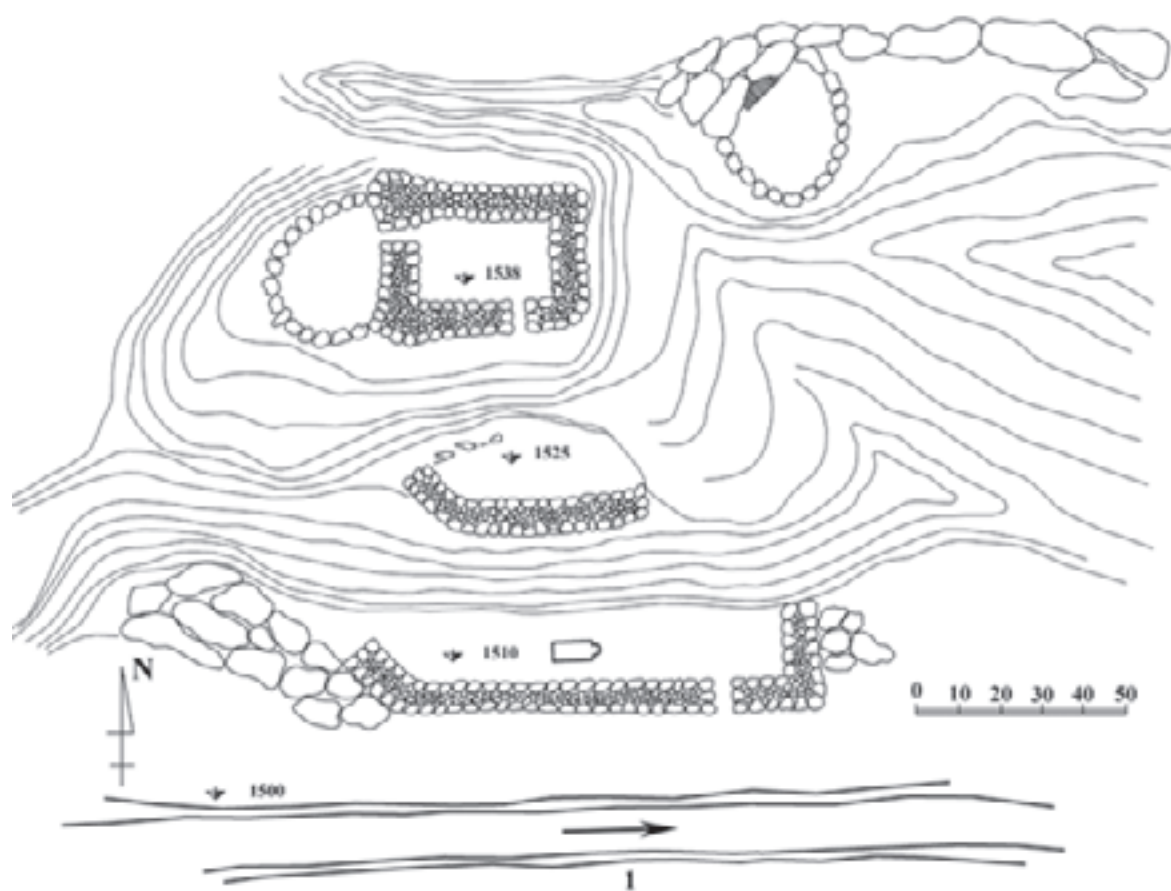
- Pl. I, 1. Topographical plan of the Avranlo “Cyclopean” fortress and settlement; 2. Distribution of investigative trenches on the settlement.
- Pl. II, 1. Plan of the fortress system by V. Tsilisani; 2. Fortress system (drawing by V. Tsilisani).
- Pl. III, 1. View of the fortress system from the east; 2. View of the settlement from the east.
- Pl. IV, 1. Trench No. 2: 1. Plan and section of level I; 2. Plan and section of level II; 3. Plan.
- Pl. V, Trench No. 3: 1. General view of level V; 2. Chamber of Burial No. 5 and the floor of the Early Bronze Age house.
- Pl. VI, Trench No. 3: 1. Plan of level II; 2. Plan and section of level IV; 3. Trench after finishing excavations. Plan and section.
- Pl. VII, 1. Trench No. 3. Plan; 2. Trench No. 4. Plan.
- Pl. VIII, 1,2. Trench No. 4. General view before opening the burials.
- Pl. IX. Trench No. 4: 1. Plan of level I; 2. Plan and section of level II; 3-4. Burial No. 1. Plan and sections.
- Pl. X. Trench No. 4. Plan and sections after opening the burials.
- Pl. XI – Trench No. 4: 1. Burial No. 1; 2,3. Burial No. 2; 4. Burial No. 3 in the foreground, Burial No. 4 in the background. Trench No. 3: 5,6. Burial No. 5.
- Pl. XII. Trench No. 3: 1. Burial No. 6. Stone-mound; 2,3. Burial No. 5; 4-6. Burial No. 6.
- Pl. XIII. 1. Burial No. 2. Plan and section; 2. Burial No. 3. Plan and section; 3. Burial No. 5, plans and sections; 4. Burial No. 6, plans and sections.
- Pl. XIV. Inventory: 1-4. Burial No. 1; 5. Burial No. 3; 6-14. Burial No. 5; 15-27. Burial No. 6; 28-31. Burial No. 4.
- Pl. XV. 1-28. Chance finds from within the Avranlo “Cyclopean” fortress.
- Pl. XVI. 1-8. Bronze material found in the burial excavated in the yard of G. Ashkalov.
- Pl. XVII. 1-40. Chance finds from within the Avranlo “Cyclopean” fortress.
- Pl. XVIII. 1-23. Chance finds from within the Avranlo “Cyclopean” fortress.
- Pl. XIX. 1, 3-6. Pottery found in the burial excavated in the yard of G. Ashkalov; 2,7-10. Chance finds of pottery from within the Avranlo “Cyclopean” fortress.
- Pl. XX. 1-4. Pottery found in the burial excavated in the yard of G. Ashkalov; 5, 6. Chance finds of pottery from within the Avranlo “Cyclopean” fortress.

1

2

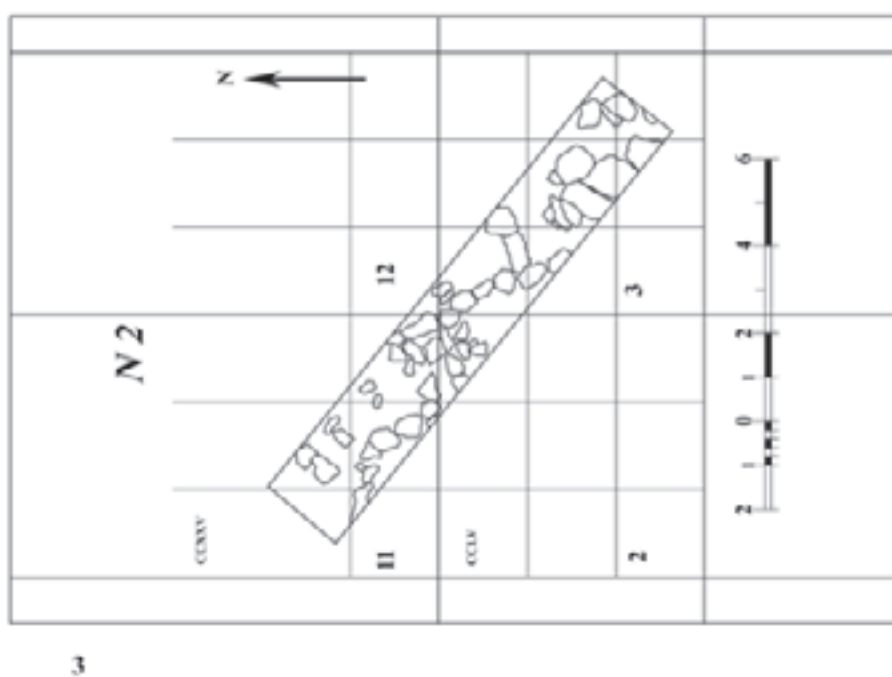
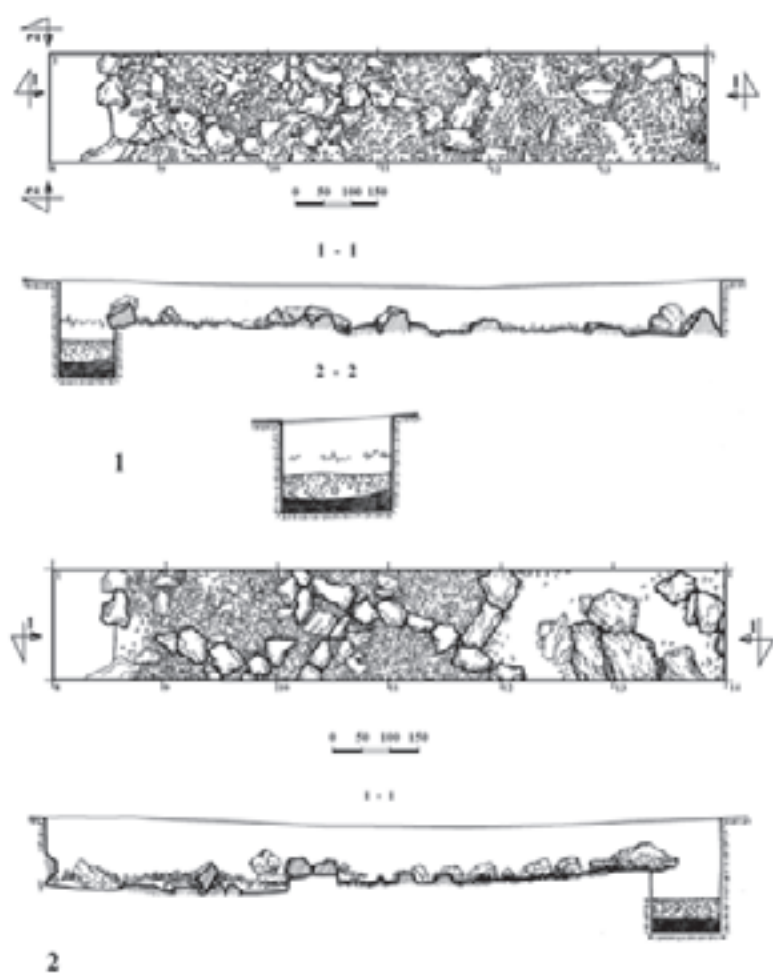

1

2

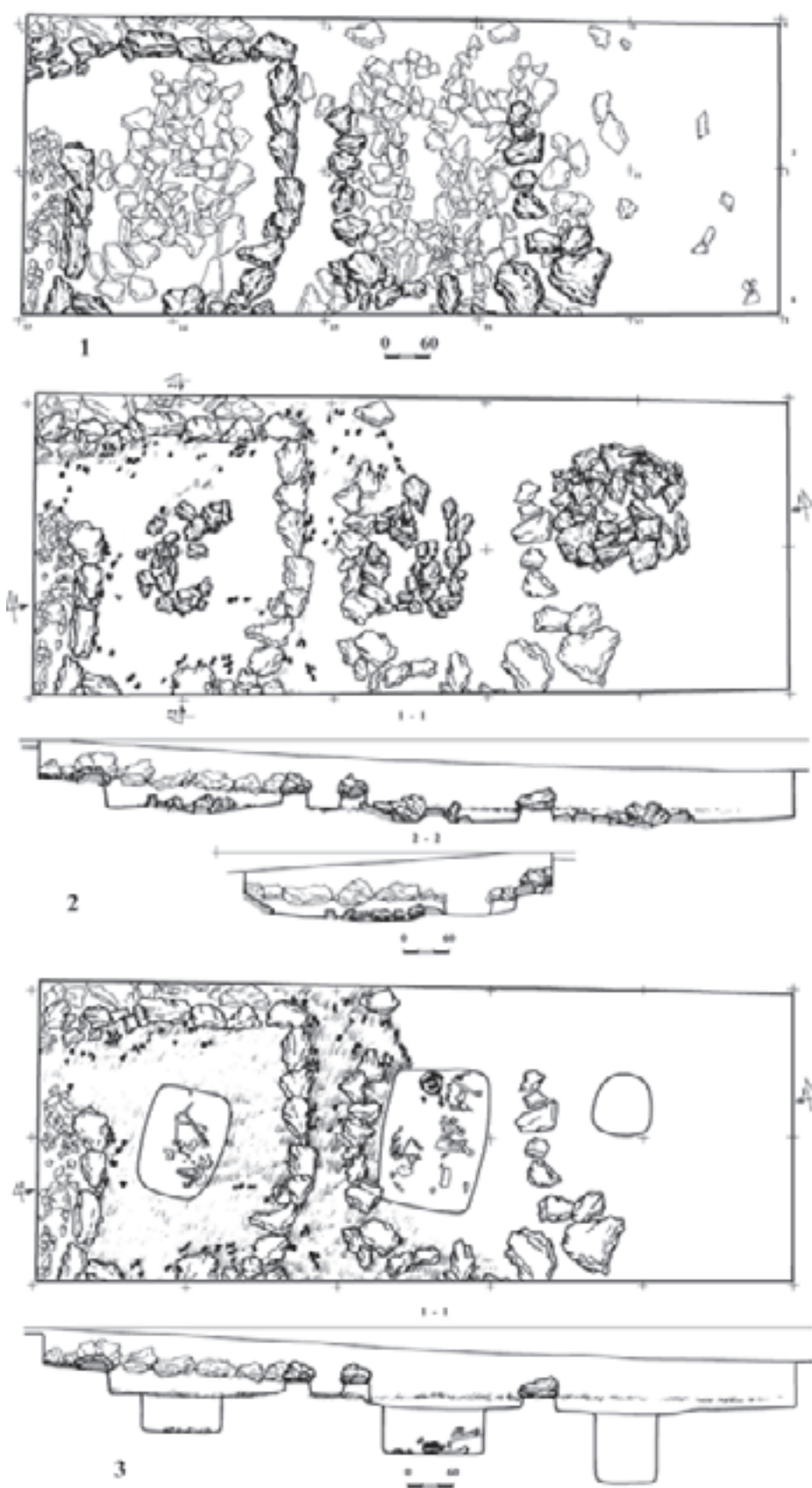

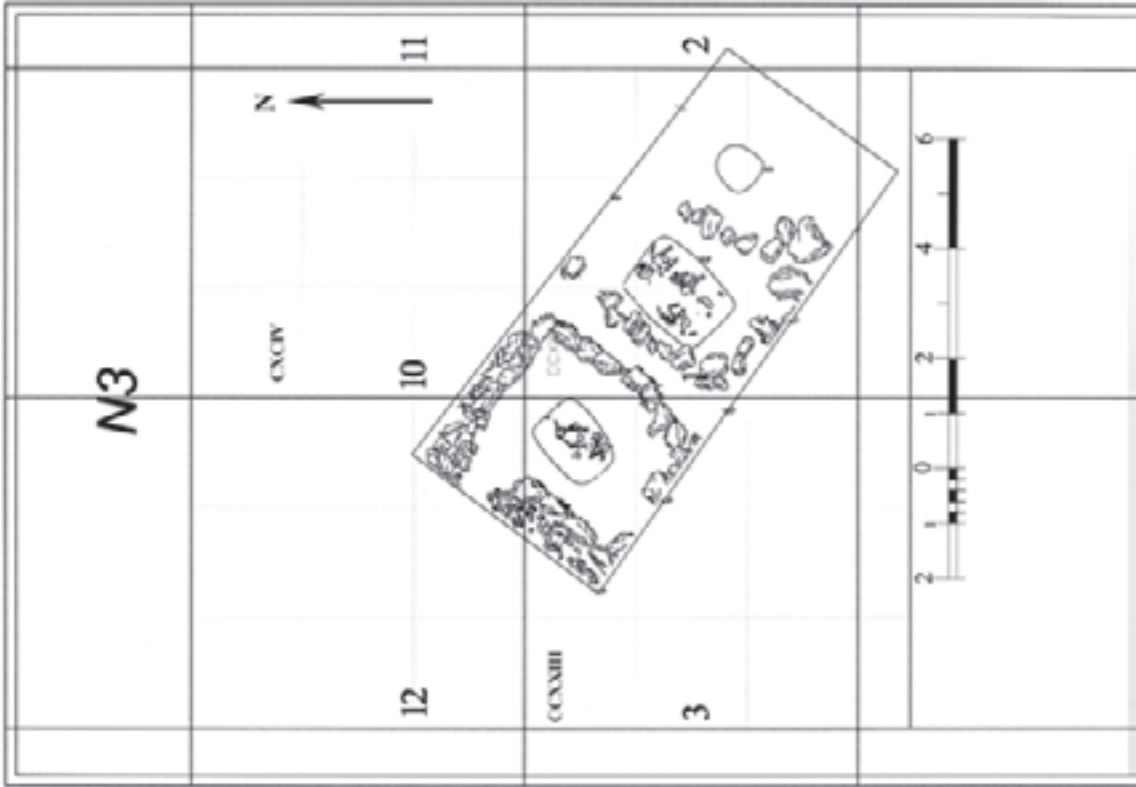

1

2

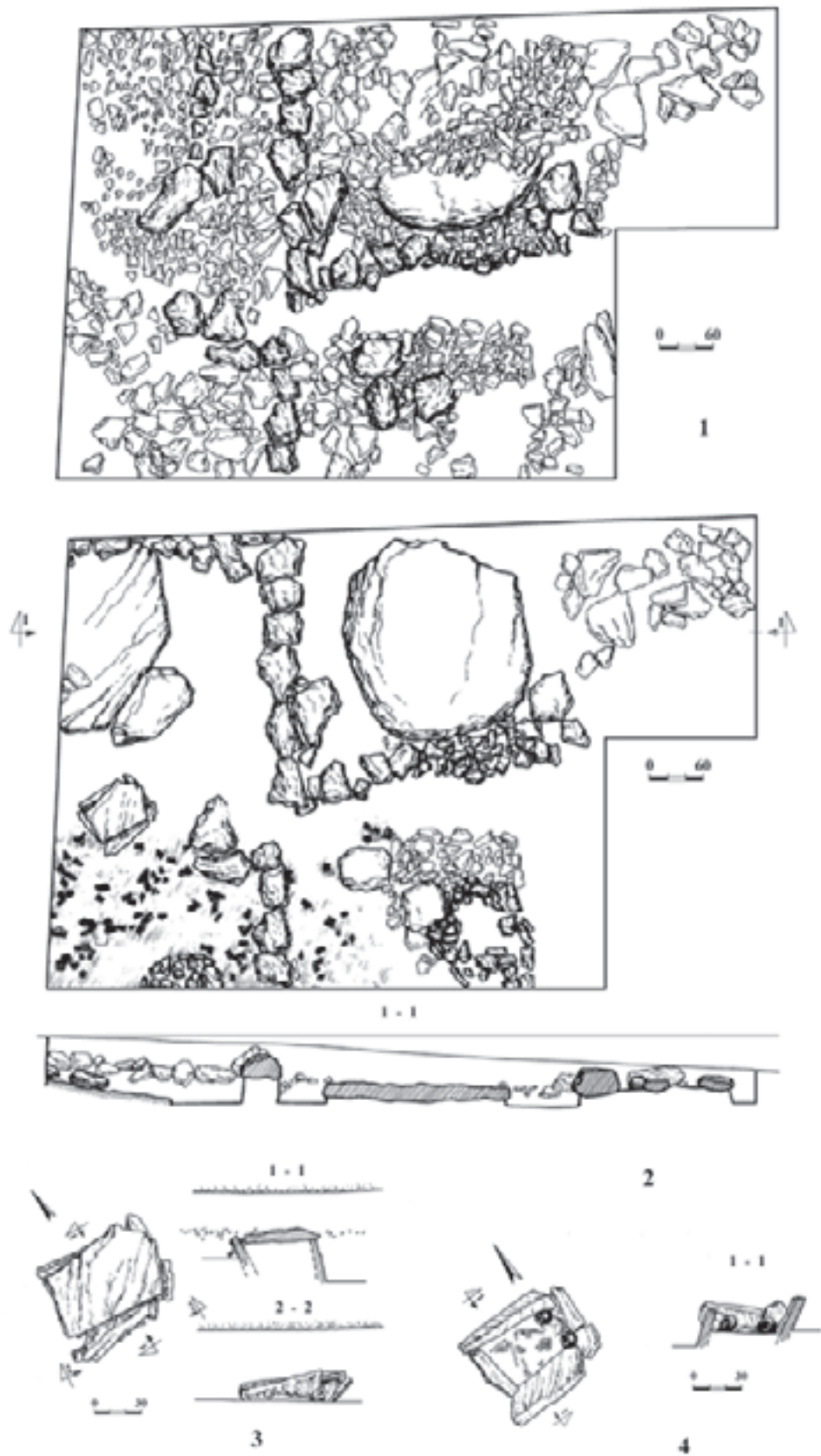

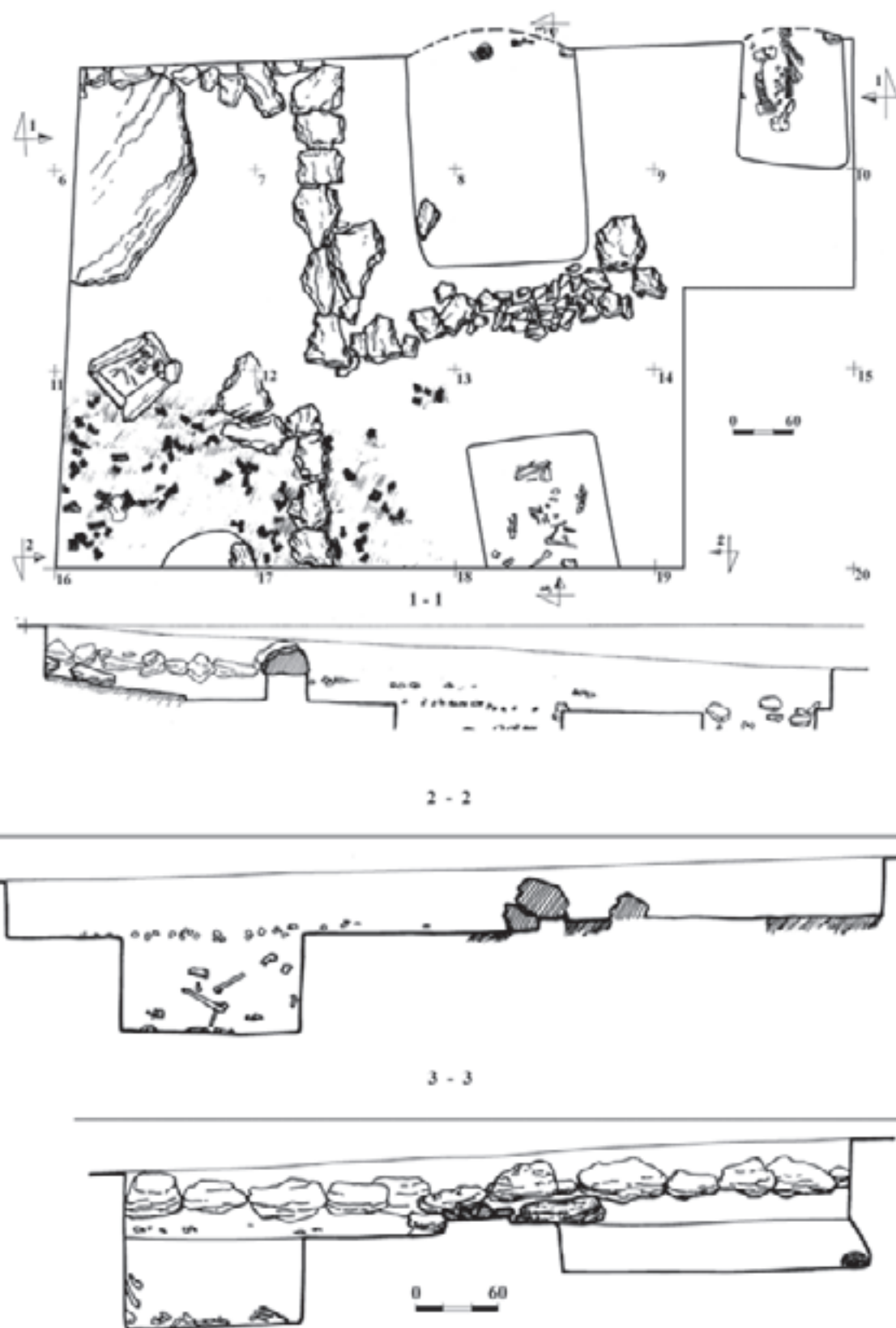

1

2

1

2

3

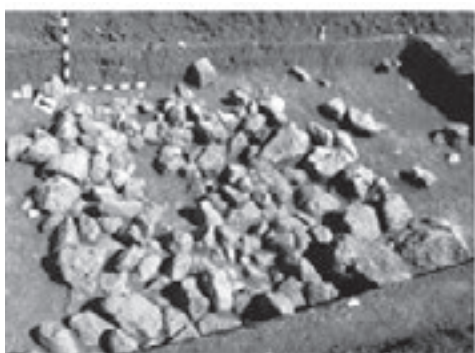
4

5

6

1

2

3

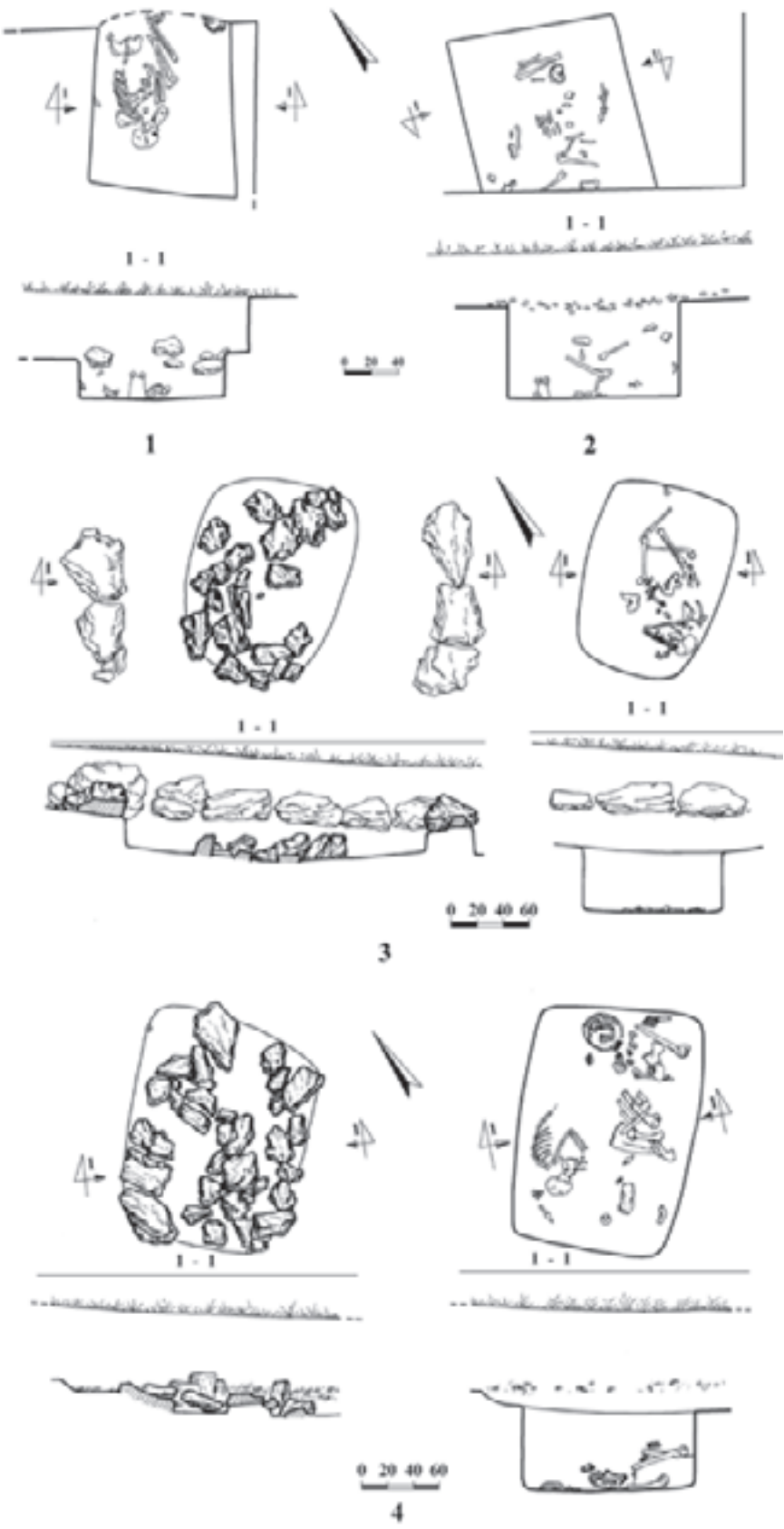
4

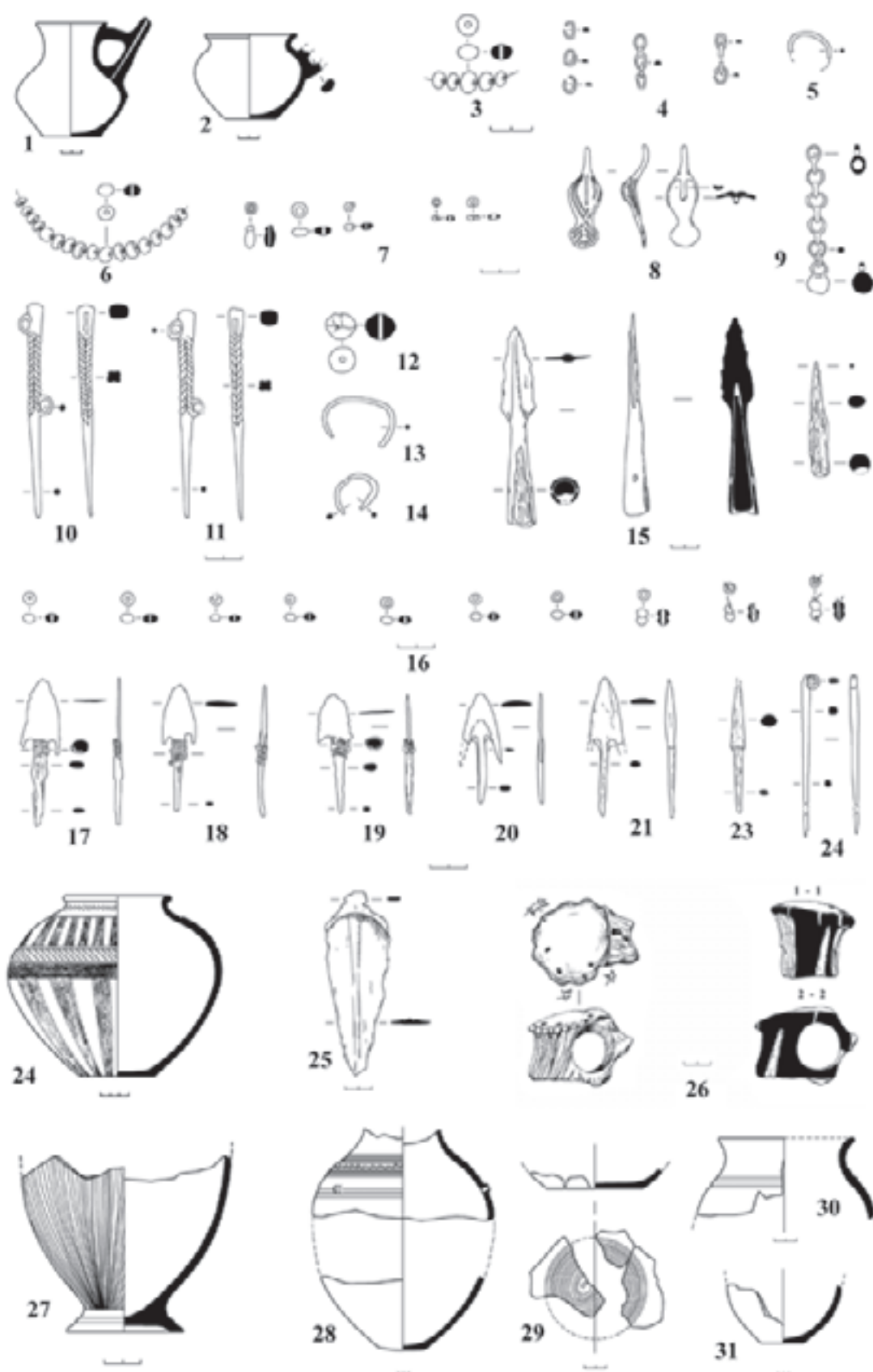

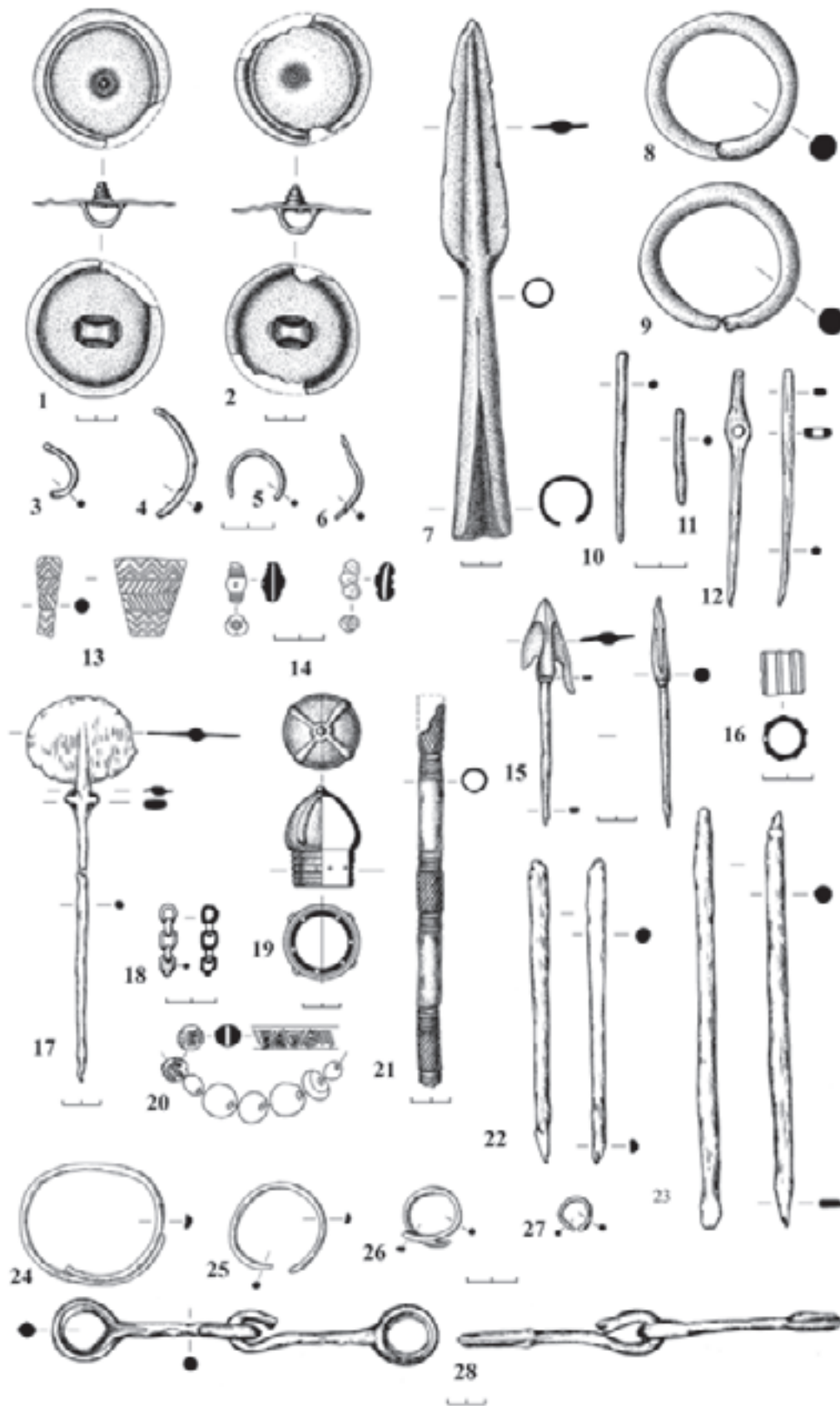
5

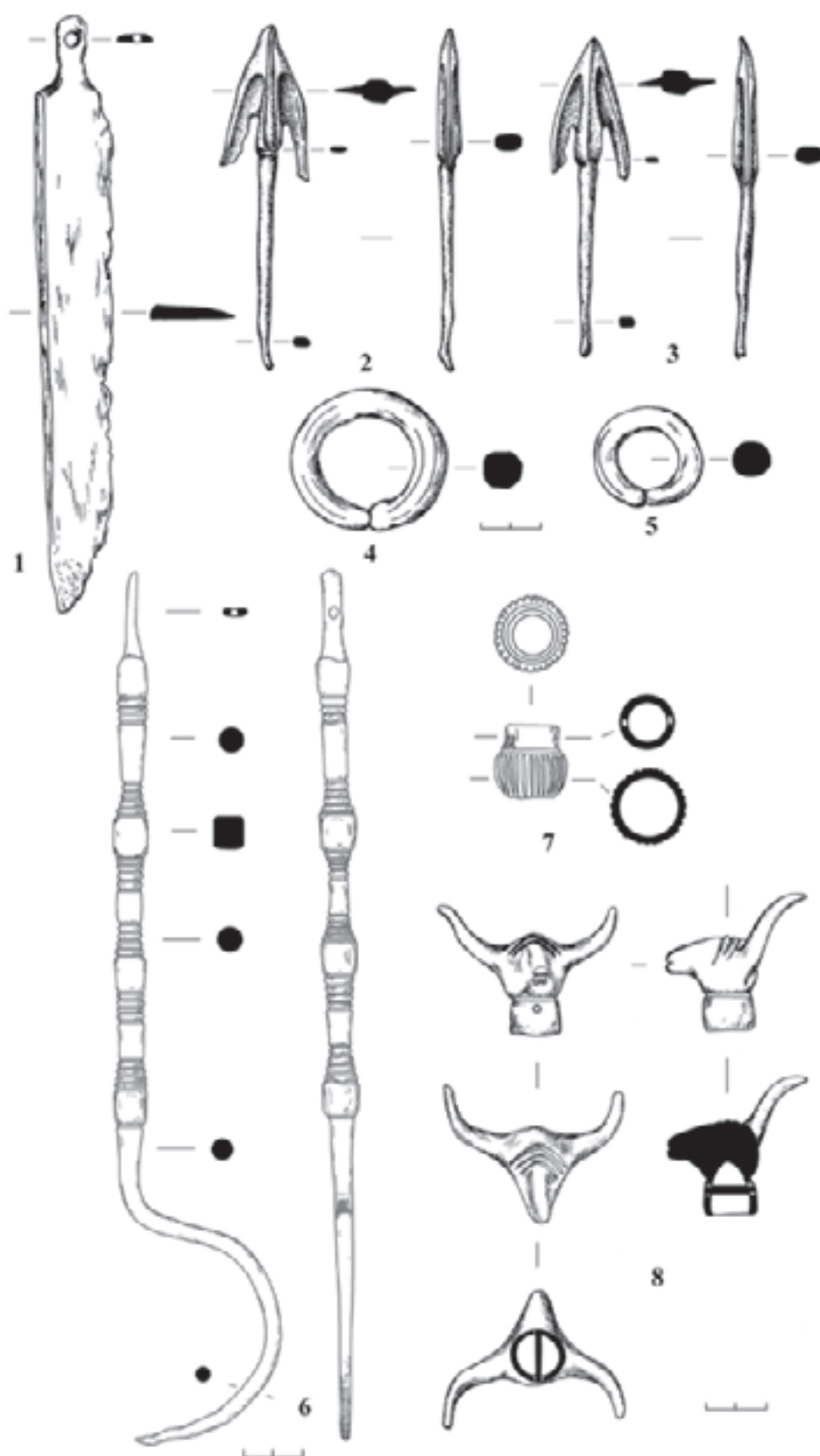

6

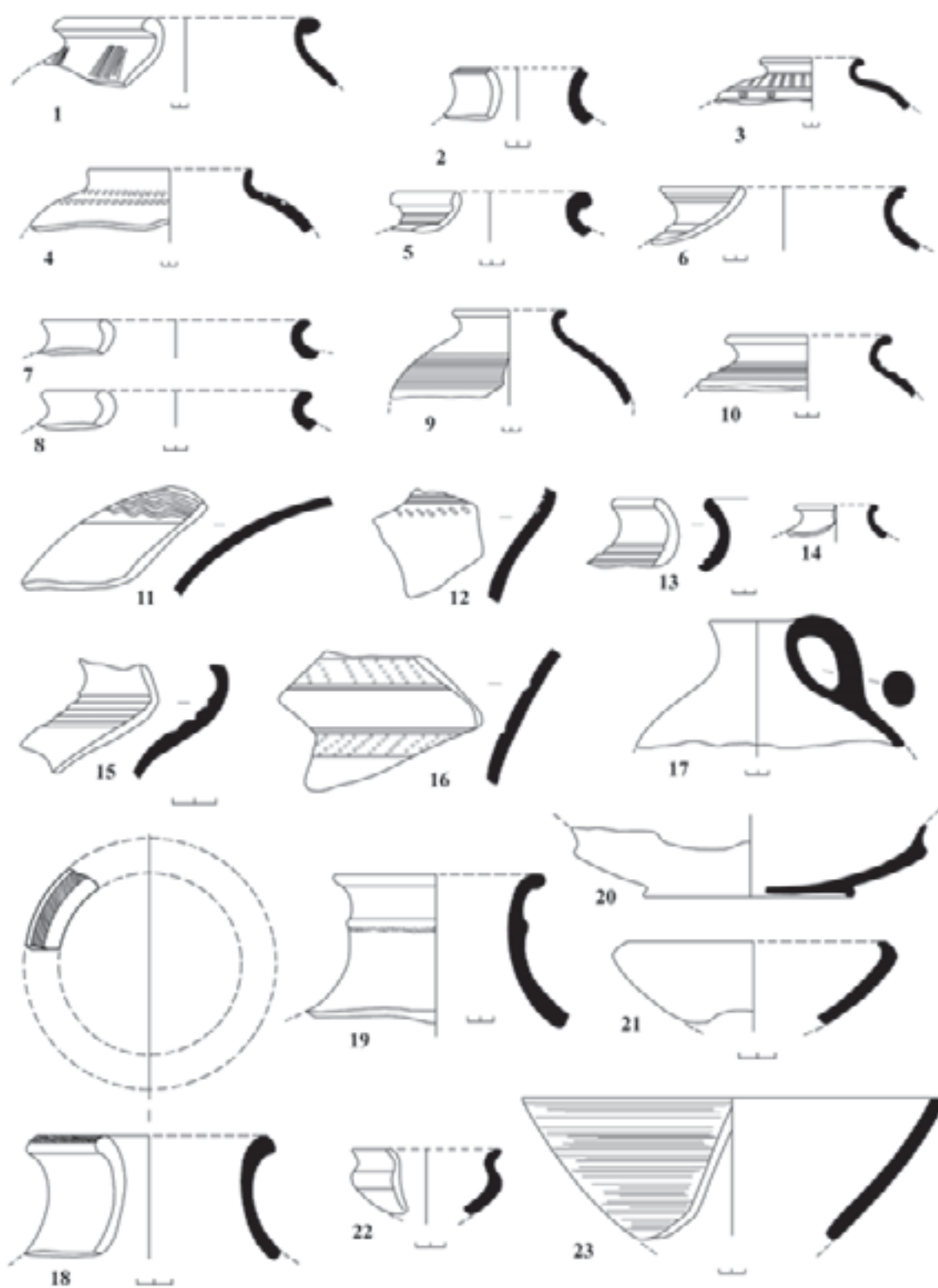

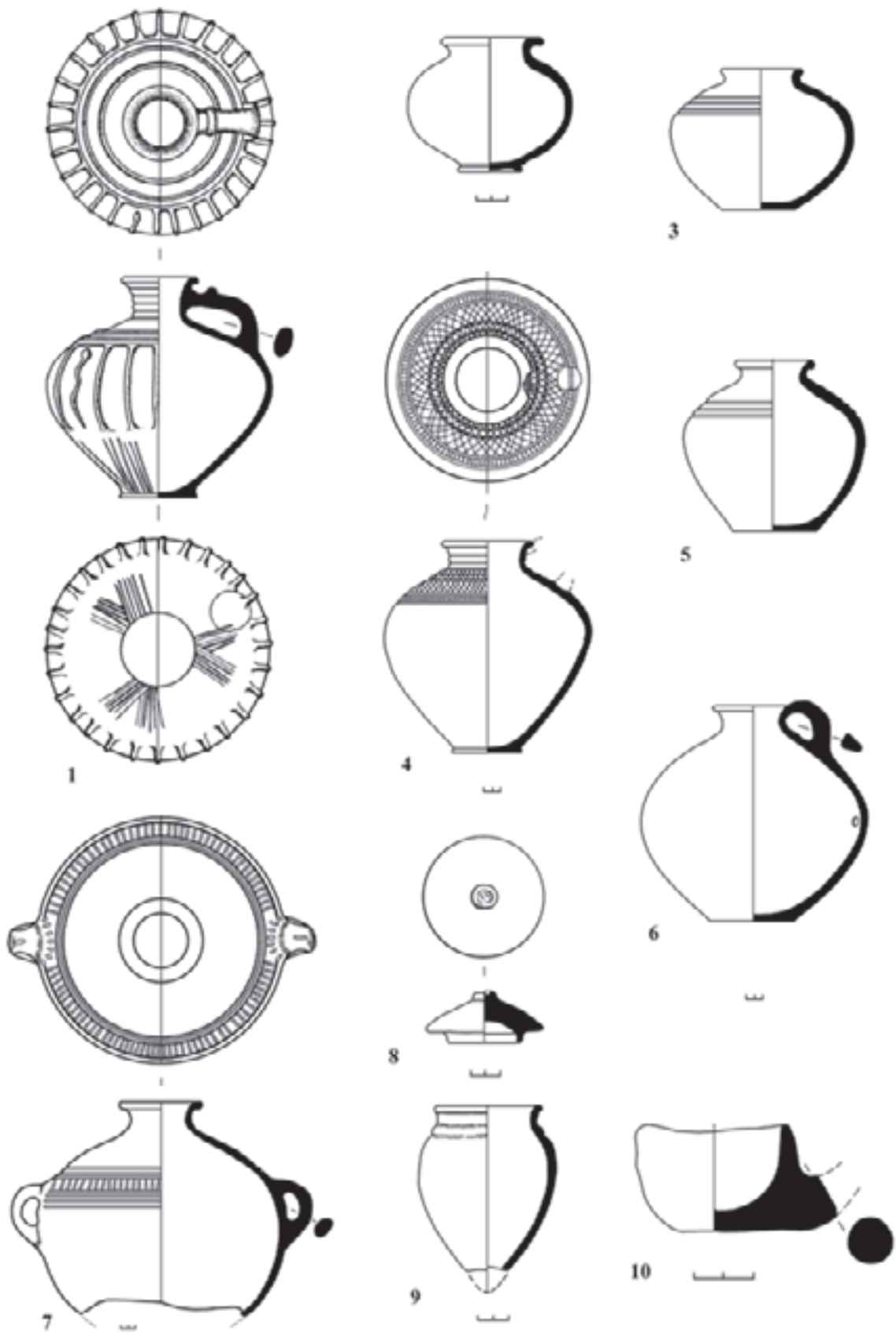

კეპრიანი სამარხები ელი-ბაბას სამაროვნთან

ელი-ბაბას სამაროვანი მდებარეობს სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთის პლატოზე, სოფ. ბეშთაშენსა (ბეშქენაშენი) და სოფ. ბაშქოის (ბარეთი) შორის, ელი-ბაბას მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთაზე, მდ. ბაშქოვ-სუს მარცხენა ნაპირზე (ტაბ. I₁). იგი გამართულია ტაფობში და ბაზალტის ორ დიდ მასივს შორისაა მოქცეული. ტაფობის ფართობი დაახლოებით 2000 კვ. მეტრია, აქედან სამაროვანს მხოლოდ 200 კვ. მ. უჭირავს. ნალკა-თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი გ. ნარიმანიშვილი) გათხრები ჩატაარა 2003-2005 წლებში, ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობის ზონაში (ტაბ. I₂).

სამაროვანზე გამოვლენილია წრიულ-ქვაყრილიანი 44 ორმოსამარხი და 83 ქვასამარხი. აქედან 9 სამარხში (ექვსი ქვასამარხი - №№ 10, 13, 26, 67, 92, 110 და სამი ორმოსამარხი - №№ 17, 60, 113) აღმოჩნდა კოხის ქვები. ორივე ტიპის სამარხი კრომლეხიანია და ქვის ფილებითაა გადახურული.

№ 10 სამარხი (ტაბ. V₄) მდებარეობს XVII ნაკვეთის მე-5-8 კვადრატებში. წრიულქვაყრილიანი (დმ - 3,2 მ) ქვასამარხი (1,5×0,6×0,7 მ) დამხრობილია ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. გრძივ კედლებად გამოყენებული იყო დიდი ზომის ბაზალტის ორი ფილაქვა, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან სამარხს მიწის კედლები ჰქონდა. კამერის გადახურვა დაზიანებული იყო. სამარხში მიცვალებულის ძვლები არ აღმოჩენილა. დასაკრძალავი ორმოს შემავსებელ მიწაში და იატაკზე უნესრიგოდ ეყარა კერამიკის უსახო ფრაგმენტები. იატაკზე გამოვლენილია კოხის ქვების რამდენიმე რიგი. სამარხი გაძარცვულია.

№ 13 სამარხი (ტაბ. V₆) წრიულქვაყრილიანი ქვაყუთია. გაითხარა XVII ნაკვეთის მე-5 კვადრატში. სამარხის სახურავის ქვა ორიენტირებულია ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით. მის ქვეშ გამართული ქვასამარხი დამხრობილია ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. სამარხი დაზიანებული და გაძარცვული იყო. მიცვალებულის ძვლები არ აღმოჩენილა. იატაკის დონეზე აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, მძივები და 20 ცალი კოხის ქვა.

№ 17 სამარხი (ტაბ. II_{3,4}; IV_{2,4}) კრომლეხიანი ორმოსამარხია. მდებარეობს XVII ნაკვეთის 1-ელ, მე-2, მე-4, მე-5 კვადრატებში. სამარხის სახურავი დაზიანებულია. სახურავის ფილაქვის ზომებია 2,20×1,30×0,40 მ. სამარხი დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. მისგან ჩრდილო-დასავლეთით აღმოჩნდა ჩაშვებული სამარხი № 124. ძირითად სამარხში უსისტემოდ იყო ჩაყრილი საშუალო ზომის ქვები, რომელთა ნაწილი კედლის გასწვრივ თითქოს ჩალაგებული იყო, ზოგიც იატაკზე იდო. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და სხვა ნივთები დაფიქსირდა სამარხის სხვადასხვა ადგილას და სხვადასხვა დონეზე. მასალის ერთი ნაწილი და კევრის კოხის ქვები (29 ცალი) აღმოჩნდა ცენტრში, იატაკში ჩადგმულ დერგში, რომელიც იატაკის დონეზეა გადაჭრილი თუ გადატეხილი, ხოლო მისი ნატეხები ჭურჭელზე სამხრეთიდანაა მიწყობილი (ტაბ. II₄). სამარხი დაზიანებული და გაძარცვულია. მასში აღმოჩნდა შემდეგი არტეფაქტები: ქოთანის (ტაბ. VI₇; VII₁), დერგი (ტაბ. VI₁₁; VII₉) და ხუთი სხვადასხვა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, ბრინჯაოს რგოლები (ტაბ. VI₅; VII_{6,7}), ბრინჯაოს ისრისპირი (ტაბ. VII₈), რკინის ნივთის ფრაგმენტები (ტაბ. VII_{3,4}), მინისეზური პასტის მძივები (ტაბ. VI_{1,4}; VII_{2,10}). სამარხში მიცვალებულის ძვლები არ აღმოჩენილა.

№ 26 სამარხი მდებარეობს XVII ნაკვეთის მე-4 კვადრატში. ქვასამარხი (1,90×1,30×0,90 მ) გადახურული იყო ქვის დიდი ფილებით. კამერა დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. სამარხში აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რკინის შუბისპირი, პასტის დომინოსებრი მძივები და 3 ცალი კოხის ქვა. სამარხი დაზიანებული და გაძარცვული ჩანს.

ქვანრიანი ორმოსამარხი № 60 (ტაბ. II₁; III₄; IV₁) გაითხარა XI ნაკვეთის მე-7 კვადრატში. ქვანრის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი ნაწილი დაზიანებულია № 59 სამარხის მიერ. გადახურვის ქვა კამერაში იყო ჩავარდნილი. სამარხი მიმართულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. იატაკზე დაფიქსირდა დერგი (ტაბ. VII₉), ქოთანის (ტაბ. VII₁₇), რამდენიმე რიგად განლაგებული კვერის კოხის ქვები და მიცვალებული ძვლის ერთი ფრაგმენტი.

№ 67 ქვანრიანი ქვაყუთია (ტაბ. II₂; V₁). მდებარეობს X ნაკვეთის მე-12 კვადრატში. ქვანრე დაზიანებულია №№ 58 და 64 სამარხებით, ხოლო თავის მხრივ აზიანებს №73 სამარხის ქვანრეს. ქვის ფილებით შედგენილი სამარხი ორიენტირებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. კამერა გადახურული ყოფილა ფილაქვებით. გრძივი კედლები შედგება ორ-ორი ფილაქვისაგან. ქვაყუთს (1,70×0,80×0,80 მ) განივი კედელი მხოლოდ აღმოსავლეთის მხრიდან ჰქონდა, დასავლეთიდან სამარხი გახსნილი იყო. იატაკზე აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, სარდიონისა და პასტის მძივები (ტაბ. VII₁₁), შვიდი ცალი კოხის ქვა.

№ 92 სამარხი ქვანრიანი ორმოსამარხია (ტაბ. III₂; V₂). მდებარეობს XVII ნაკვეთის მე-6 კვადრატში. სამარხი დაზიანებულია, შემორჩენილია ქვანრის აღმოსავლეთი ნაწილი. გადახურვის ქვა კამერაშია ჩავარდნილი. სამარხში (1,50×0,80×0,45 მ) აღმოჩნდა კოჭობი (ტაბ. VI₁₀; VII₁₅), ჯამი (ტაბ. VI₈; VII₁₆), ქოთანის (ტაბ. VII₁₈), რკინის იარაღის (დანა?) ფრაგმენტი, სარდიონისა და პასტის მძივები (ტაბ. VII₁₂), კამერის სხვადასხვა დონეზე დაფიქსირდა 25 ცალი კოხის ქვა.

№ 110 სამარხი ქვანრიანი ქვაყუთია (ტაბ. III₁; V₅). მდებარეობს X ნაკვეთის მე-11 კვადრატში. დამხრობილია სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედელი № 72 სამარხის კრომლეს დაუზიანებია. დასაკრძალავი კამერის ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა მიცვალებულის ქვედა კიდურების ძვლები, როგორც ჩანს, მიცვალებული დაკრძალული იყო თავით სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელზე მიყრდნობილი იყო ორყურა დერგი (ტაბ. VI₁₂; VII₁₄), რომლის ქვეშ საქონლის ბეჭის ძვალი იდო. დერგთან აღმოჩნდა პასტის მძივებიც (ტაბ. VII₁₃). სამარხის იატაკზე 35 ცალი კოხის ქვა დაფიქსირდა (ტაბ. V₅).

№ 113 სამარხი ქვანრიანი ორმოსამარხია (ტაბ. III₃; V₃). მდებარეობს X ნაკვეთის მე-10 კვადრატში. სამარხი გადახურულია ბაზალტის ორი მოზრდილი ფილაქვით, შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით მიცვალებული დაკრძალული უნდა ყოფილიყო მარცხენა გვერდზე, თავით სამხრეთ-დასავლეთით. სამარხის დასავლეთ კედელთან აღმოჩნდა თიხის ორი მოზრდილი ჭურჭელი (ტაბ. VI₉), მიცვალებულის გულ-მკერდის არეში ბრინჯაოს საკინძი (ტაბ. VI₆). სამარხში დაფიქსირდა მიცვალებულის ჩონჩხზე რამდენიმე რიგად განლაგებული კოხის ქვები (ტაბ. III₃).

ჩამოთვლილი სამარხებიდან მხოლოდ სამ სამარხში №№ 60, 110, 113 გამოვლინდა მიცვალებულის ჩონჩხის ფრაგმენტები. დანარჩენ სამარხებში მიცვალებულის ძვლები არ აღმოჩენილა. არ აღმოჩენილა არც კვერის ფიცრების ნაშთი, რაც ნიადაგის დიდი მჟავიანობის ან სამარხების ძარცვის შედეგი უნდა იყოს.

სამი ორმოსამარხიდან, რომლებშიც აღმოჩნდა კოხის ქვები, განსაკუთრებით საინტერესოა ორმოსამარხი № 17. სამარხი კრომლეს, სახურავის ქვის (სიგრძე – 2,20; სიგანე – 1,30 მ) სიდიდითა და მასში აღმოჩენილი არტეფაქტებით გამოირჩევა სხვა სამარხებისაგან და მიეკუთვნება სამარხების იმ ჯგუფს (№№ 49, 42, 51, 52), რომელიც შედარებით ადრეულია და ძვ.წ. VIII-VII სს. მიჯნით უნდა დათარიღდეს. არსებობს მოსაზრება, რომ სამარხი კრემაციული უნდა ყოფილიყო [მურვანიძე 2005: 147-163].

კოხის ქვებიან სამარხებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა არ განსხვავდება სხვა სამარხების მასალისაგან, რაც მათ ქონებრივ თანასწორობაზე მიუთითებს.

სამარხებში აღმოჩენილი არტეფაქტების ანალიზის შედეგად შეიძლება ითქვას, რომ სამაროვანი ძვ.წ. VIII-VI სს-ს მიეკუთვნება [მურვანიძე 2005: 147-163; ნარიმანიშვილი 2004: 3-20].

სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე კევრიანი სამარხები ცოტაა აღმოჩენილი. ამიტომ, კევრის ნაშთების ყოველი ახალი აღმოჩენა ყოველთვის დიდ ინტერესს იწვევს. მითუმეტეს, როცა ერთ სამაროვანზე რამდენიმე შემთხვევაა დაფიქსირებული. ეს ინტერესი გამოწვეულია კევრის, როგორც სამეურნეო იარაღის, სამარხთან კავშირითაც. კევრი გამწევი ძალის გამოყენებით მომუშავე იარაღთა სახეობას მიეკუთვნება და მარცვლეულის გასალენად არის გამოყენებული. იგი მსოფლიოში ბევრგანაა გავრცელებული. ყველაზე ძველი კევრი აღმოჩენილია შუამდინარეთში [გასიტაშვილი 1980: 83], იტალიაში [Сергеенко 1958: 60], ხმელთაშუაზღვის აუზის ქვეყნებში, მცირე აზიაში [Вавилов 1932: 9], ჩრდილო კავკასიაში [Народы Кавказа 1960: 348]. ამიერკავკასიაში, საქართველოს გარდა, კევრიანი სამარხი აღმოჩენილია აზერბაიჯანსა [Гумель 1949: 36] და სომხეთში [Пиотровский 1939: 49-50; Хачатрян 1979: 15].

კევრის ნაშთები საქართველოში აღმოჩენილია ძირითადად შიდა და ქვემო ქართლის სამაროვნებსა და ნამოსახლარებზე. ბოლო მონაცემებით, ყველაზე მეტი ნაშთი (11 სამარხი) აღმოჩენილია თრიალეთში.

საქართველოში კევრის ნაშთიანი სამარხები აღმოჩენილია შემდეგ სამაროვნებზე (დალაგებულია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით): ნალვლი, სამარხი № 94 (ძვ.წ. XV სს.) [რამიშვილი 1987: 31-35]; ბორნილელე, სამარხი № 52 (ძვ.წ. XIV სს.) [ლამბაშიძე 1987: 36-43]; ძველი ქანდა, სამარხი № 16 (ძვ.წ. XIV-XIII სს.) [Бохочадзе и др. 1986: 42-48]; დიგაშენი, ყორღანი №1 (ძვ.წ. XIV-XIII სს.) [Орджоникидзе 1995: 80-82]; ავრანლო, სამარხი №2 (ძვ.წ. XIII-XII სს.) [ნარიმანიშვილი 2006]; განთიადი, სამარხი №№ 120, 140 (ძვ.წ. XIII-VIII სს.) [Кахиани и др. 1985: 29-31]; სამთავრო, სამარხი №320 (ძვ.წ. VIII-VII სს.) [ჩუბინიშვილი 1951: 61-67]; კაზრეთი, სამარხი №№ 1, 4 (ძვ.წ. VII-VI სს.) [სინაურიძე და სხვ. 1976: 96-105]; ქულბაქევი, სამარხი № 1 (ძვ.წ. VII-VI სს.) [ჩუბინიშვილი 1957: 106]; ელი-ბაბა, სამარხი № 17 (ძვ.წ. VIII-VII სს.) [ნარიმანიშვილი 2004: 34-56]; ელი-ბაბა, სამარხი №№ 10, 13 (ძვ.წ. VII-VI სს.) [ნარიმანიშვილი 2003: 19-22]; ელი-ბაბა, სამარხი № 26, 60, 67, 92, 110, 113 (ძვ.წ. VII-VI სს.) [ნარიმანიშვილი 2004: 86-448]; ნაცარგორა, სამარხი № 447 (ძვ.წ. V-III სს.) [რამიშვილი 1999: 33]; აბულმუგი, სამარხი № 22 (ძვ.წ. IV-III სს.) [ძნელაძე 2001: 140-235; ძნელაძე 1998: 18-26]; ნალკის წყალსაცავის ფსკერი. (ძვ.წ. IV სს.) [ნარიმანიშვილი 2000]; ნასტაკისი, სამარხი №№ 44, 124, 140 (I სს.) [ნარიმანიშვილი 1990: 85-110]; კლდე, სამარხი №№ 70, 76 (ადრეშუასაუკუნეები) [ლამბაშიძე 2006: 56].

კოხის ქვები სხვადასხვა დროის არაერთ ნამოსახლარზეა დადასტურებული: 1. დიგაშენი I — ძვ.წ. XIV-XIII სს [Орджоникидзе 1995: 81]; 2. ყათნალიხევი — აღმოჩნდა საკურთხეველთან, ძვ.წ. XII-VIII სს. [ხახუტაიშვილი 1964: 32]; 3. ხოვლე — ძვ.წ. IX-VII სს. [მუსხელიშვილი 1978: 40-81]; 4-5. ფლავისმანი და ყორნისი [მუსხელიშვილი, ცქიტიშვილი 1960: 125-196]; 6. საციხურისგორა (წალვლი) — გვიანიბრინჯაო-ადრერკინის ხანა [რამიშვილი 2000: 29-35]; 7. ნაცარგორა — გვიანიბრინჯაო-ადრერკინის ხანა [რამიშვილი 2000: 29-35]; 8. ხიზანანთ გორა — [კიკვიძე 1975: 80]; 9. ნასტაკისის ნამოსახლარი — ახ.წ. VI-VIII სს. [ნარიმანიშვილი 1990: 91].

ყათნალიხევის ნამოსახლარზე, საკურთხეველთან, კოხის ქვების აღმოჩენამ დაადასტურა რიტუალური შეწირვის არსებობის ფაქტი.

სამეურნეო იარაღებიდან კევრი, როგორც პრაქტიკული, ისე კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით, სხვა იარაღთან შედარებით, ყველაზე უფრო მეტად არის დაკავშირებული მინათმოქმედებასთან. ელი-ბაბას სამაროვანზე კევრის ცხრა სამარხში აღმოჩენა რეგიონში მეურნეობის ამ დარგის მაღალ განვითარებაზე და მოსახლეობის მიერ კევრის ინტენსიურ გამოყენებაზე მიუთითებს. კევრიანი სამარხების აღმოჩენა გვიქმნის გარკვეულ წარმოდგენას იმდროინდელი საზოგადოების ყოფა-ცხოვრების შესახებ. როგორც ჩანს, ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ

ნახევარში ელი-ბაბას მოსახლეობა ჩართულია ინტენსიურ სამინათმოქმედო საქმიანობაში. ამ რაოდენობის კევერის აღმოჩენა მოწმობს, რომ ჯგუფი ადამიანებისა კონკრეტული (პროფესიული) საქმიანობითაა დაკავებული. კევერის ფართოდ გამოყენება მისი დიდი რაოდენობით დამზადებას და შესაბამისად, ხელოსნობის ამ დარგში მოსახლეობის ნაწილის ჩაბმასაც გულისხმობდა. არ არის გამორიცხული, რომ ელი-ბაბას მოსახლეობა ამ საქმიანობაზე ყოფილიყო დაკავებული.

ეთნოგრაფიულად დადასტურებულია კევერის დამზადების რამდენიმე ცენტრის არსებობა და მათ შორის თრიალეთი ყოველთვის იყო ერთ-ერთი ცნობილი ცენტრი [ჯალაბაძე 1960: 130-135].

ელი-ბაბას კევერის ზომების განსაზღვრისას უნდა ვიხელმძღვანელოთ იმ სამარხების ზომებით, რომლებშიც ის აღმოჩნდა: $1,90 \times 1,30$; $1,35 \times 0,70$; $1,50 \times 0,80$; $1,52 \times 0,93$; $1,30 \times 0,50$ მ შესაბამისად, ელი-ბაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი კევერის ზომები დაახლოებით ასეთი უნდა ყოფილიყო: $1,5 \times 0,8$ მ.

სტ. მენთეშაშვილი სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით იძლევა კევერის მაქსიმალურ ($3,00 \times 1,00$ მ.) და მინიმალურ ($1,45 \times 0,54$ მ) ზომებს. ერთი კევერი თავადვე აუზომია ($2,09 \times 0,38$ მ.). იქვე აქვეყნებს მეკევერე მჭედლიშვილის ცნობას ახალდამზადებული კევერების მაქსიმალური ($1,70 \times 0,60$ მ) და მინიმალური ($1,50 \times 0,50$ მ) ზომების შესახებ [მენთეშაშვილი 1936: 57-77].

არქეოლოგიურად დაფიქსირებული ზოგიერთი კევერის ზომებია: აბულმუგში - $1,90 \times 0,80$ მ; კლდეში - $1,30 \times 0,60$ მ; ხალნარში (აზერბაიჯანი) — $1,25 \times 0,46$ მ; ნალვში - $1,25 \times 0,75$ მ; ახტალაში (სომხეთი) — $0,92 \times 0,70$ მ; ელი-ბაბას სამაროვნის კევერის ზომები - $1,5 \times 0,8$ მ სავსებით ესადაგება ზემოჩამოთვლილ ზომებს.

საინტერესო იყო იმის გარკვევა, თუ რა ჯიშის ქვებით არის მოკოხილი ელი-ბაბას სამაროვნის კევერები. გაირკვა რომ გამოყენებულია: წვრილმარცვლოვანი, კალციტიანი, გაკვარცეხული, კალციტის შემცველი ტუფოგენური ქვიშაქვები. აღნიშნული ქვები საშუალო სიმაგრის ჯიშის ქვებს მიეკუთვნება (ქვის ჯიშები განსაზღვრა გეოლოგმა დ. ღამბაშიძემ).

მინათმოქმედი ხალხებისათვის დამახასიათებელია სხვადასხვა რელიგიური წეს-ჩვეულებები, რომლებიც კულტმსახურებასთან არის დაკავშირებული. მათ შორისაა კარგი მოსავლის მისაღებად გათვალისწინებული მრავალფეროვანი რიტუალი, რომელიც ეთნოგრაფიულადაც არის აღწერილი: სალენ ძნაზე, როცა კევერს შეაყენებდნენ, იგი ძველ დაობებულ პურზე უნდა გადაეტარებინათ. მორწმუნეთა აზრით ეს ხვავს, ბარაქას მისცემდა; ასევე, კალოს გულში სამჭრელოს (ნალდს, ცულს) ჩააგდებდნენ, რომ კალოს ავი თვალი არ მიკარებოდა და სხვ. [ჯალაბაძე 1960: 131].

კევერთან დაკავშირებით ერთ-ერთ საინტერესო ფაქტად რჩება მისი სამარხებში აღმოჩენა. მეურნეობაში გამოყენების შემდეგ ელი-ბაბას მოსახლეობა კევერს იყენებს დაკრძალვის რიტუალში, რასაც სამარხებში კოხის ქვების აღმოჩენა მოწმობს. სამარხებში შრომის იარაღების ჩატანება, ან მათი სიმბოლური გამოსახვა, როგორც მიცვალებულის საქმიანობაზე მინიშნება, ფართოდ გავრცელებული ფაქტია რომაულ, ბერძნულ და ასირიულ ძეგლებზე [Ybarov 1903: 97].

ელი-ბაბას მოსახლეობა კევერის, შრომის ამ უაღრესად დახვეწილი და ეფექტური იარაღის, სამარხში მეორედი გამოყენებით ხაზს უსვამდა მიცვალებულის საქმიანობის პროფესიულ მხარეს და მათ მიერ დაკავებულ საპატიო ადგილს საზოგადოებაში.

მე-17 სამარხის ჭურჭელში ჩანყობილი კოხის ქვებიც მიცვალებულის საქმიანობაზე სიმბოლური მინიშნება უნდა იყოს. კაზრეთის სამაროვანზე გათხრილ ორმოსამარხებში კოხის ქვები მიცვალებულის ზურგს უკან დადასტურდა [სინაურიძე 1985: 17], რაც კევერთან დაკავშირებულ რიტუალზე მიანიშნებდა.

ელი-ბაბას სამარხებში, როგორც წესი, კოხის ქვები მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა. მათგან 80%-ს მაინც ცალი მხარე ძლიერ მოცვეთილი ჰქონდა, რაც კევერის ხანგრძლივ გამოყენებაზე მეტყველებდა. მაგალითად, № 17 სამარხის ჭურჭელში ჩანყობილი 29 კოხის ქვიდან 14 ახალი აღმოჩნდა. არ არის გამორიცხული, რომ დაკრძალვის რიტუალში გამოყენებული კევერი სამუშაოდ ჯერ კიდევ ვარგისი ყოფილიყო. როგორც წესი, კევერის განახლებისას კოხის ქვებს ცვლიდნენ.

თუმცა, ძველი და ახალი, მოცვეთილი და მოუცვეთავი, კოხის ქვების პროცენტული შეფარდება მონშობდა, რომ დაკრძალვის რიტუალში უმეტესად ძველს — ხმარებიდან ამოღებულ, ან შედარებით იშვიათად — ძველს, მაგრამ განახლებულ კევრებს იყენებდნენ.

ნამოსახლარ ნაჭივჭავების ეკლესიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი კევრის მოყვანილობის ქვის, “კევრქვის” საფლავის ძეგლად დადგმა [ბოხოჩაძე 1956] იმ უძველესი ტრადიციის (იგულისხმება დაკრძალვის რიტუალში კევრის სიმბოლური გამოყენება), გვიანდელი გამოძახილი უნდა იყოს.

კევრის დაკრძალვის რიტუალში გამოყენების წესი, როგორც ამას დღემდე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალები ცხადყოფენ, ამიერკავკასიის კულტურული სამყაროსთვისაც არის დამახასიათებელი.

კევრის მიცვალებულის კულტთან კავშირი წინა აზიის ძველი მოსახლეობის, კერძოდ, სირიელების ეთნოგრაფიულ ყოფაშია დამონშებული. XIX საუკუნის 70-იან წლებში მოღვაწე ეთნოგრაფ ვეტშტეინის ცნობით ბაღდადის მახლობლად მცხოვრები სირიელებისათვის კევრი „წმინდა“ იარაღი იყო, მათვე შემოუნახათ მიცვალებულის დამარხვამდე კევრზე დასვენების წესი. კევრზე დასვენებულ მიცვალებულს სირიელები კალოზე გამართულ კარავში ათავსებდნენ [Wetzstein 1873: 295].

ეს გარემოება მეტად საყურადღებოა, საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ განათხარ კევრებთან კავშირში, რადგან მასში გარკვევით მოჩანს კავკასიისა და წინა აზიის მოსახლეობას შორის არსებული უძველესი კავშირურთიერთობები, რაზედაც მაღალი დონის სამეურნეო იარაღის გამოყენება და ამ ხალხთა საერთო დიდი სამიწათმოქმედო კულტურა მეტყველებს [ჯალაბაძე 1960: 130-135].

სამარხში არსებული ყოველი ნივთი გარკვეული რიტუალის დროს გამოყენებული და ჩვენამდე მოღწეული სიმბოლური ელემენტია, რომლებიც ამ რთული წესის ნაწილობრივი გააზრების საშუალებას გვაძლევს. ელი-ბაბას სამაროვანზე კევრის კოხების აღმოჩენა კულტმსახურების ჩატარების ფაქტად, ანუ დაკრძალვის რიტუალის შესრულების ნაწილად უნდა მივიჩნიოთ.

ლიტერატურა

- ბოხოჩაძე ა. 1956:** ახალი ტიპის საფლავის ქვები. – თეორიწყაროს რაიონული გაზეთი “საკოლმეურნეო გზით”, 27.6.
- გასიტაშვილი გ. 1980:** კვერი. — გ. ჩიტაია (რედ.), საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, 78-84, თბილისი.
- კიკვიძე ი. 1975:** მინათმოქმედება და სამინათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი.
- მენთეშაშვილი სტ. 1936:** კალოობა ქიზიყში. — სსმმ, IX-B, 1935-1936(1), 59-77.
- მურვანიძე ბ. 2005:** ელი-ბაბას სამაროვანი. — ძიებანი, № 15-16, 147-150.
- მუსხელიშვილი დ., ცქიტიშვილი გ. 1960:** შიდა ქართლის 1955 წლის დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები. — სიგკ, I, 125-196.
- მუსხელიშვილი დ. 1978:** ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა. თბილისი.
- ნარიშკინიშვილი გ. 1990:** ნასტაკისის ანტიკური ხანის სამაროვანი (სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესი). — რ. რამიშვილი (რედ.), არქეოლოგიური ძიებანი (ახალგაზრდა მკვლევართა VII-VIII სამეცნიერო სესიების მასალები) 85-104. თბილისი.
- ნარიშკინიშვილი გ. 2000:** წალკის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1999 წელს შესრულებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში (ხელნაწერი). თბილისი.
- ნარიშკინიშვილი გ. 2003:** წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2002 წელს ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების წინასწარული ანგარიში (ხელნაწერი). თბილისი.
- ნარიშკინიშვილი გ. 2004:** წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ელი-ბაბას (საბეჭდავის) სამაროვანზე 2003 წელს ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების წინასწარული ანგარიში (ხელნაწერი). თბილისი.
- ნარიშკინიშვილი გ., ამირანაშვილი ჯ., კვაჭაძე მ., შანშაშვილი ნ. 2006:** ავრანლოს „ციკლოპური“ სიმაგრის ტერიტორიაზე ჩატარებული მუშაოების ანგარიში. ხელნაწერი. თბილისი.
- რამიშვილი ა. 1987:** არქეოლოგიური კვლევა-ძიება “ზემო ხაშურის სარწყავი სისტემის” მშენებლობის ზონაში 1984 და 1985 წლებში. — ძმ, № 4, 31-35.
- რამიშვილი ა. 1999:** შუბრინჯაოს ხანის კვერი საქართველოდან. — ძიებანი, № 3, 29-36.
- სინაურიძე მ. გიუნაშვილი გ. 1976:** კაზრეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის სამარხები. — სსმმ, XXXII-B, 96-105.
- სინაურიძე მ. 1985:** კაზრეთის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- ლამბაშიძე ოთ, ლამბაშიძე ირ. 1987:** ახალი არქეოლოგიური მასალები სამცხე-ჯავახეთიდან. — ძმ, № 4, 36-43.
- ლამბაშიძე ირ. 2006:** შეფასებითი და მონაცემთა ამოღების არქეოლოგიური კვლევები უბანზე IV— 217, KP — 225-ზე, ახალციხის რაიონში. 3-343. (ხელნაწერი)
- ჩუბინიშვილი ტ. 1951:** მიცვალებულის კვერზე დასაფლავება სამთავროში. — სმამ, XII, №1, 61-67.
- ჩუბინიშვილი ტ. 1957:** მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- ძნელაძე. 1998:** სამარხთა სახეობანი და დაკრძალვის წეს-ჩვეულებანი ძველ საქართველოში, კვერიანი სამარხი აბულმუგისა (ძვ.წ. IV-III სს). — წელიწადი, III, 18-26.
- ძნელაძე მ. 2001:** აბულმუგის სამაროვანი. — ჯ. კობალიანი (რედ.), დმანისი, III, 3-334. თბილისი.
- ხახუტაიშვილი დ. 1964:** უფლისციხე, I. თბილისი.
- ჯალაბაძე გ. 1960:** აღმოსავლეთ საქართველოს სამინათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან. თბილისი.
- Бохочадзе А. и др. 1986:** Настакисская археологическая экспедиция. – ПАИ в 1983 году, 42-48. Тбилиси.
- Вавилов Н. 1932:** Проблема происхождения мирового земледелия. Москва-Ленинград.
- Гумель Я. 1949:** Курган № 2 близ Ханлара – КСИИМК, XXIV, 56.

- Кахиани К. и др. 1985:** Археологическая экспедиция Машаверского ущелья – ПАИ в 1982 году, 29-31. Тбилиси.
- Народы Кавказа 1960:** М. Косвен (ред.), Народы Кавказа, т. I. Москва.
- Орджоникидзе А. 1995:** Работы Джавахетской экспедиции на памятниках бронзового века. – ПАИ в 1987 году, 80-81. Тбилиси.
- Пиотровский Б. 1939:** Урарту – древнейшее государство. Ленинград.
- Сергеенко М. 1958:** Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. М-Л.
- Уваров А. 1903:** Христианская символика, часть I. Москва.
- Хачатрян Т. 1979:** Арктический некрополь. Ереван.
- Wetzstein I. L. 1873:** Die Syrische Dreschtafel, *Zeitschrift für Ethnologie* 5, 270-302.

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – 1. ელი-ბაბას სამაროვნის ტოპოგეგმა; 2. ელი-ბაბას სამაროვნის გენგეგმა.
- ტაბ. II – 1. სამარხი № 60 გახსნამდე; 2. სამარხი № 67 გახსნამდე; 3. სამარხი № 17 გახსნამდე; 4. სამარხი № 17 გახსნის შემდეგ.
- ტაბ. III – 1. სამარხი № 110 გახსნის შემდეგ; 2. სამარხი № 92 გახსნის შემდეგ; 3. სამარხი № 113 გახსნის შემდეგ; 4. სამარხი № 60 გახსნის შემდეგ.
- ტაბ. IV – 1. სამარხი № 60. გეგმა; 2-4. სამარხი № 17. გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. V – 1. სამარხი № 67. გეგმა და ჭრილები; 2. სამარხი № 92. გეგმა და ჭრილები; 3. სამარხი № 113. გეგმა და ჭრილები; 4. სამარხი № 10. გეგმა და ჭრილები; 5. სამარხი № 110. გეგმა და ჭრილები; 6. სამარხი № 13. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. VI – 1-5,7,11. სამარხი № 17. ინვენტარი; 6,9. სამარხი № 113. ინვენტარი; 8,10. სამარხი № 92. ინვენტარი; 12. სამარხი № 110. ინვენტარი.
- ტაბ. VII – 1-10. სამარხი № 17. ინვენტარი; 11. სამარხი № 67. ინვენტარი; 12,15,16,18. სამარხი № 92. ინვენტარი; 13. სამარხი № 110. ინვენტარი; 17,19. სამარხი № 60. ინვენტარი.

BURIALS WITH THRESHING-BOARDS FROM ELI-BABA CEMETERY

The Eli-Baba cemetery is situated in south Georgia, on the Trialeti Plateau, between the villages of Besh-tasheni (Beshkenasheni) and Bashkoi (Bareti), on the north-east slope of Mount Eli-Baba, on the left bank of the Bashkov-Su river (pl. I, 2). It is arranged on a flat area of about 200 sq. m and is situated between two large basalt massifs. The Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition (director G. Narimanishvili) conducted excavations here in 2003-2005, in the construction zone of the BTC pipeline (pl. I, 2).

Forty-four pit-graves and eighty-three cists were found at the cemetery. Nine of them (six cists, Nos 10, 13, 26, 67, 92, 110 and three pit-graves, Nos 17, 60, 113) produced threshing stones. Both types of burials have chambers and are covered with stone slabs.

Burial No. 10 (pl. V, 4) is situated in Grids 5-8, Plot XVII. The cist with a circular stone mound was oriented NW-SE. Two large basalt slabs were used for the longitudinal walls, and there were earthen walls at each end. The ceiling of the chamber was damaged and no bones of the deceased were found in the burial. The earth filling of the burial pit and the floor produced unattractive fragments of pottery. There were several courses of threshing stones on the floor. The burial had been robbed.

Burial No. 13 (pl. V, 6) was a cist with a circular stone mound. It was excavated in Grid 5, Plot XVII. The roof slab was oriented N-S. The cist beneath it, however, was oriented NW-SE. The burial had been damaged and robbed. No bones of the deceased were found. Fragments of ceramic vessels, beads and 20 threshing stones were recovered at floor level.

Burial No. 17 (pl. II, 3-4; IV, 2-4) was a pit-grave with a chamber. It was located in Grids 1, 2, 4, 5, Plot XVII. The roof the burial was damaged. The roof slab measured: 2.20 x 1.30 x 0.40 m, and the burial is oriented E-W. To the north-west an independent Burial No. 124 was recovered. The principal burial contained stones thrown into it irregularly. Some of these seemed to have been packed along the wall, while some lay on the floor. Fragments of pottery and other objects were recorded in different parts of the burial and at different levels. Some of the objects and 29 threshing stones (29 pieces) were found in the centre, inside a large pot fitted into the floor, which was cut or broken at floor level, while its fragments lay to the south (pl. II, 4). The burial had been damaged and robbed. The following artefacts were discovered in the burial: a smaller (pl. VI, 7; VII, 1) and a larger (pl. VI, 11; VII, 9) pot, and five fragments of various ceramic vessels, bronze rings (pl. VI, 5; VII, 6-7), a bronze arrowhead (pl. VII, 8), fragments of an iron object (pl. VII, 3-4), and vitreous paste beads (pl. VI, 1-4; VII, 2, 10). The burial did not contain any bones of the deceased.

Burial No. 26 is situated on Grid 4, Plot XVII. The cist (1.90 x 1.30 x 0.90 m) was covered with large stone slabs. The chamber was oriented NE-SW. The burial yielded four fragments of pottery, an iron spearhead, domino-like paste beads and three threshing stones. The burial had been damaged and seems to have been robbed.

Burial No. 60 with a stone circle (pl. II, 1; III, 4; IV, 1) was excavated in Grid 7, Plot XI. The north and south parts of the stone circle were disturbed by Burial No. 59. The ceiling stone had dropped into the chamber. The burial was oriented east to west. On the floor there were a larger (pl. VII, 19) and a smaller pot (pl. VII, 17),

the stones of a stones of a threshing board arranged in several courses and one bone fragment from the deceased.

Burial No. 67 was a cist with a stone circle (pl. II, 2; V, 1) situated in Grid 12, Plot X. The stone circle was disturbed by Burials Nos 58 and 64, while the burial itself disturbed the stone circle of Burial No. 73. The burial consisting of stone slabs was oriented E-W. The chamber had been covered with slabs. The longitudinal walls were made up of two slabs each. The cist (1.7 x 0.8 x 0.8m) was walled only at one (eastern) end and was open at the other. Fragments of ceramic vessels, cornelian and paste beads (pl. VII, 11) and seven pieces of threshing stone were recovered on the floor.

Burial No. 92 was a pit-grave with a stone circle (pl. III, 2; V, 2) situated in Grid 6, Plot XVII. The burial had been damaged, and only the eastern part of the stone circle survived. The roofing stone had fallen into the chamber. Within the burial (1.5 x 0.8 x 0.45 m) were two pots (pl. VI, 10; VII, 15), a bowl (pl. VI, 8; VII, 16), a fragment of an iron weapon (a knife?), cornelian and paste beads (pl. VII, 12), and 25 threshing stones found at different levels of the chamber.

Burial No. 110 was a cist with a stone circle (pl. III, 1; V, 5) situated in Grid 11, Plot X and oriented SW-NE. The north-east wall had been damaged by the chamber of Burial No. 72. In the central part of the burial chamber were found bones of the lower extremities of the deceased who seems to have been buried with the head to the SE. A large two-handled pot containing paste beads (pl. VII, 13) was placed against the NE wall (pl. VI, 12; VII, 14), beneath which lay the shoulder blade of a bovine. There were 35 pieces of threshing stone recorded on the floor (pl. V, 5).

Burial No. 113 was a pit-grave with a stone circle (pl. III, 3; V, 3) situated in Grid 10, Plot X. It was covered with two large basalt slabs; judging by the remains, the deceased must have lain on the left side with the head to the south-west. Two large ceramic vessels were recovered near the west wall of the burial (pl. VI, 9) and a bronze pin in the chest area of the deceased (pl. VI, 6). Threshing stones arranged in several courses were recorded upon the skeleton of the deceased (pl. III, 3).

Only three of the listed burials (Nos 60, 110, 113) yielded any remains of the deceased. The other burials did not have any bones. The remains of threshing boards were not recovered either, due either to the high acidity of the soil or as the result of robbery.

Of the three pit-graves containing threshing stones the most interesting was Pit-grave No. 17. This burial differed from the others in the large size of the ceiling stone of the chamber (2.2 m long and 1.30 m wide) and by the artefacts recovered in it. It belongs to an earlier group of burials (Nos 49, 42, 51, 52) and must be dated to the turn of the 8th-7th centuries BC. One view is that the grave was used for cremation (Murvanidze 2005, 147-163). Archaeological material recovered in burials with threshing stones does not differ from that of other burials, indicating their equal status. Analysis of the finds leads to the conclusion that the cemetery belongs to the 8th-6th centuries BC (Murvanidze 2005, 147-163; Narimanishvili 2004, 3-20).

The number of burials with threshing boards excavated in South Caucasus is very small. This is why every new discovery of threshing boards remains arouses special interest, and in particular when several cases are recorded in the same cemetery. It is also interesting that threshing boards—household implements—are found in burials at all. A threshing board is a sort of an implement known throughout the world which operates only by using traction and is used for threshing out wheat. The oldest threshing boards have been excavated in Mesopotamia (Gasitashvili 1980, 83), Italy (Sergeenko 1958, 60), the Mediterranean countries, Asia Minor (Vavilov 1932, 9), and North Caucasus (Peoples of the Caucasus 1960, 348). In Transcaucasia, apart from Georgia, burials with threshing boards have been found in Azerbaijan (Gumel 1949, 36) and Armenia (Piotrovskii 1939, 49-50; Khachatryan 1979, 15).

Remains of threshing boards in Georgia have been mainly found in the cemeteries and settlements

of Shida and Kvemo Kartli. According to the latest data, most remains (11 burials) have occurred in Trialeti. In Georgia, burials with remains of threshing boards have been excavated in the following cemeteries (arranged in chronological order): Tsaghvli, Burial No. 94 (15th century BC; Ramishvili 1987, 31-35); Bornighele, Burial No. 52 (14th century BC; Ghambashidze 1987, 36-43); Dzveli Kanda, Burial No. 16 (14th-13th centuries BC; Bokhochadze et al. 1986, 42-48); Digasheni, kurgan No. 1 (14th-13th centuries BC; Ordjonikidze 1995, 80-82); Avranlo, Burial No. 2 (13th 12th centuries BC; Narimanishvili 2006); Gantiadi, Burials No. 120, No. 140 (13th-8th centuries BC; Kakhiani et al. 1985, 29-31); Samtavro, Burial No. 320 (8th-7th centuries BC; Chubinishvili 1951, 61-67); Kazreti, Burial Nos 1, 4 (7th-6th centuries BC; Sinauridze et al. 1976, 96-105); Kulbakevi, Burial No. 1 (7th-6th centuries BC; Chubinishvili 1957, 106); Eli-Baba, Burial No. 17 (8th-7th centuries BC; Narimanishvili 2004, 34-56); Eli Baba, Burial Nos 10, 13 (7th-6th centuries BC; Narimanishvili 2003, 19-22); Eli-Baba, Burials Nos 26, 60, 67, 92, 110, 113 (7th-6th centuries BC; Narimanishvili 2004, 86-448); Natsargora, Burial No. 447 (5th-3rd centuries BC; Ramishvili 1999, 33); Abulmugi, Burial No. 22 (4th-3rd centuries BC; Dzneladze 2001, 140-235; Dzneladze 1998, 18-26); bottom of the Tsalka reservoir (4th century BC; Narimanishvili 2000); Nastakisi, Burial Nos 44, 124, 140 (1st c; Narimanishvili 1990, 85-110); Klde, Burial Nos 70, 76 (Early Medieval; Ghambashidze 2006, 56).

Threshing stones have been recognized at quite a few settlements: 1. Digasheni I (14th-13th centuries BC; Ordjonikidze 1995, 81); 2. Qatnalikhevi, at an altar (12th-8th centuries BC; Khakhutaishvili 1964, 32); 3. Khovle (9th-7th centuries BC; Muskhelishvili 1978, 40-81); 4-5. Plavismani and Qornisi (Muskhelishvili, Tskitishvili 1960, 125-196); 6. Satsikhurisgora (Tsaghvli) (Late Bronze-Early Iron Age; Ramishvili 2000, 29-35); 7. Natsargora (Late Bronze-Early Iron Age; Ramishvili 2000, 29-35); 8. Khizanaant Gora (Kikvidze 1975, 80); 9. Nastakisi settlement (6th-8th centuries AD; Narimanishvili 1990, 91). The discovery of threshing stones near an altar at Qatlaniskhevi strongly suggests ritual sacrifice.

Among all household implements the threshing board is the most related to agriculture from practical, as well as cultural and historical, points of view. The discovery of evidence for threshing boards in nine burials in the Eli-Baba cemetery indicates that the region was advanced agriculturally and that the community utilized this implement very intensively. This discovery gives us an insight into the everyday life of the community in antiquity. It would appear that in the first half of the 1st millennium BC the population of Eli-Baba was involved in intensive agricultural work. The discovery of a number of threshing boards points to the fact that one group of people was occupied in a specific (professional) activity. The wide utilization of threshing boards meant that large numbers had to be produced, and consequently part of the community will have been involved in this activity. The whole community of Eli-Baba was presumably completely occupied in this business. The existence of a few centres of manufacturing threshing boards has been attested ethnographically; Trialeti has always been one of the most well-known centres (Jalabadze 1960, 130-135).

While defining sizes of threshing boards from Eli-Baba we should consider the sizes of the burials where they were recovered: 1.9 x 1.3m; 1.5 x 0.7m; 1.5 x 0.8m; 1.52 x 0.93 m; 1.3 x 0.5 m. Accordingly, the threshing board discovered at Eli-Baba cemetery must measure 1.5 x 0.8 m. S. Menteshashvili gives a maximum size of 3.00 x 1.00 m and a minimum of 1.45 x 0.54 m for threshing boards. He had measured one threshing board himself at 2.09 x 0.38 m. He also interviewed a maker of threshing boards, Mchedlishvili by name, who informed him that the maximum size of modern ones is 1.7 x 0.6 m and the minimum 1.5 x 0.5 m (Menteshashvili 1936, 57-77).

The sizes of some archaeologically recorded threshing boards are known: at Abulmugi, 1.9 x 0.8 m; in Klde, 1.3 x 0.6 m; at Khalnar (Azerbaijan), 1.25 x 0.46 m; at Tsaghvli, 1.25 x 0.75 m; and at Akhtala (Armenia), 0.92 x 0.7 m. The size of the threshing boards excavated in the Eli-Baba cemetery—1.5x0.8m—matches the sizes listed here.

It was interesting to define the nature of the stones that were mounted on the threshing boards of the

Eli-Baba cemetery. These included: fine-grained, quartzite- and calcium-rich, tufogenic sandstones, stones in the medium hardness category. (Thanks are due to the geologist D. Ghambashidze for identifying the stones in question).

Agricultural peoples had customs associated with religious cults. One was a ritual for the reception of the harvest, that is also recorded in the ethnographic record: when a threshing board was placed on a sheaf, it had first to be carried over a loaf of stale bread. This was believed to bring abundance and prosperity. They would also drop an axe or a hatchet in the middle of the threshing floor in order to protect it from the evil eye (Jalabadze 1960, 131).

The discovery of threshing boards in burials is interesting. After utilizing them in regular household activities, the community used them in funerary rituals, as is indicated by the presence of threshing stones in burials. Depositing implements in burials or representing them symbolically as an indication of the occupation of a deceased was a widespread practice on Roman, Greek and Assyrian sites (Uvarov 1903, 97).

By re-using threshing boards, very sophisticated and efficient implements, in burials the community of Eli-Baba emphasized the profession of the dead and their honourable position in the society.

Threshing stones placed in a vessel in Burial No. 17 must also be symbolic of the activities of the deceased in life. Threshing stones were found behind the backs of the deceased in pit-graves excavated at the Kazreti cemetery (Sinauridze 1985, 17), which again suggests a ritual associated with threshing boards.

Threshing stones appeared in few of the burials in the Eli-Baba cemetery. More than 80% of them were badly worn, which pointed to a prolonged use of the threshing board. For example, 14 of the 29 threshing stones packed in the vessel in Burial No. 17 were new. It is likely that the threshing board placed in the burial was still in working order. As a rule, the threshing stones need to be changed when a threshing board is refurbished. But the ratio of old to new, worn out to usable threshing stones showed that mostly old, disused or (rarely) refurbished threshing boards were used in funerary rituals.

The practice of erecting a stone resembling a threshing board over the burial (Bokhochadze 1956), as seems to have happened at a grave excavated at the Nachivchavebi settlement, must be a belated echo of the ancient tradition of using threshing boards in a burial rituals.

The use of threshing boards in burial rites, as indicated in the archaeological record, was also widespread in the cultural world of Transcaucasia. Links between threshing boards and the cult of the dead is well known in the ethnographic record of the ancient Near East, especially among Syrians. According to the ethnographer Johann Gottfried Wetzstein, who lived in Syria between 1848 and 1862, a threshing board was a "sacred" implement for Syrians living near Baghdad and they had preserved the rite of resting the dead on a threshing board. The Syrians placed the dead laid out on a threshing board within a tent erected over a threshing floor (Wetzstein 1873, 295). This is remarkable in the context of threshing boards excavated in Georgia, as it clearly shows ancient ties between the Caucasian and Near Eastern peoples, as is shown by the use of a highly developed implement and the common agricultural culture of these peoples (Jalabadze 1960, 130-135). Every object in a burial is a symbolic ritual element that justifies speculation about this complicated rite. The discovery of threshing board stones in the Eli-Baba cemetery must be considered part of the funerary ritual.

Bibliography

- Bokhochadze A. 1956:** akhali tipis saphlavis kvebi (New Type Tombstones). *Sakolmeurneo Gzit* 27, 6 (in Georgian).
- Bokhochadze A. et al. 1986:** Nastakisskaya arkheologicheskaya ekspeditsiya (The Nastakisi archaeological expedition). *PAI in 1983*, 42-48. Tbilisi.
- Chubinishvili T. 1951:** mitsvalebulis kevrze dasaphlaveba samtavrosi (Burial on a threshing board at Samtavro). *SMAM* 12/1, 61-67.
- Chubinishvili T. 1957:** *mtskhetis udzvelesi arkeologiuri dzeglebi* (Ancient Archaeological Sites in Mtskheta). Tbilisi.
- Dzneladze M. 1998:** samarkhta sakheobani da dakrdzalvis tses-chveulebani dzvel sakartveloshi, kevriani samarkhi abulmugidan (dzv.ts.IV-IIIss) (Types of burials and burying practices in ancient Georgia, a burial with a threshing board from Abulmugi [4th-3rd centuries BC]). *Tselitsdeuli* 3, 18-26.
- Dzneladze M. 2001:** abulmugis samarovani (Abulmugi Cemetery). In J. Kopaliani (ed.), *Dmanisi* 3, 3-334 (in Georgian).
- Gasitashvili G. 1980:** kevre (A Threshing Board). – In: G. Chitaia (ed.). Georgian historical-ethnographical atlas, materials, 78-84, Tbilisi.
- Ghambashidze O., Ghambashidze I. 1987:** akhali arkeologiuri masalebi samtskhe- javakhetidan (New archaeological material from Samtskhe-Javakheti). *Dzeglis megobari* 4, 36-43.
- Ghambashidze I. 2006:** *shephasebiti da monatsemta amoghebis arkeologiuri kvlevebi ubanze IV_ 217, KP _ 225-ze, akhaltsikhis raionshi* (Evaluation and data recovery; archaeological research at Plot IV/217, KP 225, at Akhaltsikhe district). (Manuscript).
- Gumel I. 1949:** *Kurgan N 2 bliz Khanlara* (Kurgan No. 2 near Khanlar). *KSIMK* 24, 56.
- Jalabadze G. 1960:** *aghmosavlet sakartvelos samitsatmokmedo iaraghebis istoriidan* (On the History of Agricultural Tools of East Georgia). Tbilisi.
- Kakhiani K.I. 1985:** *Arkheologicheskaya ekspeditsiya Mashaverskogo ushchel'ya* (Archaeological expedition of the Mashavera Gorge). *PAI in 1982*, 29-31. Tbilisi.
- Khachatryan T. 1979:** *Artikskii necropol'* (The Necropolis of Artik). Erevan.
- Khakhutaishvili D. 1964:** *Uplistsikhe* 1. Tbilisi.
- Kikvidze I. 1975:** *mitsatmokmedeba da samitsatmokmedo kulti dzvel sakartveloshi* (Agriculture and Agricultural Cult in Ancient Georgia). Tbilisi.
- Menteshashvili S. 1936:** kalooba kiziqshi (Threshing Practice at Kiziqi). *SSMM*, 9-B, 1935-1936 (1), 59-77.
- Murvanidze B. 2005:** eli-babas samarovani (Eli-Baba Cemetery). *Dziebani* 15-16, 147-150.
- Muskhelishvili D., Tskitishvili G. 1960:** shida kartlis 1955 tslis dazverviti ekspeditsiis shedegebi (Results of the Shida Kartli prospecting expedition in 1955). *SIGK* 1, 125-196.
- Muskhelishvili D. 1978:** *khovles namosakhlaris arkeologiuri masala* (Archaeological Material of the Khovle Settlement). Tbilisi.
- Narimanishvili G. 1990:** nastakisis antikuri khanis samarovani (samarkhta tipebi da dakrdzalvis tsesi) (The Nastakisi Cemetery of the classical period (Types of burials and burial practices). In R. Ramishvili (ed.), *Archaeologiuri Dziebani* (Materials of scientific session VII-VIII by young researchers). 85-104. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2000:** *tsalkis arkeologiuri ekspeditsiis mier 1999 tsels shesrulebuli arkeologiuri samushaobis angarishi* (Report of archaeological work conducted by the Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition in 2002) (Manuscript). Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2004:** *tsalka-trialetis arkeologiuri ekspeditsiis mier eli-babas (sabettsdavis) samarovanze 2003 tsels chatarebuli savele kvleva- dziebis tsinastaruli angarishi* (Preliminary report of field research carried out by the Tsalka-Trialeti archaeological expedition at the Eli-Baba cemetery in 2003) (manuscript). Tbilisi.
- Narimanishvili G., Amiranashvili J., Kvachadze M., Shanshashvili N. 2006:** avranlos "tsiklopuri" simagris teritoraze chatarebuli mushaobis angarishi (Report of work carried out at the "Cyclopean" fortress in Avranlo). Manuscript.

Tbilisi.

Narodi Kavkaza 1960: *Narody Kavkaza* (Caucasian peoples), M. Kosven (ed.) 1, Moscow.

Orjonikidze A. 1995: Raboty Ddzavakhetskoi ekspeditsii na pamyatnikakh bronzovogo veka (Work of the Javakheti Expedition on Bronze Age sites). *PAI in 1987*, 80-81. Tbilisi.

Piotrovski B. 1939: *Urartu – drevneishee gosudarstvo* (Urartu – ancient state). Leningrad.

Ramishvili A. 1987: arke-ologiyuri kvleva- dzieba “zemo khashuris sartsqavi sistemis” msheneblobis zonashi 1984 da 1985 tslebshi (Archaeological research in the building zone of the “Zemo Khashuri Irrigation System” in 1984 and 1985). *Dzeglis megobari* 4, 31-35.

Ramishvili A. 1999: shubrinjaos khanis kevri sakartvelodan (A Middle Bronze Age threshing board from Georgia). *Dziebani* 3, 29-36.

Sergeenko M. 1958: *Ocherki po sel'skomu khozyaistvu drevnei Italii* (Essays on the agriculture of ancient Italy). Moscow-Leningrad.

Sinauridze M. Giunashvili G. 1976: kazretis gvianbrinjao-adrerkinis samarkhebi (The Kazreti Late Bronze-Early Iron Age burials). *SSMM* 32-B, 96-105.

Sinauridze M. 1985: *kazretis kheobis arkeologiyuri dzeglebi* (Archaeological Sites of the Kazreti Valley). Tbilisi.

Uvarov A. 1903: *Khristianskaya simvolika* (Christian symbolism) 1, Moscow.

Vavilov N. 1932: *Problema proiskhozhdeniya mirovogo zemledeliya* (Problem of the origins of world agriculture). Moscow-Leningrad.

Wetzstein I.L. 1873: Die Syrische Dreschtafel. *Zeitschrift für Ethnologie* 5, 270–302.

Illustrations:

Pl. I – 1. Topographic plan of Eli-Baba cemetery; 2. General plan of Eli-Baba cemetery.

Pl. II – 1. Burial No. 60 before opening; Burial No. 67 before opening; 3. Burial No. 17 before opening; 4. Burial No. 17 after opening.

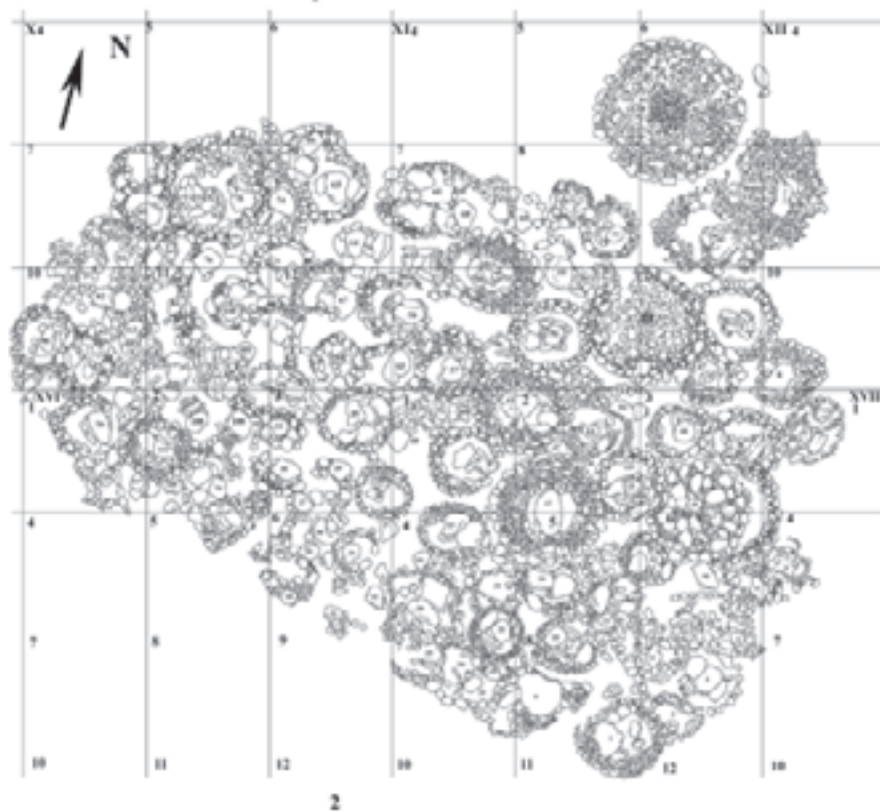
Pl. III – 1. Burial No. 110 after opening; 2. Burial No. 92 after opening; 3. Burial No. 113 after opening; 4. Burial No. 60 after opening.

Pl. IV – 1. Burial No. 60. Plan; 2-4. Burial No. 17. Plans and sections.

Pl. V – 1. Burial No. 67. Plan and sections; 2. Burial No. 92. Plan and sections; 3. Burial No. 113. Plan and sections; 4. Burial No. 10. Plan and sections; 5. Burial No. 110. Plan and sections; 6. Burial No. 13. Plan and sections.

Pl. VI – 1-5, 7, 11. Burial No. 17, inventory; 6,9. Burial No. 113. Inventory; 8,10. Burial No. 92. Inventory; 12. Burial No. 110. Inventory.

Pl. VII – 1-10. Burial No. 17. Inventory; 11. Burial No. 67, inventory; 12, 15, 16, 18. Burial No. 92. Inventory; 13. Burial No. 110. Inventory; 17, 19. Burial No. 60. Inventory.

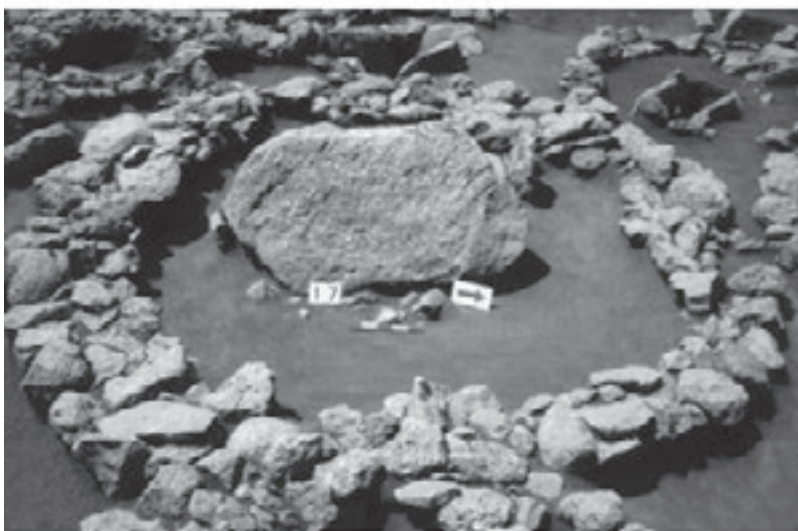

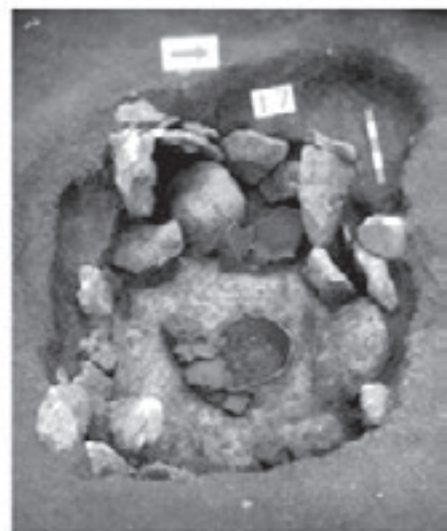
1

2

3

4

1

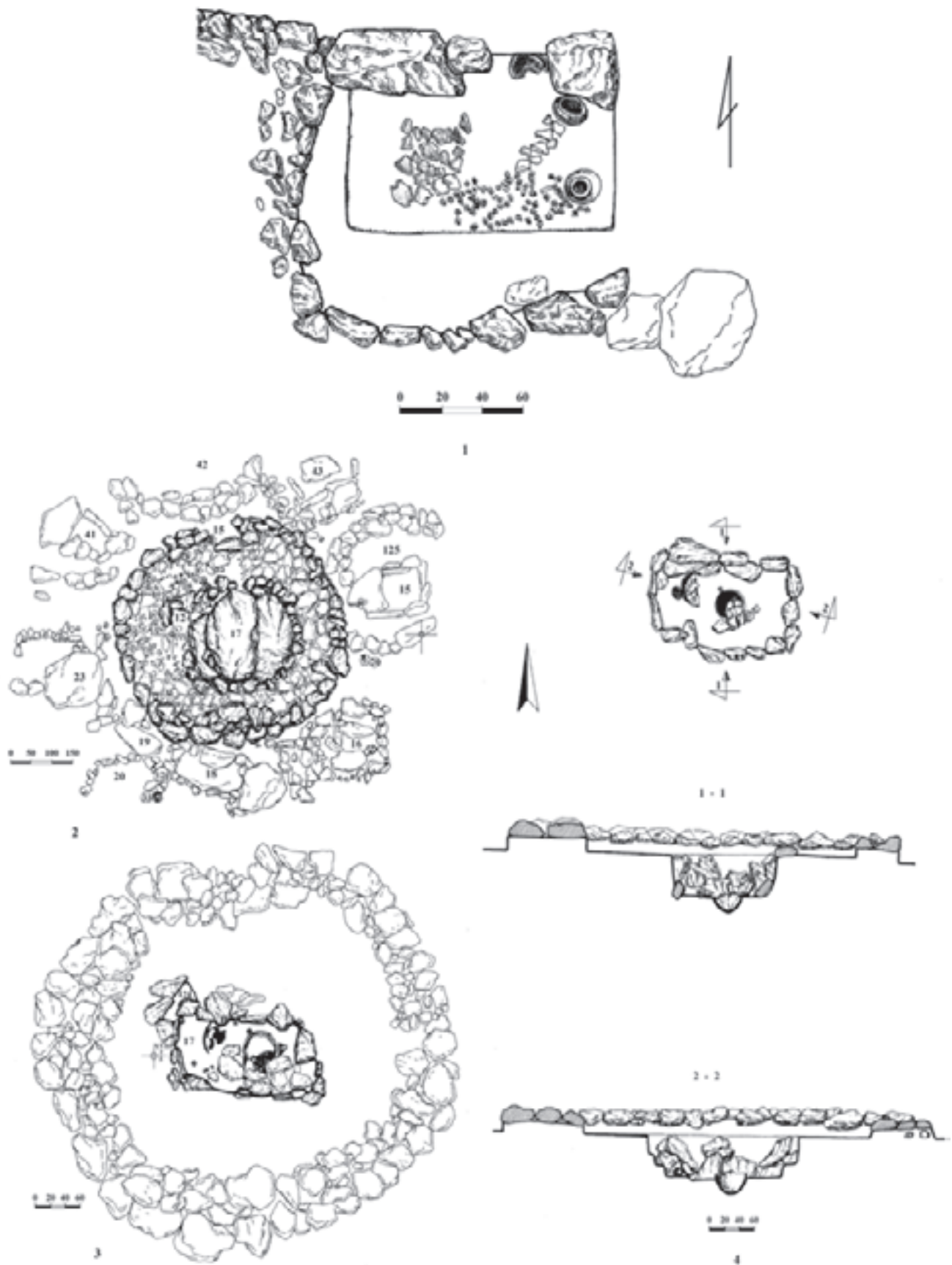
2

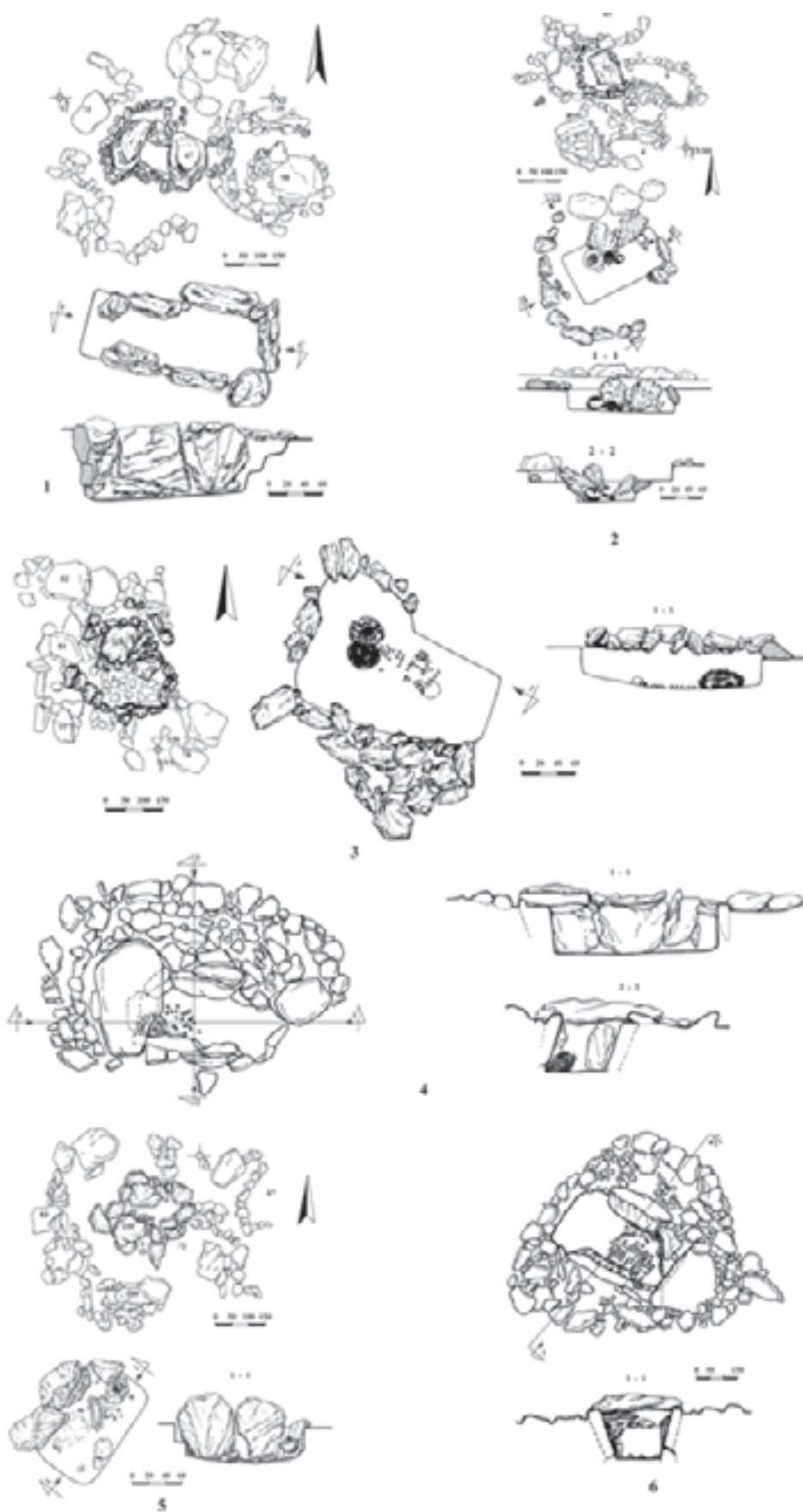

3

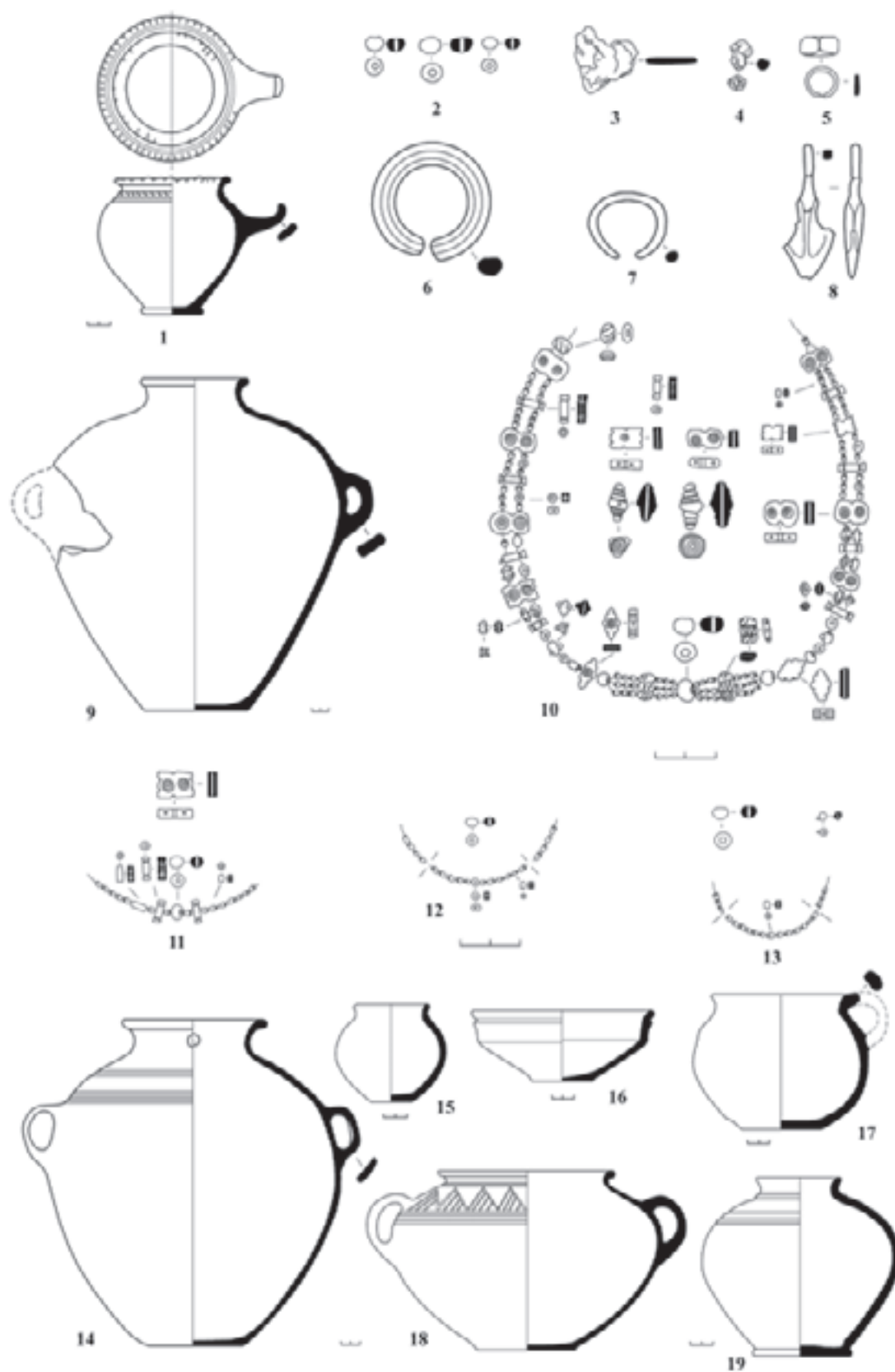

4

სხალთის ნამოსახლარი და სამაროვანი

2004-2005 წლებში თეთრიწყაროს არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძ. ზ. შატბერაშვილი) ენერგოდერეფნის მე-80-ე კილომეტრზე შეისწავლა ნამოსახლარი [Шатберашвили, Николаишвили 2005; 186-187] და მისი სინქრონული სამაროვანი. იგი მდებარეობს თეთრიწყაროს ცენტრიდან სამხრეთით, 3 კმ-ში, მარაბდა-ახალქალაქის რკინიგზიდან სამასიოდ მეტრში, ტერიტორიაზე, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა სხალთას უწოდებს. ძეგლს აღმოსავლეთიდან უსახელო მშრალი ხევი ესაზღვრება.

სხალთის გარშემო, 5-6 კილომეტრის რადიუსში მდებარეობს მისი სინქრონული რამოდენიმე ძეგლი: გარისის გორის, აბელიასა და ეცოს სამაროვნები [ბოხორაძე 1963: 37-38; კვიფინაძე 1973: 39-48; ლომთათიძე 1989: 87-89; შატბერაშვილი 2005: 30-49]. სამხრეთით, 5 კილომეტრის დაშორებითაა სამშვილდის ციხე, რომელიც არქეოლოგიურად ნაკლებადაა შესწავლილი, თუმცა წერილობითი წყაროებიდან გამომდინარე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი ანტიკური ხანის ფენასაც შეიცავს; ამავე პერიოდის, ძალზე დაზიანებული ძეგლი გაითხარა ენერგოდერეფნის 77-ე კილომეტრზეც.

თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ სხალთის კომპლექსური ძეგლი ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიის კვლევისათვის მნიშვნელოვანი წყაროა. ეს თითქმის უნიკალური შემთხვევაა ისტორიულ ქვემო ქართლში, სადაც აქამდე არ იყო შესწავლილი ძვ.წ. IV-III საუკუნეების ნამოსახლარი (გამონაკლისია შავსაყდარა II-ის ნამოსახლარი, რომელიც გვიანანტიკური ხანის კულტურული ფენებითაა დაზიანებული და ცუდადაა შემონახული) და მისი სინქრონული სამაროვანი.

ნამოსახლარსა და სამაროვანზე გათხრები 1000 მ² ფართობზე ჩატარდა. გაირკვა, რომ ძეგლი 500 მ² ზე იყო კონცენტრირებული (ტაბ I₁). ძეგლი ერთფენიანია, იგი მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,5-1 მ-ის სიღრმეზე, თიხნარ დედაქანზე იყო გამართული. გამოვლინდა 6 ნაგებობის ნაშთი, 17 სამეურნეო ორმო და 60 სამარხი (აქედან 10 უინვენტარო), რომლებშიც აღმოჩნდა 413 არტეფაქტი: 236 თიხის ჭურჭელი, 134 ლითონის, 13 ქვის, 18 მინის, 3 ძვლისა და ერთი ხის ნივთი, აგრეთვე ქსოვილის ორი და ბათქაშის ერთი ნაშთი. ნაგებობებიდან გაითხარა მხოლოდ ხუთი. № 6 ნაგებობა მილსადენის დერეფნის გარეთ ვრცელდებოდა და ამიტომ მისი მხოლოდ დერეფანში შემავალი, სამხრეთი კუთხე გამოვლინდა.

ნამოსახლარი მდებარეობდა სამაროვნის გარშემო, მის აღმოსავლეთ, დასავლეთ და ჩრდილოეთ მხარეს, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ დამრეც ფერდობზე (ტაბ. I₁). აქ აღმოჩნდა ქვატეხილებით ნაგები და თიხით შემტკიცებული, წაგრძელებულ-ოთხკუთხა ფორმის შენობები, რომლებსაც შესასვლელი სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჰქონდა. მათი უკანა მხარე დედაქანში იყო ჩაჭრილი და ნახევრადმინურს წარმოადგენდა. შენობებს ბანური გადახურვა უნდა ჰქონოდა. ყველაზე კარგად № 3 სახლი იყო დაცული. გთავაზობთ მის სრულ აღწერილობას.

სახლი № 3 (ტაბ I₂) ფერდზე გამართულ, ორსათავსიან საცხოვრებელ კომპლექსს წარმოადგენდა. შენობის უკანა, ჩრდილო მხარე, თიხნარში გაუჭრიათ, მისი ერთიანი, 10 მ-ის სიგრძის კედელი (შემორჩენილი სიმაღლე 1 მეტრამდე, სისქე – 0,5 მ) შედგებოდა თიხით შემტკიცებული, 4-5 რიგად და 2 მწკრივად დაწყობილი ქვატეხილებისაგან. საცხოვრებელი კომპლექსის დასავლეთი და აღმოსავლეთის შემორჩენილი კედლები 6 მ-ის სიგრძეზე ვრცელდებოდა, უფრო სამხრე-

თით კი დაზიანებული იყო. ნაგებობას ფასადი სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჰქონდა მიმართული. საცხოვრებელ კომპლექსს ორ სათავსოდ ყოფდა ჩრდილო კედლიდან გამომავალი, მისი პერპენდიკულარული, მოზრდილი ქვატეხილებით, ორ რიგად და ორ მწკრივად ნაგები, 0,8 მ-ის სისქის ტიხარი (შემორჩენილი სიგრძე – 4,6 მ). ორივე სათავსოს თიხატკეპნილი იატაკი ჰქონდა.

სათავსო A საცხოვრებელი კომპლექსის დასავლეთ ნაწილში იყო გამართული (ზომები: 6×4,6 მ), მას ორ ნაწილად ყოფდა 0,3-0,4 მ-ის სისქე კედელი, რითაც იქმნებოდა მცირე ზომის (3,3×1,1 მ) სათავსო (საკუჭნაო?), რომელსაც შესასვლელი დასავლეთიდან ჰქონდა (ლიობის სიგანე 0,7 მ). A და B სათავსოების გამყოფ ტიხარზე, ჩრდილო კედლიდან 2,2 მ-ზე, აღმოჩნდა ბრტყელი ქვა — ბალიში, ასეთივე ქვა (ზომები 0,3×0,4 მ) იდო მისგან სამხრეთით, 2,9 მეტრის დაშორებით. სავარაუდოა, რომ ამ ქვებზე დაყრდნობილ ხის სვეტებზე გადიოდა თავზე, რომელზეც გარდვიგარდმო დალაგებულ ძელებზე გამართული უნდა ყოფილიყო თიხატკეპნილი, ბანური სახურავი.

A სათავსოს ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში გამართული იყო ქვატეხილებით ნაგები და ალიზით შელესილი პურის საცხობი ღუმელი (ზომები: 0.9×0.65×0.4მ). საცხობი განყოფილება (0.70×0.65მ) საცეცხლეზე (0.65×0.4მ) 0.10-0.15 მ-ით მაღლა მდებარეობდა, საცეცხლეს აღმოსავლეთ გვერდზე სანაცრე იყო მიდგმული (დაზიანებული, შემორჩენილი იყო ნაცრის სქელი ფენა). ღუმელს თაღოვანი გადახურვა უნდა ჰქონოდა. მას აღმოსავლეთიდან ქვატეხილებით ნაგები და ალიზით გადალესილი თარო (1.70×0.4მ) ეკვროდა, რომელიც, შესაძლოა, ახლადგამომცხვარი პურის დასალაგებლად გამოიყენებოდა. ჩრდილოეთის კედლიდან 3,6 მ-ის დაშორებით აღმოჩნდა კედლებიდან ჩაცვენილი ქვებითა და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებით შევსებული პროდუქტების შესანახი ხარო (1,6×1,2 მ.).

სათავსი B საცხოვრებელი კომპლექსის აღმოსავლეთ ნაწილში იყო გამართული. მის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა საცხობი ღუმელი (ზომები: 1,2×0,8×0,41 მ) და თარო (1,2×0,8×0,4 მ). ფასადი შედარებით ცუდადაა შემონახული.

პურის საცხობი ღუმელების ზედაპირზე ორ ფენად მოგებული თიხის ჭურჭლების ფრაგმენტები ალიზით იყო გადალესილი. როგორც ჩანს, კერამიკა სიმხურვალის შესანარჩუნებლად და პურის ცხობის გასაუმჯობესებლად დაუგიათ. ამ კერამიკიდან აღდგა რამოდენიმე ჯამის, ქოცოს, ქოთნის ნაწილები, რომლებიც უმეტესწილად მოჩალისფრო-მოყავისფროდ იყო გამომწვარი.

№ 3 სახლის გარშემო გაითხარა სამეურნეო-სარიტუალო ორმოები, მათ მრგვალი ან ოვალური ზედაპირი, ძირისაკენ კი გაფართოებული ფორმა ჰქონდათ. ზედაპირის დიამეტრი 1,2-1,6 მ, სიღრმე კი 0,8-1 მეტრს შორის მერყეობდა. ორმოებში მოპოვებული კერამიკული მასალა ნამოსახლარის თიხის ჭურჭლის მსგავსი და მისი თანადროულია. ამგვარად, ისინი სახლის ფუნქციონირებისას უნდა გამოყენებულიყო.

მართალია № 5 სახლი (ტაბ I₃) მშენებლობისას ძალიან დაზიანდა, მაგრამ მან რამდენიმე საინტერესო დეტალი შემოინახა. შენობის უკანა, ჩრდილოეთის კედელი თითქმის დაუზიანებელი დაგვხვდა (სიგრძე – 6 მ.), შემორჩა აღმოსავლეთის კედლის 5 მეტრიანი მონაკვეთი, ჩრდილოეთ კედლის დასავლეთ კიდედან კი გამოვლინდა დასავლეთი კედლის მცირე, 0,6 მ-ის სიგრძის ნაშთი. კედლები ნაგები იყო ოთხ-ხუთ რიგად და ორ მწკრივად დაწყობილი ქვატეხილებით, მისი სისქე 0,8 მ, მაქსიმალური, შემორჩენილი სიმაღლე კი 1,2 მეტრი იყო. ნაგებობის თიხატკეპნილ იატაკზე აღმოჩნდა დანახშირებული ძელები (საშუალოდ 0.12-0.13 მ-ის სისქისა). იგი ბანური გადახურვის ნაშთებს წარმოადგენდა. ნაგებობის ცენტრში აღმოჩნდა ცენტრალური ბოძის საყრდენი ქვა (0.3×0.2მ). აღმოსავლეთ კედლის სამხრეთ ნაწილზე მიშენებული იყო ქვატეხილებით ნაგები თარო (1.7×0.3×0.3 მ) მის ჩრდილოეთით კი პირჩამხობილი დერგი იდო. ამრიგად, ამ შენობაში დადასტურდა, რომ მისი გადახურვა ბანური უნდა ყოფილიყო. შენობის იატაკზე მონითალო-მოყავისფროდ და მოყავისფრო-მორუხოდ გამომწვარი კერამიკის – ჯამის, ქოთნის, ხელადის, ქვევრის ფრაგმენტები, აგრეთვე ქვის სანაყი და რკინის მუჯირაა (კონუსური ფორმის შუბისპირი) მოპოვებული.

ნამოსახლარზე აღმოჩენილი საცხოვრებელი ნაგებობები აღმოსავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებული მშენებლობის ტრადიციების გათვალისწინებით ჩანს ნაგებები. სხალთის ნამოსახლარის მსგავსი ბანურსახურავიანი ნაგებობები დადასტურებულია აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადერკინის ხანის ძეგლებზე (ძვ.წ. XIV-VI სს). ამ ტიპის სახლებისათვის დამახასიათებელია ინტერიერის მყარად ჩამოყალიბებული ელემენტები: პურის საცხობი ორგანოფილებიანი ღუმელი [Апакидзе, Кипиани, Николаишвили, Гиунашвили 2000: 25-26]. ეს ფაქტი წინანტიკური და ანტიკური ხანის ძეგლების კავშირზე მეტყველებს და მნიშვნელოვან მასალებს გვანდის საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის უწყვეტობის კვლევისათვის [Шатберашвили, Николаишвили 2005: 186-187].

ნამოსახლარზე დადასტურდა 167 ერთეული თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტი (ქვევრი, ქოცო, ბადია, ჯამი, ფიალა, ხელადა). ყველაზე მეტი თიხის ჭურჭელი არმოჩნდა №№ 3 და 5 სახლებში. № 4 ორმოში აღმოჩენილმა კერამიკამ (ტაბ. IV₁₉₋₂₆) კიდევ ერთხელ დაადასტურა ნასახლარისა და სამაროვნის თანადროულობა.

ნამოსახლარის თანადროული სამაროვანი (ტაბ. II) 150 მ² ფართობზე გამოვლინდა, იგი ჩრდილოეთით, გაუთხრელ ტერიტორიაზეც ვრცელდება. მჭიდროდ განლაგებული სამარხები 10-15 მეტრის სიგრძეზე, ერთ რიგში, ერთმანეთის მიყოლებით გაუმართავთ. სამარხების აბსოლუტური უმრავლესობა მართკუთხა ფორმის, ბაზალტის უხეშად დამუშავებული 5-6 ფილისაგან შედგენილი ქვასამარხი იყო (ზომები 1X1,4მ და 0,6X0,9მ-ს შორის მერყეობს), 5 სამარხი კი (№№ 14, 27, 40, 52 და 58) – ფილაქვებით გადახურული, ოვალური მოყვანილობის ორმოსამარხი. სამარხებში თავით ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, თითო მიცვალებული იყო დაკრძალული. გამონაკლის წარმოადგენდა № 52 სამარხი, სადაც მიცვალებული თავით აღმოსავლეთით დაუკრძალავთ.

პალეოანთროპოლოგიური კვლევის მონაცემებით სხალთის სამაროვანზე დაკრძალულთა 46,7% მამაკაცია, 29,8% დედაკაცი და 23,4% ბავშვი. სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა მამაკაცებში 44,4 წელია, ქალებში – 39,7 წელი. მამაკაცების საშუალო სიმაღლე 167,2 სმ, ქალებისა – 157,9 სმ. სხალთის მოსახლეობის სხეულის სიმაღლე საშუალოზე მაღალ კატეგორიაში ხვდება [კილაძე 2007].

სამაროვანზე, ისევე როგორც ნამოსახლარზე, ყველაზე დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა კერამიკული ნაწარმი (ტაბ. V). სულ გამოვლინდა თიხის 75 ჭურჭელი: სამტუჩა ხელადა – 8 ც., დოქი – 12 ც., ქოთანი – 10 ც., კოჭობი – 13 ც., ფიალა – 3 ც, ჯამი – 2 ც. მიკვლეულია რკინის იარაღიც (ტაბ. VI₁₋₁₀) – რომელთა შორის გამოიყოფა როგორც სამეურნეო (1 ეჩო და 15 დანა), ისე საბრძოლო დანიშნულების (4 შუბისპირი და 3 ცული) ნივთები.

მრავალფეროვანია სამარხებში მოპოვებული ლითონის სამკაული (ტაბ. VI₁₁₋₃₂): რკინისა და ბრინჯაოს ბეჭდები; ვერცხლის, ბრინჯაოსა და რკინის სამაჯურები; რკინის ხატისუღელი; ვერცხლისა და ბრინჯაოს სასაფეთქლე რგოლები; რკინისა და ბრინჯაოს რგოლები; ბრინჯაოს ზარაკები; ბრინჯაოს ძეწკვებზე ასხმული რკინისა და ბრინჯაოს საკინძები; ბრინჯაოს გარსაკრავები; ვერცხლის საკიდები; სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული მძივები. სამარხებში გვხვდება პირსაფარეშო ნივთებიც: ძვლისა და ბრინჯაოს ილარები (რომლებიც ყურის გასაწმენდად გამოიყენებოდა), ხის სავარცხელი, ხის სანელსაცხებლე ჭურჭელი.

ქვემოთ განვიხილავთ სამაროვანზე აღმოჩენილ რამოდენიმე კომპლექსსა და ცალკეულ ნივთებს.

სამარხი № 1. წრიულპირიანი დოქი № 1 სამარხიდან (ტაბ. III₁) გარკვეულწილად ემსგავსება წრიულპირიან, მსხლისებური ფორმის დოქებს, რომელთა გავრცელება ძვ.წ. IV და IV-III საუკუნეების მიჯნისათვისაა ნავარაუდევო. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს არ გახლავთ ამ ჯგუფის ტიპური ნიმუში, მისი მხრები შედარებით გამობერილია და მუცლის ფორმით უფრო სფერულისაგან იხრება. ამდაგვარი ჭურჭელი მოპოვებულია დაჭრილების სამაროვანზე [ნაკაიძე 1986: 20] და ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით თარიღდება [Нариманишвили 1991: 30]. სამარხში მოპოვე-

ბული რკინის ბურთულეროიანი სამაჯურები (ტაბ. III_{2-4,6,7}) რკალის ფორმის მიხედვით ოვალურია. ნ. გოგიბერიძის აზრით ასეთი, ოვალური ან მრგვალრკალიანი სამაჯურები ძვ.წ. IV საუკუნის პირველი ნახევრითა და ამავე საუკუნის შუახანებით თარიღდება [გოგიბერიძე 2003: 66-67]. რაც შეეხება ზურგშენიჭილ, ბოლოებზემსხვილებულ სამაჯურებს (ტაბ. III₅), ისინი ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარში ჩანს გავრცელებული და შესაძლოა ძვ.წ. III საუკუნეშიაც განაგრძობდეს არსებობას [გოგიბერიძე 2003: 66-67]. ამავე კომპლექსში მოპოვებულია ბეჭედი, რომელზედაც მზის გამოსახულებაა ამოკვეთილი. მნათობის გამოსახულებას წერტილოვანი ჩარჩო შემოუყვება (ტაბ. III₁₇). ასეთივე გამოსახულებაა ეცოს სამაროვნის № 91 სამარხის [რამიშვილი, შატერაშვილი 1997: 21-22], პაპიგორას № 49 სამარხისა [მარგიშვილი 1992: 42] და ნერონ დერესის № 3 სამარხების ბეჭედზეც [ლორთქიფანიძე: 1969; სურ. 54]. პაპიგორადან და ეცოდან მომდინარე ბეჭედები კომპლექსის მიხედვით ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით თარიღდება, ნერონ დერესისა კი ძვ.წ. I საუკუნით. ბრინჯაოსა და რკინის საკინძები, რომლებსაც ბრინჯაოს ძეწკვი აქვს შებმული (ტაბ. III_{11,12}) ქვემო ქართლის ძვ.წ. IV და III საუკუნეების კომპლექსებისათვის დამახასიათებელი ელემენტია. ისინი ჩანს წინარე ანტიკურ ხანაშიც. სხალთის № 1 სამარხის რკინის საკინძს ყელი რელიეფური ზოლით აქვს შემკული, რითაც აბელიაში, კარიაკსა [გაგოშიძე 1982: 6, ტაბ. X₁] და შავსაყდარაზე [Тушишвили, Маргишвили 1991: 36, ტაბ. 80₂₅] აღმოჩენილი ნივთების მსგავსია. ბრინჯაოს ძეწკვები, რომლებიც გამოიყენებოდა საკინძების, ილარებისა და სხვა წვრილი ნივთების შესაბამელად ასევე დამახასიათებელი ელემენტია, ისინი დამზადებულია მრგვალ ან ბრტყელგანივკვეთიანი მავთულისაგან და არაფრით გამოირჩევიან ქვემო ქართლში - ბეშთაშენში, კიკეთში, ახალსოფელში აღმოჩენილი ასეთივე ნივთებისაგან [დავლიანიძე 1983: 86]. ძვლის ილარი (ტაბ. III₁₅), რომელიც წვერისაკენ შევიწროვებულია და მინიატურული კოვზით ბოლოვდება, თავთან გახვრეტილია. ძვლის ილარები ძალიან იშვიათია და რამდენადაც ჩვენ ვიცით, მხოლოდ ეცოს სამაროვანზე, ძვ.წ. III საუკუნით დათარიღებულ, № 80 სამარხში გვხვდება [შატერაშვილი 2005: 80]. სხვა ძეგლებზე ილარები ბრინჯაოსია. ეს საპირფარეშო ნივთი გავრცელებულია როგორც წინაანტიკურ, ისე შემდგომ ხანებში. ბრინჯაოსაგან დამზადებული ილარები სხვადასხვა ტიპისაა: გვხვდება ფრინველის ან ცხოველის გამოსახულებებით შემკული ილარები. № 1 სამარხში მოპოვებული მინის მძივები (ტაბ. III₁₄) სხვადასხვა ფერისა და ფორმისაა - ცილინდრული, ბორბლისებური, კასრისებური, რომბული. აქვეა ე.წ. თვალედი მძივებიც, რომელთა სამშობლოდ ეგვიპტეა მიჩნეული [იხ. დავლიანიძე 1983: 92]. ასეთი მძივები ფინიკიაშიც მზადდებოდა [Крупнов, 1960: 352]. ისინი დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ანტიკურ ქალაქებში, სადაც ელინისტურ ხანაში ჩნდებიან და არსებობას ახ.წ. პირველ საუკუნეებშიც აგრძელებს [Алексеева, 1975: 11]. ჩვენში ისინი ძვ.წ. VI ს-იდან ჩნდება და არსებობას ადრეშუასაუკუნეებშიაც განაგრძობს [დავლიანიძე 1983: 99, 153; კვიფინაძე 1975: 28, 30, 44, 45]. სამარხში მოპოვებული ვერცხლის ფირფიტოვანი, რომბული, ყუნწიანი საკიდების (ტაბ. III₉) მსგავსი ნივთები ძვ.წ. III საუკუნით დათარიღებულ სამადლოს მდიდრულ სამარხშია გამოვლენილი [Гагошидзе 1979: 72-76]. აღსანიშნავია ხის ორი ნივთი: მცირე ზომის სავარცხელი (ტაბ. III₁₆) და სანელსაცხებლეს ფრაგმენტი (ტაბ. III₁₃); ასეთი ნივთები საქართველოში ცნობილი არ არის. რაც შეეხება სავარცხელს, იგი, როგორც უკვე ითქვა, ძალზე მცირე ზომისაა და ამ ნივთით თმის დავარცხნა შეუძლებელი უნდა ყოფილიყო. სხალთის № 1 სამარხი ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

№ 10 სამარხიდან დამატარიღებელი მნიშვნელობა აქვს ორ მსხლისებურტანიან, წრიულპირიან ხელადას (ტაბ. III_{18,19}). მათი ასაკის დადგენისას უპირველეს ყოვლისა, სარგებლობენ ვანის № 9 სამარხის კომპლექსით, რომელიც სხვა მასალასთან ერთად ამდაგვარ დოქსაც შეიცავს და ფილიპე II-ის სტატერით, შავლაკიანი კანთაროსითა და სინოპურ ამფორაზე შემორჩენილ დამლაზე დაყრდნობით, იგი ძვ.წ. IV საუკუნის მესამე მეოთხედით თარიღდება [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972: 203-21]. ასეთივე დოქის შემცველია ვანის № 10 სამარხიც, რომელიც ძვ.წ. IV საუკუნის მიწურულთ თარიღდება [თოლორდავა 1986: 89-91]. ვარსიმაანთკარის № 175 სამარხის კომპლექსი მოხატულ, წრიულპირიან, მსხლისებურ დოქთან ერთად არქაული ტიპის ილარებს

შეიცავს [Рамишвили и др. 1987: 81, табл. CXLII]. ასეთივე სურათია კუშჩის № 3 სამარხში, სადაც სამკუთხედებით მოხატულ, წრიულპირიან, ფართო პირყელიან მსხლისებურ დოქებთან ერთად ასევე არქაული ტიპის, კერძოდ ძვ.წ. V-IV საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი სანელსაცხებ-ლეა აღმოჩენილი [გაგოშიძე 1982: 51-52, ტაბ. VI-III]. კუშჩის სამარხი ძვ.წ. IV საუკუნის შუახანებითაა დათარიღებული [გაგოშიძე 1982: 50]. ამავე ხანას უნდა ეკუთვნოდეს ვარსიმაანთკარის სამარხიც. მსხლისებური, წრიულპირიანი დოქები, როგორც ჩანს, ძვ.წ. III საუკუნეშიაც, კერძოდ მის დასაწყისშიაც უნდა აგრძელებდეს არსებობას, რაზედაც ის ფაქტი მეტყველებს, რომ ეცოს სამაროვნის № 18 სამარხში ამ ტიპის დოქთან ერთად აღმოჩენილია ძვ.წ. III საუკუნისათვის დამახასიათებელი თავისუფალსაკიდიანი საყურე [შატბერაშვილი 2005: 46]. ამგვარად, მსხლისებური, წრიულპირიანი დოქები გავრცელებულია ძვ.წ. IV საუკუნის შუახანებიდან ძვ.წ. III საუკუნის დასაწყისის ჩათვლით. აღსანიშნავია, რომ ამ ჯგუფის პირგადაშლილი, წრიულპირიანი დოქები ძვ.წ. I საუკუნეშიაც გვხვდება, თუმცა მათი პირი მკვეთრად განსხვავდება ადრეული ჭურჭლის პირებისაგან [Нариманишвили 1991: 37]. კომპლექსის აღნიშნული პერიოდით დათარიღებას არც სხვა ნივთები: რუხი ფერის ყურიანი კოჭობი (ტაბ. III₂₀), პირგადაშლილი, ბიკონუსურტანიანი ფი-ალა (ტაბ. III₂₁), რკინის სადა, ოვალურრკალიანი (ტაბ. III₂₃) და ბურთულებიანი სამაჯურები (ტაბ. III_{24,26,28}); ბრინჯაოს მარტივი რგოლი და რკინის დანა (ტაბ. III₂₂) არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს. ამგვარად № 10 სამარხი ძვ.წ. IV საუკუნის შუახანებით ან IV-III საუკუნეების მიჯნით თარიღდება. ჩვენი აზრით, ასევე თარიღდება მსხლისებური, წრიულპირიანი დოქებისა და ხელადების შემცველილ №№ 7 და 17 სამარხებიც.

სამარხი № 18 აღსანიშნავია იმით, რომ მასში რკინის ცულია მოპოვებული (ტაბ. III₃₂). მას ოვალური სატარე ხვრელი, ჩაქუჩისებური ოთხნახნაგა ყუა და ოვალური პირი აქვს. ასეთივე ორი ცული ამავე სამაროვნის დაზიანებული სამარხებიდანაცაა მოპოვებული. ცულებს ფორმით უახლოვდება რველის ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებით დათარიღებული კომპლექსიდან მომდინარე ცული [ლამბაშიძე 1973: 62 ტაბ. II], ბეშთაშენისა და მანგლისის ძვ.წ. V ს-ის ცულები [დავლიანიძე 1983: 50-51 ტაბ. VII_{17,23}], ასევე IV-III საუკუნის ძეგლებზე: გომარეთში [დავლიანიძე 1983: 139 ტაბ. XVI₆], ასურეთში [კვიფინაძე 1975: ტაბ. XXII₃], სანთაში [გაგოშიძე 1982: 45 ტაბ. V], ეცოზე [შატბერაშვილი 2005: 65-66] მოპოვებული ამავე ტიპის იარაღი. № 18 სამარხში აღმოჩენილი სამტუჩაპირიანი დოქი, რომელიც ტანის ფორმით მსხლისებურსა და ოვალურს შორის დგას (ტაბ. III₂₉), სამარხის თარიღს ძვ.წ. IV საუკუნით განსაზღვრავს. აქვეა მოპოვებული უყურო კოჭობი (ტაბ. III₃₀) და რკინის დანა (ტაბ. III₃₁).

სამარხი № 22-ის კომპლექსი შეიცავს მონიტალოდ გამომწვარ, ბიკონუსურ, სამტუჩაპირიან დოქს (ტაბ. III₃₈), რომლის მსგავსი ჭურჭელი აბელიაში [კვიფინაძე 1975; ტაბ. XIII₇] ეცოსა [შატბერაშვილი 2005; 34 ტაბ. XXVI] და კამარახევშია [ჯღარკავა 1983: 170, სურ. 1278] აღმოჩენილი და ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით თარიღდება. პირგადაშლილი, ბიკონუსურტანიანი ჯამის (ტაბ. III₃₇) ანალოგიური ჭურჭელი აღმოჩენილია ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით დათარიღებულ ძეგლებზე: მუხათ-გვერდში [Нариманишвили 1991: 154 სურ. 906-907], ეცოსა [შატბერაშვილი 2005: 35 ტაბ. XXVIII₇] და კამარახევში [ჯღარკავა 1983: 159, სურ. 1129]. ამ თარიღს არ ეწინააღმდეგება სფეროსებური კოჭობი (ტაბ. III₃₆) და რკინის სადალეროიანი სამაჯურები (ტაბ. III_{34,35}). ამგვარად, № 22 სამარხის თარიღი ზოგადად IV-III საუკუნეებით შეიძლება განისაზღვროს.

სამარხი № 25. აქ მოპოვებული ჩაიდნისებურმილიანი დოქი სამაროვანზე ერთადერთია (ტაბ. III₃₉). იგი აღმოჩნდა რკინის სადა ლეროიან სამაჯურებთან, ბრინჯაოს მცირე ზომის სასაფეთქლე რგოლებთან, მინის ბიკონუსურ მძივებთან და ბრინჯაოს ბეჭედთან, რომლის ფარაკი დახვეული მავთულითაა შექმნილი (ტაბ. III₄₀₋₄₅). ჩაიდნისებურმილიანი დოქი, როგორც ჩანს, რიტუალური დანიშნულებისა უნდა იყოს და საქართველოში მხოლოდ ძვ.წ. V-IV საუკუნეების ძეგლებზე გვხვდება [Нариманишвили 1991: 58]. მისი წარმოშობა ირანულ სამყაროს უკავშირდება და ზოგი მოსაზრებით ლურისტანის ლითონის ჭურჭლის მიზაძვით ჩანს დამზადებული [Погребова 1977: 99]. საქართველოში იგი ძვ.წ. V-IV საუკუნეებიდან ვრცელდება. ამგვარად, შესაძლოა, რომ

ეს სამარხი სამაროვანზე ყველაზე ადრეული იყოს. აღსანიშნავია, რომ იგი სხვა სამარხებისაგან განსხვავებით უფრო ღრმად აღმოჩნდა და შეკრული იყო არა ბაზალტის, არამედ თეთრი ქვიშაქვის კარგად დამუშავებული ფილებით. ძალიან ძნელია მისი ზუსტი თარიღის თქმა, მაგრამ, სავარაუდოდ იგი V საუკუნის ბოლოხანებით, ან IV საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

№ 26 სამარხში მოპოვებულია მსხლისებურტანიანი, სამტუჩაპირიანი დოქი (ტაბ. III₄₆), რომლის პარალელები აღმოჩენილია ღრმახევისთავის, კამარახევის, ასურეთის, შავსაყდარას, კოთიშის (ცხრაძმის), ეცოს სამაროვნებზე [აბრამიშვილი და სხვ. 1980: 186 სურ. 185-497; ჯღარკავა 1983: 170, 177, სურ. 1286, 1359; კვიფინაძე 1975: 23-24, ტაბ. XXII_{2-5,10}; ტაბ. XXIX₇; შატბერაშვილი 2005: 32 ტაბ. XV₁₋₂]. მათი წარმოშობის თარიღი ძვ.წ. IV საუკუნის პირველი ნახევრით უნდა განისაზღვროს, თუმცა ისინი უფრო გვიანაც, კერძოდ IV საუკუნის მეორე ნახევარშიაც განაგრძობენ არსებობას. ამ თარიღს სამარხში მოპოვებული არც ერთი ნივთი არ ეწინააღმდეგება (იხ. ტაბ. III₄₇₋₅₀).

№ 43 სამარხში აღმოჩნდა რუხად გამომწვარი, ცალყურა ქოთანი (ტაბ. IV₁), რკინის სადაღეროიანი, ოვალური ფორმის სამაჯურები (ტაბ. IV_{5,6,8}), რკინის თავშემსხვილებული საკინძი (ტაბ. IV₇), ლურჯი და თეთრი მინის, აგრეთვე პოლიქრომული ბიკონუსური მძივები (ტაბ. IV₄). ყურადღებას იქცევს ორი საბეჭდავი ბეჭედი: ერთის ფარაკი ოვალურია და რკალში არამკვეთრად, მომრგვალებულად გადადის. გამოსახულება ცუდად იკითხება, თუმცა აქ, სავარაუდოდ, ვარდულია გამოსახული (ტაბ. IV₂). მეორეს ფარაკი თითქმის ნუშისებრი ფორმისაა და მკვეთრად გადადის რკალში. ბეჭედზე ღრმა კვეთით შესრულებული მცენარეული ორნამენტია (ტაბ. IV₃) გამოსახული (შესაძლოა ეს ანტიკური ხანის საბეჭდავებზე საკმაოდ გავრცელებული, პალმის რტოს გამოსახულება იყოს). როგორც დავინახეთ, ამ სამარხში არსებული ნივთები კომპლექსის მეტ-ნაკლებად ზუსტ თარიღს არ იძლევა, თუმცა, სავარაუდოდ იგი ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს (ამის საშუალებას ისიც გვაძლევს, რომ № 43 სამარხი აღნიშნული პერიოდის სამარხებითაა გარშემორტყმული და მათ დონეზეა გამართული).

№ 48 სამარხში მოპოვებულია სამტუჩა, კარგად გამოკვეთილ პირიანი დოქი (ტაბ. VII₁₈), რომელსაც მაღალი ყელი და დაბალი, სფეროსებური მუცელი აქვს. მისი მსგავსი ჭურჭელი აღმოჩენილია პაპიგორას № 15 [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004: 131, ტაბ. CIX] და ეცოს № 33 [შატბერაშვილი 2005: 34, ტაბ. XXVI₃] ძვ.წ. IV საუკუნით დათარიღებულ სამარხებში. ამავე კომპლექსშია სფერულ ტანიანი, ყელიანი, უყურო კოჭობი (ტაბ. IV₉). სფეროსებურტანიანი კოჭობები აღმოჩენილია ღრმახევისთავში [აბრამიშვილი და სხვ. 1980: 137 სურ. 126-254], კამარახევაში [ჯღარკავა 1983: 155, 164, 167, სურ. 1087, 1015, 1217], კავთისხევის საყარაულო სერის ორმოსამარხებში [ყაზახიშვილი 1980: 62 ტაბ. III₁], სამთავროში [თოლორდავა 1980: 55 ტაბ. LVIII₃], ეცოზე [შატბერაშვილი 2005: 37 ტაბ. XXVIII_{12,16}] და ზოგადად ძვ.წ. IV-I საუკუნეებისათვისაა დამახასიათებელი. ბრინჯაოს პრიზმულთავიანი საკინძები, რომლებიც ბრინჯაოსავე ძენკვზეა შებმული (ტაბ. IV₁₂) გვხვდება კამარახევაში [ჯღარკავა 1983: 142-143]. ამავე სამარხშია მიკვლეული ვერცხლის რკალგახსნილი, ბოლოებგახვრეტილი სასაფეთქლე რგოლები (ტაბ. IV₁₃), რომლებიც პარალელებს პოულობს ბეშთაშენის, კუშჩის, კიკეთის, გომარეთის სამაროვნებზე აღმოჩენილ ასეთივე ნივთებთან [დავლიანიძე 1983: 147, ტაბ. XVIII]. სამარხში მოპოვებულია ბრინჯაოს მცირე ზომის რგოლებიც (ტაბ. IV₁₆), რომლის მსგავსი სამკაული ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის ძეგლებზე მრავლადაა. ცხვრის დაგრეხილი რქების ძლიერ სტილიზებული გამოსახულებებით შემკული, ბრინჯაოს ილარის (ტაბ. IV₁₇) პარალელები ცნობილია ეცოს № 57 და 97 [შატბერაშვილი 2005: 42, ტაბ. XXXI_{13,16}] ბეშთაშენის № 5 [მენაბდე, დავლიანიძე 1968: 120, ტაბ. XI₃₄₈] და შავსაყდარა I-ის № 67 [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004: 77, ტაბ. CCIV] სამარხებიდან. აღსანიშნავია ბრინჯაოს ოვალური, რკალგახსნილი ორი სამაჯური, ერთის ბოლოები ვერძის სტილიზებული გამოსახულებითაა შემკობილი (ტაბ. IV₁₅), მეორეს კი შემსხვილებულ ბოლოებზე, ამოღარული ხაზებით რალაც გამოსახულება უნდა ჰქონოდა, რომელიც არ იკითხება (ტაბ. IV₁₄). ასეთი სამაჯურები ზო-

გადად ძვ.წ. IV საუკუნით უნდა თარიღდებოდეს. ამგვარად, პარალელური მასალის გათვალისწინებით, სამარხი ძვ.წ. IV საუკუნით თარიღდება.

სრულიად განცალკევებულად დგას № 51 სამარხში აღმოჩენილი თიხის უყურო ჭურჭელი (ხელადა), რომელსაც ყელის ძირზე და მხრებზე წერტილებით შედგენილი სარტყლები და ტრაპეციები ამკობს, გვერდებზე კი ძირთან ორი ნახვრეტი ემჩნევა. (ტაბ. V₁₂). მისი ზუსტი პარალელები არ არის ცნობილი, თუმცა საერთო იერით მიხედვით იგი ძვ.წ. IV-III საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

რამდენიმე სიტყვით უნდა შევეხოთ ძეგლზე მიკვლეულ რკინის საბრძოლო იარაღს: შუბისპირებსა და ცულებს. შუბისპირები სამი ტიპისაა: 1) წაგრძელებულ, ვიწროპირიანი, ქედიანი (ტაბ. VI_{1,3}); 2) რომბისებურპირიანი, ქედიანი (ტაბ. VI₄); და 3) მარტივი, კონუსური ფორმის შუბისპირი (ტაბ. VI₃). პირველი ტიპის იარაღი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეების ძეგლებზე მთელ საქართველოშია გავრცელებული. მეორე ტიპის, წაგრძელებულ-რომბისებურპირიანი, ქედიანი, პირი და მასრა თითქმის თანაბარი ზომისაა, პირის შუა ნაწილი ფართოა. ეს შუბისპირები ქვემო ქართლში ეცოს №№ 55, 81 და 94 [შატბერაშვილი 2005: 53] სამარხებშია მიკვლეული. ქვემო ქართლს გარეთ ისინი აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონებსა და დასავლეთ აზერბაიჯანში, ძვ.წ. IV-III საუკუნეების კომპლექსებში გვხვდება [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005: 117-129]. მესამე ტიპის შუბისპირები — მარტივი, კონუსური ფორმისაა და მასრა არ გააჩნია, ისინი საკმაოდ იშვიათია და ქვემო ქართლში მხოლოდ სხალთას ნასახლარსა და შავსაყდარა I-ზე გამოვლენილი [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004: 78].

სამაროვანზე აღმოჩენილი რკინის ცულები ერთი (ტაბ. VI_{8,9}) ფორმისაა: მათ აქვთ ოვალური სატარე ხვრელი, ოთხნახნაგა ყუა, ოდნავ გამოყვანილი წელი და ვიწრო, ოვალური პირი. ყუის მახასიათებლების მიხედვით შესაძლებელია გამოიყოს ორი ტიპი: 1) ჩაქუჩისებური, ყუანაგრძელებული (ტაბ. VI₈) და 2) ბრტყელყუიანი (ტაბ. VI₉). პირველი ტიპის ცულების ყუა ოდნავ წაგრძელებული და ოთხნახნაგაა — ასეთი ცულები მოპოვებულია ეცოს სამაროვანზე [შატბერაშვილი 2005: 54 ტაბ. XXIX_{7,8}], შავსაყდარა I-ზე [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004: 86], ბეშთაშენისა და მანგლისის ძვ.წ. V საუკუნის სამარხებში [დავლიანიძე 1983: 50-51, ტაბ. VII_{17,23}], ასურეთში [კვიფინაძე 1975: ტაბ. XXII₃] რველის ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებით დათარიღებული კომპლექსში [ლამბაშიძე 1973: 62 ტაბ. II₇.] მეორე ტიპის — ყუადაბრტყელებული ცული გვხვდება გომარეთის [დავლიანიძე 1983: 139 ტაბ. XVI₆] სამაროვანზე, რომელიც ზოგადად ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით თარიღდება.

ძეგლზე მიკვლეული სამეურნეო იარაღი — დანები და ეჩო რკინისაა. დანები სამი ტიპისაა: სწორი (ტაბ. VI₅) მოხრილი (ტაბ. VI₇) და ნამგლისებურპირიანი (ტაბ. VI₆). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მოხრილი დანები, განსაკუთრებით ნამგლისებური, გამოიყენებოდა სასახლავად. ერთი მოხრილი დანა (ტაბ. VI₇) 0.32 მეტრის სიგრძეა და შესაძლოა, ბრძოლის დროსაც გამოყენებულიყო. რკინის ეჩო, (ტაბ. VI₁₀) რომელიც ხის დამუშავებისათვის გამოიყენებოდა, დაზიანებულ სამარხშია ნაპოვნი. იგი ერთ-ერთი იშვიათი ეგზემპლარია და ქვემო ქართლის სინქრონულ ძეგლებზე აქამდე არ იყო მიკვლეული. იგი თავისი ფორმებით უახლოვდება წინარეანტიკური ხანის ამავე დანიშნულების ნივთებს. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ რკინის საბრძოლო და სამეურნეო იარაღში თითქმის არ გვხვდება სიახლეები და ისინი წინა პერიოდის მასალებთან ძალიან ახლოს დგას.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, სამარხების უმრავლესობა ოთხკუთხა ფორმის, ბაზალტის უხეშად დამუშავებული ფილაქვებისაგან შეკრული ქვასამარხია, 5 კი ოვალური მოყვანილობის ორმოსამარხი. ამ ტიპის სამარხები დამახასიათებელია მთელი ანტიკური ხანისათვის და გავრცელებულია მთელ საქართველოში. სხალთის სამაროვნის სინქრონულ ძეგლებზე გვხვდება ქვევრსამარხებიც, თუმცა ამ სამაროვანზე ისინი ჯერჯერობით არ ჩანს. ქართლის სინქრონულ სამაროვნებზე ხშირია თანადაკრძალვის შემთხვევებიც (სამარხებში ორი ან მეტი მიცვალებულია დაკრძალული) აქ კი მხოლოდ ინდივიდუალური სამარხებია. ამ განსხვავებების ახსნა ამ ეტაპზე შეუძლებელია და სავარაუდოდ, სამაროვნის სრულ შესწავლამდე ვერც აიხსნება. აღსანიშნავია,

რომ რკინის საბრძოლო იარაღი – შუბები და ცულები 60-დან 5 სამარხშია მოპოვებული. ანთროპოლოგიური ანალიზის მონაცემების მიხედვით, სამაროვანზე დაკრძალულ მამაკაცთა რაოდენობა 45% ზე მეტია. ანუ ყოველი მეხუთე მამაკაცი იარაღიანი დაუკრძალავთ, რაც ასევე განსხვავდება ძვ.წ. IV-III საუკუნეების რიგითი სამაროვნების სტატისტიკისაგან, სადაც ყოველი მესამე ან მეოთხე მამაკაცია შეიარაღებული.

სამაროვნის შესწავლილი მონაკვეთი უეჭველად რიგითი მოსახლეობის განსასვენებელი იყო. 60 სამარხიდან ვერ გამოიყო შედარებით მდიდრული სამარხები, სადაც თუნდაც ერთი ოქროს ნივთი იყო ჩაყოლებული, რისი მიზეზი, შესაძლოა სამაროვნის სრულად შეუსწავლელობა იყოს. არადა ასეთი მოცულობის რიგითი სამაროვნები ქვემო ქართლში და მის გარეთაც, როგორც ნესი, გვაჩვენებს, რომ რიგით მოსახლეობაში ამ დროისათვის დაწყებულია ქონებრივი დიფერენციაცია.

სხალთის ნამოსახლარის (ძვ.წ. IV-III) სინქრონული ნამოსახლარი ქვემო ქართლში მხოლოდ შავსაყდარა II-ის ცუდად შემონახული ნასახლარია მიკვლეული. ამავე დროს, უნდა ითქვას, რომ შიდა ქართლის სინქრონულ ნასახლარებზე პურის საცხობი ღუმელებიანი შენობები ჯერ ჯეროებით არაა აღმოჩენილი, რაც კიდევ უფრო ზრდის ამ ნამოსახლარის მნიშვნელობას ქართლის სამეფოს მცხოვრებთა ყოფის რეკონსტრუქციისათვის.

ნამოსახლარზე და ორმოებში გამოვლინდა სამაროვანზე აღმოჩენილის მსგავსი თიხის ჭურჭელი (მაგალითად, ხელალები და კოჭობი), რაც საშუალებას გვაძლევს ნამოსახლარისა და სამაროვნის სინქრონულობა ვივარაუდოთ. ბუნებრივია, გამოვლინდა განსხვავებული არტეფაქტებიც, რომელიც საერთოდ დამახასიათებელია ნამოსახლარებისათვის - სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო კერამიკა (ქვევრები, ქოცოები, და სხვ.)

პალინოლოგიური მასალის შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ განსახილველ პერიოდში ჰავა გრილი და ნოტიო იყო. მოპოვებულ პალინოლოგიურ მასალებში საძოვრების მაჩვენებლების მცენარეთა მტვრის რაოდენობა მაღალია, სამინათმოქმედო ელემენტების როლი კი გაცილებით ნაკლები, რაც იმას ნიშნავს, რომ მინათმოქმედებას დიდი მასშტაბები არ ჰქონდა. მოსახლეობის საქმიანობის ძირითადი დარგი მეცხოველეობა იყო. ადამიანი აქ ძირითადად ხორბალს თესავდა. გავრცელებული იყო მებალეობა და მევენახეობა (აღმოჩენილია კულტურული ვაზის, კაკლის და თხილის მტვრის მარცვლები). ბუნებრივი პირობები ხელს უწყობდა სელის მოყვანას, რასაც სამაროვანსა და ნასახლარზე მოპოვებული სელის ქსოვილის ნაშთებიც ადასტურებს [ყვავაძე 2007]. მესაქონლეობის განვითარებაზე მეტყველებს სამაროვანზე ყველა სამარხთან გამართული აღაპის ნაშთი, სადაც მიკვლეულია შინაური ცხოველების: ღორის, ძროხისა და ცხვრის დანაწევრებული ძვლების ნაშთები. სხალთაში მიკვლეული ძროხების ჯიში სავარაუდოდ, ახლოს დგას თანამედროვე ხევსურულ ძროხასთან, ხოლო ღორი თავისი ზომებით უახლოვდება თანამედროვე კახური ჯიშის ღორს [ბენდუქიძე 2007]. მეურნეობის ზემოთჩამოთვლილ დარგებთან ერთად სხალთაზე განვითარებული ყოფილა ხის დამუშავებაც.

ამგვარად, სხალთის სამაროვანი და ნამოსახლარი თავისი სიახლითა და ნამოჭრილი პრობლემებით ძვ.წ. IV-III საუკუნეების ქართლის ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანი წყარო გახდა და მისი შემდგომი, სრული კვლევა, ალბათ კიდევ უფრო გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ამ პერიოდის შესახებ.

ლიტერატურა

- აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. 1980:** ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- ბენდუქიძე ო. 2007:** პალეოზოოლოგიური მასალის კვლევის შედეგები (შატბერაშვილი ზ., ნიკოლაიშვილი ვ., შატბერაშვილი ვ., თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 2005 წლის მუშაობის ანგარიში. დანართი E1.) ხელნაწერი. ინახება არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში. თბილისი.
- ბოხოჩაძე ა. 1963:** ადრეანტიკური ხანის სამარხები თეთრინყაროს მახლობლად. – მსკა, III, 27-37.
- გაგოშიძე ი. 1982:** თრიალეთის სამაროვნები, III. თბილისი.
- გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ. 2005:** ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები. თბილისი.
- დავლანიძე ც. 1983:** ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ.წ. I ათასწლეულის II ნახევარში, თბილისი.
- თოლორდავა ვ. 1983:** დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში. თბილისი.
- კილაძე ნ. 2007:** ანთროპოლოგიური მასალის კვლევის შედეგები (შატბერაშვილი ზ., ნიკოლაიშვილი ვ., შატბერაშვილი ვ., თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 2005 წლის მუშაობის ანგარიში, დანართი D1.); ხელნაწერი. ინახება არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში. თბილისი.
- კვიფინაძე კ. 1973:** თეთრინყაროს ადრეანტიკური ხანის ძეგლები. – მსკა, V, 39-48.
- კვიფინაძე კ. 1975:** ადრეანტიკური ხანის ძეგლები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოდან, საკანდიდატო დისერტაცია. ხელნაწერი. თბილისი.
- ლომთათიძე გ. 1989:** არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთისა და ივრის ხეობაში. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ., თოლორდავა ვ., ჭყონია ა. 1972:** არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს. – ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.), ვანი, I, 198-242. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე მარგ. 1969:** ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი, I. თბილისი.
- მარგიშვილი ს. 1992:** ანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები ალგეთის ხეობიდან. თბილისი.
- მარგიშვილი ს., ნარიშკინიშვილი გ. 2004:** ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- მელითაური კ. 1982:** კარსნისხევის გვიანანტიკური ხანის სახლები. – ა. აფაქიძე (რედ.), მცხეთა, VI, 219-220. თბილისი.
- მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968:** თრიალეთის სამაროვნები, I. თბილისი.
- ნაკაიძე ნ. 1980:** ძვ.წ. IV-III სს. ქვევრსამარხები. – გ. ცქიტიშვილი (რედ.), კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, 28-41. თბილისი.
- რამიშვილი ქ., შატბერაშვილი ვ. 1997:** ლითონის საბეჭდავი ბეჭდები ეცოს სამაროვნიდან. – ძმ, № 3(98), 21-22.
- ლამბაშიძე ოთ. 1973:** რველის სამაროვანი. – ძმ, № 39, 58-63.
- ყაზახიშვილი ლ. 1980:** ანტიკური ხანის ორმოსამარხები და ქვაყუთები საყარაულო სერის სამაროვნიდან. – გ. ცქიტიშვილი (რედ.), კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, 60-67. თბილისი.
- ყვავაძე ე. 2007:** თეთრინყაროს ექსპედიციის საველე სამუშაოების შედეგად მოპოვებული მასალის პალეოზოოლოგიური დახასიათება (შატბერაშვილი ზ., ნიკოლაიშვილი ვ., შატბერაშვილი ვ., თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 2005 წლის მუშაობის ანგარიში, დანართი 1). ხელნაწერი. ინახება არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში. თბილისი.
- შატბერაშვილი ვ. 2005:** ქვემო ქართლი ძველი ნელთალრიცხვის IV-I საუკუნეებში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით). დისერტაციის ხელნაწერი, ინახება არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში. თბილისი.
- შატბერაშვილი ზ., ნიკოლაიშვილი ვ., შატბერაშვილი ვ. 2007:** თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 2005 წლის მუშაობის ანგარიში. ხელნაწერი. ინახება არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში. თბილისი.

- ჯღარკავა თ. 1983:** კამარახევის სამაროვანი. კატალოგი. – ა. აფაქიძე (რედ.), მცხეთა VI, 139-190. თბილისი.
- Алексеева Е. М. 1975:** Античные бусы Северного Причерноморья (Археология СССР, Свод археологических источников, ВПГ 1-12). Москва.
- Апакидзе А., Кипиани Г., Николаишвили В., Гиунашвили Г. 2000:** Памятники протогородской цивилизации из Мцхета. – Т. Бунятов (ред.), Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа, 25-26. Баку.
- Гагошидзе Ю. 1979:** Самадло, археологические раскопки. Тбилиси.
- Гогиберидзе Н. 2003:** Браслеты и гривны V-I вв. до н.э. Тбилиси.
- Крупнов Е. И. 1960:** Древняя история Северного Кавказа. Москва.
- Нариманишвили Г. К. 1990:** Керамика Картли V-I вв. до н.э. Тбилиси.
- Погребова М. 1977:** Иран и Закавказье в раннем железном веке. Москва.
- Рамишвили Р., Джорбенадзе В., Чиковани Г., Глonti М., Гогочури Г., Цитланадзе Л., Мухигулашвили И., Чихладзе В., Робакидзе Ц., Ломидзе Ц., Циклаური И., Рчеулишвили Г., Маргвелашвили М., Каландадзе З., Бучукури А., Гамехардашвили М., Церетели К., Циклаური Г. 1987:** Археологическое изучение Арагвского ущелья. – ПАИ в 1985 г., 74-89.
- Тушишвили Н., Маргишвили С. 1991:** Экспедиция Алгетского ущелья. – ПАИ в 1986 г., 34-40. -
- Шатберашвили З., Николаишвили В. 2005:** Жилой комплекс раннеантичной эпохи из Тетрицкаро. – Т. Бунятов (ред.), Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа, 186-187. Баку.

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – სხალთა, გენგემა: 1. სახლი № 3 გეგმა და ჭრილი; 2. სახლი № 5, გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. II – 1. სამაროვანი გეგმა და ჭრილი; 2. სამარხები №№ 50, 29 და 13, გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. III – 1-17. № 1 სამარხის ინვენტარი; 18-28. № 10 სამარხის ინვენტარი; 29-32. № 18 სამარხის ინვენტარი; 33-38. № 22 სამარხის ინვენტარი; 39-45. № 25 სამარხის ინვენტარი; 46-50. № 26 სამარხის ინვენტარი.
- ტაბ. IV – 1-8. № 43 სამარხის ინვენტარი; 9-17. № 48 სამარხის ინვენტარი; 18. ორმო № 4, გეგმა და ჭრილი; 19-26. კერამიკა № 4 ორმოდან.
- ტაბ. V – კერამიკა სამაროვნიდან.
- ტაბ. VI – რკინის იარაღი და სამკაული სამაროვნიდან და ნასახლარიდან.

SKHALTA SETTLEMENT AND CEMETERY

In 2004-2005 the Skhalta Archaeological Expedition (director Z. Shatberashvili) partly investigated an archaeological site in the area called Skhalta within the ROW (Right of Way), 300 m south of the Marabda-Akhalkalaki railway, 3 km from Tetrtsqaro, at the 80 km point of the BTC oil and South Caucasia gas pipelines. The site consists of a settlement of the 4th-3rd centuries BC, the period when the kingdom of Kartli (Iberia) was formed (Shatberashvili, Nikolaishvili 2005; 186-187), and a contemporary cemetery. The site is bordered by a nameless dry gorge to the east.

There are contemporary sites within a radius of 5-6 km around Skhalta: Garisi, Abelia and Etso cemeteries (Bokhochadze 1963, 37-38; Kvizhinadze 1973, 39-48; Lomtadze 1989, 87-89; Shatberashvili 2005, 30-49). Samshvilde Castle is located 5 km south of Skhalta. It is not well investigated archaeologically, but on the basis of written sources it is likely that it contains a Classical period level. A badly damaged site of the same period was also excavated at 77 km on the ROW.

It should be stated at the start that the Skhalta complex is an important source for the study of the history of the kingdom of Kartli (Iberia). It is the only place within historical Kvemo Kartli where a settlement of the 4th-3rd centuries BC and its cemetery had not been investigated. (The Shavsaqdara II settlement, which is damaged by Late Classical cultural strata and is badly preserved is an exception).

Excavations were conducted at the settlement and cemetery over an area of 1000 m². It transpired that the site itself was concentrated within 500 m² (pl. I, 1). The site has one stratum and was disposed over loamy bedrock between 0.5 and 1 m below the present ground surface. There were found: the remains of six buildings, 17 household pits and 60 burials (ten lacking grave goods) which yielded 413 artefacts: 236 ceramic vessels, and 134 metal, 13 stone, 18 glass, 3 bone and one wooden objects, also the remains of two pieces of textile and one piece of plaster. Only five of the buildings were excavated. Building No. 6 extended beyond the ROW and so only the southern corner that actually stood within the ROW was excavated.

The settlement was situated around the cemetery, on its eastern, northern and western sides, on a steep slope inclined N-S (pl. I, 1). Here were found oblong rectangular structures built with rocks and clay, with entrances on the south and south-east. Their backs were cut into bedrock and formed semi-dugouts. The buildings must have had terraced roofing. House No. 3 was best preserved:

House No. 3 (pl. I, 2) was a two-roomed residential complex built on a slope. The back, northern, part of the building was cut into loam; a 10 m long wall (surviving up to 1 m, and 0.5 m thick) consisted of crushed stone arranged in four or five courses and two rows. The surviving western and eastern walls of the residential complex were 6 m long, but were damaged further to the south. The façade of the building was oriented SE. A partition (surviving length 4.6 m, thickness 0.8 m) was built of large crushed stones arranged in two rows of two courses, ran perpendicular to the north wall, and divided the complex into two rooms. Both rooms had floors plastered with clay.

Room A (6 x 4.6 m) was situated at the western end of the complex. It was divided into two parts by a 0.3-0.4 m thick wall which formed a small (3.3 x 1.1 m) room, perhaps a store-room, which had its entrance (0.7 m wide) to the west. In the partition of rooms A and B a flat stone base was found 2.2 m from the north wall, and a similar base (0.3 x 0.4 m) lay 2.9 m to the south. It is likely that a wooden cover was laid over timber poles

resting on these stones, over which a terraced roof plastered with clay was arranged over crosswise beams.

There was an oven (0.9 x 0.65 x 0.4 m) in the north-west corner of room, built of crushed stones and plastered with adobe. The oven proper (0.7 x 0.65 m) was situated between 0.10 and 0.15 m over the fire oven (0.65 x 0.4 m). A receptacle for ashes flanked the fire oven to the east (badly damaged, but a thick layer of ash survived). The oven seemed to have had an arched roof. To the east it was attached by a shelf (1.7 x 0.4 m) built of crushed stones and plastered with adobe which was probably used to place baked loaves on. At 3.6 m from the north wall a pit (1.6 x 1.2 m) was found, probably used for food storage, and which was filled with stones that had fallen from the wall and potsherds. Room B was situated in the eastern part of the residential complex. An oven (1.2 x 0.8 x 0.41 m) and a shelf (1.2 x 0.8 x 0.4 m) were found at its north-west part. The façade is relatively badly preserved.

Above the ovens were fragments of pottery in two courses plastered with adobe. These had apparently been laid in order to maintain heat and to enhance the baking process. Several bowls, jugs and pots could be restored from the fragments. They were mostly fired a light brown colour.

There were household and ritual pits around House No.3. They had round or oval mouths between 1.2 and 1.6 m in diameter, and broadened towards the bottom at a depth of between 0.8 and 1 m. The pottery recovered from the pits is similar to and contemporary with that of the settlement. They must therefore have been used at the time the house functioned.

Although House No. 5 (pl. I, 3) was seriously damaged during construction work, it still preserved some interesting details. The back, northern, wall of the building remained almost intact for a length of 6 m, and a 5 m section of the eastern wall also survived. Remains of the 0.6 m long west wall were found at the western edge of the north wall. The walls were built of crushed stones arranged in two rows and between four and five courses. Their surviving thickness was 0.8 m and their height 1.2 m. Carbonized timbers (about 0.12-0.13 m thick) were recovered on the clay plastered floor of the building. These were the remains of terraced roofing. In the centre of the building there was a stone (0.3 x 0.2 m) to support a central pole. A shelf (1.7 x 0.3 x 0.3 m) built of crushed stones adjoined the southern part of the east wall, and a large pot lay upside down north of it. There was thus evidence for a terraced roof on this building. The floor of the building produced pottery fired reddish-brown and brownish-grey, fragments of bowls, pots, jugs, and *pithoi*, and also a stone pestle and a conical spearhead.

Residential buildings recovered at the settlement seem to have been built according to building traditions recognizable from the eastern Georgian ethnographical record. Buildings with terraced roofs similar to those from the Skhalta settlement have been found on Late Bronze-Early Iron Age sites in eastern Georgia (14th-6th centuries BC). There are distinct internal arrangements that are diagnostic of this type of house, including a two-compartment oven (Apakidze, Kipiani, Nikolaishvili, Giunashvili 2000, 25-26). This implies some sort of connection with sites of the pre-Classical and Classical periods and provides important material for the study of the continuity of Georgia's cultural heritage (Shatberashvili, Nikolaishvili 2005, 186-187).

167 fragments of pottery (*pithos*, bowl, jug) were collected at the settlement. The largest number of ceramic vessels was recovered in Houses Nos 3 and 5. The pottery from Pit No. 4 (pl. IV, 19-26) again indicated that settlement and cemetery were contemporary.

The cemetery (pl. II) was excavated over an area of 150 m². It extended to the north, where it was not excavated. The burials are closely packed in a strip 15 m long. Most are cist burials consisting of five or six rectangular slabs of rough hewn basalt that vary in size between 1 x 1.4 m and 0.6 x 0.9 m. Five are oval pit-burials covered with slabs (Nos 14, 27, 40, 52 and 58). They were all individual burials with the head of the deceased to the NW, lying on the right or the left side. Burial No. 52 was an exception, for the deceased was buried with the head to the east.

According to the palaeoanthropological data, 46.7% of those buried in the Skhalta cemetery were men, 29.8 % women and 23.4% children. Average life expectancy among men was 44.4 years, and among women 39.7 years. The average height of adult males was 167.2 cm, and of females 157.9 cm. The height of the popu-

lation of Skhalta was above average for the period (Kiladze 2007).

Pottery was the most plentiful commodity found in both cemetery and settlement (pl. V). A total of 75 vessels were found: 8 jugs with trefoil rims, 12 jugs, 10 pots, 13 small pots, 3 cups, and 2 bowls. Iron tools were also recovered (pl. VI, 1-10), including an adze and 15 knives, as well as weapons (4 spearheads and 3 axes).

There was quite a variety of metal jewellery found in the burials (pl. VI, 11-32): iron and bronze seals; silver, bronze and iron bracelets; an iron collar; silver and bronze temple pendants; iron and bronze rings, bronze bands, silver pendants, beads made from various materials. There were also bone and bronze earpicks, a wooden comb, and a wooden unguentarium.

The complexes were recorded as follows:

Burial No. 1. A jug with a round rim from Burial No. 1 (pl. III, 1) is in general terms similar to pear-shaped jugs with round rims common in the 4th century and the turn of the 4th-3rd centuries BC. It should be mentioned, however, that it is not a typical example, for its shoulders are relatively swollen and tend to be more spherical in proportion to the body. A similar vessel was found in the Dachrilebi cemetery (Nakaidze 1986, 20) and dates to the 4th-3rd centuries BC (Narimanishvili 1991, 30). Other finds include some oval iron bracelets (pl. III, 2, 4, 6-7). Such oval or round bracelets are said to belong to the first half or middle of the 4th century BC (Gogiberidze 2003, 66-67). Bracelets with concave backs and thickened ends (pl. III, 5) appear to be common in the second half of the 4th century BC and probably continue into the 3rd century (Gogiberidze 2003, 66-67). The same complex produced a finger ring with a representation of the sun surrounded by a dotted frame (pl. III, 17). A similar image occurs on a finger ring from Burial No. 91 of the Etso cemetery (Ramishvili, Shatberashvili 1997, 21-22), Burial No. 49 of the Papigora cemetery (Margishvili 1992, 42) and Burial No. 3 of the Neron Deres cemetery (Lordkipanidze 1969; fig. 54). The finger rings from Papigora and Etso date to the 4th-3rd centuries BC judging by their contexts, while the example Neron Deres belongs to the 1st century BC. Bronze and iron pins suspended from bronze chains (pl. III, 11-12) are diagnostic elements in Kvemo Kartli complexes of the 4th-3rd centuries BC, and are apparently also present in the pre-Classical period. An iron pin from Burial No. 1 of Skhalta has a relief line on the neck, a feature it shares with objects from Abelia, Kariaki (Gagoshidze 1982, 6, pl. X, 1) and Shavsagdara (Tushishvili, Margishvili 1991, 36, pl. 80, 25). Bronze chains used for suspending pins, earpicks and other small objects are also diagnostic elements. They are made from wire that is round or flat in section and find parallels in Kvemo Kartli, at Beshtasheni, Kiketi, and Akhalsopeli (Davlianidze 1983, 86). A bone earpick (pl. III, 15) which is narrowed towards the tip and ends in a miniature spoon is perforated at the head. Bone earpicks are a rarity and the only other example known to us comes from Burial No. 80 of the Etso cemetery and dates to the 3rd century BC (Shatberashvili 2005, 80). Earpicks from other cemeteries are made of bronze. This toilet article is common in pre-Classical and subsequent periods. Bronze earpicks are of different types, and might be with representation birds or animals. Glass beads discovered in Burial No. 1 (pl. III, 14) are of a different colour and shape: cylindrical, wheel-like, barrel-like, rhomboid. There are beads with "eyes" that are supposed to come from Egypt (Davlianidze 1983, 92). Such beads were also produced in Phoenicia (Krupnov 1960, 352) and have been excavated in large numbers in the ancient cities of the North Black Sea Coast, where they emerge in the Hellenistic period and continue into the first centuries AD (Alekseeva 1975, 11). In Georgia they emerge in the 6th century BC and are still to be found in early Medieval contexts (Davlianidze 1983, 99, 153; Kvizhinadze 1975, 28, 30, 44, 45). Parallels for some silver plaque-like, rhomboid, hooped pendants (pl. III, 16) were found in a rich burial at Samadlo dated to the 3rd century BC (Gagoshidze 1979, 72-76). Two wooden objects are especially noteworthy: a small comb (pl. III, 16) and a fragment of an unguentarium (pl. III, 13). Such objects are unusual in Georgia. The comb is so small that it cannot have been used for combing hair. Burial No. 1 from Skhalta must date to the 4th-3rd centuries BC.

Burial No. 10 produced two jugs with pear-shaped bodies and round rims (pl. III, 18-19) that are important for chronological purposes. Burial No. 9 at Vani contained *inter alia* a similar jug and on the basis of a stater of Philip II, a black gloss *kantharos* and the stamp on a Sinopean amphora, it can be dated to the third quarter of the 4th century BC (Lordkipanidze et al. 1972, 203-21). Vani Burial No. 10 contains a similar jug and has

been dated to the end of the 4th century BC (Tolordava 1986, 89-91). Varsimaantkari Burial No. 175 contained earpicks of an archaic type together with a painted, pear-shaped jug with a round rim (Ramishvili et al. 1987, 81; pl. CXLII), as did Kushchi Burial No. 3 where there was, alongside pear-shaped jugs with round and broad rims and necks, and painted with triangles, an archaic unguentarium of the 5th-4th centuries BC (Gagoshidze 1982, 51-52, pl. VI-III). The Kushchi burial is dated to the middle of the 4th century BC (Gagoshidze 1982, 50), and the Varsimaantkari burial must belong to the same period. Pear-shaped jugs with round rims probably continued into the 3rd century BC, as is suggested by the presence in Burial No. 18 at Etso contained both a pendant earring diagnostic of the 3rd century BC and an example of this kind of jug (Shatberashvili 2005, 46). Thus, pear-shaped jugs with round rims are common from the mid-4th century BC to the beginning of the 3rd century. It is noteworthy that jugs of this group with offset and circular rims also occur in the 1st century BC, although their rims are clearly different from those of the earlier vessels (Narimanishvili 1991, 37). None of the other objects in the complex exclude such a date: a small grey handled jug (pl. III, 20), a cup with a bi-conical body and offset rim (pl. III, 21), simple iron oval bracelets (pl. III, 23) and globular decoration (pl. III, 24, 26, 28); a simple bronze circle and an iron knife (pl. III, 22). Thus, Burial No. 10 may be dated to the mid-4th century BC or the turn of the 4th-3rd centuries BC. In our opinion, Burials Nos 7 and 17 that contain pear-shaped jugs with round rims should be dated to the same period.

Burial No. 18 is remarkable for the presence of an iron axe (pl. III₃₂). It has an oval hole for a wooden shaft, a hammer-like four-faceted butt and an oval blade. Two similar axes were also recovered in the damaged burials of the cemetery. Similar axes come from the Rveli complex dated to the 6th-4th centuries, from Beshatasheni and Manglisi of the 5th century BC (Davlianidze 1983, 50-51, pl. VII, 17, 23) (Gambashidze 1973; 62, pl. II, 7), from Gomareti of the 4th-3rd centuries BC in Gomareti (Davlianidze 1983, 139; pl. XVI, 6), and from Asureti (Kvizhinadze 1975, pl. XXII, 3), Santa (Gagoshidze 1982, 45, pl. V), and Etso (Shatberashvili 2005, 65-66). The jug with a triple rim from in Burial No. 18, whose body is somewhere between pear-shaped and oval (pl. III, 29), suggests that the date of the burial was the 4th century BC. Here was also found a without a handle (pl. III, 30) and an iron knife (pl. III, 31).

Burial No. 22 contained a reddish fired, bi-conical jug with a triple rim (pl. III, 38). Similar vessels come from Abelia (Kvizhinadze 1975; pl. XIII, 7), Etso (Shatberashvili 2005, 34 pl. XXVI) and Kamarkhevi (Jgharkava 1983, 170, fig. 1278), and date to the 4th-3rd centuries BC. Parallels for a bowl with offset rim and bi-conical body (pl. III₃₇) are known from 4th-3rd century sites: Mukhatgverdi (Narimanishvili 1991, 154, fig. 906-907), Etso (Shatberashvili 2005, 35, pl. XXVIII, 7) and Kamarakhevi (Jgharkava 1983, 159, fig. 1129). This date is not contradicted by a spherical pot (pl. III, 36) and circular iron bracelets (pl. III, 34-35). The date of Burial No. 22 can thus be generally placed in the 4th-3rd centuries BC.

Burial No. 25. A jug with a tubular handle is unique at Skhalta (pl. III, 39). It appeared together with circular iron bracelets, small bronze temple rings, bi-conical glass beads and a bronze finger ring, whose bezel consisted of twisted wire (pl. III, 40-45). Such a jug probably had a ritual function and is only known on sites of the 5th-4th centuries BC (Narimanishvili 1991, 58). Its origins are to be found in the Persian world and some believe it to be an imitation of metal vessels of Luristan (Pogrebova 1977, 99). The type becomes common in Georgia from the 5th-4th centuries BC, and consequently this burial may be the earliest in the cemetery. It is noteworthy that this burial was deeper than the others and that it was constructed from well-cut slabs of white sandstone rather than of basalt. It is difficult to date it accurately, but it must presumably be dated to the end of the 5th or to the 4th century BC.

Burial No. 26 produced a pear-shaped jug with a triple rim (pl. III, 46), for which parallels are known from the Ghrmakhevistavi, Kamarakhevi, Asureti, Shavsqaqara, Koshiti (Tskhradzma), Etso cemeteries (Abramishvili et al. 1980, 186 fig. 185-497; Jgharkava 1983, 170, 177, fig. 1286, 1359; Kvizhinadze 1975, 23-24, pl. XXII, 2-5, 10; pl. XXIX, 7; Shatberashvili 2005, 32 pl. XV, 1-2). Such vessels begin in the first half of the 4th century BC, although they continue later, into the second half of the 4th century. This date is not contradicted by any of the other objects recovered in the burial (pl. III, 47-50).

Burial No. 43 produced a grey baked pot with a single handle (pl. IV, 1), oval iron bracelets (pl. IV, 5, 6, 8), an iron pin with a thickened head (pl. IV, 7), bi-conical blue and white glass and polychrome beads (pl. IV, 4). Two ring intaglios are particularly remarkable: one ring has an oval bezel that emerges smoothly from the ring. The representation is difficult to make out, but it may be a rosette (pl. IV, 2). The other bezel is almond-shaped and is sharply distinguished from the ring. It has a deeply cut vegetal ornament (pl. IV, 3), perhaps a palm branch of a kind common on Classical period intaglios). None of the objects in this burial give a clear date, but it can presumably be dated to the 4th-3rd centuries BC (a date supported by the fact that Burial No. 43 was surrounded by burials of this period and was at the same level).

Burial No. 48 produced a jug with a triple rim (pl. VII, 18) and a high neck and a low spherical body. Vessels of this type are known from Burial No. 15 at Papigora (Margishvili, Narimanishvili 2004, 131, pl. CIX) and in Burial No. 33 at Etso (Shatberashvili 2005, 34, pl. XXVI, 3) dated to the 4th century BC. A spherical pot with a neck and without a handle (pl. IV, 9) is comes from the same complex. Pots with spherical bodies have been excavated in Ghramakhevistavi (Abramishvili et al. 1980, 137 fig. 126-254), Kamarakhevi (Jgharkava 1983, 155, 164, 167, fig. 1087, 1015, 1217), in pit-graves at Saqaraulo Seri in Kavtiskhevi (Qazakhishvili 1980, 62 pl. III, 1), in Samtavro (Tolordava 1980, 55 pl. LVIII, 3), and in Etso (Shatberashvili 2005, 37 pl. XXVIII, 12, 16), and are generally diagnostic of the 4th-1st centuries BC. Bronze pins with prismatic heads suspended from a bronze chain (pl. IV, 12) occur at Kamarakhevi (Jgharkava 1983, 142-143). The same burial produced silver temple rings with open circles and perforated ends (pl. IV, 13), which have parallels among similar material from the Beshatasheni, Kushchi, Kiketi, and Gomareti cemeteries (Davlianidze 1983, 147, pl. XVIII). Small bronze rings also occurred (pl. IV, 16), of a kind that exist in abundance on early Classical and Hellenistic sites. Parallels for a bronze earpick (pl. IV, 17) decorated with strongly stylized twisted ram's horns are known from Burials Nos 57 and 97 at Etso (Shatberashvili 2005, 42, pl. XXXI, 13, 16), Burial No. 5 at Beshtasheni (Menabde, Davlianidze 1968, 120, pl. XI, 348) and Burial No. 67 at Shavsaqdara I (Margishvili, Narimanishvili 2004, 77, pl. CCIV). There were two oval penannular bronze bracelets; the finials of one are decorated with stylized rams (pl. IV, 15), while the other must have had some kind of representation executed with engraved lines on the thickened ends, now difficult to interpret (pl. IV, 14). Such bracelets should in general be dated to the 4th century BC. In view of the parallel material, this burial should thus be dated to the 4th century BC.

A ceramic vessel without a handle excavated in Burial No. 51 does not belong to any group. It is decorated with bands of dots and trapeziums and has a perforated base (pl. V, 12). We are unaware of its exact parallels, although its general appearance points to the 4th-3rd centuries BC.

We should mention the iron weapons recovered at the site, notably spearheads and axes. There are three types of spearheads: 1. Elongated, with a narrow head and a ridge (pl. VI, 1, 3); 2. With a rhomboid head and a ridge (pl. VI, 4); 3. Simple, with a conical shape (pl. VI, 3). The first type is common throughout Georgia in the 6th-4th centuries BC. The second type has a head and a butt of the same size, while the middle part of the head is wide. Such spearheads have been found in Burials Nos 55, 81 and 94 at Etso in Kvemo Kartli (Shatberashvili 2005, 53). Beyond Kvemo Kartli they known from sites of the 4th-3rd centuries BC in other regions of Georgia and in western Azerbaijan (Gamqrelidze, Prtskhalava, Kipiani 2005, 117-129). Spearheads of the third type are simple, conical and do not have a butt; they are rather rare and occur only in Kvemo Kartli, at the Skhalta settlement and Shavsaqdara I (Margishvili, Narimanishvili 2004, 78).

Iron axes excavated at the cemetery (pl. VI, 8-9) are of the same shape: they have an oval hole for the shaft, a four-faceted butt, a slightly waisted body and a narrow oval blade. Judging by the butt two types can be distinguished: 1. Hammer-like with an elongated butt (pl. VI, 8) and 2. Flat butted (pl. VI, 9). The butts of the first type of axe are slightly elongated and four-faceted, and parallels are known from the Etso cemetery (Shatberashvili 2005, 54 pl. XXIX, 7-8), Shavsaqdara I (Margishvili, Narimanishvili 2004, 86), in the 5th century BC burials of Beshtasheni and Manglisi (Davlianidze 1983, 50-51, pl. VII, 17, 23), Asureti (Kvizhinadze 1975, pl. XXII, 3), and in the Rveli complex of the 6th-4th centuries BC (Ghambashidze 1973; 62 pl. II, 7). The second type of axe with a flattened butt has been found at the Gomareti settlement (Davlianidze 1983, 139 pl. XVI, 6),

which is generally dated to the 4th-3rd centuries BC.

Tools—knives and adzes—found at Skhalta are made of iron. The knives are of three types: straight (pl. VI, 5), bent (pl. VI, 7) and sickle-shaped (pl. VI, 6). It is thought that bent knives, especially sickle-shaped ones, were used for pruning, but one bent knife (pl. VI, 7) that is 0.32m long might have also been used as a weapon. An iron adze (pl. VI, 10), which was used for treating wood, was excavated in one of the damaged burials. It is of a type that is extremely rare and unparalleled at contemporary sites in Kvemo Kartli. In shape it stands close to objects of the same function of the pre-Classical period. It should be observed that there is little innovation among the iron weapons and tools, and that they stand very close to material of the previous period.

It was mentioned above that the majority of the burials are rectangular cists made up of rough-cut basalt slabs, while five are oval pit-graves. These burial types are common in the Classical period and are widespread throughout Georgia. There are *pithos*-burials in cemeteries contemporary with Skhalta, but they are so far unknown here. There are cases of collective burials at contemporary sites in Kartli (with more than one occupant to a grave), while at Skhalta there are only single burials. It is impossible to explain these differences at this stage and it is unlikely to happen before the cemetery is rather more fully studied. It is remarkable that iron weapons—spears and axes—were found in five burials out of 60. According to the data from anthropological analysis, the proportion of adult males buried in the cemetery is over 45%. Every fifth man had been buried with a weapon, which is different from the statistics of ordinary cemeteries of the 4th-3rd centuries BC, where every third or fourth man was armed.

The part of the cemetery we investigated was definitely the resting place of ordinary residents. There was not one grave among the sixty that contained a gold object. The reason may lie in the fact that the cemetery was incompletely studied. Ordinary cemeteries of this scale in Kvemo Kartli and beyond usually indicate that property differentiation had already begun among the community.

The only settlement contemporary with Skhalta (4th-3rd centuries BC) in Kvemo Kartli is Shavsaqdara II, which was badly preserved. At the same time, it should be mentioned that so far buildings with ovens have not been recognized in contemporary settlements in Shida Kartli, which increases the importance of this settlement for the reconstruction of everyday life of the people of the kingdom of Kartli.

The settlement and the pits contained pottery similar to that excavated at the cemetery (e.g. jugs and pots), which enables us to assume that the settlement and the cemetery were contemporary. Naturally, there the artefacts were different in character, being articles common to settlements in general, namely household and everyday pottery (*pithoi*, pots, etc.).

Study of the palynological material showed that climate in the relevant period was cool and humid. The quantity of plants appropriate to pasture is large, while the role of arable elements is far smaller, indicating agriculture on only a small scale. Livestock breeding was the main occupation of the community, though wheat was grown. Horticulture and viticulture (pollen grains of cultivated vines, walnut and hazelnut were recovered) were also widespread. Natural conditions proved favourable to growing flax, indicated by remains of linen found at the settlement (Qvavadze 2007). The development of cattle breeding is indicated by the remains of *agapes* (places for funeral feasts) arranged near every grave of the cemetery, which produced the dismembered bones of domestic animals such as pig, cow and sheep. The breed of cattle from Skhalta is close to modern Khevsurian cattle, and the pig was close to the modern Kakhetian breed (Bendukidze 2007). In addition, craftsmanship in wood was developed at Skhalta.

The Skhalta cemetery and settlement has thus become an important source for the study of the history of Kartli in the 4th-3rd centuries BC with its innovations and resulting questions, and its further study will enrich our knowledge of this period.

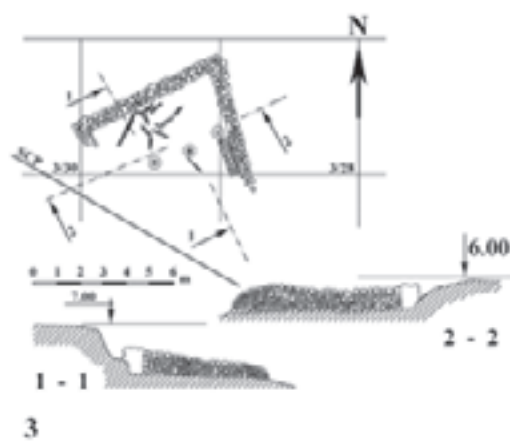
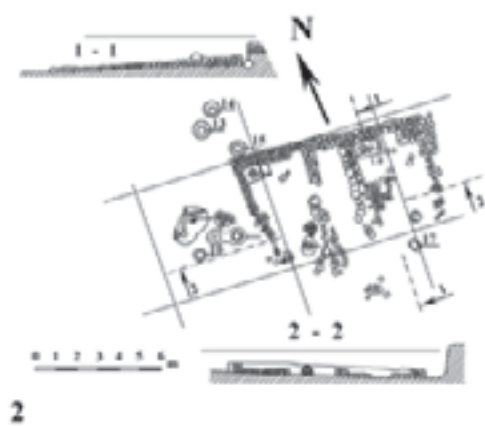
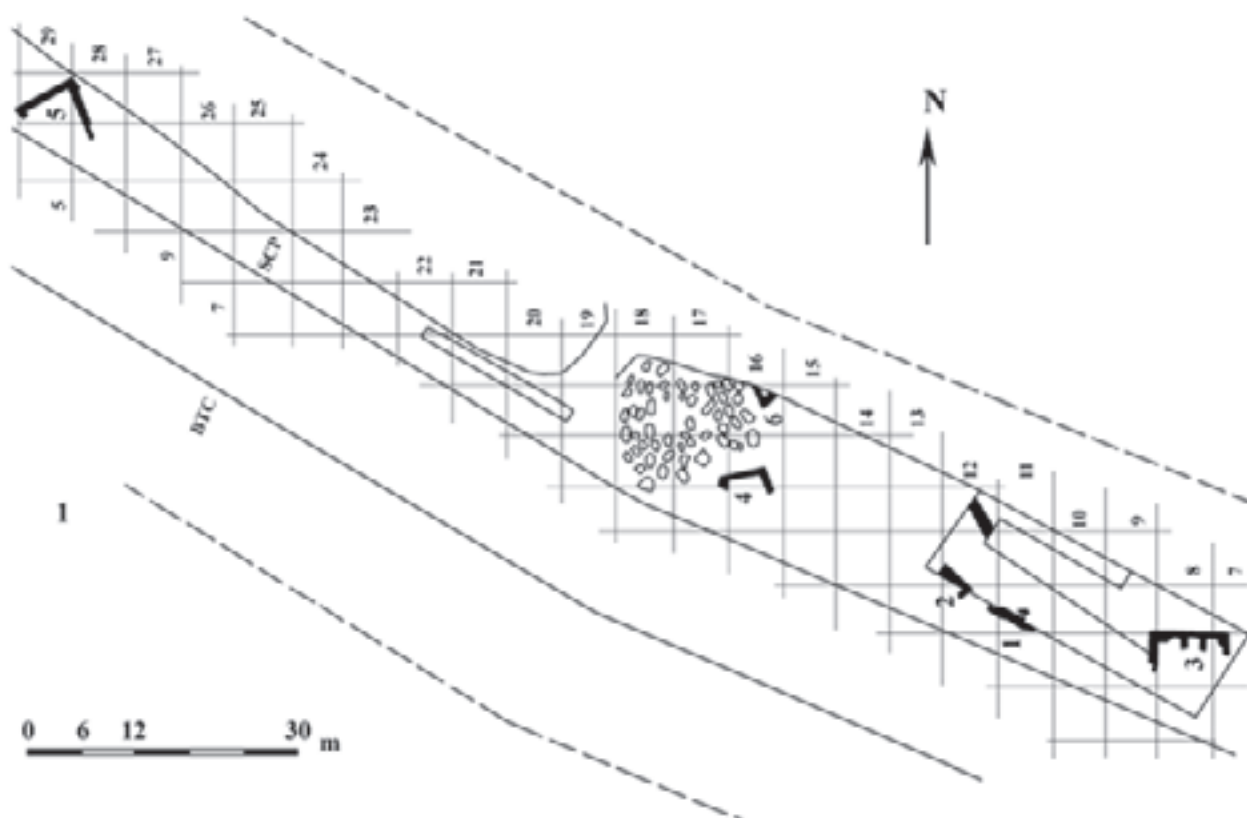
Bibliography:

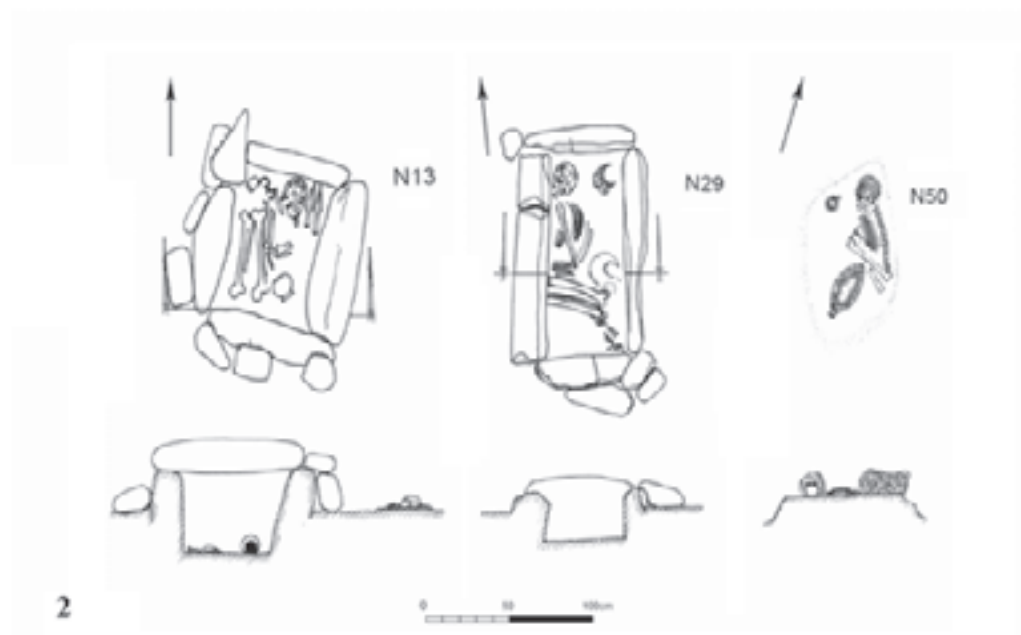
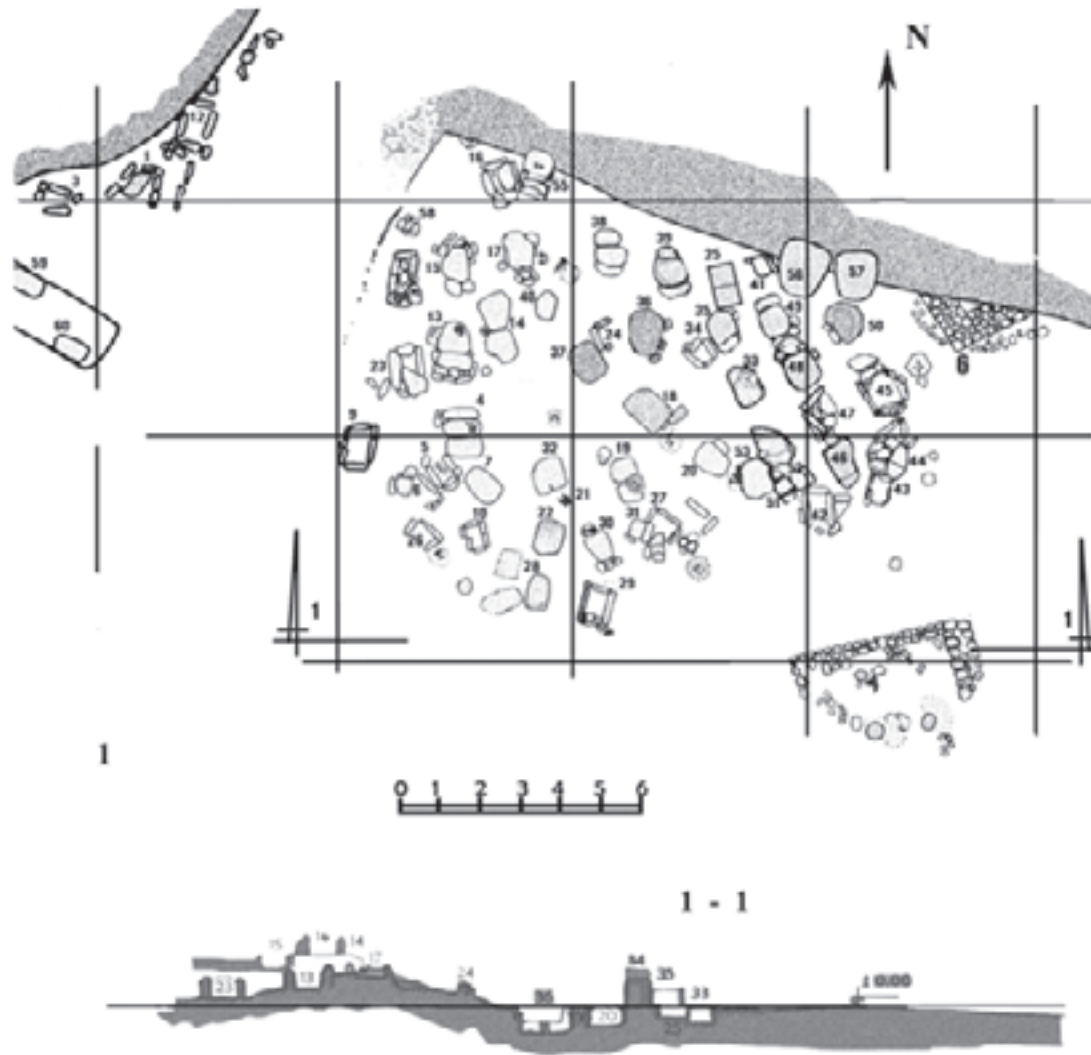
- Abramishvili R., Giguashvili N., Kakhiani K. 1980:** *ghrmakhevistavis arkeologiuri dzeglebi (Ghrmakhevistavi Archaeological Sites)*. Tbilisi.
- Alekseeva E. M. 1975:** Antichnye busy Severnogo Prichernomorya (Classical period beads from the North Black Sea Coast). *Archaeology of the USSR, Collection of archaeological sources, VPG 1-12*. Moscow.
- Apakidze A., Kipiani G., Nikolaishvili V., Giunashvili G. 2000:** Pamyatniki protogorodskoi Tsivilizatsii iz Mtskheta (Sites of proto-rural civilizations from Mtskheta). T. Bunyatov (ed.), *Archaeology, Ethnography and Folklore of the Caucasus*, 25-26, Baku.
- Bendukidze O. 2007:** paleozoologiuri masalis kvlevis shedegebi (Results of Research of Paleozoological Material) (Shatberashvili Z., Nikolaishvili V., Shatberashvili V., *Report of the Tetrtsqaro Archaeological Expedition in 2005*. Appendix E1.) (Manuscript).
- Bokhochadze A. 1963:** adreantikuri khanis samarkhebi tetrtsqaros makhloblad (Early Classical Period Burials near Tetrtsqaro). *MSKA* 3, 27-37.
- Davlianidze Ts. 1983:** *kvemo kartlis (trialetis) kultura dzv.ts. I atastsleulis II nakhevarshi (The culture of Kvemo Kartli (Trialeti) in the second half of the 1st Millenium B.C.)*. Tbilisi.
- Gagoshidze I. 1979:** *Samadlo, arkheologicheskie raskopki (Samadlo, archaeological excavations)*. Tbilisi (in Russian).
- Gagoshidze I. 1982:** *trialetis samarovnebi, III (Trialeti Cemeteries 3)*. Tbilisi.
- Gamqrelidze G., Pirtskhalava M., Qipiani G. 2005:** *dzveli sakartvlos samkhedro istoriis sakitkhebi (Problems of the Military History of Ancient Georgia)*. Tbilisi.
- Ghambashidze O. 1973:** rvelis samarovani (Rveli Cemetery). *Dzeglis Megobari* 39, 58-63.
- Gogiberidze N. 2003:** *Braslety i grivni 5-1 vv. do n.e. (Bracelets and pendants of the 5th-1st centuries BC)*. Tbilisi.
- Jgharkava T. 1983:** kamarakhevis samarovani. katalogi (Kamarakhevi Cemetery. Catalogue). In A. Apakidze (ed.), *Mtskheta* 6, 139-190. Tbilisi.
- Kiladze N. 2007:** antropologiuri masalis kvlevis shedegebi (Results of Research on Anthropological Material) (Shatberashvili Z., Nikolaishvili V., Shatberashvili V. *Reports of the work of the Tetrtsqaro Archaeological Expedition in 2005*, Appendix D1.). (Manuscript).
- Krupnov E. I. 1960:** *Drevnyaya istoriya Severnogo Kavkaza (Ancient history of North Caucasus)*. Moscow.
- Kvzhinadze K. 1973:** tetrtsqaros adreantikuri khanis dzeglebi (Early Classical Sites at Tetrtsqaro). *MSKA* 5, 39-48.
- Kvzhinadze K. 1975:** adreantikuri khanis dzeglebi samkhret- aghmosavlet sakartvelodan (Early Classical Sites in South-East Georgia). Doctoral dissertation. Manuscript. Tbilisi.
- Lomtadze G. 1989:** *arkeologiuri kvleva-dzieba algetisa da ivris kheobashi (Archaeological Research in the Algeti and Iori Valleys)*. Tbilisi
- Lordkipanidze O., Puturidze R., Tolordava V., Chqonia A. 1972:** arkeologiuri gatkhebi vanshi 1969 tsels (Archaeological excavations at Vani in 1969). In O. Lordkipanidze (ed.), *Vani* 1, 198-242. Tbilisi.
- Lordkipanidze M. 1969:** *dzveli sakartvelos gliptikuri dzeglebis korpusi (Corpus of Ancient Georgian Glyptics - 1)*. Tbilisi.
- Margishvili S. 1992:** *antikuri khanis mdidruli samarkhebi algetis kheobidan (Rich Burials of the Classical Period from the Algeti Valley)*. Tbilisi.
- Margishvili S. Narimanishvili G. 2004:** *algetis kheobis antikuri khanis arkeologiuri dzeglebi (Classical Period Archaeological Sites of the Algeti Valley)*. Tbilisi.
- Melitauri K. 1982:** karsniskhevis gvianantikuri khanis sakhlebi (Late Classical Houses at Karniskhevi). In A. Apakidze (ed.), *Mtskheta* 6, 219-220. Tbilisi.
- Menabde M., Davlianidze T. 1968:** *trialetis samarovnebi, I (Trialeti Cemeteries 1)*. Tbilisi.

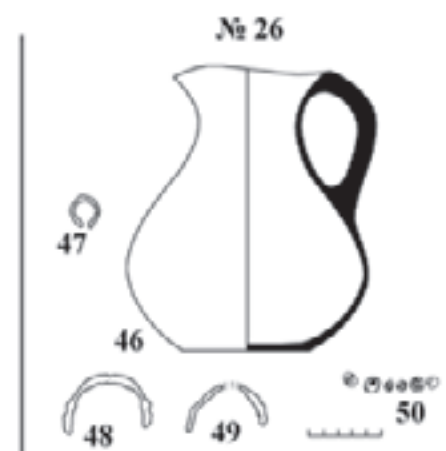
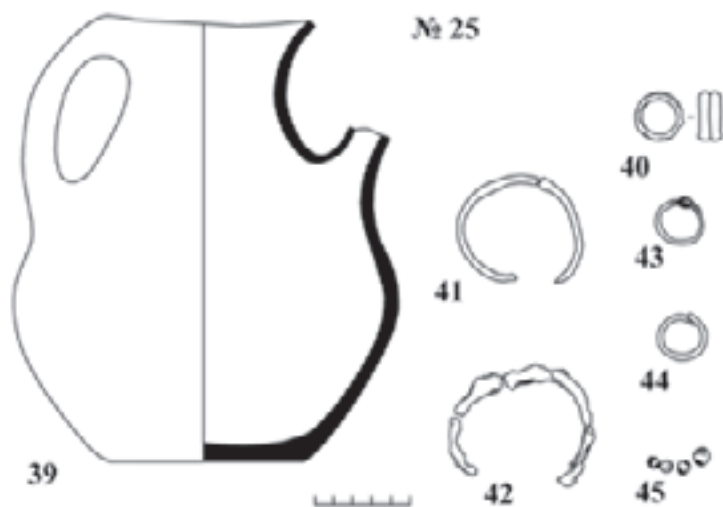
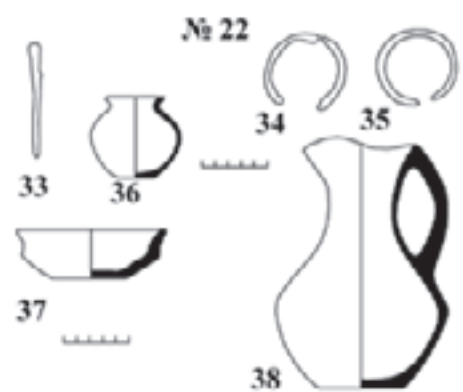
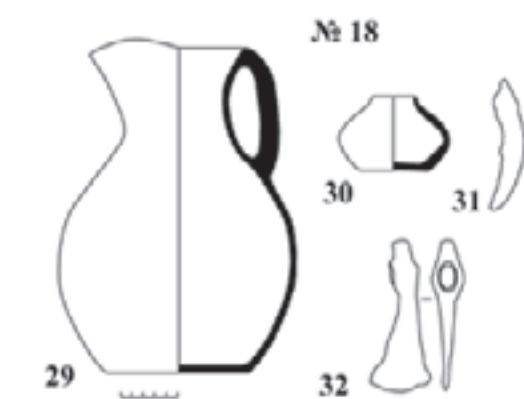
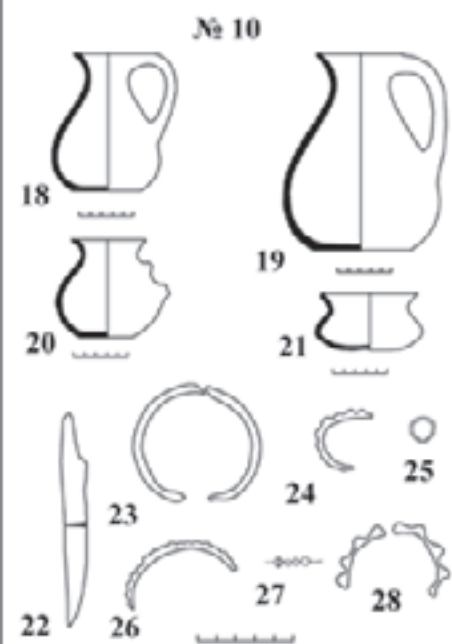
- Nakaidze N. 1980:** dzv.ts. IV-III ss. kvevrsamarkhebi (Pithos-burials of the 4th-3rd centuries BC). In G. Tskitishvili (ed.), *Archaeological sites of Kavtiskhevi*, 28-41. Tbilisi.
- Narimanishvili G. K. 1990:** *Keramika Kartli 5-1 vv. do n.e. (Pottery of Kartli in the 5th-1st centuries BC)*. Tbilisi.
- Pogrebova M. 1977:** *Iran i Zakavkazie v rannem zheleznom veke (Iran and Transcaucasia in the Early Iron Age)*. Moscow.
- Qazakhishvili L. 1980:** antikuri khanis ormosamarkhebi da kvaqutebi saqaraulo seris samarovnidan (Classical Period Pit-graves and Cists from the Saqaraulo Seri Cemetery). In: G. Tskitishvili (ed.), *Archaeological Sites of Kavtiskhevi*, 60-67. Tbilisi.
- Qvavadze E. 2007:** tetri tsqaros ekspeditsiis savele samushaoebis shedegad mopovebuli masalis palinologiuri dakhasiateba (Palynological Characteristics of the Material Recovered as a Result of Fieldwork of the Tetrtsqaro Expedition) (Shatberashvili Z., Nikolaishvili V., Shatberashvili V. *Results of the Work of the Tetrtsqaro Archaeological Expedition in 2005*, Appendix 1) (Manuscript).
- Ramishvili R., Jorbenadze V., Chikovani G., Ghlonti M., Gogochuri G., Tsitlanadze L., Mukhigulashvili I., Chikhladze V., Robakidze T., Lomidze T., Tsiklauri I., Rcheulishvili G., Margvelashvili M., Kalandadze Z., Buchukuri A., Gamekhardashvili M., Tsereteli K., Tsiklauri G., 1987:** *Arkheologicheskie izucheniya Aragvskogo ushchel'ya (Archaeological studies of the Aragvi Valley)*. *PAI in 1985*, 74-89. Tbilisi (in Russian).
- Ramishvili K., Shatberashvili V. 1997:** litonis sabettskdavi bettsdhebi etsos samarovnidan (Metal Finger rings from the Etso Cemetery). *Dzeglis Megobari* 3 (98), 21-22 (in Georgian).
- Shatberashvili V. 2005:** kvemo kartli dzveli tseltaghritskhvis IV-I saukuneebshi (arkeologiuri monatsemebis mikhedvit) (*Kvemo Kartli in the 4th-1st centuries BC (according to archaeological data)*). Dissertation. (Manuscript). Tbilisi.
- Shatberashvili Z., Nikolaishvili V. 2005:** Zhiloi kompleks ranneantichnoi epokhi iz Tetrtsqaro (A dwelling complex of the Early Classical period from Tetrtsqaro). T. Bunyatov (ed.), *Archaeology, Ethnography and Folklore of the Caucasus*, 186-187, Baku.
- Shatberashvili Z., Nikolaishvili V., Shatberashvili V. 2007:** *tetrtsqaros arkeologiuri ekspeditsiis 2005 tslis mushaobis angarishi (Results of the Work of the Tetrtsqaro Archaeological Expedition in 2005)*. (Manuscript). Tbilisi.
- Tolordava V. 1983:** *dakrdzalvis tsesemi elinisturi khanis sakartveloshi (Burial Practices in Hellenistic Georgia)*. Tbilisi.
- Tushishvili N., Margishvili S. 1991:** *Ekspeditsia Algetskogo ushchel'ya (The Algeti Valley Expedition)*. *PAI in 1986*, 34-40. Tbilisi.

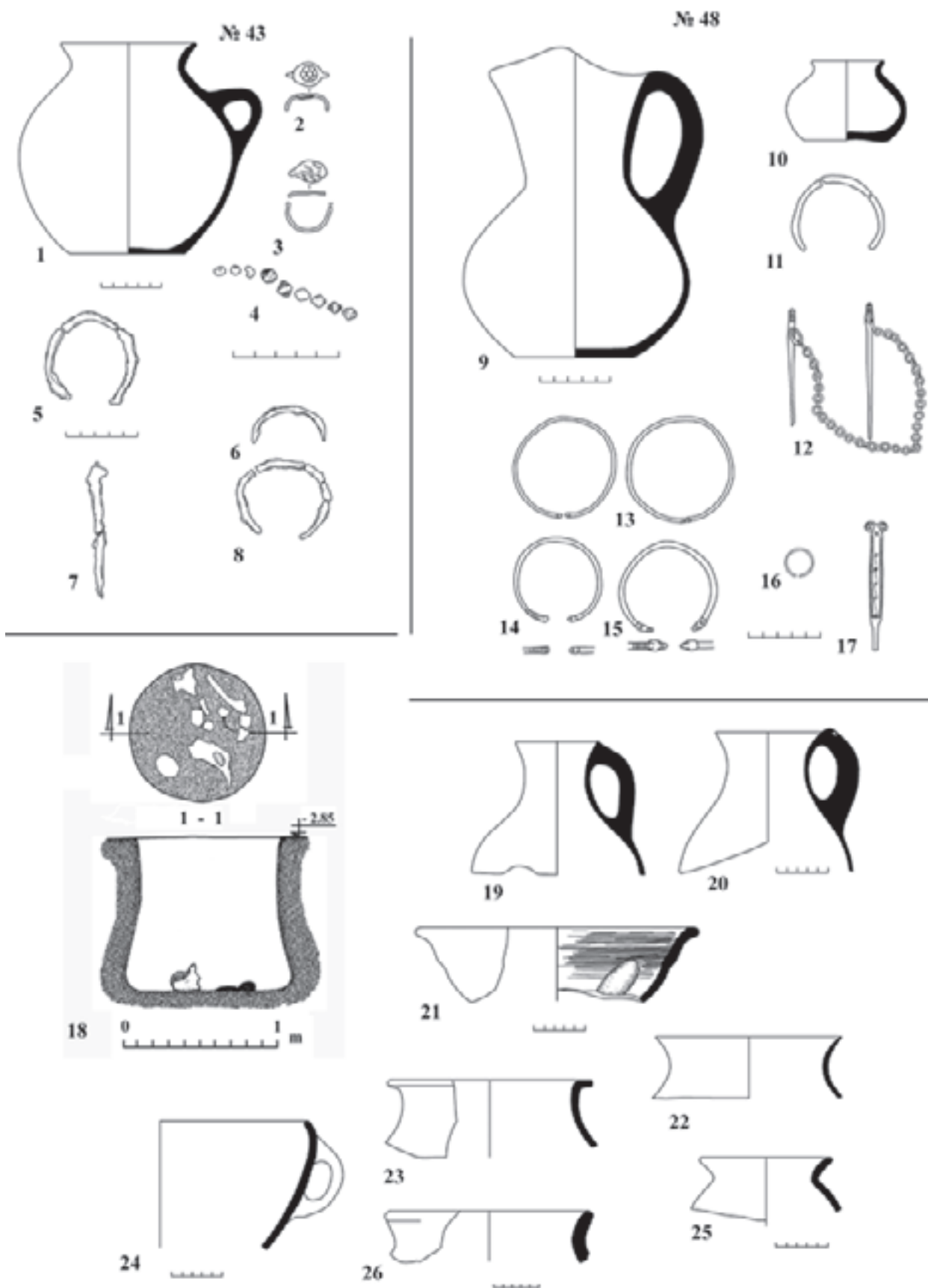
Illustrations:

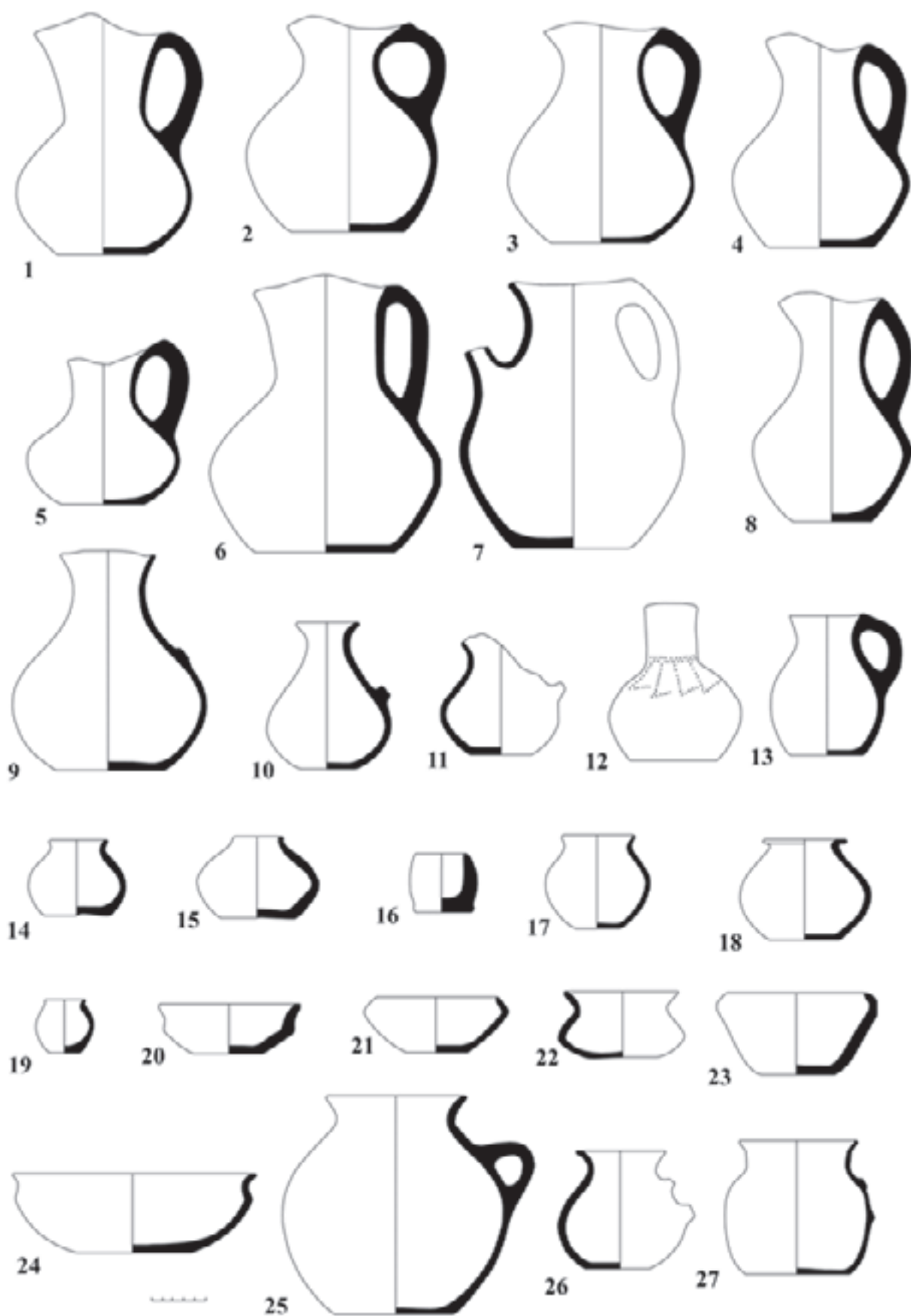
- Pl. I – Skhalta, general plan: 1. House No. 3, plan and section; 2. House No. 5, plan and section
- Pl. II – 1. Cemetery, plan and section; 2. Burials Nos 50, 29 and 13, plan and sections
- Pl. III – 1-17. Inventory of Burial No. 1; 18-28. Inventory of Burial No. 10; 29-32. Inventory of Burial No. 18; 33-38. Inventory of Burial No. 22; 39-45. Inventory of Burial No. 25; 46-50. Inventory of Burial No. 26
- Pl. IV – 1-8. Inventory of Burial No. 43; 9-17. Inventory of Burial No. 48; 18. Pit No. 4, plan and section; 19-26. Pottery from Pit No. 4
- Pl. V – Pottery from the cemetery
- Pl. VI – Iron weapons and jewellery from the cemetery and the settlement

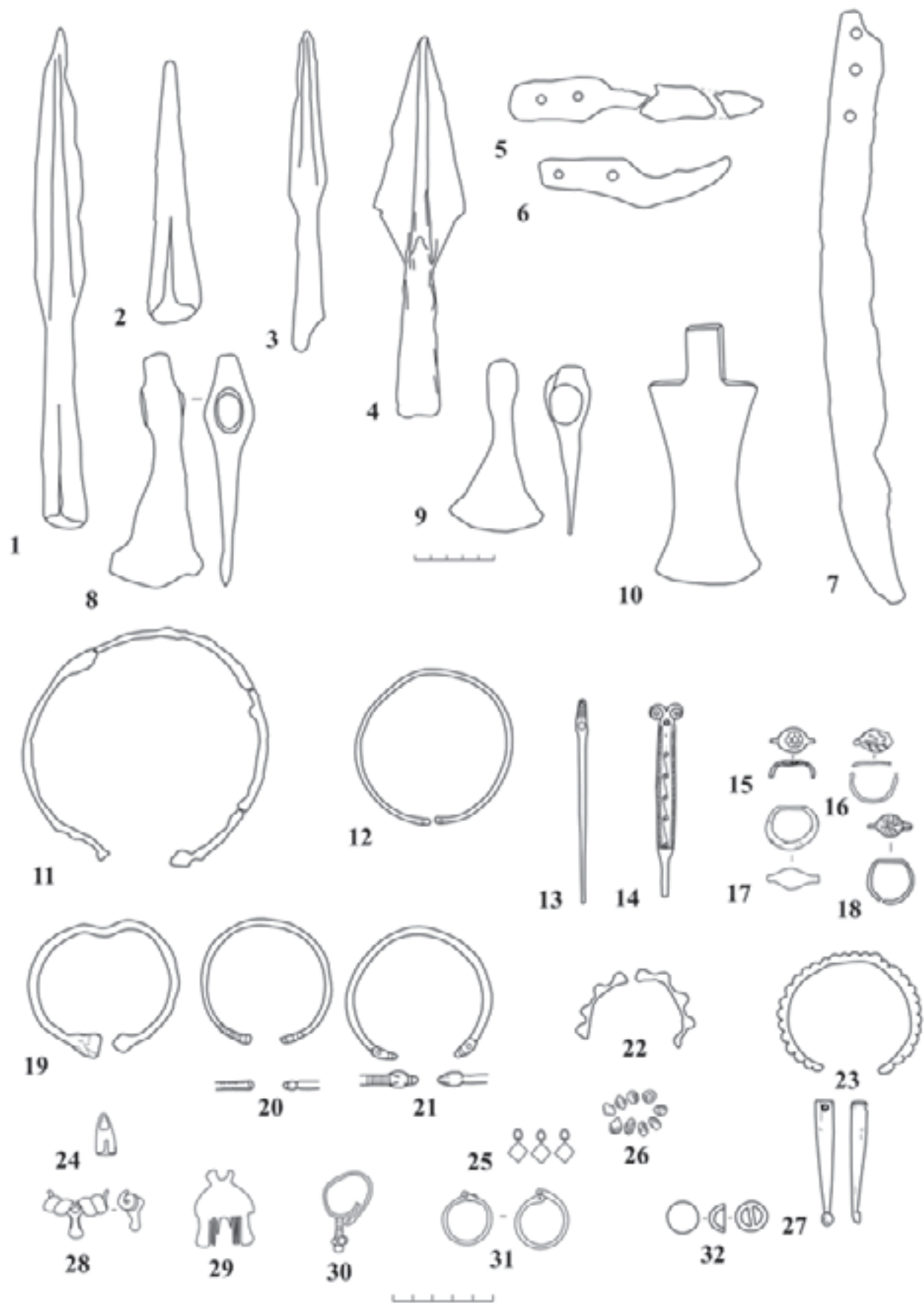

ჭორატის ნამოსახლარი

ჭორატის ნამოსახლარი მდებარეობს ახალციხის რ-ნში, ქალაქ ვალეს სიახლოვეს, ცენტრიდან ჩრდილო-დასავლეთით 1,5 კმ სამეურნეო-სახნავ ფართობზე.

ჭორატის ნამოსახლარი განფენილია მდ. ფოცხოვის მარჯვენა ნაპირის მაღალ (სიმაღლე 70-100 მ) ტერასაზე. ტერასას უკავია დაახლოებით 10 ჰა ფართობი. ტერასა ფაქტიურად ვაკეა, მცირედი (10-12°) დაფერდებით სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით. ტერასა მკვეთრად გამოყოფილია გარემოდან ორი მხრიდან (ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით). დასავლეთით იგი გრძელდება დაახლოებით 3 კმ. მანძილზე, თუმცა აღსანიშნავია, რომ ნასახლარიდან დასავლეთით 100-150 მ მანძილზე შეინიშნებოდა მდ. ფოცხოვისკენ დაშვებული პატარა ღელე. როგორც ჩანს, სწორედ მისი მეშვეობით ხდებოდა საკვლევი ტერიტორიის მორწყვა.

ნამოსახლარის ტერიტორიას ადგილობრივი მოსახლეობა „საურმე სერს“ უწოდებს. ტოპონიმი მიგვითითებს აღნიშნულ ტერიტორიაზე სამიმოსვლო არტერიას ძველი გზის მონაკვეთზე. სწორედ ვალე-ჭორატზე გადის ტრასა მდ. ფოცხოვის ხეობიდან მდ. ქვაბლიანის ხეობის გავლით (უდე-არალი) ზეკარის უღელტეხილით აჭარამდე, ე.ი. ზღვისპირეთამდე. ამასთანავე სწორედ იმ გზით შეიძლება მოხვედრა მდ. ხანისწყლის ხეობაში და შემდგომ რიონის ხეობით მთიან რეგიონებში და შემდგომ ჩრდილოეთ კავკასიაში. ე.ი. ეს მონაკვეთი უნდა იყოს ისტორიულად არსებული ჩრდილო-სამხრეთის სატრანზიტო გზის ნაწილი. ამასთანავე, სწორედ აქ გადის უმოკლესი გზა აღმოსავლეთის დამაკავშირებელ მტკვარ-რიონის მაგისტრალზე. ამდენად ტოპონიმი „საურმე სერი“ ამ ისტორიული რეალობის ამსახველი უნდა იყოს.

აღსანიშნავია, რომ ტოპონიმი „ჭორატი“ უნდა იყოს მოგვიანებით წარმოქმნილი. მას არ იცნობს არც „ქართლის ცხოვრება“ და, რაც მთავარია, არც „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, რომელშიც დეტალურად არის მოცემული სამცხის დასახელებათა ტოპონომიკა და მოსახლეობის რაოდენობა.

ჭორატის ტერასა ძირითადად მოყავისფრო თიხნარითაა წარმოდგენილი. მის ქვეშ განფენილია ღია მოყვითალო, ქვიშანარევი, ქვარგვალეების შემცველი შეცემენტებული გრუნტული ფენა, რომელიც ჩაჭრილია სამეურნეო ორმოებითა და სამარხებით. ფენის ზედა პორიზონტი შეიცავს ძველი ქვის ხანის ნაშთებსაც.

ჭორატის ნამოსახლარი მოექცა ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობის ზოლში. ტრასის გაჭრისა და ზედაპირის ნიველირების დროს თავი იჩინა კულტურულმა ნაშთებმა. საძიებო კვლევითი სამუშაოები წარმოებდა 2004 და 2005 წწ-ში. პირველ წელს შესწავლილი იქნა ნავთობსადენის ტრასა, ხოლო მეორე წელს გაზსადენის მონაკვეთი.

ქალაქ ვალეს შემოგარენში არქეოლოგიური ძეგლები ექსპედიციის მუშაობის დაწყებამდე, ფაქტობრივად, უცნობი იყო. სადღეისოდ აქ სხვადასხვა პერიოდის რამდენიმე ძეგლი იქნა გამოვლენილი.

1. ნასახლარის ჩრდილოეთით და სამხრეთით უშუალოდ მიმდებარე სამეურნეო სავარგულებში ნაპოვნია ანდეზიტ-ბაზალტის და ობსიდიანის ხელცულები, საფხეკები, სახოკები, სახვრეტები, რაც აქ, დაახლოებით 700x200 მმ ფართობზე ქვედა პალეოლითის აშელ-მუსტიეს მძლავრი ღია სადგომის არსებობას გვაგვარაუდებინებს. სადგომის ზედა ჰორიზონტი დაზიანებულია. ანა-

ლოგიური ძეგლები ცნობილია ჯავახეთის პლატოზე (ახალქალაქი), ენგურის და რიონის ხეობებში, აფხაზეთში და ქვემო ქართლში.

2. ჭორატის ტერასის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, ჭრილში შეინიშნება 1-1,2 მ მოშავო-მონაცრისფრო ფენა, რომელშიც გამოვლენილია მარცვლოვანი, ხრეშნარევი თიხისაგან დამზადებული კერამიკის ფრაგმენტები. მონაპოვარი ტიპურია ე.წ. ადრესამინათმოქმედო კულტურისთვის (ენეოლითი), რომელიც გავრცელებულია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის და ანატოლიის ჩრდილო აღმოსავლეთ რეგიონების ტერიტორიაზე. შესაძლოა, სწორედ მასთან იყო დაკავშირებული ამ პერიოდის მძლავრი ნამოსახლარ ფენაში აღმოჩენილი ვერტიკალური ოვალური შვერილებით შემკული მოზრდილი ჭურჭელი.

3. ჭორატის ნასახლარის ჩრდილოეთით, 250 მ გზის ჭრილში შეინიშნება გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვნის კვალი, შეგროვილი მცირერიცხოვანი კერამიკა ტიპურია სამცხის სამაროვნებისათვის (ბორნიღელე, ზველი).

4. ნამოსახლარის ირგვლივ, დაახლოებით 200-500 მ მანძილზე შეინიშნება ადრე შუასაუკუნეების ხანის ნაგებობათა ნაშთები და კერამიკა. იგი, გათხრილ მონაკვეთთან ერთად, საკმაოდ მოზრდილ, ერთიან სამოსახლოს არსებობას გვაფიქრებინებს.

5. ნამოსახლარის სიძლავრის მანიშნებელი უნდა იყოს ვაღეს წმინდა ნიკოლოზის სახელობის დარბაზული ეკლესია, რომელიც აშენებულია XI ს-ში და XVII-ს ჩათვლით ფუნქციონირებდა. იგი რამდენიმე გზის არის გადაკეთებული [ბოჭორიძე 1991: 58]. უკანასკნელ პერიოდში მისი ფუნქცია აღდგენილია.

ჭორატის ნასახლარი გაითხარა 220×8მ² ფართობზე. არქეოლოგიური ნაშთების კონცენტრაცია შეინიშნებოდა თხრილის ცენტრალურ ნაწილში, რომელიც შედარებით უკეთ იყო დაცული (სურ. 1).

გამოვლინდა რამდენიმე სათავსო.

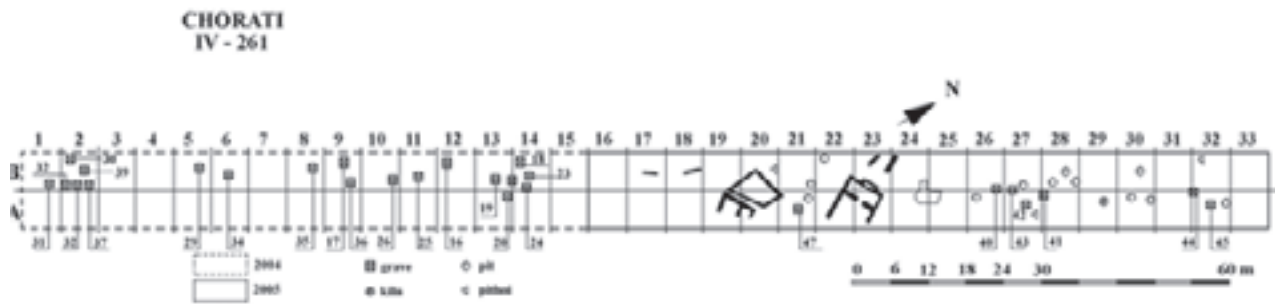
სათავსო № 1 მდებარეობს A₂₂₋₂₃ და B₂₂₋₂₃ კვადრატებში. დამხრობილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ (ტაბ. I). სათავსო ნაგებობა ორ-განყოფილებიანია. საცხოვრებელ ოთახს ჩრდილოეთიდან მიდგმული აქვს მართკუთხა დერეფანი. შემორჩენილი კედლის სიგრძე 6 მ, ხოლო სიგანე 1 მ-ია. ნაგებობის ნაწილი გაუთხრელ ფართობში შედის. კედლის გასწვრივ ჩამწკრივებულია ქვის ბალიშები, რომლებზედაც სახურავის დამჭერი ბოძები იდგა. კედლები ნაგებია რიყის ქვის ცალპირა თევზიფხური წყობით. მიწის ზედაპირიდან სათავსო იატაკი 0,8 მ-ის სიღრმეზე დაფიქსირდა. სათავსო სავსე იყო ნაცარ-ნახშირით, ხის ძელების ნაშთით, ცხოველთა ძვლებით და ნივთიერი კულტურის მასალით: რკინის სამი ნივთი, თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და ობსიდიანის ანატკეცები.

სათავსო № 2 მდებარეობს A₁₉₋₂₀ და B₁₉₋₂₀ კვადრატებში. ნაგებობის შემორჩენილ ნაწილს ტრაპეციის ფორმა აქვს. სამხრეთის კედლის სიგრძე 4,6 მ-ია და აღმოსავლეთის კედელი 3,2 მ. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. შენობას დასავლეთიდან ებჯინება წრიული მოყვანილობის ქვის ყრილი, რომელშიც მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები აღმოჩნდა. № 2 სათავსოში ორი სამშენებლო დონე დაფიქსირდა. ქვედა ნაგებობა მართკუთხაა, ზომა - 5,3×3,4 მ.

სათავსო № 3 მდებარეობს მე-17-18 კვადრატებში. მიწის ზედაპირიდან 0,4 მ სიღრმეზე. სათავსოს ნაშთი შედგება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ დამხრობილი ქვის კედლის წყობით, რომლის სიგრძე 3,6-მ-ია. კედელი ორმაგი წყობით არის ნაგები თიხის ხსნარზე. სათავსოს აქვს თიხატკეპნილი იატაკი.

სავარაუდოდ ეს სათავსოც ორ განყოფილებიანი უნდა ყოფილიყო.

სამივე სათავსოში მოპოვებული იქნა საყურადღებო არქეოლოგიური მასალა: სხვადასხვა სამეურნეო ჭურჭლის ფრაგმენტები, რკინის 7 დანის პირის ფრაგმენტი. ვერცხლის ჯვრისებური ნივთი, ბრინჯაოს ორი ნივთი პირადი მოხმარებისათვის, ქვის, კაჟის და ბაზალტის იარაღ-ანატკეცები, ირმის ორტოტა რქის ძირი, ტახის ეშვები და სხვა.

სურ. 1. სათავსოებისა და სამეურნეო ორმოების განლაგების სიტუაციური გეგმა

ორმოები (სულ 21) განლაგებულია ენერგოდერეფნის მთელ ფართობზე. ორმოები ჩაჭრილია რიყის ქვის, ყვითელი თიხის და თაბაშიროვანი ნიადაგის მიერ შექმნილ კონგლომერატში. ორმოები თანამედროვე მიწის ზედაპირიდან 0.40×0.50 მ სიღრმეზე იწყება.

ორმო № 1 მდებარეობს 24-ე კვადრატში, იგი თითქმის წრიული ფორმისაა, დიდი ზომის (2×1,8 მ), დამხრობილი სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, სიღრმე 1,2 მ. ორმოს ფსკერზე ჩაშვებული სამარხი აღმოჩნდა, შევსებაში კი საქონლის ძვლები, სამეურნეო დანიშნულების ჭურჭლის ფრაგმენტები და ქვები.

ორმო № 2 მდებარეობს 26-ე კვადრატში, წრიული ფორმისაა. დიამეტრი 0,90 მ, სიღრმე 1,20 მ. ორმო ცილინდრულია, სწორი კედლებით, არქეოლოგიური მასალა შედარებით მცირე იყო.

ორმო № 3 26-ე კვადრატის ჩრდილო კუთხეში წრიული ფორმისაა. დიამეტრი 0,68 მ, სიღრმე 1,75 მ. ორმო ცილინდრულია, სწორი კედლებით. აღმოჩნდა კერამიკის ფრაგმენტები, ცხოველის ძვლები, ბაზალტის ანატაკეცები.

ორმო № 4 მდებარეობს 27-ე კვადრატის სამხრეთ კუთხეში, ზემოდან წრიული ფორმისაა. დიამეტრი 1,40 მ. ორმო ქვევით ფართოვდება. სიღრმე – 1.40 მ. აღმოჩნდა ნაცარ-ნახშიროვანი ნიადაგის ფენა, სამხარეულო კერამიკის ფრაგმენტები და ცხოველის ძვლები.

ორმო № 5 მდებარეობს A₂₇₋₂₈ კვადრატების ზღვარზე. წრიული ფორმისაა. დიამეტრი 1,40 მ, სიღრმე 0,90 მ. ცილინდრული ფორმის გვერდები შელესილი აქვს. ორმოს ფსკერზე ბრტყელი გათლილი ქვის ფილა იდო, აღმოჩენილი დიდი ზომის სამხარეულო ჭურჭლის ფრაგმენტების მიხედვით ორმო, შესაძლოა, სამეურნეო დანიშნულების ყოფილიყო.

ორმო № 6 მდებარეობს 28-29-ე კვადრატების საზღვარზე. ზემოდან ოვალური ფორმისაა. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. ზომები: 1,50×1,20 მ. ორმო კონუსურია, ქვევით შევიწროვებული, სიღრმე 1,60 მ. ნაცარ-ნახშიროვან შევსებაში აღმოჩნდა სამხარეულო კერამიკის ფრაგმენტები, ცხოველის ძვლების და ქვის ნატეხები. 1,50 მ. სიღრმეზე აშელური ჩოპერის ტიპის ბაზალტის და ობსიდიანის იარაღი აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, ისინი მოხვედრილია ორმოში გრუნტული კონგლომერატის ჩაჭრის დროს.

ორმო № 7 მდებარეობს 28-ე კვადრატში. მსხლისებური მოყვანილობისა. ზედაპირი წრიული აქვს, დიამეტრი 0,80 მ. ფართო ნაწილში დიამეტრი უდრის 1,10 მ, სიღრმე 1 მ-ია. ფსკერზე 0,50 მ სიგრძის ბრტყელი გათლილი ფილა დევს. იქ აღმოჩენილი სამხარეულო და სუფრის ჭურჭლის ფრაგმენტები გვაფიქრებინებს, რომ ორმო სამეურნეო დანიშნულების უნდა ყოფილიყო.

ორმო № 8 მდებარეობს A₃₀ კვადრატში. ზედაპირი წრიული აქვს, დიამეტრი 1,30 მ. შევსებაში აღმოჩნდა ცხოველთა ძვლები და სხვადასხვა კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტები, მათ შორის ერთი წითლად შეღებილი კანელურებიანი.

ორმო № 9 მდებარეობს 30-ე კვადრატის შუა ნაწილში. ორმო ნაგრძელებული ფორმისაა, სიგრძე 1,60 მ. დიამეტრი 1.30 მ. სიღრმე 0,50 მ. აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით სხვადასხვა ტიპის სა-

მეურნეო ჭურჭლის ფრაგმენტები, მათ შორის ერთი ტანდასვრეტილი (საწური), ასევე განტოტვილი ირმის რქის ძირი.

ორმო № 10 მდებარეობს $A_{30}-B_{30}$ კვადრატების საზღვარზე. ზემოდან წრიული ფორმისაა. დიამეტრი 0,80 სმ. უინვენტაროა.

ორმო № 11 მდებარეობს A_{31} კვადრატის კუთხეში, ზემოდან წრიული ფორმის, დიამეტრი 0,90 სმ. ორმო ცილინდრულია, სწორი კედლებით. აღმოჩნდა ბაზალტის ანატაკეცები, საქონლის ძვლები და ჭურჭლის უსახო ფრაგმენტები.

ორმო № 12 მდებარეობს 25-ე კვადრატში, ზემოდან წრიული ფორმის, დიამეტრი 0,35 მ. სიღრმე 1 მ. დაზიანებულია.

ორმო № 13 მდებარეობს 19-ე კვადრატში, ზემოდან წრიული ფორმის, პირის დიამეტრი 0,80 მ, ფორმა ცილინდრული. აღმოჩნდა სამზარეულო კერამიკის ფრაგმენტები, რკინის სამი დანის პირი და უფორმო ქვის ნატეხები.

ორმო № 14 მდებარეობს 28-29-ე კვადრატების საზღვარზე, ზემოდან წრიულია, პირის დიამეტრი 0,85 მ. ფორმა ცილინდრული, იატაკი მოტკეპნილი. აღმოჩნდა სამეურნეო ჭურჭლის ფრაგმენტები და საქონლის ძვლები.

ორმო № 15 მდებარეობს A_{22} კვადრატში. პირის დიამეტრი 1,70 მ, სიღრმე 1,20 მ. ორმო ფსკერისკენ გაფართოვებულია. ძირის დიამეტრი 2,10 მ. ფსკერზე აღმოჩნდა ტუფის გათლილი ბრტყელი სწორკუთხა ფილები, რომლებიც, როგორც ჩანს, კედლების მოსაპირკეთებლად იყო გამოყენებული.

ორმო № 16 მდებარეობს 24-ე კვადრატში. მომრგვალებული ფორმისაა, დიამეტრი 1,10 მ, სიღრმე 1,30 მ. ორმო ძლიერ დაზიანებულია.

ორმო № 17 მდებარეობს A_{26} კვადრატში მთელი ორმო შიგ ჩადგმული ქვევრისგან შედგებოდა, რომელიც დაზიანებული აღმოჩნდა.

ორმო № 18 მდებარეობს A_{20} კვადრატში. ორმო მსხლისებური მოყვანილობისაა, პირის დიამეტრი 0,60 მ, გაფართოებულ ნაწილში 1 მ. სიღრმე 1,40 მ. მასში უნესრიგოდ ჩაყრილია ნაცარი, ნახშირი, კერამიკის, ძვლისა და ქვის ფრაგმენტები. ორმო მდებარეობს № 2 ნაგებობასთან და მასვე უკავშირდება.

ორმო № 19 მდებარეობს 20-ე კვადრატში. ორმო მიწის ზედაპირიდან წითელი ლაქის სახით გამოირჩეოდა, რაც ძლიერი ცეცხლის კვალს აღნიშნავდა. როგორც გაირკვა, ის პურის საცხობი იყო. ოთხკუთხა ფორმის, 1,50×1,40მ. ორმოს კედლები ამოშენებული იყო ქვის ბრტყელი, მოგლუვებული ფილებით.

ორმო № 20 მდებარეობს 20-21-ე კვადრატების საზღვარზე, აქვს არასწორი წრიული ფორმა, სიღრმე 1 მ. ორმო სავსე იყო გადამწვარი წითელი მიწით, ცეცხლისგან დახეთქილი გამურული რიყის ქვებით და გადამწვარი ალიზის კვადრების დიდი ნატეხებით. ეს ორმო, შესაძლოა, გამოსანვავი ქურა ყოფილიყო, რადგან აქვე აღმოჩნდა თიხის საქშენი მილების ფრაგმენტები.

ორმო № 21 მდებარეობს 33-34-ე კვადრატების საზღვარზე, ოდნავ წაგრძელებული ფორმის. პირის დიამეტრი 0,90 მ. სიღრმე 1 მ. ორმოს კედლები შემოლესილი იყო თიხის ფენით. ორმოში არაფერი არ აღმოჩნდა. იგი № 1 სათავსოს სამხრეთ კუთხეში მდებარეობდა და, შესაძლებელია, სანოვავის შესანახი ხარო ყოფილიყო.

გათხრილი ტერიტორიის მთელ ფართობზე ვრცელდებოდა კულტურული ფენა, რომელიც შეიცავდა კერამიკის ფრაგმენტებს, ცხოველთა ძვლებს, ქვის ანამტვრევ-ანატაკეცებს, კულტურული ფენის სისქე იყო 0,3-0,5 მ.

ჭორატის ნასახლარში გამოვლენილი არტეფაქტები (21 ორმო, 3 სათავსო და კულტურული ფენა) ძალიან ინფორმატიულია და ანალოგების მოძებნისა და დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა.

აქ აღმოჩენილი მასალების ტიპოლოგიურ-მორფოლოგიურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ სათავსოებში, ორმოებში და კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი მასალები აბსოლუტურად ანალო-

გიურია, როგორც დამზადების ტექნიკით, ისე ფორმით, ორნამენტით და თავისი სამეურნეო დანიშნულებით; ამიტომ, ჩვენ მათ ერთად განვიხილავთ (ტაბ. II-VI).

ქოთნები (სულ 57 ფრაგმენტი), ყველა ჩარხზეა დამზადებული და, ხშირად, შიდა და ზედა პირზე ჩარხის ზოლები ეტყობა. უმეტესობა ზედაპირზე ნაფოტითაა მოსწორებული, რაც პარალელურ წვრილ ხაზებს ტოვებს და ორნამენტის შთაბეჭდილებას ქმნის. ნარმოდგენილია ჭურჭლის შემდეგი ტიპები: ქოთნები დიდი და საშუალო ზომის, ლეგა-მოშავო ან ლეგა-მოყავისფროდ გამომწვარი, აქვთ გადაშლილი პირი, ცილინდრული ყელი, ბრტყელი ძირი, დიდი ყურები.

დოქები (სულ 20 ფრაგმენტი), ახასიათებთ შედარებით თხელი კეცი, გამომწვარია მოვარდისფროდ და შეღებილია ნითლად, აქვთ მილისებური ყელი, მრგვალი მუცელი და ბრტყელი ძირი. თითო ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე.

ქილები (სულ 18 ფრაგმენტი), ლეგა-მონაცისფრო ან მოვარდისფრო-ნაცრისფერი, პირგადაშლილი, ყელჩალარული, მოგრძო ტანით და ბრტყელი ძირით, ჩვეულებრივად ყურები არა აქვთ.

ჯამები (სულ 24 ფრაგმენტი), რუხი-მოშავო ან ლეგა-მოშავო, ხშირად ზედაპირნაპრიალებია, აქვთ სწორი ან ნაკვეთილი პირი, ნიბოიანი მუცელი, ბრტყელი ან ქუსლიანი ძირი, ყურები არა აქვთ.

ქვევრები (სულ 27 ფრაგმენტი), დიდი ზომის, უხეში მსხვილმარცვლიანი თიხის, ლეგა-ვარდისფერი, ან ლეგა-ნაცრისფერი, ახასიათებს სქელი ქობიანი პირი, მოკლე, ოდნავ შესამჩნევი ყელი, გამობერილი მუცელი და შედარებით ვიწრო ძირი, ყურები არა აქვთ. ქვევრები ორნამენტირებულია რელიეფური ან რელიეფურად დაჭდეული სარტყელებით.

დერგები (სულ 34 ფრაგმენტი), დიდი და საშუალო ზომის, უყელო, ლეგა-მონაცისფრო ან ლეგა-ვარდისფერი, აქვთ სწორი ქობიანი პირი, მრგვალი მუცელი, ბრტყელი ძირი, იშვიათად გვხვდება მრგვალგანიკვეთიანი ყურები, უმეტესობის ზედაპირი დაფარულია უსისტემოდ განლაგებული ამოღარული ხაზებით ან დაჭდეული ხაზებით.

სამტუჩა ჭურჭელი (სულ 5 ფრაგმენტი), საშუალო სისქის კეცი, ღია-მოვარდისფროდ ან ჩალისფრად გამომწვარი, ხშირად ნითლად შეღებილი, აქვთ სამტუჩა პირი, მომრგვალო მუცელი, ბრტყელი ძირი, თითო ყური ყელსა და მხარზე.

კოჭობი (სულ 16 ფრაგმენტი), ლეგა-მოშავო ან ლეგა-ნაცრისფერი, აქვთ გადაშლილი პირი, ცილინდრული მოკლე ყელი, ნაკლებად გამობერილი მუცელი და ბრტყელი ძირი, ერთი ყური მიძერწილია პირსა და მხარზე. შემკულია ნაპრიალები ზოლებით და ხაზებით.

ტოლჩა-სასმისი - 1 ფრაგმენტი, ტანდასვრეტილი ჭურჭლის ფრაგმენტები, ნაცრისფერი და მოვარდისფრო.

მილიანი ჭურჭელი, 2 ეგზემპლარი, ქოთნისებური ფორმის, გვერდზე გადმოსასხმელი მოკლე მილით, ნაცრისფერი.

ყველა ტიპის ჭურჭელი სამეურნეო დანიშნულებისაა. ამათგან სამზარეულო და სანოვავის შესაბამისი უნდა იყოს: ქვევრები, დერგები, დიდი ზომის ქოთნები, ქილები, სანური. სუფრის ჭურჭელს განეკუთვნება ჯამები, კოჭები, დოქები, სამტუჩა სასმისები და მილიანი ჭურჭელი.

ორნამენტი შედარებით იშვიათია და მარტივი. სულ 72 ერთეული.

1. ნითელი და მოყავისფრო წერნაქიანით შეღებილი - 8 ფრაგმენტი.
2. ზედაპირნაპრიალები - 8 ფრაგმენტი.
3. დაწნევით შექმნილი სახეები - 5 ფრაგმენტი.
4. ამოკანრული გეომეტრიული ორნამენტი - 3 ფრაგმენტი.
5. ამოღარული უსისტემო ხაზები - 6 ფრაგმენტი.
6. რელიეფური სარტყელი - 10 ფრაგმენტი.
7. რელიეფური დაჭდეული სარტყელი - 7 ფრაგმენტი.
8. კანელურები - 2 ფრაგმენტი.
9. ამოღარული ფესტონები - 1 ფრაგმენტი.

10. ამოღარული ფესტონებით მხარზე და ნაფოტით მოსწორებული ზედაპირით – 21 ფრაგმენტი.

ჭორატის ნასახლარზე ლითონი წარმოდგენილია შემდეგი ნივთებით:

რკინის დანის პირები – 7 ერთეული, უმეტესად ფრაგმენტულია.

ბრინჯაოს პინცეტი და საკინძის ნატეხი, 2 ფრაგმენტი და ვერცხლის ჯვრისებური ნივთი. ყველა მათგანი სამეურნეო და პირადი მოხმარებისაა.

ქვის იარაღები იშვიათია, რიყის ქვის სალესი (1 ცალი); ბაზალტის საფხეკი (2 ცალი); კაჟის საფხეკი (3 ცალი); და 33 ცალი ობსიდიანის ანატაკეცი ნამუშევრობის კვალით.

ოსტეოლოგიურმა მასალამ შეადგინა 292 ერთეული, ამათგან შინაური: ცხენი, ძროხა, ღორი, ცხვარი, თხა და ქათამი. გარეულია: ირემი, კანჯარი, თევზი.

ჭორატის ნასახლარის მიმოხილვა გვიჩვენებს, რომ ძეგლზე გათხრილი სამეურნეო ორმოები სხვადასხვა დანიშნულებისაა. რიგ შემთხვევაში ფიქსირდება მათი მეორადი გამოყენება სამარხეულ ორმოდ.

გათხრების პროცესში დაფიქსირდა შედარებით უკეთ დაცული სამი ქვის საძირკველიანი დარბაზული ტიპის ოთხკუთხა ნაგებობა. კუთხეებთან დევს სახურავის საყრდენი სვეტების მოზრდილი ქვის „ბალიშები“. გადახურვა, სავარაუდოდ, ბანურია, წყობა თევზიფხური, ტალახის ხსნარით შემაგრებული. აღსანიშნავია, რომ ნაგებობათა ეს დეტალები გარკვეულად უკავშირდება ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებულ ე.წ. „მესხურ არქიტექტურას“. ამ მოსაზრებას გარკვეულად ადასტურებს ნაგებობათა შიდა სივრცეში არსებული პურის საცხობი თონე, სამეურნეო ორმოები, სანოვავის შესანახი ხარო და სხვა. ნასახლარზე ჩანს კერამიკის გამოსაწვავი ქურის და ლითონგადამამუშავებელი საწარმოს ნაშთები.

ჭორატის ნასახლარი თავისი არქიტექტურით განსაკუთრებულ სიახლოვეს ავლენს აღმოსავლეთ საქართველოს ისეთ ძეგლებთან, როგორიცაა ურბნისი [ჭილაშვილი 1964: 110-117], კარსნისხევი [ნიკოლაიშვილი 1995], ჟინვალი [ჩხილაძე 1999: 32-55], რუსთავი [ჩიკოიძე, ჩხატარაშვილი 2005: ტაბ. 28-32], ჭერემი [მამაიაშვილი 2004: 106-111] და სხვა. ამავე ძეგლებზე ვლინდება ჭორატის ნივთიერი მონაპოვრის პარალელებიც. მათ საფუძველზე ჩანს, რომ ნასახლარი ფუნქციონირებდა ადრე შუასაუკუნეების ხანაში, ახ.წ. IV-IX სს-ში.

უდაოდ აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ჭორატის არქეოლოგიური მონაცემები ზუსტად ემთხვევა ისტორიულ სიტუაციას. ახ.წ. I საუკუნის დასასრულიდან გაძლიერებას იწყებს ქართლის სამეფო. იგი აფართოვებს თავისი გავლენის არეალს, ძირითადად სამხრეთის მომართულებით და სამცხის ტერიტორია ექცევა მის ფარგლებში. ჩვენს მიერ შესწავლილი სამაროვნები ჭორატსა და ორჭოსანში ამ პროცესის დამადასტურებელ ნივთიერ დასაბუთებას გვაძლევს. ახ.წ. IV საუკუნის დასაწყისისთვის ეს პროცესი დასრულებულია. არქეოლოგიური მასალების პარალელები მხოლოდ იბერიის სამეფოს ტერიტორიაზე გვხვდება (მცხეთა, ალაიანი, ურბნისი, ჟინვალი, რუსთავი, ბორი, კლდეეთი და სხვა). წინარე პერიოდის კოლხური იმპულსები და გავლენა, ფაქტიურად, გამქრალია.

ლიტერატურა

- ბოჭორიძე გ. 1991:** მესხეთის ისტორიული ძეგლები. თბილისი.
მამაიაშვილი ნ. 2004: ქალაქი ჭერემი. თბილისი.
ნიკოლაიშვილი ვ. 1995: კარსნისხევის სამაროვანი. თბილისი.
ჭილაშვილი ლ. 1964: ნაქალაქარი ურბნისი. თბილისი.
ჩიკოიძე ც., ჩხატარაშვილი მ. და სხვ. 2005: რუსთავი, III. თბილისი.
ჩიხლაძე ვ. 1999: არაგვის ხეობა ა.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. თბილისი.

სურათების და ტაბულების აღწერილობა

- სურ. 1 – სათავსოებისა და სამეურნეო ორმოების განლაგების სიტუაციური გეგმა.
ტაბ. I – სათავსო № 1. გეგმა და ჭრილი.
ტაბ. II-VI – სათავსოებიდან და კულტურული ფენებიდან მომდინარე მასალა.

THE SETTLEMENT AT CHORATI

The Chorati settlement is situated in Akhaltsikhe district, north-west of the town centre of Vale, and extends over 1.5 km of an agricultural terrace.

The Chorati settlement extends over a high terrace (70-100 m above sea level) situated on the right bank of the river Potskhovi. The terrace is level, slopes gently (10-12°) from south to north, and occupies an area of about 10 ha. The terrace is sharply delineated from the surrounding area at the north and east. It extends 3 km towards the west. It is worth mentioning that a small tributary of the Potskhovi used formerly to irrigate the settlement flows 100-150m to the west.

Today locals call the area of the settlement "Saurme Seri", "Slope for a Cart", which implies the existence at one time of a road linking the settlement with other places. The highway from the Potskhovi valley to Adjara and the Black Sea coast runs through Vale-Chorati and via the Kvabliani valley (Ude-Arali) and the Zekari Pass. It is also a route to North Caucasia via the Khanistsqali Valley and the Rioni Valley beyond, and must be the part of a historical north-south transit road. The shortest way to the east to the Mtkvari-Rioni main road also runs here. There is thus a basis in historical reality in the toponym "Saurme Seri".

It is noteworthy that the toponym Chorati was probably a later development. It is not mentioned in *Kartlis Tskhovreba* (*Life of Kartli*) nor in the *Great Register of Guurjistan Vilayet*, which gives detailed information about the place-names of Samtskhe and the size of its population.

The Chorati terrace is mainly brownish loam. Underneath is a light yellow, hard-packed dirt layer containing sand and lithic cores, and cut through by household pits and burials. The upper horizon of the layer also contains remains of the Stone Age. The Chorati settlement fell within the area of the construction works of the BTC pipeline. Cultural remains emerged during the cutting of the route and levelling the surface. Research works were carried out in 2004 and 2005. The pipeline route and the pipeline section were investigated. Archaeological sites in the environs of Vale were actually unknown before the expedition started. Several sites of different period have been excavated by now:

Agricultural areas immediately adjacent to north and south of the settlement revealed andesite-basalt and obsidian hand-axes, scrapers, side scrapers, perforators, which indicate the presence of strong open Acheulian-Moustierian dwellings of the Lower Paleolithic over an area of about 700x200m. The upper horizon of the dwelling is damaged. Analogous sites are known at Javakheti Plateau (Akhalkalaki), the Enguri and the Rioni Valleys, in Abkhazia and Kvemo Kartli.

In the extreme north part of the Chorati terrace, in the section a blackish-grey 1-1.2m layer can be observed, which revealed fragments of unattractive pottery made from grained clay with gravel admixture. The assemblage is diagnostic of the so called Early Farming Culture (Eneolithic), widespread in eastern Transcaucasia and the north-east regions of Anatolia. It is likely that a large vessel decorated with vertical oval projections excavated in the thick occupation stratum of this period was connected with those regions.

North of the Chorati settlement, in a section 250 m long on the road, there is a trace of a Late Bronze Age cemetery. The sparse pottery collected here is typical of Samtskhe cemeteries (Bornighele, Zveli). Remains of Early Medieval buildings and pottery can be seen for 200-500m beyond the settlement. Together with the excavated part, it suggests that there once existed here quite a large, united, settlement. The influence of the

settlement is suggested by the existence of the basilica of St. Nicholas in Vale, built in the 11th century and which functioned until the 17th century. It was reconstructed several times (Bochoridze 1991, 58) and has recently been reopened.

The Chorati settlement was excavated over an area of 220 x 8 m. A concentration of archaeological features was observed in the central part of the trench, which was relatively better preserved (fig. 1).

Chorati IV-261

Room No. 1 is situated in grids A, 22-23 and B, 22-23. It is oriented north to south (pl. I). The room has two parts. The living room was approached by a rectangular corridor. The surviving length of the wall is 6 m and its width 1 m. Part of the building extends into an unexcavated area. Stone cushions are arranged along the wall and were used to support columns holding up the ceiling. The walls are built of pebbles in a fishbone pattern. The floor was recorded at a depth of 0.8 m from the ground level. The room was full of ashes and charcoal, remains of timber, animal bones and some artefacts: three iron objects, fragments of pottery and obsidian flakes.

Room No. 2 is situated in grids A, 19-20 and B, 19-20. The surviving part of the building is trapezoidal. The south wall is 4.6 m and the east wall 3.2 m long. It is oriented east to west. A circular stone mound is attached to the construction, which contained the bones of cattle. Two building strata were recorded in Room No. 2. The lower structure is rectangular and measures 5.3 x 3.4 m.

Room No. 3 is situated in grids 17 and 18 at 0.4 m below ground level. The remains of the room consist of a wall oriented east to west, 3.6 m long, and built of double masonry using a clay bonding solution. The floor of the room is plastered with clay.

This room must also have had two parts.

All three rooms produced interesting finds: fragments of various kinds of household pottery, fragments of 7 knife blades, a silver cross-like object, two bronze toilet items, stone, flint and basalt flakes, base of an antler, wild boar tusks, etc.

There were a total of 21 pits situated over the whole area of the ROW. They are cut through a conglomerate consisting of pebbles, and yellow loam containing gypsum. They begin at a depth of 0.4-0.5 m below the modern ground level.

Pit No. 1 is situated in grid 24. It is almost circular, large (2 x 1.8m), oriented south to west, and 1.2 m deep. At the bottom of the pit a suspended burial was found, and the fill contained cattle bones, fragments of household pottery and stones.

Pit No. 2 is situated in grid 26, is circular with a diameter of 0.9 m, and a depth of 1.2 m. It is cylindrical with straight walls and sparse archaeological material.

Pit No. 3 is situated in the north corner of grid 26, is circular with a diameter of 0.68 m, and a depth of 1.75m. It is cylindrical with straight walls and contained pottery fragments, animal bones, basalt flakes.

Pit No. 4 is situated in the south corner of grid 27, and is circular at the top where its diameter is 1.4 m. It broadens towards the bottom, at a depth of 1.4 m. There was a soil layer with ash and charcoal, fragments of

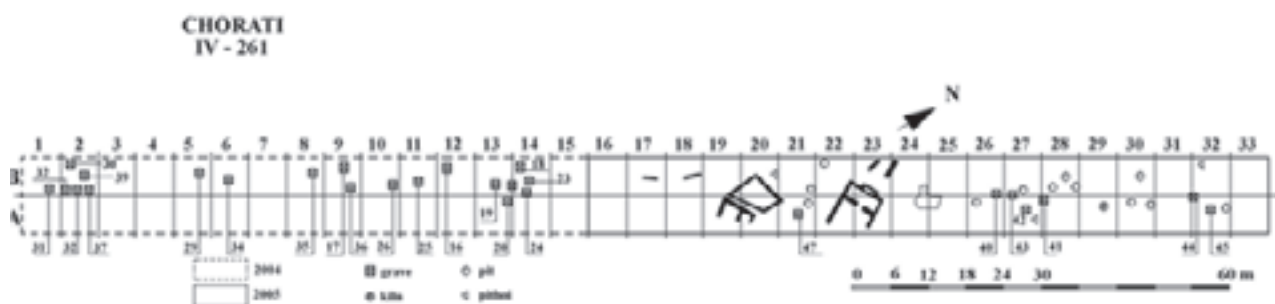

Fig. 1. Plan of showing the distribution of rooms and pits

ceramic kitchenware and animal bones.

Pit No. 5 is situated on the border of grids A, 27-28. It is circular with a diameter of 1.4 m, and a depth of 0.9 m. Its cylindrical sides were plastered, and a flat hewn stone lay on the bottom of the pit. Judging by fragments of large kitchen vessels, it may have had a household function.

Pit No. 6 is situated on the border of grids 28-29. It is oval at the top, measuring approximately 1.5 x 1.2 m, and is oriented east to west. It is conical, narrowing towards the bottom, at a depth of 1.6 m. The fill of ash and coal included fragments of ceramic kitchenware, broken animal bones and stones. At a depth of 1.5 m, Acheulian basalt and obsidian tools were recovered. It would appear that they appeared in the pit when the dirt conglomerate was cut into.

Pit No. 7 is situated in grid No. 28. It is pear-shaped with a circular mouth, diameter 0.8 m. At it widest, the diameter is 1.1 m, and the depth is 1 m. A flat hewn slab 0.5 x 0.5 m lies on the bottom. Fragments of kitchenware and tableware suggest that the pit had a household function.

Pit No. 8 is situated in grid A₃₀. It has a circular mouth, diameter 1.3 m. There were animal bones and various fragments of pottery, including a red painted one with flutes.

Pit No. 9 is situated in the middle part of grid 30. It is elongated, measuring 1.6 m x 1.3 m, and 0.5 m in depth. It contained numerous fragments of various kinds of pottery, including a sieve, and the base of an antler.

Pit No. 10 is situated at the border of grids A, 30-B, 30. The mouth is circular, 0.8 m in diameter. There were no finds.

Pit No. 11 is situated in the corner of grid A₃₁. The mouth is circular, 0.9 m in diameter. The pit is cylindrical with straight walls. It contained basalt flakes, cattle bones and unattractive fragments of vessels.

Pit No. 12 is situated in grid No. 12 and was damaged. The mouth is circular, 0.35 m in diameter, and 1 m deep.

Pit No. 13 is situated in grid 19. The mouth is circular, 0.8 m in diameter, and the pit is cylindrical. It contained fragments of ceramic kitchenware, three iron knife blades and irregular pieces of stone.

Pit No. 14 is situated at the border of grids 28 and 29. The mouth is circular, 0.8 m in diameter, and the pit is cylindrical. The floor was rolled smooth. The pit contained fragments of household vessels and cattle bones.

Pit No. 15 is situated in grid A, 22. The diameter of the mouth is 1.7 m, and the depth 1.2 m. The pit gets broader towards the bottom. The diameter of the base is 2.10 m. Rectangular, flat, hewn tufa slabs were found on the floor, apparently used for lining the walls.

Pit No. 16 is situated in grid 24, but was badly damaged. It has a round shape, being 1.1 m in diameter and 1.3 m deep.

Pit No. 17 is situated in grid A, 26. Lined with a badly damaged *pithos*.

Pit No. 18 is situated in grid A, 20. Pear-shaped, the diameter of the mouth is 0.6 m, and at the broadest part 1 m. It is 1.4 m deep. Ashes, charcoal, fragments of bone and stone had been thrown into it. It is located near Building No. 2, with which it appears to have been associated.

Pit No. 19 is situated in grid 20. It showed up on the ground as a red spot, implying traces of an intense fire. It turned out to be a rectangular bakery (1.5 x 1.4 m). The walls were constructed of smooth stone slabs.

Pit No. 20 is situated at the border of grids 20 and 21. It round but irregularly so, and 1 m deep. It was filled with burnt red soil, sooty pebbles cracked from fire and huge pieces of burnt adobe blocks. It may have been a kiln for firing ceramics since fragments of clay blowpipes were recovered nearby.

Pit No. 21 is situated at the border of grids 33-34. It is slightly elongated, with a mouth 0.9 m across, and 1 m deep. The walls were plastered with a coat of clay. It was empty, but positioned at the south corner of Room No. 1, it may have been used for food storage.

The occupation layer was 0.3-0.5 m thick and stretched over the whole of the excavated area; it contained fragments of pottery, animal bones, stone flakes and chips; the cultural stratum.

Artefacts assembled at the Chorati settlement (21 pits, 3 rooms and a cultural stratum) are highly in-

formative and enable us to look for parallels and draw conclusions.

A typological analysis of the finds showed that the material recovered from the rooms, pits and cultural stratum are completely uniform in terms of technique as well as shape, ornament and household function. They are therefore, discussed together (pl. II-IV).

The pots (57 fragments were found) were all manufactured on a potter's wheel and often display traces both on the interior and the exterior. Most of them were smoothed with a piece of wood which left thin parallel lines creating the impression of an ornament. The following types of vessels are represented: large medium-sized pots, fired light brown to black, with offset rims, cylindrical necks, flat bases and large handles.

Jugs (20 fragments) are mainly characterized by a thin fabric, fired pink and painted red, with tubular necks, round bodies and flat bases. One handle links neck and shoulder.

Jars (18 fragments), light brown through grey to pink fabric, with offset rims, grooved necks, elongated bodies and flat bases; without handles.

Bowls (24 fragments), light brown through grey to black, often with burnished exteriors, straight or truncated rims, ribbed bodies, flat or footed heels, no handles.

Pithoi (27 fragments), large, coarse-grained clay, light brown, through pink to grey fabric, with thick rims, short necks, swelling bodies and relatively narrow bases; without handles. The *pithoi* are ornamented with relief or hatched bands.

Large pots (34 fragments), large and medium-sized, without necks, light brown through pink to grey fabric, straight rims, round bodies, flat bases, rarely with handles that are round in section. The exteriors of most of them are covered with irregular incised or hatched lines.

Vessel with a trefoil rim (5 fragments), medium-thick fabric, fired light brown to pink, often painted red, trefoil rim, rounded body, flat base, one handle between neck and shoulder.

Small pot (16 fragments), light brown through grey to black, offset rim, short cylindrical neck, slightly swelling body and flat base, one handle between rim and shoulder; decorated with burnished lines and hatching.

Mug, 1 fragment. Fragments of a vessel with perforations. Grey and pink.

Vessel with a tube, 2 examples, pot-shaped, with a short tube for pouring, grey.

All these vessels had a household function. They included *pithoi*, large pots, jars, and sieves, that were kitchenware and food storage items. Bowls, small pots, jugs, drinking vessels with trefoil rims and the vessel with a tube were tableware.

Ornamentation is rare and simple. There were a total of 72 decorated items.

Painted with red and brownish slip, 8 fragments

Burnished exterior, 8 fragments

Patterns created by pressing, 5 fragments

Incised geometrical ornament, 3 fragments

Engraved irregular lines, 6 fragments

Relief band, 10 fragments

Relief hatched band, 7 fragments

Fluted, 2 fragments

Incised festoons, 1 fragment

Incised festoons on the shoulder and exterior smoothed with a piece of wood, 21 fragments

The Chorati settlement produced the following metal objects:

Iron knife blades: 7 items, mainly fragmentary.

Bronze pincers and a fragment of a pin, 2 fragments and a cross-like object. All of them are household and personal items.

Stone tools are sparsely represented: a grind-stone made from a pebble, two basalt scrapers, three flint scrapers, and 33 obsidian flakes with traces of wear.

Osteological material consisted of 292 items. Domestic animals included: horse, cow, pig, sheep, goat and hen; wild animals: deer, onager, fish.

The review of the Chorati settlement shows that the household pits excavated at the site had different functions. There are cases of secondary usage for pit-graves.

Three relatively well preserved hall-type rectangular buildings with stone foundations emerged during excavation. Large stone cushions were positioned in the corners for supporting columns. The roof was presumably flat. The fishbone masonry was bonded with an earth mixture. It is noteworthy that all these constructional features are close to what is termed 'Meskhetian architecture' known from the ethnographic record. This impression is supported by the bakery, the household pits, and the food storage pits arranged inside the buildings, as well as by the remains of kilns and smelting furnaces recovered at the other settlement.

In terms of architecture, the Chorati settlement is close to the sites of eastern Georgia, such as Urnisi (Chilashvili 1964, 110-117), Karniskhevi (Nikolaishvili 1995), Zhinvali (Chikhladze 1999, 32-55), Rustavi (Chikoidze, Chkhatarashvili 2005, pl. 28-32), Cheremi (Mamaishvili 2004, 106-111), etc. These sites have parallels with the Chorati material, and show that the settlement functioned in the early Middle Ages, in the 4th to 9th centuries AD.

It must also be stated that the archaeological data from the Chorati settlement coincide exactly with the historical situation. From the end of the 1st century AD, the kingdom of Kartli became progressively stronger. It expanded the area of its influence, mainly southwards and the territory of Samtskhe fell into its area. The cemeteries at Chorati and Orchosani that were investigated provide material evidence for this process. By the beginning of the 4th century this process had already come to an end. Parallels for our artefacts are only to be found in the territory of the kingdom of Iberia (Mtskheta, Aghaiani, Urnisi, Zhinvali, Rustavi, Bori, Kldeeti, etc.). Colchian influences apparent in the previous period are now absent.

Bibliography:

Bochoridze G. 1991: *meskhetis istoriuli dzeglebi (Historical Sites of Meskheti)*. Tbilisi.

Chikhladze V. 1999: *aragvis kheoba a.ts. I atastsleulis pirvel nakhevarshi (The Aragvi Valley in the First Half of the First Millennium AD)*. Tbilisi.

Chikoidze T., Chkhatarashvili M. et al. 2005: *Rustavi 3*. Tbilisi.

Mamaishvili N. 2004: *kalaki tcheremi (The Town of Tcheremi)*. Tbilisi.

Nikolaishvili V. 1995: *karsniskhevis samarovani (Karsniskhevi Cemetery)*. Tbilisi.

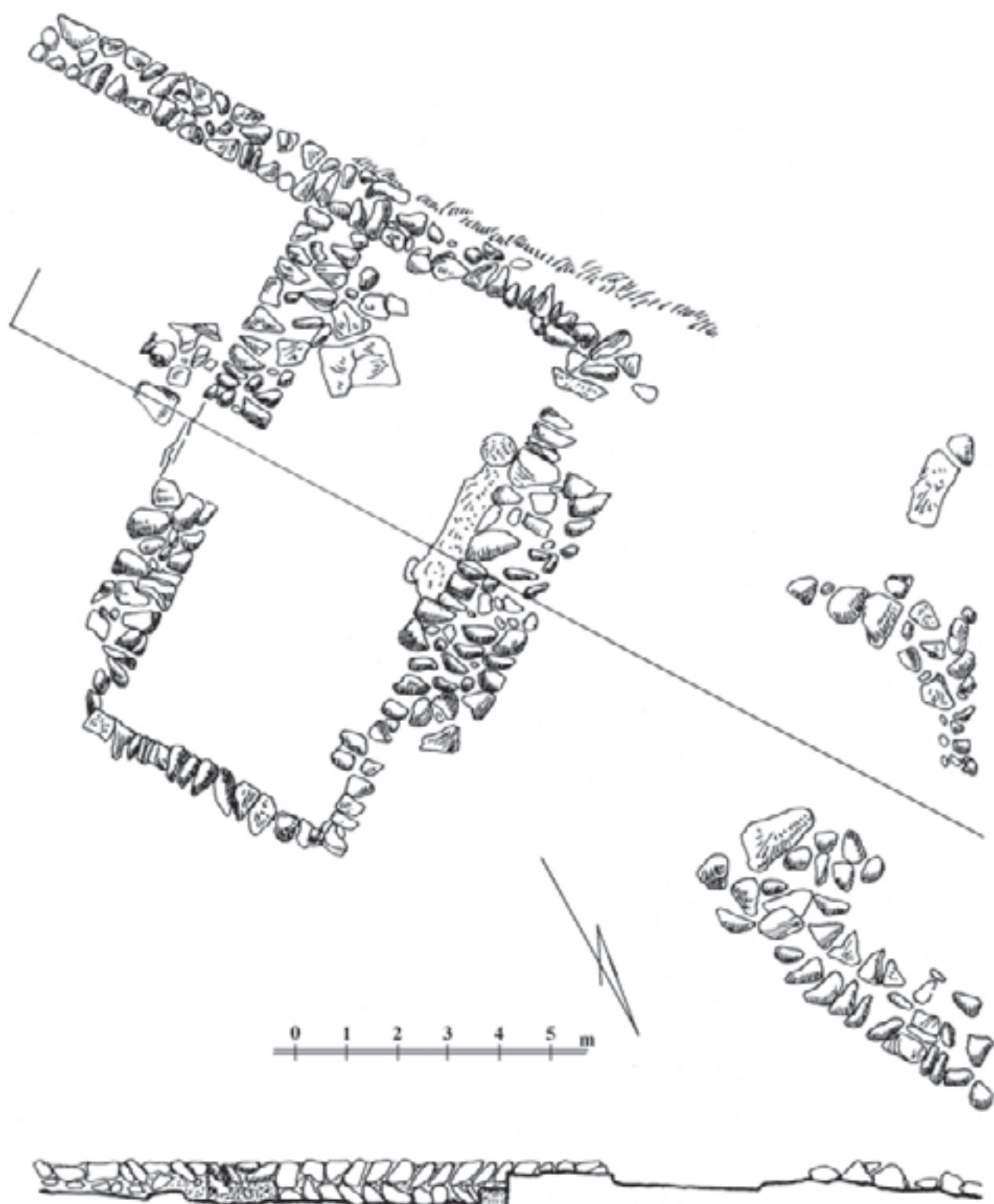
Tchilashvili L. 1964: *nakalakari urnisi (Urnisi Settlement)*. Tbilisi.

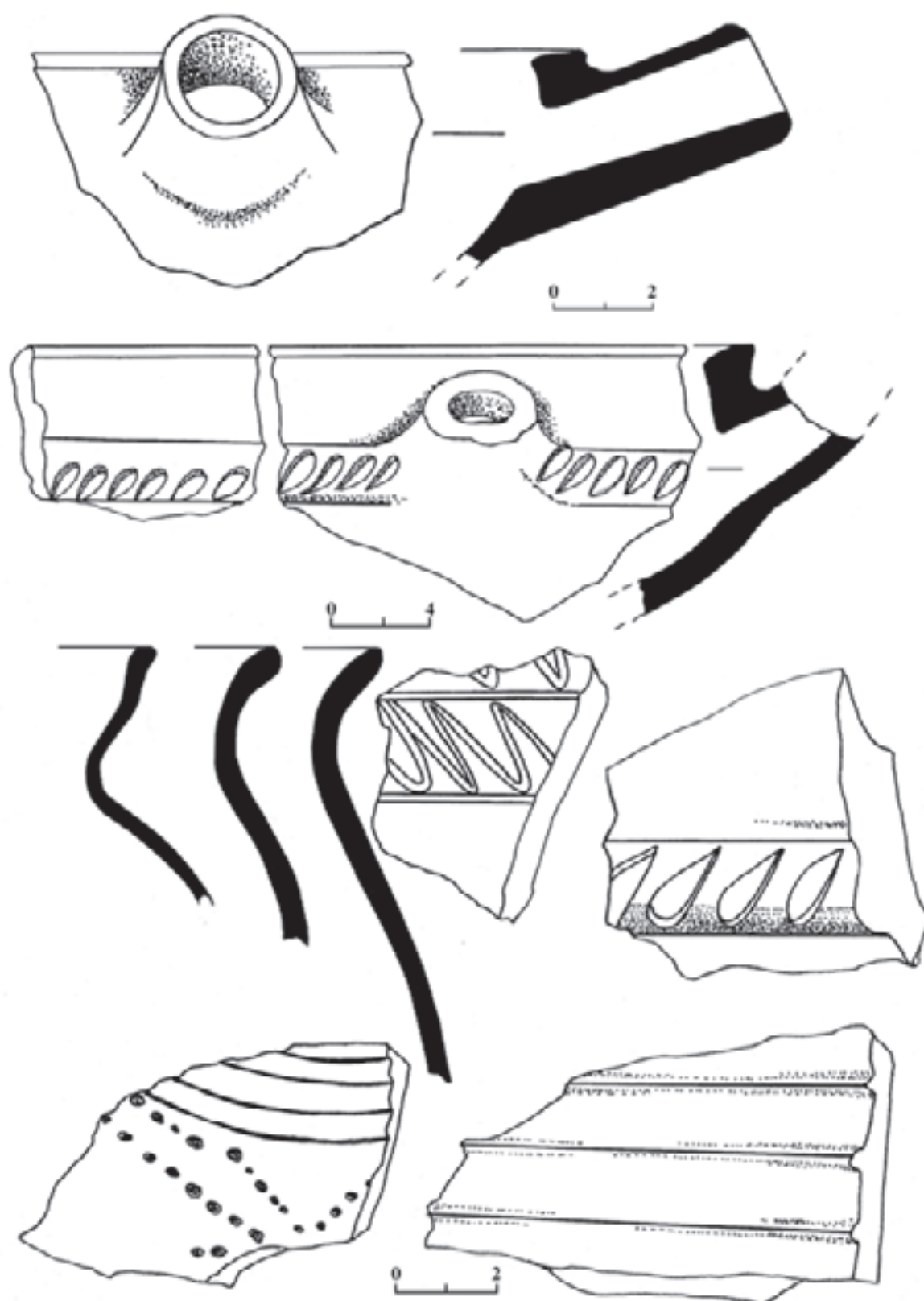
Illustrations:

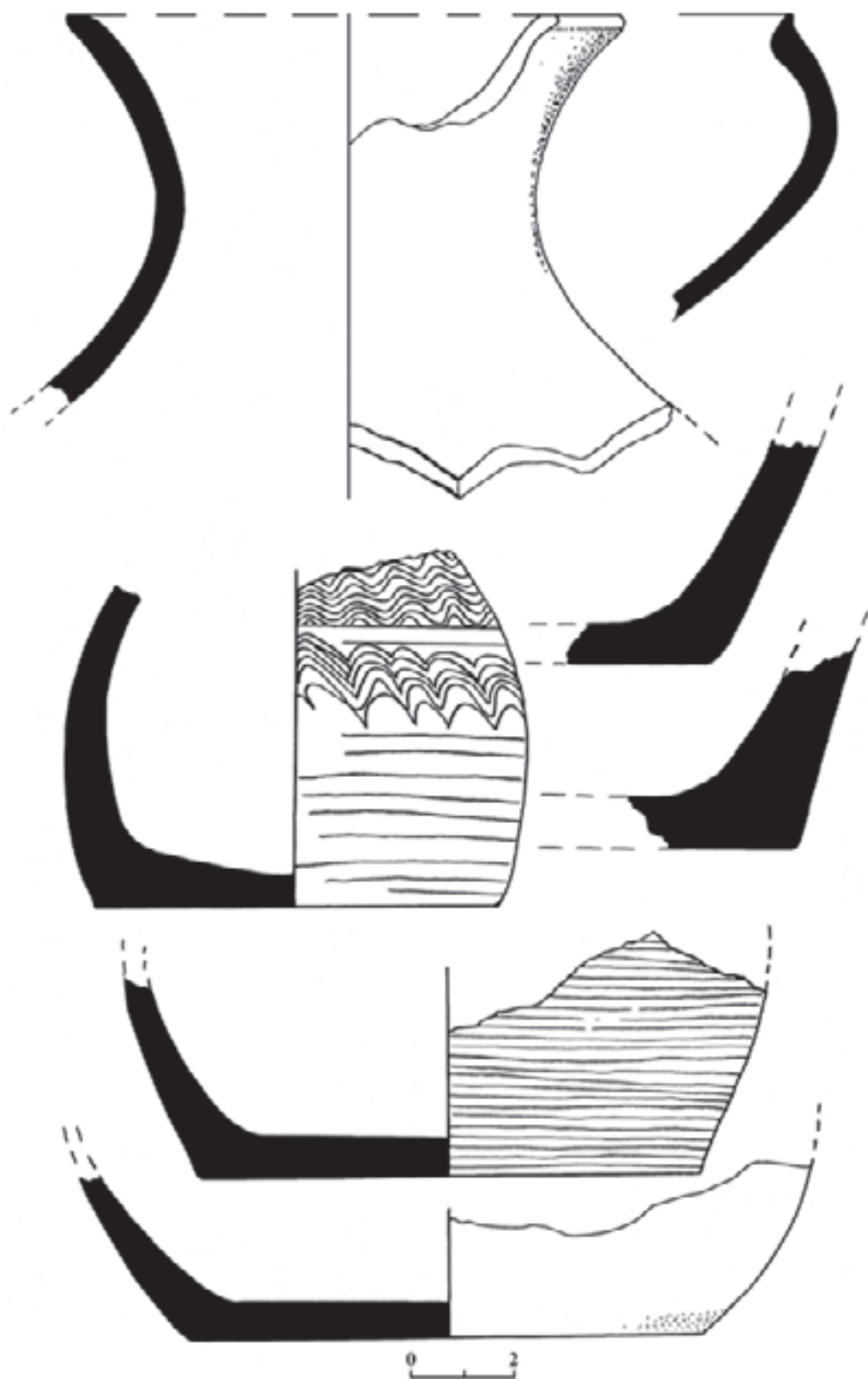
Fig. 1: Plan showing the distribution of rooms and household pits

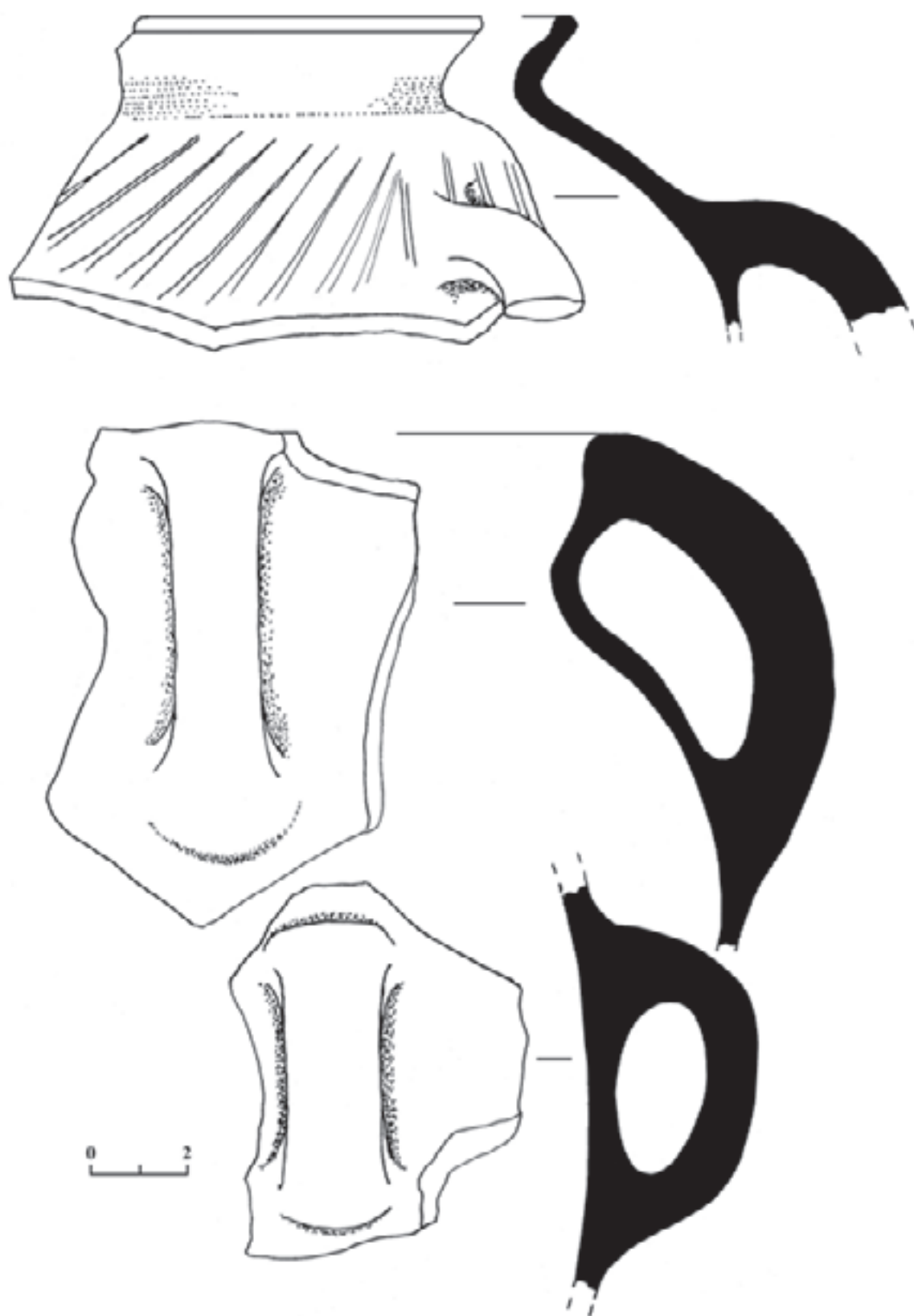
Pl. I: Room No. 1. Plan and section

Pl. II-VI: Finds from rooms and occupation levels

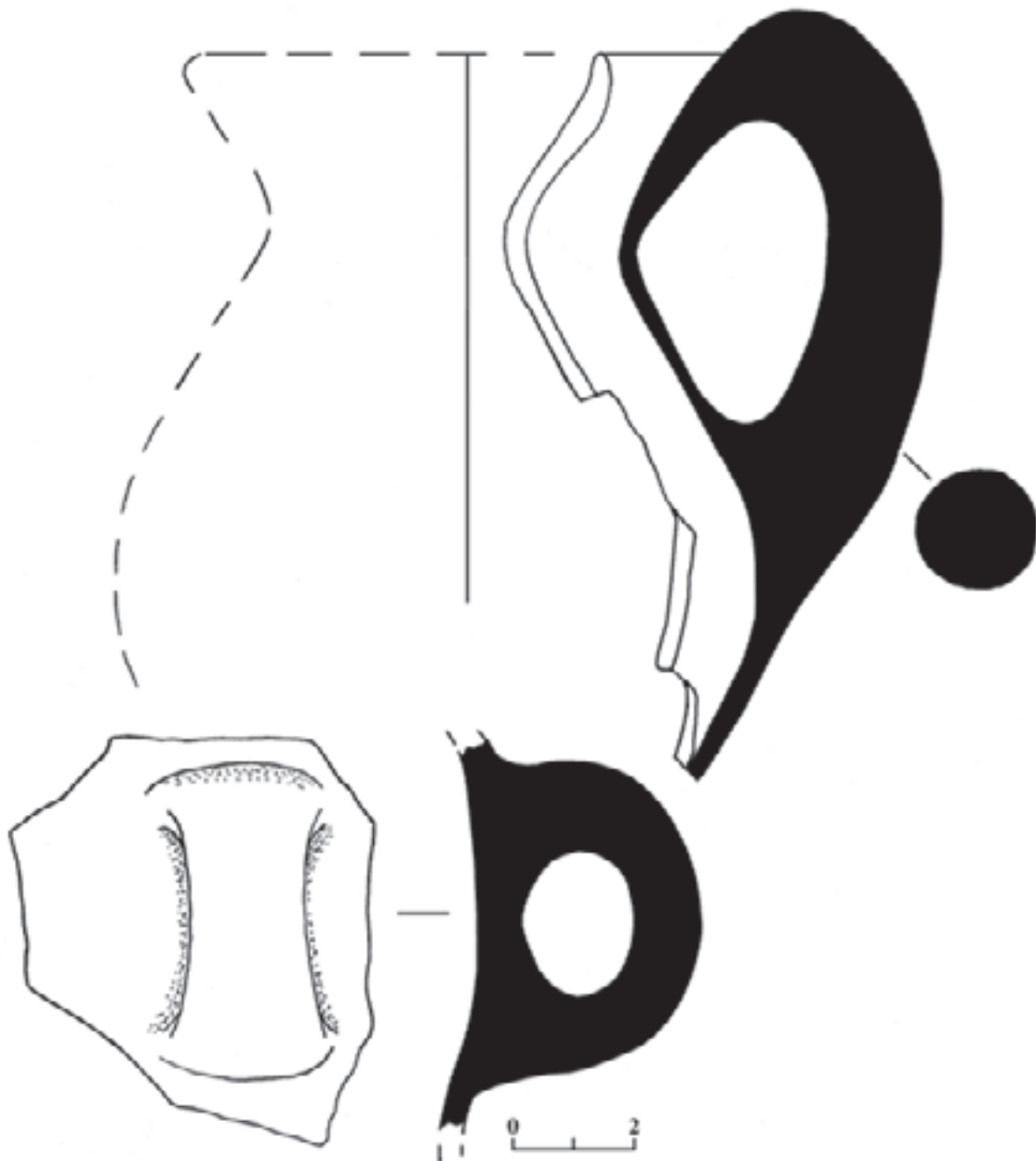
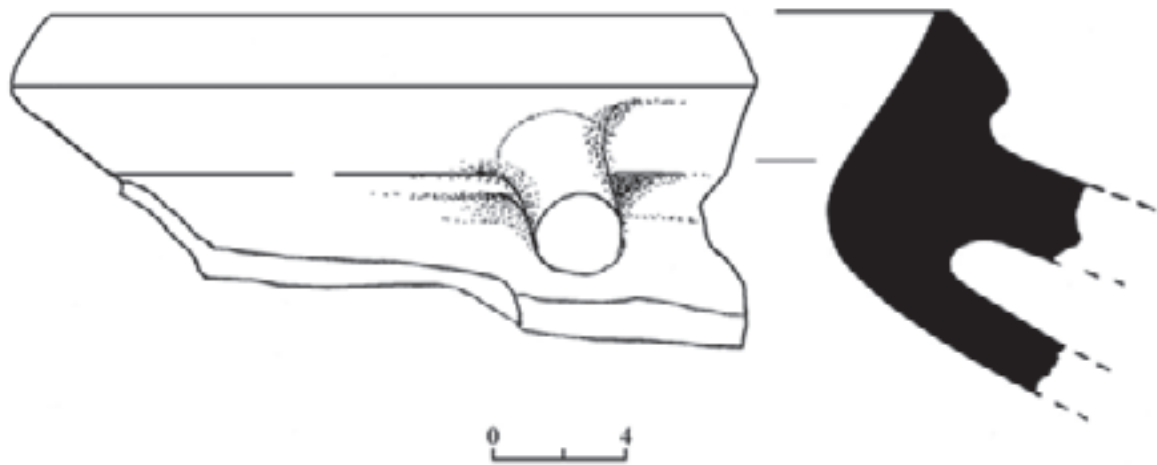

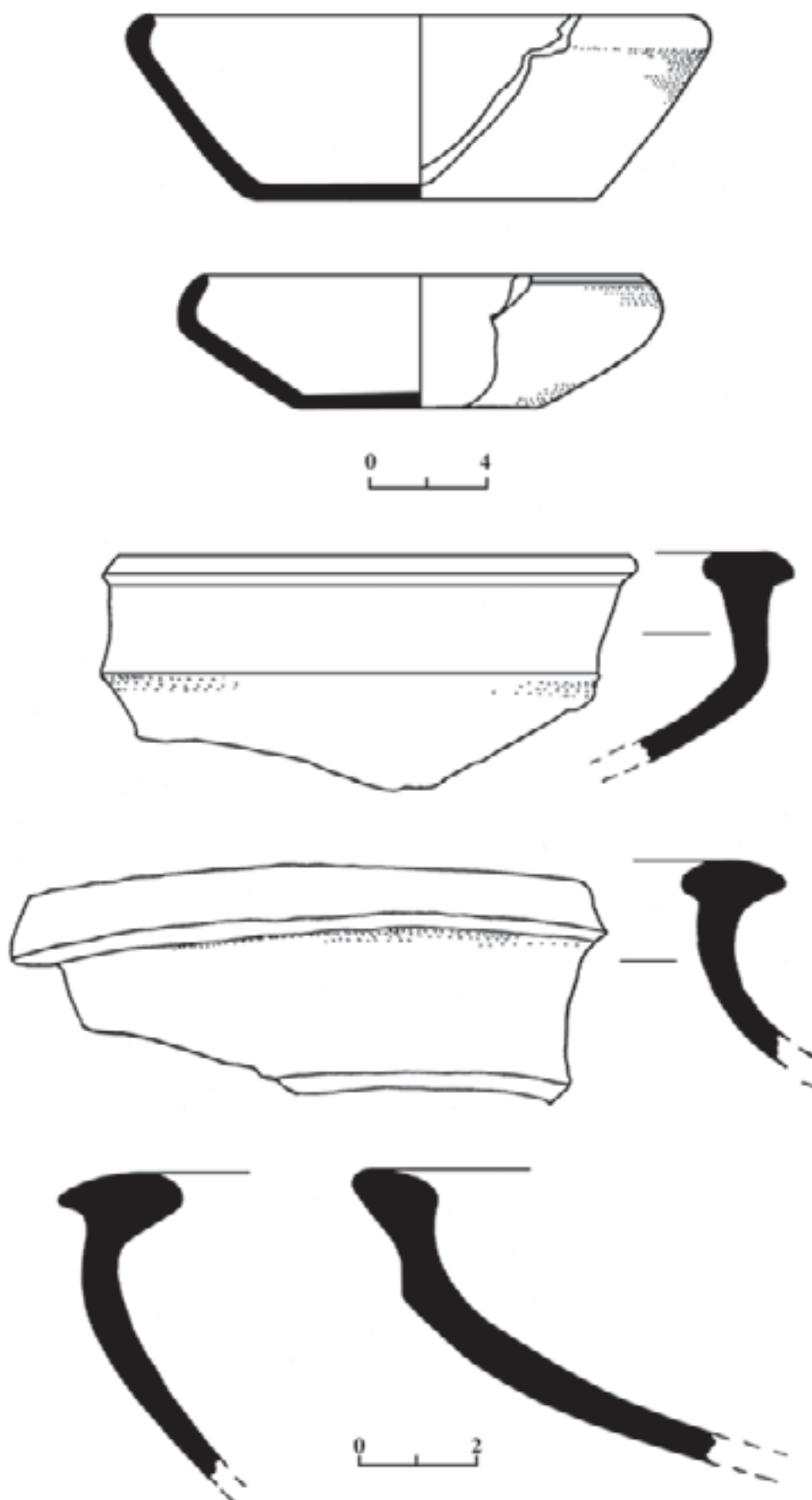

V

VI

ჭორატის აღრეპრისტიანული ხანის სამაროვანი

ჭორატის სამაროვანი მდებარეობდა ახალციხის რაიონში, ქალაქ ვალესთან. მისი აღმოჩენა ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობასთან არის დაკავშირებული. სამაროვანი 2004 წელს იქნა აღმოჩენილი, იგი ერთფენიანია. გაკეთდა 12 სადაზვერვო თხრილი. გამოვლენილი იქნა 17 სამარხი. ამათგან გაითხარა 16, ერთი კი კერძო მესაკუთრის ფართობში დარჩა, გაინმინდა ამ სამარხის მხოლოდ დასავლეთი მონაკვეთი და მიეცა ნომერი (ქვის სამარხი № 5). ამ 17 სამარხიდან 4 ქვის სამარხია, ხოლო დანარჩენი ხის ძელებიანი ორმოსამარხები (ტაბ. I).

დაკრძალვის წესი ძირითადად ქრისტიანულია, თუმცა, ერთი და იმავე სამარხში შეგვხვდა წინაქრისტიანული, წარმართული წესით დაკრძალულნიც. სამაროვნის ფუნქციონირების თარიღი V-VIII საუკუნეებით განისაზღვრა.

სამარხი № 1 (ტაბ. II) ქვის სამარხია. დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, გამართულია მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,95 მ სიღრმეზე. სამარხი დაზიანებული იყო, სახურავი მოხსნილი, ხოლო კედლები დაზიანებული ჰქონდა. გარე ზომები: 2,3×1×0,65 მ, შიდა – 1,9×0,6×0,65 მ. სამარხის გვერდითი კედლები შედგენილია ორი უხეშად დამუშავებული ქვიშაქვისაგან, თავკედლებად კი თითო ქვის ფილა ჰქონდა ჩადგმული. ქვის სისქე – 0,2 მ.

სამარხში ოთხი მიცვალებული იყო დაკრძალული: სამი ზრდასრული და ერთი მოზარდი. პირველი და მეორე ქრისტიანული წესით დაუკრძალავთ ზურგზე გაშოტილი, ხელები მხრების გასწვრივ ჰქონდათ ჩაშვებული, ხოლო მესამე, ბოლოს ჩასვენებული, დაუკრძალავთ მარჯვენა გვერდზე, კიდურებმოკეცილი, ხელები სახის წინ ჰქონდა დანყობილი. მეოთხე ჩონჩხი, მოზარდისა, სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში იყო მიხვეტილი. სამარხში აღმოჩენილი ერთი მიცვალებულის ჩონჩხი ეკუთვნოდა 55-59 წლის დედაკაცს, ორი — 40-44, 65-69 წლის მამაკაცებს და ერთიც 3-4 წლის ბავშვს (ანთროპოლოგიური მასალა შეისწავლა ლ. ასლანიშვილმა).

სამარხის ჩრდილოეთ კედელთან, 40-44 წლის მამაკაცის ჩონჩხზე აღმოჩნდა ბრინჯაოს ბეჭედი, რომელსაც განივკვეთში ოთხკუთხა, დანახნაგებული რკალი აქვს, მხრებზე მრგვალ-ბრტყელი ფარაკია დარჩილული. ფარაკზე სქემატურად გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული მამაკაცი გრძელი შუბით, რომელსაც თავზე შარავანდედი ადგას (შესაძლოა წმინდა გიორგი). ბეჭდის რკალის დმ – 2,5 სმ (ტაბ. VIII₂).

სამარხი № 2 (ტაბ. III) ქვის სამარხია, გამართულია მიწის ზედაპირიდან 1,6 მ სიღრმეზე, დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, დაზიანებულია. სახურავი არ ჰქონდა შემორჩენილი. *In situ* მდგომარეობაში შემორჩენილია სამარხის განივი და ჩრდილოეთის გრძივი კედელი, რომელთანაც თითქმის შეტყუებული იყო სამხრეთის კედელი. სამარხი გამართულია მასიური ქვიშაქვის ფილებისაგან. ჩრდილოეთის გრძივი კედლის სიგრძე 1,9 მ-ია, სისქე – 0,12 მ, ზომები: 1,16×0,9მ, სისქე – 0,1 მ. თავკედლებს ვერტიკალური ნარიბანდები ჰქონდა ამოკვეთილი, რომელშიც თავის დროზე გვერდითი კედლის ბოლოები ყოფილა ჩამჯდარი.

სამარხში მიცვალებულის 16 ჩონჩხი აღმოჩნდა, დაუკრძალავთ სხვადასხვა დროს. მასალა არეული იყო, მაგრამ ჩანდა, რომ გვიან ჩასვენებულები ქრისტიანული წესით იყვნენ დამარხდნენ. სამარხში 5 მამაკაცი იყო დაკრძალული, რომელთა ასაკი განისაზღვრა 65-69, 50-54, 40-44,

35-40, 30-34 წლებით, ოთხი დედაკაცი 60-64, 25-29, 30-34, 45-49 წლისა, 5 მოზარდისა — 7-9, 5-6, 3-4, 7-8 და ორი უსაკო ჩვილი.

სამარხში აღმოჩნდა:

1. ბრინჯაოს ბეჭედი. განივკვეთში მრგვალ-ბრტყელი ბეჭდის რკალი მხრებთან გაგანიერებული და შესქელებულია. რკალში ამოჭრილია რომბისებური თვალბუდე, რომელშიც მოლურჯო მინის თვალთა ჩასმული (ადგილზე დაიშალა, ალება ვერ მოხერხდა). რკალის დმ – 2,2 სმ. ფარაკის სიგანე – 1 სმ (ტაბ. VIII₆).

2. ბეჭედი ბრინჯაოსი, განივკვეთში მრგვალ-ბრტყელი, თხელი რკალი მხრებთან გაგანიერებულია და ქმნის მოგრძო, რომბისებურ ფარაკს. ფარაკის ზედაპირზე ამოკანრულია გამოსახულება. რკალის დმ – 2 სმ (ტაბ. VIII₇).

3. საყურე ვერცხლისა. იგი წარმოადგენს მრგვალგანივკვეთიან თავგახსნილ რგოლს, რომელსაც ქვემოთ მირჩილული აქვს ვერცხლისავე ღერაკი. მასზე მცირე ზომის მარგალიტის მძივია ასხმული. საყურის დმ – 1,6 სმ. საყურის სიგრძე – 2 სმ (ტაბ. VIII₉).

4. საყურე ვერცხლისა. იგი წარმოადგენს მრგვალგანივკვეთიან თავგახსნილ რგოლს, რომელსაც ქვემოთ მირჩილული აქვს ვერცხლისავე მცირე თანაბარი ზომის მრგვალი ბურთულები (ყურძნის მტევნის იმიტაცია). დმ – 1,6 სმ, სიგრძე – 1,9 სმ (ტაბ. VIII₈).

5. კაურის ნიჭარა, მცირე ზომისა. შემორჩენილია ნაწილობრივ. სიგრძე – 1,1 სმ, სიგანე – 0,6 სმ.

სამარხი № 3 (ტაბ. IV) ხის ძელებიანი ორმოსამარხია, რომელსაც ოთხივე კუთხეში რიყის ქვები ჰქონდა ჩადგმული. ხის ძელები ეყრდნობოდა ქვებს. იგი გამართული იყო მინის ზედაპირიდან 0,6 მ სიღრმეზე, დამხრობილი დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. ორმოს ზომებია 2,06×0,9 მ. სამარხში 5-8 წლის მოზარდი იყო დაკრძალული ქრისტიანული წესით, ზურგზე გაშოტილი, ხელები მკერდზე ჰქონდა დაწყობილი. ძვლოვანი მასალა ფრაგმენტულად იყო შემორჩენილი. ინვენტარი არ დადასტურებულა.

სამარხი № 4 (ტაბ. IV) ქვაყრილიანი ქვის სამარხია. იგი მინის ზედაპირიდან 0,7 მ სიღრმეზე გაუმართავთ. დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. სამარხის ზომებია 1,80×1,10×0,6 მ, დაზიანებულია. შემორჩენილია სამხრეთის გრძივი კედელი (კლდის ერთიანი ფილაქვისაგან გამოთლილი) და თავკედლის მხოლოდ ძირის ნაწილები.

სამარხში 0,3 მ მინის ალების შემდეგ, ქვაყრილზე, აღმოჩნდა ერთი ჩონჩხი, რომელიც სამარხის ცენტრალურ ნაწილში იყო დაკრძალული. ამ ჩონჩხის განლაგების მიხედვით საქმე უნდა გვექონდეს მეორად დაკრძალვასთან. ჩონჩხის ალების შემდეგ სამარხს მოვხსენით ქვაყრილი და დავედით იატაკის დონეზე. სამარხის შიდა ზომებია: 1,6×0,7×0,6 მ.

სამარხში ორი ზრდასრული ინდივიდი იყო დაკრძალული, ერთი ქრისტიანული წესით – ზურგზე გაშოტილი, ხელები მხრების გასწვრივ ჰქონდა ჩამკეპული, ხოლო მეორე ისე ფრაგმენტულად იყო შემორჩენილი, რომ მისი დაკრძალვის პოზა ვერ გაირკვა. სამარხის აღმოსავლეთ თავკედელთან ორი მოზარდის თავის ქალა იყო ჩაფლული. ანთროპოლოგიური მონაცემებით ძირითადი ჩონჩხები ეკუთვნოდა 65-70 და 60-64 წლის მამაკაცებს, ხოლო თავის ქალები – 2-4 წლის ბავშვებს.

სამარხში აღმოჩნდა რკინის სამაჯური, ბოლოებგადასული, მრგვალგანივკვეთიანი, მრგვალ-რგოლიანი. რკინის ღერო დაჟანგულია, გატეხილია ორად. დმ – 6,5 სმ (ტაბ. VIII₁).

სამარხი № 6 (ტაბ. V) ხის ძელებიანი ორმოსამარხია. გამართული იყო მინის ზედაპირიდან 1 მ სიღრმეზე. დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. სამარხი ჩაჭრილი იყო ქვალორლიან ნიადაგში. თავკედლებად ბრტყელი ქვები ჰქონდა ჩადგმული. ზომები: 0,7×0,35×0,15 მ (დასავლეთისა) და 0,45×0,2×0,65 მ (აღმოსავლეთისა). გრძივი კედლები შედგენილია ვერტიკალურად ჩადგმული ხუთ-ხუთი ხის ძელისაგან, რაც ამ სამარხს განასხვავებს სამაროვანზე აღმოჩენილი ყველა ხის ძელებიანი სამარხებისაგან (ხის ძელები ვერტიკალურად ჩადგმული იმიტომ იყო, რომ ორმოსამარხი ქვა-ლორღისაგან დაეცვა). ორმოს ზომები – 1,5×0,45 მ. სამარხში ერთი, 20-24 წლის

დედაკაცის ჩონჩხი დადასტურდა. იგი ქრისტიანული წესით იყო დაკრძალული, ზურგზე გამოტილი, ხელები მუცლის არეში ჰქონდა დაწყობილი. სამარხში ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 7 (ტაბ. IV) ხის ძელებით შეკრული ორმოსამარხია. იგი მდებარეობდა მიწის ზედაპირიდან 1 მ სიღრმეზე. დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. თავსა და ბოლოში პატარა ზომის ქვები ჰქონდა ჩადგმული, ხოლო ზემოდან გადახურული იყო სიგრძივი ძელებით. ორმოს ზომებია: 1,5×0,4 მ.

სამარხში 5-8 წლის მოზარდის ჩონჩხი აღმოჩნდა, იგი დაუკრძალავთ მარჯვენა გვერდზე კიდურებმოკეცილი, ხელის მტევნები სახის წინ ჰქონდა დაწყობილი.

სამარხში აღმოჩნდა მიწისებრი პასტის მძივები, მრგვალ-ბრტყელი, ძლიერ შლადი (შემორჩენილია სამი ცალი) (ტაბ. VIII₃).

სამარხი № 8 (ტაბ. VI) ხის ძელებიანი ორმოსამარხია. გამართული იყო მიწის ზედაპირიდან 0,8 მ სიღრმეზე. დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. სამარხი (ზომები: 1,5×0,65 მ).

სამარხში აღმოჩნდა ქრისტიანული წესით დაკრძალული 20-24 წლის დედაკაცის ჩონჩხი, ზურგზე გამოტილი, ხელები მუცლის არეში ჰქონდა დაწყობილი. სამარხში ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 9 (ტაბ. IV) ორმოსამარხია, რომელსაც ჩრდილოეთით გრძივი კედელი არათანაბარი ზომის ქვებით ჰქონდა შემოსაზღვრული. გამართული იყო მიწის ზედაპირიდან 0,7 მ სიღრმეზე, დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. ორმოს წარგძელებული ოთხკუთხედის ფორმა ჰქონდა. ზომები – 1,80×0,8 მ.

სამარხში აღმოჩნდა სამი მიცვალებულის ჩონჩხი. ერთი, ქრისტიანულად დაკრძალული, ეკუთვნოდა 16-20 წლის მამაკაცს; მეორე ჩონჩხი, 8-10 წლის მოზარდისა, დაკრძალული იყო მარცხენა გვერდზე, ოდნავ კიდურებმოკეცილი, ხოლო მესამე, 3-5 წლის ბავშვისა, შემორჩენილი იყო ფრაგმენტულად. სამარხში ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 10 (ტაბ. X) ორმოსამარხია, გამართული იყო მიწის ზედაპირიდან 0,5 მ სიღრმეზე, დამხრობილი - დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. ორმოს ზომები: 1,80×0,65 მ. სამარხში ესვენა ერთი მიცვალებული, ოდნავ კიდურებმოკეცილი, მარცხენა გვერდზე, ხელები სახის წინ ჰქონდა დაწყობილი. იგი ეკუთვნოდა 55-59 წლის დედაკაცს. ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 11 (ტაბ. VI) ხის ძელებიანი ორმოსამარხია. გამართული იყო მიწის ზედაპირიდან 0,75 მ სიღრმეზე. დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. სამარხის გრძივი კედლები ძელებით იყო შემოსაზღვრული. სამარხი ორმოს ზომებია 1,70×0,7 მ. სამარხში ქრისტიანული წესით დაკრძალული იყო ერთი მიცვალებული, ზურგზე გამოტილი, ხელები მკერდის არეში ჰქონდა დაწყობილი. ეკუთვნოდა 65-69 წლის მამაკაცს. ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 12 (ტაბ. VII) ხის ძელებით შეკრული ორმოსამარხია. იგი გამართულია მიწის ზედაპირიდან 0,8 მ სიღრმეზე. დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. ორმოს ზომებია: 2×0,8 მ.

სამარხი ორმო ოთხივე მხრივ შემოსაზღვრული იყო ხის ძელებით, ზემოდანაც ხის ძელებით იყო გადახურული. სამარხში ერთი ჩონჩხი, 55-59 წლის მამაკაცის ძვლები, მიხვეტილი იყო ჩრდილოეთით, ხოლო მეორე, შემდგომ დაკრძალული, 50-54 წლის დედაკაცისა, ესვენა ოდნავ კიდურებმოკეცილი, მარცხენა გვერდზე, ხელები მუცლის არეში ჰქონდა დაწყობილი. ინვენტარი არააღმოჩენილა.

სამარხი № 13 (ტაბ. VII) ხის ძელებიანი ორმოსამარხია. გამართული იყო მიწის ზედაპირიდან 0,85 მ სიღრმეზე. დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ. სამარხი ოთხივე მხრივ ძელებით იყო შემოსაზღვრული. ორმოს ზომებია 1,60×0,70მ. პრეპარაციის შემდეგ სამარხში აღმოჩნდა 18-20 წლის მამაკაცის ჩონჩხი. მიცვალებული დაკრძალული იყო ქრისტიანული წესით, ზურგზე გამოტილი, ხელების მუცლის არეში ჰქონდა დაწყობილი. ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 14 ხის ძელებიანი ორმოსამარხია. გამართული იყო მიწის დღევანდელი ზედაპირიდან 0,9 მ სიღრმეზე. დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. დაუზიანებიათ № 2

სამარხის გამართვის დროს. სამარხის სამხრეთ გრძივი ძელი მთლიანად ჩაჭრილი აქვს № 2 სამარხის ჩრდილოეთ გრძივ კედელს, ხოლო ჩრდილოეთის გრძივი ძელი № 13 სამარხის სამხრეთის გრძივ ძელის გვერდით დევს. სამარხის ორმოს ზომებია 1,9×0,65 მ.

სამარხში 45-49 წლის მამაკაცის ჩონჩხი აღმოჩნდა, მიცვალებული ქრისტიანული წესით დაუკრძალავთ, ზურგზე გამოტილი, ხელები მკერდის არეში ჰქონდა დაწყობილი. ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 15 (ტაბ. VII) ხის ძელებიანი ორმოსამარხია, გამართული იყო მიწის ზედაპირიდან 0,8 მ სიღრმეზე, დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, სამარხს ხის ძელების გარეთ თავსა და ბოლოში, ოთხივე კუთხეში ბრტყელი რიყის ქვები აქვს ჩადგმული. სამარხი ორმოს ზომებია 1,6×0,5მ.

სამარხში ერთი, 30-34 წლის დედაკაცის ჩონჩხი აღმოჩნდა. იგი დასვენებული იყო მარცხენა გვერდზე კიდურებმოკეცილი, ხელები მკერდის არეში ჰქონდა დაკრეფილი. ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 16 (ტაბ. VII) ხის ძელებიანი ორმოსამარხია, გამართულია მიწის ზედაპირიდან 0,8 მ სიღრმეზე, დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. ოთხივე კუთხეში ძელების გარეთ ქვებია ჩადგმული. ორმოს ზომებია: 1,70×0,70 მ. სამარხში ორი მოზარდის ჩონჩხი აღმოჩნდა. ორივე ჩონჩხი ესვენა მარცხენა გვერდზე, კიდურებმოკეცილი, ხელები ორივეს მკერდის არეში ჰქონდა დაწყობილი. ისინი ეკუთვნოდა 6-8 და 8-10 წლის მოზარდებს.

სამარხში ერთ-ერთი მოზარდის ხელის ფალანგებთან აღმოჩნდა ორი ბრინჯაოს ბეჭედი:

ერთი მათგანის რკალი განივკვეთში ბრტყელია, მხრებისკენ რომბისებურად გაგანიერებული და ფარაკზე სქემატურად ამოკანრული გამოსახულებაა. რკალის დმ – 1,8 სმ. ფარაკის სიგანე – 0,005 სმ, სისქე – 0,002 სმ (ტაბ. VIII₅).

მეორე ბრინჯაოს ბეჭედი ნაკლულია (აკლია რკალის ნაწილი), შემორჩენილია განივკვეთში ბრტყელი, თხელი, ვიწრო რკალის ნაწილი რომბისებური ფარაკით. ფარაკზე ამოკანრულია სქემატური გამოსახულება (ღვთაება?). ფარაკის სიგანე – 0,005 სმ, სისქე – 0,02 სმ. (ტაბ. VIII₄).

სამარხი № 17 (ტაბ. VI) ხის ძელებიანი ორმოსამარხია, გამართული იყო მიწის ზედაპირიდან 0,7 მ დონეზე. დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. სამარხი ორმოს ზომებია 1,8×0,75მ. სამარხში 20-24 წლის ქალის ჩონჩხი აღმოჩნდა, მიცვალებული ქრისტიანული წესით იყო დაკრძალული. ზურგზე გამოტილი ხელები მუცლის არეში ჰქონდა დაკრეფილი. უინვენტაროა.

* * *

როგორც ეს გათხრების შედეგებმა აჩვენა, ჭორატის სამაროვანი ერთფენიანი ძეგლია. აღმოჩენილი 17 სამარხიდან ოთხი ქვის სამარხია, ხოლო დანარჩენი ხის ძელებიანი ორმოსამარხები. ყველა მათგანი დამხრობილი იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით.

ჭორატის №№ 1 და 5 ქვის სამარხების გვერდითი კედლები შედგენილი იყო ორ-ორი უხეშად დამუშავებული ქვიშაქვისაგან, ხოლო თავკედლებად თითო ქვიშაქვა ჰქონდა ჩადგმული. ქვის სამარხი № 2 გამართული იყო მასიური ქვიშაქვის ფილებისგან, როგორც გრძივი კედლები, ასევე თავკედლები თითო მასიური ქვიშაქვისაგან იყო შედგენილი. № 4 სამარხი კი წარმოადგენდა ქვაყრილიან ქვის სამარხს, რომლის სამხრეთი გრძივი კედელი ერთიანი ფილაქვისაგან შედგებოდა. სამარხზე გამართული იყო არათანაბარი ზომის ქვებისაგან შედგენილი ქვაყრილი.

არც ერთ სამარხს სახურავი არ ჰქონდა შემორჩენილი მიწის ზედაპირთან სიახლოვის გამო, როგორც ჩანს, ისინი განადგურდა მიწის სამუშაოების დროს.

ანალოგიური ქვაყრილიანი ქვის სამარხები აღმოჩენილია ჟინვალის სამაროვანზე (№№ 49, 50, 297) და დათარიღებულია V-VI სს-ით [ჩიხლაძე 1977: 95-101].

ქვის სამარხები ყველაზე მეტად გავრცელებული ტიპია ადრექრისტიანული ხანის საქართველოში. ჭორატის ქვის სამარხები საოჯახო-კოლექტიურ საკრძალავებს წარმოადგენდნენ, სადაც

დაკრძალული იყო 4-16 ინდივიდი. ანალოგიური ქვის სამარხები დადასტურებულია სამთავროზე [მანჯგალაძე 1990: 11] მცხეთაში, არმაზისხევში [აფაქიძე, გობეჯიშვილი, კალანდაძე, ლომთათიძე 1955:205], ნავთსადენში [უგრელიძე 1956: 17], ჟინვალში [ჩიხლაძე 1977: 95-101], არაგვისპირში, ქვემო ალევში [აფხაზავა 1988: 131], ვაშლიჯვარში [ნიკოლაიშვილი 1979: 63-67] და ყველა თანადროულ სამაროვანზე.

ხის ძელებით შეკრული და ხის ძელებით გადახურული ორმოსამარხები საკმაოდ გავრცელებული ტიპია საქართველოს სამაროვანებზე, როგორც გვიანანტიკურ ხანაში [ჩიხლაძე 1999: 7], ისე ადრეშუასაუკუნეებში [აფხაზავა 1988: 42-44].

ჭორატის სამარხებში მასალა ძალიან მწირია. გვაქვს რკინის ერთი სამაჯური, ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭდები, ვერცხლის საყურეები და მძივები.

რკინის სამაჯურის ანალოგიები მრავლად გვხვდება თანადროულ სამაროვანებზე სამთავროზე [აფაქიძე და სხვ. 1982: 191-198], ნეძიხში [რობაქიძე 1989: 25], ჟინვალში, ქვემო ალევში [აფხაზავა 1988: 81], ვაშლიჯვარში [ნიკოლაიშვილი 1979:] და სხვ.

ვერცხლის საყურეები ყურძნის მტევნის იმიტაციით აღმოსავლეთ საქართველოს სამაროვანზე გვხვდება II საუკუნიდან, III-IV საუკუნის სამარხებში მრავლადაა წარმოდგენილი [ჩიხლაძე 1999: 23] და იშვიათად, მაგრამ მაინც არის V-VI საუკუნის სამაროვანებზე [რობაქიძე 1989: 17].

რაც შეეხება მეორე ტიპის ვერცხლის საყურეს, რომელიც მარგალიტის მძივით არის შემკული, გვხვდება IV საუკუნიდან VI-VII საუკუნეების ჩათვლით: ნეძიხი [რობაქიძე 1989: 17], ჟინვალი [ჩიხლაძე 1999: 21], ქვემო ალევი [აფხაზავა 1988: 39], სამთავრო [აფაქიძე, და სხვ. 1982: 191-198].

ყურადღებას იქცევს №1 ქვის სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ბეჭედი დაწახნაგებული რკალით, რომელზედაც მრგვალი ფორმის ბრტყელი ფარაკია დარჩილული. გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული შარავანდედით შემკული მამაკაცი, მას ხელში გრძელი შუბი უჭირავს, რომლითაც გველეშაპს განგმირავს. შესაძლოა, წმინდა გიორგის გამოსახულებასთან გვექონდეს საქმე. ბეჭდები, დაწახნაგებული რკალით გვხვდება IV-V საუკუნეებში: არმაზისხევი [აფაქიძე, გობეჯიშვილი, კალანდაძე, ლომთათიძე 1955: ტაბულა CXVII], ჟინვალი [ჩიხლაძე 1999: 75-79], ნავთსადენი [უგრელიძე 1956: 19], თელოვანი [ნიკოლაიშვილი 1985: 90-104].

ჟინვალის სამაროვანზე კატაკომბურ სამარხში აღმოჩენილია ბრინჯაოს მრგვალფარაკიანი ბეჭედი [ჩიხლაძე 1990: 6-8], რომლის ფარაკზე გამოსახულია ქრისტეშობის სცენა [ჩიხლაძე 2001: 81-84]. იგი ფორმით მსგავსია ჭორატის ბეჭდისა. ჭორატის ბეჭედი საგანგებო შესწავლას მოითხოვს. დღეისათვის ძნელია მისი ატრიბუციის განსაზღვრა. თუ გამოსახულება ნამდვილად წმინდა გიორგისაა, ის იქნება ყველაზე ადრეული გამოსახულება საქართველოში. სამარხი V-VI სს-ით უნდა დათარიღდეს. ქვემო ალევის 72 ქვის სამარხში აღმოჩენილია ბრინჯაოს ბეჭედი, რომლის ფარაკზე, მკვლევარის ვარაუდით, გამოსახულია წმინდა გიორგი. ფარაკი დათარიღებულია VI-VII სს-ით [აფხაზავა 1988: 112].

№ 2 ქვის სამარხში აღმოჩენილი ორი ბრინჯაოს ბეჭდის ანალოგიური ბეჭდები აღმოჩენილია V-VI სს-ით დათარიღებულ ქვის სამარხებში სამთავროზე [მანჯგალაძე 1990: 21], ნეძიხში [რობაქიძე 1989: 19], ქვემო ალევში [აფხაზავა 1988: 112], ჟინვალში [ჩიხლაძე 1977: 95-100].

ასეთივე ორი ბრინჯაოს ბეჭედი აღმოჩნდა № 16 ხის ძელებიან ორმოსამარხში. ორივე ბეჭდის ფარაკზე გამოსახულება სქემატურად არის ამოკანრული. შესაძლოა, ქალღვთაება იყოს. ანალოგიური ბრინჯაოს ბეჭედი აღმოჩენილია დაღეთის სამაროვანზე, თეთრწყაროში [მირცხულავა, მაისურაძე, კოპალიანი, მინდორაშვილი, ჩიხლაძე 2005: 25]. № 43 ქვის სამარხში აღმოჩენილ 5 ჩონჩხიდან, ერთ-ერთს, კერძოდ 14 წლის გოგონას, მარცხენა ხელის ფალანგზე ეკეთა ბრინჯაოს ანალოგიური ბეჭედი. ამ ბეჭდის ფარაკზე გამოსახულება უკეთ არის შემორჩენილი. იკითხება ქალის გამოსახულება მარჯვენა ხელით ზეანეული ჯვრით. ჭორატის და დაღეთის ბეჭდები ზედმინვენით ჰგავს ერთმანეთს. შესაძლოა, ისინი ერთი ხელოსნის ნაკეთობაც იყოს. ეს ბეჭდებიც V-VI სს-ით უნდა დათარიღდეს. ისინი ადგილობრივი ხელოსნის მიერ უნდა იყოს დამზადებული ბიზანტიური გლიპტიკის ნიმუშების მიხედვით.

ანალოგიური ბრინჯაოს ბეჭედი აღმოჩენილია კახეთში, სოფელ დარჩეთში, ადრეშუასაუკუნეების სამაროვანზე. ბეჭდის ფორმა ზუსტად ანალოგიურია ჭორატისა და დაღეთის ბეჭდებისა. დარჩეთის ბეჭედზე გამოსახულია მამაკაცი ბიზანტიური სამეფო გვირგვინითა და გვირგვინის შუაში ამოზიდული ჯვრით. მკვლევარები მას ბიზანტიის იმპერატორ ფოკასტონ (602-610 წწ.) აიგივებენ. იგი ბიზანტიურ ნაკეთობად მიიჩნევა [მამიაშვილი, ჯავახიშვილი 2006: 175-177], ჭორატისა და დაღეთის ბეჭედებზე კი ქალია გამოსახული, მარჯვენა ხელით ზეანეული ჯვრით. ხომ არ შეიძლება წმინდა ნინოს გამოსახულება იყოს?

რაც შეეხება № 2 ქვის სამარხში აღმოჩენილ კაურის მცირე ზომის ნიჟარას, იგი ჩველი ბავშვების აუცილებელი ინვენტარია ადრეშუასაუკუნეთა ხანის სამარხებში [ჩიხლაძე 2007: 79-89].

№ 7 ბავშვის სამარხში აღმოჩნდა მინისებრი პასტის მძივები, მრგვალბრტყელი, თეთრი, გამჭირვალე, რომელთა ნაწილი ადგილზევე დაიშალა. ანალოგიური მძივები აღმოჩენილია ადრეშუასაუკუნეების ქვის სამარხებში. ზოგჯერ მძივების რაოდენობა ასაკზეც მიუთითებს [ჩიხლაძე 2007: 79-89].

ამგვარად, ჭორატის სამაროვნისა და სამარხების თანმხლები მწირი, მაგრამ მაინც საკმაოდ ინფორმატიული ინვენტარის შესწავლა საშუალებას გვაძლევს პარალელები გავავლოთ საქართველოს სხვა რეგიონებში ამავე პერიოდის სამარხებთან და გავაკეთოთ დასკვნები ადრე შუასაუკუნეების საქართველოს შესახებ.

ლიტერატურა

- აფაქიძე ა., კალანდაძე ა., გობეჯიშვილი გ., ლომთათიძე გ. 1955:** არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, მცხეთა, I. თბილისი.
- აფაქიძე და სხვ. 1982:** დიდი მცხეთა, 1979 (დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე 1979 წელს ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგები). – ა. აფაქიძე (რედ.), მცხეთა, VI, 191-213. თბილისი.
- აფხაზავა ნ. 1988:** ქვემო ალფეი ადრეულ შუა საუკუნეებში. თბილისი.
- მამიაშვილი მ., ჯავახიშვილი ქ. 2006:** ადრე შუასაუკუნეთა ხანის სამარხი სოფელ დარჩეთიდან. – ძიებანი, № 17-18, 175-178.
- მანჯგალაძე გ. 1990:** – სამთავროს სამაროვნის ქრონოლოგიისთვის ძვ.წ. I – ახ.წ. IV სს. ავტორეფერატი. თბილისი.
- მირცხულავა გ., მაისურაძე ბ., კოპალიანი ჯ., მინდორაშვილი დ., ჩიხლაძე ვ. 2005:** სამშვილდის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2004 წლის მუშაობის ანგარიში. დაღეთის სამაროვანი (ხელნაწერი). თბილისი.
- ნიკოლაიშვილი ვ. 1979:** ვაშლაჯვარის სამაროვანი (1972 წლის განათხარისმიხედვით). – ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.) საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, ტ. II, 63-77.
- ნიკოლაიშვილი ვ. 1985:** დიღმის ხეობა ადრეოფეოდალურ ხანაში. – ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.) საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, ტ. III, 90-104.
- რობაქიძე ც. 1989:** ნეძიხის სამაროვნის 1986-88 წლის არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში (ხელნაწერი). თბილისი.
- უგრელიძე ნ. 1956:** ადრეოფეოდალური მცხეთის მატერიალური კულტურა, არმაზისხევისა და ნავთსადენის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით (ხელნაწერი). თბილისი.
- ჩიხლაძე ვ. 1977:** სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი ჟინვალის სამაროვანზე. – რ. რამიშვილი (რედ.), არქეოლოგიური ძიებანი. ახალგაზრდა მკვლევართა მეორე და მესამე სამეცნიერო სესიის მასალები, 95-100. თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. 1990: ჟინვალის კატაკომბები. პრეპრინტი. თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. 1999: არაგვის ხეობა ახალი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ჟინვალის სამაროვნის მასალების მიხედვით). ავტორეფერატი. თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. 2001: ჟინვალის ბეჭედი ქრისტიანობის სცენით. – რ. რამიშვილი (რედ.), ქრისტიანული არქეოლოგიის მეხუთე კონფერენცია, 79-89. თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. 2007: ჟინვალის სამაროვანზე მოპოვებული მძივები. – რ. რამიშვილი (რედ.), საქართველოს შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, 81-84. თბილისი.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – ჭორატის სამაროვნის გენგემა და ჭრილი.

ტაბ. II – ქვის სამარხი № 1. გეგმა და ჭრილი.

ტაბ. III – ქვის სამარხი № 2 გეგმა და ჭრილი.

ტაბ. IV – ხის ძელებიანი ორმოსამარხები №№ 7, 3, 4 და 9. გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. V – ხის ძელებიანი ორმოსამარხი № 6. გეგმა და ჭრილი.

ტაბ. VI – ხის ძელებიანი ორმოსამარხები №№ 8, 10, 11 და 17. გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. VII – ხის ძელებიანი ორმოსამარხები №№ 12, 13, 15 და 16. გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. VIII – ჭორატის სამაროვანზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა: 1. რკინის სამაჯური (სამარხი № 4); 2. ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭედი მხედრის გამოსახულებით (სამარხი № 1); 3. მინის მძივი (სამარხი № 7); 4. ბრინჯაოს ბეჭედი, ნაკლული, ქალღვთაების გამოსახულებით (სამარხი № 16); 5. ბრინჯაოს ბეჭედი ქალღვთაების გამოსახულებით (სამარხი № 16); 6. ბრინჯაოს ბეჭედი (სამარხი № 2); 7. ბრინჯაოს ბეჭედი (სამარხი № 2); 8. ვერცხლის საყურე (სამარხი № 2); 9. ვერცხლის საყურე (სამარხი № 2).

ტაბ. IX – 1. ქვის სამარხი № 1 გახსნის შემდეგ, 2. ქვის სამარხი № 2 გახსნამდე.

CHORATI EARLY-CHRISTIAN PERIOD CEMETERY

The Chorati cemetery is situated near the town of Vale in Akhaltsikhe district, and was found in the course of construction of the BTC pipeline in 2004. There is a single stratum. Twelve exploratory trenches were dug and 17 burials were revealed; 16 were fully excavated, but one proved to be on the land of a private owner. Only the western section of this burial (Cist No. 5) was excavated. Four of the 17 burials are cists, while the rest are pit graves lined with timber (pl. I).

The burial practice is mainly Christian, although some were buried in the same graves but according to pre-Christian, pagan, rites. The cemetery was in use between the 5th and 8th centuries.

Burial No. 1 (pl. II) was a cist oriented west to east, at a height of 0.95 m above the present ground level. The burial was damaged, with the roof removed and the walls only partly preserved. Exterior dimensions: 2.3 x 0.65 m; interior: 1.9 x 0.6 x 0.65 m. The side walls consist of two coarsely worked sandstone slabs 0.2 m thick, and a single slab served as an end wall.

There were four individuals buried in this grave: three adults and a child. Two were buried according to Christian burial practice, lying supine, with arms along the body; a third, the last to be buried, lay on the right side in a crouched position and the hands in front of the face. The fourth skeleton, of a child, was apparently pushed to the eastern part of the burial. The skeletons were identified (by L. Askanishvili) as a 55-59 year-old female, a 40-44 year-old male, a 65-69 year-old male, and a 3-4 year-old child.

The 40-44 year-old male lay at the north wall of the burial, and wore a bronze finger ring. The latter was faceted and square in section with a round flat bezel 2.5 cm in diameter welded to its shoulders. The image is a schematic representation of a rider holding a long spear and wearing a halo over his head, and is probably of St George. Diameter of the bezel is 2.5 cm (pl. VIII, 2).

Burial No. 2 (pl. III) was a cist, at a depth of 1.6 m, oriented west to east, damaged. The roof has not survived. The side and north walls of massive limestone slabs survive *in situ*. The length of the northern longitudinal wall is 1.9 m, and the width 1.16 m. The end wall had vertical grooves in which the edges of the lateral walls were fitted.

The burial contained revealed 16 skeletons buried at different times. The material was somewhat confused, but it was apparent that the later burials had been carried out according to Christian practice. There were 5 males of 65-69, 50-54, 40-44, 35-40, and 30-34 years of age, four women of 60-64, 25-29, 30-34, 45-49, 5 children of 7-9, 5-6, 3-4, 7-8 and two infants.

The burial contained:

A bronze finger ring; round and flat in section broader and thicker at the shoulders. A rhomboid setting held a blue glass stone (that disintegrated on removal); diameter of ring: 2.2 cm; width of setting: 1 cm (pl. VIII, 6).

Bronze finger ring, round and flat in section; broader at the shoulders to form an elongated rhomboid bezel. A representation is incised on the bezel; diameter of ring: 2 cm (pl. VIII, 7).

Silver earring; a penannular ring round in section with a silver stem soldered below, on which a small pearl bead is threaded. Diameter: 1.6 cm; length: 2 cm (pl. VIII, 9).

Silver earring, a penannular ring round in section with small round silver balls soldered below in imitation

of a bunch of grapes. Diameter: 1.6 cm; length: 1.9cm (pl. VIII, 8).

Small cowrie shell. Length 1.1.cm; width 0.6 cm.

Burial No. 3 (pl. IV) was a timbered pit grave with pebbles inserted in all four corners. Wooden planks rested on stones. It was arranged 0.6m below current ground level, and oriented west to east. The pit measures 2.06 x 0.9 m. There was a single occupant: a 5-8 year-old child buried in the Christian manner, supine and with hands folded on the chest. Fragments of bones survived. No grave goods were found.

Burial No. 4 (pl. IV) was a cist with a stone mound 0.7 m below ground level; oriented west to east. Measures 1.8 x 1.1 x 0.6 m. Found in a poor condition. Southern longitudinal wall consisted of a single slab. Only parts of the base of the wall at the head have survived.

After removing a layer 0.3 m thick, we saw that the surface of the roof was covered with an assortment of uneven stones. A skeleton was found on this stone mound as a secondary burial in the central part. The chamber beneath measured 1.6 x 0.7 x 0.6 m.

This contained two adults: one buried in the Christian manner, but the second was so badly preserved that it was impossible to define its position. At the head wall at the east were the crania of two children aged 2-4. The principal skeletons were of males aged 65-70 and 60-64.

A round iron bracelet, round in section and its ends overlapping, was found; diameter 6.5 cm (pl. VIII, 1).

Burial No. 6 (pl. V) was a timbered pit grave 1.00 m below ground level and measuring 1.5 x 0.45m; oriented west to east. The burial was cut into rubble, with stone slabs at the ends, 0.7 x 0.35 x 0.15 m (west) and 0.45 x 0.2 x 0.65 m (east). The side walls consisted of five vertical wooden posts, a distinctive feature not shared by any of the other timbered burials. A single burial of a woman 20-24 years old buried in the Christian manner. No grave goods were found.

Burial No. 7 (pl. IV) was a timbered pit grave 1.00 m below ground level and measuring 1.5 x 0.4 m; oriented west to east. Small stones were placed at each end and covered with longitudinal wooden planks.

The burial contained the skeleton of child of 5-8 years lying in a crouched position on its right side, and the hands in front of the face.

Finds consisted of highly friable vitreous paste beads, round and flat (pl. VIII, 3).

Burial No. 8 (pl. VI) was a timbered pit grave 0.8 m below ground level; oriented west to east; size of the pit: 1.5 x 0.65 m.

The burial contained a 20-24 year old female buried in a Christian manner. No grave goods were found.

Burial No. 9 (pl. IV) was a pit grave whose northern longitudinal wall was constructed of stones of irregular sizes. It was 0.7 m below ground level; oriented west to east. Dimensions: 1.8 x 0.8 m.

Three persons were buried here: a 16-20 year-old male buried in the Christian manner; 8-10 year-old child in a crouched position on the left; and a partly preserved skeleton of a 3-5 year-old child. No grave goods were found.

Burial No. 10 (pl. X) was a pit grave 0.5 m below ground level, oriented west to east, and measuring 1.8 x 0.65 m. A single, crouched burial of a 55-59 year-old woman lying on her left side and hands in front of the face. No grave goods were found.

Burial No. 11 (pl. VI) was a timbered pit grave 0.75 m below ground level, oriented west to east, and measuring 1.7 x 0.7 m; walls made of planks. A single occupant: a male 65-69 years of age buried in the Christian manner, with hands folded on the breast. No grave goods were found.

Burial No. 12 (pl. VII) was a timbered pit grave 0.8 m below ground level, oriented west to east, and measuring 2 x 0.8 m.

The pit grave was built with wooden planks on all four sides and also had timber roof. It was originally a single burial of a 55-59 year-old male; the bones had been swept to the north to make room for a female of 50-54, crouched, lying on her left side. No grave goods were found.

Burial No. 13 (pl. VII) was a pit grave timbered on all four sides 0.85 m below ground level, oriented west to east, and measuring 1.6 x 0.7 m. Contained an 18-20 year-old male buried in the Christian manner, with

hands folded at the belly. No grave goods were found.

Burial No. 14 was a timbered pit grave 0.9 m below ground level, oriented west to east, and measuring 1.9 x 0.65 m; it was intruded on when Burial No. 2 was constructed. Contained a 45-49 year-old male buried in the Christian manner, with the hands folded at the chest. No grave goods were found.

Burial No. 15 (pl. VII) was a timbered pit grave 0.8 m below ground level, oriented west to east, and measuring 1.6 x 0.5 m; flat pebble stones are inserted outside the timbers, at the head and the end and in the four corners. Contained a 30-34 year-old female in a crouched position and hands folded at the chest. No grave goods were found.

Burial No. 16 (pl. VII) was a timbered pit grave 0.8 m below ground level, oriented west to east, and measuring 1.7 x 0.7 m; flat pebble stones are inserted outside the wooden planks in the four corners. Two occupants: 6-8 and 8-10 year-old children in crouched positions lying on their left, and hands folded at the chest.

Near the hands of one of the deceased two bronze rings were found. One is flat in section, broadening towards the shoulders where there is a schematic incised representation on the bezel; diameter 1.8 cm (VIII, 5). The other is incomplete, but part, including the bezel, has survived. The latter bears a schematic incised representation, perhaps of a deity (pl. VIII, 4).

Burial No. 17 (pl. VI) was a timbered pit grave arranged 0.7 m below ground level, oriented west to east, and measuring 1.8 x 0.75 m. A single burial of a 20-24 year-old female buried in the Christian manner, with hands folded at the belly. No grave goods were found.

The excavations indicated that the Chorati cemetery was a single stratum site. Of the 17 recovered burials four are cists and the rest are pit graves lined with wooden planks. All were oriented west to east. No roofs survived, having been destroyed as a result of agricultural activity.

Analogous cists with stone mounds have been excavated in at the Zhinvali cemetery (Nos 49, 50, 297) and are dated to the 5th-6th centuries (Chikhladze 1977, 95-101).

The cist burial is the most common type in early Christian Georgia. The Chorati cists are collective family burials containing between four and 16 individuals. Similar cists have been recorded at Samtavro (Manjgaladze 1990, 11), Mtskheta, Armaziskhevi (Apakidze, Gobejishvili, Kalandadze, Lomtadze 1955, 205), Navtsadeni (Ugreldze 1956, 17), Zhinvali (Chikhladze 1977, 95-101), Aragvispiri, Kvemo Alevi (Apkhazava 1988, 131), Vashlijvari (Nikolaishvili 1979, 63-67) and in all contemporary cemeteries.

Pit graves of wooden beams and covered with planks are a fairly common type in cemeteries in Georgia both in the Late Classical (Chikhladze 1999, 7) and Early Medieval periods (Apkhazava 1988, 42-44).

The burials at Chorati contained rather little in the way of grave goods. These included an iron bracelet, bronze finger rings with bezels, silver earrings and beads.

Many parallels for the iron bracelet have been found in contemporary cemeteries including Samtavro (Apakidze et al. 1982, 191-198), Nedzikhvi (Robakidze 1989, 25), Zhinvali, Kvemo Alevi (Apkhazava 1988, 81), and Vashlijvari.

Silver earrings imitating bunches of grapes occur in east Georgian cemeteries from the 2nd century AD, are very common in burials of the 3rd-4th centuries (Chikhladze 1999, 23), but are rare in cemeteries of the 5th-6th centuries (Robakidze 1989, 17).

As for the second type of silver earring decorated with a pearl bead, it occurs from the 4th century to the 6th-7th centuries inclusive at Nedzikhvi (Robakidze 1989, 17), Zhinvali (Chikhladze 1999, 21), Kvemo Alevi (Apkhazava 1988, 39), and Samtavro (Apakidze et al. 1982, 191-198).

Of special significance is the faceted bronze ring with a bezel perhaps representing St George. Faceted rings are common in the 4th-5th centuries: at Armaziskhevi (Apakidze, Gobejishvili, Kalandadze, Lomtadze 1955, pl. CXVII, 9), Zhinvali (Chikhladze 1999, 75-79), Navtsadeni (Ugreldze 1956, 19), and Telovani (Nikolaishvili 1985, 90-104).

A catacomb burial in the Zhinvali cemetery produced a bezelled bronze ring (Chikhladze 2001, 81-84). In shape, it resembles the Chorati ring. The latter requires further investigation. It is difficult to be sure of the St George identification, but if it really does show him, then it must be one of the earliest such representation found in Georgia. The burial must be dated to the 5th-6th centuries. Cist No. 72 at Kvemo Alevi produced a bronze finger ring which scholars believe also shows St George. It too is dated to the 6th-7th centuries (Apkhazava 1988, 112).

Finger rings resembling the two from Cist No. 2 have been found in similar contexts cists dated to the 5th-6th centuries at Samtavro (Manjgaladze 1990, 21), Nedzikhi (Robakidze 1989, 19), Kvemo Alevi (Apkhazava 1988, 112), and Zhinvali (Chikhladze 1977, 95-100).

Two similar finger rings were found in pit Burial No. 16. There are schematic representations on the bezels of both, and one might be a goddess. Similar bronze rings come from the Dagheti cemetery, Tetrtsqaro (Mirtskhulava, Maisuradze, Kopaliani, Mindorashvili, Chikhladze 2005, 25). Of the five individuals in Cist No. 43, the girl of 14 was wearing such a bronze ring, the bezel of which is better preserved. It shows a woman holding a cross in her right hand. The rings from Dagheti and Chorati are very close, and might even be the work of the same local artisan working in a Byzantine craft tradition. They must also be dated to the 5th-6th centuries.

A parallel from an Early Medieval cemetery in the village of Darcheti, Kakheti is also close. It shows a man wearing a Byzantine royal crown surmounted by a cross whom scholars identify as the emperor Phocas (602-610) (Mamaishvili, Javakhishvili 2006, 175-177). The woman with a raised cross on the Chorati and Dagheti rings might be St. Nino.

The small cowrie shell in Cist No. 2 is typical of Early Medieval infant burials (Chikhladze 2007, 79-89).

The child's Burial No. 7 contained some white vitreous paste beads of a kind that have been found in other Early Mediaeval cists. Sometimes the number of beads point to the age of the deceased (Chikhladze 2007, 79-89).

Thus, the study of scanty but still informative grave goods from the Chorati cemetery allows us to draw parallels with contemporary burials in other regions of Georgia, and to draw certain conclusions concerning Early Medieval Georgia.

Bibliography:

- Apakidze A., Kalandadze A., Gobejishvili G., Lomtadze G. 1955:** armaziskhevis arkeologiuri dzeglebi (Armaziskhevi Archaeological Sites). *Mtskheta* 1. Tbilisi.
- Apakidze et al. 1982:** didi mtskheta, 1979 (Greater Mtskheta, 1979 (Results of investigation carried out on the territory of Greater Mtskheta in 1979). *Mtskheta* 6, 191-213. Tbilisi.
- Apkhazava N. 1988:** *kvemo alevi adreul shua saukuneebshi* (Kvemo Alevi in Early Middle Ages). Tbilisi.
- Chikhladze V. 1977:** samarkhta aghnagoba da dakrdzalvis tsesi zhinvalis samarovanze (The structure of burials. Burial practices in Zhinvali cemetery). In: R. Ramishvili (ed.), *Archaeological Research. Materials of scientific sessions II and III of young researchers*, 95-100. Tbilisi.
- Chikhladze V. 1990:** *zhinvalis katakombebi* (Zhinvali Catacombs). Preprint. Tbilisi.
- Chikhladze V. 1999:** *aragvis kheoba akhali tseltaghrikhvis I atastsleulis pirvel nakhevarshi* (zhinvalis samarovnis masalebis mikhedvit) (Aragvi valley in the first half of the 1st millennium AD [in the light of the material of Zhinvali cemetery]). Abstract. Tbilisi.
- Chikhladze V. 2001:** zhinvalis bettshedi kristeshobis stsenit (The Zhinvali Finger Ring with the Nativity). In: R. Ramishvili (ed.), *5th conference of Christian archaeology*, 79-89. Tbilisi.

- Chikhladze V. 2007:** zhinvalis samarovanze mopovebuli mdzivebi (Beads excavated in Zhinvali Cemetery). In: R. Ramishvili (ed.), *Medieval archaeological sites of Georgia*, 81-84. Tbilisi.
- Mamiashvili M., Javakhishvili K. 2006:** adre shuasaukuneta khanis samarkhi sopher darchetidan (An Early Medieval burial from the village of Darcheti). *Dziebani* 17-18, 175-178.
- Manjgaladze G. 1990:** *samtavros samarovnis kronologiistvis dzv.ts. I - akh.ts. IV ss.* (The chronology of Samtavro cemetery, 1st century BC-5th century AD). Abstract. Tbilisi.
- Mirtskhulava G., Maisuradze B., Kopaliani J., Mindorashvili D., Chikhladze V. 2005:** *samshvildis arkeologiuri ekspeditsiis 2004 tsilis mushaobis angarishi. daghetis samarovani* (Report of work of the Samshvilde archaeological expedition in 2004. Dagheti cemetery). (Manuscript).
- Nikolaishvili V. 1979:** vashlajvaris samarovani (1972 tsilis ganatkharis mikhedvit) (Vashlijvari cemetery (in the light of the excavations of 1972). *Problems of Georgian Archaeology*, 2, 63-77.
- Nikolaishvili V. 1985:** dighmis kheoba adreopheodalur khanashi (Dighomi valley in the Early Feudal period). *Problems of Georgian Archaeology* 3, 90-104.
- Robakidze T. 1989:** *nedzikhis samarovnis 1986-88 tsilis arkeologiuri gatkhebis angarishi* (Report of the Nedzisi archaeological expedition of 1986-88). (Manuscript).
- Ugreldidze N. 1956:** *adrepheodaluri mtskhetis materialuri kultura, armaziskhevisa da navtsadenis arkeologiuri masalebis mikhedvit* (The material culture of Early Feudal period Mtskheta in the light of finds from Armaziskhevi and Navtsadeni). (Manuscript).

Illustrations:

Pl. I – Chorati cemetery, plan and section

Pl. II – Cist No. 1. Plan and section

Pl. III - Cist 21. Plan and section

Pl. IV – Pit graves with wooden planks Nos 7, 3, 4, 9. Plans and sections

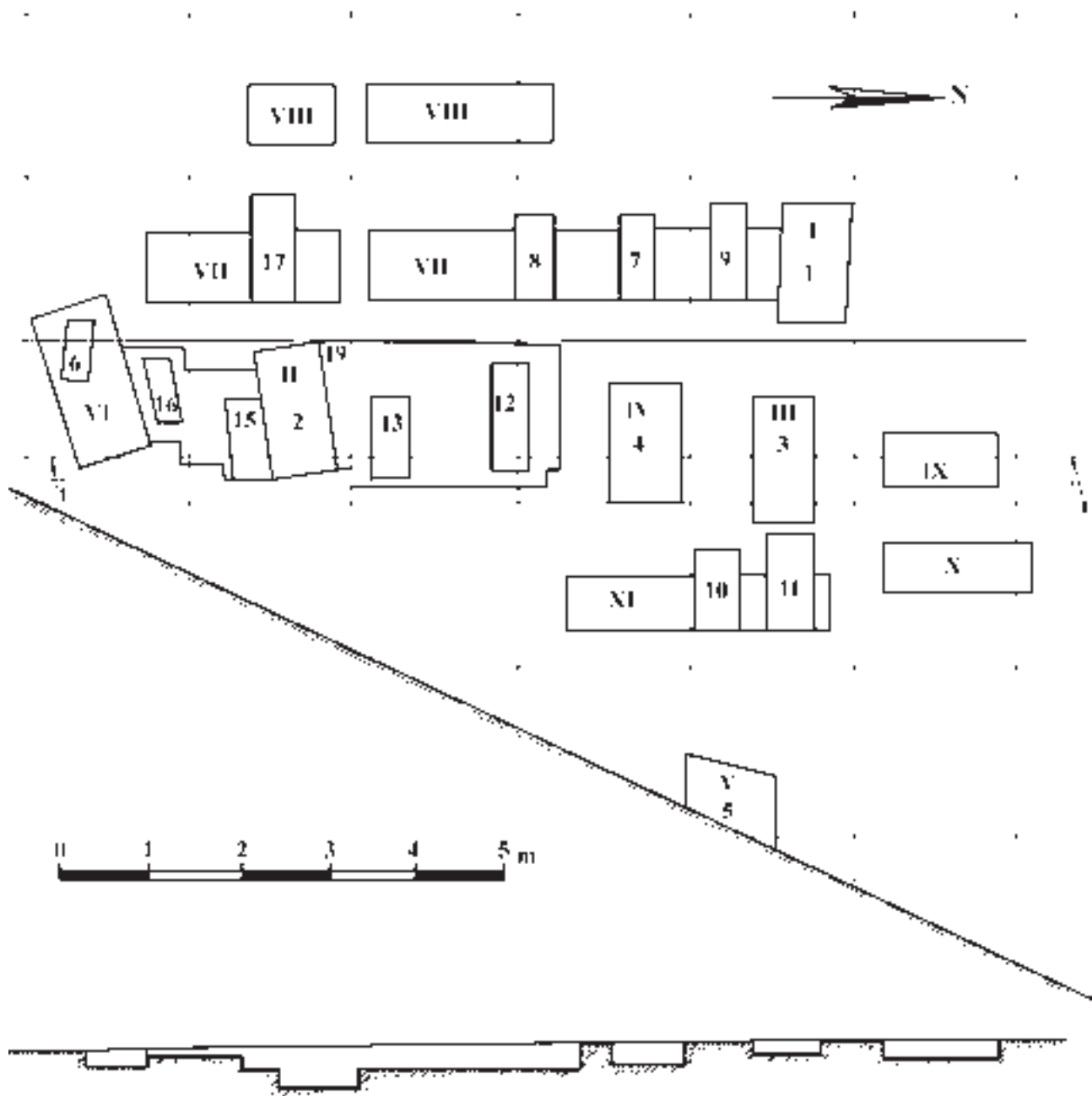
Pl. V – Pit grave with wooden planks No. 6. Plan and section

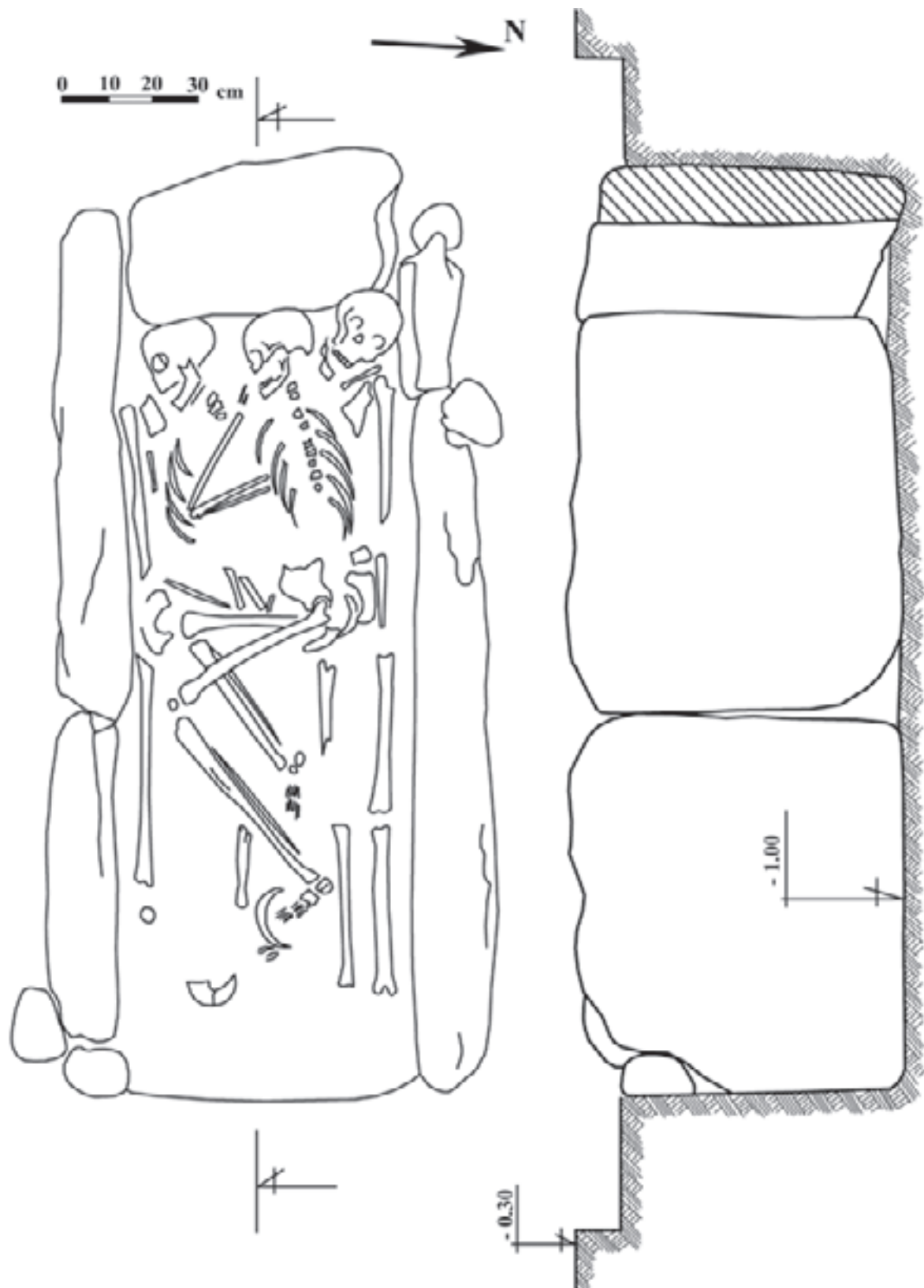
Pl. VI - Pit graves with wooden planks Nos 8, 10, 11 17. Plans and sections

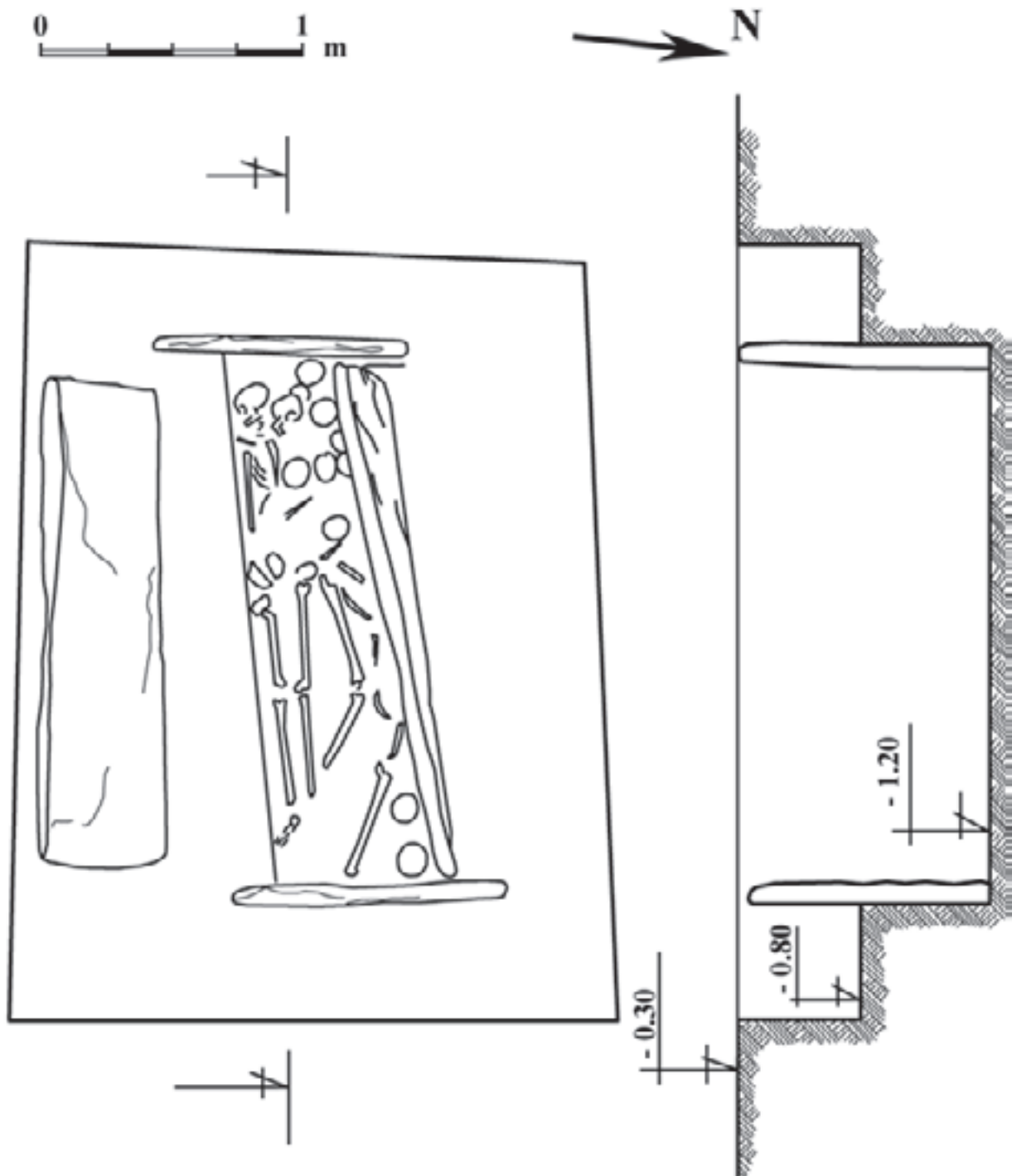
Pl. VII - Pit graves with wooden planks Nos 12, 13, 15, 16. Plans and sections

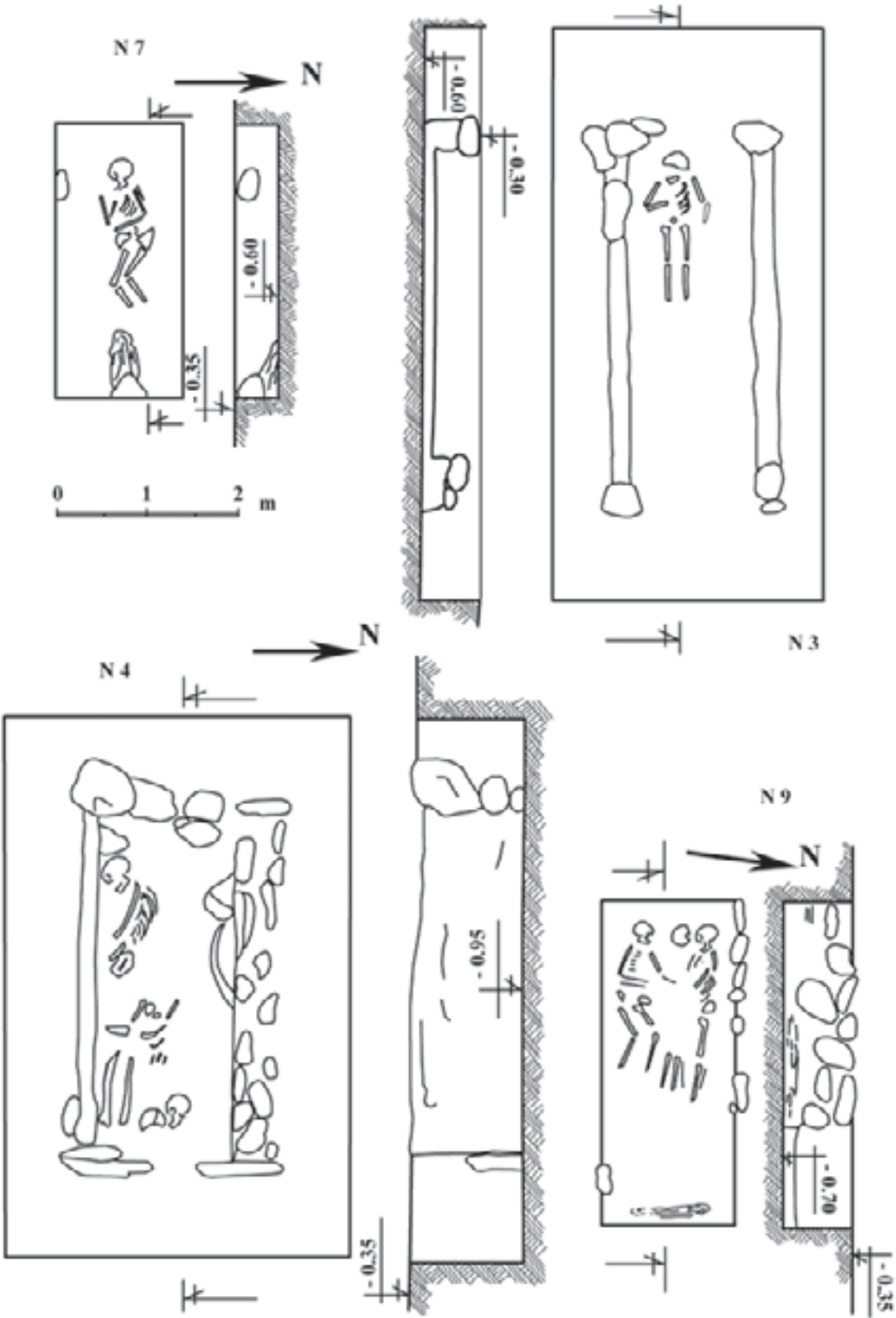
Pl. VIII – Finds from Chorati cemetery: 1. Iron bracelet (Burial No. 4); 2. Bronze finger ring with a rider on the bezel (Burial No. 1); 3. Glass bead (burial No. 7); 4. Bronze finger ring, incomplete, with the representation of a ?goddess (Burial No. 16); 5. Bronze finger ring with the representation of a ?goddess (Burial No. 16); 6. Bronze finger ring (Burial No. 2); 7. Bronze finger ring (Burial No. 2); 8. Silver earring (Burial No. 2); 9. Silver earring (Burial No. 2)

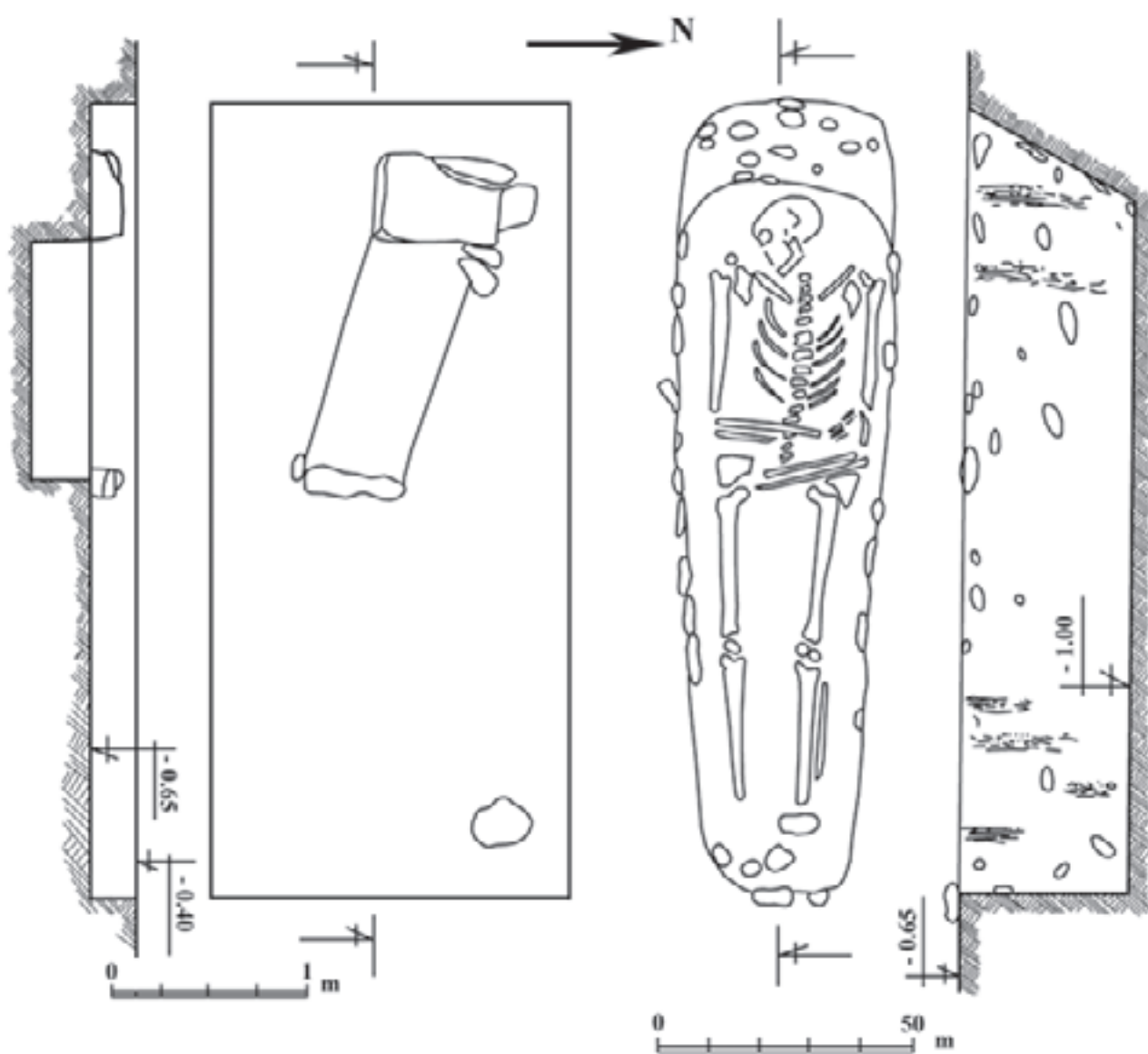
Pl IX – 1. Cist No. 1 after opening, 2. Cist No. 2 before opening.

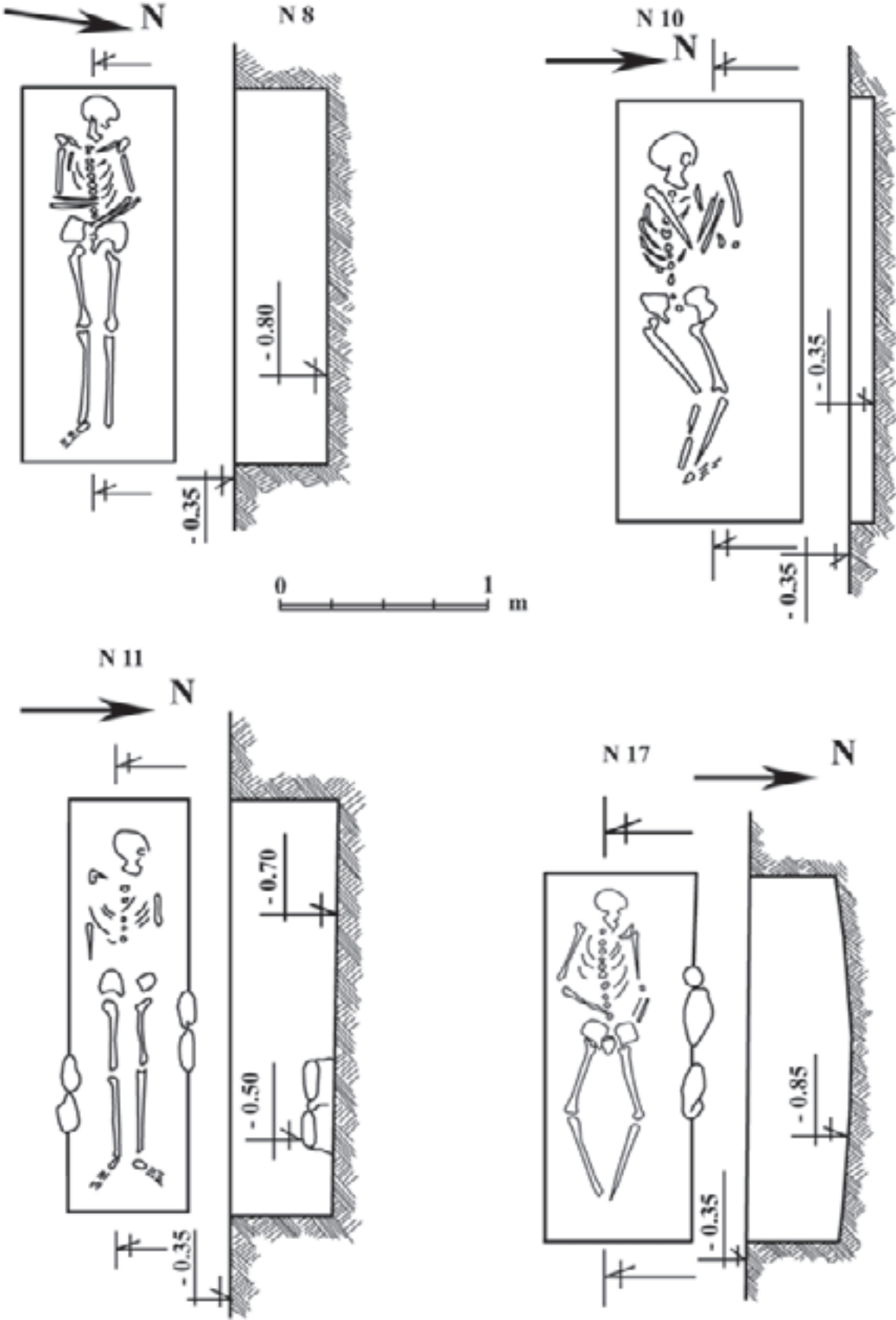

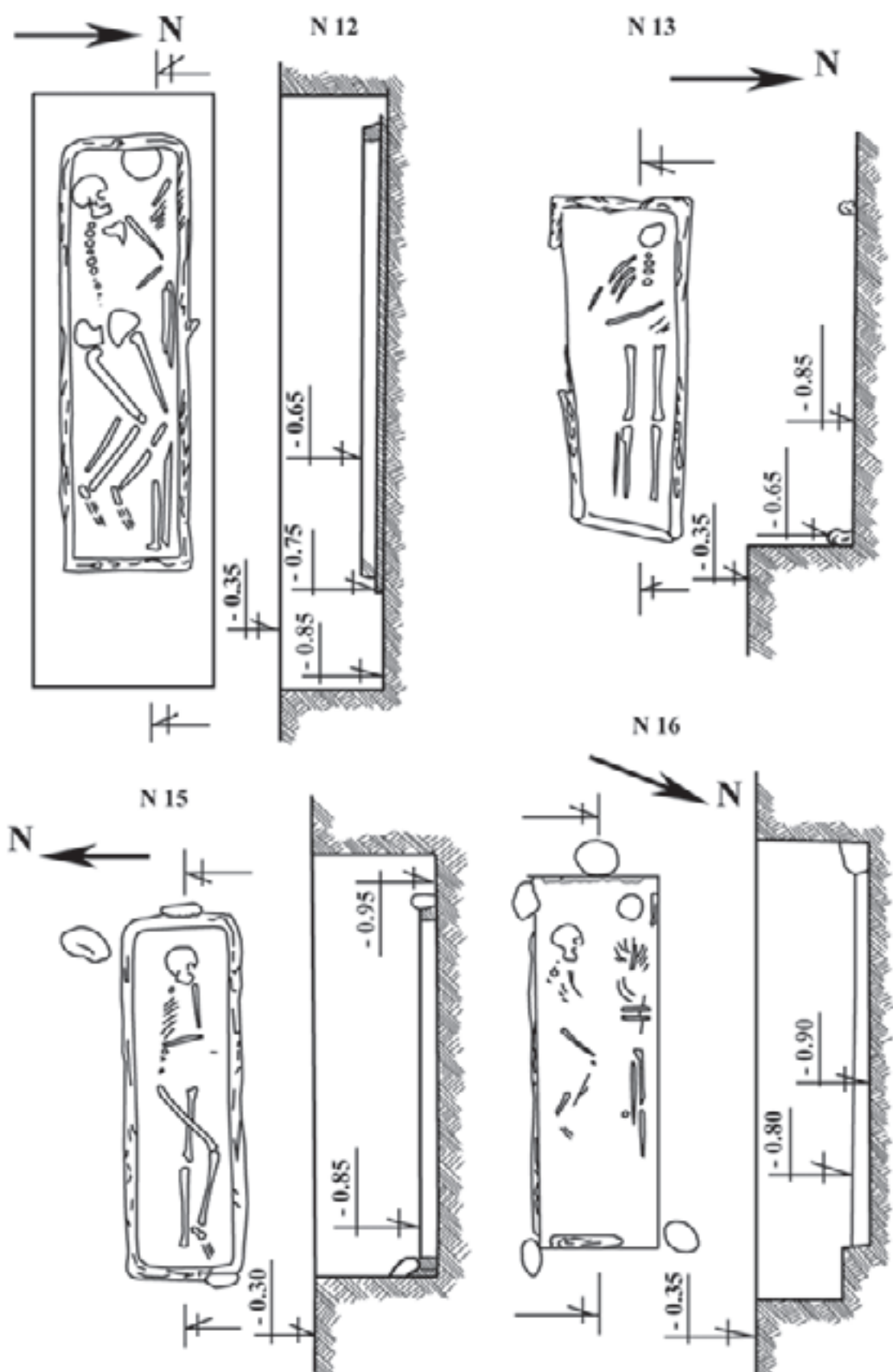

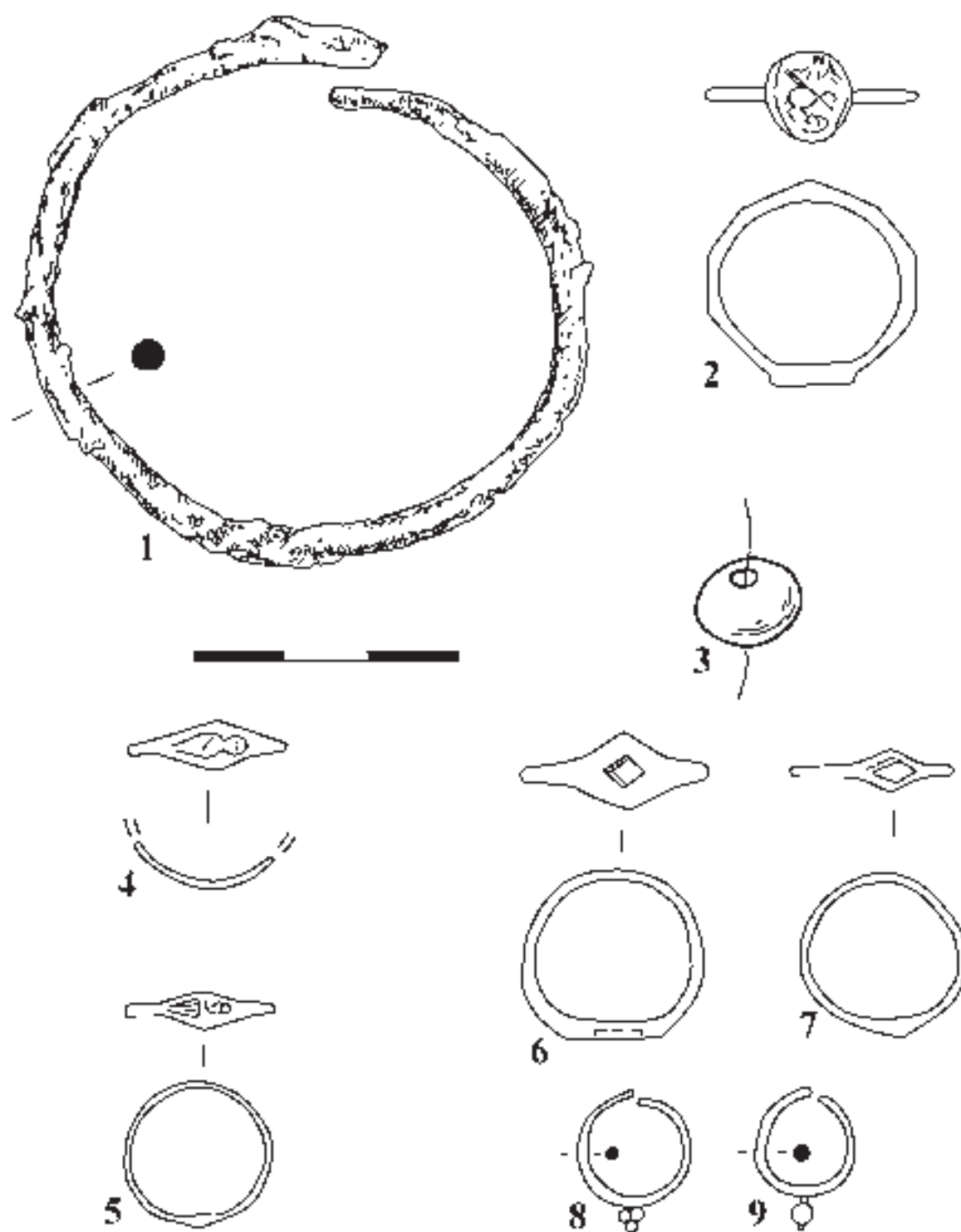

დავით მინდორაშვილი

თისელის ნასოფლარი

თისელის ნასოფლარი მდებარეობს ისტორიულ სამცხეში, ახალციხის რ-ნში, სოფ. თისელიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლ. 1 კმ-ის დაშორებით, ზღვის დონიდან 1200 მ-ზე. სოფელთან სიახლოვის გამო ძეგლს „თისელის ნასოფლარი“ შეერქვა. თუმცა, ეს ძეგლი, როგორც ჩანს, თავის დროზე წარმოადგენდა თისელისაგან ცალკე, დამოუკიდებლად არსებულ სოფელს, რომლის იდენტიფიკაცია წერილობით წყაროებში შემორჩენილ ამ რეგიონის ნასოფლარების სახელთან შეუძლებელია. საფიქრებელია, რომ ნასოფლარის ცენტრი მდებარეობდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, რაზედაც მიუთითებს განათხარი ფართობიდან 300 მ-ით დაშორებული დარბაზული ტიპის, დღეისათვის თითქმის საძირკვლამდე დანგრული ეკლესია.

ნასოფლარი სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან შემოსაზღვრულია მთებით, ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან აკრავს გაშლილი ველი. ძეგლს დასავლეთიდან დაახლ. 1,5 კმ-ის დაშორებით ჩამოუდის პატარა მდინარე თისელი, რომელიც მდ. მტკვრის მარცხენა შენაკადია.

განათხარი ნასოფლარის ნაშთი შემორჩენილია ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილი საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობებით, რომლებიც განლაგებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით დაქანებულ ფერდობზე (ტაბ. I). არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილი და შესწავლილი იქნა ოთხი ძირითადი ნაგებობა.

ნაგებობა № 1 მდებარეობს გათხრილი ფართობის აღმოსავლეთ ნაწილში. გეგმით ის არანესიერი სწორკუთხედიან, წაგრძელებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ (6,8×8,1 მ). კედლები ნაგებია კლდის ფლეთილი ქვებით, წყობა მშრალია, პერანგებად გამოყენებულია მოზრდილი ქვები. მათ შორის არსებული სივრცე შევსებულია წვრილი ქვებით. კედლები შემორჩენილია 0,7-1 მ სიმაღლეზე. მათი სიგანე მერყეობს 0,7-0,9 მ შორის. კედლების გარეპირები უსწორმასწოროა. აშკარაა, რომ მათ გარედან, გარკვეულ სიმაღლემდე (არსებული მონაცემებით 1 მ-ზე მაინც) მიწა ფარავდა, ანუ ნაგებობა ნახევრადმიწური იყო. არსებული სურათით არ ირკვევა, რომელ მხარეს ჰქონდა ნაგებობას შესასვლელი. სავარაუდოდ, ის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში უნდა ყოფილიყო (ტაბ. II).

ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში შემორჩენილია კლდის ფლეთილი ფილებით გადახურული საწრეტი არხი (საწრეტის სიგრძე 4,3 მ, სიგანე 0,15-0,25 მ, სიმაღლე 0,05-0,10 მ). ფილების ქვეშ, ნიადაგში, ამოჭრილია ღარი (სიგრძე 0,10 მ, სიგანე 0,08 მ) (ტაბ. II). ნაგებობა საქონლის სადგომი — ბაგა იყო. ამაზე, გარდა იქ მიკვლეული საწრეტი არხისა, მიუთითებს შენობის უჩვეულო, არანესიერი გეგმა. აგრეთვე ის, რომ იქ არ აღმოჩენილა თონე ან კერა — გამათბობელი საშუალება, რომელიც საცხოვრებელი ნაგებობის განუყოფელი ნაწილია. ნაგებობაში კერამიკის სულ რამდენიმე ნატეხი აღმოჩნდა.

№ 1 ნაგებობას სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან ებმის № 2 ქვაფენილიანი ნაგებობა (ტაბ. II). თხრილში ნაგებობის მხოლოდ მცირე ნაწილი, ერთი კუთხეა შემორჩენილი. მისი დიდი ნაწილი თხრილის გარეთაა მოქცეული. დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთ სამხრეთ-დასავლეთ ხაზზე. მისი ჩრდილო-დასავლეთი კედელი ქვების ერთი რიგითაა შედგენილი. კედლის სიგრძე 2,9 მ, სიგანე 0,30-0,35 მ, სიმაღლე შემორჩენილია 0,55 მ-ზე. ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლის მხოლოდ ორიოდ ქვაა გამოვლენილი. წყობა მშრალია. მშენებლობაში გამოყენებულია კლდის ფლეთილი

ქვები. იატაკი ქვის ფილებითაა მოგებული (ფილების საშუალო ზომები: $0,65 \times 0,40$ მ, $0,45 \times 0,35$ მ, $0,50 \times 0,30$ მ) (ტაბ. II). ქვის ფილებით მოგებული ნაგებობები ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში ძირითადად საქონლის სადგომებად გამოიყენებოდა [ჩიქოვანი 1976: 66]. არაა გამორიცხული, რომ ამ ნაგებობასაც ბაგის ფუნქცია ჰქონდა.

№ 2 ქვაფენილიანი ნაგებობიდან ჩრდილო-დასავლეთით $0,30$ მ-ის დაშორებით გამოვლინდა ქვიშაქვის საშუალო ზომის დაუმუშავებელი ქვებით ნაგები სამეურნეო ორმო — ხარო. მისი ზედა ნაწილი ვიწროა, ქვემოთ თანდათან ფართოვდება (ხაროს სიღრმე $1,85$ მ, პირის დმ - $0,75$ მ, მიწატკეპნილი ძირის დმ - $1,6$ მ, კედლების სისქე $0,30-0,60$ მ) (ტაბ. III, IV). ხარო შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს საცხოვრებელი ნაგებობების განუყოფელი ნაწილია. მასში ინახებოდა ოჯახის მიერ მოწეული მარცვლეულის დიდი ნაწილი. ხაროები სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გასული საუკუნის 30-40-იან წლებამდე იყო შემორჩენილი [ჩიქოვანი 1976: 54].

№ 3 ნაგებობა მდებარეობს № 1 ნაგებობის დასავლეთით, 3 მ-ის დაშორებით. სხვა ნაგებობების მსგავსად, თხრილში ისიც არასრულადაა გამოვლენილი. ნაგებობა არანესიერი გეგმისაა, დამხრობილია ჩრდილო-დასავლეთ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ხაზზე (ტაბ. III). თხრილში მისი ფართობი გამოვლინდა $6,6 \times 2,9$ მ-ზე. თხრილის გარეთაა მოქცეული შენობის ჩრდილო-დასავლეთი კედელი. კედლები ნაგებია ქვიშაქვის დაუმუშავებელი ქვებით. წყობა მშრალია. ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედელი შემორჩენილია $1,15$ მ სიმაღლეზე. სხვაგან კედლების შემორჩენილი სიმაღლე $0,30-0,50$ მ აღწევს. კედლების სისქე $0,55-0,80$ მ-ია. № 1 ნაგებობის მსგავსად, აქაც კედლების გარეთა ნაწილი უსწორმასწოროდაა ამოყვანილი, ანუ მათი ნაწილი გარკვეულ სიმაღლეზე მიწით ყოფილა დაფარული. იატაკი მიწატკეპნილია. ნაგებობას შესასვლელი უნდა ჰქონოდა ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, სადაც შემორჩენილია ხის სამი ძელის ფრაგმენტი. ერთ-ერთი ძელის სიგრძე 1 მ აღწევს, დმ. $0,15-0,20$ მ. კარის სიგანე დაახლოებით 1 მ უნდა ყოფილიყო (ტაბ. III).

ნაგებობის შესასვლელიდან $0,90$ მ დაშორებით გამოვლინდა ქვებით შედგენილი წრიული კერა, რომლის კიდეები თიხით იყო მოლესილი (კერის დმ. $0,55$ მ) (ტაბ. III). ნაგებობა საცხოვრებელია, რაზეც მეტყველებს იქ აღმოჩენილი კერის ნაშთი.

№ 4 ნაგებობა მდებარეობს № 3 ნაგებობიდან დასავლეთით $2,1$ მ-ის დაშორებით. სხვა ნაგებობების მსგავსად გეგმით ისიც არანესიერი სწორკუთხედიანია. შენობის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი თხრილის გარეთაა დარჩენილი. დამხრობილია აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე. ნაგებია ქვიშაქვის მოზრდილი ქვებით. პერანგებს შორის დარჩენილი სივრცე შევსებულია წვრილი ქვებით. თხრილში შენობის ფართობი 9×5 მ-ია. $1-1,2$ მ სიგანის კედლები შემორჩენილია $1,2$ მ სიმაღლეზე. იატაკი მიწატკეპნილია. ნაგებობას შესასვლელი უნდა ჰქონოდა ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, რომელიც თხრილის გარეთაა მოქცეული (ტაბ. III).

შენობის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლის გასწვრივ გამოვლინდა ორი თონე. პირველი თონის ზომები: შემორჩენილი სიმაღლე - $0,22$ მ, დმ. - $0,60-0,65$ მ, კედლის სისქე - $0,06$ მ (ტაბ. III). მასში აღმოჩნდა მწვანედ მოჭიქული სამარილის ნატეხი (ტაბ. XVII₄). მეორე თონე უფრო დიდია. ზომები: შემორჩენილი სიმაღლე - $0,40$ მ, დმ. - $0,70-0,85$ მ, კედლის სისქე - $0,04$ მ (ტაბ. III). თონეში აღმოჩნდა თხელკედლიანი სასმისის ფრაგმენტი (ტაბ. XIII₆). ორივე თონე ე.წ. „ქართული თონის“ ტიპისაა. მათი ნაწილი იატაკის დონის ქვეშაა მოქცეული. ნაწილი კი ამოდის იატაკის დონის ზემოთ.

თონეებს შორის აღმოჩნდა ქვიშაქვის ვერტიკალურად ჩადგმული ქვებით შედგენილი ხუთკუთხა გეგმის ღრმა კერა, რომელთა დიამეტრები შესაბამისად $0,50-0,55$ მ-ია, სიღრმე კი $0,40$ მ (ტაბ. III).

მეორე თონის სამხრეთით, $0,60$ მ-ის დაშორებით, იატაკში ჩადგმული იყო თოკისებური ორნამენტით შემკული ჩაკირული ქვევრი, რომელსაც თავზე ეფარა ბრტყელი ქვა. ქვევრის ზომები: სიმაღლე 1 მ, მუცლის დმ. $0,60$ მ (ტაბ. III).

ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, იატაკზე შემორჩენილია T-ს მაგვარი გეგმის მქონე ქვიშაქვის პატარა ზომის ვერტიკალურად ჩადგმული ქვებით შედგენილი წყალსაწრეტი, რომელიც გადახურული იყო ქვიშაქვისავე ბრტყელი, მოგრძო ფილებით (ტაბ. III). მათი დიდი ნაწილი აღარ იყო შემორჩენილი. წყალსაწრეტის ერთი ტოტი დამხრობილია ჩრდილო-სამხრეთ ხაზზე. ზომები: შემორჩენილი სიგრძე – 2,1 მ, სიგანე – 0,25 მ, სიმაღლე – 0,10-0,15 მ. წყალსაწრეტის ეს ტოტი უერთდება მის პერპენდიკულარულად მდებარე მეორე ტოტს, რომლის სიგრძე – 2,8 მ-ია, სიგანე – 0,25 მ, სიმაღლე – 0,10-0,15 მ. საცხოვრებელ ნაგებობაში წყალსაწრეტის არსებობა ამ ადგილებში გრუნტის წყლების სიჭარბეზე უნდა მიუთითებდეს. უეჭველია, წყალსაწრეტი ნაგებობის გარეთ გადიოდა. სამწუხაროდ, ის ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი. ნაგებობაში გამოვლინდა თიხის ჭურჭლის მოჭიქული და სადა ნატეხები.

№ 4 ნაგებობის დასავლეთით 4x2 მ ფართობის ბაქანია (ტაბ. V), რომელსაც ებმის № 5 ნაგებობა (6x7,5 მ). ის სხვა ნაგებობის ანალოგიურადაა ნაშენი. 1 მ სიგანის კედლები შემორჩენილია 0,40-0,50 მ სიმაღლეზე. შესასვლელი უნდა ჰქონოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. შენობა ნახევრადმიწური ყოფილა (ტაბ. V). ამაზე მეტყველებს კედლების ფასადის არანესიერი წყობა. ნაგებობა ძლიერ ხანძარშია მოხვედრილი. მიწატკეპნილ იატაკზე შემორჩენილია დამწვარი ძელის ნაშთები. ხანძრის კვალი კედლებზეცაა შემორჩენილი. შენობაში არქეოლოგიური მასალა არ აღმოჩენილა.

თისელის ნასოფლარის გათხრებისას მიკვლეული არქეოლოგიური მასალის უდიდესი ნაწილი კერამიკაა (275 ერთეული). გვხვდება ლითონის (6 ერთეული), ქვისა (4 ერთეული) და მინის ნივთებიც (1 ერთეული).

ნასოფლარის კერამიკული ნაწარმი იყოფა სამეურნეო, სამზარეულო და სუფრის ჭურჭლად.

სამეურნეო კერამიკა. ქვევრები პირ-გვერდისა და ძირის ნატეხებითაა შემორჩენილი. გამომწვარია ნითლად. კეცი უხეშია. პირსა და გვერდებზე შემოუყვებათ ორნამენტი. გვხვდება როგორც სადა, ისე რელიეფური სარტყლებით შემკული ნიმუშები. ქვევრის ძირები ბრტყელია (ტაბ. VI₁₋₇).

მსგავსი ფორმისა და შემკულობის ქვევრები ძალზე დამახასიათებელია გვიანდელი შუასაუკუნეების ქართული მატერიალური კულტურისათვის. ანალოგიური ქვევრები აღმოჩენილია თბილისში, ერეკლე II-ეს მოედანზე [გძელიშვილი, ტყეშელაშვილი 1961: ტაბ. 27, სურ. 162], უფლისციხეში [მინდორაშვილი 1990: ტაბ. XIV₂], ქვემო ქართლში (ლოქის ხეობა) [ბოხოჩაძე 1973: 75], ქუთაისის ციხის ტერიტორიაზე [ისაკაძე 2006: 21] და არაერთ სხვა ძეგლზე.

დერგები შემორჩენილია პირ-გვერდისა და ყურის ნატეხებით. გამომწვარია ნითლად. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. მათი ერთი ნაწილი სადაა. პირები ბრტყელია, ყელი დაბალი (ტაბ. VII₁). ყურები მასიურია, ბრტყელგანივკვეთიანი (ტაბ. VII₃). სადა ნიმუშების გარდა გვხვდება შვერილებით ან ამოღარული ორნამენტით შემკული ყურები (ტაბ. VII_{2,4}). ზოგიერთი დერგი შეღებილი ყოფილა ნითლად.

სამზარეულო კერამიკა. კეცები ფრაგმენტების სახითაა შემორჩენილი. გამომწვარია ნითლად. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. კეცები სხვადასხვა ზომისაა. ზოგიერთი შემკულია ნაჭდევით ორნამენტით გამოყვანილი ჯვრით (ტაბ. VII₅). გვხვდება ოვალურგანივკვეთიანი სახელურის მქონე კეცებიც. სახელური შემკულია ღრმა ღარით (ტაბ. VII₆). კეცები ხელითაა ნაძერწი.

კეცები დიდი რაოდენობითაა გამოვლენილი აღმოსავლეთ საქართველოს შუასაუკუნეების ძეგლებზე: თბილისში [ლომთათიძე 1955: 153], ჯავახეთის ახალქალაქში [ჯანდიერი 1969: 65], ფშავის არაგვის ხეობაში [რჩეულიშვილი 1990: 73], ერწო-თიანეთში [ჯორბენაძე 1982: 94], უჯარმაში [ლომთათიძე 1989: 207], თელავში [ჩიკოიძე 1979: 49] და სხვ. სამზარეულო კერამიკის ეს ჯგუფი დიდხანს ინარჩუნებს ფორმის მდგრადობას. აღსანიშნავია, რომ შუასაუკუნეების კეცები ფორმით თითქმის არ განსხვავდება ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილი კეცებისაგან [მასალები . . . 1979: 108, სურ. 38].

ქოთნები ყველაზე მრავალრიცხოვანია. გამომწვარია ნითლად. თიხა მსხვილმინარევიანია. მათი უმრავლესობა ნატეხების სახითაა შემორჩენილი. ქოთნებს აქვს გაშლილი პირი (ტაბ. VIII₁). ჭურჭლებზე ორნამენტი წარმოდგენილია ამოღარული, სწორი და ტალღოვანი, ზოგჯერ კი კონცენტრული ხაზების ან რელიეფური სარტყელის სახით (ტაბ. X₁₋₆; ტაბ. XI_{3,5}). ზოგიერთს ყურზე დაძერწილი აქვს კოპი (ტაბ. VIII₂) ან ამკობთ ამოღარული წრიული და მოგრძო ნაჭდევეები (ტაბ. IX_{2,3}). ზოგიერთი ქოთნის ყელი შემკულია რელიეფური დანაძერწით (ტაბ. XI₁).

ქოთნების რამდენიმე ნიმუში აღდგა. ერთ-ერთ ქოთანს აქვს გაშლილი პირი, დაბალი ყელი, ოდნავ გამობერილი მხრები. ყურის მხართან მიერთების ადგილას აქვს ოვალური ნაჭდევი. პირი შემკულია რელიეფური დანაძერწით. მხარზე შემოუყვება ამოღარული ტალღოვანი სარტყელი. ჭურჭლის მხარი შემკულია ამოკანრული ჯვრის გამოსახულებით (ტაბ. IX₅).

მასზე თითქმის ორჯერ პატარაა ქოთანი, რომელსაც აქვს გაშლილი პირი, დაბალი ყელი, სფეროსებური მუცელი. ყურის მხართან მიერთების ადგილას შემკულია ოვალური ნაჭდევი. ჭურჭელი ნაპრიალებია წნევით დატანილი ვერტიკალური ზოლებით (ტაბ. IX₆). დაახლოებით იმავე ფორმის უნდა იყოს ყურმოტეხილი ქოთანი (ტაბ. X₄).

ხუფები გამომწვარია ნითლად. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. ყველა მათგანი შებოლილია. ხუფები დისკოსებურია, ცილინდრული (ტაბ. VI₆) ან კონუსური სახელებით. ერთ მათგანს დისკოზე აქვს ნახვრეტი ორთქლის ცირკულაციისათვის (ტაბ. VI₈).

ქილები ქოთნებისაგან განსხვავდება ვიწრო და მაღალი ყელით. აქვთ სწორი ან ოდნავ გაშლილი პირი (ტაბ. XII_{6,9}). ჭურჭლის ნატეხები სადაა, ხაოიანი ზედაპირით. პირზე შემოუყვებათ ამოღარული ან რელიეფური სარტყელი (ტაბ. XII_{3,5}). ზოგიერთს პირზე დაძერწილი აქვს კოპი (ტაბ. XII_{1,2}). გამომწვარია ნითლად. თიხა მსხვილმინარევიანია.

სუფრის ჭურჭელი. ხელადები ყურისა და ყელის ნატეხებითაა შემორჩენილი. ყურები მრგვალ და ბრტყელგანივკვეთიანია (ტაბ. XIII_{1,8}). საინტერესოა ერთი ხელადისა თუ სასმისის მრგვალგანივკვეთიანი, ღრუ ყურის ნატეხი (ტაბ. IX₇). ერთ-ერთი ხელადის ყელის ნატეხი მოხატულია წითელი საღებავის ორი ზოლით (ტაბ. IX₈).

ჯამები გამომწვარია ნითლად. თიხა წვრილმარცვლოვანია. მათში გამოიყოფა დიდი, საშუალო და მცირე ზომის ჯამები. პირის მოყვანილობის მიხედვით ჯამებში გვხვდება:

1. პირმოყრილი ჯამები (ტაბ. XIV₁₁; ტაბ. XV_{4,9}).
2. სწორპირიანი ჯამები (ტაბ. XIV₃; ტაბ. XV_{3,7}). მათგან ზოგიერთი პირწაღარულია (ტაბ. XIV₁₃) ან აქვს აწეული კიდე (ტაბ. XIV₄; ტაბ. XV_{2,6}).
3. პირგაშლილი ჯამები დაბალი მხრებით, რომელზეც შემოუყვება ნიბო (ტაბ. XIV₁₅; ტაბ. XV_{1,5,8}).

4. დაბრტყელებულპირიანი ჯამები, გარეთ გაწეული კიდით. მხრებზე შემოუყვებათ ამოღარული სარტყელი ან რელიეფური ორნამენტი (ტაბ. XIV_{1,2,5-10,12,14,17}).

ჯამების ძირები სამი სახისაა: 1. ბორბლისებურძირიანი (ტაბ. XVI_{1,6}), 2. ბრტყელძირიანი (ტაბ. XVI₇₋₁₀) და 3. შეღარული ძირით (ტაბ. XVI₁₁₋₁₃).

ჯამების ფორმებზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ნითლად გამომწვარი, პირმოყრილი, მაღალკალთიანი ჯამი, რომელსაც გარედან შემოუყვება ნიბო. განვითარებული შუასაუკუნეების ჯამებისაგან განსხვავებით ის ხასიათდება დაბალი ვიწრო ქუსლითა და ოდნავ შეღარული ძირით (ტაბ. IX₁).

სასმისები სუფრის ჭურჭლებს შორის ერთ-ერთი საინტერესოა ჯგუფია. გამომწვარია მოყვითალოდ, თიხა წმინდადაა განლექილი, კეცის სისქე 2-3 მმ. სასმისებს აქვს ოდნავ გაშლილი პირი. ბრტყელგანივკვეთიანი, ზოგჯერ ჩაღარული ყურები მიერთებულია ჭურჭლის პირზე ან მხარზე. სასმისების ზედაპირი ნაპრიალებია. ზოგიერთი შემკულია შიგნიდან ამოზნექილი კოპებით ან მხარზე დატანილი ამოღარული ტალღოვანი ორნამენტით (ტაბ. IX_{9,10}).

ანალოგიური სასმისები ქართული კერამიკის ძალზე დამახასიათებელი ფორმაა. ისინი ფართოდაა გავრცელებული მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში. თხელკედლიანი სასმისები აღმო-

ჩენილია: თბილისში [გძელიშვილი, ტყეშელაშვილი 1961: ტაბ. XXX₂₁₉], რუსთავეში [ჩხატარაშვილი 1964: 172, 173, ტაბ. IV_გ], უჯარმაში [ლომთათიძე 1989: ტაბ. XXX_{203,320,498}], იყალთოში [რამიშვილი, ჭეიშვილი 1967: 85-89], ივრის სიონის სამაროვანზე [რამიშვილი 1970: ტაბ. XXVIII₁], ჟინვალის სამაროვანზე [ჯორბენაძე 1983: 93], უფლისციხეში [მინდორაშვილი 1990: 87], ქვემო ქართლის კლდის ძეგლებზე [ბახტაძე 1991: ტაბ. XIII_{14,17}], და სხვ. ჩამოთვლილ ძეგლებზე ამგვარი ჭურჭელი ძირითადად XII-XIV სს-ით თარიღდება, მაგრამ ჩანს, ისინი მოგვიანებითაც, კერძოდ XV-XVI სს-შიც უმზადებიან.

მოჭიქული ჯამები ცოტაა (14 ერთეული). გამომწვარია წითლად. თიხა წვრილმარცვლოვანია. მოჭიქვის ხერხების მიხედვით მათში გამოიყოფა:

1. შიშველ კეცზე ანგობით მოხატული და მწვანედ მოჭიქული ჯამი (ტაბ. XVII₁)
2. შიშველ კეცზე ანგობით მოხატული და ცისფრად მოჭიქული ჯამი (ტაბ. XVII₂)
3. ანგობირებულ ზედაპირზე ამოკანრული ხაზებით მოხატული და მწვანედ მოჭიქული ჯამი (ტაბ. XVII₃).
4. ანგობირებულ ზედაპირზე ამოკანრული ხაზებით მოხატული და მრავალფერად მოჭიქული ჯამები (ტაბ. XVII₄₋₇). მათ შორის გვხვდება ცხოველის გამოსახულებითა და მცენარეული ორნამენტით შემკული ნიმუში (ჯამის გვერდზე შემორჩენილია ცხოველის ყვითლად შეღებილი ყურები) (ტაბ. XVII₈).
5. მწვანედ მოჭიქული ჯამები (ტაბ. XVII_{9,10}).
6. ცისფრად მოჭიქული ჯამი (ტაბ. XVII₁₁).
7. ჯამის თეთრად ანგობირებული შიდაპირი მოხატულია იისფერი და მწვანე ზოლებით. გადავლებული აქვს უფერული კრიალა ჭიქური (ტაბ. XVII₁₂).
8. ვარდისფერი ანგობით დაფარული ჯამი მოხატულია იისფერი და ცისფერი საღებავით. გადავლებული აქვს უფერული კრიალა ჭიქური. ჯამის ნატეხისგან დამზადებულია დისკო (ტაბ. XVII₁₃).
9. ჯამების გარდა, მოჭიქულ ჭურჭელში გვაქვს მწვანედ მოჭიქული სამარილის ძირი, რომლისგანაც დამზადებულია თიხის დისკო (ტაბ. XVII₁₄).

ლითონის ნივთები. ლითონის ნივთებიდან ორი სპილენძის ნახევარსფეროსებური ფირფიტაა, რომელთაც კიდეებზე შემორჩენილი აქვთ ორ-ორი ნახვრეტი (ტაბ. XVII₁₅). საფიქრებელია, რომ ისინი სამკაულის დეტალს წარმოადგენდნენ.

რკინის 4 ნივთიდან ერთი 7,5 სმ სიგრძის წვეტანაა (ტაბ. XVII₁₆). მეორე — ქარქაშის ფრაგმენტი (ტაბ. XVII₁₇). განათხარ მასალაში გვხვდება 11 სმ სიგრძის ცალპირლესული სწორტანიანი დანის ფრაგმენტი (ტაბ. XVII₁₈). ხარის ნალი უნდა იყოს რკინის ფრაგმენტი, კიდეზე შემორჩენილი ორი ნახვრეტი (ტაბ. XVII₁₉).

ქვის ნივთები. ქვის ნივთები 4 ერთეულია. მათ შორის გვხვდება: 1. ობსიდიანის ანატკეცი (ტაბ. XVII₂₀); 2. კაჟის ნამგლის ჩასართი, რეტუშირებული სამუშაო პირით. სიგრძე 4 სმ (ტაბ. XVII₂₁). ორივე ნივთი გვიანდელი შუასაუკუნეების კულტურულ ფენაში შემთხვევითაა მოხვედრილი; 3. ქვის ბირთვი — შურდულის ქვა. დმ 6 სმ (ტაბ. XVII₂₂). შურდულის ქვები ხშირად გვხვდება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს შუასაუკუნეების ძეგლებზე (თბილისი, უფლისციხე, გონიო და სხვ.)

4. ქვის გახვრეტილი დისკო, დმ 4 სმ (ტაბ. XVII₂₃). ნივთი სარიტუალო დანიშნულების უნდა იყოს. გვიანდელი ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული, ისინი ხშირად გვხვდება სხვადასხვა პერიოდის, მათ შორის შუასაუკუნეების ძეგლებზე.

მინის ნივთი. სამაჯური ძეგლის გათხრებისას აღმოჩენილი მინის ერთადერთი ნივთია. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი შავი მინისაგან (ტაბ. XVII₂₄).

საქართველოში იშვიათად მოიძებნება განვითარებული შუასაუკუნეების ძეგლი, სადაც არ იყოს აღმოჩენილი სხვადასხვა ფორმისა თუ ფერის მინის სამაჯურები [დოლაბერიძე 1969: 98; უგრელიძე 1963: 65]. თუ გავითვალისწინებთ საქართველოს მინის სამაჯურებისათვის შემუშა-

ვებულ ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ კლასიფიკაციას [დოლაბერიძე 1969: ტაბ. I, II], თისელის მინის სამაჯური ნასოფლარზე გამოვლენილ არტეფაქტებს შორის ერთ-ერთ ყველაზე ადრეულ ნივთად შეიძლება მივიჩნიოთ და XIV ს-ის მიწურულით დავათარილოთ. ქვევრების ფორმა-მოყვანილობასა და დეკორში, ქოთნების, ჯამებისა და სასმისების ფორმებში, მოჭიქული კერამიკის ფორმებსა და დეკორში, ერთი მხრივ თითქოს შეიმჩნევა განვითარებული შუასაუკუნეების (XIII-XIV სს.) ნივთებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები, მაგრამ არტეფაქტებს უფრო მეტად გვიანდელი შუასაუკუნეების იერსახე აქვთ. განსაკუთრებით ეს ითქმის ქვევრების, ქოთნებისა და ჯამების ფორმებზე.

ძეგლის არსებობის ზედა თარიღი XVI ს-ზე უფრო გვიანდელი პერიოდით არ უნდა განისაზღვროს, რადგან იქ არ ჩანს ოსმალთა ბატონობის ხანის ამსახველი ნივთები. თურქული ნაწარმი – ჩიბუხები, ფაიანსი და სხვა, რომლებიც გვხვდება ოსმალთა მიერ იმ დროისათვის დაპყრობილ, მათ შორის დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიებზე გამოვლენილ გვიანდელი შუასაუკუნეების თითქმის ყველა ძეგლზე. მსგავსი ნივთები ნასოფლარზე საერთოდ არ ჩანს. მაგრამ თუ ძეგლზე არსებულ ძლიერი ცეცხლის კვალს გავითვალისწინებთ, არაა გამოსარიცხი, ის მოსაზრება რომ სოფელი ოტომანთა იმპერიის თავდასხმებს შეეწირა. ვფიქრობთ, თისელის ნასოფლარის თარიღად XV-XVI სს. უნდა მივიჩნიოთ.

თისელის ნასოფლარის განათხარი ნაგებობები წარმოადგენს მოზრდილი ნასოფლარის ნაწილს. იმის გამო, რომ ვერ მოხერხდა უფრო დიდი ტერიტორიის გათხრა, შეუძლებელია იმის დადგენა, გათხრილი ნაგებობები შეადგენდა ერთი ოჯახის საცხოვრებელ კომპლექსს, თავისი დამხმარე სამეურნეო სათავსოებით, თუ ეს იყო ორი (ან მეტი) ოჯახის კუთვნილი ნაგებობები.

ნასოფლარი ერთფენიანი ძეგლია. საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები ერთმანეთთან ახლოს, გვერდიგვერდაა განლაგებული. როგორც საცხოვრებელი, ისე სამეურნეო დანიშნულების ოთახები ერთი სამშენებლო ტექნიკითაა ნაგები. მშენებლობაში გამოყენებულია კლდის ფლეთილი, დაუმუშავებელი ქვები. შემაკავშირებელი მასალა თიხა-მინაა. ნაგებობები წარმოადგენს ნახევრად მიწურებს. მათი კედლები გარკვეულ სიმაღლეზე მიწით იყო დაფარული. საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობათა იატაკი მინატყეპნილია. გვხვდება ქვით მოგებული იატაკის მქონე ნაგებობაც, რომელიც ეთნოგრაფიული პარალელების მიხედვით [ჩიქოვანი 1976: 66] შეიძლება საქონლის სადგომი იყოს. საცხოვრებელ ნაგებობაში აუცილებლად გვხვდება კერა და თონეები. საცხოვრებელ შენობაში გაუმართავთ ქვევრიც, რაც ნაკლებადაა დამახასიათებელი შუასაუკუნეების ქართული საცხოვრებელი კომპლექსებისათვის. ქვევრებისათვის ყოველთვის ცალკე იყო გამოყოფილი საგანგებო ნაგებობა — მარანი. გათხრებისას არ აღმოჩენილა კრამიტები (ერთი ნატეხის გარდა, ტაბ. VI₁₀), რაც იმის მაუწყებელია, რომ ნაგებობებს ბანური გადახურვა უნდა ჰქონოდათ.

განათხარი მასალა (ნაგებობები, არტეფაქტები) გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის მოსახლეობის სოციალურ სტატუსზე და მათ სამეურნეო საქმიანობაზე. უდავოა, რომ ნასოფლარზე ცხოვრობდა უშუალო მწარმოებელი ფენა — გლეხობა.

ჭუმუსის საკმაოდ მაღალი შემცველობა და ხელსაყრელი კლიმატური პირობები ოდითგანვე დიდად უწყობდა ხელს ამ მიდამოებში ინტენსიური მინათმოქმედების განვითარებას. ანტიკური ხანიდან მოყოლებული მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე სამცხეში ითვისებოდა მარცვლეულის ისეთი ჯიშები, როგორიცაა: დოლის პური, დიკა, ქერი, ჭვავი, ასლი, თავთუხი, იფქლი [ჩიქოვანი 1979: 78]. სამცხე ყოველთვის განთქმული იყო მემინდვრეობის მაღალი კულტურით და გათხრებისას გამოვლენილმა მასალებმაც ეს თვალნათლივ დაადასტურა.

ნასოფლარზე აღმოჩენილი თონეები, კეცები იმაზე მიუთითებს, რომ მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი ძირითადი დარგი მარცვლეული კულტურების მოყვანა იყო. მემინდვრეობის კულტურის მაღალ დონეზე მიუთითებს მოზრდილი ორმოს — ხაროს აღმოჩენაც (ტაბ. III, IV).

ათასწლეულების განმავლობაში იქ, სადაც სოფლის მეურნეობის წამყვან დარგად მემინდვრეობა ყალიბდებოდა, მის პარალელურად სხვადასხვა ფორმისა და ტევადობის სათავს-საცავები იქმნებოდა. ამ საცავებიდან ერთ-ერთი ყველაზე უძველესია ხარო [ჩიქოვანი 2004: 155]. მარცვლეულის შენახვის გარდა ხარო სამალავადაც გამოიყენებოდა მტრის შემოსევის დროს. მას უმთავრესად ეზოში, და ზოგჯერ სახლშიაც აკეთებდნენ. მისი ადგილსამყოფელი მხოლოდ ოჯახის წევრებმა იცოდნენ [ჩიქოვანი 1976: 70]. გათხრებისას გამოვლენილ ხაროებსა და გასული საუკუნის 30-40-იან წლებამდე ჩვენში შემორჩენილ ეთნოგრაფიულ ხაროებს შორის აღნაგობის მხრივ რაიმე განსხვავება არ შეინიშნება. ამ რაიონში მემინდვრეობის მაღალი დონეს ადასტურებს XIV-XVI სს-ის წერილობითი წყაროებიც, კერძოდ თისელის მონასტრის ხელნაწერთა მინაწერები. სანიმუშოდ მოვიტანთ რამდენიმე მათგანს: „შემოგწირე ... თისელისა ღმრთისმშობელსა და თქუენსა მონასტერსა მე, შველაძემან იმარინდო-ყოფილმან იოსებ ... ყანა“, „თისლისა ღმრთისმშობელსა და თქუენსა მონასტერსა მე ხუცისძემან ანტონ შემოგწირე ყანა“, „შემოგწირეთ თქუენ, თისლისა ღმრთისმშობლისა მონასტერსა მე, ქურციკამან ყანა“, „თისლისა ღმრთისმშობლისა მონასტერსა მე, თილისძემან გიორგი, შემოგწირე ჩემი მამული ლობანს, ვარდანაულისა ქვემოთი ყანა“, „შემოგწირე მე, სეფედავლაშვილმან ნონამან თქუენ, თისლისა ღმრთისმშობელსა და თქუენსა მონასტერსა ყანა“, „შემოგწირე თქუენ, თისლისა ღმრთისმშობელსა და თქუენსა მონასტერსა მე, ქურციკისძემან მახარებელმან ყანა“ [თისელისა ... 1986: 16, 25, 28, 29, 31-34].

თისელის ნასოფლარზე აღმოჩენილია ქვევრის ნატეხები, მათ შორის მთელი ქვევრიც, რაც უდავოს ხდის, რომ მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთ დარგს წარმოადგენდა მევენახეობა-მელვინეობა. მევენახეობა მესხეთის სოფლის მეურნეობაში ერთ-ერთი უძველესი დარგია. ჯერ კიდევ პროკოფი კესარიელი აღნიშნავდა, რომ მესხები „მარჯვე მიწის მუშები არიან და იქ ვენახებიც არიან“ [გეორგიკა 1965: 127; ჩიქოვანი 1979: 88]. ის, რომ მეურნეობის აღნიშნული დარგი დიდად იყო დაწინაურებული ამ მხარეში, მიუთითებს იგივე თისელის მონასტრის ხელნაწერთა XIV-XVI სს-ის მინაწერები, სადაც მოხსენიებულია მარნები სოფ. ტყემლანაში. წყაროებში ასევე აღნიშნულია თუ როგორ სწირავენ ცალკეული პირები თისელის მონასტერს ვენახებსა და ღვინოს: „შემოგწირე ... თისლისა ღმრთისმშობელსა და თქუენსა მონასტერსა მე, ლალმაგაშვილმან დავით ტყემლუანს ყანა მარანთა უკან“, „შემოგწირე ... თისლისა ღმრთისმშობელსა და თქუენსა მონასტერსა ტყემლუანას ვენახი“, „მე, ბასილაშვილმან ნონამან შემოგწირე თქუენ, თისლისა ღმრთისმშობლისა მონასტერსა ორმოცი თანგა საალაპეთ“, „მე, სიაოშა, ვიყიდე ... ნავენახევი და მივეც საშენებლად ლაკლაკისძესა სანახევროდა; და ... შევსწირე თისლისა ღმრთისმშობელსა“ [თისელისა ... 1986: 17-19, 30, 33].

არქეოლოგიურ მასალებთან ერთად, წერილობითი წყაროების ცნობებიც თვალნათლივ ადასტურებს იმას, რომ ნასოფლარის მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის ძირითადი დარგები მარცვლეული კულტურების წარმოება და მევენახეობა-მელვინეობა იყო.

მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის კიდევ ერთი მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენდა მესაქონლეობა. განათხარი ნაგებობებიდან ორი, კერძოდ № 1 და № 2 ნაგებობა საქონლის სადგომი ბაგა უნდა ყოფილიყო.

ტრადიციულად მესხეთში ყველა სოფელს თავისი საზაფხულო საძოვარი ჰქონდა. ამ რეგიონისთვის ასეთ საზაფხულო საძოვარს წარმოადგენდა თისელის მთა, რომლითაც სარგებლობდნენ თისლელები, აწყურელები, ტყემლანელები, საყუნეთელები [ჩიქოვანი 1979: 94]. სავარაუდოა, რომ თავის დროზე ეს საძოვარი ჩვენს მიერ გათხრილი ნასოფლარის მოსახლეობის მიერაც ინტენსიურად იყო გამოყენებული.

ჩანს, ნასოფლარს თავის დროზე საკმაოდ ხელსაყრელი ტერიტორია ეკავა არა მარტო იმიტომ, რომ მის გარშემო იყო საკმაოდ მდიდარი და ნაყოფიერი სახნავ-სათესი თუ სათიბ-საძოვარი მიწები, არამედ იმ თვალსაზრისითაც, რომ ის მარჯვე გადასასვლელებითა და გზებით უკავშირდებოდა ახლომახლო მდებარე პუნქტებს. ჩრდილო-აღმოსავლეთის ფერდობის ავლით, ნასოფლარი უკავშირდება სოფელ ტაძრისს, საიდანაც გზა მიემართებოდა ბორჯომისაკენ. ხოლო

მდ. თისელის პატარა, ვიწრო ხეობის აყოლებით ნასოფლარი უკავშირდებოდა ხეობის სიღრმეში მდებარე, იმ დროისათვის ერთ-ერთ ძლიერსა და მნიშვნელოვან თისელის მონასტერს. იმავე ხეობის ჩაყოლებით კი უმოკლესი გზა გადიოდა ამ რეგიონის უძველეს პოლიტიკურ და საეკლესიო ცენტრთან — აწყურთან.

ძეგლის გათხრების შედეგად გარკვეული წარმოდგენა შეგვექმნა სამხრეთ საქართველოს გვიანდელი შუასაუკუნეების მთისწინა ზოლის ნასოფლარების გეგმარებაზე, საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობათა ხასიათზე, ნასოფლარის შესწავლით საინტერესო მასალები გამოვლინდა სამხრეთ საქართველოს იმდროინდელი მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის, სოციალური ყოფის, დემოგრაფიული სიტუაციის გასარკვევად.

XVI ს-ის შუა ხანებიდან ოსმალებმა დაიპყრეს სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორია, რომელშიც შედიოდა ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო თისელის ნასოფლარის მიდამოებიც. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სოფელი შესაძლოა ოსმალთა შემოსევებსა და მათი ამ რეგიონში დამკვიდრების მცდელობას შეეწირა.

ლიტერატურა

ბახტაძე ნ. 1991: ქვემო ქართლის კლდის ძეგლები. თბილისი.

ბოხორაძე ალ. 1973: ლოქის ხეობის ნასოფლარი. – მსკა, ტ. V, 71-101.

გეორგიკა 1965: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. II. თბილისი.

გძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო. 1961: თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები. თბილისი.

დოლაბერიძე რ. 1969: საქართველოს მინის სამაჯურები. – სსმ, XXVIII-B, 98-115.

თისელისა ... 1986: **თისელისა და ხახულის ხელნაწერების მინაწერები** (მასალები XIII-XVI საუკუნეების სამხრეთ საქართველოს ისტორიისათვის), ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო დ. კლდიაშვილმა. თბილისი.

ისაკაძე რ. 2006: ქუთაისი XV-XVIII საუკუნეებში. საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი.

ლომთათიძე გ. 1955: არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში. – მსკა, I, 119-165.

ლომთათიძე გ. 1989: არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთისა და ივრის ხეობებში. თბილისი.

მასალები ... 1979: **მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნური წარმოების ისტორიისათვის** (= რედ. ვ. ჯაფარიძე). ტ. II, ნაწ. I. თბილისი.

მინდორაშვილი დ. 1990: უფლისციხე ფეოდალურ ხანაში, საკანდიდატო დისერტაცია (ხელნაწერი). თბილისი.

გეორგიკა 1965: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. II. თბილისი.

რამიშვილი რ. 1970: სიონი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, I. თბილისი.

რამიშვილი რ., ქეიშვილი გ. 1967: აღდგენითი მუშაობა და მასთან დაკავშირებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება იყალთოში 1966 წელს. — სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, 85-89. თბილისი.

რჩეულიშვილი გ. 1990: ფშავის არაგვის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.

უგრელიძე ნ. 1963: ნატბურის მინის სანარმო. – მსკა, III, 61-68.

ჩიკოიძე ც. 1979: ქალაქი თელავი. თბილისი.

ჩიქოვანი თ. 1976: თრიალეთი. თბილისი.

ჩიქოვანი თ. 1979: მესხეთი. თბილისი.

ჩიქოვანი თ. 2004: ხარო — მარცვლეულის მიწისქვეშა საცავი. — ძიებანი, №13-14, 155-159.

ჩხატარაშვილი მ. 1964: რუსთავის შუასაუკუნეთა ხანის მოუჭიქავი კერამიკის ერთი თავისებური სახეობა. — მაცნე, № 5, 165-177.

ჯანდიერი ე. 1969: ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის. — ფსად, I, 46-73.

ჯორბენაძე ბ. 1982: ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში. თბილისი.

ჯორბენაძე ბ. 1983: ჟინვალის ნაქალაქარის სამაროვნის თხრა 1972 წელს. რ. რამიშვილი (რედ.), ჟინვალი, I, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის ხეობაში, 134-168. თბილისი.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I — ნასოფლარი, გენგემა.

ტაბ. II — №№ 1, 2 ნაგებობები, გეგმა.

ტაბ. III — №№ 2, 3, 4 ნაგებობები, გეგმა.

ტაბ. IV — სამეურნეო დანიშნულების ორმო — ხარო, ჭრილი.

ტაბ. V — №№ 4, 5 ნაგებობას შორის არსებული ბაქანი და № 5 ნაგებობა, გეგმა, ჭრილი.

ტაბ. VI — 1-7. ნასოფლარზე აღმოჩენილი სამეურნეო დანიშნულების კერამიკა; 8, 9. ხუფები; 10 ბრტყელი კრამიტის ნატეხი.

ტაბ. VII — 1-4. დერგების ნატეხები; 5, 6. კეცები.

ტაბ. VIII — ქოთნების პირ-ყურის ნატეხები.

ტაბ. IX — 1. ჯამი, 2-6. ქოთნები. 7. ყურმილიანი ხელადის ნატეხი; 8. წითელი ზოლებით მოხატული ხელადის ნატეხი; 9, 10. თხელკედლიანი მინიატურული სასმისები.

ტაბ. X — ქოთნების პირ-გვერდის ნატეხები.

ტაბ. XI — ქოთნების ნატეხები.

ტაბ. XII — ქილების პირის ნატეხები.

ტაბ. XIII — ხელადების ყურის ნატეხები.

ტაბ. XIV — ჯამების პირ-გვერდის ნატეხები.

ტაბ. XV — ჯამების პირ-გვერდის ნატეხები.

ტაბ. XVI — ჯამების ძირის ნატეხები.

ტაბ. XVII — 1-14. მოჭიქული კერამიკის ნატეხები; 15-19. ლითონის ნივთები; 20. ობსიდიანის ანატკეცი; 21. კაჟის ნამგლის ჩასართი; 22. ქვის ბირთვი; 23. ქვის გახვრეტილი დისკო; 24. მინის სამაჯურის ნატეხი; 25. თიხის გახვრეტილი დისკო.

TISELI SETTLEMENT

Tiseli settlement is situated in historical Samtskhe, Akhaltsikhe district, about 1 km north-east of the village of Tiseli, at an altitude of 1200 m. On account of the proximity of the village it was called "Tiseli settlement". The site, however, used to be a separate, independent, village that cannot now be identified with the known names of settlements in the region. The centre of the settlement was presumably situated in the north-east, as is suggested by a basilica-type church hardly preserved above its foundations 300 m from the area we studied.

The settlement is bounded by hills to the south and east, while an open valley adjoins it to north and south. The small river Tiseli, a tributary of the river Mtkvari, flows 1.5 km to the west of the site.

The remains of the excavated settlement consist of closely spaced residential and domestic buildings situated on a slope inclined east to west (pl. I). Four main constructions were excavated and investigated by the archaeological expedition.

Building No. 1 was situated in the eastern part of the excavated area, and was an irregular rectangle in plan (6.8 x 8.1 m). The walls consisted of rough stones, using a dry-stone technique. Large stones were used for the framework, and the space between them is filled with smaller stones. The walls were preserved to a height of 0.7-1 m, and were between 0.7 and 0.9 m thick. The outer surfaces of the walls were rough, and it is clear that there was earth up against the external walls to a height of at least one metre, which means that the structure was partially inserted into the ground. We were unable to tell on which side the entrance lay, but it was probably in the western part of the NE wall (pl. II).

In the NE part of the structure, a gutter made with flat coarse stone was preserved. It measured 4.3m x 15.25cm x 5-10cm. A channel 10cm x 8cm was cut beneath the flat stones on the floor (pl. II). The structure used to be a cattle stall, the evidence for which, apart from the gutter, is the unusual irregular plan of the structure and the fact that no bread oven or hearth (heating is a necessary element of a residential structure) was found. Only a few artefacts, potsherds, were found inside the structure.

Building No. 2 with a paved floor abutted onto the SE corner of Building No. 1. Only part of the structure, a corner, was preserved in the trench; most remains unexcavated. The structure was aligned NE-SW. Its NW wall was laid with only one course. It was 2.9m long, 30-35cm wide, and its preserved height 55cm. Only two stones of the NE wall of the structure were found. The foundation was of dry-stone construction.

Rough stones were used for building, and the floor was paved with stone slabs. Typical slab sizes are: 0.65 x 0.40 m, 0.45 x 0.35 m, 0.50 x 0.30 m (pl. II). In the Georgian ethnographic tradition, domestic structures with paved stone floors were mainly used as cattle stalls (Chikovani, 1976, p. 66). It is quite possible that this structure functioned as a manger.

At 0.3 m north-west of the paved Building No. 2 a household pit (corn bin) built with unfinished medium size sandstone was recovered. Its upper part is narrow gradually broadening towards the bottom (depth: 1.85 m, diameter at mouth: 0.75 m, diameter at bottom: 1.6 m, thickness of the walls: 0.3-0.6 m) (pl. III, IV). Corn bins are an important element of residential buildings in Medieval East and South Georgia. They were used to keep most of the crops harvested by a family. Corn bins were preserved in South Georgia until the 1930s-40s (Chikovani 1976, 54).

Building No. 3 is situated 3 m west of Building No. 1. Like other buildings, it was only partially revealed in the trench. The plan of the building is irregular, oriented north-west to south-east (pl. III). In the trench it was revealed over an area of 6.6 x 2.9 m. The north-west wall of the building lies beyond the trench. Walls are built of unfinished sandstone with dry masonry. The north-east wall has survived to a height of 1.15 m. At other places the surviving height is 0.3-0.5 m, and the walls are 0.55-0.8 m thick. Like Building No. 1, the exterior of the walls is unevenly finished, i.e. this part was covered with earth to a certain height. The floor is of hard-packed earth. The building must have had the entrance in the north-west corner where fragments of three timbers have been recovered. One of these is 1 m long and 0.15-0.2 m in diameter. The width of the door was probably 1 m (pl. III).

At 0.9 m from the entrance of the building a circular stone hearth 0.55m in diameter was recorded. Its edges were plastered with clay (pl. III). The remains of a hearth strongly implies that the building was residential.

Building No. 4 is situated 2.1 m west of Building No. 3. Like the other buildings, it is an irregular rectangle in plan. The north-west part of the building remained outside the trench. It is oriented east to west and built with large sandstone blocks. The space between the exterior and interior facings of the wall is filled with small stones. The area of the building within the trench is 9 x 5 m. Walls 1-1.2 m thick have survived to a height of 1.2 m. The building has an earthen floor and must have had an entrance in the north-west part, which is outside the trench (pl. III).

Two bread ovens were found along the north-east wall of the building. The first had walls 0.06 m thick surviving to a height of 0.22m, and was 0.6-0.65 m in diameter (pl. III). It contained a fragment of a green glazed salt container (pl. XVII, 14). The second was larger, with walls 0.04 m thick surviving to a height of 0.4 m, and it was 0.7-0.85 m in diameter (pl. III). It contained a fragment of a thin-walled drinking vessel (pl. XIII, 6). Both ovens are of the so called "Georgian oven" type, partly beneath, and partly above floor level.

A deep pentagonal hearth consisting of vertically set pieces of sandstone was recovered between the bread ovens. Some 0.6 m south of the second oven a mortared *pithos* (1 m high, 0.6 m in diameter) decorated with a rope-like ornament was fitted into the floor and covered with a flat stone (pl. III).

In the south-east part of the building there was a T-shaped drain consisting of small sandstone slabs fitted vertically, covered with flat oblong sandstone slabs (pl. III), most of which had perished. One branch of the drain, which survived to a length of 2.1 m, and was 0.25 m wide and 0.1-0.15 m high, was oriented north to south. It lay perpendicular to the other branch which was 2.8 m long, 0.25 m wide, and 0.1-0.15 m high. The presence of drainage in a residential building must point to a high water table in this area. There is no doubt that the drainage ran out of the building, but it was unfortunately incomplete. The building produced fragments of glazed and plain pottery.

There was a platform 4 x 2 m west of Building No. 4 (pl. V), which was attached to Building No. 5 (6 x 7.5 m). Built like other constructions, its 1 m thick walls survive to a height of 0.4-0.5 m. The entrance must have been in the south-eastern part. It was a semi-dugout building (pl. V), as is suggested by the irregular masonry of the face of the walls. The building had been subject to intense burning: the remains of a charred timber survived on the earthen floor, and traces of fire were also visible on the walls. There were no finds.

Most of the finds from Tiseli settlement consisted of pottery (275 items). There were also six metal items, four of stone, and one of glass.

The recovered pottery can be divided into household items, kitchenware and tableware.

Household pottery. The *pithoi* have survived as fragments of rim, walls and bases. They are fired red, are of a coarse fabric, and have an ornament running along the rim and the sides. There are also plain vessels with flat bases (pl. VI, 1-7).

Pithoi with this shape and ornament are highly diagnostic of Late Medieval Georgian material culture. Analogous vessels have been found in Tbilisi, at Erekle II Square (Gdzelishvili, Tqeshelashvili 1961, pl. 27, fig. 162), Uplistsikhe (Mindorashvili 1990, pl. XIV, 2). Kvemo Kartli (the Loki valley) (Bokhochadze 1973, 75, in the

area of Kutaisi prison (Isakadze 2006, 21), and elsewhere.

Large pots survived as rim, wall and handle fragments. They are fired red and made from coarse-grained clay. Some are plain with flat rims and low necks (pl. VII, 1). The handles are solid and flat in section (pl. VII, 3). In addition to plain examples there are handles decorated with projected or engraved ornament (pl. VII, 2, 4). Some large pots had been painted red (Nos 49, 196).

Kitchenware. Only fragments of pans have survived. They are hand-made, fired red and made from coarse-grained clay. The pans come in different sizes. Some are decorated with a hatched cross (pl. VII, 5). There are pans with handles that are oval in section and decorated with a deep groove (pl. VII, 6).

Pans are to be found in abundance on Medieval sites in eastern Georgia: Tbilisi (Lomtadze 1955, 153), Javakheti Akhalkalaki (Jandieri 1969, 65), the Pshavi Aragvi valley (Rcheulishvili 1990, 73), Ertso-Tianet (Jorbenadze 1982, 94), Ujarma (Lomtadze 1989, 207), Telavi (Chikoidze 1979, 49), etc. This group of kitchenware pottery retains its shape over a long time. It is remarkable that the Medieval pans do not differ in shape from those that are known in the ethnographical record (Japaridze 1979, 108, fig. 38).

Pots are the most numerous category of ceramic but most have only survived in fragments. They are fired red and the clay is coarse-grained. They have offset rims (pl. VIII, 1), and are decorated with engraved, straight, wavy ornament or concentric lines and relief bands (pl. X, 1-6; pl. XI, 3, 5). Some have a knob modelled on the handle (pl. VIII, 2) or are decorated with engraved circular or oblong hatching (pl. IX, 2-3). The necks of some pots are decorated with relief ornament (pl. IX, 1).

Several pots were restored. One has an offset rim, a low neck and slightly convex shoulders. It has a hatched oval at the point where the handle joins the shoulder. The rim is decorated with an applied relief. An engraved wavy band runs around the shoulder, where there is also an incised cross (pl. IX, 5).

Another pot is almost twice as small as the first one. It has an offset rim, a low neck, and a spherical body. It is decorated with a hatched oval notch at the junction of handle and shoulder. The vessel is burnished with vertical lines applied under pressure (pl. IX, 6). A pot with a broken handle must have had the same shape (pl. X, 4).

Lids are fired red, the clay is coarse-grained, and all have traces of burning. They are disc-shaped with cylindrical (pl. VI, 9) or conical handles. One has a vent-hole (pl. VI, 8).

Jars differ from the pots by virtue of their narrow and tall necks. They have straight or slightly out-turned rims (pl. XII, 6-9). Fragments are plain, with a rough exterior. There might be an engraved or relief band around the rim (pl. XII, 3-5), and some have a knob applied to the rim (pl. XII, 1, 2). Once again, these vessels are fired red, and the clay is coarse-grained.

Tableware. Jugs have survived in the form of handle- and neck-fragments. The handles are round and flat in section (pl. XIII, 1-8), and one is of particular interest (pl. IX, 7). One neck-fragment is painted with two lines of red paint (pl. IX, 8).

Bowls are fired red, and the clay is coarse-grained. There are large, medium and small bowls. Going by the shape of the rim, there are:

Bowls with incurved rims (pl. XIV, 11; pl. XV, 4, 9)

Bowls with straight rims (pl. XIV, 3; XV, 3-7). Some have engraved rims (pl. XIV, 13) or have a raised edge (pl. XIV, 4; pl. XV, 2, 6)

Bowls with offset rims and low ribbed shoulders (pl. XIV, 15; pl. XV, 1, 5, 8)

Bowls with a flat top and projecting rim. There might be an engraved band or relief ornament running around the shoulder (pl. XIV, 1-2, 5-10, 12, 14, 17).

The bowls have three kinds of bases: 1. A wheel-like bottom (pl. XVI, 1-6), 2. A flat bottom (pl. XVI, 7-10) and 3. A recessed bottom (pl. XVI, 11-13).

A red baked fragment with incurved rim and a high wall and an external rib is distinctive. Unlike bowls of the developed Middle Ages, it has a low narrow foot and a slightly recessed bottom (pl. IX, 1).

Drinking vessels are one of the most interesting groups among the tableware. They are fired yellow, the

clay is well precipitated, and the fabric is 2-3 mm thick. The vessels have slightly out-turned rims. There are handles flat in section, sometimes incised, attached to the rim or the shoulder of the vessel. The surface is burnished. Some vessels are decorated with knobs rising from the inside or with engraved wavy ornament applied on the shoulder (pl. IX, 9-10).

This kind of drinking vessel is typical of Georgian pottery. They are widespread throughout east Georgia. Thin-walled vessels have been excavated in Tbilisi (Gdzelishvili, Tqeshelashvili 1961, pl. XXX, 219), Rustavi (Chkhatarashvili 1964, 172, 173, pl. IV, 8), Ujarma (Lomtadze 1989, pl. XXX, 203, 320, 498), Iqalto (Ramishvili, Cheishvili 1967, 85-89), Iori Sioni cemetery (Ramishvili 1970, pl. XXVIII, 1) Zhinvali cemetery (Jorbenadze 1983, 93), Uplistsikhe (Mindorashvili 1990, 87), at rock sites in Kvemo Kartli (Bakhtadze 1991, pl. XIII, 14, 17), etc. These parallels are mainly dated to the 12th-14th centuries but production seems to have continued into later periods, in particular the 15th-16th centuries.

Glazed bowls are sparsely represented, for there were only 14 items. They are fired red, and the clay is fine-grained. Going by the glazing methods, we can classify them as follows:

Bowl with plain fabric painted with slip and green glaze (pl. XVII, 1)

Bowl with plain fabric painted with slip and blue glaze (pl. XVII, 2)

Bowl with incised lines on slipped surface and glazed green (pl. XVII, 3)

Bowls with incised lines on a slipped surface and polychrome glazing (pl. XVII, 4-7). Among these is a specimen decorated with an animal and a floral ornament (see the animal's yellow painted ears on the side of the bowl) (pl. XVII, 8)

Green glazed bowls (pl. XVII, 8)

Blue glazed bowl (pl. XVII, 11)

The white slipped interior of the bowl is ornamented with purple and green lines; a colourless glaze covers the whole bowl

Bowl covered with a pink slip ornamented with purple and blue lines. A colourless glaze covers the whole bowl; a fragment of this ware was made into a disc (pl. XVII, 13)

Another disc was produced from the base of a glazed salt-container (pl. XVII, 14)

Metal objects. There are two hemispherical bronze plates with two holes at the edges (pl. XVII, 15), presumably jewellery fragments.

Of four iron objects, one is a 7.5 cm long spike (pl. XVII, 16), another is a fragment of a sheath (pl. XVII₁₇), another is a fragment of a one-sided knife with a straight body (pl. XVII, 18), and the fourth, an iron fragment with two perforations, must be an ox shoe (pl. XVII, 19).

Stone objects. There are 4 stone objects: 1. An obsidian flake (pl. XVII, 20); 2. A flint insertion for a sickle with a retouched working edge, 4cm long (pl. XVII, 21). Both objects were stray finds in a Late Medieval cultural layer; 3. A sling stone 6 cm in diameter (pl. XVII, 22), of a kind that often occurs on sites in both western and eastern Georgia (Tbilisi, Uplistsikhe, Gonio, etc.); 4. A perforated stone disc, 4 cm in diameter (pl. XVII, 23) that must have had ritual function, and of a kind common on sites of various periods from the Late Bronze Age to the Medieval period.

Glass object. A bracelet was the only glass object excavated at the site. Made of black glass, it is round in section (pl. XVII, 24).

Few Medieval sites in Georgia are without glass bracelets of a variety of shapes and colours (Dolaberidze 1969, 98; Ugrelidze 1963, 65). In view of the typology worked out for Georgian glass bracelets, (Dolaberidze 1969, pl. I, II), this bracelet must be considered to be one of the earliest objects among the artefacts excavated at the Tiseli settlement and should be dated to the end of the 14th century.

The shapes and decoration of the *pithoi*, the shapes of the pots, bowls and drinking vessels, the shapes and decoration of the glazed pottery suggest on the one hand diagnostic elements of the developed Middle Ages (13th-14th centuries), but on the other the artefacts have a late Medieval look about them. This is especially the case with the shapes of *pithoi*, pots and bowls.

The lower date of the site cannot be later than the 16th century, since it has not produced objects reflecting Ottoman rule. Turkish products such as pipes, faience, etc., common on almost all the sites of lands conquered by the Ottomans including western and southern Georgia, are absent from the Tiseli settlement. But if we take the traces of intense fire into consideration, we may perhaps conclude that the village succumbed to Ottoman raids. In our view, the Tiseli settlement should be dated to the 15th-16th centuries.

The excavated buildings that we found are part of a larger settlement. Since excavations could not be conducted over a larger area, it is difficult to be sure whether the buildings were a residential complex of one family with industrial facilities or whether they belonged to two (or even more) families.

The settlement has a single stratum. Residential and industrial buildings are situated side by side, very close to each other. Both residential and industrial rooms are built using the same technique. Uncut stones are used in building, and a mixture of clay and earth was the bonding material. The buildings are semi-dug-outs, with walls covered with earth up to a certain height. The floors of both the residential and industrial structures were of hard-packed earth. Some buildings also had floors paved with stone which, judging by ethnographical parallels (Chikovani 1976, 66), may have been cattle-sheds. Residential buildings are always accompanied by a hearth and an oven. A *pithos* had also been arranged inside the residential building, which is not common in Medieval Georgian residential complexes, for it was more usual for a special building, a *marani* (wine-cellar), to be assigned for *pithoi*. The excavations did not reveal any roof tiles (apart from one fragment, pl. VI₁₀), which suggests that the buildings had earthen roofs.

The excavated material (buildings, small finds) create a certain impression regarding the social status of the community and their industrial activities. The settlement was clearly inhabited by a productive peasant community.

The rich content of the humus and favourable climatic conditions promoted the development of intensive farming in this region from ancient times. From the Classical into the Medieval period Samtskhe enjoyed the production of a range of cereals including Persian wheat (*Triticum carthlicum*), barley, rye, emmer wheat, hard wheat, and winter wheat (Chikovani 1979, 78). Samtskhe was always famous for its cereal production, and this was borne witness to by the material revealed during the excavations.

The ovens and pans excavated at the settlement suggest that one of the most important branches of agriculture was growing cereals, and a high level of cereal cultivation is indicated by the discovery of a large pit for storing grain (pl. III-IV).

In the areas where cereal production was an important part of agricultural activity over millennia, there were specialized storage facilities of different shapes and capacity. One of the oldest of these stores was the grain bin (Chikovani 2004, 155). Apart from storing crops these bins might be used to hide in during invasions. They were mainly built outdoors and only occasionally indoors. Only family members knew where it was located (Chikovani 1976, 70). In terms of construction there is no difference between the excavated grain bins and those in use until the 1930s-40s. A high level of cereal cultivation in this region is indicated in written sources of the 14th-16th centuries, in particular postscripts to the Tiseli monastery manuscripts. Typical examples are: "I, Shveladze Imarindo, formerly Ioseb, donated a field to the Virgin of Tiseli and your monastery"; "I, Khutsiadze Anton donated a field to the monastery of Tiseli Virgin"; "To the monastery of the Tiseli Virgin I, Kurtsik, donated a field"; "To the monastery of the Tiseli Virgin I, Tilisdze Giorgi, donated my estate at Lobani, a field below Vardanauli"; "I, Sepedavlashvili Nona, donated a field to the Tiseli Virgin and your monastery"; "I, Kurtsikisdze Makharebeli donated a field to the Tiseli Virgin and your monastery" (Kldiashvili 1986, 16, 25, 28, 29, 31-34).

A complete *pithos*, as well as fragments, were discovered at the Tiseli settlement, which suggests that one of the branches of farming was viticulture and wine-making. Viticulture is one of the oldest branches of agriculture in Meskheti. Procopius of Caesarea states that "the Meskhetians are good farmers and there are vineyards there too" (Qaukhchishvili 1965, 127; Chikovani 1979, 88). The progress of viticulture in this region is indicated by the postscripts to the same manuscripts of the Tiseli monastery of the 14th-16th centuries, where

the wine cellars of the village of Tqemlana are mentioned. Written sources record gifts of vineyards and wine made to the monastery: "I, Ghamlagashvili David donated the Tqemluani fields behind the wine cellar to the Tiseli Virgin and and your monastery"; "I...donated the Tqemluana vineyard to the Tiseli Virgin and your monastery"; "I, Basilashvili Nona, donated forty silver tetras for agape to the Tiseli Virgin and your monastery"; "I, Siaosha, bought...a place, a former vineyard and gave half of it to Laklakidze for development; and donated to the Tiseli monastery" (Kldiashvili 1986, 17-19, 30, 33).

Written sources and archaeological material thus show clearly that the principal branches of farming of the Tiseli settlement community were the production of cereals, viticulture and wine-making.

Another important branch of agriculture was livestock breeding. Two of the excavated structures, in particular, Buildings No. 1 and No. 2 must have been a cow sheds.

Traditionally, every village in Meskheta had their own summer pastures. Mount Tiseli performed this role for this region and it was used by the people of Tiseli, Atsquri, Tqemlani, and Saquneti (Chikovani 1979, 94). It was presumably also intensively used by the inhabitants of the settlement we excavated.

The settlement, it seems, was very conveniently situated, being not only surrounded by rich and fertile fields and pastures, but also because it was linked to neighbouring places by passes and roads. Beyond the north-east slope, the settlement is connected to the village of Tadzrisi, from where the road led to Borjomi. The river Tiseli connected the settlement to the Tiseli monastery situated in the depth of the narrow gorge. The monastery was by then a powerful and important centre. The same gorge offered the shortest route to the oldest political and religious regional centre, namely Atsquri.

Thanks to the excavations we were able to form certain impressions about the planning of the settlements, and the nature of residential and industrial buildings in the foothills of South Georgia in the Late Medieval period. The investigation of the settlement produced material that enabled us to identify industrial activities, and to assess social life and the demographic situation of the population that lived in southern Georgia in those times.

The Ottomans conquered the territory of Samtskhe-Saatabago in the middle of the 16th century, and this also involved the environs of the Tiseli settlement. As noted, the village may well have succumbed to the Ottoman invasions and their attempt to occupy the region.

Bibliography:

- Bakhtadze N. 1991:** *kvemo kartlis kldis dzeglebi (Kvemo Kartli Rock Sites)*. Tbilisi.
- Bokhochadze A. 1973:** lokis kheobis nasophlari (Loko Valley Settlement). *MSKA* 5, 71-101.
- Chikoidze T. 1979:** *kalaki telavi (The city of Telavi)*. Tbilisi.
- Chikovani T. 1976:** *trialeti (Trialeti)*. Tbilisi.
- Chikovani T. 1979:** *meskheta (Meskheta)*. Tbilisi.
- Chikovani T. 2004:** kharo – martsvleulis mitsiskvesha satsavi (Grain bin: underground cereal storage). *Dziebani* 13-14, 155-159.
- Chkhatarashvili M. 1964:** rustavis shuasaukuneta khanis mouttshikavi keramikis erti taviseburi sakheoba (An unusual type of unglazed pottery from Medieval Rustavi). *Matsne* 5, 165-177.
- Dolaberidze R. 1969:** sakartvelos minis samajurebi (Georgian Glass Bracelets). *SSMM* 28, 98-115.
- Gdzeliashvili I., Tqeshelashvili O. 1961:** *tbilis materialuri kulturis dzeglebi (Features of Material Culture in Tbilisi)*. Tbilisi.
- Isakadze R. 2006:** kutaisi XV-XVIII saukuneebshi (Kutaisi in the 15th-18th centuries). *Abstract*. Tbilisi.
- Jandieri E. 1969:** javakhetis akhalkalakis istoriisatvis (On the history of Javakheti Akhalkalaki). *PSADz* 1, 46-73.
- Japaridze V. (ed.) 1979:** *masalebi sakartvelos shinamretsvelobisa da khelosnuri tsarmoebis istoriisatvis (Materials for the*

history of internal industry and crafts) 2/1. Tbilisi.

Jorbenadze B. 1982: *ertso- tianeti shua saukuneebshi (Ertso-Tianeti in the Medieval Period)*. Tbilisi.

Jorbenadze B. 1983: *zhinvalis nakalakaris samarovnis tkhra 1972 tsels (Excavations in the Zhinvali Cemetery in 1972)*. *Zhinvali* 1, 134-168. Tbilisi.

Kldiashvili, D. (ed.) 1986: *tiselisa da khakhulis khelnatserebis minatserebi (masalebi XIII-XVI saukuneebis samkhret sakartvelos istoriisatvis)(Post Scripts to Tiseli and Khakhuli Manuscripts (Materials on the History of South Georgia in the 13th-16th centuries)*. Tbilisi.

Lomtatidze G. 1955: *arkeologiuri gatkhra tbilisshi 1948 ts. zamtarshi (Archaeological Excavation in Tbilisi in Winter 1948)*. *MSKA* 1, 119-165.

Lomtatidze G. 1989: *arkeologiuri kvleva- dzieba algetsa da ivris kheobebshi (Archaeological Research in the Algeti and Iori Valleys)*. Tbilisi.

Mindorashvili D. 1990: *uphlitsikhe pheodalur khanashi (Uplistsikhe in the Feudal Epoch)*. Dissertation. (Manuscript). Tbilisi.

Qaukhchishvili S. (ed.) 1965: *Georgika. bizantieli mtserlebis tsnobebi sakartvelos shesakheb (Byzantine Writers on Georgia 2)*. Tbilisi.

Ramishvili R. 1970: *sioni, ivris kheobis arkeologiuri dzeglebi (Sioni, Archaeological Sites of the Iori Valley)* 1. Tbilisi.

Ramishvili R., Cheishvili G. 1967: *aghdgeniti mushaoba da mastan dakavshirebuli arkeologiuri kvleva- dzieba iqaltoshi 1966 tsels (Restoration work in Iqalto in 1966 and related archaeological research)*. *Scientific session dedicated to results of fieldwork in 1966*, 85-89. Tbilisi.

Rcheulishvili G. 1990: *phshavis aragvis kheobis arkeologiuri dzeglebi (Archaeological Sites of the Pshavi Aragvi Valley)*. Tbilisi.

Ugreldze N. 1963: *natbeuris minis satsarmo (Natbeuri Glass Manufacture)*. *MSKA* 3, 61-68.

Illustrations:

Pl. I – Settlement, plan

Pl. II – Buildings Nos 1, 2, plan

Pl.III – Buildings Nos 2, 3, 4, plan

Pl. IV – Household pit: grain bin, section

Pl. V – Platform between Buildings Nos 4 and 5 and Building No, 5, plan and section

Pl. VI – 1-7. Household pottery excavated at the settlement, 8,9. Lids; 10. Fragment of a flat tile

Pl. VII – 1-4. Fragments of largepots; 5,6. Pans

Pl. VIII – Fragments of rims and handles of pots

Pl. IX – 1. Bowl, 2-6. Pots. 7. Fragment of the jug with a tubular handle; 8. Fragment of a jug painted with red lines; 9,10. Miniature drinking vessels with thin walls

Pl. X – Fragments of rims and walls of pots

Pl. XI – Fragments of pots

Pl. XII – Fragments of jar rims

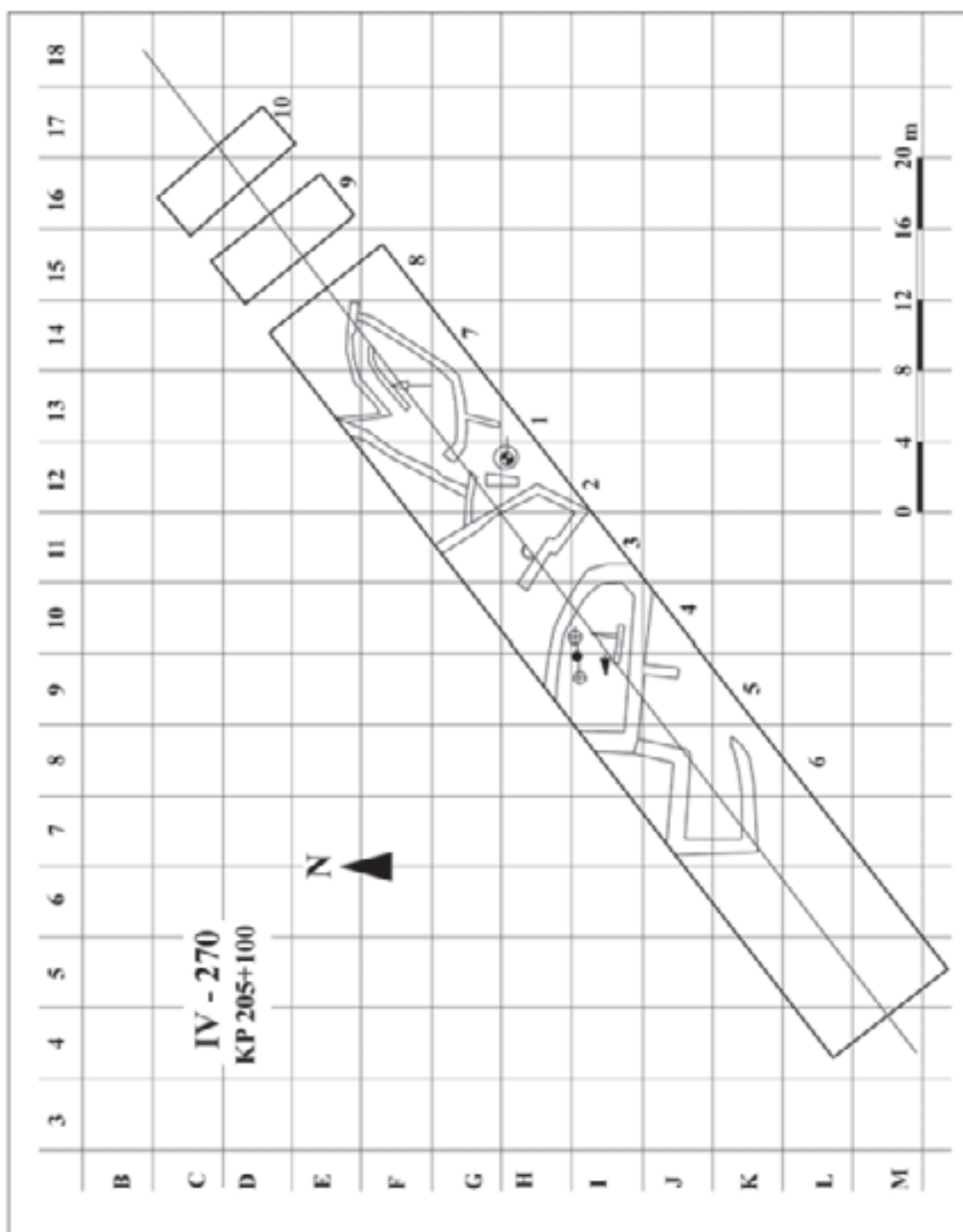
Pl. XIII – Fragments of jug handles

Pl. XIV –Fragments of rims and walls of bowls

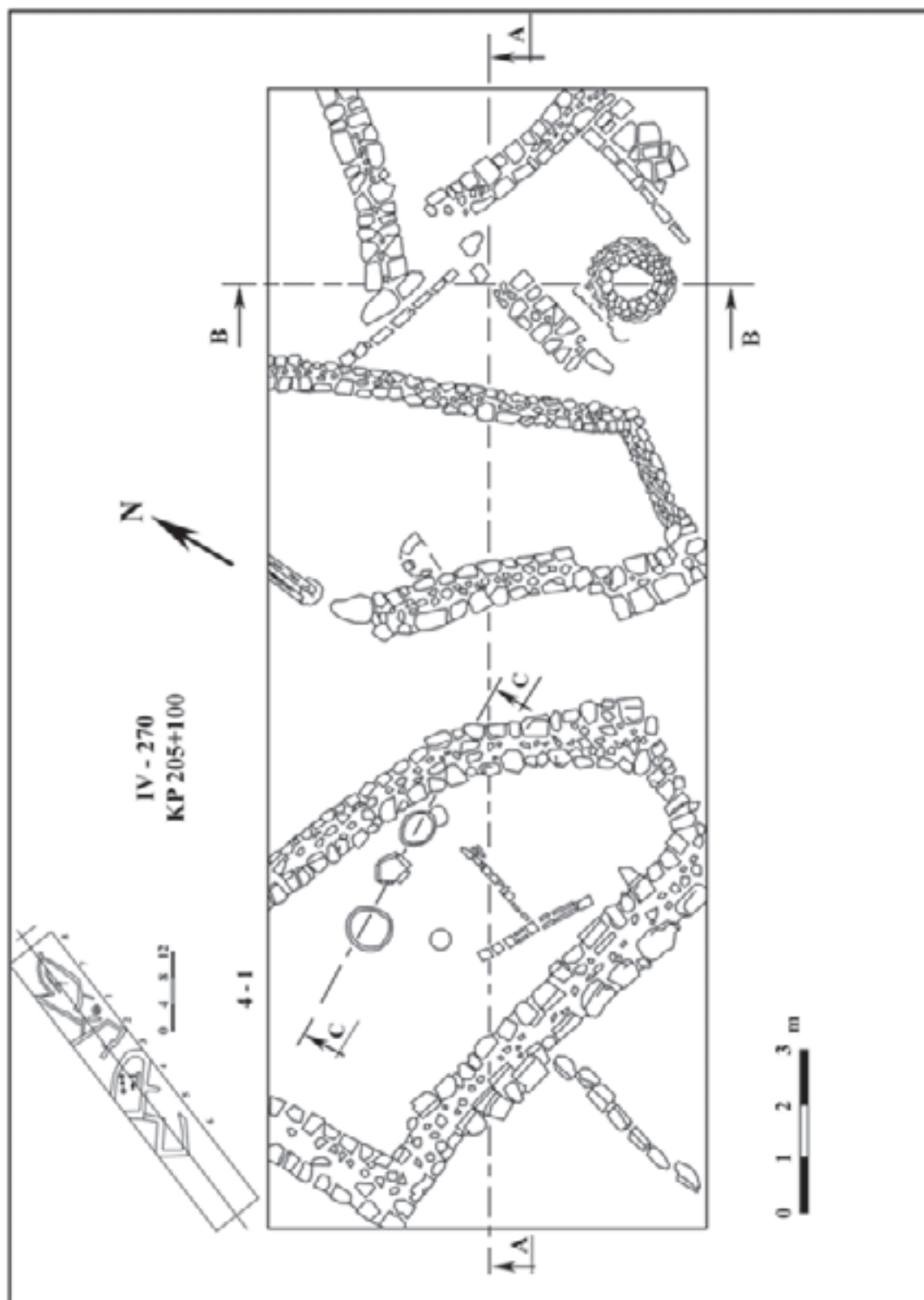
Pl. XV – Fragments of rims and walls of bowls

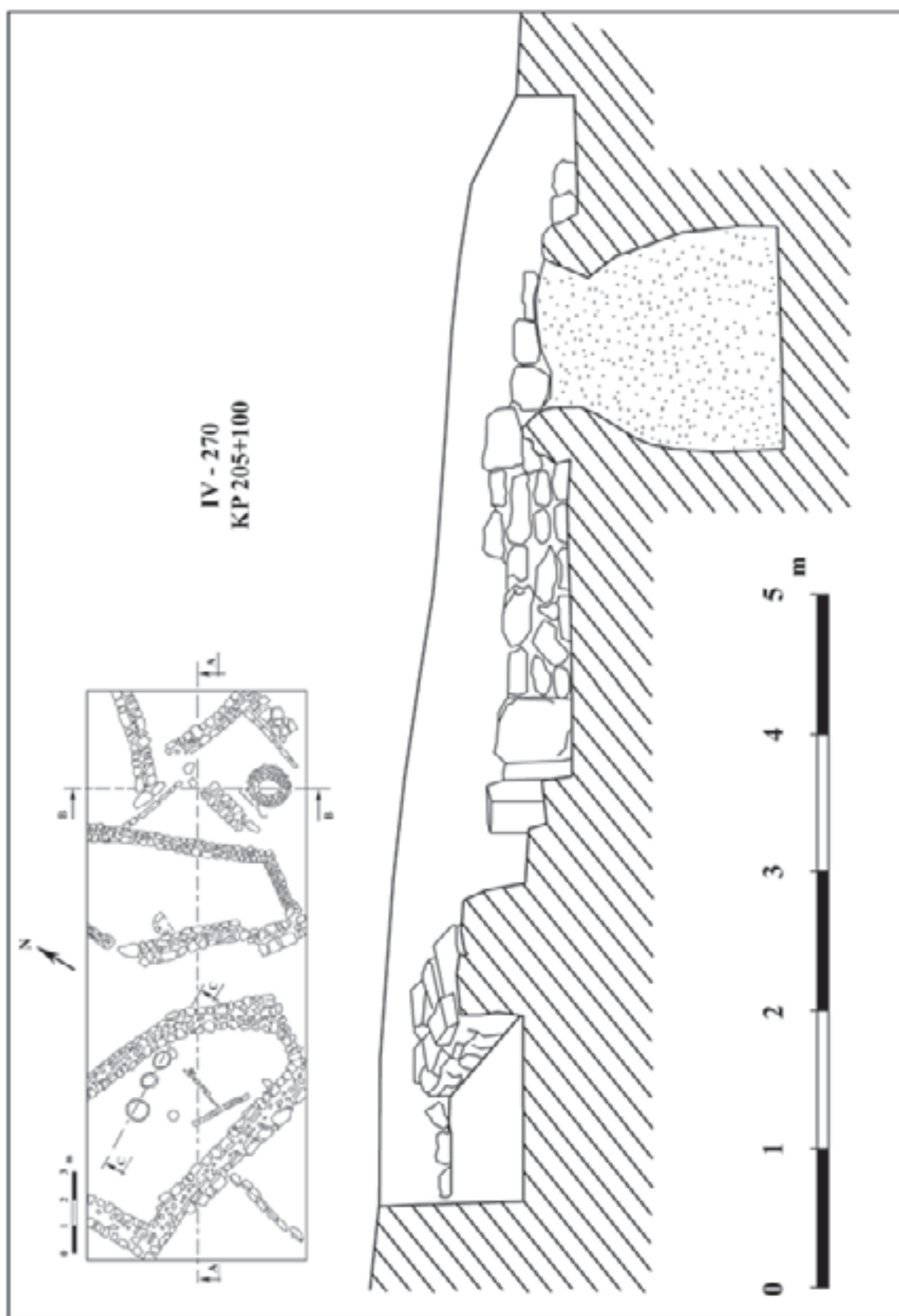
Pl. XVI – Fragments of bases of bowls

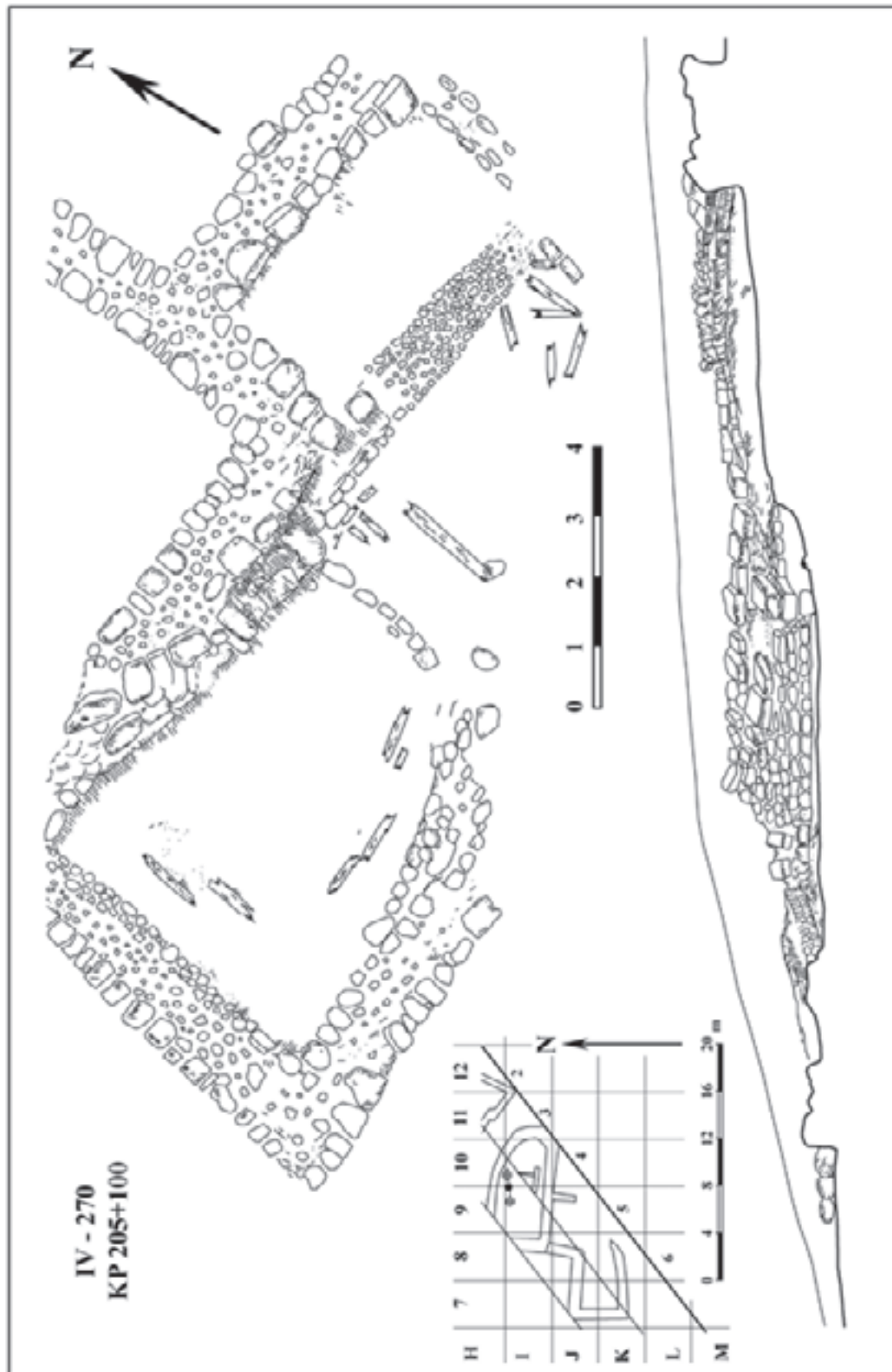
Pl. XVII – 1-14. Fragments of glazed pottery; 15-19. Metal beads; 20. Obsidian flake; 21. Flint sickle lamella; 22. Stone nucleus; 23. Perforated stone disc; 24. Fragment of a glass bracelet; 25. Perforated clay disc

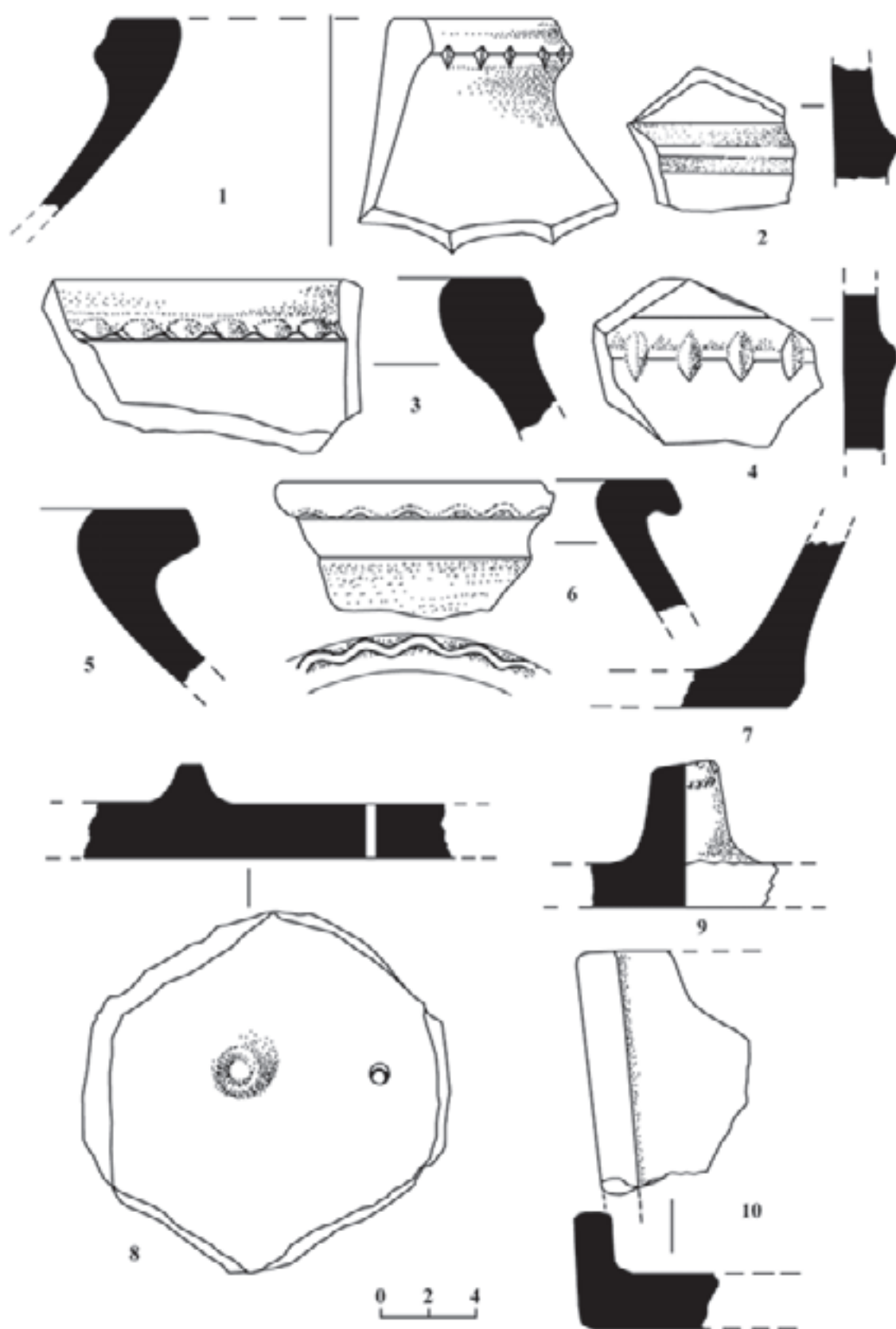

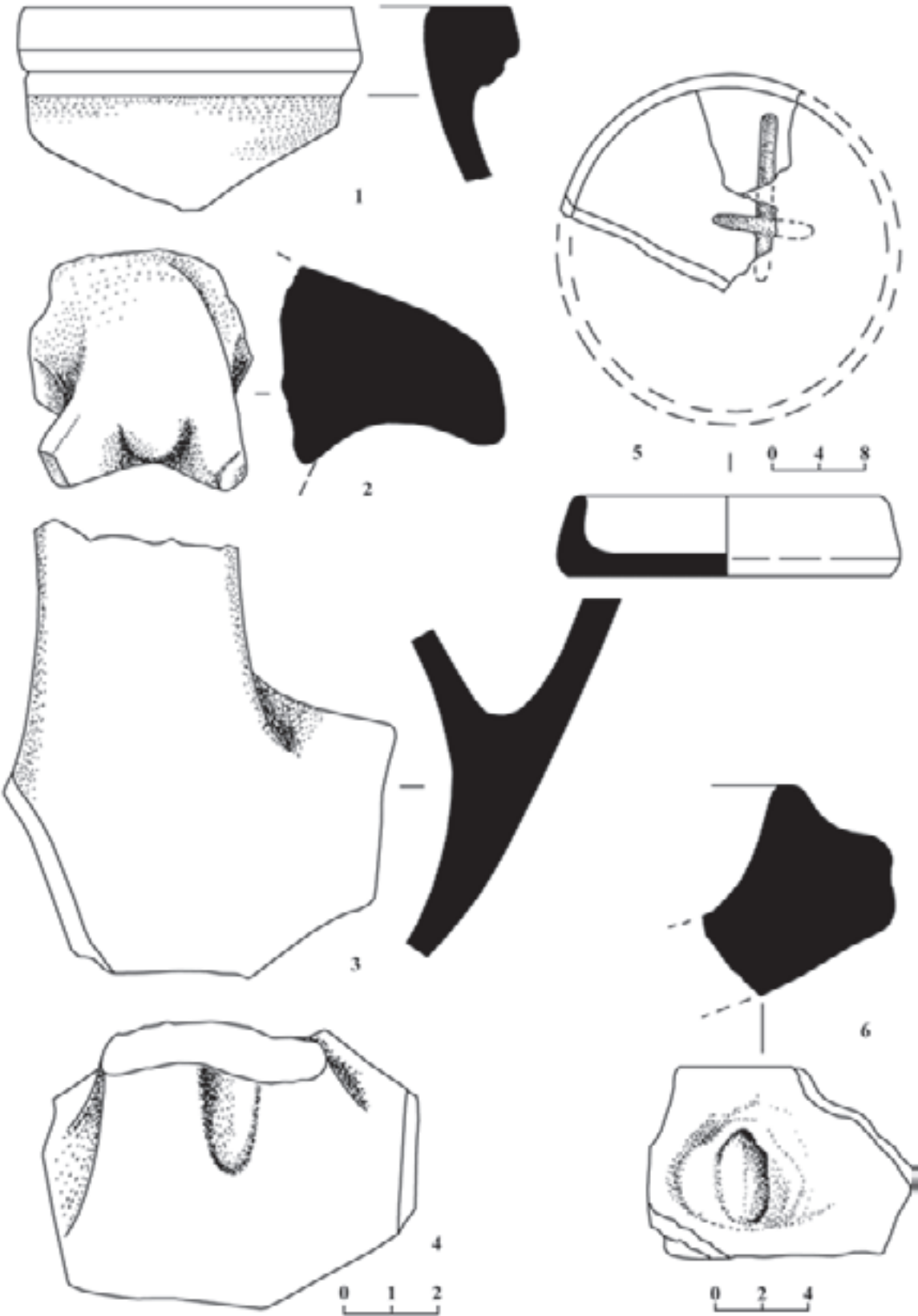

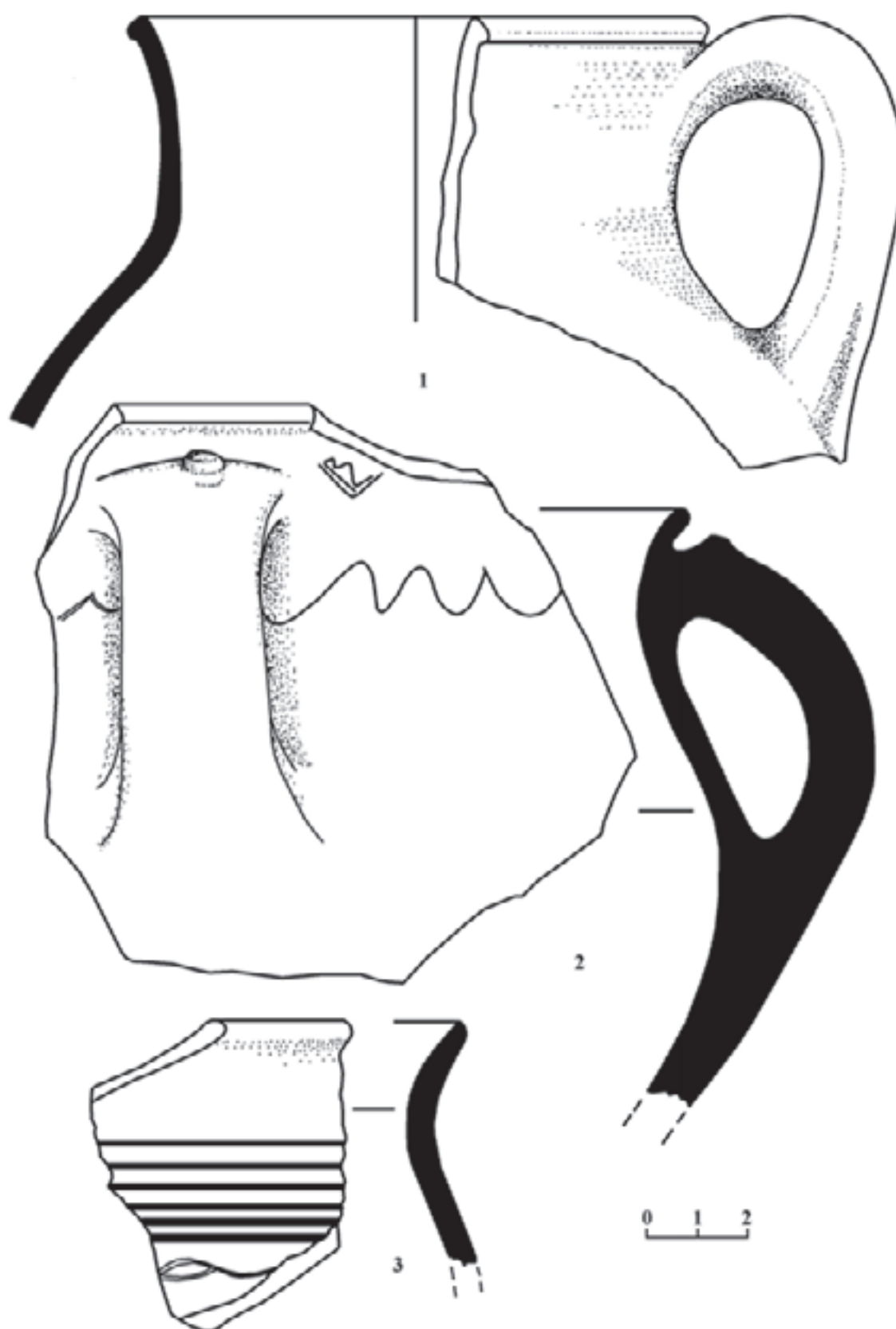

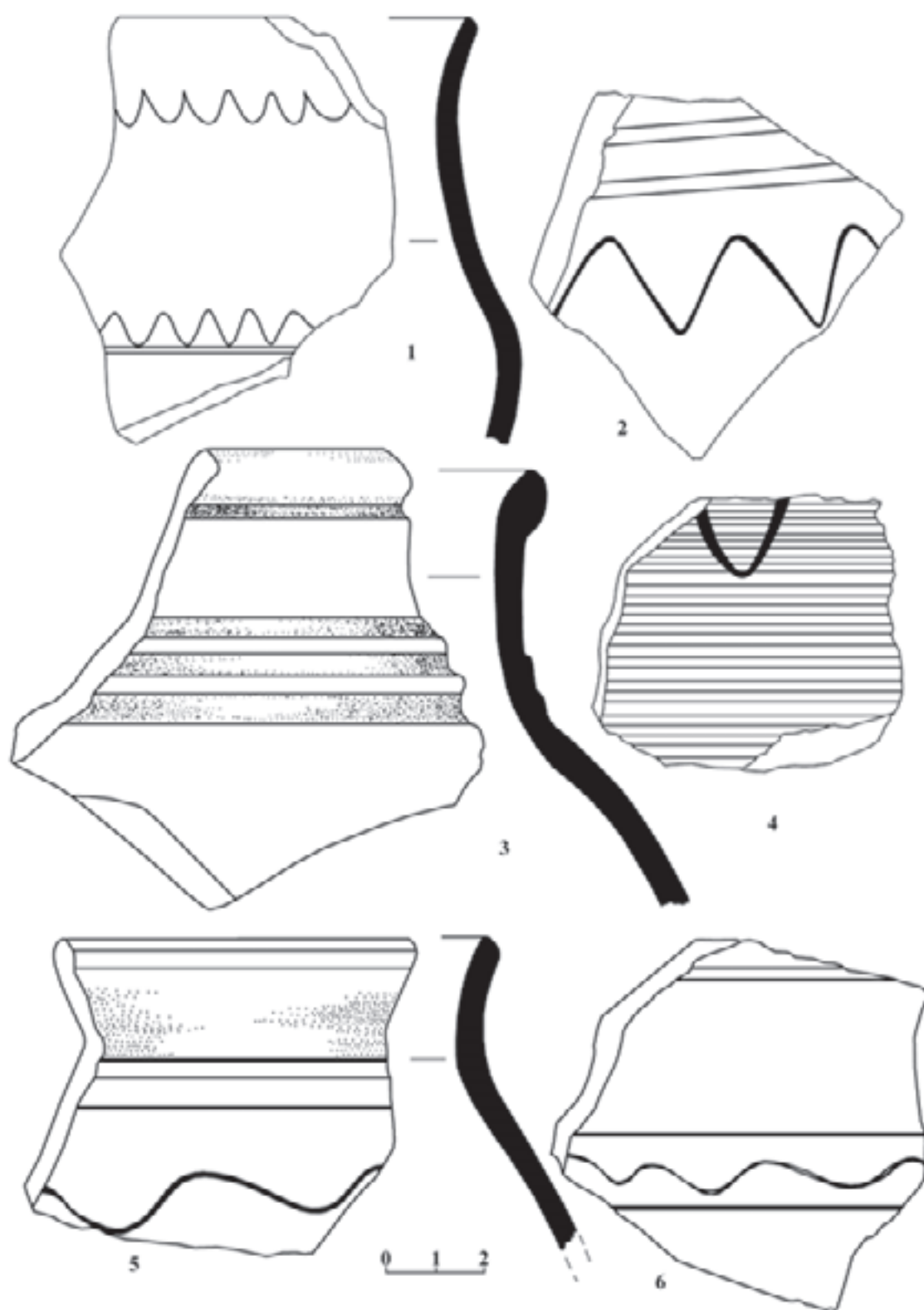

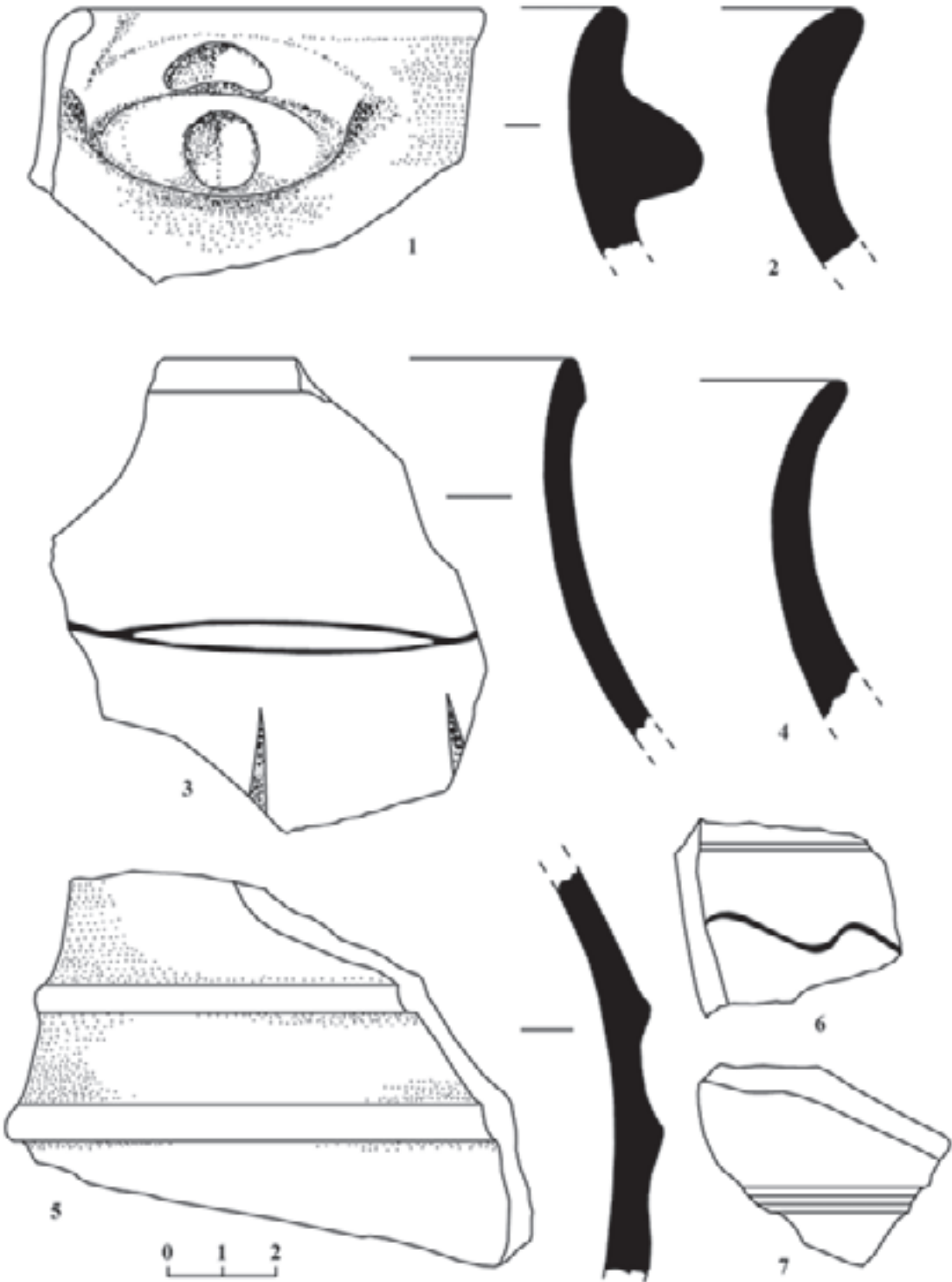

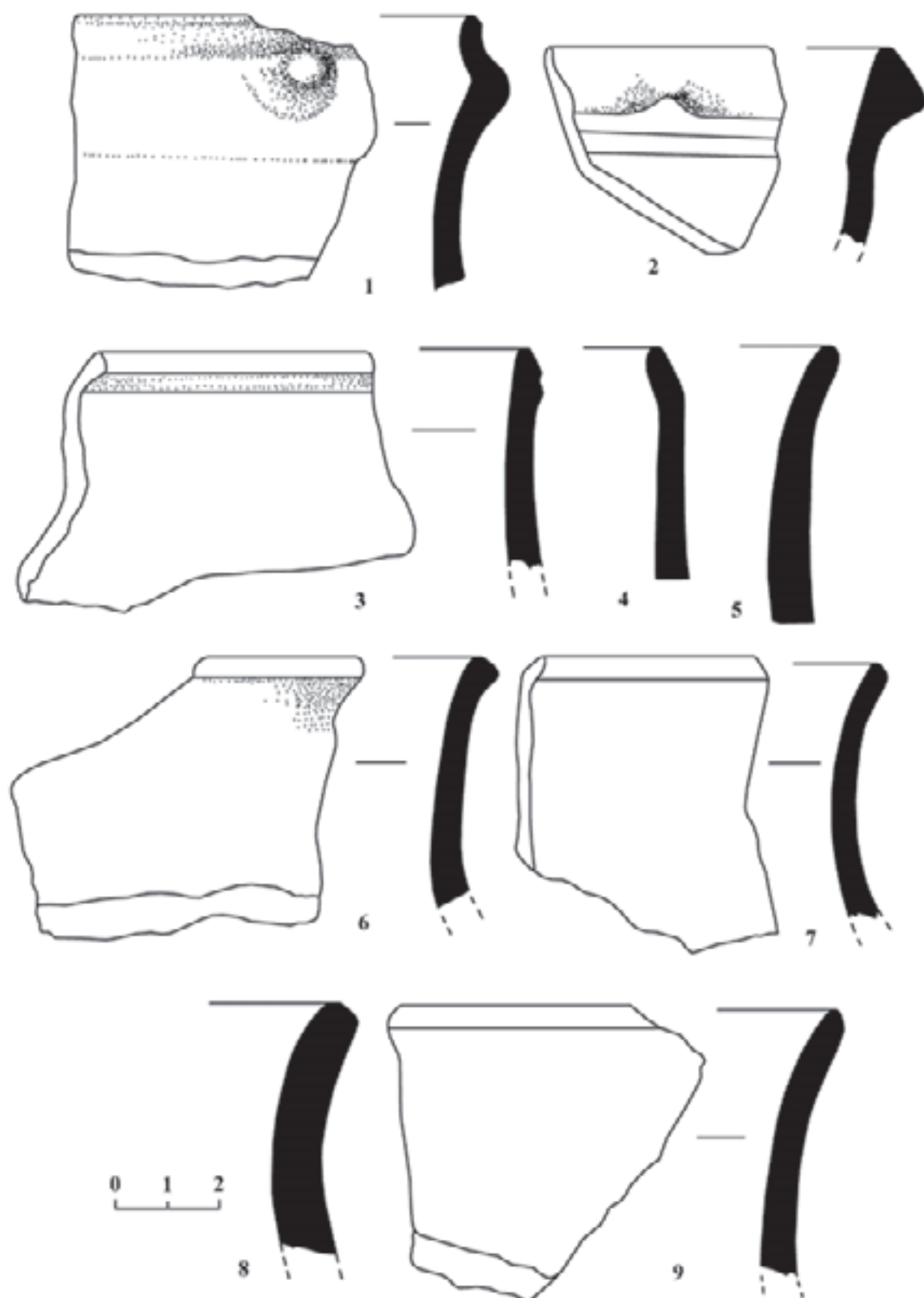

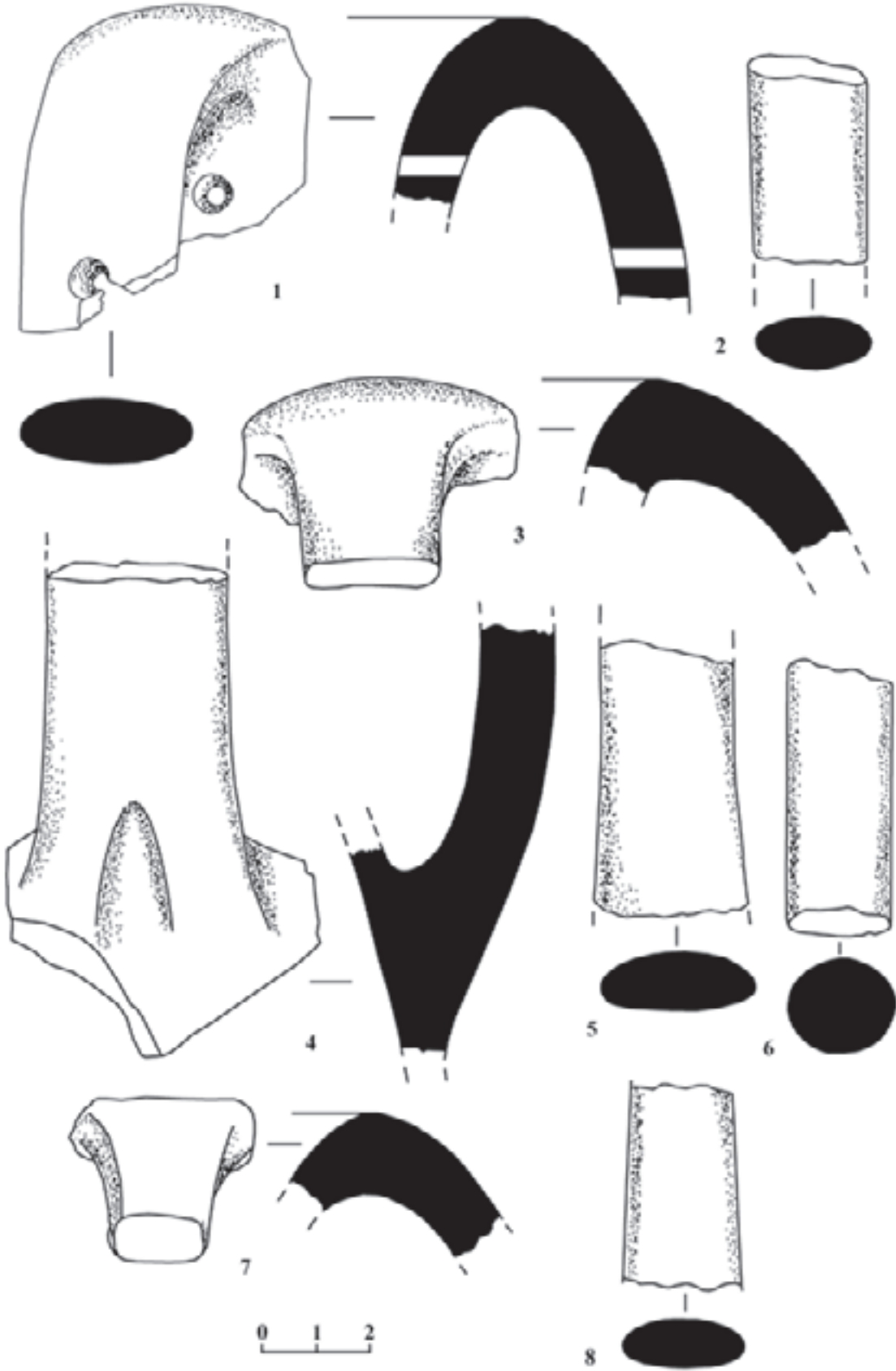

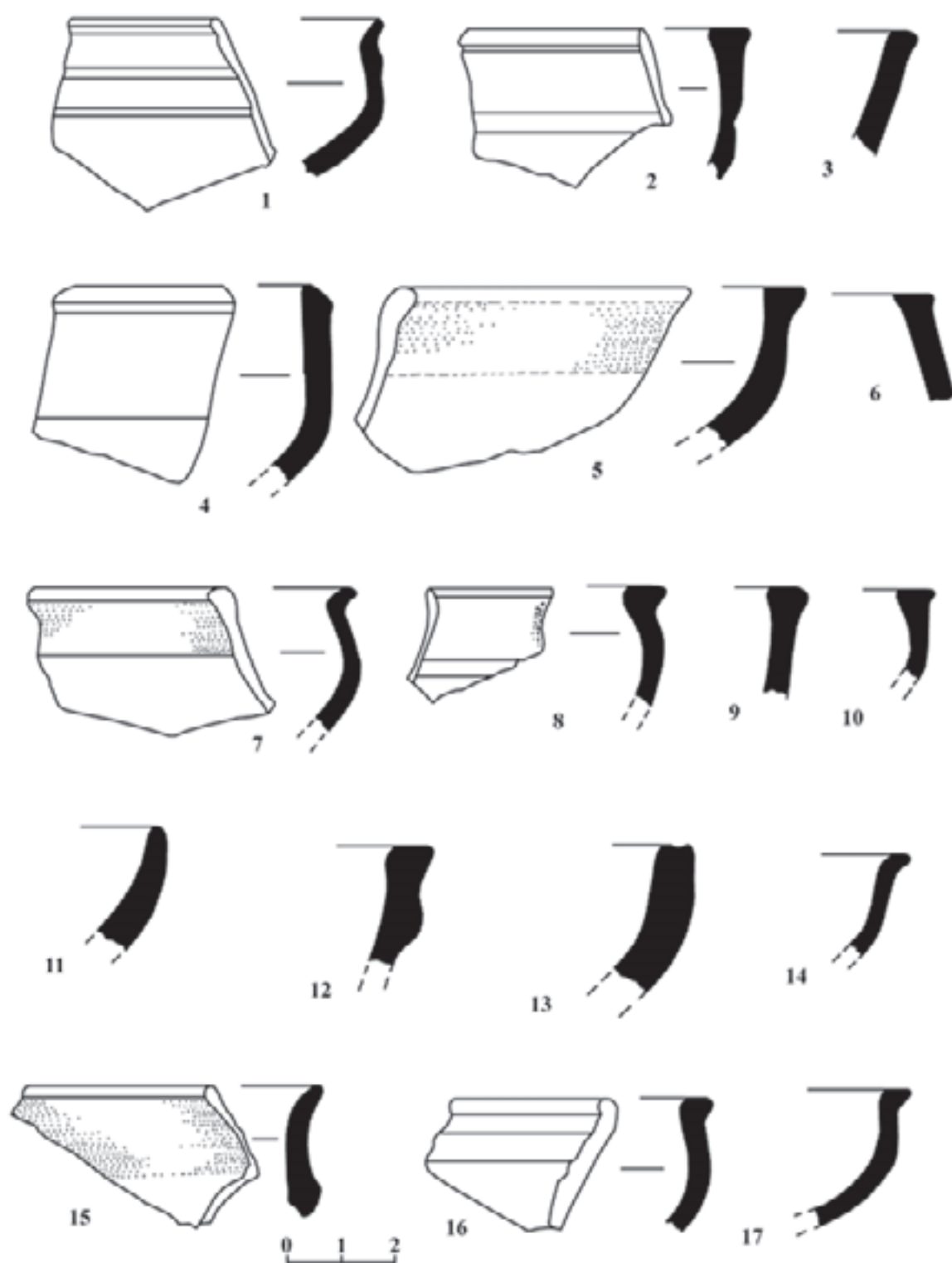

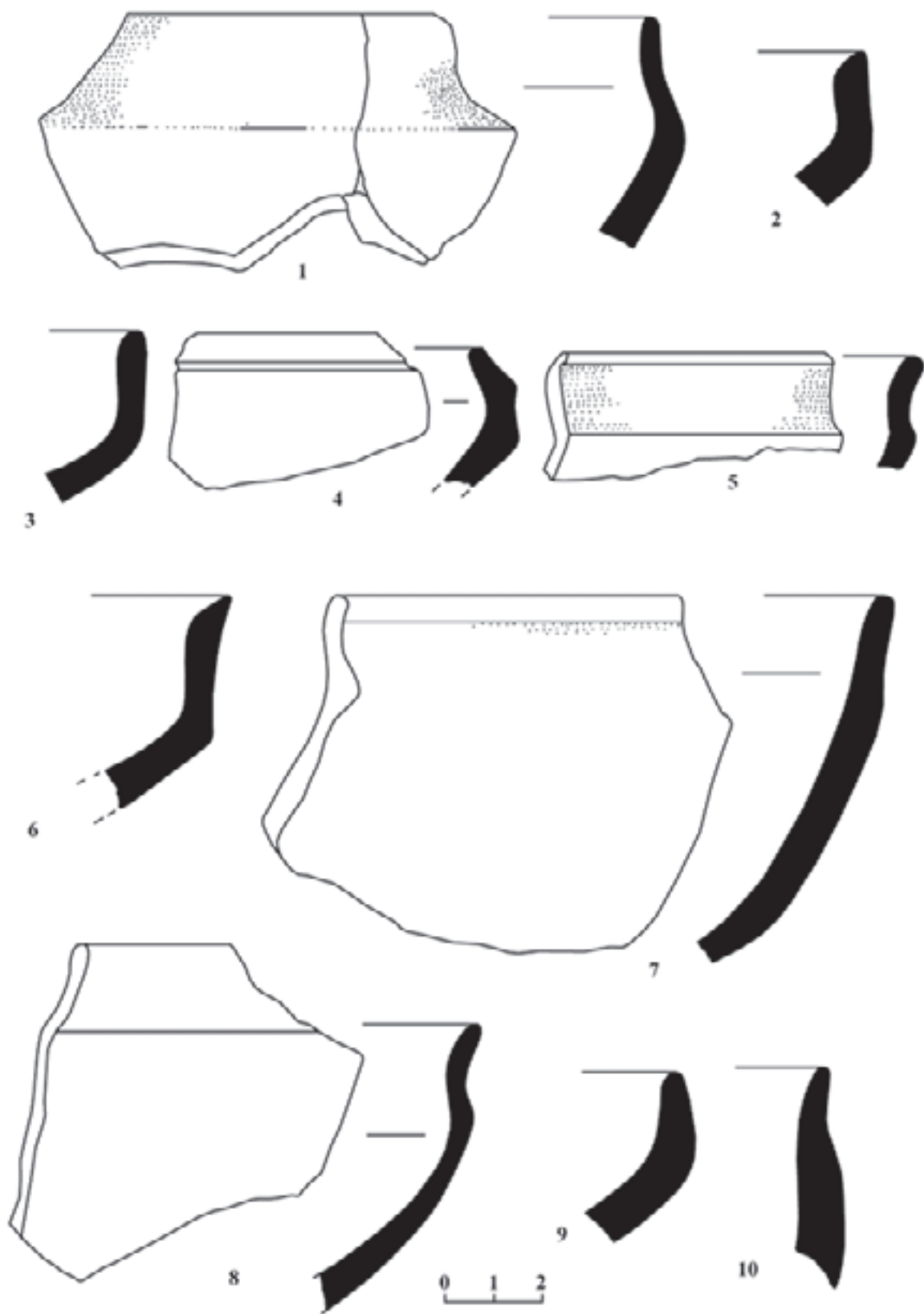

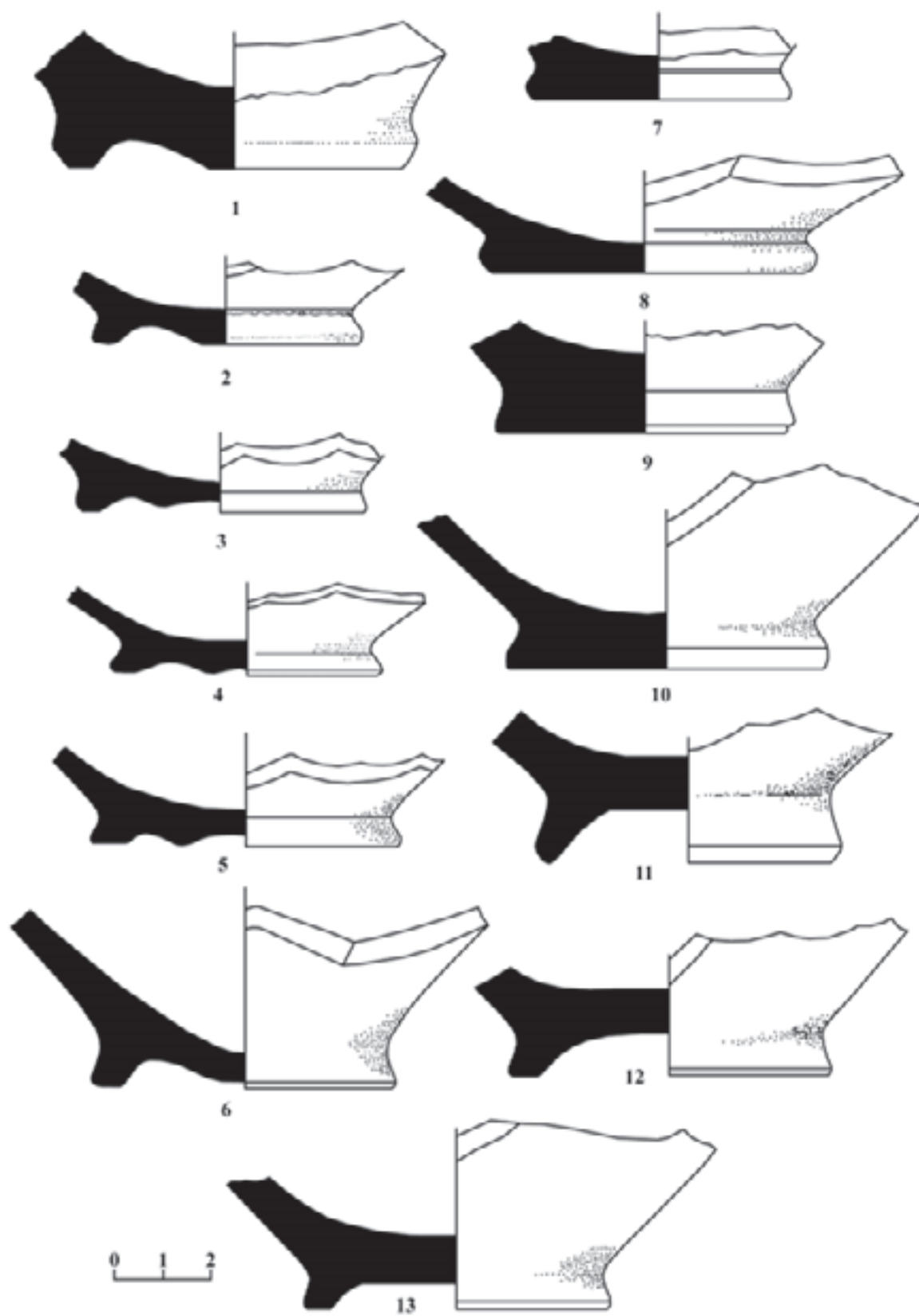

სამცხე - ქველი მელვინეობა არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით

ვაზის ისტორიის კვლევა საქართველოში ყოველთვის უპირველეს სამეცნიერო პრობლემათა რიგში იდგა, მით უფრო, რომ ჯერ კიდევ აკად. ნ. ვავილოვის მოსაზრებამ კულტურულ მცენარეთა ნინაზიური წარმოშობის შესაძლებლობის შესახებ, საქართველო სწორედ პრიორიტეტულ არეალში მოაქცია. ჩვენს ინტერესს ამ თემასთან დაკავშირებით ბიძგი იმ შესანიშნავმა აღმოჩენებმა მისცა, რომელიც ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობასთანაა დაკავშირებული. იგულისხმება სოფ. აწყურის (ახალციხის რაიონი) მიდამოებში აღმოჩენილი საწნახელები, რომელთაც ახალი ნიუანსები შეიტანეს სამცხის და, საზოგადოდ, შუასაუკუნეების საქართველოს მეღვინეობის ისტორიაში.

არქეოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ ვაზის კულტურას საქართველოში 7000-წლოვანი ისტორია მაინც აქვს. ერთი სასოფლო-სამეურნეო კულტურის და, მით უფრო, ვაზის განვითარების ისტორიაში ეს ძალზე ხანგრძლივი პერიოდია და იგი თავისთავად გულისხმობს ამ პროდუქტის მომხმარებელი საზოგადოების განვითარების გარკვეულ დონეს. ამიტომ, იმისათვის, რომ ცენტრალურ ამიერკავკასიაში მოსახლე ტომების საერთო განვითარების სურათი უფრო ნათელი გახდეს, მოკლედ შევეჩერდებით ამ ადრეული ეპოქის დახასიათებაზე.

ვაზის ისტორიასთან დაკავშირებით პირველ რიგში აღსანიშნავია ის ძეგლები, რომლებიც მდებარეობს მდ. მტკვრის შუა წელში და ე.წ. აღმოსავლურკავკასიურ ადრესამინათმოქმედო კულტურულ არეალს ეკუთვნის. ამ კულტურის დამახასიათებელი ნიშნებიდან აღსანიშნავია სამოსახლოთა კონცენტრაცია დღეისათვის შემალღებულ ადგილებზე – “გორებზე”. სამოსახლოთა დაგეგმარება და ტოპოგრაფია კომპაქტურია – სოფლების ჯგუფები ერთმანეთისაგან დაშორებულია 10-15 კმ-ით, ხოლო თითოეული ჯგუფი შედგება ასევე ერთმანეთთან ახლოს მდებარე 3-5 სოფლისაგან [ლორთქიფანიძე 2002: 56-57]. რაც შეეხება თვით სახლებს, ისინი გეგმაში წრიული ან ოვალურია და განლაგებულია წრიული მოედნის ირგვლივ. საცხოვრებელ კომპლექსში უკვე არსებობს სათავსოების ფუნქციური დაყოფა (ცალკეა დამხმარე სამეურნეო სათავსო, ეზო და საცხოვრებელი სახლი). ო. ჯაფარიძე ამ ეპოქის შესახებ მიუთითებს, რომ “განჯა-ყაზახის ველზე და მარნეულის ვაკეზე ადრესამინათმოქმედო კულტურის დასახლებული ადგილები დღეს ხელოვნურ ბორცვებს წარმოადგენენ, რომლებიც თაობების ერთ ადგილზე ხანგრძლივი ცხოვრების შედეგად წარმოიქმნენ, ამის საფუძველს კი საკმაოდ ძლიერი ეკონომიკური სისტემა ქმნიდა. იმ დროს სოფლები გამოუმწვარი აგურისაგან, ალიზისაგან ნაგები საცხოვრებელი და სამეურნეო შენობებისაგან შედგებოდნენ. სოფელს არსებობის საკმაოდ ხანგრძლივი დროის მანძილზე არ განუცდია რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები გეგმარებაში, მშენებლობის წესებში, არქიტექტურაში. თავიდანვე სოფლისათვის დამახასიათებელი იყო ერთნაირი გეგმარება, უნესო, მჭიდრო, ქაოტური განლაგება საცხოვრებელი კვარტლებისა. ხუროთმოძღვრების ძირითადი ფორმა წრიული გეგმით ნაგები საცხოვრებელი და სამეურნეო ხასიათის შენობა იყო. ძირითადი სამშენებლო მასალა თიხა იყო. ხე და განსაკუთრებით ქვა, მშენებლობაში თითქმის არ გამოიყენებოდა. როგორც ჩანს, თიხის მშენებლობაში გამოყენების ტრადიცია ძალიან ძლიერი უნდა ყოფილიყო; თანაც, თიხის არქიტექტურა აქ უკვე საკმაოდ მაღალ საფეხურზე მდგარა” [ჯაფარიძე 2006: 260-261]. ბუნებრივია, რომ სოფლის მეურნეობის განვითარებას თან ახლავს ან,

რაც გაცილებით მართებულია, უზრუნველყოფს შესაბამისი შრომის იარაღების არსებობა. ამ ხანის კულტურულ ფენებში მიკვლეულია ობსიდიანის, ქვის, ძვლისა და ხის იარაღები. ესენია: ნამგლის ჩასართები, თოხები (მათ შორის ირმის რქისგან დამზადებულიც), ბარები, საპრიანებლები, სახვრეტები, სადგისები, დანისებური იარაღი და სხვა. მინის დასამუშავებელი იარაღიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს არუხლო I ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კეთილშობილი ირმის რქა (სიგრძე 67 სმ), რომელიც პრიმიტიული სახვნელი იარაღის ფუნქციას ასრულებდა [ჩუბინიშვილი 1978: 13-16].

ადრესამინათმოქმედო კულტურის საკმაოდ კომპაქტურად განლაგებულ სამოსახლოებზე (მაგალითად, ქვემო შულავერის, არუხლოს, წითელი სოფლისა და ყაჩაღანას სამოსახლოთა ჯგუფები) მოპოვებული პალეობოტანიკური მასალის მიხედვით, აქ მიწათმოქმედებას ხანგრძლივი ისტორია ჰქონია, რადგან ხორბლის გვარის წარმომადგენლები ბოტანიკურად უკვე დიფერენცირებულნი არიან და შიშველმარცვლიანი ფორმები რაოდენობრივად დომინირებენ კილიანმარცვლიანზე [რუსიშვილი 2007: 15]. სოფლის მეურნეობის განვითარების ასეთი მაღალი დონის ფონზე მოულოდნელი არ უნდა იყოს ვაზის ნაშთების ამავე არქეოლოგიურ კონტექსტში აღმოჩენაც. კერძოდ, შულავერის მახლობლად, ე.წ. „დანგრეულ გორაზე“, ძვ.წ. VI-IV ათასწლეულების ფენაში აღმოჩენილია ვაზის ნიჰნები. მათი პალეობოტანიკური შეფასება ასეთია: მასალა მრავალფეროვანია და წარმოდგენილია მომრგვალო და მსხლის ფორმის თესლებით. მათი სიგრძე (L) მერყეობს 6,8-6 მმ-ს შორის, სიგანე (B) – 3,0-3,8 მმ შორის, ნიჰნის ნისკარტის სიგრძე – 1,3-1,8 მმ, შეფარდება L/B ტოლია 1,61-1,94. ქალაქა მომრგვალოა და ნიჰნის ზედა ნაწილშია განლაგებული. ცენტრალური ღარები ღრმაა, განლაგებულია თითქმის პარალელურად. მორფოლოგიური და ამპელოგრაფიული ნიშნების მიხედვით იგი ვაზის კულტურულ სახეობას *Vitis vinifera*-ს მიეკუთვნება [რუსიშვილი 2007: 13].

მოგვიანებით, ბრინჯაოს ხანაში (ძვ.წ. IV ათასწლეულიდან), ქართველური ტომები განვითარების ახალ საფეხურს აღწევნ – იწყება ლითონის წარმოება, რომელმაც ათასწლეულების მანძილზე განვითარების არნახულ ტექნიკურ და მხატვრულ დონეს მიაღწია. ამ ეპოქის ძეგლებზეც ასევე კარგადაა ცნობილი კულტურული ვაზის ნაშთები. მაგალითად, ვაზის ნიჰნები აღმოჩენილია კახეთში – ბადანის ძვ.წ. III ათასწლეულის ფენებში და კულტურული ვაზის სახეობას *Vitis Vinifera* L. მიეკუთვნება [რუსიშვილი 2007: 17]; შიდა ქართლში – ურბნისის მახლობლად, ქვაცხელებზე, ამავე ხანის ნიჰნებია მოპოვებული. სოფლის მეურნეობის განვითარების პარალელურად ვითარდება ეკონომიკისა და კულტურის ყველა მიმართულება. საკმარისია აღინიშნოს თუნდაც ისეთი მოვლენა, როგორიც ძვ.წ. III-II ათასწლეულების თრიალეთის ყორღანთა ბრწყინვალე კულტურაა. ამ გრანდიოზულ ნაგებობებში, რომელთა დიამეტრი ხშირად 100 მეტრს აღწევს, შესანიშნავად გათვლილ არქიტექტურულ კონსტრუქციებთან ერთად, უხვად ჩნდება ინვენტარიც, მათ შორის, სასმისების ნაირგვარი სახეობებიც.

ძვ.წ. II ათასწლეულიდან კულტურული ვაზი – *Vitis vinifera* – გავრცელებული ჩანს მთელს საქართველოში. ნიჰნები აღმოჩენილია ქვეყნის როგორც ზღვისპირა ზოლში (ანაკლიის ნამოსახლარი), ასევე კოლხეთის შიდა ტერიტორიაზეც (ნოსირი). ეს რეგიონი თავისი ბუნებრივი პირობებით, ცხადია, მკვეთრად განსხვავებულია თრიალეთის, სამცხის, ქართლისა და კახეთისაგან და, ძირითადად, დაბლობს წარმოადგენს. ამ ზონალური სხვაობის შესაბამისად, თავისებურია სამოსახლოების ტიპებიც, რომლებიც ასევე უხვად შემორჩენილი არქეოლოგიური და ბოტანიკური მასალით გამოირჩევა. ესენია: ხორბალი, ფეტვი, წიფელა, რკო, თხილი, ოდნავ მოგვიანებით ღომი (*Setaria italica* L.) [მაისაია, შანშიაშვილი, რუსიშვილი 2005: 6-38]. წარმოების განვითარების თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ამ დროს კვლავ აღმავლობას განიცდის ლითონის წარმოება და იქმნება კოლხური ბრინჯაოს შესანიშნავი, ნაირგვარი ორნამენტით გრავირებული ნივთები, რომელთა შორისაც გვხვდება როგორც უტილიტარული, ისე საკულტო და ასევე მცირე ხელოვნების – ბრინჯაოს პლასტიკის ნიმუშებიც.

ამ ხანიდან თანდათანობით შეინიშნება ისეთი კერამიკული ფორმების მომრავლება, რომლებიც უშუალოდ მეღვინეობასთან იყო დაკავშირებული. ყოველ შემთხვევაში, ძვ.წ VI საუკუნიდან მთელი

ქვეყნის ტერიტორიაზე ჩნდება ნაირგვარი დეკორით შემკული საღვინე ქვევრები, რომელთა ტევადობა სხვადასხვაგვარია, საშუალოდ ღვინის წარმოებას უნდა უკავშირდებოდეს სპეციალური სათავსოების – მარნების გაჩენაც. მარანი (ტაბ. I), რომელიც ვანის ნაქალაქარის ცენტრალურ ტერასაზე აღმოჩნდა, ძვ.წ. V-IV საუკუნეებს განეკუთვნება. მაგრამ ბუნებრივად ისმის კითხვა – რამდენად განვითარებული იყო ის საზოგადოება, რომელიც ესოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მეღვინეობისა და მევენახეობის კულტურას? ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად საკმარისია დავასახელოთ ვანის ძვ.წ. IV საუკუნის სამარხეული კომპლექსების გათხრის შედეგები. ჩვენთვის საინტერესო თემასთან დაკავშირებით აღვნიშნავ ამ სამარხში ამფორების აღმოჩენის ფაქტს, რაც იმის დასტურია, რომ მიუხედავად ღვინის წარმოებისა კოლხეთში, ამ სითხით ვაჭრობა მაინც ფართოდაა გავრცელებული, რაც იმ ხანისათვის ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. აქვე აღვნიშნავთ, რომ კოლხური ექსპორტის დამადასტურებელი კოლხური ქვევრები და ამფორები საკმაო რაოდენობითაა აღმოჩენილი ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთშიც. თუმცა ამჯერად ჩვენთვის გაცილებით საინტერესოა კოლხური საზოგადოების ეკონომიკური და კულტურული დონე, რაც ნათლად წარმოჩინდა ამ სამარხებში. საკმარისია აღვნიშნოთ ვანისა და საირხის სამარხებში აღმოჩენილი ათასობით ნივთი, რომელთა შორის უმეტესობა ძვირფასი ლითონისგანაა დამზადებული. ამგვარად, სრულიად აშკარაა, რომ საზოგადოებას, რომელიც ძვ.წ. I ათასწლეულში მეღვინეობას მისდევდა, ამ დარგის განვითარების როგორც საკმარისი ტრადიცია, ისე ეკონომიკური შესაძლებლობებიც ჰქონდა.

მეღვინეობას და მასთან დაკავშირებულ მთავარ ჭურჭელს – ქვევრს იმდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ძვ.წ. IV საუკუნიდან საქართველოში მკვიდრდება მიცვალებულთა საღვინე ქვევრებში დაკრძალვის ტრადიცია. ღვინის ამავე მნიშვნელობის დასტურია აგრეთვე ძვ.წ. V საუკუნიდან ამფორების სამარხებში ჩაყოლების წესის დამკვიდრებაც, რაც კარგად ჩანს ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნულ ნეკროპოლზე გათხრილ სამარხებში (კახიძე, ვიკერსი 2004: 48-85).

მეღვინეობის დიდი როლის მანიშნებელია ადგილობრივი და ბერძნული კულტების სინკრეტიზმი – მევენახეობა-მეღვინეობის ღმერთის – დიონისეს კულტის ფართო გავრცელება ანტიკური ხანის საქართველოში. ამ კულტის არსებობის საუკეთესო ნიმუშია ძალისას ცნობილი მოზაიკა (ტაბ. II)

IV საუკუნის დასაწყისში ქრისტიანობა საქართველოში სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა და ვაზმა და ღვინომ ახალი, კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელობა შეიძინა. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ქართული ქრისტიანობის სიმბოლო ვაზის რტოებისაგან დამზადებული ჯვარია.

ვაზი ყოველდღიურ ქრისტიანულ ყოფასთან ერთად, ქართული ხუროთმოძღვრების განუყოფელ დეკორატიულ ელემენტად იქცა. ამ პერიოდის მარნები მთელი ქვეყნის ტერიტორიაზე, თითქმის ყველა ზონალურ სარტყელშია მიკვლეული.

ჩვენს კონკრეტულ ინტერესს ამჯერად ანყურის მიმდებარე ტერიტორიაზე მილსადენის მშენებლობასთან დაკავშირებით ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის შედეგები წარმოადგენს. თუმცა სამუშაოების დაწყებას ამ პუნქტში სხვა საფუძველიც ჰქონდა. საქმე ისაა, რომ ანყური ისტორიულ ქრონიკებში პირველად იხსენიება „ქართლის ცხოვრების“ ჩანართში, რომლის დაწერის დროის შესახებ ზუსტი ინფორმაცია არ არსებობს. ივარაუდება, რომ იგი, ზოგადად, ადრეულ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება. ჩანართში მოთხრობილი ამბის ისტორიული ფონი საკმაოდ რთულია. ესაა ხანა, როდესაც ქრისტეს მოციქულები ქადაგებას იწყებენ სხვადასხვა ქვეყნებში. საქართველოში ეს მისია ანდრია მოციქულს ერგო. მემადიანეს თხრობა შემდეგი სახისაა:

«და შემდგომად ამაღლებისა უფლისა, რაჟამს ნილ-იგდეს მოციქულთა... მაშინ ჰრქუა ყოვლად წმინდამან მოციქულსა ანდრიას: წარხვიდე და წარასუენო ხატი ჩემი და სახიერისა ძისა ჩემისა ქუეყანასა, ჩემ ნილ ხდომილსა... ხოლო წმინდა მოციქული წარმოემართა და მოინია ანყურს, რომელსა პირველად ეწოდებოდა სოსანგეთი. და დაივანა ადგილსა ერთსა, სადა იგი იყო ტაძარი საკერპო, რომელსა ან-ცა ძუელ – ეკლესია ეწოდების და მას შინე იმსახურებოდეს კერპნი მათნი. ხოლო იყო

ქალაქსა მას შინა ბომონი საკერპო, რომელსა შინა იმსახურებოდეს ბილწნი იგინი ღმერთნი მათნი არტემი და აპოლონ. ...წარმოგზავნილ არს აქა ხატი იგი სასოდ და მცველად წილ-ხდომილთათვის და ჯერეთცა აგრეთ არს, რათა დაესვენოს აქა მკვიდრად უკუნისამდე ჟამთა...» („ქართლის ცხოვრება“, I, 1955: 39-42).

შესაბამისად, სასულიერო ტრადიციის მიხედვით ანდრია მოციქულმა აწყურში დატოვა ღვთისმშობლის ხატი და თვითონ წარემართა სკვითეთში. ამ ხანიდან აწყური იქცა მარიამ ღვთისმშობლის ხელთუქმნელი ხატის ადგილსამყოფელად და შემდგომი ხანის ყველა ისტორიული მოვლენა, რომელიც ამ რეგიონში განვითარდა, ძირითადად, სწორედ აწყურთან იყო დაკავშირებული.

ბუნებრივია, რომ ამგვარმა ინფორმაციამ გარკვეული არქეოლოგიური ინტერესი აღძრა აწყურის მიმართ და ოცი წლის მანძილზე აქ ინტენსიური არქეოლოგიური სამუშაოებიც მიმდინარეობდა, რის შედეგადაც აღმოჩნდა წარმართული ხანის (ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარი) ვრცელი სამოსახლო და ჩანართში მოცემული ინფორმაცია ნაწილობრივ დადასტურდა მატერიალური [Licheli 1999a: 27-34 ; Licheli 1999b: 13-15; Licheli 1999c: 101-107] და პალეობოტანიკური მასალების საფუძველზე.

აწყურის და, საზოგადოდ, სამცხის თემა მევენახეობა-მეღვინეობის კონტექსტში დამატებით მცირე განმარტებას მოითხოვს: საქმე ისაა, რომ ბუნებრივი გარემო აქ ნაკლებად უწყობს ხელს მეღვინეობის განვითარებას მისი ზღვის დონიდან მდებარეობისა და მკაცრი კლიმატის გამო.

ნიშანდობლივია, რომ მიუხედავად მრავალჯერადი შემოსევისა შუასაუკუნეების მთელს პერიოდში, რაც თითქმის ანადგურებდა ქვეყნის ეკონომიკას, მევენახეობის ტრადიცია მაინც იქნა შენარჩუნებული. ეს ფაქტები კარგადაა დადასტურებული სამცხის (სამხრეთი საქართველო) ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. სოფელ აწყურში მარიამ ღვთისმშობლის ტაძრის ინტერიერში ჩატარებული სამუშაოების შედეგად გაირკვა, რომ VII-VIII საუკუნეებში აქ მდგარა დიდი, მყარ საფუძველზე აგებული შენობა, ჩვენი აზრით, ტაძარი, რომლის სამხრეთით მარანი მიუშენებიათ. ჩვენ შევისწავლეთ ამ მარნის მხოლოდ მცირე ნაწილი, სადაც სამი სახვადასხვა ზომისა და მოცულობის ქვევრი გამოვლინდა – 100, 200 და დაახლოებით 800 ლიტრი ტევადობის. სხვათა შორის, აქვე გამოვლინდა სამარხი, რომელშიც სრულიად უნიკალური ოქროს საკიდი ხატი აღმოჩნდა. იგი ტიხრული მინანქრითაა შემკული და ჩასმული აქვს იასპის ქვა, რომელზეც ჯვარცმის სცენაა გამოსახული.

ქრონოლოგიურად მომდევნო ხანის, X-XVI საუკუნის მრავალი საწნახელია მიკვლეული ამავე რეგიონში. კერძოდ, ადგილზე, რომელსაც მოსახლეობა ნავენახარს უწოდებს, გამოვლენილია შვიდი მარან-საწნახელი, რომლებიც X-XVI საუკუნეებს განეკუთვნება (ტაბ. III-IV). მათი კონსტრუქცია ზუსტად იგივეა, რაც დღევანდელ საწნახელებში გვხვდება. საინტერესოა, რომ რიგ შემთხვევებში თითო მარანში ორ-ორი საწნახელია გამართული, რაც შესაძლოა იმას მიანიშნებს, რომ აქ, ერთი მეპატრონის კუთვნილი, სხვადასხვა ჯიშის ყურძენი ერთდროულად ინურებოდა და სხვადასხვა თაღარში ჩაედინებოდა (ტაბ. Vა). მარნებში მიკვლეული საწნახელების ზომები სხვადასხვაგვარია: 2,8x1,5 მ; აქვე მდებარე სხვა საწნახელის სიგრძე კი 11 მეტრია. საზოგადოდ, საწნახელების ტევადობა 4-7 ტონაა.

მარნის კედლები ამოყვანილია დაუმუშავებელი ან ნაწილობრივ დამუშავებული ლოდებით (ტაბ. Vა, VI). მათი ზომები განსხვავებულია, თუმცა საზოგადოდ, მათი კონფიგურაცია დაახლოებით ერთიდაიგივეა.

საყურადღებოა, რომ ყველა მარანში აღმოჩნდა საწნახელთან საგულდაგულოდ გამართული რეზერვუარები, საქაჯავები, რომელშიც საწნახელში დანურული ყურძენიდან დარჩენილი მასა – ქა-ქა იყრებოდა და აქ კიდევ ერთხელ ინურებოდა მძიმე წნეხის წვემ. ამისათვის იყენებდნენ წისქვილის დოლაბის ქვებს ან სპეციალურად საქაჯავისათვის დამზადებულ მსხლის ფორმის ქვებს. მათი წონა დაახლოებით 150-200 კგ-ია (ტაბ. Vბ).

საწნახელის ფსკერის ანაფხეკში, რომელიც პალინოლოგიური ანალიზისათვის გაკეთდა, ხე-მცენარეთა შორის დომინირებს კულტურული ვაზის (*Vitis vinifera*) მტვრის მარცვლების რაოდენობა, აღმოჩენილია მისი 12 მტვრის მარცვალი. არის აგრეთვე თხილის (*Corylus*) და ზეთის ხილის (*Olea*) მტვრის მარცვლები, რაც მეზალეობის განვითარებაზე მეტყველებს. მესამე ნიმუშში არის აგრეთვე კაკლის (*Juglans regia*) მტვრის მარცვლები (პროფ. ე. ყვავაძის დასკვნა).

ამ შენობებში ხდებოდა ყურძნის დანურვა და მიღებული წვენი გადაჰქონდათ სოფელში, მარნებში შესანახად.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის, რომ ქართველი კაცისათვის მარანიც და საწნახელიც ყოველთვის წმინდა ადგილს წარმოადგენდა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა აწყურშივე გამოვლენილი კიდეც ერთი მარანი, რომლის ინტერიერში საკურთხეველი და წმინდა პურის ანუ კვერის პატარა საცხობი აღმოჩნდა. მარანში ჩასასვლელი კიბის მარჯვნივ, იატაკში ამოკვეთილ ოთკუთხა ორმოში გამართული იყო ქვის ფილებისაგან შედგენილი საკურთხეველი (ტაბ. VIIა). ესაა თხელი ფილებისაგან შეკრული ქვაყუთი, რომელიც ასეთივე თხელი ფილებით იყო გადახურული (ზომები: 0,7x0,4 მ).

მარნის წმინდა ადგილად გააზრების დასტურია აგრეთვე აქვე აღმოჩენილი სამკუთხა ფორმის თიხის ფილა ქართული წარწერით “წმინდა გიორგი” (ტაბ. VIIIბ). ეს მონაპოვარი IX საუკუნით თარიღდება.

განათხარი მარნები ქვითკირის საწნახლებითა და საქაჯავებით ნათლად წარმოგვიჩენენ მევენახეობა-მელვინეობის მნიშვნელოვან როლს ამ რეგიონის მოსახლეობის მეურნეობაში. ამავე დროს ეს მარნები წარმოადგენენ შუასაუკუნეების ხალხური არქიტექტურის უაღრესად თავისებურ ძეგლებს. საყურადღებოა, რომ მარნებიც და საწნახლებიც ტიპოლოგიურად მსგავსია საქართველოს სხვა კუთხეებში (კახეთი, ქართლი, არაგვის ხეობა) გათხრილი სინქრონული ძეგლებისა [რჩეულიშვილი 1977: 101-105; რჩეულიშვილი 1980: 57-66; რჩეულიშვილი 1990: 101-103; ჭილაშვილი 1975: 21-23]. ამავე დროს, ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ აქაურ მარნებში ვერ ვხვდებით ღვინის დასადუღებელ და შესანახ ქვევრებს. ჩვენი აზრით, ეს ნაგებობები საცხოვრებელი სახლებისაგან მოშორებით, ვენახებში იყო გამართული და გამოიყენებოდა მხოლოდ ყურძნის დასაწურად. წვენი მაშინვე მიჰქონდათ იმ მარნებში, რომლებიც საცხოვრებელ სახლთან ახლოს უნდა ჰქონოდათ გამართული. ამას მოწმობს მსგავსი ვითარების დადასტურება არაგვის ხეობაში შუასაუკუნეებსა და გასული საუკუნის დასაწყისის ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც [ნანობაშვილი 1960: 162; სონლულაშვილი 1974: 152].

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ყურადღებას იქცევს ქართულ წერილობით წყაროებში (“ნიკორ-წმინდის დანერილი”) ტერმინ „მარნის“ გვერდით დადასტურებული ტერმინი „სასაწნახლო ქვითკირი“ [ბერძენიშვილი 1979: 25]. როგორც ჩანს, ჩვენი წინაპრები ერთმანეთისაგან ფუნქციონალურად ანსხვავებენ შენობა - „მარანს“, სადაც ღვინის შესანახი ქვევრები იყო და შენობა - „სასაწნახლოს“, სადაც მხოლოდ საწნახელი და საქაჯავი იყო ყურძნის პირველადი დამუშავებისათვის. ამ თვალსაზრისით, შეიძლება უპრიანი იყოს მსგავსი მარნებისათვის ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ტერმინ „სასაწნახლოს“ დამკვიდრება, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მეტად საყურადღებო ფაქტია ერთ-ერთ თხრილში გამოვლენილი მარნის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში გამართული წარმართული სარიტუალო კუთხის დადასტურება მცირე ზომის თონითა და კერით. ეს უდავო მოწმობაა შუასაუკუნეებში გარკვეული წინაქრისტიანული (წარმართული) საკულტო რიტუალების გადმონაშთის სახით არსებობისა. მსგავსი ფაქტები დადასტურებულია ჟინვალის ნაქალაქარის გათხრების დროს [რჩეულიშვილი 1990: 108-109].

ყურადღებას იქცევს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი კერამიკული მასალა, რომელიც ძირითადად მსგავსია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების გათხრების დროს მოპოვებული კერამიკისა [მიწიშვილი 1967: 10-38], თუმცა შეინიშნება გარკვეული თავისებურებებიც. ეს კი

იმის ნიშანია, რომ ამ რეგიონში ადგილზე უნდა ეწარმოებინათ როგორც მოჭიქული, ასევე მოუჭიქავი სასუფრე თუ სამეურნეო ჭურჭელი და სამშენებლო კერამიკა.

განათხარი ძეგლებისა და არქეოლოგიური მასალის შესწავლის შედეგად შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ჩვენს ხელთაა მნიშვნელოვანი სამეცნიერო ინფორმაციის შემცველი არტეფაქტების კომპლექსი, რომელიც მყარ საფუძველს ქმნის სამცხის შუასაუკუნეების მოსახლეობის ეკონომიკის, კულტურისა და ყოფის შესწავლისათვის. ამ გამოკვლევების შედეგად მიღებულია სრულიად ახალი ინფორმაცია სამცხის რეგიონში ძველი ქართული მეღვინეობის შესახებ.

ცალკე უნდა აღინიშნოს XV-XVI საუკუნეების ერთ-ერთ მარანში აღმოჩენილი ნიჰნების პალეო-ბოტანიკური ანალიზის შედეგები. ირკვევა, რომ აქ, შესაძლოა, ვაზის პრიმიტიულ ჯიშებთან გვაქვს საქმე. თუმცა არსებობს სხვა სახის ახსნაც – სამცხის, კონკრეტულად კი აწყურის მძიმე პოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე, რაც გაუთავებელ ომებში აისახა, შესაძლოა ყოველთვის არ ტარდებოდ ყველა საჭირო აგროტექნიკური (გასხვლა და ა.შ.) ოპერაცია. მევენახეობის განვითარების თვალსაზრისით ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი დეტალია და კარგად შეესაბამება ამ ხანისათვის არსებულ ურთულეს ისტორიულ პროცესებს. თუმცა კიდევ ერთხელ უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად ზემოაღნიშნული პროცესებისა, ისინი აფერხებდნენ, მაგრამ ვერ სპობდნენ მეურნეობის ამ დარგს. ამ მხრივ საყურადღებოა ისეთი ცნობილი ძეგლი, როგორიც ვარძიაა. სამცხის მეღვინეობის ზონალური განვითარების თვალსაზრისითაც სწორედ ამ სამონასტრო კომპლექსს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს; იგი ზღვის დონიდან 1300 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს და 600-ზე მეტი სათავსოა გამოვლენილი, სათავსოთა უმეტესობაში რამდენიმე ქვევრია ჩადგმული პროდუქტის და, მათ შორის, ღვინის შესანახად. მათი ტევადობა სხვადასხვაა – უმცირესი 60 ლიტრს იტევს, ხოლო უდიდესი – 1800 ლიტრს. ქვევრების საერთო ტევადობა ამ ერთ მონასტერში დაახლოებით 91 ათას ლიტრს შეადგენდა.

ამგვარად, შუასაუკუნეების მევენახეობის შეფასების თვალსაზრისით, უკანასკნელ წლებში აწყურის აღმოჩენები ასეთი დასკვნის საშუალებას იძლევა: გათხრების შედეგად მიღებული პალინოლოგიური მასალის შესაბამისად, მეცამეტე საუკუნის ბოლო და შემდგომი სამი საუკუნე (XIV-XVI სს.) სამცხე ხასიათდებოდა სულ სხვა ეკოლოგიური პირობებით. მუხის, ცაცხვის, ფშატის, ქაცვის, ხეჭრელის და ჯაგრცხილის არსებობა ტყეში იმაზე მეტყველებს, რომ აქ დღევანდელთან შედარებით გაცილებით თბილი კლიმატი უნდა ყოფილიყო. თბილი კლიმატის არსებობის დასტურია აგრეთვე გვიმრა, გველის ენის, ტაბელას სპორების აღმოჩენა. ყველა ჩამოთვლილი მცენარე დღეს იზრდება მხოლოს ტყის ქვედა ზოლში და 700 მ ზემოთ არ გვხვდება, აწყური კი მდებარეობს 960 მ სიმაღლეზე. პალინოლოგ ელისო ყვავაძის დასკვნით, სწორედ ამ თბილმა კლიმატმა ხელი შეუწყო მევენახეობის მძლავრ განვითარებას.

ივარაუდება, რომ ამავე კლიმატის გამო ხარობდა აწყურში ზეთისხილიც, მაგრამ მეჩვიდმეტე საუკუნის ბოლოს დაწყებულმა ანომალურმა აციებამ თითქმის საბოლოოდ გაანადგურა მევენახეობა სამცხეში. აციება გლობალური და ხანმოკლე იყო, თუმცა, მიუხედავად ამისა, სამცხის ტერიტორიაზე ახლაც არის შემორჩენილი ვაზის ჯიშები, რომლებიც შესანიშნავადაა შეგუებული იქაურ მკაცრ კლიმატს და შესანიშნავადაც ხარობს.

ლიტერატურა

- ბერძნშვილი მ. 1979:** მეთერთმეტე საუკუნის ქართული საისტორიო წყაროები. თბილისი.
- კახიძე ა., ვიკერსი მ. 2004:** ფიჭვნარი I. ბათუმი.
- ლიჩელი ვ. 2007:** ძველი ქართული მეღვინეობა – არქეოლოგიური ინტერპრეტაცია. – საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია “საქართველო და საფრანგეთი: ღვინის ორი ცივილიზაცია”. რედ. თ. წითლანაძე. თბილისი, 25-42.
- ლორთქიფანიძე ო. 2002:** ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი.
- მაისაია ი, შანშიაშვილი თ, რუსიშვილი ნ. 2005:** კოლხეთის აგრარული კულტურა. თბილისი.
- მიწიშვილი მ. 1967:** მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში. თბილისი.
- ნანობაშვილი ბ. 1960:** ვაზის ძველი კულტურა ქიზიყში. თბილისი.
- რუსიშვილი ნ. 2007:** ვაზის კულტურა საქართველოში პალეობოტანიკური მონაცემების საფუძველზე. თბილისი.
- რჩეულიშვილი გ. 1977:** არაგვის ხეობის საწნახლეები. – რ. რამიშვილი (რედ.), არქეოლოგიური ძიებანი. თბილისი, 101-105.
- რჩეულიშვილი გ. 1980:** დევებიანისა და დიდრუვის ნასოფლარები. – რ. რამიშვილი (რედ.), ჟინვალის ექსპედიცია (II სამეცნიერო სესიის მასალები). თბილისი, 57-66
- რჩეულიშვილი გ. 1990:** ფშავის არაგვის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- სონღულაშვილი ჯ. 1974:** საქართველოს მევენახეობა-მეღვინეობის ისტორიისათვის. თბილისი.
- ქართლის ცხოვრება, 1955:** ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I, 39-42
- ჩუბინიშვილი ტ. 1978:** ერთი დათარიღების ცდა ნაყოფიერების კულტის ისტორიიდან. – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, ტ. I. რედ. ოთ.ლორთქიფანიძე. თბილისი, 13-16
- ჭილაშვილი ლ. 1975:** ძველი გავაზი. თბილისი
- ჯაფარიძე ო. 2006:** ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავეებთან. თბილისი. გვ. 260-261
- Licheli V. 1999a:** St. Andrew in Samtskhe – archaeological proof? – T. Mgaloblishvili (Ed.), *Ancient Christianity in the Caucasus. Iberica Caucasia*, vol. 1, 27-34. London.
- Licheli V. 1999b:** Une ville des VIIe-Ier siècles. – Lordkipanidzé O., Lévêque P. (eds.), *Religions du Pont-Euxin. Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide)*, 13-15. Paris.
- Licheli V. 1999c:** The Black Sea - Vani - Samtskhe: the spreading route of black-glazed pottery. – In O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (eds.), *Religions du Pont-Euxin. Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide)*, 101-107. Paris

ტაბულების აღწერა

- ტაბ. I – ვანი. ქვევრსამარხი, ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი.
- ტაბ. II – ძალისა. დიონისე და არიადნე. აბანოს იატაკის მოზაიკა. ახ.წ. III ს.
- ტაბ. III -IV – აწყური. საწნახლეების გეგმები. X-XV სს.
- ტაბ. V – აწყური. საწნახლის კედლის ანაზომი.
- ტაბ. VI – აწყური. 1. საწნახლის კედლის ჭრილი თალარად გამოყენებული ქვევრით; 2. საქაჯავის ქვები; 3. საწნახელი. გეგმა.
- ტაბ. VII – აწყური. საწნახლეები №№ 9, 12, 20 თხრილებიდან.
- ტაბ. VIII – აწყური. თხრილი № 9. 1. თალარი; 2. ანტეფიქსი წარწერით “ნმინდა გიორგი”.

WINE-MAKING IN ANTIQUITY IN THE LIGHT OF EVIDENCE FROM EXCAVATIONS AT SAMTSKHE

The history of wine-making has always been a popular subject with Georgian scholars, and the view once expressed by Academician N. Vavilov that the domestic vine had a Near Eastern origin made Georgia an area of particular interest. Our immediate incentive to discuss this topic was the new information stemming from the splendid discoveries made during the construction of the BTC pipeline, notably the wine presses recovered in the village of Atsquri (Akhalsikhe district). They have added fresh information relating to the history of wine-making in Samtskhe in particular and in Medieval Georgia in general.

Archaeological evidence indicates that viticulture has a history of at least 7000 years in Georgia. This is a long time in terms of the development of a single agricultural product, and its study enables us to observe changes that occurred within the society that consumed wine. A short account of this earlier period is in order with a view to clarifying the situation and development of the tribes that inhabited Central Transcaucasia.

Relevant in connection with the history of the vine are various sites in the middle part of the river Mtkvari and which belong to the area of the "East Caucasian Early Farming Culture". A particular feature diagnostic of this Culture needs to be emphasized, namely the concentration of settlements on raised places, on hills. The settlements were compact in plan and topography: clusters consisting of between three and five villages, and the clusters situated 10-15 km apart (Lordkipanidze 2002, 56-57). Houses might be circular or oval in plan surrounding a central circular area. Rooms in the residential complex would have specific functions, with the tasks appropriate to the household and the farm separated from each other. O. Japaridze writes, that "the inhabited areas of the Farming Culture in the Ganja-Qazakhi Valley and on the Marneuli plain are artificial mounds today, formed as the result of the prolonged habitation of generations at the same place. A strong economic system lay behind all this. In those times villages consisted of houses and farms built of unbaked brick or adobe. The village had not undergone major changes in planning, building techniques or architecture over a long period. From the very beginning the village had the same plan, with an irregular, dense, chaotic distribution of residential quarters. The principal architectural form was a circular plan for houses and farms. Clay was the main building material. Wood and, especially, stone were not used in building. Apparently, the tradition of building with clay was very strong; moreover, clay architecture here already stood at a high level" (Japaridze 2006, 260-261).

Naturally, the development of farming was accompanied by, or more appropriately, was made possible by the presence of proper tools. Cultural strata of this period have produced obsidian, stone, bone and wooden tools. These include: sickle blades, hoes (including examples made of antler), spades, polishes, perforators, awls, and various knife-like tools. Among tools used for cultivation particular attention should be paid to a red-deer antler 67 cm long from the Arukhlo I settlement and which functioned as a primitive plough (Chubinishvili 1978, 13-16).

Judging by the palaeobotanical data found in the compact settlements of Early Farming Cultures (e.g. the Kvemo Shulaveri, Arukhlo, Tsiteli Sopeli and Qachaghana settlement clusters) it is clear that farming had a very long history, as members of the wheat family were already differentiated and hull-less barley predominates over hulled (Rusishvili 2007, 15). Against the background of such advanced agriculture we

should not be surprised to find remains of the vine in the same archaeological context. In particular, grape seeds have been excavated at “Dangreuli Gora” in Shulaveri, in strata of the 6th-5th millennia BC. Their palaeobotanical evaluation is as follows: the material is multi-layer and is represented by round and pear-shaped stones. Their length (L) varies between 6.8 and 6 mm, breadth (B) between 3 and 3.8 mm. The length of the beak of the seed is 1.3-1.8mm, ratio L/B equals 1.61-1.94. The central grooves are deep and almost parallel. According to morphological and ampelographic features, it belongs to the cultivated type of vine *Vitis vinifera* L. (Rusishvili 2007, 13).

Later, in the Bronze Age (from the 4th millennium BC), the Kartvelian (Georgian) tribes reached a new stage of development, and began to produce metal achieving over the millennia an incredible technical and artistic level. Remains of the domesticated vine are also familiar on sites of this period. For example, grape seeds have been recovered in Kakheti, in 3rd millennium BC levels at Badaani, and they have been attributed to the cultivated type of vine, *Vitis vinifera* (Rusishvili 2007, 17); in Shida Kartli, near Urnisi, at Kvatskhelebi, seeds of the same period have been recorded. All the branches of economy and culture develop in parallel with the development of farming. One example of such a phenomenon is the “Splendid Trialeti Kurgan Culture” of the 3rd-2nd millennia BC. These grandiose buildings, whose diameters often reach 100 m, apart from being perfectly designed architectural structures, demonstrate a wealth of grave goods including a variety of drinking vessels.

From the 2nd millennium BC the domesticated vine, *Vitis vinifera* L., seems to have spread throughout Georgia. Grape pips have been recovered in both the coastal area (Anaklia) and the interior of Colchis (Nosiri). The natural conditions of this area differ sharply from those of Trialeti, Samtskhe, Kartli and Kakheti, in that there are mostly plains in the west. In keeping with this zonal difference, community types are different too, and this is confirmed by abundant archaeological and botanical evidence, including the presence of wheat, millet, beech, acorn and hazelnut and later on, of a variety of millet called *Setaria italica*. (Maisaia, Shanshiashvili, Rusishvili 2005, 6-38). In the area of craftsmanship, metallurgy still progressed and fine Colchian bronze objects engraved with a range of ornaments were produced, including both household and religious objects as well as examples of small bronze sculpture.

From this period onwards there appear to be more ceramic shapes connected immediately with wine-making. From the 6th century BC, wine *pithoi* of different sizes and decorated with diverse ornaments are widespread throughout Georgia. The emergence of special storage areas, called *marani* (wine cellar) in Georgian, must also be related to wine-making. The wine cellar (pl. I) recovered on the central terrace at Vani belongs to the 5th-4th centuries BC. But a question emerges: how well was the community developed which gave wine-making and viticulture such great importance? In order to answer this question we need to refer to the results of excavations of the Vani burial complexes of the 4th century BC.

The discovery of imported amphorae in burials indicates that although wine-making in Colchis was advanced, it was not at all unusual to bring in wine from abroad. The other side of the same coin, however, is that Colchian *pithoi* and amphorae, possible evidence for the exportation of Colchian wine, have been found in large quantities on the North Black Sea coast. The economic and cultural level of the Colchian community is perfectly displayed in burials at Vani and Sairkhe, where thousands of objects have been excavated, most of them made of precious metal. It is clear that this community, greatly concerned with wine-making during the 1st millennium BC, not only had long wine-making traditions, but in this field, but was also economically advanced.

Wine-making and the principal vessel associated with it, namely the *pithos*, were of such importance that from the 4th century BC the custom of burying the dead in wine *pithoi* was established. Further evidence of the importance of wine-making is the practice of placing amphorae in burials from the 5th century BC onwards, a practice well displayed in burials of in Greek necropolis at Pichvnari dated to the 5th century BC (Kakhidze, Vickers 2004, 48-85).

The syncretism of local and Greek cults, including the wide distribution of the cult of Dionysus, the god

of wine-making, throughout Georgia in the Classical period is yet another indication of the great importance of viticulture. An excellent example of the presence of this cult is to be found in the famous mosaics at Dzalisa (pl. II).

Christianity was declared the state religion in Kartli at the beginning of the 4th century, and wine gained even greater importance. It is remarkable, furthermore, that the symbol of Georgian Christianity is a cross made from the branches of a grapevine.

Apart from its role in everyday Christian life, the grapevine became an indispensable decorative element of Georgian architecture. Wine cellars of this period have been recorded almost everywhere throughout the country.

Our specific interest here is in the results of archaeological investigations carried out in connection with the construction of the pipeline in an area near Atsquri. But the pipeline was not the only reason for excavating here, for Atsquri is first mentioned in the historical record in an extract from *kartlis tskhovreba* (Life of Kartli). We do not know when precisely it was written, but it is believed to belong to the Early Middle Ages. The historical background of the account in the extract is rather complicated. It deals with the time when Christ's apostles began preaching in different countries. The Apostle Andrew was commissioned to preach in Georgia. The chronicle reads: "And after the Lord's Resurrection, when the apostles drew lots... the Virgin told Saint Andrew: 'Go and take my icon and one of my Son to the country allotted to me'. And the holy Apostle arrived in Atsquri, which was then called Sosangeti, and settled here at the place where stood a pagan temple which is now called an old church and idols used to be worshipped there. And there was a temple of idols in this city where Artemis and Apollo were worshipped... An icon is sent to this place as hope and safeguard to all those to whom it is granted and it is intended to rest here forever" (*kartlis tskhovreba* [Life of Kartli]) 1955, 39-42).

Consequently, according to Christian tradition, St Andrew left the icon of the Virgin in Atsquri and headed for the land of the Scythians. From this time Atsquri became the resting place of the Virgin's icon and all the further events that took place in this region were related to Atsquri.

Naturally, information like this inspired a certain archaeological interest in Atsquri, and for twenty years intensive archaeological work was carried on here. A vast settlement of pagan times (second half of the 1st millennium BC) was found, and the information given in the extract was partly confirmed on the basis of artefacts (Licheli 1999a, 27-34; Licheli 1999b, 13-15; Licheli 1999c, 101-107) and palaeobotanical material.

The subject of Atsquri, and Samtskhe in general, in the context of viticulture and wine-making requires further explanation: the environment of this region is not very favourable for the development of wine-making, due to its high altitude and its severe climate.

It is remarkable, however, that despite repeated invasions throughout the Middle Ages, which almost destroyed the country's economy, the tradition of wine-making still survived. These facts are clearly shown to be true by excavations in Samtskhe (South Georgia). As a result of work carried out in the interior of the church of the Virgin in the village of Atsquri, it became clear that in the 7th-8th centuries there stood here a large building standing upon a firm foundation, presumably a church. A wine cellar was attached to the south. We investigated only a small part of the latter, which produced three *pithei* of different sizes with capacities respectively of 100, 200 and about 800 litres. It is worth recording that a burial was found here containing a unique gold pendant-icon decorated with cloisonné enamel and inlaid jasper representing a Crucifixion scene.

Many wine presses of a later period, the 10th-16th centuries have been found in this region. In a place that the local community calls "Navenakhari", a former vineyard, seven wine-cellars and presses were found that belong to the 10th-16th centuries (pl. III-IV). Their construction is exactly the same as that of modern wine presses. It is interesting, that in a number of cases there are two presses in a single cellar, which suggests that different kinds of grapes belonging to one owner might have been pressed simultaneously and that the juice flowed into different reservoirs (pl. Va). The sizes of presses vary: one might be 2.8 x 1.5 m,

while a press situated nearby was 11 m long. In general, the capacity of the presses was between four and seven tons.

The walls of the wine cellar are built of rough or partly cut blocks (pl. Va, VI). They are of different sizes, although their general configuration is nearly similar. It is remarkable that every cellar had tanks specially arranged next to the press, into which the residue that remained in the press from the pressed grapes was thrown, and pressed again under heavy pressure. For this purpose they used millstones or pear-shaped stones specially made for the wine press and weighing about 150-200 kg (pl. Vb).

In the sample collected from the bottom of the press, which was submitted to palynological analysis, the pollen of the cultivated vine (*Vitis vinifera*) predominates among arboreals (with 12 grains). There was also pollen of hazelnut (*Corylus*) and olive (*Olea*), which points to the development of horticulture. A third sample included walnut pollen (*Juglans regia*). (Thanks are due to Prof. E. Qvavadze for this information).

These buildings were used for pressing wine and the resultant juice was taken to the village to keep in wine cellars.

It must be pointed out that both wine cellars and presses have always been holy places for Georgians, and in this connection we should mention a wine cellar that contained an altar and a small bakery for the holy bread. To the right of the stairs leading down to the wine cellar an altar consisting of stone slabs was fitted into a square pit cut in the floor (pl. VIIa). It is cist 0.7 x 0.4 m made from thin slabs and covered with thin tiles. A 9th century triangular clay slab with an inscription in Georgian reading "Saint George" and found close to a wine cellar is further evidence in support of the view that such places were considered holy (pl. VIIIb).

Excavated wine cellars with stone press and reservoirs clearly demonstrate the important role of viticulture and wine-making in the economy of the population of this region. At the same time these wine cellars are peculiar monuments of Medieval folk architecture. It is remarkable that both wine cellars and presses are typologically similar to contemporary monuments excavated in other part of Georgia (Kakheti, Kartli, the Aragvi Valley) (Rcheulishvili 1977, 101-105; Rcheulishvili 1980, 57-66; Rcheulishvili 1990, 101-103; Chilashvili 1975, 21-23). At the same time it is interesting that there are no *pithoi* in these wine cellars for fermenting and keeping wine. We believe that these structures were arranged away from the dwellings, in vineyards, and were only used for pressing grapes. The juice was immediately taken to wine cellars which must have been arranged near dwellings. The same situation exists in the ethnographic record of the Aragvi Valley in the Middle Ages and at the beginning of the last century (Nanobashvili 1960, 162; Songhulshvili 1974, 152).

It is worth mentioning that Georgian written sources ("Nikortsinda writing") use the term "stone press" next to the word *marani* (wine cellar) (Berdzenishvili 1979, 25). Apparently, our ancestors distinguished the function of buildings called *marani*, where they used to keep *pithoi*, from those in which they kept wine presses, which only contained the press itself and a tank for the primary treatment of grapes. From this point of view, it might be appropriate to establish the term *sacnakhelo* (pressing room) for wine cellars in general in the scientific literature.

As was mentioned above, it was quite remarkable to find a pagan ritual place with a small bakery and hearth in the north-west corner of the wine cellar. This is doubtless evidence for vestiges of pagan rituals. Similar phenomena were recorded during excavations at the Zhinvali settlement (Rcheulishvili 1990, 108-109).

There were remarkable finds of quantities of various kinds of pottery of a kind found elsewhere in Georgia (Mitsishvili 1967, 10-38). Some of the individual idiosyncrasies, however, suggest that both glazed and unglazed tableware and household pottery and building ceramics were produced locally.

The excavated sites and finds have provided important scientific information, which creates a firm basis for the study of the economy, culture and everyday life of the population of Medieval Samtskhe. Thanks to this research we have fresh information concerning ancient Georgian wine-making in the Samtskhe region.

The results of the palaeobotanical analysis of grape pips found in one of the wine cellars of the 15th-16th centuries deserve special attention. It seems that we may have here some primitive varieties of grapevine. There may, however, be another explanation: given the difficult political situation of Samtskhe, and of Atsquri in particular, as reflected in endless wars, it is possible that normal agricultural activities such as pruning were not always carried out. In viticultural terms pruning is a highly important matter, but perhaps it was impeded as a consequence of fighting. Nevertheless, this branch of agriculture was not destroyed. It is worth mentioning in this connection the well-known site of Vardzia, a monastic complex with a great importance with regard to the zonal development of wine-making in Samtskhe. It is situated at an altitude of 1300m and contained more than 600 rooms. Most rooms had *pithoi* fitted in the floor for storing food as well as wine. They had different capacities, the smallest holding 60 litres and the largest 1800 litres. The capacity of the *pithoi* in this monastery alone was approximately 91,000 litres.

In terms of Medieval wine-growing, the recent finds at Atsquri allow us to conclude the following: the palynological evidence points to the climatic conditions in Samtskhe having been rather different between the end of the 13th century and the 16th century from today's conditions. The presence of oak, lime, oleaster, sea-buckthorn, and hornbeam point to a much warmer climate then. This is confirmed by the discovery spores of fern, adder's tongue fern, and cretan fern. All these plants grow today in a lower forest zone, and do not occur higher than 700 m, while Atsquri is situated at 960 m above sea level. The palynologist Eliso Qvavdze has concluded that it was the warm climate that stimulated the development of viticulture.

The warmer climate presumably allowed olives to grow, but the eventual fall in temperature destroyed both viticulture and olive-growing in Samtskhe. The fall in temperature was global, but there are nevertheless still some kinds of grapevine preserved in Samtskhe that are adapted to a severe climate and grow there perfectly well.

Bibliography:

- Berdzenishvili M. 1979:** *metertmete saukunis kartuli saistorio tsqaroebi* (11th century Georgian Historical Sources). Tbilisi (in Georgian).
- Chubinishvili T. 1978:** erti datarighebis tsda naqophierebis kultis istoriidan (An attempt at dating a fertility cult). In: O. Lordkipanidze (ed.) *Problems of Georgian Archaeology* 1, 13-16. Tbilisi (in Georgian).
- Chilashvili L. 1975:** *Dzveli Gavazi*. Tbilisi (in Georgian).
- Japaridze O. 2006:** *kartveli eris etnogenezis sataveebtan* (At the Beginning of the Ethnogenesis of the Georgian Nation). Tbilisi (in Georgian).
- Kakhidze A., Vickers M. 2004:** *Pichvnari 1: Results of Excavations Conducted by the Joint British-Georgian Expedition 1998-2002: Greeks and Colchians on the East Coast of the Black Sea*. Oxford, Batumi.
- Kartlis Tskhovreba, 1955:** (Life of Georgia) S. Qaukhchishvili (ed.) 1, 39-42 (in Georgian).
- Licheli V. 1999a:** St. Andrew in Samtskhe: archaeological proof? In T. Mgaloblishvili (ed.), *Ancient Christianity in the Caucasus. Iberica Caucasica*, 27-34. London
- Licheli V. 1999b:** Une ville des VIIe-Ier siecles. – Lordkipanidzé O., Lévêque P. (eds.), *Religions du Pont-Euxin. Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide)*, 13-15. Paris.
- Licheli V. 1999c:** The Black Sea – Vani – Samtskhe: the spreading route of black-glazed pottery. In O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (eds.), *La mer Noire, zone de contacts. Actes du VIIe Symposium de Vani (Colchide)*, 101-107. Paris.
- Licheli V. 2007:** dzveli kartuli meghvineoba – arkeologiuri interpretatsia (Ancient Georgian wine-making:

archaeological interpretation). In: T. Tsitlanadze (ed.) *International scientific conference "Georgia and France: two wine civilizations"*, 25-42. Tbilisi (in Georgian).

Lordkipanidze O. 2002: *kartuli tsivilizatsiis sataveebtan (At the Beginning of Georgian Civilization)*. Tbilisi (in Georgian).

Maisaia I., Shanshiashvili T., Rusishvili N. 2005: *kolkhetis agraruli kultura. (Agriculture in Colchis)*. Tbilisi (in Georgian).

Mitsishvili M. 1967: *motshikuli tshurttsheili dzvel sakartveloshi (Glazed Pottery in Ancient Georgia)*. Tbilisi (in Georgian).

Nanobashvili B. 1960: *vazis dzveli kultura kiziqshi (Growing the Grapevine in Kiziqi in Antiquity)*. Tbilisi (in Georgian).

Rusishvili N. 2007: *Grapevine culture in Georgia: On the basis of palaeoethnobotanical data*. Tbilisi.

Rcheulishvili G. 1977: *aragvis kheobis satsnakhlebi (The wine-press in the Aragvi Valley)*. In R. Ramishvili (ed.). *Archaeological researches*, 101-105. Tbilisi (in Georgian).

Rcheulishvili G. 1980: *devebianisa da didruvis nasopflarebi (Devebiani and Didruvi Settlements)*. In R. Ramishvili (ed.), *Zhinvali expedition*. Tbilisi, 57-66 (in Georgian).

Rcheulishvili G. 1990: *phshavis aragvis kheobis arkeologiuri dzeglebi (Archaeological Sites in the Pshavi Aragvi Valley)*. Tbilisi (in Georgian).

Songhulashvili J. 1974: *sakartvelos mevenakheoba-meghvineobis istoriisatvis (On the History of Georgian Viticulture and Wine-Making)*. Tbilisi (in Georgian).

Illustrations:

Pl. I – Vani. *Pithos* burial, beginning of the 3rd century BC

Pl. II – Dzalisa. Dionysus and Ariadne. Mosaics of the bath floor. 3rd century AD

Pl. III – IV – Atsquri. Plans of wine-press. 10th -15th centuries

Pl. V – Atsquri. Measurement of the wine-press wall

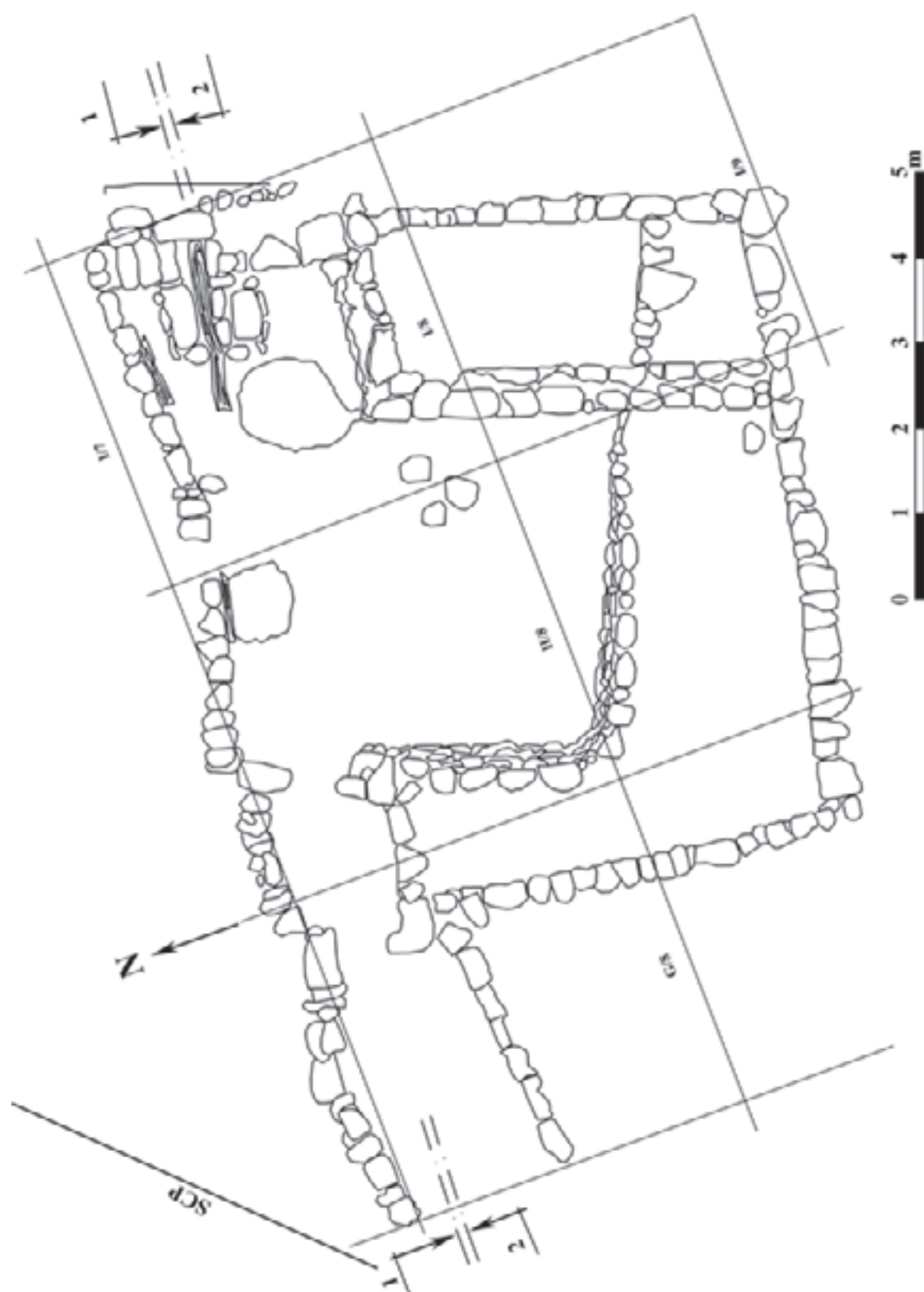
Pl. VI – Atsquri. 1. Section of the press wall with a *pithos* used as a tank; 2. Press stones; 3. Press, Plan

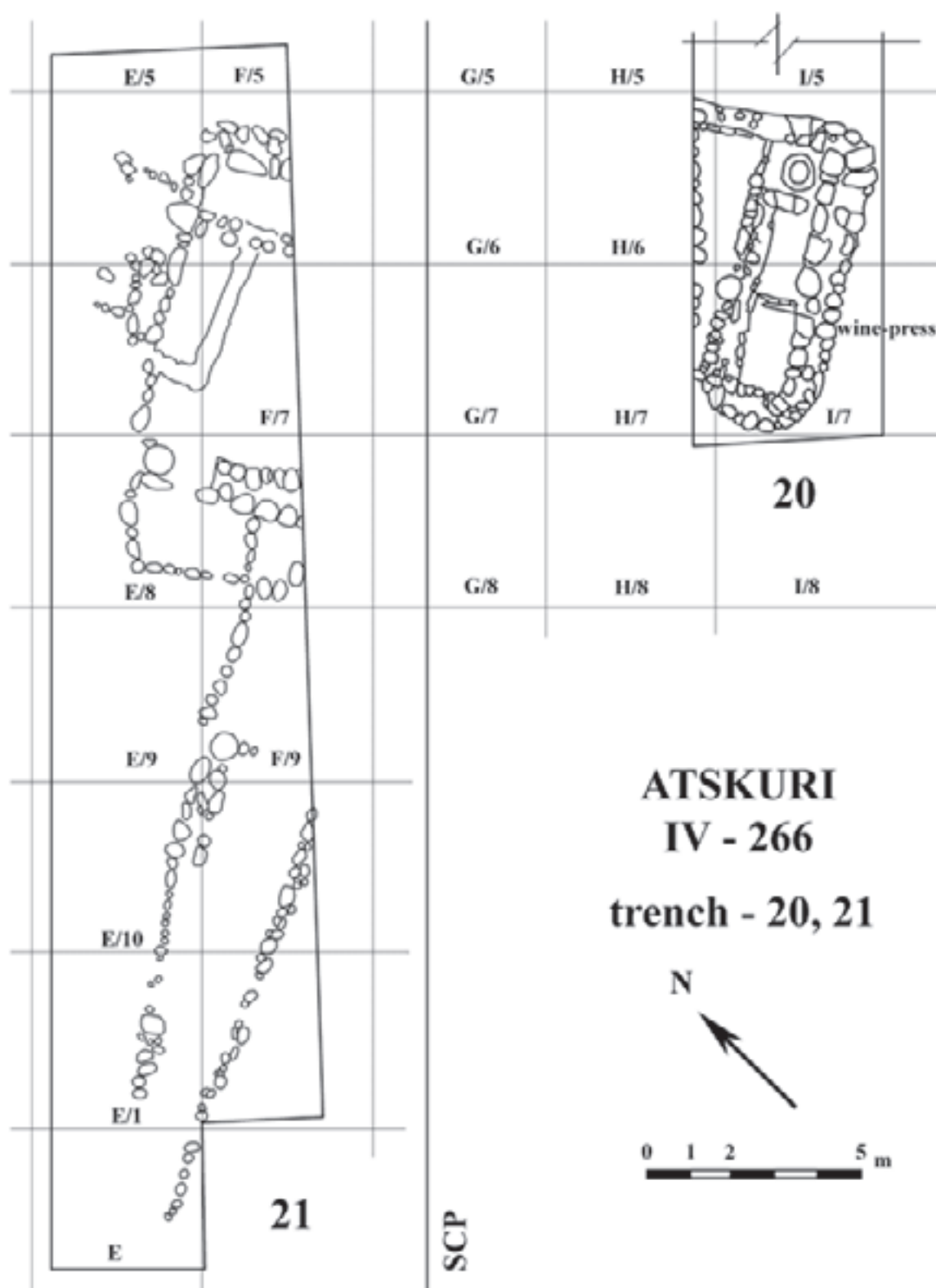
Pl. VII – Atsquri. Press from Trenches Nos 9, 12, 20

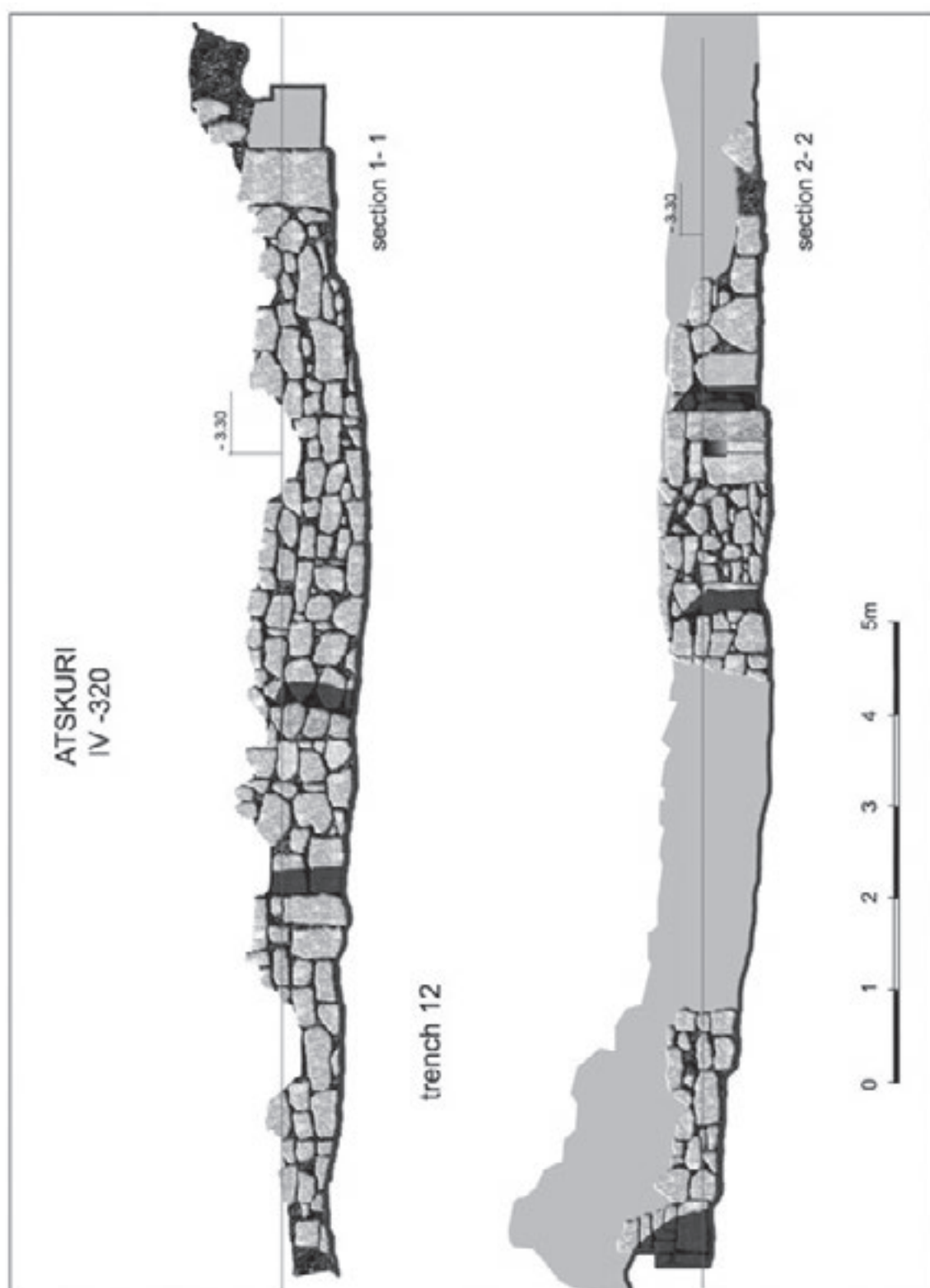
Pl. VIII – Atsquri. Trench No. 9. 1. Tank; 2. Antefix inscribed "Saint George".

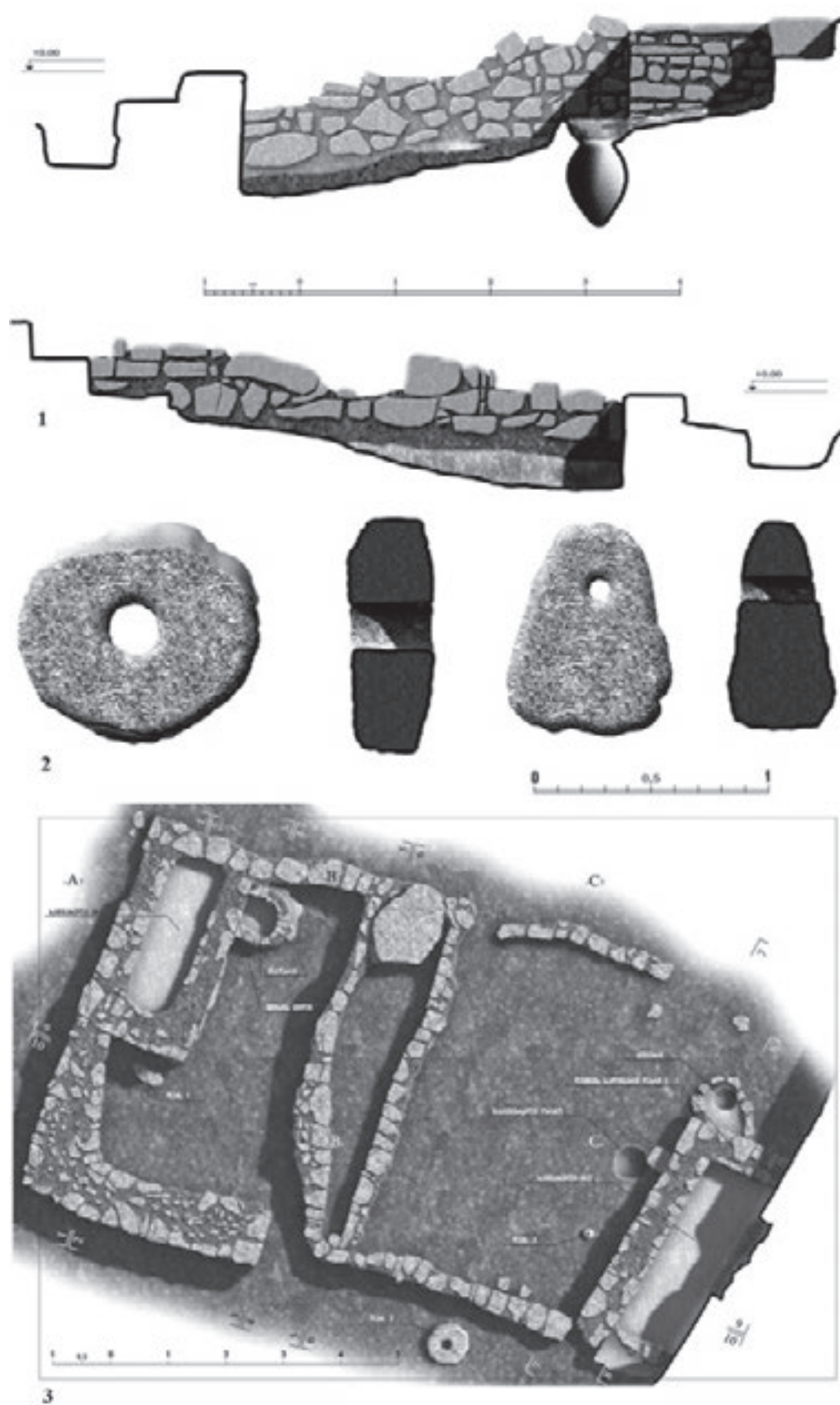

Trench No 9

Trench No 12

Trench No 20

საფარ-ხარაბას სამაროვნის ანთროპოლოგიური დახასიათება

საფარ-ხარაბას სამაროვანი სამხრეთ საქართველოში, წალკის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს. 2003-2005 წლებში სოფ. საფარ-ხარაბას ჩრდილოეთით, ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის მშენებლობასთან დაკავშირებით, სამაროვნის ტერიტორიაზე 122 სამარხი გაითხარა. ძველი გვიანი ბრინჯაოს ძვ.წ. XV-XIV ს-ის შუა ხანებით არის დათარიღებული [ნარი-მანაშვილი 2006: 101].

საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული ანთროპოლოგიური მასალა, რომელიც ამ პერიოდს განეკუთვნება, 53 მამაკაცის და 34 დედაკაცის თავის ქალაზეა შესწავლილი, ხოლო წალკის რეგიონიდან ამ დროის მოსახლეობის კრანოლოგიური მასალა მოპოვებული არ არის. ამრიგად, წალკის რეგიონიდან ნებისმიერი მასალა მნიშვნელოვანია.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე მოპოვებული ანთროპოლოგიური მასალა ცუდადაა დაცული. ძვლოვანი ნაშთები ძირითადად დაზიანებულია. ხშირ შემთხვევაში გვიხდებოდა ძვლების ანაბეჭდის გაზომვა სამარხებში, რადგან ამოღებისას მთლიანად იშლებოდა. ჩვენი აზრით, ძვლოვანი მასალის ასეთი ცუდი დაცულობა ძირითადად ნიადაგის ქიმიური შემადგენლობით არის განპირობებული.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე გათხრილი სამარხებიდან მხოლოდ 31-შია აღმოჩენილი ადამიანის ძვლოვანი ნაშთი, რომელთა იდენტიფიკაცია სქესისა და ასაკის მიხედვით შესაძლებელია და ეს მასალა წარმოდგენილია № 1 ცხრილში. დემოგრაფიულ მონაცემებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ანთროპოლოგიურ კვლევებში, რადგან მოსახლეობის მორფოლოგიური და გენეტიკური ცვალებადობა მნიშვნელოვნად არის დაკავშირებული ისეთ დემოგრაფიულ პროცესებთან, როგორიცაა: მიგრაცია, შობადობა, სიკვდილიანობა, სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა, ქორწინებათა წრე და ა. შ.

თანამედროვე პალეოდემოგრაფიული გამოკვლევები ეფუძნება სიკვდილიანობის ცხრილებს, რომელთა საშუალებით შესაძლებელია სხვადასხვა ასაკობრივი ჯგუფის მიხედვით განისაზღვროს, სიცოცხლისუნარიანობა, სიკვდილის ალბათობა და სიცოცხლის მოსალოდნელი ხანგრძლივობა [Acsadi, Nemeskeri 1970]. სრული პალეოდემოგრაფიული გამოკვლევის ჩატარება ამ მასალაზე დაყრდნობით შეუძლებელია, რადგან ამისათვის აუცილებელია სამაროვანი მთლიანად იყოს გათხრილი, ხოლო მოპოვებული ძვლოვანი მასალა იდენტიფიცირებული იყოს სქესისა და ასაკის მიხედვით. მიუხედავად მასალის არასრულყოფილებისა (რადგან სამაროვანი მთლიანად არ არის გათხრილი და შეუძლებელია სრული პალეოდემოგრაფიული რეკონსტრუქციის განხორციელება), მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ გაგვერკვია, თუნდაც სამაროვნის გათხრილი ნაწილისათვის მოსახლეობის სიცოცხლის საშუალო ასაკი და გარდაცვლილთა ასაკობრივი სტრუქტურა, რაც შეუძლებელია გამოკვლეულ იყოს მეცნიერების სხვა დარგის მონაცემების საფუძველზე ისეთ ძველ პერიოდში, როგორიცაა ბრინჯაოს თუ სხვა ნებისმიერი ადრეული ეპოქა. სიცოცხლის საშუალო ასაკი არის ზოგადი მაჩვენებელი, რომელიც ასახავს გარემო პირობებთან მოსახლეობის ბიოლოგიურ და სოციალურ ადაპტაციას.

დაკრძალულთა განაწილება სქესის მიხედვით (ცხრ. № 1, ნახ. 1) გვიჩვენებს, რომ 28,2% მამაკაცი, 41,0% დედაკაცი და 25,6% ბავშვი შეადგენს.

სიკვდილიანობის ასაკობრივი სტრუქტურა ასახავს მოსახლეობაში მიმდინარე პროცესებს. ადრეულ საზოგადოებაში მაღალი იყო სიკვდილიანობა ახალგაზრდა ასაკობრივ ჯგუფებში; დედაკაცთა სიკვდილიანობა უფრო მაღალი იყო მამაკაცებთან შედარებით. რთული სათქმელია, რამდენად შესაძლებელია სამაროვნის ამ მონაკვეთში მიღებული მონაცემების გავრცელება მთლიანად საფარ-ხარაბას მოსახლეობაზე, მაგრამ მნიშვნელოვანია ის, რომ მამაკაცების (30,7) სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა 5,7 წლით მეტია ვიდრე ქალების (25,0), ხოლო სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა ბავშვთა სიკვდილიანობის გათვალისწინებით 23,7 წელს შეადგენს. უკანასკნელზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ მოსახლეობის აღწარმოება ძალიან ჩქარი ტემპით მიმდინარეობდა. პოპულაციის საშუალო ასაკი ხშირად თაობების ხანგრძლივობას უტოლდება და პრაქტიკულად ემთხვევა კიდეც. ამ შემთხვევაში განსაზღვრული მოსახლეობის სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა დაბალ მაჩვენებლად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო აღწარმოების ტემპი დაჩქარებულად.

საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანის I ეტაპის მოსახლეობის სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა ბავშვთა სიკვდილიანობის გათვალისწინების გარეშე, 39,7 წელს შეადგენს. მამაკაცებში ის 41,6, დედაკაცებში 37,8 წელია [ბითაძე 2005: 190] და ბევრად მაღალია ვიდრე საფარ-ხარაბას მოსახლეობაში. ადრე ჩვენს მიერ გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობა უძველესი დროიდან განიცდიდა დიფერენციაციას, რაც აისახა თუნდაც ისეთ ზოგად მაჩვენებლებში, როგორიცაა სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა. მნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული, საქართველოს მოსახლეობა გამოირჩეოდა სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობის მაღალი მაჩვენებლით კავკასიის სხვა რეგიონების მოსახლეობასთან შედარებით და შესაძლოა, ქართველების დღეგრძელობას დასაბამი ბრინჯაოს ხანაში დაედო [Bitadze 2006: 21]. ბევრად ადრე იყო გამოთქმული მოსაზრება, რომ სამხრეთ კავკასიის პალეომოსახლეობისათვის დამახასიათებელია დაბალი სიცოცხლის საშუალო ასაკი [Алексеев 1972: 13].

საფარ-ხარაბას მოსახლეობა მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ მაღალი ცხოვრების დონით ხასიათდებოდა, გამოირჩეოდა დაბალი სიცოცხლის ხანგრძლივობით, რაც უკვე იმას ნიშნავს, რომ საქართველოშიც აღინიშნებოდა მოსახლეობის დიფერენციაცია სიცოცხლის ხანგრძლივობის მიხედვით.

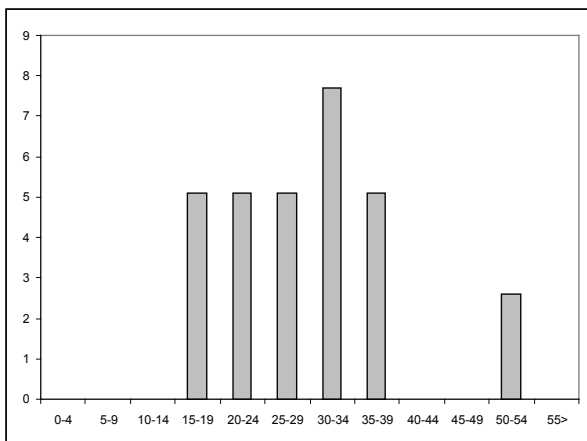
სრული პალეოდემოგრაფიული ანალიზი საქართველოში ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ანყურის გორა-სამარხში დაკრძალულთა (69 ინდივიდი) მონაცემებზე განხორციელდა. შუაბრინჯაოს ხანის ანყურის გორა-სამარხის მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი იყო სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობის ძალიან დიდი სხვაობა სქესთა შორის [ბითაძე 2002: 80]. მამაკაცები 10 წლით მეტს ცხოვრობდნენ ვიდრე ქალები, თუმცა ანყურის მამაკაცები (40,9) 10,2 წლით, ხოლო დედაკაცები (30,9) 5,9 მეტ წელს ცხოვრობდნენ ვიდრე საფარ-ხარაბას მოსახლეობა. განსხვავებულია ასევე სიკვდილიანობის ასაკობრივი სტრუქტურა. ანყურში გარდაცვლილ ქალთა 55% 25-29 და 30-34 ასაკობრივ ჯგუფშია დაფიქსირებული, ხოლო საფარ-ხარაბაზე დაკრძალულ ქალთა ნახევარი (50.0%) 20-25 ასაკობრივ ჯგუფში იმყოფებოდა. მთლიანობაში გარდაცვლილ ქალთა 87,5% და მამაკაცთა 81,8% რეპროდუქციულ ასაკში იმყოფებოდა. ეს უკანასკნელიც აღწარმოების სწრაფ ტემპზე მიუთითებს.

საფარ-ხარაბას მოსახლეობის სრული კრანოლოგიური დახასიათება მონაცემთა იმ ბაზით, რომელიც ჩვენ გვაქვს, შეუძლებელია. არცერთი თავის ქალა არ აღდგა იმ მდგომარეობამდე (ტაბ. I-II), რომ განგვესაზღვრა სახის სიგანე და სიმაღლე, შუბლის უმცირესი სიგანე, ყვრიმალთაშუა დიამეტრი და სხვა მნიშვნელოვანი ნიშანი. ზოგადად, ამ დროის საქართველოს მოსახლეობა ხასიათდება დიდი გრძივი და მცირე განივი დიამეტრებით, უმეტესწილად საშუალო ქალას სიმაღლით, დიდი ქალას ფუძის სიგრძით, დიდი სახის სრული სიმაღლით, განიერი შუბლით, მცი-

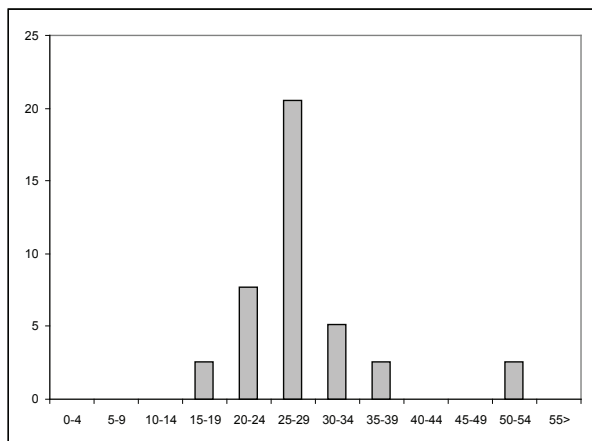
ცხრილი 1. საფარ-ხარაბას სამაროვნზე დაკრძალულთა განაწილება სქესისა და ასაკის მიხედვით:

ასაკი	მამაკაცი		დედაკაცი		ბავშვი		სულ	
	n	%	n	%	n	%	n	%
0-4					1	2.6	1	2.6
5-9					4	10.3	4	10.3
10-14					5	12.8	5	12.8
15-19	2	5.1	1	2.6			4*	10.2
20-24	2	5.1	3	7.7			6*	15.3
25-29	1	5.1	8	20.5			9	23.1
30-34	3	7.7	2	5.1			5	12.8
35-39	2	5.1	1	2.6			3	7.7
40-44								
45-49								
50-54	1	2.6	1	2.6			2	5.1
55->								
სულ	11	28.2	16	41.0	10	25.6	39	100
საშუალო ასაკი	30.7		25.0		9.4		23.7	

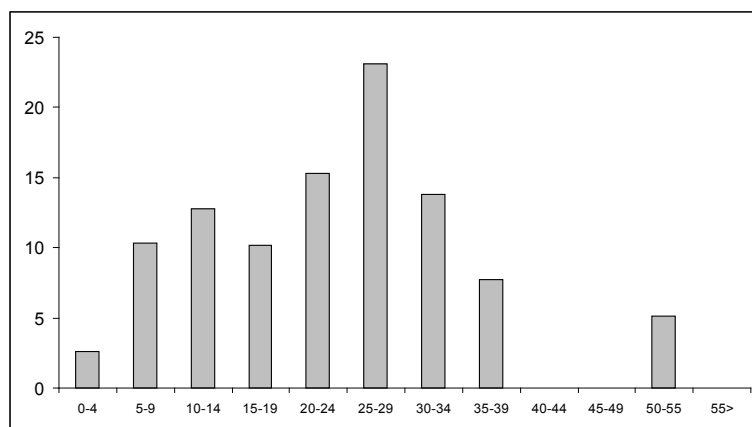
* აღნიშნულ გრაფაში დამატებულია თითო ინდივიდი, რომელთა სქესი დაუდგენელია.

ა) მამაკაცი

ბ) დედაკაცი

გ) მოსახლეობა მთლიანად

ნახ. 1. საფარ-ხარაბას სამაროვნზე დაკრძალულთა განაწილება სქესისა და ასაკის მიხედვით.

რე სახის შუა სიგანით, მცირე ყვრიმალთაშორის დიამეტრით, მკვეთრად პროფილირებული ჰორიზონტალურ და სწორი ვერტიკალურ სიბრტყეში სახით.

ერთადერთი თავის ქალა, რომელზეც რაიმეს თქმა შეგვიძლია მოპოვებულია № 85 სამარ-ხში. მამაკაცის თავის ქალას ახასიათებს მცირე გრძივი დიამეტრი (177 მმ), დაქანებული შუბლი და კეფა, მაღალი ქალასარქველი (po-b), მცირე ზომის დვრილისებრი მორჩი. თავის ქალას ფორმა ზემოდან (*norma verticalis*) კვერცხისებრია (*ovoides*). მიუხედავად იმისა, რომ, განივი დიამეტრის (eu-eu) გაზომვა შეუძლებელია, თავის ქალას ფორმა ზემოდან და ზოგადი ხედი პროფილში (ტაბ. I₁) იძლევა საშუალებას განვსაზღვროდ თავის ქალას კრანო ტიპი, როგორც მეზოკრანული.

სხეულის სიმაღლე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მორფოლოგიური ნიშანია, რომელიც განსაზღვრავს სხეულის სხვა ზომებს. იგი ამჟღავნებს როგორც მაღალ ინდივიდუალურ ცვალებადობას, ასევე ასაკობრივ, სქესობრივ და ტერიტორიულ განსხვავებებს. 9 მამაკაცის და 5 დედაკაცის ლულოვანი ძვლების მიხედვით განვსაზღვრეთ სხეულის სიმაღლე. მამაკაცებში სხეულის სიმაღლე ცვალებადობს 154,5-175,0 სმ ფარგლებში, საშუალოდ 165,2 სმ-ია, რაც მამაკაცების საშუალო სიმაღლეზე მიგვითითებს. დედაკაცების სხეულის სიმაღლე 151,3-165,3 სმ-ის ფარგლებში ვარი-რებს, ხოლო საშუალო სიმაღლე 155,5 სმ-ია. საფარ-ხარაბას დედაკაცები საშუალო მონაცემების მიხედვით, ისევე როგორც მამაკაცები, საშუალო სიმაღლისა იყვნენ. აქ ხაზი უნდა გაესვას გამოკვლეულთა რაოდენობრივ მხარეს და მონაცემთა შემთხვევითობას.

სიმაღლის მიხედვით გამოანგარიშებული იქნა მოსახლეობის სხეულის პროპორციები (დოლოქომორფია, მეზომორფია, ბრაქიმორფია). მამაკაცებში სხეულის პროპორციების ყველა ტიპი გამოვლინდა (1 დოლოქომორფული, 2 მეზომორფული, 2 ბრაქიმორფული), ხოლო დედაკაცებში მეზომორფული ტიპი და ბრაქიმორფული ტიპი ვლინდება.

სხეულის მასა გამოთვლილია რეგრესიის განტოლების საფუძველზე და მამაკაცებში 55,7 - 70,0 კგ, საშუალოდ 63,1 კგ, ქალებში 52,7-65,5 კგ საშუალოდ 59,6 კგ-ია. ეს მონაცემები ასევე წინასწარულია, რადგან აუცილებელია მასალის როცხოვნობის გაზრდა რათა მიღებული მონაცემები სტატისტიკურად საიმედო იყოს.

ზემოთ იყო აღნიშნული, რომ მოპოვებული მასალა ცუდადაა შემონახული, ამიტომ ძირითადად გამოვლენილია ისეთი სახის ანომალიები როგორიცაა კარიესი, მინანქრის ჰიპოპლაზია, კბილების ამოჭრის რიგითობის დარღვევა, კბილების სპეციფიკური ცვეთა და სიცოცხლეშივე კბილების დაკარგვა. კრანოლოგიური და პოსტკრანიალური ჩონჩხის ცუდი დაცულობის გამო აღნიშნული პათოლოგიათა სპექტრი ზემოთ ჩამოთვლილით იფარგლება, ხოლო გარდაცვალების აშკარა მიზეზები უცნობია. თუმცა მინანქრის ჰიპოპლაზია შესაძლოა გამოწვეული იყოს ნეგატიური ფაქტორების, „კვებითი სტრესით“ დაწყებული და სპეციფიკური დაავადებებით დამთავრებული. კარიესი მეტად გავრცელებული პათოლოგიაა და მიუთითებს იმუნიტეტის დარღვევაზე, დიეტის სპეციფიურობასა და ზოგადად ჯანმრთელობის მდგომარეობაზე. სიცოცხლეშივე კბილების დაკარგვა ხშირად ასაკთან კორელირებს, რაც ამ შემთხვევაში დასტურდება გარდაცვლილის ასაკით (50-55 წელი). კბილების ანომალური ზრდა იძლევა ინფორმაციას ჯგუფის გენეტიკურ ან ეთნიკურ თვისებებზე (თუ ხშირად აღინიშნება პალეომოსახლეობაში), ხოლო კბილების სპეციფიკური ცვეთა და სიცოცხლეშივე დაკარგვა დაკავშირებულია კბილებით ტყავის დამუშავებასთან. ჩამოთვლილი პათოლოგიათა სპექტრით საფარ-ხარაბას მოსახლეობის კონკრეტული საქმიანობა არ იკვეთება. სიკვდილიანობის მიზეზად სამარხ № 78-ში დაკრძალულ 9, 11, 12 წლის სამი ბავშვის და სამარხ № 104-ში 18-20 წლის ქალის, 5-6 და 3-5 წლის ბავშვების გარდაცვალების მიზეზი ალბად მწვავე ინფექციებია, თუმცა უტყუარი დასტური ამისა არ გვაქვს.

ამრიგად, საფარ-ხარაბას გვიან ბრინჯაოს ხანის პალეომოსახლეობა, მიუხედავად მწირი მონაცემთა ბაზისა, კომპლექსურად არის შესწავლილი. მნიშვნელოვანია, რომ ამ მასალით დადგინ-

და მოსახლეობის დაბალი სიცოცხლის ხანგრძლივობა და აღწარმოების მაღალი ტემპი. თრიალეთის მოსახლეობის ფიზიკური განვითარების ზოგიერთი მაჩვენებელი პირველად იყო განსაზღვრული, რაც შეეხება კრანო ტიპს, თუ ვიმსჯელებთ ძალიან ფრაგმენტული მასალით, ალბათ ის იგივეა, როგორც იმდროინდელი საქართველოს მოსახლეობა.

ლიტერატურა

აბდუშელიშვილი მ. 1976: კრანოლოგია. თბილისი.

აბდუშელიშვილი მ. 1982: კავკასიის ანთროპოლოგია ბრინჯაოს ხანაში. თბილისი.

ბითაძე ლ., ასლანიშვილი ვ., ლალიაშვილი შ., მონასელიძე ლ. 2002: აწყურის სამაროვნის პალეოდემოგრაფია – ა. თოთაძე (რედ.), დემოგრაფია № 1 (5), 79-83, თბილისი.

ბითაძე ლ., ასლანიშვილი ვ., ლალიაშვილი შ., მონასელიძე ლ. 2002: აწყურის სამაროვნის პალეოდემოგრაფია, – ა. თოთაძე (რედ.), დემოგრაფია № 1 (5), 79-83, თბილისი.

ნარიშკინიშვილი გ. 2006: საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი, №17-18, 92-126.

Алексеев В.П. 1972: Палеодемография СССР. – СА, №1, 3-21.

Acsadi G., Nemesheri T. 1970: The history of human life span and mortality. Akadémiai Kiado, Budapest.

Bitadze L. 2006: The longevity of the Bronze Age population in the light of the Atskuri burial ground. – Traditional Medicine and Dietology: The Way to Caucasian Longevity, 21. Tbilisi, Borjomi.

ტაბულების აღწერა

ტაბ. I. 1. სამ. № 85. კრანოლოგიური მასალა. 2. სამ. № 85. კრანო და ოსტეოლოგიური მასალა.

ტაბ II. 1. სამ № 61. კრანო და ოსტეოლოგიური მასალა. 2. სამ. № 90. კრანო და ოსტეოლოგიური მასალა.

ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SAPAR-KHARABA CEMETERY

The Sapar-Kharaba cemetery is situated in South Georgia, in Tsalka municipality. 122 burials were excavated in the cemetery north of the village of Sapar-Kharaba in connection with the construction of the BTC pipeline in 2003-2005. The site is dated to the Middle Bronze Age, or to the 15th-14th centuries BC (Narimanishvili 2006, 101).

Anthropological material of this period from Georgia studied hitherto consists of 53 male and 34 female skulls, with no craniological material at all from Tsalka region. Any material from this part of the world is consequently of great importance.

The anthropological material from the Sapar-Kharaba cemetery is badly preserved. Remains of bones are mostly damaged. In many cases we had to measure the impressions made by bones in the burials since the bones tended to crumble on removal. Such bad preservation was largely conditioned by the chemical content of the soil.

Of the burials excavated at the Sapar-Kharaba cemetery only 31 produced human skeletal material capable of being categorized by age and sex, and this material is represented in Table No. 1. Demographic data have great importance for anthropological researches, since morphological and genetic changes are significantly related to relevant processes such as migration, birth and death rates, life expectancy, marriage, etc.

Modern demographic research is based on mortality tables, through which we can define viability, life expectancy and longevity in different age groups (Acsadi, Nemeskeri 1970). It was impossible to conduct a complete palaeodemographic study on the basis of the material available, since to do this it would be necessary to excavate the whole cemetery and for the recovered osseous material to be categorized by age and sex. Despite the inherent drawbacks (the cemetery was not completely excavated and it was not possible to perform a complete palaeodemographic reconstruction), we decided it would be useful to establish the average life expectancy and the age structure of the deceased within the excavated part of the cemetery, in that it would produce results impossible to establish by other means of scientific analysis for such a remote period as the Bronze Age or indeed for any other early period. Average life expectancy is a general indicator which reflects the biological and social adaptation of a given population to the environment.

The distribution of the deceased according to gender shows (Table No. 1, fig. 1) that 28.2% are male, 41.0 % are female and 25.6 % are children.

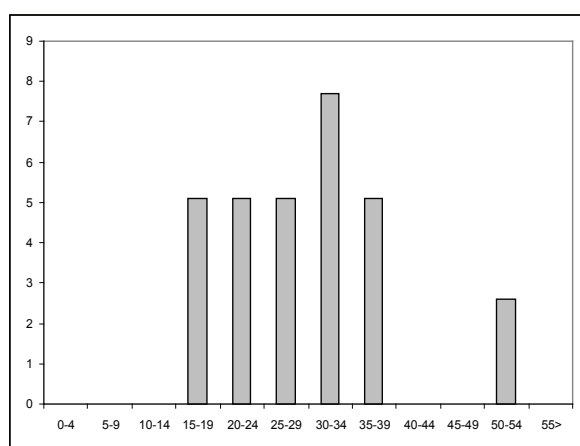
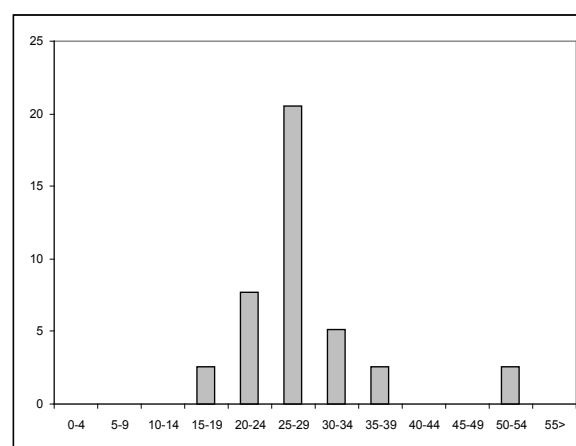
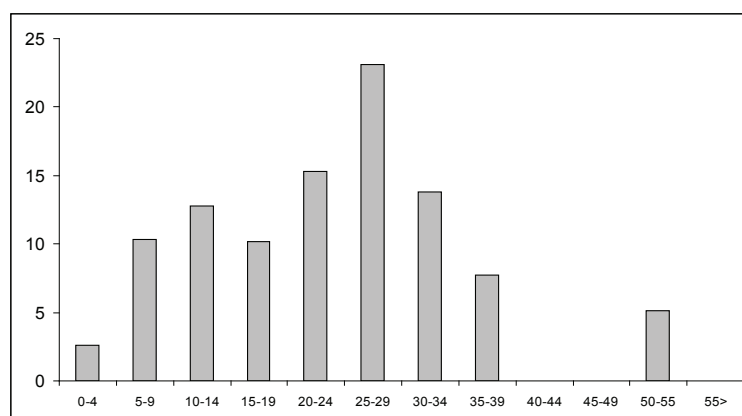
The age structure of mortality reflects processes occurring in the population. In early society mortality was high among younger age groups; female mortality was higher compared to that of males. It is difficult to extrapolate from the data derived from this part of the cemetery to the whole population of Sapar-Kharaba, but the important point is that average life expectancy among men (30.7 %) is 5.7 years greater than that among women (25%), while, given the death rate among children, average life expectancy is 23.7 years. Judging by the latter it would appear that reproduction occurred at a rapid rate. The average age of the population is often equal to the length of a generation, and actually coincides with it. In this case, the average life expectancy of the population as defined by our data must be considered low, while the reproduction rate is accelerated.

The average life expectancy of the population of Georgia in Stage I of the Late Bronze Age, without

Table No. 1. The distribution of the deceased according to age and sex:

Age	male		female		child		total	
	n	%	n	%	n	%	n	%
0-4					1	2.6	1	2.6
5-9					4	10.3	4	10.3
10-14					5	12.8	5	12.8
15-19	2	5.1	1	2.6			4*	10.2
20-24	2	5.1	3	7.7			6*	15.3
25-29	1	5.1	8	20.5			9	23.1
30-34	3	7.7	2	5.1			5	12.8
35-39	2	5.1	1	2.6			3	7.7
40-44								
45-49								
50-54	1	2.6	1	2.6			2	5.1
55->								
Total	11	28.2	16	41.0	10	25.6	39	100
Average age	30.7		25.0		9.4		23.7	

*In the grids indicated with * one individual of undefined sex is added

a.males**b. females****c.total population****Fig. 1.** Distribution of the deceased at the Sapar-Kharaba cemetery according to age and sex.

considering child mortality, is 39.7 years. Among males it is 41.6 years and among females 37.8 years (Bitadze 2005, 190), which is much higher than among the community of Sapar-Kharaba. It used to be thought that the population of the South Caucasus was different from the Bronze Age onwards, with the population of present-day Georgia distinguished by a higher average life expectancy index than the peoples of other regions of the Caucasus, and that it was likely that Georgian longevity began in the Bronze Age (Bitadze 2006, 21). Earlier still, the view was expressed that the palaeo-population of South Caucasus was characterized by low life expectancy (Alexeev 1972, 13).

Although a relatively high standard of living could be observed within the Sapar-Kharaba community, it was nevertheless distinguished by low life expectancy which means that even in Georgia there were differences in life expectancy.

The only complete palaeodemographical analysis in Georgia has been conducted on a database of 69 individuals buried in the Atsquri burial mound. The Middle Bronze Age population there was characterized by a substantial difference in average life span between the sexes (Bitadze 2002, 80). Men lived 10 years longer than women, although the Atsquri males (40.9) lived 10.2 years longer and females (30.9) 5.9 years longer than the population of Sapar-Kharaba. The age structure of mortality is also different. 55% of the deceased women at Atsquri are recorded in the age categories 25-29 and 30-34 years of age, while half of the deceased women at Sapar-Kharaba fell in the age group 20-25. A total of 87.5 % of women and 81.8 % of men were at their reproductive age. This also points to a high reproduction rate.

It is impossible to give complete craniological characteristics of the Sapar-Kharaba population on the basis of the data we have. Only one skull could be restored to a condition (pl. I-II) good enough to define the width or the height of the face, the narrowest width of the forehead, the measurement between the cheek bones and other important features. In general, the population of Georgia of the relevant period is characterized by large longitudinal and small lateral diameters, most with an average height of the skull, a long skull base, a large full height face, a wide forehead, a narrow width of the middle of the face, a small distance between cheek bones, and sharply profiled in the horizontal and straight in the vertical plane (Abdushelishvili 1982).

The only skull that can be defined was found in Burial No. 85. The male skull is characterized by a modest longitudinal diameter (177 mm), an inclined forehead and occiput, a high top of the cranium (*po-b*), and a small bone-like growth. The shape of the skull from above (*norma verticalis*) is ovoid. Although it was not possible to measure the lateral diameter (*eu-eu*), the shape of the skull from above and the general view of the profile (pl. I,) allow us to define the type of the skull as meso-cranial.

Height is one of the most important morphological features that which helps define other bodily measurements. It displays idiosyncratic changes, as well as age, gender and territorial differences. Body height was defined by means of the tibular bones of five females and nine males. Among males, body height varies between 154.5 and 175 cm, and the average height is 165.2 cm, which we take to be the average male height. Female body height varies between 151.3 and 165.3 cm, and the average height is 155.5 cm. According to the data, the women at Sapar-Kharaba, as well as men, were of average height for the period. The small size of the sample and the chance nature of the data should, however, be emphasized.

The body proportions of the population were calculated according to height (dolichomorphy, mesomorphy, brachymorphy). Males revealed all the types of body proportion (1. Dolichomorphic; 2. Mesomorphic; 3. Brachymorphic), while females displayed mesomorphic and brachymorphic types.

Body weight is calculated on the basis of regress equation and it is: among males, 55.7-70kg, average 63.1 kg; among females, 52.7-65.5 kg, average 59.6 kg. These data are also preliminary, as it is very important to have more data in order to obtain more reliable statistics.

As a consequence of the poor preservation of the craniological and postcranial skeleton the range of observed pathologies is limited to caries, hyperplasia of tooth enamel, the breach of the excision order of the teeth, specific tooth wear, and the loss of teeth in life, while the causes of death are unclear. Hyperplasia of

tooth enamel can, however, can be caused by negative factors from “diet stress” to specific illnesses. Caries is a widely spread pathology and points to a breach of immunity, or specific dietary or general health conditions. Loss of teeth during life sometimes correlates with age, which, in this case, is demonstrated by the age of the deceased (50-55 years). Anomalous tooth growth can give information about group genetic and ethnic features, while specific tooth wear and loss of teeth in life is related to the processing of leather with the teeth. The range of observed pathologies does not allow us to define any specific activities of the Sapar-Kharaba population. The cause of death of three children of 9, 11 and 12 in Burial No. 78 and that of a woman of 18-20 and children of 5-6 and 3-5 in burial No. 104 must be some acute infection, although there is no indisputable proof of this assertion.

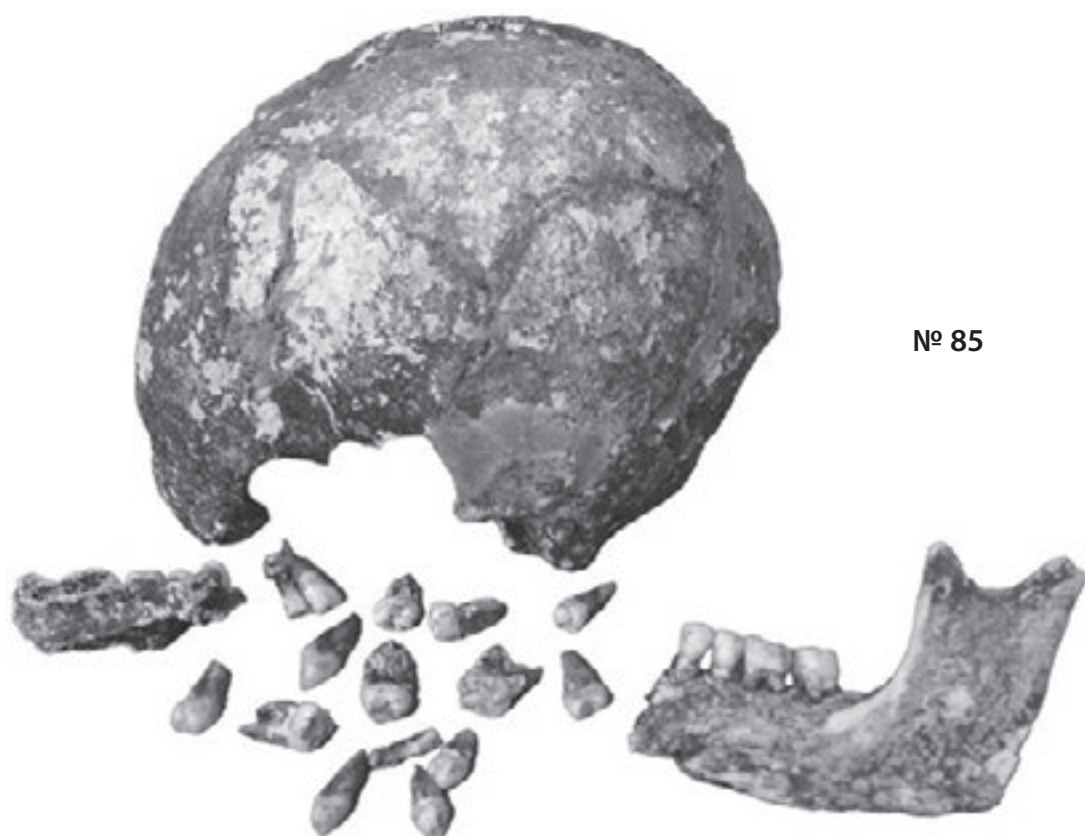
The palaeo-population of Sapar-Kharaba in the Middle Bronze Age has, despite the scanty database, thus been investigated in a comprehensive manner. The most important finding is that the material provided a low estimate of life expectancy and a high reproduction rate. Some indicators of physical development of the Trialeti population were defined for the first time. As for the cranial type, the very fragmentary nature of the material notwithstanding, it is probably the same as the general population of Georgia at that time.

Bibliography:

- Abdushelishvili M. 1976:** *kraniologia (Craniology)*. Tbilisi.
- Abdushelishvili M. 1982:** *kavkasiis antropologia brinjaos khanashi (The Anthropology of Caucasias in the Bronze Age)*. Tbilisi.
- Acsadi G., Nemesheri T. 1970:** *The History of Human Life Span and Mortality*. Akademiai Kiado. Budapest
- Alexeev V. P. 1972:** Paleodemografia SSSR (The palaeodemography of the USSR). *SA* 1, 3-21.
- Bitadze L. 2005:** sakartvelos udzvelesi mosakhleobis sitsotskhilis khangrdzlivobis dinamika (The dynamics of average life expectancy of the ancient population of Georgia). In A. Daushvili (ed.), *Klio* 26, 183-193. Tbilisi.
- Bitadze L. 2006:** The longevity of the Bronze Age population in the light of the Atsquri cemetery. *Traditional Medicine and Dietology: The Way to Caucasian Longevity* 21. Tbilisi, Borjomi.
- Bitadze L., Aslanishvili V., Laliashvili S., Monaselidze L. 2002:** Aatsquris samarovnis paleodemographia (The palaeodemography of Atsquri Cemetery). In: A. Totadze (ed.). *Demography* 1 (5), 79-83. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2006:** saphar-kharabas samarovani (Sapar-Kharaba Cemetery). *Dziebani* 17-18, 92-126.

Illustrations:

- Pl. I.** 1. Burial No. 85. Craniological material. 2. Burial No. 85 Cranial and osteological material.
- Pl. II.** 1. Burial No. 61. Cranial and osteological material. 2. Burial No. 90 Cranial and osteological material.

1

2

1

2

თრიალეთში არქეოლოგიურ ძეგლებზე

მოპოვებული ქვის ინვენტარი

(ფუნქციონალური ანალიზი)

შრომის იარაღი პირველყოფილი ფორმაციის შესწავლის ერთ-ერთი ძირითადი წყაროა, მაგრამ ხშირად მეცნიერის ყურადღებას მოკლებული. თუ იარაღის ტიპოლოგიური შესწავლა მთლიანად არქეოლოგიური მასალის ორგანიზაციისა და სისტემატიზაციის ხერხს წარმოადგენს (რაც კულტურისა და ლოკალური ვარიანტების გამოსაყოფად აუცილებელია), ტრასოლოგიური კვლევა – უფრო ზუსტი და ინფორმაციული მეთოდია. იგი არა მხოლოდ იარაღის ფუნქციის განსაზღვრით შემოიფარგლება, არამედ მთელი ნასახლარის საყოფაცხოვრებო-სამეურნეო სიტუაციას განსაზღვრავს და უძველესი სამეურნეო სისტემების რეკონსტრუქციას ახდენს.

მას შემდეგ, რაც არსებობს ტრასოლოგიური კვლევის მეთოდი [Семенов 1957; Семенов 1968; Семенов 1974; Семенов 1983] და ფუნქციონალური ანალიზი [Коробкова 1987; Массон 1971 და სხვ.], არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული ქვის კოლექციების დიდი ნაწილი ტრასოლოგიურ კვლევას გადის, თვითონ მეთოდი კი მსოფლიო არქეოლოგიურ სივრცეში მყარად დამკვიდრდა [Keeley 1976; Plisson 1983; Moos 1983 და სხვ.].

იარაღებზე მუშაობის პროცესში დატოვებულ კვალს სავსებით კანონზომიერი ნიშნები ახასიათებს. მათი მიკროსკოპში შესწავლით ვიგებთ, თუ რა ფუნქციას ასრულებდა იარაღი შრომის პროცესში, რამდენ ხანს იმუშავა, რა მასალას ამუშავებდა, რამდენ ოპერაციას ასრულებდა, რომელ წარმოებასთან იყო დაკავშირებული და ა.შ. [Коробкова 1987].

თუ ტრასოლოგიური მეთოდის ინსტრუმენტალური მხარე დღეს დამაკმაყოფილებელია, მონაცემთა კლასიფიკაცია, ხშირად, ზედაპირული და არადამაჯერებელია. ჩვენ შევეცადეთ, ინტეგრირებული ანალიზის შემოღებით, ეს კლასიფიკაცია უფრო ინფორმაციული და კონკრეტული გაგვეხადა [Эсакия 2003]. გათვლით ნაწილში გამოვიყენეთ ნორმირება, ანუ შეფარდებითი მაჩვენებლები. ამით თავიდან ავიცილეთ აბსოლუტური ცდომილება სხვადასხვა რაოდენობის კოლექციების ერთმანეთთან შედარებისას. მეურნეობის ანალიზში კი გავითვალისწინეთ ეკონომიკის თეორიაში კარგად ცნობილი მაკროეკონომიკური შეფასება.

უძველესი ნამოსახლარების მეურნეობა, უმთავრესად, ნატურალურია. ამ დროს ადამიანი იკმაყოფილებს აუცილებელ მოთხოვნებს. ეს იწვევს მეურნეობის სასიცოცხლო დარგების განვითარებას. დროთა განმავლობაში იხვეწება იარაღი, ტექნიკა, ტექნოლოგია და ამის შედეგად საკმარისი რაოდენობის პროდუქცია იქმნება. ჩაკეტილ საზოგადოებას ხელს არ აძლევს ნამატი პროდუქტის წარმოება, ამიტომ თვით საზოგადოების სისტემაში იწყება ცოცხალი ძალისა და საწარმოო ინტერესების გადანაწილება, ვითარდება სხვა დარგები (მაგ. შიდა მეურნეობები). შესაბამისად, იქ, სადაც მეურნეობა წარმოდგენილია მრავალფეროვანი განვითარებული დარგებით, ეკონომიკა უფრო მაღალი დონისაა. ევოლუციის თანამედროვე თეორიის მიხედვით [Laszlo 1991; Пригожин 1991] განვითარების მაღალ დონეს შეეფერება საზოგადოების, როგორც სისტემის, უფრო მაღალი ორგანიზაცია. ასეთი ორგანიზაციის შესატყვისს წარმოადგენს სისტემის უფრო მაღალი არასტაბილურობა. ევოლუციური გადასვლა ხდება მაშინ, როცა არასტაბილურობა მიღწევს მაქსიმუმს და ნებისმიერი უმნიშვნელო ზემოქმედება გამოიწვევს სისტემის ტრანსფორმირებას. ეკონომიკური თვალსაზრისით ეს ნიშნავს ახალი ურთიერთობების განვითარებას ძველ სისტემაში. ამიტომ, მეტად განვითარებული მეურნეობა უფრო არასტაბილურია და მზად არის

ტრანსფორმირებისათვის. ადრე ჩატარებულმა კვლევებმა გვიჩვენა, რომ ეკონომიკის ორგანიზაცია მჭიდრო კავშირშია ძეგლების ქრონოლოგიასთან [ესაკია 2005].

აქვე უნდა გავაკეთოთ მითითება კიდევ ერთ აუცილებელ პირობაზე. ტრასოლოგია, როგორც ნებისმიერი კვლევა, პირდაპირ არის დამოკიდებული მასალის მომზადებასა და ხარისხიან მინოდებაზე. ამის გარეშე ირღვევა შესასწავლი არქეოლოგიური არეალის სურათი. დიდი მნიშვნელობა აქვს მასალის ამოღების პრინციპს: დარწმუნებული უნდა ვიყოთ, რომ იარაღის მოპოვების დროს არ დაირღვა სტატისტიკური თანაფარდობა, ანუ ამოღებული მასალა არა მხოლოდ ცალკეულ იარაღს წარმოადგენს, არამედ ასახავს ძეგლზე არსებულ სურათს. მხოლოდ ამ შემთხვევაში შეიძლება საუბარი ცდომილების ერთნაირ ხარისხზე და, მაშასადამე, სრულყოფილ ანალიზზე. მცირერიცხოვანი და ზედაპირული მასალა ასეთი ანალიზის შესაძლებლობას არ გვაძლევს, თუმცა შეიძლება საკმაო ინფორმაციის მოპოვება თვითონ იარაღის ფუნქციის შესახებ.

ნავთობსადენის პროექტი, თავის დროზე, წარდგენილი იყო არა მხოლოდ როგორც თანამედროვე ეკონომიკის მიღწევა, არამედ როგორც უძველესი სავაჭრო გზების აღდგენის წყარო: მშენებლობის მიდამოებში მასშტაბურ არქეოლოგიურ გათხრებსა და კვლევის შედეგად მიღებულ ნებისმიერ შედეგს, არსებული ინფორმაციის ვაკუუმი უნდა შეევსო. ამ მიზნით გაჩნდა ინტერესი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენი ტრასის მშენებლობის დროს აღმოჩენილ ძეგლებზე მოპოვებულ სხვა მასალებთან ერთად, ქვის ინვენტარზეც ჩატარებულიყო ტრასოლოგიური ანალიზი.

ნალკის რაიონსა (საფარ-ხარაბას სამაროვანი, აი-ილია, იმერას ყორღანი, ჯინისის სათავსოები) და ბორჯომის მონაკვეთზე (თისელის სერი) მოპოვებული ქვის მასალა შესწავლილი იყო როგორც ტიპოლოგიური, ისე ფუნქციონალური ანალიზით. მასალის დიდი ნაწილი ზედაპირულია, მაგრამ ფუნქციონალური ანალიზისათვის საკმაოდ ინფორმაციული აღმოჩნდა პირველყოფილი საზოგადოების ყოფისა და მეურნეობის საქმიანობის დასადგენად. კვლევის შედეგები ნაწილობრივ გამოქვეყნებულია [ესაკია 2004: 6-10], ნაწილობრივ არსებობს ანგარიშების სახით. წინამდებარე ნაშრომში არსებული კვლევების ფუნქციონალური ანალიზის შეჯამება არის წარმოდგენილი.

საფარ-ხარაბას ქვის მასალა ძირითადად ობსიდიანის არის. არტეფაქტები წარმოდგენილია ზედაპირული (27) და სამაროვნის (44) ინვენტარით. ტიპოლოგიურად ზედაპირულ მასალაში ფიქსირდება 5 იარაღი: 1 ისრისპირი, 1 სალესი, 1 ცული, 1 სანაყი, 1 ხელცული. ამდენივე (5) გამოიყო სამაროვანზე: 4 წვეტანისებური იარაღი და 1 ისრისპირი.

ტრასოლოგიური შესწავლის შედეგად სამაროვანზე მოპოვებული 44 ერთეულიდან აღმოჩნდა, რომ 27 იარაღია, დანარჩენი 17 კი ანატაკეც-ანამტვრევები გამოყენების კვალის გარეშე. მთლიანად სამაროვნის ქვის ინვენტარში ჭარბობს ხორცის საჭრელი დანები – 7, შემდეგ 6-6 სახოკი და საფართი, 4-4 სახვრეტი და ქლიბი, 2 საფხეკი, თითო-თითო რეტუშორი, საჭრისი, წვეტანა და ისრისპირი. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ზოგი იარაღის სამუშაო პირი რამდენიმე ოპერაციაში იღებდა მონაწილეობას (გაცვეთილი იარაღის სხვა ფუნქციით გამოყენება) იარაღების რაოდენობა, ფუნქციონალურად, 31 ერთეულამდე გაიზარდა.

უნდა აღვნიშნოთ ზოგიერთ სამარხში იარაღების აღმოჩენის ადგილის ფიქსაცია. საინტერესოა № 85 სამარხში, ბატკნის თავის ქალაში კისრის მალეებთან აღმოჩენილი საშუალო ზომის ერთპირიანი ქლიბი. მისი სამუშაო პირი ძლიერ დაბლაგვებულია და ხაზოვანი კვალის მიხედვით ძვლის, ან გამხმარი ხის დასამუშავებლად იყო გამოყენებული. № 78 სამარხის ცენტრალურ ნაწილში, დასავლეთ კედელთან მდებარე ბატკნის ბეჭის ქვეშ, აღმოჩენილია ერთპირიანი ხორცის საჭრელი დანა. ხოლო № 90 სამარხში, ჩონჩხის ზედა კიდურებთან, ანალოგიური დანა აღმოჩენილი. პირველი იარაღის პირზე კარგად ჩანს ხაზოვანი კვალი და ცვეთის ხარისხი, მეორე იარაღზე — უფრო სუსტად, რაც მის მოკლე დროით გამოყენებაზე მიუთითებს. ასევე № 122 სამარხის № 1 დერგში აღმოჩენილი გატეხილი ლამელა, ხორცის საჭრელი დანის ფუნქციას ასრულებდა.

ამრიგად, სამარხებში იარაღებად გამოყენებულია შემთხვევითი ანატკეცები, რომლებიც, ადგილზე, კონკრეტული სამუშაოს ჩასატარებლად გამოიყენეს.

ფუნქციონალური სტატისტიკით, არსებული იარაღებით ხდებოდა ხისა და ძვლის დამუშავება. კონკრეტულად: სამარხებში აღმოჩენილი კლიბები გამოყენებულია ხეზე და ძვალზე სამუშაოდ, რაც, თავისთავად, სამარხებში ხისა და ძვლის არსებობას ადასტურებს. დანები გამოყენებულია ხორცის საჭრელად, საფართი — ხის მასალაზე ნახვრეტის გასაფართოვებლად, № 78 სამარხში აღმოჩენილი ისრისპირის ერთი გვერდი კი საფხეკად. სახოკებს ხეზე ხოკვის კვალი აღენიშნებათ. რაც შეეხება ისრისპირს, უნდა აღვნიშნოდ, რომ სამხრეთ თურქმენეთის ენეოლითურ ნასახლარებზე, კაჟის ისრისპირების ტრასოლოგიური ანალიზის საფუძველზე, გ. კორობკოვამ ამ იარაღებს შორის გამოყო [Скакун 1972; Коробкова 2001] სხვადასხვა ფუნქციის მატარებელი ჯგუფები: სახვრეტები, ბურღები, საფართები, საფხეკები ტყავის დასამუშავებლად, ხორცისა და ტყავის დანები. ჩვენ შემთხვევაში აღნიშნული ისრისპირი საფხეკის ფუნქციას ასრულებდა.

2002 წლის ნოემბერ-დეკემბერში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული აი-ილიას ქვის ინდუსტრია ზედაპირულ მასალას წარმოადგენს და უპირატესად ობსიდიანისას. ტრასოლოგიური კვლევა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ობსიდიანზე მუშაობისას — სამუშაო პირზე, მისი სიმყიფის გამო, ცვეთის ნიშნები ძნელად იკითხება.

წარმოდგენილი ქვის ინვენტარიდან (219 ერთეული), 109 — შრომის იარაღია. მათი რაოდენობა წარმოების ნარჩენების, ანატკეც-ანამტვრევებისა და გაცვეთილ იარაღებზე მეორადი გამოყენების ხარჯზე გაიზარდა: სახოკები — 54, დანები — 18, სახვრეტები — 8, ხერხები — 6, საჭრისები — 6, საფხეკები — 5, საფართი — 5, რეტუშორი — 4, სათლელები — 2, სატეხი სწორპირა — 1.

საჭიროდ ჩავთვაღეთ ცალკე გამოგვეყო აი-ილიას ძეგლზე № 25 საცდელი თხრილის ინვენტარი, ვინაიდან წარმოდგენილი ინვენტარიდან მნიშვნელოვანი ნაწილი (96 ერთეული) ამ თხრილშია ნაპოვნი. საკმაოდ დიდ ინტერესს წარმოადგენს თხრილისა და მთლიანად ძეგლის ინვენტარის შედარება, რადგანაც ხარისხობრივმა თანხვედრამ, ან სხვაობამ, უნდა გამოავლინოს ძეგლის ლოკალური თვისებები. როგორც აღვნიშნეთ, მონაცემთა ნორმირება გვაძლევს ხარისხობრივი დახასიათების შესაძლებლობას ინვენტარის არათანაბარი რაოდენობის შემთხვევაშიც კი. ამ პრინციპის გამოყენებით ავაგეთ კრებსითი ჰისტოგრამა (ჰისტოგრამა 1). როგორც ვხედავთ, ძირითადი ჯგუფების განაწილება ერთგვაროვანია და მასალის იდენტიურობაზე მიუთითებს: თხრილი არ წარმოადგენს ძეგლის ლოკალურ ვარიანტს. ორივე შემთხვევაში ნორმირება ხდებოდა იარაღების მთავარი ჯგუფის გამოყენებით, რომლებიც ორივე შემთხვევაში წარმოადგენდნენ სახოკებს. აქ უფრო ნათლად ჩანს ხარისხობრივი იდენტიურობა. სხვაობა იმდენად უმნიშვნელოა, რომ არ ცვლის მთლიან სურათს.

ამგვარად, ნათლად გამოჩნდა ძეგლზე არსებული სამეურნეო საქმიანობა. იარაღების სამუშაო პირის ცვეთის მიხედვით ჩანს, რომ მათი საშუალებით ხდებოდა ხის, ძვლისა და რქის დამუშავება. ამ იარაღებიდან დიდი ადგილი უჭირავს სახოკებს. შინაწარმოებებში აღსანიშნავია აგრეთვე სამკაულის დასამზადებელი იარაღები: პატარა ხერხები და საფართები. მეურნეობაში დომინირებს მესაქონლეობა, რაზედაც მიუთითებს ხორცის საჭრელი დანები. წარმოების ქერცლისებური ნარჩენები აი-ილიას ძეგლზე მოწმობს, რომ იარაღები მზადდებოდა ნამოსახლარის ტერიტორიაზე.

ჯინისის ნამოსახლარის მასალა წარმოდგენილია 3 სათავსოს ობსიდიანის ინვენტარით, სულ 36. ტრასოლოგიური კვლევით № 1 სათავსოში აღმოჩენილი 9 ერთეულიდან 4 იარაღი აღმოჩნდა. ესენია სახოკები ძველ, გაცვეთილ ხორცის საჭრელ დანებზე. სამუშაო პირზე დატოვებული ხაზოვანი კვალისა და ცვეთის ნიშნების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, დასამუშავებელი მასალა გამომშრალი ხე უნდა ყოფილიყო. სათავსოს იარაღები უტილიზირებულია და სპეციალურად დამზადებული არ არის.

№ 2 სათავსოში აღმოჩენილი 7 ერთეულიდან 3 სახოკი და 1 პატარა ზომის საფართია, რომელთა სამუშაო პირების ცვეთის მიხედვით, ოთხივე იარაღი, ხის დასამუშავებლად იყო გამოყენებული.

№ 3 სათავსოში 12 ერთეულიდან 5 დანა, 4 სახოკი და 1 ხერხია. სახოკებს სამუშაო პირი ძლიერ გამოფხვნილი აქვთ. მუცლის მხრიდან, კიდეში, ჩანს მოკლე და ღრმა ხაზები რაც მყარი მასალის დამუშავებაზე მეტყველებს. დანებს სამუშაო პირზე წვრილ ზოლად მიყვება სიპრიალე, რომელიც ამონატეხებშიც ვრცელდება. სწორედ ეს მიგვანიშნებს, რომ დასამუშავებელი მასალა ძალიან რბილი უნდა ყოფილიყო. ხერხი მაღალზურგიანი, წნევეთი რეტუმით დამუშავებული და დაკბილულია. იარაღის სამუშაო პირზე ჩანს წვრილი, ხშირი ხაზები, ძლიერი ცვეთის კვალით. ეს იარაღი ძვლის დასამუშავებელ იარაღს წარმოადგენს.

როგორც ვხედავთ, ჯინისის სამივე სათავსოში იარაღებს ხორცის, ხისა და ძვლის დასამუშავებლად იყენებდნენ.

შემდეგი ძეგლი გახლავთ იმერას ყორღანის ობსიდიანის ინვენტარი. სულ შესწავლილია 68 ერთეული. აქედან 35-ს არ აღმოაჩნდა ფუნქცია, ე.ი. მუშაობის პროცესში არ მონაწილეობდა.

ფუნქციონალური ჯგუფები ასე განაწილდა: 5 სახოკი (ხის დასამუშავებელი); 2 რეტუმორი (ნუკლეუსის ნარჩენსა და უსწორო ლამელაზე); 4 სახვრეტი (მუშაობის პროცესშია გატეხილი); 3 ხერხისებური იარაღი (წვრილად დაკბილული და გაპრიალებული სამუშაო პირით. ასეთ კვალს რბილი მასალა ტოვებს); 3 ხორცის საჭრელი დანა წვრილი ამონატეხებით ზურგისა და მუცლის მხრიდან; 1 საჭრისი (გამომშრალი ხის, ან ძვლის დასამუშავებელი).

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ იარაღებთან ერთად ინვენტარში 7 კომბინირებული იარაღი აღმოჩნდა.

პატარა კოლექციით არის წარმოდგენილი ბორჯომის ხეობის თისელის სერზე მიკვლეული ძეგლი. კაჟის ნამგლის ჩასართები დამზადებულია საშუალო ზომის, სამკუთხა და ოთხკუთხა ფორმის ლამელაზე. ყველა დამუშავებულია ორმხრივი წნევეთი რეტუმით. სამი მადგანი ერთპირიანი, ხოლო ორი — ორპირიანი. სამუშაო პირი დაკბილულია და ნამგლებისათვის დამახასიათებელი სარკისებური სიპრიალე ვიზუალურადაც კარგად ჩანს მუცლისა და ზურგის მხრიდან. მიკროსკოპის დახმარებით დადგინდა, რომ ხაზოვანი კვალი, რომელიც მხოლოდ ბალახის ჭრისას რჩება იარაღზე, გადაფარულია მარცვლეული კულტურებისათვის დამახასიათებელი ხაზოვანი კვალით, ანუ იარაღი ერთი ფუნქციის ორი სხვადასხვა ხარისხის სამუშაოს ასრულებდა. ოთხ ჩასართზე კი დაფიქსირდა მხოლოდ კულტურული მარცვლოვანი სახეობისათვის დამახასიათებელი ხაზოვანი კვალი. იმას, რომ ნამგლის ჩასართებით კულტურული მარცვლეული იმკებოდა, განსაზღვრავს ხაზოვანი კვალი: ასეთ ღრმა კვალს ტოვებს დაბარული მინის მტვერი, რომელიც მარცვლეულის ღეროზე არსებულ კაჟმინას ერევა და კანრავს იარაღის პირს. რაც შეეხება ველურ მარცვლეულს, მას არ გააჩნია კორდოვანი საფარი, ვინაიდან იზრდება დაუმუშავებელ ნიადაგზე და ღეროზეც ძლივს შესამჩნევ მტვერს ტოვებს, რის გამოც იარაღის სამუშაო პირზე იშვიათი, სუსტი ხაზოვანი კვალი რჩება. ამგვარად შეიძლება გარკვევა, თუ რა ტიპის მცენარის მოსაჭრელად იყო გამოყენებული ჩასართი: მარცვლეულის, ბალახის, ველური მარცვლეულის და სხვა. ბალახი კი, რომელსაც მრავალშტოიანი ფესვური სისტემა აქვს, ქმნის მძლავრ კორდოვან საფარს და იცავს მცენარეს მასზე აბრაზიული სახის მტვრისაგან, რაც ბალახის მოჭრისას იარაღზე ხაზოვან კვალს არ ტოვებს [Коробкова 1978: 37-52].

თისელის ძეგლზე აღმოჩენილი დანარჩენი მასალა წარმოადგენს: ხერხისებურ იარაღს, რომლითაც რბილი ხის მასალა დამუშავებული; საფხეკებს (ასეთი იარაღი ეფექტურია ტყავის დამუშავების ბოლო ეტაპისათვის); რეტუმორს (სამუშაოდ გამოყენებულია ზურგის მხარე); ხორცის საჭრელ დანებს. ძეგლზე ნაპოვნია კაჟის შუბისპირი, რომელიც დამზადებულია ფოთლისებური, სამკუთხა ფორმის, დიდი ზომის ანატაკეცზე ორმხრივი დამუშავების ტექნიკით. მიკროსკოპით კვლევამ უჩვენა, რომ აღნიშნული ისრისპირი დანის ფუნქციასაც ასრულებდა.

შესწავლილი მასალის ნორმირებული მაჩვენებლები (ჰისტოგრამა 2) განთავსებულია ჰორიზონტალურ ღერძზე იარაღების ფუნქციონალური ჯგუფების მიხედვით. ყველა ძეგლზე ნორმირება ჩატარდა იარაღების წამყვანი ჯგუფის მიხედვით. ჰისტოგრამაზე გამოიკვეთა მეურნეობის ძირითადი დარგი და მასთან სხვა დარგების შეფარდებითი სიდიდეც. შრომის იარაღებით იქმნებოდა რაღაც ერთობლივი ვირტუალური პროდუქტი, რომლის სიდიდე ეკონომიკის განვითარების მაჩვენებელია. თუ შევაჯამებთ პირველი სამი ძეგლის მაჩვენებელს, საფარ-ხარაბას ძეგლისთვის მივიღებთ – 4.7, აი-ილიას – 2.2, იმერას – 3.8. ცენტრალური აზიისა და კავკასიის უძველესი დასახლებების ეკონომიკის ეფექტიანობის ერთიან გრაფიკზე (დიაგრამა 3) აი-ილია მეზობლობს ანასეული I-თან, იმერა – მელოურსა და შულავერის გორას შორისაა, ხოლო საფარ-ხარაბა არუხლო I-თან არის ახლო.

განსხვავებული შემთხვევა გვაქვს თისელის ნამოსახლარზე. ერთის მხრივ, აქ ნაპოვნია საკმაოდ განვითარებული ტექნიკით ნამზადი ნამგლის ჩასართები, რაც განვითარებული მწარმოებლური მეურნეობის დონეს ასახავს. მეორეს მხრივ, წარმოდგენილი მასალის მიხედვით გაკეთებული ეკონომიკის შეფასება (2.6) საკმაოდ სუსტად გამოიყურება. აქ იჩენს თავს ჩვენს მიერ ზემოდ სპეციალურად აღნიშნული მასალის მოწოდების პირობები.

თუ დადგინდა, რომ მასალის ამოღების და მოწოდების დროს არ დაირღვა სტატისტიკური თანაფარდობა, ჩვენ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ თისელის სამკელი ჩასართების და მთლიანად თისელის ეკონომიკის თავისებურებებზე. ჩვენს ხელთ არსებული მასალა კი არ გვაძლევს ამის შესაძლებლობას, ამიტომ თისელი ეკონომიკის ეფექტიანობის გრაფიკზე არ არის დატანილი.

ბოლოს, კიდევ ერთხელ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ტრასოლოგიური გამოკვლევა უნდა ჩატარდეს მასალაზე, რომელიც ძეგლის მთლიან სურათს წარმოადგენს. სწორედ ამ პრინციპით იყო აგებული ცენტრალური აზიისა და კავკასიის უძველესი დასახლებების ეკონომიკის ეფექტიანობის გრაფიკი. ამ თვალსაზრისით, წარმოდგენილ ნაშრომში მასალა მწირია. ამრიგად, ინტეგრირებულმა ტრასოლოგიურმა კვლევამ გვიჩვენა, რა პერსპექტივა აქვს დამატებითი მასალების წარმოდგენას, უფრო სრული ინფორმაციული ბაზის მისაღებათ.

ლიტერატურა

ესაკია ქ. 2004: ექსპერიმენტალურ-ტრასოლოგიური კვლევის მეთოდის გამოყენება ადრესამინათმოქმედო ეკონომიკის ეფექტიანობის განსაზღვრისათვის. – ვ. ჯაფარიძე (რედ.), ინტერდისციპლინარული გამოკვლევები (ძიებანი, დამატებანი XII), 6-10. თბილისი.

Коробкова Г.Ф. 1978: Древнейшие жатвенные орудия и их производительность. – СА, 4, 37-53.

Коробкова Г.Ф. 1987: Хозяйственные комплексы земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Ленинград

Коробкова Г.Ф. 2001: Функциональная типология орудий труда и других неметаллических изделий Алтын-депе. Особенности производства поселения Алтын-депе. – МЮТАКЭ, 146-212.

Массон В.М. 1971: Поселение Джейтун (МИА, 180). Москва.

Пригожин И. 1991: Философия нестабильности. - Вопросы философии, 6, 46-57.

Семенов С.А. 1957: Первобытная техника (МИА, 54). Москва.

Семенов С.А. 1968: Развитие техники в каменном веке. Ленинград.

Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. 1983: Технология древних производств. Ленинград.

Семенов С.А. 1974: Происхождение земледелия. Ленинград.

Скакун Н.Н. 1972: Функциональное исследование каменных наконечников стрел эпохи бронзы. – КД, 15-37.

Эсакиа К.М. 2003: Экспериментально-трассологический метод и эффективность экономики раннеземледельческих хозяйств. – Сб. Петербургская трассологическая школа и изучение древних культур Евразии, 136-146. Санкт-Петербург.

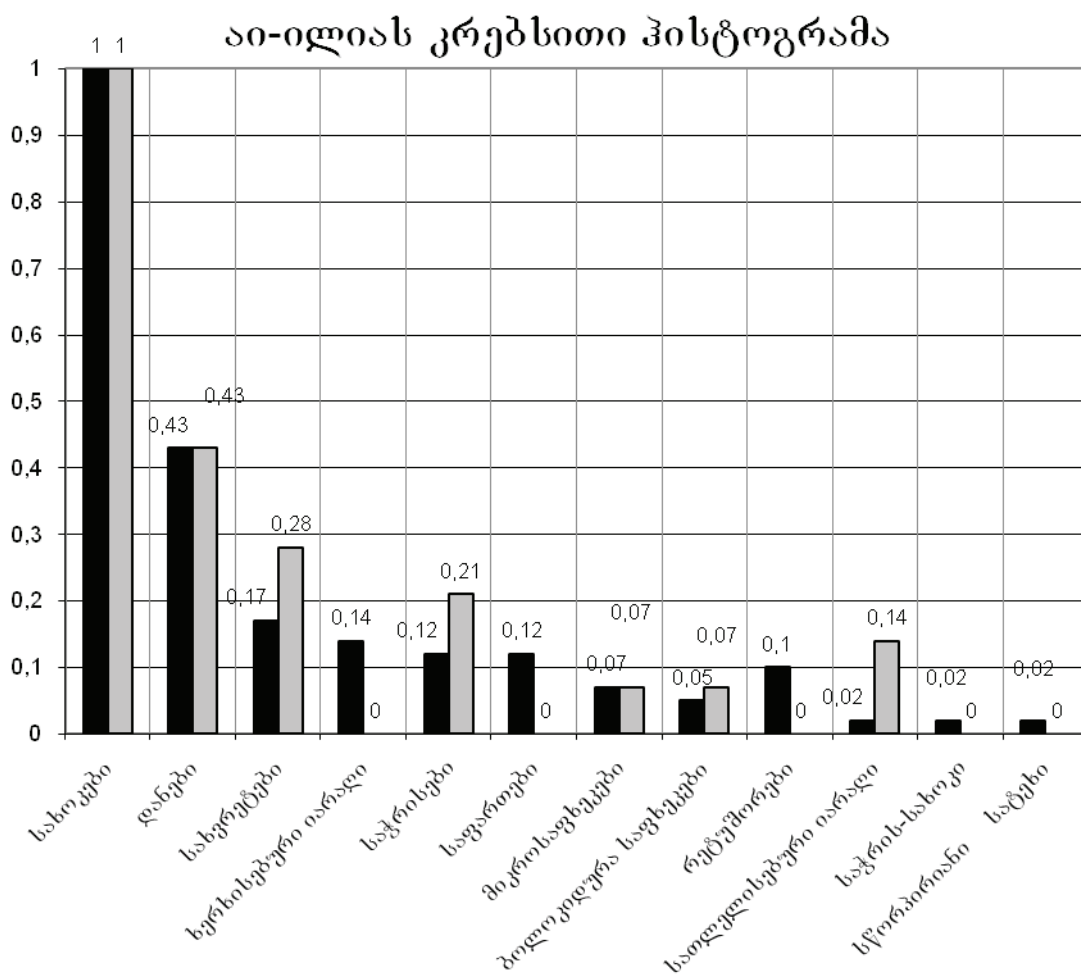
Esakia K.M. 2005: Economic efficiency of Meso-Eneolithic settlements in southern Caucasus: the results of the traceological analysis of stone instruments. In *Prehistoric Technology, 40 years later: Functional studies and the Russian legacy*, -Verona, 20-23 April 2005. Abstracts, 179-183. -

Keeley L. 1976: Mikrowear on flint: Some experimental results. – *Staringia*, Vol. 3, 49-51.

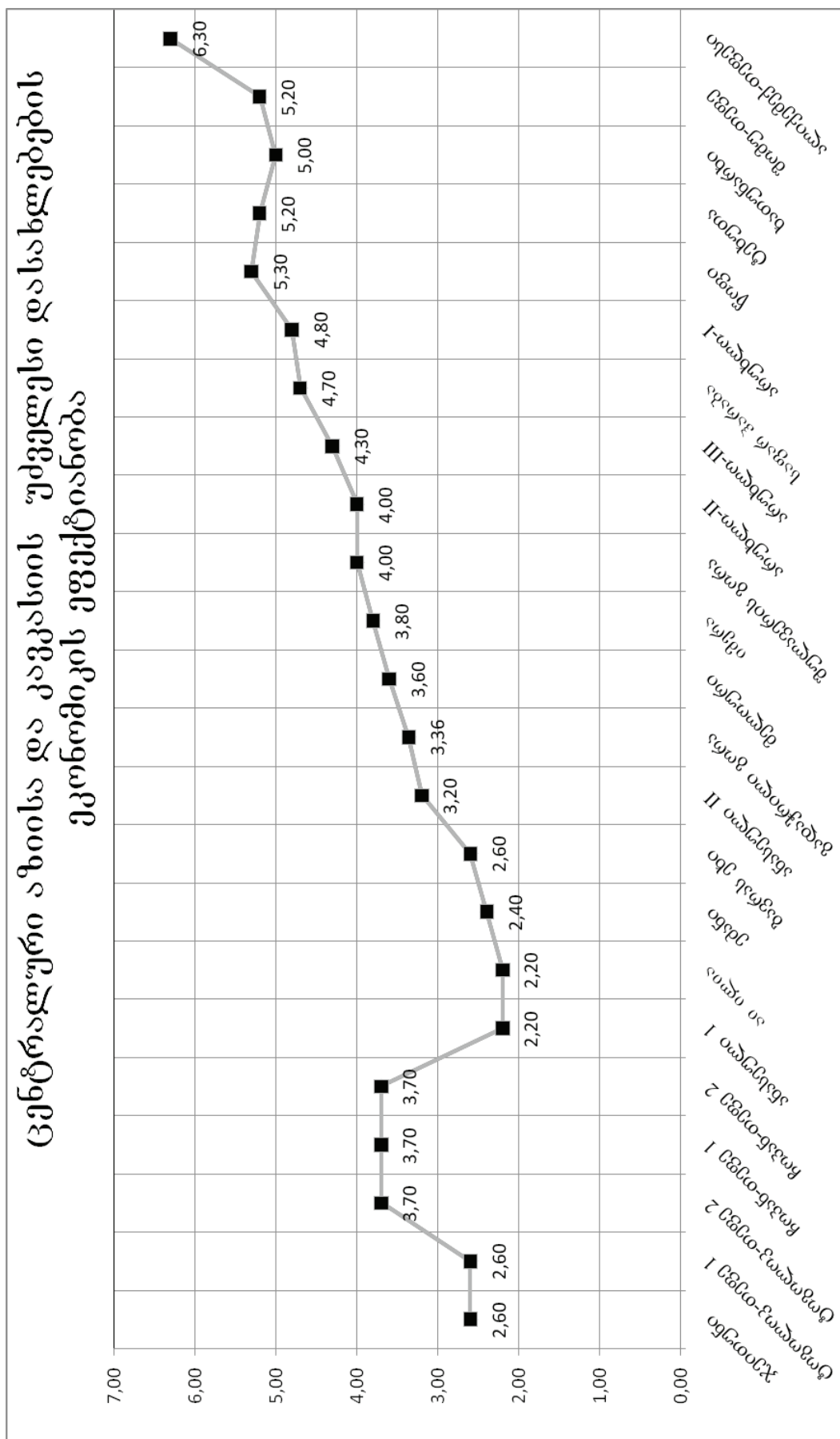
Laszlo E.1991: The Age of Bifurcation. Understanding the Changing World. Amsterdam.

Moss E. H. 1983: Microwear analysis of burins and points from Tell Abu Hureyra, Syria. – M.-C. Cauvin, ed., *Traces de utilisation sur les outils Néolithiques du Proche Orient*, Travaux de la Maison de L'Orient 5, 143-162. Paris.

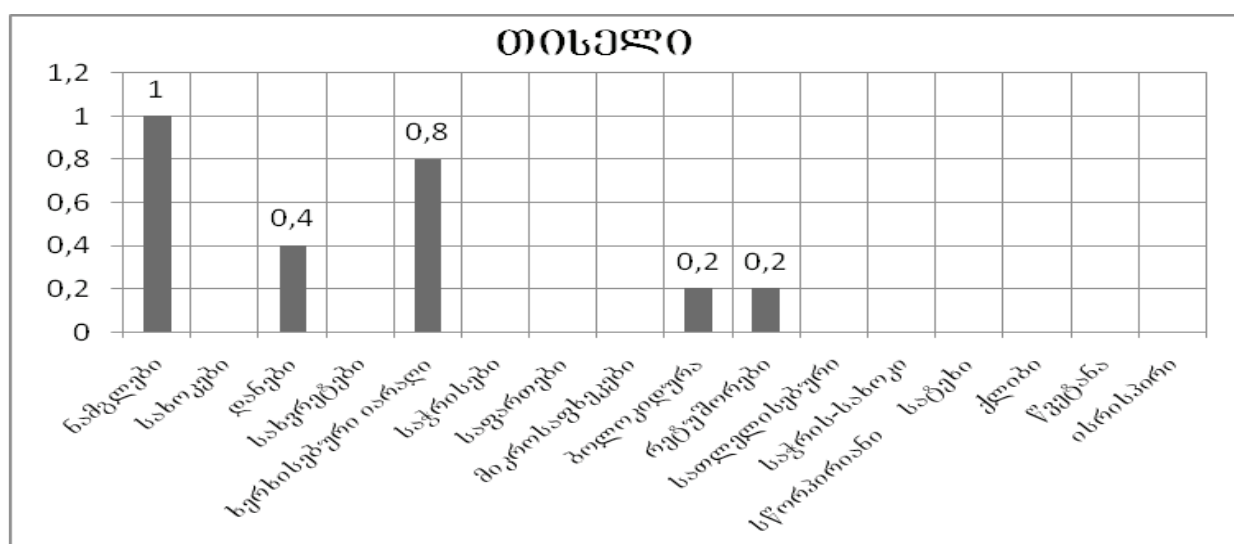
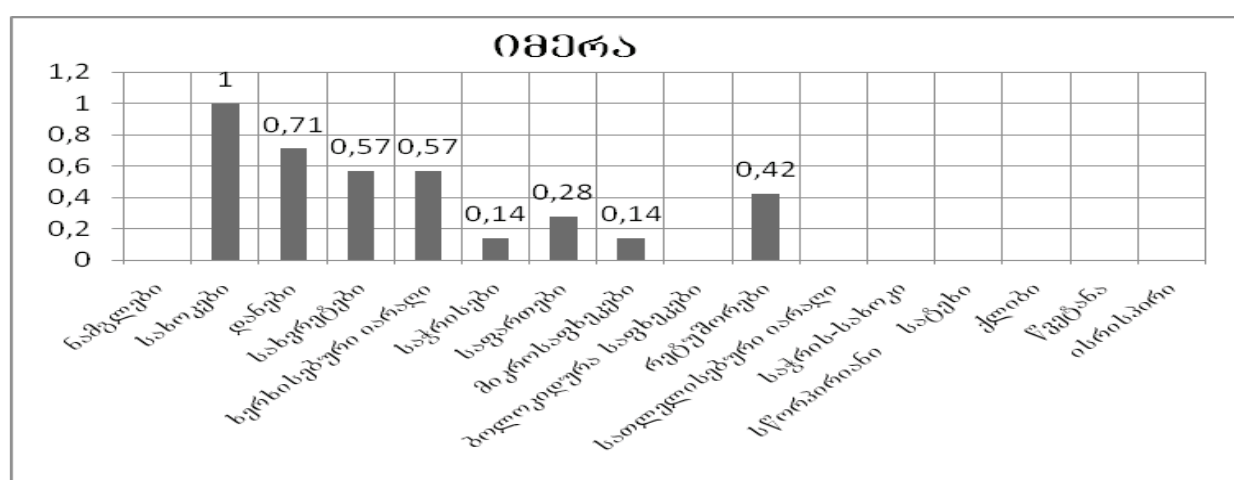
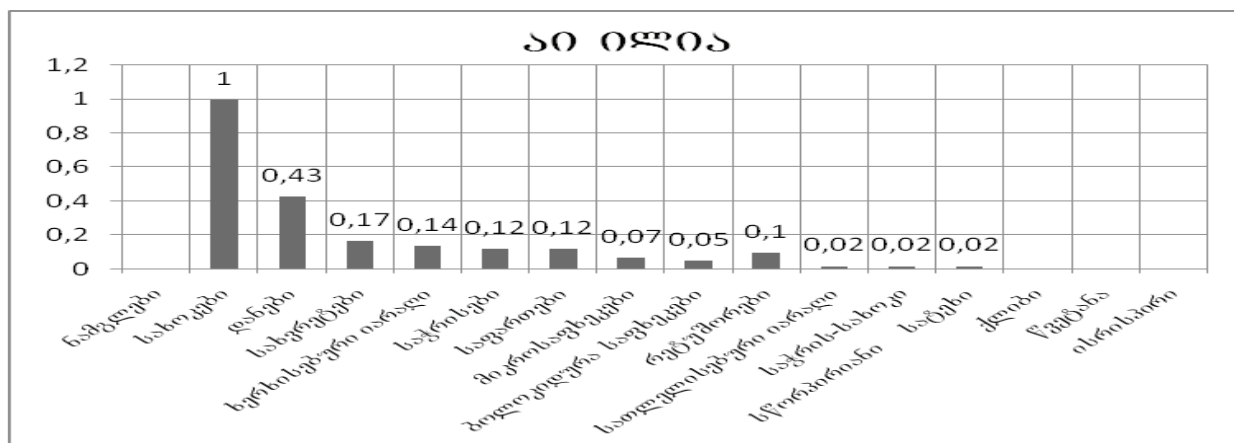
Plisson H. 1983: An application of casting techniques for observing and recording of microvearLithic Technology. University of Tulsa (USA).

ჰისტოგრამა 1

ჰისტოგრამა 2

ჰისტოგრამა 3

STONE FINDS FROM ARCHAEOLOGICAL SITES IN TRIALETI: A FUNCTIONAL ANALYSIS

Tools are one of the principal for the study of early human development, but they often escape the attention of scholars. The typological study of tools is a means of organizing and systematizing all archaeological material (necessary for identifying cultures and local variants). Traceological research is an even more accurate and informative method. It is not limited to defining the function of a tool, but defines the whole economic situation of a settlement and reconstructs ancient economic systems.

After the traceological method (Semionov 1957; Semionov 1968; Semionov 1974; Semionov 1983) and functional analysis (Korobkova 1987; Masson 1971, etc.) were invented, most stone objects collected on archaeological sites undergo a traceological investigation, and the method itself has become firmly established in the archaeological world (Keeley 1976; Plisson 1983; Moos 1983, etc.).

Traces left on tools during their use are characterized by regular features. When studied beneath the microscope, tools reveal their function, their length of use, the materials on which they were employed, the numbers of operations they performed, and the nature of the manufacture in which they were involved, etc. (Korobkova 1987).

While the instrumental aspect of the traceological method may be satisfactory at present, the classification of the data is often superficial and unconvincing. We have tried to make this classification more informative and specific by introducing integrated analysis (Esakia 2003). In calculation we used normalization, or relative indicators. In this way we avoided the absolute margin of error while comparing collections of different sizes. In the area of economic analysis we considered a well known theory of economics, namely, macro-economic evaluation.

The economy of ancient settlements is mainly natural. When an individual satisfies necessary demands there is a knock-on effect in the development of vital branches of the economy. In the course of time tools, technique, technologies become more refined and, as a result, sufficient goods are produced. A closed society does not benefit from the production of excessive goods, which is why when there begins a distribution of kinetic energy and manufacturing interests, other branches of the economy develop (e.g. internal economies). Consequently, an economy that has a variety of developed branches suggests a high level of development. According to modern evolutionary theory (Laszlo 1991; Prigozhin 1991), high standards of development equate with a higher organization of society, as a system. The higher instability of the system corresponds to such organization. Evolution only occurs when instability reaches its maximum so that any insignificant impact will result in the transformation of the system. In terms of economics, it means the development of new relations within the old system. An advanced economy is therefore more unstable and ready for transformation. Earlier research showed that the organization of economics is closely related to the chronology of sites (Esakia 2005).

Here we should make one necessary proviso. Traceology, as with any research, depends directly on the preparation of material and its qualitative provision. Without this an incomplete archaeological picture emerges. The principle of material collection is very important: we have to ensure that when the material is received there will be no statistical confusion; i.e. the received material is not just a separate tool but also reflects the present situation at the site. Only in this case we can speak about an equal degree of margin of er-

ror, and, consequently, about perfect analysis. Stray surface finds do provide the possibility for such analysis, although it is possible to obtain enough information about the function of the tool itself.

The pipeline project was initially presented not only as an achievement of modern economy, but also as a means of restoring ancient trade routes: Any results gained through wide-scale archaeological excavation and research had to fill the vacuum in our present state of information. This is why there arose an interest in conducting traceological analysis of stone assemblages alongside other material recovered during the building of the BTC pipeline. Stone material found in Tsalka region (Sapar-Kharaba cemetery, Ai-Ilia, Imera kurgan, Jinisi rooms) and in the Borjomi section (Tiselis Seri) was investigated by means of both typological and functional analysis. Most of the material consists of surface finds, but is still informative for functional analysis to make an estimation of everyday life and the economic activities of primitive communities. The results of the investigation have been partly published (Esakia 2004, 6-10), and partly exist as reports. The present work summarizes the functional analysis of the research we have conducted.

Stone material from Sapar-Kharaba mostly consists of obsidian. The artefacts were both surface finds (27) and from burials (44). Typologically, five tools were recorded among the surface finds: an arrowhead, a grindstone, an axe, a mortar, a hand axe. Five more were recovered from the cemetery: four pointed tools and an arrowhead.

As a result of traceological investigation it turned out that 27 items out of 44 are tools and the other 17 are flakes and chips without any trace of use. Among the finds from the cemetery knives for cutting meat predominate: there are seven of them. Next come six side-scrapers and six wideners, four perforators and four files, two scrapers, a retouch maker, a burin, a pointed tool and an arrowhead. If we take into consideration that the blades of some tools were used in several operations (using a worn-out tool for another, different, function), the number of tools functionally grew to 31 items.

Recording the findspots of tools within burials is another point. The discovery of a medium-sized one-sided file inside the skull of a lamb in Burial No. 85 is especially interesting. Its working blade was greatly blunted and, according to linear traces, was used for bone or dried wood. In the central part of Burial No. 78, beneath the shoulder blade of a lamb near the west wall was a one-sided knife for cutting meat. A similar knife was recovered from near the upper extremities of the skeleton in Burial No. 90. The blade of the first tool clearly shows a linear trace and a degree of wear. The second tool is not as worn out as the first, which points to its having been in use for a shorter time. A broken lamella recovered from the large pot in Burial No. 122 served as a knife for cutting meat. Thus, the burials produced tools that were in fact accidental flakes but which had been used on the spot for performing a specific function.

According to functional statistics, certain tools were used for dealing with bone and wood. In particular, files from burials were used for wood and bone, which by itself implies that wood and bone were present in the burials. The knives had been used for cutting meat, wideners for broadening hole in wood, while one side of the arrowhead from Burial No. 78 was used for scraping. Side scrapers bear a trace of scraping on wood. As for the arrowhead, it must be mentioned, that at Eneolithic settlements of southern Turkmenistan, G. Korobkova conducted traceological analysis on flint arrowheads, and distinguished groups of different function among them (Skakun 1972; Korobkova 2001): perforators, drills, wideners, scrapers, for treating leather, knives for meat and leather. In our case the arrowhead in question functioned as a scraper.

The stone implements from Ai-Ilia found during excavations in November and December 2002 were mostly surface finds and mostly made of obsidian. Traceological research is particularly important while working on obsidian, as it is difficult to identify signs of wear on a working edge due to its fragility.

109 items of the 219 items in the stone inventory might be considered working tools. Their number grew as result of the secondary use of worn-out tools and of flakes and chips. They included 54 side-scrapers, 18 knives, eight perforators, six saws, six burins, five scrapers, five wideners, four retouch makers, two peelers, and one straight sided crusher.

We considered it important to give prominence to the finds from Trial Trench No. 25 at Ai-Ilia, since an im-

portant part of the inventory (96 items) came from this trench. It is especially interesting to compare the finds from the trench and from the whole site, because qualitative similarities and differences will inevitably reveal distinctive local characteristics. As we mentioned before, normalizing the data allows us also to assess the qualitative characteristics of finds in the case of an unequal quantity. Employing this principle we compiled a collective histogram (Histogram No. 1). As can be seen, the distribution of the main groups does not vary and points to their similarity: the trench is not a local version of the site. In both cases normalization occurred using the main group of tools, which in both cases were scrapers. Here the qualitative similarity is clearer. Any difference is so insignificant that it does not change the whole picture.

Thus, household activities were clearly displayed. The wear on the working edges of the tools shows that they were used to work wood, bone and horn. Among them scrapers occupy an important place. Tools for making ornaments—small saws and wideners—are also remarkable. Livestock breeding dominates in the economy, as is suggested by the discovery of knives for cutting meat. Flakes of production waste at the Ai-Ilia site indicates that the tools were produced within the settlement.

The material from the Jinisi settlement consists of the finds of obsidian from three rooms (36 objects in total). Traceological investigation showed that four of the nine items recovered in room No. 1 were tools. These are scrapers on old, battered knives for cutting meat. Judging by linear trace on the working edge and by signs of wear, the worked material must have been dry wood. The tools in the room were used and were not made specially.

Among the seven from Room No. 2 there were three scrapers and one small widener; in view of the wear on their working edges, all four tools were used for working wood.

Room No. 3 produced 12 items: five knives, four scrapers and a saw. The working edge of the scrapers is badly broken. At the edge of its ventral side short and deep lines are visible, which points to working solid material. The working edges of the knives have a line of polishing, which goes over the chipped edge too: an indication that the material that was worked must have been very soft. The saw has a high back, is treated with pressure flaking and is jagged. On the working edge of the tool there are thin, dense lines with wear marks. It was a tool used for working bone.

All three rooms of the Jinisi settlement thus contained tools for working meat, wood and bone.

The next group consists of the obsidian finds from Imera kurgan. A total of 68 items were studied. 35 of them did not appear to have had any function, i.e. they had not been used in any working process.

Of the tools that had been used, we can posit the following functional groups: five scrapers (for treating wood); two retouch makers (on a waste piece of a nucleus and an uneven lamella); four perforators (broken in use); three saw-like tools (with small teeth and a polished working edge; soft material leaves such a trace); three knives for cutting meat with small chips on the dorsal and ventral sides; a burin (for working dry wood or bone). Seven combined tools were excavated alongside these tools.

The site at Tiselis Seri in Borjomi district produced a small assemblage. Flint sickle blades were made from medium-sized triangular and rectangular lamellae. All were treated with double pressure flaking. Three were one-sided and two double sided. The working edge is cogged and the mirror-like surface common on sickles can be seen on both ventral and dorsal sides. Microscopic examination allowed us to estimate that the linear trace which stays on a tool only as a result of cutting grass, was covered with a trace diagnostic of other agricultural activities, i.e. the tool performed two kinds of operation. Four lamellae revealed a trace only found on arable crops. The likelihood that arable crops were mown by the sickle lamellae is indicated by a linear trace: such a deep trace is only left by the dust of cultivated soil mixed with the silica deposited on the stems of crops and which scrapes the tool edge. As for wild crops, they do not have a thick coat as they grow in uncultivated soil and the dust left on the stem is insignificant. Consequently, linear trace rarely occurs on the tool edge is faint when it does. It is therefore possible to establish what sort of plant was cut by the lamella: crops, grass, wild plants and so on. The grass which has a multi-branch root system creates a hard coat that protects the plant from abrasive dust which does not leave a linear trace on a tool (Korobkova 1978, 37-52).

The rest of the material recovered at the site of Tiseli includes: a saw-like tool used for treating soft wooden material; scrapers (of a kind effective for treating leather at the last stage of its preparation); a retouch maker (the back had been used for work); knives for cutting grass. The site produced a flint spearhead formed on a large, leaf-like, triangular flake with double treatment technique. Microscopic analysis showed that this spearhead had also functioned as a knife.

Normalized indicators of the investigated material (Histogram 2) are shown horizontally according to the functional groups of tools. Normalization was based on the leading group of tools at each site. The main branch of the economy and its relative importance with respect to other branches was distinguished. The number of work tools was the criterion by which economic development was judged. If we compare the indicators of the first three sites, we get 4.7 for Sapar-Kharaba, 2.2 for Ai-Ilia, and 3.8 for Imera. On a chart showing economic efficiency ancient settlements in Asia and Caucasia (Diagram 3) Ai-Ilia is close to Anaseuli I, Imera is between Melouri and Shulaveris Gora, while Sapar-Kharaba is close to Arukhlo I.

The Tiseli settlement reveals a different picture. On the one hand, there are sickle blades made with rather advanced technique reflecting a developed manufacturing economy; on the other hand, the evaluation of the economy (2.6) made on the basis of the available material looks quite weak. Here the question of the quality of material provision arises that we specially discussed above.

If it is the case that was no breach of statistic correlation in the reception and provision of material at Tiseli, we can discuss the peculiarities of the Tiseli sickle blades as well as the economic development of the site. The available material does not, however, allow us to do so. For this reason Tiseli's economic efficiency does not appear on the chart.

Finally, it should once more be stated that traceological investigation must be conducted on material representative of the whole site. This is the principle upon which the chart of the economic efficiency of the settlements of Central Asia and ancient Caucasia was constructed. From this point of view, the material presented here in this work is somewhat meagre. But if we are to create a complete information base we need more integrated social investigations with further material.

Bibliography:

- Esakia K.M. 2003:** Eksperimental'no-trasologicheskiy metod i effektivnost' ekonomiki rannezemledel'cheskikh khozyaistv (The experimental-traceological method and economic efficiency in Early Farming economies). In: *Peterburgskaya trasologicheskaya shkola i izuchenie drevnikh kul'tur evrazii*, 136-146. St. Petersburg.
- Esakia K.M. 2004:** eksperimentalur-trasologiyuri kvlevis metodis gamoqeneba adresamitsatmokmedo ekonomikis ephektianobis gansazghvrisatvis (Using the experimental-traceological research method for indicating the efficiency of early agricultural economies). In V. Japaridze (ed.). *Interdisciplinary Studies (Dziebani, Supplement 10)*, 6-10. Tbilisi.
- Esakia K.M. 2005:** The economic efficiency of Meso-Eneolithic settlements in the southern Caucasus: the results of traceological analysis of stone instruments. *"Prehistoric Technology" 40 years later: Functional studies and the Russian legacy, Verona, 20-23 April 2005. Abstracts*, 179-183.
- Keeley L. 1976:** Microwear on flint: some experimental results. *Staringia* 3, 49-51.
- Korobkova G. F. 1978:** *Drevneishie zhatvennie orudia i ikh proizvoditel'nost'* (Ancient harvesting tools and their efficiency) SA, 4. 37-53.
- Korobkova G.F. 1987:** *Xoziaistvennie kompleksi zemledelchesko-skotovodcheskikh obshchestv iuga SSSR (Household complexes of farmers and cattle breeders in the south of the USSR)*. Leningrad.
- Korobkova G.F. 2001:** *Funktsional'naya tipologiya orudii truda i drugikh nemetalicheskikh izdelii Altin-depe. Osobennosti proizvodstva poseleniya Altin-depe* (The functional typology of tools and other metal objects from Altin-tepe. The

peculiarities of manufacture of the Altin-tepe settlement). *MYUTAKE*, 146-212.

Laszlo E. 1991: *The Age of Bifurcation. Understanding the Changing World*. Amsterdam.

Masson V.M. 1971: *Poselenie Dzheitun (Jeitun settlement)* (MIA, 180). Moscow.

Moss E. H. 1983: Microwear analysis of burins and points from Tell Abu Hureyra, Syria. In: M.-C. Cauvin, ed., *Traces de utilisation sur les outils Néolithiques du Proche Orient*, Travaux de la Maison de L'Orient 5, 143-162. Paris.

Plisson H. 1983: An application of casting techniques for observing and recording of microwear. *Lithic Technology* 12: 17-20.

Prigozhin I. 1991: *Filosofia nestabil'nosti* (The philosophy of instability). *Voprosi filosofii* 6, 46-57.

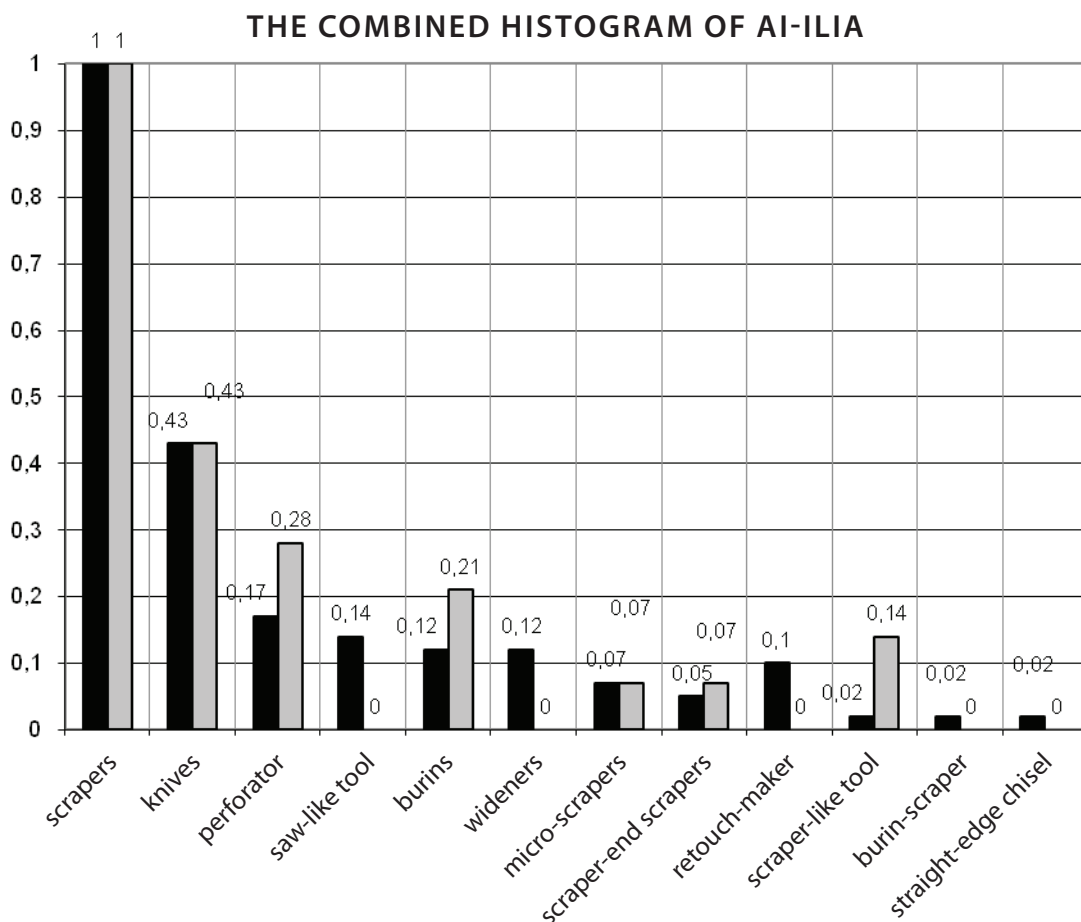
Semenov S.A. 1957: *Pervobytnaia tekhnika* (Primitive technology) (MIA 54). Moscow.

Semenov S.A. 1968: *Razvitie tekhniki v kamennom veke* (The development of technology in the Stone Age). Leningrad.

Semenov S.A. 1974: *Proiskhozhdenie zemledeliya* (The origin of farming). Leningrad.

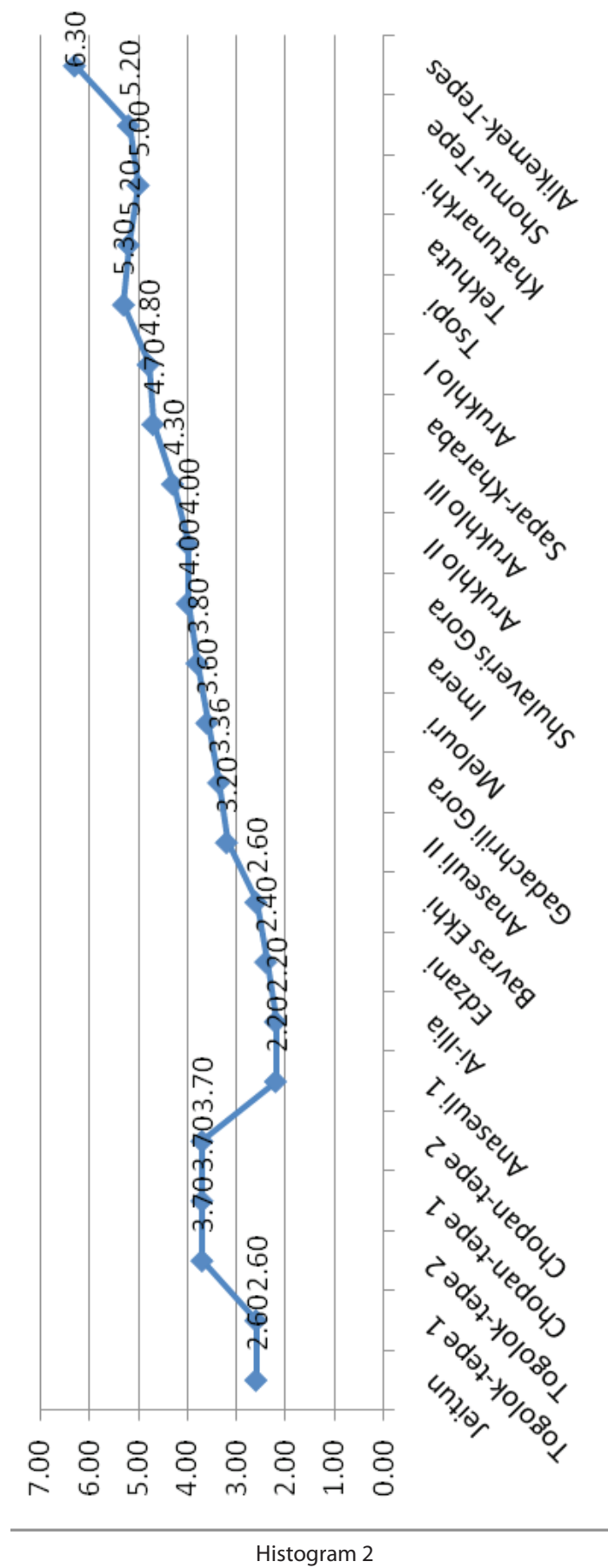
Semenov S.A., Korobkova G.F. 1983: *Tekhnologiya drevnikh proizvodstv* (The technology of ancient production). Leningrad.

Skakun N.N. 1972: Funktsional'noe issledovanie kamennykh nakonechnikov strel epokhi bronzы (A functional investigation of Bronze Age arrowheads). *KD*, 15-37.

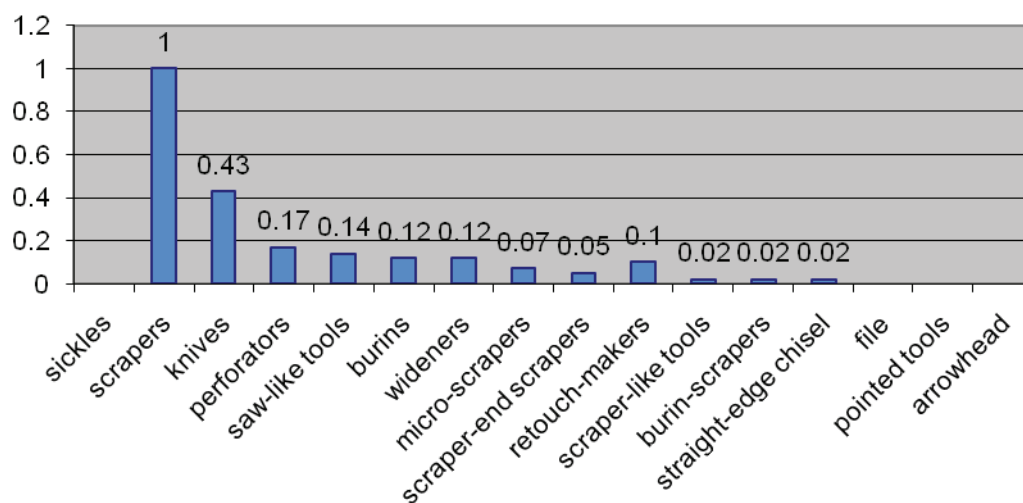
Histogram 1

The economic efficiency of ancient settlements in Central Asia and Caucasia

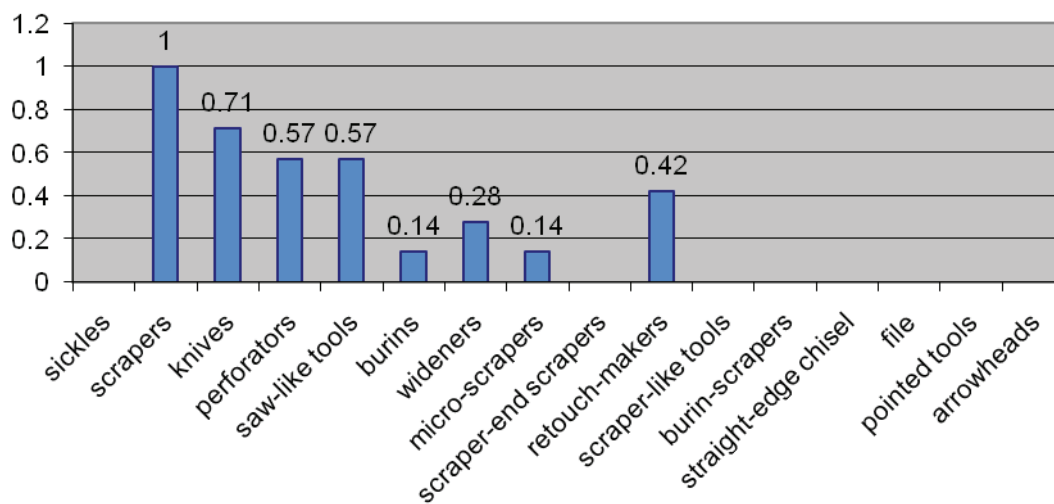

Histogram 2

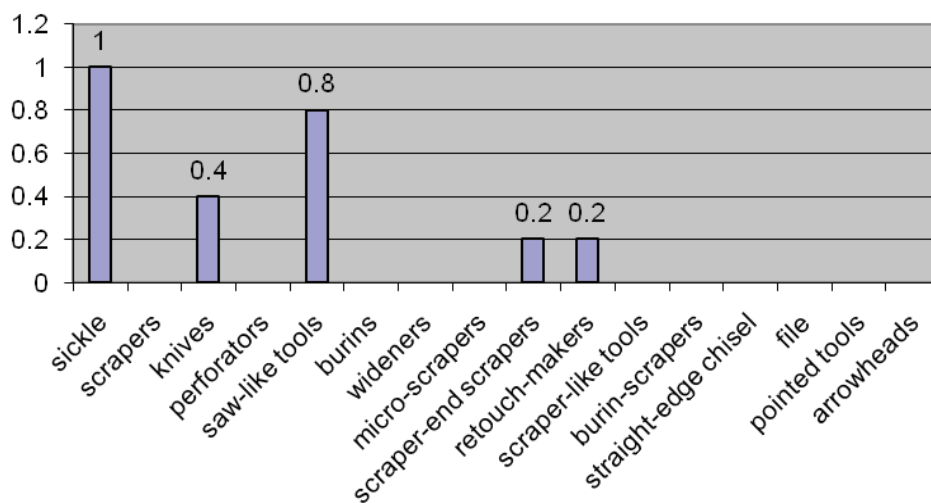
Regulated histograms of stone tools of the Settlements
AI-ILIA

IMERA

TISELI

Histogram 3

ელისო ყვავაძე
გოდერძი ნარიმანიშვილი

ნალკის პლატოს პალეოლანდშაფტები გვიანპლეისტოცენისა და ჰოლოცენში

(არქეოლოგიური და გეოლოგიური მასალის პალინოლოგიური
მონაცემების მიხედვით)

შესავალი. პალეოლანდშაფტების რეკონსტრუქცია არქეოლოგიური მასალის პალინოლოგიური კვლევების მიხედვით საკმაოდ პერსპექტიულია. უძველესი კულტურული ფენებიდან აღებული ნიმუშების პალინოლოგიური შესწავლა როგორც ველური, ისე კულტურული მცენარეული საფარის აღდგენის შესაძლებლობას იძლევა. დისკუსია ნალკისა და მისი შემოგარენის გვიანპლეისტოცენისა და ჰოლოცენის ლანდშაფტის ხასიათის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია მიმდინარეობს [კეცხოველი 1959; მარუაშვილი 1970; Маргалитаძე 1977; 1995]. გასული საუკუნის 70-იან წლებში ნალკის პლატოზე პალინოლოგიურად შესწავლილ იქნა ბარეთის ტბის დანალექი ფენების მხოლოდ ერთი ჭრილი, სადაც არც ერთი შრე არ არის დათარიღებული რადიონახშირბადის მეთოდით. პალინოსპექტრებში არც სათესი მარცვლეულის და არც სხვა კულტურული მცენარეულობის ნაშთები არ დაფიქსირებულა. არსებული მოსაზრებით ნალკის ზეგანზე მთელი ჰოლოცენის პერიოდში გავრცელებული იყო ღია სტეპური ცენოზები და აქ, როგორც ჯავახეთის პლატოზე, ტყეები არასოდეს იზრდებოდა [Маргалитаძე 1977]. აღსანიშნავია ბეშთაშენის ციკლოპური სიმაგრის კულტურული ფენიდან შესწავლილი ხის ნახშირის მაკრონარჩენები, რომელთა პალეობოტანიკურმა კვლევამ აჩვენა, რომ ბეშთაშენის შემოგარენში ენეოლითის ხანაში იზრდებოდა ტყე, სადაც დომინირებდა მურყანი, ხოლო ადრებრინჯაოს ეპოქაში ჭარბობდა მუხნარი [Яценко-Хмелевский, Канделаки 1941]. ბრინჯაოს ხანაში ნალკის პლატოზე ტყის არსებობის შესახებ აღნიშნულია ახალ გამოკვლევებშიც [Kvavadze, Connor 2005; Квavadze и др. 2007].

ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები. ნალკის პლატო მდებარეობს სამხრეთ საქართველოს ვულკანური ზეგანის აღმოსავლეთ ნაწილში. ოროგრაფიული თვალსაზრისით იგი წარმოადგენს ამაღლებულ მთიან პლატო-ქვაბულს [Маруашвили 1973]. რეგიონი ჩრდილოეთიდან შემოსაზღვრულია თრიალეთის ქედით, დასავლეთიდან – სამსარის ქედის ჩრდილო კალთებით, აღმოსავლეთიდან – მდ. ალგეთის აუზით, სამხრეთიდან – ჯავახეთის ქედის ჩრდილო კალთით, ჭოჭიანის პლატოსა და ბედენის ზეგანით. აღნიშნული ტერიტორიის აბსოლუტური სიმაღლე მერყეობს 1400-1500 მ-დან 1900-2000 მ-მდე. გეოლოგიურ აგებულებაში მონაწილეობს ნეოგენური ხანის ვულკანოგენური ფენები. მხოლოდ თრიალეთის ქედისპირა ზოლია აგებული აჭარა-თრიალეთის სისტემის პალეოგენური და ზედაცარცული დანალექებით [მარუაშვილი 1970; Маруашвили 1973].

ჰიდროგრაფიული ქსელი განვითარებულია საკმაოდ კარგად. რეგიონის ძირითად მდინარეს ქცია წარმოადგენს, რომელიც თრიალეთის ქედზე იღებს სათავეს და ქვემო ქართლის ვაკეზე მდ. მტკვარს უერთდება. მისი სიგრძე 220 კმ-ია. ნალკის პლატოზე მრავლადაა ვულკანური და ტექტონიკური წარმოშობის ტბები, ყველაზე დიდი ბუნებრივი ტბაა ბარეთისა (ბაშქოის). პატარა ტბებიდან აღსანიშნავია უზუნგელის, ალიგელისა და იმერას ტბა [Апхазова 1975]. ტბების ნაწილი დაფარა ნალკის წყალსაცავმა, რომელსაც ნალექიან წლებში 30-31 კმ² უკავია. ამ ხელოვნური ტბის დონის აბსოლუტური ნიშანი შეადგენს 1510 მ-ს. დასავლეთიდან მასში ჩაედინება მდ. ქცია, აღმოსავლეთიდან – მდ. კორსუ. ნალკის წყალსაცავიდან წყლის გადინება ხდება ხრამჭესისა და წყლის გამფილტრავი მიწისქვეშა ნაგებობების საშუალებით.

კლიმატური პირობები, ორი მეტეოსადგურის (ნალკისა და ოლიანქის) მონაცემების მიხედვით, აქ ზომიერია. საშუალო წლიური ტემპერატურა შეადგენს 6° - 5° . იანვარში ტემპერატურა ეცემა -5° , -6° , ივლისისა კი შეადგენს 16° - 15° . ყოველთვიური ტემპერატურის ცვალებადობის ამპლიტუდაა 21° - 21.5° . ნალექების წლიური ჯამი შეადგენს 538-662 მმ-ს [Ломинадзе, Чиракадзе 1971]. ნალექის მაქსიმუმი მოდის მაისსა და ივნისში. ძლიერ საინტერესოა ის ფაქტი, რომ აქ ჰაერის ფარდობითი ტენიანობა მთელი წლის განმავლობაში თითქმის არ იცვლება და საშუალოდ შეადგენს 72-76% [Атлас Грузии, 1964].

ნიადაგის საფარი ძირითადად შედგება შავმიწანიადაგისაგან. ნალკის მთების სამხრეთ ფერდობებზე გავრცელებულია საშუალოდ გამოტუტვილი შავმიწანიადაგი. თუმცა რელიეფის დაფერდებულ და ამოზრცულ მონაკვეთებზე გავრცელებულია სრულად გამოტუტვილი შავმიწანიადაგი. თრიალეთის ქედის წინა ზოლის ჩრდილო განაპირას შეინიშნება მთა-მდელოთა ნიადაგები. ქვაბულის ძირზე, ტბებთან და მდ. ქციას ნაპირებთან გავრცელებულია სხვადასხვა ტიპის დაჭაობებული ტენიანი მდელო-ნიადაგი [Атлас Грузии, 1964].

რეგიონის **მცენარეული საფარი** მეორად ხასიათს ატარებს. ეს ძირითადად გასტეპებული მდელოებია, რომელშიც ჭარბობს მარცვლოვნები. ტყე ცალკეული ფრაგმენტების სახით შემორჩენილია თავკვეთილის მთის აღმოსავლეთ ფერდობზე, მდ. კუსრეთისწყლისა და ხრამის აუზში, სოფ. დაშაშის, კუშჩის, საფარ-ხარაბასა და სხვ. შემოგარენში. ტყეში იზრდება მუხა, წიფელი, რცხილა, თელა. ქვეტყეში გვხვდება ცირცელი, მდგნალი და მალალმთიანი ტყის სხვა კომპონენტები. აღსანიშნავია ხელოვნურად გაშენებული ფიჭვის ტყეები, რომლებიც დაირგო გასული საუკუნის 60-იან წლებში. ეს ტყეები კარგადაა განვითარებული. ჩვენი დაკვირვებით, ფიჭვის განახლება კარგად მიმდინარეობს.

მასალა და მეთოდიკა. არქეოლოგიური მასალა წარმოადგენს ჭურჭლის ორგანულ ნარჩენებს, განამარხებულ ნიადაგს, ნაცროვან ფენებს, ხისა და ტყავის ნაშთებს, რომლებიც აღმოჩნდა სამარხებსა და ნამოსახლარის ფენებში. აღნიშნული მასალა შეგროვებულია 2002-2005 წლებში ჩატარებული საველე სამუშაოების დროს. ალიგელისა და იმერას ტბების ფსკერის დანალექი ფენები გაბურღულია ხელის ბურღით. გამოკვლეულია ორი ტბა-ჭაობისა და ოთხი ნიადაგური ჭრილი, არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული განამარხებული ნიადაგის და სხვა ორგანული ნარჩენების სერია (ტაბ. I).

ნიმუშები აღებულია იმერასა და საფარ-ხარაბას სამაროვნებზე, ჯინისის და აი-ილიას ნამოსახლარებზე. ჭრილებში აღებულ ნიმუშებს შორის ინტერვალი საშუალოდ 4-5 სმ-ია.

ლაბორატორიული დამუშავების პირველ ეტაპზე ხდება მასალის მოხარშვა ტუტეში, მეორე ეტაპზე – ცენტრიფუგირება კადმიუმის მძიმე სითხეში, ხოლო ბოლო, მესამე ეტაპზე – აცეტოლიზი ანუ შეღებვა ერდტმანის სტანდარტული მეთოდიკის მიხედვით. რადიონახშირბადული დათარიღება ჩატარდა აქსელერატორული სპექტრომეტრის (AMS) საშუალებით მელბურნის უნივერსიტეტის ლაბორატორიაში.

განამარხებული მტვრის სპექტრების სწორი ინტერპრეტაციისათვის განსახილველ რეგიონში შესწავლილია აგრეთვე ნიადაგის, ტბის, ჭაობისა და ხავსის თანამედროვე პალინოლოგიური სპექტრები. მასალის იდენტიფიკაცია ხდებოდა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალეობიოლოგიის ინსტიტუტში დაცული თანამედროვე ეტალონური კოლექციებისა და მტვრის ატლასების გამოყენებით. მასალის შესწავლა ხდებოდა Leitz სერიის მიკროსკოპის გამოყენებით (x300-600). შესწავლილი მასალა ინახება პალეობიოლოგიის ინსტიტუტში.

კვლევის შედეგები და მათი განხილვა. განამარხებული ნიადაგი და ორგანული ნაშთები საფარ-ხარაბას სამაროვნიდან. ძეგლი მდებარეობს სოფ. საფარ-ხარაბას ჩრდილოეთით. სამაროვნის სიგრძე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ 1500 მეტრია, ხოლო სიგანე ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ – 700 მ. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის მშენებლობისას გაითხარა 120-ზე მეტი სამარხი. არქეოლოგიური მონაცემებით იგი, ისევე როგორც იმერას სამაროვანი,

თარიღდება ძვ.წ. XV-XIV სს-ით [ნარიმანიშვილი 2006; Нариманишвили Г. 2006; Kvavadze, Narimanishvili 2006a,b].

პალინოლოგიური მეთოდით შესწავლილია 30 სამარხიდან აღებული 300-მდე ნიმუში, რომელიც წარმოდგენილია განამარხებული ნიადაგით, თიხის ჭურჭლისა და მიცვალებულთა კუჭ-ნაწლავის შიგთავსის ნაშთებით, სამარხი კამერების გადასახური ძელების და ქსოვილთა ნარჩენებით და სხვა. ნიმუშების აღება ხდებოდა წინასწარ განსაზღვრული ადგილებიდან (ტაბ. II_{1,2}).

შესწავლილი ორგანული წარმონაქმნების პალინოლოგიურმა სპექტრებმა მათში მარცვლოვანი კულტურების, განსაკუთრებით ხორბლის, მაღალი შემცველობა გვიჩვენა. სათესი კულტურების სარეველებიდან მრავლადაა წარშავი (*Carduus*), მათიტელა (*Polygonum*), ლილილო (*Centaurea*), წინიბურა (*Fagopyrum*), ხვართელა (*Convolvulus*). ხე-მცენარეებიდან მრავლადაა წარმოდგენილი ფართოფოთლოვანთა, განსაკუთრებით მუხისა და ცაცხვის მტვერი. წინვოვნებიდან უმეტესობას წარმოადგენს ფიჭვისა და სოჭის მტვერი. შესწავლილი მტვრის სპექტრის 50-45% შეადგენს ტყის კომპონენტები. № 10 სამარხის № 4 ჭურჭლიდან (ინვ. № 99) აღებული ნიმუშის სპექტრში მრავლადაა თაფლოვანი მცენარეების მტვერი, რომელიც როგორც ჩანს, წარმოადგენს თაფლის ნარჩენს. ამავე ნიმუშში ბევრია ტყის კომპონენტებიც. მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ მრავალ სამარხში აღმოჩენილია სითბოს მოყვარული ტყის გვიმრის – ვენერას თმისა (*Adiantum capillus veneris*) და ანოგრამას (*Anogramma leptophyllum*) სპორები. ამჟამად ვენერას თმა არ იზრდება შუა სარტყელზე მაღლა, რაც შეეხება ანოგრამას, იგი იშვიათ მცენარეთა ჯგუფს მიეკუთვნება და გვხვდება აჭარის ტენიან კლდეებზე.

განხილულ პალინოლოგიურ სპექტრებში საკმაოდ ხშირად გვხვდება კაკლის (ჟუგლანს *regia*), თხილის (*Corylus*), კულტურული ვაზის (*Vitis vinifera*) მტვერი. კულტურული ვაზის მტვერი აღმოჩენილია არა მარტო განამარხებული ნიადაგის სპექტრში, არამედ იმ ორგანული ნარჩენების ნიმუშებში, რომლებიც აღებულია მიცვალებულთა კბილებსა (ტაბ. III) და მუცლის არედან. ვაზის ძალიან ბევრი მტვერი აღმოჩნდა № 54 სამარხის ჭურჭლის (ინვ. № 338) ქვეშ, იატაკიდან აღებულ ნიმუშში. არაპალინოლოგიური ხასიათის ფოსილიების ჯგუფში ნაპოვნია მუხის მერქნის პარენქიმული უჯრედები, რომლებიც მრავლადაა სამარხთა გადასახური ძელების ნარჩენებში. ხოლო ფიჭვის მერქნის პარენქიმული უჯრედები დაფიქსირებულია მიცვალებულის ჩონჩხისა და თიხის ჭურჭლის ქვეშ. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ შესწავლილი სამარხების თითქმის 50% გადახურული იყო ძელებით. მიცვალებულთა ჩონჩხის ქვეშ მრავლადაა აღმოჩენილი სელისა და ბამბის ქსოვილის ბოჭკოების ნაშთები (ტაბ. IV). უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს არის ბამბის ქსოვილის აღმოჩენის ყველაზე ადრეული ფაქტი, არამარტო საქართველოს ტერიტორიაზე, არამედ მთელ ამიერკავკასიაში [Kvavadze, Narimanishvili 2006b]. შალის ბოჭკოები სამარხებში ნაკლებადაა აღმოჩენილი. რამდენიმე სამარხში მიცვალებულთა მუცლისა და ტერფის არეში დაფიქსირდა ადამიანის ჰელმიტების, კერძოდ, ღორის სოლიტერის (თაენია *solium*) კვერცხები.

ჯინისის ნამოსახლარის კულტურული ფენები. ნამოსახლარი მდებარეობს ნალკის პლატოს დასავლეთ ნაწილში, ზღვის დონიდან 1569-1572 მ-ზე. ნამოსახლარის ქვედა ფენები არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ძვ.წ. XVII-XVI სს-ით, ხოლო ზედა ფენები და სამეურნეო ორმოები – ძვ.წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება [Амиранашвили, Нариманашвили 2005, 42-43]. პალინოლოგიური კვლევისათვის ქვედა ფენებიდან შერჩეული და შესწავლილია 8 ნიმუში, ხოლო ზედა ფენებიდან – 6 ნიმუში. ძვ.წ. XVII-XVI სს-ით დათარიღებული ფენების სპექტრში ხე-მცენარეებიდან ბევრია ფიჭვისა და არყის ხის მტვერი, რომლებიც თანაბარი რაოდენობითაა (38 – 38%) წარმოდგენილი. აღმოჩენილია აგრეთვე თელას, თხილის, მურყანის მტვერი. სპოროვანი მცენარეებიდან ბევრია ტყის კომპონენტების, მაგალითად მთის ჩადუნას (*Dryopteris filix-mas*) სპორები. ბალახეულ ჯგუფში ბევრია სარეველები. მარცვლოვანთაგან აღმოჩენილია ხორბლის მტვერი. მარცვლოვნების, ისევე როგორც ნათესის თანამხლები სარეველების მტვერი, არც ისე ბევრია აღმოჩენილი. აღსანიშნავია, რომ ნამოსახლარის ზედა ფენებში და სამეურნეო ორმოებში აღებული ნიმუშების მტვრის სპექტრი სრულიად განსხვავებულია ქვედა ფენების სპექტრებისაგან. ზედა ფენებ-

ში და სამეურნეო ორმოებში არ გვხვდება არცის ხის მტვრის მარცვლები, სამაგიეროდ ჭარბობს რცხილისა და ჯაგრცხილას მტვერი. პირველი სახლის № 3 სამეურნეო ორმოში აღმოჩნდა წაბლის მტვერი. ბევრია სათესი მარცვლეული, რომელშიც შედის ხორბალი და ჭვავი. ხორბლის მარცვლებზე შეინიშნება ცეცხლის კვალი. მრავლადაა მარცვლოვანთა კულტურების სარეველები, განსაკუთრებით სხვადასხვა სახეობის ღიღილო (*Centaurea*), მათიტელა (*Polygonum*), ნარშავი (*Carduus*), ნაცარქათამა (*Chenopodium*) და სხვ.

განამარხებული ნიადაგი და ორგანული ნაშთები იმერას სამაროვნიდან. ძეგლი მდებარეობს იმერას ტბის სამხრეთ-დასავლეთით, ზღვის დონიდან 1600 მ-ის სიმაღლეზე. არქეოლოგიური მასალის მიხედვით სამაროვანი ძვ.წ. XV-XIV სს-ით თარიღდება. პალინოლოგიურად შესწავლილია 6 ნიმუში, რომლებიც აღებულია ოთხი სამარხიდან და წარმოადგენს განამარხებულ ნიადაგს და თიხის ჭურჭელში დაფიქსირებულ ორგანულ ნაშთებს. ყველაზე საინტერესოა № 7 სამარხი, სადაც ერთ-ერთ ჭურჭელში (ინვ. № 187), როგორც ჩანს, იყო ცხიმი, და № 6 სამარხის მასალა, სადაც № 180 ჭურჭელში აღმოჩნდა თაფლის ან თაფლუჭის ნაშთი. ორივე ნიმუში შეიცავს ცაცხვის, რცხილის, მურყანის, ტირიფისა და წიფლის მტვრის მარცვლებს. წინვოვნიდან დომინირებს ფიჭვი და სოჭი, ცოტაა ნაძვის მტვრის მარცვლები. № 7 სამარხის ჭურჭელში (ინვ. № 187) მრავლადაა გვიმრის სპორები, განსაკუთრებით გვიმრუჭა (*Asplenium*), კილამურა (*Polypodium vulgare*), კრიპტოგრამა (*Cryptogramma crispa*). აქვე ბევრია სათეს მარცვლოვანთა, მათ შორის ხორბლის, მტვერი. არანაკლებ საინტერესოა № 6 სამარხის ჭურჭელის (ინვ. № 180) ნიმუშში დადასტურებული ბალახოვნების შემადგენლობა. იგი დიდი რაოდენობით შეიცავდა თაფლოვანი მცენარეების ყვავილის მტვერს, რომელთა შორის მრავლადაა ტყის კომპონენტები, როგორიცაა ლაშქარა (*Symphytum*). სპექტრში დომინირებს ისეთი თაფლოვანები, როგორიცაა არჯაკელი (*Lathyrus*), ორფერა (*Pulmonaria*), სამყურა (*Trifolium*), ალკანა (*Alkanna orientalis*). ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ ზოგადად ზემოთ ჩამოთვლილი მცენარეების მტვერი ცუდად ინახება და ამიტომ ნიადაგში თითქმის არ გვხვდება. ალკანა ძალიან იშვიათად ინახება ტბისა და ჭაობის დანალექ ფენებშიც კი. ხოლო თაფლი, რომელიც წარმოადგენს ბრწყინვალე კონსერვანტს, შესანიშნავად ინახავს ამ მცენარის მტვერს. ალკანას მტვერი ჩვენს მიერ ნაპოვნია თანამედროვე თაფლის მრავალ ნიმუშში. საინტერესოა ჩამოთვლილი თაფლოვანი მცენარეების ეკოლოგია. სამყურას (*Trifolium*) გარდა, ყველა მცენარე წარმოადგენს ტყისათვის დამახასიათებელ სახეობებს, ამავე დროს დღეს ისინი იზრდებიან დაბალ და მთის შუა სარტყლის ტყეებში [Гроссгейм 1946, 1949; Кецохвели 1964].

აი-ილიას ანტიკური ხანის ნამოსახლარის კულტურული ფენები. აი-ილიას მთის სამხრეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1660 მ-ზე გაითხარა ანტიკური ხანის ნამოსახლარი, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. V ს-ით. ძეგლიდან შესწავლილია 6 ნიმუში. პალინოლოგიურ სპექტრში ტყის კომპონენტებიდან ბევრია ფიჭვისა და მაღალმთის მუხის მტვერი. ნაპოვნია სოჭისა და ნაძვის მტვრის მარცვლები. ფართოფოთლოვანთაგან მუხის გარდა, აღსანიშნავია წიფელი, რცხილა და ჯაგრცხილა. ბალახოვანი მცენარეები წარმოდგენილია საკმაოდ კარგად. ბევრია რუდერალური მტვერი, რომელიც მომდინარეობს ეზოებიდან, გზებიდან, სანაგვე ადგილებიდან. ცოტა, მაგრამ მაინც აღმოჩნდა სათესი მარცვლოვნების მტვერი, სადაც დომინირებს ხორბალი. ბევრია პასკვალური ჯგუფის მტვერი. გარდა ამისა, ინტენსიური მეცხოველეობის არსებობას ადასტურებს პალინოსპექტრში კოპროფილური სოკოების – *Sordaria*, *Neurospora*, *Sporormiella* – სპორების სიჭარბე. არაპალინოლოგიური ფოსილიებიდან აღსანიშნავია ცხვრის მატყლი, რაც მიუთითებს მეცხვარეობის განვითარებაზე.

ალიგელის ტბის ჭრილი (სოფ. სანთასთან). გაბურღვით მიღებული დანალექი ფენების სიღრმე 3.10 მ-ია და წარმოდგენილია ტბიური თიხისა და საპროპელის მონაცვლეობით. პალინოლოგიურ დიაგრამაზე გამოიყოფა 6 პალინოზონა (ტაბ. V_ა). პირველ და მეორე პალინოზონისათვის დამახასიათებელია მტვრის მინიმალური კონცენტრაცია. ხე-მცენარეთა მტვრის შემცველობა განსახილველ ზონაში ასევე დაბალია (დიაგრამაზე ცალკეული ხე-მცენარეთა პროცენტული

შემადგენლობა გამოთვლილია ხე-მცენარეთა ჯგუფის რაოდენობიდან). ბალახეულის მტვერში ჭარბობს ცივი და მშრალი სტეპების კომპონენტები. ეს არის აბზინდის, ნაცარქათამასა და ველურ მარცვლოვანთა მტვერი. პირველ პალინოზონაში ბევრია ღვიის და ეფედრას მტვრის მარცვლები. 309 სმ-ზე აღებული შრე, რომელიც პირველ პალინოზონაში შედის, რადიონხშირბადული მეთოდით თარიღდება 12400 ± 90 BC. მეორე პალინოზონა, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ემსგავსება პირველ პალინოზონას, მაინც მკვეთრად განსხვავდება მისგან. აღინიშნება სუბალპური ზონის კომპონენტები, მაგ. არყის ხე. აქ მატულობს ეფედრისა და თხილის მტვრის რაოდენობა. 285 სმ-ის სიღრმის დანალექების აბსოლუტური ასაკი შეადგენს 10102 ± 90 BC, ხოლო 252 სმ სიღრმეზე 9045 ± 160 BC (Connor 2006; Квავაძე и др. 2007).

მესამე პალინოზონისათვის დამახასიათებელია მტვრის რაოდენობის ზრდა, განსაკუთრებით ტყის ელემენტებისა (ტაბ. V_A). ბევრია სოჭის (*Abies*) ნიფლის (*Fagus*), მუხის (*Quercus*), რცხილას (*Carpinus*), თელის (*Ulmus*), თხილის (*Corylus*) მტვერი. აქ ჩნდება და მაქსიმალურ რაოდენობას აღწევს სითბოს მოყვარული ისეთი მცენარეების მტვერი, როგორიცაა ძელქვა (*Zelkova*) და ცაცხვი (*Tilia*). ასევე იზრდება ფართოფოთლოვანთა მტვრის რაოდენობა, მათ შორისაა ნეკერჩხალი (*Acer*), ნაბლი (*Castanea*), ლაფანი (*Pterocarya*). ამავე დროს მნიშვნელოვნად მცირდება მაღალმთიანი ტყისათვის დამახასიათებელი სიცივის მოყვარული კომპონენტები, მაგალითად არყის ხე. სწორედ მესამე პალინოზონაში ჩნდება და დიდ მნიშვნელობას აღწევს სათესი მარცვლოვნების – ქერის (*Hordeum*), ხორბლის (*Triticum*), ჭვავის (*Secale*) მტვერი. ჩნდება კულტურული ვაზი (*Vitis vinifera*). აღნიშნული ზონის ზედა ნაწილში მრავლადაა ნაპოვნი ნახშირის ნაწილაკები, რაც მაჩვენებელია ხანძრებისა, რომელიც საახოო მიწათმოქმედების განვითარებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. 219 სმ-ის სიღრმეზე აღმოჩენილი ნახშირის ნაწილაკების აბსოლუტური თარიღია 3095 ± 40 BC, ხოლო 203 სმ-ის სიღრმეზე – 3375 ± 50 BC.

მეოთხე პალინოზონა გამოირჩევა მტვრის კონცენტრაციის ზრდით. პალინოსპექტრში მცირდება მეზოფილური ხემცენარეების – ნიფლისა და სოჭის მტვრის მარცვლები. მატულობს ისეთი გვალვაგამძლე ელემენტების მტვრის რაოდენობა, როგორიცაა ფიჭვი და მუხა. წინა პალინოზონასთან შედარებით ასევე მატულობს ღვიის (*Juniperus*) მტვრის შემცველობა. ბალახოვანთა შორის ბევრია მარცვლოვნები. ნახშირის ნაწილაკები საერთოდ არ ფიქსირდება. აღნიშნული ზონის 165 სმ-ზე მდებარე დანალექი შრეების თარიღია 2517 ± 50 BC.

მეხუთე პალინოლოგიური ზონის ნიმუშები ხასიათდება მტვრის მაქსიმალური კონცენტრაციით. შესამჩნევად მატულობს ტენის მოყვარული მცენარეების, განსაკუთრებით ნიფლისა და რცხილის როლი. მუხის მტვრის შემცველობა მკვეთრად ეცემა, ხოლო ფიჭვისა, პირიქით, მკვეთრად მატულობს (ტაბ. V_A). ბალახოვანთა ჯგუფში დომინირებს მარცვლოვნები. საინტერესო ფაქტს წარმოადგენს სათესი მარცვლოვანების და ვაზის მტვრის შემცველობის ერთდროული მატება. აქ ასევე ბევრია ნახშირის ნაწილაკები. 147 სმ-ის სიღრმეზე მდებარე დანალექი ფენები თარიღდება 829 ± 40 BC, ხოლო 110 სმ-ს სიღრმეზე მდებარე – 549 ± 40 AD.

მეექვსე პალინოზონისათვის დამახასიათებელია მტვრის რაოდენობის მნიშვნელოვანი შემცირება და ნახშირის ნაწილაკების ზრდა. პალინოლოგიურ სპექტრში შეინიშნება ანთროპოგენური ინდიკატორების ჯგუფის მცენარეთა მტვრის, განსაკუთრებით კი ძოვის მაჩვენებლების (ნაცარქათამა, ავშანი) მატება. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ პალინოზონის ზედა ნაწილში იზრდება კოპროფილური სოკოს (*Sporormiella* და სხვ.) სპორების რაოდენობა, რომლებიც ჩვეულებრივ ფიტოფაგი ცხოველის ექსკრემენტებში გვხვდება. დანალექი ფენების აბსოლუტური თარიღი 70 სმ-ის სიღრმეზე არის 1091 ± 40 AD, ხოლო 38 სმ-ის სიღრმეზე – 1780 ± 40 AD.

იმერას ტბის ჭრილი. გაბურღული დანალექი ფენების სიღრმე 330 სმ-ია, სადაც ერთმანეთს ენაცვლებიან თიხისა და საპროპელის შრეები. ჭრილის ზედა ნაწილში ჩნდება ნიადაგური წარმოშობის ფენები. იმერას ტბის მტვრის დიაგრამაზე გამოიყოფა 5 ზონა (ტაბ. V_B).

პირველ ზონაში ბევრია ხე-მცენარეთა მტვერი და ის შეესაბამება ალიგელის ტბის მე-3 ზონას.

უხვადაა წარმოდგენილი სითბომოყვარული ელემენტები: რცხილა (*Carpinus caucasica*), ცაცხვი (*Tilia*), იფანი (*Fraxinus*), ძელქვა (*Zelkova*), წაბლი (*Castanea*), თელა (*Ulmus*), წიფელი (*Fagus*). ბალახოვანთა ჯგუფში დომინირებს მარცვლოვანთა და რთულყვავილოვანთა მტკერი. აღსანიშნავია ანთროპოგენური ინდიკატორები – ხორბალი, ჭვავი, სელი. არის აგრეთვე მინდვრის სარეველების მტკერი. ჭრილის ზედა ფენაში ნახშირის ნაწილაკები დიდი რაოდენობით ჩნდება. 271 სმ-ის სიღრმეზე შრეების რადიონახშირბადული თარიღი 5521 ± 60 BC (Connor 2006; Квავაძე и др. 2007).

მეორე პალინოზონა იდენტურია ალიგელის ჭრილის მე-4 ზონისა და აქვს შემდეგი თავისებურებები. ხემცენარეთა ჯგუფში დომინირებს მუხა. არის ცაცხვისა და თხილის მტკერი. ბალახეულ მცენარეთა შორის ჭარბობს მარცვლოვნები, ბევრია ანთროპოგენური ინდიკატორები – ხორბალი (*Triticum*), ქერი (*Hordeum*), ჭვავი (*Secale*), ფეტვი (*Panicum*) და მათი თანმხლები სარეველები. აღინიშნება კულტურული ვაზის მტვერიც. ნახშირის ნაწილაკები ბევრია ზონის დასაწყისში. დანალექი ფენების აბსოლუტური თარიღი 230 სმ-ის სიღრმეზე არის 2897 ± 50 BC, ხოლო 198 სმ-ის სიღრმეზე 2517 ± 110 BC.

მესამე პალინოზონისათვის დამახასიათებელია მუხის რაოდენობის შემცირება, ხოლო სოჭისა და ფიჭვის მტვრის რაოდენობის ზრდა. განსაკუთრებით მკვეთრად ეს გამოხატულია ზონის ქვედა დონის შრეებში. ძალიან ცოტაა ნახშირის ნაწილაკები. პალინოლოგიური ზონის ზედა ნაწილში, 146 სმ-ის სიღრმეზე რადიონახშირბადული თარიღია 400 ± 40 BC. აღწერილი ზონა შეესაბამება ალიგელის ჭრილის მე-5 ზონას. ყველაზე მეტი მსგავსება ვლინდება პალინოზონის ქვედა ნაწილის სპექტრში.

მეოთხე პალინოზონის ქვედა ნაწილის ხემცენარეთა ჯგუფში დომინირებს ფიჭვი, რომლის მტვრის რაოდენობა განხილული პალინოზონის ზედა ნაწილში თანდათან მცირდება. ქვედა ზონასთან (მე-3 პალინოზონა) იზრდება ბალახოვანთა მტვრის შემცველობა, განსაკუთრებით შესამჩნევია ღია ლანდშაფტებისათვის დამახასიათებელი კომპონენტების მატება. ბევრია ანთროპოგენური ინდიკატორების მტკერი. მკვეთრად მატულობს ნახშირის ნაწილაკების რაოდენობა. 115 სმ-ის სიღრმეზე დანალექი ფენის რადიონახშირბადული თარიღია 421 ± 40 AD.

მეხუთე ზონას ახასიათებს მეორადი ტყის ელემენტების როლის ზრდა. მრავლადაა ჯაგრცხილასა და თხილის მტკერი. ბალახოვნების ჯგუფში არსებითად გაიზარდა სინანთროპული მცენარეების რაოდენობა. მრავლადაა ხორბალი და სარეველა მარცვლოვნები. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ სპექტრში იზრდება ზეთისხილის როლი, რომლის მტკერი წინა, მეოთხე პალინოზონაში პირველად ჩნდება.

ზეთისხილთან ერთად პალინოსპექტრში დაფიქსირებულია კულტურული ვაზი, კაკალი და თხილი, რაც მეზალეობის ინტენსიურ განვითარებაზე მიუთითებს. აღმოჩენილია საძოვრის ინდიკატორები და ადამიანის საცხოვრებლის რუდერალური ელემენტები. მრავლად გვხვდება ნახშირის ნაწილაკები. 54 სმ სიღრმეზე რადიონახშირბადული თარიღი 1020 ± 40 AD. ყველა დათარიღება აბსოლუტურია და მათი კალიბრირება მოცემულია პირველ ტაბულაზე.

აი-ილიას ნიადაგის 1-ელი ჭრილი. განხილული ჭრილი მდებარეობს აი-ილიას მთის თხემის ოდნავ დაფერდებულ მონაკვეთზე. თხრილით მოიხსნა 150 სმ-ის სისქის ნიადაგი. ჰუმუსის ფენა 40 სმ-ის სიმაღლისაა, რომელიც შემდეგ გადადის ყვითელი ფერის თიხნარში. ყველაზე ქვედა ფენის პალინოსპექტრი ხასიათდება ხემცენარეების მტვრის მაქსიმალური შემადგენლობით, რომელთა შორის ბევრია თერმოფილური ელემენტები – მუხა (*Quercus*), ცაცხვი (*Tilia*), რცხილა (*Carpinus*), კაკალი (*Juglans regia*), თხილი (*Corylus*) (ტაბ. VI).

ჭრილში გამოიყო რვა პალინოლოგიური ზონა. 150-105 სმ-ის სიღრმეზე (1 და მე-2 პალინოზონები) ბევრია მურყნის (*Alnus*) მტკერი. ანთროპოგენური ინდიკატორების ჯგუფში ბევრია რუდერალური მცენარეების მტკერი. აღსანიშნავია სათესი მარცვლოვნებისა და მათი თანმხლები სარეველების მტკერი. სპოროვანთა შორის ბევრია გვიმრები. პირველი ზონა შეესაბამება ალიგელის ჭრილის მე-2 ზონის დასასრულს, მეორე კი – მთლიანად ასახავს ალიგელის დიაგრამის მე-3 პალინოსპექტრის ხასიათს.

105–90 სმ-ის სიღრმეზე მდებარე ფენა მოიცავს მე-3 პალინოზონას, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მეზოფილური ელემენტების მტვრის რაოდენობის შემცირება და გვალვაგამძლეობა მცენარეთა მტვრის მატება. ანთროპოგენურ ინდიკატორებს შორის რუდერალური მცენარეების მტვრის რაოდენობა არსებითად მცირდება, საძოვრების ინდიკატორების როლი კი იზრდება. საერთოდ არ აღინიშნება სათესი მარცვლოვნების და მინდვრის სარეველები. გამოყოფილი პალინოზონა შეესაბამება ალიგელის ქრილის მე-4 ზონას.

მეოთხე პალინოზონის სპექტრში, 90–70 სმ-ის სიღრმეზე აღინიშნება ხემცენარეების, განსაკუთრებით ფიჭვის, რაოდენობის ზრდა. მატულობს ანთროპოგენური ინდიკატორების მტვრის რაოდენობა, სათესი მარცვლოვნების ჩათვლით. ეს პალინოზონა შეესაბამება ალიგელის ქრილის მე-5 ზონას.

70–52 სმ სიღრმის ფენაში (პალინოზონა 5) დაფიქსირებულია ხე-მცენარეების, განსაკუთრებით ფიჭვის რაოდენობის არსებითი შემცირება. ანთროპოგენური მტვრის ჯგუფში მკვეთრად იზრდება კომპონენტები, რომლებიც მიუთითებენ ინტენსური ძოვების არსებობაზე. ანალოგიური ზონა ალიგელის ტბის ქრილში არ დაფიქსირებულა.

აი-ილიას ნიადაგის 1-ელი ქრილის დიაგრამის ზედა ნაწილის (6–8 პალინოზონები (ტაბ. V) მრუდეები შეესაბამება ალიგელის ტბის ქრილის მე-6 პალინოზონას და ახასიათებს ფიჭვის მტვრისა და ანთროპოგენური ინდიკატორების ჯგუფის ყველა კომპონენტის დიდი რაოდენობა. ტბების დანალექებისაგან განსხვავებით ნიადაგის ქრილში მკვეთრად გამოიყოფა სამი ქვეზონა.

აი-ილიას ნიადაგის მე-2 ქრილი 1-ელი ქრილის ჩრდილოეთით 100 მ-ის დაცილებით მდებარეობს. ნიადაგი გაიჭრა 95 სმ-ის სიღრმის თხრილით. ჰუმუსის ფენა 45 სმ-ის სიმაღლისაა და თანდათან გადადის მოყვითალო ფერის შრეში. ქრილში წარმოდგენილი ნიადაგი, განსაკუთრებით ქვედა ფენა, აი-ილია 1-ელთან შედარებით, გამოირჩევა დიდი სინოტივით. მთლიანობაში მე-2 ქრილიდან აღებული მასალა შეიცავს მტვრის დიდ რაოდენობას. გამოიყოფა 6 პალინოლოგიური ზონა (ტაბ. VII).

პალინოლოგიური დიაგრამის ქვედა ნაწილის (პალინოზონა 1, სიღრმე 95–75 სმ) სპექტრებს ახასიათებს ხემცენარეებისა და სარეველების მტვრის მნიშვნელოვანი შემცველობა. აქვე აღმოჩნდა სათესი მარცვლოვნების, კულტურული ვაზისა და თხილის მტვრის მარცვლები. აღნიშნული ზონა მსგავსია ალიგელის ტბის ქრილის მე-4 პალინოზონის ქვედა ნაწილისა.

75–45 სმ-ის სიღრმეზე (მე-2 და მე-3 პალინოზონები) გამოვლინდა იგივე თავისებურება, რაც ალიგელის ქრილის მე-5 პალინოზონას ახასიათებს - ხემცენარეების მტვრის, განსაკუთრებით ფიჭვის, საერთო რაოდენობის ზრდა.

დიაგრამის ზედა ნაწილი (4–6 პალინოზონები) შეესაბამება ალიგელის ტბის ქრილის მე-6 ზონას.

აი-ილიას ნიადაგის მე-3 ქრილი მდებარეობს მე-2 ქრილის დასავლეთით 60–65 მ-ის დაშორებით. აღნიშნული ფართობი სწორი ზედაპირით ხასიათდება. გაიჭრა 75 სმ-ის სიღრმის თხრილი, სადაც ნიადაგი ტენიანი იყო. ჰუმუსის ფენა 46 სმ სისქისაა. ნიადაგის ნიმუშებში მაღალია მტვრისა და სპორების შემცველობა. სპოროვანი მცენარეები აქ უფრო მეტია, ვიდრე აი-ილიას მე-2 ქრილში. დიაგრამის ქვედა ნაწილი (პალინოზონა 1, სიღრმე 75–55 სმ) ხასიათდება ხემცენარეების მტვრისა და ტყის გვიმრის სპორების მაქსიმალური რაოდენობით. ხე-მცენარეებს შორის დომინირებს ფიჭვი და მურყანი. ანთროპოგენური ინდიკატორების ჯგუფში მინდვრის სარეველები თითქმის არ არის, მრავლადაა იმ მცენარეების მტვერი, რომლებიც საძოვრების არსებობაზე მიუთითებენ.

დიაგრამის ზედა ნაწილი (სიღრმე 55–0 სმ) განეკუთვნება მე-2 პალინოზონას, რომელშიც სამი ქვეზონა გამოიყოფა. ხემცენარეთა რაოდენობა თანდათან მცირდება, ხოლო სინანტროპული მტვრის რაოდენობა იზრდება. სათესი მარცვლეულის, მათ შორის ხორბლისა და ქერის მტვერი მრავლადაა დაფიქსირებული მე-2 ქვეზონაში. 1-ელი და მე-2 პალინოზონები შეესაბამება ალიგელის მე-5 და მე-6 ზონებს.

თანამედროვე მტვრის სპექტრის ხასიათი. ტბების და ტბა-ჭაობების წარმონაქმნების სუბ-ფოსილური პალინოლოგიური სპექტრების დეტალური ანალიზი გარეჯი-თრიალეთი-ჯავახეთის ტრანსექტზე განხილულია ნაშრომში „თანამედროვე მტვრისა და მცენარეული საფარის გამოკვლევა სამხრეთ საქართველოს ვერტიკალურ ტრანსექტზე“ [Connor et al. 2004]. დადგენილია, რომ ტბების და ტბა-ჭაობების სპექტრში ხემცენარეების მტვრის რაოდენობა ტყის ლანდშაფტების გავრცელების არეალში ძლიერ შემცირებულია და შეადგენს არაუმეტეს 30-40%-ს. ანალოგიური სურათი მივიღეთ აი-ილიას მთის სამხრეთ ფერდობზე არსებული ფიჭვნარის ნიადაგის შესწავლისას. აღნიშნული ტყე გაშენებულია გასული საუკუნის 60-იან წლებში, იგი კარგადაა განვითარებული, რადგან მას გააჩნია თვითგანახლება. ფიჭვის ტყის სპექტრში ხემცენარეების მტვრის საერთო რაოდენობა საშუალოდ 40% შეადგენს (ტაბ. VIII). მაშინ როცა კავკასიის სხვა რეგიონების ამგვარ ტყეებში იგი როგორც წესი 80-95% აღწევს [Клопотовская 1973; Квavadze, Рухадзе Л. 1989; Kvavadze 1993]. ხემცენარეების მტვრის შემადგენლობა ტყემლარას (თეთრინყაროს რაიონი) მიდამოების შავმიწანიადაგშიცაა შემცირებული [Kvavadze et al. 2004]. ამასთან დაკავშირებით ვთვლით, რომ მცენარეული საფარის რეკონსტრუქციისას უნდა გავითვალისწინოთ ტყის ყველა კომპონენტის შემცველობა, მაგალითად გვიმრების სპორებისა, რომლებიც ტყის ნიადაგში შესანიშნავად ინახება. დიაგრამის შედგენისას ცალკეული ხემცენარის პროცენტული შემცველობის დაანგარიშება უნდა ხდებოდეს, არა მტვრის საერთო რაოდენობიდან გამომდინარე, როგორც დღესაა მიღებული, არამედ ხემცენარეების მტვრის შემადგენლობიდან.

ჩვენს მიერ ზემოთ განხილული ფაქტობრივი მასალის მიხედვით, ნალკის პლატოზე, უკანასკნელი 15 000 წლის განმავლობაში, ლანდშაფტის განვითარებაში შემდეგი ეტაპები გამოიყოფა.

ვიურმის უკანასკნელი გამყინვარების შემდეგ, რომლის მაქსიმალური ფაზა ევრაზიის კონტინენტზე 18000 წლის წინ იყო, კლიმატი თანდათან გაუმჯობესდა [Tarasov et al. 1999]. მაგრამ 15000 წლის წინათ ისევ აცივდა, რასაც მოწმობს ალიგელის ტბის ჭრილის მტვრის სპექტრის შემადგენლობა. ნალკის პლატოს მცენარეული საფარი ზემოალპური ტიპის იყო, რომელიც შეიცავდა აგრეთვე სუბნივალური სარტყლის კომპონენტებს. აქ იზრდებოდა გამეჩხერებული დაბალი ბალახი, აგრეთვე მღიერები, ლიკოპოდიუმი და ხავსი. ეფედრასა და ყველა ხემცენარეთა მტვერს

ცხრილი 1. იმერასა და ალიგელის ტბების დანალექი შრეების სინჯების ნახშირბადული დათარიღება; კალიბრირებული თარიღი გამოთვლილია სტუივერ-რეიმერის (შტუივერ, Reimer 1993) სისტემის მიხედვით.

ადგილი, სიღრმე	ლაბ. №№	რადიონახშირბადული დათარიღება	კალიბრირებული დათარიღება
იმერა, 54 სმ	OZG-619	1010±40	968-911
იმერა, 115 სმ	OZG-624	1630±40	1566-1509
იმერა, 146 სმ	OZH-067	2360±40	2363-2335
იმერა, 189 სმ	OZG-623	4903±110	4648-4405
იმერა, 230 სმ	OZH-399	4290±50	4877-4822
იმერა, 271 სმ	OZH-398	6590±60	7505-7434
ალიგელი, 38 სმ	OZH-397	190±40	209-146
ალიგელი, 70 სმ	930±40	OZH-396	873-816
ალიგელი, 110 სმ	OZH-395	1510±40	1420-1333
ალიგელი, 147 სმ	OZH-394	2700±40	2798-2763
ალიგელი, 165 სმ	OZH-393	4030±50	4530-4424
ალიგელი, 203 სმ	OZH-393	4660±50	5460-5364
ალიგელი, 219 სმ	OZH-391	4450±40	5063-4972
ალიგელი, 252 სმ	OZH-390	9340±160	11115-10677
ალიგელი, 285 სმ	OZH-389	10250±90	12168-11892
ალიგელი, 309 სმ	OZH-388	12430±90	14949-14147

ჩვენ ვთვლით ქვედა სარტყლებიდან შემოტანილად. ადგილობრივად არ შეიძლება ჩაითვალოს ნაცარქათამასებრთა და ავშანის მტვერი, რომელიც კარგად ვრცელდება შორ მანძილზე. კავკასიის სუბნივალური ტბების თანამედროვე დანალექ ფენებში ისინი ყოველთვის მრავლადაა, თუმცა კავკასიის მაღალმთაში ეს ბალახოვნები არ იზრდება [Kvavadze, Efremov 1995].

მეორე ეტაპზე, 13000 წლის წინ, ლანდშაფტი ქვედაალპური გახდა, სადაც სუბალპური სარტყლის კომპონენტებიც იყო წარმოდგენილი. ალპურ მდელოებზე ჭარბობდა მარცვლოვანი ბალახები, ღრმა ხეებში კი იზრდებოდა სუბალპური ტანბრეცილი ტყე, არყის ხისა და მდგნალის შემადგენლობით, რომლებმაც, შესაძლოა გამყინვარების პერიოდი გადაიტანეს მდინარეების ღრმა ხეობებში (მაგ. ხრამის ხეობა).

მესამე ეტაპზე, 9000 წლის წინ, კლიმატი დათბა და ნალკის პლატოზე წარმოიქმნა ტყეები მაღალმთის მუხის (*Quercus macranthera*) დომინირებით.

როგორც მცენარეულობის, ისე კლიმატის განვითარების შემდგომი მეოთხე ეტაპი მთლიანობაში ასახავს ატლანტიური პერიოდის გლობალური დათბობის პირველ პიკს. ამ დროს იზრდება აგრეთვე ნალექების რაოდენობა. განხილულ პროცესს ადგილი ჰქონდა 6,5 – 6 ათასი წლის წინ ევროპასა და სამხრეთ კავკასიაში [Tarasov et al. 1998]. აღნიშნულ პერიოდში ნალკის პლატოზე იზრდებოდა რცხილა, წიფელი, ქართული მუხა, ძელქვა, ცაცხვი. დასაშვებია, რომ ღრმა ხეობებში, მაგ. ხრამის ხეობაში, იზრდებოდა ნაბლი და ლაფანი. მიმდებარე მაღალ მთებში ჭარბობდა სოჭი, რომელიც ნაძვთან შედარებით წარმოადგენს უფრო სითბოსა და ნესტის მოყვარულ მცენარეს. ადამიანი ამ პერიოდში ინტენსიურადაა დაკავებული მიწათმოქმედებით, რასაც თბილი და ნოტიო კლიმატის გარდა, ხელს უწყობდა ნაყოფიერი შავმიწანიადაგის არსებობა. კარგად იყო განვითარებული მეზღეობა და მევენახეობა.

მცენარეულობისა და კლიმატის განვითარების მეხუთე ეტაპზე აღინიშნება სითბოს მოყვარული სახეობების – რცხილის, წიფლის, ძელქვისა და ცაცხვის ტყეების ფართობის შემცირება. მაღალმთის მუხისა და არყის ხის ტყეები, პირიქით, ფართოდ ვრცელდება. შეიცვალა კულტურული ლანდშაფტების ტიპი, მიწათმოქმედება აღარ დომინირებდა, გაიზარდა საძოვრების ფართობი, გაქრა მევენახეობა. ლანდშაფტის ამ ცვლილებებს, ნახშირბადული დათარიღების მიხედვით, ადგილი ჰქონდა 5300 წლის წინ და გამოწვეული იყო კლიმატის აცივებით.

ლანდშაფტის განვითარების მეექვსე ეტაპი მიეკუთვნება ატლანტიკური დათბობის მეორე მაქსიმუმს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 5000-4600 წლის წინ ე.ი. ადრებრინჯაოს ხანაში. კვლავ გაიზარდა თერმოფილური მცენარეული საფარის ფართობი – განსაკუთრებით ქართული მუხის, გაჩნდა ინტენსიური მიწათმოქმედება, მეზღეობა და მევენახეობა. ეს იყო ძალზე ძლიერი დათბობა, რომელიც სამხრეთ საქართველოს მთისწინეთში და მაღალმთიანეთშიც აისახა. მაგალითად, ჯავახეთში სოფ. ტამბოვკასთან, ზღვის დონიდან 2 100 მ სიმაღლეზე ფარავნის ტბასთან მდებარე ყორღანის განამარხებული ნიადაგის სპექტრში ჩვენს მიერ აღმოჩენილია რცხილის, ცაცხვის, მუხის და ბზის მტვრის დიდი რაოდენობა. მრავლადაა სათესი მარცვლოვანების, მათ შორის ხორბლის მტვერი. ყორღანი თარიღდება ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისით [Kvavadze, Kakhiani 2007]. სოფ. საკირეს სამხრეთით, ზღვის დონიდან 2 289 მ-ზე მდებარე კოდიანის ყორღანის განამარხებულ ნიადაგსა და ფოსილური თაფლის ნაშთში აღმოჩნდა ფართოფოთლოვანი სითბოს მოყვარული ხემცენარეების მტვერი და შესანიშნავად შემონახული ხის ძელები და ტოტები. კოდიანის ყორღანი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით თარიღდება ძვ.წ. XXVI-XXIV სს-ით [Квавадзе и др. 2004; Квавадзе 2006; Kvavadze et al. 2006].

მცენარეულობისა და კლიმატის განვითარების მეშვიდე ეტაპზე ხდება სუბბორეალური აცივება და ნალექების რაოდენობის შემცირება. ნალკის რეგიონში მაქსიმალურ აცივებას ადგილი ჰქონდა 4000 – 3700 წლის წინ. კვლავ გავრცელდა მაღალმთიანი მუხის, არყის ხისა და ფიჭვის ტყეები, რომლებიც ამჟამად იზრდება ტყის გავრცელების ზედა საზღვარზე. ჯინისის კულტურული ფენების პალინოსპექტრებში მრავლადაა არყის ხის მტვერი, რაც ადასტურებს აქ არყის

ხის ტყეების არსებობას. ბალახოვნებს შორის იზრდება სუბალპური ელემენტები. მესაქონლეობამ თითქმის მთლიანად გამოდევნა მინათმოქმედება.

მერვე ეტაპზე, 3500-3400 წლის წინ, ხდება კლიმატის დათბობა. რა თქმა, უნდა იგი არ იყო ისეთი ძლიერი, როგორც ადრე ბრინჯაოს ხანაში, თუმცა ეს ცვლილებები ლანდშაფტებზე არსებითად აისახა. კვლავ გაჩნდა მუხისა და რცხილის ტყეები ცაცხვის მონანილეობით. მინათმოქმედება უფრო ინტენსიურად განვითარდა, ვიდრე წინა პერიოდში. აღორძინდა მეზღვრობა და მევენახეობა, რასაც ადასტურებს საფარ-ხარაბასა და იმერას სამაროვნების მდიდარი ფაქტობრივი მასალა.

მცხრე ეტაპი ასახავს სუბატლანტიკური პერიოდის აცივებას, რომელიც ასევე გლობალურ ხასიათს ატარებდა და მას ადგილი ჰქონდა 2 500 წლის წინ. კლიმატური პირობების გაუარესება კარგადაა ნაჩვენები აი-ილიას მთის ნამოსახლარის პალინოსპექტრებში. ხემცენარეებს შორის არ არის სითბოს მოყვარული ისეთი მცენარე, როგორიცაა ცაცხვი, ნაკლებია სათესი მარცვლეული და საერთოდ არ არის კულტურული ვაზი. მეურნეობაში ნამყვანი როლი ეკუთვნის მესაქონლეობას.

ლანდშაფტის განვითარების მეათე ეტაპი მოიცავს შუასაუკუნეებს (1350-800 წლის წინ), კლიმატი ხასიათდება მნიშვნელოვანი დათბობით, რომელიც კარგადაა დაფიქსირებული საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე [Kvavadze, Connor 2005]. ნალკის პლატოზე ინტენსიურად ვითარდება მინათმოქმედება, მესაქონლეობა და მევენახეობა. აღნიშნულ პერიოდში მოჰყავთ ზეთისხილიც (*Olea europea*), რაც კარგად ჩანს იმერას ტბის ქრილის დიაგრამაზე. მდ. ხრამის ხეობაში ზეთისხილის გავლურებულ პლანტაციების არსებობაზე მიუთითებს ვახუშტი ბაგრატიონი [ქც 1973].

გარდა ამისა, მეზობელ რეგიონში, არსიანის ქედზე, დიდაჭარის ტორფნარის ქრილში, რომელიც ზღვის დონიდან 1850 მ-ზე მდებარეობს, ანტიკური ხანის ფენებში აღმოჩნდა ზეთისხილის მტვრის მარცვლები (ჟ. ვან ლეევანის ზეპირი გადმოცემით. ბერნის უნივერსიტეტი). ზეთისხილის მოშენება საქართველოს ტერიტორიაზე ამ პერიოდში დაფიქსირებულია ნავკისის ქრილის მტვრის სპექტრითაც [Connor, Kvavadze 2005]. როგორც ჩანს ზეთისხილის ინტროდუქცია მოხდა ანტიკურ პერიოდში დასავლეთ საქართველოს სანაპირო ზოლში. შემდგომ პერიოდში, განსაკუთრებით კლიმატის დათბობისას მისი კულტივირება სხვა რეგიონებშიც ხდებოდა.

1350-800 წლის წინ მესაქონლეობა ნალკის პლატოზე თუმცა კი მეორეხარისხოვანი იყო, მაგრამ საკმაოდ კარგად იყო განვითარებული. მაქსიმუმამდე გაიზარდა ადამიანის საცხოვრებლის თანმხლები სარეველების მტვერი, რაც მოსახლეობის მაღალ სიმჭიდროვეზე მიუთითებს. ეს დასტურდება არქეოლოგიური და ისტორიული მონაცემებითაც. შესამჩნევია ადამიანის სამეურნეო გავლენა ბუნებრივ მცენარეულ საფარზე, დაიწყო ტყეების განადგურება.

მცირე გამყინვარების პერიოდი, რომელსაც ადგილო ჰქონდა 300 წლის წინ, აისახა ქრილების დანალექი ფენების სპექტრში ნაძვის მტვრის რაოდენობის ზრდით. განსაკუთრებით მკვეთრად ეს ჩანს აი-ილიას ქრილების დიაგრამებზე, ამიტომ, ჩვენი აზრით, დასაშვებია წინვოვანი ტყეების არსებობა ნალკის რეგიონის ტერიტორიაზე ამ ხანმოკლე, მაგრამ ძლიერი აცივების დროს. ვახუშტის მიხედვით ნაძვისა და ფიჭვის ტყეები იზრდებოდა ტაბანყურის ტბის ირგვლივ, ზღვის დონიდან 1900- 2000 მ სიმაღლეზე [კეცხოველი 1959, 277]. სწორედ მაშინ გაქრა ბევრი სითბოს მოყვარული მცენარე როგორც ველურ, ისე კულტურულ ცენოზებში. XVII საუკუნეში მოსახლეობამ მტრის შემოსევების გამო მიატოვა ეს ადგილები. ტყეების სრული განადგურება, როგორც ჩანს, XIX-XX საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარეობდა, როდესაც მოსახლეობამ კვლავ აითვისა ეს ტერიტორია.

საკმაოდ საინტერესო მონაცემები მივიღეთ თავკვეთილის მთის ნიფლის ტანბრეცილი ტყის ნიადაგის ქრილის კვლევისას, სადაც 2100 მ-ის სიმაღლეზე ადრე და გვიანი შუასაუკუნეების ფენებში გამოვლენილია მუხისა და რცხილის ტყეების პალინოლოგიური სპექტრები [Arabuli et al. 2008].

ამრიგად, ტბებისა და ჭაობების დანალექი ფენების პალინოლოგიური ანალიზის შედეგების შედარება არქეოლოგიურ მასალასთან გვიჩვენებს, რომ თრიალეთში ატლანტიკური კლიმატური ოპტიმუმის მაქსიმუმი მოდის ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულიდან II ათასწლეულის დასაწყისამდე. ამ ეტაპს ემთხვევა ადრე ბრინჯაოს ეპოქა (ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარი და III ათასწლეულის შუა ხანები). აღნიშნული პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები წალკის პლატოზე რამდენიმე პუნქტში გაითხარა. ეს არის ბეშთაშენი, ოზნი, ავრანლო, ტაშ-ბაში.

ზემოაღნიშნულ თბილ პერიოდს ემთხვევა შუაბრინჯაოს ხანის პირველი (ძვ.წ. XXVI-XXIV სს.), მეორე (ძვ.წ. XXIII-XXII სს.) და მესამე (ძვ.წ. XXI-XX სს.) ეტაპები. პირველი ეტაპის არქეოლოგიური ძეგლები (ბედენის კულტურა) შესწავლილია 5 პუნქტში: ბეშთაშენი, სანომერი, შიპიაკი, სანთა, წინწყარო. მეორე და მესამე ეტაპის ძეგლებს განეკუთვნება თრიალეთის კულტურის ყორღანების პირველი და მეორე ჯგუფი.

წალკის რეგიონში სუბბორეალური აცივება დაიწყო ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში და გრძელდებოდა ძვ.წ. XVII ს-მდე. ამ ეპოქას განეკუთვნება თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების III ჯგუფი.

დათბობის ახალი ეტაპი რეგიონში დაიწყო ძვ.წ. XV საუკუნიდან და გრძელდებოდა თითქმის ძვ.წ. V საუკუნემდე. ამ დროს წალკის პლატოს ინტენსიურად ითვისებს ადამიანი. პალინოლოგიური მონაცემების გარდა ამას მოწმობს აქ არსებული მრავალრიცხოვანი ნამოსახლარები და სამაროვნები. არქეოლოგიური მასალა მიუთითებს ეკონომიკის მძლავრ განვითარებაზე.

ძვ.წ. V საუკუნიდან დაწყებული პერიოდი ხასიათდება კლიმატური პირობების მკვეთრი გაუარესებით, რომელიც რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა. რეგიონში არქეოლოგიური ძეგლების რაოდენობა აღნიშნულ პერიოდში მცირდება.

ახ.წ. VII ს-დან დაიწყო ე.წ. კლიმატის ანომალური დათბობის პერიოდი თრიალეთში და თითქმის XII საუკუნემდე გაგრძელდა. ეკონომიკა კვლავ აღორძინებას განიცდის. XIII-XVI სს-ში ადგილი ჰქონდა მკვეთრ აცივებას, შეინიშნება ეკონომიკის დასუსტება და მოსახლეობის რაოდენობის შემცირება. სწორედ ამ დროს ხდებოდა გარეშე მტრის მრავალრიცხოვანი შემოსევები. აღნიშნული ფაქტორების გამო XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის მოსახლეობა საერთოდ ტოვებს წალკის პლატოს.

ამდენად არქეოლოგიური და პალინოლოგიური მონაცემებით აშკარად ჩანს, რომ ეკონომიკური აღმავლობა და ტერიტორიის ინტენსიური ათვისება წარმოებდა სწორედ კლიმატის ხანგრძლივი დათბობების დროს.

დასკვნა. ჩვენს მიერ განხილული ფაქტობრივი მასალა და ლიტერატურული მონაცემები [Трифонов, Караханян 2004] გვიჩვენებს, რომ კლიმატური ფლუქტუაციები ცივილიზაციის ისტორიაში მნიშვნელოვნად განაპირობებდა ადამიანის სამეურნეო საქმიანობას.

წალკის პლატოზე მინათმოქმედების აღორძინება თბილ კლიმატურ პირობებს ემთხვეოდა, ხოლო კლიმატური ოპტიმუმის დადგომისას ასევე ვითარდებოდა მეზალეობა და მევენახეობა. აცივების პერიოდებში კნინდებოდა მინათმოქმედების როლი, ქრებოდა მეზალეობა და მევენახეობა. კლიმატის გაუარესება მესაქონლეობის მძლავრ განვითარებას უწყობდა ხელს.

ზემოთ განხილული პალინოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ უკანასკნელი 15 ათასი წლის განმავლობაში კლიმატი არაერთხელ შეიცვალა. კლიმატური ცვლილებები გლობალურ ხასიათს ატარებდა და მიმართული იყო დათბობისკენ. აღსანიშნავია, რომ ჰოლოცენში მიმდინარე დათბობის გლობალური ეტაპი პერიოდულად ხანმოკლე აცივებებით წყდებოდა. ანალოგიური სიტუაცია დადგენილია საქართველოსა და კავკასიის სხვა რეგიონებშიც [Квавадзе, Рухадзе 1989; Ефремов, Квавадзе 1995; Квавадзе 1999; Kvavadze, Efremov 1994,1996; Трифонов, Караханян 2004; Kvavadze, Connor 2005].

პლეისტოცენის ბოლოს წალკის ზეგანის ლანდშაფტები თავისი განვითარების პირველ ეტაპებზე უტყეოა. კლიმატი კი ცივი და მშრალი იყო. ჰოლოცენის დასაწყისში ლანდშაფტი ისევ ღია

რჩებოდა. ატლანტიკური პერიოდიდან, როდესაც დაიწყო ტემპერატურის და ნალექების მკვეთრი ზრდა დაიწყო ტყის მასივების თანდათანობით წარმოქმნა.

გატყიანებას თანდათანობითი და ხანგრძლივი ხასიათი ჰქონდა. ეს პროცესი უწყვეტად მიმდინარეობდა. თუმცა კლიმატის პერიოდული აცივება ან ადამიანის სამეურნეო საქმიანობა ხელს უშლიდა ამ პროცესს. ანალოგიური მოვლენა შეინიშნება სამხრეთ ევროპის და ახლო აღმოსავლეთის მრავალ რეგიონში. მაგ. ვანის, ურმიისა და ზერიბარის ტბების მიდამოები გვიანი პლეისტოცენის ცივ ეპოქაში უტყეო იყო. ტყე აქაც კლიმატის დათბობისა და დანოტივების დროს შუა ჰოლოცენში გაჩნდა [Van Zeist, Bottema 1991; Wick et al. 2003; Wright et al. 2003; Wasylikowa, Witkowski 2008].

წალკის პლატოზე ფართოფოთლოვანი ტყის მასივები შუა და გვიანი ჰოლოცენის დათბობის მაქსიმუმის დროს გაჩნდა. ტყეში დომინირებდა ქართული მუხა, რცხილა და თელა. ასევე იზრდებოდა ცაცხვი, ჯაგრცხილა, მურყანი, თხილი, ნეკერჩხალი, იფანი, ძელქვა. თრიალეთის ყორღანების დასაკრძალავ კამერებსა და სხვა ტიპის სამარხებში დადასტურებული ხის კონსტრუქციებიც ამ რეგიონში ტყის მასივების არსებობაზე მიუთითებს.

ჰოლოცენში აცივების ხანმოკლე ეტაპები ფიქსირდება. ზოგიერთი აცივების პერიოდი მეტად ხანმოკლე, მაგრამ ძლიერი იყო (მაგ. 300 წლის წინ). ამ დროს იცვლებოდა ტყის შემადგენლობაც. სითბომოყვარულ ფართოფოთლოვან ტყეებს ფიჭვისა და არყის ხის ტყეები ენაცვლებოდა, სადაც მაღალმთიანი მუხაც იზრდებოდა. მცირდება მინათმოქმედების როლი, მესაქონლეობა კი ინტენსიური ხდება.

კვლევის შედეგები გვიჩვენებს, რომ ტყეების განადგურების პირველი ეტაპი შუა საუკუნეებში, იმ დროს დაიწყო, როდესაც მოსახლეობის სიმჭიდროვე წალკის ზეგანზე ძალიან მაღალი იყო. ტყის გაჩეხვის პროცესი ინტენსიურად მიმდინარეობდა XIX ს-ში, წალკის პლატოზე ახლად ჩამოსახლებული სომეხი და ბერძენი მოსახლეობის მიერ. XX ს-ის პირველ ნახევარში ტყის მასივები განადგურდა. ბუნებრივი ტყეები მხოლოდ მდ. ქციის აუზის ღრმა ხეობებში შემორჩა.

ლიტერატურა

კეცხოველი ნ. 1959: საქართველოს მცენარეული საფარი. თბილისი.

მარუაშვილი ლ. 1970: საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწ. 2. თბილისი.

ნარიმანიშვილი გ. 2006: საფარ- ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი, № 17-18, 92-126.

ქც 1973: ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი.

Амиранашвили Дж., Нариманишвили Г. 2005: Поселение эпохи средней бронзы из Триалети. – Т. Бунятов (ред.), Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа, 42-43. Баку.

Апхазова Н. 1975: Озера Грузии. Тбилиси.

Атлас Грузии 1964: Тбилиси.

Гроссгейм А. 1946: Растительные ресурсы Кавказа. Баку.

Гроссгейм А. 1949: Определитель растений Кавказа. Москва.

Ефремов Б., Квавадзе Э. 1995: История озер Кавказа. – Румянцев В.А. (ред.) История озер севера Азии, 192-205. Санкт-Петербург.

Квавадзе Э. 1999: Голоценовые колебания уровня озера Лиси и изменения положений нижней границы леса. – Проблемы палеобиологии, том.1, 75-87. Тбилиси.

Квавадзе Э. В. 2006: Фоссильный мед как объект для палеоэкологических реконструкций (по палинологическим данным археологического материала из Грузии). – Палеонтологический журнал, том 40: 595-603. Москва.

Квавадзе Э., Рухадзе Л. 1989: Растительность и климат голоцена Абхазии. Тбилиси.

Квавадзе Э., Гамбашидзе И., Миндиашвили Г., Гогочури Г. 2004: Следы существования древнего пчеловодства

- (III тысячелетие до н.э.) на территории Грузии по палинологическим данным. – И. Я. Элиава (ред.), Труды Института Зоологии, том.XXII, 438-449. Тбилиси.
- Квавадзе Э. В., Коннор С. В., Нариманишвили Г. К. 2007:** Позднеплейстоценовая и голоценовая история развития ландшафтов окрестностей Цалки (Южная Грузия) по палинологическим данным озерных и почвенных образований. Проблемы палеобиологии, том. II, 12-23. Тбилиси.
- Кецховели Н. (ред.) 1964:** Определитель растений Грузии, том 1. Тбилиси.
- Клопотовская Н. 1973:** Основные закономерности формирования спорово-пыльцевых спектров в горных районах Кавказа. Тбилиси.
- Ломинадзе В., Чиракадзе Г. 1971:** Климат и климатические ресурсы Грузии. Ленинград.
- Маруашвили Л. (ред.). 1973:** Геоморфология Грузии. Тбилиси.
- Маргалитадзе Н. 1977:** История растительности Джавахетского нагорья и Цалкинского плато в голоцене. – И. Тумаджанов (ред.), Палинологические исследования в Грузии, 124-147. Тбилиси.
- Маргалитадзе Н. 1995:** История голоценовой растительности Грузии. Тбилиси.
- Нариманишвили Г. 2006:** Триалети в II тысячелетии до н.э. (по данным археологии). Автор.докт.дисс. Тбилиси.
- Трифонов В., Караханян А. 2004:** Геодинамика и история цивилизаций. Москва.
- Яценко-Хмелевский А., Канделаки Г. 1941:** Древесные угли из раскопок Бешташенской циклопической крепости (Цалка). – Сообщ. Груз. филиала АН СССР, том 2, № 5, 14-21.
- Arabuli G., Kvavadze E.I., Kikodze D., Connor S., Kvavadze E., Bagaturia N., Murvanisze M., Arabuli T. 2008:** The Krummholz beech woods of Mt.Tavkvetili (Javakheti Plateau, Southern Georgia), a relict ecosystem. *Proceedings of the Institute of Zoology* 23, 194-213.
- Connor S.E. 2006.** Late Quaternary vegetation history of Southern Georgia. Caucasus. Thesis of Dr. Dissertation. Melbourne.
- Connor S.V., Kvavadze E.V. 2005:** Climatic and human influences on vegetation dynamics around Tbilisi over the past 6000 years. *Proceedings of the Georgian Academy of Sciences. Biological series B*, 3/4, 64-76.
- Connor S., Thomas I., Kvavadze E., Arabuli G., Avakov G., Sagona A. 2004:** A survey of modern pollen and vegetation along an altitudinal transect in southern Georgia, Caucasus region. *Review of Palaeobotany and Palynology* 129, 229-250.
- Kvavadze E. 1993:** On the interpretation of subfossil mountain spore-pollen spectra. *Acta Palaeobotanica* 33(1), 347-360.
- Kvavadze E., Shatberashvili Z., Amiranashvili J., Arabuli G. 2004:** Palynological investigations of two burial mounds of the Middle Bronze Age of Tkemlara (Eastern Georgia). *Acta Palaeobotanica* 44(2), 267-279.
- Kvavadze E.V., Connor S.V. 2005:** Zelkova carpinifolia (Pallas) K. Koch in Holocene sediments of Georgia – an indicator of climatic optima. *Review of Palaeobotany and Palynology* 133, 69-89.
- Kvavadze E., Efremov Yu. 1994:** Palynological studies of Holocene lake sediments in the headwaters of the river Bezymianka (West Caucasus). *Acta Palaeobotanica* 35(2), 205-214.
- Kvavadze E., Efremov Yu. 1995:** Peculiarities of recent pollen spectra of lake sediments in the Caucasus. *Acta Palaeobotanica* 35(1), 57-72.
- Kvavadze E., Efremov Yu. 1996:** Palynological studies of lake and lake-swamp sediments of the Holocene in the high mountains of Arkhyz (Western Caucasus). *Acta Palaeobotanica* 36(1), 107-119.
- Kvavadze E., Kakhiani K. 2007:** Extrafossils in pollen spectra of the samples of organic formation from the Paravani Kurgan (the Early Bronze Age, Georgia). *Vegetation History and Archaeobotany* (in press).
- Kvavadze E., Gambashidze I., Mindiashvili G., Gogochuri G. 2006:** The first find in southern Georgia of fossil honey from the Bronze Age based on palynological data. *Vegetation History and Archaeobotany* 16,5, 399-404.
- Kvavadze E., Narimanishvili G. 2006a:** An experimental approach to the palynology of remains from Middle Bronze

Age burials in Saphar-Kharaba, southern Georgia. *Abstracts of the 7th European Palaeobotany-Palynology Conference*, 77-78. Prague.

Kvavadze E., Narimanishvili G. 2006b: The remains of *Gossypium*, *Linum* and sheep hairs as textile fibers of cotton, flax and wool in palynological material from Bronze Age burials. *Palyno-Bulletin* 2. No. 1-4, 34-37. Innsbruck.

Tarasov P.E., Volkova V.S., Andreev A.A., Bezusko L.S., Kvavadze E. 1998: Present-day and middle-Holocene biomes reconstructed from pollen and plant macrofossil data from the Former Soviet Union and Mongolia. *Journal of Biogeography* 25, 1029-1054.

Tarasov P.E., Peyron O., Guiot J., Brewer S., Kvavadze E. et al. 1999: Last glacial maximum climate of the Former Soviet Union and Mongolia reconstructed from pollen and plant macrofossil data. *Climate Dynamics* No. 15, 227-240.

Trifonov V., Karakhanian A. 2004: *Geodinamika i istoria civilizacii*. (The geodynamics and history of civilization). Moscow

Van Zeist W., Bottema S. 1991: Late Quaternary vegetation of the Near East. *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, Reihe A 18, 1-156

Wasylukowa K., Witkowski A. (ed.) 2008: *The Paleoeecology of Lake Zeribar and Surrounding Areas, Western Iran, during the last 48,000 years*. Diatom Monographs 8. Ruggell.

Wick L., Lemcke G., Sturm M. 2003: Evidence of Late-glacial and Holocene climatic change and human impact in eastern Anatolia: high-resolution pollen, charcoal, isotopic, and geochemical records from the laminated sediments of Lake Van, Turkey. *The Holocene* 13 (5), 665-675.

Wright H., Ammann B., Stefanova I., Atanassova J., Margalitadze N., Wick L., Blyakharchuk T. 2003: Late-glacial and early-Holocene dry climates from the Balkan peninsula to Southern Siberia. S. Tonkov (ed.), *Aspects of Palynology and Palaeoecology*, 127-136.

სურათების აღწერა

ტაბ. I. ნალკის ტაფობის რუკა და საკვლევი პუნქტების ადგილმდებარეობა: 1. ჯინისის ნამოსახლარი; 2. ალიგელის ტბა; 3. აი-ილიას მთა; 4. საფარ-ხარაბას სამაროვანი; 5. იმერას ტბა; 6. იმერას სამაროვანი.

ტაბ. II. 1. საფარ-ხარაბას სამაროვანი, სამარხი № 67 (a – გათხრების დასაწყისი; b – გათხრების დასასრული. ფოტო გ. ნარიმანიშვილისა). წრეებითა და ისრებით აღნიშნულია ის ადგილები, სადაც აღებულია ნიმუშები პალინოლოგიური ანალიზისათვის; 2. საფარ-ხარაბას სამაროვანი, სამარხი № 85 (a – გათხრების დასაწყისი; b – გათხრების დასასრული. ჩანს კამერის გადახურვის ხის ძელები. ფოტო გ. ნარიმანიშვილისა). წრეებითა და ისრებით აღნიშნულია ის ადგილები, სადაც აღებულია ნიმუშები პალინოლოგიური ანალიზისათვის.

ტაბ. III. საფარ-ხარაბას სამაროვანი. სამარხი № 67. კულტურული ვაზის (*Vitis vinifera*) მტვრის მარცვლები, რომლებიც აღმოჩნდა მიცვალებულის კბილებ შორის (x600-ჯერ).

ტაბ. IV. საფარ-ხარაბას სამაროვანი. ბამბის ქსოვილისა და ბოჭკოების ნაშთები: 1. სამარხი № 56. ქსოვილის ნაშთი (x20-ჯერ); 2,3. სამარხი № 56. ბამბის ქსოვილის ძაფის ბოჭკოები (x600-ჯერ); 4,5. სამარხი № 71. ბამბის ქსოვილის ძაფის ბოჭკოები (x600-ჯერ).

ტაბ. V. A. ალიგელის ტბის ჭრილის დანალექი ფენების სპორებისა და მტვრის დიაგრამა (ნაჩვენებია დომინანტები და ეკოლოგიურად მნიშვნელოვანი კომპონენტები); B. იმერას ტბის ჭრილის დანალექი ფენების სპორებისა და მტვრის დიაგრამა (ნაჩვენებია დომინანტები და ეკოლოგიურად მნიშვნელოვანი კომპონენტები) [დიაგრამა აღებულია ყვავაძისა და სხვ. 2007 წლის პუბლიკაციიდან].

ტაბ. VI. აი-ილიას ნიადაგის 1-ელი ჭრილის დანალექი ფენების სპორებისა და მტვრის დიაგრამა.

ტაბ. VII. აი-ილიას ნიადაგის მე-2 ჭრილის დანალექი ფენების სპორებისა და მტვრის დიაგრამა.

ტაბ. VIII. თანამედროვე მტვრისა და სპორების ნიადაგური სპექტრი აი-ილიას მთის ჩრდილო ფერდობზე (1-3 სინჯები აღებულია ფიჭვის ტყეში, დანარჩენი კი - მდელოზე).

Eliso Kvavadze,
Goderdzi Narimanishvili

THE PALAEOLANDSCAPES OF THE TSALKA PLATEAU IN THE LATE PLEISTOCENE AND HOLOCENE

(According to palynological data from archaeological
and geological material)

Introduction. The reconstruction of palaeolandscapes through palynological investigation of archaeological material holds great promise. The palynological study of samples from ancient cultural strata provides the opportunity of restoring both wild and cultivated vegetation. There has long been a discussion in the scientific literature on the late Pleistocene and Holocene landscape of Tsalka and its environs (Ketskhoveri 1959; Maruashvili 1970; Margalitadze 1977; 1995), but the only place on the Tsalka Plateau where palynological study had occurred was in a single section of sediment at Bareti Lake in the 1970s, and none of the levels were dated by radiocarbon methods. The palynological spectrum did not record remains of crops or other cultivated plants. It was generally believed that throughout the Holocene period open steppe cenoses were spread over Tsalka Plateau and, like the Javakheti Plateau, no forests grew here (Margalitadze 1977). We must emphasize the charcoal macro-remains from the cultural stratum of the Beshtasheni Cyclopean fortress, which when subjected to paleobotanical analysis showed that in the Eneolithic period a forest dominated by alder grew in the environs of Beshtasheni, while in Early Bronze Age it was oak that prevailed (Yatsenko-Khmelevskii, Kandelaki 1941). New investigations also mention the presence of a forest on Tsalka Plateau in the Bronze Age (Kvavadze, Connor 2005; Kvavadze et al. 2007).

Physical and geographical situation. Tsalka Plateau is situated in the eastern part of a volcanic plateau in South Georgia. In orographic terms, it is a raised mountainous plateau-depression (Maruashvili 1973). The region is confined by the Trialeti range to the north, by northern slopes of the Samsari range to the west, by the River Algeti basin to the east and by the northern slope of the Javakheti range, Chochiana and Bedena Plateaux to the south. The absolute altitude of the area varies between 1400-1500 and 1900-2000. The geological structure is composed of the Neogene sedimental layers of volcanic provenance. Only the northernmost part of the area adjoining the Trialeti Ridge consists of Palaeogene and Upper Cretaceous layers of the Adjara-Trialeti system. (Maruashvili 1970; Maruashvili 1973).

The hydrographic net is quite well developed. The main river of the region is the Ktsia, which starts in the Trialeti range and joins the River Mtkveri on the Kvemo Kartli plain. It is 220km long. There are many lakes of volcanic and tectonic origin on Tsalka Plateau. The largest natural lake is Baretisa (Bashkoi). Among smaller lakes Uzungeli, Aligeli and Imera lakes (Apkhazava 1975) are worthy of note. Some of the lakes were covered by the Tsalka reservoir which occupies 30-31 km² in years with a high rainfall. The absolute level of this artificial lake is 1510m. The River Ktsia flows into it to the west and to the east it is joined by the Korsu. Water drains from the reservoir through the Khrami hydroelectric station, as well as by underground arrangements for water filtering.

Climatic conditions, thanks to data from two meteorological stations (Tsalka and Olianki) can be said to be mild. The average annual temperature is 5-6°C. In January the temperature falls to -6-5°C. In July it reaches 15-16°C. The amplitude of temperature variability per month is 21-21.5°C. Annual precipitation is between 538 and 662 mm. (Lominadze, Chirakadze 1971). The greatest precipitation is in May and June. Air humidity does not vary during the year and is 72-76 % on average. (*Atlas of Georgia*, 1964).

The main soil type in this district is black earth. Moderately alkalized black earth spreads from the mountains to the southern slopes of the Tsalka highland region. The alpine meadow soils cover the marginal northern foothills of the Trialeti Ridge. At the bottom of the basin, near the lakes and on the banks of the River Ktsia the swamps and meadows have moist clayey soil (*Atlas of Georgia*, 1964).

The vegetation of the region is of a secondary nature. These are mainly meadows turned into steppes where cereals dominate. Sparse patches of forest survive on the eastern slopes of Mount Tavkvetili, in the basins of the rivers Kusretistsqali and Khrami, in the environs of the villages of Dashbash, Kushch, Sapar-Kharaba, etc. Oak, beech, hornbeam, elm grow in the forest. In the sub-forest are rowan, *Salix caprea* and other components of mountain forests. A well-developed artificial coniferous forest was planted in the 1960s, and as far as we could observe, the renovation of the conifers is proceeding normally.

Material and methods. Archaeological material consists of organic remains in vessels, fossilized soil, layers of ash, remains of wood and leather found in burials and settlements. This material was collected during fieldwork in 2002-2005. Sediments from the bottom of the Aligeli and Imera lakes were drilled with a hand drill. Two lake-swamp and four soil sections, and a series of fossilized soils and other organic remains have been investigated (pl. I).

Samples come from the Imera and Sapar-Kharaba cemeteries, and from the Jinisi and Ai-Ilia settlements. The interval between the samples received in sections is about 4-5 cm.

The first stage of laboratory treatment involves boiling the sample in alkali, the second centrifugation in a heavy cadmium liquid, and the third is acetolysis or dying according to the Erdtmann standard method. Radiocarbon dating was carried out with the help of the accelerator mass spectrometer (AMS) at the Melbourne University laboratory.

For the correct interpretation of fossilized dust spectra, the modern palynological spectra of soil, lake, swamp and moss of the region were been investigated. Identification of the material was carried out by means of atlases of modern etalon collections and dust. The material was studied using a Leitz microscope (x300-600). The material studied is preserved in the Institute of Palaeobiology.

Results of the research and review. *Fossilized soil and organic remains from the Sapar-Kharaba cemetery.* The site is situated north of the village of Sapar-Kharaba. The cemetery measures 1500 m E-W, and 700 m N-S. During construction work in connection with the BTC pipeline, over 120 burials were excavated. Judging by the archaeological data the site, like the Imera cemetery, is dated to the 15th-14th centuries BC (Narimanishvili 2006; Narimanishvili G. 2006; Kvavadze, Narimanishvili 2006 a,b).

About 300 samples from 30 burials were studied using palynological methods. These samples included fossilized soil, the remains of pottery with organs of the deceased in them, the remains of timbers from the roofs of burial chambers, clothes, etc. The collection of the samples took place at pre-defined places (pl. II, 1-2).

The palynological spectra of the organic formations we investigated showed a high cereal content, especially wheat. Among crop-weeds there was plenty of thistle (*Carduus*), knotweed (*Polygonum*), cornflower (*Centaurea*), buckwheat (*Fagopyrum*), and convolvulus (*Convolvulus arvensis*). Among arboreal plants there was much pollen of wide-leaf trees, especially oak and lime. Pollen of pine and Nordmann fir predominated among coniferous trees. 50-45% of the sampled pollen consisted of forest components. In the spectrum from Vessel No. 4 (inv. No. 99) of Burial No. 10 there was plenty of pollen from honey plants which was clearly fossil honey. The same sample contains many forest components. It is important that many burials produced spores of warm climate forest ferns: *Adiantum capillus veneris* and *Anogramma leptophyllum*. The former does not currently grow above the middle zone, while the latter belongs to a group of rare plants that grows on damp rocks in Adjara.

These palynologic spectra very often contained the pollen of walnut (*Juglans regia*), hazelnut (*Corylus*), cultivated vine (*Vitis vinifera*). The pollen of the cultivated vine has been found not only in the spectrum of fossilized soil, but also in samples of organic remains found in the teeth (pl. III) and stomach area of the deceased.

A large amount of vine pollen was discovered in the sample collected from the floor beneath the vessel in Burial No. 54 (inv. No. 338). Among non-palaeological fossils the parenchymal cells of oak bark are numerous in the remains of the timber roofs that once covered the burials. Parenchymal cells of pine bark are recorded beneath skeletons and ceramic vessels. It should be said that almost 50% of the burials studied were covered with timbers. Beneath the skeletons were abundant remains of flax and cotton cloth fibres (pl. IV). This is the earliest find of cotton not only in Georgia but anywhere in Transcaucasia (Kvavadze, Narimanishvili 2006b). A smaller amount of wool fibres were also recorded. In some burials the eggs of human helminths, in particular, those of *Taenia solium* were recovered in the stomach and the foot area of the deceased.

Cultural layers of the Jinisi settlement. The settlement is situated in the western part of the Tsalka Plateau, at an altitude of 1569-1572 m. Judging by the archaeological material, the lower levels of the settlement are dated to the 17th-16th centuries BC, while the upper levels and household pits date to the 8th-7th centuries BC (Amiranashvili, Narimanashvili 2005, 42-43). Eight samples from the lower levels, and six from the upper were selected for palynological investigation. In the spectrum of the levels dated to the 17th-16th century BC is plentiful pine and birch pollen present in equal amounts (38% – 38%). There were also elm, hazelnut, alder pollens. Among sporadic plants there were spores of forest components, e.g. of wood ferns (*Dryopteris filix-mas*). Among grasses there are many weeds. Crops were represented by wheat pollen. There was not very much pollen of crop-weeds. It is noteworthy that the spectrum of samples from the upper layers of the settlement and the household pits is completely different from the spectra of the lower layers. There are no pollens of birch in the upper layers or household pits, but hornbeam and oriental hornbeam pollens occur plentifully. In the household pit No. 3 of House No. 1 there was chestnut pollen. There are many crops including wheat and rye. Wheat grains bear traces of fire. There are numerous weeds of cereals like cornflower (*Centaurea*), knotweed (*Polygonum*), thistle (*Carduus*), lambsquarter (*Chenopodium*), etc.

Fossilized soil and organic remains from the Imera cemetery. The site lies south-west of Imera Lake, at an altitude of 1600 m. Judging by the archaeological material the cemetery should be dated to the 15th-14th centuries. Six samples were studied palynologically. They came from four burials and consist of fossilized soil and organic remains recorded in ceramic vessels. Particularly interesting are: Burial No. 7 in which one of the vessels (inv. No. 187) contained fat; and material from Burial No. 6 where there were remains of honey in vessel No. 180. Both samples contained the pollen of lime, hornbeam, alder, willow and beech. Among coniferous trees pine and nordmann fir predominated, with a small amount of fir pollen. In a vessel in Burial No. 7 (inv. No. 187) there were numerous fern spores, especially of maidenhair (*Asplenium*), *Polypodium vulgare*, and parsley fern (*Cryptogramma crispera*). There were many pollens of grains, including wheat. The grasses in the sample from a vessel from Burial No. 6 (inv. No. 180) is also interesting. It contained abundant pollen of honey plants, including many forest components, such as *Symphytum*. Such melliferous plants as *Lathyrus*, *Pulmonaria*, *Trifolium*, *Alkanna orientalis* predominate in the spectrum. It is noteworthy that, generally speaking, the pollen of these plants survives badly and consequently hardly ever occurs in soil. *Alkanna orientalis* is very rarely preserved even in lake and swamp sediments. As for honey, which is an excellent preservative in itself, it preserves the pollen of this plant perfectly. The pollen of *Alkanna orientalis* has been recorded in many honey samples. The ecology of the melliferous plants listed here is remarkable. Except for *Trefolium*, all the plants are forest varieties, but today they grow in the forests of low and middle mountain zones (Grossgeim 1946, 1949; Ketskaveli 1964).

Cultural layers of the Ai-Ilia settlement of the Classical period. A Classical period settlement was excavated on the south slope of Mount Ai-Ilia, at an altitude of 1660m, dated to the 5th century BC. Six samples from the site were investigated. The palynological spectrum displays plenty of pine and highland oak pollen, and moderate amounts of Nordmann fir and fir pollen. Among broad-leaf plants were oak, beech, hornbeam and oriental hornbeam. Grasses were present in fairly large quantity. There are many ruderal pollens coming from yards, roads, dumps. The pollen of cereals where wheat predominates was found in small amount. There was plenty of dust of the Pasqual group. Besides, the existence of intensive cattle breeding is indicated by the

prevalence of spores of coprophyllic fungi: *Sordaria*, *Neurospora*, *Sporormiella*, in the palynological spectrum. Among non-palynological fossils sheep wool should be mentioned, which points to the development of sheep breeding.

Section of Aligeli Lake (near the village of Santa). The depth of the drilled layers was 3.1 m and consisted of alternating lacustrine clay and sapropel. Six palynozones can be distinguished on the palynological diagram (pl. V, A). Palynozones 1 and 2 are characterized by a minimal concentration of dust. The content of arboreal plants is also low in the zone in question (in the diagram the percentage of separate arboreal plants is calculated from the size of the arboreal group). In the grass pollen, cold and dry steppe components predominate. These are pollens of wormwood, lambsquarter and wild cereals. The first palynozone displayed ephedra and juniper pollen. The level at a depth of 309 cm, which goes into the first palynozone, has a radio-carbon date of $12,400 \pm 90$ BC. Although it resembles the first palynozone in some respects, the second palynozone is nevertheless very different. Sub-alpine components were observed, e.g. birch. Here the amount of ephedra and hazelnut increases. The absolute age of the sediments a depth of 285 cm is $10,102 \pm 90$ BC, while at 252 cm it dates to $9,045 \pm 160$ BC (Connor 2006; Kvavadze et al. 2007).

The third palynozone is characterized by an increased amount of pollen, especially that of forest elements (pl. V, A). There is a lot of Nordmann fir (*Abies*), beech (*Fagus*), oak (*Quercus*), hornbeam (*Carpinus*), elm (*Ulmus*), hazelnut, (*Corylus*) pollen. The pollen of such warm climate plants as *Zelkova* and *Tilia* emerges here and reaches its maximum. The amount of pollen of broad-leaved plants also increases, including that of maple (*Acer*), chestnut (*Castanea*), and bast (*Pterocarya*). At the same time, there is a significant drop in the amount of cold climate components common to highland forests, e.g. birch. It is in the third palynozone that the pollen of cereals like barley, wheat and rye emerge and acquire great importance. The cultivated vine (*Vitis vinifera*) appears here too. In the upper part of this zone numerous carbon particles were recovered, indicating fires related to the development of farming. The absolute date of the carbon particles discovered at a depth of 219 cm is 3095 ± 40 BC, while those recovered at 203 cm can be dated to 3375 ± 50 BC.

The fourth palynozone is distinguished by a rise in pollen concentration. The amount of pollen of mesophilic tree-plants, beech and Nordmann fir, decreases, while there is increase in number of such drought-resisting elements as pine and oak. The juniper content increases compared to the previous palynozone. Among grasses there are many cereals. Carbon particles are not recorded at all. The date of the sediment layers situated at a depth of 165 cm is 2517 ± 50 BC.

Samples of the fifth palynological zone are characterized by the maximum concentration of pollen. The role of humid climate plants rises considerably, especially beech and hornbeam. A dramatic fall of oak pollen and a rise of that of pine was observed (pl. V, A). Cereals predominate among grasses. The simultaneous growth in the pollen of cereals and vines is interesting. Carbon particles are also numerous here. Sediment layers at a depth of 147 cm are dated to 829 ± 40 BC and those at 110 cm to 549 ± 40 AD.

The sixth palynozone is characterized by a significant decrease of pollen and increase of carbon particles. The palynological spectrum shows a rise of pollen of plants of the anthropogenic indicator group, especially of indicators of grazing (lambsquarter and wormwood). It is interesting that in the upper part of the palynozone the number of spores of coprophilic fungus (*Sporormiella*, etc.) increases, which usually occurs in the excrement of phytophagous animals. The absolute date of the sediment layers is AD 1091 ± 40 at a depth of 70 cm, while at 38 cm it is 1780 ± 40 .

Section of Imera Lake. The depth of the drilled sediment strata was 3.3 m and included clay and sapropel layers. In the upper part of the section there emerged layers of soil origin. The diagram of the pollen of Imera Lake contains 5 zones (pl. V, b).

The first zone displays an abundance of pollen of arboreals and corresponds to the third zone of Aligeli Lake. There are several warm climate elements here: *Carpinus caucasica*, *Tilia*, *Fraxinus*, *Zelkova*, *Castanea*, *Ulmus*, *Fagus*. Among grasses pollen of cereals and *Compositae* predominate. Anthropogenic indicators such as wheat, rye, and flax, should be mentioned. There is also pollen of crop weeds. The upper layer of the section

yielded a large amount of carbon particles. The radiocarbon date of the layers at a depth of 271 cm is 5521 ± 60 BC (Connor 2006; Kvavadze et al. 2007).

Palynozone 2 is identical to Zone 4 of the Aligeli section and has the following characteristics: oak is the predominant arboreal. There is pollen of lime and hazelnut. Among grasses cereals predominate; there are many anthropogenic indicators: wheat (*Triticum*), barley (*Hordeum*), rye (*Secale*), millet (*Panicum*) and their accompanying weeds. Vine pollen was also observed. Carbon particles are abundant at the beginning of the zone. The absolute date of the sediment layers at a depth of 230 cm is 2897 ± 50 BC, while at 198 cm it is 2517 ± 110 BC.

Palynozone 3 is characterized by a decrease in the amount of oak and an increase of Nordmann fir and pine pollen. This is especially clear in the lower layers of the zone. There are very few carbon particles. In the upper part of the palynozone, at a depth of 146 cm the radiocarbon date is 400 ± 40 BC. This zone corresponds to Zone 5 of the Aligeli section. Most of the similarities occur in the spectrum of the lower part.

Among the arboreals of the lower part of Palynozone 4 pine pollen predominates, but the amount gradually decreases in the upper part. Near the next palynozone (Zone 3) the content of grass pollen increases; components typical of open landscapes are particularly noticeable. There is dramatic rise of the number of carbon particles. The radiocarbon date of the sediment layer at a depth of 115 cm is 421 ± 40 AD.

Zone 5 is characterized by a growth in the role of secondary forest elements. There is plenty of pollen of oriental hornbeam and hazelnut. Grasses display a considerable growth of synanthropic vegetation. Wheat and cereal weeds are present in abundance. It is interesting, that the role of olive increases in the spectrum, the pollen of which first emerges in Zone 4.

Alongside olive there are cultivated vine, walnut and hazelnut, which points to the intensive development of horticulture. Pasture indicators and ruderal elements of human occupation were also observed. There are many carbon particles. The radiocarbon date at a depth of 54 cm is 1020 ± 40 AD. All the dates are absolute and they are calibrated in Chart 1.

Ai-Ilia Section 1. This section came from a slightly inclined area at the crest of Mount Ai-Ilia. A layer of earth 150 cm thick was removed from a trench. An upper humus layer 40 cm thick merged into yellow loam. The palynological spectrum of the lowest layer is characterized by the maximum content of tree-plants, among which there are plenty of thermophilic elements: oak (*Quercus*), hornbeam (*Carpinus*), walnut (*Juglans regia*), and hazelnut (*Corylus*) (pl. VI).

Eight palynological zones were distinguished in the section. At a depth of 150-105 cm (Palyno-zones 1 and 2) there is a good deal of alder (*Alnus*) pollen. In the group of anthropogenic indicators there is much ruderal plant pollen. Pollen of cereals and their accompanying weeds should also be mentioned. Among sporadic plants there are lots of ferns. Zone 1 corresponds to the end of Zone 2 of the Aligeli section, while Zone 2 completely reflects the nature of Palynospectrum 3 of the Aligeli diagram.

The layer situated at a depth of 105-90 cm includes Palynozone 3, in which there is a reduction of the pollen of mesophilic elements and an increase of that of drought-resistant plants. Among anthropogenic indicators there is substantial decrease in the amount of pollen of ruderal plants, while the role of pasture indicators increases. Cereals and their attendant weeds were not detected at all. This palynozone corresponds to Zone 4 of the Aligeli section.

At a depth of 97-70 cm in the spectrum of Palynozone 4, a growth in the amount of arboreals, especially pine, was observed. The amount of pollen of anthropogenic indicators, including cereals, also grows. This palynozone corresponds to Zone 5 of the Aligeli section.

In a layer at a depth of 70-52 cm (Palynozone 5), there was a substantial reduction in the number of arboreals, especially pine. In the anthropogenic pollen group there was a dramatic rise in components indicating the existence of intensive grazing. The section from Aligeli Lake did not contain an equivalent zone.

The curves in the upper part (Palyno-zones 6-8 [pl. VI]) of the Section 1 diagram of the Ai-Ilia earth correspond to Palynozone 6 at Aligeli Lake and are characterized by an abundance of pine pollen and all the

components of the group of anthropogenic indicators. Unlike the lake sediments, three sub-zones could be distinguished in the soil section.

Ai-Ilia Section 2 was situated 100 m north of Section 1. A trench 95 cm deep contained a humus layer 45 cm thick that gradually merged into a yellowish layer. The earth in the section, and especially lower down, is characterized by a greater humidity compared with Ai-Ilia 1. Generally speaking, the material from Section 2 contained a large amount of pollen. Six palynological zones could be distinguished (pl.VII).

The spectra of the lower parts (Palynozone 1, depth 95-75 cm) of the palynological diagram are characterized by a substantial content of arboreal and weed pollen. Pollen of cereals, the cultivated vine and hazelnut were also recorded. This zone is similar to the lower part of Palynozone 4 of the Aligeli Lake section.

A layer at a depth of 75-45 cm (Palynozones 2 and 3) revealed the same peculiarities as Palynozone 5 of the Aligeli section: an increase in arboreal, especially pine, pollen.

The upper part of the diagram (Palynozones 4-6) corresponds to zone 6 of Aligeli Lake section.

Ai-Ilia Section 3 is situated 60-65 m west of Section 2. A trench 75 cm deep was cut in a relatively flat area where the soil was damp. The upper humus layer was 46 cm thick, and the pollen and spore content was high. There are more sporadic plants here than in Ai-Ilia Section 2. The lower part of the diagram (Palynozone 1, depth 75-55 cm) was characterized by a maximum amount of arboreal pollen and forest fern spores. Among arboreals pine and alder predominate and in the group of anthropogenic indicators there are almost no weeds but plenty of pollen of plants that point to presence of pastures.

The upper part of the diagram (depth 55 cm) belongs to Palynozone 2, in which three sub-zones can be distinguished. The proportion of arboreals gradually decreases, while that of synanthropic pollen increases. Sub-zone 2 revealed plenty of cereal pollen including wheat and barley. Palynozones 1 and 2 correspond to Aligeli zones 5 and 6.

The nature of the modern pollen spectrum. There is a detailed analysis of the sub-fossil palynological spectra of lakes and lake-swamp formations at the Gareji-Trialeti-Javakheti transect in a recent article "A survey of modern pollen and vegetation along an altitudinal transect in south Georgia, Caucasus region" (Connor et al. 2004). It is estimated that the amount of arboreal pollen in the lake and the lake-swamp spectrum across the area of forest landscape is strongly reduced and comprises about 30-40%. An analogous situation

Chart 1. The radiocarbon dating of samples from sediment layers of Imera and Aligeli lakes; the calibrated date has been calculated according to Stuiver-Reimer system (Stuiver, Reimer 1993).

Place, depth	Lab. Nos	Radioncarbon dating	Calibrated dating
Imera, 54 sm	OZG-619	1010±40	968-911
Imera, 115 sm	OZG-624	1630±40	1566-1509
Imera, 146 sm	OZH-067	2360±40	2363-2335
Imera, 189 sm	OZG-623	4903±110	4648-4405
Imera, 230 sm	OZH-399	4290±50	4877-4822
Imera, 271 sm	OZH-398	6590±60	7505-7434
Aligeli, 38 sm	OZH-397	190±40	209-146
Aligeli, 70 sm	OZH-396	930±40	873-816
Aligeli, 110 sm	OZH-395	1510±40	1420-1333
Aligeli, 147 sm	OZH-394	2700±40	2798-2763
Aligeli, 165 sm	OZH-393	4030±50	4530-4424
Aligeli, 203 sm	OZH-393	4660±50	5460-5364
Aligeli, 219 sm	OZH-391	4450±40	5063-4972
Aligeli, 252 sm	OZH-390	9340±160	11115-10677
Aligeli, 285 sm	OZH-389	10250±90	12168-11892
Aligeli, 309 sm	OZH-388	12430±90	14949-14147

was recorded while investigating the soil of the pine forest on the south slope of Mount Ai-Ilia. The forest was started in the 1960s and is now well developed as it experiences self-renovation. The spectrum of the pine forest contains an average of 40% of arboreal pollen (pl. VIII), while it is normally 80-95% in similar forests elsewhere in the Caucasus (Klopotovskaya 1973; Kvavadze, Rukhadze 1989; Kvavadze 1993). The content of arboreal pollen is also reduced in the black soil in the environs of Tqemlara (Tetristsqaro district) (Kvavadze et al. 2004). This leads us to conclude that when an overall reconstruction of vegetation is made, the content of all forest components should be taken into account, for example, that of fern spores, which are perfectly preserved in forest soil. In compiling the diagram, the calculation of the percentage of separate arboreals should not be on the basis of the total amount of pollen, as is usual today, but according to the content of arboreal pollen.

Given the data surveyed here, the following stages of landscape development can be distinguished at Tsalka Plateau over the past 15,000 years: After the last ice age of the Wurm period whose maximum phase occurred 18,000 years ago on the Eurasian landmass, the climate began gradually to improve (Tarasov et al. 1999). But 15,000 years ago the temperature fell again, as is indicated by the content of the pollen spectrum of the Aligeli Lake section. The vegetation on Tsalka plateau was of upper-alpine type which also contained components of the sub-nival zone. Here there grew sparse low grass, lichen, lycopodia and moss. We consider the pollen of ephedra and other arboreals to have been introduced from the lower zones. The pollen of lambsquarters and wormwood, which can easily spread over long distances, cannot be considered local. In the modern sediment layers of the sub-nival lakes of the Caucasus they are always in abundance, although they do not grow in the Caucasian highlands (Kvavadze, Efremov 1995).

At the second stage, 13,000 years ago, the landscape became lower-alpine, which also displayed sub-alpine components. Cereal grasses predominated on alpine meadows, while in deep gorges grew sub-alpine forests of deciduous trees including birch and *Salix caprea*, which might have withstood the ice age in deep gorges of the rivers (e.g. the Khrami River).

At the third stage, 9000 years ago, the climate became warmer and forests generated in which *Quercus macranthera* predominated.

The later stage 4 of both vegetation and climatic development totally reflects the first peak of global warming of the Atlantic period. The amount of rainfall also increases. This process took place 6.5-6 thousand years ago in Europe and South Caucasia (Tarasov et al. 1998). During this period hornbeam, beech, Georgian oak, zelkova, and lime grew over the Tsalka Plateau, although admittedly chestnut and bast grew in deep gorges, for example, in the Khrami Valley. In the neighbouring high mountains Nordmann fir predominated, which by comparison with fir, is a plant of warmer and more humid climates. In this period humans were intensively occupied in arable farming, encouraged both by the warm and humid climate and the presence of fertile black soil. Horticulture and viticulture were well developed too.

At stage 5 of vegetation and climatic development, there is a noticeable reduction in the area of thermophilic varieties: hornbeam, beech, zelkova and lime forests. *Quercus macranthera* and birch forests, by contrast, begin to spread widely. The types of cultural landscape altered too, in that arable farming no longer predominated, and the area of pastures grew and viticulture vanished. Judging by radiocarbon dates, these landscape changes occurred 5300 years ago and was caused by a drop in temperature.

Stage 6 of landscape development belongs to the second maximum of Atlantic period warming which took place 5000-4600 years ago, i.e. in the Early Bronze Age. The area of thermophilic vegetation expanded once more, and intensive arable farming, horticulture and viticulture emerged. This was a very intense warming that was reflected in both the foothills and highlands of South Georgia. For example, near the village of Tambovka in Javakheti, at an altitude of 2100 m, in the spectrum of fossilized soil of a kurgan near Paravani Lake, we discovered plenty of hornbeam, lime, oak and box pollen. Pollen of cereals, including wheat, was **in** abundant. The kurgan was dated to the beginning of the 3rd millennium BC (Kvavadze, Kakhiani 2007). South of the village of Sakire, at an altitude of 2289 m, in the remains of fossilized soil and fossil honey of Kodiani

kurgan there appeared the pollen of broad-leaved thermophilic arboreals and perfectly preserved timbers and branches of trees. Judging by the associated finds Kodiani kurgan is dated to the 26th-24th centuries BC (Kvavadze et al. 2004; Kvavadze 2006; Kvavadze et al. 2006).

Stage 7 of vegetation and climatic development witnessed a sub-boreal cold spell and a reduction in rainfall. In Tsalka region the maximum drop in temperature occurred 4000-3700 years ago. Forests of *Quercus macranthera*, birch and pine, which grow at the upper border of the forest zone, spread once more. In the palynological spectra of occupation levels at Jinisi there was plenty of birch pollen, attesting to the presence of birch forests in the area. Among grasses sub-alpine elements are present. Cattle breeding replaced arable farming completely.

At stage 8, 3500-3400 years ago, the climate became warmer again, but not as warm as it had been in the Early Bronze Age, although there were noticeable reflections in the landscape. Oak and hornbeam forests appeared with lime participation. Arable farming developed more intensively than in previous periods. Horticulture and viticulture flourished, to which the rich finds from Sapar-Kharaba and Imera cemeteries bear witness.

Stage 9 reflects a glaciation of the sub-Atlantic period, which was also global and took place 2500 years ago. The palynospectra of the Mount Ai-Ilia settlement clearly indicate a worsening of climatic conditions. Among arboreals there are no such thermophilic plants as lime, there are fewer cereals, and there are no cultivated vines at all. Livestock breeding plays the leading role in economy.

Stage 10 of landscape development covers the Middle Ages (1350-800 years ago). There occurred a substantial warming which is clearly recognisable throughout Georgian territory (Kvavadze, Connor 2005). Arable farming, livestock breeding and viticulture are intensively developed on Tsalka Plateau. At this time olives (*Olea europea*) grew here too, as is clearly on the section diagram of Imera Lake. Olive plantations that had run wild in the Khrami Valley are mentioned by Vakhushti Bagrationi (*Life of Kartli* 1973).

Besides, a section of Didadjara peatbog on the neighbouring Arsiani range, situated at an altitude of 1850 m, contained olive pollen in layers of the Classical period (J. van Leeuwa, University of Bern, personal communication). Olive cultivation at this period was also recorded in the pollen spectrum of the Tsavkisi section (Connor, Kvavadze 2005). It would appear that the olive was introduced to the coastal area of western Georgia in the Classical period and was also cultivated in other regions during warmer periods.

1350-800 years ago livestock breeding on Tsalka plateau was secondary to arable farming, but was nevertheless very well developed. The pollen of weeds accompanying human occupation areas rose to a maximum, which points to a high population density. This is also indicated by archaeological and historical data. There was a clear human impact on the environment; witness the destruction of forests.

Minor glaciations that took place 300 years ago are reflected in the spectrum of deposits in the sections by an increase in the amount of fir pollen. It is especially clear in the diagrams of the Ai-Ilia sections. We must consequently allow the presence of coniferous forests in Tsalka region during these short-term but intensive glaciations. According to Vakhushti, fir and pine forests grew around Tabatsquri Lake, at an altitude of 1900-2000 m (Ketskhoveli 1959, 277). It was then that many thermophilic plants vanished both in wild and cultivated cenoses. In the 17th century the population left these areas through invasions. The complete destruction of the forests was probably continuing in the 19th-20th centuries, when the population began recovering the territory.

The data received as a result of the investigation of earth sections from stunted shrub stands of beech on Mount Tavkvetili were rather remarkable. Palynological spectra of oak and hornbeam forests were revealed in Early and Late Medieval strata at an altitude of 2100 m (Arabuli et al. 2008).

A comparison of the results of the palynological analysis of lake and swamp deposits with the archaeological finds thus shows that in Trialeti the maximum of the Atlantic climatic optimum falls at the end of the 4th millennium and the beginning of the 2nd millennium BC. This stage coincides with the Early Bronze Age (second half of the 4th to mid-3rd millennium BC). Archaeological sites of this period were excavated at several

places on Tsalka Plateau, at Beshtasheni, Ozni, Avranlo, Tashbashi.

This warm period coincides with the first (26th-24th centuries BC), second (23rd-22nd centuries BC) and third (21st-20th centuries BC) stages of the Middle Bronze Age. Archaeological sites of the first stage (Bedeni) were studied at 5 places: Beshtasheni, Sanomeri, Shipiaki, Santa, Tsintsqaro. Groups I and II of Trialeti Culture kurgans belong to the sites of the second and third stages.

In Tsalka region the sub-boreal cold spell started at the beginning of the 2nd millennium BC and continued through the 17th century BC. Group III of the Trialeti Kurgan Culture belongs to this period.

A new warming stage began in the region in the 15th century BC and continued almost to the 5th century BC. At the time Tsalka Plateau was intensively exploited by man. Apart from the palynological data this is indicated by the existence of numerous settlements and cemeteries in the area. Archaeological finds point to an advanced economy.

The period from the 5th century BC onwards is characterized by a dramatic worsening of climatic conditions which lasted for several centuries. There are fewer archaeological sites in this period.

In the 7th century AD there began the so-called abnormal warming period in Trialeti and it lasted almost to the 12th century. The economy experienced a period of prosperity. In the 13th-14th centuries there was a dramatic fall in temperature that brought about a weakening of the economy and a reduction in the size of the population. It was a time of numerous invasions by external enemies. As a result, people had abandoned Tsalka Plateau by the second half of the 18th century.

Archaeological and palynological data thus indicate that economic development and intensive occupation of the territory occurred exactly during lengthy periods of warming.

Conclusion. Physical evidence and historical data (Trifonov, Darakhanyan 2004) thus combine to show that in the history of civilization climatic changes substantially conditioned the economic activities of the population.

The revival of arable farming on Tsalka Plateau coincided with warm climatic conditions, while at periods of climatic optima horticulture and viticulture also developed. In periods of glaciation the role of farming diminished, and horticulture and viticulture vanished altogether. The worsening of the climate promoted the development of livestock breeding. The palynological material discussed here suggests that the climate has changed several times over the past 15,000 years. Climatic changes were global and tended towards warming. It is remarkable, that the global warming that took place in the Holocene was occasionally interrupted by short-term glaciations. An analogous situation has been proposed for other regions of Georgia and the Caucasus (Kvavadze, Rukhadze 1989; Efremov, Kvavadze 1995; Kvavadze 1999; Kvavadze, Efremov 1994, 1996; Trifonov, Karakanyan 2004; Kvavadze, Connor 2005).

At the end of the Pleistocene the landscape of Tsalka Plateau at the first stage of development was free of forests. The climate was cold and dry. At the beginning of the Holocene the landscape remained open. From the Atlantic period, there began a dramatic rise in temperature and rainfall accompanied by the gradual generation of forest massifs.

Forestation was a long and gradual process that continued ceaselessly. Cold spells and human industrial activity interfered with this process, however. An analogous phenomenon can be observed in many regions of southern Europe and the Near East. For example, the areas around Vani, Urmia and Zeribar Lakes were forest-free in the Late Pleistocene. Forests appeared here during the warm and humid phase of the Middle Holocene (Van Zeist, Bottema 1991; Wick et al. 2003; Wright et al. 2003; Wasylikowa, Witkowski 2008).

On Tsalka Plateau broad-leaved forest massifs appeared during the maximum warming of the Middle and Late Holocene. Georgian oak, hornbeam and elm predominated. There also grew lime, oriental hornbeam, alder, hazelnut, maple, ash, and zelkova. Wooden constructions found in burial chambers and other types of burials in Trialeti kurgans also point to presence of forest massifs in this region.

Short-term cold stages are recorded in the Holocene. Some of these cold spells were very short but intense (e.g. 300 years ago). At these times the make-up of forests also underwent changes. Thus deciduous

thermophilic forests were replaced by pine and birch forests, where *Quercus macranthera* also grew. The role of arable farming gave way to intensive livestock breeding.

Our research also shows that the first stage of deforestation began in the Middle Ages, at a time when the density of the population on Tsalka Plateau was very high. The process of deforestation continued through the 19th century at the hands of the newly settled Armenian and Greek population. In the first half of the 20th century forest massifs were destroyed. Natural forests survived only in the deep gorges of the Ktsia basin.

Bibliography:

- Amiranashvili Dzh., Narimanashvili G. 2005:** Poselenie epokhi srednei bronzy iz Trialeti. (Middle Bronze Age settlement in Trialeti). In: T. Bunyatov (ed.), *Archaeology, Ethnology, Folklore of the Caucasus*, 42-43. Baku (in Russian).
- Apkhazava N. 1975:** *Ozera Gruzii (Lakes in Georgia)*. Tbilisi.
- Arabuli G., Kvavadze El., Kikodze D., Connor S., Kvavadze Er., Bagaturia N., Murvanisze M., Arabuli T. 2008:** The Krummholz beech woods of Mt.Tavkvetili (Javakheti Plateau, Southern Georgia), a relict ecosystem. *Proceedings of the Institute of Zoology* 23, 194-213.
- Atlas Gruzii 1964:** Tbilisi.
- Connor S.E. 2006.** *Late Quaternary vegetation history of Southern Georgia. Caucasus*. Doctoral thesis. Melbourne.
- Connor S.V., Kvavadze E.V. 2005:** Climatic and human influences on vegetation dynamics around Tbilisi over the past 6000 years. *Proceedings of the Georgian Academy of Sciences*. Biological series B, 3/4, 64-76.
- Connor S., Thomas I., Kvavadze E., Arabuli G., Avakov G., Sagona A. 2004:** A survey of modern pollen and vegetation along an altitudinal transect in southern Georgia, Caucasus region. *Review of Palaeobotany and Palynology* 129, 229-250.
- Grossgeim A. 1946:** *Rastitel'nie resursi Kavkaza (Vegetation resources of the Caucasus)*. Baku.
- Grossgeim A. 1949:** *Opredelitel' rastenii Kavkaza (The determiner of vegetation in the Caucasus)*. Moscow.
- Efremov B., Kvavadze E. 1995:** Istoria ozer Kavkaza. (A history of lakes in the Caucasus). In V.A. Rumiantsev (ed.), *Istoria ozer severa Azii*, 192-205. St Petersburg.
- Yatsenko-Khmelevskii A., Kandelaki G. 1941:** Drevesnye ugli iz raskopok Beshtashenskoii tsiklopicheskoi kreposti (Tsalka) (Charcoal from the excavations of Beshtasheni Cyclopean fortress). *Soobshch. Gruz. Filial AN SSSR* 2/5, 14-21.
- Ketskhoveri N. 1959:** *sakartvelos mtsenareuli saphari (Vegetation in Georgia)*. Tbilisi.
- Ketskhoveri N. (ed.) 1964:** *Opredelitel' rastenii Gruzii*. (The determiner of vegetation in Georgia) 1. Tbilisi.
- Kopotovskaia N. 1973:** *Osnovnye zakonomernosti formirovaniya sporovopil'cevykh spektrov v gornyykh raionakh Kavkaza (Principal regularities of the formation of sporadic spectra in the highlands of Caucasus)*. Tbilisi.
- Kvavadze E. 1999:** Golocenovye kolebaniya urovnya ozera Lisi i izmeneniya polozhenii nizhnei granitsi lesa (Holocene variation of the level of Lisi and changes of the lower border of the forest). *Problemi paleobiologii* 1, 75-87. Tbilisi.
- Kvavadze E. 1993:** On the interpretation of subfossil mountain spore-pollen spectra. *Acta Palaeobotanica* 33(1), 347-360.
- Kvavadze E.V., Connor S.V. 2005:** Zelkova carpinifolia (Pallas) K. Koch in Holocene sediments of Georgia: an indicator of climatic optima. *Review of Palaeobotany and Palynology* 133, 69-89.
- Kvavadze E. V. 2006:** Fossilnii med kak ob'ekt dlya paleoekologicheskikh rekonstruktsii (po palynologicheskim

dannym arkheologicheskogo materiala iz Gruzii. (Fossil honey as an object for palaeoecological reconstruction). *Palaeontological journal* 6. Tbilisi.

Kvavadze E. V., Connor S. V., Narimanashvili G. K. 2007: Pozdnepleistotsenovaya i golocenovaya istoriya razvitiya landshaftov okrestnostei Tsalki (Yuzhnaya Gruzia) po palynologicheskim dannym ozernykh i pochvennykh obrazovaniy. (The Late Pleistocene and Holocene history of the development of landscapes in the environs of Tsalka [South Georgia] according to palynological data from lake and soil formations). *Problems of palaeobiology* 2, Tbilisi.

Kvavadze E., Efremov Yu. 1994: Palynological studies of Holocene lake sediments in the headwaters of the river Bezymianka (West Caucasus). *Acta Palaeobotanica* 35(2), 205-214.

Kvavadze E., Efremov Yu. 1995: Peculiarities of recent pollen spectra of lake sediments in the Caucasus. *Acta Palaeobotanica* 35(1), 57-72.

Kvavadze E., Efremov Yu. 1996: Palynological studies of lake and lake-swamp sediments of the Holocene in the high mountains of Arkhyz (Western Caucasus). *Acta Palaeobotanica* 36(1), 107-119.

Kvavadze E., Gambashidze I., Mindiashvili G., Gogochuri G. 2004: Sledy sushchestvovaniya drevnego pchelovodstva (III tisyacheletie do n.e.) na territorii Gruzii po palynologicheskim dannym (Traces of ancient apiculture [3rd millennium BC] on the territory of Georgia according to palynological data). *Proceedings of the Institute of Zoology* 22, 438-449. Tbilisi.

Kvavadze E., Gambashidze I., Mindiashvili G., Gogochuri G. 2006: The first find in southern Georgia of fossil honey from the Bronze Age based on palynological data. *Vegetation History and Archaeobotany* 16,5, 399-404.

Kvavadze E., Kakhiani K. 2007: Extrafossils in pollen spectra of the samples of organic formation from the Paravani Kurgan (the Early Bronze Age, Georgia). *Vegetation History and Archaeobotany* (in press).

Kvavadze E., Narimanishvili G. 2006a: An experimental approach to the palynology of remains from Middle Bronze Age burials in Saphar-Kharaba, southern Georgia. *Abstracts of the 7th European Palaeobotany-Palynology Conference*, 77-78. Prague.

Kvavadze E., Narimanishvili G. 2006b: The remains of *Gossypium*, *Linum* and sheep hairs as textile fibers of cotton, flax and wool in palynological material from Bronze Age burials. *Palyno-Bulletin* 2. No. 1-4, 34-37. Innsbruck.

Kvavadze E., Rukhadze L. 1989: *Rastitel'nost' i klimat golotsena Abkhazii* (Vegetation and climate in Holocene Abkhazia). Tbilisi.

Kvavadze E., Shatberashvili Z., Amiranashvili J., Arabuli G. 2004: Palynological investigations of two burial mounds of the Middle Bronze Age of Tkemlara (Eastern Georgia). *Acta Palaeobotanica* 44(2), 267-279.

Life of Kartli 1973: *vakhushti bagrationi, aghtsera samephosa sakartvelosa* (Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgian). *Kartlis Tskhovreba (Life of Kartli)* ed. S. Qaukhchishvili, 4. Tbilisi.

Lominadze V., Chirakadze G. 1971: *Klimat i klimaticheskie resursy Gruzii* (The climate and climatic resources of Georgia). Leningrad.1

Maruashvili L. (ed.) 1973: *Geomorfologiya Gruzii* (The geomorphology of Georgia). Tbilisi.

Maruashvili L. 1979: *sakartvelos phizikuri geographia* (Georgian Physical Geography) 2. Tbilisi.

Margalitadze N. 1977: Istoria rastitel'nosti Dzhavakhet'skogo nagor'ya i Tsalkinskogo plato v golotsene (The history of the vegetation of Javakheti and Tsalka Plateau in the Holocene). In: I. I. Tumadzhyanov (ed.), *Palynological researches in Georgia*, 124-147. Tbilisi.

Margalitadze N. 1995: *Istoria golotsenovoi rastitel'nosti Gruzii* (The history of the Holocene vegetation of Georgia). Tbilisi.

Narimanishvili G. 2006: *Trialeti v II tisyacheletii do n.e. (po dannym arkheologii)*. (Trialeti in the 2nd millennium BC). Abstract. Tbilisi.

Narimanishvili G. 2006: saphar-kharabas samarovani (Sapar-Kharaba cemetery). *Dziebani* 17-18, 92-126.

Tarasov P.E., Volkova V.S., Andreev A.A., Bezusko L.S., Kvavadze E. 1998: Present-day and middle-Holocene biomes

reconstructed from pollen and plant macrofossil data from the Former Soviet Union and Mongolia. *Journal of Biogeography* 25, 1029-1054.

Tarasov P.E., Peyron O., Guiot J., Brewer S., Kvavadze E. et al. 1999: Last glacial maximum climate of the Former Soviet Union and Mongolia reconstructed from pollen and plant macrofossil data. *Climate Dynamics* No. 15, 227-240.

Trifonov V., Karakhanian A. 2004: *Geodinamika i istoriya tsivilizatsii (The geodynamics and history of civilization)*. Moscow.

Van Zeist W., Bottema S. 1991: Late Quaternary vegetation of the Near East. *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, Reihe A 18, 1-156

Wasylikowa K., Witkowski A. (eds.) 2008: *The Paleoeecology of Lake Zeribar and Surrounding Areas, Western Iran, during the last 48,000 years*. Diatom Monographs 8. Ruggell.

Wick L., Lemcke G., Sturm M. 2003: Evidence of Late-glacial and Holocene climatic change and human impact in eastern Anatolia: high-resolution pollen, charcoal, isotopic, and geochemical records from the laminated sediments of Lake Van, Turkey. *The Holocene* 13 (5), 665-675.

Wright H., Ammann B., Stefanova I., Atanassova J., Margalitadze N., Wick L., Blyakharchuk T. 2003: Late-glacial and early-Holocene dry climates from the Balkan peninsula to Southern Siberia. S. Tonkov (ed.), *Aspects of Palynology and Palaeoecology*, 127-136.

Illustrations:

pl. I. Map of the flat-bottomed hollow of Tsalka and the location of places investigated: 1. Jinisi settlement; 2. Aligeli Lake; 3. Mount Ai-Ilia; 4. Spar-Kharaba cemetery; 5. Imera Lake; 6. Imera cemetery

pl. II. 1. Spar-Kharaba cemetery, Burial No. 67 (a: beginning of excavations; b: end of excavations. Photo G. Narimanishvili). Circles and arrows mark the places where samples were collected for palynological analysis; 2. Spar-Kharaba cemetery, Burial No. 85 (a: beginning of excavations, b: end of excavations. Timbers covering the chamber are visible. Photo G. Narimanishvili). Circles and arrows mark the places where samples were collected for palynological analysis.

pl. III. Spar-Kharaba cemetery, Burial No. 67. Pollen of the cultivated vine (*Vitis vinifera*) recovered from between the teeth of the deceased (x600).

pl. IV. Spar-Kharaba cemetery. Remains of cotton cloth and fibres: 1. Burial No. 56, remains of cloth (x20); 2, 3. Burial No. 56. Thread fibres of cotton cloth (x600); 4, 5. Burial No. 71. Thread fibres of cotton cloth (x600)

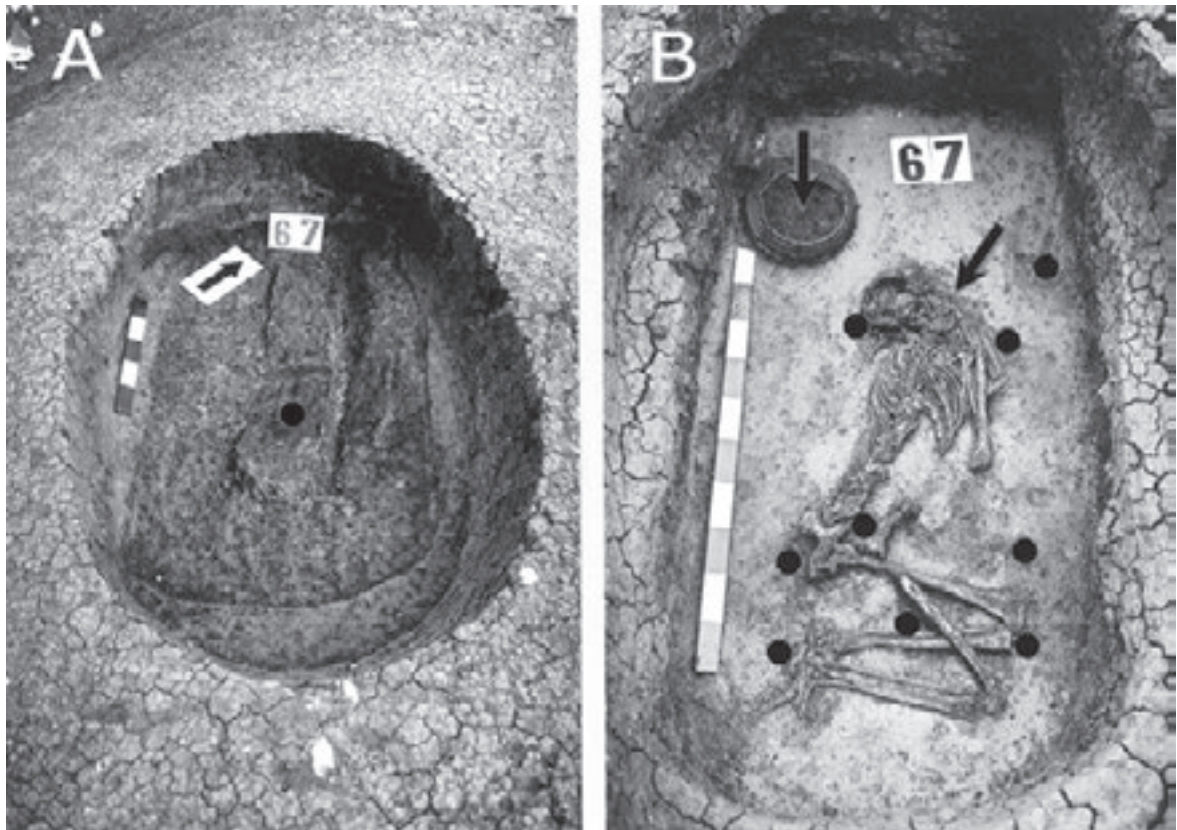
pl. V. A. Diagram of spores and pollen of a section of Aligeli Lake sediments (dominants and ecologically important components are displayed); B. Diagram of spores and pollen of a section of Imera Lake sediments (dominants and ecologically important components are displayed) [From Kvavadze et al. 2007]

pl. VI. Spore and pollen diagram of sediments of Ai-Ilia Section 1

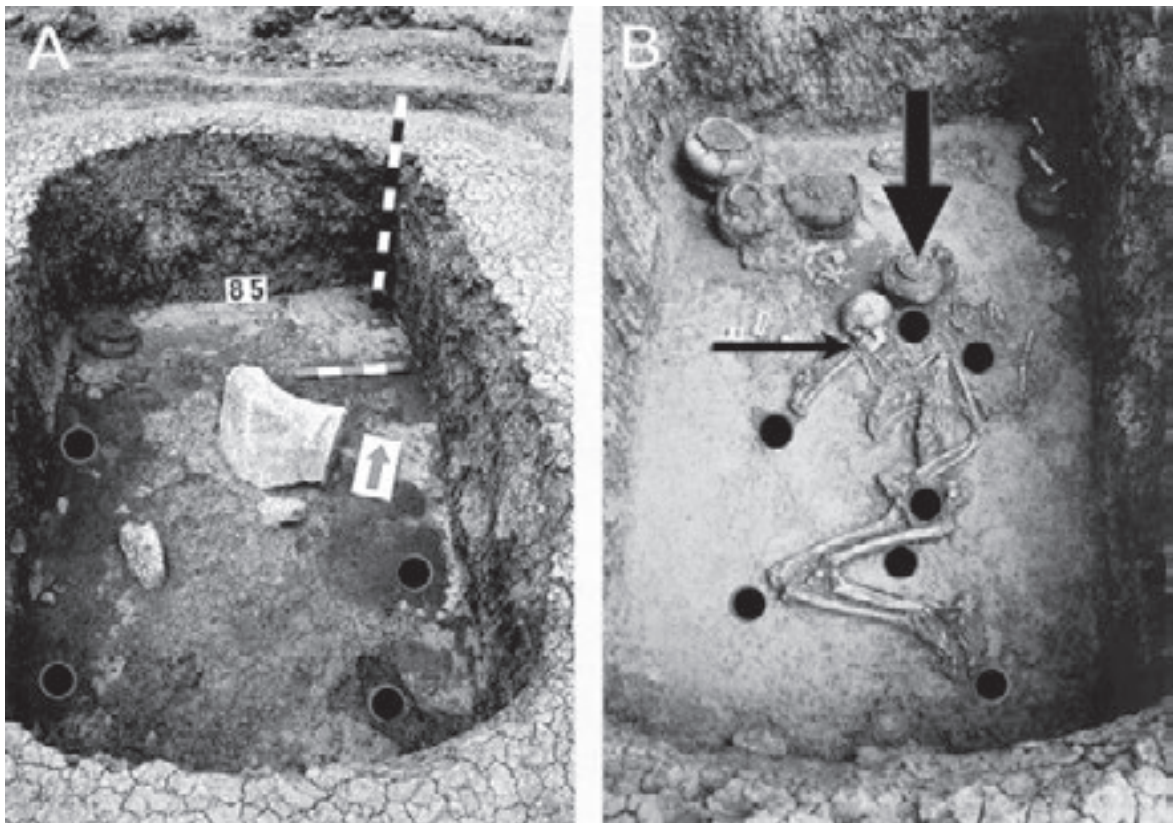
pl. VII. Spore and pollen diagram of sediments of Ai-Ilia Section 2

pl. VIII. Soil spectrum of pollen and spores from the north slope of Mount Ai-Ilia (samples 1-3 were collected in the pine forest, the rest on the meadow).

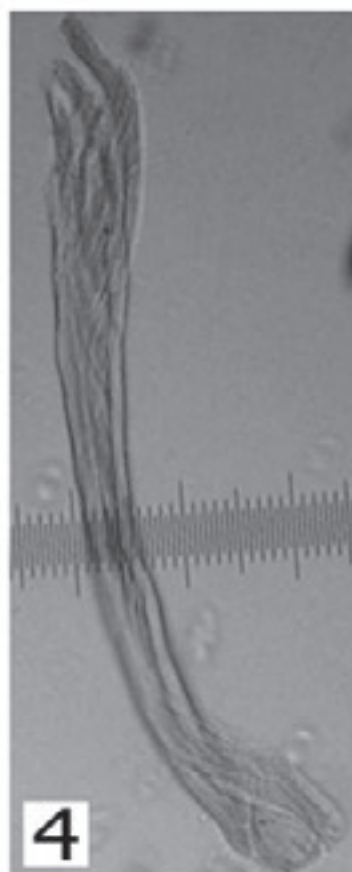
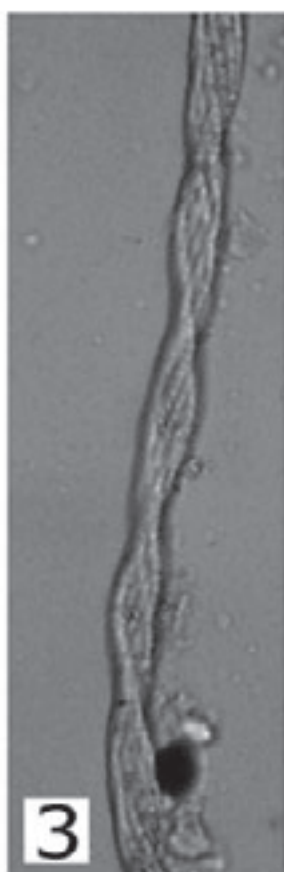
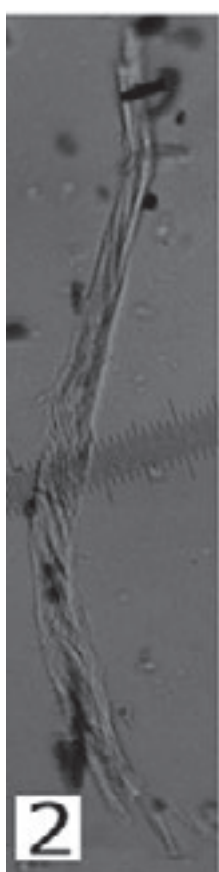
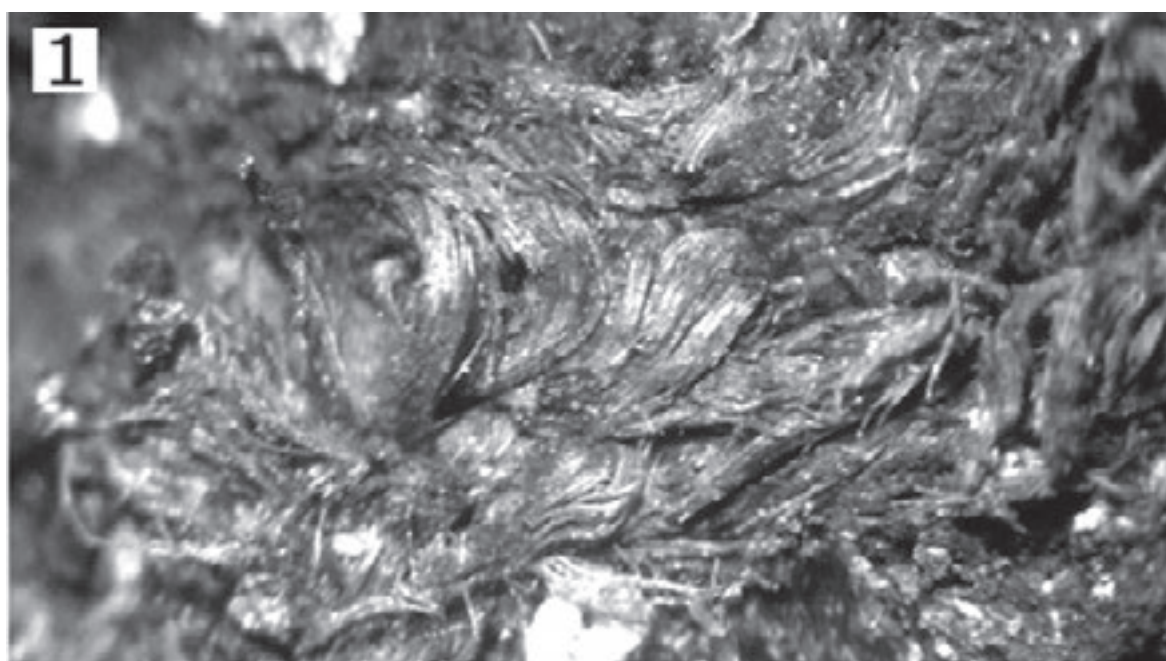

1

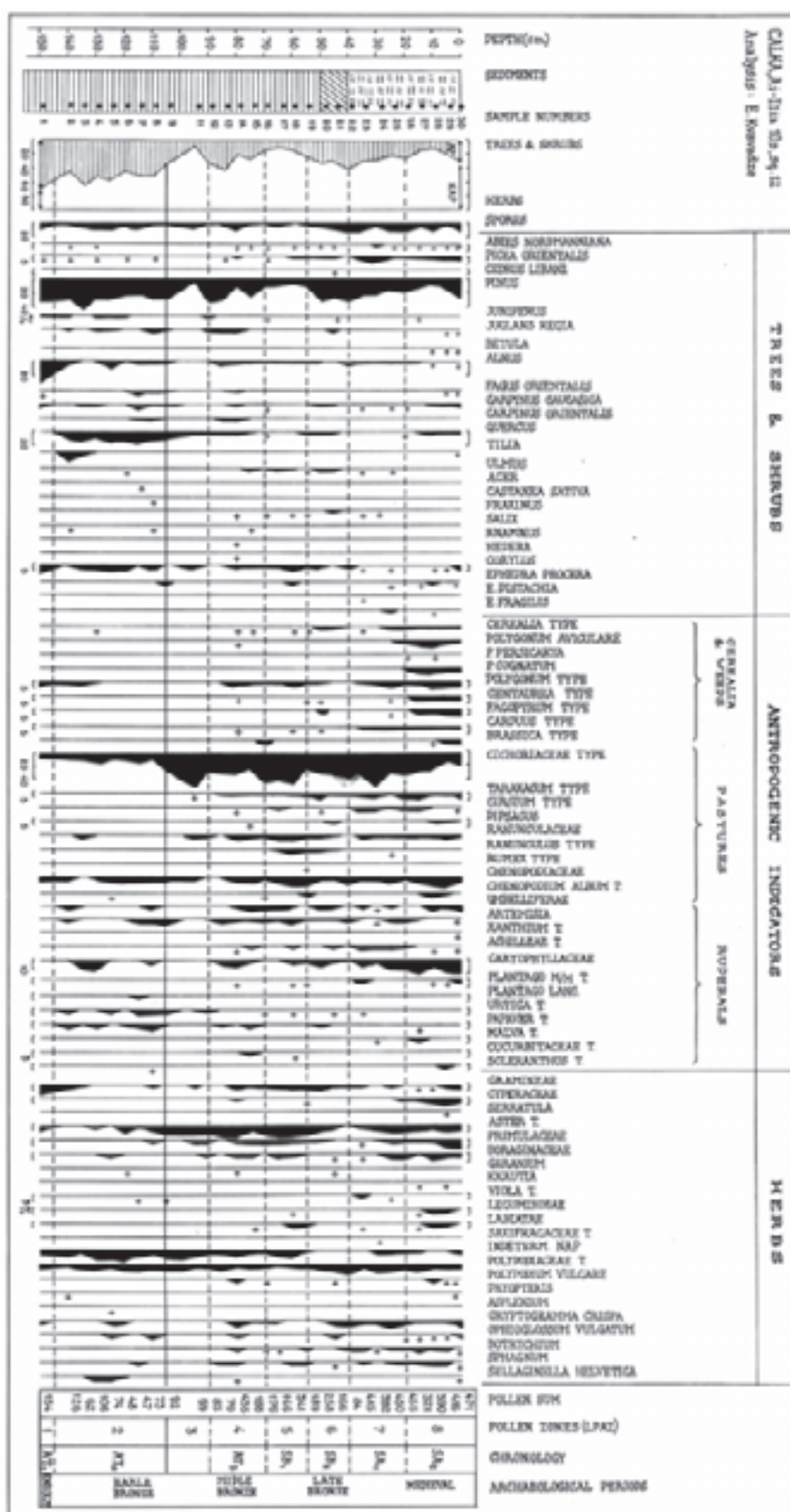

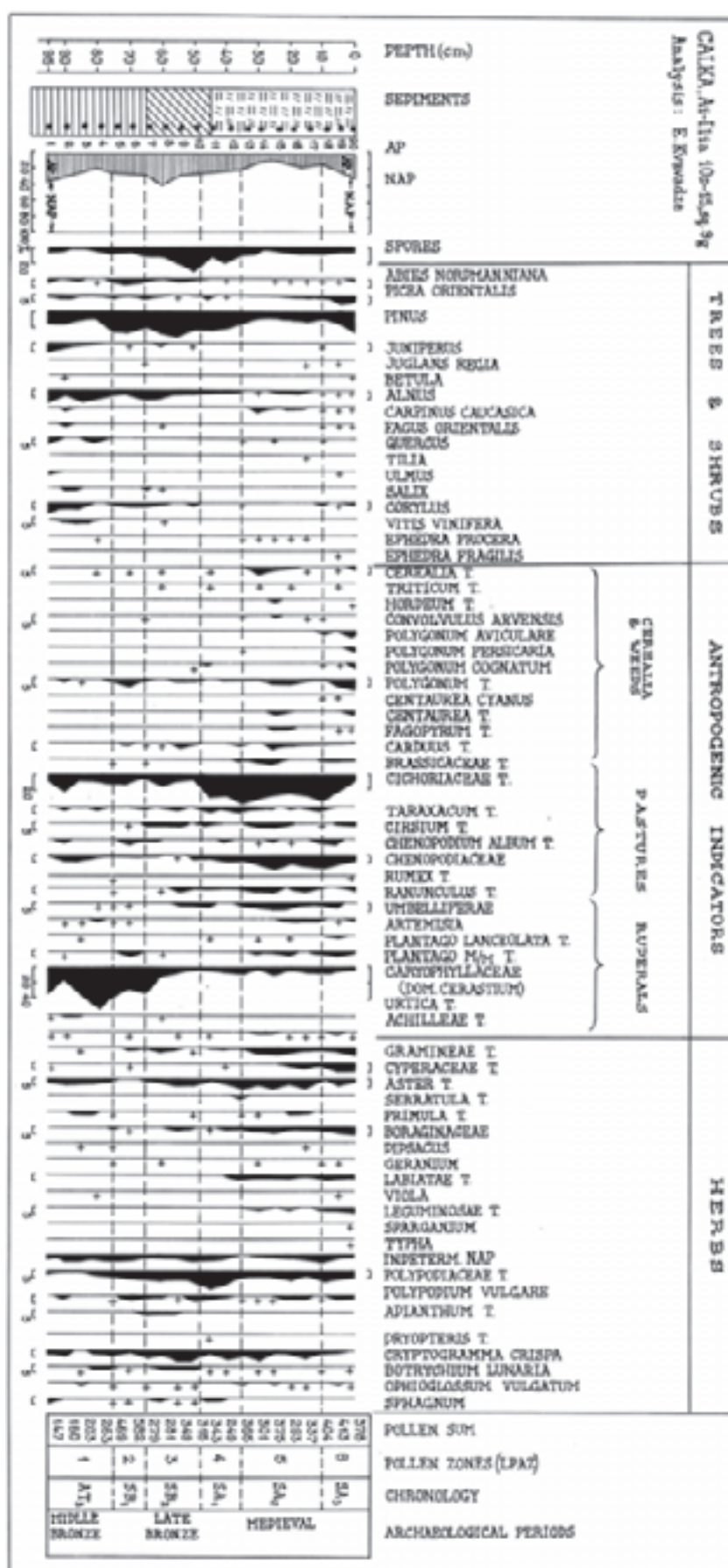
2

1-Fossil cotton textile from bur.56,x20; 2,3-Fossil fibers of cotton from bur.56; 4,5-Fossil fibers of cotton from bur.71. All -x600

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიისა და მცირე აზიის უძველესი მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპის ცვალებადობის შესახებ

(ჭორატისა და ორჭოსანის სამაროვნების მიხედვით)

კავკასიისა და ანატოლიის რეგიონები – შავი ზღვის ირგვლივ მდებარე ტერიტორიების აღმოსავლეთი და სამხრეთი ნაწილები – წარმოადგენდნენ ახლო აღმოსავლეთისა და ევროპის დამაკავშირებელ ხიდს. კავკასიასა და ანატოლიას ბევრი აქვს საერთო ტოპოგრაფიული, კლიმატური და რეგიონალური თავისებურებების მხრივ; ორივე რეგიონის გეოგრაფიულ-ლანდშაფტური ზონების ერთმანეთისაგან განცალკევებული მდებარეობა ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა სრულიად განსხვავებული მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპების როგორც ჩამოყალიბებისათვის, ასევე მათი თანაარსებობისათვის.

იმისათვის, რომ უფრო სრულად წარმოგვეჩინა კავკასიისა და ანატოლიის უძველესი მოსახლეობის ჩამოყალიბების პროცესი და დინამიკა, შედარებითი ანალიზისათვის ავირჩიეთ სამხრეთ კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთი რეგიონი – სამცხე, რომელიც უშუალოდ ესაზღვრება ანატოლიას, ხოლო თავის მხრივ წარმოადგენს გარკვეულ გზაჯვარედინს, რომელიც აკავშირებს ერთმანეთთან როგორც სამხრეთ კავკასიის შიდა და შავიზღვისპირა რეგიონებს, ასევე ანატოლიას სამხრეთ კავკასიასთან.

სამხრეთ კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი – სამცხე-ჯავახეთის რეგიონი დიდი ხანია იპყრობს მკვლევართა ყურადღებას. გეოგრაფიული მდებარეობით რეგიონი ესაზღვრება ანატოლიას და გამავალი გზებით აკავშირებს აღმოსავლეთ საქართველოს წინა აზიასთან. ეს გზა ორად იყოფა: პირველი – თურქეთთან დამაკავშირებელი, რომელიც გადის ორჭოსანზე (დღევანდელი საზღვარი თურქეთთან), მეორე კი გოდერძის უღელტეხილით, გადის აჭარაში და უკავშირდება სარფს. სწორედ ეს გზა აკავშირებს ანატოლიას ჩრდილო კავკასიასთან. იგი გადის რიონის ხეობას და ამ გზით ვხვდებით იბერია-კოლხეთის დამაკავშირებელ ძირითად მაგისტრალზე, საიდანაც ერთი – რიონის ხეობით გადის რაჭაზე და შემდეგ ჩრდილო კავკასიაში. სწორედ ამ დამაკავშირებელი გზების არსებობა ანიჭებს ამ რეგიონს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას. სამცხე-ჯავახეთის რეგიონი უძველესი დროიდან ჩართულია მსოფლიო ისტორიულ პროცესებში. აქ ისტორიული პერიოდი მნიშვნელოვანი ძეგლებითაა წარმოდგენილი – დაწყებული ქვედა პალეოლითის ხანიდან, ვიდრე გვიან შუა საუკუნეების ნამოსახლარ-სამაროვნებამდე [ბარამიძე, ჯიბლაძე 2004-2006: 3].

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, სამცხე ძვ.წ. III ათასწლეულიდან საკმაოდ განვითარებული რეგიონია, განვითარებული სამშენებლო ხელოვნებით, მეთუნეობითა და მეტალურგიით. ანტიკური ხანიდან კი ვითარდება მემინდვრეობა და სოფლის მეურნეობა.

ამ რეგიონში მცხოვრები მოსახლეობის შესახებ ყველაზე ადრეული ცნობები ისტორიულ წყაროებში ძვ.წ. მეორე ათასწლეულიდან ჩნდება. ეს ტომები მოიხსენიებიან, როგორც მოსხები, რომლებსაც ამ დროისათვის მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილიდან მოყოლებული თანამედროვე მესხეთამდე უკვე ჰქონდათ სახელმწიფოებრივი გაერთიანება. ძვ.წ. VII ს-ის პირველ ნახევარში „მუშკთა სამეფო“ განადგურდა კიმერიელებისა და ურარტუელების მიერ და ამ დროიდან მოყოლებული მუშკთა ტომები საბოლოოდ დაუკავშირდნენ იბერიად წოდებულ ქართლს [მელიქიშვილი 1965]. სწორედ ზემოდ აღნიშნული გარემოებებით არის განპირობებული ჩვენი ინ-

ტერესი ამ ორ მოსაზღვრე რეგიონში მიმდინარე უძველესი მოსახლეობის როგორც ჩამოყალიბების, ასევე ამ მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპის ცვალებადობის დინამიკის მიმართ.

ბაქო-თბილისი ჯეიჰანის ნავთობსადენის დერეფანში მიმდინარე არქეოლოგიურმა გათხრებმა საშუალება მოგვცა შეგვესწავლა ორი სამაროვნის – ჭორატისა და ორჭოსანის – პალეო-ანტროპოლოგიური მასალა. ორივე სამაროვანი მდებარეობს სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში.

ეს სამაროვნები მრავალფენოვანია. ადრე ბრინჯაოს ხანიდან გვიან შუა საუკუნეების ჩათვლით, წარმოდგენილია თითქმის ყველა ისტორიული პერიოდი. ჭორატის სამაროვანი მდებარეობს ახალციხის რაიონის ქ. ვალეს სამხრეთ-დასავლეთ მიმართულებით მდ. ფოცხოვის მაღალ ვაკეზე, ვალედან 1,5 კმ მანძილზე, ორჭოსანის სამაროვანი კი – ქალაქ ვალედან 5 კმ მანძილზე, თურქეთის დღევანდელ საზღვარზე.

ორივე სამაროვნიდან შესწავლილია ანტროპოლოგიური მასალის, როგორც კრანიალური, ასევე პოსტკრანიალური ნაწილი. სამაროვნები ერთმანეთისაგან დაშორებულია 5 კმ-ით. მიუხედავად ამისა გამოიკვეთა განსხვავება როგორც კრანიალურ, ასევე პოსტკრანიალურ მასალაში. ჭორატის სამაროვანი თარიღდება ადრერომაული ხანით, ხოლო ორჭოსანის სამაროვანი – ბრინჯაო-შუასაუკუნეებით [ბარამიძე, ჯიბლაძე 2004-2005: 2].

ჭორატის სამაროვნის შესწავლილ 40 სამარხზე რაიმე მნიშვნელოვანი განსხვავება კრანიალური ტიპის მხრივ არ იკვეთება, მორფოლოგიური ნიშნების მხრივ ჭორატის სამაროვნის ინდივიდებს ახასიათებთ კავკასიონის ტიპისათვის დამახასიათებელი მორფოლოგიური ნიშნები: მაღალი სახე, მაღალი ცხვირის უნაგირი, პროგნათული სახის პროფილი, საშუალო სიგანის სახე. მცირე გამონაკლისის გარდა ჭორატის სამაროვნისათვის დამახასიათებელია თავის ქალის დოლიქოკრანიალური ტიპი, ხოლო გამონაკლისია მეზოკრანიალური ტიპი. რაც შეეხება ინდივიდების ფიზიკურ ტიპს, ისიც კავკასიონის ტიპისათვისაა დამახასიათებელი: კარგად განვითარებული კუნთოვანი სისტემა, რელიეფური, მასიური პოსტკრანიალური ძვლები, საშუალო და საშუალოზე მეტი სიმაღლე. ეს ეხება ორივე სქესის ინდივიდებს. ყველა ინდივიდს, განურჩევლად ასაკისა, სიცოცხლეშივე ახასიათებდათ ძვლოვანი სისტემის დაავადებები, როგორც ხერხემლის, ასევე სასახსრე ზედაპირების დეფორმაცია. ამავე დროს არ შეგვხვდრია ძვლის გამრუდების არც ერთი შემთხვევა, რაც მიუთითებს ძვლების მინერალიზაციის მაღალ ხარისხზე. ამასვე ადასტურებს კბილების მინანქრის კარგი მდგომარეობა, თუმცა მინანქრის ფერი მიუთითებს ფტორის დეფიციტზე, რაც ამ ელემენტის ნაკლებობის მაჩვენებელია როგორც წყალში, ასევე საკვებში. რაც შეეხება ძვლოვანი სისტემის დაზიანებას, ის გამოწვეული უნდა ყოფილიყო, ცხოველური და მცენარეული საკვების გარკვეული ტიპების ჭარბი მოხმარებით. კვების ასეთი რაციონი იწვევდა მარილებისა და მცენარეული საკვების გარკვეულ ჯიშებში არსებული შარდოვანას დაგროვებას, რომელიც ძნელად გამოიდევენება ორგანიზმიდან, ილექება სასახსრე ზედაპირებზე და იწვევს მათ შემდგომ დაზიანებას.

სამარხეული და საკონტროლო ნიადაგის ქიმიური ანალიზი და ნიადაგის ტენიანობა

ნიმუშები	SiO ₂ %	Al ₂ O ₃ %	Fe ₂ O ₃ %	Ca 0%	Na ₂ O%	K ₂ O%	4000
1	56,2	13,1	2,92	4,6	3,2	2,1	9,20%
2	50,35	12,9	2,3	3,67	4,3	3,3	10,10%
3	61,0	13,25	3,75	4,21	2,85	3,72	9,90%

სამარხეული ნიადაგის ანალიზმა გვაჩვენა, რომ ამ პერიოდში კლიმატი ზომიერად თბილი და ტენიანი იყო [საბაშვილი 1972], რასაც ადასტურებს ე. ყვავაძის მიერ ჩატარებული პალინოლოგიური კვლევის შედეგები, მაგრამ ნიადაგის ტენიანობის ხარისხი არ იყო იმდენად მაღალი, რომ მიცვალებულის ჩონჩხიდან მინერალური ნივთიერების გამორეცხვა გამოენჯია. ამდენად, შე-

იძლება ითქვას, რომ ძვლების მაღალი მინერალიზაცია აღნიშნულ ინდივიდებს სიცოცხლეშივე ჰქონდათ, რაც გამოწვეული იყო თბილი კლიმატის პირობებში კარგი ინსოლაციით, შესაბამისად D ვიტამინის საკმარისი რაოდენობით გამომუშავებით, რაც თავის მხრივ, საკვებიდან Ca-ის სრულად შეთვისებას უწყობდა ხელს.

ჩვენთვის არანაკლებ საინტერესოა მოსახლეობის რეგიონალური ტიპის დადგენა. ძვლის რენტგენოლოგიურმა ანალიზმა გვაჩვენა ძვლის სტრუქტურის ორი ტიპი: ერთი, რომელიც დამახასიათებელია ბარში მაცხოვრებელი ადამიანისათვის და მეორე, რომელიც მიუთითებს მოსახლეობის რეგიონალურ წარმომავლობაზე და დამახასიათებელია მთისა და მთისწინეთში მცხოვრები მოსახლეობისათვის. ძვლის ამგვარი სტრუქტურული ცვლილებები ადამიანის გარემოსთან ადაპტაციის პროცესის მაჩვენებელია. ასევე რენტგენოლოგიური ანალიზით ქვედა კიდურებზე გამოიკვეთა ე.წ. ოსტეოპენია, რაც, თავის მხრივ, ფარისებრი ჯირკვლის დაავადების ნიშანია. ფარისებრი ჯირკვლის დაავადებები კი ენდემური დაავადებებია კავკასიის მთის და მთისწინეთის რეგიონის მოსახლეობისათვის.

ამრიგად, რენტგენოლოგიური ანალიზით გამოიკვეთა ჭორატის სამაროვანზე ორი ტიპის მოსახლეობა, ერთი – ადგილობრივი, ხოლო მეორე – მთის ან მთისწინეთიდან ჩამოსახლებული, თუმცა ორივე, კრანიალური ტიპის მიხედვით, უდაოდ მიეკუთვნება კავკასიონის ტიპს. ჩანს, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მოსახლეობის შიდა მიგრაციასთან. ამავე დროს ჭორატის სამაროვანზე სხვა კრანიალური ტიპიც ჩანს, განსხვავებული ფიზიკური აღნაგობის და პოსტკრანიალური ნაწილის პროპორციებით, მაგრამ ეს ტიპი მაინც არ წარმოადგენს ამ სამაროვნისათვის დამახასიათებელ ანტროპოლოგიურ ტიპს და რენტგენოლოგიურმა ანალიზმა არ აჩვენა ის მარკერები, რომელზეც ჩვენ ზევით ვსაუბრობდით.

რაც შეეხება ორჭოსანის სამაროვანს, აქ განსხვავებული სურათი გვაქვს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს ორი სამაროვანი ერთმანეთისაგან 5კმ-ით არის დაშორებული. ორჭოსანის სამაროვანი თარიღდება ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული, დამთვრებული გვიან შუა საუკუნეებით [ბარამიძე, ჯიბლაძე 2004-2006: 2-3]. ბრინჯაოს ხანის პალეოანტროპოლოგიური მასალა არ გვაქვს, ანტიკური ხანისა და შუა საუკუნეების პალეოანტროპოლოგიური მასალიდან შევისწავლეთ 60 სამარხი. ამ შემთხვევაშიც გამოვიყენეთ რენტგენოლოგიური ანალიზი და ასევე ძვლის ქიმიური ანალიზი [Сорвачев 1962]. ანტიკური ხანის პალეოანტროპოლოგიურ მასალაში გამოიკვეთა კრანიალური და ფიზიკური ტიპის ორი კომპლექსი: 1. მეზოკრანიალური, პროპორციული აღნაგობის საშუალო სიმაღლის; 2. ბრაქიკრანიალური, მოკლე კიდურებითა და შედარებით გრძელი ტორსით, დაბალი, შედარებით განიერი სახით, გამოკვეთილი ყვრიმალეებით, დაბალი თავის ქალის ფუძით, გრაციალური პოსტკრანიალური ნაწილით. ორივე კომპლექსში აღმოჩენილ ძვლოვან მასალას გაუკეთდა, როგორც რენტგენოლოგიური, ასევე ქიმიური ანალიზი. პირველ კომპლექსში ძვლის სტრუქტურა მსგავსია ჭორატის სამაროვნისა, ხოლო ქიმიურმა ანალიზმა აჩვენა ცხოველური და ნახშირწყლოვანი კვების რაციონისათვის დამახასიათებელი მიკროელემენტების სიჭარბე. საინტერესო შედეგი მივიღეთ მეორე კომპლექსის გაანალიზებით: რენტგენოლოგიური ანალიზით ჩანს ჩვეულებრივი ძვლის სტრუქტურა, არ არის ოსტეოპენიის კვალი. ძვლის ქიმიურმა ანალიზმა კი გამოავლინა კვების რაციონში როგორც ცხოველური კვების რაციონისათვის დამახასიათებელი მიკროელემენტების კომპლექსი, ასევე ზღვის მოლუსკებისა და ზღვის პროდუქტების შემადგენელი მიკროელემენტების კომპლექსიც, რაც გვაფიქრებინებს, რომ მეორე კომპლექსის ინდივიდები მიგრანტები არიან ზღვისპირა რეგიონიდან.

ორჭოსანის სამაროვანი, II კომპლექსი, ძვლის ქიმიური ანალიზი.

ელემენტები	Ca	Cu	Zn	Pb	Cd	Ni	Sz
საშუალო მაჩვენებელი	72,5-47,2	0,9-8,3	89,5-120,2	0,1-1,3	65,1-85,3	0,4-8,5	37,1-67,2

ამ ჯგუფის განსხვავებული როგორც კრანიალური, ასევე ფიზიკური ტიპი, ძვლის რენტგენოლოგიური ანალიზი და ძვლის ქიმიური ანალიზის შედეგები, არ მიუთითებს შიდა მიგრაციულ პროცესზე. ვფიქრობთ, მეორე კომპლექსში შემავალი ინდივიდები მცირე აზიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ზღვისპირა რეგიონის მიგრანტებს მიეკუთვნებიან. ძვლის ქიმიური შემადგენლობა და ინდივიდის ანტროპოლოგიური ტიპი გამორიცხავს მათ შიდა მიგრაციას სამხრეთ-კავკასიის დასავლეთ შავიზღვისპირა რეგიონიდან, ვინაიდან ამ რეგიონის უძველესი მოსახლეობა სრულიად განსხვავებული კრანიალური და ფიზიკური ტიპისაა. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჭორატისა და ორჭოსანის სამაროვნებზე გვხვდება დოლიქოკრანიალური ანტროპოლოგიური ტიპი, რომელიც დამახასიათებელია სამხრეთ-კავკასიის დასავლეთ რეგიონისათვის, მაგრამ ეს ტიპი არ არის წარმმართველი ამ სამაროვნებისათვის. რაც შეეხება ქიმიური ანალიზის შედეგებს, შავი ზღვის პლანქტონი თითქმის არ შეიცავს იმ ზღვის პროდუქტებს და მოლუსკების შემადგენელ მიკროელემენტების კომპლექსს, რომელიც გამოიკვეთა ორჭოსანის სამაროვნის მე-2 ჯგუფის პალეოანტროპოლოგიურ მასალაზე.

ცნობები ანატოლიის ტერიტორიაზე მიმდინარე ხალხთა მიგრაციისა, საბოლოო დამკვიდრებისა და, შესაბამისად, ამ მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპის ჩამოყალიბების შესახებ მოგვებოვება ადრეული ბრინჯაოს ხანიდან. ეს მონაცემები ეყრდნობა, როგორც ცოცხალი პოპულაციის, ასევე პალეოანტროპოლოგიურ კვლევებს. ანატოლიის მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპის ჩამოყალიბების დინამიკა რამდენიმე ეტაპს მოიცავს. ჩვენ არ შეგვხვებოდა დაწვრილებით ყველა ამ ეტაპს, მიმოვიხილავთ მხოლოდ იმ პერიოდს, როდესაც ანატოლიის ტერიტორიაზე ადრე ბრინჯაოს ხანაში განსხვავებული მოსახლეობის ნაკადი შემოდის. ეს პროცესი დაკავშირებული იყო კავკასიასთან ან მის უშუალო მომიჯნავე მხარეებთან. შემოსვლის პირველი ეტაპი ბალკანეთიდან შემოჭრილი მიგრანტებისგანაა. ამ ტომთა გამოჩენა დაკავშირებულია ჩრდილო შავიზღვისპირეთიდან მესაქონლე ტომების დასავლეთისაკენ გადაადგილებასთან. ამ ტომთა გარდა, ამავე პერიოდში უნდა შემოედინათ ყორღანული კულტურის მატარებელ ზოგიერთ სხვა ტომსაც [ქავთარაძე 2004: 53]. როდესაც ვსაუბრობთ მცირე აზიაში ბალკანეთის ნახევარკუნძულიდან ტომთა მიგრაციაზე, უნდა მიმოვიხილოთ თვით ამ ნახევარკუნძულზე მიმდინარე ტომთა შიდა თუ გარე მიგრაციისა და მათი ამ ტერიტორიაზე განსახლების პროცესიც, რათა შეძლებისდაგვარად გავერკვიოთ ამ რეგიონსა და შემდგომ ამ რეგიონიდან მცირე აზიაში შეღწეულ ტომთა წარმომავლობის საკითხში.

ბალკანეთის ნახევარკუნძული უძველესი დროიდან სხვადასხვა წარმომავლობის ხალხებისა და ტომების განუწყვეტელი მიგრაციის არეალს წარმომადგენს. ეს პროცესი ყველა მიმართულებით მიმდინარეობდა, ხოლო ნახევარკუნძულის გეოგრაფიული მდებარეობა და ლანდშაფტი ხელს უწყობდა ამ ტომთა იზოლირებულად განსახლებას ნახევარკუნძულის სიღრმეში. ტომთა ამგვარი მიგრაციისა და ტერიტორიაზე დამკვიდრების პროცესი მსგავსია კავკასიის რეგიონში მიმდინარე ანატოლოგიური პროცესისა, მით უფრო, რომ კავკასია ის რეგიონია, რომელიც თავის გეოგრაფიული მდებარეობით ევროპისა და აზიის გზაგასაყარზე მდებარეობს. კავკასიაში მიმდინარე ისტორიული პროცესები და, შესაბამისად სხვადასხვა ტომთა მიგრაცია, აგრეთვე ამ ტერიტორიაზე დამკვიდრების პროცესის დინამიკა, ანატოლიაში მიმდინარე ანატოლოგიურ პროცესებთან პარალელების ძიების საშუალებას იძლევა. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მიმდინარე ხალხთა მიგრაციამ ხელი შეუწყო ანტროპოლოგიური თვალსაზრისით ერთმანეთისაგან განსხვავებული პოპულაციების დამკვიდრებას და, დროთა განმავლობაში, მოხდა მიგრანტთა გარკვეული ნაწილის ასიმილაცია მანამდე აქ მაცხოვრებელ პოპულაციასთან.

ნახევარკუნძულის, როგორც ჩრდილოეთი, ისე სამხრეთ ნაწილი, სხვადასხვა ტომთა მრავალფეროვნებით ხასიათდება. გვიანდელ პერიოდში ამ ტერიტორიაზე ჩამოსახლებულ სლავთა, რომაელთა და ბერძენთა შორის აქ უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ თრაკიელების, გოთების, გეპიდებისა და ავართა უძველესი ტომებიც, რომლებიც ნახევარკუნძულის შიდა, შედარებით

ძნელად მისადგომ რაიონებში სახლობდნენ. ტომთა ამ მრავალფეროვან ნაზავს მოგვიანებით ემატებიან ფინური და თურანული ტომებიც [ქავთარაძე 2004: 64].

როგორც აღვნიშნეთ, ანატოლიაში მიგრანტების პირველი ნაკადი სწორედ ბალკანეთის ნახევარკუნძულიდან შეიჭრა. ამიტომ საჭიროდ ჩავთვალეთ თვით ამ ნახევარკუნძულზე მიმდინარე სხვადასხვა ტომთა მიგრაციისა და მათი წარმომავლობის საკითხს შევხებოდით, რათა შემდგომ უკეთესად გაგვეჩვენა მოსახლეობის რა სახის მიგრაცია მოხდა მცირე აზიის ტერიტორიაზე. მართალია, ჩვენ არ გვაქვს პალეოანტროპოლოგიური მონაცემები ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე უძველეს ხანაში მცხოვრებ და ამ ტერიტორიაზე შემოღწეულ ტომთა შესახებ, მაგრამ ჩანს, რომ ამ ტერიტორიაზე მაცხოვრებელი ტომები სრულიად განსხვავებული იყვნენ როგორც თავისი წარმომავლობის, ასევე ანტროპოლოგიური ტიპის მიხედვით. ასეთი მძლავრი მიგრაციული პროცესების რეგიონში უნდა მომხდარიყო სხვადასხვა გენოტიპის ნაწილობრივი ასიმილაცია, და გარკვეული პერიოდის შემდეგ, უკვე ტერიტორიის შიგნით შესაძლებელია წარმოქმნილიყო სრულიად განსხვავებული ანტროპოლოგიური ტიპის პოპულაცია. სხვადასხვა გენოტიპთა აღრევის ალბათობა მით უფრო მაღალია იმ რეგიონებში, სადაც ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მიმდინარეობს მიგრაციული პროცესები. ბალკანეთის ნახევარკუნძულის შიდა, შედარებით ძნელად მისადგომ რაიონებშიც მოხდა იმ ტომების შეღწევა, რომლებიც შემოვიდნენ ამ ტერიტორიაზე. ისინი საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში ცხოვრობდნენ იზოლირებულად. ამ შემთხვევაში იზოლირებულ პოპულაციის შიგნითაც მიმდინარეობდა ასიმილაციის პროცესი. დროთა განმავლობაში ამ იზოლაციაში მცხოვრებ ტომებშიც უნდა წარმოშობილიყო ასევე განსხვავებული ანტროპოლოგიური ტიპის პოპულაცია.

არსებობს მოსაზრება, რომ მცირე აზიაში ორი განსხვავებული ანტროპოლოგიური ტიპი სახლობდა – წინა ინდოევროპული და უფრო გვიანდელი ხანის, ინდოევროპული წარმომავლობის მოსახლეობა [ქავთარაძე 2004: 53]. ეს მოსაზრება ემყარება ანატოლიის მოსახლეობის როგორც სეროლოგიური ანალიზების მონაცემებს, ასევე უძველესი სამაროვნების ანტროპოლოგიური მასალების ანალიზს. ჩვენთვის საინტერესოა ამ რეგიონის, როგორც მკვიდრი მოსახლეობის, ასევე უფრო გვიანდელ ხანაში ამ ტერიტორიაზე შემოსულ მიგრანტთა, როგორც წარმომავლობის, ასევე ამ უძველესი მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპი. ეს რეგიონი უშუალოდ ესაზღვრება სამხრეთ კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთ რეგიონს, სამცხე-ჯავახეთს, ჩვენს შემთხვევაში – სამცხეს, რომლის პალეოანტროპოლოგიური მასალის ანალიზმა გვაფიქრებინა, რომ ანატოლიაში მიმდინარე, მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპების ჩამოყალიბების დინამიკა გარკვეულწილად დაკავშირებულია მის მოსაზღვრე რეგიონებში მიმდინარე ანატოლოგიურ პროცესთან.

როგორც აღვნიშნეთ, მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპის ჩამოყალიბების დინამიკა კარგად ჩანს სეროლოგიური ანალიზების მონაცემებში. ეს მონაცემები გვაქვს როგორც ევროპის, ასევე სამხრეთ კავკასიიდან. თითქმის მთელ ევროპაში ჩანს წინა ინდოევროპული სამყაროს მემკვიდრეობა, მაგალითად RH⁺ ფაქტორის სისხლის ჯგუფის გავრცელება. RH⁺ ნეგატიური ფაქტორი მაღალია ჩრდილო დასავლეთ ევროპაში, ცენტრალურ ევროპაში, ხმელთაშუაზღვისპირეთში, მახლობელ აღმოსავლეთში. განსაკუთრებით ეს ფაქტორი მაღალია სამხრეთ კავკასიის დასავლეთ ნაწილში, რომელშიც ექცევა სამცხის რეგიონიც.

რაც შეეხება ABO სისხლის ჯგუფების მონაცემებს, ამ შემთხვევაშიც პირინეების ნახევარკუნძული და სამხრეთ კავკასია ავლენენ O გენის მაღალ სიხშირეს, ვინაიდან RH⁺ უარყოფითი ფაქტორი სისხლის O გენი უკავშირდება წინარე ინდოევროპულ მოსახლეობას. მიღებული მონაცემები ცხადყოფს, რომ აღნიშნულ რეგიონებში (ევროპა, სამხრეთკავკასიის დასავლეთი ნაწილი) წინარე ინდოევროპული გენეტიკის მქონე მოსახლეობაა შემორჩენილი. მიღებული მონაცემები მიგვანიშნებს ამ ანტროპოლოგიური ტიპის გეოგრაფიულ გავრცელებაზეც. სეროლოგიური კვლევის შედეგების მიხედვით, ვფიქრობთ შეიძლება დაუკავშიროთ ABO სისტემის O გენი წინარე ინდოევროპულ მოსახლეობას სამხრეთ კავკასიის ჩათვლით; განსაკუთრებით კი მისი დასავლეთი ნაწილი, რომელშიც მოქცეულია ჩვენთვის საინტერესო რეგიონი სამცხე. A გენის გავრცე-

ლება მიუთითებს უკვე ინდოევროპული მოსახლეობის გავრცელებაზე, ხოლო B გენი ურალურ-ალათურ ტომებზე, ვინაიდან ეთნიკურ ცვლილებათა საწყის მამოძრავებელ არეალად ითვლება ჩრდილო შავიზღვისპირეთის სტეპები, საიდანაც როგორც აღვნიშნავდით, ადრე ბრინჯაოს ხანაში მცირე აზიისა და ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მოხვდა სრულიად განსხვავებული ტომების შეღწევა. RH⁺ ფაქტორისა და ABO სისტემების ნაირგვარობა კარგად ასახავს ამ გენეტიკური კომპლექსის მატარებელ ტომთა მიგრაციის გზებს. ვფიქრობთ, ამ პერიოდიდან მიგრაციულ პროცესებში ანატოლიის მოსაზღვრე სამხრეთ კავკასიის სამხრეთ დასავლეთ ნაწილიც იყო ჩართული [Mourant 1954].

ანტროპოლოგიური ტიპის ჩამოყალიბებისა და ცვალებადობის პროცესი არ არის დინამიური და უწყვეტი, ის მიმდინარეობს ბიძგებით და, თავისთავად, მრავალეტაპობრივია. ამ პროცესის ანარეკლს კი წარმოადგენს მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპების ეპოქალური ცვალებადობა.

ისტორიული პროცესებისა და მატერიალური კულტურის ცვლილებები გულისხმობს მათი მატარებელი ხალხების მონაწილეობას ამ პროცესებში, რომელთა მიგრაცია მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს რეგიონის მოსახლეობაზე და ხშირ შემთხვევაში სერიოზული ისტორიული პროცესების ჩამოყალიბებისა თუ რღვევის მიზეზად გვევლინება. ჩვენთვის საინტერესოა ამ პროცესებში მონაწილე ხალხების წარმომავლობა, ანტროპოლოგიური ტიპი, მათი მიგრაციის მიმართულება და მიგრანტთა აბორიგენულ მოსახლეობასთან ასიმილაცია. სხვადასხვა გენოფონდის მატარებელი პოპულაციების ასიმილაცია ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პირობაა პოპულაციის შიგნით, თუ მთლიანად ამ რეგიონში მცხოვრები ხალხთა ანტროპოლოგიური ტიპის ნაირგვარობის. ანტროპოლოგიური ტიპის ჩამოყალიბების გენეტიკური ასპექტი წარმმართველ პროცესად გვევლინება სწორედ იმ რეგიონებში, სადაც ათასწლეულების განმავლობაში გრძელდებოდა ხალხთა მიგრაცია.

რამდენად ეთანხმება ანატოლიის მოსახლეობის სეროლოგიური ანალიზების მონაცემები უძველეს სამარხებში აღმოჩენილ უძველესი მოსახლეობის ანტროპოლოგიურ ტიპებს? ამ მხრივ საინტერესოა ალაჯა-ჰუიუკის „სამეფო აკლდამების“ კულტურის მოსახლეობის წარმომავლობის მაჩვენებელი [ქავთარაძე 2004: 72]. „სამეფო აკლდამის“ სამარხებში ორი კრანიალური ტიპია მიკვლეული – დოლიქოკრანიალური და ბრაქიკრანიალური; დოლიქოკრანიალური ტიპი მიჩნეულია ცენტრალური ანატოლიის მკვიდრ მოსახლეობად. აღსანიშნავია, რომ ადრებრინჯაოს ხანის გვიანდელ პერიოდში ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასია მიჩნეულია „შედარებითი ბრაქიკრანიის“ ცენტრად.

მცირე აზიის უძველესი მოსახლეობის ანტროპოლოგიის კვლევასთან დაკავშირებით დიდძალი ფაქტობრივი მასალაა შეგროვებული; ამ საკითხების კვლევა ძირითადად ეძღვნება ორი ანტროპოლოგიური ტიპის არსებობას და ამ ტერიტორიაზე თურანული ტომების გაჩენის პერიოდის შესწავლას. ამ საკითხთან დაკავშირებით მრავალი თეორია არსებობს, რომელთა განხილვა ჩვენი ნაშრომის მიზანი არ არის. შევეხებით მხოლოდ ორ მოსაზრებას, რომელიც, ჩვენის აზრით, ადასტურებს ამ ტერიტორიაზე ორი ანტროპოლოგიური ტიპის არსებობას, რომელთაგან ერთი ტიპი, როგორც ჩანს, წარმოადგენს ადგილობრივ მკვიდრ მოსახლეობას, ხოლო მეორე დაკავშირებულია გვიანდელი მიგრანტების გამოჩენასთან. ამ გვიანდელ მიგრანტებს თურქი მეცნიერები მოიხსენიებენ როგორც „ეთერკანიან ბრაქიციფალებს“ და აკუთვნებენ ხმელთაშუაზღვის რასას [Şenyürek 1956: 155].

როგორც აღვნიშნეთ, მცირე აზია – ანატოლიის უძველესი მოსახლეობის ანტროპოლოგიური კვლევა დიდძალ ფაქტობრივ მასალის შესწავლას ეფუძნება. შესწავლილია ტორიას, ბაზკეის, კუსურის (დასავლეთ ანატოლია), ახლათლიბელის, ალაჯა-ჰუიუკის, ალიშარის (ცენტრალური ანატოლია), დიუნდარ-თეფეს (ჩრდილო ანატოლია), ასლან-თეფეს (სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლია), ტილკით-თეფეს (ვანის ტბის მიდამოები) სამაროვანთა პალეოანტროპოლოგიურ მასალა. ამ სამაროვნების ხალკოლითისა და სპილენძის ხანის პალეოანტროპოლოგიური მასალიდან

ჩანს, რომ განსახილავი პერიოდისათვის ანატოლიის მოსახლეობის უმრავლესობა დოლიქოკრანიალური ტიპისაა, ხოლო უმცირესობა – ბრაქიკრანიალური ტიპისა.

ამ უკანასკნელის გამოჩენა ამ ტერიტორიაზე უფრო გვიანდელ ხანას უკავშირდება, კერძოდ კი, ხეთური ტომების გამოჩენის პერიოდს. თუ დავაკავშირებთ სეროლოგიური ანალიზის მონაცემებს და სამაროვნების პალეოანტროპოლოგიური მასალის კვლევის შედეგებს, დავინახავთ მათ შორის კავშირს, რომელიც საკმაოდ დამაჯერებელია და ადასტურებს, რომ მცირე აზიის უძველესი მოსახლეობა ორი ან სამი ანტროპოლოგიური ტიპით იყო წარმოდგენილი. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ ტერიტორიაზე უფრო გვიანდელი პერიოდის ჩამოსახლებულ ტომებამდე აქ უძველესი დროიდან სახლობდნენ სხვა ტომებიც, რომელთა ნაწილის ასიმილაცია მოხდა გვიანდელ პერიოდში ჩამოსახლებულ ტომებთან, მაშინ ამ ასიმილაციის შედეგად უკვე საქმე გვაქვს სხვადასხვა გენოტიპის მატარებელ პოპულაციათა კავშირზე, რაც დროთა განმავლობაში აისახებოდა ამ პოპულაციათა ანტროპოლოგიურ-მორფოლოგიურ ნიშნებზე. ამრიგად ჩამოსახლებულ ტომთა უკვე ჩამოყალიბებულ ანტროპოლოგიურ ტიპთა გარდა ამ ტერიტორიაზე მოგვიანებით უკვე ტერიტორიის შიგნით მიმდინარე ასიმილაციური პროცესის შედეგად უნდა წარმოქმნილიყო კიდევ ერთი განსხვავებული ანტროპოლოგიური ტიპის მოსახლეობა.

ამრიგად, ამ ტერიტორიის პალეოანტროპოლოგიური კვლევის მონაცემები, სეროლოგიური ანალიზების შედეგები და ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან მიმდინარე ტომთა მიგრაციული პროცესი ერთმანეთთან მჭიდროდაა დაკავშირებული და ადასტურებს ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან მაცხოვრებელი მოსახლეობის ანტროპოლოგიურ პოლიმორფიზმს.

ანატოლიის უძველესი მოსახლეობის პალეოანტროპოლოგიური კვლევა განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ რეგიონის მოსაზღვრე ქვეყნების ანთროპო- თუ ეთნოგენეზის საკითხების გააზრებისათვის.

მცირე აზიასა და კავკასიას შორის უძველესი დროიდან არსებული კავშირების და ტომთა მიგრაციის პროცესის კვლევისას არ უნდა შემოვიფარგლოთ მხოლოდ კავკასიის რეგიონით და შეძლებისადაგვარად გამოვიკვლიოთ ამ ორ მოსაზღვრე რეგიონში მიმდინარე მოსახლეობის ანტროპოლოგიური ტიპის ჩამოყალიბებისა და ცვალებადობის პროცესის ურთიერთგავლენისა და განსხვავების დინამიკა.

ამრიგად, ჩატარებული ლიტერატურული კვლევები რენტგენოლოგიური და ქიმიური ანალიზების შედეგები საშუალებას გვაძლევს გავაკეთოთ შემდეგი დასკვნა: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს, სამცხის ორი სამაროვნის – ჭორატისა და ორჭოსანის პალეოანტროპოლოგიური მასალის ანალიზმა (გვიან ბრინჯაო-გვიან შუა საუკუნეების) გვაჩვენა მოსახლეობის სამი ტიპი:

1. ადგილობრივი – კავკასიონის ტიპი, დოლიქოკრანიალური, რომელიც შიდა მიგრაციის შემდეგ დამკვიდრდა ამ რეგიონში.

2. მიგრანტები – დასტურდება მათი კვების რაციონის ანალიზით, რომელმაც გამოავლინა ზღვის პროდუქტებისათვის დამახასიათებელი მიკროელემენტების კომპლექსების არსებობა. ეს ტიპი წარმოდგენილია ბრაქიკრანიალური ანტროპოლოგიური ტიპით. ამ შემთხვევაში ჩვენ გამოვრიცხავთ ამ ანტროპოლოგიური ტიპის გამოჩენას ჩრდილო შავიზღვისპირა რეგიონიდან, ვინაიდან შავი ზღვის პლანქტონი, თავისი შემადგენლობით, საკმაოდ ღარიბია ამ მიკროელემენტებით და შესაბამისად, ამ რეგიონებში მცხოვრებ მოსახლეობის საკვების შემადგენლობა ვერ იქნებოდა გაჯერებული ზღვის პროდუქტებისა და მოლუსკებისათვის დამახასიათებელი მიკროელემენტების ისეთი მაღალი შემადგენლობით, როგორც ეს აჩვენა ანალიზებმა. ვფიქრობთ, რომ ამ ჯგუფის ანტროპოლოგიური ტიპი წარმოადგენს მცირე აზიასა და მახლობელი აღმოსავლეთის ზღვისპირა რეგიონებიდან შემოსულ მიგრანტებს. ამ ჯგუფის ძვლის ქიმიურმა ანალიზმა უჩვეულოდ მაღალი მინერალიზაციის ხარისხი გვაჩვენა, რაც მიუთითებს ორგანიზმში მიმდინარე მეტაბოლიზმის გარკვეულ დისბალანსზე, ეს კი, თავის მხრივ, შეიძლება გამოწვეული იყოს ნივთიერებათა ცვლის დარღვევით და ასევე წარმოადგენს იმ სტრესის მარკერს, რომელსაც ინ-

ვევს გარემოს შეცვლა. სწორედ ასეთივე სტრესის მარკერს წარმოადგენს ამ ჯგუფის ახალგაზრდა ინდივიდების თავის ქალაზე ნაადრევი ობლიტერაციის არსებობა.

3. მეზოკრანიალური ტიპი. ეს ანტროპოლოგიური ტიპი შედარებით მცირეა და წარმოიქმნა ორი განსხვავებული – დოლიქო- და ბრაქიკრანიალური გენოტიპის ასიმილაციის შედეგად. ამ შემთხვევაში ამ ტიპის მოსახლეობის წარმოქმნაში წარმმართველია გენეტიკური ასპექტი. ადრეულ ბრინჯაოს ხანაში აზია-ანატოლიაში პირველად ჩნდება ე.წ. „თეთრკანიანი ბრაქიციფალები“. ვფიქრობთ, გვიანდელ პერიოდში, სწორედ ამ „თეთრკანიანი ბრაქიციფალების“ კვალს ვხვდებით სამცხის ტერიტორიაზე.

მსგავსი პროცესები მიმდინარეობს ადრეული ბრინჯაოს ხანიდან ანატოლიის ტერიტორიაზეც. ჩანს, რომ სამხრეთ კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი უძველესი ხანიდან ჩართულია ტომთა მიგრაციისა და ეთნიკური ცვალებადობის პროცესში.

ჩვენმა კვლევამ აჩვენა, რომ ბრაქიკრანიალური ტიპის გამოჩენა სამხრეთ კავკასიაში გაცილებით ადრე მოხდა, ვიდრე ეს აქამდე იყო მიჩნეული.

ვფიქრობთ ამ ტიპის გამოჩენა ორი სხვადასხვა მიმართულებიდან მოხდა. კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთ რაიონებში ბრაქიკრანიალური ტიპის გამოჩენა დაკავშირებულია მცირე აზიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის რეგიონებთან, ხოლო სამხრეთ-კავკასიის აღმოსავლეთ და შიდა რაიონებში, უძველესი მოსახლეობის პალეოანტროპოლოგიური მასალის შედარებითი ანალიზი მოსაზღვრე რეგიონების ანატოლიურ მასალასთან, გვაფიქრებინებს, რომ ბრაქიკრანიალური ტიპის გამოჩენა მოხდა კავკასიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილიდან, რომელიც უკვე ადრეული ბრინჯაოს ხანის გვიანდელი პერიოდიდან ითვლება ე.წ. „შედარებითი ბრაქიკრანიის ცენტრად“ [Дебец 1948].

ლიტერატურა:

- ბარამიძე მ., ჯიბლაძე ლ. 2004-2006:** ახალციხის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში (ხელნაწერი). თბილისი.
- მელიქიშვილი გ. 1965:** საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი.
- საბაშვილი მ. 1972:** საქართველოს ნიადაგები. ნიადაგის გეოქიმია. თბილისი.
- ქავთარაძე გ. 2004:** კავკასიისა და ანატოლიის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურების ურთიერთმიმართების ზოგიერთი საკითხი. – კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული XI. თბილისი.
- Дебец Г.Ф. 1948:** Палеоантропология СССР, т. IV. Москва-Ленинград.
- Сорвачев К. Ф. 1962:** Биологическая химия. Москва.
- Mourant A.E. 1954:** The Distribution of the Human Blood Groups. Oxford.
- Şenyürek M. 1956:** A note on the Anthropology of the Ancient Inhabitants of Anatolia. In S. Lloyd, Early Anatolia: the archaeology of Asia Minor before the Greeks. Harmondsworth.

ON THE CHANGES OF ANTHROPOLOGICAL TYPES OF THE ANCIENT POPULATIONS OF THE SOUTH-WEST CAUCASUS AND ASIA MINOR IN THE LIGHT OF EVIDENCE FROM BURIALS AT CHORATI AND ORCHOSANI

The Caucasian and Anatolian regions, the eastern and southern parts of the lands around the Black Sea are a bridge connecting the Near East and Europe. The Caucasus and Anatolia have much in common in terms of topographic, climatic and regional peculiarities; the separate location of geographic and landscape zones created favourable conditions for the formation of completely different anthropological types of the population as well as for their coexistence.

In order to demonstrate the process and dynamics of formation of the ancient population of the Caucasus and Anatolia, we chose for comparative analysis Samtskhe, the south-western part of South Caucasia, which immediately borders Anatolia, while being itself a crossroads connecting the inland and the Black Sea coastal regions of South Caucasia and linking Anatolia with South Caucasia.

The south-western part of South Caucasia, the Samtskhe-Javakheti region, has long attracted scholarly attention. Its geographical position means that it borders Anatolia and via the road system connects East Georgia with Asia Minor. The road divides into two, one way is connected to Turkey and runs through Orchosani (on the present-day border with Turkey), and the other goes to Adjara through the Goderdzi pass and is connected to Sarpi. This is the road that links Anatolia with North Caucasia. It runs through the Rioni Valley and thus reaches the arterial road linking Iberia and Colchis, whence one road runs via the Rioni Valley through Racha and on to North Caucasia. It is the presence of these connecting roads that makes this region especially significant. The Samtskhe-Javakheti region has witnessed many important developments since antiquity. Evidence comes from several important sites, beginning with the Lower Palaeolithic to settlements and cemeteries of the late Medieval period (Baramidze, Jibladze 2004-2006, 3).

Judging by the archaeological data, Samtskhe was an advanced region from the third millennium BC with well developed architecture, pottery and metallurgy. The Classical period saw the development of crop cultivation and agriculture.

The earliest information about the community living here emerges in the historical sources from the second millennium BC. The tribes are mentioned as *Moskhs*, who already had a state stretching from the north-east part of Asia Minor to modern Meskheta. In the first half of the 7th century BC "the kingdom of *Mushks*" was destroyed by Cimmerians and Urartians and thenceforward the tribes of *Mushks* were associated with Kartli, called *Iberia* (Melikishvili 1965). These circumstances led to our interest in the dynamics of the formation of the ancient population in these two border regions as well as in the alternation of the anthropological type of this population.

Archaeological excavations carried out in association with the construction of the BTC pipeline allowed us to investigate palaeoanthropological material from two cemeteries, namely those of Chorati and Orchosani. Both are located in Samtskhe-Javakheti region.

These burials contain a variety of anthropological material. Almost all periods from the Early Bronze Age to the Late Medieval period are represented here. The Chorati cemetery is situated on a high plain in the valley

of the River Potskhovi, 1.5 km south-west of Vale. The Orchosani cemetery is situated 5 km from Vale on the present-day Turkish border.

Both the cranial and postcranial elements of the anthropological material from the two cemeteries were studied. The cemeteries are 5 km apart. Nevertheless, a distinction between cranial and postcranial material was observed. The Chorati cemetery is dated to the Early Roman period, while the Orchosani cemetery dates to between the Bronze Age and the Medieval period inclusive (Baramidze 2004-2005, 2).

There are no significant differences regarding the cranial type among 40 burials studied at the Chorati cemetery. In terms of morphological features individuals in the Chorati cemetery are characterized by features typical of the Caucasian type: long face, high nasal bridge, prognathic facial profile, and medium facial width. With a few mesocranial exceptions, the dolichocranic type predominated in the Chorati cemetery. As for the physical type, most individuals fitted the Caucasian diagnostic criteria: a well-developed muscular system, massive postcranial bones, medium height or taller. This applies to both genders. Whatever their age, every individual suffered from bone system diseases during their lifetimes. There were both spinal and joint deformations, but at the same time there was not a single case of bone curvature, which points to high osteal mineralization. This is conformed by the good condition of tooth enamel, although the colour of the latter indicates fluorine deficiency, resulting from the lack of this element in water and food. As for the damage to the bone system, it must have been caused by excessive consumption of certain types of animal and vegetable food. Such a diet resulted in the accumulation of salts and urea that exist in some kinds of vegetables and that are difficult to expel from the organism; they are deposited on joint surfaces and cause further damage.

Chemical analysis and soil humidity of burial and control soil:

Samples	SiO ₂ %	Al ₂ O ₃ %	Fe ₂ O ₃ %	Ca 0%	Na ₂ O%	K ₂ O%	4000
1	56.2	13.1	2.92	4.6	3.2	2.1	9.20%
2	50.35	12.9	2.3	3.67	4.3	3.3	10.10%
3	61.0	13.25	3.75	4.21	2.85	3.72	9.90%

The analysis of burial soil showed that the climate was temperately warm and humid in the Early Roman period (Sabashvili 1972), confirmed by the palynological research of Eliso Kvavadze. However, the degree of humidity of the soil was not so high as to cause the leaching away of mineral substances from the skeletons. It can therefore be stated that the high osteal mineralization diagnostic of the individuals concerned while they were alive, was caused by exposure to the sun in warm climatic conditions. By the same token, their bodies were synthesizing vitamin D, while calcium was wholly absorbed from food.

We were also interested in assessing the regional type of the population. Radiological osteal analysis showed two types of bone structure: one diagnostic of plain-dwellers, and the other pointing to a regional provenance of the population, typical of hill- or mountain-dwellers. Such osteal structural changes indicate man's adaptation to the environment. The same radiological analysis indicated osteopaenia of the lower extremities, in its turn a sign of thyroid disease. Diseases of the thyroid glands are endemic among populations living in the mountains and foothills of the Caucasus.

Radiological analysis thus made it clear that there were two types of population in the Chorati cemetery. One was local and the other had settled from the mountains or foothills, although judging by the cranial characteristics, they both doubtless belong to the Caucasian type. This is apparently a case of internal population migration. At the same time, the Chorati cemetery revealed yet another cranial type with a different physical structure and proportions of the postcranial region, but it is not an anthropological type typical of this cemetery and the radiological analysis did not indicate the markers noted above.

As for the Orchosani cemetery, the situation is somewhat different. As we have already mentioned, these two cemeteries are 5 km apart. The Orchosani cemetery dates to a long period stretching from the Bronze Age to the Middle Ages (Baramidze, Jibladze 2004-2006, 2-3). We did not have any palaeoanthropological material from the Bronze Age, but we investigated material from 60 burials of the Classical period and the Middle Ages. Here too, we used radiological and chemical bone analysis (Sorvachev 1962). There were two distinct cranial and physical types among the palaeoanthropological material of the Classical period: 1. Mesocranial, with proportional structure and average height; 2. Brachycranial, with short extremities and relatively long torsos, a low and broad face, with prominent cheek-bones, a low skull base, and a gracile postcranial region. Radiological and chemical analysis was carried out on bone material recovered from both complexes. In the first complex the bone structure was similar to that of the Chorati cemetery, while chemical analysis showed an excess amount of microelements characteristic of an animal and hydrocarbon diet. The analysis of the second complex showed an interesting result: radiological analysis showed an ordinary bone structure with no trace of osteopaenia. However, chemical analysis of the bone revealed not only a complex of microelements typical of an animal diet, but also a complex of microelements containing shell-fish and sea food, which leads to the conclusion that the individuals of the second complex were immigrants from coastal areas.

Orchosani cemetery, complex II, chemical analysis of bone

elements	Ca	Cu	Zn	Pb	Cd	Ni	Sz
average indicator	72.5-47.2	0.9-8.3	89.5-120.2	0.1-1.3	65.1-85.3	0.4-8.5	37.1-67.2

The group's different cranial and physical type, the radiological osteal analysis and the results of chemical analysis do not indicate the process of internal migration. In our opinion, the individuals in the second complex were immigrants from Asia Minor and the Near Eastern coastal region. The chemical content of the bone and the individual anthropological types preclude their internal migration from the western Black Sea region of South Caucasia, since the ancient population of this region possesses an absolutely different cranial and physical type. It should be mentioned, however, that the Chorati and Orchosani cemeteries reveal a dolichocranic anthropological type diagnostic of the western region of South Caucasia, but this type is not predominant in this cemetery. As for the results of chemical analysis, Black Sea plankton does not contain marine products and the complex of microelements of the shell-fish distinguished in the palaeoanthropological material of group 2 of the Orchosani cemetery.

Data relating to migration, eventual settlement and the consequent formation of the anthropological type of this population is available from the Early Bronze Age. These data are based on research on both the living population and on palaeoanthropology. The dynamics of the formation of the anthropological type of the Anatolian population include several stages. We will not discuss every stage in detail but review only the period when there was an influx of a new population into Anatolia in the Early Bronze Age. This process was connected with the Caucasus or immediately contiguous areas. The first stage of was the arrival of immigrants from the Balkans. The appearance of these tribes is connected with the westward migration of cattle breeders from the northern Black Sea Coast. Besides these tribes, other tribes who had a kurgan culture must have penetrated around the same time (Kavtaradze 2004, 53). In speaking of tribal migration from the Balkan Peninsula to Asia Minor, we should consider the process of internal migration and emigration of tribes that occurred on the peninsula and their displacement from this territory in order to clarify the problem of the provenance of the tribes that penetrated from this region to Asia Minor.

The Balkan Peninsula has been the scene of continuous migration of peoples and tribes of different origins. This process took place in every direction and the geographic situation and the landscape of the peninsula proved favourable to the isolated inland displacement of these tribes. The process of such tribal migration

settlement is akin to the analogous process that occurred in the Caucasian region; moreover, the Caucasus is a region situated at the crossroads of Europe and Asia on account of its geographical position. Developments that occurred in the Caucasus and the migration of different tribes, as well as the settlement process, enables us to find parallels with analogous processes that occurred in Anatolia. Population migrations that took place in the Balkan Peninsula over a long period of time promoted the establishment of populations that were different in anthropological terms, and in the course of time some of the immigrants were assimilated with the existing population.

Both the northern and southern parts of the peninsula are characterized by tribal diversity; in the later period Slavs, Romans and Greeks migrated to these lands, which had been inhabited from time immemorial by the ancient tribes of Thracians, Goths, Gepids and Avars. They had been living inland, in regions difficult of access. This diverse mixture of tribes is matched in later periods by Finnish and Turanian (Kavtaradze 2004, 64).

As we have seen, the first flow of migrants entered Anatolia from the Balkan Peninsula. We consequently decided that it was necessary to discuss the problem of migration of different tribes to the Balkans and their provenance in order to find out what kind of migration took place in Asia Minor. Of course, we do not possess any palaeoanthropological data regarding the tribes that inhabited the peninsula and those that migrated there later on, but it is clear that the tribes living there were very different from each other both in their provenance and by their anthropological type. In a region that had witnessed such major migration movements there must have been partial assimilation of different genotypes, and after a certain period of time these must have formed a population of a completely different anthropological type. The probability of mixture of different genotypes is even higher in regions where migration continued over a long period. Inland territories that were difficult to reach were also penetrated by the tribes who came to the peninsula. They lived in isolation for a very long time. The process of assimilation took place even within the isolated population. In the course of time a population of a different anthropological type must have emerged even among the isolated tribes.

It is widely believed that there were two different anthropological types present in Asia Minor: namely, pre-Indo-European and a population of Indo-European type of a later period (Kavtaradze 2004, 53). This opinion is based on serological analysis of the Anatolian population as well as an analysis of anthropological material from ancient cemeteries. We are interested in the anthropological type and provenance of both the aboriginal population and of the migrants. This region immediately borders Samtskhe-Javakheti, in our case Samtskhe in the south-western region of South Caucasus, the palaeoanthropological analysis of which led to the assumption that the way that the anthropological types of the Anatolian population had been formed might find parallels in bordering regions.

As we have already noted, the dynamics of the formation of the anthropological type are clearly displayed in the data resulting from the serological analysis. We possess such data from Europe as well as from south Caucasus. Almost the whole of Europe demonstrates the hereditary influence of the pre-Indo-European world. A good example is the distribution of Rhesus negative blood groups. Rh negative is high in north-west Europe, Central Europe, the Mediterranean, and the Near East. It is also especially high in the western part of South Caucasus, including Samtskhe.

Then there is the case of the ABO blood group; both the Pyrenees and south Caucasus have a high frequency of O genes, as the RH negative factor O gene is connected with a pre-Indo-European population. The received opinion based on the data is that in these regions (Europe, western part of South Caucasus) a pre-Indo-European genetic pattern has survived among the population, and the data also indicate the geographic spread of this anthropological type. In the light of the results of serological research it is reasonable to connect the O gene of the ABO system to the pre-Indo-European population, including South Caucasus and especially its western part that includes Samtskhe, the region in which we are particularly interested. The distribution of the A gene points to the distribution of an Indo-European population, while the B gene indicates the spread of Uralian-Altaic tribes. The northern Black Sea coastal steppes are considered to be the place where ethnic changes began, and it was from there, as we have already had occasion to mention, Asia and the Balkan Pe-

ninsula were penetrated by quite different tribes in the Early Bronze Age. The diversity of Rh negative factor and ABO systems clearly reflects the migration ways of tribes carrying this genetic complex. It is likely that from this period onwards the western part of South Caucasia bordering Anatolia was also involved in the migration processes (Mourant 1954).

The process of forming and alternation of anthropological types is not dynamic and continuous, but it proceeds by means of periodic impetus. The alternation of anthropological types of the population over time is the reflection of this process. Changes in historical processes and material culture involve the participation of people who share these cultures. Their migrations greatly influence the population of the region and are often the cause of the formation or destruction of important historical developments. We are interested in the provenance and anthropological type of the peoples who participated in these processes, the direction of their migration and the assimilation of migrants with the aboriginal population. The assimilation of populations carrying different genetic characteristics is one of the most important preconditions of diversity of anthropological type within the population or among peoples living in the region. The genetic aspect of the formation of anthropological type is the leading process in those regions where migration continued over millennia.

To what extent do the serological analysis data relating to the Anatolian population correspond to anthropological types of the ancient population excavated in ancient burials? In this connection we became interested in the origin indicator of the population of the culture represented by the Alacahöyük "Royal Tombs" (Kavtaradze 2004, 72). Two cranial types have been revealed in the burials in the "Royal Tombs", namely dolichocranial and brachycranial; the former is considered to be characteristic of the aboriginal population of Central Anatolia. It is remarkable that in the later Early Bronze Age north-east Caucasia is recognized as the centre of "comparative brachyrania".

A good deal of factual material has been assembled in connection with the research on the anthropology of ancient populations of Asia Minor; research on these problems is mainly dedicated to the existence of two anthropological types and to the study of the period when Turan tribes appeared in these lands. There are many theories regarding this problem, but it is not our intention to discuss them here. Two opinions merit consideration, and they demonstrate the existence of two anthropological types in Asia Minor. One of them must be the local aboriginal population and the other is connected with the appearance of later migrants. Turkish scientists refer to these late migrants as "white-skin brachycephalic" and attribute them to a Mediterranean race (Senyürek 1956. 155).

As already noted, the anthropological investigation of the ancient population of Asia Minor and Anatolia is based on rich objective material. Palaeoanthropological material from cemeteries at Toria Babkei, Kusur (western Anatolia), Ahlatlibel, Alacahöyük, Alişar (Central Anatolia), Tilkitepe (Northern Anatolia), Aslantepe (south-east Anatolia), and Tilkitepe (Lake Van) has been studied. Palaeoanthropological material from these cemeteries dated to the Chalcolithic and Eneolithic shows that the majority of the Anatolian population the period in question may be characterized as belonging to the dolichocranial type, and a minority to the brachycranial type.

The appearance of the latter in Anatolia belongs to a later period, and specifically to the appearance of Hittite tribes. If we examine the serological data together with the results of palaeoanthropological analysis of the material from the cemeteries, a convincing link emerges, and one that strongly suggests that the ancient population of Asia Minor was represented by two or three anthropological types. If we consider that before the arrival of the tribes at a later period Asia Minor was populated by other tribes who had lived there from ancient times, and that some of them assimilated with the new arrivals, then it is necessary to discuss relations between populations carrying a different genetic type. In the course of time such developments were reflected in the morphological features of the various populations. Thus, apart from an already formed anthropological type of tribes that migrated to Asia Minor, there must have formed populations of another, different, anthropological type as a result of the assimilation process occurring there.

Palaeoanthropological data, serological analysis and perennial immigration are thus closely connected and serve to prove the anthropological polymorphism of the population of Anatolia from ancient times. Palaeoanthropological research on the ancient population of Anatolia is also useful in considering questions of anthropo- or ethnogenesis in countries bordering this region.

An investigation of the process of tribal migration should not be confined to the Caucasian region, and we should try to discover what we can about the correlation between the formation of the anthropological type of the population and the alternation process and the dynamics of difference.

A search through the relevant literature and the results of radiological and chemical analysis thus enable us to draw following conclusions: analysis of the palaeoanthropological material (from Late Bronze Age to Late Middle Ages) from the Chorati and Orchosani cemeteries in Samtskhe in south-west Georgia revealed three types of population:

- 1) Local, of Caucasian type, dolichocranic, who settled in the region after an internal migration;
- 2) Immigrants, as is indicated by an analysis of their diet, which revealed complexes of microelements typical of sea food. This type is represented by a brachyranic anthropological type. In this case we exclude immigration of this anthropological type from the northern Black Sea region, since Black Sea plankton is rather poor in these microelements and the food of the population living in these region could not have been as rich in microelements characteristic of sea food and shell-fish of the kinds revealed in the analysis. We presume that this group consists of immigrants from Asia Minor and Near Eastern coastal regions. Chemical analysis of the bone of this group revealed an unusually high degree of mineralization which points to a certain misbalance of the metabolism in the organism, which is in turn a marker of stress caused by a change in the environment. The same kind of stress marker is the presence of obliteration of the skull among young individuals of this group.
- 3) Mesocranial type. This anthropological type is relatively small and was formed as a result of the assimilation of two different genetic types, the dolicho- and brachyranic. In this case the genetic aspect plays a leading role in the formation of this type of population. In the Early Bronze Age the so-called "white brachycephali" emerge in Asia and Anatolia, and presumably in later periods it is the trace of these "white brachycephali" that are to be found in Samtskhe.

Similar processes take place in Anatolia from the Early Bronze Age. The south-western part of South Caucasasia seems to be involved in the process of tribal migration and ethnic alternation from ancient times.

Our research showed that the appearance of brachyranic type in South Caucasasia occurred far earlier than was hitherto believed. This type emerged from two different sides; the emergence of the brachyranic type in south-western regions of the Caucasus is connected with regions of Asia Minor and the Near East, while comparative analysis of palaeoanthropological material of the ancient population of eastern and central regions of South Caucasasia and analogous material of bordering regions leads to the conclusion that brachyranic type arrived from the north-eastern part of the Caucasus, considered to be the "centre of relative brachyrania" from the later Early Bronze Age (Debets 1948).

Bibliography:

- Baramidze M., Jibladze L. 2004-2006:** *akhaltsikhis arkeologiuri ekspeditsiis angarishi (Report of the Akhaltsikhe Archaeological Expedition)*. (Manuscript). Tbilisi.
- Debets G. F. 1948:** *Paleoantropologiya SSSR (Paleoanthropology the USSR)*, 4. Moscow.
- Kavtaradze G. 2004:** kavkasiisa da anatoliis adreuli brinjaos khanis kulturebis urtiertmimartebis zogierti sakitkhi (Some problems of correlation between the Bronze Age cultures of the Caucasus and Anatolia). In: *Collection of Caucasus and the Near East* 11. Tbilisi.
- Melikishvili G. 1965:** *sakartvelos, kavkasiisa da makhlobeli aghmosavletis udzvelesi mosakhleobis sakitkhisatvis (Problems of the Ancient Population of Georgia, Caucasus and Near East)*. Tbilisi.
- Sorvachev K. F. 1962:** *Biologicheskaya khimiya (Biological chemistry)*. Moscow.
- Sabashvili M. 1972:** *sakartvelos niadagebi. niadagis geokimia (Georgian soils: the geochemistry of soil)*. Tbilisi.
- Senyürek M. 1956:** A note on the anthropology of the ancient inhabitants of Anatolia. In S. Lloyd, *Early Anatolia: the archaeology of Asia Minor before the Greeks*. Harmondsworth.

შემოკლევბათა განმარტება

თსუ – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

მაცნე – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი.

მსკა – მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი.

საკძ – ოთ. ლორთქიფანიძე და სხვ. (რედკოლეგია), საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წწ. (მოკლე ანგარიშები). 2004. თბილისი.

სიგკ – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. თბილისი.

სიკძა – საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. თბილისი.

სმამ – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე.

სსმმ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბილისი.

ფსად – ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი, თბილისი.

ქსე – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია.

ძიებანი – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში. ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. თბილისი.

ძმ – ძეგლის მეგობარი. საქართველოს კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება. თბილისი.

ВГМГ – Вестник Государственного музея Грузии.

ВДИ – Вестник древней истории.

ИКОИМАО – Известия кавказского отделения Московского археологического общества.

КД – Каракумские Древности. Ашхабад.

КСИА – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии АН СССР. Москва.

КСИИМК – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры АН СССР. Москва.

МИА – Материалы Института Археологии АН СССР. Москва.

МЮТАКЭ – Материалы Южно-Туркменской археологической комплексной экспедиции. Ленинград.

НАНРА – Национальная Академия Наук Республик Армения

ПАИ – Лордкиპანიძე ო., მიკელაძე თ., ჯალაღანია ი. (რედ.). Полевые археологические исследования. Центр археологических исследований. Тбилиси.

СА – Советская Археология. Институт археологии. Москва.

ТКАЭ – Труды Кахетской археологической экспедиции. Тбилиси.

AJA – American Journal of Archaeology.

AOAT – Alter Orient und Alter Testament.

AS – Anatolian Studies.

Dzeglis megobari – Friends of monuments of culture. Journal of the Georgian Society for protection of cultural monuments. Tbilisi.

IKOIMAO – Izvestiya kavkazskogo otdelenia Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva (Reports of Caucasian department of the Moscow archaeological society). Moscow.

KD – Karakumskie drevnosti (Kara-Kum Antiquities). Ashkhabad.

KSIA – Kratie soobscheniya Instituta Arkheologii (Brief reports of the Institute of Archaeology). Moscow.

KSIMK – Kratie soobscheniya Instituta Istorii Material'noi Kul'tury (Brief reports of the Institute of Material Culture History). Moscow.

KTS – kartlis tskhovreba, I (Life of Kartli, 1). Ed. S. Qaukhchishvili. 1955. Tbilisi.

Matsne – Herald of Georgian Academy of Science. Series of History, Archaeology, Ethnography and History of Art. Tbilisi.

MIA – Materyaly i issledovaniya po arkheologii SSSR (Materials and studies in archaeology of USSR). Moscow.

MSKA – Masalebi sakartvelos da kavkasiis arkeologiisatvis (Materials for the Archaeology of Georgia and Caucasus). Tbilisi.

MYUTAKE – Materialy Yuzhno-Turkmeniskoi arkheologicheskoi kompleksnoi ekspeditsii (Materials of South-Turkmenistan Archaeological Complex Expedition). Moscow.

PAI – O. Lordkipanidze, T. Mikeladze, I. Jalaghania (eds.), Polevye arkheologicheskie issledovaniya (Field archaeological investigations). Centre for Archaeological Studies, Tbilisi.

PSADz – pheodaluri sakartvelos arkeologiuri dzeglebi (Archaeological Monuments of Feudal Georgia). Tbilisi.

SAKDz – O. Lordkipanidze (ed.), savele-arkeologiuri kvlevadzieba, 1989-1992 tsts. (Field archaeological investigations in 1989-1992). 2004. Tbilisi

SIGK – sakartvelos istoriuli geographiis krebuli (Collection of Historical Geography of Georgia). Tbilisi.

SIKDZA – sakartvelos istoriisa da kulturis dzeghta aghtseriloba (Description of the monuments of Georgian history and culture). Tbilisi.

SMAM – sakartvelos metsnierebata akademiis moambe (Bulletin of the Georgian Academy of Sciences). Tbilisi.

SSMM – Sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis moambe (Bulletin of the Georgian State Museum). Tbilisi.

TKAE – Trudi Kakhetskoy arkheologicheskoy ekspeditsii (Proceedings of Kakheti archaeological expedition). Tbilisi

VDI – Vestnik drevnei istorii. Moscow

